

2020/12

ISSN: 2181-1385

ACADEMIC RESEARCH in EDUCATIONAL SCIENCES (ARES)

**We increase
scientific
potential
together!**

VOLUME 1
ISSUE 4

www.ares.uz

Exact Sciences
Natural Sciences
Technical Sciences
Pedagogical Sciences
Medical Sciences
Social and Humanitarian Sciences

THE JOURNAL OF ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES

ISSN 2181-1385

VOLUME 1, ISSUE 4

DECEMBER 2020

www.ares.uz

ACADEMIC RESEARCH IN EDUCATIONAL SCIENCES
SCIENTIFIC JOURNAL
VOLUME 1, ISSUE 4, 2020

EDITOR-IN-CHIEF

G. Mukhamedov

Professor, Doctor of Chemical Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

EDITORIAL BOARD

O. Ziyadullayev

Professor, Doctor of Chemical Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

S. Madayeva

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of Uzbekistan

R. Bekmirzayev

Professor, Doctor of Physical Sciences, Jizzakh State Pedagogical Institute

G. Nurshiyeva

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of Kazakhstan

G. Gaffarova

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

Y. Safronova

Professor, Doctor of Pedagogical Sciences, Volgograd State Agricultural University, Russia

G. Ruzmatova

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of Uzbekistan

B. Eshchanov

Associate Professor, Doctor of Physical Sciences, Chirchik State Pedagogical Sciences

N. Shermuhamedova

Professor, Doctor of Philosophical Sciences, National University of Uzbekistan

B. Khusanov

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

K. Bobokhudjayev

Associate Professor, Candidate of Physical Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

K. Tulantayeva

Associate Professor, Candidate of Historical Sciences, National University of Kazakhstan

O. Naumenko

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, National University of Science and Technology MISIS

M. Rakhimshikova

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, South Kazakhstan State University

M. Sultonov

Associate Professor, Doctor of Chemical Sciences, Jizzakh State Pedagogical Institute

N. Zolotyx

Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Volgograd State Agricultural University, Russia

Z. Markayev

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Tashkent State Agrarian University

A. Kholmakhmatov

PhD in Political Sciences, Ministry of Higher and Secondary Specialized Education

D. Bozorov

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Academy of the Armed Forces of the Republic of Uzbekistan

D. Karshiyev

Associate Professor, Candidate of Physical Sciences, Tashkent Paediatric Medical Institute

T. Shevchenko

Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Volgograd State Agricultural University, Russia

C. Nasritdinov

Associate Professor, Chirchik Higher School of Tank Command-Engineering

S. Eshonkulova

Associate Professor, Doctor of Philological Sciences, Jizzakh State Pedagogical Institute

N. Soatova

Associate Professor, Doctor of Philological Sciences, Jizzakh State Pedagogical Institute

Z. Yakhshiyeva

Associate Professor, Doctor of Chemical Sciences, Jizzakh State Pedagogical Institute

S. Doniyorova

Associate Professor, Doctor of Philological Sciences, Jizzakh State Pedagogical Institute

U. Khodjamkulov

Associate Professor, Candidate of Philological Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

S. Botirova

Associate Professor, PhD in Philological Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

B. Yuldashev

Associate Professor, Tashkent Paediatric Medical Institute

Y. Islamov

Associate Professor, Candidate of Biological Sciences, Tashkent Paediatric Medical Institute

S. Allayarova

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, National University of Uzbekistan

B. Saparov

Associate Professor, PhD, Tashkent State Agrarian University

M. Djumabekov

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, South Kazakhstan State University

K. Toshov

Senior Teacher, PhD, National University of Uzbekistan

A. Karimjonov

Associate Professor, Candidate of Pedagogical Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

T. Khojiyev

Associate Professor, PhD, National University of Uzbekistan

T. Kuyliyev

Associate Professor, Candidate of Philosophical Sciences, Tashkent State Agrarian University

Executive Secretary: T. Madalimov

INTERPOLIMER KOMPLEKSLAR ASOSIDAGI KOMPOZITSION MATERIALLARNING AYRIM FIZIK XOSSALARI

G. I. Muhamedov

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti rektori

A. M. Eshmatov

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika institute o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Interpolimer komplekslarining fizik xususiyatlarini va ularning kompozitsion materiallari asosida o'rganish hozirgi davrning dolzarb vazifalaridan biridir. Ushbu ilmiy maqola ularning issiqlik o'tkazuvchanlik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: Polimer, kompozit, modifikatsiya, suv

SOME PHYSICAL PROPERTIES OF COMPOSITION MATERIALS BASED ON INTERPOLYMER COMPLEXES

G. I. Muhamedov

Rector of Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

A. M. Eshmatov

Teacher of Chirchik State Pedagogical Institute, Tashkent region

ABSTRACT

The study of the physical properties of interpolymer complexes and on the basis of their composite materials is one of the urgent tasks at the present time. This scientific article is devoted to the study of their thermal conductivity properties.

Keywords: Polymer, composite, modification, water

KIRISH

Oxirgi yillar davomida fan va texnikaning dolzarb yo'nalishlaridan biri berilgan xossalar kompleksiga ega materiallar olish hisoblanadi. Bunday shartlarga kompozitga kiruvchi elementar qatlamlar xossalariga bog'liq xossalarga ega kompozitsion materiallarga mos kelishi mumkin. Polimerlarni qayta ishlash tarmog'i inson hayotining turli sohalarida qo'llaniladigan materiallarning keng

spektrini yaratish imkonini beradi. Istiqbolli polimer kompozitsion materiallardan biri tolali polotnodir. Ularni qo'llash sohasi juda kengdir. Bu texnik jihatdan turlicha bo'lgan materiallar geotekstil hamda tabiiy va sanitar gigienik jihatdan ulkan materiallardir. Bunday materiallar ularning qo'llash sohasining kengligi va strukturasi va xossalari majmuasining ulkanligi bilan ajralib turadi. Ular tarkibiga kimyoviy tarkibi bo'yicha turlicha polimerlardan tuzilgan tolalar kirishi mumkin bo'lib bunda tolalarning o'zi turli tuzilish va shaklga ega. [1] Ayrim tibbiy va sanitar gigienik materiallar siklik namlikli, temperaturali va mexanik yuklanishli sharoitlarda qo'llaniladi. Shuning uchun ular uchun eng muhimi yuqori gigienik, hamda fizik mexanik xossalardir. Tola g'ovakli materiallarning talab etilgan bunday xossalar kompleksiga ular aralashmalari tarkibining o'zgarishi, temperaturaviy ishlov berish, hamda yo'naltirilgan modifikatsiyalarni o'zgartirib erishish mumkin. Zamonaviy modifikatsiyalovchi qo'shimchalar qatoriga polikarbon kislota va noionogen polimer asosli interpolimer komplekslar kiradi. IPK lar suv bug'lariga nisbatan transport faollikka ega ulkan bog'larni ifoda etadi. Bu asosli kompleks hosil qiluvchi materiallar, hamda polikomplekslarning o'zining strukturasi kimyoviy tabiati natijasidir. Tartibli va nuqsonli sohalar tabiatini o'zgartirib, interpolimer bog'lar xossalari sozlash mumkin. [2] Polikomplekslarni muhit pH ini navbatdagi o'zgartirish yo'li bilan kompleks hosil qiluvchi polimerlarning suvdagi eritmasini oddiy aralashtirish yo'li bilan olinadi. Biroq oxirgi vaqtda aralashgan eritmalar kompleks hosil qilish jarayoniga qiziqish paydo bo'lmoqda. Bunday polimerlar qatoriga dimetilforlalin (DMFA) bilan suv aralashmasini dimetilsulfoksid (DMSO) ni suv bilan aralashmasini kiritish mumkin. Suvli organik muhitda olingan interpolimer komplekslar suv bug'lariga nisbatan suvda olingan komplekslarga qaraganda yaxshi sorbsion faollikka, hamda qoniqarli elastomer xossaga ega bo'lib bu ularni polimer kompozitsion materiallar yaratishda qo'shimcha sifatida qo'llash imkonini beradi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ushbu ishda obyekt sifatida poliefir (PE) „yadro“ (poliefir) „qobiq“ (polipropilen) strukturasi asosidagi biokomponent tolalari (80:20 va 50:29 nisbatda olingan) igna kiradigan kompozitsion materiallar qo'llanilgan. Modifikatsiyalovchi qo'shimcha sifatida suv muhitida va suv va glitserin va suv va butanolning 20:80 nisbatdagi aralashmasida olingan poliakril kislota (PAK) polivinil spirt (PVS) va polietilenglikol (PEG) larning interpolimer kompleksi asosidagi kompozit olingan. Bo'luvchi yuk va kompozitsion materiallarning bo'linishidagi uzayishni aniqlashni ГОСТ 15902.3-79 „Gekstil matolari“ ga mos holdagi standart usul bilan olib borilgan. MPa bosim ostida interpolimer komplekslar plyonkasining cho'zilishidagi

mustahkamlik chegarasini natijalarini avtomatik tarzda yozuvchi „Poleni” dinamometri bilan aniqlanadi. Matolar asosidagi kompleks kompozit materiallarning suv bug’lariga nisbatan sorbsion xossalarini aniqlash kvars prujinali tarozi vakumli adsorbsion qurilmada olib boriladi. [3]

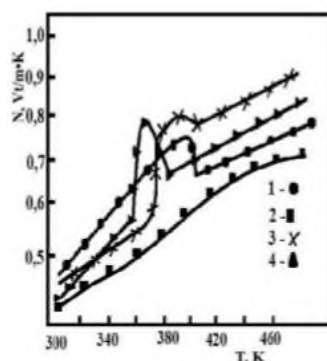
NATIJALAR

Ishda yana tadqiqotning standart usullaridan foydalanildi. Gidroskopik va nam beruvchi, % hisobida Γ OCT 8971-78, singdiruvchanlik, mg/sm^2 Γ OCT 22900-78 bo’yicha. IPK asosdagi kompozit materiallarni modifikatsiyalash usullari ichida bo’ktirish usuli qulay hisoblanadi. [4] Bu holda matoga eritma bilan ishlov beriladi va bu eritma barcha kompleks hosil qiluvchi moddalarga ega bo’lib, muhitni kompozit strukturasida turg’un IPK hosil bo’lishi uchun yetarli bo’lgan pH kritikkacha kislotalanadi. Biroq suvli muhitda olingan polikompleks uchun bu bo’ktirish usuli qiyin, chunki ularda pH kritik orqali eritma shakldan gel shaklga o’tish yetarlicha keskindir. Aralash erituvchilarda olingan polikomplekslar uchun bu o’tish qoidaga ko’ra ko’proq to’g’ri bo’lib, bu ularni eritma ko’rinishida standart texnologik tarmoqlarda materiallarni bo’ktirish uchun qo’llash imkonini beradi. Ushbu kompozitlarda suvda hamda suv glitserinli va suv butanol muhitida bo’kkan kompozitlarni solenal kislota 2 N li eritmasi bilan ishlov berib IPK PAKPVS va PAK-PEG eritmalarda bo’ktirish ishlari bajarilgan. Tola g’ovakli kompozitsion materiallarni qo’llash sohalaridan xususan sanitar gigienik maqsadlarda qo’llashdan kelib chiqib shuni aytish mumkinki bunday materiallar suv bug’lariga nisbatan yuqori sorbsion sig’imga ega deyish mumkin. Rasmdan ko’rinib turibdiki sorbsion sig’inning eng katta ko’rsatkichiga glitserin suv muhitida hosil bo’lgan IPK PAK-PVS va PAK-PEG bilan modifikatsiyalangan poliefir va biokomponent tolalar (50:50) aralashmalari asosidagi materiallar egadir.

MUHOKAMA

Bugungi kunda barcha sohalarida foydalanilayotgan materiallar turkumi ko’lamiga ko’ra, asrimizni polimer kompozit materiallar asri deb atalsa mubolag’a bo’lmaydi. Inson hayotida polimerlarning ahamiyati shu qadar kattaki, kishilar turmush darajasi haqida bu materiallarni iste’mol ko’lamiga qarab fikr yuritish mumkin. Ma’lumki polimer modda va polimer materiallar o’rtasida keskin farq bor. Polimer modda materialga o’tishi uchun ko’p hollarda unga turli kimyoviy qo’shilmalar kiritish zarur. U qo’shilmalar, moddaning fizik va kimyoviy xossalarini, issiqlik va yorug’likka barqarorligini, mexanik mustahkamligi va iqlimbardoshliligini, suvga chidamliligi va boshqa xususiyatlarini yaxshilashga

yordam beradi. Odatda ko'p polimer materiallarga noorganik tabiatga ega bo'lgan moddani- to'ldiruvchini kiritib modda xususiyatlari o'zgartiriladi [1]. Kislota asosli polimerlar aralashmalaridan iborat polielektrolitlarning qator xarakteristiklari additivlikdan chetlashadi. Buning sababi polimerlar orasidagi o'zaro ta'sir reaksiyalari hisoblanadi. Bunda hosil bo'lgan interpolimer komplekslari o'zlarining fizik xossalari jihatidan amorf polimerlarga yaqindir. Fizik xossalari 300-500 K harorat diapozonida bo'lgan IPK (Interpolimer komplekslari) issiqlik o'tkazuvchanligi (χ) ning o'zgarish xarakterini ko'rsatadi. Issiqlik o'tkazuvchanlik xossalarini an'anaviy usullarda o'rganish yupqa plyonkalar issiqlik o'tkazuvchanlik xossalarini o'rganishda noqulay hisoblanadi. Bunga sabab turli jarayonlarda, jumladan, harorat o'zgarishlarida polimerlarda ro'y beradigan relaksatsion jarayonlardir. Yuqorida qayd etilganlar sababli bizningcha makromolekulalar dinamikasi bilan bog'liq bo'lgan issiqlik tarqalishi va yutilishi kabi hodisalarni o'rganishni kichik inersion zondni qo'llab qisqa vaqtli davriy qizdirish usuli bilan olib borish kerak. Bunda olingan issiqlik o'tkazuvchanlik qiymati relaksatsion hissadan holi bo'lib, toza molekulyar issiqlik o'tkazuvchanlikni bildiradi [2,3]. 1-rasmda 4 ta namunaning issiqlik o'tkazuvchanligi ko'rsatilgan. Issiqlik o'tkazuvchanlikning temperaturaga bog'liqligining quyidagi xususiyatlarini qayd etish mumkin. 300-500 K diapozonda tempertura oshishi bilan $\chi(t)$ bog'liqlik keskin oshadi. Buni issiqlik sig'imi tebranishining bo'ylama akustik tarmog'i xossasi orqali tushuntirish mumkin. 350-400 K harorat sohasida λ simon cho'qqilar kuzatiladi. Temperaturaning keyingi oshishi bilan issiqlik o'tkazuvchanlik chiziqli oshadi. Shu yerda shuni qayd qilish kerakki KMS-MFS kompleksi uchun issiqlik o'tkazuvchanlik sekin o'zgarib cho'qqi kuzatilmaydi. Bu KMS-MFS (mochevina formaldegid smola) kompleksining issiqlik o'tkazuvchanlik xossasiga vodorod va ion bog'larning ta'siri katta ekanligini bildiradi. Shuni qayd etish kerakki egri chiziqlar temperatura oshishidagi kabi, teskari skanerlashda ham yaxshi mos keladi. χ ning qiymatini λ simon holatini 330-340 K haroratda sellyulozaning turli hosilalarida bo'lgan glyukopironoz halqalarining komformatsion xossalari o'zgarishlari bilan bog'lash mumkin.

*1-rasm. Yupqa pardalar issiqlik o'tkazuvchanligini temperaturaga bog'lanishi.
1-dastlabki KMS; 2-KMS-MFS; 3-KMS-PMAG; 4-KMS-PGMG.*

XULOSA

Shuni aytib o'tish kerakki, komplekslardagi issiqlik o'tkazuvchanlik sakrashlari kattaligi interpolimer bog'lanishlar energiyasining aynan shu harorat diapozonida oshishini xarakterlaydi. Dastlab KMS kompleksida sakrash kuzatilmaydi. Anomal cho'qqilar kengligi makromolekulalar tebranish spektrini aniqlaydi. Anomallarning past temperaturalar tomonga silkinishi polimer polikationi polimerlanish darajasining pastligiga asoslangandir [4].

REFERENCES

1. Дедов, А. В. Влияние состава нетканого материала на его сорбционные характеристики / А. В. Дедов // Химические волокна. – 2004. – № 3. – С. 21–22.
- 2 Кабанов, В. А. Комплексообразование между комплементарными синтетическими полимерами и олигомерами в разбавленных растворах / В. А. Кабанов, И. М. Паписов // Высокомолекулярные соединения. Серия А. – 1979. – Т. 21, № 2. – С. 243–287.
- 3 Воюцкий С. С. Физико-химические основы пропитывания и импрегнирования волокнистых материалов дисперсиями полимеров / С. С. Воюцкий. – М.: Химия, 1969. – 366 с.
- 4 Бокова, Е. С. Физико-химические основы и технология модификации растворов полимеров в производстве волокнистопористых материалов : дис. ... д-ра техн. наук : 05.17.06 : защищена 2007 / Е. С. Бокова. – М., 2007. – 467 с.
3. Дедов, А. В. Влияние состава нетканого материала на его сорбционные характеристики / А. В. Дедов // Химические волокна. – 2004. – № 3. – С. 21–22.
4. Кабанов, В. А. Комплексообразование между комплементарными синтетическими полимерами и олигомерами в разбавленных растворах / В. А. Кабанов, И. М. Паписов // Высокомолекулярные соединения. Серия А. – 1979. – Т. 21, № 2. – С. 243–287.
- 3 Воюцкий С. С. Физико-химические основы пропитывания и импрегнирования волокнистых материалов дисперсиями полимеров / С. С. Воюцкий. – М.: Химия, 1969. – 366 с.
5. Бокова, Е. С. Физико-химические основы и технология модификации растворов полимеров в производстве волокнистопористых материалов : дис. ... д-ра техн. наук : 05.17.06 : защищена 2007 / Е. С. Бокова. – М., 2007. – 467 с.

THE ROLE OF PUBLIC SPORTS AND HEALTH MEASURES IN STRENGTHENING CHILDREN'S BODIES

Farkhod Turdalievich Abdullaev

Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the faculty of “Methods of Organizing Sports Classes” Center for Scientific Methodological Support, Retraining and Advanced Training of Specialists in Physical Education and Sports

Bahrom Pulatovich Pardayev

Teacher, Associate Professor of the faculty of “Methods of Organizing Sports Classes” Center for Scientific Methodological Support, Retraining and Advanced Training of Specialists in Physical Education and Sports

ABSTRACT

This article discusses the positive effects of physical education on the human body. The process of physical training should take into account the general physical impact on the body of the trainees until the age of puberty. This is reflected in the formation of a wide range of movement skills and abilities and in all-round physical development. During the school period, this principle requires taking into account the sensory areas in which the most favorable opportunities for the development of a person's physical qualities appear. The process of physical education is studied on the basis of certain periods. It takes into account such principles as adolescence, the first stage of puberty, the second stage of puberty. In general, the principle of age-appropriateness of physical education is the most important in the use of physical education in the process of long-term exercise.

Keywords: physical education, age characteristics, age, physical qualities, agility, flexibility, growth, child's body, strength, interest, height, development.

INTRODUCTION

Obliges to gradually change the direction of physical education in accordance with the age-specific (preschool, small, medium, large) physical development of the human body that is the changing periods of ontogeny. The process of physical training should take into account the general physical impact on the body of the trainees until the age-specific maturation period. This is reflected in the formation of a wide range of movement skills and competencies and in all-round physical development. During the school period, this principle requires taking into account the sensory areas in which

the most favorable opportunities for the development of a person's physical qualities arise in the education of physical qualities.

LITERATURE REVIEW AND METHODOLOGY

Adolescence and early adulthood reveal favorable conditions for the full realization of the functional capabilities of the organism. For many, the direction of physical education comes in the form of extended general physical training. Adolescence is characterized by active participation in sports and high results based on it.

During the period of stabilization of functional capabilities in the second stage of maturity, the direction of physical education participates as maintenance of the achieved good work ability, the level of physical fitness achieved.

In much later periods (women - from 50 years, men - from 55 years) physical training helps to resist the impact of various negative factors on human health. Exercise has a health-improving effect.

In general, it can be said that the principle of age-appropriateness of physical education is the most important in the use of physical education in the process of many years of exercise.

The principles considered reflect the various laws and aspects of the holistic physical education process.

They form a unity, not a set of complementary and interconnected principled methodological rules. Deviation from any principle can disrupt the whole complex process of physical education and make the great work of the teacher and the student almost ineffective.

Peculiarities of students in the process of physical education

The level of physical development of students depends on their age and gender. For example, 8-9-year-old boys are slightly taller than girls in terms of body weight and neck length. A.G. Khripkova and D.V. According to Kolesov, boys have the lowest rate of physical development at the age of 11 years.

With the onset of puberty in boys (12 years), neck growth reaches 6-10 cm per year. The body weight is 4.0 kg, and the circumference of the chest grows from 3-5 cm, and in the period from 12 to 16 years of age, the average body weight increases from 25 kg to 45 kg, and rapid development occurs.

Thus begins a period of uneven physical development of adolescents and young people. The increase in body weight, height, and chest circumference is manifested in unequal contrasts.

Weight gain in all age groups is much higher than chest growth. In boys, it is preferable to increase torso length rather than increase transverse muscle size and

weight. The ratio of muscle mass to body weight reaches about 33% at age 15 and 44% at age 17-18.

During puberty in girls, more pronounced changes in the body are observed than in boys. It begins on average 1-2 years ago in the form of a pubertal jump: a rapid increase in body size (height, chest width). However, this change occurs unevenly: at the age of 10-12 years, the predominance of growth in body length is observed, and at the age of 13 years, weight gain improves.

Medical observations show that physical activity decreases during menstruation, in 80% of cases there is a tendency to loneliness, in 60% of girls there is a decrease in self-confidence, in 47% there is a decrease in interest in exercise. All of this should be taken into account by the physical education teacher in the practice of teaching, in classes, games, and competitions.

In students, the respiratory and cardiovascular systems are not yet fully developed, which affects muscle activity. Thus, according to R. Astranda, the maximum oxygen consumption (CI) during running is 55-57 cm³/kg in children aged 7-9 years, 56-58 cm³/kg in 12-13 years, 59 cm³/kg in 14-17 years, 61.6 cm³/kg in 18-19 years. Reaches

The lack of oxygen in the blood of young and middle-aged students is 2-3 times less stable, which is very important to take into account when choosing the place of training and means. Children of this age also have lower energy utilization rates and their total energy expenditure is much higher than that of adults.

RESULTS AND DISCUSSION

According to psychologists, at a young school age, a child begins to understand his place among those around him, and there is a desire for activity. The importance of this is necessary not only for himself, but also for other people. During adolescence, there is a need for self-expression and self-affirmation. A distinctive feature of teenagers is the desire to compete, to demonstrate their physical abilities.

However, they are not always able to objectively assess their own strength, often overestimating it. Older school students have a need to define their place in society as a member of the community.

For them, the appearance of the body is important. Guys strive to have strong and well-developed muscles.

Girls are attracted by a beautiful figure, hip waist and other factors. The teacher should use these aspirations in engaging them in independent physical activity.

School age covers a large and very important period of human life. Young, middle-aged and older school children, boys and girls differ from each other in terms

of physical capabilities. This is especially noticeable in the uneven growth of physical qualities.

At school age, speed jumps through two periods of sensory growth: the first at 8-10 years of age and the second at 13-15 years of age. At the age of 15-17, the speed of running can even decrease slightly, and the speed of running can increase. This only happens due to the increase in the length of the steps and the strength of the legs. Such a natural law requires the choice of methods and means that are appropriate for that particular age.

Muscle strength increases with the development of the child's body, but this does not mean linear growth. Slow growth cycles alternate with extremely rapid growth rates. Development in girls and boys during the sensitive period is usually incompatible.

In girls, a surge in muscle strength is observed between the ages of 10 and 13 years. At the age of 14 they have a slower natural increase in strength, and between the ages of 14-16 they may even decrease. At 17 years of age, strength performance in girls increases slightly again.

In boys, a smooth increase in strength occurs between the ages of 8 and 15 years. Between the ages of 15 and 17, the absolute strength of all muscle groups jumps sharply, and at the age of 18, the rapid growth of muscle strength slows down considerably, and sometimes even stops altogether.

The relative strength of most muscles (per kilogram of body weight) approaches the level of an adult as early as 13-14 years of age, a fact that is also of interest for physical education practices. This is why the decisive factor in exercise in children is relative strength, not absolute. However, at the end of the puberty period, the muscles now differ little in their functional properties from the muscles of an adult, the maximum strength is achieved only at the age of 16-20 years.

This is due to the ability to quickly mobilize a large number of moving units and improve coordination, with an increase in long-term static tension and contraction abilities, and a significant increase in muscle weight.

Most attention is paid to cultivating the quality of agility (or coordination ability) between the ages of 7 and 12-13. But coordinated passive adolescents are different from highly coordinated agitated peers.

In children, flexibility develops successfully enough because of the high level of tissue elasticity. The teacher's task is to manage the development of this quality, bringing children's flexibility to optimal levels and preventing them from declining with age. So you can give a lot of assignments as homework and then control the changes in them by measuring them in centimeters or degrees.

According to the data, endurance develops rapidly in girls between the ages of 8 and 13, especially between the ages of 11 and 13, and decreases after the age of 14 years. An increase in endurance is observed in most jumping exercises. Such a huge increase in functional capacity will not be seen in the coming years.

An increase in endurance rates in boys is noted between the ages of 9 and 17 years. Due to a significant increase in endurance, the rapid growth of the body slows down from time to time. The most significant period of development of endurance indicators are 11-14 and 17 years, and at 14 years it reaches its peak.

The body of school-age children has two important features, the knowledge of which allows a school teacher to successfully solve the problem of cultivating physical qualities.

First, the efficiency of loading and exercise during this period is very high. By the age of about 17-18, the indicators of physical qualities grow in the right proportion to the load given. Because the coefficient of beneficial action decreases after the age of 18, it takes an enormous amount of effort to get that effect.

Second, the developmental range of one quality at this age contributes to the development of others. Consequently, exercise in the conduct of training creates favorable conditions for a holistic approach to the training of physical qualities.

Scientific tasks are related to the acquisition of movement skills and abilities in primary education, as well as the acquisition of knowledge about exercise, personal hygiene, movement patterns, and the importance of exercise for human health.

The system of conditioned relationships that emerges at this age is characterized by greater robustness and affects the qualities of movement in future life.

It is very important not to miss this convenience in order to develop physical qualities in the period related to the formation of movement skills and abilities. Because it takes a lot of effort and a lot of time to correct their consequences, it will be much easier to teach swimming techniques at the age of 7-9 than at the age of 17-19.

During the training of children in movements, certain movement experience is accumulated. This greatly simplifies the complex process of mastering and mastering skills.

Health functions promote the natural development of the child's body, ensuring the growth of its functional capabilities.

CONCLUSION

The development of physical qualities is one of the important tasks facing physical education in primary education. This is especially true of the qualities of

agility and agility, as teaching in the lower grades is the most favorable period for the rapid development of these qualities.

The main task in the development of endurance is to help increase the aerobic capacity of the child's body and on this basis to ensure overall endurance.

The task of developing strength is primarily associated with the formation and development of the body, strengthening the back muscle groups.

In younger school children, flexibility should be kept within optimal limits so that age-appropriate flexibility and muscle mass gain are not reduced.

Games, exercise create conditions for solving moral education tasks. Despite the existence of certain rules, there are always different situations in the game, for example, "this is good, and this is bad."

The task of arousing interest in physical education and sports should be solved in primary education, because the habit learned in childhood is very strong. A lasting interest in exercise in children can only be gained through activities that bring them joy.

REFERENCES

1. Salamov R.S., Aripov Y.Y. Basics of methods of physical education of school-age children. T.: Молия, 2011.
2. Abdullaeva, B., Babarakhimova, B., & Pardayev, B. P. L. (2020). USING INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES IN TEACHING PROCESS OF VARIOUS PRIMARY SCHOOL. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, 8(10).
3. Turdaliyevich, A. F., & Pulatovna, A. B. (2020). Organization of Swimming Lessons in Preschool Institutions. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(07), 322-330.
4. Mamadaliev, K. R., Jabborova, O. M., Umarova, Z. A., & Abdullayeva, B. P. (2020). Creation of a New Generation of Teaching Literature-A Requirement of Modernity. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(1), 612-619.
5. Turdalieva M., Abdullayeva B. P. Corruption in the field of education: assessments and ways to address. "Тенденции и перспективи развития науки и образования в условиях глобализации". Международной научно-практической интернет-конференции. г.Переяслав, Украина.2020 год 30 апреля. 58.

ЎҚУВЧИЛАРДА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ

Гулчехра Ергашова

Тошкент вилояти Чирчиқ шаҳридаги 6-умумий ўрта таълим мактаби

Аннотация

Мақолада умумий ўрта таълим муассасаларида ўқувчилар мустақил ишларни ташкил этиш ва уни илмий-услубий жиҳатдан самарали бошқариш усуллари бўйича фикр-мулоҳазалар билдирилган. Ўқувчиларда мустақил фикрлашни шакллантиришдаги самарали усулларнинг аҳамияти ва муҳим шартлари асослаб ўтилган.

Калит сўзлар: мукаммал, мушоҳада, глобаллашув, тенденция, толерантлик, демократик, инсонпарварлик, индивидуаллик, эркинлик, хислат, жараён, мерос, малака.

METHODS OF FORMATION OF INDEPENDENT THINKING IN STUDENTS

Gulchehra Ergashova

Comprehensive school No. 6 in Chirchik, Tashkent region

ABSTRACT

The article provides feedback on the organization of independent work of students in general secondary education and its scientifically and methodologically effective management. The importance and important conditions of effective methods in the formation of independent thinking in students are substantiated.

Keywords: perfection, observation, globalization, trend, tolerance, democracy, humanity, individuality, freedom, character, process, heritage, qualification.

КИРИШ

Ўқувчилар мустақил ишларини ташкил этиш ва уни илмий-услубий жиҳатдан самарали бошқариш нафақат таълим-тарбия жараёнида, муҳолафасиз айтиш мумкинки, ёш авлодни миллий мустақиллигимиз инъом этган буюк-неъмат-инсон ҳақ-ҳуқуқларини том маънода ҳимоялашни қафолатлаш ва унинг ўз ҳоҳиш истаги билан онгли касб танлаш ва мустақил Ватанимиз

мустақиллигини мустаҳкамлашда ўз улушини кўшишида ҳам катта яратувчилик аҳамият касб этади.

Маълумки, бугунги кунда юз бераётган воқеалар миқёсининг ўзгариши шароитида ўқув дастурларини ишлаб чиқувчилар, сиёсатчилардан бошлаб, то синфда болалар билан бевосита ишлаётган барча педагогларга қадар болаларни келажакдаги ҳаётлари самарали, таъминланган ва омадли бўлишига яхши тайёрлаш масаласи ҳар қачонгидан ҳам долзарб эканлигига амин бўлмоқдалар.

Тарих ўқитишнинг назарий асосларини чуқур эгалламай туриб ўқитишни илмий асосда ташкил қилиш, таълим-тарбия ишларини узвий бирлигига эришиш, умуман тарих ўқитишни, мустақил фикрлашни шакллантириш, ўқитиш усулларини доимо такомиллаштириб бориш вазифасини муваффақиятли ҳал қилиб бўлмайди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини такомиллаштириш бўйича мамлакатимизда Т.Тошпўлатов, Я.Ғаффоров, Қ.Шоназаров, Ш.Мардонов, Ж.Ўсаров, С.Матчонов, З.Нишонова, У.Ходжамқулов каби олимларнинг илмий-педагогик фаолиятларида кўплаб услубий таъминотлар келтирилган.

Республикаимизда чоп этилаётган педагогик даврий нашрлар (“Халқ таълими”, “Узлуксиз таълим”, “Педагогик таълим”, “Мактаб ва ҳаёт” журналлари, “Маърифат” газетаси ва б.)да мустақил фикрлаш ва ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини шакллантириш масаласига кенг эътибор қаратилмоқда. Масалан, З.Нишонованинг “Мустақил фикрлаш ижодиёт сари куйилган қадам” мақоласида мустақил фикрлаш ижодий қобилиятни ривожлантириш воситаси сифатида таҳлил этилади. Муаллиф ўқувчиларда ижодий тафаккурни шакллантириш учун уларда дивергент тафаккурни ривожлантириш керак, яъни уларни битта муаммони турли йўллар билан ечишга ўргатиш лозимлигини таъкидлаб ўтади. Мустақил фикрлашнинг бу усули ўқувчиларда креативликни шакллантиришга ёрдам беради. Мустақил ижодий фикрлашни ривожлантириш учун ишлаб чиққан машғулотларидан мисоллар келтиради. Бироқ мақоладаги асосий ўзак тушунчалар - “мустақил фикрлаш”, “ижодий фикрлаш” ёки муаллифнинг нуқтаи назари бўйича “мустақил ижодий фикрлаш”га аниқ таъриф берилмайди. М.Зайнитдинованинг “Ўқувчиларнинг мустақил фикрлаш фаолиятларини ривожлантириш омиллари” мақоласида эса, бошланғич синф ўқувчиларида мустақил фикрлашни шакллантиришни уч босқичда амалга ошириш зарурлиги кўрсатиб берилган.

Биринчи босқичда таълимнинг биринчи кунларидан бошлаб ўқувчиларни мустақил ҳаракат қилишга, доскага тўғри ва хаттоки, нотўғри бўлса ҳам эркин ҳаракат қилишга ўргатилади.

Иккинчи босқичда ўқувчиларда билим, кўникма ва малакаларни шакллантириш жараёнига ўтилади. Бунда ўқувчи унга берилган масалада нима маълум ва номаълум эканлиги ҳақида фикр юритиши; масалани қисқа баён этиб бера олиши, унинг шартини туза олиши, шартини таҳлил қила билиши ҳамда масаланинг тўлиқ матнини туза олиш малакасини эгаллаши муҳимдир.

Учинчи босқичда эса, масаланинг шартини ўзгартириш ва уни ечинг топшириғи берилиши мумкин. Ўқувчи илгари ўзлаштирган билим, кўникмалари асосида мустақил, ижодий фикрлаган ҳолда масалани еча олиш кўникмаси малака даражасига ўсиб ўтади.

МУҲОКАМА

Мазкур муаммони узлуксиз давом этаётган ахборотлар гирдоби янада мукаммаллаштирмоқда. Бугун ўқувчиларга имкониятларимизга қараб бера оладиган ахборотлар улар бутун таркибининг жуда оз қисмини ва уларнинг бутун ҳаёти давомида керак бўладиган ахборотнинг фақат кичик қисмини ташкил этади. Демократик ва иқтисодий жиҳатдан сермахсул ҳаётга ўқувчиларни қандай қилиб яхшироқ тайёрлашимиз мумкинлиги ҳақидаги энг муҳим савол бугунги кун ўқувчиларининг диққат марказида бўлиши зарур. Бошқача қилиб айтганда, ўқувчиларнинг асосий вазифаси қандай қилиб ўқувчиларнинг самарали ўқиш ва мустақил фикрлашга ўрганишни ўзлаштириб олишига эришиш бўлмоғи лозим. Яъни ўқувчилар янги ахборотга дуч келганда, мустақил тафаккур орқали мушоҳада юрита олиш кўникмасини эгаллаши керак. Илмнинг барча соҳаларида ахборотлар селдек оқиб келаётган ҳозирги даврда улар мазкур ахборотлардан ўзлари учун фойдали бўлган жиҳатларини кўриб чиқиб, ўз тасаввурларига мувофиқ ахборот ва фикрларни мустақил равишда баҳолашни ўрганишлари лозим. Улар янги фикрларни ҳар томонлама кўриб чиқа олишлари, мазкур ахборотларнинг қиммати ва аниқлигига доир хулосалар чиқаришлари, ўз мақсад ва талаблари асосида фикрларнинг умумий қимматини белгилай билишлари лозим.

Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти таъкидлаганидек, “...болалар қайси синфдан бошлаб мустақил фикр юрита бошлайди. Умуман мактабларда болалар мустақил фикр юритишга ўргатиладими? Демократик жамиятда болалар, умуман ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим

самараси паст бўлиши муқаррар”. Ўқувчиларнинг мустақил фикрлай олиши катта аҳамиятга эга бўлиб, ўқитувчиларнинг эса асосий вазифалари ўқувчиларда мустақил фикр юритиш кўникмаларини ҳосил қилишдан иборатлигини яхши тушунишса-да, бироқ тажрибада унга риоя қилмасликларини ҳам таъкидлаб ўтади. Бундан шу нарса яққол кўринадик, ҳар бир фаннинг ўзига хосликларидан келиб чиқиб, ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини шакллантиришдаги имкониятларини очиб бериш бугунги кун учун жуда муҳим.

Ҳозирги вақтда ахборотларнинг жадаллик билан кенгайиб бориши, “жаҳон таълим тизими доирасида маданиятларни ўзаро айрибошлаш жараёнида ахборотлашган жамиятга ўтилиши” ўқувчиларда мустақил фикрлашни шакллантириш орқалигина турли ахборот хуружларидан самарали Ҳимоялана олиш имконини беришини ҳам айтиб ўтиш зарур. Шундай бир вазиятда инсон ўз мустақил фикрига, собит эътиқодига, ўзи таяниб яшайдиган ҳаётий-миллий қадриятларига, шаклланган дунёқараш ва мустаҳкам иродага эга бўлмаса, ҳар турли мафкураларнинг босимига, уларнинг гоҳ ошкора, гоҳ пинхона кўринишдаги тазйиқларига бардош бериши амримаҳол.

Тафаккурни мустақиллик талабларига ҳамда ҳозирги ахборотлар технологияси ҳаётнинг барча соҳаларига шиддат билан кириб келаётган, бутун дунёда глобаллашув тенденциялари кучайиб бораётган давр талабларига мослаштирмасдан туриб, жамиятдаги ижтимоий иқтисодий ҳамда маънавий-маърифий ислохотларни юқори суръатларда ва муваффақиятли давом эттириш мушкул. Бундан ташқари, йилдан-йилга кучайиб бораётган рақобат, баъзи давлатларнинг жуғрофий-сиёсий хуружи ва мафкуравий тазйиқлари, ахборотлар хуружи, диний-экстремистик ташвиқотларнинг бугунги ҳолати нафақат миллий мустақилликни, ҳатто, миллий айниятни муҳофаза қилишни долзарб масалага айлантирмоқда. Аҳолининг муайян қисми, айникса, тажрибасиз ёшлар турли сохта шиорлар, чақириқлар, халқимизга ёт, бузғунчи ғоялар таъсирига тушиб қолишнинг олдини олиш учун аввало, уларни мустақил, танқидий, эркин фикрларга ўргатиш, улар тафаккурини ижобий мазмундаги бунёдкорликка йўналтириш лозим. Фақат эркин ва мустақил, танқидий ва ижодий фикрлай оладиган кишилардагина мутаассибликка, турли бузғунчи ғояларга нисбатан мафкуравий иммунитет вужудга келади.

Айнан ўқувчиларнинг мустақил фикрлашини шакллантириш орқали демократик ва инсонпарвар жамият учун асосий қадрият саналган “жамият ҳаётида фаол иштирок этиш”, “ҳамкорлик”, “индивидуаллаштириш”, “онгли интизом”, “толерантлик”, “қадр-қиммат”, “эркинлик” каби тушунчалар ҳаётда ўз

амалий тасдиғини топади. Шу билан бирга, мазкур кадриятларни амалга ошириш орқали ўқувчиларда мустақил фикрлаш кўникмалари шаклланади.

Демократик жамиятни барпо этиш учун унинг ҳар бир аъзоси жамият ҳаётида фаол иштирок этиши лозим. Бу фуқароларнинг жамиятдаги муаммоларни билиши ва ўз ишончларини сақлаб қола олишларини билдиради. Мустақил фикрлай оладиган шахсларгина, демократик жамият ҳаётида фаол иштирок эта оладилар.

Демократик жамиятда ҳамкорликдаги аъзолар орасидаги тенглик қўллаб-қувватланиши зарур. Шахс бошқалар билан ҳамкорлик қилиши учун унинг ўзи мустақил ташаббусни намоён эта олиши, ўз фикрига бошқаларда ишонч ҳосил қилдира олиши лозим. Демак, эркин фикрлай олиш самарали ҳамкорликнинг асосидир.

Демократлаштиришда индивидуаллик жамият олдидаги масъулиятлилик билан уйғунлашади. Эркин фаолият кўрсатишга эга бўлиш шахс учун тарихий, ижтимоий ва ахлоқий кадрият бўлиб, унинг индивидуаллигининг намоён бўлиши ва жамият тараққиёти даражасининг мезонидир. Шахс эркинлигини поймол этиш, унинг онги ва хулқ-атворини бир қолипга солишга интилиш, индивидларни жамият, давлатни бошқариш ишларидан амалда четлатиш шахс камолотига салбий тасир кўрсатиш билан бирга тараққиётни ҳам секинлатади, турғун ҳолатга келтиради ва ҳатто таназзулга олиб келади. Шу билан бирга индивидуаллик шахс ўзининг хатти-ҳаракатлари учун жавоб бера олишини таълаб этади.

Индивидуаллик - мустақил фикрлашнинг муҳим шarti. Эркин жамиятда фикр ва қарашлардаги хилма-хилликни тушуниш ҳамда шунга интилишни ривожлантириш зарур. Демократик жамиятда эркин фикрлай оладиган шахслар кадр - қимматга эга бўладилар. Ўз навбатида, улар бошқаларнинг интилиш ва фикрларини кадрлай оладилар. Кадр-қиммат шахснинг ижтимоий ва маънавий эркинлигининг муҳим томони сифатида юзага чиқади.

Эркинлик - мустақил фикрлаш учун кўйилган биринчи қадамдир. Мустақил фикрнинг мавжудлиги ва ривожланиши кўп жиҳатдан ўқувчиларнинг эркинлик даражасига боғлиқ. Мустақил фикрлашни шакллантириш ва ривожлантириш учун ўқувчиларнинг индивидуал ва жамоавий даражада эркинлигига эришиш зарур. Чунки мустақил фикрлаш шахснинг хислати сифатида ҳар қандай фаолият турида индивидуал ва жамоавий ютуқларга эришишда юқори кўрсаткични таъминлайдиган муҳим омиллардан бири бўлиб қолади.

НАТИЖАЛАР

Мустақил фикрлаш жамият инсонга яратиб берган имконият ва эркинликларнинг маҳсули ва инъикосидир. Фикрлаш эса, шахс билиш фаолияти жараёни бўлиб, воқеликни бевосита ва умумлашган ҳолда акс эттириш билан характерланади. Фикрлаш фанлараро тадқиқотларни, комплекс фанларни ўзида мужассамлаштиради.

Фалсафа материя билан боғлиқликда фикрлаш ёрдамида дунёни билишнинг йўллари ва имкониятларини ўрганади. Формал мантиқ фикрлашнинг асосий шакллари (тушунча, ҳукм, ҳулоса)га эътибор қаратади.

Фикрлашга оид тадқиқотларнинг ижтимоий жиҳати турли жамиятларнинг ижтимоий тузилиши билан боғлиқликда фикрлашнинг тарихий ривожланиш жараёнини таҳлил қилиш билан тавсифланади.

Физиология эса, фикрлаш ҳодисасини аниқлаштирувчи ақлий механизмларни ўрганади.

Кибернетика эса, инсоннинг фикрлашига фаолиятда муҳрланадиган ахборот жараёни сифатида қарайди.

Психология фикрлашни билиш фаолияти сифатида ўрганади ҳамда фойдаланилаётган воситаларнинг характери ва умумлашган даражасига, субъект учун янгилигига боғлиқликда фикрлашнинг турларини дифференциялайди.

Педагогика фикрлашни фалсафий, физиологик, психологик жараён эканлигини эътироф этган ҳолда, уни шакллантиришнинг шакл, метод ва воситаларини ўрганади ва амалиётга татбиқ этади.

Фикрлаш-ақлий фаолият маҳсули. Энг асосийси, фикрлаш-меросий тушунчи, у барча инсонларга хос. Фалсафий, педагогик, психологик адабиётларда фикрлашнинг бир қанча турлари ажратиб кўрсатилади. Ҳар бири ўзининг тадқиқот объектидан келиб чиққан ҳолда қайси бирларини асосий деб қарашга мойилдир. Жумладан, фалсафий, психологик, педагогик луғатларда фикрлашнинг қуйидаги турлари ажратиб кўрсатилади: мантикий, абстракт (мавҳум), умумлашган, назарий, техник, репродуктив, ижодий (продуктив), тизимли, категориал, индуктив, дедуктив, алгоритмик, танқидий ва бошқалар. Бироқ ҳеч бирида “Мустақил фикрлаш нима?” деган саволга жавоб мавжуд эмас ва ҳатто фикрлаш турлари қаторига киритилмайди. Чет эл даврий нашрлари, педагогик ва психологик адабиётларида ҳам мазкур тушунчанинг мукамал таърифи кўзга ташланмайди.

ХУЛОСА

Замонавий методлар ёки интерфаол усуллар, ўқитишнинг самарасини оширишга ёрдам берувчи технологик тренинглار ўқувчилар талабаларда мантикий ижодий, танқидий мустақил фикрлашни шакллантиришга ёрдам беради.

Булардан ташқари ҳозирги интеграциялашган шароитда ўқувчи ёшларнинг атроф муҳитга нисбатан мустақил фикрларини шакллантиришда экологик таълим тарбиянинг ҳам аҳамияти каттадир. Чунки экологик таълим-тарбия умумий таълимнинг ўзаро алоқадорлиги, инсонни унинг ўраб турган табиатга нисбатан маъсулияти тўғрисидаги умумий тасаввур ва мустақил фикрлаш асосларини шакллантиришга асослангандир.

REFERENCES

1. Gafforov Ya. X. (2020). Methods for developing a system of teaching history and increasing the effectiveness of history teaching. Индия. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research. 2020, 108.
2. Гаффаров. Я.Х. Мактаб ислоҳати ва ўқитиш методларини такомиллаштириш. Science and education. Sgientific Journal. 2020, 482.
3. Toshtemirova S. A. (2020). Ta'lim sifati va uni demokratlashtirish ilmiy muammo sifatida // Uzluksiz ta'lim. № 1 (86). - S.5
4. Хайдаров С. Ўзбекистон тарихи фани дарслари самарадорлигини оширишда тасвирий санъат воситаларининг роли. "Science and Education" Scientific Journal September 2020/Volume 1 Issue 6. Page 174-179.
5. Хайдаров С. Педагог-ўқитувчиларда ахборот-коммуникация кўникмасини шакллантириш асослари. "Science and Education" Scientific Journal Oktober 2020 / Volume 1 Issue 7. Page 610-617.
6. Тошев, С. (2020). Ўзбекистоннинг совет мустамлакачилиги даври тарихини ўрганишда турк тилидаги манбаларни ўрни. In Тарихий манбашунослик, тарихнавислик, тарих тадқиқотлари методлари ва методологиясининг долзарб масалалари (pp. 121-127)
7. Тошев, Солежон Аҳматжонович. (2020). ТУРКИЯДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРИХИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ. Science and Education, 1(7), 625-631
8. Тошев, Солежон Аҳматжонович.(2020). Ўзбекистон совет мустамлакачилик даври тарихининг Туркияда ўрганилиши. Ўтмишга назар.2(2-махсус сон). 347-353

9. Gafforov Ya.X. (2020). Important aspects of environmental education in the education system. EPRA International Journal. of research & development. India. 2020. 97.
10. Abdurakhmanova, J. N. (2020). The policy of tolerance in Uzbekistan (in the case of Greeks). International Journal on Integrated Education, 2(5), 212.
11. Жуммагул Номозовна Абдурахманова, Саодат Абдурашидовна Тоштемирова.(2020). Инновацион технологиялар ва ахборот маданиятини шакллантириш педагогиканинг долзарб масалаларидан бири. Science and Education.1(7). 436-442
12. II Suyundikovich. (2020). TARIXNI O'QITISH METODIKASI RIVOJLANISHI TARIXIDAN. Fan va ta'lim, 1 (5), 195.
13. Toshtemirova, S. (2020). Factors Affecting the Quality of Education and the Importance of the Education Cluster to Address Them. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(4), 151-156.
14. Mardonov, S., Toshtemirova, S., Ahmadjonov, B., & Koshanova, N. (2020). Structure and Mechanisms of Action of the Educational Cluster. International Journal of Psychological Rehabilitation, 24(7), 8104-8111.
15. Н.С. Кенжаева (2019). Научное изучение Памира в 1923-1928 гг. при участии Материалы международной научно-практической конференции "Социально-экономическое и культурное сотрудничество Таджикистана и Узбекистана: история и современность. С. 291-295.
16. Н.С. Кенжаева (2019). Вклад российских ученых в изучение Памира и Припамирья в составе Таджикской комплексной экспедиции 1932 года. Гуманитарное измерение в истории российско-узбекистанских связей. С. 79-86.
17. Toshtemirova, S., Жолдасов, И. (2019). Білімді адамгершілікке баулу идеясының қажеттігі // “Actual problems of society, education, science and technology: status and prospects of development” collection of scientific papers of the ii international scientific-practical conference. Ақтүбе. Р. 17-23.
18. Раимова, А. (2020). Эвакуация центров науки и культуры в Узбекистан в годы Второй мировой войны. Science and Education, 1 (7), 600-609.
19. Ҳ. Жўраев (2019). Бухоро Халқ Совет Республикасида миллий театр ва кино саъяти (1920 - 1924йй). ҚарДУ хабарлари. 1-сон, 48-б.

ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ**Камолитдин Киргизбаев**

Чирчиқ давлат педагогика институти

Ислом Абдуганиев

Чирчиқ давлат педагогика институти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада таълим тизимини такомиллаштиришнинг тамойиллари назарий-илмий асослар ва мутахассислар тадқиқот натижалари орқали келтирилиб ўтилган.

Калит сўзлар: таълим сифати, такомиллаштириш, демократлаштириш, инсонпарварлаштириш, узлуксиз таълим, илғор таълим, интеграциялаш

PRINCIPLES OF IMPROVING THE EDUCATION SYSTEM**Kamoliddin Kirgizbaev**

Chirchik State Pedagogical Institute

Islam AbduganievChirchik State Pedagogical
Institute**ABSTRACT**

This article the principles of improving the education system are presented through theoretical and scientific foundations and the results of research by specialists.

Keywords: quality of education, improvement, democratization, humanization, continuing education, advanced education, integration.

КИРИШ

Таълим сифати ўқув жараёнидаги ўзига хос хусусиятлар мажмуи бўлиб, инсон, жамият ва давлатнинг истиқболли эҳтиёжларига мувофиқлигини таъминлаш асосида унинг самарадорлигини ошириш долзарб вазифалардан ҳисобланади. Бугунги кунда мамлакатимизда таълим соҳасини тубдан модернизация қилиш асосида унинг юқори даражасига эришиш ва янада такомиллаштириш бўйича хорижий ва маҳаллий тажрибалар тадқиқ қилинмоқда.

Таълим сифати, бу бутун таълим тизими таркибий қисмларининг сифат вазифалари, мураккаб ривожланиш кучи(динамика)га эга бўлган жараён бўлиб, у таълим муассасалари фаолиятидаги ижтимоий, иқтисодий, технологик ва сиёсий муҳитнинг ўзгариши билан изоҳланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Таълим тизимини замонавийлаштириш жараёнларини ҳисобга олган ҳолда унинг асосий тамойиллари, ғоялари, услубий ёндашувлари ва кўрсатмалари бўйича бир қатор ўзбек олимлар, жумладан, У.Ш.Бегимкулов, О.Мусурмонова, М.С.Мустафаева, Б.Р.Адизов, Р.Ш.Ахлиддинов, Ю.Н.Абдуллаев, М.Х.Маҳмудов, Р.Ишмуҳаммедов, Л.В.Голиш каби тадқиқотчилар ўз илмий изланишларида биз кўтариб чиқаётган таълим сифатини такомиллаштиришдаги муаммолар, усул ва воситаларни илмий ва амалий жиҳатдан асослаб, таълимни ижодий ташкил этиш, умумий ўрта таълимни такомиллаштириш, таълимни демократлаштириш ва бошқа хусусиятлар бўйича изланишлар олиб борган.

МУҲОКАМА

Таълим тизимини такомиллаштириш таълимни ривожлантиришнинг шахс, жамият, таълим ва ишлаб чиқариш каби ғояларига асосланган ҳолда бир қатор тамойиллари тақдим қилинган:

- таълимни демократлаштириш;
- таълимни инсонпарварлаштириш;
- узлуксиз таълим;
- илғор таълим;
- таълимни интеграциялаш;
- таълимни миллий асосда стандартлаштириш;
- таълимни ижтимоийлаштириш;
- таълимни индивидуаллаштириш;
- таълимни тарбия билан узвий олиб бориш;
- таълим олувчилар иқтидорини аниқлаш ва дифференциаллаш;
- таълимни амалийлаштириш кабилардир.

Таълим сифатини ривожлантиришнинг муҳим тамойилларидан бири замонавий таълимнинг ривожланиши янги ижтимоий-маданий вазиятни таҳлил қилиш нуқтаи назаридан қайта кўриб чиқиш билан боғлиқ бўлиб, бунда кўплаб тадқиқотчилар мактабни **демократлаштириш** муҳимлигини ва бу таълим олдида турган муаммоларни ҳал қилишнинг калити эканлигини таъкидлаб ўтган.

Таълимни демократлашуви – таълим ва тарбия услубларининг танланишида ўқув муассасаларининг мустақиллигини кенгайтириш, таълимни бошқаришнинг давлат-жамият тизимида ўтилиши. Таълим сифатини таъминлашда муҳим аҳамият касб этадиган педагогик тизимни бошқаришни демократлаштириш, бу кадрларни танлаш, шартнома асосида ишга қабул қилиш, қабул қилинаётган қарорларни очиқ муҳокама этиш, ахборотларни барча учун очиқ, тушунарли

бўлишига эришиш, таълим муассасаси ҳаётига оид ўз фикрларни билдиришларига имкон бериш, таълим муассасасида демократик ғояларнинг устувор ўрин тутишини англатади.

Таълимни **инсонпарварлаштириш** (таълим-шахс) билан боғлиқ бўлган кейинги тамойилда унинг шахсий йўналиши сифатларини қайта йўналтириш назарда тутилади. Бозор муносабатлари шароитида бу жараён шахснинг ривожланиши ва ўзини-ўзи тасдиқлаш натижасида ижтимоий барқарорлик ва ижтимоий ҳимоя воситаси сифатида кўриб чиқилади. Инсонийликка йўналтирилган таълим фалсафаси барча босқичларда таълим жараёнини сифатли янгилашнинг стратегик дастурига айланади.

Ҳозирги кунда таълим жараёнининг муҳим муаммоси таълим-тарбиянинг инсонпарвар парадигмаларини ишлаб чиқиш ҳисобланади. Бу парадигмалар замонавий ижтимоий-маданий вазиятга мос келиши лозим. Шундагина у кўпмаданиятликка асосланган таълим жараёни олдида қўйилган вазифаларни ҳал эта олади. Унинг ечимларини топишга ҳаракат қилиш инновацион тарбия концепцияси муаллифлари томонидан амалга оширилди. Инновацион таълим-тарбия концепциясининг асосини ташкил қилган инсонпарвар ёндашувларга таянадиган бўлсак, бу йўналишдаги бир қатор тадқиқотлар, жумладан, ўз-ўзини ривожлантиришга асосланган тарбия тизими (Л.И. Новикова); инсонни маданият ёрдамида тарбиялаш (Е.В. Бондаревская); жамоавий ижодий иш методлари (И.П. Иванов); эркинлик педагогикаси ва педагогик қўллаб-қувватлаш (О.С. Газман); шахсга йўналтирилган таълимнинг дидактик моделлари (В.В. Сериков); педагогик фаолиятни мустақил ташкил этиш (С.В. Кульневич) кабилар бунга мисол бўла олади. Мазкур тадқиқотлар негизида ифодаланган ғоя: дунёвий таълимнинг илмий-техника тараққиётига ўтиш парадигмасидан, билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга асосланган шахсга йўналтирилган ҳамда ўз фаолиятини ижодий татбиқ этишга қаратилган инсонпарварлик парадигмасига ўтмоқда.

Инсонпарварлик фалсафасининг асоси шахс бўлиб, унинг асосий фаолияти келажакка интилиш, унинг ижодий салоҳиятини эркин амалга ошириш, ўзига ишониш ва ўз “мен”ига эришиш имкониятидир, дейиш мумкин.

Инсон манфаатлари нуқтаи назаридан келиб чиқиб, унинг ривожланиш истиқболларини таълимни инсонпарварлаштиришнинг асосий хусусиятлари сифатида белгиланадиган инсонпарварлик, мустаҳкам асослилик ва аниқ фаолият йўналишининг танланиши муҳимлиги орқали келтириш мумкин.

Таълимни ривожлантиришнинг яна бир муҳим тамойили узлуксиз таълим тамойилидир. Ушбу тамойил бир томондан, таълим сифатини оширишнинг

шарти ҳисобланса, иккинчи томондан, таълим тизимини яхлит тизим сифатида қуришда замонавий ижтимоий мойилликларни акс эттирадиган энг муҳим ижтимоий-педагогик тамойил ҳисобланади.

Аввало, шуни эътиборга олиш керакки, анъанавий равишда ўрганилаётган илмий атамада узлуксизликка доимий таълим жараёни сифатида қаралади, бугунги глобаллашув шароитидаги замонавий жамиятда эса, биз узлуксиз таълим тамойилини ҳаётни тез ўзгариб бориши муносабати билан инсон бутун ҳаёти давомида ўз устида ишлаш, ривожланиш сари йўналтирилган ғоясини назарда тутамиз.

Узлуксиз таълим танаффусларсиз билим олиш, ўрганиш сифатида эмас, балки, таълим ва шу билан боғлиқ фаолият жараёнида шахсининг ривожланиши сифатида тушунилмоқда. Олинган маълумотлар бизга ушбу ғоянинг кўп қиррали моҳиятини чуқурроқ ва тўлиқ англашга, таълимни узлуксиз ва ўз-ўзини ривожлантириш сифатида тушунишга имкон беради.

Таълимни ривожлантиришда илғор таълим тамойили “турли ижтимоий фаолият субъекти бўлмиш шахс учун, истиқболли талабларни башорат қилиш асосида шакллантирилган сифатли таълим” сифатида қаралади.

Сифат деганда, объект ёки предметнинг зарур, нисбатан барқарор хусусиятлари ва тавсифлари йиғиндиси тушунилади. “Сифат “объектнинг аниқлигини ифода этувчи тоифа” сифатида таърифланади, айнан шу тоифа сабабли, у сифат ҳисобланади”.

Объектлар ва ҳодисаларнинг сифат жиҳатдан аниқлиги уларни барқарорлаштирадиган жиҳати бўлиб, ўз навбатида уларни ажратиб туради ва дунёнинг чексиз хилма-хиллигини яратади.

НАТИЖАЛАР

Таълимни такомиллаштириш назариясининг юқорида келтирилган тамойиллари таҳлилини олиб борар эканмиз, унинг сифати ва хусусиятларини замонавий жамиятда жамоат талабларига, муайян ҳудудларнинг манфаатларига ва таълим эҳтиёжларига қаратилган минтақавий, шаҳар ва мактаблар даражасида ҳал қилинади. Шунинг учун таълим сифатини ошириш ва уни ташкил этиш таълим тизимида барқарор ва изчил ривожланиш, интеллектуал ва моддий ресурсларни жалб қилиш қобилятини белгиловчи янгича ёндашувларни татбиқ этишни талаб қилади. Юқорида келтирилган илмий-педагогик тамойиллар ва хусусиятларни нафақат назарий жиҳатдан, балки амалий жиҳатдан тадқиқ қилиш мамлакатимизда, аниқроқ айтадиган бўлсак, Тошкент вилоятида яратилган Педагогик таълим инновацион кластерида таълимни ривожлантириш бўйича

минтақавий дастурларнинг ишлаб чиқилганлиги ва амалда татбиқ этилаётганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Таълим сифатини оширишга замонавий ёндашувларнинг татбиқ этилиши, уни субъективлик, таркиб, тузилиш, ривожланиш, шахс эҳтиёжларини мувофиқлаштириш каби хусусиятлар орқали давлат ва жамиятни ўзаро боғлиқликда инсонпарварлик, узлуксизлик, тараққиёт ва демократлаштириш ғояларига асосланган замонавий таълимнинг янгиланиши ва ривожланишини белгилаб беради. Кластер таълимга нисбатан инновацион ёндашув сифатида ҳудуддаги инсон ресурслари, ташкилотлар ва технологияларни бирлаштирувчи кучли механизмни юзага келтиради.

ХУЛОСА

Узлуксиз таълим тизимида ўқув, ўқув-услубий, илмий-тадқиқот, маънавий-маърифий соҳаларнинг, хусусан, фан, таълим-тарбия ва ишлаб чиқаришнинг интеграцияси мукамал тарзда амалга оширилмас экан, таълим сифати ва унинг натижавийлиги баркамол авлодни тарбиялаб вояга етказиш бобидаги стратегик мақсадга эришиб бўлмайди. Шунинг учун биринчи навбатда бугунги кунда таълимнинг мазмун-моҳиятини модернизация қилиш ва унга мутаносиб ҳолда педагогик инновацион ёндашувларни мунтазам амалиётларда татбиқ этиш, ўқув жараёнларидаги фаолиятларни амалиётлар билан ташкил этиш мақсадга мувофиқдир.

REFERENCES

1. Gafforov Ya. X. (2020). Methods for developing a system of teaching history and increasing the effectiveness of history teaching. Индия. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research. 2020, 108.
2. Abdurakhmanova, J. N. (2020). The policy of tolerance in Uzbekistan (in the case of Greeks). International Journal on Integrated Education, 2(5), 212.
3. Тоштемирова, С. (2020). Таълимда Чирчиқ тажрибаси. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 445-451.
4. Гаффоров. Я.Х. Мактаб ислоҳати ва ўқитиш методларини такомиллаштириш. Science and education. Sgientific Journal. 2020, 482.
5. Toshtemirova S. A. (2020). Ta'lim sifati va uni demokratlashtirish ilmiy muammo sifatida // Uzluksiz ta'lim. № 1 (86). - S.5
6. Gafforov Ya.X. Toshtemirova. S. (2020). Ways to increase the effectiveness of education in an integrated environment. International Journal of Current Research and Review. India.

7. Тошев, Солежон Аҳматжонович. (2020). ТУРКИЯДА МАРКАЗИЙ ОСИЁ ТАРИХИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ. Science and Education, 1(7), 625-631
8. Тошев, Солежон Аҳматжонович.(2020). Ўзбекистон совет мустамлакачилик даври тарихининг Туркияда ўрганилиши. Ўтмишга назар.2(2-махсус сон). 347-353
9. Жуммагул Номозовна Абдурахманова, Саодат Абдурашидовна Тоштемирова.(2020). Инновацион технологиялар ва ахборот маданиятини шакллантириш педагогиканинг долзарб масалаларидан бири. Science and Education.1(7). 436-442
10. Ji Suyundikovich. (2020). TARIXNI O'QITISH METODIKASI RIVOJLANISHI TARIXIDAN. Fan va ta'lim, 1 (5), 195.
11. Mardonov, S., Toshtemirova, S., Ahmadjonov, B., & Koshanova, N. (2020). Structure and Mechanisms of Action of the Educational Cluster. International Journal of Psychological Rehabilitation, 24(7), 8104-8111.
12. G'afforov, Y., Nafasov, A., & Nafasova, Z. (2020). From the History of the Beginning of the "Great Game". Journal of Critical Reviews, 7(11), 2798-2802.
13. Н.С. Кенжаева (2019). Научное изучение Памира в 1923-1928 гг. при участии Материалы международной научно-практической конференции "Социально-экономическое и культурное сотрудничество Таджикистана и Узбекистана: история и современность. С. 291-295.
14. Н.С. Кенжаева (2019). Вклад российских ученых в изучение Памира и Припамирья в составе Таджикской комплексной экспедиции 1932 года. Гуманитарное измерение в истории российско-узбекистанских связей. С. 79-86.
15. Раимова, А. (2020). Эвакуация центров науки и культуры в Узбекистан в годы Второй мировой войны. Science and Education, 1 (7), 600-609.
16. Мардонов, Ш. К., & Жаббарова, О. М. (2020). ЗАДАЧИ УРОКОВ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 862-870.
17. Матчонов, С. (2020). Бадий асар матни устида ишлаш усуллари. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 332-337.

СОПОЛИМЕРЫ НА ОСНОВЕ АКРИЛОНИТРИЛА И ПРОИЗВОДНЫМИ МОРФОЛИНА

Л. К. Махкамова

Докторант, Ташкентский химико-
технологический институт

О. С. Максумова

Профессор, Ташкентский химико-
технологический институт

АННОТАЦИЯ

В данной работе описаны исследования, проведенные с целью изучения особенностей сополимеризации акрилонитрила с производным морфолина в диметилформамидном и диметилсульфоксидном растворе в присутствии радикального инициатора динитрилазобисизомасляной кислоты.

Ключевые слова: акрилонитрил, морфолин, волокна, диметилформамид, сополимеры.

COPOLYMERS BASED ON ACRYLONITRILE AND MORPHOLINE DERIVATIVES

L. K. Makhkamova

Doctorate Student, Tashkent chemical-
technological institute

O. S. Maksumova

Professor, Tashkent chemical-
technological institute

ABSTRACT

This paper describes the studies carried out to study the features of copolymerization of acrylonitrile with a morpholine derivative in dimethylformamide and dimethylsulfoxide solutions in the presence of a radical initiator dinitrilazobisisobutyric acid.

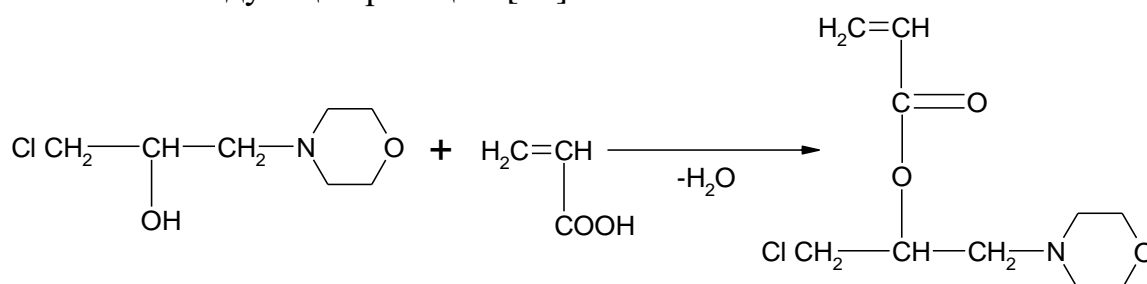
Keywords: acrylonitrile, morpholine, fibers, dimethylformamide, copolymers.

ВВЕДЕНИЕ

Полиакрилонитрильные волокна обладают хорошим комплексом потребительских свойств. По своим механическим свойствам ПАН волокна очень близки к шерсти, и в этом отношении они превосходят все остальные химические волокна. Их нередко называют «искусственной шерстью». Обладают максимальной светостойкостью, достаточно высокой прочностью и сравнительно большой растяжимостью (22-35%).

МЕТОДОЛОГИЯ

Одним из волокон, производящихся в республике является синтетическое волокно – нитрон на основе тройного сополимера, в состав которого наряду с акрилонитрилом (АН) $\text{CH}_2=\text{CHCN}$ (~92%) входят метилакрилат (МА) $\text{CH}_2=\text{CHCOOCH}_3$ (~ 6%), как сополимер, нарушающий регулярность строения макромолекулы и улучшающий эластические свойства волокон, имеющий ту же скорость полимеризации, что и АН и итаконовая кислота (ИтК) (~ 1-1,7%). Полиакрилонитрильные (ПАН) волокна характеризуются низкой гигроскопичностью, сравнительно большой жесткостью и электризуемостью. Введение в полимер новых активных групп позволяет улучшить потребительские свойства текстильных материалов и изделий: повысить окрашиваемость, гигроскопичность, снизить сминаемость и загрязняемость, а также придать антистатичность, огнезащищенность, бактерицидность и другие новые функциональные характеристики. В связи с этим нами представляет интерес синтез бинарных волокнообразующих сополимеров на основе акрилонитрила с азотсодержащими и кислородсодержащими соединениями. В качестве азот и кислородсодержащего реагента выбран неперелый сложный эфир – N-морфолин-3-хлоризопрпилакрилат (МХИПА). Его синтез осуществляли по следующей реакции [65]:

Структура полученных соединений определена ИК-спектральным анализом (табл.1).

Таблица 1

№	Название соединения	ИК-спектр		
		C=C	C=O	C-O-C
1.	МХИПА	1642	1728	1297

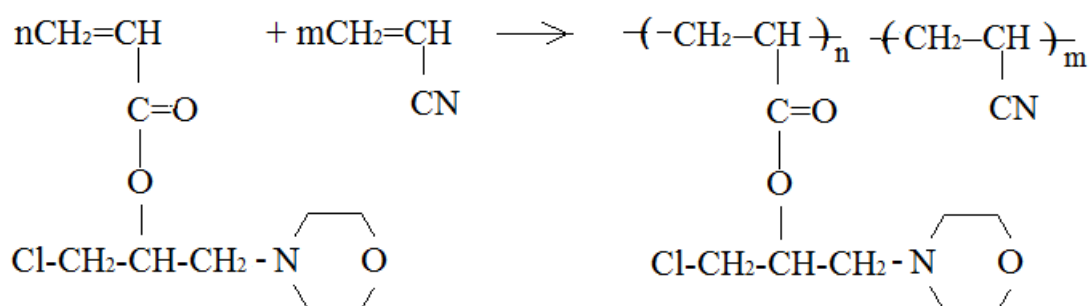
Сополимеризация акрилонитрила с МХИПА исследовалась гравиметрическим методом в среде органических растворителей в присутствии радикального инициатора при температурах 50-70 °С. Растворителями служили этанол, бензол, диметилформамид (ДМФ). Установлено, что сополимеризация значительно большей скоростью гомогенно протекает в среде ДМФ. Поэтому для дальнейших исследований в качестве растворителя был выбран ДМФ. В

качестве инициатора применяли ДАК. Полученные сополимеры представляют собой порошки белого цвета, растворяются в ДМФ, ДМСО.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Химический состав и структуру полученных сополимеров подтверждены данными элементного и ИК-спектрального анализов. В ИК-спектрах сополимеров обнаружены полосы валентных колебаний метильных и метиленовых групп в области 2800-3000 см^{-1} . Обнаружена новая полоса в области 2242 см^{-1} , характерная для нитрильной группы; пики при 1715 и 1103 см^{-1} относятся к валентным колебаниям сложноэфирной группы, полосы поглощения в области 1667-1644 см^{-1} к валентным колебаниям карбонильной группы.

На основе экспериментальных результатов и ИК-спектрального анализа структуру полученных сополимеров можно описать следующей схемой:

Изучено влияние продолжительности реакции сополимеризации на выход образующегося сополимера (рис.1).

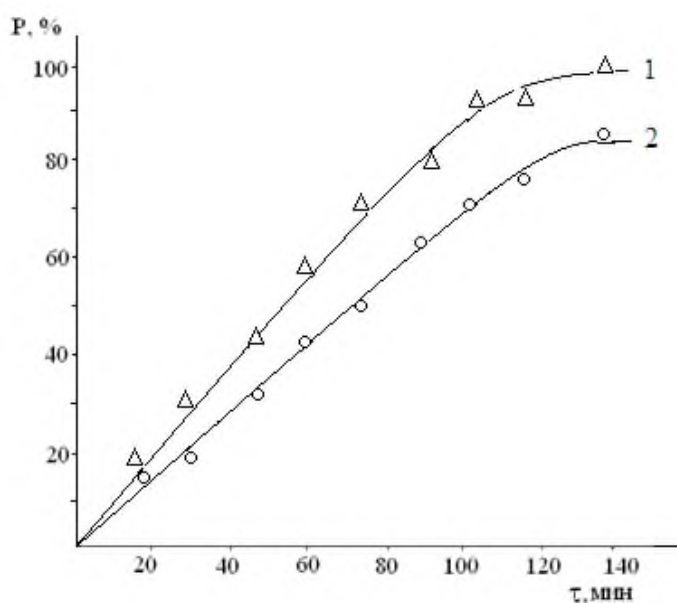

Рис.1. Зависимость выхода сополимера на основе акрилонитрила с МХИПА при соотношении: 1 - 0,97:0,03; 2 - 0,95:0,05 моль доли, $T=60^\circ\text{C}$; растворитель ДМФ.

Как видно из рисунка, при соотношении акрилонитрил: МХИПА равной 0,97:0,03 наблюдается наибольшая скорость реакции.

Изучено влияние продолжительности реакции сополимеризации на выход образующегося сополимера. При исследованиях изменяли продолжительность процесса полимеризации (60, 120, 150, 180 мин) и состав сополимера - АН: МХИПА = 95:5; 97:3 % (табл 1.). Образцы получали в виде пленок путем растворения сополимера в диметилформамиде с последующим отливом.

Таблица 2

Зависимость состава сополимеров акрилонитрила (АН) с МХИПА (M_2) от соотношения мономеров в исходной смеси. ДАК= $5 \cdot 10^{-3}$ моль-л, $T=60^\circ \text{C}$, ДМСО

Исходное соотношение, моль.доли		Выход, %	Состав сополимера, моль.доли	
АН	МХИПА		m_1	m_2
0,95	0,05	97,0	0,87	0,14
0,97	0,03	86,0	0,90	0,10

ОБСУЖДЕНИЕ

Как видно из таблицы соотношения звеньев мономеров в сополимерах отличаются от их соотношения в исходной смеси. Полученные результаты показали, что при содержании в сополимере 0,05 моль.доли МХИПА выход сополимера составлял до 97%.

В качестве растворителя для синтезированных волокнообразующих сополимеров на основе акрилонитрила с N-морфолин-3-хлоризопропилакрилатом выбраны диметилформамид и диметилсульфоксид.

Формование волокон проводилось на лабораторной установке по водно-диметилформамидному способу. В качестве осадителя ванны использован 50%-ный диметилформамидный раствор. Для формования волокон готовились 14-15%-ные диметилформамидные растворы сополимеров, которые имели вязкость 7,56 Па·с. Для формования волокон из синтезированных сополимеров выбраны следующие параметры:

- концентрация раствора для формования волокон, % 14-15
- температура раствора для формования волокон, $^\circ\text{C}$ 75-80
- вязкость раствора при 25°C , Па·с 7,56-6,40
- температура, $^\circ\text{C}$, 10
- скорость поъема волокна, м/мин 5
- концентрация диметилформамида в пластификационной ванне, % 25
- температура пластификационной ванны, $^\circ\text{C}$ 92-95

- пластификационная вытяжка волокна	7 раз
- температура кипения, °C	105
- время кипячения, мин	30

Зависимость степени уплотнения волокна при формовании от типа растворителя и температуры осадительной ванны приведена в табл.2.

Таблица 3

Зависимость степени уплотнения волокна при формовании от типа растворителя и температуры осадительной ванны

Т, °C	Растворители	
	диметилформамид	Диметилсульфоксид
10	1,63	1,60
20	-	1,86
35	1,58	1,90
40	-	-

Формование ПАН волокон сопровождается сложными физико-химическими и физическими процессами, зависящими от свойств прядильного раствора, геометрических характеристик фильер, условий формования и т.д. Далее проводилось исследование физико-механических свойств полученных волокон (табл.3).

Таблица 4

Зависимость физико-механических свойств полученного волокна от типа и содержания компонентов

Наименование волокна	Линейная плотность, Текс	Разрывная сила, н	Удлинение при разрыве, %
Нитрон	23 (0,29)	2,01	2,5
АН: МХИПА = 0,95:0,05	28 (0,33)	3,91	3,8
АН: МХИПА = 0,97:0,03	24 (0,30)	2,85	3,0

Из приведенных данных видно, что при близкой линейной плотности достигнуто повышенное значение относительной разрывной прочности и удлинение при разрыве модифицированных волокон.

Исследована термическая усадка формованных волокон в комнатной температуре и с кипячением. Характеристики усадки введены в таблицу 4.

Таблица 5

Характеристики усадки полученных волокон. Температура нагрева 100 °C

Наименование волокна	Время нагрева, мин.		Усадка, %	
Нитрон	30	60	7,6	18,8
АН: МХИПА = 0,95:0,05	30	60	6,5	12,4
АН: МХИПА = 0,97:0,03	30	60	8,2	14,0

ВЫВОД

Как видно из таблицы усадка модифицированных волокон при кипячении 30 минут превосходит волокна нитрон, а при 60 минут усадка волокна нитрон 18,8, а модифицированного волокна с 0,05 моль.доли МХИПА составляет 6,5 и 12,4, а АН:МХИПА=0,97:0,03 моль.доли равны 8,2 и 14,0 соответственно.

REFERENCES

1. Волкова А.Н. Синтез новых азотсодержащих производных тритерпеноидов лупанового ряда. Диссерт. канд.хим.наук. Новосибирск, 2014. –177 с.
2. А.Г.Харитонович, В.С.Халейко, Л.А. Щербина. О механизме инициирования гомофазного синтеза волокнообразующих сополимеров акрилонитрила // Успехи в химии и химической технологии, 2008. –Том 22. –№ 5 (85). –С.92-94
3. Пенкин Ю.А., Вилков Л.В. Физические методы исследования в химии. М.: Мир, 2006. –683 с.
4. А.Е.Алтунина, О.В.Иванова, В.А.Сорокина, А.А.Колесников. Лабораторный практикум по технологии полимеров. ГОУВПО Иван.гос.хим.-технол. у-нт. Иванова, 2006. –48с.
5. Urinov U.K., Maksumova O.S. Polymerisation of N-morpholine-3-clorine-izopropylacrylate. European Applied Sciences, 2016. –№ 3. –Р. 38-40.
6. Платэ Н.А., Сливинский Е.В. Основы химии и технологии мономеров. Учебное пособие. — М.: Наука: МАИК Наука/Интерпериодика, 2002. –696 с.

ТАНКЛАРДА ИШЛАТИЛУВЧИ ВАЛЛАРНИ ТАМИРЛАШ

Нурали Фазлитдинович Расулов

Чирчиқ олий танк қўмондонлик муҳандислик
билим юрти, Умумтехника фанлари кафедраси ўқитувчиси

Шохрух Шоим ўғли Рўзиев

Чирчиқ олий танк қўмондонлик муҳандислик
билим юрти, Умумтехника фанлари кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада вал ва ўқларнинг асосий вазифалари, уларнинг тузилиши, ҳамда валлар га қўйилган техник талаблар ҳақида маълумотлар келтирилган. Шунингдек вал ва ўқларнинг материаллари, уларни тайёрлаш технологияси, танкларда ишлатилувчи валлар ва уларни таъмирлаш жараёнлари тўғрисида ёритилган.

Калит сўзлар: Вал, техник ишлов бериш, хромлаш, поғонали валлар, оксидланиш.

REPAIR OF SHAFT USED IN TANKS

Nurali Fazlitdinovich Rasulov

Teacher, Chirchik Higher Tank Command and Engineering School

Shohruh Shoim ugli Ruziev

Teacher, Chirchik Higher Tank Command and Engineering School

ABSTRACT

The article provides information on the main functions of shafts and shafts, their structure, as well as technical requirements for the shafts. It also covers shaft and shaft materials, their manufacturing technology, shafts used in tanks and their repair processes.

Keywords: shafts, machining, chrome plating, stepped shafts, oxidation

КИРИШ

Вал ва ўқлар тишли ғилдирак, шкиф ва шу каби айланувчи қисмларни ўрнатиш учун ишлатиладиган асосий деталлардир. Тузилиши жихатдан олганда

ўқ билан валнинг деярли ҳеч қандай фарқи бўлмайди. Ўқларнинг асосий вазифаси деталларнинг мўлжалдаги жойида айланиши учун шароит яратиб беришдир. Бунда ўқнинг ўзи детал билан биргаликда айланиши ҳам, айланмаслиги ҳам мумкин. Валнинг вазифаси ундаги деталларнинг айланишини таъминлайди ва буровчи моментни узатади.

Бинобарин, ўқ билан валнинг тузилиши кўпинча бир хил бўлсада, ишлаш шароити турлича бўлади, яъни ўқ фақат эгувчи кучланиш таъсирида, вал эса эгувчи кучланиш ва буровчи моментдан ҳосил бўлувчи кучланиш таъсирида ишлайди.

Вал ва ўқларнинг таянчларга мўлжалланган қисми сапфа дейилади. Валнинг ёки ўқнинг учида жойлашган сапфа шип деб, ўртасида жойлашган сапфа эса бўйин деб аталади. Агар вал ёки ўқнинг сапфаси уларнинг узунлигига тик текисликда жойлашган бўлса, бундай сапфа товон деб аталади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Валларга қўйилган техник талаблар қуйидаги берилганлар билан тавсифланади. Бошқа деталлар ёки бошқа деталлар тешикларига ўтқазиловчи бўйинларининг диаметрал ўлчамлари IT7, IT6, камроқ IT5, бошқа бўйинлари IT10, IT11 аниқликларда бажарилади. Вал поғоналарининг узунликлари учун допусклар 0,1...0,4 мм оралиғида прецизион-аниқ деталлар учун эса 0,01...0,05 мм оралиғида тайинланади. [1]

Шлицали юзалар қадамларининг тенг эмаслиги, уларни ўққа нисбатан силжиб қолиши 0,02 мм-дан катта бўлмаслиги керак. Ўтқазиловчи бўйинларини база юзаларга нисбатан рухсат этилган тегиши 0,01...0,03 ммдан ошмаслиги керак, ўтқазилмайдиган бўйинлари эса 0,05...0,10 мм.дан. Ўтқазиловчи бўйинларининг сирт ғадир-будурлиги $Ra=0,08...0,63$ мкм, ўтқазилмайдигани эса $Ra=3,2...10$ мкм.га тенг бўлади.

Валлар учун қўлланилувчи материаллар. Машинасозликнинг ўрта ва оғир саноатларида валлар : 25, 30, 35, 40, 45, 45Г2, 40Х, 40ХС, 35ГС, 30Х2ЮА, 35ХНЗМ, 45ХН2МФ ва поғонали валлар 40ХН, 45ХНМ, 38Х2ЮА, 38Х2МЮА ҳамда бошқа маркали пўлатлардан тайёрланади. Йирик валлар ва шпинделлар учун ВЧ45-5 маркали мустаҳкамлиги юқори бўлган қуйма чўянлар ишлатилади.

Валларнинг танаворлари. Турли-туман усулларни қўллаш натижасида олинади. Кўпинча валларни тайёрлашда дастлабки ҳомакисини пластик деформациялаш (болғалаш, штамплаш, ротацион-болғалаш машиналарида сиқиш, электр ўтқазиш, кўндаланг-винтли прокаткалаш) йўли билан ёки кўндаланг кесими доира шаклидаги прокатларни қирқиш йўли билан олинади.

Поғонали валлар учун танаворлар тагига қўйилувчи ёки берк штампларда штампланади, оммавий ишлаб чиқаришда эса кўндаланг-винтли прокатлаш машинасида прокатланади, чамбаракли валлар эса горизонтал-болғаловчи машиналарда штампланади.

Юқорида келтирилга танавор олиш усулларида материалларни ишлатиш коэффиценти сериялаб ва оммавий ишлаб чиқаришларда $K_{ми} \approx 0,7 \dots 0,90$ оралиғида бўлади.

Тайёрлаш технологиясини ва қўлланилувчи жиҳозларни аниқловчи асосий факторларга: валнинг конструкцияси, унинг ўлчамлари ва бикирлиги, техник талаблари, чиқариш дастури киради.[2]

Валлар учун базалар танлаш. Валларнинг танаворларига механик ишлов беришда технологик база сифатида марказий тешиклари ишлатилади, бунинг натижасида валнинг барча қолган сиртларига ишлов бериш имкони яратилади.

НАТИЖАЛАР

Валларни марказларга ўрнатиб механик ишлов бериш технологик маршрути. Бу маршрут қуйидаги операцияларни ўз ичига олади:

- база юзалар яратишни;
- қора ташқи йўнишни;
- тоза йўнишни;
- бўйинларини қора жилвирлашни;
- шлицаларини фрезалашни;
- шпонка ариқчаларни фрезалашни;
- тешикларни пармалашни;
- резьбаларни кертишни;
- термик ишлов беришни;
- марказий тешикларни тозалашни;
- шлицаларни жилвирлашни;
- бўйинларини якуний жилвирлашни;
- бўйинларини микрофинишлашни;
- ўлчамларни назорат қилишларни.

Танкларда ишлатилувчи валлар силлиқ, шлицали ва тирсакли турларга бўлинади. Қайд этилган валларнинг устки қисмлари қуйидагича бўлади:

- Ишчи бўйин
- Қўзғалмас чўкма
- Шлицалар
- Ариқчалари шпонкали
- Юзаси бурамали бўлади.

Танклар ишлатилаётганда қуйидаги нуқсонлар юзага келади: ишчи бўйин ва қўзғалмас чўкувчи қисм юзасини емирилиши, резбаларни емирилиши ва синиши. Бундан ташқари валларда эгилиш, буралиш ҳолатлари ҳам кузатилади. Айрим қисмларда зўриқиш ва кучланиш туфайли буралганда ёриқлар ҳосил бўлади.

Валларнинг ишчи бўйинларида ҳосил бўлган емирилишлар асосий усул электро ёйли қуймани қўлда қуйиш, флюс қатламли қуймани автомат ёйли қуйиш, виброконтатли эритма қуйиш ва хромлаш орқали тикланади. Айрим деталлар техник шартга қўра таъмирлаш катталикларига сайқаллаш (жилвирлаш) орқали келтирилади. Баринчи 2 усул диаметри 40 мм дан ортиқ бўлган қисмлар учун емирилиш 2 мм гача емирилганда тавсия этилади. Хромлаш бўйин 0.2 мм гача емирилганда қўлланилади. Қўзғалмас чўкма қисмлар виброконтатли эритма қуйиш ёки хромлаш орқали амалга оширилади ва тикланади. Бу юзалар электр учқунли ишлов беришда яхши натижага олиб келади.

Бурилиш механизмининг валини таъмирлаш. Қисм 45-пўлат (220-240 НВ) дан ясалади. Ишлатиш чоғида у қуйидаги нуқсонларга дуч келади:

- шейка 24 мм гача емирилади
- шпонкали ариқча юзаси емирилади
- бурама қисм шикастланади.

Дастлаб қисмнинг марказий тешиклари тўғриланади, кейин марказга нисбатан 24 мм ли цилиндрик юзанинг титраб урилиши текширилади. Агар титраш 0.05 мм дан ошмаса бу нуқсон призмада пресс билан тўғриланади.

Агар бураманинг 2 тадан ортиқ қадами шикастланган бўлса у металл қуйиш орқали таъмирланади. Узилган бурама 1М10Х1,5К бўлса у 8мм гача виброконтатт усулида қалайланади. Бунинг учун $C_v - 08$ сими қўлланади. Эритилган юза Т5К10 русумдаги қаттиқ қопламали кескич билан қайралади, четлари қирқилиб йўнилади ва янги буралма йўнилади. 1М10Х1К катталигидаги ички буралма нуқсони ўрнига таъмир катталагидаги қайта йўнилади. Арзимас катталиқдаги емирилган шейка хромлаш орқали тикланади. Нуқсонли қисм тўғри геометрик шакл ва юқори тезликда бўлиши учун емирилган қисм дастлаб сайқалланади. Бўғинларнинг эгилган ва конуссимонлиги 0.03 мм дан ошмаслиги керак. Галваника бўлимида бўйин қумқоғоз ёрдамида сайқалланади. 24.3-24.4 мм гача диаметрда хромлангандан сўнг бўйин ўртача катталиқкача сайқалланади. [3]

Шпонка ариқчалари 5.2 мм кенгликкача емирилганда тозалади ва кенлиги каттароқ хажмгача бўлган шпонкага мосланади. Каттароқ емирилиш юзага келганда шпонка ариғи 180° бурчак остида янгидан фреза билан йўнилади.

Тақсимлаш валини таъмирлаш. Вал 13Н2А русумли пўлатдан ясалади; муштчалар юзаси 1.3-2 мм чуқурликда цементланади. Цементланган қаттиқлиги – 58НРС: цементланмаган қисм- 170 НВ қисмдаги нуқсонлар эҳтимоли; таянч шейкаларнинг емирилиши ва муштчалар устки емирилиши; (шлица) тишлар емирилиши, буралмалар емирилиши, валнинг эгилиши ва ёрилиши.

МУҲОКАМА

Тақсимловчи валда ёриқ пайдо бўлганда 3 тадан ортиқ муштчаларга қалайлаш лозим бўлганда ва тишлар (шлица) ортиқча емирилганда яроқсизга чиқарилади. Таъмирлашнинг технологик жараёни (валнинг) қуйидагилардан иборат:

- Муштчалар усти қалайланади
- Муштчалар сайқалланади
- Вал тўғриланади
- Муштчалар узун ва кўндаланг сайқалланади
- Шейка ва шейканинг бўртмалари сайқалланади
- Шейка хромланади
- Хромланган шейка сайқалланади
- Юмшоқ ишқаланади
- Оксидланади.

Муштчалар баландлиги 50 мм гача емирилишига йўл қўйилади. Агар муштча катталиги шу катталик доирасида бўлса унинг устки қисми юмалоқ шаклга киргунча тозалаш билан чегараланади. 50 мм дан кичик бўлган муштча 2-рақамли сормайт қаттиқ кетишмаси билан қалайланади. Қалайлаш (эритма ёпиштириш) олдидан муштчанинг устки қисми 48 мм гача кесилади. Шундан сўнг қисм махсус ванна призмасига муштчанинг юқорги қисмидаги оқиб ўтувчи сув сатхидан 7-8 мм чиқиб туриши таъминланади.

Шундан сўнг муштчанинг устки қисми ацетелин – кислородли алангада углеродни хайдаб қиздирилади. Қиздирилган юзага №2 сармайт қотишмасидаги диаметри 6 мм ли сим эритиб қалайланади. Флюс ёпиштиргич ўрнида бордан фойдаланилади, 870-900 С гача қиздириб қалайланган муштча 180° га бурилиб, тезда сувга ботирилади. Эритиб ёпиштирилган металл қаттиқлиги 48НРС га тенг ёки ортиқ бўлиши керак. Механик ишлов беришдан олдин валга тўғриловчи ишлов берилади. Вал ишлов призмасига биринчи ва олтинчи шейкаларининг урилувчи бўйни ва тишларининг ташқи юзаси оралиғи 0.07 мм дан ошмаслиги керак. Дизелни йиғишда газ тақсимланишини сақлаб қолиши учун муштчаларининг ён қисмидаги ёпиштирилган металл қатламини олиб ташлаш

тавсия этилмайди. Бундан ташқари олдинги қисм сайқалланаётганда муштча ўқи копир ўқиға мос бўлиши керак.

Муштча ва копир ўқининг симметрик мос келиши учли найзаси бўлган асбоб билан ростланади.

Роликларнинг тебраниши милнинг тебраниш катталигини шкала бўйича кўрсатади. Тақсимловчи вал кўзғалмас шпинделга нисбатан шкаланинг нолинчи холатидан чап ёки ўнг томонга бир хилда оғгунча буралади. Вал ўрнатилгач шпиндел билан мустахкам боғланади.

Емирилган шейкалар хромлаш орқали тикланади. Тўғри геометрик шаклга кириши учун улар дастлаб сайқалланади. Шейкалар сайқаллангандан сўнг унинг диаметри 29.65 мм дан кам бўлмаслиги керак. Эгилиш ва конуссимонлик 0.04 мм дан ошмаслик лозим.

Шейканинг ялтировчи қисмидаги хромланган қолдиқ заралари 4660 заррали қаттиқлиги $C_2 - CT$ бўлган электродоирасимон сайқалда сайқалланади. Таъмирдан чиқарилган вал зангламаслиги учун оксидланади.

Тирсакли вални таъмирлаш. Қисм ашёси 18ХВА пўлат термик ишлов берилгандан сўнг шейка бўйинлари қаттиқлиги-380НВ ишлатилиши чоғида тирсакли валда қуйидаги нуқсонлар юзага келади:

- Эгилиш
- Ёриқ хосил бўлиши
- Шейкаларнинг емирилиши
- Орт чекка қисм юзасининг емирилиши
- Вал тутқич қисмидаги буралманинг емирилиши кабилар.

Ўзак шейканинг чегараланган катталиги 93.4 мм шатунлар учун 83.4 мм.

Тиззасимон вал таъмирлаш учун қуйидаги технологик жараён қабул қилинган:

- Валнинг тўлиқ қисмидаги буралма (резьба) таъмирлаш катталигида янгидан резьба очиш;
- Носоз ортки қисмни ситиб чиқариш, вал тешигини силлиқлаш, янги орт қисмини зичлаб киргизиш;
- Тачнч подшибник катталигида бўйинни сайқаллаш, хромлаш ва шейканинг тўлиқ қисмини узил кесил сайқаллаш;
- Тирсакли вални тўғрилаш, ўзак ва ортки шейкаларни таъмирлаш катталтида сайқалдан чиқариш;
- Шатун шейкаларини таъмир катталигида сайқаллаш, вал шейкасидаги мой қувурларини алмаштириш, ишқалаб тозалаш, мой қайтарувчи халқаларни ишқалаш;

- Ювиш

Тиззасимон валнинг ортки қисми шейка ва шлицалар ўта емирилгач сивиш орқали эгилади. Ортки қисмини сиқиб чиқариш учун горизонтал гидравлик пресдан фойдаланилади. Биринчи ва олтинчи шатун шейкаларининг урилиши текширилиб кўрилади. Урилиш 0,2 мм дан ошмаслиги керак. Дастгохнинг марказга тортувчи таянч призмалари шундай ўрнатилиши лозимки, дастгох марказининг ўқи ва диаметри $95^{+0.07}_{-0.10}$ мм радиуси вертикал бўйича оралиғи диаметри 90 мм ли кривошип шатун шейкасининг радиусига тенг бўлиши керак. Дастгохга ўрнатилган вал текшириб кўрилгач тўғри геометртк шаклга киргунча люннет шатун шейкасининг остига ўрнатилиб сайқалланади. Шейка диаметри 83 мм дан кам бўлмаслиги лозим. Шундан сўнг остига люннет ўрнатилиб олтинчи шатун шейкаси сайқалланади. Қолган шейкаларни сайқаллаш учун вал 120° га шундай буриладики, дастгох маркази қаршисидаги шейка шатун жуфтлиги ҳам ўрнашиши лозим. Шатун шейкаларини сайқаллаш тугагач, чилангарлик ишлари жараёни мой қувурларининг нуқсонларини алмаштириш, тўлиб қолган тикинлар ўрнини тозалаш ва созлаш ишлари бажарилади.

Чилангарлик ишлари шейкаларни силлиқлаш билан якунланади.

Таъмирдан чиқарилган вал тўла назоратдан ўтказилади. Кривошип шатун шейкаларининг оғиш радиуси, кривошип холатининг бурчак оғиши, ўзак ва шатун шейкаларининг параллеллиги, урилиши, шейкаларнинг катталики ва геометриклиги текширилади.

Сирпаниш подшипникларини таъмирлаш.

Танк двигателларидаги тирсакли валларнинг подшипниклари сифатида кўрғошинли бронзадан қуюлувчи вкладиш [таянч], автомобил двигателларида эса юпка бабит қатлами қуюлган қалинликка эга вкладиш [таянч]лар қўлланилади.

Танк двигателларининг подшибниклари юқори 140-160° юқори харорат ва ўта юқори 200 кг/см.кв. босим остидаги шароитда ишлашга мўлжалланган. Двигателларни ишлатиш чоғида подшибникларда турли нуқсонлар (емирилиш, уқаланиш ва ёрилишлар) юзага келади ва бу нуқсонлар антифрикцион қотишмани қайта қуйиш орқали бартараф этилади.

Антифрикцион қотишма ва уларнинг хусусиятлари. Антифрикцион подшибник қотишмалари қуйидаги асосий талабларга жавоб бериши керак:

- Валнинг эгилган қисми бўйича яхши ўрнатилиши;
- Паст ишқаланиш коэффициенти;
- Ишқаланишда емирилишга чидамлилиги;
- Валнинг эгилган қисмидаги емирилишнинг қалинлиги;

- Юқори пластиклик ҳолатида механик мустаҳкамликнинг юқори даражалиги;
- Иссиқликни ўтказувчанлиги;
- Юқори ҳароратга бардошлилиги (подшибниклар қизиб кетганда ҳам қотишма эриб кетмай ўз механик хусусиятларини сақлаб қолиши керак);
- Подшибникка қотишма қўйиш технологиясини соддалиги;
- Қотишманинг камёб эмаслиги ва арзонлиги

Юқоридаги талабларга таркиби қаттиқ кристалллар билан бир хилда тақсимланган юмшоқ пластик қотишма тўлиқ ҳолда жавоб бера олади. Таркиби шунда юмшоқ тузилиши асосга эга бўлган қотишма валнинг эгилган қисмида яхши жойлашиб ишлайди, подшибникларнинг айрим қисмларига ортиқча юкланиш таъсир этганда қаттиқ кристалл қисмлар юмшоқ асосга ботиши юзага келади ва юкланиш кучи юза бўйича тенг тақсимланади, бундан ташқари двигатель ишлаётганда қотишманинг юмшоқ асоси унга ёпиштирилган, қаттиқ кристаллларга нисбатан тезроқ емирилади. Бу эса подшибник валга яхшироқ мослашувини таъминлайди.[4]

ХУЛОСА

Ишлатилиш муддатининг сўнгида подшибникнинг юза қисмида қаттиқ кристалллар бўртиб чиқиб, микроскопик ариқчалар ҳосил қилади ва улар мойни яхши тутиб туради. Шунинг учун юқорида қайд этилган хусусиятларга эга таркибдаги антифрикцион қотишмалар ярим қуруқ ёки ярим суюқликли ишқаланишларда ҳам кичик коэффицентли ишқаланиш-емирилиш хоссасини сақлаб қолади. Чунки, ишлатилиш муддати якунида вал подшибникнинг барча юзасига эмас балки бўртиб турган қаттиқ кристаллларга, яъни юмшоқ асосга нисбатан кўпроқ ва озроқ емирилади.

Антифрикцион қотишманинг умумий пластикликдаги юқори механик мустаҳкамлиги унинг таркибида қаттиқ кристалллар борлиги билан таъминланади. Двигатель подшибникларидаги антифрикцион қотишмали подшибниклар учун юқори қалай аралашмали бабит, кўрғошин асосдаги бабит ва кўрғошин бронза кўпроқ қўлланилади.

REFERENCES

1. «Детали машин» П.Ф. Дунаев. М. Высшая школа. 1984
2. Детали машин курсовое проектирование. А.Е. Шейнблит. Высшая школа. 1991 г.
3. «Детали машин» Д.Н. Решетов М. Машиностроение 1989
4. «Грузоподъемное машин» Н.Г. Руденко М. Высшая школа 1973

NATO VA ISAFNING AFG'ONISTONDAGI FAOLIYATIGA QISQACHA NAZAR

Xushvaqt Eshnazarovich Norqo'chqarov

Toshkent davlat agrar universiteti Termiz filiali katta o'qituvchisi

Ulug'bek Jumayevich Mansurov

Toshkent davlat agrar universiteti Termiz filiali o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada 2001-yilda AQSh va dunyoning boshqa davlatlarida yuz bergan terroristik harakatlar va xunrezliklarni amalga oshirgan “Al-Qoida” terroristik tashkiloti va “Tolibon” harakati rejimiga qarshi Xalqaro xavfsizlikni saqlashga yordam beruvchi kuchlar – International Security Assistance Force (ISAF) va Shimoliy Atlantika Shartnomasi Tashkiloti (NATO) harbiy qo'shinlarining Afg'onistondagi aksilterroristik operatsiyalari va ularning natijalari, olib borgan faoliyati va Afg'on milliy armiyasi hamda politsiyasini shakillantirish uchun amalga oshirgan sayi-harakatlar haqidagi ma'lumotlar yoritilgan.

Kalit so'zlar: Afg'oniston, xavfsizlik, NATO, ISAF, Xalqaro xavfsizlik kuchlari, harbiy qo'shin, Afg'on milliy armiyasi, aksilterroristik operatsiyalar.

A BRIEF OVERVIEW OF NATO AND ISAF IN AFGHANISTAN

Khushvakt Eshnazarovich Norkuchkarov

senior teacher Termez branch of Tashkent State Agrarian University.

Ulugbek Jumaevich Mansurov

-teacher of Termez branch of Tashkent State Agrarian University.

ABSTRACT

The article discusses the anti-terrorist operations of the International Security Assistance Force (ISAF) and NATO forces in Afghanistan against the terrorist organization Al-Qaeda and the Taliban regime, which carried out terrorist acts and bloodshed in the United States and other countries in 2001 and their results, activities, and efforts to form the Afghan National Army and Police.

Keywords: Afghanistan, security, NATO, ISAF, International Security Force, Military army, Afghan National Army, counterterrorism operations.

KIRISH

XX asrning so'nggi choragida boshlangan Afg'onistondagi fuqarolar urushi ushbu asrning 90-yillariga kelib yanada ayanchliroq ko'rinish oldi. Etnik, diniy va hududiy qurolli guruhlar o'rtasida hokimiyatni egallash uchun o'zaro janglar olib borilayotgan bir paytda o'zlarini "tolibon"lar deb atagan yana bir yangi guruh paydo bo'ldi. Mamlakatdagi beqarorlik va parokandalikdan, mujohidlar guruhlarining bir-biriga dushmanlik kayfiyatida ekanligidan foydalangan tolibonlar qisqa fursatda mamlakatning katta qismini qo'lga kiritdilar. Ular o'zlari egallab olgan hududlarda diniy-fundamentalistik asosdagi Islom Amirligini tuzganligini e'lon qilishdi. Afg'onistondagi hokimiyat uchun kurashlar, o'zaro qurolli janglar mamlakatning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy ahvolini butunlay izdan chiqarib yubordi. Bu jarayonlarning barchasi afg'on xalqining hayotini va turmish-tarzini qiyin va og'ir ahvolga keltirib qo'ydi. Afg'onistonning ko'plab fuqarolari o'z uylarini tashlab mamlakatdan chiqib ketishga majbur bo'ldi. Tolibonlarning tobora katta kuchga aylanib borishi butun mintaqa mamlakatlari va xalqaro hamjamiyat uchun muammoli bir vaziyatni yuzaga keltirdi.

Afg'onistondagi mavjud jarayonlar natijasida vujudga kelgan vaziyat birinchi prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganlaridek, – "..... Afg'onistondagi tanglikning chuqurligi va keskinligini, uning mintaqaviy va dunyo miqyosidagi jo'g'rofiy-siyosiy jarayonlarga ta'sirini e'tiborga olib, bu fojeaning ko'lami va xavfi jihatidan hozirgi dunyoning eng katta mintaqaviy mojarolari jumlasiga kiritish mumkin"[1,B.2] – bo'lgan bir holatda edi. Ko'p vaqt o'tmasdan, Afg'onistondagi vaziyatning izdan chiqishi va tolibonlar rejimining qaror topishi butun dunyo mamlakatlari uchun naqadar katta xavf ekanligini ko'rsatib berdi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Xalqaro xavsizlikka ko'maklashuvchi harbiy kuchlarning xususan, ISAF va NATO kabi harbiy tuzulmalarning Afg'oniston hududidagi faoliyati haqida, ushbu kuch tuzulmalarining mamlakatda amalga oshirgan antiterroristik faoliyati haqida xorij adabiyotlarida va matbuotida ham yurtimizda faoliyat olib borayotgan tarixchi, siyosatchi va jurnalistlarining ham doimiy diqqat-markazida bo'lib kelmoqda. Harbiy tuzulmalarning Afg'onistondagi faoliyatiga G'arb[3],[4],[5] va Rossiya[6] mutaxassislarining qarash va tahlillarida farqlar mavud albatta. Biz maqolani yoritishda har ikkala mintaqa mutaxassislarining fikrlarini tahliliy jihatdan o'rganib, ma'lumotlardan foydalandik. Shuningdek, yon qo'shnimiz sifatida bizning mutaxassislarimiz[7] ham ilmiy-tahliliy jihatdan ushbu masalada o'z fikrlarini bildirib, ularning faoliyatiga tahliliy baho berib keloqdalar. Hamda yurtimizdagi ko'plab

ommaviy axborot vositalari va rasmiy ijtimoiy tarmoqlar[2],[8],[9]da ham tahliliy materiallar berib borilmoqda. Ushbu maqola yuqorida keltirilgan barcha mutaxassislar ma'lumotlarini qiyosiy tahlil qilgan holda yoritildi.

NATIJALAR

2001-yilning 11-sentabr sanasida “al-Qoida” diniy ekstremistik tashkiloti AQShning Nyu-York, Vashington shaharlarida terrorchilik harakatini amalga oshirgan edi. Mazkur larzaga keltiruvchi akt esa AQSh tarixidagi eng qonli va eng fojiaiy voqealardan biri sifatida tarixda qoldi. Natijada, o'sha paytda AQShning prezidenti bo'lgan kichik Jorj Bush xalqaro hamjamiyatning ko'magida BMT nizomining VII bobi 51-moddasidan kelib chiqqan holda Usoma bin Lodin boshchiligidagi “al-Qoida” diniy ekstremist tashkilotini va Afg'onistondagi “Tolibon” harakatiga qarshi urush boshlaydi. Rasmiy Pentagon 11-sentabr voqealaridan so'ng Afg'onistonga qarshi urushga kirar ekan, o'zining asosiy uch maqsadini e'lon qildi. Bu maqsad esa quyidagilardan iborat edi. Avvalo, “al-Qoida” islomiy jangarilari rahbarlarini sud mahkamasiga tortish, keyin Afg'onistonda “Tolibon” harakati rejimiga ayovsiz zarba berish va nihoyada butun Afg'onistonni “Tolibon” jangari harakati zulmidan ozod qilishni maqsad qilib qo'ydi[2].

AQSHdagi ushbu voqealar va dunyoning boshqa mintaqalarida yuz bergan xunrezliklardan so'ng Birlashgan Millatlar Tashkiloti Xavfsizlik Kengashining 2001-yil 20-dekabridagi № 1386-sonli qaroriga asosan Xalqaro xavfsizlikni saqlashga yordam beruvchi kuchlar – International Security Assistance Force (ISAF) 2003-yildan beri Shimoliy Atlantika Shartnomasi Tashkiloti (NATO) boshchiligidagi Afg'onistonga kiritildi hamda, tolibonlar va boshqa terrorchi guruhlariga qarshi kurashish uchun bir qancha aksilterroristik operatsiyalar olib bordi.

NATO va ISAF kuchlarining 2003-yil 11-avgustida kiritilgan dastlabki qismlarining asosiy vazifasi poytaxt Kobul va uning atrofini qo'riqlashdan iborat edi. 2003-yil dekabrda General Jeymis Jones rahbarligida yana bir qism qo'shinlar Qunduz provinsiyasiga joylashdi. Oradan olti oy o'tgach, ya'ni 2004-yilning iyunida NATOning Istambulda o'tkazilgan hukumat va davlat boshliqlari sammitida Afg'onistonning Mozor-i Sharif, Maymana, Fayzobod va Bag'lon provinsiyalariga ham kuchlarni joylashtirish to'g'risida qaror qabul qilindi. 2004-yil oktabriga kelib NATO boshchiligidagi ISAF kuchlari umumiy hududi 3600 kvadrat kilometr bo'lgan to'qqizta provinsiyaga joylashtirildi. 2005-yil fevralida NATO va ISAF kuchlari Afg'onistonning g'arbiy provinsiyalarning ba'zi qisimlariga ham joylashtirildi. 2006-yil mayida bu kuchlarning bir qismi Hirot va Farah provinsiyalariga ham o'rnashdilar. Shu yilning sentabrida ular mamlakat g'arbidagi Chohcharon, Gor provinsiyasi

markaziga va Qal'a-i Navning bir qismiga joylashtirildi. Bu paytga kelib NATO va ISAF kuchlari Afg'onistonning 50 % dan ko'proq qismiga joylashtirilgan edi[3].

Xalqaro xavsizlik kuchlarining eng katta antiterroristik operatsiyalaridan biri ham huddi shu 2006-yilning 31-iyulida Afg'onistonning olti provinsiyasi: Daykundi, Gilmand, Qandahor, Nimruz, Uruzgon va Zabulda bir vaqtda olib borildi. 2008-yil 10-oktabrda Budapeshtda NATO va ISAFning Afg'onistondagi faoliyati yuzasidan hisobot yig'ilishi bo'lib o'tdi. Bu yig'ilishda o'tgan davr moboynda mamlakatda olib borilgan qo'shma aksiterroristik operatsiyalar va ularning natijalari, hamda Bonn konfereitsiyasiga muvofiq Afg'oniston milliy armiyasini shakllantirish uchun qilinayotgan sayi-harakatlar va boshqa masalalar ko'rib chiqildi[4].

MUHOKAMA

Afg'onistondagi NATO va ISAF kuchlarining faoliyatiga prezident Hamid Karzay ma'muriyati va koalitsiya bo'yicha AQShning bir nechta hamkorlarida Vashingtonga nisbatan norozilikni vujudga keltirgan edi. Xususan, amerikaliklar Afg'oniston giyohvand moddalarini ishlab chiqarish va yetkazib berish bilan faol kurash olib borishdan bosh tortmoqdalar, bunda ular islom ekstremistlarini yo'q qilish bo'yicha vazifalarni bajarayotganliklarini e'lon qilyaptilar, giyohvandlik moddalari bilan kurash esa, Buyuk Britaniya zimmasida ekanligini ta'kidlamoqdalar. Ammo aynan AQSh narkobiznes bilan kurashning juda boy tajribasiga (masalan, Kolumbiyada) hamda zaruriy texnik va moliyaviy imkoniyatlarga ega. Ammo aytish lozimki, o'sha paytda prezident Hamid Karzayning qat'iy iltimosiga ko'ra, AQSh mazkur muammoni hal qilish uchun o'z harakatlarini boshlab yuborgan edi[5, B.72].

2009-yil martida NATO va ISAF o'zining 2011-2014-yillarda Afg'onistondagi Xalqaro kuchlarning faoliyatini nazarda tutuvchi yangi strategiyasini e'lon qildi. Yangi strategiyaga ko'ra ularning soni 2011-yilning bahorida taxminan 100 ming nafarga yetishini ko'zda tutardi. Ayni vaqtda NATO va ISAF harbiy bo'linmalari oldida keyinchalik Afg'oniston qurolli kuchlari sonini ko'paytirib, uni 320 ming kishiga yetkazishdek vazifa qo'yilgan edi. O'sh paytdagi Pentagon rahbari Robert Geyts ma'lumotlariga ko'ra Xalqaro koalitsion kuchlar 2011-yil yozi o'rtalariga borib 150 ming nafardan iborat afg'on armiyasini tuzish nazarda tutilgan bo'lsa, shu yil oktyabriga borib askar va ofitserlar sonini 172 mingga yetkazish ko'zlangan edi[6, B.21-33].

NATO va ISAF mamlakatlari provinsiyalarni tiklash bo'yicha 5 ta brigada shakllantirishga tayyor ekanligini e'lon qildi. Xalqaro xavsizlikni saqlovchi kuchlar yangi shakllantiriliyotgan Afg'on milliy armiyasi bilan birgalikda 2011-yil boshlaridan 2013-yil yozigacha mamlakatdagi terroristik guruhlariga qarshi bir qancha

aksilterroristik operatsiyalar olib borishdi. Bu operatsiyalar Afg'on milliy armiyasining ham bugungi qarshilik ko'rsatish va mamlakatni himoya qilish darajasini ko'rsatib berdi[3].

2012-yildagi ma'lumotlarga ko'ra, AQSh yetakchiligida "Tolibon" jangarilariga qarshi harakatda Singapur, Mo'g'uliston, Tonga, Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Salvador kabi mamlakatlarning 120 mingdan ortiq harbiy kuchlari ishtirok etdi[2].

2015-yilgi holatga ko'ra NATO qo'shinlari joylashgan hudud mamlakatning 85% ini tashkil etadi. Reja asosiga ko'ra ittifoqning Afg'onistondagi ustunligi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- Afg'on hukumatiga mamlakatning barcha hududida nazorat o'rnatishda ko'mak berish;

- Ittifoq qo'shinlarining tartib va xavsizlikni o'rnatish majburiyatini olgan hududlarda Afg'on harbiy strukturasi bilan birga ish olib borish;

- Afg'on miliy armiyasini qo'llab quvvatlash va jangga bo'lgan shaylikni kuchaytirish;

- Afg'on hukumatining noqonuniy qismlarini qurolsizlantirishga qaratilgan dasturni qo'llab-quvvatlash va boshqalar[7, B.151-152].

Afg'onistondagi Ittifoq kuchlarining faoliyat muddati 2003-yil avgustidan 2014-yil dekabrigacha ekanligi ma'lum qilingan va bu davr oralig'ida NATO va ISAF qo'shinlari tarkibida 51 davlatdan 130 ming harbiylar qatnashdi. Xalqaro xavsizlik kuchlari tarkibidagi ko'pchilik davlatlar o'z askarlarini belgilangan muddatda mamlakatdan olib chiqib ketgan bo'lsada, Afg'onistondagi murakkab vaziyatni hisobga olgan holda hamda Afg'on milliy armiyasini shakillantirishni oxiriga yetkazish uchun 2017-yilgacha AQSh va unga ittifoqchi bir necha davlat qo'shinlari qolishi ma'lum qilingan edi. 2018-yilda esa NATO rahbari Yyens Stoltenberg alyansning nojangovar missiyasi sonini 18 mingga yetkazishini aytib o'tgandi. NATOning "Qat'iy ko'mak" missiyasi Afg'onistonda 2015-yil 1-yanvardan beri faoliyat yuritib kelmoqda edi. NATO va Afg'oniston o'rtasidagi kelishuvga ko'ra, 2018-yil boshlarida Afg'onistonda NATOning 12 mingga yaqin harbiysi bor bo'lib, ularning vazifalariga Afg'oniston kuch tuzilmalarini o'qitish va ularga maslahat berish kiritilgan. Missiya nojangovar deb e'lon qilingan[8]. Ammo hozirgi kunda ham ushbu kuch tuzulmalari Afg'onistonda qolib, afg'on harbiylarini o'qitish va maslahat berishda davom etmoqda. AQSh prezidenti Donald Tramp kuni kecha Afg'oniston va Iroqdagi harbiylarni keskin qisqartirishini aytib o'tdi. Xususan, 2021-yil yanvar oyining o'rtalariga kelib Afg'onistondagi AQSh qo'shinlarining sonini 4500 nafardan 2500 nafargacha kamaytirmoqchi ekanligi haqda Pentagon ma'lum qildi. Mudofaa vaziri vazifasini bajaruvchi Kristofer Millerning so'zlariga ko'ra, ushbu rejalar 15-

yanvaga qadar amalga oshiriladi. Biroq, president Donald Trampning qarori AQShning NATO bo'yicha ittifoqdoshlari, shuningdek, Kongressdagi yuqori darajadagi respublikachilar va demokratlarning tanqidiga sabab bo'ldi. Ularning fikriga ko'ra, ushbu harakat Tolibon bilan tinchlik muzokaralari jarayoniga salbiy ta'sir ko'rsatishini ta'kidlamodalar[9].

XULOSA

Xulosa qilib aytishimiz mumkinki, o'tgan vaqt davomida ISAF va NATO harbiy kuchlarining Afg'onistondagi harbiy harakatlari natijasida mamlakatda va butun dunyoga xavf solib turgan "Al-Qoida" diniy ekstremistik tashkilotini kuchsizlantirib, uning rahnamolarini yo'q qilishga erisha olgan bo'lsada, ammo doimiy markaziy hokimyatga intiluvchi "Tolibon" harakati rejimiga to'liq barham bera olmadi, hatto oxirgi yillarda ushbu harakat yanada faollashib, ma'lum yutuqlarga ham erishganligini guvohiga aylanmoqdamiz. Bunga misol sifatida dunyoning turli mintaqalarida Afg'onistondagi mavjud vaziyatni tartibga solish va hal etish maqsadida ulardan vakillar taklif etilib, tinchlik kelishuviga erishishga harakat qilmoqdalar. Xususan, oxirgi Qatar poytaxti Doxadagi kelishuv ular uchun ancha foydali bo'lganligini hamda dunyo hamjamiyati ushbu harakatni terroristik aktlarni amalga oshiruvchi harakat rejimidan ko'ra rasmiy hokimyatga intiluvchi harakat sifatida qabul qilayotganini ko'rishimiz mumkin. Xalqaro harbiy kuchlarning Afg'onistondagi faoliyatining eng samarali jihati harbiy harakatlardan so'ng, mamlakatda rasmiy hukumatning shakllanishi uchun imkoniyat yaratib berildi va bu jarayon uchun butun dunyo hamjamiyati o'z e'tiborini qaratdi, mamlakatda xalq hayoti va turmush tarzini yaxshilash hamda iqtisodiyotni tiklash uchun donar davlatlar jalb qilindi, shuningdek, Afg'on milliy armiyasi va politsiyasini shakllantirishda muhim o'rin egalladi.

REFERENCES

1. Karimov I.A. Security and stability in a lump sum. - Full 6. – T.: Uzbekistan, 1998. – P.- 38. In the 21st century of Uzbekistan: a threat to security, conditions of stability and guarantees of progress. - T.: Uzbekistan, 1997. – P.- 12.
2. Civil War, which became an international war. October 7-the date of the beginning of the international military operation in Afghanistan. 07.10.2020. <https://daryo.uz/2020/10/07/xalqaro-urushga-aylangan-fuqarolik-urushi-7-oktabr-afgonistonda-xalqaro-harbiy-operatsiya-boshlanga-sana/>
3. ISAF's mission in Afghanistan (2001-2014). Last updated: 13 Jan. 2015.
4. Robb, Jonjo. Analysing NATO's Role in Afghanistan. // Aberystwyth University, – Febrl 8, 2015.

5. UK operations in Afghanistan // House of Commons Defence Select Committee. – London: The Stationary Office, 2007. – P. 72.
6. Korgun V. G. Withdrawal of US/NATO troops from Afghanistan: problems and challenges. Afghanistan and Pakistan: current state and prospects of development // (based on the materials of the workshop held at the center for the study of the Middle East of the Russian Academy of Sciences on April 2, 2012). - Moscow, 2012. - P. 21-33.
7. Sh.N. Nishonboyev. Report this website Activities of the Republic of Uzbekistan within the framework of international organizations in solving the problem of Afghanistan. // Historical processes of foreign Eastern countries and actual problems of their study. Collection of materials of scientific practical conference on the scale of the ministry (Tashkent 2015 29-th may). – P.- 151-155.
8. NATO increases the number of its troops in Afghanistan to 18 thousand. 15.03.2018. <https://kun.uz/uz/41444115?q=%2Fuz%2F41444115>
9. The US wants to drastically reduce the number of troops in Afghanistan and Iraq. 18.11.2020. <https://uzreport.news/world/aqsh-afg-oniston-va-iroqdagi-harbiylar-sonini-keskin-qisqartirmoqchi>

КОРРУПЦИЯ ВА У БИЛАН БОҒЛИҚ ЖИНОЯТЛАРНИНГ ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ҲАЁТИГА ТАҲДИДЛАРИ

Мирзохид Латипович Шарипов

Тошкент вилояти Чирчиқ Давлат Педагогика Институтини ўқитувчиси

sharipovmirzoxid@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада нафақат жамиятимиз балки бутун жаҳонни ларзага солиб келаётган иллатлардан бири бўлмиш коррупциянинг тарихи, келтириб чиқарувчи омиллар ҳамда унинг оқибатида келиб чиқувчи муаммолар қисқача таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: мафия, коррупция, давлат, қонун, сиёсат, таълим, ҳукумат, виждон.

THREATS OF CORRUPTION AND CRIMES RELATED TO PERSONS AND SOCIAL LIFE

Mirzokhid Latipovich Sharipov

Teacher of Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

sharipovmirzoxid@gmail.com

ABSTRACT

The article provides a brief history of corruption, one of the evils that shakes not only our society but the whole world, the factors that cause it and the problems that arise as a result.

Keywords: mafia, corruption, state, law, politics, education, government, conscience.

КИРИШ

Инсоният жамияти бугунги ривожланиш жараёнида кўплаб ютуқларга эришиб, юксак тараққиёт натижаларини қўлга киритиб келмоқда. Ижобий ютуқлар билан бирга айрим салбий ижтимоий иллатлар ҳам ривож топиб, ўзининг хавфли хусусиятларини янада яққолроқ намоён қилмоқда. Коррупция ва жиноятчилик ана шундай салбий ижтимоий иллатлардан биридир.

Коррупция ҳар қандай давлат ва жамиятнинг сиёсий-иқтисодий ривожланишига жиддий путур етказди, давлатнинг конституциявий асосларини

ва қонун устуворлигини заифлаштиради, пировардида инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг поймол бўлишига олиб келади.

Коррупция — бу жамиятни турли йўллар билан исканжага оладиган даҳшатли иллатдир. У демократия ва ҳуқуқ устуворлиги асосларига путур этказди, инсон ҳуқуқлари бузилишига олиб келади, эркин бозорлар фаолиятига тўсқинлик қилади, ҳаёт сифатини ёмонлаштиради ва одамлар хавфсизлигига таҳдид соладиган уюшган жиноятчилик, терроризм ва бошқа ҳодисалар илдиз отиб, гуллаши учун шароит яратиб беради. Ушбу зарарли ҳодиса катта ва кичик, бадавлат ва камбағал бўлишидан қатъий назар, барча мамлакатларда учрайди.

Истиқлол берган тинч ва осуда ҳаётимиз, фаровон турмуш тарзимиз, эришаётган турли соҳадаги ютуқларимиз, айниқса ёш авлод камолоти йўлида қилинаётган эзгу ишларни ҳар қанча эътироф этсак, арзийди. Албатта, бундай ҳавас қилса арзигулик кунларга этишишнинг ўзи бўлмаётганлиги ва бунинг замирида машаққатли меҳнат ётганлиги ҳеч биримизга сир эмас. Бугунги кунда қайси бир соҳага эътибор қаратмайлик, уларнинг ҳар бирида юқори самарадорликка эришаётганлигимиз, бу бунёдкор халқимизнинг ўз Ватанига бўлган меҳр-муҳаббатидан далолат беради [2.114-б].

Дарҳақиқат, жамиятимиз равнақи учун астойдил меҳнат қилаётган инсонлар билан фақат фахрланишимиз керак. Лекин айрим кимсалар борки, тўқликка шўхлик қилиб, ўз вазифаларини суиистеъмол қилган ҳолда, тараққий этиб келаётган давлатимиз мулкига раҳна солаётганликлари ачинарли ҳолдир.

Коррупция ва уни вужудга келтирувчи сабаблар ўртасида икки томонлама алоқа мавжуд. Бундан хулоса шуки, биринчидан, коррупцияни фақат уни вужудга келтирувчи сабаблар ва шарт-шароитларни ечиш йўли билан камайтириш ҳамда чеклаш мумкин; иккинчидан, бу муаммоларни эчишда коррупцияга қарши барча йўналишларда қатъий ва муросасиз кураш олиб бориш самара беради. Шу ўринда таъкидлаш муҳимки, ҳар қандай ҳолатда ҳам коррупциядан бевосита жамият ва инсонлар азият чекади, зарар кўради. Шунинг учун ушбу муаммо глобал бўлиб, унга қарши курашнинг давлатлар ўртасида мувофиқлаштирилган дастурлари ва бошқа ҳуқуқий меъёрлари ишлаб чиқилганлиги бежиз эмас [7.265-б].

Хўш, коррупция атамаси ўзи нимани ифода этади? Этимологик жиҳатдан “коррупция” атамаси “бузиш, пора эвазига оғдириш” деган маънони англатадиган латинча “corruptio” сўзидан келиб чиққан. Юридик энциклопедия муаллифларининг таъкидлашича, “коррупция – мансабдор шахслар томонидан уларга берилган ҳуқуқлар ва ҳокимият имкониятларидан шахсий бойлик

орттириш учун фойдаланишда ифодаланувчи сиёсат ёки давлат бошқаруви соҳасидаги жиноий фаолият”.

Коррупция жиноятчилиги – синфий ва тарихан ўзгарувчан ҳодиса. Коррупция бу – мансаб, мавқеидан шахсий мақсадларда фойдаланиш билан боғлиқ бўлган жиноят тури ҳисобланади. Коррупция фаолияти хуфёна иқтисодиётнинг асосий турларидан биридир. Аксарият ҳолларда коррупция деганда давлат хизматчилари томонидан шахсий манфаатларни кўзлаб, бойлик орттириш мақсадида халқдан пора олиш, қонунга хилоф пул даромадларини қўлга киритиш тушунилади. Аммо, умуман олганда, мансабдор шахсларгина эмас, балки, давлат ташкилотида ишламайдиган фуқаролар ҳам коррупцияга доир муносабатларнинг иштирокчилари бўлиши, пора эмас, балки бошқа нарсалар эвазига ўз эҳтиёж ва манфаатларини ҳам амалга оширишлари мумкин. Дарҳақиқат, коррупция – илдизлари давлат хизматини ташкил этишдаги нуқсонларга ва давлат хизматчиларининг ўзига хос психологиясига бориб тақаладиган ижтимоий ҳодиса. Бу коррупцияга қарши аввало маъмурий-ҳукукий ва ташкилий-бошқарув чора-тадбирлари кўрилишини тақозо этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Бугунги куннинг долзарб масалаларидан бири коррупцияга қарши курашишнинг муҳим омили сифатида миллий ғоя ўз миллий ва ҳаракат дастурлари билан яқиндан ёрдам бериб келмоқда. Коррупция албатта бугун пайдо бўлган иллат эмас, у қадимдан буён мавжуд бўлиб келмоқда.

Антик давр юнон файласуфи Аристотел шундай деган эди: “Ҳар қандай давлат тизимида - қонунлар ва бошқа фармойишлар орқали ишни шундай ташкил қилиш керак-ки, унда мансабдор шахсларни ноқонуний йўл билан бойишига йўл қўймаслик лозим”.

Француз мутафаккири Шарл Монтеске эса бу борада “Асрлар тажрибасидан маълумки, ҳар қандай ҳокимият ваколатига эга бўлган шахс, уни суиистеъмол қилишга мойил бўлади ва у маълум бир мақсадга эришмагунча шу йўналишда юради” деган фикрларни билдирган.

Ғарбий Европа давлатларининг кейинги тарихида ҳам коррупциянинг турли кўринишлари ва коррупцион муносабатларнинг авж олиши нафақат тарихий манбаларда балки, ўша даврнинг илғор ёзувчи файласуфларининг асарларида ҳам ўз ифодасини топган. Хусусан, Шекспирнинг “Венециялик савдогар”, “Қонга қон, жонга жон”, Дантенинг “Дўзах”, “Тозаловчи” каби асарларида ҳам ёритилган. Данте коррупционерларни дўзахни энг қоронғи ва энг чуқур жойига ташлаш керак деган фикрни билдирган.

Коррупциянинг келиб чиқиши тарихи ва ривожланиши масалаларини Никколо Макиавелли ўрганиб, уни йўталга қиёслаб шундай деган эди, “Коррупцияни ҳам йўталга ўхшаб олдин аниқлаш қийин, аммо даволаш осон, лекин бу касални ўтказиб юборсангиз уни аниқлаш осон, аммо даволаш қийин”. Мана шу сўзлардаги ҳақиқатни бугунги кунда дунё бўйича кенг тарқалган коррупция кўринишларига нисбатан ҳам қўллаш мумкин бўлади.

Коррупцияга қарши курашган биринчи давлат сифатида қадимги Шумер давлати тан олинади. Қадимги давлатларни айниқса ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг порахўрлиги қаттиқ ташвишга солганлиги бизгача сақланиб қолган манбалардан маълум. Чунки бу ҳолат давлатнинг обрўсига жуда қаттиқ путур етказарди. Дунёнинг етакчи динларида ҳам биринчи навбатда ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг порахўрлиги қаттиқ қораланади. Жумаладан, Инжилда “Совғаларни қабул қилма, чунки совға кўрни кўрадиган қилади ва ҳақиқатни ўзгартиради” дейилган бўлса, Қуърони Каримда “Бошқаларнинг мулкани ноҳақ йўл билан олмангиз ва бошқаларга тегишли бўлган нарсаларни олиш учун ўз мулкингиздан ҳокимларингизга пора қилиб узатмангизлар” дейилган [7. 263-бет].

Буюк соҳибқрон бобомиз Амир Темур таъкидлаганларидек, “қаердаги қонун ҳукмронлик қилар экан, ўша жойда эркинлик бўлади”. Коррупция жинояти эса қонунларнинг устуворлигини инкор этишга, уларни бузишга, айланиб ўтишга олиб келадиган иллатдир [4. 16-бет].

Буюк аждодларимиз ижодида таълим-тарбия масалаларига бағишланган кўплаб нодир асарлар ва таълимотларни кўришимиз мумкин. Ана шундай шарқона ахлоқ кодексини яратган мутафаккирлардан бири Ҳусайн Воиз Кошифийдир. Кошифий ижодига мансуб «Ахлоқи Мухсиний» асарининг ҳар бир бобида муайян инсоний фазилатларнинг моҳияти очиб берилган. Асарнинг 40-боби «Мулозимлар тарбияти ва одоби баёнида» деб номланиб, порахўрликнинг оқибатлари келтириб ўтилган. “Вазир иш юритувчи амалдорлардан пора олишдан эҳтиёт бўлсин. Билсинки, то бир киши бошқалардан пора олмаса, бошқага пора бермайди. Агар вазир пора олишга сабаб бўлса, пора олишга рухсат берган бўлади. Пора бериш ва пора олиш ҳаромдир. Пора олган пора бергандан ёмонроқ бўлади, чунки олувчи берувчи олдида забун бўлади. Бундай забунликка вазир муносиб эмас” [5. 95-бет].

НАТИЖАЛАР

Коррупцияга қарши кураш бугунги куннинг долзарб муаммоси бўлиб қолаётганлигини, унга қарши жиддий ва кескин кураш олиб бориш зарурлигини

вазият тақозо этмоқда. Қайси бир соҳани олмайлик ўша соҳада ривожланиш, тараққиёт рўй бермаётган экан, унинг сабабларидан бири коррупцияга бориб тақалади. Амалда коррупция мамлакатда ислохотларни амалга оширилиши, ўз олдимизга қўйилган мақсадлар йўлидаги жиддий тўсиқ бўлиб қолмоқда.

Миллий қонунчилигимизда мазкур атаманинг аниқ ҳуқуқий таърифи мавжуд. Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги қонунининг 3-моддасида коррупция тушунчасига қуйидагича таъриф берилган: “Коррупция — шахснинг ўз мансаб ёки хизмат мавқеидан шахсий манфаатларини ёхуд ўзга шахсларнинг манфаатларини кўзлаб моддий ёки номоддий наф олиш мақсадида қонунга ҳилоф равишда фойдаланиши, худди шунингдек бундай нафни қонунга ҳилоф равишда тақдим этиш”. Бундан кўриниб турибдики, коррупция нафақат пора олиш ёки бериш эмас, балки хизмат, мансаб лавозимидан қонунга ҳилоф равишда фойдаланиши ҳам коррупция ҳисобланар экан.

Шунингдек, халқаро ҳуқуқнинг айрим манбаларида хусусан, Коррупция муаммолари бўйича Европа Кенгаши гуруҳларининг 1-сессияси (1995 йил 22-24 феврал, Страсбург)да “Коррупция”га шундай таъриф берилган. “Коррупция - пора олиш (ўзига оғдириш), давлат ёки хусусий соҳада муайян ваколатга эга бўлган шахс, мансабдор шахснинг ёки хусусий соҳада фаолият юритадиган шахс ёки мустақил агентнинг ўз мансаб вазифасидан ёки шунга ўхшаш муносабатлардан келиб чиқадиган мажбуриятларини бузадиган шунингдек ўзи ёхуд ўзга шахслар манфаати учун ҳар қандай шаклдаги афзалликларга эга бўлиш мақсадида ифодаланган хатти-ҳаракат”.

Мансабдор ёки мансабдор бўлмаган шахслар томонидан юқорида назарда тутилган хатти-ҳаракатлар содир этилиши оқибатида фуқароларнинг ҳуқуқлари ёки қонун билан қўриқланадиган манфаатларига ёхуд давлат ёки жамоат манфаатларига кўп миқдорда зарар ёхуд жиддий зиён етказилади.

Шунингдек, “Коррупция – мансабдор шахс томонидан муайян ҳаракат ёки ҳаракатсизлик содир этиш (этмаслик) эвазига моддий манфаатдор қилаётган шахснинг манфаатини кўзлаб мансаб вазифасини бузган ёки бузмаган ҳолда, турли шаклда моддий қимматликлар олиши ёхуд мулкӣ наф кўриши.” (БМТ Мансабдор шахсларининг обод-ахлоқ Кодекси 17.12.1979 йил).

“Коррупция – шахсий манфаати йўлида давлат ҳокимияти вазифаларини суиистеъмол қилиши (БМТнинг Коррупцияга қарши халқаро кураш бўйича ахборот ҳужжати).

Коррупция – бу шахсий манфаат учун давлат ҳокимияти мансаб вазифасини суиистеъмол қилиш (Бутунжаҳон банки ҳисоботи, 1997 йил.)

Бундан ташқари биринчи президентимиз Ислон Каримов томонидан ҳам мазкур турдаги жиноят учун шундай таъриф берилган: “Жиноятнинг ёпиқ ва энг қабих тури бор. Бу – коррупция ва порахўрлик. Жиноятнинг бу тури бошқарув аппаратини издан чиқарибгина қолмай, бозор асосларини ҳам барбод этиши мумкин”.

“Коррупция, энг аввало, уюшган жиноий тузилмаларга мададкор бўлиш ёки тўғридан-тўғри ёрдам бериш учун давлат хизматининг имкониятларидан фойдаланишдир”.

Коррупцияга қарши кураш ишларини ташкиллаштириш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 3 мартдаги “Ўзбекистон Республикаси Прокуратураси тузилмасида ташқи иқтисодий фаолият соҳасидаги порахўрлик, ўғирликлар ва бошқа суиистеъмолчиликларга қарши кураш бошқармасини ташкил этиш тўғрисида”ги; 1994 йил 11 майдаги “Хусусий мулкчилик ва тадбиркорликни коррупция, рекет ва уюшган жиноятчиликнинг бошқа кўринишларидан ҳимоя қилишнинг ташкилий чора-тадбирлари тўғрисида”ги; 1997 йил 28 майдаги “Коррупция, рекет ва терроризмга қарши курашни такомиллаштириш ишларини янада ривожлантириш тўғрисида”ги қарорлари қабул қилинди ва уларнинг ижросини таъминлаш юзасидан чора-тадбирлар ишлаб чиқилди.

БМТ Ривожланиш Дастурининг (“UN Development Program”) назарий таҳлилига кўра коррупцияни вужудга келишида қуйидаги омиллар катта рол ўйнайди: ваколат ёки ҳокимиятга, шахсий манфаат ва ўзбошимчалик, ҳисобдорсизлик ва ошкорасизлик.

Жаҳон миқёсида қуйидаги коррупцияга қарши курашиш бўйича халқаро-ҳуқуқий ҳужжатларни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимдир:

- а) БМТнинг “Коррупцияга қарши курашиш конвенцияси”;
- б) Европа Иттифоқининг “Коррупция учун жиноий жавобгорлик тўғрисидаги Конвенцияси;
- в) Европа Иттифоқининг “Коррупция учун фуқаровий жавобгарлик тўғрисида”ги Конвенцияси;
- г) Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги доирасида “Коррупцияга қарши сиёсатнинг қонунчилик асослари тўғрисида”ги модел қонуни;
- д) “Осиё Тараққиёт Банки ва Европа Тикланиш ва Тараққиёт Банки Осиё ва Тинч океани коррупцияга қарши ҳаракат дастури”.

Умуман олганда, коррупцияни вужудга келтирувчи шарт-шароитларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- ўтиш давридаги қийинчилик;

- ижро этиш тизимининг ёмонлашуви;
- ҳуқуқий нигилизм;
- жамиятда инсонларнинг ҳуқуқий маданияти;
- иқтисодий аспектлар;

Дунёдаги мамлакатларда коррупциянинг мамлакат бошқаруви, иқтисодиёти ва бошқа соҳаларига таъсирини халқаро нодавлат-нотижорат “Transparency International” - тадқиқотларига асосан баҳолаб келинади.

Шунингдек, “Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг 2003 йил 31 октябр кунги Коррупцияга қарши курашиш конвенцияси (2003 йил 31 октябрда қабул қилинган бўлиб, мазкур ҳужжат муқаддима ҳамда 8 та боб, 71 та моддадан иборат)га Ўзбекистон Республикасининг қўшилиши тўғрисида”ги 2008 йил 7 июл кунги ЎРҚ-158-сонли Қонуни қабул қилинди.

Қонунчилик таҳлили коррупция билан боғлиқ қилмишларга қарши курашиш фаолиятининг ҳуқуқий асослари кўпроқ Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодексида ўз ифодасини топган. Буни куйидагиларда кўришимиз мумкин:

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексининг “Коррупция билан боғлиқ жиноятлар”ни назарда тутувчи сохта тадбиркорлик, мулкни талон-тарож қилиш, сохта банкротлик, бож, солиқ ва бошқа тўловларни тўлашдан бўйин товлаш, ҳокимият ёки лавозимни суиистеъмол қилиш, пора олиш, товламачилик, пора олиш ёки беришда воситачилик қилиш, контробанда, жиноий фаолиятдан олинган даромадларни легаллаштириш каби моддалари киритилиб, уларга мос жазолар белгиланган.

МУҲОКАМА

Коррупция ва у билан боғлиқ “мафия” атамалари жамоатчилик томонидан уюшган жиноятчиликка нисбатан қўлланадиган тушунчалардир. Уларнинг бири-бирига ўхшаш ва фарқли жаҳатлари мавжуд. Мафия деганда кўрkitиш, зўравонлик билан оғир жиноятлар содир этувчи гуруҳ, пировардида, уюшган жиноятчиликнинг энг юқори нуктаси тушунилади. Бу атама қўлланганда оғир жиноятлар содир этган шахслар ва гуруҳлар тушунилади.

Мафияларнинг келиб чиқиши Ўрта асрларга бориб тақалади. Ўша даврларда ҳозирги Италия давлатига қарашли Сицилия оролидаги автоном вилоятнинг номи расмий равишда “мафия” деб атала бошланган. XVI-XVII асрларда Сицилия оролидаги феодалларнинг жабр-зулми ва халқни эксплуатация қилиши кучайиб кетган. Бундай адолатсизликларга қарши курашиш учун халқ орасида “мафия” деб номланган гуруҳ пайдо бўлган. Бу

сўзнинг асл этимологияси маълум эмас, аммо у дастлаб хурлик, озодлик, эзгу ниятни кўзда тутган халқ ҳаракати бўлган. Балки бу сўз Ўрта ер денгизининг Африкага туташган ерларида жойлашган Мафия деб номланган оролдан мажбуран келтирилган кишиларнинг ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун ўзаро бирлашиб кураш олиб борганлари ёки XVII асрда Италияда яшаб озодликни мадҳ этган ҳамда зўравонликка қарши асарлар яратган шоир Шипион Мафей номи билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Замонлар ўтиши билан бу сўзнинг мазмун-моҳияти тубдан ўзгарди. Ҳозирги кунда мафия тушунчасининг асосини зўравонлик, эркинликларни поймол қилиш, жавобгарликдан қўрқмаслик, хўрлаш кабилар ташкил этади. Бу таърифларни жинойт ҳуқуқидаги таҳлил қилинаётган муаммо билан боғласак, у ҳақиқатан ҳам жиноий фаолият билан шуғулланувчи гуруҳ эканлигини англашимиз мумкин. Демак, мафия халқ томонидан уюшган жиноий гуруҳларга берилган номдир. Бу уюшган жиноий гуруҳларнинг жамиятдаги тинчлик ва осойишталикка, жамият аъзоларининг ҳуқуқ ва эркинликларига салбий таъсир кўрсатишини тўғри англаймиз. Аммо айнан бу гуруҳларнинг давлатнинг маълум лавозим вазифаларини бажариб турган мансабдор шахслар билан тил бириктириши ва унинг салбий оқибатларини эса тасаввур ҳам қилиш қийин. Бу ҳолатда жиноий гуруҳлар учун жинойт эшиклар кенг очилади ва фуқаролар ҳимоясиз вазиятга тушиб қоладилар.

ХУЛОСА

Коррупцияни олдини олмасдан туриб барқарор тараққиётга эришиб бўлмайди. Коррупцияга қарши курашнинг самарадорлиги аҳолининг ҳуқуқий саводхонлиги, маънавияти, ахлоқ-одоб ва демократия принципларига қанчалик амал қилиши билан узвий боғлиқдир.

Коррупцияга қарши маърифат - инсонда билим, иммунитет, шунингдек, коррупцияга қарши курашда олий мақсадга мос келувчи барқарор ҳуқ-атвор меъёрларида ўз аксини топган тегишли маънавий-ахлоқий эҳтиёжлар, виждон, инсоф, иймон, эътиқод, ҳалоллик каби сифат ва ҳиссиётларни шакллантиришга қаратилган мақсадли жараёндир [8. 37-бет].

Ўзбекистон Республикасининг “Коррупцияга қарши курашиш тўғрисида”ги қонунининг 5-моддасида коррупцияга қарши курашиш соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишлари белгилаб берилган бўлиб, улар қуйидагича:

- аҳолининг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини юксалтириш, жамиятда коррупцияга нисбатан муросасиз муносабатни шакллантириш;

- давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларида коррупциянинг олдини олишга доир чора-тадбирларни амалга ошириш;

- коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларни ўз вақтида аниқлаш, уларга чек қўйиш, уларнинг оқибатларини, уларга имкон берувчи сабаблар ва шарт-шароитларни бартараф этиш, коррупцияга оид ҳуқуқбузарликларни содир этганлик учун жавобгарликнинг муқаррарлиги принципини таъминлаш [9.2-бет].

Бугунги кунда ҳаётнинг ўзи коррупцияга қарши маънавият ва маърифат билан курашишни талаб этмоқда. Жамиятдаги мавжуд иллатларга, жумладан коррупцияга қарши кураш ва унга мурасасиз муносабатда бўлиш коррупцияга қарши маърифатнинг ўзаги бўлиб хизмат қилади. Ўз нафсининг қулига айланган, ўз манфаатини давлат ва жамият манфаатидан устун қўядиган ҳар бир киши коррупция домига илиниши муқаррар. Маънавияти етарли даражада шаклланмаган кишилар эртами-кечми ахлоқий тубанликка юз тутадилар. Айнан шундай муҳит коррупцияни шакллантирувчи омил эканлиги ҳеч кимга сир эмас.

REFERENCES

1. Akhatov, L.K., Rasulov, A.N., Mirzorakhimov, O.K., Sharipov, M.L., & Ibrokhimov, F.A. (2020). The Outlookings of Religious and Sufism in Teaching of Abdurakhman Jami. *Journal of Critical Reviews*, 7(17), 112-116.
2. Кошанова, Н. М. (2020). Оила ва мураббий манфаатли ҳамкорлигининг таълим сифатини оширишдаги аҳамияти. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 32-41.
3. Шарипов, М. Л. (2020). Ёшлар маънавиятини юксалтиришда Хусайн Воиз Кошифий ахлоқ фалсафасининг аҳамияти. *Мугаллим ҳем узликсиз билимлендириў*, 1(1), 94-98.
4. Шарипов, М. (2020). Тарихни ўзгартирган буюк соҳибқирон. *Тамаддун нури*, 2(25), 14-17.
5. Mardonov, S., Toshtemirova, S., Ahmadjonov, B., & Koshanova, N. (2020). Structure and Mechanisms of Action of the Educational Cluster. *International Journal of Psychological Rehabilitation*, 24(7), 8104-8111.

BUGUNGI KUNDA PEDAGOGIK TEXNLOGIYALARNING AHAMIYATI VA ULARNI TARIX DARSLARIDA QO'LLANILISHI

Sherzod Ibroim o'g'li Ibroimov

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

ANNOTATSIYA

Hozirgi kunda ishlab chikarish texnologiyalari tezlik bilan rivojlanayotgan bir davrda ta'lim soxasi ham boshqa ishlab chiqarish muassasalari kabi ilmiy, asoslangan yangi pedagogik texnologiyalar, informatsion ma'lumotlarni qo'llagan holda malakali mutaxassislar faoliyat yuritadigan raqobatbardosh, ilmli, bilimli kishilarni Vatan ravnaqi uchun tayyorlab beradigan soxa sifatida rivojlanib bormoqda.

Kalit so'zlar: pedagogika, texnologiya, rivojlanish, informatsiya

THE IMPORTANCE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES TODAY AND THEIR APPLICATION IN HISTORY LESSONS

Sherzod Ibroim ugli Ibroimov

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

At a time of rapid development of production technologies, the education sector, like other industrial institutions, uses competitive, scientifically based pedagogical technologies and information to train competitive, knowledgeable and educated people for the development of the Motherland. developing as an industry.

Keywords: pedagogy, technology, development, information

KIRISH

Bugungi tez o'zgaruvchan iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy hayot o'quvchi yoshlar dunyoqarashini shakllantirishda yangi pedagogik interfaol metodlardan keng foydalanishni taqozo qiladi, An'anaviy mashg'ulotlar olib borish asta sekin o'z o'rnini intensiv va interfaol metodlarga, noan'anaviy dars o'tish shakllariga bo'shatib bermoqda. Ta'lim - tarbiya jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash, avvalo, pedagogik munosabatlarni insonparvarlashtirishni talab etadi. Chunki uni amalga oshirmay turib qo'llangan har qanday texnologiya kutilgan samarani bermaydi.

Ta'lim-tarbiya jarayonining doimiy ravishda optimallashtirish borishi dars berish jarayonida qo'llanilayotgan yangi va takomillashib borayotgan pedagogik texnologiyalarning turli yo'nalish va maqsadlarda qullanilayotganligiga bog'liq.

Har bir pedagogik texnologiyaning asosiy maqsadi pirovard natijaga erishish yo'llarini bandma-band aniqlash va unga suzsiz erishishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Pedagogik texnologiyaning eng asosiy negizi - bu o'qituvchi va o'quvchi-o'quvchining belgilangan maqsaddan kafolatlangan natijaga xamkorlikda erishishlari uchun tanlagan texnologiyalarga bog'liq deb hisoblaymiz, ya'ni o'qitish jarayonida, maqsad bo'yicha kafolatlangan natijaga erishishda qo'llaniladigan har bir ta'lim texnologiyasi o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida hamkorlik faoliyatini tashkil eta olsa, har ikkalasi ijobiy natijaga erisha olsa, o'quv jarayonida o'quvchi-o'quvchilar mustaqil fikrlay olsalar, ijodiy ishlay olsalar, izlansalar, tahlil eta olsalar, o'zlari xulosa chiqara olsalar, o'zlariga, guruhga, guruh esa ularga baxo bera olsa, o'qituvchi esa ularning bunday faoliyatlari uchun imkoniyat va sharoit yarata olsa, bizning fikrimizcha, ana shu o'qitish jarayonining asosi hisoblanadi. Har bir dars, mavzu, o'quv predmetining o'ziga xos texnologiyasi bor, ya'ni o'quv jarayonidagi pedagogik texnologiya - bu yakka tartibdagi jarayon bo'lib, u o'quvchi-o'quvchining ehtiyojidan kelib chiqqan holda bir maqsadga yo'naltirilgan. oldindan loyixalashtirilgan va kafolatlangan natija berishiga qaratilgan pedagogik jarayondir.

Shunday ekan har bir pedagog o'z darslarini o'tishdan oldin o'z oldiga maqsad qo'yib olmog'i lozim. Zero bu kelajak avlod vatanimiz rivojiga hissa qo'shadigan barkamol bo'lib yetishmog'i lozim. Har bir fan o'qituvchisi oldidagi burch bu barkamol avlodni bilimliy qilib tarbiyalash darslarni mazmunli tashkil etish. Tarix darslarida ham bunday pedagogik texnologiyalarning o'rni beqiyos. 45 daqiqada mavzuni har bir o'quvchidan so'rash imkoni yo'q, bunda biz turli metodlardan foydalanishimiz mumkin o'quvchini mavzuni qay darajada tushunganliklarini biz bilib olishimiz mumkin. Buning uchun biz mavzuni, o'quvchini yoshini inobatga olib darsimizda bu pedagogik texnologiyani yoki metodlarni ta'nlashimiz mumkin. Tarix darslarida o'quvchidan ko'proq tarixiy shaxslar nomlari, sanalar, va tarixiy atamalarni yodda saqlash talab etiladi har bir mavzuda bularga alohida e'tibor berishimiz kerak.

NATIJALAR

Ta'lim texnologiyalari tavsifi
“B.B.B” texnologiyasi
 (bilaman, bilmoqchiman, bilib oldim)

Amur Temur Saltanatining ma'muriy harbiy tuzilishi mavzusini B.B.B texnologiyasi dan foydalanib yoritish. O'quvchilar guruhlariga bo'linadi. O'qituvchi

o`quvchilardan Amir Temur haqida nima bilasizlar deb suriydi o`quvchilar javoblarini bilaman ustuniga yozib chiqadi.

Ikkinchi ustunga A. Temur haqida nimalarni bilishni hohlashini yozib chiqadi.

Uchinchi ustunga o`quvchilar nimalarni bilib olganliklarini yozib chiqadilar.

Bilaman	Bilishni hohlayman	Bilib oldim
1 g A Temur 1336 yil 9-aprelda tavallud topgan	A Temur davlatni qanday boshqargan?	Boshqaruv ikki idoradan iborat bo`lgan dargoh va vazirlik
2g 1365 yil Loy jangi bo`lgan	A Temur davlatini kimlarga bo`lib bergan?	U o`z yerlarini yaqinlariga suyurg`ol qilgan
3 g A Temur Temur tuzuklarini yozgan	A Temurning harbiy san`ati qanday bo`lgan?	A Temur qo`shini 10 talik askariy birikmalar asosida tuzilgan
4g 1370- yil A Temur Movaraunnahrda markazlashgan davlat tuzgan	Temur tuzuklari qanday kitob?	Temur tuzuklari tarixiy huquqiy kitob

MUHOKAMA

“Toifali jadval” texnologiyasi

Ushbu metod boshqa metodlardan ancha sodda va o`quvchilar darsda qo`llashlari qulay bo`lgan metod. Bu metod berilayotgan savol, mavzu muammosi yoki tarixiy shaxslar, atamalar, xronologik ma`lumotlarni o`zida mujassam eta olishi va o`quvchini mustaqil fikr yuritishiga hamda muqobil fikr va javoblarni tanlashga xizmat qiladi. Uning o`quvchi uchun qulayligi ham aynan shunda.

“Chingizxon bosqini” mavzusida toifali jadval texnologiyasidan foydalanib yoritish.

Mo`gullar davlati	Xronologik toifa	Qaysi davlatga mansub	Kelib chiqishi
Chingizxon	1206 yil	Mo`g`ul davlati	Qiyot urug`i
Jo`ji	1219 yil	Sig`noq	Chingizxon urug`I
Chig`atoy	XIII asrning 20 – yillari	Movarounnahr, Sharqiy Turkiston	Chingizxon urug`I

O'qtoy	1227 yil	Qoraqurum	Chingizxon urug'i
--------	----------	-----------	-------------------

“Rezyume texnologiyasi”

Bu texnologiya murakkab, ko'p tarmoqli bo'lib, mavzuning turli tarmoqlari bo'yicha axborot beriladi. Masalan, ijobiy va salbiy tomonlari, afzallik va kamchiliklari, foyda va zararlari belgilanadi. O'quvchilarni erkin, mustaqil, tanqidiy fikrlash, jamoa bo'lib ishlashga, fikrlarni jamlab taqqoslashga, o'z fikrini mustaqil bayon qilishga, o'tilgan mavzulardan egallagan bilimlarini qo'llay olishga o'rgatadi. Ushbu texnologiyani seminar, amaliy darslarda, yakka tartibda yoki kichik guruhlarda, shuningdek, uyga vazifa berishda ham qo'llash mumkin.

“Old Osiyo davlatlari va ularning qo'shnilari” mavzusida toifali jadval “rezyume” texnologiyasidan foydalanib yoritish.

Ossuriya		Xet va Mitanni		Urartu	
Yutuqlari	Muammolari	Yutuqlari	Muammolari	Yutuqlari	Muammolari
Mil.avv XX davlat tashkil topdi. Mil.avv. XIII asrda yuksak darajada rivoj topdi	Jangovor xalq bo'lgan qo'shni mamlakatlarga doimiy urush qilgan.	Mil.avv. XVIII asrda tashkil topgan. Poytaxti Xattussa.	Suriya shaharlarini bosib olgan. Bobilni talon taroq qilgan.	Kavkaz ortida joylashgan. Sardur I va minuya hukmronligi davrida gullab yashnadi	Bosqinchilik yurishlarini amalga oshirdi. Mil.avv 590 yilda tarix sahnasidan ketdi.
Xulosa					

XULOSA

Maqolada ko'rsatilgan texnologiyalar maktablarda tarix darslarida ishlatiladigan texnologiyalar bo'lib, o'quvchilarda qadimgi dunyo tarixi va o'rta asrlar O'zbekiston va Jahon tarixini o'rganishda asosiy ko'makchi vazifasini o'taydi. Bu kabi texnologiyalar fanning boshqa mavzularida ham qo'llanilishi tavsiya etiladi.

REFERENCES

1. Sh.M.Mirziyoyev Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash — yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi

qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi ma'ruza. 2016 yil 7 dekabr /Sh.M.Mirziyoev. — Toshkent: „O‘zbekiston“, 2017. — 48 b.

2. Sh.M.Mirziyoyev Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Mazkur kitobdan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning 2016 yil 1 noyabrdan 24 noyabrga qadar Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri saylovchilari vakillari bilan o‘tkazilgan saylovoldi uchrashuvlarida so‘zlagan nutqlari o‘rin olgan. /Sh.M.Mirziyoev. — Toshkent: „O‘zbekiston“, 2017. — 488 b.¹

3. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. – Qarshi: Nasaf. 2000. - 80 b.

4. М. Иброимов, Ш., Болтаев, М., & Сатторова Мактаб ўқувчилари онгида рекреация тушунчасини шакллантириш. (2020) Academic research in educational sciences, (3), (146-151)

5. Ражабов, Ф. Т. (2014). Фермерские хозяйства Узбекистана: развитие и региональные особенности. Позиционирование России и её регионов в современном мире: общественногеографический анализ и прогноз/под ред. АГ Дружинина. Санкт-Петербург, ЦУП, 152-157.

6. Иброимов, Ш. И. Ў., & Болтаев, М. Ж. (2020). Ўзбекистон тоғ-водийларининг экотуристлик имкониятлари ва улардан фойдаланиш. Academic research in educational sciences, (1).

7. Ibroimov, S., & Madaminova, M. (2020). Maktablarda geografiya fanini o‘qitish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qo‘llash. Academic research in educational sciences, (1).

8. Karimovich, RA (2020). Talabalarning tabiiy va ilmiy dunyoqarashini rivojlantirish metodologiyasini takomillashtirish (Evolutsiya doktrinasini o‘qitish misolida). Xalqaro psixologik reabilitatsiya jurnali, 24 (2).

9. Ражабов, Ф. Т. (2015). Региональные особенности развития сельского хозяйства Республики Узбекистан (на примере Кашкадарьинской области). Социально-экономическая география: Вестник Ассоциации российских географов-обществоведов (АРГО), (1), 195.

10. Shernayev Akbar (2020/1/30) Abstracts of V International Scientific and Practical Conference Osaka, Japan 29-31 January 2020, 189-193.

11. М. А. Иброимов, Ш. И., Бўрибеков, М. Ф., & Сатторова Ёш авлодга экологик туризмнинг мазмун-моҳиятини етказиш. (2020) Academic research in educational sciences, (3), (275-279)

IBN SINONING “ODOB UL-MANZIL” (“TADBIR-E MANZIL”) RISOLASINING UMUMIY TAVSIFI

Alisher Tursunboyev

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti magistranti

ANNOTATSIYA

Ibn Sinoning asarlari mazmun jihatdan Yevropada oʻrta asrlarda, Sharqda esa hozirgacha chuqur iz qoldirdi. Ibn Sino oʻrta asrlarda bashariyat erishgan komil inson namunasi edi. Bu oʻrinda biz uning barcha falsafiy va tabiiy ilmlar sohasidagi yutugʻidan koʻra, ilohiyat sohasidagi masalalarni hal qilishdagi mahoratini nazarda tutmoqdamiz. Zero, oʻrta asrlar sharoitida nihoyatda nozik boʻlgan ilohiyot masalasini oqilona, mantiq yordamida chiroyli bir tarzda tushuntirish ulkan matonat va chuqur bilimni taqozo qilgan.

Kalit soʻzlar: Ibn Sino, falsafa, nazariy falsafa, amaliy falsafa, metafizika, fizika, mantiq, “Odob ul-Manzil”.

GENERAL DESCRIPTION OF AVICENNA'S TRIBUTE "ODOB UL-MANZIL" ("TADBIR-E MANZIL ")

Alisher Tursunboyev

Master of Tashkent State University of Oriental Studies

ABSTRACT

The works of Avicenna left a deep mark on the content of the Middle Ages in Europe and the East. Avicenna was a fine example of humanity in the Middle Ages. Here we are talking about his ability to solve problems in the field of theology, and not about his achievements in all philosophical and natural sciences. After all, a rational and logical explanation of the problem of theology, which was so delicate in the Middle Ages, required a lot of perseverance and deep knowledge.

Keywords: Avicenna, philosophy, theoretical philosophy, practical philosophy, metaphysics, physics, logic, "Odob ul-Manzil".

KIRISH

Ibn Sinoning falsafiy qarashlari uch katta boʻlim tashkil topgan, metafizika – ilohiyot, vujud va mavjudot, dunyoning boshlanishi, tuzilishi, tarkibi haqidagi masalalarni talqin etadi; fizika-tabiatshunoslik masalalari, jism, moddani oʻrganish

bilan bog‘liq bo‘lgan barcha masalalarni o‘z ichiga oladi; mantiq to‘g‘ri fikrlash san’ati, aqliy bilish shakllarini o‘rganadi. Umumiy falsafiy masalalar nazariy va amaliyga bo‘linib, o‘z navbatida, ularning har biri qator ilmlarni o‘z ichiga oladi [1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning obyektivlik usulidan foydalanildi. Ibn Sino asarlari obyektiv ochib berildi. Ibn Sino yashagan davr tarix nuqatayi-nazaridan tahlil etildi. Ibn Sino asarlari mantiqiy izchillik jihatdan tadqiq qilindi. “Odob ul-manzil” asari tizimli tarzda tahlil qilindi.

Ibn Sino ijodida fanning strukturasi tekshirish, bilimlarning tartibini aniqlash, ular tasnifini amalga oshirish alohida o‘rin egallaydi. Tasnif masalasida u al -Forobiy boshlab bergan ilmlar tasnifi haqidagi masalani yanada chuqurlashtiradi. Uning “Kitob ash-shifo”, “Donishnoma” asarlari mantiq, tibbiyot, riyoziyot , metafizika bilimlariga bag‘ishlangan va ularda Ibn Sinoning tasnif masalasiga yondoshishi aks etgan. Ayni paytda ilmlar tasnifi masalasi uning ana shu mavzuga bag‘ishlangan “Aqsom al-ulum al-aqliya”- “Aqliy ilmlar qismlari” asarida to‘liq aks ettirilgan. Bu asarda u asosan falsafiy ilmlar tartibini, o‘sha davr an’nasiga tayangan holda, ikki qismga nazariy va amaliyga ajratib bayon qiladi va ularni egallashining yakuniy natijasi haqiqatni bilish hamda farog‘atga erishish, deb hisoblaydi.

NATIJA

Ibn Sino tasnifi bilan kengroq va mufassalroq tanishadigan bo‘lsak, uni quyidagi shaklda berilganini ko‘ramiz:

Nazariy falsafa. U quyidagi uch qismdan iborat.

I.Quyi ilm tabiiyot bo‘lib, u borlig‘i va sifatleri moddiy, ya’ni material jismlar (mavjudot) va harakat bilan bog‘liq narsalar bilan shug‘ullanadi.

Uning sakkizta asosiy qismlari bor:

1. Tabiatning umumiy masalalari.
- 2.Olam asoslarini tashkil etuvchi jismlar holati.
- 3.Paydo bo‘lish va yo‘q bo‘lishni tushunib yetish.
4. Turli harakatlar natijasida to‘rt unsurlar aralashuvi oldidan ulardan hosil bo‘ladigan har xil holatlar haqida.
5. Noorganik dunyo.
6. O‘simlik dunyosi.
7. Hayvonot dunyosi.
8. Insonni va umuman hayvonot nafsini bilish.

Bu guruh ilmlar, shuningdek, yetti shahobchaga ega bo'lib, ularga tib, astrologiya, fiziognomika, tushlar ta'biri ilmi, tilsimotlar ilmi, sehrgarlik, al-kimyo ham kiritiladi.

II. O'rta ilm riyoziyot bo'lib, u mavjudligi materiya va harakat bilan bog'liqligi bo'lmagan ob'ektlarni o'rganadi. Uning to'rtta asosiy qismi bor:

1. Son haqidagi ilm.
2. Handasa.
3. Astronomiya.
4. Musiqa.

O'rta ilmning ham bir necha shahobchalari bo'lib, ular qo'shish va ayirish san'ati, algebra, yer o'lchami, mexanika, og'ir yuk ko'tarish ilmi, o'lchash ilmi va tarozi, aniq asboblarning haqidagi ilm, optika, suvlar joyini o'zgartirish ilmi, astronomik jadvallar va taqvimlar ilmi, g'aroyib asboblarning yasash ilmidir.

III. Oliy ilm – ilohiyot deb nomlanib, u mavjudligi va aniqlanishi materiya va harakat bilan bog'liq bo'lmagan ob'ektlar bilan shug'ullanadi. U besh asosiy qismga ega:

1. Barcha mavjudot uchun umumiy tushunchalarni bilish.
2. Tabiiy va riyoziyot ilmlari hamda mantiq asoslari va boshlanishlari ta'limoti.
3. Birinchi haqiqat va uning yakalligini isboti haqidagi ta'limot.
4. Birinchi hamda ikkinchi ma'naviy substansiya (bosh negiz) isboti.
5. Samo va yerdagi moddiy substansiyalarni yuqorida zikr etilgan substansiyaga tobelligi. Oliy ilm shahobchalariga haqiqatning nozil bo'lishi va nafsning qaytishi kiradi.

Amaliy falsafa. U ham uch qismga bo'linadi.

1. Faqat bir shaxsga taalluqli bo'lgan masalalar, ya'ni axloq (etika) bilan shug'ullanish.
2. Oila miqyosida muloqotda bo'ladigan jamoa a'zolarining o'zaro muomalasi, ya'ni uy yurgizish bilan shug'ullanish.
3. Bir shahar yoki mamlakat miqyosidagi odamlar jamoasi, ya'ni siyosat bilan shug'ullanish[2].

Amaliy falsafa tarkibiga kiruvchi bu ilmlarning ham asosiy qismlari va shahobchalari bor. Ya'ni mutafakkirning o'z tili bilan keltirilganda yuqoridagi masalalar quyidagicha aks etgan:

Falsafaning ahamiyati. Falsafa bu inson o'zidagi asliyat nima-yu sabab nima ekanligini bilishi mumkin bo'lgan nazariy sinoatdir. Uxroviy qusurlarni o'rganib, oliy darajaga ko'tarilishi uchun yozilishi lozim bo'lgan narsadir.

Falsafaning qismlari. Falsafa ikki qismga bo'linadi: 1) nazariy falsafa; 2) amaliy falsafa [3].

Nazariy falsafadagi maqsad ishonchli e'tiqodga ega bo'lish. Bundan faqat nazariy fikr olinadi holos. Masalan, tavhid ilmi kabi.

Amaliy qismida esa maqsad ishonchli e'tiqodga ega bo'lish emas, balki insonning yaxshi ishlarni qilishi uchun fikr olish. Shunda uning nazariy g'oyasi to'g'ri va amaliy g'oyasi yaxshi bo'ladi.

Nazariy falsafaning turlari. Bu uch xil bo'ladi:

1. Eng quyi ilm; bu tabiiy ilm deb ham ataladi.
2. O'rta ilm; bu riyoziyot (matematika) ilmi deb ham ataladi.
3. Eng yuqori ilm; bu ilohiy ilm deb ham ataladi.

Bu qismlar holos. Chunki bahs yuritilgan ishlar quyidagi narsalar haqida bo'lishi mumkin: borlig'i va chegarasi modda, jism, harakat bilan bog'liq bo'lishi mumkin bo'lgan narsalar, masalan, falak jismlari, irqiy unsurlar va ulardan tuziladigan narsalar va ulardan yuzaga keladigan holatlar, masalan, o'zgarish va biror narsaga aylanishdagi harakat kabilar;

Borlig'i modda va harakatga bog'liq bo'lib, chegarasi ularga bog'liq bo'lmagan narsalar;

Harakat va moddaga ehtiyoj sezadigan, lekin chegara va vujudi bo'lmagan narsalar. Demak, mavjudotlar mana shunday uch qismga bo'lingan bir vaqtda nazariy ilmlar ham shunga ko'ra uch qismga bo'linadi.

Birinchi qismga xos ilm tabiiy ilm deyiladi. Ikkinchi qismga xos ilm riyoziy (matematik) ilm deyiladi. Uchinchi qismga xosi esa ilohiy (metafizika) ilm deyiladi.

Amaliy falsafa. Inson tadbiri bir shaxsga xos yoki xos bo'lmashligi mumkin. Bir shaxsga xos bo'lmagani sheriklik bilan bo'ladi. Sheriklik uydagi shaxslar yoki shahar aholisi bilan bo'ladi. Shundoq ekan, amaliy ham uch turlik bo'ladi. Ulardan biri birinchi qismga tegishli bo'lib, bunda insonning bu dunyoda va oxiratdagi hayotining baxtli bo'lishi uchun xulq-atvori va harakatlarining qanday bo'lishi o'rganiladi. Arastuning "al-Axloq" asari shu qismni o'z ichiga oladi.

Ulardan ikkinchisi esa, ikkinchi qismga tegishlidir. Bunda kishining o'z xonadonida ayoli, farzandi, xodimi bilan o'zi o'rtasidagi tadbirini saodatni qo'lga kiritishiga eltuvchi bir holatda bo'lishi uchun qanday qilishi o'rganiladi. Rusning "uy yuritish kitobi" va uning boshqa millatlar to'g'risidagi kitoblari shu qismni o'z ichiga oladi.

Ulardan uchinchisi esa uchinchi qismga tegishlidir. Bu qismda siyosatlar, riyosatlar (boshqaruvlar), fozil va tuban jamiyatlar, ularning davomiyligi sababi, zavol bo'lish sababi va bu borada podsholikka ko'chish jihatlari o'rganiladi. Aflotun va

Arastuning “Siyosat” kitoblari shu qismni o‘z ichiga oladi. Bu borada nubuvvat va shariatga taalluqli bo‘lgan narsalarni ularning, ya’ni Aflotun va Arastuning “Al-Navomiys” kitoblari o‘z ichiga oladi. “Nomus” so‘zi faylasuflarning nazdida vahiyning nozil bo‘lishi bilan sobit bo‘lgan misol va sunnatdir. Arablar vahiy olib tushuvchi farishtani ham “nomus” deb aytishadi. Amaliy falsafaning bu qismida nubuvvatning vojibligi va inson zotining borlig‘i, baqosidagi hojati shariatga qaytishi o‘rganiladi.

MUHOKAMA

Shuningdek, bunda shariatdagi mushtarak va kulliy hududlardagi hikmatlar, ilohiy nubuvvat bilan payg‘ambarlikka da’vo qilingan botil nubuvvatning o‘rtasidagi farq o‘rganiladi.

Yuqorida ta’kidlanganidek, Ibn Sinoning falsafiy qarashlari asosan uchta yirik tizimdan tashkil topganligi uchun uning barcha falsafiy qarashlari nazariy va amaliy jihatdan Ibn Sinoning eng mashhur asari “Kitob ash-shifo”[4] da o‘z ifodasini topgan. U 3 ta katta qismdan, ya’ni mantiq, tibbiyot va ilohiyotdan iborat edi. Ibn Sinoning maqsadi hammaga manzur bo‘ladigan “Mashriq hikmati” ni yaratish edi [5].

XULOSA

Barcha nazariyalarning asosida ilm yotadi. Tashqi ko‘rinishdan umumiy nazariya aqldan kelib chiqadi. Aql esa ilohiy olamdan, farishta vositasida yetkaziladi. Bu dalilga ko‘ra, farishtani bilish jahonni bilish asosi hamda undagi inson o‘rnini belgilash ham ilm vazifasiga kiradi. Shundan kelib chiqqan holda ilohiy ilmlarni tadqiq etish zaruriydir.

REFERENCES

1. Qodirov M. Markaziy Osiyo, Yaqin va O‘rta Sharqning falsafiy tafakkuri (o‘rta asrlar), T., 2010, 100-bet.
2. Хайруллаев М.М., Бахадиров Р.М. Абу Абдуллах ал-хорезми.М., 1998.
3. Po‘latova D., Qodirov M., Ahmedova M., Abduhalimov A. Falsafa tarixi (Sharq falsafasi). -Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti, 2013. B. – 120.
4. Abu Ali ibn Sinoning asosiy falsafiy asari. Aslida 22 kitobdan iborat bo‘lgan, bizgacha 18 ta kitobi yetib kelgan.
5. Falsafa: Darslik; M.A. Ahmedova umumiy tahriri ostida, T. O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nash., 2006, 106-bet

6. Madalimov, T., Karimov, N., Is'haqov, M., Sulaymonov, J., & Alimova, R. (2019). Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE)*, 9(1), 593-599.
7. Madalimov, T., Mullajonov, I., Pulatov, S., Qodirov, M., & Valiyev, L. (2020). Some Characteristics of Modern Indian Philosophy. *International Journal of Multidisciplinary Research and Publications*, 2(11), 47-49.
8. Madalimov, T. A. (2019) "PROBLEMS OF KNOWING THE NYAYA PHILOSOPHY SCHOOL IN ANCIENT INDIA," Central Asian Problems of Modern Science and Education: Vol. 4 :Iss. 2
9. Мадалимов, Т. А. (2020). ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ ЛОГИКИ ДРЕВНЕГО ВОСТОКА. *Science and Education*, 1(4), 236-241

ЗАМОНАВИЙ ТАРИХ ФАЛСАФАСИ ВА УНДА ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЎРНИ

Азамат Одил ўғли Амиров

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

(PhD) таянч докторанти

amirovazamat539@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Замонавий тарих фалсафаси Ўзбекистоннинг XX аср сўнги ва XXI аср бошларидаги тарихий вақт чегарасидаги давр билан белгиланади. Чунки замонавий тарих фалсафасининг парадигмал қонунияти бир мамлакат чегарасинигина эмас, ҳудуд ва инсоният доирасини қамрам олади. Шунингдек глобаллашув даврида тарих фалсафаси қонунияти бутун дунё иқтисодий, маданий, диний, ижтимоий хусусиятларини интеграллаштиради.

Калит сўзлар: сиёсат, жамият, давлат, фалсафа, стратегия, модернизация.

PHILOSOPHY OF MODERN HISTORY AND THE PLACE OF UZBEKISTAN IN IT

Azamat Odil ogli Amirov

Doctoral student (PhD) of National University of Uzbekistan

named after Mirzo Ulugbek

amirovazamat539@gmail.com

ABSTRACT

The philosophy of modern history is determined by the period of historical boundaries of Uzbekistan in the late twentieth and early twenty-first centuries, because the paradigmatic law of the philosophy of modern history encompasses not only the borders of one country, but also the territory and humanity. Also, in the era of globalization, the laws of the philosophy of history integrate the economic, cultural, religious, social features of the whole world.

Keywords: politics, society, state, philosophy, strategy, modernization.

КИРИШ

Ўзбекистонда мустақилликнинг дастлибки кунларидан Ҳаракатлар стратегияси сиёсатига жамият ҳаётининг барча соҳаларини ривожлантиришга

қаратилган кенг кўламли ислохотлар амалга оширилиб келинмоқда. Ислохотлар тадрижий амалга ошди, шунингдек уларнинг амалиётга жорий қилинишидаги жараёнда камчиликлар, ижтимоий муаммолар ва янада чуқур ўйлаб амалга оширилиши зарур бўлган томонлар кўрини бошланли. Чунки юртимизнинг совет давридан кейинги мустақил сиёсати жаҳон тараққиётидаги глобал муаммолар, стратегик сиёсий ўйинларнинг Маразий Осиё билан боғлиқ жиҳатлари дин омилининг кескинлашуви, иқтисодий бухроннинг айрим мамлакатларга таъсир қилувчи хусусиятлари қуршовида қолди.

Ўтган асрнинг охириги ўн йилида содир бўлган сиёсий ўзгаришлар дастлаб Марказий Осиё давлатлари фонида миллий истиқлол сиёсатини тарихий, иқтисодий, сиёсий ва маданий илдизларини тиклаш билан шакллана бошлади. Ўзбек моделининг сиёсий контексти тарихий хотира ва миллий ғояга асосланган ижтимоий сиёсатни белгилаб берди. Ҳаракатлар стратегияси даврида эса мамлакатни иқтисодий сиёсий ва маънавий жиҳатдан модернизациялаш жараёни кузатилди. Ҳолбуки модернизация Ўзбек моделининг амалга ошиш жараёнида ҳам мавжуд эди. Негаки, сиёсий мустақилликка эга бўлган мамлакат табиий равишда давлат соҳалари ривожига у ёки бу модернизацион ёндошувга эҳтиёж сезади.

Ўзбекистонда мустақиллик ва Ҳаракатлар стратегияси даврида кечган тарихни ўрганишга қаратилган кўпгина тадқиқотларда кўпроқ узоқ тарихга мурожаат қилиш тенденцияси устунлик қилади. Ўзбекистонда модернизация жараёнларини ўрганган ёш тадқиқотчи Т.Хожиевнинг диссертация ишида “Марказий Осиё халқлари, хусусан, Ўзбекистонда амалга оширилган модернизация жараёнларининг бошланғич нуқтасини белгилашда Ўрта асрларга мурожаат қилинган ишларни ҳам учратиш мумкин”, -деган талқин учрайди. Бу тарих фалсафасида рўй бераётган яхлит ўзгаришларни мулоҳаза қилишда регионал, хусусан юртимиздаги гаманитар фанларда юртимиз замонавий тарихини ўтмиш қонуниятлари орқали мушоҳада қилиш характери кучлилигини кўрсатади. Дарҳақиқат аксарият ижтимоий-гуманитар соҳада яратилган илмий тадқиқот ишларида Ўзбекистоннинг янги тарихи талқини энг аввало комплекс равишда Илк ўрта асрлар ва Ўрта асрлар Уйғониш даври билан боғланади. Бу эса ижтимоий фикр қонунияти сифатида 2020 йил юртимиз президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан Ўзбекистоннинг янги тарихини Учинчи ренессанс даврига тайёргарлик сифатида эълон қилишига сабаб бўлди. “Биз кенг кўламли демократик ўзгаришлар, жумладан, таълим ислохотлари орқали Ўзбекистонда янги Уйғониш даври, яъни Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишни ўзимизга асосий мақсад қилиб белгиладик. ..Тарихга назар солсак, Буюк ипак йўлининг

чоррахасида жойлашган она заминимиз азалдан юксак цивилизация ва маданият ўчоқларидан бири бўлганини кўрамиз. Халқимизнинг бой илмий-маданий мероси, тошга муҳрланган қадимий ёзувлар, бебаҳо меъморий обидалар, нодир қўлёзмалар, турли осори атиқалар давлатчилик тарихимизнинг уч минг йиллик теран илдизларидан далолат беради”, дейди Шавкат Мирзиёев. Ушбу маърузада янги даврга асос солинаётгани ва унинг тарихий пойдевори Аристотель мактабининг Шарқ перипатетизми орқали қайта уйғонгани ва “илм машъаласи тўққизинчи – ўн иккинчи асрларда Марказий Осиё ҳудудида қайта порлаши” тарихий омили билан боғланади. Шарқ Уйғониш даврининг биринчи босқичида юртимиз ҳудудида биринчи Ренессанс машғур даҳолар, хусусан, Муҳаммад Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Маҳмуд Замахшарий сингари ўнлаб буюк алломаларни етиштириб берди ва уларнинг жаҳоншумул илмий-ижодий кашфиётлари ҳозирга қадар умумбашарият тараққиёти ривожига бекиёс таъсир кўрсатиб келмоқда. Шунингдек мазкур давр “Ислом маданиятининг олтин асри” деб эътироф этилувчи тарихий феномен билан ҳам характерлидир. Ислом оламида Ўзбекистонни мақомини юқори ўринга қўйган алломалар - Имом Бухорий, Имом Термизий, Имом Мотуридий, Бурҳониддин Марғиноний, Абул Муъин Насафий каби улуғ уламолар юртимизда дин билан боғлиқ маънавий, маданий, маърифий тараққиётни таъминлаб бердилар.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Марказий Осий иккинчи уйғониш даври Соҳибқирон Амир Темур асос солган ва Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоийлар гуманизми билан йўғрилган Шарқ адабиёти замирида вужудга келган иккинчи Уйғониш, яъни XIV-XV аср Ренессанс даври билан белгиланади. Бу давр Қозизода Румий, Мирзо Улуғбек, Ғиёсиддин Коший, Али Қушчи сингари беназир олимлар, Лутфий, Саккокий, Ҳофиз Хоразмий, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Бобур Мирзо каби алломалар ва шоиру мутафаккирлар ижодининг ижтимоий воқеъликда акс этиши билан белгиланади. Трихнавислик соҳасида Шарафиддин Али Яздий, Мирхонд, Хондамир каби тарихчилар, санъат йўналишида Маҳмуд Музаҳҳиб, Камолиддин Бехзод сингари мусаввирлар, хаттотлик ва мусикашунослик мактаблари намуналари дунёда эътироф этилган. Кўриниб турибдики Учинчи ренессанснинг утмиш илдизи, тарих фалсафаси ҳақиқатини мушоҳада этишда Ўзбекистон ижтимоий тафаккур тараққиётида ўзини тарихий хотира орқали англаш хусусияти устуворлик қилмоқда ва ижтимоий онгда тарих қонуниятларидаги ворисийлигига эътибор қаратилмоқда. Рус тарихчиси

Ю.И.Семёнов фикрича тарихнинг цикллилиги назарияси антик фалсафада ҳам мавжуд бўлган. Антик фалсафада цикллилик тушунчаси кўпроқ космос қонуниятларига ишора бўлса ҳам, бу қарашлар замонавий тарих фалсафасида ҳам ўз актуаллигини йўқотмади.

Ўзбекистоннинг тарих фалсафаси билан боғлиқ замонавий даврини таҳлил қилишда ушбу олимнинг жаҳон тарихининг глобал бочқичи концепциясиги таяниш мумкин. Ю.И.Семёнов собиқ иттифоқ даврида ҳам глобал тараққиёт масалалари билан шуғулланган ва тоталитар тузумнинг келажагига доир ҳаққоний башоратлари билан ажралиб турган. Ю.И. Семёнов тарих фалсафасида шаклланиш назариясини ишлаб чиқди ва жаҳон тарихининг глобал босқичи - эстафета-стадиаль босқичи концепциясини яратди. 1970 йилдан 1980 йилгача бўлган даврда у бир нечта асарларини нашр этди, унда бир қатор ижтимоий-иқтисодий шаклланишларнинг ўзгаришини эстафетали ривожланиш маъносида талқин қилиб берган. Семёновнинг концепциясига кўра, ҳеч бир жамият Совет тарихий илм-фани талаб қилган барча шаклланишлардан ўтиши шарт эмас. Ўзига хос қонуниятлар ва экспансион аралашувлар орқали пайдо бўлган жамиятлар инсоният тарихи магистралига кириб, илгари устун бўлган социалистик жамиятлар тўхтаган жойдан ҳаракатлана бошлайдилар. Ижтимоий-иқтисодий шаклланишларнинг ўзгаришини бундай талқин қилишни тарихнинг глобал-формацион, кенгрок маънода эса глобал босқичда тушуниш деб аташ мумкин. Семёновнинг кўплаб асарларида ва "Антик даврдан то ҳозирги кунгача бўлган тарих фалсафаси: умумий назария, асосий муаммолар, ғоялар ва тушунчалар"[1] китобида айнан жаҳон тарихини янгича англаш акс этган. Бундай тушунча нафақат "вертикал", диахроник боғланишларни, балки айрим ижтимоий тарихий организмларнинг ривожланишининг турли босқичлари ўртасидаги алоқаларни, "горизонтал", синхрон боғланишларни, яъни бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлган алоқаларни ҳисобга олишни мутлақо зарур қилди. Ю.И.Семёнов дунё тарихий жараёнининг глобал шаклланиш тушунчасини конкретлаштирадиган концепцияларнинг бутун тизимини ишлаб чиқди ва муомалага киритди: ижтимоий ўзаро таъсир, социологик индукция, тарихий оламлар, тарихий марказ (жаҳон тарихий тизими) ва тарихий периферия, устун ва паст ижтимоий-тарихий организмлар, супериндукция ва интраиндукция, супериоризация, латерализация, ижтимоий-иқтисодий параформация, ултрасупериоризация, тарихий уя, тарихий майдон, марказий дунё тарихий макони, тарихий зона ва бошқалар шулар жумласидандир.

Ўзбек халқи тарихида охирги икки аср миллат омили билан боғлиқ. Бу Ю.И. Семёновнинг тарих фалсафаси концепциясининг миллат ҳақидаги

қарашлари билан таҳлил қилганда, ўзбек халқи кўпроқ сиёсий нуқтаи назардан тарих фалсафаси омилига айланади. Чунки Семёновга кўра “ҳозирги замонга нисбатан ишлатилган "халқ" сўзи этносни англатмайди, балки умумий маданият ва тилга эга бўлган демосоциал организмлар конгломератини англатади”. Олим фикрича миллат этник жамият шаклларида биригина эмас, битта миллатга мансуб шахсларни маданият, тил ва этник ўзига хослик, этник гуруҳ аъзолари сифатидаги ҳолат эмас, балки умумий ватан бирлиги бирлаштиради. Миллат этник ҳодиса эмас, авваламбор сиёсий ҳодисадир. Миллат кўпинча хато идентификацияланадиган этнодан фарқли ўлароқ, сиёсий ҳаётнинг ҳодисасидир, у миллий ҳаракатларда ўз ифодасини топади. Миллий бирлик бўлмаган ғоя, миллий қаҳрамонларсиз миллат йўқ, миллат фақат битта ватанни яратиш ёки унинг мустақиллиги учун курашда шаклланиши мумкин эди [2].

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА

Мустақиллигимизнинг дастлабки йилларида миллий ўзлиқни англаш, миллий идентификация жараёнларини кучайтиришда миллий бирликни шакллантирувчи тарихий онг мавзусига зарурат мавжуд эди. Бунда ўзбек халқи тарихи Шарқ цивилизацияси тарихи билан узвий боғланиб, унинг тадрижий ривожда 19 аср охири ва 20 аср бошларида шаклланиб кенг тарқалган маърифатпарварлик оқими ва жадидчилик таълимотига эътибор қаратилади. Жадидчилик ҳаракати вакиллари томонидан илгари сурилган ғоялар ва амалга оширган ишлар қай даражада миллат омилини кучайтириб берди? Жадидчиликнинг ислохотчилик ҳаракатларида миллат омили орқали инсон омилини ташкил этиш, аниқроғи таълим, фан ва маданият миллий давлат контекстида янгилаш ғояси устуворлик қилган. Бу улкан ислохотчилик ҳаракати Ўзбекистон мустақиллигининг биринчи қадамларида ҳам орадан деярли бир аср ўтиб ҳам ўз натижасини бера бошлади. Хусусан А.Фитратнинг “Ислохоти Бухоро”, “Раҳбари нажот”, “Шарқ сиёсати”, “Туркистонда руслар” номли асарлари том маънода янги жамият ва янги инсонни яратиш мақсадига хизмат қилувчи мамлакат модернизациясини амалга оширишга қаратилган стратегик лойиҳа сифатида баҳолаш мумкин. Аммо объектив ижтимоий сиёсий тўсиқлар тугайли жадидчилар томонидан бошланган Туркистонда миллий давлатчиликни яратишга қаратилган улкан ислохотчилик ҳаракати тугалланмай қолди.

Ўзбекистон республикаси деярли бир аср совет иттифоқининг ҳом-ашё базаси, аграр зона сифатида таъминотчи ҳудуд вазифасини ўтади. Иттифок даврда бунёд этилган магистрал йўллар, ишлаб чиқариш тизими, заҳира омборлари ва бошқа кўплаб инфраструктура объектлари қизил империя

иқтисодиёти учун яратилган қулайликлар эди.

Мустақилликнинг дастлабки йилларида Биринчи Президент И.Каримов томондан билдирилган фикрларда республика барча асосий иқтисодий ва ижтимоий кўрсаткичлар бўйича Иттифокдаги ўртача даражадан ҳам анча орқада бўлиб, мамлакатда охириги ўринлардан бирида тургани қайд этилади: “Биз бу рақамларни илгари ҳам неча марталаб айтганмиз, аммо бугун уларни яна бир бор идрок этмоқ керак. Ўзбекистон ҳар киши бошига ялпи ижтимоий маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича мамлакатда 12-ўринда турибди, аҳоли жон бошига миллий даромад ишлаб чиқариш бўйича кўрсаткич эса Иттифокдаги ўртача даражадан икки ҳисса паст. Саноатдаги меҳнат унумдорлиги жиҳатидан республика мамлакатдан 40 фоиз, қишлоқ хўжалигидаги меҳнат унумдорлиги жиҳатидан эса икки баробар орқада қолмоқда. Ўзбекистон аҳолиси ўрта ҳисобда гўшт маҳсулотларини, сут ва сут маҳсулотларини, тухумни, умуман мамлакат аҳолисига нисбатан икки баро-бар кам истеъмол қилмоқда. Ойига ўрта ҳисобда 5 сўмдан камроқ ялпи даромад оладиган аҳолининг улуши мамлакатда 12 фоиздан сал кўпроқ бўлса, бизнинг республикамизда 45 фоизга боради. Бир миллионга яқин киши ижтимоий ишлаб чиқаришда ўзининг қўлидан келадиган ишни топа олмаяпти.

Шунинг учун ҳам мустақил тараққиётининг дастлабки йилларида, 1991 йилдан 2000 йилгача бўлган даврда улкан ўзгаришларни амалга оширишда асосий эътибор марказлаштирилган маъмурий-буйруқбозлик тизимига барҳам бериш ва бозор иқтисодиётининг асосларини, авваламбор, қонунчилик базасини шакллантириш учун шароит яратишга қаратилди.

Юртимиз тарихида тараққиётнинг “Ўзбек модели” қабул қилиниши асосида давлат қурилишининг иқтисодий, ижтимоий, ҳуқуқий ва ташкилий асослари йўлга қўйилиши, хусусий мулкчиликнинг шаклланиши, узлуксиз таълим тизимининг ишлаб чиқилиши ҳамда жорий этилиши, ер ислохотларининг амалга оширилиши тадрижий равишда амалга оширилди. Бундан ташқари миллий қонунчилик тизимининг ишлаб чиқилди, банк-молия тизимининг яратилди, ташқи сиёсий ва иқтисодий алоқаларнинг йўлга қўйилди. Тизимли вужудга келган ўзгаришлар сифатида 1)иқтисодиётни мафкурадан холи қилиш; 2)қонун устуворлигини таъминлаш; 3) давлатнинг бош ислохотчи сифатидаги бошқарувчилик ролини тан олиш, 4)мамлакатимизнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, кучли ижтимоий сиёсат юритиш; 5)сиёсий ва иқтисодий ислохотларни босқичма-босқич амалга ошириш тамойилларидан иборат тараққиётнинг “Ўзбек модели” муҳим стратегик аҳамият касб этди.

Замонавий давр тарих фалсафаси қонуниятиди Ўзбекистонда рўй берган ўзгаришларда цикллилик ва тадрижийлик тамойиллари етакчилик қилганини кўриш мумкин. Ўзбекистондаги модернизация жараёнлари тадқиқотида мустақиллик йилларида республикада қабул қилинган махсус стратегик тараққиёт дастурларини 3 даврга ажратиш мумкин. Биринчи, Тараққиётнинг “Ўзбек модели” қабул қилиниши билан боғлиқ биринчи давр босқичи. Бу даврда асосан миллий давлатчилик тузилмалари, қонунчилик, миллий ўзлигининг англанилиши, муштамлақачилик асоратларининг бартараф қилиниши, янгича иқтисодий-молиявий тузилмаларнинг ташкил топиши каби қатор хусусиятлар билан тавсифланади.

Иккинчи, “Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепцияси”нинг қабул қилиниши билан боғлиқ иккинчи давр босқичи. Бу босқичда давлат бошқаруви, қонунчилик, ахборот соҳаси, иқтисодиётни либераллаштириш, сайлов тизими, нодавлат ноижорт ташкилотлар фаолиятини такомиллаштириш каби билан боғлиқ мамлакатимизни модернизациялашга қаратилган қатор ташкилий институционал-ҳуқуқий тўб ислохотлар амалга оширилди. Биринчи даврда давлатчилик асослари шакллантирилган бўлса, иккинчи даврда демократик фуқаролик жамияти тузилмаларини такомиллаштириш билан боғлиқ фундаментал ғоялар илгари сурилиб, амалга оширилди.

Учинчи, “Ҳаракатлар стратегияси” қабул қилиниши билан боғлиқ учинчи давр босқичи. Бу босқичда республикада кечаётган модернизация жараёнларида мамлакат ҳудудидаги реал муаммоларни ҳисобга олган ҳолда умумжаҳон стандартлари даражасидаги ислохотлар даврига қадам қўйилди. Айниқса, бу даврда республикада модернизация моделида инновацион моделнинг таъсири ошди. Бундан ташқари жадаллашган модернизациянинг муҳим шартларидан бўлган мамлакатнинг яқин ва узоқ кўшниларида очиклиги хусусияти рўёбга чиқа бошлади. Кўриниб турибдики, Ўзбекистоннинг янги давр сиёсатида замонавий тарих фалсафасини шакллантирувчи сиёсат постмодернизм ва уни ташкил қилувчи модернизация тизими сифатида намоён бўлмоқда. Чунки модернизация - бу анъанавий жамиятдан - замонавийлик жамиятига ўтиш макропроцесси.

Эволюцион ривожланиш жараёнлари, яъни модернизация - бу ислохотлар ва инновациялар орқали амалга ошириладиган доимий жараённинг бир тури, бу бугунги кунда постиндустриал жамиятга ўтишни англатади.

Ю.И.Семёновнинг эволюцион стадиял модернизация таълимоти маданий антропология классиклари А. Кроебер, Л. Уайт асарларида ҳам ўз заминига эга бўлган. Маданий антропологияда кўплаб анъанавий маҳаллий маданиятларнинг

эволюцияси асосан икки шаклда кўриб чиқилган:

1) нисбатан содда жамиятлардан тобора мураккаблашиб бораётган жамиятларга нисбатан прогрессив табиатнинг босқичма-босқич оқилона ривожланиши сифатида. Ушбу тушунча модернизация жараёнларининг классик тушунчаси билан ўзаро боғлиқдир.

2) ҳар хил турдаги маданиятларнинг кўп йўналишли ривожланиши сифатида. Иккинчи ҳолатда, модернизация жараёнларининг ўзига хослиги ва натижада пайдо бўладиган замонавийлик вариантларига кўпроқ эътибор қаратилади. Модернизация замонавий тарихий жиҳатдан аниқланган турларни амалга ошириш сифатида қаралади.

Одатда модернизацияни амалга оширишда ташаббускор вазифасини бажарувчи сифатида давлат бу жараёни мувофиқ тарздаги концепциялар, стратегиялар, ҳуқуқий ва маъмурий ресурслар билан таъминлайди.

Мамлакатимизда модернизацияни амалга оширишда аксарият тадқиқотчиларнинг хулосасига кўра Ҳаракатлар стратегияси дастури жадаллашган модернизациянинг усули сифатида қабул қилинди. Бу усул мустақилликнинг иккинчи давридан бошлаб, айтиш мумкин тез самара берувчи механизмлар воситасида мамлакатимизнинг ижтимоий сиёсий тарихий социомаданий имкониятларидан келиб чиққан ҳолда изчил қўлланилмоқда. Шунинг учун ҳам “Ҳаракатлар стратегияси”нинг қабул қилинишини республикаимизни модернизациялаш жараёни тарихидаги мутлоқ янги босқич аниқроғи тубдан бурилиш ясовчи давр дея аташ мумкин.

“Ҳаракатлар стратегияси” I. Давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари; II. Қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишлари; III. Иқтисодиётни ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишлари; IV. Ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари; V. Хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш ҳамда чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий ташқи сиёсат соҳасидаги устувор йўналишлари деб номланган беш йирик йўналиш модернизациясини қамраб олади.

Ўзбекистонда янгиланаётган модернизацион жамиятнинг мезони сифатида фан тараққиётига алоҳида эътибор берилди. Юртимизда Инновацион ривожланиш вазирлигининг ташкил этилиши модернизациянинг мазмун-маъносини ҳосил қилиб берувчи тизими ташкил этилгани ва бу мезоннинг кенг жорий қилинаётганлигидан далолат беради. Ушбу тузилма вазирлик тизимида юртимизда кечаётган кенг ислохотлар жараёнига илмий ёндашув асосида

ёндошиш, фан, таълим ва ишлаб чиқариш соҳаларини мутаносиблаштириш, шунингдек, айти йўналишларда фаолият юритувчи ташкилот ва муассасалар ишларини ўзаро мувофиқлаштириш билан шуғулланади.

Президент Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йилнинг ноябрь ойида чиқарилган “Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” ПФ-6108-фармони ҳам юртимизда кечаётган илм-фан орқали модернизациялаш сиёсатининг тадрижий давомийлигини кўрсатади. Ушбу фармон маълум маънода узлуксиз таълим дастурининг сифат жиҳатдан янги даражаси дейиш мумкин. Унга кўра “мамлакат тараққиёти учун янги ташаббус ва ғоялар билан майдонга чиқиб, уларни амалга оширишга қодир бўлган, интеллектуал ва маънавий салоҳияти юксак янги авлод кадрларини тайёрлаш, таълим ташкилотлари битирувчилари замонавий касб эгалари бўлишлари учун уларда зарур кўникма ва билимларни шакллантириш;

ХУЛОСА

Дунё миқёсидаги бугунги кескин рақобатга бардош бера оладиган миллий таълим тизимини йўлга қўйиш, дарслик ва ўқув қўлланмаларини замон талаблари асосида такомиллаштириш, уларнинг янги авлодини яратиш, ўқув дастурлари ва стандартларини оптималлаштириш” вазифалар халқ таълими бўғини билан олий таълимни боғлаб илм-фандан жамиятни янги даражага олиб чиқиш учун асосий мезон сифатида фойдаланишни белгилаб беради. Чунки унда таъкидланишича “сўнгги йилларда мамлакатда таълим-тарбия тизимининг сифати ва самарадорлигини ошириш, боғча тарбияланувчилари, ўқувчи ва талаба ёшларда замонавий билим ва кўникмаларни шакллантириш, таълим тизимлари ҳамда илм-фан соҳаси ўртасида яқин ҳамкорлик ва интеграцияни, таълимнинг узвийлиги ва узлуксизлигини таъминлаш борасида тизимли ишлар амалга оширилмоқда...шу билан бирга, миллий таълим-тарбия тизимининг амалдаги ҳолати уни замон талаблари асосида модернизация қилиш, ёшларни юксак билим-маърифат эгалари, жисмоний ва маънавий соғлом инсонлар этиб тарбиялаш, таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог ходимлари нуфузини ошириш, уларнинг самарали фаолият юритиши учун зарур шарт-шароитлар яратиш бўйича изчил чора-тадбирларни амалга оширишни талаб этмоқда”.

Шу билан бирга янгиланаётган Ўзбекистоннинг замонавий тарих фалсафаси янги дунё тараққиётига миллий потенциални илм-фан асосида таъминлаган ҳолда интеграллашиш, тарихий хотира ва бугунги кун бунёдкорлиги руҳини бирлаштирган ҳолда модернизацион жамиятни

ривожлантиришдан иборат. Ўзбекистоннинг мустақиллик давридан кейинги Ўзбек модели ва Ҳаракатлар стратегиясидан иборат бўлган тараққиёт модели эволюцион-стадиал модернизацион модели кўринишида замонавий ривожланаётган давлатларнинг интенсив ривожланиш йўлини таъминлаб беради.

REFERENCES

1. Семенов Ю.И. Философия истории от древности до наших дней: Общая теория, основные проблемы, идеи и концепции. –М: Современные тетради, 2003. 776 с.
2. Семёнов Ю. И. Нация // Словарь философских терминов. — М.: ИНФРА-М, 2004. — С. 350—352
3. Utamuradov, A., Khojiev, T., Isanova, G., & Khaytmetov, R. (2020). The Prospects of a New Template of the Modernization Uzbekistan. *Jour of of Adv Research in Dynamical & Control Systems*, 2(12), 2670-2676
4. Хожиев Т.Н. Модернизация назариялари эволюциясининг фалсафий-концептуал таҳлили. Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси - Тошкент: Ўзбекистон, 2019. Б. 118.
5. Gafforova, G. G., Khaitmetov, R. K., & Madalimov, T. A. (2020). A STRATEGY OF ACTION AS A COMPLEX SYSTEM. *International Scientific Journal Theoretical & Applied Science*, 90(10), 448-452.
6. Кудратов, С. (2020). Ал-афғоний ва маслакдошларининг жамиятни ислох қилишдаги кўшган хиссалари. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(1), 332-338.

МУСИҚАНИНГ ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСАРЛАРИДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

М. Т. Махмудова

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада мусиқа ва тасвирий санъат уйғунлигини ёритиб беради. Шунинингдек тасаввур қилиши ва ижод жараёнларининг ўзаро алоқадорлиги, бир-бири билан узвий боғлиқлиги аниқ мисоллар асосида очиб берилган.

Калит сўзлар: тасвирий санъат, мусиқа, копозиция, таълим, ижодкор.

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF MUSIC IN THE FINE ARTS

M. T. Makhmudova

Teacher of Chirchik State Pedagogical Institute, Tashkent region

ABSTRACT

This article talks about the combination of music and visual arts. As well as imagination and creativity the interconnection of processes, an inextricable connection with each other - illustrative disclosed in examples.

Keywords: fine art, music, composition, education, creative person.

КИРИШ

Санъатга болган эътиборнинг талаба-ёшлар орасида орттирилиши бугунги кунда муҳим аҳамият касб этади. Чунки, жамият тараққиётида ва шахс камолотида яратувчанликнинг, ижодкорликнинг ўрни ва ролли беқиёс ўрин тутди. Зеро, санъат бу маданият бешигини аллаловчи она кабидир, бугун инсоният тўқнаш келган барча муаммолар ва тўсиқларнинг эчими эса маданиятга бориб тақалмоқда. Маданий тараққиёт инсон маънавий камолотининг асосий кўрсаткичи ҳисобланиб, мамлакат равнақи ҳар бир фуқаронинг онглилигига, уларнинг маданий-тарихий бойликлари яратиш, сақлаш ва ривожлантириш жараёнларига болган муносабатларига ҳар томонлама боғлиқдир. Давлатимиз раҳбари Ш.М.Мирзиёев қайд этганларидек “Ҳар бир суверен давлат ўзининг бетакрор тарихи ва маданиятига эгадир. Бу тарих, бу маданиятнинг ҳақиқий ижодкори яратувчиси эса ҳақи равишда шу мамлакат халқи ҳисобланади”[1]. Таъкидлаш жоизки, маданий-тарихий

тараққиёт нихоятда мураккаб ҳисобланиб, унинг ички моҳиятини ҳам моддий, ҳам маънавий маданиятлар ташкил этади. Уларнинг ўзаро алоқасини узвий боғлашда санъатнинг тутган ўрни бекиёсдир.

Ёзма манбаларга кўра Ўзбекистон ҳудудида тасвирий санъат кадим - кадим дан ривожланган бўлиб, бой задогонларнинг уйлари, сарой ва меҳмонхоналар турли-туман расмлар, ҳайкалтарошлик намуналари билан безатиб келинган. Бу намуналар ҳозирги тасвирий санъат ривожига фундамент вазифасини утаган деса» муболаға эмас.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

XX аср Ўзбекистон замонавий тасвирий санъатининг шаклланиш ва ривожланиш йиллари бўлди. Миллий услуб ривожланиб борди. Ўзбек замонавий санъати Ўрта Осиё миллий санъатга хос услуб бўлиб, Европа реалистик санъати услуби, янги шаклланиб келаётган авангард қуринишларига таянган ҳолда шаклланди. У еки бу услубни айнама кайтариб ёки таҳлил қилиб эмас, балки, давр талаби, гоёвий йўналиши ва ижодкорнинг шахсий қараш ва профессионал маҳорати асосида ишланиб, ўзига хос қатайтариммас жозиба қасб этиб борди [2]

НАТИЖАЛАР

Ўзбекистон санъатидаги замонавий бадиий қараёнга назар ташласак, унда жаҳон тасвирий санъати қабил санъатнинг барча турларини ва жанрларини эгаллашга эришилганлигини қуришимиз мумкин. Масалан инвайромент, перформанс, флешарт, акция, объект жанрлари, авангард, абстракт, модернизм, постмодернизм, сюрреализм ва ҳоказо йўналишлари ва санъатнинг янги турларидан инсталляция видеарт, поп арт ва ҳоказо турларининг янги қасуллар билан бойиганини кўришимиз мумкин. Жумладан. тасвирий асарларила турли қил мавзуларда езилган асарлар қузга ташланди XX асар расомлари ижодида бу эркинлик уларни янада юқори қуққиларга қутарилишга сабаб бўлди. Айниқса эркин ижодкорлар ўз ижодларини ёркин ранглардаги маиший жанрдаги асарлар яратишга қаратдилар. Бундан “муқика” мавзуси қам муқасно эмас. Бу мавзу ижодкор учун “аёл” мавзуси сингари илҳомбахш мавзу сифатида яратилди. Масалан Ж.Умарбеқовнинг “Созандалар” асари айна шу давр руқида акс эттирилган асарлар сарасига қиради. Композиция жихатидам дойра шаклида ишланган бу қартинадан шундоқ муқика садолари янграб тургандек гуё. Асардаги рангларнинг узоро муқаносиблиги қишига ўзгача бир қайфият бахш этади. Асар пластикаси ва гармонияси муқика билан қамоханг тарзда

ифодаланган. Картинада тасвирланувчи ҳар бир созанда чалаётган мусиқа асбобидан таралган куйдан маст бўлиб колгандек. Томошабинга куй охангини ранглар оркали етказиб беришга ҳаракат қилган ижодкор, бунга юкори даражада эришган десак муболаға эмас.

Шу аснода рассом А.Мирзаевнинг декоратив рангтасвир усулида ишляган “Севги мусикаси” номли картинаси ҳам диққатга сазовсрдир. Ёркин ранглар орқали томошабин қалбига кириб борувчи ва унга илликлик бахш этувчи мазкур асарда мусиқа оҳанглари садоси остида севги муҳаббат мавзуси илгари сурилади. Асарда тасвирланган ҳар бир фигура ўзининг гармоник динамикасига эга. Нафис мусиқа садоси остида охиста тебранаётган мажнунтол шохлари, баҳор гуллари картинага енгиллик бахш этати. Шу билан биргаликда томошабини қалбига нур билан кириб боради. Ёркин колоритли, ижодкорнинг ўз услубини тараннум этган ушбу асар композицион жихатидан бир-бири билан боғланиб кетган икки фигуралар оркали куй ва севгининг ҳамоҳанглигини куришимиз мумкин.

МУҲОКАМА

Хозирги кунда куй - кушиқ мавзуси еш ижодкорларни ҳам безътибор холдирмай келаётган мавзулардан бири саналади. Ижодкор оламига кенг қулоқ ёзиб кириб борган бу мавзу рангтасвир асарларида турлича талқин қилиб келинмоқда. Мисол учун “Квартет” - тўрт кишидан иборат созандалар группаси. Шу композиция рангтасвир асарларида миллий ёки замонавий кўринишларда ўз аксини топмоқда.

Миллий йўсиндаги кўриниши тасвирланувчи созандалар қўлида рубоб, дойра, дутор ва най яъни миллий чолғу асбоблари тасвирланса, Замонавий рангтасвирда эса аксинча, виолончел, бас, арфа ва скрипка тасвирланганини куришимиз мумкин. Композицион жойлашуви жихатидан горизантал ёки вертикал, доира ёки квадрат ичида тасвирланган бундай композиция, ўзининг ранглар оҳангдорлиги билан санъат ихлосмандлари кўнглига мусиқа садоларини олиб қиради.

Шу каби рангтасвир асарлари маҳобатли кўринишларда кўп учрийди. Бирор бир мусиқа йуналишига мослаб қурилган объектни (мусиқа ва сат.ш макгаблари, Ўзбекистон Давлат консерваторияси биноси) мазмун МОҲИЯТИНИ очиқ бериш мақсадида тасвирланган композиция иктеръерни безаш билан бир каторда бинога ҳамоҳанг тарзда ифода этилади. Бунга мисол Б.Жалоловнинг “Раксинг туғилиши” Ғ.Кодировнинг “Куй”, С.Рашидовнинг “Мусиқа” номли мозайкаси, маҳобатли асарларидир.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак ҳар бир асар ўзича гўзал, ўзича жозибадор. Ўтмиш дафтарларида зарҳал ҳафлар билан битилган устоз

рассомларнинг асарлари ҳар доим биз каби ёш ва билимга чанқоқ талабаларга ўрнатқ бўла олади. Ҳеч бир иш қийинчиликсиз деганларидек,

мазмунли ва томошабинга эстетик завқ бера оладиган аср яратишнинг ҳам қийин, шу билан бирга мароқли томоналари бор экан, Бунинг учун албатта, сурат чизиш билан бир қаторда, дунё билимларини пухта оъзлаштиришга ҳаракат қилишимиз лозим. Ҳозирги кунда биз ёшларга яратиб берилаётган шарт шароитлар талабаларни ўқиш, изланиш, етук мутахассис болиб етишиш, ва Давлатимиз равнақиға ўз ҳиссамизни қўшишимизга ундайди.

Шу ўрнида шуни айтиш лозимки, ҳозирги замонавий санъат асарлари орасида оммалашган мавзулар маиший жанрда бўлиб, ҳар бир рангтасвир асарлари киши руҳиятига ижодий таъсир қилади. Мусика мавзусидаги рангтасвир асарлари ижодкорнинг ички дунёсини унинг уй-хаёлларини очиб беришга интилади. Бй мавзу кўп холларда севги - мухаббат мавзуси билан ҳамоханг тарзда акс эттирилади. Бу ёрга мухдббат, оллохга мухаббш, онага, ватанга ва ҳ.к. Композицяон ечимининг енгиллиги билан характерланган, рангларнинг мусика билан уйғун холда тасвирланган бундай асарлар ҳар доим санъат ихлосмандлари томонидан юкори бахоланади.

REFERENCES

1. Султанов, Х. Э., Анкабаев, Р. Т., Хасанова, Н. С., & Чориева, Н. Ш. (2017). Инновационные методы обучения на занятиях по изобразительному искусству. In *Актуальны е вопросы современной педагогики* (pp. 103-105).
2. Ne'mat, A. M., & Ankabaev, R. T. (2018). Methodological Principles of Training Fine Arts. *Eastern European Scientific Journal*, (6).
3. Ирбутаева, М. Т., Махмудов, М. Ж., & Махмудов, М. Э. (2020). ЖИВОПИСЬ И ГАРМОНИЯ МУЗЫКИ. *Ученый X X I века*, 6-1(65), 31-34.
4. Tursunmurotovich, S. S. (2020). Importance of illustrations for perception of content of the book. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(4), 98-101.
5. Shuhratovich, I. U. (2020). Application of innovation in teaching process. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(5), 4-8.
6. Saidazimovich, B. I., Turgunovich, A. R., Jabbarovich, M. M., & Tairovna, I. M. (2020). THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE LANDSCAPE GENRE IN

THE FINE ARTS. *EPRA International Journal of Research and Development*, 5(3), 423-424.

7. Eralievich, S. K., Mukhamatsultonovna, M. I., Saidazimovich, B. I., & Turgunovich, A. R. (2020). The Need for Creation of a Cluster of Pedagogical Innovations in the System of Continuous Education. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(05), 6586-6591.

8. Shuhratovich, I. U. (2020). Technologies of working on graphic materials in fine arts classes (on the example of working still life in the pen. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(4), 41-45.

9. Байметов, Б. Б., Собиров, С. Т., & Исматов, У. Ш. (2019). ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА. *Вестник науки*, 1(7), 63-66.

10. Tursunmurotovich, S. S., Eraliyevich, S. X., & Shuhratovich, I. U. (2020). Illustration and the Influence of Illustrator on Children's Understanding of Fairy Tales and Works of Art in Books. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(05), 3526-3533.

11. Eralievich, S. K., Tursunmurotovich, S. S., & Mukhamatsultonovna, M. I. (2020). THEORETICAL BASIS OF CLUSTER APPROACH IN FINE ARTS EDUCATION. *Journal of Critical Reviews*, 7(9), 108-111.

12. Tursunmurotovich, S. S. (2020). Bolalar ijodiy qobiliyatini rivojlantirishda grafik rassomlar hayoti va ijodiy faoliyatini organishning muhimligi. *Педагогика ва психологияда инновациялар*, (2), 460-464.

13. Tursunmurotovich, S. S. (2020). Some Factors That Impede The Development Of Students' Creative Abilities In Fine Art Classes. *Asian Journal of Research*, 1(3), 214-218.

14. Saidazimovich, B. I. (2020). 50 Years Of The Xx Century The Development Of The Uzbek Landscape Genre. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(6), 62-64.

15. Султанов, Х. Э., Худайбердиев, П. У., & Собиров, С. Т. (2017). Непрерывное образование в Узбекистане как требование времени. *Молодой ученый*, (4), 385-389.

16. Ma'mura Irbutayeva The importance of the teacher-student system in teaching the fine arts. *Academic Research In Educational Sciences Vol.1 No. 2. 2020 ISSN 2181-1385 Page 399-404*

17. Rakhimovna, A. R. (2020). Art workbook as a means of improving the efficiency of independent work of pupils in younger classes. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8 (5), 54-56.

ЦИФРОВАЯ ТЕХНОЛОГИЯ

Дилрабо Хасановна Сайдахметова

Чирчикский государственный педагогический институт Ташкентской области

АННОТАЦИЯ

Статья обращается к одной проблем – трансформации высшего образования в условиях цифровизации. Обучение может быть в любом месте, в любое время. Место нахождения преподавателя и студента уже не так важны. Хорошее образование обеспечивает человеку хорошую работу и интересную жизнь. Человек должен развиваться всю жизнь. Любое образование в современном мире дает человеку огромные возможности, чтобы раскрыть себя добиться поставленных целей и исполнить мечты детства. Образование обеспечивает хорошее финансовое положение, социальный статус, улучшает внутренние качества и расширяет мировоззрение.

Ключевые слова: цифровые технологии, цифровизация, адаптация, онлайн- обучение, глобализация, цифровая библиотека, студенты, интернет, высшее образование, преподаватель.

DIGITAL TECHNOLOGY

Dilrabo Khasanovna Saydakhmetova

Chirchik State Pedagogical Institute, Tashkent Region

ABSTRACT

The article addresses the problem of the transformation of higher education in the context of digitalization. Training can be anywhere, at any time. The location of the teacher and the student is no longer so important. A good education provides a person with a good job and an interesting life. A person should develop all his life. Any education in the modern world gives a person huge opportunities to reveal themselves achieve their goals and fulfill their childhood dreams. Education provides a good financial position, social status, improves internal qualities and expands the worldview.

Keywords: digital technologies, digitalization, adaptation, online learning, globalization, digital library, students, Internet, higher education, teacher.

ВВЕДЕНИЕ

Словосочетание «цифровая технология» стало упоминаться все чаще и чаще. Появление множества прорывных технологий изменит жизнь людей, уничтожит несколько старых и создаст множество новых профессий, и безусловно сделает мир цифровым. Обучение может быть в любом месте, в любое время. Место нахождения преподавателя и студента уже не так важны. Вузам доступны модули, обеспечивающие освоение компетенций в области искусственного интеллекта, которые они смогут включать в образовательные программы всех уровней и направлений подготовки.

Наш ВУЗ сегодня объединяют усилия, чтобы эффективнее проводить цифровую трансформацию. Новая технология на все сферы жизни современного человека.

Современные цифровые технологии дают новые инструменты для развития университетов и других образовательных учреждений во всём мире. Онлайн—обучения. Адаптация к онлайн—обучения. Благодаря цифровизации сегодня каждый может получить доступ к информации.

Многие университеты пытаются адаптироваться, и в том числе наш институт, найти свое место на глобальной научно—образовательной карте. Мы должны сохранить свои позиции на глобальном рынке образования.

МЕТОДОЛОГИЯ

Большая задача входить в международное научно—образовательное пространство. США и Великобритания, остаются, с традиционно высоким качеством обучения. Учитывает рейтинг, количество статей, опубликованных в соавторстве с зарубежными исследовательскими группами. С развитием педагогических технологий возникает проблема определения того, в чем ее отличие от традиционной методики. Методика и технология - это одно и то же.

Технология - это определенный способ обучения, в котором основную нагрузку по реализации функции обучения выполняет средство обучения под управлением человека. При этом ведущая роль отводится средству обучения, которое без помощи учителя выполняет функцию обучения. Учитель не обучает, а выполняет функции стимулирования, организации и координации деятельности учащихся. Такие технологии позволяют перейти на качественно новый уровень обучения. Так как традиционное обучение - это тип обучения, обеспечивающий репродуктивное усвоение знаний. Учитель сообщает тему урока, цели, что никак не способствует возникновению познавательного интереса у учеников. Поиск решения редуцирован до изложения готового

знания, т.е. объяснения материала, что не гарантирует понимания материала большинством класса.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Технология основана на закономерностях учебного процесса, как результате научного познания процесса образования человека. Методика опирается на эмпирический опыт, мастерство педагога, она ближе к его артистизму, искусству.

Технология - это каркас, методика - оболочка, форма деятельности педагога. Функция технологии в построении образовательного процесса, обеспечивающего заданный результат. Это возможно при использовании сущностных оснований, выявлении того, что работает, а это позволяет реализовать еще одну важную функцию технологии - перенос опыта, использование его другими, поэтому она изначально должна лишаться личностного оттенка. Педагогическое образование на уровне сущностной репродукции необходимо строить на технологиях, а не на методиках, которые либо неповторимы, либо предполагают их формальное повторение.

Управляемость предполагает возможность диагностического целеполагания, планирования, проектирования процесса обучения, поэтапной диагностики, варьирования средствами и методами с целью коррекции результатов.

Эффективность. Современные педагогические технологии существуют в конкурентных условиях и должны быть эффективными по результатам и оптимальными по затратам, гарантировать достижение определенного стандарта обучения.

Воспроизводимость подразумевает возможность применения (повторения, воспроизведения) педагогической технологии в других однотипных образовательных учреждениях, другими субъектами.

Технология, предполагающая построение учебного процесса на диалоговой основе. Диалогу, как известно, противостоит все еще имеющий широкое распространение учительский монолог. Ценность диалога в том, что вопрос учителя вызывает у учащихся не только и не столько ответ, сколько, в свою очередь, вопрос. Учитель и учащиеся выступают на равных. Смысл диалога, таким образом, в том, что субъект-субъектные отношения реализуются на уроке не только в знаниевой, но и в нравственно-этической сфере.

Технология, предполагающая построение учебного процесса на взаимной основе. Это коллективные способы обучения.

Технологии, построенные на алгоритмической основе (М. Ланда).
Технологии, построенные на программированной основе (В.П. Беспалько).

Весь этот «веер» технологий может раскрываться и складываться в руках опытного педагога, потому что условия их применимости зависят от множества факторов; к тому же технологии между собой тесно взаимосвязаны.

Монодидактические технологии применяются очень редко. Обычно учебный процесс строится так, что конструируется некоторая полидидактическая технология, которая объединяет, интегрирует ряд элементов различных монотехнологий на основе какой-либо приоритетной оригинальной авторской идеи.

Анализируя современные подходы к определению понятия педагогическая технология, необходимо отметить то, что в педагогической литературе встречаются понятия: **педагогическая технология, образовательная технология, технология обучения.**

Можно предположить, что они соотносятся также как и категории: педагогика, образование и обучение. Самым широким является понятие педагогическая технология, оно охватывает процессы образования, обучения и воспитания. Образовательная технология связана с организацией образовательных систем и образовательных учреждений. Технология обучения и технология воспитания описывают деятельность учителя и учащихся соответственно в учебном и воспитательном процессе.

Педагогическая технология и образовательная технология часто используются как синонимы, так как современная трактовка термина «образование» включает в себя также и воспитание личности, придание ей некоторого образа. Поэтому в описании образовательных технологий, например, в книге Г.К. Селевко «Современные образовательные технологии», можно встретить и вальдорфскую педагогику, и педагогику сотрудничества, и «диалог культур», и другие.

Подводя итог вышесказанному, необходимо отметить, что в общем смысле технологизация педагогического процесса - это тенденция его развития, которая направлена на повышение эффективности образовательного процесса, гарантию достижения учащимися запланированных результатов обучения.

ОБСУЖДЕНИЕ

Технология обучения является как бы связующим звеном между теорией обучения и ее практической реализацией. Для того чтобы использовать теорию в учебном процессе, научные знания необходимо технологизировать,

превратить в инструмент решения педагогических задач.

Вопрос о месте, которое занимают технологии в современной педагогике, не является однозначно решенным. Представление о месте технологий зависит от того, какое значение вкладывается в это понятие. Все студенты проявляют склонность к применению новых технологий в своей повседневной жизни. Цифрофикация ВУЗа сделает его более адаптированным для целевой аудитории. Это приведет к повышению конкурентоспособности вуза на рынке образования, и привлечению студентов. В глобализации рынка борьба за студента будет происходить уже не в рамках одной страны, а на международном уровне.

Создание и сохранение за собой конкурентного преимущества университета будет определяться своевременностью внедрения новых технологий, и готовность к фундаментальным сдвигам в сторону образовательной системы нового поколения.

Видеоэкраны для проведения лекции и семинаров, беспроводная связь на всей территории университета. Для зарубежных преподавателей и студентов они уже являются обязательным элементом университета, в Узбекистане на начальной стадии внедрения.

Цифровая библиотека обеспечивает доступ студента или преподавателя к научной литературе с любых устройств, независимо от места нахождения и времени суток.

В традиционной библиотеке можно прочитать книгу с библиотечного компьютера, в тоже время любой пользователь может найти книгу в электронном каталоги библиотеки и получить ее, придя на кампус, это позитивно влияет на имидж вуза.

- разработку факультативных или обязательных модулей в рамках программ обучения, направленных на повышение цифровой грамотности среди студентов;

- оказание поддержки научно-педагогическим работником, задающим тенденции в области развития цифровых навыков и занимающихся разработкой инновационных методов к преподаванию.

Одно из основных требований времени, использование цифровых технологий во всех областях жизни. Меняются способы работы, меняются цели и практики получения образования в нём. В современном обществе при постоянно изменяющихся социально-экономическим условиях и использовании цифровых технологий изменились требования к вузам и выпускникам.

ВЫВОД

В статье рассмотрены особенности электронного образования. Особенностью информационного обучения является алгоритм самостоятельной деятельности студентов, который способствует активизации учебного процесса. Рынок труда требует качественно подготовки выпускников.

Проникновение цифровых технологий (ЦТ) во все сферы жизни требует от массового работника нового качества образования.

Современный преподаватель, студент, ученик, живёт в современном мире. Эти технологии уже влияют на деятельность вузах, школах. Хорошее образование обеспечивает человеку хорошую работу и интересную жизнь. Человек должен развиваться всю жизнь.

Любое образование в современном мир дает человеку огромные возможности, чтобы раскрыть себя, добиться поставленных целей и исполнить мечты детства.

Образование обеспечивает хорошее финансовое положение, социальный статус, улучшает внутренние качества и расширяет мировоззрение.

REFERENCES

1. Козлова Н. Ш. Цифровые технологии в образовании.
2. Акимова О. Б. Щербин Цифровая трансформация образования.
3. Козлова Н. Ш. Цифровая экономика: новая реальность; сборник статей по итогам международной научно- практической видеоконференции, посвященной 25-летию вуза. Майкоп; 2018.
4. Козлова Н. Ш. Современные технологии в сетевой безопасности.
5. Капранов В. К. Капранова М. Н. Повышение доступности качественного образования через сетевое взаимодействие школьных библиотек. Открытое и дистанционное образование.
6. Гузик Н. П. Учить учиться- М 1981.
7. Беспалько В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения.
8. Пассов Е.И. Коммуникативный метод обучения иноязычному языку. – М: Просвещение,1991г.
9. Шаталов В.Ф. Педагогическая проза –М: Педагогика,1980г.
10. Saydakhmetova, D. (2020). Teaching Russian as a foreign language through stories. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, 8(5).
11. Сайдахметова, Д. Х. (2020). Международные оценочные программы (PISA, TIMSS, PIRLS) и подготовка учеников к ним. *Science and Education*, 1(Special Issue 2), 112-120.

ИХЧАМ (КОМПАКТ) МАТЕРИАЛЛАРДАН БОРЛАШ**Шухрат Нуманович Файзиматов**

Фарғона политехника институти “Машинасозлик технологияси ва автоматлаштириш” кафедраси профессори, т.ф.д

Сардорбек Маъруфович Юсупов

Фарғона политехника институти “Машинасозлик технологияси ва автоматлаштириш” кафедраси мудири, PhD

Темурбек Исожон ўғли Низомов

Андижон машинасозлик институти, “Машинасозлик технологияси” кафедраси магистранти

АННОТАЦИЯ

Паста ва суртмаларни қуришишдан сўнг олинадиган ихчам (компакт) материаллардан борлаш жараёнининг хусусиятлари кўриб чиқилган ва сифатли борланган қатламлар олиш учун улар ишининг самарали вақти аниқланган.

Калит сўзлар: борлаш, пасталар ва суртмалар, ихчам (компакт) материаллар, самарали вақт, тўйинтирувчи таркиблар

BORONIZING FROM COMPACT MATERIALS**Shukhrat Numanovich Fayzimatov**

Professor of the Department of "Mechanical Engineering Technology and Automation",
Fergana Polytechnic Institute

Sardorbek Marufovich Yusupov

PhD, Head of the Department of "Mechanical Engineering Technology and Automation",
Fergana Polytechnic Institute

Temurbek Isojon ugli Nizamov

Master Student of the Department "Mechanical Engineering Technology",
Andizhan Institute of Mechanical Engineering

ABSTRACT

The characteristics of the cracking process from compact materials obtained after drying of pastes and greases were considered, and the effective time of their work was determined in order to obtain high-quality cracked layers.

Keywords: exploration, pastes and greases, compact materials, effective time, saturating ingredients

КИРИШ

Деталлар ва асбобларнинг ейилишга қаршилигини 2 барабар ва ундан кўп оширишни таъминловчи энг самарали кимёвий-термик ишлов бериш жараёнларидан бири борлаш ҳисобланади. Борланган қатламнинг тузилмасини ва муайян технологияни танлаш мустаҳкамланаётган деталнинг иш шароитлари, пўлатнинг маркази ва унинг термик ишлови, ейилишнинг йўл қўйиладиган қиймати, детални тайёрлашнинг аниқлик классификацияси, ишчи юзларнинг белгиланган ғадир-будирлиги ва ишлаб чиқаришнинг сериявийлигига боғлиқ. Бир қатор ҳолларда йирик габаритли деталлар ёки яқка ишлаб чиқарилувчи деталлар ва асбобларни маҳаллий мустаҳкамлаш зарурати туғилади. Бундай ҳолатларда пасталар ва суртмалардан борлаш технологияси мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Адабиётда [1, 2] келтирилган тасниф бўйича пасталар ва суртмалардан борлаш ихчам (компакт) материаллардан тўйинтириш жараёнига мансублаштирилган, зеро қуритишдан сўнг ва тўйинтириш ҳароратида ихчам (компакт) композицион материал мавжуд, ушбу материал массани кўчириш механизми ва жараён кинетикасини белгилаб беради. Мазкур ҳолатда жараён газли муҳитдан тўйинтиришнинг контактли усулига мансуб бўлади.

Қаттиқ, ихчам (компакт) материаллардан (суртмалар) тўйинтиришда борланган қатламлар тузилмасининг морфологияси қуйидаги омиллар билан белгиланади:

- ҳарорат -вақт параметрлари;
- технологик усуллар: қиздириш тури, ихчам (компакт) материал тури ва унинг қалинлиги, тўйинтирувчи суртмаларни суртиш усуллари;
- тўйинтирувчи элементнинг таркиби, тури ва агрегат ҳолати;
- бошланғич пасталар ва суртмаларнинг таркиби, уларнинг тури ва миқдори.

Жараён ҳароратини ўзгартириш тўйинтиришни диффузион ёки диффузион-кристаллашув механизми бўйича олиб бориш, бор массасини газ муҳити орқали кўчириш механизмининг бор массасини контактли масса кўчириш механизмига ёки массани суяк эритилган муҳитларга ўзгартириш ёки борланган қатламни шакллантиришнинг максимал тезлигини таъминлаш мақсадида уларни бирлаштириш вариантларини танлаш имконини беради.

Қатлам ўсишининг максимал тезлигини таъминловчи диффузион-кристаллашув механизми бўйича борланган қатламларнинг шаклланиш шароитлари ҳам юқори легирланган пўлатлар ва қотишмаларни қўллашда ишлов берилаётган юзаларда суюқ фазанинг ҳосил бўлиши ҳисобига, ҳам борланган қатламни қиздиришнинг юқори тезлиги ва унинг тез ўсиши ҳисобига юзага келади. Иккинчи ҳолатда қатламнинг ўсиши қатлам остида бор, углерод ва легирловчи элементларнинг тўпланиши, боридлар қатламининг ўсиши ҳисобига уларнинг юзадан сиқиб чиқарилиши билан кузатилади. Элементларнинг маълум концентрациясига эришилгандан сўнг бундай қотишманинг кўп компонентли ҳолат диаграммасига мувофиқ тўйинтириш ҳароратида эриш ҳароратига эришилади. Бу пировардида қатлам ости айрим зоналарининг эришига олиб келади.

Ишда ихчам (компакт) материал ишлаши давомийлигининг борланган қатламлар қалинлиги ва хоссаларига таъсири тадқиқ этилди. Шу нарса аниқландики, тўйинтиришда ихчам (компакт) материал самарали ишлашининг давомийлиги чекланган, қатлам ҳосил бўлиш жараёнининг ўзи эса нотурғун шароитларда кечади, шу сабабли танланган аралашмаларнинг тўйинтирувчи қобилятлари ўзгарувчан қийматининг вақт бўйича ҳисоби талаб этилади. Тўйинтирувчи композит самарали ишлаши назоратининг технологик усуллари қиздириш турининг танлови, ихчам (компакт) материалнинг қалинлиги ва тўйинтирувчи, энергия ажратувчи ва ҳимояловчи хоссаларни ўз ичига олувчи кўп қаватли суртмалардан фойдаланиш билан боғлиқ.

НАТИЖАЛАР

Тўйинтирувчи ихчам (компакт) материалнинг таркиби бор таркибининг бошланғич ҳолати (эркин ёки бирикмалар кўринишида), тўйинтирувчи атомлар ҳосил бўлиш механизми ва боридларнинг легирланиш даражасини белгилаб беради. Ишда қўлланилган тўйинтирувчи таркиблар қисқа муддат ва узоқ муддат таъсир этувчи таркибларга бўлинади. Биринчиси борланган қатламлар шаклланишининг юқори тезлигини таъминлайди ва майда деталларни тоблаш учун қиздириш билан мустаҳкамлашга мўлжалланган. Иккинчиси қатламлар ўсишининг қуйи тезлигини таъминлайди ва йирик габаритли деталлар ва асбобларни тоблаш учун қиздириш ва термик ишлов беришнинг бошқа операциялари учун мўлжалланган.

Бор манбаси сифатида аморф бор, бор карбиди, борни унинг оксидларидан ажратиб ёки биргаликда тиклашнинг металлотермик аралашмаларидан фойдаланилди. Ишлов бериш учун қиздириш печда хлорли тузларнинг

суюқланмасида, энергия ажратувчи аралашмалар ва контактли электр қиздирувдан фойдаланган ҳолда амалга оширилди.

Борланган қатламлар ўсиши тезлигини ошириш, янада юқори эксплуатацион тавсифларга эга бўлиш, пластик бир фазали қатламлар (Fe_2B) ёки ихчам (компакт) материаллардан борлашда композицион тузилмаларнинг шаклланишини таъминлаш бўйича тавсияномалар умум қабул қилинган тавсияларга мос келади [1 - 4]:

- қатламни ишлов берилаётган материал ёки тўйинтирувчи муҳитдан микролегирлаш;
- қатламдаги мўрт, юқори борли фаза FeB нинг миқдорини камайтириш;
- юзага дастлабки ишлов бериш;
- энг мақбул ҳарорат ва вақт шароитлари;
- ҳарорат, электр ва технологик параметрлар бўйича поғонали режимни амалга ошириш;
- энергиянинг концентрланган манбаларини қўллаш;
- боридли қатламнинг унинг танланган пўлат маркаси учун йўл қўйиладиган қалинлигини белгилаш;
- тўйинтиришдан кейинги совутиш тезлиги;
- олинадиган боридли қатламларга қўшимча ишлов бериш;
- якуний термик ва механик ишлов бериш билан.

Боридлар қатламидаги зўриқишларни камайтириш белгиланган технологик тадбирларни қўллашдан ташқари қуйидаги йўллар билан ҳам таъминланиши мумкин:

- қатламни узилган боридли игналар билан ҳосил қилиш;
- боридли фазаларнинг энг мақбул нисбатини таъминлаш;
- боридлар қатлами текстуралашуви даражасини тартибга солиш;
- яхлит қатлам қалинлиги ва боридлар игналилигини тартибга солиш (қатлам қалинлиги ва боридлар игналарининг ўткирлашув даражаси).

B_4C асосидаги тўйинтирувчи таркиблар қўлланилди (массаси бўйича %): 20-85% B_4C ; 30-50% (Na_3AlF_6 , ёки NaF , ёки AlF_3); 8-22% ($\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7$ ёки B_2O_3 ёки H_3BO_3); 2-10% (NH_4F ёки KBF_4 ёки NaBF_4); 5-40% (Al_2O_3 ёки бентонит ёки маршалит). Боғловчи материаллар сифатида гидролизланган этил силикат, сульфит-спиртли дурда, БФ2 елимининг ацетондаги эритмасидан фойдаланилди.

МУҲОКАМА

Ихчам (компакт) материалларнинг самарали ишлаш вақти белгиланган фазали таркибдаги сифатли борланган қатламлар ва сифатли мустаҳкамланувчи

юзаларни олишни таъминлайди. Ушбу вақтнинг ошириб юборилиши боридлар қатлами ўсишининг тўлиқ тўхташига ва унинг қалинлигининг камайишига олиб келади, ушбу омил эса борсизлантириш ва деталлар юзаларининг оксидланишининг кечиши билан боғлиқ. Борсизлантириш қатламнинг борланган юзасида соф темирнинг ҳосил бўлиши билан кечади, бу темир эса осон оксидланади ва тўйинтирувчи аралашманинг тузли компонентлари (NaF , Na_3AlF_6 , $\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7$ в.б.) томонидан емирилади.

Шунингдек, суртиладиган суртма қалинлиги ихчам (компакт) материалнинг технологик тавсифи ва тўйинтирувчи қобилятига таъсир этади. Уни ишлов берилаётган юзада тутиб туриш учун зарур тўйинтирувчи композитнинг мустаҳкам каркаси қийин эрувчи компонентлар билан ҳосил қилинади. Печда қиздиришда композит юзасида шишасимон қобиқ ҳосил бўлади, бу қобиқ композит хажмидан газли тўйинтирувчи муҳитнинг эркин тарзда чиқиб кетишига тўсқинлик қилади. Айни вақтда тўйинтирувчи композитнинг хаддан ташқари қалинлиги қиздириш тезлигини камайтиради, суртиш, қуриштиш ва ишлов бериш технологик жараёнини чўзиб юборади. Композитнинг энг мақбул қалинлиги 6-10 мм дир. Ишлов беришда тўйинтирувчи суртма суртилган деталларни контейнерларда жойлаштирганда ёки суртманинг ажраб кетишига тўсқинлик қилувчи махсус мосламаларда маҳкамлаганда ушбу муаммо ҳал этилади.

1 – Жадвал. Печдаги қиздиришда ихчам (компакт) материаллар ишлашининг самарали вақти

№	Суртма таркиби, масса бўйича %	Қатламнинг фазали таркиби	Ихчам (компакт) материаллар ишлашининг самарали вақти (соат), ҳароратларда $^{\circ}\text{C}$.	
			800	1000
1	50% B_4C + 50% NaF	FeB , Fe_2B	2	0,5
2	37,5% B_4C + 37,5% NaF + 25% Al_2O_3	- " -	8	6
3	25% B_4C + 25% NaF + 50% Al_2O_3	- " -	16	8
4	65% B_4C + 35% Na_3AlF_6	- " -	6	4
5	40% B_4C + 60% $\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7$ (контактли қиздириш)	Fe_2B ($t \leq 1000^{\circ}\text{C}$) FeB ($t \geq 1050^{\circ}\text{C}$)	10	3
			10	3
6	84% B_4C + 16% $\text{Na}_2\text{B}_4\text{O}_7$	FeB , Fe_2B	16	10

7	50% B ₄ C + 3% NaF + 2% NaBF ₄ + 43% Al ₂ O ₃	- " -	18	12
8	60% Na ₂ B ₄ O + 40% Каси (силикокальций)	- " -	3	1
9	60% Na ₂ B ₄ O + 40% Mg	Fe ₂ B	1	0,5
10	20% B ₄ C + 48% B ₂ O ₃ + 32% Mg	- " -	6	2
11	97% B + 2% Al + 1% MgF ₂	FeB, Fe ₂ B	10	6

Ихчам (компакт) материал қалинлиги 4-6 ммга тенг бўлганда мустаҳкамланувчи юзаларни қиздиришнинг тезлиги қуйидаги ўртача қийматларга эга бўлади:

- қаршилиқ қилувчи электр печида – 15-17 °C/с;
- худди шундай, қўшимча энергия ажратувчи паста суртилган печкада – 25-28 °C/с;
- тузли хлор - барийли ваннада – 30 °C/с.

45 ва У8 маркали пўлатлардан тайёрланган ва 50% B₄C и 50% NaF [5], асосидаги суртма суртилган намуналарни борлашда 1000° С гача қиздирилган қаршилиқ қилувчи электр печкада боридлар зонаси ва қатлам остининг гетероген зонасидан иборат бўлган қатлам ҳосил қилинди. 10 дақиқа давомида ушлаб туришда боридлар зонаси қалинлиги 0,10-0,12 мм, қатлам остининг қалинлиги эса – 0,2 мм ни ташкил этди. Бунда суртманинг қалинлиги 2 мм ни ташкил этди. Қатлам ҳосил бўлишининг юқори тезлиги қатлам остида суюқ кристалл ҳолатнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ. Суртманинг бундан юқори қалинлигида, секин қиздириш натижасида углеродли пўлатларда кўриб чиқилган шароитларда ушбу натижа намоён бўлмайди. Ушбу натижа шунингдек, газли тўйинтирувчи муҳитнинг эритмага эркин тарзда чиқиши ва ихчам (компакт) материалнинг ўзининг эриш ҳисобига муттасил равишда қалинлиги камайишининг натижасида эритилган тузларни қиздиришда ҳам намоён бўлмайди. Борланган қатламнинг олинган тузилиши боридлар қатламидан (1800 HV) қаттиқликларнинг остқўйма материалга (тоблашдан сўнг 650 HV), охиста тушишини таъминлайди, бу эса қолдиқ зўриқишларнинг янада мақбул тақсимланишини юзага келтиради ва қатлам пластиклигини оширади.

Тўйинтирувчи ихчам (компакт) материалларнинг янада узоқ ишлашини таъминлаш учун уларнинг таркибига қийин эрувчи оксидлар Al₂O₃, CaO, MgO ва бошқалар киритилди, булар эса композитнинг мустаҳкам каркасини яратди ёки қўшимча химоя суртмалар суртилди. (2-жадвал).

2 – жадвал. Ҳимояловчи ва энергия ажратувчи суртмаларнинг таркиблари.

№	Суртма таркиби, масса бўйича %	Боғловчи материал	Йўл қўйилган ҳарорат, °C
1	65-99% маршалит + 1-15% ўтга чидамли тупрок	AlCl ₃ нинг 35% сувли эритмаси билан ишлов бериш, қуритиш	1100
2	70% SiO ₂ + 30% B ₂ O ₃	Гидролизланган этил силикат	- " -
3	100% маршалит	Суюқ шиша, декстринли елим	- " -
4	70% маршалит + 30% B ₂ O ₃	Суюқ шиша, гидролизланган этил силикат	1000
5	22% Al(кукун) + 58% темир тўпони + 10% SiO ₂ + 10% натрийли селитра	Суюқ шиша	1100

Ихчам (компакт) энергия ажратувчи суртма (5) СВС тизимининг иссиқли ўз-ўзидан ўт олиш режимида ишлайди. Бир қатор ҳолларда биз тўйинтиришни ва СВС жараёнининг кечишини таъминловчи тўйинтирувчи ва энергия ажратувчи суртмаларнинг бирлашувидан фойдаландик.

Борлаш учун ихчам (компакт) тўйинтирувчи материалдан қисқа муддатли фойдаланишда (ТВЧни қиздириш, электр контактли, лазер) ишлов берилаётган юзага бир қават паста ёки суртма суртилди. Тоблаш учун қиздириш билан қўшилган узок муддатли қиздиришда паста таркибига Fe₂O₃, B₂O₃, металл – абразивли аралашма, темир тўпони, темир кукуни, ферромарганец, кремний оксиди, кремний карбиди ва бошқалар қўшилди.

Моддалардан бирининг миқдори 10-50% ни ташкил этди. Келтириб ўтилган қўшимчалар ихчам (компакт) материал таркибида юқори ҳароратда ушлаб туришда унинг янада юқори мустаҳкамлигини таъминлайди, борланган қатламнинг шаклланишида иштирок этади ва детални оксидланишдан ҳимоя қилади. Ҳосил қилинадиган борид қатламининг қалинлиги 0,05-0,1 мм ни ташкил этди ва тўйинтириш давомийлиги ва ҳароратга боғлиқ бўлди. Суртма таркибига > 30% темир оксидлари, ферромарганец, силикомарганец ёки кремний оксиди киритилганда темирда ва пўлатларда пластик, бир фаза боридли қатламлар ҳосил бўлади (Fe₂B). Ихчам (компакт) материалнинг узок муддат ишлаши шунингдек, унинг юзасига ҳимоя суртмаси, масалан маршалит, криолит ва боғловчи асосидаги суртмалар суртиш йўли билан ҳам таъминланди.

Тўйинтирувчи ихчам (компакт) материал олиш учун шунингдек, миқдори 6-90% атрофида бўлган аморф бордан ҳам фойдаланилди. Газли тўйинтирувчи атмосферани ҳосил қилувчи фаоллаштирувчи қўшимчалар сифатида натрий фторид (5-50%), техник углерод (15-40%), буру (10-45%), натрий хлорид (1-10%) ва триэтаноламиндан (3-5%) фойдаланилди. Барча ҳолларда икки фазали боридли қатламлар ҳосил бўлди. Ишлов берилаётган юзани эритмасдан ва бор миқдори минимал бўлган (<15%) борлаш ҳолатида ихчам (компакт) материал таркибида, пўлатда бир фазали боридли тузлар ҳосил бўлади.

Металлотермик аралашмаларда бор B_2O_3 ёки $Na_2B_4O_7$ лардан алюминий, кремний, кальций, магний ва бошқалар билан қайта тикланади. Суртмалар таркибларида қўшимча равишда Al_2O_3 , NaF , KBF_4 , FeO ва бошқалар мавжуд бўлди, бу эса узок муддатли ушлаб туришларда уларнинг бир маромда ишлашини таъминлади. Тўйинтириш қўшма ёки алоҳида вариантларда амалга оширилди. Ушбу муҳитларда қоидага кўра пластик, бир фазали боридли қатламлар ҳосил бўлади.

REFERENCES

1. Крукович М.Г. Разработка теоретических и прикладных аспектов управления структурой и свойствами борированных слоёв и их использование при производстве транспортной техники. //Дисс....докт. техн. наук. – М.: 1995. -416 с.
2. Крукович, М.Г. Пластичность борированных слоев М.Г. Крукович, Б.А. Прусаков, И.Г. Сизов. – М.: Физматлит, 2010. - 384 с.
3. Борисенок Г.В. Химико-термическая обработка металлов и сплавов: справочник Г.В. Борисенок, Л.А. Васильев, Л.Г. Ворошнин, Н.С. Горбунов, Г.Н. Дубинин, Г.Л. Жунковский, М.Г. Крукович и др. – М.: Metallurgy, 1981. – 424 с.
4. Прогрессивный метод борирования инструмента и технологической оснастки с использованием паст: экспресс-информация. Серия: Металлообработка [Текст]/ Л.С. Ляхович Л.С., М.Г. Крукович, Ю.В. Туров. – Мн.: БелНИИИТИ, 1977. – 23 с.
5. Состав для борирования Л.С. Ляхович Л.С., Л.Н. Косачевский, М.Г. Крукович, Ю.В. Туров. А. св. № 404903 С23С.- Оpubл. в Б.И. 1973, № 44.

ШАРҚ ВА ҒАРБ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИНИНГ БАЪЗИ ХУСУСИЯТЛАРИ

Окила Даниёровна Исмоилова

Тошкент давлат шарқшунослик университети 1-курс магистранти

АННОТАЦИЯ

Турли тарихий даврларда, турли мамлакатларда ва халқларда, ижтимоий гуруҳларда ва айрим индивидларда турли-туман Маданий тизимлар (мезонлар) мавжуд бўлган. Улар гуруҳий даражада ҳам индивидуал даражада ҳам мавжуддир. Маданий тизимларнинг хилма-хиллиги турли омиллар томонидан тақозо этилган. Булар қаторига атрофни ўраб турувчи табиий муҳит ҳам, яшаш учун маблағлар топиш воситалари ҳам, сиёсий воқеалар, оиладаги тарбия, шахсий ҳаётий тажриба ва бошқалар киради. Муайян босқичда, ривожланган шаклда қадриявий мезонлар тизимли хусусият касб этади.

Калит сўзлар: Шарқ, Ғарб, маданият, цивилизация, Освальд Шпенглер, қадрият, стадиал ёндашув, формацияли ёндашув

SOME FEATURES OF EASTERN AND WESTERN CIVILIZATION

Okila Daniyrovna Ismoilova

1st year Master Student of Tashkent State University of Oriental Studies

ABSTRACT

In different historical periods, in different countries and peoples, in social groups and in individual individuals, there were different Cultural systems (criteria). They are available both at the group level and at the individual level. The diversity of cultural systems is required by a variety of factors. These include both the natural environment and the means of earning a living, political events, family upbringing, personal life experiences, and more. At a certain stage, in an advanced form, value criteria acquire a systemic character.

Keywords: East, West, culture, civilization, Oswald Spengler, value, stadial approach, formative approach

КИРИШ

Маданий тизимлар тизимининг шаклланиши шахснинг етуклигини, унинг бутунлигини англатувчи кўрсаткичдир. Шахснинг Маданий тизимлари эклектик ва қарама-қарши хусусиятга эга бўлиши мумкин. Бундай ҳолларда биз

ягона, бир бутун тизим сифатида шаклланмаган, ривожланмаган қадриявий мезонларга дуч келамиз. Маданий тизимларда етукликнинг, яхлитликнинг ва тизимлиликнинг йўқлиги уларнинг ташқи, кўп ҳолларда тасодифий омилларга боғлиқ бўлиб қолишга, ҳуқ-атвордаги ҳатти-ҳаракатлар изчиллигининг мавжуд бўлмаслигига, ўз фикрига эга бўлмасликка, қашшоқ, ўз қиёфасига эга бўлмаган эҳтиёжлар тузилмасига олиб келади.

Шаклланган қадрият ориентациялари асосида эса шахснинг дунёқараши, тарбия ва ва ҳаётий тажриба туфайли ишлаб чиқилган ҳуқ-атвор кодекси тамойилларига, ҳаётий мақсадлар, чуқур ва барқарор эҳтиёжлар ётади. Инсон ҳуқ-атворининг мотивацияси, йўналиш ва стратегиясини белгиловчи эҳтиёжлар, вазиятлар ва омиллар поғонасида маданий тизимлар, одатда, энг юқори поғонада туради. Шахснинг қадриявий мезонларининг фаолиятида онгли ва онгости даражаларини ажратиш кўрсатиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Тадқиқот жараёнида илмий билишнинг объективлик, яъни тарихий жараёнда цивилизациялар объектив очиб берилди. Маданият ва цивилизация тарих нуқтаи-назаридан очиб берилди. Шпенглер таълимоти мантикий жиҳатдан тадқиқ этилди. Шарқ ва Ғарб маданият ва цивилизацияси тизимли тарзда таҳлил қилинди.

Фалсафий адабиётда жамиятнинг тарихий ривожланишидаги қадриявий тизимларни таснифлашга турлича ёндашувлар мавжуд. Бу ёндашувларнинг ҳар бири бошқаларини тўлдиради, чунки қадриявий тизимларни кўриб чиқишнинг бир даражасини кўрсатади. Стадиал ва маданий-цивилизацион ёндашувлар энг кўпроқ умумлаштирилган ёндашувлардир, зеро уларда ижтимоий тизимлар яхлит кўриб чиқилади.

НАТИЖАЛАР

Стадиал ёндашувнинг ёрқин намунаси формацион ёндашувдир (К.Маркс). Ушбу ёндашувга кўра жамиятнинг ривожланиши - бу сифат жиҳатдан муайян ишлаб чиқариш усулига асосланган, кетма-кет алмашинувчи босқичлар (ижтимоий-иқтисодий формациялари) занжири. Ҳар бир ишлаб чиқариш усули жамиятнинг муайян сиёсий-ижтимоий тузилмасини юзага келтиради. Ана шунга мувофиқ равишда қадриявий тизимлар ҳам қарор топади. Масалан, ишлаб чиқариш воситаларига жамоат томонидан эгалик қилишга ва уруғчиликка асосланган ибтидоий жамоа тузумида қадриявий тизимлар жамоавийликнинг, уруғчиликнинг шахсийлик ва индивидуалликка нисбатан,

анъанавийликнинг янгиликларга нисбатан устуворлиги тамойилларига йўналтирилган. Хусусий мулкнинг пайдо бўлиши ва қарор топиши билан индивидуалликнинг ривожланиши учун иқтисодий замин юзага келади. Айни пайтда мулк муайян гуруҳга мансуб кишилар (ҳукмрон синфлар) қўлида тўпланган жамиятларда мазкур синфларнинг қадриятвий мезонлари ҳукмрон бўлиб қолади ва одатда қонунчилик томонидан расмийлаштириб қўйилади.

Формацияли ёндашув билан бир қаторда стадиал ёндашув доирасида бир-бири билан рақобат қилувчи бир қатор назарияларни ажратиб кўрсатиш мумкин. (Д.Белл, О.Тоффлер. Г.Дилигенский ва бошқалар).

Ҳозирги замонавий қарашлардан бирига мувофиқ (Г.Дилигенский) жамият ривожига қуйидаги цивилизациявий босқичларни ажратиб кўрсатиш мумкин: космоген (анъанавий жамиятлар), техноген (индустриал жамиятлар), антропоген (келажак жамияти).

Космоген цивилизация уруғчиликнинг индивидуаллик, анъаналарнинг янгиликларга нисбатан устуворлигига йўналтирилган. Шунга мувофиқ асосий хусусияти анъанага йўналтирилганликдан иборат бўлган қадрият тизимлари шаклланади. Техноген цивилизация илмий-техник тараққиётга, технологик ва ижтимоий янгиликларга йўналтирилган қадрият тизимларини шакллантиради. Бироқ индустриализм шароитларида автоном шахснинг ривожланиши одамлар ўртасида асрлар давомида юзага келган ижтимоий алоқаларнинг йўқолишга, инсоний мулоқотнинг етишмаслигига, «ёлғизлик»ка, индивидуализмга, худбинликка олиб келади. Антропоген цивилизация - жамоавийлик ва индивидуалликни уйғунлаштириш, хилма-хилликдаги муштаракликка эришишга уринишдир. Қадриятвий мезонлар тизимининг ўзаги - гуманизм.

Турли халқларга хос қадрият мезонларини уларнинг маданий-цивилизациявий асослари (этник, минтақавий, диний ва ҳоказо) нуқтаи назаридан кўриб чиқишга асосланган ёндашув муҳим аҳамиятга эга. (О.Шпенглер, А.Тойнби, П.Сорокин). Ушбу ёндашув доирасида кўп ҳолларда ўз хусусиятларига эга бўлган ғарб ва шарқ қадриятлари ажратиб кўрсатилади. Ушбу хусусиятларни ҳисобга олиш турли ислохотлар стратегиясини ишлаб чиқишда тамойилий аҳамиятга эгадир. Масалан, Марказий Осиёда тарихан вужудга келган қадриятлар бетакрор ўзига хосликка эга ва ислох қилишнинг ҳозирги стратегиялари глобал - цивилизациявий жараёнларни мавҳум назарий тушунишдан келиб чиқмаслиги керак. Марказий Осиё халқларининг қадрият тизимларининг миллий-маданий ўзига хослигини ҳисобга олиш ушбу стратегияларнинг муҳим таркибий қисмидир.

XX асрда турли маданий дастурларнинг (мақсадлар, кадриявий мезонлар, манфаатлар, эҳтиёжлар ва бошқаларнинг) ёнма-ён мавжуд бўлиши ҳақидаги масала глобал-планетар хусусият касб этганлиги муносабати билан турли кадриявий тизимлар интеграциясининг аҳамияти кескин ортиб боради. Бундай интеграция турли даражадаги субъектлар (индивидлар, ижтимоий гуруҳлар, жамоатчилик ташкилотлари, давлатлар, давлатлараро тузилмалар) томонидан умумий манфаатларнинг англаб олинишини тақозо этади. Умумий манфаатлар ўзаро бир-бирини тушуниш, «ўзга»га нисбатан бағрикенглик ва ҳурматни чуқурлаштириш учун замин бўлиб хизмат қилувчи базадир.

XX асрнинг асосий тамойиллари яхлитликка (бирликка, интеграцияга) томон ҳаракат қилиш ва маданиятларнинг ранг-баранглигини сақлаш, худди илгаридек, XXI асрда ҳам ривожланади.

Вазифа ана шу икки қарама-қаршиликни уйғунлаштиришга - хилма-хилликдаги мушатаркликка эришишдан иборат. Мазмун жиҳатдан XXI асрда ҳам XX асрда ривож топган қадриятлар билан бир қаторда инсоният онгида ва ижтимоий амалиётдаги янги парадигмалар билан боғлиқ янги кадриявий мезонлар пайдо бўлиши керак.

Инсониятнинг турли таркибий қисмларининг кадриявий мезонлари (Ғарб-Шарқ, Шимол-Жануб) бугунги кунда турли хил векторга ва турлича даражада хусусиятга эга. Транзит ва ривожланаётган жамиятлар учун уларнинг келажагини белгиловчи кадриявий мезонлар ҳақидаги масала - энг муҳим ва долзарб масала. Уларни XX асрнинг техноген жамияти (индустриал жамият) қадриятларига йўналтирилиш мумкин. Аммо бу ҳолда энг ривожланган индустриал мамлакатлардан бутунлай орқада қолиб кетиш хавфи туғиладики, бунинг ўзига хос иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий-психологик оқибатлари мавжуд. Бундан ташқари техноген (индустриал) цивилизация ўз имкониятларини тугатиб бўлди ҳисоб ва энг ривожланган индустриал мамлакатларнинг анада прогрессив тарихий босқич сифатида постиндустриал, ахборотли жамиятга ўтиши шундан далолат беради. Жамиятнинг мазкур типига ориентация этиш «индустриал» босқичнинг муаммосини ҳал қилишга имкон берувчи бутунлай янги стратегияларни кидириб топишни тақозо этади.

«Цивилизация» тушучаси (лот. *civilize* – фуқароларга, давлатга хос) илк бор XVIII асрда европалик маърифатпарварларнинг асарларида қўллана бошлади. У жиддий эволюцияга юз тутиб, ҳозирги пайтгача бир қанча маъноларда қўлланилади[1]. Дастлабки даврларда у табиат олами тузилишидан фарқли равишда умуман инсониятни, унинг ижтимоий тузилишини англатган ва бирлик шаклда ишлатилган. Кейинчалик у ёввойилик ва жоҳилликдан кейин

келувчи ижтимоий ривожланиш босқичини билдирган. Сўнгра у қадриявий хусусият касб этиб, маданият тушунчасига, айниқса, индивидуал ва ижтимоий хулқ-атвор нормативларига сингиб кетган маънавий маданият, яъни кишилар, халқларнинг менталлиги маъносига яқинлашиб қолди. Америкалик олимлар А.Кребер ва К.Клакхан 1952 йилда «маданият» терминининг 164 та таърифини эълон қилдилар ва кўп ҳолларда уни «цивилизация» термини билан бир қаторда қўлланилганлигини қайд этдилар[2]. «Цивилизация» ва «маданият» тушунчалари кўпинча синонимлар сифатида ишлатиб келинди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан цивилизация тушунчасини бутун бир халқлар ва мамлакатларнинг ривожланган ҳолатига, «олий даражадаги маданий тузилмалар»га татбиқан, кўплик шаклида қўлланила бошланди. 1861 йилда Зальцбургда инсоният цивилизацион ривожининг ранг-барангли назариясини, тарихга маданий-тарихий ёки цивилизацион ёндошувни шакллантира бошлаган маданий-тарихий мактаб пайдо бўлди. Н.Я. Данилевский (1822-1865), О.Шпенглер (1880-1936), А.Тойнби (1889-1975), П.А.Сорокин (1889-1968) ва бошқалар ушбу мактабнинг машҳур намоёндалари эди. Уларнинг ҳар бири «цивилизация» терминига ўз талқинларини берганлар: Данилевский – «маданий-тарихий типлар», Шпенглер – «Етук маданиятлар», Тойнби – «Локал цивилизациялар», Сорокин – «Маданий суперсистемалар» ғояларини илгари суришган. Уларнинг ичида энг оммавийлашгани «локал цивилизациялар» термини бўлди.

Умуман олганда, маданий-тарихий йўналиш намоёндалари цивилизацияни одатда этник чегаралар билан мос тушмайдиган, этнослараро характерга эга бўлган маданият типлари тарзида тушунганлар. Лекин этнослараро цивилизациялар муайян маданий марказларнинг кучли таъсири остида вужудга келади. Хусусан, Қадимги Шарққа нисбатан яқин шарқ, ҳинд ва узоқшарқ цивилизациялари, Европага нисбатан эса – антик цивилизация ҳақида фикр юритилиб, улар мос равишда Қадимги Месопотамия, Шимолий Ҳинд, Хитой ва Греция таъсирида пайдо бўлган.

Цивилизацион ёндошувда цивилизацион айният (идентичность) мезонлари, яъни маданиятнинг у ёки бу типини қандай белгилар асосида аниқланиши масаласи ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга бўлади. Шунга боғлиқ ҳолда уларнинг сони, классификацияси ва ўзаро алоқадорлиги муаммоси турлича ҳал этилади. Масалан, О.Шпенглер цивилизация шаклланишида диннинг белгиловчи аҳамият касб этишини кўрсатиб, 8 та буюк маданиятлар ёки цивилизациялар номини келтиради. Булар: миср, бобил, ҳинд, хитой,

апполон (Юнон-рим), араб (афсункор), Мексика, ғарб (фауст) маданиятлари ёки цивилизацияларидир[3].

А.Тойнби цивилизацион айнийликнинг мезони сифатида, дин, тарих, тил, анъана ва маданиятни қабул қилади ҳамда шу асосда 5 та «жонли» цивилизацияларни ажратади – ғарб христианлиги орқали бирлашагн ғарб жамияти; жануби-шарқий Европани Россия билан бирлаштирган православ-христиан жамияти, Шимолий Африкадан тортиб Буюк Хитой девори худудигача бўлган – ислом жамияти, тропик-субконтинентал Ҳиндистондаги – ҳинд жамияти, Жанубий-Шарқий Осиёнинг субтропик ва мўътадил худудларида шаклланган – Узоқ Шарқ жамияти[4].

Н.Данилевский 10 та цивилизацияни ёки унинг ибораси билан айтганда, маданий-тарихий типларни фарқлайди. Булар: миср, оссурия-бобил-финикия-халдей (қадимги сомий), хитой, ҳинд, эрон, яҳудий, юнон, рим, араб (янги сомий), европа (романо-герман)[5] цивилизацияларидир.

Цивилизацион концепция тарафдорлари ривожланишнинг даврийлиги нуқтаи назаридан туриб, цивилизациянинг вужудга келиш, гуллаб-яшнаш ва ҳалокати босқичларини ажратадилар. Уни ўсимликлар, жониворлар ва инсон ҳаёти даврлари билан қиёслаб, цивилизациялар «туғилади, ривожланишнинг турли босқичларидан ўтади, қарийди, сўнади, ҳалок бўлади», деб ҳисоблашади. Умуман олганда, тарих, уларнинг фикрича, жаҳон тарихи миқёсида муайян тарзда ўзаро алоқада бўлган, ривожланиб боровчи локал цивилизациялар мажмуини ташкил этади, жаҳон цивилизацияси эса, турли цивилизацияларнинг ўзаро таъсири натижасидир.

Шундай қилиб, цивилизация – тарихнинг маданий-тарихий концепцияси нуқтаи назаридан, - социомаданий асосга кўра бир-биридан фарқ қилувчи мамлакат ва халқларнинг йирик ҳамда узоқ давом этадиган мустақил умумияти бўлиб, уларнинг ўзига хослиги табиий, охир-оқибат ҳаётнинг объектив шароитлари, шунингдек, ишлаб чиқариш усулига боғлиқ бўлади. Бу умумиятлар вужудга келиш, шаклланиш, инқироз ва барҳам топиш босқичларини босиб ўтдилар.

МУҲОКАМА

XX асрнинг охирларига келиб, айрим аналитиклар томонидан дунёнинг икки ярим шарли тузилиши ва тарихнинг мегациклик (мегадаврий) характери концепцияси илгари сурила бошлади[6]. Бу таълимотнинг заминиди инсоният тарихини аввал бошданок Шарқ ва Ғарбга бўлинган социомаданий тизимлар тарзида талқин этиш ғояси ётади. Машҳур немис файласуфи К.Ясперс (1883-

1969) ёзишича: «Дастлабки қутбланиш (Шарқ ва Ғарб) турли кўринишларда асрлар давомида ҳаётийлигини сақлаб келган... Юнонлар ва форслар, Рим империясининг Ғарбий ва Шарқийга бўлиниши, ғарбий ва шарқий христианлик, ғарб дунёси ва ислом, Европа ва Осиё – булар бирининг ўрнини бошқаси кетма-кет эгаллаган ушбу қарама-қаршилиқнинг тимсолларидир»[7].

Бу нуқтаи назарнинг тарафдорлари таъкидлашича, узок ўтмишдаёқ Шарқ ва Ғарб ўртасида муайян меҳнат тақсимооти вужудга келган. Улардан биринчиси – маънавий ташаббуслар билан чиққан бўлса (буюк жаҳон динларининг айнан Шарқда пайдо бўлганлиги ҳам бежиз эмас), иккинчиси – инновацион ғояларни илгари сурган. Инсониятни Шарқ ва Ғарбга ажратишни улар инсон миясини чап ва ўнг яримшарларига бўлиниши билан қиёслайдилар.

Жаҳон тарихи катта мегадаврдан иборат бўлиб, унинг доирасида у ёки бу босқичда шарқий-ғарб ёки ғарбий-шарқ фазалари алоҳида ажралиб, бир-бирларини ўрнини эгаллаб турганлар. Бунда гоҳ Шарқ, гоҳ Ғарб сайёрамизнинг дунёвий тизимида етакчилик қилган. Биринчи шарқий яримшар фазаси (дунёга шумер, оссурия-бобил, миср цивилизацияларини берган) жаҳон тарихи ривожига жамоатчиликка асосланган босқич бўлиб, бунда цивилизациялашув умумийлиқнинг алоҳидага, жамоатчиликнинг индивидуалликка нисбатан устиворлигини англатган. Бу фазанинг энг юқори нуқтаси – ўзининг бутун куч-қудрати билан индивидуал-хусусий ташаббусларни йўққа чиқарган шарқона давлатнинг шаклланиш даврига тўғри келади.

Мегациклнинг иккинчи фазасида ташаббус ғарбий яримшарга ўтди. Унинг энг ривож топган, гуллаб-яшнаган даври қадимги Юнон, кейинчалик Рим цивилизацияларига тўғри келади. Уларнинг ўзига хос томонлари иқтисодиётнинг давлатдан ажралиши, хусусий мулкнинг пайдо бўлиши, фуқаролик жамияти ва ижтимоий тартибнинг демократик элементларини шаклланиши, гедонизм ғалабаси, яъни жамоа олдига бурчга нисбатан индивидуал эҳтиёжларнинг устивор келиши билан характерланади.

Учинчи фаза – Римнинг инқирозидан Ғарб ренессансигача бўлган даврни ўз ичига олиб, шарқий-ғарб, яъни феодализм фазаси ҳисобланади. Бунда жамоатчилик ахлоқига қайтиш, ижтимоий бурч ва шахсий вазминлик тан олинди.

Тўртинчи фаза – катта жаҳон тарихий мегациклнинг ғарбий фазаси, XX асрда бошланган модерн даврига тўғри келади.

Шу билан бирга, шарқий фаза ғарбий фаза билан ва аксинча алмашаганда, жаҳон тарихининг бирлиги сақланиб қолади ҳамда бу ҳар бир фазада муқобил фазанинг доминантлиги билан белгиланади. Инсониятнинг ҳар

бир «яримшари» ўзида ҳам ғарб, ҳам шарқ импульсларини қабул қилган бўлиб, улар тегишли доминантлари билангина фарқ қиладилар.

Доминантларнинг алмашинуви муайян маънавий механизмнинг таъсирига боғлиқ бўлиб, у ёки бу цивилизация (ғарбий ёки шарқий жамият) инкирози ҳарбий, геосиёсий муваффақиятсизликларда яққол намоён бўлгунга қадар, у устувор қадриятлар, мотивациялар доирасида пайдо бўла бошлайди. Юқорида келтирилган концепция асосида сўнгги йилларда нашр этилган адабиётларда тарихнинг катта циклида ҳозирги замон ғарбий фазанинг шарқий фазага алмашиши (ғарбий-шарқ фазасининг шарқий-ғарб фазасига) ҳақидаги гипотезалар илгари сурилмоқда. Бугунги кунда ҳам табиат, ҳам маданият модернизациянинг экологик, иқтисодий ва культурологик юкидан шунчалик ҳориганки, ғарбий фаза илгари инкор этган оламни жонли мушоҳада этиш ва ижтимоий тартибот шакллари тиклаш зарурати вужудга келди. Келажакнинг бундай белгилари сифатида «Яқин Шарқ» феномени – тинч океани минтақасидаги мамлакатларнинг тарихий ривожланиш суръатлари ва мазмунидаги муваффақиятлари келтирилади.

Жаҳон тарихининг мегациклик концепцияси ўзининг гипотетик ва схематик хусусиятларига қарамай, жаҳон тарихини бирликда, Шарқ ва Ғарбнинг ўзаро диалектик алоқадорлигида англашга йўналтирилган замонавий нуқтаи-назарлардан бири сифатида муайян эътиборга лойиқдир.

ХУЛОСА

XX асрнинг асосий тамойиллари яхлитликка (бирликка, интеграцияга) томон ҳаракат қилиш ва маданиятларнинг ранг-баранглигини сақлаш, худди илгаридек, XXI асрда ҳам ривожланади.

Вазифа ана шу икки қарама-қаршилиқни уйғунлаштиришга - хилма-хилликдаги мушатаркликка эришишдан иборат. Мазмун жиҳатдан XXI асрда ҳам XX асрда ривож топган қадриятлар билан бир қаторда инсоният онгида ва ижтимоий амалиётдаги янги парадигмалар билан боғлиқ янги қадриявий мезонлар пайдо бўлиши керак.

Инсониятнинг турли таркибий қисмларининг қадриявий мезонлари (Ғарб-Шарқ, Шимол-Жануб) бугунги кунда турли хил векторга ва турлича даражада хусусиятга эга. Транзит ва ривожланаётган жамиятлар учун уларнинг келажакдаги белгиловчи қадриявий мезонлар ҳақидаги масала - энг муҳим ва долзарб масала. Уларни XX асрнинг техноген жамияти (индустриал жамият) қадриятларига йўналтирилиш мумкин. Аммо бу ҳолда энг ривожланган индустриал мамлакатлардан бутунлай орқада қолиб кетиш хавфи туғиладики,

бунинг ўзига хос иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий-психологик оқибатлари мавжуд. Бундан ташқари техноген (индустриал) цивилизация ўз имкониятларини тугатиб бўлди ҳисоб ва энг ривожланган индустриал мамлакатларнинг анада прогрессив тарихий босқич сифатида постиндустриал, ахборотли жамиятга ўтиши шундан далолат беради. Жамиятнинг мазкур типига ориентация этиш «индустриал» босқичнинг муаммосини ҳал қилишга имкон берувчи бутунлай янги стратегияларни қидириб топишни тақозо этади.

REFERENCES

1. Қаранг: История Востока. М., 1999. Т.1, 17-19-бетлар.
2. A.Z.Kreber, Kluckhohn. Culture: A Critical Review of Concept and Definitions. N.-Y. 1952. p.291.
3. О. Шпенглер. Закат Европы. М., П., 1923. 16-б.
4. А.Тойнби. Постигение истории. М., 1921. 33-б.
5. Н.Данилевский. Россия и Европа. М., 1991. 74-б.
6. Қаранг: Философия истории. 29-32, 47-49-б.
7. К.Ясперс. Смысл и назначение истории. М., 1991. 115-116-б.
8. Madalimov, T., Karimov, N., Is'haqov, M., Sulaymonov, J., & Alimova, R. (2019). Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith. *International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE)*, 9(1), 593-599.
9. Madalimov, T., Mullajonov, I., Pulatov, S., Qodirov, M., & Valiyev, L. (2020). Some Characteristics of Modern Indian Philosophy. *International Journal of Multidisciplinary Research and Publications*, 2(11), 47-49

БУЛЬДОЗЕР ИШЧИ ОРГАНЛАРИНИНГ БУРИЛИШ ҚИЯЛИКЛАРИ БЎЙИЧА ЎРНАТИШДА ИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ МЕТОДИКАСИ

Бобир Фармонович Хўжаназаров

Жиззах политехника институти “Транспорт воситалари муҳандислиги”
кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақола бульдозерларнинг эксплуатация шароитига боғлиқ равишда хусусий ҳолда, бульдозер қурилмасини ён томонидан йўналтирувчи дискларни ва отвал пичокларини турли хил схемада ўрнатиш, 3 - 4 категорияли грунтда турли хил алмашинувчи иш органлари билан бульдозернинг иш унумдорлигини ошириш усулларига бағишланган.

Калит сўзлар : бульдозер, отвал, пичокли ағдаргич, гурунт, категория, гусеницали бульдозер, қирқиш, суриш, иш унумдорлиги, қазиб олиш, гидравлик.

METHODOLOGY OF INCREASING WORK EFFICIENCY WHEN MOUNTING THE BULDOZER WORKING BODIES ON ROTARY NOZZLES

Bobir Farmonovich Khuzhanazarov

The teacher of Jizzakh Polytechnic Institute department of “Vehicle Engineering”

ABSTRACT

The article is devoted to the increase of an overall performance of bulldozers on 3 - 4 categories priming coats with various replaceable working bodies in particular bulldozers equipment with lateral directing disks and terrace at various schemes of installation of knives in dependence of operation background.

Keywords: bulldozer, knife flipper, working body, crawler bulldozer, cut, shift move, shear jumbled, labor productivity, kaput, hydraulic.

КИРИШ

Бугунги кунда Республикамизда 1000 ортиқ конлар ва 2000 ортиқ йўл ва бинолар қурилиши учун ишлатиладиган техникалар ичида бульдозерлар

дизайни жиҳатидан соддалиги, ишончилиги, иш самарадорлиги юқорилиги билан саноат ва фуқаролик қурилишида кенг қўлланилиб келмоқда.

Бульдозерларнинг иш бажарадиган вазифаларига қараб фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Бу эса бульдозерни иш унумини ошириб, ишлатиладиган ҳаражатлар миқдорини камайтиради [3].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Бульдозер, пичоқли ағдаргич, брус ёки рама кўринишидаги сурувчи қурилма ва ағдаргични гидравлик бошқариш системаларини ўз ичига олган, гусеницали ёки пневмоғилдиракли база тракторларнинг осма ускуналари билан иборат. Улар I – IV категориядаги ҳамда олдиндан юмшатиш қоя ва музлаган грунтларни қаватлаб қазиб олиш ва суришда қўлланилади. Бульдозерлар ёрдамида қурилиш майдонларини текислаш, кўтармалар қилиш, турли чуқурлар қовлаш, тоғ бағирларида террасалар тайёрлаш, бошқа машиналар ташийдиган тупроқларни текислаш, пойдевор ва коммуникациялар учун ҳандаклар қазил, чуқурлар, ҳандаклар ва бино пойдевори атрофини тўлдириш, атрофни қор, тош, майда дарахтлар, бутазор ва чангалзорлардан, тўнка ва қурилиш ахлатларидан тозалаш ва бошқа ишлар бажарилади.

Иш органи – отвалнинг ўрнатилишига кўра бульдозерлар икки хил бўлади: отвали бурилмайдиган (оддий) яъни отвали тракторнинг бўйлама ўқига доимо перпендикуляр вазиятда ўрнатилган бульдозерлар ва отвали буриладиган (универсал) бульдозерлар, бунинг отвали горизонтал текисликда иккала томонга ҳам $50 - 65^{\circ}$ гача ҳамда тракторнинг бўйлама ўқига нисбатан 90° , баъзан эса вертикал текисликда ҳам иккала томонга $3 - 8^{\circ}$ буриладиган вазиятда ўрнатиш мумкин [4].

Бульдозерларнинг иш цикли қуйидагича: машина олдинга ҳаракатланаётганда ағдаргич бошқариш системаси ёрдамида грунтга ботиб киради, пичоғи билан грунт қатламини қирқиб, суриб ўз олдида грунт призмаси ҳосил қилади ва уни ер сирти бўйлаб судраб бўшатадиган ёки сақланадиган жойга олиб боради. Грунтни тўккандан сўнг ағдаргич транспорт ҳолатига кўтарилиб, машина яна грунт олиш жойига қайтиб келади ва цикл такрорланади.

НАТИЖАЛАР

Бульдозерларнинг асосий параметрларига ағдаргичнинг баландлиги H ва узунлиги L , асосий қирқил бурчаги δ , ағдаргичнинг кетинги бурчаги α , ағдаргичнинг кўндалангига қиялиш ва планда бурилиш бурчаклари

(ағдаргичи буриладиган машиналарда), ағдаргичнинг бульдозер таянч юза сатҳидан кўтарилиш баландлиги h_1 ағдаргичнинг бульдозер ўша юза сатҳидан тушиш чуқурлиги h_2 киради. Ағдаргичнинг пастки қиррасига ишқаланишга бардошли қотишмадан иборат, алмашадиган икки тигли қирқувчи пичоқлар (ён томонига иккита ва ўртасига биттадан) ўрнатилган. Юқори қисмининг ўртасига эса тўпланган тупроқ тўқилмаслиги учун козирёк ўрнатилган бўлади.

Бульдозернинг буриладиган ағдаргичи универсал сурувчи рамага маҳкамланган, бу рамага ағдаргичдан ташқари турли гидравлик бошқариладиган, алмашиб ишлайдиган ускуналар - бута кескич, дарахт йиқитгич, тўнка ковлагич, қор тозалагич ва бошқалар ўрнатилиши мумкин. Бурилувчи ағдаргич сурувчи рама билан ағдаргичнинг база машинага нисбатан бурилишига имкон берадиган марказий шарли шарнир ва икки ён тиргаклар орқали боғланган бўлади (1-расм).

Бульдозернинг бурилмайдиган ағдаргичи иккита сурувчи брус кўринишидаги сурувчи қурилмага шарнирли маҳкамланган, брусларнинг кетинги учлари база машина юритиш қурилмасининг тўсинларига шарнирли бириктирилган (2-расм).

1-расм. Буриладиган бульдозер конструкцияси

2-расм. Бурилмайдиган бульдозер конструкцияси

Бульдозер ишчи органларининг бурилиш қияликлари бўйича ўрнатишда иш самарадорлигини ошириш учун биз қуйидаги усул ёрдамида ҳисоб китоб ишларини амалга оширдик.

Бульдозер пичоқлари энг оғир шароитларга бордош берадиган юқори сифатли пўлатлардан тайёрланган. Пичоқни маҳкам ўргатиш учун кўшимча созлаш талаб қилмайди. Ярим сферик, текис ва айланадиган пичоқлар шунингдек тозалаш ва чиқиндиларни тозалаш учун махсус пичоқлар мавжуд. Ишчи органларининг тупроқ билан ўзаро боғлиқлигини асослаш масала(вазифа) ларидан бири таъсир этувчи кучларини аниқлаш, ишлаш

режимининг жараёни ишлаб чиқариши ва энергоҳажмига таъсири, машинанинг ишлаш қобилияти ва қулайлигига таъсири. Бу факторлар тупрокнинг физик - механик хусусиятларига, технологиясига, ишлов бериш шароитига ва ишчи органнинг геометрик характеристикаларига боғлиқ.

Тупрокнинг қирқишда энергиянинг сарф бўлишини аниқлаш қирқиш кучларининг ўлчамларига асосланишга тавсия этилади, ўртача ҳамма жараёнининг вақти учун ҳам. Бу ўлчамлар ўткир қирқувчи асбоблар ва қирқиш энергоҳажмининг коэффиценти учун ўрта максимал ўлчамларининг ифодаси билан аниқланади.

МУҲОКАМА

Гусеницали бульдозерлар технологик имкониятларни анчагина оширадиган қўшимча тез алмашадиган иш ускуналари билан жиҳозланади. Бульдозер ишлаган пайтда қуйидаги кучлар ҳосил бўлади: грунтни қирқишга бўлган қаршилик кучи P_p , иш жиҳозини грунтга киритишга қаршилик кучи P_n , грунт судралувчи призмасининг грунт бўйича ишқаланиш кучи P_{np} , ағдаргич қирқиш қиррасининг ишқаланиш кучи P_{mp1} ҳамда грунт ағдаргич бўйича ҳаракатланганда ҳосил бўладиган ишқаланиш кучи P_{mp2} . Бульдозернинг ҳаракат ўқи бўйлаб йўналган мана шу кучларнинг йиғиндиси бульдозернинг илашиш бўйича тортиш кучи $T_{ц}$ дан кичик бўлиши керак. Бульдозернинг грунтни қирқиш ва суришдаги иш унумдорлиги ($\text{м}^3/\text{соат}$):

$$П_{\text{э}}^p = 3600 \cdot V_{\text{эп}} \cdot K_y \cdot K_n \cdot K_e / T_{ц},$$

бу ерда, $V_{\text{эп}}$ - ағдаргич олдидаги судралувчи грунт призмасининг геометрик ҳажми, м^3 ;

$$V_{\text{эп}} = L \cdot H^2 \cdot k_n / (2tg\varphi \cdot k_{ю})$$

бу ерда, L , H - ағдаргичнинг узунлиги ва баландлиги, м;

φ - ҳаракатдаги грунтнинг табиий қиялик бурчаги $\varphi = 20...50^\circ$;

k_n - судралувчи призма геометрик ҳажмининг грунт тўлиш коэффиценти ($k_n = 0,85...1,05$);

$k_{ю}$ - грунтнинг юмшатиш коэффиценти ($k_{ю} = 1,1...1,3$);

k_y - иш унумдорлигига участка қиялигининг таъсирини ҳисобга олувчи коэффицент (кўтарилишда ишлаганда $k_y = 0,67...0,4$ га камаяди, нишабликда ишлаганда $k_y = 1,35...2,25$);

k_e - бульдозердан вақт бўйича фойдаланиш коэффиценти ($k_e = 0,8...0,9$);

T_u - цикл давомийлиги, с;

$$T_u = \frac{l_k}{V_k} + \frac{l_c}{V_c} + \frac{l_0}{V_0} + t_n,$$

бу ерда, l_k , l_c ва $l_0 = l_p + l_n$ - қирқиш, суриш ва бульдозернинг қайтиб келиш масофалари, м;

$$l_p = \frac{V_{cp}}{S},$$

бу ерда $S = L \cdot C$ - қирқиладиган грунт қатламининг юзи, m^2 ; C - қирқиладиган грунт қатламининг ўртача қалинлиги, м;

$v_k v_c v_0$ - тракторнинг грунтни қирқиш, суриш ва қайтиб келишдаги ҳаракат тезликлари, м/с; t_n - цикл давомийда узатмаларни алмаштириш учун сарфланган вақт ($t_n = 15 \dots 20$).

Грунтни қирқиш соатига 2,5 ... 4,5 км, уни суриш эса 4,5 ... 6 км ҳаракат тезлигида бажарилади.

Ағдаргичи буриладиган бульдозернинг текислаш ишларидаги иш унуми, m^3 /соат:

$$П_3^П = 3600 \cdot l(L \cdot \sin\theta - 0,5) \cdot k_b / \left[n \left(\frac{l}{v} + t_n \right) \right]$$

бу ерда, l - текисланадиган участканинг узунлиги, м; θ - ағдаргични планда жойлаштириш бурчаги, град; 0,5 - бульдозер ўтишлар йўлининг ўзаро бекитилиб кетиши; n - бульдозернинг бир жойдан ўтишлар сони; v - бульдозернинг ҳаракат тезлиги, м /с [5].

Бу ҳисоб китоб бўйича бульдозер конструкциясига ўзгартириш киритсак отвални буриладиган қия ўрнатилган ёки отвали гидравлик қиялатиладиган бульдозерлар бу операцияни отвали бурилмайдиган оддий бульдозерларга нисбатан самаралироқ ва тезроқ бажаради. Бульдозернинг пичоғи гидравлик бошқарув ва унинг операцион имкониятларини оширади. Пичоқни кўндаланг ва горизонтал текисликларда буриш ва кесиш бурчаклари ҳайдовчи кабинасидан назорат қилинади.

Бульдозерлар ишлаётган пайтда катта ҳарсанг тошлар, тўнкалар ёки бошқа нарсалар чиқса, авариянинг олдини олиш мақсадида ишни тўхтатиш лозим. Тупроқни суриш пайтида тупроқ баланд бўлиб кетмаслиги керак, акс ҳолда бульдозерлар тўхтаб қолиши мумкин. Агар 30° қиялик бўлса, тепага қараб бульдозер билан тупроқни суриш ман этилади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб шуни айтганимизда, бульдозерларнинг ишчи органлари гурунтни қирқиб суриш давомида ернинг қияликлари ҳам бульдозернинг иш самарадорлигига катта таъсир ўтказар экан.

Бульдозерларнинг иш самарадорлигини оширишда гурунтнинг категорияларидан ташқари, турли хил қияликлар ҳам салбий таъсир кўрсатар экан. Бу яхши барқарорликни, манавёрни оширишни ва пичоқнинг яхши кириб бориш хусусиятларини таъминлайди.

REFERENCES

1. Асқархўжаев Т.Э., Шукуров Р.У. Йўл қурилиш машиналаридан фойдаланиш. Тошкент, Шарқ, 2007й., 327б.
2. Асқархўжаев Т.Э. Ер қазих ва йўл қурилиш машиналарининг ҳисоби ва назарияси. Тошкент. Фан ва технология. 2006 й., 272 б
3. Асқаров, И. Б., (2017). Бўлажак касб таълими ўқитувчиларини тадқиқот фаолияти учун тайёрлашнинг асосий босқичлари. *Sharqiy Evropa ilmiy jurnali* , (5).
4. Нуруллаев, У. А., & Умиров, И. И. У. (2020). Создание программных средств автоматизированной информационной системы транспортных предприятий. *Academic research in educational sciences*, (1).
5. Шукуров, Р., Шукуров, Н., & Хужаназаров, Б. (2020). К вопросу повышения износостойкости рабочих органов землеройных машин. In *Образование, наука и технологии: актуальные вопросы, инновации и достижения* (pp. 241-245).
6. Баловнев В.И. Дорожно-строительные машины и комплексы. Омск. СибАДИ. 2001.
7. Максудов З.Т., Шукуров Р.У. “Йўл қурилиш машиналаридан фойдаланиш” фани Маъруза матни. Тошкент, 2007, 82 б.
8. Адилов, О. К., Умиров, И. И., & Уразов, Б. А. (2020). Методика определения деталей, критических по надежности автомобилей. *Academic research in educational sciences*, (1).
9. Адилов, А. К., Сувонкулов, Ш. А., Кулмурадов, Д. И., Умиров, И. И., & Бойжигитова, И. А. (2019). Причины изменения технического состояния автомобиля. *Актуальные научные исследования в современном мире*, (1-2), 116-118.
10. Умиров, И. И. Ў., & Ҳамракулов, Ё. М. (2020). Автомобиллардан чиқаётган газсимон чиқиндиларнинг атмосферага аралашishi. *Academic research in educational sciences*, (1).
11. Нуруллаев, У. А., & Умиров, И. И. (2020). Улучшения эксплуатационных показателей двигателей газобаллонных автомобилей. *Academic research in educational sciences*, (3).
12. Адилов, О. К., Умиров, И. И. Ў., & Барноев, Л. (2020). Транспортни ҳавфсиз бошқариш кўрсаткичларини баҳолаш. *Academic research in educational sciences*, (1).

LMS MOODLE ДАН ФОЙДАЛАНИБ «АМАЛИЙ МЕХАНИКА» КУРСИНИ ЎҚИТИШДА ТАЛАБАЛАРНИНГ ЎЗ-ЎЗИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ ФАОЛЛАШТИРИШ

Зафар Ризакулович Асраев

Бухоро муҳандислик-технология институти, таянч докторант

zasrayev@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Мақолада “Амалий механика” курсини ўқитишда талабаларнинг ўз-ўзини ривожлантириш жараёнини фаоллаштириш масалалари баён этилган. LMS Moodle платформаси асосида фанни интерфаол методлар асосида ўқитиш, талабаларнинг мустақил ижодий фаолиятларини ташкил этиш, уларнинг индивидуал таълим троекторияларини белгилаш бўйича аниқ тавсиялар ишлаб чиқилган.

Калитли сўзлар: мустақил таълим, ўз-ўзини ривожлантириш, ўқув жараёни, масофавий ўқитиш, электрон ресурслар, LMS Moodle тизими.

ACTIVATION OF STUDENTS 'SELF-DEVELOPMENT IN TEACHING THE COURSE "APPLIED MECHANICS" USING LMS MOODLE

Zafar Rizakulovich Asraev

Bukhara Institute of Engineering and Technology, basic doctoral student

zasrayev@gmail.com

ABSTRACT

The article deals with the issues concerning the intensification of the process of students' self - development while studying the course "Applied mechanics". It is shown that their solution may largely contribute to the use of electronic educational resources developed, for example, in LMS Moodle involving computer applications.

Keywords: individual work, self-development, learning process, applied mechanics, electronic educational resources, LMS Moodle.

КИРИШ

Ўзбекистоннинг ишлаб чиқариш соҳасини модернизация қилишнинг ҳозирги босқичида иқтисодиётнинг реал сектори турли мураккабликдаги техник муаммоларни ҳал қилишга қодир мутахассисларга жуда муҳтож. Бундай мутахассисларни тайёрлашда олий ва ўрта махсус ўқув юртлари муҳим рол ўйнайди.

Профессional педагогика турли хил техник соҳалар бўйича мутахассисларни тайёрлаш бўйича катта тажриба тўплаган. Техник фанларни ўқитишнинг бир нечта усуллари, ўқитувчи ва талабаларга ёрдам бера оладиган кўплаб адабий манбалар мавжуд. Ушбу фанлардан бири амалий механика - бу табиий фанлар бўйича бакалаврлар ва мутахассисларни тайёрлашнинг асосини ташкил этувчи фундаментал фандир. Ушбу курсни ўрганиш натижасида талаба турли хил муҳандислик муаммоларини ҳал қилиш кўникмаларини ўзлаштириши талаб этилади, бу эса ўз навбатида машина қисмлари, суюқлик механикаси каби кейинги курсларни ўрганишида керак бўлади.

Ўз навбатида, ўқитувчи ўқув материалнинг мазмунини танлаш ва ўқув жараёнини ташкил қилишда қуйидаги тамойилларга амал қилиши керак: илмий ва фундаментал, касбий йўналиш, универсаллик ва кўп даражали технологик таълим доирасида чуқур ўқитиш имконияти. Ушбу мақсадга эришиш ва бир қатор педагогик вазифаларни ҳал қилиш учун ўқитувчи ўқитиш усуллари тўлақонли билиши, уларни қўллай олиши керак.

Шунга кўра, ўқитишнинг бир ёки бошқа усулини танлаш учун ўқитувчи самарали натижага интилиши керак. Шу билан бирга, компетентли ёндашув доирасида талабадан нафақат олинган билимларни англаш, эслаш ва ошириш, балки улар билан ишлаш, уларни амалда қўллай олиш талаб этилади. Шу билан бирга, машғулотларнинг самарадорлиги даражаси кўп жиҳатдан талабанинг ўқув, билим ва ижодий фаолиятининг фаоллиги даражасига, шунингдек таълим жараёнининг интенсивлаштиришга боғлиқдир, чунки фаоллик, шахс фаолиятининг сифати нуқтаи назаридан қаралганида, ўқитишнинг ҳар қандай тамойилини амалга оширишнинг ажралмас шarti ва кўрсаткичидир.

Таълим стандартларига мувофиқ, компетентли ёндашувни амалга ошириш учун ўқув жараёнида дарсларни ўтказишнинг интерактив ва фаол шакллари кенг фойдаланишни таъминлаш керак. Кўпгина давлатларда бўлажак бакалаврларнинг умумий ўқув юкламасини 60 фоизи талабаларнинг мустақил ишларига ажратилиши кераклигини таъкидланмоқда [2]. Ҳеч кимга сир эмаски, аслида бундай бўлмаяпти. Масалан, натижалар [3] шуни кўрсатадики, мустақил ишлашнинг тизимли хусусияти талабаларнинг атиги 13 фоизида, 78 фоизида эпизодик кузатилади. Буни, аввало, ушбу босқичда талабалар ҳам, ўқитувчилар ҳам мустақил ишларни самарали ташкил этиш учун етарли даражада тайёр эмаслиги билан изоҳлаш мумкин.

Янги таълим технологияларининг пайдо бўлиши [2, 4], шунингдек махсус компьютер дастурлари бу борада жуда кенг имкониятларни очиб беради.

Ҳозирги вақтда таълим ва тарбия учун самарали ахборот-коммуникатсия технологияларидан фойдаланмасдан юқори сифатли таълим жараёнини тасаввур қилиб бўлмайди. Шу билан бирга, масофавий ўқитиш элементларини киритиш билан электрон таълим ресурсларини ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланишга алоҳида аҳамият берилмоқда.

Олий ўқув юртларида талабаларга мустақил ишлар учун катта ҳажмдаги топшириқлар (курс лойиҳалари, ҳисоблаш ва график ишлар ва бошқалар) таклиф этилаётганлиги сабабли, ўқув жараёнини фаоллаштириш муаммоси биринчи ўринга чиқади. Таълим жараёнини жадаллаштиришга асосланган институт талабаларининг ўқув фаолияти технологиясининг таркиби қуйидаги блокларни ўз ичига олиши керак: мақсади, мазмуни, назорат қилиш воситалари ва шакллари, натижаларни баҳолаш, талабаларнинг билим фаолиятини тузатиш ва бошқариш.

Таълим жараёнини жадаллаштиришга асосланган институт талабаларининг ўқув фаолиятини ташкил этиш технологиясини амалий татбиқ этишнинг педагогик шартларидан бири бу ўқув жараёни барча иштирокчиларининг таълим ва билим фаолияти учун ахборот таъминотининг мавжудлигидир:

- ўқув дастури;
- мажбурий таълим минимумини ва талабаларнинг ўқув фаолиятини ташкил этиш технологиясини ҳисобга олган ҳолда фан бўйича ишчи ўқув режаси модулли ўқитишга асосланган бўлиши керак;
- таклиф этилаётган технология бўйича ўқув жараёнининг барча иштирокчилари учун ўқув қўлланмалари;
- фан бўйича маъруза матнлари;
- талабаларнинг мустақил ишлаши учун ҳисоблаш ва график топшириқлар;
- ушбу вазифаларни амалга ошириш бўйича услубий тавсиялар;
- талабаларнинг билимларини текшириш учун тест назоратини ташкил этиш воситалари;
- дастурий таъминот, компьютер воситалари ва электрон таълим ресурслари билан таъминлаш.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Масофавий таълим модулларини кейинчалик ўқув жараёнига киритиш билан электрон таълим ресурсларини ишлаб чиқиш ва улардан фойдаланиш ўқув жараёнини жадаллаштириш ва талабаларнинг мустақил ишларини

фаоллаштиришнинг педагогик шароитларини яратишга ва педагогик муаммоларни ҳал қилишга ёрдам беради. Бундан ташқари, бу сиртки ва кундузги таълим шаклларига ҳам тегишли.

Ушбу мақсадларга эришиш учун Moodle таълимни бошқариш тизими ҳозирда энг кенг қўлланилмоқда. Ҳозир у ўнлаб тилларга таржима қилинган ва 200 дан ортиқ мамлакатларда қўлланилади [5]. Бу асосан ўқитувчилар учун барча керакли ўқув, ёрдамчи ва назорат элементларини ўз ичига олган юқори сифатли интерфаол масофавий курсларини яратиш учун кенг имкониятлар яратадиган масофавий ўқитиш муҳитидир.

А. В. Андреев, С. В. Андреева, И. Б. Доценко, А. М. Анисимов, В. И. Солдаткин, В. Г. Маняхина, В. В. Запорожко қаба кўпгина рус олимлари ишларида таълим жараёнида ахборот-коммуникация технологиялари ва Moodle электрон таълим муҳитидан фойдаланиш бўйича ижобий фикрлар билдирилган.

Масалан, В.И. Андреев қуйидагиларни таъкидлаган: ХХI-асрда тобора кенгайиб бораётган таълим майдонини қамраб оладиган талабаларни ўқитиш ва тарбиялаш самарали ахборот-коммуникация технологияларисиз деярли имконсиздир [1].

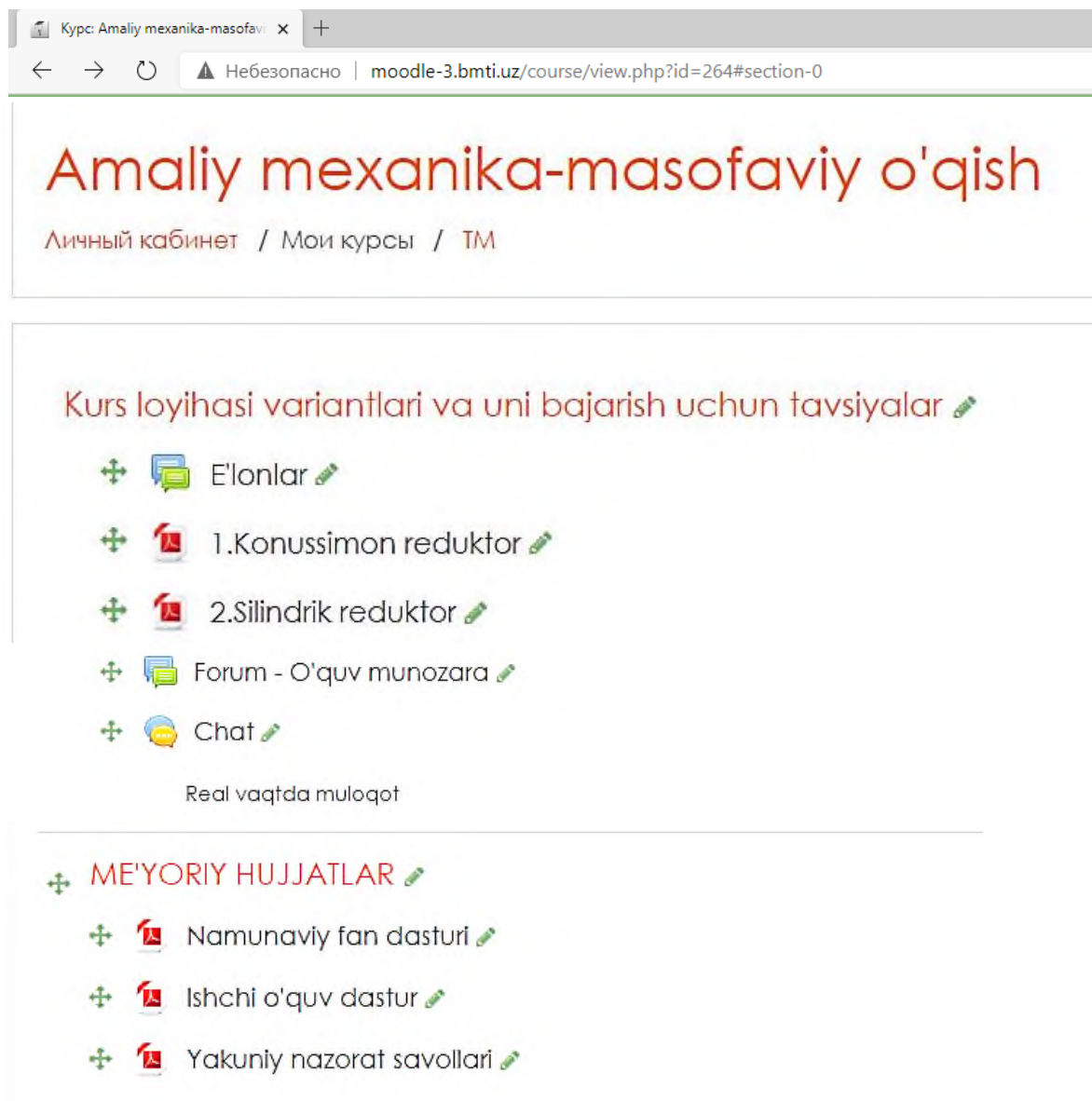
Такдим этилган имкониятлар даражаси бўйича LMS Moodle таниқли тижорат тизимлари билан таққосланади, улар билан очик кодли эканлиги билан солиштиради. Бу тизимни маълум бир таълим лойиҳасининг хусусиятларига йўналтиришга, агар керак бўлса, унга янги модулларни яратишга имкон беради. LMS Moodlening энг кучли томонларидан бири бу унинг кенг алоқа қобилиятидир. Тизим ҳар қандай форматдаги файлларни ўқитувчи ва талаба ўртасида ҳам, талабаларнинг ўзлари ўртасида алмашишни қўллаб-қувватлайди. Почта хизмати сизга барча курс қатнашчиларига ёки алоҳида гуруҳларга долзарб воқеалар тўғрисида зудлик билан хабар беришга имкон беради.

Форум муаммоларни ўқув мунозарасини ташкил этиш имкониятини беради, муҳокама гуруҳларда ўтказилиши мумкин. Ҳар қандай форматдаги файлни форумдаги хабарларга, талабаларнинг топшириқларга жавоблари ва ўқитувчиларнинг фикр-мулоҳазаларига қўшиб қўйиш мумкин. Хабарларни баҳолаш функцияси мавжуд - ўқитувчилар ҳам, талабалар ҳам. Чат реал вақт режимида индивидуал муаммоларни муҳокама қилишни ташкил этишга имкон беради.

НАТИЖАЛАР

Институтимизнинг кундузги ва сиртки бўлим талабалари томонидан маълум фанларни ўрганишда LMS Moodle тизимидан фойдаланилади.

LMS Moodle асосида биз 5320400 – “Кимёвий технология” йўналиши бўйича бакалаврларни тайёрлаш учун “Амалий механика” фанидан электрон таълим ресурсларини ишлаб чиқдик. Курс Бухоро муҳандислик-технология институти (bmti.uz) сайтида жойлашган бўлиб, унга модул учун барча керакли ўқув материалларини ўз ичига олади: механика асослари, материаллар қаршилиги ва машина деталлари. Курснинг кириш қисмида фаннинг намунавий ва иш дастурлари, тақвим режаси, якуний назорат саволлари, курс лойиҳаси ва уни бажариш бўйича тавсиялар, шунингдек маърузлар, тақдимотлар, амалий машғулотлар ҳамда ҳар бир мавзу бўйича тест топшириқлари келтирилган. Шунингдек, янгиликлар ва тизимдаги иш билан боғлиқ умумий муаммоларни муҳокама қилиш учун форум мавжуд (1-расм).

The screenshot shows a web browser window with the address bar displaying 'moodle-3.bmti.uz/course/view.php?id=264#section-0'. The page title is 'Amaliy mexanika-masofaviy o'qish'. Below the title, there is a navigation bar with 'Личный кабинет / Мои курсы / TM'. The main content area is titled 'Kurs loyihasi variantlari va uni bajarish uchun tavsiyalar'. It contains a list of course activities: 'E'lonlar', '1.Konussimon reduktor', '2.Silindrik reduktor', 'Forum - O'quv munozara', and 'Chat'. Below this list, there is a section titled 'ME'YORIY HUUJATLAR' containing 'Namunaviy fan dasturi', 'Ishchi o'quv dastur', and 'Yakuniy nazorat savollari'.

Курс: Amaliy mexanika-masofaviy o'qish

← → ↻ ⚠ Небезопасно | moodle-3.bmti.uz/course/view.php?id=264#section-0

Amaliy mexanika-masofaviy o'qish

Личный кабинет / Мои курсы / TM

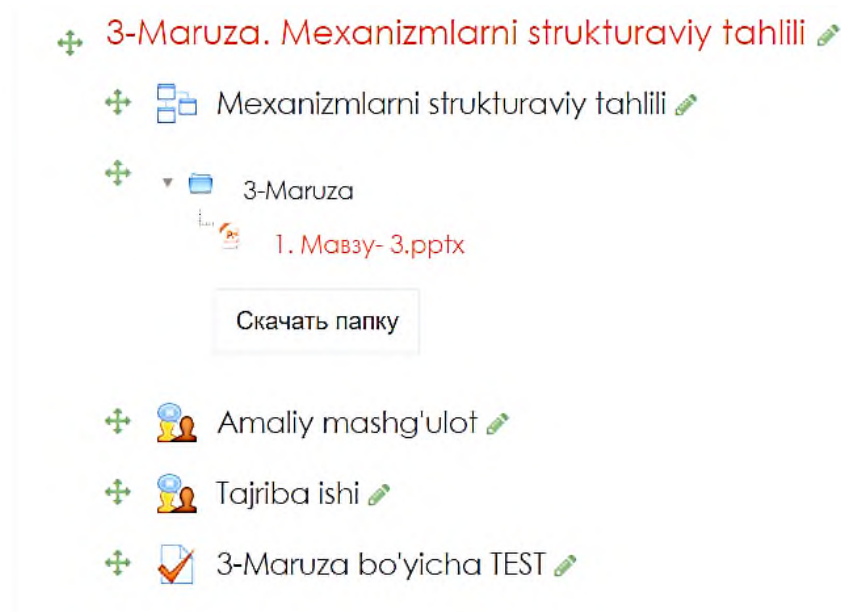
Kurs loyihasi variantlari va uni bajarish uchun tavsiyalar

- E'lonlar
- 1.Konussimon reduktor
- 2.Silindrik reduktor
- Forum - O'quv munozara
- Chat

Real vaqtda muloqot

ME'YORIY HUUJATLAR

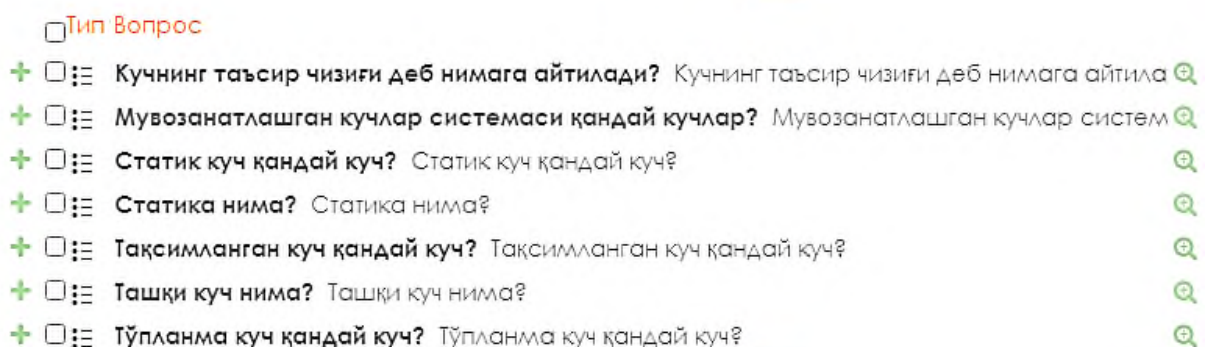
- Namunaviy fan dasturi
- Ishchi o'quv dastur
- Yakuniy nazorat savollari

1-расм. “Амалий механика” курси таркиби

Ҳар бир ўрганилаётган модул қуйидаги элементларни ўз ичига олади: зарур назарий материал, амалий машғулотлар учун дидактик материаллар, талабаларнинг мустақил иши учун бир қатор вазифалар, институт кутубхонасида мавжуд бўлган тавсия этилган ўқув нашрларига ҳаволалар, ташқи электрон маълумот манбаларига ҳаволалар, шунингдек, оралиқ ва якуний назорат. Муайян тестнинг мазмуни ўқитувчи томонидан яратилган ҳар хил турдаги тест топшириқлари банкидан шаклланади (2-расм).

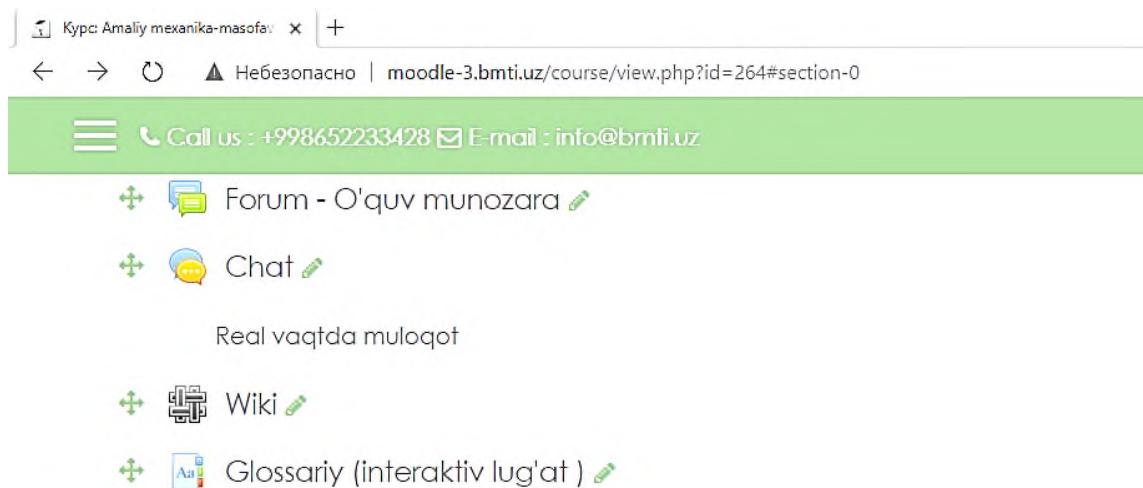
« 1 ... 9 10 11 12 »

2-расм. Тест саволлари банки

Таъкидлаш жоизки, курс ўз-ўзини ривожлантиради, чунки унинг қўшимча элементлари wiki, маълумотлар базаси, интерактив луғат ва бошқалар ўқитувчи назорати остида барча талабалар томонидан уларни биргаликда тўлдиришни назарда тутди. Тескари алоқа, шунингдек ишларга тақриз ёзиш, таълим муаммоларини муҳокама қилиш ўқитувчи ва талаба ўртасидаги

индивидуал мулоқот учун мўлжалланган форум ва чат орқали таъминланади (3-расм).

3-расм. Курснинг қўшимча элементлари

МУҲОКАМА

Умуман олганда, “Амалий механика”ни ўрганишда ушбу тизимдан фойдаланиш ўқитувчига ўқувчиларнинг синфдан ташқари мустақил ишларини самарали ташкил этиш, турли хил маълумот манбалари орасида кераклисини топиб олишга ёрдам бериш, ўқувчиларнинг қайси бири синфдан ташқарида ўқиганлиги, материалларни қанчалик муваффақиятли ўргангани, у ёки бу мавзунини ўрганишга қанча вақт ажратгани ҳақида маълумот олишга имкон беради. Ушбу маълумотларнинг ҳаммасини талабалар ўқиш журналидан кўриш мумкин, у ўқитувчи учун қўшимча меҳнат сарфисиз автоматик равишда ҳосил қилинади ва агар хоҳласангиз, Microsoft Office дастурларига осонгина юборишингиз мумкин.

“Амалий механика” фани ишчи ўқув дастурида ҳисоблаш ва график ишларни бажаришни назарда тутди. Ушбу ишнинг мақсади талабаларни мустақил равишда муаммоларни ҳал қилиш кўникмаларини олиш ва ривожлантиришдир. Ҳисоблаш ва график ишларнинг вазифалари амалий механика фанини ва аввалги фанларни ўрганишда олинган билимларни тизимлаштириш ва мустаҳкамлаш, билимларни муҳандислик муаммоларини ҳал қилишда қўллаш, ҳисоблаш ишларининг кўникмаларини шакллантириш, ҳисоблаш схемаларини тузиш қоидалари ва техникаларини ўзлаштириш, махсус адабиётлар ва маълумотномалардан фойдаланиш қобилиятини ривожлантиради. Иш натижалари мавзунинг назарий курсини амалий ўзлаштириш даражасини белгилайди.

Ҳисоблаш ва график ишларнинг бажарилишини кучайтириш нуқтаи назаридан компьютер технологиялари ва амалий дастурлардан кенг фойдаланишга алоҳида аҳамият берилади. Ишнинг бажарилиши муқаррар равишда зарур адабиётлардан, маълумотномалардан ва амалий компьютер дастурларидан фойдаланиш билан боғлиқ. Техник адабиётлардан, амалдаги давлат стандартларидан ва амалий компьютер дастурларидан тўғри ва самарали фойдаланиш қобилияти талабага нафақат билим олиш мақсадида, балки келажакда ишлаб чиқариш шароитида олган билимларидан самарали фойдаланиш имкониятини беради.

Талабалар ҳисоблаш график ишларини бажаришда Microsoft Office Word матн муҳаррири ва AutoCAD автоматлаштирилган лойиҳалаш тизимидан фойдаланишади. AutoCAD дастури қурилиш учун лойиҳалаш стандартларига мувофиқ лойиҳалаш ва муҳандислик ҳужжатларини расмийлаштиришга мўлжалланган. У ақлли чизиш технологиясидан фойдаланган ҳолда юқори тезлик ва ишларни лойиҳалашни автоматлаштиришни таъминлайди, икки ўлчовли чизмалар яратишда бир қанча вазифаларни бажара олади.

AutoCAD - бу компьютер ёрдамида лойиҳалаш тизими бўлиб, турли соҳалар учун платформадир. У барча керакли асосий базавий лойиҳалаш воситаларини ўз ичига олади ва қулай интерфейсга эга. AutoCAD сизга 2D ва 3D форматидаги турли хил чизмаларни, матнларни яратиш, таҳрирлаш, созлаш ва график техник ҳужжатларни чоп этиш имконини беради.

Ҳисоблаш ва график ишларни бажаришда компьютерли лойиҳалаштириш тизимлари билан танишиш, икки ўлчовли чизмалар яратиш, ҳарф ва рақамли белгиларни киритиш этарли.

Барча керакли ҳисоб-китоблар Microsoft Office Word матн муҳарририда қўлда амалга оширилади, сўнгра олинган натижалар асосида танланган шкала бўйича керакли ҳисоблаш схемалари тузилади. LMS Moodlening алоқа қобилиятлари ўқитувчига талабалар ишини тезда қабул қилиш, кўриб чиқиш, хатоларни тузатиш ва қайта кўриб чиқишга юбориш имконини беради. Буларнинг барчаси, шунингдек, талабалар томонидан фанни ўзлаштириш жараёнининг кучайишига ва уларнинг ўзларини ривожлантириш жараёнларини фаоллаштиришга ёрдам беради.

Амалий механикани ўқитиш бўйича кўп йиллик тажриба шуни кўрсатадики, ҳозирги шароитда ўқув жараёнини жадаллаштириш, талабаларнинг мустақил ишларини фаоллаштириш масалаларини ҳал қилиш замонавий ахборот технологияларини жалб қилган тақдирдагина мумкин. Улар масофавий ўқитиш элементларини, шунингдек аниқ ўқув ва амалий

муаммоларни ҳал қилишда тезкор ва сифатли ҳисоблаш учун амалий компьютер дастурларини амалга оширишга имкон берадиган электрон таълим ресурсларини ўз ичига олади.

Ушбу ёндашувни амалга ошириш учун, бизнинг фикримизча, LMS Moodle энг қулай ҳисобланади. Ушбу тизимнинг коммуникацион имкониятлари ўқитувчига ўқувчиларнинг ишларини тезда қабул қилиш, уларни кўриб чиқиш, хатоларни тузатиш ва қайта кўриб чиқишга юбориш имконини беради. Таълимнинг юқори даражадаги интерактивлиги, ўқув материалларини тақдим этишнинг хилма-хил усуллари ва шакллари, таркибни модулли тузиш имконияти, доимий ёрдам тизимининг мавжудлиги, индивидуал таълим режасини тузиш қобилияти, машғулотларнинг қулайлиги ва махфийлиги каби хусусиятлари ўрганилаётган мавзуга қизиқишнинг сезиларли даражада ошишига, кўникмалар ва қобилиятларнинг ривожланишига ёрдам беради, талабаларнинг мустақил ишларини фаоллаштиради.

Бундан ташқари, ўқитувчи ушбу жараёнларни тез ва самарали бошқариш имкониятига эга. Ўқитувчининг роли ўзгариб бормоқда. Ўқув жараёнидаги устун ролни рад этиб, у асосан ўқувчиларнинг ўзини ривожлантириш жараёнида фақат маълумот берувчи манбалардан бири, ёрдамчи вазифасини бажаради. Шунини таъкидлаш керакки, замонавий талабалар кўп жиҳатдан ушбу иш шаклига психологик жиҳатдан тайёр ва мамнуният билан унга қўшилишади.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, “Амалий механика” курсини ўрганишда масофадан ўқитишнинг интерактив шакллари ва элементларини жорий этиш талабаларнинг мустақил ишларини фаоллаштириш ва самарадорлигини оширишга ёрдам беради, бу эса ўз навбатида уларнинг муваффақиятли ривожланишини таъминлайди.

Хулоса қилиб айтганда, яна бир муҳим нарсани таъкидлашни истардим, бизнинг фикримизча ўқитувчи томонидан ишлаб чиқилган электрон таълим ресурсларини жалб қилган ҳолда ўқув ишларининг интерактив шакллари ўқитувчининг ҳам ривожланиш жараёнига фойдали таъсир кўрсатади.

REFERENCES

1. *Андреев, В.И.* Ресурсный подход к активизации инновационной деятельности и саморазвитию личности в условиях высшего педагогического образования / В.И.Андреев // Образование и саморазвитие. - 2011.№1(23).-С.3-7.

2. *Коржуев, А.В.* Традиции и инновации в высшем профессиональном образовании / А.В.Коржуев, В.А.Попков. - М.: Изд-во МГУ, 2003. - 300 с.
3. *Михайлова, Н.В.* Организация асинхронной самостоятельной работы студентов в электронной обучающей среде Moodle / Н.В.Михайлова //Вестник Кузбасской государственной педагогической академии. – 2012. - №3(17). URL: <http://vestnik.kuzsra.ru/articles/78/> (дата обращения:10.10.2014)
4. *Полат, Е.С* Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: Учебное пособие для вузов / Е.С.Полат, М.С.Моисеев, А.Е.Петров. - М.: Академия, 2005. - 198 с.
5. *Устюгова, В.Н.* Система дистанционного обучения Moodle: Учебное пособие / В.Н.Устюгова. - Казань: ТГГПУ, 2010. - 280 с.

ЎҚУВЧИЛАРДА ЗАРАРЛИ ОДАТЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА КУН ТАРТИБИНИ ЎРНИ

Нилуфар Абдулазизова
Фарғона давлат университети

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ўқувчиларида зарарли одатларни олдини олиш механизмлари келтирилган. Унда тўғри овқатланиш ҳамда соғлом турмуш тарзини шакллантириш механизмларига ҳам тухталиб ўтилган.

Калит сўзлар: Саломатлик, зарарли одат, телефономания, иммунитетни шакллантириш.

THE ROLE OF THE AGENDA IN PREVENTING HARMFUL HABITS IN STUDENTS

Nilufar Abdulazizova
Fergana State University

ABSTRACT

This article outlines mechanisms for preventing bad habits in students. It also focuses on the mechanisms of proper nutrition and a healthy lifestyle.

Keywords: Health, mode of life, harmful habits, telephone addiction, development of immunity

КИРИШ

Ўсиб келаётган ёш авлодни ҳар томонлама соғлом тарбиялаш умумдават аҳамиятига молик иш ҳисобланади. Бунинг боиси шундаки, жамиятимизнинг барча аъзоларида умумий ва ўз навбатида соғлом муҳитни шакллантирмасдан туриб, олий мақсадимиз бўлган ҳуқуқий демократик давлатни тўлақонли барпо этиб бўлмайди. Ўқувчиларнинг соғлом бўлиб ривожланиши кун тартибини тўғри ташкилланишига боғлиқ. Ўқувчининг кундалик фаолиятлари ўйин, ўқиш, меҳнат килишдан иборат. Фаолиятларни болаларнинг ёш хусусиятларини, қизиқишларини эътиборга олиб белгиланади. Фаолиятларнинг бетартиб олиб борилиши носоғлом турмуш тарзини шакллантириб боради.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ҳозирги кунда ўқувчиларнинг “Интернет кафе” ларда компьютер қаршисида ўтириб кунларини ўтказиши сир эмас. У ерда ёшларимиз нималарни ўрганаяпти? Улар бизнинг миллий менталитетимизга ёт бўлган, беҳаё, жангари, инсонда агрессив ҳолатларни кучайтирадиган кинофильмлар томоша қилмоқда, ҳар хил ўйинларни иштирокчисига айланмоқда. Бундай зарарли одатларнинг ҳаммаси инсоният саломатлиги ва руҳиятига катта путур етказди. Шунини айтиш керакки, узоқ муддат телевизор кўриш, уяли телефондан кўп фойдаланиш ҳамда компьютер билан узоқ вақт ишлашнинг, зарарли ва аянчли оқибатлари ҳақида тўлиқ тушунчага эга эмаслар. Зарарли одатлар ақлий ва жисмоний камолотнинг маккор душмани. Кўриниб турибдики, зарарли одатлар ўсмир таълим тарбиясига, жисмоний камолотига салбий таъсир кўрсатади. Ўсмирлик асосан 11 дан 16 ёшгача бўлган даврни ўз ичига олади. Бу даврда ўсмир организмнинг ўсиш ва ривожланиши тезлашган бўлиши, орган ва организм функцияларини такомиллашуви кабилар билан характерланади. Ўқувчиларнинг узоқ вақт давомида иш қобилияти ва нерв системаси қўзғалишини юқори даражада сақлашда кун давомида меҳнат ва дам олиш вақтларининг тўғри тақсимланишини таъминловчи тўғри ташкил этилган кун тартиби муҳим аҳамиятга эга. Кун тартибини тузатаётганда ўқувчиларни бўш вақтларидан унумли фойдаланиши назарда тутилмоғи лозим. Ўқувчиларнинг кун тартибини тузишда нерв-системасининг функционал биологик ритми асос қилиб олинади. Соғлом болаларда бош мия ярим шарлари қўзғолишининг юқори кўрсаткичлари эрталабки ва кундузги соатларда, унинг пасайиши эса кечки соатларда кузатилади. Кузатишлар ўқувчиларнинг иш қобилияти кўрсаткичларининг 2 марта ортиришини аниқлаган. Лекин ҳамма болаларда ҳам юқори биоритмик ҳолати шу орамизда бўлмайди.

НАТИЖАЛАР

Ўқувчиларнинг кун тартибини организм физиологик функцияларининг табиий ортиши ва пасайиши давларига мос келган ҳолатда тузиш лозим.

У қуйидаги таркибий қисмлардан иборат:

1. Мактаб ва уйдаги ўқув-машғулотларини;
2. Кўпроқ очиқ ҳавода дам олишни;
3. Мунтазам ва тўла қонли овқатланиш;
4. Гигиеник жихатдан тўла қонли уйқуни;

5. Ўз хохишига қараб танланган машғулотларга (бадий китоб ўқиш, спорт билан шуғулланиш, мусиқа тинглаш, расм солиш ва бошқалар) ҳам вақт ажралишини ўз ичига олади.

Ўқув машғулотлари мактаб ўқув ишларини режаси асосида тузилади. Уйда дарс тайёрлаш ўқув тарбия жараёнидаги мустақил ишларининг муҳим қисмидир. Уйга вазифаларни мактабдан келибоқ бажариш керак эмас. Биринчи сменада ўқитадиган ўқувчилар учун тушлик қисми, сўнг очик хавода вазифа бажариш мақсадга мувофиқ. Иккинчи сменада ўқийдиган ўқувчилар дарсни эрталаб нонуштадан кейин бажариши лозим. Болалар очик хавода 1,5-2 соат бўлганларидан сўнг уй вазифаларини бажаришга киришсалар, мия фаолияти кўтарилади. Бунда дам олиш вақтининг биринчи ярми ўртача даражадаги кўнгил очар ўйинлар ва спорт машғулотлари, иккинчи ярмида тинч сайрлар билан ўтказилса, сермазмун бўлади. Уй вазифасини тайёрлашнинг давомийлигини қуйидагича: 1 синфда 1 соатгача 2-4 синфларда 1,5 2-соатгача, 5-6 синфларда 2,5 соатгача, 7-синфда 3 соатгача, 8-9 синфлар ва касб-хунар коллежи ўқувчилари 4 соатгача. Болалар дарс тайёрлашдан олдин ва кейин ҳамда уйқудан олдин вақтларини кўпроқ очик хавода ўтказишлари лозим. Кичик мактаб ёшидаги ўқувчилар очик хавода 3,3-5 соат, ўрта мактаб ёшидагилар 2,5-3 соат, юқори синф ўқувчилари 2 соатдан кам бўлмасликлари тавсия этилади.

Ўқувчиларни бўш вақтларини кўпроқ ўз қизиқишларига қараб ўтказадилар. Бадий китоблар ўқиш, бичиш-тикиш, телекўрсатувлар кўриш, расм чизиш, уларни ва юқори синф ўқувчилари учун 1,5-2,5 соатни ташкил қилади. Тўғараклар, спорт секцияларига қатнашиш бошланғич синфларда ҳафтасига 2 марта 45 минутдан, ўрта ва юқори синфларда 1,5-2 соатни ўз ичига олади. Ўқувчилар кун тартибидан ўз-ўзига хизмат қилиш ва ижтимоий-фойдали меҳнат ҳам ўрин эгалайди. Ўринни йиғиш, оёқ кийим ва кўйлакларни озода тутиш, хонани шамоллатиш, чанглари артиш, супириш, ошхонада навбатчилик қилиш, ховли ишлари: гул ва дарахтлар экиш, экинларни суғориш, хайвонларни парваришlash ва бошқа ишлар билан машғул бўладилар. Ўқувчилар бўш вақтларида кўп вақт телевизор кўриш, компьютер ўйинларини ўйнаш уларни соғлиқлари учун зарарлидир. Узоқ муддат телевизор кўриш, компьютер ўйинларини ўйнаш, уяли телефондан фойдаланиш оқибатида ўқувчиларда телевизормания, телефономания, компютермания каби зарарли одатлар шаклланиб боради. Ўқувчиларда зарарли одатларни пайдо бўлиши нафақат соғлиқларига, балки уларни маънавиятига ҳам катта путур етказди. Барча ёшдаги болалар кун тартибида ўз-ўзини тарбиялашга озодалиқ ва гигиеник тадбирларни бажариш учун ҳам вақт ажратиш лозим.

МУҲОКАМА

Кун тартиби нотўғри тузилган болалар узок вақт дарс тайёрлаб телевизор кўриб, компьютердан фойдаланиб, очик хавода кам бўладилар. Бу эса организмнинг функционал ҳолатига салбий таъсир кўрсатади. Хусусан оксидланиш-қайталаниш жараёнлари ёмонлашади. Толиқиш белгилари кучаяди. Очик хавода етарли вақт мобайнида ўтказилган ҳаракатли кўнгилочар ўйинларга вақт ажратиш уй вазифаларни унумли ва тез бажаришга имкон беради. Оилаларда кун барча учун шарт бўлган эрталабки бадантарбия билан бошланиши шарт. Сўнгра ўрин ва хоналар тартибга солинади, юз, қўл ювилади, нонушта қилинади, сайр ва ўқув машғулотлари бошланади. Тушлик ва сайрдан сўнг тарбияланувчилар уй вазифаларини бажарадилар. Кейин тўгарак машғулотларига борадилар. 1-4 синф ўқувчилари соат 20:30 да, 5-8 синф ўқувчилари соат 21:00-22:00 да ухлашга ётадилар.

Дам олиш ва таътил кунларида кун тартибида иложи борича етарли уйқу ва очик хавода бўлишга эътибор берилади. Ҳаракатли ўйинлар, спорт ўйинлари ва саёхатларга кенг йўл берилиши лозим. Дам олиш ва таътил кунлари болаларга эркин ижод билан шуғулланишга етарли вақт бўлиши керак. Ухлаш ва ўз-ўзига хизмат қилиш вақтлари болаларнинг ёшларига қараб белгиланади. Ёзги таътил кунлари оромгоҳларда оммавий соғломлаштириш ишлари амалга оширилади. Оромгоҳлар кун тартибида очик хавода бўлиш табиий соғломлаштириш омилларидан унумли фойдаланиш, етарлича уйқу, жисмоний тарбия ва сифатли овқатланишга кенг ўрин берилади. Ўқувчиларнинг уйдан узокда бўлиши, уларда мустақил фикрлашни, мустақил ҳаракатланишни, бирор ишни ўзи бажаришни фаол бўлишни талаб этади.

Уйқу мактаб ўқувчиси кун тартибининг муҳим қисмларидан бири. Уйқуга бўлган талаб болалар ёшига боғлиқ равишда белгиланади. Кўп болаларда уйқуга тўймаслик ҳолатлари тез-тез учраб туради. Бунинг сабаби, уйқуга кеч ётишдир. Уйқуга кеч ётиш узок муддат телекўрсатувларни кўриш, компьютер ва уяли телефон аппаратларидан фойдаланиш билан боғлиқ.

Тўйиб ухлмаслик болалар олий нерв фаолиятига салбий таъсир кўрсатади. Бунда марказий асаб системаси издан чиқаради, вегетатив реактивлик барқарорлиги, шунингдек ишлаш қобилияти кескин пасаяди.

Бундай ўзгаришлар кун тартибига риоя қилинмаганида яхшиланади. Узок вақт давомида уйқуга тўймаслик қаттиқ толиқишга ва асаб бузилишига олиб келади. Асаб бузилиши натижасида ўқувчиларда агрессив ҳолатлар кузатилади. Тўғри тузилган кун тартиби бола шахсини шакллантиришда унинг ижодий қобилияти ва руҳий қизиқишларини ривожланишида катта аҳамиятга эга.

Ўқувчининг мутаносиб овқатланишга ҳам алоҳида аҳамият бериш лозим. Мутаносиб овқатланишда фақат озиқ моддалар: оксиллар, ёғлар, карбон сувлар, витаминлар, минерал элементлар, мутаносиб бўлиб қолмасдан, балки аминокислотлар мутаносиблиги ва ёғ кислоталарининг мутаносиблиги бўлиши керак. Алмаштириб бўлмайдиган аминокислоталарнинг мутаносиблигига алоҳида аҳамият берилади.

Овқатланиш тартиби деганда қуйдагилар эътиборга олинади:

1. Бир кунлик овқатланиш сони (тез-тез овқатланиш)
2. Бир кунлик озиқ-овқат миқдорини унинг қувватига берилишга қараб тақсимлаш.
3. Бир кунлик овқат ейиш вақтлари
4. Хар бир овқатланиш орасида муддат
5. Овқатланишга сарф бўладиган вақт.

Ота- оналарни фарзанд тарбиясида ўрни бекиёсдир. Ёш ота- оналарни педагогик билимга эга бўлишлари учун курсларни ташкил этилиши мақсадга мувофиқдир. Ёш ота-оналар курсларида бола тарбиясидаги тавсиялар билан таништириш лозим. Бола тарбиясида ёш хусусиятларини ҳисобга олмаган ҳолда ота-оналар томонидан муаммолар келиб чиқмоқда. Курсларни ташкил этилиши, ота-оналарни фарзанд тарбиясидаги муаммоларга дуч келмаслигига ва жамиятда билим, маърифатга эга бўлган шахсларни кўпайишига олиб келади. Хорижий мамлакатлар тажрибасида ҳам бундай курслардан фойдаланилади. Болаларни кун тартибини яъни, овқатланишини, сайрга чиқиши, уйқу вақти, таълим олиши, дам олиш масканларига бориши, саёхатларга чиқиши ота-оналар томонидан режалаштирилади. Ота-оналарни фарзандларини кун тартибини ташкил этиш учун ҳам, педагогик билимлар зарур.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб шуни айтამизки, ўқувчиларда умуман инсонларда кун тартибига амал этиш саломатлик учун жада муҳим ҳисобланади. Кун тартибини тўғри ташкил этиш, вақтида овқатланиш, жисмоний ҳаракатларни амалга ошириш нафақат зарарли одатларни олдини олади, балки узоқ умр гарови, хар хил касалликларга чалиниш яъни коронавирус инфекциясини юқиш ҳавфини камайтиради.

REFERENCES

1. Д.Ж.Шарипова “Талабаларда соғлом турмуш тарзини шакллантириш”. “Фарғона” нашриёти -2010 й.

2. М.Н.Исмоилов “Болалар ва ўсмирлар гигиенаси” Тошкент -1994 йил.
3. Хабибуллаев, С. Х., & Зуфаров, Т. У. (2020). Профилактика заболеваний средствами физической культуры. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (2), 315-324.
4. Хабибуллаев, С. Х. (2020). Жисмоний тарбия дарсларида спорт ўйинлари қоидаларини ўргатишнинг педагогик механизмларини такомиллаштириш. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1150-1156.

СТАТУС, РОЛ ВА НОРМАТИВ ЁНДАШУВ, СОЦИАЛ ҚИЁФАНИНГ ИЛМИЙ НАЗАРИЙ АСОСИ СИФАТИДА

Ойгул Асилбек қизи Дуланбоева

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети

Ижтимоий фанлар факультети “Социология” кафедраси таянч докторанти

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада ижодкорлар, хусусан шоирларга хос бўлган ижтимоий статус ва роллар жамланмаси уларнинг социал ва шахслар аро муносабатлар тизимидаги ўзига хос қиёфасини белгилаши ва бу борада назарий-методологик асос вазифасини бажаришига алоҳида урғу берилади. Бунда ижодкорлар хусусан шоирларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи нафақат иқтисодий, моддий, маънавий шарт-шароитлар билан балки уларнинг статус ва роллари ҳаётга тадбиқ қилинганлиги билан ҳам ўлчаниши масаласи турли тадқиқодчиларнинг концепцияларини қиёсий таҳлил қилиш орқали очиқ берилади. Қолаверса, ижодкорларнинг жумладан, ёш шоирларнинг ўзларини мазкур статус билан идентификациялаши масаласига ҳам алоҳида диққат қаратилади. Бундан ташқари ижодкор ёшларнинг социал қиёфасини яратишда уларга нисбатан қўлланиладиган ижтимоий санкцияларнинг роли ҳам кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: социология, статус, шахс, индивид, жамият, ҳуқ, ахлоқ, психология.

STATUS, ROLE AND NORMATIVE APPROACH AS A SCIENTIFIC THEORETICAL BASIS OF SOCIAL IMAGE

Oygul Asilbek kizi Dulanboyeva

Doctoral student of the Department of Sociology, Faculty of Social Sciences

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

ABSTRACT

This article emphasizes that the set of social status and roles inherent in artists, especially poets, determines their unique image in the system of social and interpersonal relations and serves as a theoretical and methodological basis in this regard. The comparative analysis of the concepts of different researchers reveals that the role of artists, especially poets, in social life is measured not only by economic, material, spiritual conditions, but also by the application of their status and role in life.

In addition, special attention will be paid to the issue of identification of artists, including young poets, with this status. In addition, the role of social sanctions against creative youth in creating a social image will be considered.

Keywords: sociology, status, person, individual, society, behavior, ethics, psychology.

КИРИШ

Ёш ижодкорлар, хусусан, шоирларнинг социал қиёфасини яратиш, уларни статус ва роллар ёндашуви асосида тадқиқ этишни талаб этади. Чунки, муайян ижтимоий гуруҳнинг социал қиёфасини яратиш, унинг: ёши, жинси, ижтимоий келиб чиқиши, касби каби мезонлар асосида жамиятдаги мақомини белгилашни назарда тутади. Ушбу жараён умумий маънода ижтимоий гуруҳнинг социал статусини аниқлашни англатади. Социологияда ижтимоий келиб чиқиш, миллат, irq каби табиий статуслар, ҳамда: таълим, касб каби эришиладиган статуслар ажратиб кўрсатилади.

Статус ва роллар ёндашуви асосчиларидан бири Р.Линтон социал статусларни икки ёқлама маъно касб этишини кўрсатади. Унга кўра, ҳар бир инсон ўзини ўраб турган ижтимоий иерархияда муайян статусларни эгаллайди, у бир пайтнинг ўзида: (рахбар, ота, харидор, сиёсий арбоб) каби бир нечта статусларни амалга оширади. Баъзан индивид ўзаро зид статусларни ҳам эгаллайди. Бундай ҳолларда у ушбу статуслардан бирини танлашга мажбур бўлади.

Социал статус индивиднинг ижтимоий тизим доирасида муайян ўрни, позицияси, мақомини англатади. Р.Линтон таъбири билан айтганда, муайян ижтимоий иерархиядаги индивид ёки, гуруҳларнинг статуси, ушбу ижтимоий тизим: касб, жинс, ёш, ижтимоий келиб чиқиш, оилавий шароит, каби социал мезонлар билан шартланганлигини кўрсатади. Бу маънода статус кўп қиррали категория сифатида намоён бўлади. М.Вейбер статусларнинг асосий тавсифи сифатида: турмуш тарзи, касб ҳамда машғулоти турини кўрсатади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Социал қиёфа тушунчасининг мазмун моҳияти уни яратиш билан боғлиқ мезонлар, хилма хил фан соҳаларида фаолият юритувчи тадқиқотчилар томонидан асосланган. Жумладан, социал қиёфани яратишдаги статус ва роли ёндашув Р.Лингтон, Т.Парсонслар, идеал типлар асосидаги ёндашув эса М.Вебер бу борадаги қадриятини ёндашув эса Heinrich.N, Кон И.С кабиларнинг асарларида ва бошқалар ишлари, мақола ҳамда рисолаларида чуқур ишланган.

Тадқиқот олиб бориш давомида тизимлилик, назарий-дедуктив хулоса чиқариш, анализ ва синтез, тарихийлик ва мантикийлик, қиёсий таҳлил каби илмий-фалсафий тамойиллардан фойдаланилди.

Аксарият тадқиқотчилар шахснинг кўп қиррали хусусиятини унинг айни пайтда бир нечта статусларни амалга ошириши билан изоҳлайдилар. Масалан, муайян кафедранинг доценти: ўқитувчи доцентлик - унинг касбий статуси, 42 ёшда – ёш кўрсатгичи, эркак - жинс кўрсатгичи, интеллектуал зиёли – стратификацион кўрсатгич, ўртача иш ҳаққи – иқтисодий кўрсатгич саналади. Мазкур кўрсаткичларнинг бари битта шахсга тегишли бўлиб, уни турли томондан баҳолашга асос бўлади. Бироқ бу статуслар бошқа шахслар статуслари билан муносабатга киришгандагина социал маъно касб этади ва муайян шахс ҳақида тасаввур уйғотишга имкон яратади .

Юқорида айтиб ўтилганидек, “социал статус” тушунчаси “социал рол” тушунчаси билан боғлиқ. Социал рол бу, муайян статусдан кутилган ҳатти-ҳаракат саналади. Социал рол тушунчасига 1936 йилда Р.Линтон ўзига хос классик таъриф беради ва мазкур тушунчани ижтимоий муносабатларга нисбатан қўллайди. Айнан Лингтон социологиянинг асосий икки тушунчаларини, яъни статус ва рол тушунчаларини ўзаро боғлайди ҳамда ролни статуснинг динамик аспекти сифатида баҳолайди.

Муайян статусга тегишли роллар йиғиндиси роллар тизими деб аталади. Бундан ташқари социал роллар кишининг у ёки, бу ижтимоий гуруҳларга мансублиги билан ҳам боғлиқ, шу боис индивид бир вақтнинг ўзида бир нечта ролларни амалга ошира олади. Бу маънода рол яхлит ҳуққ-атвор моделининг алоҳида олинган аспекти сифатида намоён бўлади. Индивид роллар ва у билан боғлиқ ҳуққ-атвор меъёрларини ижтимоийлашув жараёнида қабул қилади.

Т.Парсонс бешта асосий хусусиятдан келиб чиққан ҳолда ролларнинг таснифини беради:

1. Айрим социал роллар эмоционал совуққонликни талаб этади, айримлари эса, аксинча хис туйғуларни очик ифодалашга асосланади;
2. Олдиндан белгиланган ёки, эришиладиган бўлади.
3. Баъзи роллар чегараланган, баъзилари эса, биффузали, яъни киришувчан ҳарактерга эга бўлади.
4. Айрим роллар расмий, бошқа бир роллар эса, шахсий муносабатларга асосланади.
5. Турли роллар турли мотивациялар билан боғланган бўлади.

Полшалик социолог Ф.Знанецкийга кўра, ҳар бир индивид белгиланган ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан шартланган муайян ижтимоий муҳидда маълум

мақом ва позицияга эга бўлиб, турли социал ролларни бажаради. Ўз навбатида ушбу роллар бошқа бир статусларнинг функция ва позициялари билан чамбарчас боғлиқ, шу боис улар, индивидлар томонидан амалга оширилишига қарамай, кўп ҳолларда улардан мустақил, алоҳида мавжуд саналади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Социологияда социал роллар муайян ижтимоий позиция билан боғлиқ меъёр ёки, функция сифатида қабул қилинади. Социал роллар уларни бажарётган индивидларнинг шахсий хусусиятларидан мустақил, эркин ҳолда намоён бўлади.

“Ўқитувчи, инжинер, ёки оиладаги отанинг социал роли алоҳида индивидга бўйсунмайдиган, объектив жараёнлар, масалан, жамоавий меҳнат тақсимооти каби тизимлар томонидан олдиндан белгиланган бўлади. Ушбу ролларни бажарётган индивидлардан талаб этиладиган мажбуриятлар ҳар доим ҳам, бир маъноли, қабъий кўрсатмаларни назарда тутмаслиги мумкин, бироқ шунга қарамай, мазкур нормалар индивиддан ҳоли, объектив ҳисобланади”.

Собиқ совет социологик анъаналарида рол концепсияси эътироф этилмади. Кейинчалик, ушбу концепсиянинг илмий аҳамиятига кенг эътибор қаратилди боиси рол концепсияси инсоннинг мураккаб социал оламига турли маданият ва ижтимоий тизимлар оқибатида юзага келган хилма хил манфатлар нуқтаи-назаридан баҳолашга имкон беради.

Шунингдек, рол тушунчаси фаолиятини ёндашув билан ҳам тавсифланади. Рол, яъни муайян ҳатти-ҳаракат уни амалга ошираётган индивиднинг мотивлари билан аҳамиятлидир.

Ижодкорларнинг жамиятдаги статуси ва уларнинг ижтимоий функциялари турли даврларда турлича баҳоланган. Бундан ташқари ижодкор тушунчасининг ўзи қадимги даврлардан то бугунги кунгача турли нуқтаи назарлар контекстида талқин этилган. Зотан ижодкорлик, инсоннинг ўзига хос фаолият тури сифатида кенг мазмун-моҳиятга эга. Одатда мусиқа, тасвирий санъат, меморлик, хайкалтарошлик, актёрлик, рақс, шоирлик ва бошқа шунга ўхшаш фаолият тури билан шуғулланувчи кишилар ижодкор шахс сифатида қабул қилинади. Ижодкорлик кенг миқёсга эга феномен бўлганлиги боис ҳам, “ижодкор” тушунчасига аниқ бир таъриф бериш имконсиз. Француз социологи Н.Эниш ўзининг “Ижодкор бўлиш” асарида қуйидаги фикрларни келтиради: “Плюрализм оқибатида чигал муаммога айланган “ижодкор” тушунчасига аниқлик киритиш, жуда муҳим. Авваломбор моддий нуқтаи-назардан: ижодкорлар томонидан ажратилаётган моддий қўллаб қувватлаш, ушбу ёрдамдан бевосита

фойдаланётган кишиларнинг иштирокисиз амалга ошиши мумкин эмас. Маънавий нуқтаи-назардан эса, бирор статуснинг жамиятдаги нуфузи унинг муваффақиятларини бошқалар ўзлаштира олмаслиги билан белгиланади. Шу боис ижодкорликнинг ўзига хос мезонлари бўлиши лозим.

Ижтимоий фалсафий адабиётларда “ижодкор” тушунчасига нисбатан турли таърифлар мавжуд. Ушбу таърифлар асосан икки хил ёндашувга асосланади: биринчидан, санъат ва хунармандчилик ўртасидаги фарқдан келиб чиқадиган таърифлар; иккинчи ёндашув эса, ҳаваскорлик ва профессионаллар ўртасидаги фарқни ажратишга қаратилган таърифлар. Хар иккала ҳолатда ҳам, санъат хунармандчилиқдан, профессионаллик ҳаваскорликдан кўра аутентлик ҳарактерга эга деб саналади. Масалан Н.Эниш келтирган маълумотларда, Францияда чоп этилган (INSEE) статистик иқтисодий тадқиқотларга кўра, рассомлар юқори интеллектуал зиёли қатламга мансуб ҳисобланади. Ваҳоланки, олдинги тадқиқотларда улар, руҳонийлар, ҳарбий хизматчилар билан бир даражадаги касбий категорияга киритилган эдилар. Шунингдек Н.Эниш “ижодкор” тушунчасига нисбатан қуйидаги таърифни келтиради: “Ижодкор бу – ўз иқтидори натижасида инсонларда эстетик завқ беришга сабаб бўладиган оригинал асар яратган киши”. Ушбу категориянинг ядроси сифатида: тасвирий санъат, мусиқа, адабиёт, меъморчилик соҳасидаги ижодкорлар саналади. Шунингдек мазкур категорияга хайкалтарошлар, фотографлар, дизайнерлар ҳам киритилади. Техник ижодкорлар, диқараторлар, хунармандлар фаолият турига кўра ушбу рўйхатга киритилмайди.

Н.Энишнинг фикрига кўра, “ижодкор “ тушунчасига таъриф беришда давлат ташкилотлари нуқтаи-назаридан ёндашиш ижодкор статусини белгилашда яна ҳам чигаликларни келтириб чиқаради. Чунки, бу маънода ёндашиш ижодкорни касбий нуқтаи-назардан баҳолашни талаб этади. Масалан, Францияда 1964 йилда қабул қилинган, ижодкорларни айрим солиқлардан озод қилиш тўғрисидаги қонунда тасвирий санъат, хайкалтарошлик ва адабиёт соҳасида фаолият олиб боровчи ижодкор статуси қуйдагича таърифланади. Даромадининг эллик фоизини ўз ижод намуналаридан (расм ҳамда китоб кўринишидаги асарлар) ташкил этувчи кишилар кўрсатилган солиқлардан озод этилади.

Ушбу қонунга 1974 йилда ўзгартиришлар киритилади. Унга кўра, дизайнерлар, модельерлар ҳам ижтимоий химояга олинади.

Кейинчалик ўзгартиришлар киритилишига қарамай, ушбу қонунда кўрсатилган мезонлар ижодкор статусини тўла белгилаб бера олмайди. Чунки ушбу фаолият билан шуғуллинувчи кишиларнинг иқтисодий фаровонликка

бўлган интилишлари бирдай эмас, бундан ташқари мазкур қонунда ижод намунасини яратилиши ва ундан келадиган фойда ўртасидаги вақт ҳисобга олинмаган. Зеро умри давомида бирорта асарини сотолмаган, ундан фойда олмаган ижодкорлар ҳам, кам эмас. Ижодкор тушунчасига бозор иқтисодиётига асосланган фойда мезонини қўллаш нафақат, ўзининг креативлиги, новаторлиги оқибатида бозордаги талаб таклиф муносабатларини илғай олиш қобилиятига эга индивидуал ижодкорларни балки, прагматик мақсад йўлида ижодкорлардан фойдаланувчи, санъатга алоқадор бўлмаган кишиларга ҳам, рағбат беришга имкон яратади.

Шу боис, фойда мезони, бир қатор бошқа мезонлар билан тўлдирилишни талаб этади. Масалан замонавий санъат концепцияларига хос бўлган темпораллик, яъни ўзгарувчанлик хусусиятларини ҳисобга олувчи мезонлар. Шунингдек, статистик ва молиявий ҳисоб китобларга имкон берувчи мезонлар. Бундан ташқари социологлар одатда илгари сурувчи касбий мезон ҳам ижодкор статусини белгилашда муҳим аҳамият касб этади. Бу ўринда ижодкор статусидан муайян ҳужжат, масалан, дипломнинг мавжудлиги, ёки, бирор касбий, ижодий уюшмалар, ассоциацияларга аъзолик талаб этилади. Бу маънода ижодкорнинг социал статуси у бажарадиган касбий роллар билан белгиланади. К.М.Левитан касбий ролларни қуйидагича таърифлайди: “касбий рол муайян касбдан талаб этиладиган меъёрий ҳулқ-атвор моделларининг йиғиндиси бўлиб, у ушбу касб ҳақидаги кишиларнинг тасаввури ёрдамида назорат қилинади.

Касбий рол бу, жамиятдаги муайян фаолият турини бажаришга қаратилган социал функциядир. Касбий ролга кўра, кишининг у ёки, бу ҳаракатни амалга оширишига қараб эмас, балки бажарилган ҳаракатнинг оқибатларига қараб баҳоланади. Унга кўра, касбий ролларнинг чегараси қатъий белгиланади, бироқ, улар мутлоқ эмас, чунки аниқ у ёки, бу ҳаракатни амалга ошириш кўп вариантли хусусият касб этади. Масалан ижодкор шоир, ёзувчи айни пайтда педогок, инженер, врач ёки бошқа касб эгаси бўлиши мумкин.

Шахс сифатида ижодкор айни пайтда бир нечта ролларни бажаради. Бу ўз навбатида ролларнинг ўзаро конфликтга олиб келади. Рус тадқиқотчиси Г.Широколованинг таъкидлашича ижодкорлар орасида олимлар фаолиятида ролларнинг ўзаро зиддияти кўп учрайди. Педогогик фаолият билан машғул бўлган ижодкор олим ўқув методик ва илмий ижодий жараёндаги ролларнинг зиддияти боис улардан бирини танлашга мажбур бўлади. Бундан ташқари илмий ижодий фаолиятнинг ўзида ҳам ролларнинг конфликтни кузатилади. Тадқиқотчи В.И.Купцованинг хулосаларига кўра, “хар бир ижодкор олим ёки ёзувчи шоир муайян илмий ижодий гуруҳларнинг аъзоси саналади. Турли манфаатларни

кўзлаган бир нечта илмий ижодий жамоаларга мансублик шахс бажараётган ролларнинг ўзаро конфликтга имкон яратади. Табиийки бу ўринда ижодкор шахс ушбу роллардан бирини танлашга мажбур бўлади". Бу маънода ижодкор статуси ҳақида ижтимоий ва алоҳида индивидуал онгдаги тасаввурларнинг номувофиқлиги ҳам муҳим аҳамият касб этади. Муайян ижодкор шоир ёки, ёзувчи ҳақида тор доирадаги китобхон ҳамда ўқувчиларнинг фикри аҳамиятга эга бўлмаслиги мумкин. Лекин кенг доирадаги жамоатчилик фикри ижодкор шахсиятига нисбатан ўзига хос ижтимоий маъсулият юклайди.

Социологияда классик мезон сифатида қабул қилинувчи касбий мезоннинг ижодкор статусига нисбатан қўлланилишида бир қатор камчиликлар кузатилади. Масалан, ҳатто яқин тарихдан бизга маълум аксарият шоир, ёзувчи, рассом ёки, бастакорларнинг ижодкорликларини тасдиқловчи диплом, хужжатлари бўлмаган. Ўз навбатида муайян дипломга эга ҳар қандай кишини ҳам ижодкор дея олмаймиз. Бу ўринда маълумотлилика эга бўлиш ижодкорга нисбатан асосий мезон бўла олмайди.

Социологлар касбий мезондан ташқари ижодкор статусини белгилашда вақт мезонининг ҳам таклиф этишади. Мазкур мезон кишининг умри давомида муайян ижодий фаолият билан қанча вақт машғул бўлганини назарда тутаяди. Ушбу мезон фойда мезонига солиштирганда бир мунча самарали ҳисобланади. Масалан, 1974 йилда Франциядаги статистика ва иқтисодиёт институти томонидан ўтказилган тадқиқотларда атига 30% ижодкор даромадининг 50% ни асарларини сотишдан олишини айтган. Ижодкорларнинг 48% эса, вақтини аксарият қисмини ижодий фаолиятга бағишлаганлигини такидлайди.

Ушбу тадқиқот натижаларига кўра, ижоднинг соф иқтисодий ва маънавий, гедонистик жиҳатлари бир-биридан кескин фарқ қилиши намоён бўлади. Аксарият ижодкорларнинг фаолияти асосида иқтисодий рентабилликдан кўра, ижодга нисбатан ички маънавий эҳтиёж доминантлик қилади.

Ижодкор статусини таърифлашда ўз-ўзини белгилаш мезонини ҳам келтириш мумкин. Унга кўра, ижодкорлик мезонини кишининг ўзи белгилайди, яъни инсон ўзини ижодкор деб ҳисобласа, у ижодкор саналади. Ушбу таъриф 1980 йилда ЮНЕСКОнинг ижодкорлар статусига оид тавсияномасида қўйдагича келтирилади:

ўз ижодий фаолиятини мавжудлигининг асосий омили деб билган, шу фаолияти натижасида санъат ва маданият ривожига ҳисса қўшган, машғулоти тури ва касбидан қатъий назар муайян ижодий фаолиятга даъво қилган киши ижодкор сифатида қабул қилинади”.

Бу ўринда ўз-ўзини белгилаш мезони зиддиятли маъно касб этмайди. Бу ерда “ижодкор” тушунчаси бир мунча аниқ таърифланганлигига қарамай, ушбу таъриф амалий жиҳатдан кам фойдаланилади. 1974 йил Францияда ўтказилган тадқиқотларда сўралган респондентларнинг 60% ўзини профессионал ижодкор сифатида билиши, 15% респондент эса, ўзини ижодкор деб аташдан тортинишини айтиб ўтган.

Ёш ижодкорлар, хусусан шоирларнинг социал қиёфасини яратишда статус ва роллар ёндашувидан ташқари уларнинг муайян норматив стандартларга кўра, ҳуқ-атворини таҳлил этиш ҳам, аҳамиятли саналади. Шоир статусига эга бўлган шахс ўқувчилари, мухлислари, бошқа ижодкорлар ҳамда у аъзо бўлган уюшма раҳбарлари билан турлича муносабатга киришади. Айниқса муайян ижодий уюшмаларга аъзо бўлган ижодкорлар статуси шоир бажариши керак бўлган ўзига хос ҳуқ-атвор стандартларини талаб қилади. Жамоатчилик қабул қилган ҳуқ-атвор стандартларига мувофиқ келиш учун ижодкорлар ўз субъектив эталонларини доимий шакллантириб боришлари керак. Ушбу субъектив эталон норматив талабларга асосланган бўлиб, ўз навбатида норматив талаблар эса, узоқ тарихий давр мобайнида маълум ҳуқ-атвор моделлари асосида шаклланади.

Ижодкорлардан кутиладиган норматив, яъни меъёрий талаблар муайян соcio маданий муҳитда мавжуд одат ва анъаналарга асосланган норасмий муносабатлар шаклида бўлади. Бу маънода одат ва анъаналарнинг моҳияти, жамият томонидан тан олинган маълум фаолиятни амалга ошириш ҳамда уларни бажармасликни кескин қоралаш билан белгиланади. Расмий меъёрлар одатда давлат томонидан ўрнатилади. Норасмий меъёрлар эса, ижтимоий онгдаги стереотиплар, анъаналар, одатлар кўринишида авлоддан авлодга ижтимоийлашув натижасида ўтиб боради.

Ижодкор шахснинг социал роли ўзига хос норматив (меъёрий) структура билан белгиланади. Бу ўринда ролларнинг норматив, (меъёрий) структураси қуйидаги тўрт элементни ўз ичига олади:

1. Шахсдан талаб этиладиган ҳуқ-атвор намунаси;
2. Ўрнатилган талаблар ушбу ҳуқ-атворга мувофиқ келадими;
3. Ушбу социал ролнинг бажарилиши, ёки, бажарилмаслигини баҳолаш.
4. Санкциялар.

Меъёрлар индивид ҳуқ-атворининг ўзига хос мезони саналади, жамият эса, ўз навбатида ушбу ҳуқ-атворни баҳолайди. Индивид маълум ҳуқ-атворни амалга оширади, жамият эса, уни баҳолайди. Бу ҳол ижтимоий меъёрларнинг модал функциясини ташкил этади.

Ижтимоий меъёрлар бир қатор ўзига хос белгилар билан тавсифланади. Бундан ташқари социал ҳуққ-атвор меъёрлари рационал анланган ҳамда мантикий изчил таққ ёки рухсат кўринишида ҳам намоён бўлади. Бу маънода восита мақсадга ёки бугунги мақсад узоқ кўзланган мақсадга бўйсундирилган бўлади. Аксарият ижтимоий меъёрлар юқорида кўрсатилганидек мақсад ва восита сифатида элементларга ажратилмайди, улар яхлит стереотип, ҳуққ-атвор стандартлари шаклида намоён бўлади. Ушбу стандарт ва стереотиплар индивиднинг ҳатти-ҳаракати сифатида амалга ошади.

Аҳамиятлилик даражасига кўра социал меъёрлар муайян иерархияни ташкил этади. Масалан: касбий этика меъёрлари, кундалик ҳаётдаги ҳуққ-атвор меъёрлари. Айниқса кундалик ҳаёт ҳуққ-атвор меъёрлари социал қиёфани белгиловчи муҳим элементлардан бири саналади.

Хар қандай шахс каби ижодкор ички ва ташқи социал назорат доирасида ўз ролларини амалга оширади. Жамият орасида муайян мавқеёга эга бўлиб бораркан, ижодкор ўзини (шоир, рассом, ёзувчи, актёр) каби статуслар билан айнанлаштириб боради. Ушбу статусга мувофиқ роллар жамланмаси шахснинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини, ҳуққ-атвор стандартларини ҳамда фаолиятини белгилаб беради. Шоир ёки, ёзувчи статусига мувофиқ ролларни бажарилишини китобхонлар, ўқувчилар, мухлислар, танқидчилар сифатидаги жамоатчилик тизими назорат қилиб боради.

Мазкур ролларни бажарилмаслиги жамоатчилик назорати томонидан турли даражадаги санкцияларни қўлланилишига сабаб бўлади. Ч.Миллс ижтимоий санкциялар ҳақида қуйдагиларни келтиради: муайян роллардан кутиладиган талаблар асосан икки жиҳатга эга, ўз навбатида улар индивиднинг қадриятлар тизимига бўлган муносабатини белгилайди: айрим ижтимоий роллардан кутиладиган ижтимоий талаблар рол бажарувчи индивиднинг ҳуққ-атвор стандартларини қисман шакиллантиради. Яъни бу индивиднинг ўз ролига нисбатан баҳоси ҳисобланади; айрим ижтимоий талаблар эса, бошқаларнинг ушбу ролга нисбатан билдириши мумкин бўлган реакциясига асосланади. Бошқача қилиб айтганда улар санкциялар деб аталади. Ўз навбатида ижтимоий санкциялар ҳолатига кўра салбий ва ижобий санкцияларга ажратилади. Бу ўринда санкциялар ва ижтимоий талабларнинг муносабатлари ўзаро боғлиқ, чунки муайян индивид учун ижтимоий талаб бўлган ҳолат бошқа индивидлар учун санкция ёки, аксинча бўлиши мумкин".

Социал назорат тизимида санкциялар муҳим аҳамият касб этади. Социал ролларни бажаришда санкциялардан кенг қўлланилади. Турли даражадаги давлат мукофотлари, грантлар, фахрий ёрликлар кўринишидаги расмий

санкциялар шоир ёзувчиларни социал ролларини бажаришда ўзига хос назорат функциясини амалга оширади. Бундан ташқари китобхонларнинг эътирофи, мухлисларнинг илиқ муносабатлари, мактовлар норасмий санкциялар сифатида баҳоланади. Шунинг билан бир қаторда турли ижодий уюшмалар аъзолигидан чиқарилиш каби салбий маънодаги расмий санкциялар ҳамда масхара, лақаблар, турли муҳокама кўринишидаги норасмий санкциялар ҳам ижодкорлар фаолиятини жамоатчилик томонидан назорат қилинишида фойдаланилади.

Ижтимоий меъёрлар, ҳуқ-атвор намуналари асосан социал роллар орқали амалга оширилади. Бу маънода рол статуснинг динамик ҳолати сифатида баҳоланади. Ижодкор шахс ўзини муайян табиий, касбий, олдиндан белгиланган статус ва роллар жамланмаси билан идентификациялайди. Социологик адабиётларда идентификация, шахс ижтимоийлашувнинг ўзига хос механизми сифатида таърифланади. Мазкур жараёнга кўра, индивид ўзи мансуб бўлган ижтимоий гуруҳларнинг қадриятлари, меъёрлари, идеаллари, ҳуқ-атвор намуналари ҳамда ролларини ўзлаштиради ва қабул қилади.

Идентификация – бу индивид мақсадларининг бирор ижтимоий гуруҳ, ташкилот, жамоа мақсадлари билан айнан келишидир. Социологияда идентификация тўлиқ ва қисман идентификацияга ажратилади. Масалан муайян ижтимоий гуруҳ ёки, касбий жамоаларнинг ядросини тўлиқ идентификация бўлган индивидлар ташкил этади. Уларнинг ҳатти-ҳаракатлари ўз мажбурият ва бурчларини шунчаки бажариш билан чекланмайди, зеро уларнинг шахсий манфаатлари гуруҳ ёки, ташкилот манфаатлари билан чамбарчас боғлиқ бўлади.

Аксарият ҳолларда ижодкор шахслар, хусусан шоир ёзувчилар ўзларини миллат, халқ, синф каби кенг ижтимоий бирликлар билан идентификация қиладилар уларнинг идентиклик ҳолати муайян халқ, миллат, синфнинг зиёли қатламини ташкил этишлари билан белгиланади. Чунки ижодкорлар санъатни популяризация қилиш ва ақли меҳнат билан шуғулланишдан ташқари турли ўзгаришларга сабаб бўлувчи янгиликларни яратадилар. Шунинг билан бир қаторда улар ўз фаолиятлари билан ёшларнинг маънавий дунёсини шакиллантиришга катта ҳисса қўшадилар.

Т.Парсонсга кўра, ижодкор шахслар фаолият олиб бораётган ижтимоий муносабатлар тизими нафақат амалий, балки яратувчанлик аҳамиятига эга, чунки ижодийлик шахсни шакиллантиради. Ушбу муносабатлар бир хил социал структурага эга бўлишига қарамай, ҳар бир шахс ушбу ролларни турлича бажаради. Бу ҳар бир шахснинг бетакрор, ўзига ҳослигини кўрсатади.

Бу маънода ижодкор шахсининг фаолияти янгича услуб, стандарт ва ҳуқ-атвор моделларини юзага келишига сабаб бўлади. Бироқ, шунга қарамай

уларнинг фаолияти жамият талабига кўра белгиланади. Э.Дюргейм таъбири билан айтганда: “Агар жамият санъаткор ва шоирларнинг фаолиятини доимий кузатиб, назорат қилмаганда эди, Ватанимизнинг улкан маънавияти ўзаро жанжалашаётган майда бўлақларга, томонларга ажралиб кетарди.

ХУЛОСА

Юқоридаги мулоҳазаларни умумлаштириб айтганда ижодкорлар, хусусан шоирларга хос бўлган ижтимоий статус ва роллар жамланмаси уларнинг социал ва шахслараро муносабатлар тизимидаги ўзига хос қиёфасини белгилайди. Ижодкорлар хусусан шоирларнинг ижтимоий ҳаётдаги мавқеи нафақат иқтисодий, моддий, маънавий шарт-шароитлар билан, балки уларнинг статус ва роллари ҳаётга тадбиқ қилинганлиги билан ҳам белгиланади. Бошқача қилиб айтганда, ижодкор шоир ўз-ўзини мазкур статус билан қанчалик идентификация эта олиши унинг жамиятда эгаллаган ўрнини кўрсатади.

Ёш ижодкорларнинг социал қиёфасини яратиш уларнинг социал статус ва ролларини, ижтимоий ҳуқ-атвор меъёрларини белгилашни назарда тутди, шунингдек ижодкорларнинг социал қиёфаси қадриятини мўлжаллар, бўш вақт, ижтимоий сиёсий фаоллик каби компонентларни ҳам ўз ичига олиб, уларни тадқиқ этишни талаб қилади. Бу ўринда қадриятини мўлжаллар социал қиёфанинг статус ва роллардан кейинги муҳим белгиси саналади. Зеро, муайян ижтимоий гуруҳнинг қадриятини танлови унинг ижтимоий тизимидаги аҳамиятини белгилайди.

REFERENCES

1. Смелзер Н. Социология. М., 1994.
2. Знаниецкий Ф. Исходные данные социологии // Американская социологическая мысль. М., 1994.
3. Комаров М.С. Введение в социологию. М., 1994. С. Кравченко А.И. Социология.
4. А.В. Миронова и др., М., 1996. С.80; Тощенко Ж.Т. Социология. М., 1998. С.318-319.
5. Кон И.С. В поисках себя: Личность и ее самосознание. М., 1984.
6. Харчева В. Основы социологии. М., 1997.
7. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория систем действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. М., 1994.
8. Heinich N. Être artiste. Klincksieck. Paris, 1996

9. Левитан К.М. Основы педагогической деонтологии. М., 1994.
10. Левченко Е.В., Шарафиева Е.В., Шурубор Н.Е. "Лица необщее выражение" // Высшее образование в России. 1993. № 1.
11. Добрынина В.И., Кухтевич Т.Н. Социальный конфликт в высшей школе России // Социально-политический журнал. 1994. №3-6.
12. Широкалова Г. Диалог "Преподаватель - студент": основные результаты социологического исследования // Информационный сборник НИ- ИВО. 1991. №2.
13. Философия и методологии науки. М., 1996.
14. Российская социологическая энциклопедия. Ук. соч.
15. Миллс Ч. Высокая теория // Американская социологическая мысль. М., 1994
16. Парсонс Т. Система координат действия и общая теория системы действия: культура, личность и место социальных систем // Американская социологическая мысль. М., 1994.
17. Дюркгейм. Социология образования. М., 1996.

ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИКА ЭРИШИШ АРАФАСИДА ИЖТИМОЙ МУАММОЛАР ВА УНИ ҲАЛ ЭТИШ ЙЎЛИДАГИ ТАРИХИЙ ОДИМЛАР (ФАРҒОНА ВОДИЙСИ МИСОЛИДА)

Элёр Абдуллажонович Раҳмонов

Кўкон давлат педагогика институти “Тарих” кафедраси ўқитувчиси

elyor.rahmonov.84@yandex.ru

АННОТАЦИЯ

Мақолада Ўзбекистоннинг мустақилликка эришиш арафасидаги йилларда юз берган ижтимоий муаммолари Фарғона воийси мисолида очиб берилган. Советлар ҳокимиятининг сўнги йилларида Ўзбекистонда, жумладан, Фарғона водийсида юз берган миллатлараро низо, ишсизлик, уй-жой муаммоси, турли юқумли касалликларнинг кенг тарқалиши, ижтимоий соҳа муассасаларининг нобоб биноларда жойлаштирилиши каби ижтимоий муаммолар юзага келган. Шунингдек мақолада ижтимоий муаммоларни бартараф этиш йўлидаги тарихий одимлар, хусусан, Республика биринчи Президенти И.А.Каримовнинг биринчи раҳбар сифатидаги сиёсий ташаббускорликлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: мафкуравий тазийк, миллатлараро низо, ишсизлик, иқтисодий инқироз, уй-жой муаммоси, ижтимоий соҳа муассасалари, мустақиллик сари қадам.

SOCIAL PROBLEMS OF UZBEKISTAN AT THE TIME OF GETTING INDEPENDENCE AND HISTORICAL STEPS TO SOLVE THEM (ON THE EXAMPLE OF FERGANA VALLEY)

Elyor Abdullajonovich Rahmonov

Teacher of History department of Kokand State Pedagogical Institute

elyor.rahmonov.84@yandex.ru

ABSTRACT

The article describes the social problems of Uzbekistan in the years leading up to independence on the example of Fergana Valley. In recent years of Soviet rule, Uzbekistan has experienced social problems, including ethnic strife in Fergana Valley, unemployment, housing problems, the spread of various infectious diseases, and the placement of social facilities in dilapidated buildings. The article also highlights the

historical steps towards overcoming social problems, in particular, the political initiatives of the first President of the Republic IA Karimov as the first leader.

Keywords: ideological oppression, ethnic conflict, unemployment, economic crisis, housing problem, social institutions, step towards independence, market relations.

КИРИШ

Мамлакат ва миллатнинг ривожланиши, унинг келажаги кўп жиҳатдан аҳолининг ижтимоий ҳимояланганлигига ҳам боғлиқ. Ҳақиқатдан ҳам, ижтимоий ҳимоя тизимсиз мамлакат тараққиётини тасаввур этиш жуда қийин. Зеро юртбошимиз Ш.М.Мирзиёев раҳбарлигида аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш борасида олиб борилаётган ишларимизнинг қонунчилик асосларини замон талабларидан келиб чиқиб, тегишли ўзгартиришларни киритиш жараёни янада тараққий этмоқда ва фуқоролик жамиятини барпо этишнинг узвий омили бўлиб қолган аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизимининг эволюцияси ўзининг истиқболли натижалари билан тараққий этмоқда. “Ўзбекистонни ривожлантиришнинг Ҳаракатлар стратегияси (2017-2021)” негизида инсон ҳуқуқ ва манфаатларининг устуворлиги олий қадрият эканлиги эълон қилиниши, шу мақсад сари давлат ва жамият ҳаётининг барча жабҳаларида, шу жумладан ижтимоий соҳада ислохотларнинг янги босқичини амалга оширилиши мамлакатимизнинг демократик давлат, иқтисодий ислохотларимизнинг эса ижтимоий йўналтирилганлигининг исботидир.

АДАБИЁТЛАР ТАХЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Жамият тараққиётининг устувор йўналишини ташкил этувчи аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш сиёсати соҳаси тадқиқотчиларининг диққат эътиборини доимо ўзига жалб қилиб келган. Совет тузуми давридаги ижтимоий-сиёсий нашрлар ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш сиёсатига доир асарларда марксча-ленинча таълимотнинг назарий андозаларига амал қилинган. Коммунистик мафкура ва сиёсий зўровонлик шароитида яратилган кўплаб адабиётлар совет жамияти учун умумий бўлган нуқсонлари билан ажралиб туради. Мақола мавзусини таҳлил этишга бағишланган ишларни икки гуруҳга бўлиш мумкин. Биринчиси совет тузуми даврида нашр қилинган ишлар бўлса, иккинчи гуруҳга мустақиллик йилларида чоп этилган бўлиб, Совет тузуми ва мустақиллик йиллари ҳақида маълумот берувчи республикада ва хорижда чоп этилган ишларни киритиш мумкин.

Биринчи гуруҳга кирган адабиётлар совет тузуми даврида нашр қилинган бўлсада, уларда масаланинг илмий-назарий концептуал жиҳатлари, республикада мавжуд бўлган аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизими ҳолати, уларнинг республика аҳолисини ижтимоий ҳимоялашга қўшган ҳиссаси очиқ берилган. Шунинг алоҳида таъкидлаш лозимки, бу даврда муаллифлар синфий-сиёсий ва мафкуравий босимлар ҳукмрон бўлган даврда ўрганилаётган масалаларни ҳолисона таҳлил қилиш, уларни танқидий ёритиш имконидан маҳрум бўлган. Адабиётларнинг асосий мазмунини ўрганилаётган воқеаларни ҳаддан ташқари мафкуравий ва сиёсий тус бериш, кўкларга кўтариб мақташ ва бу борада коммунистик партиянинг ролини бўрттириб кўрсатишдан иборат бўлган. Бунга мисол қилиб Таксанов.А (Қишлоқда саноат ишчилар синфининг ривожланиши.// Ўзбекистон коммунисти.-Т.:1987, №7), Саликов Р.А, Копылов.И.Я, Юнусов.Э.Ю (Национальные процессы в СССР.М. Наука.1987), Кузмина А.А, Ноткин А.Т (Перестройка:демократия социализм.Погружение в трясину.М. Прогресс.1991) каби муаллифларнинг асарларини ҳамда «Народное хозяйство Узбекской ССР» ва бошқа журналлар, статистик маълумотларни киритиш мумкин.

Иккинчи гуруҳ манбалар Мустақиллик йилларида нашр қилинган бўлиб, унда Совет тузуми даврида аҳолини ижтимоий ҳимоя тизимининг ҳолати ва Мустақиллик йилларида Ўзбекистонда аҳолини ижтимоий ҳимоя тизимининг шаклланиши туфайли фуқаро турмушидаги ўзгаришлар, жамият ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий-мафкуравий ҳаётида барқарорлашув юзага келиши ҳақидаги маълумотлар аниқ далилий фактлар асосида баён қилиниши билан қадрлидир.

Жумладан, Каримов И.А (“Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида”-Т.:Ўзбекистон, 2012.), Зиёев.Ҳ (Тарих –ўтмиш ва келажак кўзгуси.Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти.2000.), Жўраев М (Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида.Т.: Шарқ.2000), Алимов.Д.А (Женский вопрос в Средней Азии: История изучения современные проблемы.Т.: Фан.1991.), Бобожонова Д.Б(Ўзбекистонда ижтимоий – иқтисодий муносабатлар.Т.: Шарқ.1999), Юнусова Х.Э (Ўзбекистонда совет ҳокимиятининг миллий сиёсати ва унинг оқибатлари (XX асрнинг80 йиллари мисолида)-Т.:Зар қалам.2005.) асарларида Совет ҳокимиятининг сўнги йилларидаги ижтимоий муаммолар, ҳамда мустақилликнинг дастлабки йилларида ижтимоий ҳимоя тизимининг шаклланиши асослари ёритиб берилган.

НАТИЖАЛАР

Совет ҳокимияти шароитида ижтимоий ҳимоя тизими ташкил этилган, аҳолини ижтимоий ҳимоя қилишда қатор ишлар амалга оширилган бўлсада, улар асосан собиқ марказнинг манфаатлари учун хизмат қилар ва уларнинг рухсати билан амалга оширилар эди.

Советлар ҳукмронлиги йилларида сохта коммунистик мафкурага, маъмурий-буйруқбозлик тизимига асосланган йирик мамлакатдаги нотўғри, самарасиз ижтимоий-иқтисодий сиёсат 80- йиллар охирига келиб Ўзбекистон аҳолисининг яшаш шароитларини оғирлаштириб, кўплаб муаммолар исканжасига солган. Аҳоли турмуш шароитининг ёмонлашуви, ишсизлар сонининг кўпайиши, ижтимоий меҳнат унумдорлиги ва аҳоли даромадларининг камайиши, пировард натижада халқ фаровонлигининг пасайиб кетиши, Республикадаги ижтимоий аҳволнинг, одамларнинг ижтимоий таъминоти ва уларни ижтимоий ҳимоя қилишнинг мутлақо қониқарсизлиги, аҳоли турмуш даражасининг пасайиб кетиши ва ижтимоий ишлаб чиқариш тизимида номутаносибликлар вужудга келган.

Шунингдек, Ўзбекистон мустақилликка эришишига қадар аҳолини ижтимоий муаммоларини бартараф этишга тўсиқ бўлувчи бир қатор омиллар мавжуд эди. Хусусан Ўзбекистон ССРни собиқ марказ томонидан ҳар томонлама таъзиқ остига олиниши, “Қайта қуриш” сиёсатининг барбод бўлиши оқибатида юзага келган оғир иқтисодий танглик эди.

Бу даврга келганда айниқса, аҳолининг иш билан бандлиги муаммоси муҳим ва ўткир тус олди. Ўзбекистон халқ хўжалигининг иш кучига ҳаддан ташқари тўйинганлиги, меҳнатга лаёқатли бўлсада, ишламайдиган аҳолининг миқдори ўсишда давом этаётганлиги, иш кучи талаб ва таклифининг миқдорий ва сифат жиҳатдан номутаносиблиги, узоқ йиллар давомида ишлаб чиқарувчи кучларни жойлаштиришда миллий-этник ва ижтимоий омилларнинг ҳисобга олинмаганлиги кишиларнинг турмуш даражасига жиддий зарар етказиб, жамиятда ижтимоий кескинликнинг манбаи бўлиб хизмат қилмоқда эди. Иш жойларини яратиш марказий ва маҳаллий маҳкамаларнинг монополиясига айланган эди. Маҳаллий ташкилотлар эса иш жойи яратиш учун на моддий, на ҳуқуқий имкониятга эга эмасдилар. Маҳкамани маҳаллий аҳолининг ташвишлари қизиқтирмас, уларга тайёргина мутахасис керак эди[11].

Бу омиллар катта шаҳарларда ҳар бир квадрат метр майдонга тўғри келадиган аҳоли сонининг купайиб, одамлар нихоятда зич яшаётганлиги билан боғлиқ муаммони келтириб чиқардики, бу муаммо ишсизлик каби ижтимоий иллатнинг ҳам келиб чиқишига тааллуқлидир. Бундай аҳвол, айниқса, Фарғона

водийсидаги йирик шаҳарларга кўпроқ тааллуқлидир. 1985 йилнинг 1 январидида Андижон вилоятида 1 кв. км майдонга 370 киши, Фарғонада 273,7 Наманганда эса 164,9 киши тўғри келар эди[1: 105-б]. Бу кўрсаткичлар кейинги йилларда янада кўпайди. Лекин шусиз ҳам тушунарлики, аҳолининг хаддан ташқари тифизлиги, унинг табиий ва бошқа минтақалардан ишчи кучларини келтириш хисобига ўсиш суръатларининг юқорилиги аҳоли шундай ҳам тифиз жойлашган шаҳарларда беистисно барча ижтимоий муаммоларни яна ҳам кўпроқ мураккаблаштириб юборди.

Ўзбекистонда 1989-йилнинг 2-ярмидан мавжуд ижтимоий муаммоларни ҳал этиш йўлида илк ижобий ўзгаришлар бошланди. Хусусан аҳолини ижтимоий муаммоларини ҳал этиш масаласи долзарблиги Фарғона вилоятида яққол номоён бўлди. Ушбу ҳудудда юзага келган оғир ижтимоий муаммолар миллатлараро муносабатларнинг салбий бузулишида акс этди. Юзага келган оғир ижтимоий- иқтисодий ҳолатни бартараф этиш чоралари ва ижобий натижалари бевосита И.А.Каримовнинг Ўзбекистоннинг биринчи раҳбарлиги лавозимида келиши билан боғлиқдир.

И. А. Каримовнинг 1989-йил 24- июнида Ўзбекистон ССР Минстрлар Советининг Фарғона водийси областларини ижтимоий–иқтисодий ривожлантиришни жадаллаштириш масалаларига бағишланган кенгашида сўзлаган „Биз бундан буён эскича яшолмаймиз ва бундай яшашга замоннинг ўзи йўл қўймайди” номли нутқида Фарғона водийсидаги мавжуд ҳолатга изоҳ берилади:„...ҳозирги кунда кўпгина одамлар Фарғона воқеаларининг сабабларини турлича изоҳлашмоқда ...Лекин шу нарса аёнки барча воқеаларнинг илдизи Фарғона водийсида яшаётган аҳолининг оғир ижтимоий – иқтисодий аҳволи билан боғлиқ,..”[4]

Аҳолининг ижтимоий химоялаш масаласи давлат сиёсати даражасига кўтарилди ва энг аввало унинг иқтисодий асосларини яратиш масаласига алоҳида эътибор берилди. И.А.Каримов ўз нутқида „Бугун биз масалани кенгроқ қўйишимиз, одамларни қандай боқиш, Фарғона водийсида яшаётган аҳолини моддий фаровонлигини қандай қилиб яхшилаш ҳақида сўз юритишимиз зарур”лигини таъкидлаб, ижтимоий муаммоларни ҳал этиш жараёнида илк тарихий одимларга йўл очиб берди[4].

МУҲОКАМА

Аҳолини ижтимоий химоялаш жараёнининг иқтисодий асосларини яратишда энг аввало ишсизлик масаласини бартараф этишга эътибор қаратилди. Хусусан И.А. Каримовнинг “Агар Фарғона водийси ҳақида сўз юритадиган

бўлсак, биз ҳал этмоқчи бўлган масала битта – қандай қилиб ишчи ўринларни яратиш, бунинг учун нима қилишимиз керак?” [4] фикри эътиборлидир. “Комуна” газетасида чоп этилган “Ҳаёлми ҳақиқат” мақоласида ушбу ижтимоий муаммога эътиборсизлик натижасида юзага келган ҳолатларга баҳо берилиб, куйдаги фикрлар баён қилинади – “...беихтиёр кўз олдимизда 1989-йилнинг таҳликали июн ойидаги воқеалар яна қайтадан гавдаланди. Кўчага дарғазаб отилиб чиққан ёшлар - ялангларнинг қисми бирор касбнинг этагидан тутмаган ...бир сўз билан айтганда, ишсизлар эди. Уларни дини, маданияти, урф-одати, тўй маросимлари деярли бир хил месхети туркларига нисбатан адоват кўчага отлантиргани, ғазабини жунбушга келтиргани йўқ. Уларни асосан неча йиллардан буён тан олинмаган ижтимоий адолатсизлик, бизнинг “энг одил энг инсонпарвар” жамиятимизга “мутлақо ёт” бўлган ишсизлик, эртанги кунга ишончсизлик дарғазаб қилган”[6].

Ўзбекистон ҳукумати собиқ совет ҳокимияти сиёсий ва иқтисодий таъсирида бўлишига қарамасдан ижтимоий муаммоларни ижобий ҳал этиш борасида тарихий одимларни бошлади. Жумладан энг аввало халқнинг иқтисодий ҳаётини пойдевори булган аҳолини иш билан бандлигини таъминлаш масаласида давлат сиёсатининг шаклланиши бошланди. Умуман олганда Ўзбекистонда 1990 йилда жами мавжуд меҳнат ресурслари 10 млн. кишини ташкил этган. Шундан 5152, 2 минг киши давлат секторларида, 1,5 млн. киши кооператив секторидаги корхона ва ташкилотларда, 1,1 млн. киши индивидуал секторда иш билан банд бўлган. Бир миллиондан кўпроқ киши ишлаб чиқаришдан ажралган ҳолда ўқиш, тахминан 0,8 млн киши уй хўжалиги ишлари ва болалар тарбияси билан банд бўлган.[3]

Янги иш ўринларини яратиш масаласидаги амалий тадбирлар Фарғона водийси вилоятларида ҳам ўз ижобий натижаларини кўрсатди. Хусусан Фарғона вилоятида 1989-йилнинг октябрига қадар 61 минг доимий ёки турғун ишсиз ҳисобга олинган бўлса, уларнинг 37 мингги ишга жойланди ўқув юртларига юборилди.[6] Шунингдек 1990-йил 25-январда област партия қўмитаси бюросида қабул қилган “Фарғона вилоятида меҳнатга яроқли аҳолини ижтимоий-фойдали меҳнатга жалб этиш ишлари ҳақида” қарор ижросига тўхталсак, 1990-йилда вилоят шаҳар ва туманларида “Бандлик” хизмати, меҳнат бошқармаси қишлоқ ва посилка кенгашларида социал масалалар бўйича хизмат идоралари ташкил этилди. Улар йўли билан ишда банд бўлмаганлар ҳисобига 50 мингдан ортиқ киши ижтимоий ишлаб чиқаришга жалб этилди. Касаба уюшмалари ва комсомол ташкилотлари ҳам област партия қўмитаси буюроси қарорини амалга ошириш юзасидан амалий тадбирлар ишлаб чиқишди. Шу

асосда ёшларни ижтимоий ишлаб чиқаришга тортиш комиссияси билан ҳамкорликда умумий ўрта таълим мактабларини тамомлаган 16 мингдан кўпроқ ёшлар ишлаб чиқаришга жойлаштирилди. Улардан 9 мингдан кўпроғи олий билимгоҳлар, техникумлар, хунар–техника билим юртлари ва турли курсларда ўқишни давом эттирди.[4] Аҳолини иш билан бандлигини таъминлаш борасида Андижон вилоятида ҳам ижобий силжишлар кузатилди. Жумладан, Жалалқудук туманида 1989 йилда 600 киши ишга жойлаштирилди. Бунда кооператив ҳаракати ва яқка тартибдаги меҳнат фаолиятига кенг йўл очилиши ҳам катта аҳамият касб этди [9]

Фарғона водийси каби аҳоли зич жойлашган ва тез ўсиб боровчи ҳудуд учун уй-жой муаммосининг ижтимоий аҳамияти ва кескинлиги бу муаммога жиддий муносабатда бўлишни тақозо этарди. Лекин совет тузуми йилларида, хусусан 80-йилларда ҳам уй-жой билан аҳолини тўла (ижобий) таъминлаш тўғрисида турли хил тадбирлар ўтказилган, тавсиялар белгиланган ва кўплаб қарорлар қабул қилинган бўлсада, аммо бу муаммо Фарғона водийсида энг кескин ижтимоий муаммолардан бири бўлиб қолаверди.

Фарғона водийси аҳолисини уй-жой билан таъминлаш республика ва иттифок ўртача даражасидан ҳам орқада қолаётган эди. Масалан, Фарғона вилояти аҳолисининг турар-жой билан таъминланиши иттифок бўйича ўртача даражанинг тўртдан биридан ҳам оз эди. 1989 йилнинг бошларида шаҳар ва қишлоқ аҳолисидан 28 минг оила ўз уй-жой шароитини яхшилаш учун навбатда турар, 526 киши эса авария ҳолатидаги турар-жой шароитида яшамокда эди[5].

Мавжуд сиёсий беқарорлик, бошбошдоқлик ва бедодлик шароитида нақадар оғир ва қалтис бўлишига қарамасдан ўлкамиздаги вазиятни чинакамига ўнглаш, юртдошларимизнинг ҳаётга қарабини, бугунги ва эртанги кунга ишончини мустаҳкамлаш учун аввало, уларнинг иқтисодий, моддий аҳволини яхшилаш зарурлигини чуқур англаган республикамиз биринчи раҳбари аҳоли учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлган жуда катта бир масалани – аҳолига томорқа ер бериш масаласини тартибига қўяди. Бу борадаги амалий ишлар натижасида 1989-1990- йилларда бир ярим млндан кўпроқ оилага қўшимча ер ажратилди, 700 минг оилага янги томорқа ерлари берилди [4].

Ўзбекистон компартияси марказий комитети, жумҳурият Олий кенгаши Прездиуми, Вазирлар кенгашининг 1989-йил 15 августда қабул қилган қарори, Фарғона вилояти ижрои қўмитасини шу асосида тегишли фармойишидан сўнг 97729 янги оилага 12100 гектардан ортиқ томорқа хўжаликлари ажратиб берилди. Салкам 102 минг оила эса томорқа участкаларини 5516 гектарга кенгайттирдилар. Юқоридаги қарор бўйича жами 208 584 оила 17617 гектар

томорқа ери олди...кейинги икки йил (1989-1991 йиллар) ичида юқоридаги қарор ва фармонлар ижроси бўйича жами 323 минг 347 оила 32 минг 421 гектар томорқа ери олди. Фарғона вилояти қишлоқларида истиқомат қилаётган 337минг 636 оила ихтиёридаги томорқа ери эса ўртача 16 сўтихданга, жами 57939 гектарга етди.[8]

Бугун тўла ишонч билан айтиш мумкинки, бу мураккаб масалага ана шундай оқилона ёндашув туфайли Ўзбекистон бўйича минг-минглаб одамлар уй-жойли, ишли бўлди, бозорларда нарх-наво арзонлашди, энг муҳими ижтимоий кескинликни олдини олишга эришилди. Томорқа хўжалиги ишсизлик муаммосини ҳам бир қадар ҳал қилади. Ҳамма моддий неъматлар ишлаб чиқаришга қатнашиш имкониятига эга бўлади. Айниқса, болалик, уйда ўтириб қолган аёлларимиз, ўз томорқаларида етказилган маҳсулотларни шартномалар асосида колхоз ва совхозларга, кооперативташкилотларга, тайёрлов идораларига қайта ишлаш завод ва пунктларига топшириш ҳисобига меҳант дафтарчаси олиб, улар иш стажига киритилади ва минглаб аёлларимиз қариганда давлат пенциясини олиш ҳуқуқига эга бўлди. [10]

Совет ҳокимиятининг сўнги йилларида Фарғона водийсида ижтимоий соҳанинг медицина тармоғи ҳам йил сайин ўсиб борган талабларга етарли жавоб бера олмасди. Чунки сўнгги беш йилликлар давомида ижтимоий соҳанинг ушбу тармоғи эътибордан четда қолган эди. Жумладан, Андижон вилоятида 80 йилларнинг охирларида маданият объектлари, касалхоналар ва поликлиникалар бир вақтлар ёрдамчи бинолар, қисман мослаштирилган биноларда жойлаштирилган эди. Даволаш профилактика муассасалари биноларининг 90 фоизи санитария нормалари ва талабларига мутлоқо жавоб бермас, 79 фоизи канализацияга, 80 фоизи иссиқ сув таъминотига эга эмас эди, 12 фоизини эса умуман бузиб ташлаш лозим эди. Касалхоналардаги ўринлар тақчиллиги эса 2896 тани ташкил этарди.[2] Бундай ҳолат айниқса қишлоқларда ачинарли ҳолатда эди. Хусусан, 80 йилларнинг охирларида Фарғона вилояти қишлоқларида медицина хизмати ёмон ташкил этилган бўлиб, бундай муассасалар билан таъминланганлик даражаси нормадан паст, яъни 50 фоизни ташкил этарди. Ушбу вилоятда ҳам кўпгина даволаш муассасалари мослаштирилмаган биноларга жойлаштирилган эди. Буларнинг натижаси ўлароқ Фарғона водийсида, айниқса қишлоқларда турли хил юқумли касалликлар ва болалар ўлими юқорилигича қолмоқда эди.

Шу билан бирга ижтимоий соҳанинг турли тармоқларида, хусусан, маданий, маиший, савдо соҳаларида хизмат кўрсатиш хизматларида ҳам қоқоқликка йўл қўйилган эди. Шаҳар билан қишлоқ ўртасида фарқ ҳам тобора

кучайиб борди. Фарғона водийси вилоятларида қишлоқ аҳолиси шаҳар аҳолисидан сезиларли равишда кўп билишига қарамасдан, маиший хизмат кўрсатиш соҳасида ортда қолмоқда эди.

ХУЛОСА

Совет ҳокимиятининг сўнги йилларида Ўзбекистонда юз берган оғир иқтисодий танглик, ижтимоий муаммоларнинг ҳал этиш йўлида ислохатлар тизimini амалга оширилмаслиги оқибатида мамлакат бўйлаб миллатлараро низо кўринишида кенг қамровда норозилик ҳаракатлари авж олди.

Ишсизлик, уй-жой муаммоси ва ижтимоий соҳа муассасаларининг бузилиш ҳолатдаги биноларда фаолияти билан бир қаторда мустақиллик сари қадам ташлаган ҳалқнинг бошида мафкуравий тайзик ва қатоғонликнинг янги босқичи олиб борилди.

Ўзбекистон Республикаси биринчи президенти И.А.Каримовнинг 1989 йил июн ойидан эътиборан Республика биринчи раҳбари сифатидаги фаолияти натижасида иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий муаммоларни бартараф этиш йўлида тарихий одимлар юз бериб, мустақиллик сари қадам қўйилди.

Хулоса ўрнида айтиш мумкинки, ўша давр(1989-1991йиллар)нинг мураккаб сиёсий вазияти, оғир ижтимоий-иқтисодий аҳволига қарамасдан республикаимиз Биринчи Президенти етакчилигида бозор иқтисодиёти муносабатларига ўтиш шароитида энг аввало аҳолини ижтимоий ҳимоялаш жараёнига жиддий эътибор берилганлиги ҳозирги кун сиёсий барқарорлик, ижтимоий – иқтисодий тараққиёт натижаларига пойдевор вазифасини ўтади.

REFERENCES

1. Бобожонова Д. Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий муносабатлар (70—80-йиллар мисолида) - Т.: Шарқ, 1999. –105 б.
2. Халилов Ж. Андижон вилоятида социал муаммоларнинг ҳал қилиниши// Коммунист газетаси, №57 (16218), 1990, 22 март, -1 б.
3. Ёрматов Ф.Ж. “Ўзбекистонда аҳолини ижтимоий ҳимоялаш тизими: ҳолати, шаклланиш жараёни, ривожланиш истикболлари (1991-2010 йиллар. Жанубий вилоятлар мисолида)”, диссертация, Тошкент -2010, -51 б.
4. Каримов И.А. “Ўзбекистон мустақилликка эришиш оstonасида”- Т.:Ўзбекистон, 2012. –10-35 б.
5. Коммуна газетаси. № 82 (18. 705, 1989 й 28 апрел, 1-бет
6. Коммуна газетаси. №16(19.139), 1991 й 23 январ, 4-бет
7. Коммуна газетаси. №20(19.143), 1991 й 29 январ, 3-бет

8. Коммуна газетаси. №114(19.237), 1991 й 20 июн, 2-бет
9. Коммунист газетаси. №31. (161 92) 1990 йил. 13 февраль. 3-бет
10. М. А. Абдуллаев, Б. М. Абдуллаев. Социал муаммоларнинг иқтисодий негизи.- Т.: 1990, - 15 б.
11. Ф. Рўзиев. Мустақилликнинг иқтисодий асослари.- Т.: Ўзбекистон, 1991. – 11.
12. Ғ.Ҳожиёв, М.Қосимов. Экономика муаммолари ва ечимлари.// Коммуна газетаси, №82 (18.705), 1989, 28 апрель. -1 б.

КАВКАЗОРТИДАН АМЕРИКА БОЗОРИГА**Турдали Қамбарович Нуридинов**

Қўқон давлат педагогика институти

turdali.nuridinov@mail.ru**АННОТАЦИЯ**

Мақолада БХСРнинг 1922-1923 йилларда АҚШ билан олиб борган иқтисодий алоқалари ёритилади. Кавказортида фаолият олиб борган савдо бўлими АҚШнинг “Кавказ Трейдинг”, Гершкович ва ўғил” фирмалари билан савдо алоқаларини ўрнатди. Совет савдо ташкилотларининг аралашуви натижасида ҳамкорлик муносабатларига барҳам берилганлиги ёритилади.

Калит сўзлар: БХСР, Кавказорти, савдо бўлими, “Кавказ Трейдинг”, Гершкович ва ўғил”

FROM THE CAUCASUS TO THE AMERICAN MARKET**Turdali Kambarovich Nuridinov**

Kokand State Pedagogical Institute

turdali.nuridinov@mail.ru**ABSTRACT**

This article covers the history of economic relations with the USA in 1922-1923. The sales department in the Caucasus has established trade relations with the US companies Kavkaz Trading, Gershkovich and Son. As a result of the intervention of Soviet trade organizations, cooperation was terminated.

Keywords: BPSR, Caucasus, Sales-representative, “Caucasus Trading”, “Gershkovich and Son”.

КИРИШ

Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини қўлга киритиши натижасида республикаимиз халқаро муносабатларнинг тўла қонли субъектига айланди. Мазкур жараён нафақат Ўзбекистон, балки унинг ҳудудида мавжуд бўлган давлатларнинг совет даврида олиб борган ташқи алоқалари тарихини илмий асосда ёритишни долзарб масалалардан бири сифатида кун тартибига қўймоқда. Бугунги кунда Ўзбекистонда амалга оширилаётган изчил ва тизимли ислохотлар,

айниқса, ташқи сиёсатдаги улкан ўзгаришлар халқаро муносабатлар тарихини илмий асосда ўрганиш масаласини заруратга айлантирмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Совет даври тадқиқотларида БХСР тарихи ҳукмрон мафкура меъёрлари асосида ўрганилиб, республиканинг хорижий давлатлар билан муносабатлари деярли ёритилмаган. Мустақиллик йилларида Қ. Ражабов, Ф. Қосимов, С. Иноятов, У. Рашидов, Ш. Ҳайитов, С. Бадриддинов, К. Раҳмоновлар томонидан БХСР тарихининг турли масалалари ўрганилган. Хорижий ва ўзбек тарихчилари тадқиқотларида XX аср бошларида Бухорода бўй берган ижтимоий- сиёсий жараёнлар, совет ҳокимиятига қарши кураш масалалари ўрганилиб, ташқи алоқалар масаласи тадқиқот доирасидан четда қолган.

Ушбу мақолада тизимлаштириш, қиёсий таҳлил, анализ ва синтез ҳамда муаммовий-хронологик каби илмий тадқиқот усуллардан фойдаланилди.

БХСР даврий матбуоти ва Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви фондларида сақланаётган архив ҳужжатлари материаллари илк марта илмий муомалага тортилиши натижасида БХСРнинг АҚШ савдо ташкилотлари билан олиб борган алоқаларига оид маълумотлар аниқланди.

НАТИЖАЛАР

Тарихан қисқа муддат давомида мавжуд бўлишига қарамасдан БХСР ҳукумати жуда фаол ташқи сиёсат олиб борди. БХСР ҳукуматининг хорижий мамлакатлар билан олиб борган сиёсий, иқтисодий, маданий, илмий-техникавий ҳамкорликдан кўзлаган мақсади “халққа эркин маишат, иқтисодий озодлик, асрлардан буён амирликнинг асоратида ётган халқни маданият тараққийсига чиқармоқ эди” [1]. БХСРнинг ташқи сиёсати совет ҳукумати билан тузилган шартномалар доирасида амалга оширилишига қарамасдан, Бухоро совет республикалари, Афғонистон, Туркия, шунингдек, Ғарбнинг ривожланган мамлакатлари билан кенг ҳамкорликни йўлга қўйишга ҳаракат қилди. Республика ҳукумати ғарбий Европа ва АҚШ билан иқтисодий ва маданий алоқаларни ўрнатиш масаласига алоҳида аҳамият қаратди. БХСР ҳукумати раҳбарлари совет мустамлакачилигидан халос бўлишнинг шартларидан бири Бухорода замонавий халқ хўжалигини барпо этиш, дунёнинг илғор мамлакатлари билан кенг ҳамкорликни йўлга қўйиш эканлигини яхши тушунган. БХСРнинг ички ва ташқи сиёсати устидан совет давлат органлари ҳукмронлиги ўрнатилган бўлишига қарамасдан, республиканинг табиий бойликларини саноат асосида ўздаштириш учун 1921 йилдаёқ хориж капитали, биринчи навбатда

Германия капиталини жалб қилиш масаласи ҳукумат даражасида муҳокама қилинди [2].

1921 йил баҳоридан РСФСР иқтисодиётида янги иқтисодий сиёсатга ўтилиши натижасида иқтисодий чекловлар бекор қилиниб, мамлакат иқтисодиётига хорижий фирмалар, чет эл капитали кириб кела бошлади. Аввало, Ғарбий Европанинг ривожланган давлатлари ва АҚШ билан кенг иқтисодий ҳамкорликни ўрнатиш имкониятлари ўрганиб чиқилди. БХСР учун Кавказorti худуди Ғарбий Европа ва АҚШ бозорларига чиқиш кўприги вазифасини бажариши лозим эди. Бухоронинг Европа давлатлари билан иқтисодий алоқаларини йўлга қўйиш мақсадида 1921 йил 15 декабрда Бухоро ташқи савдо бўлимининг Боку, Ботуми, Тбилиси шаҳарларида бўлимларини очишга қарор қилинди [3. 191]. БХСР савдо ваколатхонасининг Тбилисидаги бўлими 1922 йил 4 ноябрдан 1923 йилнинг 15 сентябригача, Ботумидаги бўлими 1922 йил 9 декабрдан 1923 йил 7 сентябригача фаолият кўрсатди [4].

Кавказортининг Боку, Тифлис, Ботуми шаҳарларида фаолият юритган савдо бўлимлари, нафақат бу ердаги давлат ва хусусий фирмалар билан, балки Кавказортида ваколатхоналари мавжуд бўлган Ғарбий Европа ва АҚШ фирмалари билан ҳам ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйди. Савдо ваколатхонаси Бухоро қишлоқ хўжалигига буғ ва электр машиналарини олиб кириш, чорва маҳсулотларини хом ашё сифатида эмас, балки тайёр маҳсулот сифатида чет эл бозорига олиб чиқишга аҳамият қаратади. БХСР ҳукуматининг иқтисодий сиёсатида Бухоронинг табиий бойликларидан мамлакат тараққиёти учун фойдаланишда илғор техникага эга бўлган мамлакатларга концессия бериш масаласи муҳим ўрин тутди [5].

БХСРнинг Кавказортидаги савдо бўлимлари Ғарбий Европанинг саноати ривожланган мамлакатлари ва АҚШ билан савдо ва техникавий ҳамкорликни ўрнатишда муайян ишларни амалга оширди. 1923 йил бошларида БХСРнинг Кавказортидаги савдо ваколатхонаси хорижий мамлакатлар билан иқтисодий ҳамкорликни янада кенгайтди. БХСР савдо ваколатхонаси Ғарбий Европанинг Швеция, Италия, Франция, Англия каби мамлакатлари ҳамда АҚШнинг савдо-саноат доиралари билан ўзаро иқтисодий алоқаларни ўрнатди.

БХСРнинг Кавказортидаги савдо ваколатхонасининг Кавказортида фаолият юритган АҚШ савдо, ишлаб чиқариш муассасалари билан йўлга қўйган иқтисодий ҳамкорлиги қисқа муддат давом этган бўлишига қарамасдан муҳим йўналишлардан бири бўлган. Бу даврда Бухорода мавжуд бўлган совет ҳарбий қисмларининг барча харажатлари БХСР ҳукумати зиммасига юкланган эди. Кавказортидаги савдо ваколатхонаси ҳарбий ҳаракатларда қатнашаётган совет

аскарлари учун хорижий ҳамкорлардан Бухоро маҳсулотлари эвазига кийим-кечак сотиб олишга жалб қилинди. Савдо ташкилоти вакиллари ушбу масалада АҚШ фирмасига мурожаат қилди. БХСРнинг Кавказортидаги савдо бўлимлари билан ҳамкорликни АҚШнинг “Кавказ трейдинг корпорейшн” фирмаси бошлаб берди. Бош ваколатхонаси Нью-Йоркда жойлашган, Истанбул ва Ботумида бўлимлари мавжуд бўлган АҚШнинг “Кавказ трейдинг” корпорацияси 60 кун ичида Ботуми портига 2 минг дона ҳарбий кийим-бош етказиб беришни таклиф қилади. Унинг вакиллари 1922 йил 22 октябрда БХСРнинг Тбилисидаги савдо бўлимига Америкада ишлаб чиқарилган 2000 дона ҳарбий кийим-кечакнинг ҳар бирини 9 доллар нархда БХСРга сотиши мумкинлигини билдирди. [6. 67]. 1922 йил 26 октябрда АҚШнинг мазкур ширкати вакили Левинсон жами 388 жуфт “Вера” этигини 4,5 доллар нархда, “Итбоши” деб номланган бўзни эса 5,5 доллар нархда сотилишини маълум қилади. Ушбу Америка корпорацияси Кавказортида Бухоро халқ хўжалиги учун зарур бўлган “Третта” пахта тозалаш ускуналари, “Эмерзон” тракторлари ва бошқа қишлоқ хўжалик жиҳозлари савдосини ташкил этган эди [7. 18]. Аграр мамлакат бўлган Бухорода етиштирилган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашда юқоридаги техника жиҳозларининг аҳамияти катта бўлган.

1923 йил бошларида БХСРнинг Кавказорти савдо бўлимларининг хорижий мамлакатлар билан ҳамкорлик доираси кенгайди. Америкалик ҳамкорлар Бухорода етиштириладиган ширинмия ва қорақўл тери маҳсулотларига катта қизиқиш билдирдилар. Юқоридаги маҳсулотларга Кавказорти бозорида талаб доимий равишда ортиб борган. Масалан, 1923 йил 24 январда ширинмиянинг бир пуди (1 пуд 16 килограммга тенг) Ботумида 5 рубль 50 тийинни ташкил этган. БХСРнинг савдо ваколатхонаси хорижий ҳамкорлик билан муносабатларни совет ташқи савдо органлари назорати ва иштирокида амалга оширишга мажбур эди. Бухорода етиштирилган қорақўл тери маҳсулотларини Америка бозорига олиб чиқиш масаласида АҚШ савдо корпорацияси вакиллари “Росгосторг” (Россиянинг ташқи савдо масалалари бўйича давлат идораси) билан музокаралар олиб борди. Шунингдек, БХСР халқ хўжалигига хорижий концессияларни киритиш бўйича музокаралар бошланди [8].

Бухоронинг машхур қорақўл териси БХСР савдо ваколатхонасининг ташқи савдо алоқаларида муҳим маҳсулот ҳисобланган. Унга ғарбий Европа ва АҚШ бозорида талаб юқори бўлиб, доимо ортиб борган. Ушбу маҳсулотнинг хориж бозорида харидоргирлиги ва қимматлиги ҳатто совет ташқи савдо вакиллариининг эътиборини тортган эди. Бухоро қорақўлини АҚШ бозорига олиб кириш масаласида совет ташқи савдо ташкилотининг Кавказортидаги бўлими

Германия ишбилармонлари билан музокаралар олиб борди. Натижада 1923 йил 9 февралда “Росгосторг”нинг Кавказорти бўлими ва Германия савдо фирмалари ўртасида 500 минг олтин рубль қийматдаги Бухоро қорақўл терисини Америка бозорида кимошди савдоси орқали совет савдо вакилларининг бевосита иштироки ва назорати остида сотишга оид келишувга эришилди [7].

Бухоро қорақўл тери маҳсулотларини АҚШ бозорига олиб кириш масаласида Американинг бошқа савдо муассасалари ҳам қизиқиш билдирди. Жумладан, 1923 йилнинг мартада бош офиси Нью-Йоркда жойлашган “Альберт Гершкович ва ўғил” фирмаси БХСР савдо ваколатхонасининг Боку бўлимига қорақўл тери маҳсулотларини харид қилиш бўйича таклиф билан мурожаат қилди. Мазкур таклиф БХСР ҳукумати томонидан ўрганиб чиқилиши учун 1923 йилнинг 19 мартада Кавказортидаги савдо ваколатхонаси томонидан Бухоро савдо-саноат идораси мудир И. Изомшоевга юборилди [9].

Икки томон ўртасидаги келишув шартлари бажарилган тақдирда БХСР савдо ваколатхонаси 1923 йил 15 мартда Нью-Йоркнинг “Гершкович ва ўғил” фирмасига қорақўл терини етказиб берса, БХСР 2000 олтин рубль миқдорида фойда кўриши мумкин эди [10].

Бухоро савдо ваколатхонаси АҚШнинг мазкур фирмаси билан ҳамкорликни кенгайтириш мақсадида 1923 йил 12 июлда Бокуда фирма вакили К. Вейслейб билан Бухоро қорақўл терисини сотиб олиш бўйича шартнома тузди. Унга кўра қорақўл терининг ҳар донасига 4 лира 45 пиастр баҳо белгиланиб, жами 17818 дона қорақўл терини сотишга келишилади. Бироқ совет давлати томонидан ташқи савдони амалга ошириш бўйича ўрнатилган меъёрлар БХСРнинг иқтисодий манфаатларига зид бўлиб, ваколатхона томонидан ташқи бозорга олиб чиқиладиган Бухоро маҳсулотларига юқори белгиланганлиги уни сотиш масаласида қийинчиликларни келтириб чиқарган. Шунингдек, хорижий ҳамкорлар маҳсулот эвазига тўланадиган пул маблағларини тўғридан-тўғри ваколатхона ҳисобига эмас “Росгосбанк”нинг Кавказортидаги бўлимлари ҳисобига ўтказишлари шарт бўлган. БХСР савдо ваколатхонаси мазкур масалани ижобий ҳал этишда ёрдам бериш учун Грузия ҳукумати раҳбари Ш. Элиавага мурожаат қилади. Ш. Элиаванинг фаол аралашуви натижасида 1923 йил 29 августда сотилган қорақўл тери АҚШ бозорига божхона тўловисиз 14 минг лира ва 300 червонец яъни ҳар пудига 10 рублдан тўлаган ҳолда олиб чиқилди [9]. Маҳсулот учун тўланадиган 8570 червонец маблағнинг 50% Истанбулда жойлашган голланд банки ҳисобидан “Росгосбанк”нинг Тифлис ва Боку бўлимларига ўтказиб берилиши белгиланган эди [11].

СССР ташкил топгач, тоталитар давлатга хос сиёсат юритилиши натижасида СССР таркибига кирмаган республикаларнинг чекланган ташқи алоқаларини тўлиқ тарзда совет давлат ташкилотлари ваколатига ўтказиш авж олдирилди. Натижада Кавказортидаги БХСР савдо ваколатхонаси фаолияти устидан қатъий назорат ўрнатилиб, чет фирмалари билан ҳамкорлик муносабатлари совет вакиллари томонидан юритилди. Масалан, 1923 йил 6 июлда БХСР савдо ваколатхонаси АҚШ фирмаси вакили билан Россия вакили Д. Сойфер воситачилигида қоракўл тери териси савдоси бўйича музокаралар олиб борди. Бухоро вакиллари маҳсулотга 3 доллар 10 цент нарх белгиланган бўлса, харидор томонидан 2 доллар 60 цент нарх қўйилди. Хорижий харидор тўловни рус пул бирлигида эмас, балки АҚШ долларида тўлашни амалга ошириш таклифини илгари сурди [7].

Бухоро савдо ваколатхонаси молиявий масалаларда ҳам бир қатор қийинчиликларга дуч келди. Ўтказиб берилган маҳсулот учун маблағларнинг узок вақт давомида турли банкларда қолиб кетиш ҳолатлари рўй берди. Бундай ҳолатларни ҳал этиш учун БХСР савдо вакиллари совет молиявий ташкилотларига мурожаат қилишга мажбур бўлдилар. Масалан, БХСР савдо ваколатхонаси ўринбосари 1923 йил августда “Росгосбанк”нинг Ботуми бўлими бошлиғи Боринскийга АҚШ фуқароси К. Вейслейб қоракўл тери учун тўлаши зарур бўлган 8 570 червонец маблағни Истанбулда жойлашган Голландия банкида қолиб кетаётганлигини маълум қилиб, ушбу масалада ёрдам сўрайди.[11. 77]. БХСР савдо вакиллари томонидан К. Вейслеб фирмасига сотилган 12 333 дона қоракўл тери учун тўланиши лозим бўлган 8622 червонец маблағ Россия давлат банкининг Ботуми бўлимига ўтказилиши белгиланган бўлиб, Бухоро савдо ваколатхонасининг хорижий фирмалар билан ҳамкорлиги РСФСР молия халқ комиссарлиги томонидан бошқарилган [7].

Барча қийинчиликларга қарамасдан қоракўл терини Америка бозорига чиқариш давом эттирилди. 1923 йил 10 августда БХСР савдо ваколатхонаси АҚШ фирмасига 17 818 дона қоракўл терини 58 577 турк лирасига сотди ва маҳсулот Германиянинг “Понтос” параходи орқали жўнатилади [7. 45]. Америка савдо-саноат доираларининг Бухоро чорвачилик маҳсулотларига қизиқишлари доираси кенгайиб борди. Бироқ икки томон ҳамкорлиги совет вакиллари воситачилигида амалга оширилди. АҚШнинг “Гершкович ва ўғил” фирмаси БХСРда етиштирилган тери савдосини йўлга қўйиш масаласида 1923 йил 30 августда “Внешторг” вакили С. Шермазовга мурожаат қилади. У БХСРнинг Боку савдо бўлими вакили Г. Ратнерга АҚШ фуқароси К. Вейслейб 10 фунт эчки терисини сотиб олиш бўйича мурожаат қилганлигини маълум қилади [12].

БХСР савдо ваколатхонаси транспорт соҳасида совет ташкилотларига қарам бўлган. Совет транспорт ташкилотлари Бухоро маҳсулотларини чет элга жўнатишга ҳалақит қилди. Жумладан, 1923 йил 23 июлда Бухоро савдо ваколатхонасининг АҚШ савдо уюшмасига сотиши лозим бўлган 17 808 дона қоракўл тери 9 ой мобайнида “Доброфлот”нинг Боку бўлимида тўхтаб қолди [13. 63]. Чет эл ташкилотлари Бухоро маҳсулотлари пулини Россия давлат банки ҳисобига жўнатишга мажбур бўлган. БХСР савдо ваколатхонасининг молиявий қарамлиги томонлар ўртасидаги муносабатларнинг ёмонлашувига олиб келди. Масалан, 1923 йил 10 августда БХСР савдо ваколатхонаси РСФСР давлат банки Ботуми бўлимидан АҚШ фирмасига сотилган 17 818 дона қоракўл тери учун тўланиши лозим бўлган 58 577 турк лирасини 31 августга қадар ваколатхона ҳисобига ўтказиб беришни сўрайди. БХСР савдо ваколатхонаси “Альберт Гершкович ва ўғил” фирмаси директори К. Вейслейбдан 1923 йилнинг 18 апрелида тузилган шартноманинг 30% пулини тўламаганлиги, 12 июлдаги шартнома бузилганлиги учун 10 минг турк лираси тўлаш ҳамда қоракўл терини сақлаш ва жўнатиш билан боғлиқ харажатлар учун 5 минг турк лираси тўлашини талаб қилади [13]. Бу масалада БХСР мухтор вакили Н. Саиджонов РСФСР ташқи савдо халқ комиссарлигининг Кавказортидаги ваколатхонасига мурожаат қилиб, жаримани АҚШ фирмасидан ундиришда ёрдам беришни сўрайди [11]

МУҲОКАМА

СССРда тоталитар давлат белгиларининг кучайиб бориши натижасида БХСРнинг чет мамлакатлар билан ташқи иқтисодий алоқалари доираси қисқариб борди. Совет ҳукумати хорижий давлатлар билан тузган шартномалари орқали БХСРнинг ташқи алоқаларини бутунлай тугатиш томон йўл тутди. 1923 йил 8 октябрда СССР ва БХСРнинг Афғонистон билан тузган савдо шартномаси лойиҳасининг 5 моддасида Англия ва Ҳиндистонда ишлаб чиқарилган маҳсулотларни Бухоро бозорига киритмаслик чоралари кўрилади [14]. Ушбу шартноманинг тузилиши натижасида БХСРнинг нафақат Афғонистон билан балки, Кавказорти орқали Ғарбий Европа давлатлари ва АҚШ билан иқтисодий ҳамкорлигини тугатиш жараёни бошланди. Совет давлат ташкилотларининг БХСРнинг Кавказортидаги савдо ваколатхонаси устидан тўлиқ назорати ва тазйиқи натижасида 1923 йилнинг ёзида Боку, Тбилиси ва Ботуми бўлимлари ўз фаолиятини якунлашга мажбур бўлди.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, тарихан қисқа даврда фаолият юритганлигига, совет давлат органларига ташқи алоқаларни амалга ошириш, молиявий, транспорт масалаларидаги тўлиқ қарамлигига қарамасдан БХСРнинг Кавказортидаги савдо ваколатхонаси ғарбий Европанинг бир қатор мамлакатлари ва АҚШ савдо ва ишлаб чиқариш муассасалари билан иқтисодий ҳамкорликни ўрнатиш борасида бир мунча ишларни амалга оширди. Америка бозорига Бухоро маҳсулотларини олиб кириш мақсадлари тўлиқ амалга ошмасда, дастлабки қадамлар ташланди. БХСР ҳукумати ва унинг Кавказортидаги савдо бўлимлари совет ҳукумати органларининг тазйиқларига қарамасдан Бухоро халқ хўжалигини замонавий асосда ташкил этиш мақсадида АҚШ ва ғарбий Европанинг илғор давлатлари капитали ва техникасини республика халқ хўжалигига олиб кириш тадбирларини амалга оширди. Ушбу масалаларни ҳар томонлама ўрганиш ва АҚШ илмий доиралари билан мазкур масалада ҳамкорликни йўлга қўйиш давлатларимиз ўртасидаги муносабатларни янада ривожлантиришга хизмат қилади, деб ҳисоблаймиз.

REFERENCES

1. “Бухоро ахбори” 1922 йил, 8 июль.
2. Ўзбекистон Миллий Архиви, (кейинги ўринларда Ўз МА), 47-фонд, 1-рўйхат, 525-иш.
3. ЎзМА, 48-фонд, 1-рўйхат, 19-иш.
4. ЎзМА, 1914- фонд, 1-рўйхат, 1-иш.
5. ЎзМА, 53-фонд, 1-рўйхат, 26-иш, 68-варақ.
6. ЎзМА, 53-фонд, 1-рўйхат, 24-иш, 67-варақ.
7. ЎзМА, 1914-фонд, 1-рўйхат, 10-иш, 18-варақ.
8. ЎзМА, 1914-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 102-варақ.
9. ЎзМА, 53-фонд, 1-рўйхат, 5-иш, 125-варақ.
10. ЎзМА, 1914-фонд, 1-рўйхат, 9-иш.
11. ЎзМА, 1914-фонд, 1-рўйхат, 17-иш.
12. ЎзМА, 1914-фонд, 1-рўйхат, 11-иш.
13. ЎзМА, 1914-фонд, 1-рўйхат, 13-иш.
14. ЎзМА, 1914-фонд, 1-рўйхат, 503-иш.

МИФОЛОГИЗАЦИЯ ВА МИФОЛОГИК ТАФАККУР ИЛМИЙ ИХТИРОЛАР АСОСИ СИФАТИДА

Мухриддин Абдимуратович Усманов

ЎзМУ таянч докторанти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада мифология ва мифологик тафаккурнинг мазмуни фундаментал тадқиқотлар доирасида таҳлил этилган. Шунингдек, мифологик тафаккур бевосита дунё, жамият ва инсонни англашнинг қадимий шакли сифатида таҳлил этилган. Мифологик тафаккурнинг зарурат юзасидан, тафаккурнинг ривож, умуман социумнинг эҳтиёжларидан келиб чиққан ҳолда, инсон моҳиятини, табиий ва ижтимоий ҳодисаларнинг турли рамзий тизимлар орқали етказиб берилишини англаш натижасида вужудга келганлиги асосланган. Шу билан бирга, мифологик тафаккурга илмий янги ғояларнинг асоси сифатида ёндошилган.

Калит сўзлар: Фан, миф, мифология, дунёқараш, мифологик тафаккур, коммуникация, психологик омил, ихтиро, кашфиёт.

MYTHOLOGY AND MYTHOLOGICAL THINKING AS THE BASIS OF SCIENTIFIC INVENTIONS

Muhriddin Abdimuratovich Usmanov

Doctoral student of National University of Uzbekistan

ABSTRACT

In this article, the content of mythology and mythological thinking is analyzed in the context of fundamental research. Mythological thinking has also been directly analyzed as an ancient form of understanding the world, society, and man. Mythological thinking is based on the necessity that the development of thinking is based on the understanding of human nature, the transmission of natural and social phenomena through various symbolic systems, based on the needs of society in general. At the same time, mythological thinking is approached as the basis of new scientific ideas.

Keywords: Science, myth, mythology, worldview, mythological thinking, communication, psychological factor, invention, discovery.

КИРИШ

Мифологизация муайян ғоюя, қараш, нуқтаи-назарнинг айни замонни янгича усул ва воситалар билан ўзгартиришга хизмат қиладиган шаклда намоён бўлишидир. Ижтимоий онг шакллариининг ўзаро уйғун ҳолда муносиб намоён бўлиши тафаккурни янгилайди ва янгича ёндашувларни пайдо қилади. Бу кўплаб

соҳаларда инновация қўллаш ва тараққиёт учун хизмат қилади. Масалан, мифологизация бадий асарлар яратиш, уларни сахналаштириш, янгича моделдаги автомобил лойиҳасини тайёрлаш, электроника ва робототехникада янги намуналарни вужудга келтириш каби ҳолларда кўринади. Илм-фан янгиликлар билан бойитилиши бевосита мифологик тафаккур ва мифологизация билан боғлиқ.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Илм-фан тараққиёт замонавий мифологизация, уни тадқиқ қилишнинг янги усуллари, шакллари кўп қилиш заруратини намоён қилмоқда. Шу сабабли бизнинг фикримизча замонавий мифология ва унинг аҳамияти тўғрисида мулоҳаза юритиш аҳамияти жиҳатдан ўринли. Мазкур тушунчани ижтимоий жараёнлар маҳсули сифатида тадбиқ қилган ҳолда фикр юритар эканмиз, ўз навбатида у қатор ижтимоий ва психологик омилларга, жумладан, шахсининг ўзига ҳослигига ҳам боғлиқ. Мазкур жараён аниқсиз, иккиламчи мифологизация, яъни бадий асарларни экранлаштиришда яққол кўзга ташланади. Мифологизация жараёни тафаккур тарзи билан бевосита боғланган бўлади. В.М.Пивоевнинг “Мифологик тафаккур дунёни англаш усули сифатида” номли асарида ҳам мазкур атама билан белгиланган бешта турли ҳодисларни ажратиб кўрсатган:

- дунё ҳақидаги қадимий фикр, уни ўзлаштириш натижаси;
- диннинг бадий безак берилган ва жонлантирилган догматик асоси;
- санъатда қўлланиладиган, функционал ва ғоявий жиҳатдан қайта тафаккур қилинган, аслида бадий образларга айлантилган қадимий афсоналар;
- оммавий кундалик тафаккурнинг етарли даражада маълумотга эга бўлмаганлиги ва етарли даражада юқори ишонувчанлик билан боғлиқ бўлган нисбатан барқарор стереотиплари;
- аниқ мақсадли равишда жамоат фикрини шакллантирувчи тарғибот ва мафкурага оид такрорланувчи иборалар. Мифологик тафаккурнинг мазмунини биз тўлиқ билишимиш учун В.М.Пивоевнинг таснифий қарашларидан асос сифатида фойдаланган ҳолда мифологик тафаккурнинг бошқа хусусиятларини таҳлил қиламиз. Хусусан, миф индивиднинг ички ва ташқи воқелигини бошқариш, тартибга солиш имконини беради ва шу тарзда индивидиал ва жамоавийни ўзида мужассамлаштиради. Содда тафаккур тарзида миф рамзий мавҳумликдан ҳоли бўлган, бироқ замонавий тафаккурдан фарқли равишда

ўзида амалий шаклдаги ишончни ʔамраб олган воқелик сифатида қабул қилинади.

Мифологик тафаккур бугунги кунда ҳам инсон руҳиятининг замирида мавжуд бўлиб келмоқда ва инсон ўзи англамаган ҳолда унинг таъсирига тушиб қолади. Ҳар бир муайян маданиятда шаклланган афсоналар тўплами бир-биридан деярли фарқ қилмайди. Янги шаклларга кирган тафаккур аслида кўп асрлар қандай бўлган бўлса, шундайлигича қолган. Бу каби тафаккур айниқса инкирозли вазиятларда, инсон мавжуд вазиятлардан чиқишнинг оқилона усуллари топа олмаган ёки ушбу усуллар уни қониқтирмаган ҳолатда намоён бўлади. Мифологик тафаккур тараққиётида сеҳргарлик билан ҳам боғлиқлик элементлари мавжуд. “Нисбатан содда техник воситалардан фойдаланиш мумкин бўлган барча ҳолатларда ҳам сеҳр-жодуга мурожаат қилиш инкор қилинади”. Шунинг учун тафаккурда илмий ва ноилмий билимларнинг ўзари кураши намоён бўлади.

Содда маданиятда миф бошқа нарса ўрнини боса олмайдиган вазифани бажаради: у ишончни ифодалайди, мустаҳкамлайди ва кодлаштиради: у маънавий тамойилларни оқлайди ва ҳаётга жорий қилади; у инсонни йўналтириб турувчи амалий, психологик қоидаларни қамраб олади. Бизнинг назаримизда янги мифологияни тадқиқ қилишда социологик ёндашув ҳам муҳим ҳисобланади. Маълумки, жамият ўз қонунларига кўра ривожланади ва индивидуалликдан устун воқеликни ифодалайди. Социум қонунларига кўра яшаётган инсон ўзида иккита ибтидони мужассамлантиради: архетипларни белгилаб берувчи индивидуал ва жамоавийлик. Мазкур контекстда асосий тадқиқотлар Э.Дюркгеймнинг тадқиқотлари ҳисобланади.

Тадқиқотчи ўзининг «Диний ҳаётнинг элементар шакллари. Австралиядаги тотемик тизим» китобида мифологик тасаввурлар ижтимоий воқеликнинг акси эканлиги ҳақида ёзган. Шундай қилиб, у мифологияни жамоавий, сакрал тушунчалар сирасига, индивидуални эса – шахсий хусусиятлар сирасига киритган. Унинг фикрига кўра, мифология жамиятнинг ўзига хос акси ва тузилмаси ҳисобланади.

Шунингдек, мифни тадқиқ қилишда эҳтимолий рамзий ёндашувга ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Биз мазкур ёндашувни маълум даражадаги шартлиликка асосланган ҳолда ажратиб кўрсатамиз, унинг вакиллари – Э.Каунт, Э.Кассирер. афсонани фан ва тил билан бир қаторда мавжуд бўлган мураккаб рамзий шакллар сирасига «киритди». Унинг фикрига кўра рамз ҳиссий қабул қилишнинг ўзига хос синтези, афсона эса – воқеликни мустақил равишда тузилмалаштириш қобилиятига эга бўлган қандайдир универсум сифатида анланган. Мазкур

жихатдан айтиш мумкинки, мифнинг вазифаси инсоннинг табиат ва жамият билан ўзаро боғлиқлигини ўрнатишдан иборат.

НАТИЖАЛАР

С. Лангер мифологик рамзларга инсониятнинг маънавий маданиятидаги универсал вазифа хос, деб ҳисоблаган, афсоналарни эса яна бир маротаба муаллиф томонидан қўшимча маъно тақдим қилинган, яъни маданиятни қутқариб қолиш воситасига айланивчи «рамзларни ишлаб чиқариш» нуқтаи назаридан ифодаланган. У.Урбан ва Э.Каунт афсонанинг бошқа рамзий шакллар қаторидаги алоҳида ўзига хослигини тан олганлар, унинг дунёнинг индивидуал манзарасини тузилмалаштиришда муҳим ўрин тутган креатив томонини алоҳида таъкидлаб ўтган ҳолда, афсонанинг вазифаси фақатгина табиий ва ижтимоий ҳодисаларини акс эттиришдан иборат эмаслигини ёзганлар.

Замонавий мифологиянинг амалий аҳамиятини ўрганар эканмиз, бугунги кунда мифологизациянинг қандай замонавий назариялари мавжуд эканлигига ҳам алоҳида тўхталиб ўтиш лозим. Биз бунинг остида нафақат ўз тақлифларининг асосий ўзагига айланган асрлар ва уларнинг назарий концепцияни тақлиф этувчи тадқиқотларни, балки биз яшаб турган замонавий жамиятда содир бўлаётган жараёнларни таҳлил қилишни ҳам назарда тутмоқдамиз.

Ўзининг тадқиқотида мифологияни «коммуникациянинг дунё тўлқинлари» контекстида тадқиқ қилган канадалик олим М.Маклюэннинг назарияси алоҳида эътироф этишимиз лозим. Унинг фикрига кўра, оммавий коммуникациялар оммавий тафаккурни афсоналаштирган ҳолда жамоат фикрининг шаклланишида улкан ўрин тутди. Шундай қилиб, замонавий постиндустриал жамиятда афсона оммавий ишлаб чиқариш маҳсули сифатида оммавий тафаккурни ташкиллаштириш ва уларни бошқаришнинг ўзига хос тамойилига айланади.

Шунингдек, жамият томонидан ишлаб чиқарилувчи, ижтимоий ҳаётга катта таъсир кўрсатиши мумкин бўлган ижтимоий, сиёсий, бадиий афсоналар ҳам М.Маклюэннинг илмий таҳлили предметида айланди. Асосан янги афсоналар ва уларни ижтимоий хусусиятлари, омма тафаккурини бошқариш воситасига айланишига ёрдам берувчи механизмлар ҳам қизиқтирган. М.Маклюэн замонавий маданиятнинг оммавий истеъмолчи қудратини «жиловлаш» мақсадида афсоналарни ишлаб чиқаришга бўлган мавжуд эҳтиёжини бир неча маротаба таъкидлаб ўтган.

МУХОКАМА

Оммавий коммуникация замонавий маданият қиёфасини ўзгартирган ҳолда одамларнинг тафаккури ва онг остига фаол кириб боради. Мазкур таъсир куйидаги тарзда содир бўлади. Аввал виртуал дунё чегаралари тезкор суръатлар билан кенгайиб боради, бу эса ўз навбатида ижтимоий ўзгаришларнинг жадаллашиб боришига олиб келади. Сўнгра бошқариш (манипуляция) ёрдамида қабул қилишнинг ахлоқий стандартларининг мустаҳкамланишига олиб келувчи хулқ ва муносабатларнинг моделлари пайдо бўла бошлайди. Натижада маълумот ҳажми ва унинг одамларга психологик таъсири даражаси ортиб боради.

ХУЛОСА

Мифологиянинг ижтимоий жараёнларда бевосита турли қадриятлар тизимига кириб борган ҳолда инсоннинг ижобий тафаккурини шакллантириш имконига эга. Мифология маданиятни яратиш қобилиятига эга, бу эса ўз навбатида жамиятни ижобий модернизация қилишнинг асосий манбасига айланади. Дунёдаги афсоналарнинг ўхшашлиги айнан барча даврлар ва кўп халқларда мавжуд бўлган қадриятлар тизимидаги қандайдир умумийлик мавжуд эканлиги кўрсатади, бироқ архетипик муаммолар мажмуининг архетипик такрорланиши замонавий инсон учун уларни ҳал этишнинг яширин усулига айланиб бормоқда.

REFERENCES

1. В. М. Пивоев. «Мифологическое сознание как способ освоения мира». Петрозаводск, 1991.
2. Э.Кассирер. Понятие символической формы в структуре о духе // Культурология XX век. — 1998. — № 11. — С. 37—66.
3. Кассирер, Э. Избранное: Индивид и космос / Пер. А. Н. Малинкина. — М.—СПб.: Университетская книга, 2000.
3. S. I. Doniyev, F.A. Ibrakhimov, I.S.Joldasov. Trends int the development of primary education (an example of the finnish system of primary education). Journal of innovatsions in pedagogy and psychology 2, 387-393.
4. U.J.Mansurov, F.A.Ibrohimov. Postindustrial jamiyat sharoitida insonning begonalashuv muammosi. Ilm sarchshmalari 9 (1), 14-17-betlar.
5. Б Хусанов.. Эстетик тарбия кластерининг таълимий асослари. Science and Education 1 (1).

МЕТОД ЛИНЕЙНО-ЦИРКУЛЯРНЫЙ ДИХРОИЗМА ОДНОФОТОННОГО ПОГЛОЩЕНИЯ ПОЛЯРИЗОВАННОГО СВЕТА В ТЕЛЛУРЕ ДЫРОЧНОЙ ПРОВОДИМОСТИ

Наргизахон Зокиржон кизи Мамадалиева

PhD, доцент кафедры “Физика и астрономии” КГПИ

АННОТАЦИЯ

Рассчитаны спектральная и температурная зависимость коэффициента однофотонного поглощения поляризованного излучения и исследован линейно-циркулярный дихроизм в теллуре дырочной проводимости. При этом учтено когерентное насыщение конечного состояния дырок.

Ключевые слова: физика, масса, линейно-циркулярный, дихроизм.

LINEAR CIRCULAR DICHROISM METHOD OF ONE-PHOTON ABSORPTION OF POLARIZED LIGHT IN HOLY CONDUCTIVITY TELLURIUM

Nargizakhon Zokirjon kizi Mamadaliyeva

PhD, Associate Professor of Physics and Astronomy, KSPI

ABSTRACT

The spectral and temperature dependences of the single-photon absorption coefficient of polarized radiation are calculated and the linear-circular dichroism in hole conductivity tellurium is investigated. In this case, the coherent saturation of the final state of holes is taken into account.

Key words: physics, mass, linear-circular, dichroism.

ВВЕДЕНИЕ

Нелинейное поглощение света в полупроводнике со вырожденной валентной зоной, обусловленное прямыми оптическими переходами между подзонами тяжелых и легких дырок и зависящее от состояния поляризации излучения исследовано в [1-8]. В этих работах считается, что нелинейность в зависимости коэффициента однофотонного поглощения от интенсивности возникает за счет резонансного насыщения поглощения. Это насыщение обусловлено фотоиндуцированным изменением функций распределения легких и тяжелых дырок в области импульсного пространства вблизи поверхности $E_{hh}(\vec{k}) - E_{hl}(\vec{k}) - \hbar\omega = 0$, соответствующей условию резонанса. Здесь

$E_{hh}^{\Gamma}(k)(E_{hl}^{\Gamma}(k))$ -энергетический спектр тяжелых (легких) дырок, ω -частота света.

LITERATURE REVIEW

В [8] исследован многофотонный линейно-циркулярный дихроизм (ЛЦД) в p -Ge в режиме развитой нелинейности, когда в поглощение вносят сопоставимый вклад n -фотонные процессы с $n = (1 \text{ ё } 5)$. В [9] исследован четырехфотонные процессы в полупроводниках, обусловленные оптическими переходами между подзонами валентной зоны. Однако однофотонный линейно-циркулярный дихроизм в теллуре дырочной проводимости остался открытым, к чему посвящена данная статья.

Здесь мы рассмотрим однофотонный линейно-циркулярный дихроизм поглощения поляризованного излучения с учетом эффекта когерентного насыщения [3,4] в теллуре дырочной проводимости, обусловленный прямыми оптическими переходами между подзонами валентной зоны. При этом считаем, что энергия фотона $\hbar\omega$ удовлетворяет неравенствам $\hbar\omega \ll E_g, D_{co}$, где E_g - ширина запрещенной зоны, D_{co} - спин-орбитальное расщепление валентной зоны.

В силу малости волнового вектора фотона по сравнению с волновым вектором электрона (дырки), образовавшего в результате поглощения, при расчете коэффициента поглощения света можно считать $|\vec{q}| \ll |\vec{k}|$ и положить $|\vec{q}| = 0$, где $\vec{q}(\vec{k})$ - волновой вектор фотона (дырок).

Тогда следуя по [3] коэффициент однофотонного поглощения можно записать в виде

$$K(\omega, T) = \frac{2p}{\hbar} \frac{\hbar\omega}{I} e_k^{\Gamma} (f_{1k}^{\Gamma} - f_{2k}^{\Gamma}) \left| M_{2k;1k}^{\Gamma}(\vec{k}) \right|^2 d(E_{2k}^{\Gamma} - E_{1k}^{\Gamma} - \hbar\omega), \quad (1)$$

где $M_{m;\vec{m}}^{\Gamma}(\vec{k})$ - матричный элемент оптического перехода из состояния

$|m\vec{k}\rangle_{\Gamma}$ в $|m\vec{k}\rangle_{\Gamma}$, $I = \frac{n_w \omega^2 A_0^2}{2\pi c}$ - интенсивность света, E_{lk}^{Γ} - энергетический спектр дырок в подзоне l (для p -Te $l = M_1, M_2$), f_{lk}^{Γ} - их неравновесная функция распределения при однофотонном поглощении света, n_w - коэффициент преломления света на частоте ω . Остальные величины общеизвестные.

Поскольку матричный элемент оператора импульса определяется гамильтонианом носителей тока, который имеет вид [10]

$$\hat{H} = \hat{H}_0 + \sum_{\alpha} A_{\alpha} \sigma_{\alpha}, \quad (2)$$

где $\sigma_{\alpha} (\alpha = x, y, z)$ - матрицы Паули.

$$\hat{H}_0 = Ak_{\perp}^2 + Bk_z^2 + C(k_+^3 + k_-^3) + i\bar{\gamma}k_z(k_+^3 + k_-^3),$$

$A_x = \Delta_2 + C'(k_+^3 + k_-^3) - \eta_{\perp}k_{\perp}^2 - \eta_{\parallel}k_z^2 + i\gamma'k_z(k_+^3 - k_-^3)$, (3) $A_y = \delta''(k_+^3 - k_-^3) + \delta'''(k_+^3 + k_-^3)$, $A_z = \beta k_z + i\delta'(k_+^3 - k_-^3) + \delta_0 k_z(k_+^3 + k_-^3)$. Учитывая влияния оператора инверсии времени на волновые вектор дырок, т.е. $\hat{K} k_{\alpha} = -k_{\alpha}$ нетрудно показать, что зонные параметры β , δ' , C' , A , B , $\bar{\gamma}$, δ''' не меняют знаки при переходе от M к M , а δ_0 , η_{\perp} , η_{\parallel} , γ' , C , δ'' - меняют ($k_{\pm} = k_x \pm ik_y$, $k_{\perp}^2 = |k_{\pm}|^2$, $2\Delta_2$ - спин-орбитальное расщепление валентной зоны в точке M (P) зоны Бриллюэна).

Волновые функции дырок в подзонах (M_1 и M_2) валентной зоны являются суперпозицией состояний с проекцией момента количества движения на ось $Z (m_z = \pm 3/2)$

$$\Psi_{M_1} = \sum_{m_z = \pm 3/2} C_{m_z}^{(l)} |m_z\rangle, \quad (4)$$

где $C_{3/2}^{(1)} = C_{-3/2}^{(2)} = C_1 = \sqrt{(1+\eta)/2}$, $\eta = \beta k_z (\Delta_2^2 + \beta^2 k_z^2)^{-1/2}$. Здесь надо иметь ввиду, что выбор коэффициентов C_l ($l=1,2$) соответствует $\Delta > 0$, т.е. $C_1 \times C_2 = 2^{-1} \times \Delta_2 (\Delta_2^2 + \beta^2 k_z^2)^{-1/2}$ и содержит Δ_2 а не, где индекс “2” надо отнести к верхней дырочной подзоне, а “1” - к нижней. Поэтому, для осуществления перехода от точки M к P зоны Бриллюэна, введем параметр $r = -\Delta_2 / |\Delta_2|$ в C_2 , т.е. $C_2 = r \sqrt{(1-\eta)/2}$. Поскольку для нижней валентной зоны спектр $E_1 \sim -\sqrt{\Delta_2^2 + \beta^2 k_z^2}$ поэтому знаки C_1 и C_2 должны быть разными.

Согласно (2) энергетический спектр дырок в подзонах M_1 и M_2 описывается формулой:

$$E_{M_{1,2}} = \lambda_v \pm (\Delta_2^2 + \beta^2 k_z^2)^{1/2}. \quad (5)$$

Здесь $\lambda_v = Ak_{\perp}^2 + Bk_z^2$, $A = \hbar^2 / (2m_{\perp})$, $B = \hbar^2 / (2m_{\parallel})$, m_{\perp} и m_{\parallel} - поперечные и продольные эффективные массы дырок в подзонах M_1 и M_2 , равные с обратным знаком эффективным массам электронов, $A = 0.363 \times 10^{-14} \text{ eV} \cdot \text{cm}^2$, $B = 0.326 \times 10^{-14} \text{ eV} \cdot \text{cm}^2$, $A_x = \Delta = 63.15 \times 10^{-3} \text{ eV}$, $\beta_V^2 = 0.6 \times 10^{-15} \text{ eV}^2 \cdot \text{cm}^2$ [10] и не учтены релятивистски малые зонные параметры. Тогда одна из подзон валентной зоны имеет “горба”, глубина которого определяется соотношением

$\varepsilon_{\min} = \Delta - \left(\frac{\beta_V^2}{4A} + \frac{\Delta^2 A}{\beta_V^2} \right) = -2.37 \text{ meV}$, к чему соответствует волновой вектор:

$$k_{z,\min} = \pm \frac{1}{\beta_V} \sqrt{\frac{\beta_V^4}{4A^2} - \Delta^2} = \pm 2.16 \cdot 10^6 \text{ cm}^{-1}.$$

На рис. 1 представлен одномерный энергетический спектр дырок в валентной зоне теллура. Отметим здесь, что если увеличим значения поперечной эффективной массы дырок на 16%, тогда глубина горба увеличивается на 9%.

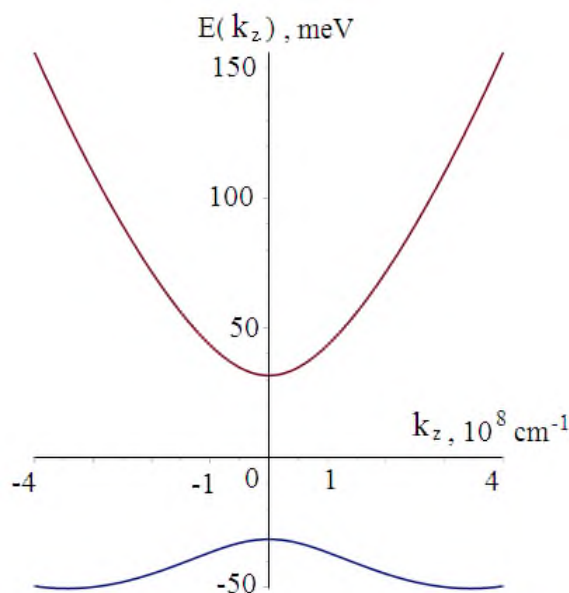

Рис. 1. Одномерный энергетический спектр дырок в валентной зоне теллура.

Тогда матричный элемент оператора импульса \vec{p} имеет вид

$$\begin{aligned} (\vec{e} \cdot \vec{p})^{(n)} &= \frac{1}{\hbar} \left\langle M'_r \left| \vec{e} \cdot \frac{\partial \hat{H}(\vec{k})}{\partial \vec{k}} \right| M_l \right\rangle = \\ &= \frac{1}{\hbar} \left\langle M'_r \left| \sum_{\alpha=x,y,z} e_\alpha \cdot \frac{\partial A_l(\vec{k})}{\partial k_\alpha} \right| M_l \right\rangle + \frac{1}{\hbar} \left\langle M'_r \left| \sum_{\beta=x,y,z} e_\beta \cdot \frac{\partial}{\partial k_\beta} \sum_{\alpha=x,y,z} A_\alpha \hat{\sigma}_\alpha \right| M_l \right\rangle. \end{aligned} \quad (6)$$

с помощью которых, можно классифицировать оптические переходы, где \vec{e} - вектор поляризации света.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Далее рассмотрим однофотонное поглощение света и его линейно - циркулярный дихроизм в теллуре. В сферически симметричной аппроксимации в энергетическом спектре носителей тока однофотонное нелинейное по интенсивности поглощение излучения в полупроводниках с вырожденной

зонной структурой, исследован в [2], где показано, что коэффициент поглощения света уменьшается с ростом его интенсивности.

Для однофотонного поглощения поляризованного излучения, обусловленного межподзонами оптическими переходами в случае, когда свет распространяется поперек к главной оси симметрии теллура, т.е. при $\vec{e} = (0, 0, e_z)$ (5) принимает вид

$$\vec{e} p_{21} = \frac{m_0}{\hbar} e_z r \frac{\beta_V \Delta_2}{\sqrt{\Delta_2^2 + \beta_V^2 k_z^2}} \quad (7)$$

Тогда в сферическом приближении, т.е. при

$$E_{M'_2, M'_1}(\vec{k}) = E_{M'_2, M'_1}(k_\perp, k_z) = A_{2,1} k_z^2 + B_{2,1} k_\perp^2 \pm \Delta_2, \quad (8)$$

коэффициент однофотонного поглощения света имеет вид

$$K_{\parallel}(\omega, T) = \frac{2e^2 \beta_V^2}{cn_\omega \hbar (A_2 - A_1)} \frac{1}{\hbar \omega} \sqrt{\frac{\hbar \omega - 2\Delta_2}{(A_2 - A_1)}} \exp\left(\frac{E_F}{k_B T}\right) \exp\left(\frac{(3A_1 - A_2)\Delta_2}{k_B T (A_2 - A_1)}\right) \exp\left(\frac{-A_1 \hbar \omega}{k_B T (A_2 - A_1)}\right), \quad (9)$$

где учли, что из закона сохранения энергии $\delta(E_{3\vec{k}} - E_{1\vec{k}} - 2\hbar\omega)$ волновой вектор дырок: $k_\omega = \sqrt{\frac{\hbar\omega - 2\Delta_2}{(A_2 - A_1)}}$.

В горбообразном приближении (см. формулу (5)) имеем

$$K_{\parallel}(\omega, T) = \frac{e^2}{cn_\omega \hbar} \frac{k_B T}{B} \frac{1}{k_z^{(\omega)}} \cdot e^{\frac{\hbar\omega - A(k_z^{(\omega)})^2}{k_B T}} \cdot e^{\frac{E_F}{k_B T}}, \quad (10)$$

где $k_z^{(\omega)} = \frac{\Delta}{2\beta_V} \sqrt{\left(\frac{\hbar\omega}{\Delta}\right)^2 - 1}$, E_F – химический потенциал дырок, определяемый

соотношением $e^{E_F/\beta} = \frac{2\pi^2 p \beta \hbar^2}{3m_\perp} S$, p – концентрация дырок,

$$S = \int dk_z \left\{ \exp\left[\frac{1}{k_B T} \left(\sqrt{\Delta_2^2 + \beta_V^2 k_z^2} - \frac{\hbar^2}{2m_\parallel} k_z^2 \right)\right] + \exp\left[-\frac{1}{k_B T} \left(\sqrt{\Delta_2^2 + \beta_V^2 k_z^2} + \frac{\hbar^2}{2m_\parallel} k_z^2 \right)\right] \right\}. \quad (11)$$

На рис.1 представлена температурная зависимость выражения $\exp\left(\frac{E_F}{k_B T}\right) \approx p \cdot \left(\frac{\pi k_B T}{A_2}\right)^{-3/2} \exp\left(-\frac{\Delta_2}{k_B T}\right)$, которая получается из (11) при

$\left(\sqrt{\Delta_2^2 + \beta_V^2 k_z^2} - \frac{\hbar^2}{2m_{\parallel}} k_z^2 \right) \gg k_B T$ и имеет экстремальное значение при $T \approx 500 K$, где

$$A_2 = 0.363 \times 10^{-14} \text{ eV} \cdot \text{cm}^2, \quad p = 5 \times 10^{24} \text{ m}^{-3}, \quad \Delta_2 = 63.15 \text{ meV}.$$

Коэффициент однофотонного поглощения света в приближении (4) при распространении света поперек к главной оси симметрии теллура, т.е. при $e_z = 0, e_x \neq 0, e_y \neq 0$ определяется аналогичным образом.

Далее будем исследовать линейно-циркулярный дихроизм однофотонного поглощения света в $p\text{-Te}$ с учетом эффекта Раби [11], который для произвольной интенсивности света I , определяется вероятностью межподзонного оптического перехода

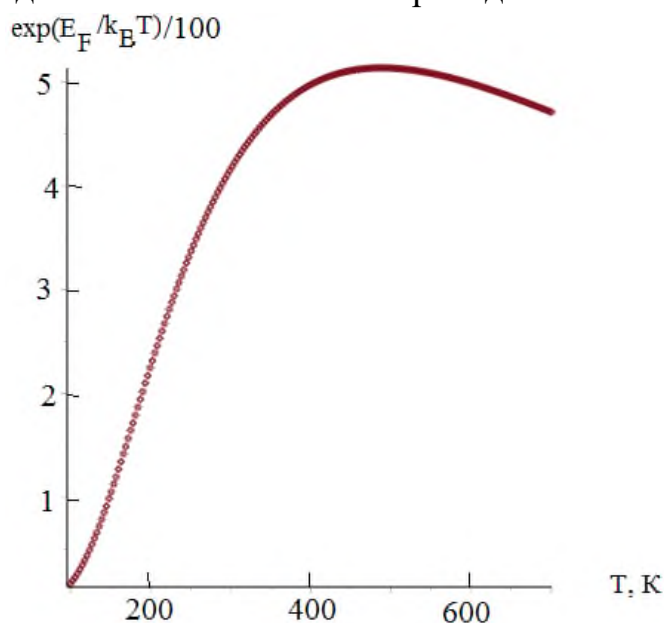

Рис.3. Температурная зависимость величины $\exp\left(\frac{E_F}{k_B T}\right)$.

$$W^{(1)} = \frac{4\pi^2 \alpha l}{n_\omega \hbar \omega b^2 k_{zc}} \sum_{\vec{k}} f(E_{1\vec{k}}) (1 - e^{-\beta \hbar \omega}) \frac{|e_z|^2 \delta(E_{2\vec{k}} - E_{1\vec{k}} - \hbar \omega)}{\varepsilon (1 + I \phi |e_z|^2 / (\varepsilon I_s))^{1/2}}, \quad (12)$$

где $I_s = \omega^2 T_1 T_2 I_0$, $I_0 = \frac{\hbar^3 \omega^4 n_\omega}{8\pi \alpha b^2}$, $\varepsilon = (\Delta^2 + b^2 k_z^2)^{1/2}$, $f(E)$ -функция распределения

носителей тока с энергией E , α - параметр тонкой структуры ($e^2 / \hbar c$), n_ω - коэффициент преломления света среды на частоте ω , T_i - время выхода из резонансной области носителей тока в ветви l [2], b - параметр зоны, который является множителем перед линейной по волновому вектору слагаемой в эффективном гамильтониане (см., например, [11]), $\beta = 1/k_B T$, T - температура, k_B - постоянная Больцмана, $b = P$ ($b = P$ -зонный параметр перед линейным по

слагаемым в эффективном гамильтониане электронов) и $\varphi = \Delta$ в случае n-GaP [12]; $b = \beta_V$ и $\varphi = \beta_V k_Z$ в случае в теллура. Тогда вероятность однофотонного межподзонного оптического перехода для линейной поляризации имеет следующий вид

$$W_{lin}^{(1)} / W_0^{(1)} = \xi_{lin}(I / I_S), \quad (13)$$

$$W_{circ}^{(1)} / W_0^{(1)} = \xi_{circ}(I / 2I_S), \quad (14)$$

$$\text{где } l = 1, 2; \quad W_0^{(1)} = \frac{\alpha}{n_\omega B} \frac{I}{(\hbar\omega)^2} f(E_\omega)(1 - e^{-\beta\hbar\omega}) \frac{b}{\varphi_0}, E_\omega = E_{1k}(k_\perp = 0, k_Z = k_{ZC}),$$

$\varphi_0 = \varphi(k_Z = k_{ZC})$, $2\Delta = E_2(\vec{k} = 0) - E_1(\vec{k} = 0)$ - энергетическая щель между подзонами (валентной зоны теллура и зоны проводимости фосфида галлия) в центре зоны Бриллюэна,

$$\xi_{lin}(x) = \frac{1}{4x} \left[2\sqrt{1+x} - \frac{1}{\sqrt{x}} \ln \left| \frac{\sqrt{1+x} + \sqrt{x}}{\sqrt{1+x} - \sqrt{x}} \right| \right] \quad (x = I / I_S), \quad (15)$$

$$\xi_{circ}(y) = \frac{1}{4y} \left[1 + \frac{y-1}{\sqrt{y}} \arcsin \sqrt{\frac{y}{1+y}} \right] \quad (y = x/2), \quad (16)$$

представлены на рис.4. Из рис.4 видно, что в области маленькой интенсивности света, когда эффекта Раби возможна пренебречь, вероятности однофотонных оптических переходов не зависят от степени поляризации, но с ростом интенсивности света возникает линейно-циркулярный дихроизм даже при однофотонном поглощении света. Согласно последних соотношений фактор линейно - циркулярного дихроизма $\eta = W_{circ}^{(1)} / W_{lin}^{(1)}$ в пределах большой интенсивности, то есть $I \gg I_0$, не зависит от интенсивности и равен $\pi\sqrt{2}/4 \approx 1.1$ и в частоте Δ/\hbar однофотонный линейно - циркулярный дихроизм в полупроводниках с "горбообразной" зонной структурой типа *p-Te* и *n-GaP* возникает только при учете эффекта Раби для рассматриваемых оптических переходов.

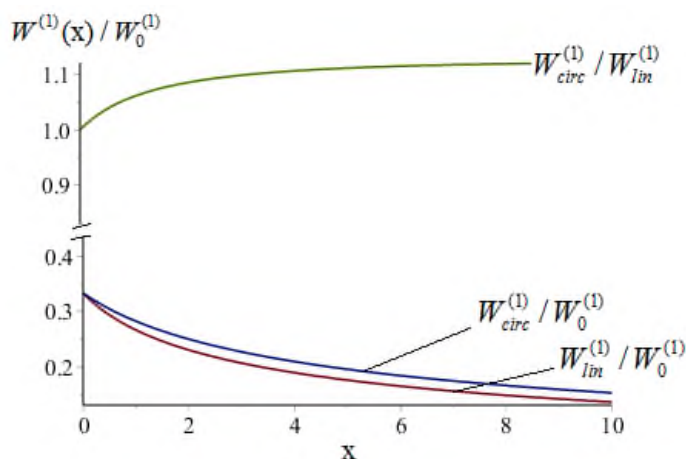

Рис. 4. Зависимость $W^{(1)} / W_0^{(1)}$ от интенсивности возбуждающего света в зависимости от его степени поляризации в p -Te.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключении отметим, что, что коэффициент поглощения света $K_{\parallel}(\omega, T)$ при фиксированной температуре с ростом частоты возбуждающего света, удовлетворяющей условию $\hbar\omega > \Delta$, проходит через экстремальное значение, определяемое выражением $K_{\parallel, \text{экстр}} = K_{\parallel}(\omega_{1,2}, T)$, где ω_i -корни следующего кубического уравнения $2\gamma x^3 - x^2 + \left(\frac{1}{\beta} - 2\gamma\right)x + 1 = 0$,

$$x = \frac{\hbar\omega}{\Delta_2}, \gamma^{-1} = \varepsilon \frac{m_{\parallel}}{m_0}, \varepsilon = \frac{4m_0\beta_V^2}{\hbar^2\Delta_2}, \omega_{1,2}(I) = \frac{\Delta_2}{3\gamma} \sqrt{4 + 6\gamma \frac{2\gamma\beta - 1}{\beta}}, \beta = \frac{\Delta_2}{2k_B T}.$$

Более подробно рассмотрим поведение $K_{\parallel}(\omega, T)$ в экспериментально интересной области частот освещения: $\hbar\omega - \Delta < \Delta$. Тогда для больших значений

$\varepsilon \left(\varepsilon \gg \frac{m_0}{m_{\parallel}} \right)$ и зависимость $K_{\parallel}(\omega, T)$ имеет максимум в точке $\omega^{(1)} = \frac{\Delta_2}{2\beta} \left[1 + \sqrt{1 + \beta^2} \right]$ и

не зависит от параметров ε и m_{\parallel} , а для случая меньших значений $\varepsilon \left(\varepsilon \ll \frac{m_0}{m_{\parallel}} \right)$:

$\omega^{(2)} = \frac{\Delta_2}{2} \sqrt{1 - \frac{1}{2\gamma\beta}}$. Как видно из последнего соотношения, что для появления

максимального значения в спектральной зависимости $K_{\parallel}(\omega, T)$ в случае $\varepsilon \ll \frac{m_0}{m_{\parallel}}$

должна выполняться следующее условие для температуры $T < \frac{\gamma\Delta_2}{k_B}$.

Данная работа частично финансирована грантом ОТ-Ф2-66.

REFERENCES

1. Е.Л.Ивченко. Двухфотонное поглощение света и оптическая ориентация свободных носителей// ФТТ, 14, 3489 (1972).
2. Р.Я. Расулов. Дисс. на соиск. уч. ст. докт. физ.-мат. наук. (С.-П. ФТИ РАН им. акад. Иоффе, 1993). Гл.3. 138 с.
3. С.Д.Ганичев, Е.Л.Ивченко, Р.Я.Расулов, И.Д.Ярошецкий, Б.Я.Авербух. ФТТ, 35, 198 (1993); Р. Я. Расулов. ФТТ, 35, 1107 (1993).
4. Д.А.Паршин, А.Р.Шаббаев. ЖЭТФ, 92, 1471 (1987).

5. С.Д.Ганичев, С.А.Емельянов, Е.Л.Ивченко, Е.Ю.Перлин, Я.В.Терентьев, А.В.Федоров, И.Д.Ярошецкий. ЖЭТФ, 91, 729 (1986).
6. Р. Я.Расулов, Г.Х.Хошимов, Х.Холитдинов. ФТП, 30, 274, (1996).
7. Р.Я.Расулов. ФТП, 22, 2077 (1988).
8. Р.Я.Расулов. ФТТ, 35, 1674 (1993).
9. R. Ya. Rasulov, V. R. Rasulov, and I. M. Eshboltaev. Physics of the Solid State, 59, 463 (2017).
10. R.Ya.Rasulov, Yu.E.Salenko, D.Kambarov. Semiconductors. 36, 141, (2002).
11. Ландау Л.Д., Лифшиц Е.М. Квантовая механика (нерелятивистская теория) Т.III. М.: Физматлит.- 2004, -800 с. ISBN5-9221-0058-2 (Т.III).
12. Расулов В.Р., Коканбаев И.М., Расулов К.Я., Камбаров Д. Узбекский физический журнал. 4, 141 (2002).
13. Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. Journal of Innovations in Engineering Research and Technology, 1(1), 252-256.
14. Ахмедов, Б. А. (2020). Математические модели оценки характеристик качества и надежности программного обеспечения. EURASIAN EDUCATION SCIENCE AND INNOVATION JOURNAL, 3(10), 97-100.
15. Гулбоев, Н. А., Дуйсенов, Н. Э., Ахмедов, Б. А., & Рахманова, Г. С. (2020). Модели систем управления электрическими сетями. Молодой ученый, 22(312), 105-107.
16. Мухамедов, Ф. И., & Ахмедов, Б. А. (2020). Инновацион "Klaster mobile" иловаси. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 140-145.
17. Ахмедов, Б. А. (2020). О развитии навыков интерактивных онлайн-курсов в дистанционных условиях современного общества (модель-программа для преподавателей образовательных учреждений). Universum: технические науки, 12(18).

МАВЌЕИ ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯ ДАР СИСТЕМАИ ФАНҲО ВА ВОБАСТАГИИ ОН БО ЭТНОЛИНГВИСТИКА, СОТСИОЛИНГВИСТИКА ВА ЭТНОПСИХОЛИНГВИСТИКА

Нурсултон Шайхисламов

Донишқадаи давлатии омӯзгории Чирчиқи вилояти Тошканд

n.shayxislamov@cspi.uz

АННОТАТСИЯ

Дар мақолаи мазкур оиди вобастагии байниҳамдигарии равияҳои забоншиносии муосир ибрози фикр карда шудааст. Таъкид кардан ба маврид аст, ки маҳз тавассути таъсири байниҳамдигарии равияҳои забоншиносии муосир рушди забонро бараъло мушоҳида кардан мумкин аст.

Калидвожаҳо: лингвокултурология, система, забон, этнолингвистика, сотсиолингвистика, этнопсихолингвистика

THE PLACE OF LINGUCULTUROLOGY IN THE SYSTEM OF SCIENCES AND ITS RELATIONSHIP WITH ETHNOLINGUISTICS, SOCIOLINGUISTICS AND ETHNOPSYCHOLINGUISTICS

Nursulton Shaykhislamov

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent Region

n.shayxislamov@cspi.uz

ABSTRACT

This article discusses the interdependence of modern linguistics. It should be noted that it is through the interaction of modern linguistic trends that the development of language can be clearly seen.

Keywords: linguoculturology, system, language, ethnolinguistics, sociolinguistics, ethnopsycholinguistics

МУҚАДДИМА

Имрӯзҳо дар таҳлили матн муҳаққиқон ба дастовардҳои як қатор равияҳои забоншиносӣ - грамматика, семантика, когнитология, психолингвистика, лингвокултурология таъна намуда, қор мебаранд. Мақсад аз ин дар ҷаҳлияти забонӣ муайян намудани мавқеи омили шахс, яъне офаранда ва идроккунандаи нутқ бошад, аз ҷониби дуоҷиб, боз ҳам амиқтар омӯхтани хусусиятҳои семантикӣ

ва лингвокултурологии матн аст. Дар айни замон ба сифати масъалаи мазкур гарчанд масъалаҳои лингвокултурология, ки бо мафҳуми забон ва маданият(фарҳанг) вобаста буда, дар илми забоншиносӣ эътибори ҳамаро ҷалб мекунад аз ҷониби бисёр олимони забоншинос тадқиқ карда шуда истода бошад ҳам, вале пурра ҳалли худро наёфтааст. Мақолаи мо бо он дорои аҳамият аст, ки маҳз масъалаи дар боло зикршуда, ба соҳаи нави забоншиносӣ - лингвокултурология нигаронида шудааст.

ТАҲЛИЛИ АДАБИЁТ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Лингвокултурология бо як қатор соҳаҳои нави илми забоншиносӣ - забоншиносии коммуникативӣ ва лингвистикаи матн, забоншиносии когнитивӣ, прагмалингвистика, психоллингвистика, сотсиоллингвистика, лингвокишваршиносӣ, этнолингвистика ва бо қорҳои тадқиқотӣ дар равияи таҳлили масъалаҳо оид ба ин соҳаҳо узван вобаста аст.

Вобастагии забону маданият, асоси методологии масъалаҳои вобаста ба муаммои инъикоси маданият дар забон дар солҳои наздик оғоз ёфт. Қорҳои В.В.Воробёв, В.М.Шаклеин, В.Н.Телия, В.А.Маслова ба сифати асос хизмат мекунад.

Дар илми забоншиносии ўзбек ҳам дар ин равия як қатор қорҳо ба амал бароварда мешаванд. Махсусан, дар забоншиносии ўзбек ба сифати қорҳои аввалин, ки ба як қатор масъалаҳои асосҳои илми лингвокултурология, инъикоси маданият дар нутқ нигаронида шудаанд, мақолаҳои А.Нурмонов “Равияи лингвокултурологӣ дар забони ўзбекӣ”, Н.Маҳмудов “Дар ҷустуҷӯи роҳҳои тадқиқи мукаммали забон”, “Монандкуниҳо-маҳсули тафаккури образнок”, Н.Сайидрахимова “Баъзе мулоҳизаҳо доир ба асосҳои илми лингвокултурология”, “Компонентҳои лингвокултурология”, монографияи Д.Худойберганаева дар мавзӯи “Тадқиқи антропосентрии матн”, “Луғати эзоҳи ташбеҳҳои забони ўзбекӣ”-ро мисол овардан мумкин аст. Дар мақолаи мазкур мавқеи лингвокултурология дар системаи фанҳо ва вобастагии он бо этнолингвистика, сотсиоллингвистика ва этнопсихоллингвистика омӯхта шудааст.

Солҳои охир қорҳои, ки ба лингвокултурология бахшида шудаанд, бисёр шуданд. Аз ҷумла, Й.С.Степанов “Константҳо: луғати маданияти рус”-ро тартиб дода, констептҳоро, ки барои забонҳои соҳибони забони русӣ фаъоланд ҷамъоварӣ ва маълумоти пурра додааст. (Степанов, 2001). Тадқиқоти Н.Д.Арутюнова “Забон ва олами инсон” ба омӯзиши терминҳои универсал, ки ба маданияти даврҳои гуногун ва халқҳои мухталиф дахлдоранд, бахшида шудааст. (1999). В.Н.Телия ва вакилони мактаби ӯ бошанд ибораҳоро омӯхтанд, мақсад аз

ин тавсиф намудани маъноҳои кӯчидаи милливу маданӣ ва паҳлӯҳои характерноки минталитетро кушода додан аст. (1996). Умуман, вақтҳои охир лингвокултурология ва терминҳои лингвокултурологӣ дар аксарият тадқиқотҳо зуд-зуд ба назар мерасанд. Ин терминҳо андаке озод кор фармуда шуда истодаанд: баъзан ба сифати сиёсати забон ҳам таъриф дода шуда истодаанд (Артемева, 2003).

Ба соҳаи лингвокултурология дар асри XIX В.Фон Гумболдт бо китоби худ “Сохтори забон ва таъсири он ба рушди маънавии инсоният” хишти аввалро гузошта, оиди муносибати хусусиятҳои забон ва миллат қайд карда буд. Бахусус, фикрҳои ӯ ба монанди “Забонҳои гуногун, бо хусусиятҳои худ, мувофиқи таъсири худ ба фикрронӣ ва ҳиссу-эҳсос дар амал ҷаҳонбинии гуногунро ифода мекунам”, “хусусиятҳои ба худ хоси забон ба худшиносии миллат таъсир мекунад, барои ҳамин мукамал омӯхтани забон таърих ва фалсафа тамоми чизҳое, ки бо дунёи ботинии инсон вобаста намуда мефаҳмонанд, бояд фаро гирад” васеъ паҳн гаштааст. [Гумболдт 1985: 370, 377]. Ҳамин тавр, олим дар шаклҳои гуногуни забон услубҳои гуногуни тафаккур ва эҳсосотро мебинад. Мувофиқи хулосаи ӯ дар забон ба худ хосии маданӣ инъикос меёбад.

Гояҳои В.Гумболдт аз асрҳои XIX-XX аз ҷониби неогумболдтчиҳо ривож дода шуд. А.А.Потебня забонро ба сифати фаъолият талқин намуд. Л.Вайсгербер, Х. Глинс, Х. Холс дар мобайнҳои асри XX муаммои ба забон вобаста будани сохтори мундариҷаи фикрронӣ ва қатори мантиқии фикрҳоро бардоштанд.

Неогумболдтчиҳо ба мундариҷаи дохилии забон эътибори алоҳида дода, ҷиҳатҳои семантикии забонҳои гуногунро санҷида, ҷиҳатҳои монанд ва фарқкунандаи онро муайян карданд. Л.Вайсбергер мафҳуми “вербалгардонии олам”-ро дохил намуд. Ба он “ҷарайёни дарк кардани дунё тавассути забон ва ба объекти тафаккур табдил додани он” таъриф дод. Инчунин, олим даррасидани вақти тартиб додани “грамматикаи нав”-ро таъкид мекунад. Лозим буд, ки соҳаи мазкур ба ҷониби мазмунии забон бояд нигаронида шавад ва забон ҳамчун “қувваи дар ҳаракат буда” баҳогузори гардад [Гухман 1961: 129-130, 154].

Забоншиносони Амрико Э.Сепир ва Б.Л.Уорф гипотезаи мансубии забониро пешниҳод карданд. Мувофиқи он дар ҷараёни забондонӣ роли асосӣ мебозад. Дар натиҷаи омӯзиши забони ҳиндуҳои Амрикои Шимолӣ олимон ба хулосае омаданд, ки категорияҳои забон ба фикрронӣ ҳам таъсир мекардааст. Мувофиқи гипотезаи мансубии забонӣ дар забонҳои гуногун во ҳурдани категорияҳои гуногун онро мефаҳмонад, ки соҳибони ин забонҳо ҳастиро ба таври гуногун контсептуализатсия мекунам.

Дар давоми асри XX фикрҳои олимони мазкур ба танқид ва зиддиятҳои гуногун дучор гардид. Имрӯзҳо ин равия боз дар маркази диққати забоншиносон аст. Соли 1990 Д. Люси китобҳои «Language Diversity and Thought» («Гуногунии забон ва тафаккур») [Люси 1992] ва П. Ли «Whorf Theory Complex» («Маҷмӯи назариявии Уорф») [Ли 1996] рӯи оламро диданд. Соли 1998 дар Донишгоҳи Дуйсбург (Германия) бо номи «Humboldt and Whorf Revisited. Universal and Culture-Specific Conceptualizations in Grammar and Lexis» симпозиуми байналхалқӣ гузаронида шуда, дар он роҳҳои нави тадқиқи феномени мансубии забонӣ ва омили шахс дар забон ба миён гузошта шуд.

Назарияи Сепир ва Уорф ба бисёр равияҳои забоншиносии муосир хишти аввалро гузошт. Дар асри XX ба монанди “гипотезаи пуркунандагии забонӣ” (Г.Брутян), “гипотезаи универсалии забонӣ” (А. Вежбиская) гипотезаҳо ҳам пайдо шуданд. Ин ҳолат аз зиёд будани шавқу рағбат ба забон, ки ба сифати паҳнкунандаи маданият рол мебозад, далолат медиҳад.

МУҲОКИМА

Дар миёнаҳои асри XX забоншиносии ИМА Д.Хаймз назария ва асосҳои методологии “дар нақшаи антропологияи омӯхтани забон ва нутқ”-ро офарид. (1963) Ӯ ғояи “вазифаи забоншиносӣ аз нуқтаи назари забон фаҳмонидани донишҳои оид ба забон буда ва вазифаи антропология бошад аз нуқтаи назари инсон расонидани донишҳои оид ба забон буда аст”-ро пешниҳод намуд. А.Дуранти таъкид намуд, ки антропологияи лингвистӣ аз соҳаҳои дигари забоншиносӣ бо диққат зоҳир намудан ба мушоҳидаи фардии ҳастии моддӣ чудо шуда меистад. (1992) Ин равия “инсон дар таркиби забон” низ номгузорӣ мешавад.

Забоншиносии советӣ, ки ба фалсафаи марксистӣ-ленинӣ асос ёфта буд ва манбаҳои назарии онҳо гуногун буд, антропосентризм ба танқид дучор гардид. Аммо, тавре ки Й.С.Степанов таъкид карда буд, дар даҳсолаи охир забоншиносе набуд, ки структурализми догматиро танқид накарда ва дар забон ба антропосентризм майл зоҳир накарда бошад. (1975)

Дар забоншиносии рус дар маҷмӯаи дарсии В.А.Маслова равияҳои муосири тадқиқотҳои лингвокултурологияи тавсиф карда ва асоси методологии онҳо офарида шудааст. Тадқиқоти В.В.Воробёв «Лингвокултурология: теория и метод» [Воробёв 1997] бар асоси назарияи гумболдтчиғӣ офарида шуда, омӯхтани маданияте, ки дар забон акси худро ёфтааст дар асоси гипотезаи Сепир-Уорф амалӣ гардида, аз терминҳои Л.Вайсбергер ғайр истифода бурда шуда буд.

Дар тадқиқот лингвокултурология ба сифати асоси назарии соҳаи лингвокишваршиносӣ тадқиқ карда шуда, ба соҳа “маҷмӯи мураккаби донишҳо,

ки муносиба ва алоқаҳои забон ва маданиятро дар вазифаҳои забон месанҷад ва ин чараёнро мувофиқи қоидаҳои методҳои ва равишҳои муосир ва маданӣ ба мундариҷаи забонӣ ва нозабонӣ(маданӣ) ҳам карда, ҳамчун сохтори яклухт нишон медиҳад” таъриф додааст. [Воробёв 1997: 36-37].

НАТИҶАҲО

Ба сифати объекти асосии омӯзиши лингвокултурология “дар ҳолати ягонаи система талқин намудани вобастагии забон ва маданият ҳангоми алоқаи байниҳамдигарӣ”, предмети фан бошад, “шаклҳои миллие, ки дар чараёни коммуникатсияи забон ба вучуд омадааст ва ба арзишҳои милли асос ёфтааст”, тамоми ҷизҳое, ки “манзараи забонии олам”-ро ҳосил мекунад, баҳогузорӣ кардан мумкин аст.

В.В.Воробёв воҳиди асосии таҳлили лингвокултурологӣ – мафҳуми лингвокултуремаро ба фан дохил мекунад ва онро ҳамчун “воҳиди диалектии забонӣ ва нозабонии (фаҳмиш ва предмет) мазмун” таъриф медиҳад. [Воробев 1997: 44-45]. Фарқи калимаро аз лингвокултура тавассути мафҳуми А.А.Потебня: “маънои дур ва наздики калима” эзоҳ медиҳад.

Лингвокултура ба таври фарқкунанда аз калима ба як қатор сохтори мураккаб соҳиб аст: нақшаи мазмуни он ба ду: маънои забонӣ ва мазмуни маданӣ тақсим мешавад. Воҳиди мазкур ба мазмуни коннотативӣ соҳиб буда, “то ба охир расидани контексти мафкуравӣ, ки онро ба вучуд овардааст, боқӣ хоҳад монд” [Воробев 1997: 52]. Воҳид ба сифати калима ва матни дар идомабуда ифода ёфтаниш мумкин аст.

В.В.Краснх дар «Этнопсихоллингвистика и лингвокультурология» ном асари худ ба лингвокултурология чунин таъриф додааст: “фанест, ки инъикос ва намоёншавии маданиятро дар забон ва дискурс меомӯзад ва бевосита бо омӯзиши хусусиятҳои хоси маҷмӯи рӯҳӣ забонӣ, идроки забонӣ, манзараи миллии дунё вобаста аст”. [Краснх 2002: 12]

Вакилони мактаби Волгоград - В.И. Карасик, Е.И. Шейгал эътибори асосиро ба муқоисаи забон ва маданият нигарониданд ва ба сифати воҳиди асосии лингвокултурология контсепти маданиро қабул намуданд. Мафҳуми мазкур “зермаъно”-е, ки мундариҷаи номҳои аниқ ва мавҳумро фаро гирифта, талаб мекунад, ки оиди маданияти халқи мазкур маълумоти иловагӣ гирифта шавад. [Карасик 2002: 127,129]. Е.И. Шейгал ва В.А. Буряковская ба лингвокултурология ба таври зерин таъриф додаанд: “дар шуури ҷомеа ва забон идрок гардидани объектҳои алоҳидаи манзараи концептуалии олам ва объекти инъикосшаванда

(мас. этнос)” [Шейгал, Буряковская 2002: 9]. Муаллифон потентсиали лингвокултурологии этнонимхоро омӯхтанд.

Омӯзиши ношонаҳои маданият дар забонбуда самарайи дастовардҳои забоншиносӣ, ки то ба имрӯз муяссар гардидааст. Зиёд шудани мароқ нисбати лингвокултурология ояндаи фанро муайян мекунад. Баробари ин асоси назариву методологии фан акнун ташаккул ёфта истодааст. Фразеологизм ва паремияҳо ҳамчун воҳидҳои асосии инъикоскунандаи нишонаҳои маданият дар забон тадқиқ мешаванд. Дар баъзе тадқиқотҳо рӯй овардан ба намунаҳои адабиёти мумтоз ба назар мерасад.

Робита ва муносибатҳои байниҳамдигарии забон, маданият ва халқ муаммои байни фанҳо буда, ҳалли он ба саъю кӯшиши муштаракӣ як қатор фанҳо – аз фалсафаю сотсиология то этнолингвистика ва лингвокултурология вобаста аст. Аз ҷумла, масъалаҳои тафаккури забони миллий – ин як шабакаи фалсафавӣ лингвистӣ аст; дар аспекти забон омӯхтани ахборивазкунии иҷтимоӣ ё байнигурӯҳӣ ба доираи тадқиқи психоллингвистика шомил аст. Забон бо маданият вобастагии қаввӣ дорад: он дар дохили маданият ривож меёбад ва ифодакунандаи маданият аст. Дар асоси ин ғоя илми нав - лингвокултурология пайдо шуд. Фанни мазкур дар солҳои 90-уми асри XX ҳамчун соҳаи мустақил ташаккул ёфт. Мафҳуми “лингвокултурология” дар қорҳои мактаби фразеологии В.Н.Телия, дар нашрҳои муҳаққиқон Й.С.Степанов, А.Д.Арутюнова, В.В.Воробев, В.Шаклеин, В.А.Маслова пайдо шуд. Агар културология (маданиятшиносӣ) шуури инсонро дар муносибат ба табиат, ҷамият, санъат ва шаклҳои дигари ҳастии иҷтимоӣ ва маданият омӯзад, забоншиносӣ ҷаҳонбиниро меомӯзад, ки дар забон дунёро ҳамчун модели рӯҳӣ акс мекунад. Дар лингвокултурология ҳам забон, ҳам маданият объекти тадқиқот ба шумор меравад ва онҳо дар алоқаи байниҳамдигарӣ омӯхта мешаванд. Агар талқини анъанавии масъалаи муносибати забон ва маданият бо истифода аз якчанд тасаввурҳои роҷеъ ба маданият ба ҳалли муаммоҳои лингвистӣ рафта расад, дар қорҳои мазкури мо бо воҳидҳои худ усулҳои маданиятро фаро гирифтани, нигоҳ доштан ва ифода ёфтани забон омӯхта мешавад.

Лингвокултурология – ин шабакаи забоншиносӣ, ки дар қорҳои рӯ ба рӯ шудани соҳаҳои забоншиносӣ, маданиятшиносӣ, дар забон акс ёфтани маданият ва мустақам қорҳои гирифтани онро тадқиқ мекунад, пайдо шудааст. Фанни мазкур бо этнолингвистика, сотсиоллингвистика то андозае вобастагии қаввӣ дорад, ки В.Н.Телия онро як намуди этнолингвистика ҳисоб мекунад. Вале онҳо аз ҷиҳати принтсипиалӣ умуман фанҳои ҷудогонаанд. Қайд кардан ба маврид аст, ки роҷаҳои шабакаи этнолингвистика дар Аврупо ба В. Гумболдт;

дар забоншиносии Амрико ба Ф.Боас, Э.Сепир, Б.Уорф рафта мерасад; дар Русия бошад дар тадқиқотҳои Д.К.Зеленин, Е.Ф.Карской, А.А.Шахматов, А.А.Потебня, А.Н.Афанасев, А.И.Соболевской соҳиби мавқеи алоҳида гардидааст.

В.А.Звегинсев маҳз ба этнолингвистика диққат дода, онро ҳамчун равияе, ки алоқаҳои забонро бо маданият, урфу одатҳои миллӣ, паҳлӯҳои иҷтимоии ҷомеа меомӯзад, тавсиф намуда буд. Халқ (этнос) – ҷамоаи муштаракӣ забонӣ, анъанавӣ ва маданияи инсонҳо буда, инсонҳои мазкур бо муштарак будани тасаввуроташон оиди наздикии руҳият, хусусиятҳои дахлдории мадания, нишонаҳои таърихӣ ва забонӣ, пайдоиш ва мансуб будан ба як характерноканд. Худшиносии миллӣ – ин ба як гурӯҳ мансуб будан ва аз монанди ҳамин дигар гурӯҳҳо фарқ карданро дарк кардани аъзоёни мардум аст. Дар маркази эътибори этнолингвистикаи муосир ҳамин гуна элементҳои системаи лексикӣ забон меистад, ки онҳо ба маҷмӯи муайяни моддӣ ва маданияву таърихӣ мансубанд. Масалан, этнолингвистҳо як маҷмӯи яхлукҳои шаклҳои маданият, маросимҳо, анъаналаро, ки ба ягон ҳудуди маълуманд, ба хони тадқиқот мегуздоранд. Ҳудуди мазкур ба туфайли дар якҷоягӣ ташкил намудани системаи байниҳамдигарии алоқаманд бо ҳудудҳои дигар, аввалан, муаммои дар ба пуррагӣ омӯختани системаи калон пайдо мешавад. Дар равияи мазкур ду шабакаи асосиро нишон додани монанди мумкин аст:

1) аз ҷиҳати забонӣ аз нав барқарор намудани ҳудуди этникӣ (дар тадқиқотҳои Р.А. Агаева, С.Б.Бернштейн В.В.Иванов, Т.В. Гамкрелидзе);

2) доир ба забони мазкур барқарор намудани маданияти моддӣ ва маънавияи халқ (қорҳои В.В. Иванов, Б.Н.Топоров, Т.В.Сивян, Т.М.Судник, Н.И.Толстой ва мактаби ӯ).

Ҳамин тавр, В.В.Иванов ва Т.В.Гамкрелидзе сохтори забониро бо маданияти археологӣ маълум пайваста омӯхтаанд. Таҳлили семантикии калимаҳои барқароршуда ва муносибати онҳо ба денотат (объектҳои фаъолияти нозабонӣ дар парчаи нутқи мазкур дар назар дошта шуда) барои барқарор намудани тавсифи мадания-экологӣ, таърих-географияи денотатҳои мазкур ёрӣ мерасонад. Аз нав барқарор намудани маданияти дилхоҳ дар ҳамкориҳои забоншиносӣ, этнография, фолклоршиносӣ, археология ва маданиятшиносӣ амалӣ мегардад. Дар нимаи дуюми асри XX дар собиқ Иттифоқи Шӯравӣ (СССР) дар роҳбарии В.Н.Топоров, В.В. Иванов марказҳои илмӣ, мактаби этнолингвистии Н.И. Толстов, мактаби этнопсихоллингвистии Й.А. Сорокин ва Н.В. Уфимсева ба вуҷуд омад. Дар тадқиқоти онҳо забон ҳамчун субстратаи “табӣ”-и маданият таъриф карда мешавад, ба тамоми қабатҳои он даромада, вазифаи аслиҳаи тартиби рӯҳии дунёро иҷро мекунад ва воситаи мусаҳкамкунандаи ҷаҳонбинии миллӣ ҳисоб меёбад. Аз солҳои 70-ум сар карда мафҳуми этникӣ (миллият -

юн.этнос - қабила, халқ) васеъ истифода бурда шуд. Мафҳум ҳамчун феномен оид ба шакли сохтори иҷтимоии дорои хусусиятҳои хоси маданӣ, гурӯҳ таъриф карда мешавад: “Миллият интихоб карда намешавад, балки мерос шуда мегузарад” (С.В. Чешко). Маданияти инсоният маҷмӯи маданиятҳои миллии гуногунро ифода мекунад, онҳо барои ҳамин ҳам гуногунанд, ки ба инъикос намудани орзуву омор, эҳтиёҷ ва ҳатту ҳаракати халқҳои мухталиф нигаронида шудаанд. Бахудхосии миллий дар тамоми ҷабҳаҳо ба ҷашм мерасад: дар ҷараёнҳои меҳнат, таътил, хӯрокхӯрӣ, дар ҳар гуна вазъият чи тавр гуфтор намудан ва ғайраҳо. Масалан, нишонаи муҳими русҳо - ҷамоавӣ ҳисоб меёбад, ба туфайли ҳамин ҳам онҳо бо ҳисси мансубият ба ҷамоаи маълум ҷудо шуда меистанд, дар муносибати байниҳамдигарӣ самимият ва эмотсионалият бараъло ба ҷашм мерасад. Хусусияти мазкури маданияти рус дар забони русӣ ҳам инъикос мегардад. Бино ба фикри А. Вежбитская, “забони русӣ ба ҳиссиёт бисёртар диққат зоҳир мекунад (нисбат ба забони англисӣ) ва ба маҷмӯи яклухти ифодаҳои луғавӣ ва грамматикӣ, ки ҳиссиётро фарқ мекунонанд соҳиб аст”. Мактаби этнолингвистикӣ, ки сарвараш Н.Толстой буд бо тадқиқ намудани маданияти маънавии славянӣ ном баровардааст. Асоси назарияи Толстойро изоморфияи забон ва маданият, ғояе, ки дар бораи нисбати воҳидҳои маданӣ мумкин будани истифодаи тамоил ва усулҳое, ки дар забоншиносии муосир кор фармуда мешаванд, ташкил мекунад. Мувофиқи фикри Н.И.Толстой мақсади этнолингвистика нишон додани ретроспективаи тарихӣ – стереотипҳои миллий ва кашф намудани манзараи фолклории ҷаҳонбинии миллий аст. Яке аз объектҳои омӯзишии сотсиоллингвистика муносибатҳои байни забон ва ҷамъият (забон ва маданият, забон ва тарих, забон ва дин ва ғайраҳо) бошад ҳам, мақсади асосии он тадқиқ гардидани хусусиятҳои қорбасти забон дар гурӯҳҳои ҷавон ва гуногуни иҷтимоӣ аст (Н.Б.Мечковская).

ХУЛОСА

Ҳамин тавр, этнолингвистика ва сотсиоллингвистика ҷанҳои гуногунанд. Агар этнолингвистика ба маълумотҳои аҳамияти таърихӣ дошта така намуда, дар маводҳои муосир барои муайян намудани фактҳои таърихӣ мутааллиқи ягон халқ кӯшиш кунад, сотсиоллингвистика маводҳои имрӯзаро меомӯзад. Лингвокултурология бошад фактҳои тарихӣ ва муосири забонро аз пушти оинаи маънавии маданӣ месанҷад. Вале дар ин масъала фикрҳои дигар ҳам ҳаст. Аз ҷумла, В.Н.Телия лингвокултурология муносибатҳои забон ва маданиятро танҳо дар аспекти синхрон меомӯзад: он қорбасти ҷараёнҳои алоқа-ахбори ҷоннокро ва ифодаҳои махсуси менталитети ҳозираи халқро тадқиқ мекунад.

Забон воситаи чамъоварӣ ва нигоҳдории ахбори дорои аҳамияти маданӣ ба ҳисоб меравад. Ин маълумотҳо дар якҷанд воҳидҳо барои соҳиби забони ҳозира дорои характери имплицитӣ буда, ба тағйиротҳои асрӣ дучор шуда, танҳо дар тарзи ҳангоми бавосита санҷидан намоён мешуда пинҳон мегардад. Вале он мавҷуд ва дар зерӣ шуур “кор мекунад”. (Масалан, калимаи офтоб бо калимаҳои моҳ, осмон, чашм, худо, сар дар як хати семантикӣ мебошад). Барои ҷудо кардани ахбори маданияи дар воҳидҳои забон ҷойгиршуда лозим меояд, ки якҷанд усулҳои махсуси лингвокултурологиро истифода барем. Ба фикри В.Н.Телия объекти лингвокултурология натавон ахбори батамом миллий, инчунин, умумиинсониву (Масалан, дар Қуръон, Инжил барин маданиятҳои гуногун) маданӣ низ мебошад. Соҳаи мазкур ба ахбори мадания, ки ба ягон халқи муайн ё ки халқҳои ба ҳам хеш тааллуқдоранд, мароқ зоҳир мекунад.

Лингвокишваршиносӣ ва лингвокултурология бо он фарқ мекунад, ки лингвокишваршиносӣ асосан реалияҳои миллии дар забон акси худро ёфтаро меомӯзад. Воҳидҳои мазури забонӣ бемуқобил буда (бино ба фикри Е.М.Вереуагин ва В.Г.Костомаров), ҷиҳатҳои ба худ хоси маданияти мазуранд.

Этнопсихоллингвистика бо соҳаи лингвокултурология вобастагии қаввӣ дорад. Этнопсихоллингвистика дар фаъолияти нутқ чи таъри намоён шудани ҳуку атвори мутааллиқи анъанави муайяно меомӯзад, фарқиятҳои феълӣ атвори вербал ва новербали соҳиби забонро ба риштаи таҳлил мекашад, одоби нутқ ва “манзараи рангини дунё”-ро, дар алоқаҳои байнимаданиятӣ намунаҳои матно тадқиқ мекунад, дузабонӣ ва бисёрзабониро ба сифати паҳлӯи хосаи одоби нутқи халқҳои гуногун тақин мекунад. Методи асосии тадқиқоти этнопсихоллингвистика таҷрибаи ассотсиативӣ бошад, лингвокултурология бо он фарқ мекунад, ки тамоми методҳои забоншиносиро корбасти карда метавонад.

АДАБИЁТ

1. Shayxislamov, N. (2020). Ona tili fanini o 'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish. *O 'zbekistonda ilm-fan va ta'lim masalalari: muammo va yechimlar*, (3), 71-73.
2. Shayxislamov, N. (2020). Nutqning paralingvistik va ekstralingvistik vositalari. *Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар*, 36-37.
3. Shayxislamov, N. Z. O. G. L., & Shofqorov, A. M. (2020). RASMIY HujjatlAR MATNINING LEKSIK XUSISIYATLARI VA ULARNING TARJIMADA BERILISHI. *Science and Education*, 1(Special Issue 3).

4. Kaldibayeva, D. O. (2020). TALABALARNING MANTIQUIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK OMILLARI. *Science and Education*, 1(Special Issue 3).
5. Тангирова, Г. И. (2020). ИНТЕРАКТИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ЕГО ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ. *Science and Education*, 1(Special Issue 3).
6. Ikramov, R. (2020). Constitutional and Legal Framework for Environmental Human Rights. *The scientific heritage*, 4(54), 6-12.
7. Ikramov, R., & Bekmirzayev, N. (2020). *Yurist nutqi madaniyati*. Toshkent: Akademnashr.
8. Ikramov, R., & Bekmirzayev, N. (2020). "Avesto"da ayol va oila huquqlari talqini. *Til va adabiyot ta'limi*, (6), 26-27.

REFERENCES

1. Shayxislamov, N. (2020). Ona tili fanini o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanish. *O'zbekistonda ilm-fan va ta'lim masalalari: muammo va yechimlar*, (3), 71-73.
2. Shayxislamov, N. (2020). Nutqning paralingvistik va ekstralingvistik vositalari. *Ўзбекистонда илмий-амалий тадқиқотлар*, 36-37.
3. Shayxislamov, N. Z. O. G. L., & Shofqorov, A. M. (2020). RASMIY HUJJATLAR MATNINING LEKSIK XUSISIYATLARI VA ULARNING TARJIMADA BERILISHI. *Science and Education*, 1(Special Issue 3).
4. Kaldibayeva, D. O. (2020). TALABALARNING MANTIQUIY TAFAKKURINI SHAKLLANTIRISHNING PEDAGOGIK OMILLARI. *Science and Education*, 1(Special Issue 3).
5. Тангирова, Г. И. (2020). ИНТЕРАКТИВНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ И ЕГО ДИДАКТИЧЕСКИЕ ВОЗМОЖНОСТИ. *Science and Education*, 1(Special Issue 3).
6. Ikramov, R. (2020). Constitutional and Legal Framework for Environmental Human Rights. *The scientific heritage*, 4(54), 6-12.
7. Ikramov, R., & Bekmirzayev, N. (2020). *Yurist nutqi madaniyati*. Toshkent: Akademnashr.
8. Ikramov, R., & Bekmirzayev, N. (2020). "Avesto"da ayol va oila huquqlari talqini. *Til va adabiyot ta'limi*, (6), 26-27.

ЎҚУВЧИЛАР КРЕАТИВЛИК ҚОБИЛИЯТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР

Мавжуда Тилакова

Жиззах вилояти ХТХҚТМОҲМ “Педагогика ва психология, таълим
технологиялари” кафедра мудири (PhD)

Самариддин Қораев

Тошкент вилоят ЧДПИ “Умумий педагогика” кафедра мудири (PhD)

АННОТАЦИЯ

Синфдан ташқари машғулотлар шароитида (муаллифлик дастури бўйича) миллий-маданий меросга, ўқувчиларнинг ижодий потенциалига, ўқитувчининг ижодий изланишлари ва топилмасига мурожаат қилиш учун кенг имкониятлар тақдим этилишида ўқувчилар томонидан Ўзбекистон ҳудудидаги қадимий меъморий ёдгорликларнинг тарихий-маданий, бадиий-эстетик ижодий идрок қилиниши (ишлаб чиқилган алгоритмлар бўйича) муҳим аҳамиятга эга. Мазкур жараёнда миллий, тарихий-маданий, қадимий меъморчиликка оид меросга, унинг жаҳондаги аҳамиятига, креатив ўрганилишига урғу берилиши зарур.

Калит сўзлар: оригинал, креатив, ташаббускор, конструктив, инновацион, таълим, ривожланиш, сифат, фикрлаш.

RECOMMENDATIONS FOR STUDENTS' CREATIVE DEVELOPMENT

Mavjuda Tilakova

PhD, Head of the Department of "Pedagogy and Psychology, Educational Technologies", Teacher Training Center of Jizzakh region

Samariddin Korayev

Head of the Department of General Pedagogy,
Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

Today creativity - the important criterion of the person, the factor of its complete development. Therefore in the state educational policy of creativity - at intellectual level, naturally, on an informative basis, the especial attention now is given to active creativity. In the educational policy of Uzbekistan among

development of the basic qualities and abilities trained are allocated creative - creative potential of the person. With especial attention to is intellectual-creative thinking. That is quite lawful, as the new thinking - courageous, original, creative, initiative, constructive, is innovative-innovative today is required.

Keywords: original, creative, initiative, constructive, innovative, education, development, basic, quality, level, thinking.

КИРИШ

Замонавий ижтимоий-маданий шароитда дунё таълим назарияси ва амалиётида тез суръатлар билан ривожланиб, ўзгариб бораётган жамиятлар учун муаммоларни самарали ҳал қилишга қодир, ўз мустақил фикрига эга, ўзини инсон фаолиятининг турли жабҳаларида намоён эта оладиган, ноанъанавий ва ўзига хос интеллектуал-ижодий тафаккур юритишга, вазиятга мос оператив қарорлар қабул қилишга қодир креатив шахслар зарурлиги таъкидланиб ўтилади. Бугунги кунда креативлик – XXI аср фуқароси ижодкорлигининг муҳим мезони, унинг яхлит ривожланишини белгилаб берувчи асосий омиллардан биридир.

Республикамизда таълим тизимини ислоҳ қилиш, давлат ва нодавлат таълим муассасалари ҳамда таълим ва кадрлар тайёрлаш соҳасида рақобат муҳитини шакллантириш негизида таълим тизимини изчил ривожлантириш, таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини жамиятда амалга оширилаётган янгиланиш, ривожланган демократик ҳуқуқий давлат қуриш жараёнларига мослаштириш, кадрлар тайёрлаш тизими ва мазмунини мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти истиқболлари, жамият эҳтиёжлари, фан, маданият, техника ва технологиянинг замонавий ютуқларидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштириш бўйича муайян ишлар амалга оширилди. Айни пайтда таълим олувчиларни ижодий-интеллектуал ва маънавий-ахлоқий тарбиялаш, уларда креативлик қобилиятларини ривожлантириш, бунинг самарали шакл ҳамда услубларини ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишни таъминловчи норматив, моддий-техник ва ахборот базасини яратиш каби вазифалар белгилаб берилди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Бугунги кунда ёшларни муносиб истиқбол ворислари, ижодкор инсон қилиб тарбиялашга эътибор қаратилиб, ватанимизнинг келажаги ижодий фикрлайдиган ёшларнинг салоҳияти ва иқтидорини ривожлантириш, модификациялашган таълим мазмуни, янги технология ва инновацияларни

излаш билан боғлиқ. Хусусан, ўқитувчи ва мураббийларни касб байрамлари билан табриклашга қаратилган тарихий нутқида давлатимиз раҳбари: «Мамлакатимиз ўз тараққиётининг янги даврига қадам қўйган ҳозирги кунда Ўзбекистон Республикасини 2017–2021 йилларда ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси асосида барча соҳаларда кенг қўламли ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Ана шу ислохотларнинг муваффақияти, мамлакатимизнинг дунёдаги ривожланган, замонавий давлатлар қаторидан муносиб ўрин эгаллаши аввало илм-фан ва таълим-тарбия соҳасининг ривожини билан, бу борада бизнинг дунё миқёсида рақобатдош бўла олишимиз билан узвий боғлиқ, десак, ҳеч қандай муболаға бўлмайди» — дея таъкидлади.

Ўқувчилар интеллектуал-ижодий–креатив фаолияти катта ижтимоий-педагогик аҳамиятга эга бўлиб, у баркамол авлоднинг базавий сифатлари ва қобилиятларини ривожлантириш ва такомиллаштиришнинг омилидир. Зеро, интеллектуал-ижодий ривожланиш “шахснинг маънавий соҳаси билан боғлиқ. Бу фаол фаолият жараёнидаги ахлоқий, интеллектуал ва эстетик талаблар ва манфаатларнинг шакллантирилиши ва қаноатлантирилишидир”. Демак, мазкур жараёнда инсон маънавиятининг муҳим қирралари шакллантирилади, ривожлантирилади ва такомиллаштирилади.

Креатив – интеллект ва ижод, ўқувчилар шахсининг юксак маънавийлиги ва юқори даражада ривожланганлиги билан изоҳланади. Миллий ва жаҳон қадриятлари, биринчи навбатда– ўзбек халқининг тарихий-маданий мероси асосида ўрганилган. Мотивация, релаксация, ўқувчиларда ижодий изланиш мавжудлигини рағбатлантириш каби усулларни қўллаб, уларнинг шахсий фаоллигини оширишга, меъморий ёдгорликларнинг бадий ва эстетик хусусиятларини англашга қаратилган синфдан ташқари машғулотдаги интеллектуал-ижодий фаолиятни жараён сифатида баҳолаб, ўқувчи шахсида ўқув ва ижтимоий эҳтиёжларни қондириш ҳамда унинг фаол, анланган-мотивацион, аниқ бир мақсадга йўналтирилган, эҳтиёжларига асосланган, методик, натижали-башоратланган, интеллектуал-ижодий мулоқотларини таълимнинг амалий ва назарий шакллари, инновацион дидактик методларни қўллаб такомиллаштириш замонавий етук шахсни шакллантиришнинг ишончли йўналишидир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Юқори синф ўқувчиларида креативлик қобилиятини ривожлантириш уларнинг психологик ёши бўйича тавсифи, жумладан, суҳбат, анкета, тест,

саволнома ва бошқа тегишли диагностик воситалар орқали ўқувчидаги мавжуд креативлик қобилиятини тегишлича ташхислаш, унда мавжуд бўлган ва ривожлана бошлаган креативлик қобилиятини, жумладан, фикрлаш ва ижод қилиш билан боғлиқ тафаккур даражасини аниқлашни зарур деб топилиб куйидагича тавсиялар билан креатив қобилиятларни шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Жумладан:

– ўқувчиларда креативлик қобилиятларни ривожлантиришга расмий-мақомли урғу бериш лозим;

– ушбу муаммога ўқув муассасалари маъмуриятининг эътиборини қаратишга эришишда куйидаги фаолият турларини қўллаш: ўқитувчиларни зарурий тайёргарлик билан таъминлаган ҳолда, ташаббускор тадқиқотчиларни рағбатлантириш; ушбу муаммони давлат аҳамиятига молик, замонавий жиҳатдан долзарб масала сифатида кун тартибига қўйиш ва ҳал қилиш зарур;

– умумий ўрта таълим мактаблари, академик лицейлар, коллежларда ўқувчиларнинг креативлик қобилиятларини ривожлантириш бўйича синфдан ташқари машғулоти ва тадбирларни фаоллаштириш керак;

– педагоглар, олимлар, методистлар, илғор ўқитувчи, амалиётчи, педагогика олий ўқув юртлари профессор-ўқитувчилари ўқувчиларнинг креативлик қобилиятларини ривожлантириш муаммосининг турли йўналишлари бўйича назарий-педагогик асосларни ишлаб чиқиш ҳамда уларни илмий жиҳатдан асослашга эътибор қаратишлари зарур;

– педагог кадрлар малакани ошириш ва қайта тайёрлашни такомиллаштириш тизимида, таълимнинг барча тузилмаларида ўқувчиларнинг креативлик қобилиятларини ривожланиши бўйича махсус курсларни ташкил қилиш керак.

– Ўзбекистон педагогика фанлари илмий тадқиқот институтида ўқув фаолиятининг турли жабҳаларида ўқувчи ёшларнинг креативлик қобилиятларини ривожлантириш муаммосини ўрганиш ва ҳал этишга қаратилган тизимли тадқиқотларни амалга ошириш лозим. Бунда муайян предметли тавсиялар, унда синфдан ташқари машғулотларнинг муаллифлик дастури доираларида муаммо ечимини топишнинг методологик-директив, психологик-педагогик, назарий-педагогик ҳамда амалий ёндашувларига урғу бериш зарур.

– тадқиқотда креатив – интеллектуал-ижодий, этик-оммавий ўзини намоён этиш имкониятлари кўриб чиқилган шароитлар юқори синф ўқувчилари

ёш ва ақлий имкониятларига мос бўлиб, уларда креатив қобилиятларини ривожлантириш учун жуда қулайдир;⁴

– тадқиқот муаммосини амалий ҳал этишда ўқитувчининг ташаббускорлиги, унинг тегишли тайёргарлиги, креатив-педагогик қиёфаси муҳим ҳисобланади. Шу билан бирга, сўзсиз, мактаб маъмуриятининг қўллаб-қувватлаши, уни амалга ошириш учун шарт-шароитларни яратиши жуда катта аҳамиятга эга;

– ўқувчиларда тарихий-маданий ёдгорликлар бўйича ижодий ҳаёл ва таассуротларни ривожлантиришда қуйидаги топшириқлардан фойдаланиш лозим:

- архитектура-бадий қиёфасини образли тасаввур қилиш;
- архитектура образини тўлдириш, ўзгартириш,
- ёдгорликни яхлит «кўриш», уни қисмлари бўйича ўзлаштириш,
- замондош ролида ёдгорликни «кўриш»,
- замондош нуқтаи назаридан ёдгорликка нисбатан ўз қарашларини ёзма, оғзаки, тасвирий ифодалаш;

– ўқувчиларни ўқишдан ташқари турли даражадаги тадбирларда ўз ижодий маҳсулотини ижтимоий-коммуникатив амалга ошириш.

ХУЛОСА

таклиф этилган кўрсаткичлар бўйича ўқувчининг ўз креатив – интеллектуал-ижодий қобилиятларига ўзи баҳо беришига эришиш ўқитувчидан юксак назарий-амалий тайёргарликни талаб этади, шу сабабли ўқитувчилар малака ошириш марказлари тингловчилари учун умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиларида креативлик қобилиятини ривожлантиришга қаратилган махсус ўқув курсини киритиш, унда ўқувчиларда қобилият ва иқтидорини ўстириш борасида етарлича тажрибага эга методист-олимлар, амалиётчи ўқитувчиларнинг тажрибаларини ўрганишни йўлга қўйиш лозим;

Ўқувчиларнинг интеллектуал ва ижодий ривожланишларининг юксак даражаси таълим-тарбия жараёнини демократлаштириш ва инсонпарварлаштиришни талаб қилади. Шу билан бирга, муҳим миллий қадриятлар, маданий-тарихий мерос асосида ўқувчининг “бой маданий мерос ва тарихий анъаналарга ҳурмат руҳида” тарбиялашга йўналтиради.

REFERENCES

1. Национальная программа по подготовке кадров /Гармонично развитое поколение – основа прогресса Узбекистана. – Т.: Шарк, 1997. – 32-61б

2. 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича ХАРАКАТЛАР СТРАТЕГИЯСИ. - strategy.regulation.gov.uz/uz/document/
3. Беспалько В.П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. – М.: ИРПО, 1995.– 386 б.
4. Скаткин М.Н. Школа и всестороннее развитие детей /Кн. для учителей и воспитателей.–М.: Просвещение, 1980.–144 б.
5. Очилов С. Независимость: духовность и основы воспитания (Ўзбекистон Республикаси биринчи Президенти, академик И.А.Каримов асарлари мисолида): Пед. фанлари докт. дисс. автореф.–Т., 1998.– 47 б.
6. Karaev, S. B. (2020). Improvement of Vocational Training of Pupils in Secondary Schools. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(01), 1734-1742.
7. Мухамедов, Г. И., & Қораев, С. Б. (2019). ЎҚУВ-ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МАЖМУА МАШҒУЛОТЛАРИНИ ОЛИБ БОРИШДА ПЕДАГОГМУХАНДИСЛАРНИНГ КАСБИЙ ФУНКЦИЯЛАРИНИ ОШИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ. МУҒАЛЛИМ ҲАМ ЎЗЛИКСИЗ БИЛИМЛЕНДИРИЎ, 2, 71-8.
8. Қораев, С. Б. (2016). Фанларни ўқитишда табақалаштирилган таълим технологиясини жорий этиш масалалари. Таълим технологиялари, 2, 45-50.
9. Қораев, С. Б. (2018). Умумий ўрта таълим муассасаларида ўқув-ишлаб чиқариш мажмуаларини ташкил этишнинг долзарблиги. Таълим, фан ва инновация , 4, 28-31.
10. Қораев, С. Б. (2020). Профессионал таълимда ўқувчиларни касб-ҳунарга тайёрлаш жараёнини такомиллаштириш йўллари. Узлуксиз таълим, 1, 88-92.

БЛОКЛИ ТУЗИЛМА ЁРДАМИДА РАҚАМЛИ ТЕЛЕВИЗИОН ТАСВИРНИ СИҚИШ ТИЗИМЛАРИДА ТЕЛЕВИЗИОН ТАСВИРЛАРНИНГ БУЗИЛИШЛАРИ

Х. Х. Носиров

Муҳаммад ал-Ҳоразимий номидаги Тошкент ахборот технологиялари
университети “Телерадиоэшиттириш тизимлари” кафедраси мудири

М. У. Норинов

Муҳаммад ал-Ҳоразимий номидаги Тошкент ахборот технологиялари
университети таянч докторанти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада телевизион тасвир ва тасвир сигналлари ҳақида аниқ ва
тушунарли маълумотлар келтирилган. Шунингдек, мавзуга оид тадқиқотлар
асосида объектларнинг телевизион назорат қилиш тизимларидаги тасвир
сигналларини энтропияли кодлаш масаласи илмий, техник жihatдан тадқиқ
этилган

Калит сузлар: тасвир, оптика, сигнал, техника, АКТ, частота, кодлаш,
телевизион тасвир, дисперсия.

DISORDERS OF TELEVISION IN DIGITAL TELEVISION COMPRESSION SYSTEMS WITH THE BLOCK STRUCTURE

X. X. Nosirov

Head of the Department of "Television and Radio Broadcasting Systems" Tashkent
University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi

M. U. Norinov

Doctoral student of Tashkent University of Information Technologies named after
Muhammad al-Khwarizmi

ABSTRACT

This article gives you a brief overview on television imaging and image signals.
Also, on the basis of research on the topic, the issue of entropy coding of image signals
in television control systems of objects has been scientifically and technically studied.

Keywords: image, optics, signal, technique, ICT, frequency, coding, television
image, dispersion.

КИРИШ

Сиқиш процедурасини таҳлил қилганда, мазкур ҳолатда ўзига хос операция - тасвирни блокларга бўлиш ва мисол учун ДКЎ (Дискрет-косинусли ўзгартиргич)коэффициентларини квантлаш каби операциялар эканлигини кузатиш мумкин. Квантлаш оқибатида ДКЎ коэффициентларининг маълум белгиланган қийматларга эга бўлади. Шунга кўра квантлаш қадами оширилганда ДКЎ коэффициентларининг мумкин бўлган қийматлари сони камаяди ва квантлаш хатолиги ортади, бу эса характеристик бузилишлар пайдо бўлишига олиб келади. Блокларда тасвирни қайта ишлаш амалга оширилганлиги туфайли кодланган блокларнинг асл нусхаларига мос келмаслиги ва қўшни блокларнинг тузатиш даражаси бузилиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Видео сигнални сиқишда бажариладиган ўзига хос операциялар оқибатида бузилиш содир бўлади, бу эса уларнинг юзага келиши туфайли ички ва кадрлараро соҳаларда кодлаш вақтида содир бўладиган бузилишларга боғлиқ бўлиши мумкин. Олинган бузилишларни кўриб чиқамиз:

1. Блок чегараларининг кўриниши. Шунингдек, “блокинг-эффект” деб ҳам аталади.

1-расмдаги қўшни блоклар кодланган ва бир-биридан мустақил равишда декодланганлиги туфайли, сиқишнинг катта даражаларида квантлаш ва қайта квантлашдан кейин уларда доимий ва паст частотали ташкил этувчиларга мос сезиларли турли ДСЎ (Дискрет-синусли ўзгартиргич)коэффициентлари ҳосил бўлиши мумкин. Натижада, қўшни блоклардаги тасвирларларнинг деталлари ва текстурасининг ёрқинлиги, ранги ва характери сезиларли даражада фарқ қилиши мумкин.

2. Хира тасвирлар.

Бу тасвирни сиқиш коэффициенти юқори бўлганда кузатилади. Бунга юқори фазовий частоталарга мос келувчи I, P ва B тасвирлардаги ДКЎ коэффициентларни чегаралаш ёки бутунлай ноллаш сабаб бўлади, натижада тасвирнинг майда деталлари хира бўлиб қолади ёки бутунлай йўқолиб кетади. Бу айниқса тасвирнинг паст контрастли участкаларига тегишли.

3. Ёрқинлиги ва тасвир рангдорлиги кескин ўтишлар содир бўлганда қирраларнинг ва ёрқинлик тебранишларининг пайдо бўлиши.

Бу эффект I, P ва B тасвирлардаги ДКЎ коэффициентларни квантлашда фазовий спектрнинг ташкил этувчиларини сезиларли даражада бузиб кўрсатиш ёки бутунлай сўндириш натижасида келиб чиқади.

4. Рангларнинг хиралиги.

Бу чегара қирралари эффекти билан каби сабабга эга, лекин у ёрқинлик сигналидаги кескин сакрашлар билан тасвир соҳаларида пайдо бўлади.

5. Зиналар таъсири.

I, P и B тасвирлардаги ДКЎ коэффициентларини тасвирнинг блокли бўлинишлари билан биргаликда квантлаш натижасида юзага келади. Бу эффект одатда тасвир каттароқ масштабда тикланганда юзага келади.

6. Сохта чегаралар - кодланувчи тасвирда мавжуд бўлмаган чегараларнинг пайдо бўлиши. Ҳаракатнинг нотўғри компенсациясида кузатилади ва ДКЎ коэффициентларини квантлаш ҳамда Q- омилининг кадрдан кадрга қараб флукутациясининг бевосита натижасидир.

7. “Чивин” эффекти.

Блокда, ҳаракатланаётган объект ва фон ўртасидаги чегарада ёрқиноик ёки рангдорлик флукутацияси сифатида пайдо бўлади. Эффект кадрдан кадрга бўлган турли башорат қилиш хатоликларини квантлаш даражаси оқибатида юзага келади.

8. Стационар соҳадаги дондор шовқин. Бу фақат кичик микдордаги ҳаракат ёки ҳеч қандай ҳаракат бўлмаган соҳаларда паст интенсивликдаги секин-аста ҳаракатланувчи шовқинлар каби ҳосил бўлади. I, P ва B- тасвирлардаги ДКЎ коэффициентларининг квантланиши, кадрдан кадрга Q- омил флукутацияси ҳаракат компенсацияси алгоритмининг номукаммаллиги туфайли келиб чиқади.

9. Макроблокда унинг бошланғич ранглари ва соҳанинг атрофидаги рангларга нисбатан нотўғри ранглар пайдо бўлиши. Бу ҳаракатни нотўғри баҳолаш натижаси ҳисобланади.

10. Объектлар ҳаракатининг табиий равонлигининг бузилиши. Бунга сабаб ҳаракатни баҳолаш алгоритмларининг номукаммаллигидир.

НАТИЖАЛАР

Артефактлар намоёндаларининг турфа-хиллиги [20-25] фақат улар юзага келадиган тасвир участкасининг маҳаллий хусусиятларидан келиб чиқади, артефактлар сабаблари эса анча кам-атиғи тўртта. Бунга тасвирнинг блокли бўлиниши, ДКЎ коэффициентларининг квантланиши, квантлаш омилининг кадрдан кадрга қараб флукутацияси ва ҳаракатни баҳолаш алгоритмларининг номукаммаллиги киради. Шунинг учун, ҳар бир гуруҳда представительний артефакт танлаб, юзага келиш сабаби бўйича артефактларни гуруҳлаш мумкин. Шу билан бирга шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, бузилишларни ўз

кўринишлари бўйича таснифлашда айрим ҳолларда бироз ортиқчаликка йўл қўйилган. Масалан, объект контурларидаги “шовқин-чивинлар” каби артефактлар ДКЎ коэффициентларининг квантланиши туфайли юзага келади, асосий функцияларнинг шовқинини ифодалайди ва чегараларни йўқ қилиш билан бирга келади.

Агар барча бузилишлар таҳлил қилинса, уларнинг сабаби ДКЎ коэффициентларини квантлаш шкаласининг қалинлашиши ҳисобланади. Энг юқори частота коэффициентлари квантлаш матрицасининг нисбатан катта коэффициентларига бўлинишини ҳисобга олиб, сиқилиш даражаси ошган сари юқори частотали компонентлар аста-секин нолга тенглашади. Яъни, рақамли телевидения тизими ПАЧХсининг аста-секин торайиши юз беради. Бундан ташқари, сиқиш коэффициенти ошганда квантлаш қадами ошади. Шунга кўра, квантлаш қадами ошган сари ортиб бораётган амплитуданинг фазовий частота ташкил этувчилари бутунлай йўқолади. Синовдаги тасвирларга нисбатан кичик амплитудали деталлар паст контрастли ҳисобланади. Тасвирдаги сиқиш коэффициенти ошганда юқори контрастли кичикроқ фазовий частоталар йўқола бошлайди. Юқоридаги мулоҳазаларни ҳисобга олган ҳолда, рақамли телевидения тизимининг сифатини, бузилишнинг бошланғич эффектидан фойланувчи, яъни маълум бир контрастли фазовий частотага эга бўлган деталларнинг тўлиқ бузилиш (тасвир тузилишидаги йўқолиш) вақтидан фойдаланиб баҳолаш лозим.

Кадрлараро кодлаш давомида содир бўлувчи бузилишлар кадр ичидаги бузилишлар натижасидир. Ўзига хос операция - бу ҳаракат компенсациясидир. Ўзига хос бузилишлар шунингдек кадрлараро кодлашда ҳам юзага келади.

Юзага келувчи фазо – вақт бузилишларни компенсация қилиш учун аввало бу бузилишларнинг даражасини баҳолаш зарур.

Умуман олганда, сиқишга эга тизимларда бузилишни ўлчашни ҳам субъектив ҳам объектив усуллар билан амалга ошириш мумкин. Энг кенг қўлланиладиган усул субъектив баҳолаш усулидир. Бу тасвир сифатини объектив баҳолаш алгоритмларини тузишнинг мураккаблиги билан боғлиқ.

Субъектив баҳолаш усули бузилишларни аниқлаш учун турли синов тасвирларидан, хусусан синов жадвалларидан фойдаланишга асосланган. Синов тасвирлар сифатида синов жадваллар, махсус ёки универсал ҳамда сюжетли тасвирлар қўлланилади. Махсус синов жадваллари ТВ тасвирнинг бир ёки бир нечта параметрларини текшириш учун мўлжалланган. Махсус жадваллар мазмунини ташкил этувчи элементлар тўпламидан иборат универсал жадваллар бир вақтнинг ўзида тасвирнинг энг муҳим параметрларини баҳолаш имконини

беради. Шунингдек сюжетли тасвирлар қайта ишланган тасвирнинг сифатини, унинг маълум аслига мувофиқлигини ҳар томонлама кўргазмали баҳолаш учун мўлжалланган. Аналог телевиденияда элементларининг ҳар бири турли хил параметрларни баҳолаш учун мўлжалланган синов жадвалларидан фойдаланилган. Синов жадвалида аналогли телевизион сигнални шакллантиришнинг ўзига хос хусусиятлари ҳисобга олинган. Рақамли телевиденияга ўтиш билан тубдан янги тузилишга эга бўлган синов жадвали зарур бўлади. Ҳозирги кунда бир қатор компаниялар рақамли телевидения учун синов жадвалларининг турли вариантларини ишлаб чиқмоқда. Жумладан, Snell & Wilcox синов жадвалини ишлаб чиқди (1.19-расм). Жадвалда видео сигнални кадрлараро сиқишни баҳолаш учун айланма элементларни ўз ичига олади. Ҳақиқий телевизион тасвирда иш сифатини баҳолаш учун табиий тасвирларнинг парчалари мавжуд. Кўриб турганингиздек, жадвалнинг асосини аналог телевидениядан маълум бўлган, рақамли телевидения (фазовий частоталар бўйича) тизимининг ўтказиш қобилиятини баҳолаш учун “штрихли дунёлар” ташкил этади. Дунёлар турли йўналишларда, ўтказиш қобилиятини тегишли баҳолаш учун йўналтирилган. Бундай тасвирлар АЧХ, яъни аналог телевиденияга хос чизиқли бузилишларни назорат қилиш учун ишлатилади. Рақамли телевиденияда чизиқли бўлмаган ўзгаришлар қўлланилади. Рақамли телевидениянинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда синов телевизион жадвалининг янги элементларини ишлаб чиқиш зарур.

1.19-расм. Snell & Wilcox синов жадвали.

Жадвалнинг турли квадратларида жойлашган синов жадвали элементлари турли бузилишларни аниқлаш учун мўлжалланган. Турли йўналишларга йўналтирилган штрихли дунёлар, рақамли телевидения тизимининг турли йўналишларда ўтказиш қобилиятини баҳолаш учун мўлжалланган. Кадрлараро кодлаш амалга ошириш билан боғлиқ бузилишшни баҳолаш учун айланма

элементлар мавжуд.

Бироқ, синов жадвалида эшиттириш сигнали давомида баҳолашнинг субъективлиги мураккаблиги билан бевосита боғлиқ камчиликлар ҳам мавжуд. Шу муносабат билан, юзага келадиган қийинчиликларга қарамасдан, эшиттириш телевиденияда фазо-вақт бузилишларни ўлчаш учун объектив усуллардан фойдаланиш зарур.

МУҲОКАМА

Субъектив баҳолашда синов тасвирини шакллантиришга интилиш лозим, бу билан юқорида берилган ўзига хос бузилишларни беҳато аниқлаш мумкин. Ҳақиқий сюжетларнинг бузилишларини баҳолашда, мисол учун, юқори частотали ёки паст частотали компонентларни ўз ичига олиши маълум, аммо кўпинча аниқ миқдорий баҳолаш мавжуд эмас. Баҳолашга “аниқлик” киритиш учун маълум фазовий спектрга эга бўлган синов тасвирини шакллантириш зарур. Бундан ташқари, миқдорий баҳолаш мураккаб бўлгани учун синов тасвирининг бузилишга қараб маълум тарзда ўзгаришиги эришиш лозим. Шунда ундаги маълум ўзгаришларни видео сигнали сиқилганда содир бўладиган маълум бузилишлар билан аниқлаш мумкин бўлади.

Шундай қилиб, JPEG ва MPEG стандартлари бўйича кадр ичида сиқиш усули учун ДСЎ спектрал коэффициентларини квантлашни қўллаш мосдир. Квантлаш қадами оширилганда, яъни квантлаш шкаласи қалинлашганда сезиларли пасайиш, ҳатто алоҳида фазовий частотали ташкил этувчиларнинг ҳам батамом сўндирилиши кузатилади. Шунга кўра частота ташкил этувчисининг амплитудаси қанчалик кичик бўлса, у шунчалик тўлиқ сўндирилган бўлади. ПАЧХни тадқиқ қилиш учун маълум фазовий частотани ўз ичига олган синов тасвирини шакллантириш ва унинг бузилишлари ёрдамида видео сигнал узатиш сифатини баҳолаш лозим. Аналог телевидениядан ҳали ҳам маълумки, видео тракт АЧХси тўғри бурчакли импульслар пакетлари ёки синусоид тебранишлар усули ёрдамида аниқланган. Тасвирда бундай сигнал “штрихли дунёлар”, яъни қора ва оқ штрихлар кетма-кетлигидан иборат. Маълум фазовий частотанинг сигнали сифатида “штрихли дунёлар” типдаги, яъни маълум бар тузилмага эга сигнал ҳосил бўлиши мумкин. Штрихлар кенглиги фазовий даврни белгилайди, тескари қиймат эса берилган синов тасвирининг фазовий частотасидир. Шундай қилиб, маълум бир фазовий частотали синов сигналинини шакллантириш учун штрихларнинг қадами ўрганилаётган фазовий частотани аниқлайдиган штрихли тузилма кўринишида синов тасвирини шакллантириш зарур. Маълум фазовий

частотанинг сўндирилиш даражасини унинг амплитудасининг камайиши орқали аниқлаш мумкин. Бундай ҳолда, синов тасвирининг амплитудаси контраст билан аниқланади. Қора ва оқ штрихлар кетма-кетлигида тасвир контрасти максимал бўлади ва натижада амплитуда ҳам максимал бўлади. Табиийки, ПАЧХ бузилишлари кодлашдан келиб чиққанда, маълум частота ташкил этувчисининг сўндирилиш даражасини аниқлаш мушкул. Бундан ташқари, ПАЧХ кодерининг белгиланган шаклини ўрнатиш жуда мушкул, чунки квантлаш қадами буферни тўлдириш даражасига (MPEG) қараб ўзгаради. Шу муносабат билан объектив баҳолаш мушкул. Бироқ, бузилишларни визуал, “ҳа” ёки “йўқ” мезонлари билан ифодалари билан кузатиш мумкин. Бу ерда юқори частотали кичик контрастли деталлар бутунлай бузилиши билан боғлиқ, сиқишнинг ўзига хослигидан фойдаланиш мумкин. Квантлаш қадами ошиб бориши баробарида барча юқори частотали ва контрастли деталлар бутунлай йўқолади. Ушбу сиқишнинг хусусиятидан фойдаланиб, ўзгарувчан конттрасли муайян фазовий ва штрихли тузилмани ўз ичига олган синов тасвирини шакллантириш мумкин. Шкалани қалинлаштириш орқали сиқиш натижасида кичик контрастли деталларнинг бутунлай бузилиши содир бўлади. Аслида, сиқиш даражаси оширилганда, паст контрастли деталлар доимий ёрқинликка эга бўлган участкаларга ўтказилиши лозим. Шундай қилиб, сиқиш даражаси ортиб бориши баробарида паст контрастли чизик тузилмаси йўқолади ва у доимий ёрқинликка эга бўлган соҳа билан алмаштирилади. Штрихли тузилманинг ўлчами кичради ва натижада синов тасвирининг шакли ўзгаради. Синов тасвирига контрастлар шкаласининг маълум фазовий частотасини қўллашда турли фазовий частоталарда турли тасвир деталларининг узатиш сифати ёмонлашишини визуал баҳосига эга бўлиш мумкин.

Аналогли телевидениядан фарқли равишда рақамли телевидения блокли (фазовий) ишлов бериш мавжудлиги билан ажралиб туради. Шу муносабат билан фазовий частоталарнинг бузилишларини нафақат горизонтал йўналишда (аналогли телевидения каби), балки растрли бўйлаб бошқа йўналишларда ҳам баҳолаш лозим. Синов жадвалини яратишда иложи борица кўпроқ турли элементларни ўз ичига олиши зарур. Шу муносабат билан, кўп хусусиятлари бузилишини синхрон баҳолаш имконини берувчи синов жадвал элементларини яратиш зарур. Хусусан, ПАЧХ ташкил этувчиларини баҳолаш учун синов тасвиридан фойдаланиб турли йўналишларда бир хил фазовий частотани баҳолаш мумкин.

Шундай қилиб, шовқинни сўндириш усуллари ва қурилмаларини ишлаб чиқишда фазовий ёки фазо-вақт соҳасида нисбатан катта ўлчамларга эга бўлган

тасвир тузилишидаги фрагментларни параметрик аниқлашга алоҳида эътибор бериш зарур. Шу билан бирга, кузатувчи кўриш тизимида хос бўлган тасвирни идрок этишнинг ажралмас хусусияти тасвирнинг кўриш сифатини кескин оширишни таъминлайди, бу эса бундай объектларни аниқлаш зарурати билан боғлиқ айрим қийинчиликларни бартараф этади.

ХУЛОСА

1. Шовқинга қарши тузатиш усулини ишлаб чиқишда тасвирнинг фазо-вақт тузилишидаги ўзгаришларга мослашувчанликни таъминлаш лозим. Бунда бу йўналишда филтрнинг иш частотаси полосасининг тегишли торайиши билан кадр фазосидаги йўналишлардан бирида юқори тузатишга эга бўлган ҳозирги тасвир тузилишидаги фрагментларни аниқлашга алоҳида эътибор бериш лозим. Ушбу турдаги филтрлар спектрал фазода фойдали частота ташкил этувчиларини янада қаттиқ маҳаллийлаштириш ва шунга кўра ҳалал берувчи ташкил этувчиларни танлаб сўндириш туфайли мослашмаган вариантларга нисбатан сезиларли афзалликларга эга.

2. Шовқинни камайтиришни амалга оширишда тасвир сигнали спектрини учта частота полосасига: паст частотали (50 Гц дан 2 МГц гача), ўрта частотали (2 МГц дан 4.5 МГц гача) ва юқори частотали (4.5 МГц дан 6.5 МГц гача) парчалаш тавсия этилади. Диапазонларнинг ҳар бирига мустақил ишлов бериш мумкин. Уларнинг сонини ошириш шовқин сўндиришни амалга оширишни заруратсиз мураккаблаштириши мумкин.

Сигнал спектрининг чизиқли бузилишларини тузатишни ва шовқинга қарши ишлов беришни бир вақтда параллел равишда амалга ошириш зарур. Бундай ёндашув тасвир сигналининг кичик фазовий тузилишини сақлаган ҳолда юқори сигнал/шовқин нисбатини таъминлаш имконини беради.

REFERENCES

1. Безруков В.Н., Комаров П.Ю., Шушкевич Л.А. Адаптивная коррекция сигнала телевизионного изображения. // Вестник связи. -№6-2010 г.-с. 42-45.
2. Безруков В.Н., Медведев А.А., Седов М.О. Анализ характеристик спектра структур внутрикадровой дискретизации сигналов ТВ-изображений. // Т-Comm - Коммуникации и транспорт. -2009, № 5, с. 14-17.
3. Власюк И.В., Романова Е.П., Сидорова А.И. Кодирование областей повышенного качества в стандарте сжатия изображений JPEG2000. // Труды Московского технического университета связи и информатики. - М.: «ИД Медиа Паблишер», - 2008 г.

4. Сидоров Д.В., Осокин А.Н., Марков Н.Г. Оценка качества изображений с использованием вейвлетов. // Известия Томского политехнического университета. 2009. Т. 315. № 5.
5. Ватолин Д., Ратушняк А., Смирнов М., Юкин В. Методы сжатия данных. Устройство архиваторов, сжатие изображений и видео.-М.: ДИАЛОГ-МИФИ, 2003. - 384с.
6. Гонсалес, Вудс Р. Цифровая обработка изображений. - М.: Техносфера, 2005. - 1072 с.
7. Воробьев В.И., Грибунин В.Г. Теория и практика вейвлет-преобразования. - С.-Петербург: ВУС, 1999.
8. Седов М.О. Вейвлеты и зрительная система человека. // Фундаментальные проблемы радиоэлектронного приборостроения. Материалы международной научно-технической конференции «INTERMATIC -2007». - М.: МИРЭА, 2007 г. - с. 245-246.
9. Варламова Л.П., Норинов М.У. Методы обработки изображений. Монография. –Т.: «Fan va texnologiya», 2020. 220 стр.
10. Бекназарова С.С., Норинов М.У. “Телевизион тасвирларни қайта ишлаш жараёнининг оптимал усуллари”, “ТошДУхабарлари” 2018 й №4-сон.
11. Норинов М.У., Бойкузиев А.А., “Методы обработки и анализ традиционных форм телевизионных изображений”, “WORLD SOCIAL SCIENCE” халқаро илмий журнал 2018/№1.
12. Бекназарова С.С., Норинов М.У. Методы обработки информационных ресурсов мультимедийных систем. –Т.: «Fan va texnologiya», 2019й, 140 стр.
13. Nosirov Kh, Norinov M, Abdukadirov B., Image Filtering Algorithm Based On The Analysis Of The Main Components. 4-6 November, Tashkent Uzbekistan. ICISCT 2019

OMMAVIY VA INTERNET AXBOROT RESURSLARINING YOSHLARDA VATANGA SODIQLIK TUYG'ULARINI SHAKLLANTIRISHDAGI BOG'LIQLIKLAR

Ixtiyor Mizrabovich Saidov

FarDU Xarbiy ta'lim fakultet boshlig'i, podpolkovnik

Umidjon Mahamadjonovich Axmatqulov

FarDu Xarbiy ta'lim fakultet o'qituvchisi

Bahriddin Tojjaliyevich Abdullayev

FarDu Xarbiy ta'lim fakultet o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada hozirgi kunda juda ham dolzarb bo'lib qolgan internet va ommaviy axborot vositalarining yoshlar ongiga ta'siri, uning vatanparvarlik ruhida tarbiyalanishidagi asosiy prinsiplariga qaratilgan. Bundan tashqari Jamoatchilik nazoratining mamlakat rivoji uchun ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: vatanparvarlik, jamoatchilik nazorati, burch, internet, axborot

CONNECTIONS OF MEDIA AND INTERNET INFORMATION RESOURCES IN THE FORMATION OF SENSE OF LOYALTY TO THE COUNTRY IN YOUNG PEOPLE

Ikhtiyor Mizrabovich Saidov

Head of the Military Faculty of Fergana State University, lieutenant colonel

Umidjon Mahamadjonovich Akhmatkulov

Teacher of the Military Faculty of Fergana State University

Bahriddin Tojjaliyevich Abdullayev

Teacher of the Military Faculty of Fergana State University

ABSTRACT

This article focuses on the impact of the Internet and the media on the minds of young people, which are very relevant today, and the basic principles of its patriotic upbringing. In addition, the importance of public control for the development of the country was analyzed.

Keywords: patriotism, public scrutiny, duty, internet, information

KIRISH

XXI asr “Axborot texnologiyalar” asri ekanligi barchamizga ayondir. Albatta, bu texnologiyadan jamiyatimizdagi barcha fuqarolar foydalanishga haqli. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 29-moddasida “Har kim fikrlash, so'z va e'tiqod erkinligi huquqiga ega. Har kim o'zi istagan axborotni izlash, olish va uni tarqatish huquqiga ega, amaldagi konstitutsiyaviy tuzumga qarshi qaratilgan axborot va qonun bilan belgilangan boshqa cheklashlar bundan mustasnodir. Fikr yuritish va uni ifodalash erkinligi faqat davlat siri va boshqa sirlarga taalluqli bo'lgan taqdirdagina qonun bilan cheklanishi mumkin”, -deya asosiy qonunimiz bilan belgilab qo'yilgan. Bugun biz tez sur'atlar bilan o'zgarib borayotgan, insoniyat hozirga qadar boshidan kechirgan davrlardan tubdan farq qiladigan o'ta shiddatli va murakkab bir zamonda yashamoqdamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Davlat va siyosat arboblari, faylasuflar va jamiyatshunos olimlar, sharhlovchi va jurnalistlar, bloggerlar bu davrni turlicha ta'riflab, har xil nomlar bilan atamoqda. Kimdir uni yuksak texnologiyalar zamoni desa, kimdir tafakkur asri, yana birov yalpi axborotlashuv davri sifatida izohlamoqda. Barcha soha vakillari bu davrni o'z bilim salohiyati va kuzatuvlaridan kelib chiqib ta'rif bermoqda. Chunki ularning har biri o'zida bugungi serqirra va rang-barang hayotning qaysidir belgi-alomatini aks ettirishi tabiiy. Ammo ko'pchilikning ongida bu davr globallashuv davri tariqasida taassurot uyg'otmoqda. Bunday ta'rif, menimcha, ko'p tomondan masalaning mohiyatini to'g'ri ifodalaydi.

2019- yilda Normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokamasi portalida O'zbekiston Respublikasining “Axborot olish erkinligi hamda davlat organlari va boshqa tashkilotlar faoliyatining ochiqqligi to'g'risida”gi qonuni loyihasi e'lon qilindi.

Qonunning asosiy vazifalari quyidagilardan iborat:

- axborot olish erkinligi tamoyillari va kafolatlari rioya etilishini ta'minlash;
- har bir insonning axborotni erkin va to'liqsiz izlash, olish, tekshirish, uzatish, tarqatish, foydalanish va saqlashda konstitutsiyaviy huquqini ro'yobga chiqarish;
- davlat organlari va boshqa tashkilotlar faoliyati to'g'risida axborot olish huquqi kafolatlari ta'minlash;
- jismoniy va yuridik shaxslarning davlat organlari va boshqa tashkilotlar faoliyati to'g'risida axborot olishini ta'minlash;
- davlat organlari va boshqa tashkilotlar faoliyati to'g'risidagi axborotni tarqatish tartibini belgilash;

-davlat organlari va boshqa tashkilotlar hamda ularning mansabdor shaxslarining qabul qilinayotgan qarorlar ustidan javobgarligini oshirish;

-shaxs, jamiyat va davlatning axborot va axborot xavfsizligini himoya qilishni ta'minlashdan iborat. Ushbu qonunlar jamiyatdagi ommaviy axborot va internet resurslaridan oqilona foydalanishni ta'minlab beradi.

NATIJALAR

Hozirgi kunda Jamoatchilik nazorati degan tushuncha mavjud bo'lib, uning mohiyati shundan iboratki, jamoat birlashmalari tomonidan davlat hokimiyati va boshqaruvi organlarining faoliyati amaldagi qonunlarga mosligini aniqlash va tekshirish bilan shug'ullanadigan faoliyat. Hozircha mamlakatimizda Jamoatchilik nazorati to'g'risida qonun qabul qilinmagan bo'lsada, shunday qonun loyihasi keng ommaga taqdim etilgan.

Jamoatchilik nazoratining eng asosiy ko'rinishi hozirgi kunda "blogger"lar faoliyati bilan baholanmoqda. Internet tarmog'iga ega yoki oddiy smartfon telefonga ega har qanday odam bevosita jamiyat hayotida bo'layotgan o'zgarishlarni kuzatishi va baho berishi mumkin. Bundan bir necha yillar oldin jamiyatda qaysidir sohasini tanqid qilish va uni katta ommaga olib chiqish mushkul edi. Chunki bunday axborotni olib chiqishda jurnalistga "otni kallasidek yurak" kerak bo'lar edi. Asta sekin internet tarmoqlarining va kanallarning tanqidiy va skeptik yondashuvi jamiyatda bir necha sohalarni tartibga solganday bo'ldi nazarimda. O'zi jamoatchilik nazorati nima uchun kerak? Bir qarashda kulgulidek tuyiladi. Nega davlat amaldorini nazorat qilish kerak? Axir u o'z vazifasini bilmaydimi? Odatda bu tushunchani ishlatishdan maqsad shuki, tasavvur qiling agar sizni hech kim nazorat qilmasa, yoki sizga hadsiz imkoniyat berilsa buning uchun hisobot so'ralmasa, insonda axloqiy tamoyillari o'zgarib negativlasha boradi. Negadir ko'pchilik davlat byudjetini sarf qilayotganda achinmaydi lekin o'z puliga achinadi. Mashhur xitoylik faylasuf Konfutsiy fikriga ko'ra jamiyatda hamma o'z ishini qilishi kerak : ota-otaligini, o'g'il- o'g'illigini, imperator imperatorligini qilishi kerak. Albatta agar jamiyatda hamma o'z ishini halol va vijdonan bajarganida edi, hech qaysi bir davlatda qamoqxonalar qurilmas edi. Hech qaysi bir mamlakat politsiyachilarga muhtoj bo'lmasdi.

Vatanni har kuni madh etish bilan vatanparvarlik tuyg'usi paydo bo'lmaydi. Agar shunday bo'ladigan bo'lsa, hamma qo'shiqchilar "vatanparvar" hisoblanishadi. Vatanparvarlik degani bu hammaning o'z ishiga sadoqat va vijdonan yondashishidir. Agar hamma o'qituvchi vijdonan ishlaganda edi, birorta ham savodsiz chiqmagan bo'lardi. Agarda hamma quruvchilar vijdonan ishlaganda edi, " Sardoba fojeasi" bo'lmas edi. Xullas agar jamiyatda qandaydir kemptik paydo bo'lsa , bu kimningdir o'z

burchiga sovuqqonlik bilan qaragani natijasi bo'ladi. Vatanparvarlik- bu o'z kasbini sidqidildan bajarishdir. Shunday ekan OAV vakillari bloggerlar hamda jamoat nazoratchilarining xatti harakatlari natijasida jamiyatda hammani "o'z ishini qilish"iga qisman erishmoqdalar.

MUHOKAMA

Odatda axborot va internet ma'lumotlarini foydalanish haqida gap ketganda negadir biz yoshlarni doim tanqid qilaveramiz, lekin tanganing ikkinchi tomoni mavjudki aynan shu yoshlar hozirgi kunda qanchadan qancha hokimlarning kirdikorlarini tanqid qildi va ularning kursisini qimirlatishga majbur qildi. Mashhur blogger Xushnud Xudoyberdiyev o'zining telegramm kanalida jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy va ta'limga oid muammolarni ko'tarib chiqdi. To'g'ri barcha aytilgan fikrlar o'zini oqlamagan bo'lishi mumkin, lekin bir necha islohotlar amalda tasdig'ini topdi.

Tanqid qilish yoki boshqacha aytganda skeptik yondashuv tufayli hozirgi kunda ko'pchilik amaldorlar o'zini "tiyib" yuribti. Ya'ni nojo'ya harakat qilishadigan bo'lishsa darrov "bloggerlar" tomonidan ovoza bo'ladi. Odatda kichik odam kata odamni izza qilishi, uni aybini yuziga aytishi, nojo'ya harakatlarini tanqid qilishi hurmatsizlik ma'nosida qaraladi. Lekin bir jihatga e'tibor bering agar mana shunday nazorat bo'lmasa bu "amaldorlar" davlat byudjetini talon-taroj qilishadi. Davlat byudjetidagi pul albatta bu siz-u bizni cho'ntagimizdan ya'nikim biz to'layotgan daromad kommunal va mol-mulk solig'idan iboratdir.

XULOSA

Hozirgi paytda yer yuzining qaysi chekkasida qanday bir voqea yuz bermasin, odamzot bu haqda dunyoning boshqa chekkasida zudlik bilan xabar topishi hech kimga sir emas.

Ana shunday vaziyatni hisobga olgan holda, yana va yana bir bor xalqimizning ma'naviy olamini bunday tahdidlardan asrash, hozirgi o'ta murakkab bir zamonda xalqaro maydonda sodir bo'layotgan jarayonlarning tub mohiyatiga yetib borish, ular haqida xolis va mustaqil fikrga ega bo'lish bugungi kunning eng dolzarb vazifasi, desak, hech qanday xato bo'lmaydi.

Xulosa o'rnida yana shuni aytish mumkinki, jamiyatda axloq normalari yaxshi ishlasa, jamiyatda tartibsizlik va qonunbuzarlik bo'lmaydi. Shunday ekan biz XXI asrda axborotga boy jamiyatda yoshlarimizni burchga sadoqatli va o'z ishini sevuvchi qilib tarbiyalashimiz kerak.

REFERENCES

1. Оила психологияси: Дарслик. Педагогика олийгоҳлари талабалари учун. Муаллиф: В.М.Каримова. – Тошкент, 2007 й.
2. Ғ.Б.Шоумаров, И.О.Хайдаров, Н.А.Соғинов “Оила психологияси” Тошкент 2015 й.
3. М.Эргешов. Ҳарбий хизматчилар ва уларнинг оилавий муносабатларнинг психодиагностикаси. Ўқув қўлланма. Чирчиқ-2017 й.
4. Ташметов, Т. Х. (2020). Миллий ғояни ёшлар онгига сингдиришнинг замонавий усуллари. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 326-331.
5. Холмўминов, Ғ. Б. (2020). Замонавий ахборотлашган жамиятда билим ва эътиқодни мувофиқлаштириш усул ва воситалари. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 346-353.
6. Мавланова, С. (2020). Маънавиятли ёшлар тарбиясида баркамол авлод тарбияси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 482-486.
7. Madalimov, T. (2020). Qadimgi Xitoyda mantiq ilmining shakllanishi. *Xorazm Ma'mun akademiyasi axborotnomasi*, 5(1), 51-52.
8. Madalimov, T. (2020). Qadimgi Hindistonda mantiq ilmining shakllanishi. *Xorazm Mamun akademiyasi axborotnomasi*, 2(2), 37-39.

CONSTRUCTION OF THE TRAINING PROCESS OF HIGHLY QUALIFIED HANDBALL PLAYERS BASED ON THE USE OF THE MEANS OF SPECIAL POWER TRAINING

Alisher Odilovich Abdalimov

Independent Reseacher, Uzbek State University of Physical Culture and Sports

abdalimov1991@mail.ru

ABSTRACT

This article presents the scientific basis for improving the physical qualities of highly qualified handball players in training through special exercises.

Keywords: speed-power, coupled influences, analytical, short-term efforts, de-adaptation, speed-power movements.

INTRODUCTION

In recent years, great importance has been given to playing sports, including handball. The championship of Uzbekistan among women's and men's teams of the major league is held on a regular basis. The national handball teams of the Republic of Uzbekistan regularly take part in the Asian championships and other international competitions.

The study of scientific, methodological and special literature indicates that over the past two decades, a significant number of experimental and theoretical works have appeared on the methods and means of speed-strength training of athletes in many sports.

The main part of specialists and scientific workers comes to the conclusion that exercises in the training process should be strictly analyzed and selected in accordance with the structure of the main movement.

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

Recently, many specialists in the process of training activities use the method of "conjugate influence", the essence of which is a special selection of physical training means that provide directed development of motor qualities and at the same time contribute to the improvement of the technique of movements. The implementation of the method of "conjugate influences" in sports practice is carried out using two methodological techniques:

a) specialized dynamic exercises aimed at developing strength and coordination capabilities directly in the structure of a sports motor skill;

b) specialized isometric exercises aimed at developing the strength of certain muscle groups.

One of the main methods of increasing muscle group strength and speed of movement is resistance training. Such experts agree with these recommendations as but in addition to what has been said they recommend a number of special technical exercises as close as possible to competitive activity and performed in a conjugate mode.

Characterizing the methodology for the development of special speed-power qualities in athletes of the highest qualifications, some experts put forward the assumption that the development of special speed-power qualities occurs, first of all, due to the formation of the necessary neuro-coordinating relations, bearing in mind:

a) intramuscular coordination, the improvement of which is facilitated by the involvement of a larger number of motor units in short-term work, increasing the "explosive" strength of individual muscles;

b) muscle coordination, with the improvement of which the magnitude of the manifestation of the "explosive" force of all muscles carrying the main load increases, due to the establishment of a more coordinated work between them and with antagonist muscles to improve intramuscular coordination.

In some cases, some coaches recommend exercises with weights that are greater than in a competitive exercise, and to improve muscle coordination, exercises with weights are less competitive.

In the process of improving speed-power qualities, according to a number of scientists and practitioners, they should be classified as follows:

- 1) exercises of non-specific impact;
- 2) analytical exercises aimed at the development of muscle groups leading for this sport;
- 3) exercises that improve strength within the framework of the main sports skill.

According to other specialists, when training strength, it is necessary to pay special attention to the magnitude of resistance, while the following can be considered the main methods of training strength:

- 1) repeated lifting of unsatisfactory weight until severe fatigue;
- 2) lifting the maximum weight;
- 3) lifting unsaturated weight at maximum speed.

To educate speed, some coaches use the following sequence: holistic education of speed in a specific movement; analytical improvement of the factors that determine the maximum speed of movement. According to some scientists and practitioners, the special physical training of a handball player is directly aimed at developing the

physical abilities characteristic of playing handball (running with the ball, throwing at goal, fighting for the ball, etc.). It is carried out simultaneously with the improvement of the technical and tactical elements of handball. Unfortunately, this important methodological provision is not always observed in practice.

Speaking about the importance of physical and, in particular, SSP, some scientists and trainers recommend a number of exercises: for development - strength exercises with weights; to develop speed - running 20, 40 meters, sharp short jerks with a change in direction (5, 10, 15 m). Performing such exercises contributes to the ability to "break away" from the opponent or "open" to receive the ball in order to complete the attack with an effective shot at goal. It should be remembered that it is necessary to perform the above exercises in a straight line and with a change in the direction of movement with sudden stops, followed by an increase in speed. For the development of jumping ability, the authors recommend performing high jumps from a run in any way: from a place and from a run so that at the highest point to throw the ball or imitate this throw.

Some leading scientists warn practitioners against trying to view games and play exercises as a universal means for improving the physical qualities of an athlete. They note that for the correct construction of the training process, it is necessary to focus on a significant intensification of running and, first of all, on an increase in running with maximum speed. When working with an increase in the level of power qualities, they are offered to systematically perform exercises with a barbell and weights, which are selected so that they correspond to the nature of the handball player's efforts and increase the power of his movements.

Among a large number of coaches and scientific workers, there is an opinion that for the development of running speed among handball players, repeated running exercises with a maximum speed and a rest duration of 5-8 minutes are necessary between series. To develop starting speed - jumping and tempo exercises with a barbell. It is also recommended to use the exercise to develop strength in the preparatory period, and speed in the competitive period.

There is another point of view, it is believed that among the means of physical training of handball players, exercises that develop strength should take the first place. The authors believe that such exercises should be applied systematically, throughout the year, with speed-strength exercises being a priority.

Some handball experts argue that speed is valued most in handball, and they suggest exercises for developing speed, the basis of which is running at a maximum speed of segments of 30, 40 and sometimes 10 m. At the same time, it is indicated that it is necessary to supplement team training with individual lessons.

Noteworthy is the point of view of some leading handball coaches who determined the motor activity of highly qualified handball players by timing the players' activities during the game. They found that during the competition handball players perform: from 150 to 170 runs at various distances (without the ball and with the ball); from 35 to 60 jerks with maximum speed, etc. Experts suggest increasing the time for the development of speed in a training session, using athletics exercises with a competitive bias.

A number of leading scientists believe that the most effective means of educating special physical qualities are play exercises, which, by their nature and emotional coloring, are most adequate to play. The authors propose short-term (40-45 minutes), but intense in terms of load, emotionally redeemed workouts aimed at special physical and game training. They believe that 3x3 and 4x2 games develop tactical skill, but are insufficient as a means of physical fitness. At the same time, games 2x1, 3x2, 1x1, 3x3 meet the maximum requirements, because allow to show in single combat and speed, and strength, and efficiency. At the same time, it is noted that multiple repeated games and exercises with medicine ball, outdoor games without a ball, etc. also develop special qualities necessary for handball players: starting speed, jumping ability, agility, strength, etc.

There is an opinion that the development of strength must be carried out in accordance with the development of technology, while it should be remembered that the preparation process will be more effective if exercises that develop strength and exercises that improve the technique of ball handling will be associated with an effect on motor skills. As a result of their research, the authors come to the conclusion that complex training with the use of a special mode of work for the development of strength with a fifty percent ratio of isometric and dynamic exercises is useful for improving technique and developing special physical qualities.

Some handball experts state that in team training, players are engaged in improving the accuracy of throws, and they pay very little attention to the development of throwing power, considering that throwing power is an innate quality.

According to scientists and practitioners, the power of a throw can be developed in the same way as running speed, jumping ability, and other qualities. To do this, it is necessary to include in the training special exercises that develop the mobility of the wrist joint and develop the speed of the swinging movement.

To develop the strength and speed of handball players, some scientists suggest exercises in the training process, from which they distinguish the following:

a) the actual power movements (lifting weights, resistance exercises, with medicine balls and some others);

b) high-speed power movements (throwing the ball, taking the ball, pushing the shoulder, throwing in the ball).

The experts listed above believe that special exercises for the development of speed-strength qualities should correspond to the nature of playing activity.

Strength-building exercises are performed in both dynamic and isometric modes of work, while the special mode of work has the most positive effect on the development of strength and ball handling. It is recommended that the main part of the work on the development of the strength of handball players be carried out during the preparatory period of training, so that during the period of the competition, periodic and well-planned work can not only maintain strength, but also develop it in parallel with other necessary qualities.

A number of experts in sports games believe that the following combinations of methods can be used to develop speed-strength qualities in the practice of teams work:

- 1) conjugate, short-term efforts, repeated;
- 2) analytical, short-term effort, repeated;
- 3) variable, short-term effort, repeated.

The above data on the study of the specific gravity of the application of the above methods in the training process show that in handball conjugate and analytical methods are most often used.

Recently, a large number of scientific research works, both in sports games and in handball, are associated with the assessment of the physical fitness of athletes at various stages of the preparation of the competitive period. Most often, the purpose of such studies is to find the optimal training regimes for each handball player separately and for the team as a whole.

RESULTS AND DISCUSSION

The rational construction of long-term training of highly qualified handball players is decisively conditioned by the laws of the formation of sportsmanship. The structure of competitive activity in a specific sport and, in particular, handball, the factors that determine its effectiveness, the patterns of adaptation of functional systems and mechanisms that carry the main load in the process of training and competitions, predetermine the growth rate of sports achievements.

The implementation of this or that variant of the structure of long-term training in handball is due to a complex of reasons, first of all, - the age at which the athletes began to practice handball, as well as the nature of training at the first stages of long-term improvement. According to a number of specialists, differences in the rates of

biological maturation, which determine a significant (up to 3-4 years) range of biological development, are of great importance here.

Some coaches and researchers believe that the traditional structure of long-term training, in which high results are achieved after 7-10 years of handball practice (women at 17-20 years old, and men at 18-22 years old), can be considered as basic, and the prospects further growth of achievements is largely associated with the implementation of one of the identified typical variants of the structure of long-term training, which to the greatest extent corresponds to the characteristics of a particular athlete.

The given data on the peculiarities of the formation of sportsmanship with different variants of the structure of long-term training should become one of the key reference points for the differentiation and individualization of the long-term process of training handball players at different stages of sports improvement. They also make it possible to objectively assess the prospects of a particular handball player, comparing the individual course of the formation of his skill with the anatomical and physiological characteristics and adaptive capabilities of the organism.

The constant growth of sports achievements in women's handball indicates that not all the available reserves of the body have been used. A review of special literature, the study of the experience of advanced coaches working with handball teams, show that an active search for directions to improve the technical and tactical skills of athletes is currently underway, taking into account the level of their speed-strength training.

Some scientists and handball coaches argue that the dynamics of the formation of the state of the highest readiness during the training year is due to many reasons. Among them are the individual characteristics of athletes: the structure of muscle tissue; the initial, hereditarily predetermined level of capabilities of the circulatory and respiratory systems; aerobic and anaerobic performance; mobility of adaptive reactions; resistance to maladjustment; the preserved adaptive resource, etc. The system of constructing annual training is of no less importance - its general structure, the orientation of the training process in different months of the year, the ratio of means and methods of training, the calendar of competitions and the construction of direct preparation for various competitions, etc.

It is known that the improvement of long-term adaptive reactions necessary to achieve the planned results in the process of sports training of handball players is formed in stages throughout the year, as well as in individual microcycles. This is due to a number of factors:

firstly, effective adaptation is possible only with a certain amount of stimuli and their optimal concentration in time; secondly, adaptation to various stimuli proceeds

heterochronously. In particular, it is possible to achieve changes in the functional capabilities of skeletal muscles or cardiac muscle faster than the components of readiness, which, due to the diversity and complexity of the coordination structure of motor actions, along with morphological changes in the coordinated work of regulatory and executive systems.

The point of view of other well-known experts in handball deserves attention. In their opinion, an increase in the adaptive capabilities of individual organs and systems creates the necessary prerequisites for long-term adaptation of functional systems to integral manifestations of motor abilities, and the latter, in turn, determine the effectiveness of the organism's adaptation to the requirements of effective competitive activity. This causes the gradual long-term adaptation of the athlete's body to the factors of training impact and the exceptional complexity of managing his adaptive reactions in the process of building various structural formations of the annual training process or a separate macrocycle.

However, it is necessary to remember that the effectiveness of adaptive reactions of handball players of various roles and levels of preparedness is determined by the dynamics of the load, its correspondence to the qualifications of athletes, their preparedness, the reactivity of functional systems in terms of the formation of adaptation responses to various stimuli.

There is an opinion that in a separate training macrocycle highly qualified handball players need a certain time for the formation of the whole complex of adaptive reactions that provide the state of the highest readiness for sports achievements. The specificity of the sport, which is expressed in the optimal structure of the athletes' fitness, is due to the ratio of various qualities and abilities to achieve high sports results. The individual characteristics of athletes here, too, significantly affect the rate of formation of long-term adaptation and the amount of work required for the formation of a given level of adaptive reactions.

CONCLUSION

The carried out theoretical analysis of the scientific, methodological and special literature made it possible to determine the research problem, which consists in improving the speed-strength readiness of highly qualified handball players at various stages of training in the annual cycle. Speaking about the scientific study of this problem and ways of solving it, one should dwell on two main components:

- firstly, the lack of methods for assessing the special speed-strength readiness of highly qualified athletes, taking into account the characteristics of the organism;

- secondly, the lack of quantitative characteristics of the relationship between the processes of development of speed-strength qualities and the formation of motor skills.

In the process of studying the special literature on handball, it was found that the existing standards for assessing the level of general and special physical fitness of athletes do not change for a long time. In addition, there is no scientific substantiation of the proposed normative requirements reflecting the level of special physical fitness of players at various stages of sports improvement.

It is known that the chosen method of increasing the level of speed-strength readiness of handball players makes an increase in the requirements not only to the scientific and methodological substantiation of the training process, but also to the current and long-term planning of sports training, the final test standards at various stages of the annual cycle in preparation for responsible competitions. In this regard, there is a need to change both the content of the educational process and make appropriate adjustments to it. Meanwhile, this important methodological position is still insufficiently reflected in the specialized literature.

At the present stage of handball development, the problem of specialized training of athletes is becoming increasingly important and is widely discussed in special literature. It should be noted that at present there are no scientifically grounded recommendations related to the control and assessment of the improvement of their technical skill. There is also no consensus among the majority of specialists on the control of competitive activity as one of the necessary conditions for the effective management of the process of training highly qualified handball players. The recommended assessment methods, as a rule, are either excessively laborious or do not fully reflect the nodal components of competitive activity.

The carried out theoretical analysis of scientific, methodological and special literature made it possible to determine the research problem, which consists in improving the speed and strength training of highly qualified handball players and to develop practical recommendations for the purposeful improvement of their technical and tactical skill.

REFERENCES

1. Барчукова Г.В. Лохов Ю.Н. (1998). Способ оценки технического технико-тактического мастерства спортсменов в индивидуально-игровых видах спорта (на примере настольного тенниса). *Теория и практика физической культуры*. 50-54.

2. Верхошанский Ю.В. (2005). Теория и методология спортивной подготовки: блоковая система тренировки спортсменов высокого класса. *Теория и практика физической культуры*. 2-14.
3. Воронов Ю.С. (2003). Основы многолетней подготовки юных ориентировщиков. *Теория и практика физической культуры*. 48-51.
4. Вуден Д.Р. (1987). Современный баскетбол. Физкультура и спорт. 256.
5. Галочкин П.В. (2009). Характеристика показателей соревновательной деятельности боксеров высокого класса. *Вестник спортивной науки*. 51-55.
6. Гамалий В. (2005). Моделирование техники двигательных действий в спорте *Наука в олимпийском спорте*. 108-116.
7. Bertalanffy L. (1969). General systems theory. Foundations, development, applications. 23-28.
8. Bourbousson J., Seve C. (2010). McGarry T. Space-time coordination dynamics in basketball: *Part 1. Intra-and inter-couplings among player dyads. Journal of Sports Sciences*. 339-347.
9. Dick F. (1980). Sports training principles. - London: Lepus Books, 275.
10. Hay J. Effort (1999). Distribution and Performance of Olympic Triple Jumpers. J. App. Biomech. 23-28.
11. Hommel H. (1993). High Jump: Heike Henkel & Inga Babakova. *New studies in athletics*. 61-74.
12. Knudson D., Morrison C. (2002). Qualitative Analysis of Human Movement. - Human Kinetics. 264.
13. Miller S., Bartlett R. (1996). The relationship between basketball shooting kinematics, distance and playing position // *Journal of Sports Sciences*. - Volume 14. - № 3, 243-253.
14. Nigg B., Macintosh B., Mester J. (2000). Biomechanics and Biology of Movement. - Human Kinetics. 488 p.
15. Stergiou N. (2004). Innovative Analyses of Human Movement. - Human Kinetics. 344 p.

ГРЕЧИХА НАВЛАРИНИНГ БАРГЛАРИДАГИ СУВ МИҚДОРНИ ЭКИШ МУДДАТИ ВА СУҒОРИШ ТАРТИБИГА БОҒЛИҚЛИГИ

Зухра Джуракуловна Жўраева

Самарқанд давлат университети биология факультети ўсимликлар физиологияси
ва микробиологияси кафедраси доценти, қишлоқ хўжалиги фанлари номзоди

Дилнора Дилшодовна Исмоилова

Самарқанд давлат университети магистранти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Самарқанд вилояти шароитида гречиха навларининг баргларидаги сув миқдоримни экиш муддати ва суғориш тартибига боғлиқлиги ўрганилиб натижалари берилган.

Калит сўзлар: қишлоқ хўжалик, гречиха, қимматбаҳо ёрма, оксиллар, углеводлар, аминокислоталар, экиш муддати, тупроқ, намлик, суғориш, вегетация, нав, ўсиш, ривожланиш, сувнинг миқдори, сув режими, чекланган дала нам сифими, ҳосилдорлик;

DEPENDENCE OF THE AMOUNT OF WATER ON THE LEAVES OF BUCKWHEAT VARIETIES ON THE TERM OF SOWING AND IRRIGATION PROCEDURE

Zukhra Dilshodovna Zhurayeva

Samarkand State University, Faculty of Biology, Associate Professor of Plant
Physiology and Microbiology, Candidate of Agricultural Sciences

Dilnora Dilshodovna Ismoilova

Master Student of Samarkand State University

ABSTRACT

This article examines the dependence of the amount of water on the leaves of buckwheat varieties in the Samarkand region on the timing of sowing and the order of irrigation.

Keywords: agriculture, buckwheat, valuable cereals, proteins, carbohydrates, amino acids, planting time, soil, moisture, irrigation, vegetation, variety, growth, development, amount of water, water regime, limited field moisture capacity, yield;

КИРИШ

Аҳоли эҳтиёжини тўла қондириш учун барча қишлоқ хўжалик ходимлари ва олимлар олдида ўсимликшунослик маҳсулотлари етиштиришни кескин кўпайтириш вазифаси қўйилган. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлар орасида донга бўлган эҳтиёж энг юқори бўлиб бу муаммони ҳал этиш катта аҳамиятга эга. Донли экинлар орасида қимматбаҳо ёрма берувчи гречиханинг таркибида енгил ўзлаштириладиган оксиллар, ёғлар ва углеводлардан ташқари жуда кўп маъданли тузлар, органик кислоталар, витаминлар, микроэлементлар ва бошқалар мавжуд. Унинг таркибида органик кислотанинг бўлиши озуқа моддаларнинг организмда яхши ўзлаштирилиши ва ҳазм бўлиш жараёнини тезлаштиради. Гречихадан мўл ҳосил олишнинг энг ҳал қилувчи омилларидан бири экиннинг энг мақбул муддатларда ўтказишдир. Экинни энг мақбул муддатларини аниқлашда навнинг биологик хусусиятлари, минтақанинг тупроқ иқлим шароити, ҳарорат, тупроқдаги намлик ва бошқа омиллар ҳисобига олинади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Гречиха навларининг суғориш тартибини ишлаб чиқариш жараёнида ўсимликларнинг намликка бўлган талабини бутун вегетация давомида таъминлаш кўзда тутилиши катта аҳамиятга эга. Гречихани суғориш муддати доимий бўла олмайди. Гречиха эрта баҳорда экилганда ёғингарчиликлар ҳисобига тупроқ намлиги нисбатан кўпроқ бўлади. Такрорий экин сифатида ёзда экилганида аксинча тупроқ намлиги камроқ бўлади. Уруғларни бир текис, қийғос ундириб олишда экин олдида суғориш катта аҳамиятга эга.

Ўсимлик танасидаги сувнинг миқдори уларнинг ўсиши, ривожланиши органик моддаларнинг ҳосил бўлиши ва ҳосилдорлик даражасини белгилайди. Шунинг учун ҳам гречиха навларининг барглардаги сувнинг миқдорини аниқлаш, уларнинг сув режими кўрсаткичларини ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

НАТИЖАЛАР

Бизнинг тажрибаларимиз аввало гречиха навлари баргидаги сув миқдorigа экин муддатлари ва суғориш тартибининг таъсирини аниқлашдан иборат бўлди. Бунинг учун гречиханинг сувга нисбатан критик босқичлари гуллаш ва донларнинг шаклланиш муддатлари асос қилиб олинди. Олинган маълумотлар жадвалда келтирилган.

Гречиха навларининг баргларидаги сув миқдори, %

Навлар	Экиш муддати	Суғориш тартиби, ЧДНС %	Ғунчалаш	Гуллаш	Дастлабки донларнинг пишиши
Қозон	10-апрел	ЭОС-60	85,8	80,5	78,7
	10-апрел	ЭОС-70	89,3	86,1	83,4
	10-апрел	ЭОС-80	94,7	90,8	88,2
	20-июл	ЭОС-60	82,4	84,1	80,5
	20-июл	ЭОС-70	85,9	88,6	84,8
	20-июл	ЭОС-80	90,5	92,0	89,7
Майский	10-апрел	ЭОС-60	85,4	80,8	78,1
	10-апрел	ЭОС-70	87,7	85,9	84,2
	10-апрел	ЭОС-80	92,6	89,1	88,5
	20-июл	ЭОС-60	81,8	83,5	80,2
	20-июл	ЭОС-70	84,7	86,8	84,5
	20-июл	ЭОС-80	89,0	91,7	89,1

Жадвалда келтирилган маълумотлардан гречиха навлари баргларидаги сувнинг умумий миқдори экиш муддати ва суғориш тартиби асосида бўлган тупроқ намлигига, нав хусусиятларига боғлиқ эканлиги аниқланди. Ўрганилган гречиха навлари (Қозон ва Майский баргларидаги сувнинг миқдори уларнинг ғунчалаш фазасида тупроқ намлиги ЧДНС 70-80 бўлган ва апрелда экилган твариантларда энг юқори даражага эга бўлиб, июлда экилган ўсимликлар баргларидаги сув миқдори нисбатан камроқ эканлиги кузатилди.

Апрелда экилган Қозон гречиха навларининг ғунчалаш фазасида барглардаги сувнинг миқдори июлда экилган ўсимликлар баргларидаги сувнинг миқдorigа нисбатан 3,4-4,2 ;% га кўплиги аниқланди. Шундай фарқлар апрель ва июлда экилган Майский гречиха навлари ўсимликларида ҳам кузатилди.

МУҲОКАМА

Сув тақчил шароитда (тупроқ намлиги 60% ЧДНС) ўстирилган ўсимликларнинг баргларидаги сувнинг миқдори мўътадил шароитларга (тупроқ намлиги 70-80% ЧДНС) нисбатан сезиларли даражада пастлиги аниқланди.

Апрелда экилган, тупроқ намлиги 60% бўлган Қозон нави ўсимликлар баргларидаги сув миқдори ,тупроқ намлиги 70% бўлган шароитда ўсган ўсимликлар баргларидаги сув миқдorigа нисбатан 3,5% кам ва тупроқ намлиги 80% бўлган шароитда ўсган ўсимликлар баргларидаги сувгв

нисбатан 8,9% камлиги кузатилди. Шу муддатда экилган ва 60% намликда ўстирилган Майский нави баргларидаги сувнинг миқдори ҳам 70% да ўстирилган ўсимликларга нисбатан 2,3% ва 80% да ўстирилган ўсимликларга нисбатан 7,2 кам. Вариантлар орасидаги бундай фарқлар июлда экилган гречиха навлари ўртасида ҳам мавжуд.

Гречиханинг сувга нисбатан энг критик бўлган гуллаш фазасида ўсимликлар баргларидаги сувнинг миқдори ва вариантлар ўртасидаги фарқлар ғунчалаш фазасидан фарқ қилди. Экиш муддати апрел бўлган ўсимликларнинг гуллаш фазасида гречиха навларининг баргларидаги сувнинг умумий миқдори ғунчалаш фазасига нисбатан камроқ эканлиги кузатилди. Бундай камайиш Қозон нави ўсимликлари учун 3,2-5,3% ва Майский гречиха навлари учун 1,8-4,8% га тенг. Ёзда экилган (20-июлда) тўлиқ гуллаш фазаси августнинг иккинчи ярми ва сентябрнинг биринчи ярмига тўғри келадиган ўсимликлар баргларидаги сув миқдори ғунчалаш фазасига нисбатан кўпроқ, яъни Қозон нави ўсимликлари баргларидаги сув миқдори ҳам 1,5-2,7 % га ва Майский нави ўсимликлари баргларидаги сув миқдори ҳам 1,6-2,7 % га кўп эканлиги кузатилди. Ўсимликларнинг гуллаш фазасида вариантлар ўртасидаги ҳам катта фарқлар бор. Экиш муддати апрелда бўлган, 60% тупроқ намлиги ўстирилган Қозон нави ўсимликларнинг баргларидаги умумий сув миқдори (80,5%), тупроқ намлиги ЧДНС 80% да ўстирилган ўсимликларнинг баргларидаги сув миқдorigа (90,8%) нисбатан 10,3 кам эканлиги аниқланди. Бундай фарқ Майский навида 8,3% га тенг. Ёзда экилган (20 апрел) 60% ЧДНС тупроқ намлиги ўстирилган Қозон нави ўсимликларининг баргларидаги умумий сувнинг миқдори (84,1%). Тупроқ намлиги 80% да ўстирилган ўсимликларнинг баргларидаги умумий сув миқдори (89,1%) нисбатан 5,0% га кам. Майский навида бу фарқ 8,2 % га тенг булди.

Дастлабки доннинг пишиш фазасида ўсимликлар баргларидаги сувнинг миқдори навларнинг ғунчалаш ва гуллаш фазаларига нисбатан камаяди. Аммо экиш муддатлари ва тупроқ намлиги асосида, вариантлар ўртасидаги фарқлар бу фазада ҳам сақланиб қолади.

ХУЛОСА

Умум юқорида келтирилган маълумотлар кўрсатишича гречиха навларининг баргларидаги юқори даражада сув билан таъминланган бўлиб, 80% ЧДНС тупроқ намлиги ўстирилган ўсимликларнинг баргларидаги сувнинг миқдори энг кўп (88,2-94,7% тупроқ намлиги 60% ЧДНС бўлган шароитда ўстирилган ўсимликлар баргларида энг каоз (78,1-85,8%) эканлиги аниқланди.

Умуман суғориш тартиби гречиха навларининг сув алмашинув хусусиятларига кучли таъсир этади. Тупроқ намлиги тақчил шароитда (60% ЧДНС) ўстирилган ўсимликларнинг баргларидаги умумий сув миқдори, тупроқ намлиги мўътадил шароитда (80% ЧДНС) сув тақчиллиги юқори ўстирилганга нисбатан кам бўлиб, сув тақчиллик юқори бўлиши аниқланди.

REFERENCES

1. Карагальцев Ю.В., Пруцков Ф.М. Гречиха: РОССЕЛХОЗИЗДАТ, 1986.
2. Краситов А.С. Гречиха. М. Селхозиздат, 1963 254с.
3. Ходжаев Д.Х. “Ўсимликлар физиологияси” Тошкент 2008
4. Ярошенко К.И. Гречиха на пожевном посеве/ Вестник с.х.науки-1983. №11.

БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ (БХСР)НИНГ ИТАЛИЯ БИЛАН ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИГИ

Турдали Қамбарович Нуридинов

Қўқон давлат педагогика институти, Тарих кафедраси катта ўқитувчиси

turdali.nuridinov@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Мақолада БХСРнинг 1922-1923 йилларда Италия савдо ишлаб чиқариш фирмалари билан олиб борган иқтисодий алоқалари ёритилади. Кавказорти шаҳарларида иш юритган Бухоро савдо бўлими Италиянинг Мундус, Бенедикт Лтд фирмалари билан савдо алоқаларини ўрнатди. Совет савдо ташкилотларининг аралашуви натижасида ҳамкорлик муносабатларига барҳам берилганлиги ёритилади.

Калит сўзлар: БХСР, Кавказорти, савдо бўлими, Триест, Мундус, Таке сутра, Бенедикт Лтд, Авери, Ласе, Шарқий савдо синдикати, ҳамкорликнинг тугатилиши.

ECONOMIC COOPERATION OF THE BUKHARA PUBLIC SOVIET REPUBLIC (BPSR) WITH ITALY

Turdali Kambarovich Nuridinov

Senior teacher of the department of History, Kokand State Pedagogical Institute

turdali.nuridinov@mail.ru

ABSTRACT

The article describes the economic relations of BPSR with Italian trade and manufacturing companies in 1922-1923. The Bukhara trade department, which operates in the cities of the Caucasus, has established trade relations with the Italian companies Mundus and Benedict Ltd. It is also stated that as a result of the intervention of Soviet trade organizations, cooperation was terminated.

Keywords: BPSR, Caucasus, trade department, Triest, Mundus, Take Sutra, Benedict Ltd, Avery, Lase, South trade syndicate, over the relation.

КИРИШ

Жаҳон мамлакатлари ички ва ташқи сиёсатида ўзаро манфаатли ҳамкорликни мустаҳкамлаш, миллатлараро тотувлик, кенг маданий ҳамкорлик масалалари алоҳида аҳамият касб этмоқда. Мазкур жараён 1920-1924 йилларда мавжуд бўлган Бухоро халқ совет республикаси (БХСР)нинг иқтисодий ва маданий алоқалари тарихини умум эътироф этган илмий тамойиллар асосида яхлит тадқиқ қилишни заруратга айлантирмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Совет ҳокимияти йилларида ташқи алоқалар мавзуси етарлича ўрганилмаган ва у бир томонлама талқин этилган. Ўзбекистон ва унинг ҳудудида совет даврида мавжуд бўлган давлатларнинг тарихига ҳолис баҳо бериш мустақиллик йилларида бошланди. Мустақиллик йилларида Қ. Ражабов, Ф. Қосимов, С. Иноятов, У. Рашидов, Ш. Ҳайитов, С. Бадриддинов, К. Раҳмоновлар томонидан БХСР тарихининг турли масалалари ўрганилган. Хорижий ва ўзбек тарихчилари тадқиқотларида XX аср бошларида Бухорода рўй берган ижтимоий-сиёсий жараёнлар, совет ҳокимиятига қарши кураш масалалари ўрганилиб, ташқи алоқалар масаласи тадқиқот доирасидан четда қолган. БХСРнинг совет республикалари, Шарқ ва Ғарб давлатлари билан олиб борган иқтисодий ва маданий алоқалари тарихи, республика ҳукуматининг Бухорода замонавий халқ ҳўжалигини шакллантириш ва ривожлантириш учун олиб борган ҳамкорлиги, совет ҳокимиятининг ташқи алоқаларга кўрсатган салбий таъсири каби масалаларни бирламчи тарихий манбалар асосида ўрганиш мавзунинг долзарблигини белгилайди.

Ушбу мақолада тизимлаштириш, қиёсий таҳлил, анализ ва синтез ҳамда муаммовий-хронологик каби илмий тадқиқот усуллардан фойдаланилди.

НАТИЖАЛАР

БХСР даврий матбуоти ва Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат архиви фондларида сақланаётган архив ҳужжатлари материаллари илк марта илмий муомалага тортилиши натижасида БХСРнинг Италия савдо ташкилотлари билан олиб борган алоқаларига оид маълумотлар аниқланди.

МУҲОКАМА

1920-1924 йилларда мавжуд бўлган БХСР тарихининг совет даврида ўрганилмаган ташқи алоқаларини илмий асосда ўрганиш муҳимдир. БХСРнинг хорижий мамлакатлар билан сиёсий, иқтисодий, маданий, илмий-техникавий

ҳамкорликдан кўзлаган мақсади “халққа эркин маишат, иқтисодий озодлик, асрлардан буён амирликнинг асоратида ётган халқни маданият тараққийсига чиқармоқ эди” [1.1922 йил, 8 июл, № 89 сон.]. БХСР ташқи сиёсати совет ҳукумати билан тузилган шартномалар доирасида амалга оширилишига қарамасдан, Бухоронинг Ғарбий Европанинг ривожланган мамлакатлари билан йўлга қўйган ҳамкорлиги тарихини ўрганиш илк марта амалга оширилмоқда.

Бухоро халқ хўжалигини тиклаш ва ривожлантириш учун 1921 йилда аввало Германия капиталини жалб қилиш масаласи ҳукумат даражасида кўтарилди [2.38-варақ]. Бухорода замонавий халқ хўжалиги асосларини вужудга келтиришнинг энг муҳим шартларидан бири республика қишлоқ хўжалигига илғор хорижий техникани олиб кириш, республикада хом ашёни қайта ишлаш саноатини ташкил этишдан иборат эди. Биринчи жаҳон урушига қадар Бухоро амирлиги ўзининг қимматбаҳо хом ашёси бўлган қорақўл тери, ширинмия илдизи ва бошқа маҳсулотларини Европа, асосан, Германия бозорига чиқарган эди. 1917 йилда Россияда большевиклар ҳокимиятга келгач, вазият тубдан ўзгарди ва мазкур жараён Бухородаги ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий вазиятга ўз таъсирини кўрсатди. Россияда бошланган фукаролар уруши натижасида Бухоро маълум вақт давомида хом ашё чиқарадиган, саноат маҳсулотлари ва ёқилғи киритадиган бозоридан маҳрум бўлди. 1920 йилда Бухорода амирлик тузуми тугатилгач, ҳокимиятга келган янги ҳукумат олдида хўжаликни янги асосда барпо этиш вазифаси турарди. БХСР ҳукуматининг Ғарбий Европа давлатлари ва АҚШ билан иқтисодий ҳамкорлигида Кавказорти ҳудуди БХСР учун мазкур мамлакатлар бозорларига чиқиш кўприги бўлиб хизмат қилди. БХСР ҳукумати 1921 йил 15 декабрда Бухоро ташқи савдо бўлимининг Кавказортининг Боку, Ботуми, Тбилиси шаҳарларида савдо ваколатхоналарини очишга қарор қилди [3. 191-варақ].

1921 йил баҳорида РСФСР иқтисодиётида янги иқтисодий сиёсатга ўтилиши билан иқтисодий чекловлар бекор қилиниб, мамлакат иқтисодиётига хорижий фирмалар, чет эл капитали кириб кела бошлади. БХСР ҳукумати Кавказорти федерацияси ҳудудида ташкил этилган савдо бўлимлари орқали Ғарбий Европа ва АҚШ билан иқтисодий ва техникавий ҳамкорликни йўлга қўйди. БХСР савдо ваколатхонасининг Тбилисидаги бўлими 1922 йил 4 ноябрдан 1923 йилнинг 15 сентябргача, Ботумидаги бўлими 1922 йил 9 декабрдан 1923 йил 7 сентябргача фаолият кўрсатди [4. 27-варақ].

Кавказортининг Боку, Тифлис, Ботуми шаҳарларида фаолият юритган савдо бўлимлари, нафақат бу ердаги давлат ва хусусий фирмалар билан, балки Кавказортида ваколатхоналари мавжуд бўлган Ғарбий Европа ва АҚШ

фирмалари билан ҳам ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйди. Савдо ваколатхонаси Бухоро қишлоқ хўжалигига буғ ва электр машиналарини олиб кириш, чорва маҳсулотларини ҳам ашё сифатида эмас, балки тайёр маҳсулот сифатида чет эл бозорига олиб чиқишга аҳамият қаратади. Бухоронинг бой табиий бойликларидан мамлакат тараққиёти учун фойдаланишда илғор техникага эга бўлган мамлакатларга концессия бериш масаласи муҳим ўрин тутди [5. 38-варақ].

БХСРнинг Кавказортидаги савдо бўлимлари 1923 йил бошларида Ғарбий Европанинг Германия, Италия, Швеция, Франция, АҚШ савдо-саноат доиралари билан ўзаро иқтисодий алоқаларни ўрнатди.

1920-1924 йилларда мавжуд бўлган БХСР совет давлат органларининг рухсати ва назоратида ташқи иқтисодий алоқаларни амалга оширишга мажбур бўлган эди. 1923 йилнинг баҳор ва ёз ойларида савдо ваколатхонасининг Европалик ҳамкорлари доираси янада кенгайди. Мазкур алоқалар совет давлатининг ушбу давлатлар билан тузган шартномалари асосида амалга оширилган. Бухоро маҳсулотлари хориж бозорига совет ҳукумати рухсат берган тартибда олиб чиқилган. БХСРнинг Кавказ ортида иш юритган савдо бўлими 1923 йилнинг март-июнь ойларида Италиянинг савдо ва ишлаб чиқариш фирмалари билан савдо муносабатларини йўлга қўйди. Триест шаҳрида жойлашган РСФСР ташқи савдо халқ комиссарлиги вакили орқали итальян савдо фирмалари билан БХСРнинг Кавказортидаги савдо бўлими ўртасида ҳамкорлик ўрнатилди. Триестга юборилган маҳсулотлар ичида қўй ичаклари муҳим ўрин тутган эди. 1923 йилнинг март ойида 164 512 дона ёки 740 пуд қўй ичаклари италиялик савдо ҳамкорларига етказиб берилди [6. 45-варақ]. БХСРнинг Кавказортидаги савдо бўлими Италияга қўй ичакларини чиқариш масаласида РСФСР ташқи савдо халқ комиссарлигининг Шарқий савдо синдикати орқали амалга оширган эди [7. 36-варақ].

1923 йилнинг 24 майда Италиянинг Мундус акциядорлик жамиятига 5920 кг, шу йилнинг 15 июнда 3096 кг ишлов берилган қўй ичаклари жўнатилди [8. 47-варақ]. БХСР савдо бўлимига тегишли бўлган қўй ичаклари Италиянинг Генуя шаҳрида жойлашган “Таке Сукра” акциядорлик жамиятининг параходлари орқали етказиб берилган [9. 94- варақ].

1923 йил бошларида Кавказортида фаолият юритган савдо бўлимларининг хорижий мамлакатлар савдо ва ишлаб чиқарувчилари билан ҳамкорлик алоқалари доираси кенгайди. Бу даврда Бухоро халқ хўжалигига хориж техникасини ва капиталини олиб киришга муҳим вазифа сифатида қаралди. БХСРнинг Кавказортида фаолият юритган савдо ваколатхонасининг Италия

“Бенедикт ЛТД” фирмаси билан ўрнатган иқтисодий ҳамкорлиги Бухоро халқ хўжалигига хориж техникасини киритиш масаласига қаратилган эди.

1920-1924 йилларда Бухоро қишлоқ хўжалигига чет эл капитални жалб қилиш орқали мазкур соҳада илғор техникадан фойдаланиш, янги ерларни ўзлаштириш БХСР ҳукумати учун муҳим масалалардан ҳисобланган. БХСРнинг Кавказорти савдо ваколатхонасига Италиянинг “Бенедикт ЛТД” фирмаси мазкур масалада мурожаат қилиб, Бухоро қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган техникаларни тавсия этган эди. Италия фирмаси БХСР ҳукуматига ҳар икки томон ўртасида аралаш жамият тузиш лойиҳасини тақдим этди. Унга кўра, итальян фирмаси Бухоро ҳудудидаги 75 000 десятина ерга ишлов бериш имкониятига эга бўлган тракторлар ва уларга тегишли бошқа ускуналарни етказиб бериш кафолатини олди. Италия ширкати ихтиёрида мазкур даврда 259 дона трактор мавжуд бўлиб, уларни 2 ой муддат ичида Кавказортининг Ботуми портига етказиб келиш мумкин эди. Италия ширкати ўзаро ҳамкорликда тузиладиган корхонани ташкил этиш ва фойдаланиш билан боғлиқ барча жараёнларни ўз зиммасига олган эди. Шунингдек, ўзаро келишувга кўра, маҳаллий аҳоли вакилларида 100 дан кам бўлмаган кишини янги техникадан фойдаланишга ўргатиш мажбуриятини ҳам олган эди. Энг аҳамиятли томони Италия ширкати Бухорога етказиб бериладиган техниканинг ярим қийматини ўз ҳисобидан тўлаш кафолатини берган эди. Италия ширкати 1923 йил 20 майда БХСР савдо ваколатхонасига Бухорога етказиб бериладиган қишлоқ хўжалик техникаси ва уларнинг қиймати ҳақидаги маълумотларни беради. Италияда ишлаб чиқарилган “Авери” тракторларининг жами қиймати 1 362 000, “Ласе” маркали плуглар ва сўқалар – 32 200, уларга зарур эҳтиёт қисмлар – 186 200 совет рублини ташкил этиб, етказиб берилаётган маҳсулотнинг умумий қиймати 1 580 400 рублни ташкил этган [10. 19-варақ]. Шартномада томонларнинг ўзаро молиявий мажбуриятлари белгиланиб, белгиланган сумманинг 400 000 рублини харид амалга оширилгач, бир йилдан кейин 200 000 рублини, икки йилдан кейин қолган 200 минг рублини БХСР ҳукумати қоплаши кўрсатилган. Шартномада кўрсатилган маблағнинг 50 %ни итальян ширкати томонидан қопланиши белгиланган эди [10. 24-варақ]. Юқоридаги маълумотлар италиялик ҳамкорларнинг Бухоро иқтисодий манфаатларига нисбатан ҳурмат нуқтаи назаридан қараганлигидан далолат беради. Икки ўртадаги ҳамкорлик соҳалари кенгайиб борди. Италиянинг Бенедикт ширкати билан БХСР савдо ваколатхонаси ўртасида қўй ичакларини етказиб бериш ҳақида ҳам келишувга эришилди. 1923 йилнинг баҳор-ёз ойларида биринчи марта 150 000, иккинчи

марта эса 25 000 дона қўй ичагини итальян ширкатига етказиб беришга келишилган эди [8. 31-32-варақлар].

ХУЛОСА

БХСРнинг Европа мамлакатлари билан амалга оширган иқтисодий ҳамкорлигининг самарали тарзда олиб борилишига томонлар ўртасидаги муносабатларнинг совет органлари иштироки ва назорати остида амалга оширилганлиги ўзининг салбий таъсирини кўрсатган эди. БХСР савдо ваколатхонаси билан Италия савдо ширкатлари ўртасидаги савдо муносабатлари РСФСР ташқи савдо халқ комиссарлигининг Римдаги вакили воситачилигида олиб борилди. Совет давлат органлари БХСРнинг хорижий мамлакатлар билан иқтисодий муносабатларининг кенгайиши ва ривожланишидан манфаатдор бўлмаган ва турли йўллар билан халақит беришга ҳаракат қилганлар. Масалан, совет савдо органларининг сансалорлиги натижасида қўй ичкалари сифатининг бузилиш ҳолатлари рўй берди, маҳсулот сонининг ҳужжатда кўрсатилганидан кам чиқиш ҳолатлари рўй берди. Бундай ҳолатларнинг рўй бериши томонлар ўртасидаги ўзаро ишончнинг йўқолишига, савдо муносабатларининг издан чиқишига олиб келди.

1923 йил кузида совет ҳукуматининг сиёсати натижасида БХСРнинг Кавказортидаги савдо бўлимлари тугатилди ва БХСРнинг Италия савдо ва ишлаб чиқарувчи муассасалари билан иқтисодий ҳамкорлиги барҳам топди. Хулоса қилиб айтганда, БХСРнинг Кавказорти савдо ваколатхонасининг тугатилиши БХСР савдо бўлимларининг Италия ширкатлари билан ҳамкорлик муносабатларининг тўхтатилишига олиб келди.

Бир сўз билан айтганда, мураккаб тарихий шароитга қарамасдан БХСР ҳукумати дунёнинг илғор мамлакатлари билан кенг иқтисодий ҳамкорлик муносабатларини ўрнатишга ҳаракат қилди. Ташқи иқтисодий алоқаларни амалга оширишда Кавказортида фаолият олиб борган савдо бўлимлари муҳим роль ўйнади. Бухоро халқ хўжалигига илғор хорижий техникани жорий этиш, қишлоқ хўжалиги учун янги ерларни ўзлаштиришда чет эллик ҳамкорларни жалб этиш, чет эл техникасини киритиш бўйича бир қатор тадбирлар режалаштирилди. Бироқ ташқи алоқаларнинг совет савдо муассасалари томонидан назорат қилиниши хорижий мамлакатлар, жумладан Италия билан иқтисодий алоқаларнинг тўхтатилишига олиб келди.

REFERENCES

1. "Бухоро ахбори" 1922 йил, 8 июл, № 89 сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви (кейинги ўринларда Ўз МДА,) 47-фонд, 1-рўйхат, 525-иш, 38-варақ.
3. ЎзМДА, 48-фонд, 1-рўйхат, 19-иш.
4. ЎзМДА, 1914- фонд, 1-рўйхат, 1-иш.
5. Ўз МДА, 47-фонд, 1-рўйхат, 52-иш.
6. ЎзМДА, 1914-фонд, 1-рўйхат, 9-иш.
7. ЎзМДА, 1914-фонд, 1-рўйхат, 8-иш.
8. ЎзМДА, 1914-фонд, 1-рўйхат, 11-иш.
9. ЎзМДА, 1914-фонд, 1-рўйхат, 12-иш.
10. ЎзМДА, 1914-фонд, 1-рўйхат, 7-иш.

САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ ШАРОИТИДА ЭКИЛАДИГАН ГРЕЧИХА НАВЛАРИНИНГ ФОТОСИНТЕТИК ФАОЛИЯТИ

Зухра Джуракуловна Жўраева

Самарқанд давлат университети биология факультети ўсимликлар
физиологияси ва микробиологияси кафедраси доценти, қишлоқ хўжалиги
фанлари номзоди

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Самарқанд вилояти шароитида экиладиган гречиха
навларининг фотосинтетик фаолиятини ўрганилиб натижалари берилган.

Калит сўзлар: қишлоқ хўжалик, гречиха, қимматбаҳо ёрма, оқсиллар,
углеводлар, аминокислоталар, экиш муддати, тупроқ, намлик, суғориш,
вегетация, нав, ўсиш, ривожланиш, фотосинтез, фотосинтетик потенциал,
ҳосилдорлик;

PHOTOSYNTHETIC ACTIVITIES OF BUCKWHEAT VARIETIES CULTIVATED IN SAMARKAND REGION

Zuhra Djurakulovna Zhuraeva

Samarkand State University, Faculty of Biology, Associate Professor of Plant
Physiology and Microbiology, Candidate of Agricultural Sciences

ABSTRACT

This article presents the results of the study of photosynthetic activity of
buckwheat varieties grown in Samarkand region.

Keywords: agriculture, buckwheat, valuable cereals, proteins, carbohydrates,
amino acids, planting time, soil, moisture, irrigation, vegetation, variety, growth,
development, photosynthesis, photosynthetic potential, yield;

КИРИШ

Аҳоли эҳтиёжини тўла қондириш учун барча қишлоқ хўжалик ходимлари
ва олимлар олдида ўсимликшунослик маҳсулотлари етиштиришни кескин
қўпайтириш вазифаси қўйилган. Қишлоқ хўжалик маҳсулотлар орасида донга
бўлган эҳтиёж энг юқори бўлиб бу муаммони ҳал этиш катта аҳамиятга эга.
Донли экинлар орасида қимматбаҳо ёрма берувчи гречиханинг таркибида енгил
ўзлаштириладиган оқсиллар, ёғлар ва углеводлардан ташқари жуда кўп

маъданли тузлар, органик кислоталар, витаминлар, микроэлементлар ва бошқалар мавжуд. Унинг таркибида органик кислотанинг бўлиши озуқа моддаларнинг организмда яхши ўзлаштирилиши ва ҳазм бўлиш жараёни тезлаштиради. Гречихадан мўл ҳосил олишнинг энг ҳал қилувчи омилларидан бири экишнинг энг мақбул муддатларда ўтказишдир. Экишни энг мақбул муддатларини аниқлашда навнинг биологик хусусиятлари, минтақанинг тупроқ иқлим шароити, ҳарорат, тупроқдаги намлик ва бошқа омиллар ҳисобига олинади. Ўсимликларнинг ўсиш ва ривожланиш жадаллиги тўғридан тўғри уларнинг фотосинтетик фаолиятига боғлиқ бўлади. Чунки органик моддалар ҳосил бўлишнинг асосий жараёни фотосинтездир. Биологик ҳосилнинг 80-90% фотосинтез жараёнида ҳосил бўлади. Шунинг учун ҳам ўсимликларнинг ўсиш, ривожланиш, ҳосилдорлиги ва ҳосил сифати фотосинтезга бевосита боғлиқ бўлади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Кўпчилик илмий манбаларда таъкидлашча, агротехник усуллардан фойдаланиб, қишлоқ хўжалик экинларининг фотосинтетик фаолиятини бошқариш мумкин (Ничепарович 1963, 1970; Халилов, 1993; Ходжаев, 1985).

Дехқончиликда кўпчилик технологик тадбирлар ўсимлик фотосинтетик аппаратининг фаолиятдан сермахсул ва унумли фойдаланишига қаратилган бўлади. Экиш муддатларини мўътадиллаштириш қишлоқ хўжалик экинларидан, шу жумладан гречихадан ҳам юқори ҳосил олиш усулларида биридир. Ўсимликларнинг барглари энг муҳим органларидан бири бўлиб, унда фотосинтез жараёни содир бўлади. Гречиха фотосинтез фаолиятини асосий кўрсаткичларидан бири барглار сатҳининг катталиги ва унинг шаклланиш давомийлигидир. Юқори ҳосилни фақат мўтадил барг сатҳини динамик равишда шакллантирадиган, бутун ўсув даврида, яъни узоқ муддат давомида ишлай оладиган экинлардангина олиш мумкин. Шу мақсада ҳар бир ўсимлик учун мўътадил ўстириш шароитида, ўсув даври давомида энг қулай ўсиши, ривожланиши, фотосинтетик потенциал қувватига эга бўлиши учун технологик асослар ташкил қилишга қаратилган бўлиши керак.

Гречиха баргларининг шакли навининг ўзига хос белгиси бўлиб, у ташқи шароит ва агротехника таъсирида кам ўзгаради. Аммо ўсимликлардаги баргларнинг сони ва сатҳи жуда тез ўзгарувчан бўлишини ҳисобга олиб, биз ўз тажрибаларимизни экиш муддатининг барглар сатҳига таъсирини ўзгаришга эътибор қаратик. Олинган маълумотлар 1-жадвалда келтирилган.

НАТИЖАЛАР

Гречиха навлари барг сатҳининг экиш муддатларига боғлиқлиги, см²/туп
(2018-2020й.)

Навлар	Экиш муддати	АНИҚЛАШ	МУДДАТИ		%
		Ғунчалаш	Тўлиқ гуллаш	Дастлабки донларнинг пишиши	
Қозон	1-апрел	88,1	183,2	464,0	100,0
	10-110 - апрел	96,4	192,5	485,6	104,6
	20-апрел	105,7	206,3	507,5	109,3
	10-май	87,7	139,4	358,1	77,2
	30- май	65,7	125,0	298,7	64,3
	20-июн	57,8	115,5	291,6	62,8
	10- июн	81,3	147,2	457,8	98,7
	20-июл	86,2	174,3	440,2	95,8
Майский	1- апрел	77,3	158,5	410,0	100,0
	10- апрел	88,7	176,4	430,6	105,0
	20- май	90,3	192,0	453,1	110,5
	10- май	72,0	129,8	305,2	74,4
	30июн	61,6	115,3	249,0	65,6
	20-июл	52,8	105,8	258,6	63,6
	10-июл	78,9	135,4	398,7	97,2
	20-июл	82,7	152,1	413,4	100,8

Жадвалда кўрсатилган сонлардан маълум бўлишича баргларнинг сатҳи гречиха навларининг биологик хусусиятларига боғлақ ҳолда экиш муддатларига асосан сезиларли даражада ўзгаради. Бундай ўзгаришлар ўрганилган барча фазаларга тааллуфлидир. Ўсимликларнинг ғунчалаш, тўлиқ гуллаш ва дастлабки доннинг пишиш фазаларида ўтказилган ҳисоблар натижасида аниқ бўлишича, ҳамма навларда ҳам апрел ойида экилган ўсимликларнинг барг сатҳи энг юқори бўлган. Бу вариантда ўртача бир ўсимликка энг кўп барг сатҳи тўғри келади. Қозон гречиха нави ўсимликларнинг барг сатҳи 10-апрелда экилганлар 4,6% ва 20 апрелда экилганлар 9,3% га кўп эканлиги кузатилди. Июл ойида (10-20-июл) ўсимликларнинг барг сатҳи ҳам 95,8-98,7%га тўғри келди. Асосий вегетация даври ёзнинг энг иссиқ муддатларига тўғри келадиган вариантлардаги ўсимликларнинг барг сатҳи кескин камайганлиги кузатилди.

Гречиха Майский нави ўсимликларнинг барг сатҳи ҳам Қозон нави асосида олинган қонуниятларга мос келади. Аммо бу нав ўсимликларнинг ўртача барг сатҳи Қозон нави ўсимликларига нисбатан бироз камлиги билан фарқ қилади.

Экиш муддати 10-май бўлган ўсимликларнинг барг сатҳи 25,6%, 30-май 34,4% ва 20-июн 37,0% га камлиги аниқланган. Яъни бу ҳам ёзнинг иссиқ кунларида, айниқса 20-июнда экилганда ўсимликларнинг барг сатҳи энг камлиги кузатилади.

Қишлоқ хўжалик экинлари учун бир гектар майдондаги баргларнинг сатҳи ва фаолиятини кўрсатиш даври фотосинтетик потенциал катта аҳамиятга эга. Чунки фотосинтетик потенциал ва ҳосилдорлик даражаси бир бири билан чамбарчас боғлиқ эканлиги таъкидланади. (Ничепарович, Строганова Власова 1961). Илмий манбалардан маълум бўлишича гречиха учун мўътадил барг сатҳи 3545 минг кв.м² кун/га бўлиб, юқори ҳосил олиш шароити яратилади. Ўсимликларнинг тўлиқ гуллаш фазасида барг сатҳи 38,2 минг кв.м² кун/га бўлган далаларда донларнинг 70% пишгандан кейин, айрим баргларнинг тўкилиш ҳисобига, барг сатҳи 26 минг кв.м² кун/гача камайиши мумкин (Карагальцев, Пруцков, 1986).

МУҲОКАМА

Бизнинг тажрибаларимизда гречиха навларининг фотосинтетик потенциали навларнинг биологик хусусиятлари ва экиш муддатларига қараб ўзгаради. (2-жадвал).

Гречиха навлари фотосинтетик потенциалининг экиш муддатларига боғлиқлиги, минг кв.м кунга (2018-2020йй)

Навлар	Экиш муддати	АНИҚЛАШ	МУДДАТИ	Дастлабки донларнинг Пишиши	%
		Ғунчалаш	Тўлиқ гуллаш		
	1-апрел	15,3	36,3	42,9	100,0
	10-110 - апрел	16,4	38,6	44,8	104,4
Қозон	20-апрел	18,7	40,0	45,7	106,5
	10-май	15,4	33,5	35,1	81,8
	30- май	11,2	28,4	30,0	69,9
	20-июн	10,5	25,1	28,1	65,5
	10- июн	15,2	34,7	43,0	100,2
	20-июл	15,6	35,3	42,5	99,1
	1-апрел	15,0	31,3	38,4	100,0

Майский	10-110 апрел	- 15,4	32,1	40,2	104,6
	20-апрел	17,2	35,0	43,0	111,9
	10-май	13,7	26,0	33,6	87,5
	30- май	10,0	19,8	25,0	65,1
	20-июн	9,2	19,5	24,1	62,7
	10- июн	14,0	32,0	40,0	104,1
	20-июл	14,8	31,0	39,3	102,3

Гречиханинг икки навида ҳам фотосинтетик потенциал вегетация даврининг бошланишидан, яъни ғунчалаш фазасидан дастлабки донларнинг пишиш фазасигача ошиб боради. Бундай одат ҳамма экиш муддатларида ҳам кузатилади. Энг юқори ва мўътадил фотосинтетик потенциал экиш муддатлари апрел (1,10, ва 20 апрел) ва июл (10-20 июл) бўлган ўсимликларга тўғри келади. Қозон нави учун апрел ойида экилган ўсимликларнинг фотосинтетик потенциали 42,9-45,7 минг м² кун/га июлда экилган ўсимликларнинг фотосинтетик потенциали 42,5-43,0 минг м² кун/га бўлди. Агарда 1-апрел ва июл ойида экилган ўсимликларнинг фотосинтетик потенциали тахминан бир бирига тенг бўлса, фаол вегетация даври ёзнинг иссиқ кунларига тўғри келадиган вариантлардаги (10-30 май, 10-июн) ўсимликларнинг фотосинтетик потенциали камайди. Камайиш даражаси 10-майда экилган ўсимликлар учун 18,2%, 30-майда экилган ўсимликлар учун 30,1% ва 20-июнда экилганлари учун 34,5% га тенг бўлди.

Майский гречиха нави ўсимликларнинг фотосинтетик фаолияти юқоридаги маълумотларга ўхшаш экалиги аниқланди. Экиш муддати апрел (1,10 ва 20) бўлган ўсимликларнинг фотосинтетик потенциали мўътадил бўлиб, у 38,4-43,0 минг м²/га ва июлда 37,3%-40,0 минг м²/га бўлди. Бу нав уруғлари 10-майда экилганида 34,9% ва 20-июнда экилганда 37,3% га камайди.

Ўрганилган икки нав ўсимликларнинг ҳам фотосинтетик потенциали экиш муддати 20-апрел бўлганда энг юқори (6,5-11,9% кўп) эканлиги ва экиш муддати 20-июн бўлганда эса энг кам (34,5-37,3% кам) эканлиги кузатилди.

Шундай қилиб, юқорида келтирилган маълумотлар таҳлилидан аниқланишича, ҳар хил экиш муддатлари ўрганилган гречиха навлари барг сатҳи ва фотосинтетик потенциали турлича таъсир этади. Эрта баҳор (апрел) ва июлда экилган ўсимликларнинг барг сатҳи ва шу асосда фотосинтетик потенциали мўътадил даражага эга бўлади. Оралиқ муддатларда – май ва июнда экилган ўсимликларнинг барг сатҳи ва фотосинтетик потенциали кескин камайдиган. Ўз

новбатида фотосентетик потенциалнинг бундай кескин камайиши ўсимликларнинг ҳосилдорлик даражасига ҳам салбий таъсир этади.

ХУЛОСА

Юқорида келтирилган маълумотлар таҳлилидан аниқланишича, ҳар хил экиш муддатлари ўрганилган гречиха навлари барг сатҳи фотосинтез жараенига таъсир этади. Бу эса ўз навбатида ҳосилдорлик даражасига таъсир этади. Мўътадил муддатда экилган гречиха навларининг ўсиш суръати фаол бўлиб, уларнинг барг сатҳи фотосинтетик потенциали юқори эканлиги аниқланди. Бу муддатда экилган Қозон гречиха навининг вегетациядаври 70-72 кунга ва Майский гречиха навининг вегетация даври 73-77 кунга тўғри келди. Энг қисқа (68-69кун) вегетация даври 20-июнда экилган гречиха навларида кузатилди.

REFERENCES

1. Карагальцев Ю.В.,Пруцков Ф.М. Гречиха:РОССЕЛХОЗИЗДАТ,1986.
2. Краситов А.С. Гречиха.М.Селхозиздат,1963 254с.
3. НичепоровичА.А.О путях повышения продуктивности фотозинтеза растений в посевах. Сб. Фотосинтез и вопросы прдуктивности растений. М.Изд.1963
4. Ходжаев Д.Х. “Ўсимликлар физиологияси” Тошкент 2008
5. Ярошенко К.И. Гречиха на пожевном посеве/ Вестник с.х.науки-1983.№11.

НА ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В НЕПРЕРЫВНОМ ОБРАЗОВАНИИ: ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ

Хайтбой Эралиевич Султанов

Иzzat Mukhammatsultanovna Marasulova

Mirali Zhabborovich, Mahmudov

Ilkhom Saidazimovich Bakhriev

Чирчикский государственный педагогический институт Ташкентской области

АННОТАЦИЯ

В статье описывается деятельность кружков организованного по программе проекта «Учимся чтобы учить» разработанного на кафедре изобразительного искусства. По этому проекту целенаправленно осуществляется в тесном сотрудничестве работа в кружках по принципу «Пусть знание работает на благо знания». результаты достигаются за счет привлечения студентов и школьников к прикладному искусству. Авторы особое внимание уделяют клубу «Студенческое творчество». Дается характеристика традиционному наставничеству «Устоз-шогирд» который существует многие тысячелетия.

Ключевые слова: Изобразительное искусство, прикладное искусство, народные промыслы, кластер педагогического образования, взаимодействие, сотрудничество, “Устоз-шогирд”, воспитание.

ON THE WAY OF PERFECTION OF FINE ARTS IN LIFELONG EDUCATION: FROM WORK EXPERIENCE

Haitboy Eralievich, Sultanov

Izzat Mukhammatsultanovna Marasulova

Mirali Zhabborovich, Mahmudov

Ilkhom Saidazimovich Bakhriev

Chirchik State Pedagogical Institute, Tashkent Region

ABSTRACT

The article describes the activities of the circles of the "Learning to Teach" project organized according to the program, developed at the Department of Fine Arts. Under this project, work is purposefully carried out in close cooperation in circles according to the principle "Let knowledge work for the benefit of knowledge." results

are achieved by attracting students and schoolchildren to applied arts. The authors pay special attention to the "Student Creativity" club. The characteristic of the traditional mentoring "Mentor-apprentice" which has been existed for thousands of years is given.

Keywords: Fine arts, applied arts, folk crafts, teacher education cluster, interaction, cooperation, Mentor-apprentice, education.

ВВЕДЕНИЕ

Коренные изменения в системе общеобразовательной и профессиональной школы нацеливают педагогов на формирование у молодёжи высоких идейных и морально политических качеств, трудолюбия, эстетической культуры, воспитание подрастающего поколения в духе любви к нашей многонациональной Родине, воспитания в духе интернационализма и братской дружбы между народами, уважения к их национальному достоинству и национальной культуре. Народное искусство Узбекистана занимает особое место в жизни народа. Оно отражает самобытность, поэтичность, фантазию, образное мышление, мудрую простоту взглядов и чувств, воспекает лучшие черты народного характера. Человек (его взгляды, характер и нравы) - является продуктом среды. Для изменения человека надо изменить среду. Сама среда зависит от мнения людей, следовательно, для изменения среды нужно изменить людей посредством разумного воспитания. Для воспитания гармонично развитого молодого поколения наша кафедра «Изобразительное искусство» разработала несколько проектов, одним из которых является проект «Учим и учимся».

МЕТОДОЛОГИЯ

Программа проекта «Учимся чтобы учить» разработана на кафедре изобразительного искусства по принципу «Пусть знание работает на благо знания». Основное внимание в этом проекте уделяется клубу «Студенческое творчество», который действует на общественной основе. Это развивает навыки командной работы, принятия индивидуальных решений для развития общей цели и решения проблемы.

Руководитель клуба участвует на заседаниях кафедры и представляет обобщенные отчеты ежемесячно, а также в конце каждого семестра. Этот клуб управляет деятельностью всех созданных кружков, студий, контролирует их деятельность, обобщает весь процесс и помогает решать проблемы, помогает руководству кружка в разработке устава и программ. Организует студенческие научные конференции, творческие выставки, конкурсы КВН, обеспечивает

активное участие студентов, входящих в клуб, от имени кафедры на торжествах и мероприятиях. Предлагает идеи по предпринимательской деятельности, например, по организации выставок творческих работ студентов, продаже продукции, оказанию платных услуг.

Активное участие студентов и учащихся на мероприятиях обуславливает к серьезному отношению к учебной деятельности. Именно сосредоточение внимания на творчестве способствует повышению активности учащихся в учебе, они удовлетворены своей творческой работой и повышают своё мастерство. Организация творческой деятельности и привлечение студентов к занятиям изобразительного и прикладного искусства еще больше расширяет возможности духовного воспитания.

Основная цель кафедры изобразительного искусства - внедрение эффективных форм и методов воспитания учащихся на основе общенациональных, общечеловеческих и духовных ценностей, исходя из требований к содержанию и качеству образования во взаимодействии с образовательным кластером (площадки “школа-лаборатория). Для этого необходимо повысить научное мышление студентов и создать научную основу для ориентации на профессиональную подготовку. Это служит основой для формирования мировоззрения студентов и будущих педагогов.

РЕЗУЛЬТАТЫ

На кафедре функционирует научный кружок «Креативное мышление». Этот кружок объединяет талантливых студентов, занимающихся исследованиями, теоретически освещающими деятельность клуба и кафедры, привлекает их к научным исследованиям. Основная цель этого кружка - помочь студентам активно участвовать в изучении существующих проблем в образовании изобразительного искусства, теоретическом анализе, материалах научных конференций, научных сборниках и научных журналах с научными статьями и тезисами. Прежде всего, они будут публиковать свои работы в неофициальном, студенческом, любительском журнале «Творческая академия», которая планируется (данное время идет работа по подготовке первому выпуску) выпускать на кафедре. В журнале будут представлены научно-популярные статьи, современные методы обучения рисованию, интересные факты о жизни великих художников, о творческой деятельности кафедры, занимательные головоломки, образцовые рассказы и стихи студентов, а также примеры их последних творческих работ.

Будет возможность постоянно обновлять сайт института качественной информацией. В этом журнале будут собраны коллекции опубликованных статей. Лучшие из них будут отправлены на республиканские и международные конференции и в журналы ВАК. Чтобы написать статью, составить кроссворд, собрать новые интересные материалы для журнала, студенты будут пытаться прочитать книгу, собрать информацию из Интернета. Это заставит студентов быть в поиске новых материалов, что будет содействовать развитию мышления, следовательно поднимет их уровень знаний на высшую ступень. Подготовленные ими рефераты будут полезны при завершении курсовой работы, которые будут служить материалом для дипломных работ, возможно и для будущей исследовательской работы. У научного кружка составлен свой устав и программа, утвержденные институтом.

По идее проекта, мы хотим подключить и заинтересовать студентов других направлений. Потенциал кафедры очень разнообразен и интересен. Есть возможность реставрировать устаревшие и исторические фотографии, а также предметы быта. Целью такой деятельности является формирование у студентов предпринимательских качеств и навыков. Есть возможность выполнять услуги художественного оформления интерьера и экстерьера отвечающих современным требованиям. Рисуя графические изображения и работая по программе CorelDRAW, Autoplay, Photoshop, 3ds Max студенты могут создавать и печатать книги, занимательные журналы, а также реализовывать их.

ОБСУЖДЕНИЕ

Творческие кружки типа «Прикладное искусство» возглавляют преподаватели, а студенты занимаются творческой и практической деятельностью. Изделия декоративно прикладного искусства в основном выполняются на заказ. Вид изделий разнообразен это предметы быта (кухонная утварь) различные сувениры украшенные резьбой и техникой лаковой миниатюры, наглядные пособия для развития мелкой моторики малышей, различные виды кукол (пальчиковые, текстильные и т.п.) вязанные изделия и изделия из бисера можно перечислить многое количество предметов, которые выполняются с любовью и для людей.

Под управлением главенствующих кружков как “Волшебная кисть”, “Графика”, “Компьютерная графика” есть мини кружки: “скульптура”, “портретная живопись” “натюрморт”, “пейзажист”, “умелые руки”, “конструктор”, “ювелир”. Эти виды кружков интересны тем, что им руководят

сами студенты. Получая знания от педагогов руководителей кружка, студенты руководители передают свои знания другим студентам и учащимися школ.

Научный кружок наблюдая и анализируя деятельность других кружков пополняет свои теоретические знания основываясь на результат практических занятий. Показывая их достижения и освещая их в своих статьях ведется конкуренция между кружками по выполнению интересных, изящных, неповторимых творческих работ, что положительно влияет на духовное и эстетическое развитие личности.

Одним словом, в результате по системе “Учим других и учимся сами” студенты сами приобретают множество научных, творческих и практических навыков и знаний. Благодаря созданию клуба «Студенческое творчество» можно увидеть, что на практике творческая активность студентов возросла, они были заинтересованы в самостоятельных исследованиях с целью развития своей деятельности.

Эта деятельность развивает творческие навыки, которые считаются очень важными для обучения изобразительным искусствам. Деятельность этого клуба, организованная на кафедре, вызвала интерес и у студентов других специальностей. Несмотря на то, что в связи с пандемией вся система образования переведена на «онлайн» форму образования, количество желающих вступить в клуб постоянно растет.

ВЫВОД

Такие клубы, научные и творческие кружки, студии целесообразно создавать в любом учебном заведении. Таким образом, укрепляя связи во всей системе непрерывного образования, можно добиться больших результатов в сотрудничестве в положительном направлении духовного воспитания студентов.

Кружки, это общество, где развивается человек духовно и воспитывается по общепринятым принципам общества. Изменяя человека, мы изменяем общество в лучшую сторону, мы пополняем духовное богатство нашего народа. Мы воспитываем всесторонне гармонично развитого человека для будущего нашей молодежи, и если крупица нашего труда вложенного в каждого нашего студента изменит его мировоззрение и воспитание в лучшую сторону значит мы педагоги выполняем свой долг сполна.

REFERENCES

1. Sultanov X.E., Ataxanova, S.O., Xalilov R.Sh. The importance of exhibitions and competitions in organizing fine art clubs in schools. (2020) /Journal of Critical Reviews, 7 (15), 2519-2523. doi:10.31838/jcr.07.15.336
2. Sultanov Kh.E., Sobirov S.T., Marasulova I.M. Theoretical basis of cluster approach in fine arts education / Journal of Critical Reviews// Vol 7, Issue 9, 2020: - p 109.;
3. Eralievich, S. K., Tursunmurotovich, S. S., & Mukhamatsultonovna, M. I. (2020). THEORETICAL BASIS OF CLUSTER APPROACH IN FINE ARTS EDUCATION. Journal of Critical Reviews, 7(9), 108-111;
4. Хайтбой Эралиевич Султанов, Нозима Комил қизи Маърифхўжаева, Юнусова Камола Устоз – шогирд анъанаси бардавом: анъана янги кўринишда /Международный научно-технический конференции “Проблемы и решения интеграции изобразительного искусства и инженерной графики с другими дисциплинами”// АДУ-2020: -с. 248-251.
5. Султанов Х. Э., Худайбердиев П. У., Собиров С. Т. Непрерывное образование в Узбекистане как требование времени // Педагогика «Молодой учёный» . № 4 (138) . Январь, 2017.-с.385-388.
6. Султанов Х.Э., Бекмуродова Ш. Искусство Узбекистана, его итоги, достижение и перспективы / МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ научный журнал// №4 -2016: -С. 1241-1243;
7. Султанов Х.Э. Развитие живописи Узбекистана в период независимости /МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ научный журнал// №4 -2016: -С. 874-876;
8. Султанов Х. Э., Худайбердиев П. У., Собиров С. Т. Непрерывное образование в Узбекистане как требование времени /Педагогика «Молодой учёный»// № 4 (138). Январь, 2017.-с.385-388;
9. SS Tursunmurotovich, SX Eraliyevich, IU Shuhratovich, Illustration and the Influence of Illustrator on Children's Understanding of Fairy Tales and Works of Art in Books / International Journal of Psychosocial Rehabilitation// Том 24 №5 -2020: -ст. 3526-3533;
10. SK Eralievich, MI Mukhamatsultonovna, BI Saidazimovich, AR Turgunovich, The Need for Creation of a Cluster of Pedagogical Innovations in the System of Continuous Education /International Journal of Psychosocial Rehabilitation// Том 24 №5 -2020: -ст. 6586-6591;
11. Собиров Сарвар, Байметов Ботир Болтабаевич, Султанов Хайтбой Эралиевич, Муратов Хусан Холмуратович. Научно-теоретические аспекты формирования композиционных способностей у студентов на занятиях по живописи. Журнал СОВРЕМЕННАЯ НАУЧНАЯ МЫСЛЬ..2018. Том 1, Номер 1. Страницы- 83-94

12. Sultanov X.E. The use of innovative technologies in the lessons of fine arts for the development of creative abilities of students / Scientific-practical, popular journal of modern education // Т. №11 -2016. В.-59-65;
13. Султанов Х.Э., Пак В.Ш., Кукиев Б.Б. Использование новых информатсионных коммуникативных технологий на уроках изобразительного искусства // МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ научный журнал №4 2016. С-829-833;

УЧИНЧИ РЕНЕССАНС ДАВРИДА БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМ

Фотима Ураловна Жуманова

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти

Онахон Маннаповна Жабборова

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти

АННОТАЦИЯ

Мақолада Учинчи Ренессанс даврида бошланғич таълимни ривожлантириш вазифалари тўғрисида фикр юритилган ва методик тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: Ўзбекистон, педагогика, ренессанс, таълим, мактаб, бошланғич, ўқитувчи, талаб, эҳтиёж, билим, кўникма.

PRIMARY EDUCATION IN THE THIRD RENAISSANCE PERIOD

Fotima Uralovna Zhumanova

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

Onakhon Mannapovna Zhabborova

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

The article discusses the tasks of developing primary education during the Third Renaissance and provides methodological recommendations.

Keywords: Uzbekistan, pedagogy, renaissance, education, school, primary, teacher, demand, need, knowledge, skill.

КИРИШ

Ўзбекистонда ўзига хос мақсад муддаоларни қамраб олган миллий ғоя эълон қилинди: "Таълим ислохотлари орқали Ўзбекистонда янги Уйғониш даври-Учинчи Ренессанс пойдеворини яратишни ўзимизга асосий мақсад қилиб белгиладик" [1]. Бунинг маъноси шуки, миллий давлатчилик, бозор иқтисодиёти ва демократик жамиятни юксак даражада ривожлантириш таълим ислохотлари орқали амалга оширилади. Ўз навбатида, таълим уч муҳим функцияни бажариши керак:

1. жамият маърифатини юксалтириш;
2. юксак малакали кадрлар тайёрлаш;
3. илм-фанни замон талаблари асосида ривожлантириш.

Негизи Ўзбекистон бўлган Марказий Осиё минтақасида кейинги минг йил давомида икки Ренессанс даври келганлиги жаҳон илм-фанида эътироф этилди [5]:

Биринчи Ренессанс (IX-X асрлар), машҳур мутафаккирлари Имом Бухорий, Имом Матрудий, Муҳаммад Ҳоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Наср Фаробий ва ҳ.к.;

Иккинчи Ренессанс (XIV-XV асрлар), машҳур мутафаккирлари Қозизода Румий, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий ва ҳ.к.

Ҳар иккала Ренессанс ҳам уч факторга таянган:

1. миллий давлатчилик;
2. фаровон жамият;
3. илм-фан ривожи.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ўзбекистон янги мақсад сифатида танлаган Учинчи Ренессанс ўзбек жаҳид маърифатпарварлари Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдулла Авлоний, Абдурауф Фитрат, Мунаввар Қори кабилар томонидан XX асрнинг I чорагида бошланган эди [1]. Бироқ тоталитар тузумнинг сиёсий қатағони туфайли бу жараён тўхтаб қолганди. Яъни Ўзбекистон шароитида уни барпо этишга киришилди.

Учинчи Ренессанс барпо этиш жараёнида узлуксиз таълим тизимининг таркибий қисми бошланғич таълим ҳам муҳим вазифани бажаради. Шу сабабли яқин йиллар ичида уни тубдан ислоҳ қилишга доир қуйидаги вазифалар белгиланди [1]:

- “умумий таълимнинг Миллий ўқув дастури”ни ишлаб чиқиш ва унда бошланғич таълимнинг ҳам вазифаларини аниқ ва равшан белгилаш;
- бошланғич синфлардан бошлаб ўқувчиларнинг қизиқиш ва қобилиятларини аниқлаш;
- бошланғич синф битирувчиларини фанлар бўйича саралаш ва йўналтириш тартибини амалиётга киритиш;
- бошланғич таълимни юксак малакали педагог кадрлар билан таъминлаш;
- бўлажак бошланғич таълим ўқитувчиларига ипотека ва истеъмол кредитлари ажратиш;

- бошланғич синф ўқитувчилари меҳнатини муносиб рағбатлантириш, уларни имтиёзли асосда санаторий ва курортларда даволаниши ҳамда дам олишини ташкил этиш;

- намунали бошланғич синф ўқитувчиларининг мажбурий малака ошириш талабларини бекор қилиш, уларнинг фаолиятини бевосита ўқувчилари олган билим даражаси билан боғлаш.

Эътибор берилса, Учинчи Ренессанс даврида бошланғич таълимнинг самарадорлигини ошириш бўйича муҳим вазифалар белгиланди. Асосий масала – бу вазифаларнинг ижросини таъминлашда бошланғич синф ўқитувчиларининг касбий тайёргарлиги, маҳорати ва ижтимоий фаоллигини оширишдир.

Бугунги кунда Ўзбекистонда қуйидаги олий таълим муассасаларида олий маълумотли бошланғич синф ўқитувчилари тайёрланмоқда [2]:

- Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети;
- Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти;
- АДУнинг Педагогика институти;
- БухДУнинг Педагогика институти;
- ТерДУнинг Педагогика институти.

Мазкур олий педагогик таълим муассасаларида бўлажак бошланғич синф ўқитувчилари халқаро таълим стандартларига асосан тайёрланмоқда. Уларнинг келгусидаги асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

- а) бошланғич синф ўқитувчиларига умумтаълимнинг таянч босқичи бериш;
- б) 6-11 ёшли ўқувчиларининг иқтидори ва истеъдодини ривожлантириш;
- в) мудом ўз устида ишлаб бориш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги “Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантири чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида Учинчи Ренессанс даврида бошланғич таълимни ривожлантиришда жаҳон мамлакатлари, жумладан, Финландиянинг бошланғич таълим тажрибасини ўрганиш қайд этилди. Кузатишлар ва таҳлиллар шуни кўрсатадики, Финландиянинг бошланғич таълим тизими қуйидаги хусусиятларга эга:

- А) давлат бошланғич таълим тизими;
- Б) хусусий бошланғич таълим тизими;
- В) давлат-хусусий шериклик бошланғич таълим тизими.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА

Мазкур таълим тизимларида ягона Миллий ўқув дастури амал қилади. Унга биноан, ўқув режалари, дастурлари ва асосий билимларни бериш манбаи

ягона ҳисобланади. Айни пайтда, бу тизимлар қуйидаги жиҳатлари билан ўзига хос хусусиятларга эга:

- бошланғич таълимга ўқувчилар иқтидори, қизиқиши ва оилавий шароитига кўра танланади;
- ўқитувчиларга ижодий эркинлик ва услубий индивидуаллик берилади;
- бошланғич таълимни молиялаштиришда кўпроқ грантлар ва беғараз хомийлик манбаларига таянилади;
- бошланғич таълимдаёқ ўқувчилар қизиқишига кўра навбатдаги таълимга танланади ва йўналтирилади;
- бошланғич таълим тизимлари мамлакатнинг нуфузли олий таълим муассасалари билан ҳамкорлик қилади.

Финландиянинг мазкур бошланғич таълим тизими ўтган асрнинг 60-йили давомида тажриба-синовдан ўтказилган ва унинг натижалари Европа университетлари Ассоциацияси таълим стандартларига мувофиқ деб топилган. Бундай жаҳон таълим тизимига оид тажрибалардан бизнинг мамлакатимизда қуйидагича фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. бошланғич таълим тизимида давлат, хусусий ва давлат-хусусий шерикчилик таълим тизимларини синов тариқасида жорий этиш;
2. бошланғич таълим тизимидаги ўқув жараёнини эркинлаштириш ва унда фанларнинг танлови асосида ўқитиш тажрибасини синаш;
3. бошланғич таълим ўқитувчиларининг меҳнатини бозор иқтисодиёти ва фаолият самарадорлигига қараб рағбатлантириш;
4. бошланғич таълим ўқувчиларини иқтидори, қизиқиши ва руҳий-маънавий даражаларига мувофиқ уларни келгуси таълимга йўналтириш;
5. бошланғич таълим самарадорлигини ўқувчиларнинг ўзлаштирганлик даражасига қараб баҳолаш.

Бундай ёндашув Финландия каби жаҳон мамлакатлари бошланғич таълим тажрибаларидан фойдаланишда ўзига хос йўл тутишни тақозо этади. Шу маънода Учинчи Ренессанс даврида мамлакатимиз бошланғич таълим тизимини такомиллаштиришнинг асосий йўналишлари сифатида қуйидагиларга эътибор бериш мақсадга мувофиқ бўлади:

- мавжуд миллий бошланғич таълим тажрибасини ва тизимини технологик жиҳатдан такомиллаштириш;
- бошланғич таълимнинг мазмуни ва вазифаларини жаҳон бошланғич таълим тажрибалари асосида мақбуллаштириш;
- бошланғич таълимнинг самарасини ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакасига кўра баҳолаш;

- бошланғич таълим ўқитуувчилари ва мураббийларига методик эркинлик бериш, уларнинг ижодий ёндашувларини инновация сифатида қабул қилиш;

- бошланғич таълимнинг самарасига кўра келгуси таянч ва асосий ўрта таълимнинг мазмунини белгилаш.

ХУЛОСА

Умуман Учинчи Ренессансни Ўзбекистонда барпо этиш жараёнида бошланғич таълим саводхонликнинг пойдевори вазифасини бажариши белгиланди. Бунинг учун бошланғич синф ўқитувчилари таълимнинг локомотивларидан бирига айланиши керак. Бунинг учун тажриба ва замонавий асослар етарли эканлигини эслатиб ўтиш жоиз [3;4].

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўқитувчи ва мураббийлар куни муносабати билан сўзлаган Мурожаат нутқи. // www.ziynet.uz. 2020 йил 1 октябрь.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ПҚ-4623-сонли “Педагогика таълим соҳасини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори. // www.ziynet.uz. 2020 йил 28 февраль.
3. Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. 10-Том.-Тошкент, “Фан”. 2001.
4. Мухамедов Г., Ходжамқулов У. Педагогик таълим инновацион кластери: таъриф, тавсиф, тасниф. – Чирчиқ.: “Университет”. 2020
5. Jabborova Onahon Mannapovna, Jumanova Fotima Uralovna, Mahkamova Shohida Rahmatullayevna. (2020). Formation of artistic perception of future teachers. International journal of pssycological and rehabilitation, 24(4), 4087-4095.
6. Jabborova Onahon Mannapovna. (2019). Psycholocial and pedagogical foundations of the formation of the artistic perception of students in secondary schools. European journal of research and reflection in educational sciences, 7(10), 9-14.
7. Jabborova Onahon Mannapovna, Ismoilova Dilafruz Muhiddinovna. (2020, may). Optimation of primary education. ACADEMICIA: An international multidisciplinary research journal, 10(5), 1229-1232.
8. Мардонов Ш.К., Жаббарова О.М. Задачи уроков изобразительного искусства в начальной школе. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 862-870.
9. Tojiboeva Gulmira Rifovna, Pulatova Dildora Turgunovna. Pedagogik kompetentlik: nazariya va amaliyot. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 209-215.

10. Мусурмонов Рахматулла, Мусурманова Малуда. Ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантиришда инновациялар. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 777-783.
11. Karimjonov Alijan, Jabborova Onakhon Mannapovna. Improvement of cluster training system. Academicia An international multidisciplinary research journal, Kurukshetra (India), 2020, Issue 10, pp. 584-589.
12. Jabborova Onaxon Mannapovna, Umarova Zuhra Abduraxmanovna. Pedagogical conflicts in primary school students - as an important social-pedagogical problem. Solid State Technology, Great Britain, 2020, Issue 6, pp.235-241.
13. Мардонов Шукурулло Қўлдошевич, Хужамкулов Умид Негматович, Ботирова Шахло исомиддиновна, Шерматова Умида Сафаевна. The end to educate young people with the spirit of patriotism in the context of globalization. Journal of Critical Reviews, Malaysia, 2020, Vol.7, Issue 12, pp 166-169.

MAKTABLARDA TA'LIMNING IJTIMOYIY SHERIKLIK MODELINI YARATISHDA KLASTER YONDASHUV

Azamat Ruzvonovich Raxmonov

Toshkent viloyati Chirchiq davlat
pedagogika instituti Pedagogika va
menejment kafedrası katta o'qituvchisi

raxmonovazamat@mail.ru

Dilshod Baxtiyorovich Luxmanov

Toshkent viloyati Chirchiq davlat
pedagogika instituti Texnologik ta'lim
kafedrası o'qituvchisi

dilshod.luxmanov88@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ta'limning ochiqqligi muassasalarda ijtimoiy sheriklik tizimini, jamiyatning boshqa sohalari bilan o'zaro aloqalarini, hokimiyat organlari, biznes, ta'lim, madaniyat va ilm-fan muassasalari qurilishida ifodalanadi taktik va strategik rejada o'zaro manfaatli hamkorlikdagi klaster faoliyatidir.

Kalit so'zlar: O'zbekistonda modernizatsiyaning, izolyatsiyaning, taktik va strategik, konsentratsiya, ta'lim klasteri, Klaster yondashuvi asosida ijtimoiy sheriklik, innovatsion maktablarning.

CLUSTER APPROACH TO CREATING A SOCIAL PARTNERSHIP MODEL OF EDUCATION IN SCHOOLS

Azamat Ruzvonovich Rakhmonov

Senior teacher of the Department of
Pedagogy and Management of Chirchik
State Pedagogical Institute of Tashkent
region

raxmonovazamat@mail.ru

Dilshod Bakhtiyorovich Lukhmanov

Teacher of the Department of
Technological Education of Chirchik
State Pedagogical Institute of Tashkent
region

dilshod.luxmanov88@gmail.com

ABSTRACT

Openness of Education is expressed in the construction of a system of social partnership in institutions, interaction with other spheres of society, institutions of power, business, education, culture and science is a cluster of mutually beneficial cooperation in a tactical and strategic plan.

Keywords: modernization, isolation, tactical and strategic, concentration, educational cluster, social partnership based on Cluster Approach, innovative schools in Uzbekistan.

KIRISH

Keng ma'noda, ijtimoiy sheriklik jamoaviy qo'shma faoliyat sifatida qaraladi, ta'lim ishtirokchilari tomonidan birgalikda ta'sir ko'rsatadigan turli ijtimoiy guruhlardan tarkib topadi.

O'zbekistonda modernizatsiyaning eng muhim yo'nalishi ta'lim sohasida idoraviy izolyatsiyaning yengish uchun emas, ochiq, turli ko'lamli ta'lim muassasalariga aylantirish faoliyati shaharning dolzarb iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy muammolarini hal etishga qaratilgan ijtimoiy-ta'lim tizimlari, mintaqalarda olib boriladi. Ta'limning ochiqligi muassasalarda ijtimoiy sheriklik tizimini, jamiyatning boshqa sohalari bilan kooperatsiya aloqalarini, hokimiyat organlari, biznes, ta'lim, madaniyat va ilm-fan muassasalari qurilishida ifodalanadi. Taktik va strategik rejada o'zaro manfaatli hamkorlik, ta'lim muassasasi va ijtimoiy hamkorlarning birgalikdagi faoliyatidir.

Ijtimoiy hamkorlik tizimi ham ta'minlanadi, ta'lim muassasasining izchil rivojlanishi va uning hamkorlari holatini sifat jihatidan yaxshilanadi. Shunday qilib, ta'lim muassasasining ijtimoiy hamkorligi sifat jihatidan farq qiladi o'zaro hamkorlikning boshqa shakllari homiylikdir. Uning asosiy g'oyasi-ta'lim muassasasining o'zaro manfaatli hamkori sifatida emas, balki to'liq sherikligidir. Bu esa resurslarni bevosita va to'g'ridan-to'g'ri almashishi degan ma'noni anglatadi.

Ijtimoiy hamkorlik ta'lim muassasasi faoliyatining aniq natijalariga asoslanadi.

Ijtimoiy sheriklik bir martalik aksiyalar bilan chegaralanmaydi, balki uzoq muddat asosda quriladi va o'zaro ishonchliligi kafolatlanadi. O'quv jarayonini tashkil etishning zamonaviy turlaridan biri ta'lim klasterlari hisoblanadi. Lekin ta'limdagi Klaster nima? U haqida gapirishdan oldin, uning asosiy tushunchasini tushunish kerak. Ingliz tilidan tarjima qilingan "Klaster" so'zi "shamlardan", "guruh", "shamlardan o'sadi" yokim "zanjirlar" degan ma'noni anglatadi». "Konsentratsiya" Qanday qilib birlashtiriladi?

O'qituvchilar, bolalar, ota-onalar, hamkorlarning maqsadi hisoblanib bir xil maqsad va vazifalarda kelishilgan, shaxsiy jihatlar topilgan barcha sub'ektlar uchun jozibali ma'no ishlab chiqilgan strategiyaning muvaffaqiyatidir. Shunday qilib, o'quv adabiyotida klaster ostida, ilmiy adabiyotlarda esa tizimli javob beradigan xususiyatlarining jamoaviyligi sifatida tushuniladi. Muayyan yechimning samaradorligi va sifati uchun sub'ektlar faoliyatining muayyan bosqichida vazifalar doirasida klasterning bir-biriga bog'langan va umumiy xususiyatga ega bo'lgan narsalar bu uni birlashtirgan guruhlaridir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ta'limdagi klasterlar avvalo muammosi o'rganiladi, keyingi navbatda ularning shakllanishi jarayoni, rivojlanish bosqichlari, tuzilishlari tahlil qilinadi. Bu yuzasidan ko'plab olimlar (V.P. Burdakov, T.I. Shamova, Yu. N. Yurov, V.T. Volov, P. I. Tretyakov, T. M. Daviydenko va boshqalar) ilmiy tadqiqot ishlarini olib borganlar.

Klaster yondashuvini amalga oshirishda bir nechta asosiy fikrlarni ajratib ko'rsatish mumkin, avvalo bu uning mavjudligidan kelib chiqib quyidagicha asoslanadi:

Birinchidan, umumiy maqsadlari;

ikkinchidan, sub'ektlarning birgalikdagi faoliyatining huquqiy asoslari;

uchinchidan, klasterga birlashtirilgan sub'ektlar o'rtasidagi o'zaro hamkorlik mexanizmlari ishlab chiqildi.

Yuqoridagi asosiy fikrlarni qabul qilish bilan maktablarining ta'lim sohasidagi klasterlarni shakllantirish uchun asos qilib Toshkent viloyati CHDPI va Chirchiq shahar XTBga qarashli maktablari o'rtasida "Maktab laboratoriyalari" tashkil etilib ular tomonidan amaliy sinov o'tkaziladi, umumiy o'rta ta'lim maktabi quyidagi modellarni tatbiq etadi.

Modelning asosiy elementi maktab uslubidir, ular axloqiy qadriyatlar asosida shakllanadi va oilaviy ta'lim muassasasining namunasidir. Maktabda strategik rejalashtirilgan faoliyat yo'nalishlarini quyidagilarga ajratildi:

birinchi navbatda, Jamoatchilik hamkorligini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan maktab uslubi. Shuning uchun o'quv-tarbiyaviy ishlarning mazmuni milliy urf-odatlar bilan belgilanadi-o'tmish va hozirgi kelajak uchun ijtimoiy-madaniy tendentsiyalarni mavjud norasmiy hamkorligi hisoblanadi.

Taqdim etilgan modelning umumiy maqsadi (barcha hamkorlar uchun) zamonaviy talabaning muvaffaqiyatli kadr va shaxs sifatida shakllantirilishidir. Huquqiy asosda-sheriklik va ta'lim o'rtasida tuzilgan shartnoma umumiy o'zaro muammolarni hal qilish uchun rol o'ynaydi.

Har bir klasterning muhim yadrosi bugungi kunda o'rta maktabining jamoasining maqsadli va mazmunli loyihalar asosida o'z faoliyatini yo'lga qo'yilishidir. Shuning uchun, hamkorlik aniq, qiziqarli, qabul qilingan eng muhimi resurslar, loyihaning mumkin bo'lgan ishtirokidagi ma'lum bir vaqti hisoblanadi. Bunday loyihalar misolida: "Maktab laboratoriyasi", "O'qituvchilar asotsasiyasi", "tarmoq hamkorliklari: institut, bolalar bog'chasi va maktab o'zaro hamkorligi", "xalqaro do'stlik birlashmalri", "Ish kishi ruhini ko'taradi, san'at esa uni jilovlaydi", "Maktab muzeyida ta'lim loyihasi sifatida" va shu kabi boshqalarini ko'rish mumkin.

Har bir tematika loyiha atrofida uning sherigi bo'lib, unda birlashma uchun o'zaro manfaatli aloqalar mavjud faoliyatning mazmuni, resurslari va manfaatlari ko'zlanadi. Har bir inson loyihada hamkorlik asosida tashkil etilgan tashkiliy loyiha guruhiga egadir. Tavsiya etilgan **ta'lim klasterining** tuzilishi zamonaviy maktablarining modellari shundan iboratki, markaziy va muhim sheriklardan biri emas, balki loyihalashtirilgan kontent sifatida ko'rinadi. Shunday qilib, loyihada "Bizni milliy maktablarimiz" aholi uchun faoliyat yuritayotgan maktablarning tarixini o'rganishga bag'ishlanadi. O'tgan 2 yil davomida Toshkent viloyati CHDPIning talabalari hududiy joylarda ta'lim sohasidagi faoliyat asosida ma'rifiy tashkilotchilikni hamkorlik aloqalarni o'rnatdi. Bu esa talabalarimizni bitirishidan uzoq vaqt oldin pedagogik faoliyatga va hamkorlikka kirishishlarida turli yo'llar bilan, ya'ni o'quvchilarning ota-onalari, pedagogik soha egalari, muassasalari, madaniyatlari, turli darajadagi arxivlari va idoraviy materiallari, ilmiy tashkilotlar va boshqalarini o'rganishga muyassar bo'ldilar.

"Mehnat kayfiyatni ko'taradi", loyihasining mavzusi zamonaviy maktab o'quvchilarida mehnat ko'nikmalarini tarbiyalash vazifasi bilan aniqlanadi. Biroq, loyiha mazmuni hamkorlikni o'rnatish imkonini beradi har-xil xo'jalik tashkilotlari, maktab boyicha ma'muriyatining xo'jalikni rivojlantirish bo'limi, sinflar kesimida bo'limlar, shuningdek, o'quvchilarni ijodiy harakatlari ustaxonalar bilan aloqalarga kirishtiradi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Shu singari maktablarda o'quvchilarni tabiiy-biologik bilimlarini oshirish maqsadida Issiqxonalar tashkil etilib, unda pomidor, bodring va shu kabi sabzovotlarni yetishtirish, landshaft dizaynini ommalashtirish, maktab botanika bog'i tashkil etilib unda xo'jalik ekinlari va turli gullarni yetishtirish bo'yicha tanlangan modelni asoslaydi:

1. Ta'lim, tarbiya va taraqqiyotning madaniy-ma'rifiy makoni kengaytirib shu qatorida boyitadi. Bolalarimiz maktabini o'rab turgan ijtimoiy muhitning pedagogik salohiyatini mukammal o'rganib boradi.

2. Bolalar bilan ishlaydigan hamkor muassasalar va tashkilotlarning faoliyati ko'proq yo'naltiriladi, mazkur faoliyat muvofiqlashtirilib boriladi.

3. Mahalliy o'zini-o'zi boshqarish organlarining rolini oshirish bilan bog'liq faoliytda esa talabalar va ishlaydigan yoshlarni ishini rejalashtirish, tashkil etiladi va muvofiqlashtiriladi.

4. Bolalar o'zaro aloqalarni mustahkamlamoqda va kattalar esa bolasining o'ziga xosligini rivojlantirish uchun qulay muhit sifatida ijtimoiy-madaniy majmualar yaratadi.

Ta'lim klasteri a'zolarining o'zaro hamkorligiga yangi imkoniyatlar beradi:

- barcha sub'ektlarning manfaatlarini hisobga olgan holda pedagogik ta'lim mazmunini tanlash orqali tizimlashtirish asosida ta'lim klasteri;
- ko'p bosqichli va uzluksiz kasbiy ta'limni tashkil etish yuzasidan talim klasteri;
- bitirgandan so'ng, tanlangan mutaxassislik bo'yicha ishga joylashish kafolati aniq martabali istiqboliga egalik bo'yicha ta'lim klasteri;
- ta'lim muassasalarining moddiy bazasini yaxshilash uchun o'zaro rag'batlanishni vujudga keltiruvchi ta'lim klasteri;
- savodli shaxsni shakllantirish va takomillashtirish maqsadida kasbiy savodxonlikni oshirish ta'lim klasteri;
- o'qituvchilarning kasbiy mahoratini rag'batlantirish va ta'lim muassasalarida kasbiy ko'nikmani shakllantirish ta'lim klasterlari kabilardir.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Barqarorlik va ijtimoiy sheriklikka bog'liq bo'lgan ijtimoiy hamkorlik tizimining asosiy parametrlari ushbu modelning samaradorligidir:

1. Ta'lim muassasasining erkinligi darajasi unda amalga oshirilayotgan ta'lim taraqqiyotidagi jarayonidir. Ko'p jihatdan bu erkinlik ta'lim muassasasining tashkiliy-huquqiy mavqeyiga ega. Muhim omil esa ta'lim tizimining boshqaruv qatlamlarining xatti-harakatlarida moslanganlik, Rasmiy ravishda mahalliy tizimda harakat qilish uchun mas'ul darajasi oshiriladi. Agar yetarli erkinlik bo'lmasa, ijtimoiy sheriklarning, masalan, manfaatdor fuqarolik tashkilotlari yoki ish beruvchilar uyushmalarining ishtiroki ta'lim tuzilishi va mazmunini optimallashtirishga olib keladi.

2. Tizim ishtirokchilarining o'zaro pozitsiyasida tanlash erkinligi, bu esa o'z navbatida ijtimoiy hamkorlikdir. Shuning uchun sheriklar sektorining kengligini va jami miqdorini erkinlikka bog'liq hisoblaydi. Ularning potentsial resurslari hajmi, shuningdek, muayyan ta'lim muassasasi mahalliy tizimda qabul qilinadigan o'zgarishlar moslashishga rag'batlantirishning kuchi hamkorligidir.

3. Ta'lim muassasasining siyosiy faoliyatini ishlab chiqish qobiliyati yetarli bo'lishi kerak va ular uchun ishlab chiqilgan hamkorlik imkoniyatlaridan foydalanish, tayanch fuqarolik tashkilotlari xizmatlarini yo'lga qo'yilganligidir. Agar ta'lim muassasasining boshqaruv xodimlari yetarli tajribaga ega bo'lmasa umumiy o'rta ta'lim maktabining pedagoglari hamkorlar bilan birgalikda muhokama qilishda va tanlashda yaqin va uzoq istiqbollarni, ishlab chiqishda zaif bo'lib qoladilar.

Ta'lim muassasasining "ortiqcha mehnat yuklamasi" xavfi yetarli darajada tartibli ta'sirlar bilan yuzaga kelishi mumkin. Ta'lim muassasasining analitik va kontseptual bo'lishi muhimdir. Tashqi ta'sirlarni o'z strategik maqsadlariga va o'z resurslari qobiliyatlariga aylantirish uchun salohiyat zarur hisoblanadi.

4. Ta'lim muassasalari o'z navbatida mustaqil moliyalashtirish imkoniyatiga ega, ular bor ishonchni qarorlari asosida qabul qiladi va ma'lum erkinlikka ega bo'lishi uning siyosati (missiyasi, dasturi va tamoyillari rivojlanish) va ehtiyojlarida ma'lum bo'ladi.

Bugungi kunda, bizning fikrimizcha, ta'lim klasterining universal modeli — **Klaster bulutlari** soniga va turli muhitlarning elementlariga qarab, mutlaqo boshqacha bo'lishi mumkin. Loyihalar soni ularning shakllanishida hal qiluvchi uyushmaning maqsadi va natijasi hisoblanadi.

Modelning markazi esa maktab o'quvchilari va oliygox talabasining manfaatlari, ehtiyojlari, imkoniyatlaridir. Shunday qilib, modelning muvaffaqiyatli ishlashi **Klaster yondashuvi** asosida ijtimoiy sheriklik zamonaviy maktabni rivojlantirishning mumkin bo'lgan usullaridan birida ko'rinadi. Maktablarda bu ta'lim klasteriga erishish uchun ijobiy sifatli va miqdoriy o'zgarishlarni ko'rsatib, oliygox talabalarning ta'lim natijalariga, o'qituvchilarning malaka toifalariga, "innovatsion maktablarning" maqomiga ega qilish imkoniyatini yaratadi.

REFERENCES

1. Sh. M. Mirziyoev "Xalqimizning roziligi bizning faoliyatimizga berilgan eng oliy bahodir". O'zbekiston-2018yil
2. Barkamol avlod- O'zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.: Sharq, 1997.- 64 b
3. Karimov I. A. – Yuksak ma'naviyat – engilmas kuch. – T.; Ma'naviyat, 2008.- 176 b.
4. Karimov I. A. Ozod va obod Vatan, erkin va farovon xayot-pirovard maksadimiz. 8-jild. -T.: «Uzbekiston», 2000. 464-465- betlar; 500-501-betlar.
5. Maktabda klub ishini tashkil etish shakli sifatida ta'lim klasteri / L. A. Florenkova, T. V. Shcherbova tomonidan tuzilgan: o'quv-uslubiy qo'llanma.- Sankt-Peterburg, 2010.
6. Лухманов, Д. Б. (2020). Мехнат тарбияси оркали ўқувчиларнинг ижтимоий ҳаётга мослашишларини таъминлаш. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1051-1056.

ҚАДИМГИ ЎЗБЕКИСТОН ХУДУДИДА ХУҚУҚИЙ ДАВЛАТЧИЛИК ҒОЯЛАРИНИНГ АМАЛГА ОШИШИ

Акмал Зиядиллаевич Исмайлов

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мустақилликнинг илк йилларида инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш сари юз тутган Ўзбекистон, энг аввало, фуқароларнинг ўз-ўзига, давлатига ишончини қайтариши, ҳокимиятдан, давлат ва жамоат ишларидан бегоналашувини бартараф этиши, ўз хатти-ҳаракатлари учун шахсий ижтимоий масъулиятни ошириши лозим бўлди. Шуларни инобатга олиб, ушбу мақолада ҳозирги Ўзбекистон Республикаси ҳудудида давлат ва давлатчиликнинг келиб чиқиши тўғрисида айрим фикрлар берилади. Ундан ташқари мутафаккирларнинг, қолаверса бугунки кундаги дунё олимларининг республикамиз ҳудудида ҳуқуқий давлатчилик ғояларининг шаклланиши тўғрисида фикрларини таҳлил қилишга ҳаракат қилинди.

Калит сўзлар: Давлат, давлатчилик, дунёвий давлат, цивилизация, фуқаролик, фуқаролик жамияти, ҳуқуқ, ҳуқуқий давлатчилик тўғрисидаги ғоялар, таракқиёт, виждон эркинлиги, ватанпарварлик.

IMPLEMENTATION OF THE IDEA OF LEGAL STATEHOOD IN THE TERRITORY OF ANCIENT UZBEKISTAN

Akmal Ziyadillaevich Ismayilov

Senior teacher of Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

In the first years of independence, Uzbekistan, which was striving to build a humane democratic state governed by the rule of law, first of all had to restore the confidence of citizens in themselves, the state, eliminate alienation from government, state and public affairs, increase personal social responsibility for their actions. With this in mind, this article provides some ideas on the origin of the state and statehood in the territory of the present-day Republic of Uzbekistan. In addition, we tried to analyze the views of thinkers, as well as scientists of today's world on the formation of the idea of the rule of law in the territory of our republic.

Keywords: State, statehood, secular state, civilization, citizenship, civil society, law, ideas of legal statehood, development, freedom of conscience, patriotism.

КИРИШ

Барчамизга маълумки, ҳар қандай давлат фуқаролари эътиқодига кўра диндорлар ва диндор бўлмаганлардан иборат бўлади. Бирор бир инсон (фуқаро)нинг диндор-мусулмон ёки иудаист, насроний ёки буддист, бефарқ ёки дахрий бўлганлиги учун айбдор эмасдир. Чунки унда гўдаклигидан бошлаб ижтимоий муҳит ва ундаги муносабатларнинг изи қолган бўлади. Шунинг учун ҳам, жумладан Ўзбекистон Республикасида, динга нисбатан виждон эркинлиги ҳуқуқи кафолатланган [1]. Аммо дин ниқоби остида кишилар ўртасида адоват қўзғатиш таъқиқланади. Демак, давлатимиз яъни Ўзбекистон Республикаси айни вақтда дунёвийдир. “Дунёвийлик” сўзи арабчадан “ҳаётӣ”, “ёруғлик”, “рўшнолик”, “бахт” маъноларини беради. Ҳақиқатдан ҳам диний камситиш, чеклашлар бўлган жойда ўзга диндагиларга нисбатан ҳақиқий, тўлақонли рўшнолик кўрсатилмайди. Шунинг учун ҳам Амир Темури энг оғир даврларда кўп жойда, жумладан Европада жаҳолат, инквизиция ҳукм сурган даврларда ўзга диндаги диндорларга нисбатан ҳам ҳурматлаш сиёсатини олиб борган. Ушбу ҳақда “Қайси мамлакатни забт этган ёки қўшиб олган бўлсам, ўша ернинг обрў-эътиборли кишиларини азиз тутдим; сайидлари, уламолари, фузало ва мушойихига таъзим бажо келтирдим ва ҳурматладим, уларга суюрғол, вазифалар бериб, маошларини белгиладим, ўша вилоятнинг улуғларини оға-инимларимдек, ёшлари ва болаларини бўлса ўз фарзандларимдек кўрдим” [2], деган эди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

“Дунёвийлик” сўзи қадимги мутаффакирлар томонидан ҳам айtilган бўлса-да, “дунёвий давлат” масаласи янги даврда Европада ҳуқуқларнинг илоҳийлиги ўрнига табиийлиги-табиий, ҳаётӣ ҳуқуқлар илгари сурилган даврда “жаҳолат”, “зулмат”, “адоват” ва “инквизиция”га нисбатан шаклланди. “Светский” сўзи рус тилидан “ёруғлик” ва “рўшнолик” маъноларини беради. У “невежество”, “темнота” сўзларига нисбатан ишлатилган. “Темнота” сўзи русчадан “қоронғулик”, “нодонлик”, “жаҳолат” ва “мавҳумлик” маъноларини беради.

Дунёвий давлат барча фуқароларнинг давлати экан, у маълум маънода демократикдир. Чунки унда барчанинг, кўпчиликнинг манфаатлари ифодаланади ва кафолатланади. Фуқаролар мамлакат аҳолисининг кўпчилигидир. Шунинг учун ҳам демократик, ҳуқуқӣ давлат дунёвийдир. Ҳуқуқӣ давлатчилик ва фуқаролик жамияти барпо этишда тенгликдан келиб чиқиш, унга таяниш ва уларни кафолатлаш биринчи ўринга чиқади. Дунёвий давлатчиликда эса динга нисбатан муносабат - виждон эркинлиги ҳуқуқи биринчи ўринга чиқади. Виждон

эркинлиги ҳуқуқи негизида эса тенглик ётади. Демак, виждон эркинлиги ҳуқуқи халқ ҳокимиятининг динга нисбатан муносабатининг кўриниши ҳисобланади. Дунёвий давлатчилик ҳуқуқий давлатчиликнинг бир томони ва характерли хусусиятидир. Агар ушбу тенгликнинг бир кўриниши - виждон эркинлиги ҳуқуқини таъминлашдан воз кечилса ёки бирон бир динга ёхуд даҳрийликка ортиқча имтиёзлар берилса, ундай давлат ҳуқуқий бўла олмайди. Чунки у бундай характерда фуқаролик жамиятини, яъни фуқароларнинг ҳуқуқларини тўла таъминлаш йўлидан бора олмайди.

Янги даврда даҳрийлик-атеизм кучайди. “Дин халқ учун афюндр” шиори остида динга нисбатан салбий муносабат жамиятни тубдан ўзгартириш билан боғланди. Коммунистик, жумладан атеизм мафкураси асосида ўрнатилган совет давлати атеистик-даҳрийлик давлати эди. Собиқ СССР Конституциясининг 52-моддасида “... атеистик пропаганда олиб бориш ҳуқуқи” кафолатланган эди. Унинг кучи билан кўплаб диндорлар, мадрасаларда таҳсил олганлар қатағон қилиндилар. Уларнинг объектив ҳолатдаги ҳуқуқлари тан олинмади. Динлардаги салбий томонлар билан биргаликда ижобий томонлар ҳам улоқтирилди. Холбуки, динлар кишилик тарихида кўплаб цивилизациялар-христиан, ислом ва буддавийлик мамлакатларини келтириб чиқариб улкан омилларга айланди.

Ҳозирги кунда ҳам ундаги ижобий, диний қадриятлар ёшларимизни иймонли қилиб тарбиялашда ўз вазифасини ўтамоқда. Демак, динда салбий томонлар ҳам, ижобий томонлар ҳам мавжуддир. Шунинг учун уни, бошқа ҳар қандай мафкуралар сингари давлат даражасига бус-бутунлигича чиқариб бўлмайди. Ёки аксинча, даҳрийлик қарашларини ҳам бус-бутунича давлат мафкурасига чиқариб бўлмайди. Ундай ҳолатда мафкуралардаги ижобий томонлар билан биргаликда салбий томонлари ҳам давлатлашиб кетади ва ўзининг салбий оқибатларини келтириб чиқаради. Шунинг учун ҳам дунёвий давлатчиликда кўпчиликнинг, халқнинг, башариятнинг манфаатларини ифодаладиган ижобий аҳамиятли қатор мафкуралардаги ғоялар, маданий қадриятлар қабул қилинади ва улардан давлат даражасида фойдаланилади. Бу ҳолат Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 12-моддасида кафолатланган. Чунки шахслар ва халқ оммаси маданий қадриятларни турли йўллار - иқтисодий, техник, бадий, диний ва бошқа фикрлашлар орқали яратиши мумкин. Демак, дунёвий давлат ҳаётий ижобий манфаатларни ифодалайди ва унга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам бизнинг давлатимиз ҳуқуқий давлат сифатида динга икки томонлама муносабатда бўлади: диний қадриятларни эъзозлайди ва диний адоват, фанатизм ва экстремизмни қоралайди.

НАТИЖАЛАР

Илмий изланишларимиз натижасида шунга амин бўлдики, Ўзбекистоннинг демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш борасидаги конституциявий йўли ўзининг тарихий илдизларига эга экан. Лекин, Ўзбекистонда том маънодаги ҳуқуқий давлат тузуш ғояси мустақиллик шароитидагина юзага келди ва сиёсий реаллик касб этди десак янглишмаймиз. 1991 йил 31 августда Давлат мустақиллигининг эълон қилиниши натижасида ўзбек халқининг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи рўёбга чиқди. Тинч, парламент йўли билан ушалган бу эзгу орзу “Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида”ги конституциявий Қонун билан мустаҳкамланди ва умумхалқ референдумида тасдиқланди.

Қонунда Ўзбекистон ССРнинг Мустақиллик Декларацияси ва Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги тўғрисидаги Баёнотга асосланиб, Ўзбекистон Республикасининг халқи суверендир ва у Республикада давлат ҳокимиятининг бирдан-бир соҳибидир, деб эълон қилинди. Қонуннинг 2-моддасида халқ ҳокимияти ҳам бевосита, ҳам вакиллик органлари тизими орқали амалга оширилиши айтиб ўтилган. 3-моддада таъкидланишича, “Ўзбекистон Республикаси тўла давлат ҳокимиятига эга, ўзининг миллий - давлат ва маъмурий-худудий тузулишини, ҳокимият ва бошқарув органлари тизимини мустақил белгилайди” [3].

Президентимиз “Мустақил тараққиёт йилларида, - дейди Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев, - Конституциямиз юртимизда ҳуқуқий демократик давлат, кучли фуқаролик жамияти, эркин бозор муносабатлари ва хусусий мулк устуворлигига асосланган иқтисодий қуриш, халқимиз учун тинч, обод ва фаровон ҳаёт барпо этиш, Ўзбекистоннинг халқаро майдонда муносиб ўрин эгаллашида мустаҳкам пойдевор бўлиб хизмат қилмоқда” [4]. Айниқса, Президентимиз томонидан ишлаб чиқилган ва фаол амалиётга тадбиқ этилаётган “2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси” халқимиз ҳаёт даражасини юксалтиришнинг аниқ механизмлари белгилаб берилганлиги мамлакатимизда фуқаролик жамиятининг янги босқичи сифатида эътироф этилмоқда. Улар қуйидаги йўналишлардан иборатдир:

- Биринчи йўналишда давлат ва жамият қурилиши тизимини такомиллаштиришнинг устувор йўналишлари алоҳида белгилаб берилади;

- Иккинчи йўналиш қонун устуворлигини таъминлаш ва суд-ҳуқуқ тизимини янада ислоҳ қилишнинг устувор йўналишларидан иборат;

- Учинчи йўналиш иқтисодий ва ривожлантириш ва либераллаштиришнинг устувор йўналишларини ўзида ифода этади;
- Тўртинчи йўналишда ижтимоий соҳани ривожлантиришнинг устувор йўналишлари ўз ифодасини топган;
- Бешинчи йўналиш хавфсизлик, миллатлараро тотувлик ва диний бағрикенгликни таъминлаш, чуқур ўйланган, ўзаро манфаатли ва амалий ташқи сиёсат соҳасидаги устувор вазифалар билан боғлиқ бўлиб, бунда дунё қалқиб турган, турли минтақаларда уруш давом этаётган, қон тўкилаётган бир шароитда миллий хавфсизликни таъминлашга жиддий эътибор бериш энг муҳим вазифалардан бири сифатида белгиланган [5].

МУҲОКАМА

Бугунги кунда фуқаролик жамияти ва демократик ҳуқуқий давлатни барпо этиш ғояси Ўзбекистонда ана шу стратегиялар асосида изчил ва оғишмай амалга ошириб келинмоқда. Буларнинг ҳаммаси ривожланган, маданий жиҳатдан етук адолатли фуқаролик тузумининг таркибини ташкил этади, қонунийлик ва ҳуқуқ-тартиботнинг, қаттиқ интизомнинг, ички уюшқоқлик ва масъулиятнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикасида инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат, давлатнинг асоси, умумэтироф этилган нормалари Конституция моддаларининг аниқ ва лўнда таърифларида ўз аксини топди. Асосий Қонун ўзининг бутун мазмуни билан демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўллари очиқ берди. Унда инсон ҳуқуқлари озодлик, барқарорлик ва тараққиёт мажмуи ўз ифодасини топган.

Шуни таъкидлаб ўтиш лозимки, мустақилликнинг илк йилларида инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш сари юз тутган Ўзбекистон, энг аввало, фуқароларнинг ўз-ўзига, давлатига ишончини қайтариши, ҳокимиятдан, давлат ва жамоат ишларидан бегоналашувини бартараф этиши, ўз ҳатти-ҳаракатлари учун шахсий ижтимоий масъулиятни ошириши лозим бўлди[6]. Бунинг учун шахсни тамомила озодликка чиқариш, эрк ва ҳуқуқларини ҳуқуқий демократик жиҳатдан таъминлаш шарт эди. Шахс руҳиятидаги ишончсизлик, кўрқув ва хавфсирашни, ижтимоий руҳиятда ўтмишдан мерос иллат ва қолоқликни бартараф этиш лозим эди. Одамларнинг давлатга, унинг инсонпарвар демократик сиёсатида ишончини тўла-тўқис тиклаш маънавий-ахлоқий зарурият эди.

Барчамизга маълумки, ҳар қандай мамлакатда ҳуқуқий давлатни барпо қилиш мураккаб ва узоқ давом этадиган жараёндир. Бунда халқаро

тажрибалардан фойдаланиш катта аҳамиятга эгадир. Тарихдан маълумки жаҳондаги кўпгина ривожланган давлатларда бу жараён узоқ давом этган. Ҳукукий давлат барпо қилиш Англияда 1689 йилда Ҳуқуқ ҳақидаги Билл қабул қилиниши билан, АҚШда 1776 йилда Мустақиллик декларациясидан, Францияда 1789 йилда инсон ва фуқаролар ҳуқуқлари декларацияси қабул қилинишидан бошланган бўлиб, XX асрнинг ўрталарида тугалланган[7].

Ўзбекистонда ҳукукий давлатни барпо этишда қуйидаги халқаро тажрибалар:

- Англия, АҚШ, Олмония, Франция ва бошқа ривожланган мамлакатлардан ҳукукий давлат тажрибасини;
- бу давлатларда ва жамиятни бошқарувида қонуннинг устуворлигини таъминлашни;
- барча фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишни;
- давлатнинг асосий органлари сайланиши, уларнинг халқ олдида ҳисоб беришини;
- ҳокимиятни бўлиниш принципи асосида, айниқса, суд ҳокимиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш тажрибаларини;
- қонунларни ишлаб чиқиш ва ҳаётда қўллаш тажрибаларини;
- аҳолини ҳукукий билимли қилиш ва ҳукукий маданиятини амалга ошириш йўллари, халқ давлат ҳокимиятининг асосий манбаи бўлиб, давлат ҳокимияти халқ манфаатларини ҳимоя қилинишини;
- фуқаролик жамиятини ривожлантириш;
- суд ҳокимиятининг ролини ошириш;
- фуқароларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларининг бирлиги;
- давлат ва шахснинг бир-бири олдида масъуллигини ўрганиш керак.

Биз демократик ҳукукий давлат, яъни ҳақиқий эркин фуқаролар жамияти қуришимиз учун юқоридаги умумбашарият давлат қурилиши тажрибасидан ташқари, ўзимизнинг шарқ давлат қурилиши тажрибаларидан ҳам кенг фойдаланишимиз керак[8]. Миллий давлатчилик негизларини белгилаш, адолат ва ҳақиқат ғояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларини бирлаштириши керак. Давлатчилигимизнинг адолат ва ҳақиқат ғояси, қонунчиликка асосланиши керак. Фуқароларнинг меҳнат қилиши, уй-жой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш ва бошқа соҳаларнинг ҳаммаси ана шу негизга асосланиши керак.

Ўзбекистонда ҳукукий давлат қуриш ва жамиятни демократлашнинг муҳим шартларидан бири одамларнинг тафаккури ва иқтисодий савияси билан демократик ўзгариш ва миллий хусусиятларнинг бир-бирига мос бўлишлигидир.

Буни биз кейинги вақтда маҳаллаларнинг ишини ривожлантиришда кўрамиз. Узоқ йиллар мобайнида маҳаллаларда кўпгина ҳаётий масалалар - тўймаъракалар, ҳашарлар ўтказилиб, маҳаллаларда сиёсий иқтисодий ва бошқа кўпгина ишлар ҳал қилиниб жамоатчилик фикри шаклланиб келди [9]. Ҳуқуқий давлат қуриш учун Ўзбекистонда кўпгина ислохотлар амалга ошаётган бир пайтда маҳаллалар жамият учун асосий таянч бўлгани туфайли уларнинг роли ошмоқда.

Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлатни қарор топтириш ва шакллантириш жараёнларининг қисқача таҳлили ҳуқуқий давлат назарияси ҳамда амалиёти учун муштарак бўлган қуйидаги хулоса - умумлашмаларига асос бўлди:

1. Ҳуқуқий давлат демократик цивилизациянинг таркибий моҳиятини белгиловчи умумбашарий қадрият бўлиб, у давлатнинг демократик инсонпарварлик тамойилларини тиклаш ва янада ривожлантиришга хизмат қилади. Айни чоғда, ҳуқуқий давлат, шахснинг эркинлигини таъминлаш, уларни конституциявий ҳимоя этиш қуроли, бюрократизм, маҳаллийчиликка, маҳкамачиликка қарши кураш воситаси, қонун асосида шаклланувчи чинакам халқ ҳокимиятчилигини амалга ошириш усулидир.

2. Жамиятни демократик ривожлантирмасдан туриб, унда яшовчи кишиларнинг чинакам эркинлигига, ижтимоий адолатга эришиб бўлмайди. Шу боис давлат мустақиллигига эришган Ўзбекистон Республикасининг ҳуқуқий давлат барпо этиш йўлидан бориши унинг демократик тараққиёт йўлида эканлигидан дарак бери.

3. Давлатнинг ҳуқуқий тизимига яхлитлик, ягона маслак, ягона йўналиш бахш этувчи Конституция ривожланган, маданий-маърифий жиҳатдан етук тузумнинг бор салоҳияти ва имкониятларини намоён этувчи ҳуқуқ ижодкорлиги фаолиятини ривожлантириш учун юридик асос бўлиб хизмат қилади.

4. Ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини қарор топтириш ва шакллантириш узоқ давом этадиган мураккаб жараёндир. У эски мустабид тоталитар - бюрократик, маъмурий - буйруқбозлик тизимини бартараф этиш юзасидан янги сиёсий раҳбариятнинг изчил вас обитқадам саъй-ҳаракат қилишини талаб этади.

Демократик ҳуқуқий давлат барпо этиш - дунёвий давлатчилик тараққиёти тамаддунининг объектив тенденцияси [10]. Ўзбекистон ўз конституциявий ривожда ҳуқуқий давлат қуриш ва фуқаролик жамиятини шакллантириш учун шарт-шароит яратиш вазифасини демократия ва бозор муносабатлари

устунликларидан маърифий фойдаланган, уларни ижтимоий адолат ҳамда қадриятлар устуворлиги тамойиллари билан вобаста ҳолда ҳал этмоқда.

ХУЛОСА

Ўзбекистонда демократик давлат барпо этишнинг конституциявий ҳуқуқий асосидан ташқари тарихий-назарий илдизлари мавжуд. Фуқароларнинг тенг суверенитети мужассамлигидан иборат суверен давлатгина ҳуқуқий давлат бўла олади. Бундай давлатни барпо этиш ижтимоий ҳаёт соҳаларида ҳуқуқнинг ҳукмронлиги, давлатнинг ўзи ва органларнинг қонун билан бевосита алоқадорлиги, шахс ҳуқуқи кафолатланганлиги, давлат ва шахснинг ўзаро масъуллиги, қонунлар, меъёрий - ҳуқуқий ҳужжатлар амали устидан қатъий назоратга боғлиқ [11]. Ўзбекистонда бу талаблар Конституция ва қонун асосида мавжуд. Айни пайтда, Ўзбекистон ҳуқуқий давлат сифатида, биринчидан, ўз конституциявий функцияларини бажариш учун ҳуқуқ ва қонун ҳужжатларига асосланмоқда. Давлатимиз, унинг раҳбар амалдорлари ва органлари ҳуқуқ билан узвий боғланган бўлиб, давлат ҳокимиятини қонунлар негизида амалга оширилмоқда. Иккинчидан, жамият ва давлатда муносабатларнинг конституциявий яхлит бир бутун тизими ҳуқуқий асосда яратилади, ва яратилмоқда [12]. Натижада Ўзбекистон демократик ҳуқуқий давлатнинг қуйидаги аломатлари мавжудлиги реал ҳақиқатга айланганлиги ҳақида хулоса чиқаришимиз мумкин:

- ҳокимиятларнинг бўлиниши конституциявий принципи қатъий амал қилмоқда;
- “кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари” сиёсий қурилиш дастури негизида адолатли фуқаролик жамияти шаклланмоқда;
- муайян бўғин ёхуд тузилмада ҳуқуқли ваколатларнинг тўпланиб қолишига тўсқинлик қилувчи якка ҳокимлик ва унинг мономафкурасига қарши демократик механизмлар яратилди;
- Конституция ва қонуннинг устунлиги, бевосита тўғридан-тўғри амал қилишига эришилмоқда;
- давлат ҳокимияти суверенлиги Конституция ва қонунда белгиланиб, ҳаётга оғишмай жорий этилмоқда;
- сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи меъёрлари асосида қонун чиқарувчи икки палатали парламент шакллантирилди, қонунчилик иродасининг шаклланиши ва ифодаланиши устидан қатъий назорат йўлга қўйилди;
- ички қонунчилигимиз халқаро меъёр ва тамойилларга уйғунлаштирилмоқда;

– ижтимоий муомала барча субъектларининг кимларнингдир ўзбошимча қарорларидан ҳуқуқий ҳимояси таъминланмоқда;

– ҳуқуқий демократик давлатчиликни таъминлаш андозаси ва воситаси сифатида суд ҳокимиятининг мустақиллиги ислоҳий тўла таъминланиб берилмоқда; [13].

– ҳуқуқнинг устуворлиги тамойили негизида қонунларнинг ҳуқуқийлиги, яъни ҳуқуққа мослиги давлат ҳокимияти тизимининг ҳуқуқий ташкил этилишини таъминлаш тажрибасининг самарадорлиги;

– фуқаролар ҳуқуқ ҳамда бурч, мажбуриятларининг узвийлиги;

– давлат ва шахснинг бир-бири билан ўзаро масъуллиги;

– ҳуқуқий ижодкорликда тор меъёрликдан, расмий догматикликдан воз кечишга, мундарижа мазмунини умуммиллий манфаатларга тўлиқ сафарбар этишга интилаётганлиги ва бошқалар. [14].

Айни пайтда, ҳуқуқий давлатни барпо этишнинг моддий-маънавий, юксак сиёсий-ҳуқуқий маданияти, халқ иродасини изҳор этишнинг демократик шакллари факулотда фаоллаштириш, жамият ҳаётининг барча соҳаларини демократик эркинлаштириш билан боғлиқ асос -заминлари босқичма-босқич тадрижан таъминланаётганлиги уч минг йилдан ортиқ миллий давлатчилигимиз тарихида илк бор бошқарувнинг Президентлик институти ташкил этилганлиги, мустақиллик тўғрисидаги баёнот, суверен Ўзбекистоннинг Асосий Қонуни Конституция қабул қилингани, фуқароларни қонун чиқарувчилардан ҳимоя қила олиш механизмнинг яратилгани миллий демократик ҳуқуқий давлатни шакллантириш кафолати бўлмоқда.

REFERENCES

1. “Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1998 йил 1 май. parliament.gov.uz/uz/laws/adopted/95/3387/
2. Ахмедов Б. Амир Темур ўғитлари. Т.: “Ўзбекистон”, 2007. 15-бет.
3. Ўзбекистон Республикасининг Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида. // Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгаши қабул қилинган қонун ва қарорлар (тўплам). Ўн иккинчи чақириқ олтинчи сессия. – Т.: “Адолат”, 1992. 7-10 – бетлар.
4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш – юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Ўзбекистон Республикасининг сайланган Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сўзи. 6.12.2016.

5. “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони. 2017 йил 7 февраль, ПФ-4947-сон. <https://lex.uz/docs/3107036>
6. Исмаилов, А. З., Исмаилова, Н. З. (2020). Давлатчилик шаклланишида ҳуқуқий онгнинг амал қилиши: корреляцион-функционал таҳлил. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(2), 416-424.
7. Nazirov, N. N., Ismayilov, A. Z., & Rasulov, A. N. (2020). The Impact of Economic Factors on the Family Crisis. *Евразийский союз ученых*, 6(75), 64-65.
8. Ziyadillaevich, I.A., & Bobonazarovich, G.K. (2020). THE ORIGIN OF THE STATE AND THE IMPLEMENTATION OF LEGAL STATEHOOD IDEAS ON THE TERRITORY OF UZBEKISTAN. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, 6(10), 520-524.
9. Холмўминов Ғ. October 2020 Таълим тизимида методлар ва инноватцион технологиялардан фойдаланиш самарадорлиги. "Science and Education" Scientific Journal . 472-475 – бетлар.
10. Hojiyev R.B., Xolmo`minov G.B., Sharipov M.L. (2020) Raising a harmoniously developed generation is a priority of democratic reforms in uzbekistan. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* Vol. 8 No. 5, Part II ISSN 2056-5852.

ФУТБОЛЧИЛАРНИНГ МАХСУС ЧИДАМЛИЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ

Бунёдбек Бахтиёрович Рўзиқулов

Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаш муҳандислари
институти Қарши филиали ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Илмий мақола футболчиларнинг махсус чидамлилигини ривожлантиришни ўрганишга бағишланган. Чидамlilik, хусусан, махсус чидамlilik каби жисмоний сифатни ривожлантиришнинг аҳамияти жаҳон ареналарида юқори даражадаги рақобат билан боғлиқ. Мақоланинг мақсади махсус чидамlilikни ривожлантириш бўйича мавжуд адабиётларни таҳлил қилиш ва энг самарали восита ва усулларни топишдан иборат.

Калит сўзлар: Умумий чидамlilik, махсус чидамlilik, машқ, футболчи, сифат, интенсивлик.

CHALLENGES FOR THE DEVELOPMENT OF SPECIAL ESTABLISHMENT OF FOOTBALLERS

Bunyodbek Bakhtiyorovich Ruzikulov

Teacher of Karshi branch of the Tashkent Institute of Irrigation and Agricultural
Mechanization Engineers

ABSTRACT

The scientific article is devoted to the study of the development of special endurance of players. The importance of developing physical quality such as endurance, especially special endurance, is related to the high level of competition in the world arenas. The purpose of the article is to analyze the available literature on specific resilience development and to find the most effective tools and methods.

Keywords. General endurance, special endurance, exercise, player, quality, intensity.

КИРИШ

Футболчининг жисмоний маданиятини шакллантириш жараёнида энг юқори савияда ишлаш қобилияти учун зарур бўлган жисмоний сифатларнинг мақбул ривожланишини таъминлаш асосий вазифалардан биридир. Жисмоний сифатларга куч, чидамlilik, мувофиқлаштириш, мослашувчанлик, тезкорлик

киради. Такидлаш жоизки ушбу сифатларнинг барчаси ҳаётини аҳамиятга эга. Чидамлилик инсоннинг жисмоний тайёргарлиги учун энг муҳим сифат бўлиб, у ҳаёт учун ва организмнинг меҳнат қобилияти учун жуда муҳимдир. Махсус чидамлилик кўп жиҳатдан футболга хосдир [1,2]. Футболчиларнинг чидамлилиги бу нисбатан юқори интенсивликдаги узоқ муддатли ҳаракатланиш қобилиятидир. Чидамлилик даражаси бир неча омиллар билан белгиланади: тананинг алоҳида қисмларининг функционал ривожланиши, мушакларнинг мувофиқлаштириш қобилиятлари, ўйинчининг руҳий ҳолати, барча органлардан мақбул фойдаланиш кабилар билан белгиланади. Куч қобилиятларининг намоён бўлиши чидамлилик унинг даражасини белгилайдиган омилларга боғлиқ. Унинг ўзига хос тузилиши ҳам мавжуд. Шунинг учун, футболчиларда умумий ва махсус чидамлилик ажралиб туради. Умумий чидамлилик ўйинчининг узоқ вақт давомида тананинг ўртача интенсивлигини (айниқса юрак-қон томир ва нафас олиш тизимлари) ҳаракатларини бажариш қобилиятига қараб белгиланади. Барча мушак гуруҳлари ишлайди, бу махсус чидамлиликка ижобий таъсир кўрсатади. Махсус чидамлилик футболчининг узоқ вақт давомида юқори интенсивлик билан мураккаб восита ҳаракатларини (ўйин талабларига мувофиқ) бажариш қобилияти билан белгиланади. Бу қобилият организмнинг максимал интенсивлик билан ҳаракатланаётганда самарадорликни сақлаб қолиш қобилиятига боғлиқ. Бу асабий жараёнларнинг тезлиги ва барқарорлиги билан тавсифланади. Анаэроб шароитида ҳам физиологик жараёнларни юқори даражада ушлаб туриш қобилияти ҳам махсус чидамлиликка тегишли.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Умумий чидамлиликнинг ривожланиши мактабгача ёшдан 30 ёшгача содир бўлади, сўнгра 60 ёшга келиб эркалар ва аёлларда камаяди. Махсус чидамлиликни ривожлантириш учун энг қулай давр бу 14 ёшдан 20 ёшгача. Адабий манбаларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, ҳозирги пайтда кўп сонли махсус чидамлилик турларини номлаш мумкин. Ушбу турдаги чидамлиликнинг хусусияти максимал, субмаксимал, юқори ва ўртача куч соҳаларида ишларни бажаришдир.

Спорт амалиётида тўпланган кўплаб илмий маълумотлар ва катта тажрибага асосланиб, сабр-тоқатни ривожлантиришнинг оптимал усули изчил йўл - аввал мустаҳкам "пойдевор" қўйиш, сўнгра махсус чидамлиликни ривожлантириш деб таъкидлаш мумкин. Уларнинг кетма-кетлиги қуйидагича: 1-босқич - умумий чидамлиликни ривожлантириш; 2-босқич - махсус пойдеворни шакллантириш; 3 босқич - махсус пойдеворни мустаҳкамлаш; 4-босқич - энг

яхши спорт натижаларига эришишга қаратилган махсус чидамлиликни ривожлантириш. Ҳар бир босқичнинг давомийлиги спортчиларнинг қобилиятлари ва иш интенсивлиги даражасига тўғри келиши керак [5]. Нафақат чарчаганларга, балки чарчокқа қарамай, фаол ҳаракатларни давом эттирадиган кишига ҳам чидаш. Бу шуни англатадики, юқори даражадаги чидамлилик юқори даражадаги ахлоқий ва, айниқса, иродали фазилатларни назарда тутди. Ирода инсоннинг ахлоқий ва руҳий фазилатларининг фаол намоёнидир: ўйинчи тўсиқни кўради ва онгли равишда, ирода ҳаракати билан уни энгиб чиқади. Спортчиларнинг ўйин фаолияти моҳиятини ва ўйинда уларга тушадиган юкни билиш жуда муҳимдир.

НАТИЖАЛАР

Маълумки, футболчининг фаолияти кутб зоналарида содир бўлади: бир томондан, максимал интенсивликдаги қисқа муддатли иш (тезлашишлар, сакрашлар, кураш ва бошқалар); бошқа томондан, ўйин вақти 90 минутни ташкил этади, бу ўртача ишни англатади. Ўртача режимда машғулотлар максимал интенсивлик ишига салбий таъсир қилади деб ўйлаганингизда, футболдаги чидамлилик муаммосининг бутун қийинлиги аниқ бўлади. Футболчининг танаси аэробик жараёнларнинг барча захираларидан тўлиқроқ фойдаланадиган тайёргарлик даврининг биринчи ярмида чидамлиликни ривожлантиришга алоҳида эътибор берилиши керак. Кейинчалик, танани кислород этишмаслиги режимида ишлашга одатланганда, биз махсус чидамлиликни ривожлантириш ва тайёргарликнинг иккинчи босқичи ҳақида гаплашамиз. Асосий даврда махсус чидамлилик энг юқори даражада сақланиши керак. Чидамлиликни ривожлантиришни танланган спорт турида кўрсатиладиган етакчи жисмоний фазилатлар билан боғлаш муҳимдир. Бу ҳал қилинди ўқув машғулотларида ишлатиладиган воситалар тўплами (куч, мослашувчанлик, тезкорлик, иродавий фазилатларни ривожлантириш учун махсус машқлар). Шунингдек, асосий воситалар ўзларининг спорт машғулотлари ва қийин, мураккаб, энгил ва оддий шароитларда ҳар куни бажариладиган махсус машқлар сифатида ишлатилади. Шу билан бирга, қийин ва мураккаб шароитларда машғулоти ишларининг ҳажми энгил шароитларда ишлаш миқдори бўйича тахминан тенг бўлиши керак. Бу восита маҳоратига "куч бузилиши" ни киритмаслик учун керак. Оддий шароитда ўзларининг спорт турлари бўйича машқлар маҳоратни барқарорлаштириш ва анаэробик имкониятларни ошириш учун кам интенсивлик билан, агар уларнинг мақсади фаол дам олиш бўлса ва ундан юқори интенсивлик билан бажарилади. Қийин ва

энгил шароитда ишлашнинг интенсивлиги келажакдаги рақобатдошга яқин, у юрак уриш тезлиги дақиқада 190 мартага этади. Умумий чидамлилиқ билан бир қаторда, футболчиларда алоҳида чидамлилиқ шаклланиши керак. Футболда махсус чидамлилиқ ўйинчининг ўйиннинг сўнгги дақиқасигача маълум бир темпни ушлаб тура олишида намоён бўлади. Махсус чидамлилиқнинг бир тури тезликка чидамлилиқдир. Ушбу сифатнинг юқори даражада ривожланиши билан футболчи жирканиш ва тезлашишнинг максимал тезлигини сақлайди, ўйин давомида техникани самарали бажаради. Махсус чидамлилиқнинг намоён бўлиши бир неча физиологик ва руҳий омилларга боғлиқ. Асосий физиологик омил - бу ўйинчининг анаэроб қобилияти. Тезликка чидамлилиқни ривожлантиришда анаэробик механизмларни такомиллаштириш учун такрорий, ўзгарувчан, интервалли ва рақобатлашадиган усуллардан фойдаланилади. Думалоқ машғулотлар ҳам мақсадга мувофиқдир. Унинг афзаллиги шундаки, у юкни қатъий тартибга солишни индивидуализация билан муваффақиятли бирлаштиради (3, 4). Шахсий юк "максимал синов" деб номланган, яъни туман машғулотлари мажмуасига киритилган ҳар бир машқ учун индивидуал машқларни (такрорлаш, тезликни) максимал даражада бажариш тести ёрдамида аниқланади. Ёш футболчиларнинг туман машғулотларида махсус чидамлилиги пойдеворини яратиш қаттиқ дам олиш оралиғида ўзгарувчан интервалли усул бўйича амалга оширилади. Ҳар бир алоҳида "станция" да ўтказиладиган айланма машқлари техник жиҳатдан содда бўлиши керак. Машқлар мажмуасида асосан футболчиларнинг ҳаракатланиш сифатларини ривожлантириш учун тавсия этилган машқлар ҳамда бошқа спорт турларидан ёрдамчи машқлар бўлиши керак. Жисмоний машқлар пайтида юклар фақат индивидуал бўлиши керак.

МУҲОКАМА

Жисмоний машқлар тезлиги максимал даражадан 80-85 фоизни ташкил қилади, машқ охирига келиб юрак уриш тезлиги 175-180 зарба / мин оралиғида бўлиши керак. Дам олиш вақти - камида 45-90 сек. ва 3-4 дақиқадан ошмаслиги керак. Ёш футболчилар танасида юкни кузатиб бориш қулайлиги учун юрак уриш тезлиги бўйича барча машқларни интенсивликнинг учта гуруҳига бўлиш мумкин (паст, ўрта, юқори). Кам интенсив машқларга пульснинг тезлиги 120-130 март / мин га етадиган машқлар киради. Машқ қилиш тезлиги максимал даражадан 50-65% гача. Кам интенсив машқларга айлана бўйлаб оддий югуриш, тўпни тезлаштирмасдан дриблинг қилиш, турли хил гимнастика машқлари, статик ҳолатдан дарвозага зарба бериш ва ҳк. Ўрта интенсив машқлар қаторига пульс 130-165 март / мин га етганда машқ киради. Машқлар тезлигида максимал

70-85%. Масалан, ҳар хил югуришлар, ҳар хил тезланишлар (20-30 м) ва жерклар (10-15 м), турган жойдан узунликка сакраш, сонни кўкрагига тортаётганда юқорига сакраш, шунингдек, дриблингдан сўнг тўпни узатишда, тўпни чекланган жойда чалғитишда, тўп билан тезликда дриблинг қилиш, тўп билан турли хил эстафеталар. Юқори интенсив машқлар орасида пульс тезлиги 170-190 март / мин га етадиган машқлар мавжуд. машқнинг максимал тезлигида. Масалан, "шатл" югуриш, чўктириш жойидан сакраш, рақибнинг қаршилиги билан 8-10 м масофадан сўнг тўпни дарвозага тепиш, махсус топшириқ билан ўйнаш (юқори темпни ушлаб туриш, жамоадаги ўйинчилар сонини камайтириш), чекланган майдонларда ўйнаш 2 х 2 , 3 х 3, 4 х 4, 5 х 5, 6 х 6 (5). 15-16 ёшли футболчилар учун оғир юк билан чидамлилиқ машқлари бўйича машғулотлар ҳафтада бир мартадан кўп бўлмаган, 17-18 ёшда эса ҳафтасига 2 марта ўтказилиши мумкин. Жисмоний, техник ва тактик тайёргарлик машғулотлари учун машғулотга киритилган ҳар бир машқнинг энергия "қийматини" аниқ белгилаб олиш қобилияти тренинг воситалари ва усуллари аниқроқ ва мақсадга мувофиқ танлашга имкон беради.

Рақобатбардошга яқин бўлган машғулот ишларининг вазифаси спортнинг ўзига хос тури бўйича машқларни рақобатдошларга қараганда узоқроқ вақт давомида бажариш қобилиятини кучайтиришдан иборат бўлиб, бу органлар ва тизимлар функцияларини мувофиқлаштириш ва ўзаро боғлиқлигини яхшилашга, рақобатбардош фаолиятни амалга оширишга ишонч ҳосил қилишга ёрдам беради.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда кўплаб спорт турларида махсус чидамлилиқни ривожлантириш воситалари ўхшашдир. Махсус чидамлилиқни ривожлантириш воситаларига рақобатдошларига имкон қадар яқин бўлган махсус тайёргарлик машқлари киради. Махсус чидамлилиқни ривожлантиришнинг асосий усуллари интервалли усул, айланма ўқитиш усули, ўйин усули, такрорий усул ва бошқалар киради.

REFERENCES

1. Годик, М.А. Контроль и управление нагрузками в футболе//Футбол: Ежегодник,-1981,/Сост. В.П. Климин, С.А. Савин, Ю.М. Арестов и др. -М.: Физкультура и спорт, 1981. - С. 74 -77.

2. Железняк, Ю.Д. Спортивные игры: Техника, тактика, методика обучения: Учебник, рекомендованный УМО / Ю.Д. Железняк, Ю.М. Портнов, В.П. Савин и др. –М.: Издательский центр «АКАДЕМИЯ», 2012. –520 с.
3. Мавлиев, Ф.А. Показатели аэробной работоспособности у спортсменов игровых видов спорта/Ф.А. Мавлиев, А.Х. Валиахметов, Ш.Р. Еникеев, А.С. Назаренко, И.Е. Коновалов//Ученые записки университета имени П.Ф. Лесгафта». - 2018. - 1(155). –С.150-153.
4. Назаренко, Л.Д. Физиология физических упражнений: учебное пособие, рекомендованное УМО / Л.Д. Назаренко, И.С. Колесник. Ульяновск, 2010. –255 с.
5. Шамардин, В.Н., Савченко В.Г Футбол: учебное пособие/В.Н. Шамардин, В.Г. Савченко. –Днепропетровск, «Пороги», 1997. –238 с.
6. Хабибуллаев, С. Х. (2020). Футбол бўйича йиллик ва ойлик ўқув машғулотлар иш режасини тузишнинг самарали усули. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (2), 325-332.

АЛИШЕР НАВОИЙ ИЖОДИДА ИНСОН ВА УНГА БЎЛГАН МУҲАББАТ**Даврон Нуриддинович Хўжаев**

ЎзМУ Ижтимоий фанлар факультети таянч докторанти

АННОТАЦИЯ

Алишер Навоий ижодининг серқирралиги бевосита инсон, унинг тақдири, борлиқдаги ўрни, бахти саодати, яхши яшаши каби ғояларда намоён бўлади. Инсоннинг етукликка эришиши замирида жамият асосий ролга эга бўлиб, жамиятдаги муҳит инсоннинг маънавий қиёфасини белгилайди. Хусусан, Навоийнинг ижоди биринчи навбатда инсон ва жамият ўртасидаги муносабатларни ёритиш, ҳал этиш хизматида қўйилгандирки, бундай вазифани у ўзининг ғоялари ва қарашларига ҳам катта умид билан юклаган ва сингдиргандир. Инсоннинг олий қадрият сифатида қадрланиши “Хамса” асарининг дostonларида ўз аксини топган ва фалсафий таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Инсон, инсон борлиғи, жамият, борлиқ, вафодорлик, садоқат, муҳаббат, эзгулик, адолат, илм, табиат,

THE IDEA OF MAN AND HUMANITY IN THE WORKS OF ALISHER NAVOI**Davron Nuriddinovich Khujaev**Doctoral Researcher at the Faculty of Social Sciences of National University of
Uzbekistan**ABSTRACT**

The manifold aspects of the works of AliShir Navai are immediately reflected in his ideas on man, his destiny, his place in the being, his happiness and wellbeing. According to the author, the society is of paramount importance in man's search for perfection and divine and social environment determines the spiritual image of the individual. Accordingly, the whole creative life of Navai was directed at the task of illuminating and illustrating the interrelations between society and the individual, and he soaked, so to speak, this idea in his multi-volume works. The idea of elevation of man up to the level of highest value is reflected in Navai's magnum opus: Khamsa, and this collection of books also contain philosophical analyses on this topic.

Keywords: man, being of man, society, being, loyalty, perseverance, love, virtue, justice, knowledge, nature.

КИРИШ

Навоий дунёқарашидаги гуманизм тамойили аввало энг олий инсоний ҳислатлар, сифатлар, моҳият ва хусусиятлар ҳамда уларни ўзида мужассамлаштирган комил инсонга нисбатдан мухаббатни назарда тутди. Навоий тасаввуридаги инсон ҳам табиатдаги бошқа нарсалар каби вужуди олов, сув, ҳаво ва тупроқдан ташкил топган мавжудот саналади. Бу эса инсоннинг борлиқдаги ўрнини ва борлиқнинг ажралмас қисми эканлигини билдиради. Навоийнинг фикрига кура инсон борлиғи тўрт бошланғич моддий унсурдан ташқари ҳис-туйғулар ва ақл сингари рухий элементларни ҳам ўз ичига қамраб олади. Шу маънода Алишер Навоий ноорганик табиатдан фарқли равишда инсоннинг рухий фаолияти ва хати-харакатлари унинг тирик мавжудот эканлигини англатиши борасидаги ғояларни илгари суради. Навоий фикрича жон, руҳ, тана, жисм билан боғланган, тана яъни жисм эса жон, руҳ билан тирикдир. Инсон рухий фаолиятлари натижасида моддий ва маънавий жараёнлар вужудга келади. Инсон биргина ҳаётни ўз бошидан ўтказадикки у ҳам бўлса, шу дунёдаги воқелиқдаги ҳаёти, тириклигидир. Шунингдек, инсоннинг барча фаолияти жамият билан боғлиқ бўлиб унинг шахсияти табиий, ижтимоий шароитлар ҳамда муҳит оқибатида шаклланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Инсоннинг мавжудот сифатидаги рухий фаолияти бевосита ақлий фаолияти билан боғлиқ ва ақл инсон учун Аллоҳ томонидан берилган инъомдир. Навоийнинг “Ҳамса”сидаги “Ҳайрат ул-аброр” достонидаги қуйидаги мулоҳазалар ақлнинг моҳиятини билишда муҳим аҳамиятга эгадир. “Инсон ақлининг ҳужраси ясалар экан, Аллоҳ ақлдан у ҳужрага шамчироқ ёқди. Бу шамчироққа иноят пилиги қўйилиб, ундан ҳақиқат нури шуъла бера бошлади. Ундан қўнгул маскани нур олса, ишқ шабадаси билан у учирилар эди. Аллоҳ ишқ йўлини кучайтирганда ва тезлаштирганда, бундан ақл чайласи парча-парча бўларди. Бу йўл ҳар қандай тоат-ибодат ва парҳезкорлик хирмонини ўчириб, ҳар қандай сабр ва осойишталикни совуриб юбора олади. Ақл боғининг ёш новдасини хашакка айлантириб, бало денгизининг мавжидан тўлқинлар юзага келтирди”[1]. Дарҳақиқат, инсоннинг ақли ҳақиқат ва адолат томонида бўлишини Навоий алоҳида такидлайди. Чунки инсон онгли равишда ўз фаолиятини баҳолай олиш имкониятига эга.

Навоий инсон масаласида эътибор қаратган яна бир объекти реал табиат ва ундаги ҳаётдир. Тасаввуфий тарқидунёчиликлардан фарқли ўлароқ Навоий қаршимиздаги реал табиатга жуда катта баҳо беради, уни ҳақиқий энг олий, нақд

жаннат дейди, унга ҳам ҳаёт, ҳам нажот манбаи сифатида қарайди. Инсон илм ўрганиб айна марифат асасида табиатни бўйсундирган ҳолда уни фаровон турмушининг манбаига айлантириши лозим. Инсоннинг мавжудлиги ўз навбатида борликдаги табиий жараёнларга боғлиқ. Инсон реал, табиий асосга эга, негизан табиий унсурлар билан, табиат билан боғлиқдир, улар билан муайян маънода шартлангандирки, буларнинг ҳаммаси айна замонда, бир воҳид моҳиятининг (худонинг) меваси, зуҳуридир. Бу билан Навоий инсоннинг руҳий фаолиятини, руҳий ҳислатларини муайян маънода ҳам табиийлаштиради, ҳам ижтимоийлаштиради, уларни ҳам табиий, ҳам ижтимоий омиллар ҳолида талқин этади. Инсоннинг ҳислатларидан, руҳий фаолиятнинг зуҳур этишларидан бириси севги, севиб ўша севгилигига етишлик учун ҳаракат қилишдир.

Навоий инсонни жуда олий бир мавжудот дейди. Унингча, инсон дунёдаги бутун борлиқлардан, бутун нарсалардан юқорида туради, улар орасида мутлақо ўзига хос ўрин тутаяди. Навоий инсонни шундай кўкларга кўтарадики, уни борлиқнинг, умум мавжудотнинг энг бебаҳо дурдонаси, коинот тожи, деб атайди. Шундай қилиб, Навоий ижодида инсон мавжудотлар ичида юксакдагиларнинг юксаги, баланд мартабалиларнинг мартабалиси, гўзалларнинг гўзали, қудратлиларнинг қудратлисидир. Навоий ҳатто оламнинг мавжудлигини инсонга, унинг борлиғига боғлаб қўйиб аятадики, худо

Карам бирла халқ айлағай оламе,
Бу оламда мақсуд анга одаме
Ғараз одами анга олам туфайл,
Не ким ғайри оламдур ул ҳам туфайл[2]

НАТИЖАЛАР

Шоир дунёнинг майдонга келишидан ҳам мақсад одам дейди, бутун борлиқнинг, мавжудотнинг энг аҳамиятlisi марказий фигураси деб ҳисоблайди, бутун воқелик унинг истаклари объектидир, шу истакларга хизмат қилиши керак деб аятади. Дарҳақиқат, Навоий инсоннинг қимматини шу қадар юксакликларга кўтарадики, инсонликнинг беҳад қимматбаҳо эканлигини уқтирадики, бу билан чин инсоннинг разолат билан, пасткашлик билан, инсонни ерга уришлик билан алоқаси бўлмаганлигини кўрсатиб ўтади ва инсонийликни мудофаа этишда ҳеч нарсадан қайтмасликка таёрлигини билдиради.

Инсон моҳиятан муайян ҳислатларга, ғазилатларга эгадир, шу билан ҳам бошқа мавжудотлардан ажралади. Хусусан, дўстга вафодорлик, илм-ҳунар ўрганиш, қаҳрамонлик, ўз кучи билан меҳнат қилиб шод-хуррам яшаш, инсофли,

виждонли бўлиш, сабрли, матонатли бўлиш, ҳурликни севиш инсоннинг фазилатларидандир.

Навоий мулоҳазалари орқали ортиқча бойлик тўплашга нафрат билан қарайди. Ортиқча мол тўплаш очкўзликнинг ўзгинаси эканлигини, меҳнат аҳлининг манфаатларига зид, деб изоҳлайди, чунки бойликка ўчлик меҳнаткашларнинг ҳисобига ҳар хил йўллар билан, хийла-найранг, зўрлик билан тўпланади. Навоий мадҳ этган инсон бахтли кун кечиришга интилади, бу ишда асосан ўзининг инсоний қудратига, шижоатига, кучига, меҳнатига, ақлига, фаросатига, ўзининг яшаб тургани гўзал табиатга реал борлиққа асосланади, ундан ўзи учун керагича фойдаланиш зарурлигини тушунади ва шунга риоя қилади, шу йўлда актив фаолиятда бўлади, курашади. Бу ишда инсонга чидамлилик, сабр, қаноатлилик, ўзаро ёрдам ва хоказо сингари хислатлар матлубдир, уларга вафодорлик зарурдир.

МУҲОКАМА

Навоий ўзининг қарашларида фаннинг, илмнинг хунарнинг ролини, юксакларга кўтаради. “Илмда бир одам соҳибқирон бўлгунича ўттиз йилда бир давр келиши керак. Унинг кўнгли илм маскани, илм даргоҳи, унинг бир қатра вужуди илм дарёсига айланади”[3]. Дарҳақиқат илмнинг эгалланиши мукамаллик ва сабр-тоқат талаб этади. Илм қоронғиликларни ёритадиган чироқ, мушкулларни осон қиладиган, чин ҳаёт, бахт йўлини ёритадиган қуёш, адашганларга йўл кўрсатадиган кўрсаткич, мартабалиларнинг мартабасини кўтарадиган, одамларни одам қиладиган, подшоҳларни одил, енгилмас қиладиган омилдир. Илмли, хунарли инсон соғлом ақлга эга бўлган шахс, ўз мақсади қандай катта ва унга эришиш қанчалик маҳол бўлмасин, унга эришади. Кимки, илмни дастак, раҳбар қилиб ҳаракат қилса, илм шаъмини ушласа қоқилмайди, хор бўлмайди, дейди шоир.

Навоий инсонни улуғлайди, уни ҳар нарсадан устун қўяди ва у учун курашади. Ҳақиқий инсон бўлиш, инсон учун хос бўлган чин инсоний хислатлар учун курашиш инсоннинг вазифадир. Навоий инсонийликка, инсоний хислатларга содиқ қолади, улар учун курашади ва бу йўлда ҳеч нарсадан, ҳар қандай қийинчиликдан қўрқмайди, ҳар қандай жафони ўз устига олади ва чидамлилик билан ижтимоий яхшилик тараф ҳаракат қилади. Шу йўлда у ё ўз мақсадига етади, ё ҳалок бўлади. Унинг учун учинчи йўл йўқдир. Навоийнинг Искандари, Фарҳоди, Ширини бу учун яққол далилдир.

Шундай қилиб, Навоий катта кашфийёт қилади ва тасодифий эмаски, у ўз тасаввуридаги худо билан табиат, инсон орасидаги муносабатларни ўзича, яъни юқориларда айтилгандек изоҳ этиб келиб ёзади:

...Киши бу сирни мендек қилмади фош[4].

Демак, Навоий бу масалада ҳам дин арбобларидан ҳам сўфийлардан фарқланади, уларнинг худо, инсон, табиат масаласига қарашларига бошқа позициясини тутади.

Навоий ишқни улуғлаб, юксакларга кўтаради, уни инсонларнинг бойлиги, инсонийликнинг асосий нишони, сифатидир дейди, уни, инсон бир қуёш бўлса, шу қуёшнинг нурларидир дейди, у кўнгилларни пок қилувчи, кўзларни равшан қилувчи, одамни одам қилувчи, адашганларга йўл кўрсатувчи, ҳақиқий инсоний фазилятларнинг тажассумидир, унга эга бўлган одам пок кўзли, пок дилли бўлиб, пок нарсаларга пок кўз солиб улар билан машғул бўлади, ҳақиқий инсонлар коинотда мавжуд нарсаларнинг подшоҳидирки, ишқ инсонларнинг шундай подшоҳ қилган нарсадир, уларнинг баҳоси, қиймати ўша ишқдандир ва у ишқ улар тожининг зийнатидир. Шоир фикрича, ишқ шундай олижаноб кимёки, у мисни олтин қила олишлик хосиятига эгадир ва демак, унга инсон эга бўлган бўлса, у одамни олтин қилади, уни олтинга, ортиқ даражада қимматбаҳо борлиққа айлантиради. Яна шоир фикрича ишққа эга бўлган одам азобу уқубатларга ҳам эга бўлади. Яъни ошиқ ўзининг шу ишқига- одамийлигига, бахт-саодатига, олижаноб хислатларига, озодликка қарши турган ҳоким ижтимоий адолатсизликларга жамиятида, разиллар қуршовида яшайди, уни олчоқлар ўз нафсларининг емишига айлантириш учун интиладилар, унинг инсонлигини поймол қиладилар. Уларга қарши курашиш осон эмасдир ва табиийки, бу инсонга оз азият келтирмайди. Навоийнинг ишқи, унинг маҳбуби асосан реал бўлиб, ҳаётийдир, Навоий дунёқарашида, марказий асоси инсон ва унинг яшаб турган борлиғидир.

Навоий инсоннинг барча яхши хислатлари ва ёмон иллатларини таърифлаб, уларнинг оқибатларини изоҳлайди. Ҳайру-эхсон ва бахиллик, адаблилик ва тарбиясизлик, ҳаё ва беҳаёлик, қаноат ва таъмагирлик, вафо ва беоқибатлилик, ростлик ва ёлғончилик, тўғрилиқ ва гумроҳлик, одиллик ва золимлик каби бир-бирига зид жиҳатларни муқояса қилиб, таҳлил қилди.

Навоий инсон ўзининг моҳиятига тўғри келадиган, уни Навоийнинг улуғвор севгисига сазовор қилган ўзининг ҳақиқий инсоний хислатларига, фазилятларига эгадир. Бу хислатларнинг орасида энг асосийси вафо, вафодорликдир. Вафо ҳақиқий инсонликнинг, чин, идеал инсон ва жамият бўлишликнинг асосидир, инсонийликнинг ўлчовидир.

Бу инсоний хислатлар қаторига ватанпарварлик, ҳалол меҳнат, ўзганинг бахтига тажовуз қилмаслик, мурувват, қарам; бирликда умумнинг манфаатларини кўзлаш, адолатсизликни нафратлаш, илм, фан, табиат, шижоат, қахрамонлик, изчиллик, ақлий қаноат...каби ларни киритиш мумкин. Буларни Навоий жуда кенг, чуқур ижтимоий категорияларга айлантиради. Навоийнинг бу айтганларининг ҳаммасини бажарилиши, инсонларнинг ҳаммасининг шундай бўлиши бахт, осудалик ҳоким бўлган идеал жамиятнинг яратилиши демакдир, шунга олиб келади. Навоий бу ҳолатларни, бу хислатларни ўз давридаги ҳоким ижтимоий воқеликка қарама-қарши қўяди, унга қарши йўналтиради.

Навоий ижодий меросининг бутун мазмуни инсон ва инсонпарварлик бўлгани ҳолда унинг «Ҳайрат ул-аброр» фалсафий достонида инсон билан боғлиқ кенг мулоҳаза юритилган. Хусусан достоннинг уч ҳайрат ва йигирма мақолатида инсон масаласи бевосита таҳлил ва тавсиф қилинади. Инсонга бўлган муносабат Навоийда янги талқинда намоён бўлишини Т.О. Норов[5] ўз тадқиқотида такидлайди.

Ботинийлик ва зоҳирийлик аломатлари Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонида яна ҳам равшан ифодаланган. Зоҳиран бу асарда Шарқда кенг тарқалган қушлар тили ривоятдан фойдаланиб, қушларнинг ўз подшоҳи Семурғни қидириб қилган сафари ва шу жараёнда уларнинг кечирган саргузаштлари, сермашаққат йўли тасвирланган. Лекин ўзининг ботиний мазмунига кўра унда инсон руҳи (ақл)нинг, шахснинг Илк манбага. Илк ибтидо-Худого ёки Ҳақиқатга кўчирилиши, Ҳақиқат сари юксалиши, такомил топиши, руҳнинг ҳақиқат билан қўшилиш (висол) жараёни тасвирланади. Бошқача қилиб айтганда, бу достонда сулук, яъни тасаввуфда маънавий камолотга эришиш йўли бадий-эстетик воситалар ёрдами билан содда ва қизиқарли шаклда баён этилган. Авом аҳли асарнинг ташқи жиҳатдан қизиқарли мазмундан завқланади, аҳли хос (ҳикматни тушунган ўқувчилар, мумтоз кишилар) асарнинг ички фалсафий мазмундан баҳра оладилар, унда инсон руҳининг камолот сари юксалишини кузатадилар ва мушоҳада қиладилар.

Алишер Навоий дунёқарашининг ва у яратган бадий образларнинг ички маъносини англашимиз учун шоир ижодининг ғоявий-назарий манбаларига мурожаат қилишимиз, унинг дунёқарашининг шаклланишида ўрин олган турли ғоявий оқимларни аниқлашимиз ва шарҳлашимиз зарур. Булар ичида тасаввуф ўзининг ҳар томонламалиги, кўпқирралариги ва сермазмунлиги билан алоҳида аҳамиятга эга. Ботинийлик ҳам тасаввуф таълимоти билан боғлиқ. Ботинийлик ва зоҳирийлик мазмунидаги асарлар Тарикий мажозга асосланади.

Маълумки, уйғониш даври инсонпарварлигининг ғоявий асосини инсон шахсининг мустақиллиги, унинг ҳар қандай илоҳий кучлардан холи бўлиши тўғрисидаги қараш ташкил этади. Бу инсонпарварликнинг умумий ғоявий манбаи инсонни кадрлаш, унинг шахсини ҳурмат қилиш қонидасидан иборат эди. Бу қонидадан инсонапарварликнинг фалсафий, сиёсий, ахлоқий ва эстетик ғоялари келиб чиқади. Уйғониш даври инсонпарварлиги муҳим сиёсий ғоясини-одил подшо раҳбарлигида идеал жамият қуриш истаги ташкил этади. Чунки инсоннинг яшаши учун муносиб шарт-шароитлар яратмасдан туриб, унинг орзу-умидларини юзага чиқариш мумкин эмас. Инсонпарварлик дунёқарашнинг ғояси инсон шахсининг фикр ва хиссиёт эркинлиги тўғрисидаги қарашлардан иборат эди.

Ренесанс инсонпарварлигининг бу хусусиятлари Навоийнинг идеал жамият ва комил инсон хусусиятидаги қарашларида кўринади. Шоир Искандарнинг фаолиятини кўрсатиш орқали идеал подшо қиёфаси, унинг вазифалари, идеал жамият ҳақидаги тасаввурлари, уни бошқариш йўллари тўғрисида ўзининг ғоялари ва мақсадларини бадий шаклда баён этади.

Навоийнинг инсонга муҳаббати унинг бахтли яшаши учун муносиб ижтимоий муҳит яратиш (идеал жамият қуриш) зарурлигини ҳам ўз ичига олади. Унинг инсонпарварлигида ахлоқий ва сиёсий масалаларнинг ўзаро бир-бирлари билан узвий боғланишини кўрамиз. Шоир ўз ахлоқий ва ижтимоий идеалларини юзага чиқаришнинг асосий воситаларини илм-маърифат ва ахлоқий тарбия, деб билади. Унинг фикрича, илм дунёни билиш, яхши-ёмонни бир-биридан ажратиш воситаси, ахлоқий-маънавий камолотга, инсонийликка олиб келувчи воситадирки, у инсон қалбини бошқа одамларга нисбатан ҳамдардлик ва меҳр-муҳаббат ўти билан алангаштирувчи бир маънавий куч. Бу ғоя Фарҳод образида равшан ифодаланган. Фарҳоднинг ўз шахсий бахтига эришиш йўлида маърифат, маънавий камолотга интилиши бошқаларга нисбатан ҳам муҳаббат бахш этиш орзулари билан узвий боғлангандир. Шунга кўра, унинг фаолияти, ўз шахсий бахтига интилиши кенг ижтимоий маъно касб этади. Фарҳоднинг муҳаббати эса бутун инсониятга мансуб шаклда намоён бўлади.

Умуман, Навоийнинг инсон ва унинг ҳаёти тўғрисидаги мулоҳазаларида ижтимоийлик, маънавий етуклик ва ахлоқий поклик худбинликдан устун туради. Навоийнинг фикрича, инсоннинг кадр-қиммати унинг маънавий қиёфаси, ахлоқий сифатлари билан ўлчанади. Дунёга, мол-мулкка ҳирс қўйиш кишини тубанликка, разиллик ва худбинликка олиб келишидан шоир огохлантиради.

Навоий фикрича, мол-дунёга, шон-шухрат ва манманликка берилган одамлар нарсаларнинг моҳиятини уларнинг ташқи кўринишларидан

фарқланмайдилар, бу иллат инсондаги жоҳиллик, нодонолик ва нокасликнинг нишонасидир. Бу тоифадаги одамлар калтафахмлик, улар ташқи кўриниши олтин янглиғ, ором олиш жойлари нажосат ичида бўлган чибинларга ўхшатилади. Умуман, нафси тийиш, уни поклаш Навоий ахлоқий дунёқарашининг асосларидан бири. Инсоннинг зеби унинг маънавий-ахлоқий сифатларидадир, шундагина ундан элга наф тегади, деган фикр илгари сурилади.

Алишер Навоийнинг фалсафий дунёқарашда хурфикрлилик инсонга нисбатан муҳаббатда, мавжуд ижтимоий муносабатларга нисбатан уларни ўзгартиришга қаратилган идеал кураш хусусидаги ижтимоий ғояларда ифодаланади. Мана шу мақсадда буюк шоир ўз асарларида, хусусан “Хамса” дostonларида идеал ҳаёт дунёсини – одиллик, муҳаббат ва яхшилик дунёсини яратди. Бу дунёда яхшилик ҳамон ёвуз кучлар устидан ғалаба қилади. Чунончи, унинг ахлоқий ғоялари келажакка қаратилган бўлиб, чуқур ҳаётийлик билан суғорилган. Мутафаккир шоирнинг тафаккур кучи ва бадиий маҳорат билан яратилган ижобий образлари, юксак ғоялар ва ахлоқий қоидалар дунёси бизнинг давримизда ҳам кишиларни мафтун этиши шубҳасиздир. Шу боисдан шоир ижодини ҳар бир авлод замон талаблари, дунёқараш эҳтиёжларига муносиб ҳолда қабул қилади ва унга ёндошади. Шунинг учун Навоийнинг ижоди асрлардан асрга, даврлардан даврга ўтган сари янги мазмун касб этади, ўзининг янги қирралари билан жилавланади.

Умуман олганда Хурфикрлилик- бу ижтимоий –фалсафий тафаккурдаги кенг ғоявий оқим ҳисобланади. Мазкур категорияни кенг маънода барқарор диний авторететлар, фалсафий, ахлоқий ва диний, ижтимоий тафаккурдаги билиш методи саналувчи догматизмга шунингдек абстракт ва қотиб қолган ақидаларга қарши чиқишни назарда тутувчи тенденция сифатида тавсифлаш мумкин. Ҳақиқатни ақл-идрок асосида билишни таққозо этувчи айнитенденция эркин фикрликнинг ғоявий мазмунини ташкил этади. Хурфикирлиликнинг тарихий ривожланиши шуни курсатадики, у қадимги дунёда вужудга келгандан то асримиз бошларигача бир қанча босқичларни босиб ўтган, бу даврларда хурфикирлилик гоҳ секинлик билан, гоҳ тезлик билан ривожланган. Жамият ривожланиб борган сари у ҳам янада йуқорироқ босқичларга кутарила борган.

ХУЛОСА

Хурфикирлилик диний қарашлардан ажралган ҳолда, алоҳида ва унга зид тасаввурлар ва бундан келиб чиқадиган ҳаракат бўлмаган. Тарихан у муайян диний қарашлар доирасида вужудга келиб, муайян даврда у ёки бу даражада ривожланган. Ҳар бир даврда ўзига хос равишда намоён бўлади.

Хамма даврлар ва барча мамлакатларда ижодий фикр юритувчи, ижтимоий ходисаларга теран фикр билан ёндашувчи, ўз даврининг билимдони ҳамда халқи, ватани ишқи, унинг истиқлоли, истиқболи, орзу-армонлари билан яшовчи фидоий, қўрқмас, иродали кишилар бўлган. Улар қарор топган ҳукмрон ғоялар, амалдаги сиёсат ва мафкурага ўз муносабатларини қўрқмасдан билдирганлар, ўз нуқтаи назарларини қаттиқ туриб ҳимоя қилганлар.

Алишер Навоий ҳам нафақат мутафаккир қолаверса давлат арбоби сифатида ҳам ўз даврининг хурфикр шахси сифатида уша замонлардаги қотиб қолган ҳамда инсон манфаатларига зид ғояларни кескин танқид қилган. Шунингдек биргина танқид билан чекланиб қолмасдан ижтимоий ҳаётдаги камчиликларни ислох қилишга интилан.

Алишер Навоий каби кўпқиррали шахснинг ижоди, дунёқараши айрим масалаларда зиддиятлардан ҳоли бўлмаслиги мумкин. Лекин буюк шоирнинг инсон ақл-заковатига бўлган ишончи, инсоннинг маънавий кучи ва қобилиятларини ҳар томонлама намоёни қилиши Навоий ижодининг кучли ва ижобий томонидир. Мутафаккирнинг инсонийлик, адолат, яхшилик ва дўстлик хусусидаги мулоҳазалари, жозибали ўй-фикрлари, илғор ғоялари бугунги мустақиллик шароитида алоҳида аҳамият касб этади.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки, Навоий инсон масаласига гуманистик ёндошиб, унинг севгиси, маҳбуби реал маънога, моҳиятга эга. Шоир ушбу масалани халқпарвар, инсон билан бутун жони дили билан боғланган мутафаккир чин инсон нуқтаи назардан хал этади. Юқорида зикр этилганлардан, сўнмас нуроний ақл эгаси бўлган Навоий умумбашарият тарихидаги мутараққий, нодир мутафаккирлар, гуманист шоирлар қаторида энг фахрий ва ҳурматли ўринлардан бирини ишғол этганлигини сезиш қийин эмас. Шунинг учун ҳам тасодифий эмаски, бу улуғ зот биз билан ханузгача барҳаёт, халқнинг улуғ сиймоси, ифтихори бўлиб яшамокда ва гўзаллик мураббийси тимсоли сифатида гавдаланишда давом этмокда.

REFERENCES

1. Навоий, Алишер. Хамса. Насрий баён/ Алишер Навоий. Тошкент: “Navzo’z” 2019. – 7 б.
2. Алишер Навоий. Асарлар. 15 томлик. Хамса. –Т.: Госполитиздат. 1963. – Б.32
3. Навоий, Алишер. Хамса. Насрий баён/ Алишер Навоий. Тошкент: “Navzo’z” 2019. – 81 б.
4. Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. 7-том. 41-42 б.

5. Норов.Т.О. Алишер Навоий инсонпарварлик ғояларининг мустақил Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий ҳаёти билан уйғунлиги// Фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. Тошкент. 2019. – 48 б
6. L AKHATOV, A Rasulov, O Mirzorakhimov, M Sharipov, F Ibrokhimov. The Outlookings of Religious and Sufism in Teaching of Abdurakhman Jamiy. ECLSS Online 2020a, 62
7. Б.Э. Хусанов. ЭСТЕТИК ТАРБИЯ КЛАСТЕРИНИНГ ТАЪЛИМИЙ АСОСЛАРИ. Science and Education 1 (1)
8. Иброҳимов Ф. А. Инсон бегоналашуви муаммосини бартараф этишнинг Ўзбекистон шароитидаги имкониятлари. Фалсафа ва ҳуқуқ.ЖУРНАЛИ. Тошкент – 2019.№ 1. 140-142 бетлар

ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ЕР РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ГЕОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИ

М. А. Файзуллаев

Қарши давлат университети (PhD), катта ўқитувчи

Аннотация: Жанубий Ўзбекистоннинг тупроқ, иқлим ва бошқа табиий шароити қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун республикада қулай минтақа ҳисобланади. Шу асосда, ушбу мақолада ер ресурсларидан минтақа, вилоят ва қишлоқ туманлари кесимида фойдаланиш таҳлил қилинган.

Таянч сўзлар: ер ресурслари, тупроқ, минтақа, ҳудуд, қишлоқ хўжалиги, ҳайдаладиган ерлар, суғориладиган ерлар, яйловлар, текислик, тоғ ва тоғолди ҳудудлар, аҳоли.

GEOGRAPHICAL FEATURES OF THE USE OF AGRICULTURAL LAND RESOURCES

M. A. Fayzullayev

PhD, Senior Teacher, Karshi State University

Abstract: Southern Uzbekistan in its soil and climate and other natural conditions are favourable region of the Republic for the development of agriculture. On this basis, this paper analyzes the use of land resources in the region by regions and in rural districts.

Key words: the land, ground, region, area, agriculture, arable land, irrigated land, grassland, plains, mountains and foothill areas, the population.

КИРИШ

Суғориладиган деҳқончилик ва, умуман, қишлоқ хўжалигининг ривожланиши, унинг тармоқлар ва ҳудудий таркиби, ихтисослашуви ҳам республика минтақалари миқёсида бир-биридан фарқ қилади. Масалан, Жанубий Ўзбекистон ер ресурсларидан қишлоқ хўжалигида фойдаланишнинг бозор иқтисодиётига мос келадиган илмий-услубий асосларини ишлаб чиқиш, мавжуд амалиётни чуқур таҳлил қилиш ёрдамида агроиқтисодий тизимнинг ҳудудий ташкил этилишини такомиллаштириш ва унинг устувор йўналишларини аниқлаш катта аҳамиятга эга. Бу эса мажмуали иқтисодий географик, тизимли ёндашув, таҳлил ва умумлаштиришни тақозо этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлар мамлакат ягона ер фондида асосий ўрин тутди ва қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришда муҳим восита саналади. Қишлоқ хўжалиги эҳтиёжлари учун бериб қўйилган ёки ана шу мақсадлар доирасида белгиланган ерлар қишлоқ хўжалигига мўлжалланган ерлардир. Бу тоифадаги ерлар ушбу макроиктисодиёт тармоғини юритиш учун зарур бўлган қишлоқ хўжалиги ерлари ва дарахтзорлар, ички хўжалик йўллари, коммуникациялар, ўрмонлар, ёпиқ сув ҳавзалари, бинолар, иморатлар ва иншоотлар эгаллаган ерларга бўлинади. Шунингдек, ҳайдаладиган ерлар, пичанзорлар, яйловлар, бўз ерлар, кўп йиллик дарахтзорлар (боғлар, токзорлар, тутзорлар, мевали дарахт кўчатзорлари, мевазорлар ва бошқалар) эгаллаган ерлар ҳам қишлоқ хўжалиги ерлари жумласига киради.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Жанубий Ўзбекистон маъмурий жиҳатдан Сурхондарё ва Қашқадарё вилоятларини ўз ичига олиб, майдони 48,7 минг кв.км ёки республика ҳудудининг 10,9 фоизини эгаллайди. Минтақада 5909,5 минг киши (01.01.2020 й.) яшайди, бу эса мамлакат аҳолисининг 17,3 фоизи демакдир.

Ўзбекистон умумий майдонининг 56,9 фоизи *қишлоқ хўжалиги ерлари* ҳисобланса, минтақада бу кўрсаткич 68,0 фоизга тенг ёки республика жами қишлоқ хўжалиги ерларининг 13,5 фоизи кўрилатган ҳудудда мужассамланган. Минтақа вилоятларида умумий майдонда қишлоқ хўжалиги ерларининг салмоғи бир-биридан сезиларли фарқ қилади: Қашқадарё вилоятида бу кўрсаткич 75,0, Сурхондарёда 57,0 фоизга тенг. Бунга асосий сабаб Сурхондарё вилоятида тоғлилик коэффицентининг (70 %) юқорилигидир.

Экин ерларга қишлоқ хўжалик экинлари экилиб, узлуксиз фойдаланиладиган барча ҳудудлар киради. Экин ерларининг қишлоқ хўжалиги ерларидаги коэффиценти республикада 0,09 га тенг бўлгани ҳолда, Жанубий Ўзбекистонда 0,20, Сурхондарё вилоятида 0,25, Қашқадарё вилоятида 0,31 га баробар. Вилоят ички минтақаларида ҳам бу кўрсаткич бир-биридан фарқ қилади. Жумладан, Қуйи Сурхондарёда 0,45, Ўрта Сурхондарёда 0,14, Юқори Сурхондарёда 0,18, Қуйи Қашқадарёда 0,32, Ўрта Қашқадарёда 0,33, Юқори Қашқадарёда 0,27 га тенг. Кўриниб турибдики, тадқиқот объекти ҳисобланган Жанубий Ўзбекистоннинг текислик минтақаларида (Қуйи Сурхондарё ва Қуйи Қашқадарё) жами минтақа экин майдонининг 48 фоизи (460,6 минг га) тўпланган.

Экин ерлари, ўз навбатида, суғориладиган ва лалми ерларга бўлинади. Қишлоқ хўжалигида фойдаланиш ва суғориш учун яроқли бўлган, сув ресурслари шу ерларни суғоришни таъминлай оладиган, суғориш манбаи билан боғланган доимий ёки муваққат суғориш тармоғига эга бўлган ерлар суғориладиган ерлар жумласига киради.

Республикада суғориладиган ерларнинг қишлоқ хўжалиги ерларидаги улуши 23,8 %, Жанубий Ўзбекистонда бу кўрсаткич 24,1 %, Сурхондарё вилоятида 26,8 ва Қашқадарё вилоятида 22,8 фоизга тенг. Экин ерларда суғориладиган ерларнинг ҳиссаси ҳам мамлакат, минтақа ва вилоятларда турличадир. Республика экин ерларида суғориладиган ерларнинг улуши 81,4 фоиз, минтақада у 69,0, Сурхондарё вилоятида 86,0, Қашқадарёда 62,0 фоизга тенг ёки мамлакат суғориладиган ерларининг 20 фоизи ушбу минтақага тўғри келади. Бу кўрсаткичлар вилоят ички минтақаларида ҳам ўзига хос бўлиб, таклиф қилинган формула бўйича суғориладиган ерларнинг экин ерларидаги коэффициенти аниқланди. Бунга кўра, бу кўрсаткич Қуйи Сурхондарёда 0,96, Ўрта Сурхондарёда 0,68, Юқори Сурхондарёда 0,79, Қуйи Қашқадарёда 0,94, Ўрта Қашқадарёда 0,33, Юқори Қашқадарёда 0,60 га тенг. Минтақа жами суғориладиган ерларининг 2/3 қисми (436,8 минг га) янги ўзлаштирилган ҳудудларга, яъни Қуйи Сурхондарё ва Қуйи Қашқадарёга тўғри келади. Минтақа қишлоқ туманларида ҳам бу коэффициент текисликдан тоғ олди ва тоғ туманларида ўзгариб боради. Жумладан, Ангор, Жарқўрғон, Музработ, Термиз, Қизирик, Қумқўрғон, Шўрчи, Касби, Миришкор, Нишон, Муборак туманларида жами экин майдонининг 100 фоизи суғорилса (бу туманлар асосан Сурхон-Шеробод ва Қарши чўллариининг ўзлаштирилиши натижасида шаклланган), Қамаш (21,1 %), Чироқчи (18,6 %), Бойсун (15,1 %), Дехқонобод (4,2 %) туманларининг паст кўрсаткичларга эгаллиги тоғ ва тоғолди ҳудудларда лалмикор деҳқончилик ривожланганлиги билан тавсифланади.

ХУЛОСА

Демак, Жанубий Ўзбекистон қишлоқ хўжалигида ер ресурсларидан самарали фойдаланиш асосида вужудга келган агроиктисодиёт тизимининг ривожланиши мамлакат қишлоқ хўжалиги тараққиётига катта ҳисса қўшади. Ерга оид муносабатларни тартибга солиш тизимини такомиллаштириш, ер тузиш, ерлардан оқилона фойдаланиш ва уларни муҳофаза қилиш, тупроқ ва, умуман, қишлоқ хўжалиги унумдорлигини оширишга қаратилган ягона давлат сиёсатини амалга оширишда муҳим аҳамият касб этади. Минтақада ер

ресурсларидан самарали фойдаланиш замирида мавжуд ички ва трансчегаравий аҳамиятга эга бўлган чекланган сув ресурсларидан оқилона фойдаланиш ётади.

REFERENCES

1. Аҳмадалиев Ю.И. Ер ресурсларидан фойдаланиш геоэкологияси. – Т: Fan va texnologiya, 2014. – 340 б.
2. Солиев А. Ўзбекистон иқтисодий ва ижтимоий географияси. – Т.: Университет, 2014. – 404 б.
3. Файзуллаев М.А. Жанубий Ўзбекистон чўл ҳудудларида қишлоқ хўжалиги ривожланишининг иқтисодий географик омиллари. Геогр. фан. фалс. док. ... дис. автореф. – Т., 2017. – 48 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Ер фонди – Т.: “Ергеодезкадастр” давлат қўмитаси, 2018 й.
5. Botirova Sh.I. (2020). For Students of Philology Teaching Literary Conditions of Learning Basic Analysis. *Science and Education*, 1(5), 110-113.
6. Botirova Sh.I. (2018). Methodology And Technology of Social And Pedagogical Activity. *Теория и практика современной науки*, 1(31), 14-16.
7. Botirova Sh.I. (2018). The Role of Artistic Literature In The Spiritual Development of Youth. *Мировая наука*, 5(14), 26-28.

ТРАНСПОРТ ВОСИТАЛАРИНИНГ ИШЛАБ-ЧИҚАРИШ ТЕХНИК БАЗА БИЛАН ТАЪМИНЛАНГАНЛИК ДАРЖАСИ ТАДҚИҚИ

Муродулла Зиёдуллаевич Эшонқулов

“Логистика ва сервис” кафедраси

Жиззах политехника институти

E-mail: eshonqulov.m1960@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада хусусий транспорт воситалари корхоналарининг ишлаб-чиқариш техник база билан таъминланганлик даражасини тадқиқ қилиш ва унинг транспорт воситаларининг техник ҳолатига таъсирини ўрганиш натижасида корхоналарнинг ишлаб чиқариш техник базаларини ривожлантириш орқали транспорт воситаларининг техник ҳолатини яхшилаш ва провард натижада аҳолига транспорт хизмати сифатини оширишдан иборатдир.

Калит сўзлар: Автотранспорт корхоналари, транспорт воситаси, автомобил, ишлаб чиқариш техника базаси, таъминланганлик, самарадорлик кўрсаткичи.

RESEARCH OF THE TECHNICAL BASE OF AUTOMOTIVE PRODUCTION

Murodulla Ziyodullayevich Eshonqulov

The Department “Logistics and Service”

Jizzakh Polytechnic Institute

E-mail: eshonqulov.m1960@gmail.com

ABSTRACT

The article examines the level of the technical base of private transport enterprises and its impact on the technical condition of vehicles in order to improve the technical condition of vehicles by developing the production and technical base of enterprises and improving the quality of transport services to the population.

Keywords: motor transport enterprises, vehicles, automobile, production equipment base, supply, efficiency indicator.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасида давлат тасарруфидаги турли русум ва андозадаги автомобил транспорти воситалари турли қувватга эга бўлган корхоналарда фаолият кўрсатмоқда. Аҳоли автомобиллари эса бир неча миллиондан ортиқ, буларга техник хизмат кўрсатиш учун қатор корхоналар

мавжуд. Транспорт воситаси ҳаётимиз ва халқ ҳўжалигининг “қон томири”га ўхшатилиши бежиз эмас. У йўл ва ҳайдовчиларсиз, уларни таъминловчи корхоналарсиз самарали, мақсадга мувофиқ равишда аҳолига ва халқ ҳўжалигига транспорт хизмати кўрсата олмайди. Бу тизим мунтазам ривожланишда, такомиллашишдадир.

Маълумки, корхоналарда ходимлар, мутахассислар ишлайдилар. Демак, транспорт корхоналарининг ходим ёки кадрларига самарали таъсир этиб, олдиларига қўйилган мақсадларига эриштириш раҳбари (эгаси)дан, бўлим ва бўлинмалар менежерларидан, ҳар бир бўғин ижрочиларидан атрофлича етуклик, ҳар даврнинг, фаслнинг, муҳитнинг ҳароратини идрок қилган ҳолда ҳозир жавоблик талаб қилинади. Бу вазифаларни бажариш учун албатта корхонанинг ишлаб чиқариш техник базаси мукаммал бутланган бўлиши лозим.

Ҳозирги кунда катта шаҳарларда давлат транспортининг мавқеи қисман сақланиб қолаётган бўлсада, кичик шаҳарлар, вилоятлар регионларида ва шаҳарлароро йўналишларда, айниқса йўловчилар ташиш борасида, бюрократик тизимлардан ҳолис бўлган ва шу сабабли арзон нархда хизмат кўрсатаётган хусусий транспорт уларни бозордан сиқиб чиқармоқда.

Ҳозирги вақтда республикамиз бозор иқтисодиётига ўтишдек тарихий жараёни ўз бошидан кечирмоқда. Бозор иқтисодиёти нафақат, ижтимоий-иқтисодий, балки жамиятимиз тарихий тақдири билан боғлиқ бўлган ва келажагини таъминлайдиган мураккаб ҳамда кўп қиррали жараён сифатида барча соҳаларни қамраб олган ҳолда кенг илдиз отиб боряпти. Бозор муносабатлари иқтисодиётда ўз ўрнига эга бўлган амалиётдир. Бу амалиётнинг кўп асрлик тараққиёт тарихи ва тизим ҳолига келган илми мавжуд бўлиб, бу илм асосларини ҳамда тўпланган тарихий тажрибаларни чуқур ва ҳар томонлама ўрганмай туриб, бозор муносабатлари ва унинг қонун қоидаларини ўзлаштириш мумкин эмас.

Ўтмишда ва ҳозирги шароитда бутун жаҳон тажрибаси бозор иқтисодиётининг самарадорлигини, ҳаётийлигини ҳар томонлама исбот қилди ва исбот қилмоқда. Мамлакатимизда бозор иқтисодиётига ўтиш ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, унинг мақсади инсон манфаатларидан келиб чиқади. Ўзгариб бораётган жуғрофий-сиёсий тизимда Ўзбекистоннинг роли ортиб бормоқда. Ҳамдўстлик мамлакатлари, шунингдек, биз тўла ҳуқуқни аъзоси бўлган нуфузли халқаро ташкилотлар ҳам ҳозирги вақтда Ўзбекистоннинг фикри билан, унинг нуқтаи назари билан ҳисоблашаётир.

Хусусий транспортнинг сонини ошиб бориши билан транспорт бозорида рақобат юзага келди ва бозор учун кураш мақсадида кўпгина илгари якка ҳолда

фаолият юритган хусусий транспорт соҳиблари (тахминан 1996-97 йиллардан бошлаб) ҳар хил корхоналар таркибига бирлаша бошлашди. 2006 йилдан бошлаб эса Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 9-мартдаги “Автомобиль транспортида йўловчи ташиш соҳасидаги тадбирлар фаолиятининг алоҳида турларини амалга оширишни тартибга солиш тўғрисида”ги ПҚ №-303 сонли қарорига асосан улар фақат корхоналар таркибида фаолият юритиши мумкин.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Автомобил транспорти корхоналарининг ишлаб чиқариш техник базасини такомиллаштириш масалаларига етарлича эътибор қаратилган. Ушбу масалага В.П.Карташовнинг «Развитие производственно-технической базы автотранспортных предприятий» номли монографияси шулар жумласидандир. Монографияда автомобил транспорти корхоналарининг қурулишида асосий эътибор бир вақтдаги капитал харажатларни камайтириш, қилинган харажатларни кам вақтда қайтарилишини таъминлаш мақсадларида, янги ишлаб чиқариш қувватларини навбатма-навбат ишга туширилиши қаратилган

Е.С. Кузнецов ва И.П.Курниковларнинг В книге Кузнецова Е.С. и Курникова И.П. «Производственная база предприятий автомобильного транспорта» номли китобида автокорхоналарнинг ишлаб чиқариш техника базасини ҳозирги замондаги ҳолатини, “Техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш”нинг самарадор шароитларини яратишга қаратилган” ишлаб чиқариш техника қувватини мужассамланиш масалаларини, ишлаб чиқариш техник базасини қайта жиҳозлаш ва реконструкция қилиш, ва бу масалаларини амалга ошириш самарадорлиги масалаларини таҳлил қилишга ҳаракат қилинган.

Бу масалага Россия олимлари В.Б.Ефимов («Автомобильный транспорт» журнали, 1986 йил №6 сон ва МАДИ мақолалар тўплами), А.И.Николаенко («Автомобильный транспорт» журнали, 1985 йил №10 сон) ўз эътиборларини қаратишган. Бу ишларда ишлаб чиқаришни марказлаштириш, ишлаб чиқариш техника қувватини мужассамлантириш, техник хизмат кўрсатиш ва таъмирлаш ишларини марказлаштиришнинг техника-иқтисодий масалалари кўриб чиқилган.

Г.М.Напольский, А.В.Пугинларнинг “Автотранспорт корхоналарини қайта қуриш ва техник қайта жиҳозлаш” номли ўқув қўлланмасида (Тошкент-2004) Техник эксплуатацияни омили сифатида ТБ қатор ўзига хос хусусиятларига эгаллиги кўрсатиб ўтилган.

НАТИЖАЛАР

Бозор иқтисодиёти шароитида ишлаб чиқариш, муоамала, тақсимот ва истеъмол жараёнларининг узвий боғлиқлиги, маълум вақт ва масофа орасида йўловчиларнинг хизмат ва яшаш жойига етиб бориши транспорт хизматига боғлиқ бўлиб, иш унуми, ишлаб чиқариш суръати, сифати, кайфият шу омилларга бориб тақалади. Шаҳарларда ва марказларда бу муаммолар янада йириклашиб боради. Аҳоли зич бўлган шаҳарларда одамлар иш жойига бориш ва хонадонига қайтиш учун ўрта ҳисобда бир кунда 2,5 соатгача вақт сарфлайди. Шу нарса ҳисобланганки, бекатда 15 минут транспорт кутиб қолган ишчининг меҳнат унумдорлиги 4 фоизга камаяди. Ноқулай, тикилинч транспортда қатнашнинг оқибати ҳам ижобий эмас, албатта. Вилоятимиз бўйича ҳозирги статистик маълумотлар асосида 1300000 нафар аҳоли яшайди, Жиззах шаҳрининг умумий майдони 21,2 квадрат километр бўлиб, тўрт юз мингга яқин аҳоли яшайди [4]. Шунингдек, Жиззах-Ўзбекистон Республикасидаги йирик иқтисодий, маданий-маъмурий марказлардан бири ҳисобланади. Шунинг учун шаҳарнинг транспорт фаолиятини тадқиқ этиш, бозор иқтисодиёти шароитида уни ташкил этиш, бошқаришни такомиллаштириш ва унинг самарадорлигини ошириш, бозор рақобати ҳамда транспорт жараёнида бозор иқтисодиётининг муҳим қонуни бўлган талаб ва таклифнинг ҳаракат доирасини ўрганиш катта илмий ва амалий аҳамиятга моликдир.

Шу билан биргаликда шаҳар транспорт бозори қатнашчилари бўлган хусусий транспорт воситаларининг техник ҳолати уларнинг ҳаракат хавфсизлигини таъминлашдаги ўрни ва хизмат кўрсатиш маданиятига бевосита таъсир кўрсатади. Транспорт воситаларининг техник ҳолатига эса ўз навбатида уларга кўрсатилаётган техник хизматнинг сифати, демак бу хизматларни амалга ошираётган ишлаб чиқариш техник базанинг мавжудлиги катта рол ўйнайди.

Ишнинг бажариш давомида олинган натижалар:

1. Бозор иқтисодиёти шароитида хусусий транспорт хизматига бўлган талаб ва таклиф қонунияти ишлаб чиқилди.

2. Жиззах шаҳрида фаолият кўрсатаётган хусусий транспорт корхоналарига қарашли автомобилларнинг техник ҳолатини таъминлаш бўйича маълумотлар тўпланди.

3. Хусусий транспорт корхоналарини лойиҳалаш учун технологик ҳисобни бажаришга Microsoft Excel матн редакторида электрон дастур яратилди.

4. Жиззахйўловчитранс корхонасининг янги лойиҳаси яратилди.

МУҲОКАМА

Автотранспорт корхоналарида (АТК), ҳаракатдаги таркибдан самарали ва ишончли фойдаланиш кўп жиўатдан ишлаб чиқариш техника базаини (ТБ) ҳолатига, ривожланиш даражасига ва фаолият кўрсатиш шароитига боғлиқдир.

Ҳозирги вақтда ТБ ни ривожланиши автомобиллар паркининг ўсиш суръатидан орқада қолмоқда. Асосий ишлаб чиқариш фондлари (АФ) нинг таркибида фонднинг катта қисми 60 ... 70 % ҳаракатдаги таркибга, 30...40 % эса ТБ тўғри келади, шу билан бир вақтда Гипроавтотранс тавсияларига кўра бу нисбат тахминан 1 : 1 бўлиши керак.

Автомобил паркининг жадаллаб ўсиши шунга олиб келдики, мамлакат бўйича ўрта ҳисобда, АТК нинг ишлаб чиқариш майдонлари билан таъминланганлиги меъёрдагининг фақат 50-60 % ни, техник хизмат кўрсатиш (ТХК) ва жорий таъмирлаш (ЖТ) постлари билан таъминланганлиги 60...70 % ни ташкил этади ва ишлаб чиқаришнинг ТХК ва ЖТ жараёнини механизация воситалари билан таъминланиш даражаси 30 % дан ошмайди.

Бу эса, ўз навбатида, автомобилларни техник соз ҳолда ушлаб туриш учун қўшимча анча сарф харажатларга, уларни ТХК ва ЖТда навбат кутиб туриб қолишига олиб келади. Бир қатор АТК ларда автомобилларни техник тайёргарлик коэффиғиенти 0,7 дан, ишга чиқариш коэффиғиенти эса 0,5 дан ошмайди. Муассасаларнинг кичик АТКларида эса бу кўрсаткичлар яна ҳам паст.

АТК техника базасини ривожлантириш ва такомиллаштириш, янги ишлаб чиқариш қувватларини барпо этиш, мавжуд АТКларни кенгайтириш, қайта қуриш ва техник қайта жиҳозлаш йўли билан таъминланади.

Мамлакат халқ хўжалигининг қайта қуришни ҳозирги замон босқичи, энг кам ресурс сарф қилган ҳолда энг юқори натижаларга эришишнинг глобал вазифасини қўяди.

Ҳозирги кунда автомобил транспорти корхоналарининг ТБ га тўғри келадиган АФ ни нархи жуда ошиб кетди, аммо улардан фойдаланиш самараси жуда паст. Бундай шароитда ТБ нинг бундан кейинги ривожланиши нафақат янги корхоналар қурилиши ҳисобига, балки кўпроқ мавжуд корхоналарни кенгайтириш, қайта қуриш ва техник қайта жиҳозлаш ҳисобига амалга оширилиши лозим. Таркибий ва инвестиғион сиёсатни ўзгартириш керак. Ўзгаришларнинг моўияти, эътибор марказини сон кўрсаткичларидан сифатга ва самарадорликка, оралиқдан якуний натижаларга, уларни янгилашга қаратишдан иборатдир. Бу айтилганлар автомобил транспортига ҳам тўлиқ тааллуқлидир.

Капитал сарф-харажатлардан самарали фойдаланишда мавжуд корхоналарни қайта қуриш ва техник қайта жиҳозлаш янги қурилишга қараганда сўзсиз афзалликка эгадир. Бу ҳолат биринчи қаторга ўта муҳим техник иқтисодий муаммони АТК АФ қайта яратиш (янги қурилиш, кенгайтириш, қайта қуриш ёки техник қайта жиҳозлаш) шаклининг усул ва йўллари аниқлашни илгари суради.

Автомобил транспорти тармоқлари корхоналарини лойиҳалашга бағишланган ҳозирги замон илмий, меъёрий ва техникавий адабиётларда мавжуд АТКларни кенгайтириш, қайта қуриш ва техник қайта жиҳозлаш лойиҳаларини бир тизимга келтирилган ишлаб-чиқиш методологияси йўқ. Ушбу ўқув қўлланманинг мақсади юқорида айtilган муаммони қисман бўлса ҳам тўлдиришга қаратилган уринишдир.

Бозор муносабатларига ўтилиши муносабати билан охириги 10 йилда кўпчилик АТК ларда транспорт воситалари деярли янгиланмади, мавжудларининг катта қисми эса сафдан чиқди ва натижада ТБ нинг АФ даги салмоғи анча ошди.

Тўпланган материаллар асосида мавжуд АТК техника базаси элементларини техник ҳолат и таҳлил қилинади ва уларни истиқболли ривожланиш имкониятлари аниқланади. ТБ элементларини, нафақат миқдорий хусусиятлари томонидан, балки уларни сифатли ҳолати томонидан ҳам баҳолаш керак. Бу икки нуқтаи назарни ҳар томнлама Таҳлил қилиш, келажакда самарали лойиҳа ечимини ишлаб чиқиш имконини беради.

1- босқич, лойиҳалаш вазифасини ташкил этувчи ва келгуси лойиҳанинг техник ечимини белгилаб берувчи, мавжуд АТК ТБ ривожланишининг асосий йўналишини аниқлаш билан тугалланади.

2- босқичда, эксплуатация қилинаётган ҳаракатдаги таркиб ҳақидаги маълумотларни (автомобил, автотиркама, автобусларни асосий база модел-лари бўйича паркиннг таркиби ва сони), эксплуатация қилиш тартиби, сақлаш шароити, ТХК ва ЖТ ишларининг технологияси ва ташкили ва ҳ.к. ни ўз ичига оладиган, лойиҳалаш топшириғи ишлаб чиқилади.

Бундан ташқари, 1- босқич маълумотлари асосида корхона ишлаб чиқаришининг махсуслиги, ҳаракатдаги таркибга ТХК ва ЖТ ишларини бажаришдаги кооперациялаш шароитлари ҳамда қайта қуришни амалга оширишнинг асосий йўллари аниқланади.

Қўшимча, қуйидаги техник ҳужжатлар келтирилади:

- бино ва иншоотлар жойлаштирилган, автотранспорт ҳаракатининг ташкил қилиниши кўрсатилган ҳолда бош тархнинг схемаси;

- қайта қурилиши лозим бўлган биноларнинг архитектура-қурилиш режалари ва кесимлари;
- ҳаракатдаги таркибни сақлаш автомобил ўринлари, ТХК ва ЖТ ишчи постлари ўрнашган, асосий технологик жиҳозлар жойлаштирилган ишлаб чиқариш бинолари режаси;
- қайта қуришда фойдаланиши лозим бўлган мавжуд асосий технологик жиҳозларнинг тафсилотли рўйхати.

3- босқичда, асосан, технологик ҳисоблар, бош тарх режасининг чизмаси, бино ва иншоотларнинг ҳажий-режавий ечимини ишлаб чиқиш (тўғрилаш), технологик жиҳозларни тафсилотли рўйхатини тузиш ва уларни ишлаб чиқариш бинолари ва иншоотларида жойлаштиришни ўз ичига олган, қайта қуриш лойиҳаси амалга оширилади. Бундан ташқари, ушбу қўлланмада кўрилмайдиган, иситиш, шамоллатиш, сув ўтказиш, электр таъминоти ва ҳ.к. ларни ўз ичига олган, лойиҳани ташкил қилувчи бошқа қисмларни ишлаб чиқишга топшириқ тузиш, қайта қуриш лойиҳасининг технологик қисми ҳажийга киради.

4- босқичда бажарилган АТК қайта қуриш лойиҳасининг иқтисодий самарадорлиги аниқланади. У лойиҳада эришилган техник-иқтисодий кўрсаткичларни автомобил транспортида мавжуд илғор меъёрий кўрсаткичлар билан ҳамда АТК ни қайта қуришдан олдинги кўрсаткичлари билан солиштиришни ўз ичига олади.

ХУЛОСА

Мақолада бажарилган тадқиқот ишлари бўйича қуйидача хулоса қилиш ва таклифлар киритиш мумкин:

Хусусий транспорт хизматининг нархи кам ва ташкилий жиҳатдан тезкор бўлишига қарамай, шаҳардаги корхоналар тассаруфидаги транспорт воситаларининг техник ҳолати ва унинг назорати ҳали талаб даражасида эмас. Бозордаги рақобатда устун келиш учун уларнинг олдида хизмат маданиятини ошириш, транспорт воситаларини янгилаш, уларнинг ва ҳайдовчиларни кундалик назоратини яхшилаш, техник хизмат кўрсатиш базаларини яратиш каби муаммоларни ҳал қилиш турубди.

Автомобилнинг техник ҳолатининг ёмонлашуви максимал тезликнинг 20-25% пасайишига ҳамда 25-30 % тезланиш олиш йўли ва вақтини узайтиради, шунингдек йўл ҳаракат хавфсизлигини таъминлашни оғирлаштиради. Юзага келган носозликлар автомобилларнинг ҳаракати жараёнида йўл транспорт ҳодисаларини келиб чиқишига сабаб бўлади.

Транспорт хизматини кўрсатаётган ҳар-бир ўрта кичик бизнес субъекти, замонавий талабаларга жавоб берадиган ишлаб чиқариш техник базасига, транспорт воситаларини кунлик назоратини амалга оширувчи дарвоза пунктига, ҳайдовчиларни физиологик ҳолатини кунлик назоратини амалга оширувчи тиббий пункти тўғрисида таклифлар берилди.

Хусусий транспорт тизимининг нуфузини кўрсатиш, аҳолига кўрсатилаётган хизматлар сифатини ошириш учун камчиликларни камайтириш йўлида изланиш, бунинг учун хусусий транспорт соҳибларни ҳуқуқий ҳимоясини кўчайтириш, транспорт таркибини янгилаш ва транспорт хизмати маданиятини кўтариш, транспорт хизматини мувофиқлаштириш ва марказлаштириш борасида жойларда транспорт хизматлари учун буюртма қабул қилувчи диспетчерлик пунктларини ташкил қилиш бўйича таклиф берилди.

REFERENCES

1. Автомобил транспорт корхоналари бўйича солиштирма капитал маблағларнинг меъёрлари. -М.: РСФСР Автотранспорт вазирлиги ИТММБ, 1985 й. - 118 б.
2. Автомобил транспорти корхоналари учун технологик лойиҳалашнинг умумиттифоқ меъёрлари, (ОНТП 01-86), -М: РСФСР Автотранспорт вазирлиги ИТММБ, 1986 й. - 129 б.
3. Автомобил транспорти корхоналари учун технологик лойиҳалашнинг умумиттифоқ меъёрлари, (ОНТП 01-91), -М: Гипроавтотранс, 1991 й. - 184
4. Кузнецов Е.С. «Автомобилларнинг техник эксплуатацияси ривожининг илмий-техникавий тараққиётининг ва истиқболининг йўналишлари» -М.: МАДИ, 1987. -90 б.
5. Eshankulov, M. Z. (2019). Enviromental management as a factor of development. *Modern scientific challenges and trends*, (3), 54-56.
6. Эрназаров, А. А. (2019). Необходимость применения систем автоматизированного проектирования при обучении студентов инженерных специальностей высших учебных заведений. *Вестник науки*, 1(11), 20-26.
7. Asqarov, IB (2017). Bo'lajak kasb ta'limi o'qituvchilarini tadqiqot faoliyati uchun tayyorlashning asosiy bosqichlari. *Sharqiy Evropa ilmiy jurnali*, (5).
8. Аскарлов, И. Б. (2017). Управление и планирование процессом формирования исследовательских умений и навыков будущих преподавателей профессионального образования. *Школа будущего*, (2), 10-15.
9. Аскарлов, И. Б. (2017). Основные подходы и принципы подготовки будущих педагогов профессионального обучения к исследовательской деятельности. *Актуальные научные исследования в современном мире*, (2-6), 25-32.

10. Бегматов, Б. Я. (2020). Техника олий таълим муассасаларида талаба амалиёти тадқиқи. *Academic research in educational sciences*, (3).
11. Аскарлов, И. Б. (2016). Подготовка к исследовательской деятельности будущего педагога профессионального обучения. In *Педагогическое мастерство* (pp. 39-42).
12. Бегматов, Б., Ҳаққулов, Б., & Ҳаққулов, К. (2020). Транспорт воситаларини синаш усуллари таҳлили. *Academic research in educational sciences*, (3).
13. Бегматов, Б. Я., & Ҳаққулов, Б. А. (2020). Кафолат даврида автомобилларнинг техник ҳолатини текшириш. *Academic research in educational sciences*, (3).
14. Адилов, О. К., Кулмурадов, Д. И., & Бегматов, Б. Я. (2014). Переходные характеристики машины при скачкообразном повороте рулевого колеса. *Молодой ученый*, (20), 101-104.
15. Тожиёв, Ж. З. Ў. (2020). Кафолат даврида бузилишларни олдини олиш мақсадида автомобилнинг техник ҳолатини текшириш. *Academic research in educational sciences*, (3).
16. Нуруллаев, У. А., & Умиров, И. И. (2020). Улучшения эксплуатационных показателей двигателей газобаллонных автомобилей. *Academic research in educational sciences*, (3).
17. Odilov, N. (2020). The analysis of the development of gas cylinder supply system. *Academic research in educational sciences*, (3).
18. A. Azimov "Avtomobilsozlik sanoatida polimer va kompozit materiallardan foydalanishning samaradorlik ko'rsatgichlari", ООО «Academic Research», Vol. 1 No. 1, 2020, (DOI: <https://doi.org/10.24411/2181-1385-2020-00010>)
19. Нуруллаев, У. А., & Умиров, И. И. У. (2020). Создание программных средств автоматизированной информационной системы транспортных предприятий. *Academic research in educational sciences*, (1).
20. Адилов, О. К., Умиров, И. И., & Уразов, Б. А. (2020). Методика определения деталей, критических по надежности автомобилей. *Academic research in educational sciences*, (1).
21. Адилов, А. К., Сувонкулов, Ш. А., Кулмурадов, Д. И., Умиров, И. И., & Бойжигитова, И. А. (2019). Причины изменения технического состояния автомобиля. *Актуальные научные исследования в современном мире*, (1-2), 116-118.
22. Умиров, И. И. Ў., & Ҳамрақулов, Ё. М. (2020). Автомобиллардан чиқаётган газсимон чиқиндиларнинг атмосферага аралашishi. *Academic research in educational sciences*, (1).

АХБОРОТ ВА КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ СОҲАСИДА ИННОВАЦИОН МЕНЕЖМЕНТНИ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ ВА РИВОЖЛАНИШИ

Малика Мухаммаджоновна Парпиева

ТАТУ Менежмент ва Маркетинг кафедраси ассистенти

malikaparpieva1983@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ахборот ва коммуникацион технологиялар соҳасида инновацион менежментни ҳозирги ҳолати ва ривожланиши бўйича илм-фан янгиликлари, илмий таклиф ва тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: Инновация, менежмент, ахборот-коммуникация, технология.

CURRENT STATUS AND DEVELOPMENT OF INNOVATIVE MANAGEMENT IN THE FIELD OF INFORMATION AND COMMUNICATION TECHNOLOGIES

Malika Mukhammadjonovna Parpiyeva

Assistant of the Department of Management and Marketing, TUIT

malikaparpieva1983@gmail.com

The latest news, scientific proposals and recommendations on the current state and development of innovative management in information and communication technologies are presented.

Keywords: Innovation, management, communication, technology.

КИРИШ

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида жаҳон тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ривожланган саноат мамлакатлари миллий бойлигининг ўсиши

асосан инновацион жараёнларни ривожлантириш ва жорий этиш ҳисобига таъминланмоқда. Киритилаётган янгиликлар ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланишига таъсир этади, фаровонликнинг ўсишига, ҳаёт сифатининг, таълим даражасининг юксалишига кўмаклашади, ижобий инновацион иқлимни шакллантиради ва бу билан мамлакатнинг инновацион салоҳияти ошади. Инновацион салоҳиятнинг юксалиши туфайли юқорироқ даражага эришган иқтисодий тизим кишиларининг ижодий қобилияти ортганлиги, уларнинг инновацион тараққиётга тайёр эканлиги билан характерланади. Бошқача айтганда, унда келгуси техник янгиликлар ва ўзгаришлар учун ҳам ижтимоий, ҳам иқтисодий шарт-шароитлар шаклланади.

Республикамизнинг иқтисодий ва ижтимоий муносабатлар тизимида кўп ўзгаришлар амалга оширилиб келинмоқда, миллий иқтисодиётнинг тармоқ тузилиши, инновация ва инновацион ғоялар ҳисобига янгиланиб келинмоқда. Шу билан бир қаторда мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни ва мавқеи тобора мустаҳкамланиб бормоқда. Бироқ, бугунги фан техника тараққиёти, қолаверса жаҳон бозорида рўй бераётган инновацион ўзгаришлар эришилган ютуқлар билан чегараланиб қолишга имкон бермайди. Шу боис, миллий иқтисодиёт ва жаҳон бозоридаги инновацион стратегик ўзгаришларни ўрганиш, тадқиқотларни олиб бориш, назария ва услубларини яратиш, уларни амалга оширишнинг йўллари ишлаб чиқишни тақозо этади. Мазкур масаланинг ижобий ҳал қилиниши эса иқтисодий мустақилликка эришиш ва барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш имкониятини яратади. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг устивор йўналишларидан бири иқтисодиёт тармоқларида инновацион ислохотлар, туб янгиланишларни модернизация қилиши ҳисобланиб, у макроиқтисодий барқарорликни таъминлаш, корхоналарни янги ахборот ва коммуникация технологиялари билан жиҳозлаш, иқтисодиётда нодавлат сектор улушини оширишга асосланади. Ушбу жараён, шубҳасиз мамлакатнинг инновацион, иқтисодий салоҳиятини ошириш билан бир пайтда, ундан унумли фойдаланишни назарда тутди.

Мамлакатимиз иқтисодиётининг ҳозирги ҳолати миллий иқтисодиётда инновацион ўзгаришларни амалга ошириш суръатларини жадаллаштиришни талаб этмоқда. Иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, самарали инновацион стратегияни амал қилиши мамлакат иқтисодий ва табиий омилларидан оқилона фойдаланиш орқалигина амалга ошириш мумкин. Бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида иқтисодиёт инновацион шаклланиши энг аввало иқтисодий ўсишни таъминловчи тармоқлар ҳисобига юз беради, бу эса ўз навбатида мамлакат иқтисодиётини хом ашё экспорт қилишини

камайтириш билан бирга уни қайта ишлашни ривожлантиришга, валюта маблағларининг тежалишига, аҳоли бандлигининг ошишига сабаб бўлади. Ушбу омиллар ўз навбатида инновация стратегиясини амалга ошириш мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрнини мустаҳкамланишига олиб келади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мақоланинг назарий ва методологик асоси бўлиб, ахборот ва коммуникацион технологиялар соҳаси бўйича етакчи мутахассисларнинг меҳнатлари, шу билан бирга хориж олимларидан И.Ансоф, В.Беренс, Г.Бирман, М.А.Горелик, Е.А.Голубицкая, М.Питер, Л.Д.Рейман, Дж.Сакс, Г.А.Титоренко, Э.Хельферт каби олим ва мутахассислар изланишлар олиб боришган. Ахборот ва коммуникация технологиялари соҳасида инновацион менежментни самарали қўллашнинг назарий ва амалий муаммоларини Ўзбекистон олимларидан Ш.Р.Орифханов, Б.Б.Абдуллаев, Р.Я.Досумов, И.И.Искандаров, Т.К.Иминов, А.М.Қодиров, М.А.Маҳкамова, Р.М.Мухитдинова, Х.А.Мамажанов, И.А.Тўхлиев, М.Л.Турсунхўжаев, О.Х.Ҳикматов, М.Ш.Шарифхўжаев, Л.И.Шибаршова, А.Н.Арипов, Х.А.Мухитдинов, Т.З.Тешабаев ва бошқаларнинг асарларида тадқиқ этилган.

НАТИЖАЛАР

Ахборот-коммуникация технологияларининг тез ривожланиши, «ахборот магистраллари» ўтказиш қувватининг ортиши туфайли йилдан-йилга ахборотнинг тобора каттароқ ҳажми корхоналар, ташкилотлар ва алоҳида кишиларнинг кенгроқ доирасида тарқатилиши мумкин бўлмоқда, лекин технологик ўлчамларнинг соф техник ўсиши ҳам маълумотларни оддий узатишдан жамиятда янги муносабатларнинг ўрнатилишига, билимларни тарқатишнинг самарали тизими ва пировардида «ахборот иқтисодиётидан» «билимларга асосланган иқтисодиётга» тўла равишда ўтишни, таъминламайди, яъни ижтимоий - муносабатларнинг билимлар ва янги технологиялар иқтисодий ўсишнинг асосий омилига айланадиган тарзда ташкил этишига олиб келмайди. Жадал ахборот - технологик ривожланишни иқтисодий ўсишнинг ишлаб чиқариш самарадорлигини ва кишилар фаровонлигини оширишнинг реал манбаига айлантиришга қаратилган бундан ўзгаришлар, шубҳасиз, мамлакат раҳбарияти томонидан саъй-ҳаракатларни кадрларни тайёрлаш ва қайта тайёрлашда тегишли институционал ўзгаришларни талаб қилади. Биринчи навбатда бу фанга ва инновацияларга тааллуқли бўлиб, бу соҳаларда янги

билимлар ҳосил этилиши ва уларнинг ишлаб чиқариш жараёнларини самаралироқ ташкил этиш янги маҳсулотлар ва хизматлар кўринишида тўғридан - тўғри мужассамлашуви юз беради.

МУҲОКАМА

Ахборотлашган жамият шаклланишида инновацион жараёнларнинг ривожланиши янада муҳим аҳамиятга эга. Бунда янги технологиялар ва техникаларнинг тури, тезкор алоқа, турли биотизимлар ва роботлашган техникаларнинг яратилиши ва уларнинг яратилиш муддатининг қисқалиги янги технологияларнинг юзага келишини ва жадаллик билан ҳаётга кириб келишини кўриш мумкин.

Бозор иқтисодиётининг такомиллашиб бориши инновацион технологияларнинг турли хўжалик фаолияти юритувчи турли касб эгалари ва турли тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириб боровчи жараёнларнинг фаолиятига шароит яратиб беради. Уларнинг самарали меҳнати учун бу фаолият эгаларини қанчалик бозор ҳақида, рақобатчилари ҳақида, истеъмолчилар ҳақида ва ниҳоят талаб ва таклиф ҳақида қанчалик ахборотга эга бўлсалар, шунчалик самарали иш олиб борадилар. Бунда инновацион технологиялардан бўлган ахборот фаолияти катта роль ўйнайди.

Инновацион технологияларнинг яққол намуналаридан бири бу –ахборот-коммуникация технологияларидир (АКТ).

Ахборот-коммуникация технологиялари – ахборотларни йиғиш ва узатиш, тўплаш, қайта ишлаш, сақлаш, тақдим этиш ва фойдаланиш услублари, усуллари тизимига айтилади.

Ахборот-коммуникация технологиялари – бошқарув вазифаларини ҳал этиш учун тизимли ташкил этилган ахборот жараёнларини амалга ошириш усули ва воситаларининг мажмуидир.

Ахборот-коммуникация технологияларининг ишлатилиши, қўлланиши ва бажарадиган вазифаларига кўра классификацияларга бўлиш мумкин.

Шундай қилиб, ахборот-коммуникация технологияларини техник нуқтаи назардан йиғувчи, қайта ишловчи, ахборотни тақсимловчи, ташкилотни бошқаришда қабул қилинадиган қарорларни қўллаб-қувватлаш учун ташкил қилинган, ўзаро боғланган компонентлар тўплами дейиш мумкин. Ахборот технологиялари қарор қабул қилишни қўллаш, координация ва бошқариш билан бирга менежерларга таҳлил қилиш, комплекс масалаларни ечиш ва янги қарорлар қабул қилишда ёрдам беради.

1-жадвал

Ахборот-коммуникация технологияларининг классификацияси

АХБОРОТ КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАР	АКТ қўлланилишига қараб	Анъанавий
		Янги ахборот технологиялари
	Бошқарув масалаларини қамров даражасига қараб	Маълумотларни электрон қайта ишлаш
		Бошқарув функцияларини автоматлаштириш
		Қарор қабул қилишни қўллаш
		Электрон офис
		Эксперт қўллаш
	Технологик операцияларнинг қўлланилиш синфига қараб	Матнли редактор билан ишлаш
		Жадвалли процессор билан ишлаш
		МБ си билан ишлаш
		График объектлар билан ишлаш
		Мультимедиа тизимлари
		Гиперматн тизимлари
	Фойдаланувчи интерфейсига қараб	Пакетли
		Диалогли
		Тармоқли
	Тармоқ тузилишига қараб	Локал
		Кўп даражали
		Тақсимланган
	Хизмат кўрсатиш соҳаларига қараб	Бухгалтер ҳисоби
		Банк иши
		Солиқ иши
		Суғурта иши
		Бошқалар

XX асрнинг иккинчи ярмида илмий - техника тараққиёти иқтисодиёт ўсишининг белгиловчи омилига айланди. Ҳар бир янги маҳсулот ортида, асосан, инсоннинг ақлий меҳнати турибди, бу маҳсулотни яратиш мобайнида инсоният жамғарган билимлар ижтимоий қийматга айланмоқда. Илмий- техникавий ахборот илмий тадқиқотларда ҳал қилувчи роль ўйнайди. Шунинг учун ахборот билан боғлиқ фаолият фан бутун инфраструктурасининг ядросидир. Илмий-техникавий соҳасининг тез ривожланиши, унинг иқтисодиётнинг мустақил тармоғига айланиши илмий меҳнат тақсимоли зарурлигига, оқибатда фан инфраструктурасининг яратилишига олиб келди. Муайян ахборот муҳитида ишлаётган олимлар зарур нашрларни (илмий ҳисоботлар, журнал ва китобларни, шунингдек электрон кўринишда) тез олиш, ечилаётган муаммоларни Ўзбекистондаги ва хориждаги ҳамкасблари билан муҳокама қилиш, олинган натижаларни тез нашр этиш имкониятларига эга бўлишлари лозим.

Кейинги йилларда давлат томонидан илмий-техника ахбороти тизимини қайта қуриш бўйича, бозор шароитларида унинг самарали ишлаши бўйича

анчагина саъй-ҳаракатлар амалга оширилмоқда. Илмий-техника соҳасида ахборот сиёсатининг асосий вазифаси, ахборот фондларининг доимий тўлдирилишини таъминлаш «Ўзбекистон фуқароларига фан, технологиялар ва таълим соҳасида ахборот ресурсларидан максимал эркин фойдалана олишларини таъминлашга қодир бўлган ахборот тизими замонавий ахборот ва коммуникацион технологиялар негизида доимий ривожлантиришдан иборатдир. Бунда қуйидаги қоида ҳал қилувчи бўлиши лозим: фойдаланувчи ахборот бошқариш имкониятига эга бўлади, лекин ахборот кишилар устидан назорат учун ишлатилмаслиги керак.

Сўнгги йилларда республикада ахборотлаштириш ва телекоммуникациянинг қонунчилик базаси яратилди. У ахборот- коммуникация технологиялари фаолиятининг иқтисодий, ҳуқуқий ва ташкилий асосларини белгилаб беради. Ахборот - коммуникация тизимлари, тармоқлари ва маълумотлар базалари яратилди, ишлатилишини тартибга солувчи меъёрий - ҳуқуқий ҳужжатлар ишлаб чиқилди ва амалга киритилди.

Республиканинг қонунчилик базаси билан белгилаб берилган ахборотлаштириш ва телекоммуникациялар соҳасидаги давлат сиёсатининг асосий йўналишлари орасидан қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мумкин:

- давлат ва минтақавий ахборот тармоқларини ривожлантириш иқтисодиёт ҳўжалик секторлари илмий-техникавий фаолиятининг ахборот таъминоти;
- глобал ахборот тармоқларининг ишлаб туриши, тармоқларга тижорат режимида киришни мувофиқлаштириш, турли тармоқлардан ва улар тақдим этадиган хизматлардан фойдалана олишда биргаликни таъминлаш;
- қиммат ускуналардан узоқ фойдаланишни ташкил этиш, ёш тадқиқотчиларни масофадан ўқитишига имкониятларни таъминлаш;
- ахборот ресурсларига мулкчиликнинг барча турларини ривожлантириш ва ҳимоя қилиш.

Ўзбекистонда давлат Фан ва техника соҳасида ахборот фондлари ва тизимлари яратилишига кўмаклашмоқда. Уларнинг вазифалари илмий-техникавий ахборотни йиғиш, давлат рўйхатида киритиш, таҳлилий ишлов бериш, сақлаш ва истеъмолчиларга етказишдан, илмий маҳсулотнинг нашр этилишига, хориждан илмий-техникавий нашрларнинг олинишига ёрдам беришдан иборат. Қуйидаги давлат ахборот фондлари, ҳужжатлаштирилган илмий-техникавий билимларни жамлаш лозим: илмий нашрлар, дарсликлар, ахборот материаллар, илмий ҳисоботлар, конференциялар материаллари, диссертациялар, саноат каталоглари, патент-лицензия ҳужжатлари ва бошқалар.

Давлат инновацион сиёсатининг шаклланиши ва рўёбга чиқарилишига ахборот билан кўмаклашиш давлат томонидан тартибга солишнинг ҳуқуқий, иқтисодий ва бошқа шаклларида фойдаланилган ҳолда Ўзбекистон Республикасидаги инновацион жараённинг турли бўғинларининг мувофиқлаштирилишига қаратилган. Ахборот сиёсати ва илмий-техника сиёсати бир-бири билан яқиндан боғланган. Айни пайтда инновацион сиёсатни рўёбга чиқариш учун зарур бўлган ахборот ўзига хос хусусиятга эга. Ахборот қисми инновацион иқлимни шакллантиришда, инновация секторига инвестицияларни жалб этиш учун шароитлар яратишда энг муҳим роль ўйнайди. Инновацион фаолиятни шакллантирилишидан олдин инновацияларнинг ахборот инфраструктураси яратилиши лозим ва бу инфраструктура дастурлар рўёбга чиқарилишида ишга солинади.

Фан-техника ва инновациялар соҳасида давлат сиёсатини шакллантириш учун бир қатор мустақил блоклардан иборат бўлган комплекс ахборот, асос зарур:

- фан ва инновациялар статистикаси, тадқиқотлар ва ишланмаларни олиб боровчи ташкилотлар таркибига, кадрлар, фанни молиялаштириш, илмий кадрлар, фаннинг натижалари бўйича маълумотларни қўшган ҳолда;
- фан ва техника ривожланишининг устувор йўналишларини аниқлаш учун бошланғич маълумотлар;
- илмий-техникавий қисмига эга бўлган давлат мақсадли дастурлари доирасида илмий-техникавий лойиҳаларнинг бажарилиши тўғрисида маълумотлар;
- давлат мақсадли илмий-техникавий дастури доирасида кичик дастурлар бўйича илмий-техникавий лойиҳаларнинг бажарилиши тўғрисида ахборот, молиялаш, энг муҳим натижалар, эксперт баҳолари ҳақидаги маълумотларни қўшган ҳолда;
- давлат илмий марказлари;
- илмий-техник салоҳиятнинг ҳудудий тақсимламланиши, ҳудудий илмий-техникавий дастурлар;
- олимларнинг ижтимоий ҳимоя қилиниши (иш ҳақи, пенсия таъминоти ва ҳ.к.)
- халқаро илмий - техникавий ҳамкорлик.

Илмий ва илмий-технологик маҳсулот бозорини яратиш, соҳага жиддий инвестицияларни жалб этиш учун потенциал инвесторларга уларни қизиқтирувчи технологияларни ва илмий маҳсулотни топиш ҳамда олинадиган фойдани максимал ҳисобга олиб, қаторларни баҳолашга имкон берадиган яхлит

ахборот тизимини яратишни талаб қилади. Бунда давлат илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари натижаларини маваффақиятли тижоратлаштириш учун, мулкчиликнинг барча шаклларидаги корхоналар томонидан яратилган технологиялар етказиб берилиши учун шарт-шароитлар яратиш, илмий-техника соҳасининг кичик корхоналарининг кредитлар билан молияланишларига, инновацион лойиҳаларни бажариш учун кооперациялашувларига, инновацион лойиҳалар экспертизаси ташкил этилишига, ходимларни технологик менежментга тайёрлашга қўмаклашиши лозим.

Инновацион сиёсатни ахборот билан қувватлаш комплекс характерда бўлиши лозим ва инновацион фаолиятнинг барча томонларини қамраб олиши зарур: илмий-техникавий ва патент ахборотни таҳлил қилиш, аниқ технологияларни танлаб олиш, уларнинг бозор имкониятларини таҳлил қилиш ва баҳолашдан тортиб то инвесторларни ахтариш, ходимларни танлаш ва янги маҳсулотли сертификатлашгача.

Ҳозир бу фаолият минтақаларда инновацион инфраструктурали ташкил этиш йўли билан амалга оширилмоқда. Бу фаолият асосан Ўзбекистон Республикаси иқтисодиёт вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими вазирлиги каби маҳкамаларда жамланган. Мазкур маҳкамалар томонидан ташкил этилган тармоқларда фан ва таълимни интеграциялаш бўйича дастурлар доирасида турли минтақавий инновацион марказлар яратилмоқда. Уларнинг мақсади кичик инновацион корхоналарни қўллаб-қувватлаш, ишлаб чиқаришнинг тармоқ фани ва олий ўқув юртлари фани билан интеграциялашувига ёрдам беришдир. Бундай марказларни ташкил этишда инновацион корхоналар учун ахборот-коммуникация инфраструктурасини шакллантиришга, уларга маслаҳат хизмати кўрсатиш ва ходимларини ўқитишга алоҳида эътибор қаратилди. Алоҳида инновацион илмий-техника марказлари асосида илмий-техникавий маҳсулотнинг электрон биржалари ташкил этилади, патент-лицензия соҳасида хизматлар кўрсатилади.

Мамлакатимизда маълумотларни узатиш тармоғи ривожланмоқда, вазирликлар, идоралар, муассасалар ва ташкилотларнинг ахборот-коммуникация тизимларини ва тармоқларини маълумотларни узатиш миллий тармоғига бирлаштириш йўли билан ягона ахборот макони шакллантирилмоқда. Фойдаланувчиларнинг халқаро ахборот тармоқларига, интернетни ҳам қўшган ҳолда кира олишларини таъминлаш учун йўлдошли ва орадаги рақамли каналларидан фойдаланиб тўғридан-тўғри алоқалари яратилган интернет

тармоғи бўйича халқаро каналларнинг умумий ўтказиш қуввати кенгаймоқда. Интернет тармоғи провайдерлари ва фойдаланувчилари сони жадал ортмоқда.

Инновацион фаолият тадқиқот объекти сифатида жуда кенг соҳадан иборат бўлиб, мураккаб ва бир хил бўлмаган жараёнлар ва ходимларни қамраб олади. Одатда, инновацион фаолият кенгроқ тушунчадир, яъни ташкилотлар ва фирмаларнинг мақсадлари, имкониятларига боғлиқ равишда инновацион жараёнларнинг йиғиндисини қамраб олади.

ХУЛОСА

Ушбу мақолада ахборот ва коммуникация технологиялари соҳасида инновацион менежментни ҳозирги ҳолати ва ривожланишини назарий асослари ёритилган бўлиб, унда инновацион менежмент ва унинг моҳияти, инновацион менежментни ташкил этишнинг назарий асослари ҳамда ахборот ва коммуникация технологиялари соҳасида инновацион менежментни ҳозирги ҳолати ва ривожланиши баён этилган.

Юқорида келтирилган фикрлардан хулоса шуки, натижаларининг йўналганлиги бўйича инновациялар илмий инструментарий сифатидаги инновацияларга, инновация-жараёнларга ва инновация-маҳсулотларга бўлинади. Инновациялар тўпламининг муҳимлиги даражасига баҳо бериш мақсадида шу тартибда ажратилади.

Ўзбекистон Республикасида инновацион тадбиркорлик ривожланиши ва инновацияларни бошқариш муаммоларининг методологик асосларини замонавий талабларга асосланган ҳолда ишлаб чиқиш зарур.

Инновацион фаолиятнинг самараси корхоналарнинг инновацион мақсадлари ва имкониятларига, ходимларнинг инновацион фикрлаш қобилиятларига боғлиқ.

REFERENCES

1. Афонин И.В. Инновационный менеджмент. – М.: Гардарики, 2005.
2. N.Rosenberg(2004) “Innovation and economic growth”
3. Белокнов А.В. и др. Менеджмент организации; современные технологии, Ростов на Дону, “Феникс”, 2002.
4. Голубецкая Е.А. и др. Экономика связи. М. РиС 2006 г.
5. Арипов А.Н., Иминов Т.К. «Ўзбекистон ахборот-коммуникация технологиялари соҳаси менежменти масалалари» Монография -Т.: «Фан ва технология», 2005.

6 Мухитдинов Х.А., Иминов О.К. Проблемы повышения финансово-экономической эффективности инфокоммуникационных услуг в Узбекистане. Диссертация на соис. уч.ст. к.э.н. Ташкент “Академия”-2007 г

7 www.biznes-daily.uz

8 Waseda University and CIO International Academy Rankings, 2018.
<https://informationpolity.com/news-blog/14th-waseda-iac-international-digital-government-rankings-2018-report>

ФУҚАРОЛАР ЭКОЛОГИК НАЗОРАТИ: ЮРИДИК АСОСЛАРИ ВА ТУШУНЧАСИ

Ю. А. Жураев

Олий Мажлис Қонунчилик палатаси
Девони маъсул ходими,
юримдик фанлар доктори

Р. А. Икромов

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат
педагогика институти,
юримдик фанлар номзоди, доцент

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада фуқароларнинг жамоатчилик назорати хусусан экологик назорат унинг амалга ошириш механизмлари уларнинг қонунчиликда кўрсатилган қонунлар асосида кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: экология, қонун, фуқаро, жамият, жамоатчилик назорати.

ECOLOGICAL CONTROL OF CITIZENS: LEGAL FUNDAMENTALS AND CONCEPTS

Y. A. Jurayev

Officer in charge of the Office of the
Legislative Chamber of Oliy Majlis,
Doctor of Juridical Sciences

R. A. Ikramov

Chirchik State Pedagogical Institute,
Candidate of Juridical Sciences,
Associate Professor

ABSTRACT

This article discusses the mechanisms of public control of citizens, in particular environmental control, on the basis of the laws specified in their legislation.

Keywords: ecology, law, citizen, society, public control.

КИРИШ

Янги Ўзбекистонни барпо этиш вазифалари жадаллик билан амалга оширилаётган ҳозирги даврда нафақат давлат қурилиши асосларини, балки шунга монанд ҳолда жамият таянчлари бўлган омиллар ва жараёнларни илмий-назарий ўрганиш, таҳлил қилиш, баҳолаш ва истиқболларини башорат қилиш эҳтиёжи кучаяди.

Ривожланиши янгича тус олаётган жамиятнинг тавсифлари илгари мавжуд бўлган тушунчаларга қараганда ўзгариб бормоқда. Унинг энг асосий моҳияти давлатимиз раҳбари томонидан 2020 йил Олий Мажлисга Мурожаатномасида тақлиф этилган “Жамият – ислохотлар ташаббусқори...” ролида мужассам

бўлмоқда. Бу жамият зиммасига мамлакат тараққиётининг лакомотиви бўлишдек вазифа қўйилганлигини англатади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Жамият олдида шунчалар катта маъсулиятли вазифа қўйилган экан, демакки, уни бажариш учун ўзига хос механизм ва воситаларни такомиллаштириш зарурияти вужудга келади.

Ҳозирги пайтда жамиятнинг ”ташаббускор”лик ролини амалга оширишида бошқа турли функциялари билан бир қаторда назорат функцияси ҳам катта аҳамият касб этмоқда. Жамият назорати амалда жамоатчилик назорати шакллари орқали амалга оширилади. Бундай назорат давлат, унинг органлари ва мансабдор шахсларининг хушёрлиги ва маъсулиятини оширади, уларнинг фаолияти жамият аъзолари манфаатларига бўйсинишини таъминлашга хизмат қилади. Қолаверса, жамоат назорати ҳокимиятларнинг тармоқларга бўлиниши тамойилини амалда таъминланишида катта рол ўйнайди [1].

Жамоатчилик назорати инсон омили билан чамбарчас боғлиқдир. Жамоат назоратида инсон иккита мақомда мужассам бўлади: биринчиси – мустақил ёки жамоага бирлашиб назоратни олиб борувчи; иккинчиси – назорат “меваларини истеъмол қилувчи”, яъни маълум натижалардан баҳраманд бўлувчи.

Фуқаронинг жамоага бирлашиб жамоат назоратини амалга ошириши жамиятнинг бу борадаги функциясини рўёбга чиқарувчи асосий механизм бўлганлиги боис унинг долзарблиги ижтимоий-сиёсий ҳаётда тавора кучаймоқда. Бундай назорат ривожланаётган фуқаролик жамиятининг беназир демократик қадрияти сифатида давлат томонидан тан олинб, унга конституциявий мақом берилди, [2] “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Қонун қабул қилинди [3].

Фуқаронинг жамоага бирлашиб назорат юритиши, яъни жамоатчилик назорати бутунжамият назоратининг ўзагини ташкил этади. Бундай назорат эндиликда одатий ҳолга айланиб, одамлар онгида мустаҳкам ўрнашиб қолди. Илмий-назарий манбаларда ҳам асосан жамоатчилик назоратига эътибор берилади[4]. “Жамоатчилик назорати” тушунчаси давлат органлари ва мансабдор шахслар фаолияти қонунийлиги ва унинг ижтимоий манфаатларга мувофиқлиги юзасидан кузатувлар олиб бориш, таҳлил қилиш ва баҳолашга оид фаолиятни англатади [5].

Жамоатчилик назорати ривожланган ҳозирги шароитда унинг билан бир қаторда фуқаронинг ўзи томонидан ҳам назорат юритиши тўғрисида гапириш мумкинми? Албатта, гапириш мумкин, чунки Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасида жамоатчилик назоратининг субъекти сифатида фуқаро белгиланган. Шундай бўлишига қарамасдан назария ва амалиётда фуқароларнинг назорат юритиш масаласига етарли эътибор берилмайди. Жамоат назорати тан олинади, ҳалос.

Жамият мустақил, эркин, ўз ҳуқуқ ва манфаатлари йўлида курашувчи инсонлардан иборат. Унга “табиий моҳият ва табиий тавсиф ҳосдир. Шу билан бирга инсон социал организмдир, у табиатдан айро бўлиши мумкин эмас.” [6] “Инсон, деб ёзади Джон Локк, табиатан ўз мулкани, яъни ўзининг ҳаёти, озодлиги ва мол-мулкани ўзи ҳимоя қилиш ҳокимиятига эга бўлади. [7]”

Инсон ўзининг яшаш шарти бўлган атроф муҳитни сифатли ва тўла-тўқис бўлишидан манфаатдор бўлади. Манфаатдорлик уни “жамият-табиат” муносабатларига нисбатан доимий кузатув олиб бориш ва назорат қилиш инстинктида мужассам бўлади. Шу туфайли фуқароларни ҳар доим ҳам жамоага бирлашган ҳолда кўриш мумкин эмас. Улар ҳамма жабҳаларда мустақил ҳаракат қилиш мақомидан фойдаланишга ҳаракат қиладилар. “Фуқаролик жамиятида фуқароларнинг ўзлари ўз ишларини ҳал қиладилар. Фуқаролик жамиятининг асосий мақсади эса инсондир”. [8] Агар уларнинг кузатиш ва назорат қилиш қобиляти бўғилса, инсон мустақиллигига путур етади. У бора-бора манқуртга айланади.

Инсоннинг ўзлиги моддий дунё муаммоларига бефарқ эмаслигида, атрофдаги воқийликларни назорат қила олиши ва манфаатларига бўйсиндиришга ҳаракат қилишларида намоён бўлади. Шунинг учун ҳам инсоннинг назорат қилиш қобиляти табиийдир. Шу билан бирга фуқаро жамоатчилик назоратининг ҳам ажралмас қисмидир. Лекин, **фуқаро назорати ва жамоат назорати бир хил нарса эмас. Уларни бир биридан фарқлаш лозим.**

Фуқаро назорати жамият моҳитияга хос мустақил назорат туридир. Ўзбекистонда юз бераётган демократик жараёнларнинг ҳосиласи ила шаклланаётган инсоннинг ҳаққоний ҳуқуқий мақоми ана шундан далолат беради. Бу фикрни исботлаш учун фуқаро экологик назорати мавжудлигини кўрсатувчи ҳуқуқий асослар ва назарий ҳолатларни тадқиқ қиламиз.

Ўзбекистонда фуқаро ҳуқуқий мақомида назорат функцияси мавжудлигини исботловчи асослар юқорида келтирилган Конституциянинг 32-моддасида ҳамда “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Қонун (3-модда)[9]да ўз аксини топган. Айрим ҳолларда фуқаро назорати умумий ҳолатда эмас, балки айрим соҳаларда ҳам амалга оширилади. Шундай соҳага экология соҳаси киради. Фуқароларда экологик назорат функциясининг мавжудлиги “Экологик назорат тўғрисида”ги Қонунда ўз аксини топган.

НАТИЖАЛАР ВА МУҲОКАМА

Шу ўринда таъкидлаш керакки, фуқароларнинг мустақил равишда назоратни амалга ошириши қонунчиликда белгиланган бўлсада, бу масаланинг амалда ижросида жиддий муаммолар мавжуд. Шунингдек, уларни илмий-назарий нуқтаи назардан ўрганиш эътибордан четда қолиб кетмоқда. Шу боисдан фуқаро назорати ва, айниқса, фуқаро экологик назорати илмий тадқиқот объекти сифатида жуда долзарб бўлиб, унинг юридик тушунчасини очиқ бериш ва такомиллаштириш зарурияти мавжуд.

Таъкидлаш жоизки, фуқаро экологик назоратининг ҳуқуқий асослари биргина “Экологик назорат тўғрисида”ги Қонуннинг 8-моддасида эмас, балки бошқа қонунлар ва Ҳукумат қарорларида ҳам ўз аксини топган.

Хусусан, “Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонуннинг 5-моддасида **фуқаролар** ҳайвонот дунёсини ҳамда унинг яшаш муҳитини муҳофаза қилиш соҳасида жамоат бирлашмалари билан тенг равишда жамоатчилик назоратини амалга оширадilar, деб белгиланган.

Фуқаро экологик назоратни амалга оширувчи мустақил субъект эканлигини исботловчи яна бир исбот “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 52-моддасида акс эттирилган. Бу моддада “**Экология нуқтаи назаридан зарарли фаолиятни тўхтатиш хусусидаги даъво талаблари**” акс эттирилган бўлиб, “Юридик ва жисмоний шахслар атроф табиий муҳитга, инсон саломатлиги ва одамларнинг мол-мулкига, халқ хўжалигига зиён етказаётган экология жиҳатидан зарарли фаолиятни тўхтатиш тўғрисида судга даъво билан мурожаат қилишга ҳақлидирлар”, деб белгиланган.

Вазирлар Маҳкамасининг 2014 йил 20 октябрь «Биологик ресурслардан фойдаланишни тартибга солиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасида рухсат

бериш тартиб-таомилларидан ўтиш тартиби тўғрисида»ги 290-сон қарорида ўсимлик ва ҳайвонот дунёси объектларини муҳофаза қилиш юзасидан **жамоатчилик назоратини фуқаролар** ҳам амалга оширади, деб белгиланган. [10]

Юқоридагиларга кўра дадил айтиш мумкин - фуқаро экологик назорати ҳуқуқий асосларга эга бўлган мустақил назорат туридир. Шундай экан, битта ҳолатни аниқлаштириб олиш керак бўлади. Экология масаласида фуқаро олиб бораётган назоратни қандай аташ керак – **фуқаро экологик назоратими ёки фуқаронинг экологик жамоатчилик назоратими?**

Юқорида тилга олинган “Ҳайвонот дунёсини муҳофаза қилиш ва ундан фойдаланиш тўғрисида”ги Қонунда, “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги Қонунда ва Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида фуқаро экология соҳасида жамоатчилик назоратини амалга оширади, деб белгиланлигига гувоҳ бўлдик. Бироқ, фуқаро назоратини жамоатчилик назорати, деб бўлармикан? Айтайлик, фуқаро ўз кузатишлари, таҳлиллари ва баҳолари асосида атроф муҳитга зарарли таъсир ва унинг олдини олиш тўғрисида тегишли органга мурожаат қилди ва оқибатда унинг мурожаати зарур чоралар кўрилишига сабаб бўлди. Бу ҳолатни фуқаронинг жамоатчилик мурожаати, деб бўладими? Бизнингча, бу саволга тасдиқловчи жавоб бериб бўлмайди. Чунки, фуқаро жамоатчилик органи номидан иш кўргани йўқ. У мустақил равишда, маъсулиятни ўз бўйнига олиб мурожаат қилди.

Фуқаро амалга оширадиган экологик назоратни **фуқаро экологик назорати**, деб аташ тўғри бўлади. Фуқаро жамоатчилик назоратининг эмас, айнан экологик назоратининг субъекти эканлиги “Экологик назорат тўғрисида”ги Қонунда аниқ қилиб ёзилган. Ушбу Қонуннинг экологик назорат соҳасидаги муносабатларни тартибга солишга тааллуқли махсус қонун эканлигини инобатга олсак, юқоридаги норматив ҳужжатларда акс эттирилган “фуқаронинг жамоатчилик экологик назорати” ифодаси унчалик тўғри эмаслиги кўзга ташланади.

Демак, қонунчиликда фуқаро экологик назорат субъекти эканлиги аниқ белгиланган. Бироқ, унинг юридик тушинчаси ва мазмуни тадқиқотчилар томонидан очиқ берилмаган. Аниқ юридик тушунча ва мазмун тўғрисида илмий ишланмалар фуқаро экологик назорати амалиётидаги муаммоли масалаларга ойдинлик киритади ва уни самарали бўлишига муҳим замин яратади.

Юридик тушунча тўғрисида гапирилганда биринчи ўринда экологик назорат фуқаронинг ҳуқуқими ёки ҳуқуқини таъминлаш воситасими?, деган саволга жавоб бериш лозим бўлади.

Юридик маънода “ҳуқуқ” ва “назорат” атамалари бир биридан катта фарқ қилади. Инсон (фуқаро) ҳуқуқларининг ичида назорат қилиш ҳуқуқи мавжудми? Ва, аксинча, назоратни ҳуқуқ эмас, деб инкор этиш мумкинми?

Бу ерда инсон ҳуқуқлари дейилганда, албатта, экологик ҳуқуқлар тўғрисида гап боради. Инсон экологик ҳуқуқлари ҳозирги пайтда миллий қонунчилик ва халқаро ҳужжатларда тан олинган. Хусусан, “Табиатни муҳофаза қилиш тўғрисида”ги Қонуннинг 12-моддасида аҳолининг “қулай табиий муҳитда яшаш”, “жамоат ташкилотларига бирлашиш”, “атроф табиий муҳитнинг аҳволи ҳамда уни муҳофаза қилиш юзасидан кўрилатган чора-тадбирларга доир ахборотларни талаб қилиш ва олиш ҳуқуқи” белгиланган. Фуқароларнинг экологик ҳуқуқлари, шунингдек, ҳайвонот дунёси, атмосфера ҳавоси ва бошқа қонунларда ҳам акс эттирилган.

Инсон экологик ҳуқуқлари белгиланган асосий халқаро ҳужжатларга Атроф муҳит бўйича Стокгольм Декларацияси (1972 йил), 1998 йилда Орхус (Дания) шаҳрида қабул қилинган “Атроф муҳитга тааллуқли бўлган масалалар бўйича ахборотга эришиш, жамоатчиликнинг қарорлар қабул қилиш жараёнларида иштирок этиши ва одил судловга эришиш тўғрисида”ги Конвенция (Орхус конвенция)си киради. Мана шу ҳужжатларга биноан асосий экологик ҳуқуқ бўлган қулай атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқидан ташқари инсон экологик ҳуқуқларига жамоатчиликнинг қарорлар қабул қилиш жараёнларида иштирок этиш ҳуқуқи, экологик ахборотга эга бўлиш ҳуқуқи ва экологик масалалар бўйича одил судловга эга бўлиш ҳуқуқи ҳам киради. Айрим ҳолларда экологик қарорлар устидан шикоят қилиш ҳуқуқи ҳам инсон экологик ҳуқуқлари сирасига киритилади.[11]

Юқоридагилардан маълум бўлдики, миллий ва халқаро қонунчиликда инсон экологик ҳуқуқлари тизимида назорат қилиш ҳуқуқи тўғрисида бирор бир маълумот учрамайди. Агар Конституциянинг 32-моддасини оладиган бўлсак, унда фуқаронинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи тўғрисида гапирилган. Бундай ҳуқуқ унинг давлат органлари фаолияти устидан жамоат назоратини ривожлантириш ва такомиллаштириш йўли билан амалга оширилади, дейилади. Яъни назорат ҳуқуқ эмас, **бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқини амалга ошириш воситасидир**. Демак, фуқаронинг экологик назорат қилишини ҳеч ҳам инсон экологик ҳуқуқлари сирасига қўшиб бўлмайди.

Агар фуқаронинг экологик назоратини экологик ҳуқуқларнинг бир тури деб, ҳисоблаб бўлмаса, унда уни қандай тушуниш керак?

Инсоннинг барча ҳуқуқлари қатори экологик ҳуқуқлари ҳам ҳимоя қилинади ва кафолатланади. Ҳуқуқлар инсонларга тегишли. Уларнинг рию

этилишидан биринчи навбатда ўзлари манфаатдор. Бундай манфаатдорлик уларга ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқариш, ҳимоя қилиш ва кафолатлаш борасида назоратни амалга оширишни талаб этади. Мана шу нуқтаи назардан фуқаронинг экологик назоратини **ҳуқуқий кафолат**, деб тавсифлаш тўғри бўлар эди. Бу ҳуқуқий кафолат фуқарога ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун имконият беради.

Шундай имконият туфайли фуқаро ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш учун назорат воситалари ва механизмларидан фойдаланади. “Экологик назорат тўғрисида”ги Қонуннинг 17-моддасида “Фуқаронинг экологик назорат соҳасидаги ҳуқуқлари...” белгиланган. Бу моддадаги ҳуқуқларни экологик назорат ҳуқуқи, деб тушунмаслик керак. Унда экологик назоратни амалга ошириш учун фуқаро қандай ҳуқуқлардан фойдаланиши тўғрисида сўз боради. 17-моддага кўра, фуқаро экологик назоратни амалга ошириши учун: а) тегишли қонун ҳужжатларига юридик ва жисмоний шахслар томонидан риоя этилишини **кузатиб бориш**; б) экологик назорат соҳасидаги норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни ишлаб чиқишда **иштирок этиш**; в) экологик масалалар бўйича давлат органларига **мурожаат қилиш ва ахборот олиш**; г) атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш масалалари бўйича **жамоатчилик фикрини ўрганиши**, жамоатчилик **экологик экспертизасини ўтказишда** иштирок этиш ва бошқа шу каби ҳуқуқларга эга бўлади.

Фуқаро назоратни амалга ошира туриб ўзини жамиятдан юқори қўйишга ҳаракат қилмайди. У назоратни жамият мақсадлари ва вазифаларини бажариш учун амалга оширади. Назорат жамият манфаатларига бўйсинади, демакки жамият аъзоларига хизмат қилади. Фуқаро назорат орқали атроф муҳитнинг ўзи учун қулай ва фойдали бўлишини хоҳлайди ва таъминлашга уринади. Давлат, унинг органлари ва бошқалар экологик мажбуриятларини виждонан бажаришларини талаб қилади. Шу асосда у ўз ҳуқуқлари ва манфаатларини рўёбга чиқаради. “Инсон жамиятнинг аъзоси, уни жамиятсиз тассаввур қилиш мумкин эмас, у жамият ривожланишининг натижасидир. Шу боис инсонни жамиятдан устун қўйишга уриниш беъманиликдир.”

Инсоннинг экология соҳасида назорат қилиш ваколатини белгилаш жамиятда унинг мавқие ва мақомини кўтарилганлигининг, фуқаролик жамияти ривожланаётганлигининг амалий исботидир. Ўзбекистон 2017-2021-йилларда ривожланишининг бешта устивор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегиясининг асосий мақсади ҳам ана шу. Инсон назоратини кучайтиришнинг туб негизи сиёсий ҳокимият томонидан ўртага ташланган қадриятлар ва тамойилларнинг бажарилишини таъминлашдир.

Демак, Ўзбекистонда фуқаролар экологик назоратининг иккита марказий масаласи мавжуд: биринчиси —“атроф муҳит ва жамият” муносабатлари ривожланишида инсоннинг роли ва ҳуқуқлари кафолатларини ошириш; иккинчиси —давлат, унинг органлари, нодавлат секторнинг атроф муҳит билан муносабатларини тийиб турувчи ва мутаносибликни таъминловчи куч вазифасини бажариш.

Фуқаронинг экологик назоратни амалга оширишининг тан олинishi унинг ҳуқуқий мақомига нисбатан қарашларни ҳам ўзгартиришни талаб этади. Юридик адабиётларда инсоннинг ҳуқуқий мақомига хос бир қанча ҳолатлар қайд қилинади. Уларнинг ичида фуқаронинг давлат олдида мустақиллиги ва маъсулиятга эгаллиги, ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга эканлиги, фуқароликка эга бўлиши; ҳуқуққа зид ҳаракатлари учун жавобгарликка тортилиши; соғлиғи, ҳаёти ва мулки қонун билан қўриқланиши, давлат муҳофазасида бўлиши ва бошқаларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Фуқаро ҳуқуқий мақомининг мана шу омиллари қаторига унинг экологик назорат юритишини ҳам қўшиш лозим бўлади. Юқорида таъкидлаганимиздек, фуқаронинг назорат юритиши ўз экологик ҳуқуқларини ҳимоя қилишнинг кафолатли воситаси сифатида намоён бўлади. Бу восита унга давлат ва унинг органлари билан самарали алоқа ўрнатишида юридик жиҳатдан мустаҳкамланган имкониятлар беради. Бундай имконият фуқаро ҳуқуқий мақомини янги сифат билан бойитади.

ХУЛОСА

Юқоридагиларга асосланиб хулоса қиладиган бўлсак, фуқаронинг экологик назорати Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ривожланишининг муҳим белгиси бўлиб, юридик тушунчаси қуйидаги ҳолатлар билан тавсифланади. Биринчидан, бундай назорат инсон мустақиллигини таъминлашга қаратилган унинг экологик ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоя қилишнинг кафолати бўлиб ҳисобланади. Иккинчидан, фуқаро экологик назорати унинг давлат бошқарувида иштирок этишининг янги шакли, десак тўғри бўлади. Бунда фуқаро бевосита давлат органларидан экологик масалаларга доир мажбуриятларни бажариш, ҳуқуқбузилишларини тўхтатиш ва улар учун жавоб бериш бўйича талабларни илгари суради. Учинчидан, фуқаронинг экологик назорати унинг ҳуқуқий мақомини кенгайтиради. Бу ҳолат дунё миқёсида инсон ҳуқуқий мақомини Ўзбекистон мисолида янгича тушунишга имкон беради.

Ўзбекистонда фуқаро назорати институтининг ривожланиши фуқаролик жамияти ўз ривожланишида юксакликка кўтарилаётганлигининг бир

белгисидир. Чунки, фуқаронинг назорат функциясига эга бўлишлиги жамият аъзоларида ҳаққоний куч мавжудлигини англатади. Фуқаролик жамиятининг асосий белгиси унинг давлат билан муносабатларида ҳаққоний куч ва салоҳиётга эга бўлишидир.

REFERENCES

1. Конституциявий ҳуқуқ. Дарслик. // Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. 2014. Б.217.
2. 2014 йил 16 апрелда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси 32-моддасига "...давлат органларининг фаолияти устидан жамоатчилик назоратини ривожлантириш ва такомиллаштириш йўли..." тўғрисида қўшимча киритилди. Қаранг: ЎзР 16.04.2014 й. ЎРҚ-366-сон Қонуни таҳриридаги қисм.
3. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.04.2018 й., 03/18/474/1062-сон.
4. Сафаров Д.И., Рузиев З.Р. Сравнительно-правовой анализ полномочия органов самоуправления в сфере охраны окружающей среды в зарубежных странах // Журнал зарубежного законодательства и сравнительного правоведения. 2016;
5. Конституциявий ҳуқуқ. Дарслик. // Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. 2014. Б.219
6. Тюльпанов Ф.М. Экологическое право. Учебник. –М.:ЮСТИЦИЯ. 2018. С.84.
7. Локк Дж.Избранные философские произведения. В 2 томах. Т.2. – М.,1960. С.50.
8. Морозова Л.А. Теория государства и права. Учебник. 6-издание // М.: НОРМА ИНФРА-М. 2017. С.444.
9. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 13.04.2018 й., 03/18/474/1062-сон.
10. Ўзбекистон Республикаси ҚХТ, 2014 й., 43-сон, 530-модда.
11. Aktamovich, I. R., & Ziyadillayevich, I. A. (2020). Historical and Theoretical Roots of Establishing a Democratic Law in Uzbekistan. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)*, 6(10), 507-510.
12. Ikramov, R. (2020). Constitutional and Legal Framework for Environmental Human Rights. *The scientific heritage*, 4(54), 6-12.
13. Ikramov, R., & Bekmirzayev, N. (2020). *Yurist nutqi madaniyati*. Toshkent: Akademnashr.
14. Ikramov, R., & Bekmirzayev, N. (2020). "Avesto"da ayol va oila huquqlari talqini. *Til va adabiyot ta'limi*, (6), 26-27.

15. Икрамов, Р. (2020). Воспитание гармонично развитого поколения является приоритетом государственной молодежной политики. *Вестник науки и образования*, 14(92), 88-90.
16. Икрамов, Р. А. (2020). Теоретико-правовые проблемы экологических интересов человека. *Universum: экономика и юриспруденция*, 12(76).
17. Третьякова А.А. Экологические права граждан: основы правового регулирования на общеевропейском и национальном уровнях в государствах – членах европейского союза. // В кн.: Экологическое право России на рубеже XXI века. – М.: ЗЕРЦАЛО. 2000. С.153.

ПРИЁМ ПОНИМАНИЯ КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА

Э. С. Сергеева

Преподаватель русского языка и литературы,
Чирчикский государственный педагогический институт Ташкентской области

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются основные приёмы интерпретации художественного текста, а также интерпретация как реконструкция авторского смысла.

Ключевые понятия: интерпретация, художественный текст, понимание, коммуникация, наука и искусство, герменевтика.

RECEPTION OF UNDERSTANDING AS ONE OF THE WAYS OF INTERPRETING ARTISTIC TEXT

E. S. Sergeeva

Teacher of Russian language and literature
Chirchik State Pedagogical Institute, Tashkent region

ABSTRACT

This article discusses the main methods of interpreting a literary text, as well as interpretation as a reconstruction of the author's meaning.

Keywords: interpretation, literary text, understanding, communication, science and art, hermeneutics.

ВВЕДЕНИЕ

Вся наша коммуникативная и познавательная деятельность теснейшим образом связана с интерпретацией, или истолкованием, тех или иных знаков, символов, звуков, слов и предложений разговорного и письменного языка, произведений литературы и искусства. В повседневной жизни нам постоянно приходится истолковывать жесты, слова и действия других людей, чтобы понять их. В науке ученый интерпретирует теории, логик и математик - исследуемые формальные системы, музыкант - исполняемое им произведение, литературный критик - разбираемые сочинения, переводчик - иностранный текст, искусствовед - живописные картины и скульптуры и т.д.

Безусловная цель науки – познание мира, объяснение сущностных характеристик объектов, понимание процессов и событий происходящих в окружающей действительности. Наука дает возможность понять то, что мы раньше не понимали и не всегда были в силах получить вразумительного ответа в пределах других форм постижения мира. Понимание составляет силу науки, которая дает возможность человеку подняться над природой, всецело находившемуся под влиянием ее стихии. Это и делает науку отличной от других, альтернативных подходов к познанию мира.

МЕТОДОЛОГИЯ

Понимание – универсальная форма освоения действительности, постижение и реконструкция смыслового содержания явлений исторической, социально-культурной, а также природной реальности [1].

В этой функции понимание предстает как метод познания. Понимание – это способность постичь смысл чего-либо и достигнутый благодаря этому реальности; это состояние, вызванное внешними или внутренними воздействиями на сознание человека, фиксируемое индивидом как уверенность в адекватности воссозданных представлений и содержания воздействия.

Интерпретация это истолкование текста, направленное на понимание его смысла [2]. Первые опыты создания теории интерпретации связаны с возникновением герменевтики (Ф.Шлейермахер) и относятся к 18 веку.

В процессе понимания человек дает субъективную интерпретацию тому, что стремится понять. В обыденном разговорном языке слово “понять” означает “усвоить смысл”, “постигнуть содержание”. Это же слово употребляется еще в значении “осмыслить”, “истолковать”, таким образом, понимание осуществляется гипотетико-дедуктивным способом.

Вся коммуникативная и познавательная деятельность теснейшим образом связана с истолкованием тех или иных знаков, символов, слов, произведений духовной культуры. В науке ученый интерпретирует теории, логику и математик – исследуемые формальные системы; музыкант – интерпретирует исполняемые им произведения, литературный критик – анализируемые сочинения, переводчик – переводимые текст, искусствовед – произведения живописи, музыки, прикладного искусства и т.д. Эти примеры показывают, что интерпретация не ограничивается только областью языка, а охватывает широкие сферы коммуникации и деятельности людей в целом. “Можно сказать, что интерпретация возможна и без языка, но язык невозможен без интерпретации” [3]. Таким образом, интерпретация составляет фундаментальную основу не

только мышления, но и любой коммуникативной деятельности и взаимопонимания между людьми.

РЕЗУЛЬТАТЫ

В отличие от интерпретации обычного языка, интерпретация текста литературно-художественных произведений сопряжена с трудностями:

- во-первых, в силу многозначности слов художественной речи;
- во-вторых, зависимости их смысла от контекста;
- в-третьих, влияния на них тех социально-культурных и исторических условий, при которых происходит интерпретация. В какой бы форме ни осуществлялась интерпретация, она теснейшим образом связана с пониманием, так как служит его исходной основой.

Художественный текст представляет собой один из важнейших видов художественной языковой коммуникации. Обращаясь к интерпретации текста, мы хотели бы одновременно коснуться и вопроса о его восприятии и понимании, что в свою очередь также составляет и предмет исследований герменевтики.

ОБСУЖДЕНИЕ

С точки зрения филологической герменевтики понимание есть процесс постижения смысла (или смыслов) текста [4]. Это своего рода диалог между говорящим и слушающим, пишущим и читающим, в процессе которого осуществляется деятельность по распрямлению смысла текста, именуемая текстовой деятельностью [5].

В современной науке существуют разные подходы к пониманию природы текста. И.Гальперин утверждает: «Текст – произведение речетворческого процесса, обладающее завершённостью, объективированное в виде письменного документа, литературно обработанное в соответствии с типом этого документа, произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединённых разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определённую целенаправленность и прагматическую установку» [6].

А.Горшков даёт такое определение: «Текст – это выраженная в письменной или устной форме упорядоченная последовательность языковых единиц, отграниченная от других подобных последовательностей и не вошедшего в данную последовательность языкового материала, заключающая в себе определённое содержание и соотносимая с одним из жанров художественной или нехудожественной словесности» [7].

ВЫВОД

Главная цель понимания состоит в том, чтобы придать смысл объекту познания. Основой понимания, т.е. тем источником, который снабжает нас интерпретациями, является индивидуальный смысловой контекст, представляющий собой систему взаимосвязанных смысловых единиц. Интерпретация и основанное на ней понимание должны учитывать: с одной стороны, - все объективные данные, относящиеся к любому тексту или информационным системам; с другой стороны, никакая интерпретация, даже в естественных науках, тем более в гуманитарных дисциплинах не может подходить к своему объекту без каких-либо идей, теоретических представлений, ценностей ориентации, т.е. без того, что связано с деятельностью познающего субъекта.

REFERENCES

1. Sergeyeva, E. (2020). Artistic Identity of L. Solovyov's Novel "The Tale of Khodzha Nasreddin". *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(6), 34-37.
2. Sergeyeva, E. S. (2020). ADABIYOT DARSLARIDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISH SAMARASI. *Science and Education*, 1(Special Issue 2).
3. Сергеева, Э.С. (2020). Изучение текста литературного произведения в процессе преподавания иностранного языка. *Преподавание языка и литературы*, 8(6), 78-80.
4. Сергеева, Э.С. (2019). Художественное пространство как миропонимание в современной литературе. *Научный вестник наманганского государственного университета*, 3(4), 133-136.
5. Сергеева, Э.С. (2018). Образ поэта в романе А. Волоса "Возвращение в Панджруд". *Преподавание языка и литературы*, 10, 69-72.
6. Сергеева, Э.С. (2018). Топос как единица художественного пространства произведения. *Вестник НУУз* 1 (1/3), 470-473.
7. Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. *Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 1(1), 252-256.
8. Ахмедов, Б. А. (2020). Математические модели оценки характеристик качества и надежности программного обеспечения. *Eurasian Education Science and Innovation Journal*, 3(10), 97-100.

9. Гулбоев, Н. А., Дуйсенов, Н. Э., Ахмедов, Б. А., & Рахманова, Г. С. (2020). Модели систем управления электрическими сетями. *Молодой ученый*, 22(312), 105-107.
10. Мухамедов, Ф. И., Ахмедов, Б. А. (2020). Инновацион “Klaster mobile” иловаси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 140-145.
11. Ахмедов, Б. А. О развитии навыков интерактивных онлайн-курсов в дистанционных условиях современного общества (модель-программа для преподавателей образовательных учреждений). Журнал «Universum: технические науки» (Издательство «МЦНО») Эл № ФС77-54434 ISSN: 2311-5122 //URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/10992>.
12. Eshchanov, B. The Role of Molecular Structure in Temperature Effects of Light Scattering in Liquids. *Journal of Scientific and Engineering Research*, 2017, vol. 4. No.12, pp. 445–449.

РОЛЬ ЛИЧНОСТИ ПЕДАГОГА В СИСТЕМЕ ЦИФРОВОГО ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

А. А. Кененбаева

студентка 2-го курса «Казахского государственного педагогического университета», Казахстан, г. Алматы

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы современного цифрового образования, имеющие в своей основе аудиовизуальную технологию, как один из видов невербального средства коммуникации. Подобная проекция изучения данного вопроса, позволила нам проанализировать роль личности педагога в качестве человека, создающего полноценный коммуникационный процесс в ходе обучения.

Ключевые слова: коммуникация, аудиовизуальность, невербальность, образ, экран

THE ROLE OF THE PERSONALITY OF THE TEACHER IN THE SYSTEM OF DIGITAL SCHOOL EDUCATION

A. A. Kenenbaeva

2nd year student of "Kazakhstan State Pedagogical University", Almaty, Kazakhstan,

ABSTRACT

This article examines the issues of modern digital education, based on audiovisual technology, as one of the types of non-verbal communication means. Such a projection of the study of this issue allowed us to analyze the role of the teacher's personality as a person who creates a full-fledged communication process during training.

Key words: communication, audiovisual, non-verbal, image, screen

ВВЕДЕНИЕ

В современных научных дисциплинах все шире стали использоваться выражения, содержащие в себе слово визуальность. В качестве примера можно привести такие словосочетания, как «визуальное восприятие», «визуальные коммуникации», «визуальное мышление», «визуализация». Чтобы избежать неоднозначной интерпретации слова визуальность, остановимся на одной из его

декодировок, принятой в научной среде. По определению известного российского психолога В.П. Зинченко, визуальность помогает зрительным образам приобретать некую смысловую нагрузку посредством человеческой деятельности, создающей какие-то новые образы и делающих их значение видимым. Зрительные образы приобретают известную автономию и свободу по отношению к объектам восприятия и могут быть объектом зрительных манипуляций и преобразований. По утверждению Сергеевой Э.С. зрительное восприятие уплотняет время освоения художественного материала, интенсифицируя его пространственный контент.

МЕТОДОЛОГИЯ

Наше обращение к понятию визуализация объясняется тем, что оно является основой всего компьютерного обучения с применением новейших технологических средств. Визуализация, таким образом, предстает перед нами, как система образов, формирующих, в меру своих возможностей, субъективный мир человека. Эта система во многих научных работах противопоставляется системе слов, как антипод, способствующая выхолащиванию мыслительных способностей человека. Преувеличение роли слова в жизни человека привело к тому, что широкое распространение визуальных систем сторонники вербальной культуры стали воспринимать как отрицательное явление современной действительности.

Обратимся к определению слова образ, чтобы понять его сущность и смысл. «Онтологически все "образы" и "образности" восходят к одному источнику" (быть средством познания и способом чувственного отражения действительности), и представляют собой единую многомерную конструкцию художественного сознания» (Н.В Халикова б). Таким образом, система слов и система образов берут свое начало из одного источника и в этом смысле между ними нет антагонистических противоречий, что свидетельствует о их единой функциональности в процессе познания мира.

Включение системы образов в познание мира человеком берет свое начало еще с времен наскальных рисунков, однако настоящую революцию в нашем сознании оно произвело с начала 20 века. Появление кинематографа, телевидения, видеотехники, использование возможностей новейших технологических средств медиатехнологий, включая компьютеризацию в различных представлениях- все это проникло в социальную жизнь общества под общим понятием аудиовизуальной культуры. «Экран стал важным фактором образования, в том числе высшего, способствуя междисциплинарному взаимодействию,

гуманитаризации технических наук, формированию нового мышления и эстетическому воспитанию студенческой аудитории». (Н.Б. Кириллова 4). В данной цитате для нас важно признание экрана важным фактором образования, так как предметом исследования данной статьи является использование аудиовизуальной технологии в процессе обучения. Локализуя понятие аудиовизуальной технологии, остановимся на проблемах применения обучающих приложений, воспроизводимых на компьютерах и других электронных инструментариях.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Система образов, как визуализация познавательного процесса, обладает собственным набором выразительных средств, которые создают особый коммуникативный процесс, в котором человек, воспринимающий информацию, предстает как зритель. Такой коммуникативный процесс имеет как положительные, так и отрицательные свои стороны. Одной из таких отрицательных сторон, является отсутствие воспитательного момента обучения, ввиду отсутствия в этом процессе педагога.

В данной статье мы хотели бы остановиться на проблеме, которую можно выделить как общую для многих современных контентов электронного обучения. Проблема эта заключается в самой сути электронного обучения, не предполагающего участия в нем педагога.

Если вникнуть в основы педагогической деятельности, то она по сути своей представляет общение между учеником и учителем, или, как это принято обозначать в терминологии научного мира -коммуникацию. «Коммуникация представляет собой процесс обмена информацией для эффективного общения и выработки общего смысла». В этом определении важно понятие выработки общего смысла. Без него невозможен сам процесс получения образования. Говоря об образовании, мы соотносим обучение только как одну из его составных частей. В широком понимании образование как коммуникативный способ взаимодействия людей с целью получения общего для всех смысла, определяет все стороны социального общества. «Взаимодействие людей определяет социальную сторону их отношений, а, следовательно, мы можем говорить о коммуникации как об одной из главных основ, организующих общество».

Именно такой коммуникативной составляющей, предполагающей наличие обратной связи в процессе обмена информацией, не хватает в цифровой образовательной системе. Все дело в том, что в процессе традиционного

образования, с участием педагога, огромное значение приобретает невербальные паралингвистические средства коммуникации, которые на сегодняшний день не получили должного отражения в письменной коммуникации, являющейся основным инструментом передачи информации. Под паралингвистическими средствами понимается личный пример педагога, его мировоззрение, отношение к тем или иным жизненным событиям и все то, что невозможно облечь в слова. Невербальные средства коммуникации, к которым относятся и паралингвистические, составляют, согласно утверждения Кененбаева Е.Т., процитировавшего высказывание Мехрибиана до 93 процентов передаваемой информации. (Кененбаев.Е.Т. 3). На наш взгляд, воспитательный процесс образования в основном передается именно через невербальные средства коммуникации, отражающие спонтанную эмоционально экспрессивную составляющую информации.

ОБСУЖДЕНИЕ

В подтверждение вышесказанного, рассмотрим систематизацию цифровой системы образования Н. Ф. Хилько, (Хилько 7) который выделяет 5 учебных блоков применения компьютера в образовании согласно его функциям:

1. Расширение знаний и знакомство с новыми источниками, недоступными для обычного визуального ознакомления.
2. Упражнения на постижение графических, колористических, композиционных, символических и логических закономерностей; поиск различных возможностей и эффектов графических редакторов (отражение, инвестирование, трансформация, наложение).
3. Развитие коммуникативности студентов в интерактивной среде.
4. Выступление студента в роли творческого субъекта своей деятельности
5. Компьютеризация образовательной среды и окружающего фона

Как видим, и здесь не упоминается воспитательная функция электронного образования, что подтверждает наш вывод об имеющихся проблемах в этой области.

Выход из этой ситуации, по-видимому, лежит в плоскости совмещения современных и традиционных форм обучения. Изменившиеся программы обучения и, соответственно, средства по их изучению, должны непременно учитывать наличие в них роли педагога, как организующей стороны всего учебного процесса, носителя его воспитательной роли. Такое может стать возможным, только при учете методических рекомендаций, разработанных в педагогической среде специально для разработчиков конкретных обучающих

приложений. Методические рекомендации, в данном случае, будут играть роль технического задания, исполнения которого и будут добиваться инженерно-технические службы, получившие такое задание.

Нельзя при анализе цифровой образовательной системы не затронуть и вопрос, волнующий, как педагогов, так и родителей. Имеется в виду вопрос возможного негативного воздействия компьютерной техники на организм школьника, особенно на ранних стадиях его развития. На этот счет существует много различных рекомендаций, варьирующих время пребывания ребенка за компьютером. В некоторых из них детям дошкольного возраста рекомендуют находиться от 15 до 20 минут, в некоторых не более 10 минут. Многие дети проводят за компьютером гораздо больше времени без каких-либо вредных последствий. Подобный разброс по безопасному количеству времени, проводимому за компьютером, объясняется различным состоянием организма человека, техническими условиями в которых он находится и еще многими, не поддающимися учету факторами. Здесь важно понимать, что использование компьютера требует тщательной организации, как самих занятий, так и всего режима в целом, и в данном случае без участия педагога эту проблему решить невозможно.

ВЫВОД

Резюмируя все вышесказанное, мы приходим к выводу о том, что цифровая образовательная система, став новой ступенью обучения, тем не менее нуждается в присутствии в ней традиционных форм преподавания учебных дисциплин. Самой главной задачей в этой системе становится органическое включение в нее роли педагога, при котором только и возможен полноценный процесс образования. Решение этой задачи нам видится в методическом, с педагогической точки зрения, обеспечении разрабатываемых обучающих программ.

REFERENCES

1. Кененбаев Е.Т. International scientific review of problems and prospects of modern science and education/collection of scientific articles. Lxviii international correspondence scientific and practical conference (Boston, USA, March 26-27, 2020). Boston. 2020
2. Кененбаев Е.Т. Невербальные средства коммуникации (НСК) в социальных сетях интернета, динамика их развития. Вестник каракалпакского государственного университета им. Бердаха № 2 (47) 2020 г.

3. Кененбаев Е.Т. Изменение взаимодействия невербальных и вербальных средств коммуникации в социальной сети Интернета scientific-methodological electronic journal "Foreign languages in Uzbekistan" <https://journal.fledu.uz> № 2 (31) / 2020. С.80-90
4. Кириллова, Н. Б. К 431 Аудиовизуальные искусства и экранные формы творчества: [учебное пособие]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. унта, 2013. – 154 с.)
5. Сергеева Э.С. Художественное пространство как миропонимание в современной литературе Научный вестник наманганского государственного университета 3(4), 133-136, 2019
6. Халикова Н.В. доктор филологических наук Категория образности художественного прозаического текста: автореферат диссертации по ВАК РФ 10.02.01, 2004.
7. Хилько Н. Ф. Педагогика аудиовизуального творчества в социально-культурной сфере / Н. Ф. Хилько. Омск: ОГУ, 2008
8. Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. *Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 1(1), 252-256.
9. Ахмедов, Б. А. (2020). Математические модели оценки характеристик качества и надежности программного обеспечения. *Eurasian Education Science and Innovation Journal*, 3(10), 97-100.
10. Гулбоев, Н. А., Дуйсенов, Н. Э., Ахмедов, Б. А., & Рахманова, Г. С. (2020). Модели систем управления электрическими сетями. *Молодой ученый*, 22(312), 105-107.
11. Мухамедов, Ф. И., Ахмедов, Б. А. (2020). Инновацион "Klaster mobile" иловаси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 140-145.
12. Ахмедов, Б. А. О развитии навыков интерактивных онлайн-курсов в дистанционных условиях современного общества (модель-программа для преподавателей образовательных учреждений). Журнал «Universum: технические науки» (Издательство «МЦНО») ЭЛ № ФС77-54434 ISSN: 2311-5122

КОМПЬЮТЕРНОЕ ОБУЧЕНИЕ И НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМУ ПРОЦЕССУ, СВЯЗАННЫЕ С ЕГО ПОЯВЛЕНИЕМ

Земфира Мухаматжоновна Кененбаева

студентка 1 курса факультета «Дошкольное и начальное образование»,
Чирчикского государственного педагогического института

АННОТАЦИЯ

В статье поднимается вопрос изменения методологических и практических разработок образовательного процесса, с целью соответствия их требованиям современного компьютерного обучения. Впервые в научном мире, средства, помогающие развитию образного мышления, классифицированы как отдельный вид средств коммуникации и к ним применен термин образные средства коммуникации (сокращенно ОСК)

Ключевые слова: Методология, коммуникация, компьютер, вербальность, невербальность

COMPUTER LEARNING AND NEW APPROACHES TO THE EDUCATIONAL PROCESS RELATED TO ITS APPEARANCE

Zemfira Mukhamatjonovna Kenenbaeva

1st year student of the faculty "Preschool and Primary Education",
Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

The article raises the question of changing the methodological and practical developments of the educational process in order to meet the requirements of modern computer training. For the first time in the scientific world, the means helping the development of imaginative thinking are classified as a separate type of communication means and the term figurative means of communication (abbreviated as USC) is applied to them

Keywords: Methodology, communication, computer, verbality, non-verbalism

ВВЕДЕНИЕ

Современные требования, предъявляемые к образовательному процессу, значительно отличаются от тех требований, которые мы имели еще совсем

недавно Ускоренный темп жизни, вызванный переходом общества от индустриального к информационно технологическому социуму, обозначил и необходимость пересмотра многих подходов к проблемам обучения. Одной из основных из них является отставание традиционного обучения от возможностей, представляемых современной информационной инфраструктурой. Мы исходим из понятия того, что всякий обмен информацией представляет собой только одну из составляющих коммуникационного процесса, которая становится полноценной коммуникацией лишь после выработки общего смысла на основе этой информации. Поскольку весь образовательный процесс сам по себе является продуктом именно полноценной коммуникации, то в проекции рассмотрения под таким углом зрения становится ясным нехватка в цифровом образовании именно окончательного результата- выработки общего смысла.

МЕТОДОЛОГИЯ

Для прояснения вышесказанного, обратимся к самой сути понятия коммуникация и ее практическому воплощению в информационном поле образовательного процесса. В научном мире имеет место несколько терминологических обозначений понятия коммуникация. Выделим и проанализируем два наиболее распространенных из них, с целью исключения неоднозначной интерпретации предмета исследования. Наиболее широко в научных работах, используются понятия вербальная и невербальная коммуникация и, как аналог им, понятия письменная и устная коммуникация. В чем заключается разница между ними и на каком из них нам следует остановиться в данной работе? Как считает Кененбаев Е.Т., понятия вербальная и невербальная коммуникация, в основе своей, терминологически неточно отображают суть описываемого ими коммуникативного процесса, поскольку исключительно словами или исключительно жестами невозможно донести неискаженную информацию до собеседника. Реальное отображение взаимодействия вербальных и невербальных средств коммуникации возможно только при использовании понятий письменная и устная коммуникация. Не углубляясь в доказательства этого утверждения, примем его за основу в нашей работе, так как в этом случае в каждом из этих определений присутствуют и вербальная и невербальная составляющие коммуникации.

Цифровая образовательная система, при всей ее технологической продвинутости, в любом случае, будет применять в процессе передачи информации один из двух вышеуказанных способов. Поэтому имеет смысл с этой точки зрения рассматривать соответствие технических возможностей

цифрового образования и традиционного использования способов передачи информации.

Несмотря на революционные изменения, вызванные информационными технологиями, у многих преподавателей еще присутствуют шаблоны традиционной письменной коммуникации. Исторически письменность не могла составить полноценный процесс коммуникации в связи с отсутствием необходимых для этого невербальных компонентов, могущих образовать во взаимодействии с вербальными компонентами подобный процесс хотя, именно в этом заключалась ее задача с момента появления. «Вектор этого взаимодействия (НСК и ВСК) однозначно движется в сторону полного соответствия письменного общения устному общению» (Кененбаев Е.Т 4). Появление технических средств, позволивших устранить растянутость по времени, коннотативных знаков, способствующих одномоментной выработке взаимного смысла, позволило достигнуть значительных успехов в процессе приближения письменной коммуникации к устной речи. Основываясь на этих изменениях, нужно во многом изменить взгляды на использование стандартов письменной коммуникации в сторону использования вновь появившихся коннотативных средств.

Необходимость включения в письменные форматы обучения отсутствующих невербальных средств эмоционально экспрессивного воздействия всегда присутствовала в процессе обучения. Вследствие этого всегда приветствовалось применение на уроках наглядных пособий и других средств, могущих восполнить недостаток образного восприятия преподаваемого предмета.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Говоря о применении в процессе обучения невербальных средств коммуникации, нам следует решить вопрос о том, что мы имеем в виду под этим названием.

В социально-психологических исследованиях разработаны различные классификации невербальных средств общения. По одной из них невербальное общение включает в себя пять подсистем:

1. Пространственная подсистема, т. е. межличностное пространство
2. Оптико-кинетическая подсистема, которая включает в себя внешний вид собеседника, мимику, пантомимику.
3. Взгляд.

4. Внеречевая подсистема, к которой относятся темп речи, паузы, смех, вздохи и т. д.

5. Околоречевая подсистема, включающая вокальные качества голоса, его диапазон, тональность, тембр.

В этой классификации не остается места еще для одного средства передачи информации, о котором мы упоминали выше. Речь идет о формах образной передачи информации, то, что давно используется в педагогической практике, а именно наглядные пособия. Плакаты, музыкальное сопровождение, видеоряды к тексту, природные шумы можно с полным основанием отнести к полноценным средствам передачи информации, используемой в процессе обучения. В данной работе предлагается обозначить их как образные средства коммуникации, сокращенно (ОСК)

Незначительное внимание, уделенное изучению ОСК в научном мире, выразившееся в том, что им даже не было выделено места в классификации средств коммуникации, можно объяснить их небольшой вспомогательной ролью в процессе традиционного обучения. Обычно это был показ плакатов или в, лучшем случае, демонстрация слайдов. С наступлением эры компьютеризации, произошло значительное изменение в использовании ОСК. Мы с полным основанием можем утверждать о появлении, так называемого экранного изображения, в котором ОСК играют важную роль.

В современной культуре возросла скорость коммуникации и это в первую очередь, связано с развитием виртуальной реальности, которая ярко демонстрирует скоростное развитие. Художественная образность востребована развивающейся виртуальной реальностью прежде всего для передачи эмоций, потому что, благодаря своей синтетичности, она создает в процессе коммуникации модель жизненного мира.

ОБСУЖДЕНИЕ

Экранное изображение значительно меняет процесс обучения. Смещение акцентов передачи информации в сторону изобразительности, образности, требует новых подходов к подаче учебных материалов. По утверждению Сергеевой Э.С. зрительное восприятие уплотняет время освоения художественного материала, интенсифицируя его пространственный контент. (Сергеева 6). Соответственно, и разработка методологических подходов к образовательному процессу должна подвергнуться корректировке, учитывающей реальности современности. Несомненно, в методической части

современного образовательного процесса будет необходимо учитывать совершенно новые, ранее не встречавшиеся вопросы и проблемы.

Начнем с того, что само восприятие экранного изображения разнится в зависимости от возраста, ментальности и даже принадлежности к тому или иному полу. Н.Б. Кириллова в своем учебном пособии обращает внимание на то, что исследователи выяснили разницу между мужчинами и женщинами в фокусировке внимания на различных объектах изображения. Более того специфичным оказывается и видение представителей разных народов. В качестве примера, автор приводит изображение, в котором американец видит бейсбол, а мексиканец-корриду. Имеет значение и возраст. Старея, человек начинает реагировать лишь на наиболее значимые сигналы, утрачивается острота восприятия. Однако, несмотря на значительные индивидуально-типологические различия в восприятии изображений, последовательность и поэлементность восприятия остается у них общей. «Последовательность, в которой один элемент сменяет другой, относительно свободна, но все же не произвольна. Она зависит, по крайней мере, от трех факторов: читательского навыка, реакции зрителя на присутствие тех или иных элементов в изображении и композиционных особенностей (Н.Б. Кириллова. 5 С.154) В настоящее время создано множество мобильных игр и приложений, помогающих усовершенствовать процесс обучения, привести его в соответствие с требованиями, предъявляемыми современным состоянием информационно-технологической составляющей социума. Можно привести много доводов как по положительной, так и по негативной стороне использования этих приложений, что может стать предметом отдельного исследования.

Одним из положительных сторон компьютерного обучения можно назвать развитие у детей в программе дошкольного обучения абстрактного мышления. Именно в этом ключе незаменима помощь компьютера, используя который ребенок быстро понимает, что предметы на экране — это не реальные вещи, а только знаки этих реальных вещей. Это способствует развитию знаковой функция сорнания, то есть понимания существования нескольких уровней мира, в котором он находится, то есть это и осязаемые объекты, слова как номинативная сущность этих объектов, рисунки и т.д.

ВЫВОД

Конечно, использование компьютера для обучения не может ограничиваться дошкольным возрастом детей. Он необходим на всех этапах

образовательного процесса, включая и обучение людей, относящих себя к старшему поколению.

Увлеченность детей компьютерами и гаджетами вызывает неоднозначную оценку среди старшего поколения, которое, на сегодняшний день, во многом, определяет содержание и методологическую составляющую обучающих программ. Наибольшее распространение имеет идея бесполезности и даже вредности просиживания у компьютера, хотя в последнее время наблюдается тенденция к изменению подобного отношения к компьютерному обучению. На наш взгляд, здесь тоже применим эффект золотой середины, в которой обычно и кроется истина; играя на компьютере можно получать пользу для развития, только для этого необходимо установить в него обучающие и развивающие игры.

Резюмируя все вышесказанное, можно сделать вывод о появлении в современном образовательном процессе кардинально новых видов обучения, опирающихся на образные и невербальные средства коммуникации. Подобное использование вышеназванных средств требует новых методологических и практических подходов для органического слияния вновь появившихся и традиционных методов обучения.

REFERENCES

1. Биркенбил В. Язык интонации, мимики, жестов. — СПб.: Питер, 1997
2. Е.Т.Кененбаев Кардинальные изменения функций письменной коммуникации с появлением интернета. Туркий халыжлар фольклоры ҳем едебияты тарийхы изертлеўиниң еҳмийетли меселелери» НМПИ г. Нукус Каракалпакстан 2020/5/27 249-254
3. Е.Т.Кененбаев Terminological inaccuracy of the terms verbal communication and non-verbal communication in scientific literatureacademicia: An International Multidisciplinary Research Journal ISSN: 2249-7137 Impact Factor: SJIF 2020 = 7.13 DOI: 10.5958/2249-7137.2020.00830.7
4. Е.Т.Кененбаев Невербальные средства коммуникации в социальных сетях интернета Til va adabiyot talimi language and literature I teaching №7 2020. 100-103
5. Кириллова, Н. Б. К 431 Аудиовизуальные искусства и экранные формы творчества: [учебное пособие]. – Екатеринбург : Изд-во Урал. унта, 2013. – 154 с.
6. Сергеева Э.С. Художественное пространство как миропонимание в современной литературе Научный вестник наманганского государственного университета 3(4), 133-136, 2019

7. Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. *Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 1(1), 252-256.
8. Ахмедов, Б. А. (2020). Математические модели оценки характеристик качества и надежности программного обеспечения. *Eurasian Education Science and Innovation Journal*, 3(10), 97-100.
9. Гулбоев, Н. А., Дуйсенов, Н. Э., Ахмедов, Б. А., & Рахманова, Г. С. (2020). Модели систем управления электрическими сетями. *Молодой ученый*, 22(312), 105-107.
10. Мухамедов, Ф. И., Ахмедов, Б. А. (2020). Инновацион “Klaster mobile” иловаси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 140-145.
11. Ахмедов, Б. А. О развитии навыков интерактивных онлайн-курсов в дистанционных условиях современного общества (модель-программа для преподавателей образовательных учреждений). Журнал «Universum: технические науки» (Издательство «МЦНО») ЭЛ № ФС77-54434 ISSN: 2311-5122.

МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИНГ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШДА КЛАСТЕР ЁНДАШУВИ

Назокат Давронбековна Хожиева

Тошкент ахборот технологиялари университети

khadjevanazokat@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини оширишда кластер тизимидан фойдаланиш, унинг ҳозирги ҳолати, ривожланиши бўйича илмий янгиликлари, илмий таклиф ва тавсиялар келтирилган.

Калит сўзлар: Кластер, кластерли ёндашуви, миллий иқтисодиёт, инновацион жараёнлар, рақобат, саноат.

CLUSTER APPROACH TO INCREASING THE COMPETITIVENESS OF THE NATIONAL ECONOMY

Nazokat Davronbekovna Khojiyeva

Tashkent University of Information Technologies

khadjevanazokat@gmail.com

ABSTRACT

This article presents the use of cluster system in improving the competitiveness of the national economy, its current state, scientific innovations in development, scientific proposals and recommendations.

Keywords: Cluster, cluster approach, national economy, innovative processes, competition, industry.

КИРИШ

Ҳозирги кунда миллий иқтисодиётнинг рақобатбардошлигини ошириш, иқтисодий жиҳатдан тараққий этган ва ривожланаётган мамлакатлар учун ҳам асосий вазифалардан бири ҳисобланади. Ривожланган мамлакатларнинг иқтисодий ва сиёсий цивилизациясига назар ташлайдиган бўлсак, бозор иқтисодиётига ўтиш босқичи муаммоларсиз ва иқтисодий тебранишларсиз юз бермаган. Шу маънода хориж мамлакатлари тажрибасини ўрганиш, таҳлил қилиш ва миллий иқтисодиётимизнинг ўзига хос хусусиятларини инобатга олган ҳолда илғор тажрибалардан унумли фойдаланиш

муҳим аҳамиятга эгадир. Шу сабабдан, иқтисодий ўсишни таъминлаш, ишлаб чиқариш омилларидан янада самарали фойдаланишни ташкил этишда жаҳон мамлакатлари ривожланиши ва бошқарувнинг инновацион методларидан кенг фойдаланилмоқда. Дунёнинг ривожланган мамлакатларида кенг қўлланиладиган иқтисодий ривожланиш усулларида бири бу – кластерли ёндашувдир. Кластер сўзи бугунги кунда фаннинг турли хил соҳаларида кенг қўлланилади. «Кластер» атамаси французча сўздан олинган бўлиб, ўзбекча таржимаси «боғлам», «гуруҳ», «тўпланиш» маъноларини беради. Иқтисодиётда эса кластер деганда аввало, ҳудудий жиҳатдан яқин бўлган ҳамда функционал жиҳатдан бир-бири билан ўзаро боғлиқ бўлган турли хил субъектлар, яъни ташкилотлар, ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш корхоналари, илмий-тадқиқот ва таълим масканларининг бирлашмаси тушунилади. Иқтисодиётни ривожлантиришнинг кластерли ёндашуви янгича бошқарув технологияси бўлиб, ушбу ёндашув нафақат алоҳида ҳудуд ёки тармоқ, балки бутун мамлакат рақобатбардошлигини ошириш имкониятини беради.

Кластер назарияси XIX асрда дастлаб немис иқтисодчиси Иоган Генрих фон Тюнен ва унинг издошлари В.Лаунхард ҳамда А.Веберлар томонидан илгари сурилган. А.Маршалл ўзининг «Иқтисодиёт принциплари» номли асарида (1890) ихтисослашган тармоқ-соҳаларнинг алоҳида ҳудудларда уйғунлашиши тўғрисидаги фикр-мулоҳазалари ҳисобланади. Иқтисодиёт назариясига бизнес кластери тушунчаси биринчи бўлиб Майкл Портер томонидан киритилган. Портернинг назариясига кўра, кластер – бир вақтнинг ўзида ўзаро рақобатлашувчи, аммо шу билан бирга ҳамкорликда ишловчи, географик жиҳатдан бир ерга тўпланган, ўзаро бир-бирига боғлиқ компаниялар, ихтисослашган етказиб берувчилар, хизмат кўрсатувчи ташкилотлар, маълум тармоқлардаги фирмалар ва уларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлган ташкилотларнинг бирлашган гуруҳидир деб таъриф берилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мақоланинг назарий ва методологик асоси бўлиб, кластер назарияси бўйича етакчи мутахассисларнинг илмий ишлари, чет эл олимларидан Андерсена Т., Бреши С., Друкера П., Кастельса М., Кетельса К., Канари Э., Кимура Ю., Кругмана П., Кутсуна К., Кучики А., Лյондвала Б., Марша Р.М., Менша Г., Мейер Т., Мигари У., Портера М., Прахалада К., Солвела О., Уайта Г., Фримана К., Харрисона С., Хендерсона Дж., Хильгерса Д., Шумпетера Й— илмий ишларида кенг ёритиб утилган.

Инновацион кластерларни ривожлантиришнинг замонавий муаммоларини урганишда рус олимларидан Газеева А.В., Галкина М.А., Герасимова А.В., Глазьева С.Ю., Горецкого В.В., Городничей Е.И., Дынкина А.А., Захаровой Н.В., Ивановой Н.И., Кириллова В.Н., Кондратьева В.Б., Кокуйцевой Т.В., Кузыка Б.Н., Ленчук Б.Е., Масленникова Н.А., Матюшок В.М., Михайлова А.С., Пичейкина М.В., Салминой О.А., Сальимьяновой И.Г., Смирнова Е.Н., Снаплян О.О., Солахова П.А., Федотовой Е.И., Фиякселя Э.А., Хватовой Т.Ю., Чекулиной Т.А., Черенкова В.В., Чурсина А.А., Шелюбской Н., Юрина С.В., Якушкина В.С. ва бошқалар томонидан ҳам ўрганилиб, амалиётга татбиқ этиш бўйича уз хиссаларини кушишган. Ўзбекистон олимларидан Б.Ш. Усмонов, О. Раджабов, Ф.Х. Рахимов, Т.С. Расулов ва бошқаларнинг асарларида тадқиқ этилган.

НАТИЖАЛАР

Жаҳон иқтисодиётида кечаётган интеграция жараёни унинг глобаллашувига катта таъсир кўрсатмоқда. Бу бир томондан қўшимча қиймат яратишнинг трансмиллий «занжири» кўзда тутган ҳолда, иккинчи томондан ишлаб чиқариш соҳасида ҳам рақобатни кучайтирмоқда. Глобаллашиш асосида логистика ва маҳсулот етказиб бериш ҳамда хизматлар сифатини оширган ҳолда, стандартлаштиришни таъминловчи умумжаҳон коммуникация тизими ҳам ривожланиб бормоқда. Қолаверса, аҳоли сони тобора ошиб бориши иш билан таъминлаш, аҳолига ишлаш учун қулай шарт-шароитлар яратишни тақозо этмоқда. Интеграциялашувнинг кичик даражаси мамлакатлар иқтисодиётида янги хўжалик юритиш тизимини шакллантириш йўли ҳисобланиб, ўзаро маҳсулот ишлаб чиқарадиган ва географик яқин бўлган корхона ва ташкилотларни ўз ичига олган «Кластер»лар яратишдир.

МУҲОКАМА

Кластерларни шакллантиришдан мақсад — шаҳар, туман ва вилоят ичида жойлашган бир хил соҳа корхоналарини ва улар билан ягона технологик занжирда бўлган таълим, илмий, инженеринг, консалтинг, стандартлаштириш, сертификатлаштириш ва бошқа хизматларни уйғунлаштириш — инновацион ишлаб чиқаришни ташкил этиш асосида рақобатбардош товарлар яратишга йўналтиришдан иборатдир. Бунда аҳолини иш билан таъминлашдек муҳим жиҳат ҳам ўзини намоён этади. Кластер усули бу саноат. минтака ва умуман мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлигини такомиллаштирадиган янги бошқарув технология-сидир. Шундай қилиб, кластер бир-бири билан географик

асосида узаро алоқада булган ва уз фаолиятини маълум бир соҳада ташкил этадиган ташкилотлар ва компанияларни бирлаштиради.

Иқтисодиёт кластерларнинг асосан уч хил ёндашув мавжуд:

- унча катта бўлмаган ҳудудда йирик корхона ёки компания атрофида жамланган хўжалик субъектлари;
- тадқиқотдан то захиралар таъминоти, савдо ва ундан кейинги хизмат кўрсатишгача тўла-тўқис қамраб олинган, ишлаб чиқаришнинг барча босқичларини бирлаштирган, маълум маҳсулот яратишда қатнашувчи корхона ва ташкилотларнинг вертикал технологик тизимидаги жамланмаси;
- соҳа кластери.

Ҳозирги кунда дунёнинг кўплаб мамлакатлари турли тармоқларида кластерлар фаолияти йўлга қўйилган. Масалан, Россия Федерациясида тегишли давлат тузилмалари 2011 йилда ҳукумат топишига кўра жамоавий уйғунлашув асосида ҳудудий инновацион кластерларни ривожлантириш дастурига киритиш учун лойиҳаларнинг икки босқичли танловини ўтказилган. Давлат ва хўжалик органлари, етакчи фан ва олий таълим муассасалари ҳамда бизнес жамоатчилигининг 100 дан ортиқ мутахассисларини жамлаган махсус ишчи гуруҳ лойиҳаларни саралашга жалб этилган. Натижада давлат томонидан қўллаб-қувватланган, жаҳонда рақобатбардош, ўзида илмий-тадқиқот ва таълим салоҳиятини мужассамлаштирган, ишлаб чиқариш самарадорлиги юқорилиги билан ажралиб турадиган, мулкчилик туридан қатъий назар соҳадош кичик корхоналарнинг кооперациялашувини таъминлаган (биринчи босқичда 37 та, иккинчи босқичда 25 та) ҳудудий кластер лойиҳаларини жорий этилишига эришиб, ҳудудларнинг тезкор юксалишига замин яратган.

Мамлакатимизда кластерлар билан боғлиқ илмий изланишлар бошланиши 2000 йилларга тўғри келади, бу борадаги илмий-амалий ишлар эса Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ташаббуси билан қабул қилинган 2017-2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича “Ҳаракатлар стратегиясида” демократик ислохотларни чуқурлаштириш, етакчи тармоқларни модернизация ва диверсификация қилиш асосида мамлакат иқтисодиётининг рақобатбардошлигини ошириш борасида барча соҳаларда кенг қўлланма ислохотлар олиб бориш билан бошланди. Мазкур жараёнлар билан боғлиқ технополис, технопарк, кластер каби қатор тушунчалар турмуш тарзимизга кириб келди. Бугунги кунда Президентимизнинг элни фаравон, халқни бой қилувчи инновацион ғояларидан бири — Кластер тизими мамлакатимизда кенг жорий этилмоқда ва бу тизимни юртимизда ривожланиш ва уз урнини топиб

кетиши учун барча шарт-шароитлар яратилмокда.

Иқтисодий инновацион тараққий этиришда, айниқса, иқтисодий ривожланишнинг анъанавий усуллари етарли даражада фойда бера олмаётган ҳозирги даврда, Кластер назариясини амалиётга татбиқ этиш энг мақбул йўл ҳисобланади. Кластерлаштиришни корхоналар инновацион фаолиятини тезлаштириш асосида рақобатбардошлигини ошириш ва уларнинг глобал рақобатнинг кучли таъсирига қарши туришдаги миллий ва минтақавий ривожланиш талабларига тўла жавоб берадиган янги иқтисодий тизим деб ҳам қараш мумкин.

Кластернинг шаклланишида давлатнинг роли муҳим ўрин тутди. Агар дастлаб кластерлар фақат бозорнинг кўринмас қўли яъни, рақобат туфайли, аввало, трансмиллий компанияларни замонавийлаштиришда ташкил этилган бўлса, кейинги вақтда кўпгина мамлакатларнинг ҳукуматлари бу жараёнга сезиларли даражада таъсир этгани ҳолда уларга ёрдам бермоқдалар. Кластер стратегияси жозибадорлиги, йўналишларнинг турли-туманлиги боис ҳам, инновацион кластерларни давлатнинг ўзи шакллантиришини тақозо этмоқда.

Жадал суръатларда ривожланиб бораётган Ўзбекистон учун ҳам иқтисодий модернизация ва диверсификация қилиш, ишлаб чиқаришга замонавий техника ва технологияларни жалб қилиш, инновацион фаолиятни ривожлантириш муҳим вазифалардан бири саналади. Бу ҳақда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев 2020 йил 14-15- май кунлари Пекин шаҳрида бўлиб ўтган «Бир макон, бир йўл» форумидаги иштироки вақтида сўзлаган нутқида алоҳида тўхталиб ўтди ва «Бизнинг умумий мақсадимиз «Ипак йўли иқтисодий минтақаси» линияси бўйича бирлашган саноат технопарклари, илмийинновацион кластерлар ва эркин иқтисодий ҳудудлар ташкил этиш бўлиши керак, деб ҳисоблайман», дея қайд этди. Бу ўринда эса, инновацион кластерларни шакллантириш ва ривожлантириш бўйича катта тажрибага эга бўлган ривожланган мамлакатлар тажрибасини ўрганиш муҳим аҳамият касб этади, деб айтиш мумкин.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, Ватанимизни дунёнинг илғор давлатлари қаторидан жой олишининг йўли — бу иқтисодий соҳаларда, илм-фанда, таълим тизимида ва бошқа соҳаларда кластер тизимларининг жорий этилиши ҳисобланади. Ривожланган давлатларнинг тажрибалари шуни кўрсатмоқдаки, барқарор ижтимоий-иқтисодий ривожланишни таъминлашда, инвестицион фаолликни оширишда, рақобатбардош товарлар ишлаб чиқаришда

кластерларнинг, халқаро логистик марказларининг, эркин иқтисодий зоналарининг ўрни ва аҳмияти жуда юқори.

Ҳар қандай мамлакат, ҳудуд ёки вилоят иқтисодиётининг рақобатбардошлиги, энг аввало, ишлаб чиқараётган товарларни маҳаллий ва жаҳон бозоридаги рақобатбардошлиги, яъни харидоргирлиги орқали аниқланади. Мамлакатнинг таълим тизимидаги ислохотлар ва барча илмий, маънавий-маърифий ривожланишларнинг якуний кўрсаткичи ҳам товарлар ва хизматларимизнинг замонавий бозорларда рақобатбардошлигининг таъминланиши билан баҳоланади. Хулоса қилиб айтганда, кластерлар инновацион, рақобатбардош ва самарали иқтисодиётнинг шакллантирилиши замонавий иқтисодий воситачиси, яратилган тайёр маҳсулотларнинг истеъмолчига етиб боришини, ишлаб чиқариш кучларининг юксалишини, ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишини, соғлом рақобат ва ишлаб чиқариш муносабатлари ҳамда самарадорликни таъминловчи тизим дейиш мумкин.

Бунинг учун энг муҳим бўлган масалалар қуйидагилар, дейишимиз мумкин:

- таълим тизимида инновацион ишланмалар ҳажмини янада ошириш;
- инновацион ғоялар ва салоҳиятли star-up ларни қўллаб-қувватлаш;
- замонавий ва жаҳон талабларига мос маҳсулот яратиш учун инновацион технологияларидан унумли фойдаланиш;
- кластер тизимининг қулайлиги ва унинг имкониятларидан тулик фойдаланган ҳолда, юртимизнинг барча ҳудудларида инновацион марказларни ва IT паркларни очиш ва мавжудларидан самарали фойдаланиш

REFERENCES

1. Porter M. Clusters and the new economics of competition. // Harvard Business Review. Nov/Dec, 1998, vol.76, issue 6. -P. 77
2. Цихан Т.В. Кластерная теория экономического развития. // «Теория и практика управления», 2003, № 5.
3. Б.Ш. Усмонов, О. Раджабов. Изучение опыта развития и управление
4. инновациями в кластерах. Т.: Fan va texnologiya, 2017 г
5. М.А. Рахматов, Б.З. Зарипов. Кластер – интеграция, инновация ва иқтисодий ўсиш. Рисола. Т.: “Zamin Nashr”, 2018.
6. www.stat.uz

ЁШ ТЕННИСЧИЛАРДА ТАНА МУВОЗАНАТИ ТУРГУНЛИГИНИНГ ХАРАКАТЛАНАЁТГАН ОБЪЕКТГА РЕАКЦИЯ АНИҚЛИГИНИНГ НАМОЁН ЭТИШДАГИ РОЛИ

Нафиса Ахмедова

катта ўқитувчи

Шерзод Пулатов

п.ф.н., доцент

Абдулло Азаматов

ўқитувчи

Ўзбекистон Давлат жисмоний тарбия ва спорт университети

nigoraxon_17@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада ёш теннисчиларда тана мувозанати турғунлигининг ҳаракатланаётган объектга реакция аниқлигини намоён этишдаги роли бўйича назорат ва тадқиқот гуруҳларида ўтазилган тадқиқот натижалари келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: тана мувозанати, тезкорлик, нейрофизиологик ва вестибулосоматик, кечикувчи реакция

THE ROLE OF BODY BALANCE STABILITY IN YOUNG TENNIS PLAYERS IN DEMONSTRATION OF REACTION TO A MOVING OBJECT

Nafisa Akhmedova

Senior Teacher

Sherzod Pulatov

Associate Professor

Abdullo Azamatov

Teacher

Uzbekistan State University of Physical Culture and Sports

nigoraxon_17@mail.ru

ABSTRACT

This article presents the results of research conducted in control and research groups on the role of body balance stability in young tennis players in demonstrating the accuracy of reaction to a moving object.

Keywords: body balance, agility, neurophysiological, delayed reaction

КИРИШ

2 ёки 4 ўйинчи бахс олиб бораётган, волейболга нисбатан (6+6 ўйинчи, 9х18 м майдон ўлчами) каттароқ майдончада теннисчиларнинг ўйин фаолияти тезкор ҳаракатланиш йўналишининг ҳар тарафга йўналганлиги билан ўйин ҳаракатларини амалга ошириш вақтида ажралиб туради. Кучли рақобат шароитида фойдали натижа учун олиб боилаётган спорт учрашувлари кўп

холларда 4-5 соатгача давом этади, бу эса кучли рухий ва жисмоний юкламалар билан боғлиқ. Бу вақт давомида спортчилар кўп миқдорда интилиш, тезланишлар, бурилиш ёки айланишларни аниқ мақсад сари техник-тактик усулларни амалга ошириш учун бажаришади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Нейрофизиологик ва вестибулосоматик қонуниятларга кўра, бундай кескин ўзгарувчан тезкор ҳаракатланиш, бурилиш ва айланишлар мувозанатни йўқотиш ва ҳаракатлар дискординацияси билан бирга содир бўладиган чайқалишларни юзага келтиради (А.И.Яроцкий, А.Н.Ливицкий, 1991; Н.А.Разсолов, 2006). Қатор муаллифларнинг спортнинг ўйин турлари мисолидаги тадқиқотларига кўра, чизикли ва бурчак тезланишлари таъсирида юзага келадиган чайқалиш ҳолатлари статик ва динамик мувозанатнинг йўқотилишига, ҳаракатларнинг дискординацияланиш ҳолларига олиб келади, аммо мақсад сари йўналтирилган техник-тактик ҳаракатларнинг таркибини бузмайди (В.П.Безверхов, 2008; А.А.Пулатов, 2016; А.А.Пулатов, 2017; Ф.А.Пулатов, 2019). Ушбу муаллифларнинг фикрига кўра, чайқалиш ҳолатини нейтраллаш, мувозанатни сақлаш реакция турғунлиги ва аниқ-мақсадли ҳаракатларнинг ишончилигини айланма юкламалар шароитида кўтариш учун, вестибулосоматик функцияни бурчак тезланиш элементлари машқлари воситалигида доимий шуғуллантириш керак.

Ёш спортчиларда ҳаракат аниқлигининг санаб ўтилган барча компонентларини интеграл тарзда такомиллаштиришга йўналтирилган ушбу машқларни адекват тарзда танлаш ва самарали фойдаланиш учун, ҳаракатларни мақсадга кўра аниқ бошқариш сенсомоторик марказларининг функциональ фаоллиги тўғрисидаги маълумотларга эга бўлиш жуда фойдали.

Бундай маълумотларга эга бўлишга имкон берувчи, умумқабул қилинган ва етарлича оддий услубий усуллардан бири- ҳаракатланувчи объектга реакциядир.

МУҲОКАМА

Ушбу ишда қуйидаги мақсад олдинга сурилган- педагогик тажриба мобайнида ёш теннисчилардаги тана мувозанатини сақлаш даражасининг ХОРга таъсир белгисини ўрганиш.

Тажрибага 24 нафар ёш шуғулланишни энди бошлаган теннисчилар жалб этилган бўлиб, улар 12 кишидан икки гуруҳга бўлинишган- назорат гуруҳи (НГ) ва тажриба гуруҳи (ТГ). Улар тажриба даврида БЎСМ да қабул қилинган одатий

дастур бўйича шуғулланишди. ТГ машғулоти мазмунига айланма юкламалар таъсири шароитида дифференцияланган ҳаракатлар аниқлигини такомиллаштиришга йўналтирилган махсуслашган ва махсуслашмаган машқлар киритилди.

Ихтисослаштирилган машқлар – турли текисликларга ўрнатилган нишонга қарата бажарилган аниқ теннис зарбалари (5дақ.), аниқликка бажарилган узатмалар (5 дақ.), 1 м баландликка ўрнатилган халқа орқали жуфтликдаги ўйин (5 дақ.). Ушбу машқлар тананинг айлана ҳаракатидан кейин олдинга 90^0 эгилган ҳолатда – 10 мартаба қайтариб бажарилади, улар ҳар бир дақиқадан қўлланади.

Ихтисослаштирилганмаган машқлар – ҳар куни эрталаб,ўтирган ҳолатда ва олдинга 90^0 эгилган ҳолатда, бошни ўнг ва чапга айлантириш - 15 мартадан; тик турган ҳолатда ва танани олдинга 90^0 эгилган ҳолатда танани ўнг ва чапга айлантириш - 15 мартадан бажарилади, айланиш машқларидан аввал ва кейин секундомерни қайд этилган белгида тўхтатилади.

Тадқиқотларнинг натижаларидан кўринадики, тажрибадан аввал назорат ва тажриба гуруҳи аъзоларидаги ХОРнинг вақтидан аввал ва ечикиш ҳолатларидаги фарқ кескин миқдорга эга бўлмади.

Бироқ, НГ даги болаларда тажрибадан сўнг оддий шароитдаги ХОРда кечикувчи реакцияларнинг (66,7%) устун келиш тенденцияси кузатилди, вақтидан аввалги реакциянинг қиймати 33,3%ни ташкил этди, холос(1-расм).

Бунда, кузатиб йўналтиришсиз назорат гуруҳидаги болаларда тажрибаларгача вақтидан аввалги реакциянинг устунлиги-58,3% кузатилган бўлса, ХОРнинг кечикувчи реакция миқдори -41,7% ни ташкил этди. Қайд этиш лозим, ўрганилаётган реакция типларининг бундай нисбати тажрибадан кейин ҳам, сақланиб қолади.

Ёш теннисчиларда педагогик тажриба давридаги ХОРнинг кузатиб йўналтиришсиз намоён бўлиш динамикаси.

Қайд этилишича, ТГдаги ёш теннисчилардаги ХОР нафақат, оддий шароитда, балки кузатиб йўналтиришсиз ҳам, тажриба бошлангунча вақтидан аввалги ва кечикувчи реакцияларнинг баробар нисбати билан белгиланган(50 %).

Тажрибадан кейин ҳар икки шароитда ХОР ўлчанганда, кечикувчи ҳаракатларнинг устунлиги кузатилган. Классик тасаввурларга кўра, кечикувчи ва вақтидан аввалги реакцияларнинг нисбати бош мия пўстлоғидаги қўзғолиш ва тормозланиш жараёнларининг нисбатига боғлиқ. Шундай ҳисоблаш қабул қилинганки, тормозланиш жараёнининг нисбатан устун келиши вақтидан

аввалги реакцияга олиб келади. Демак, бизнинг тадқиқотларимизда кечикувчи реакциянинг устунлигини салбий фактор сифатида қараб чиқиш керак эмас.

НАТИЖАЛАР

ХОРнинг индивидуал вақт белгиларига кўра, оддий шароитларда вақтидан аввалги ва кечикувчи реакцияларнинг оралиқ диапазони берилган белгидан (0) 160 м/с гача етиб борган, вақтидан аввалги реакциянинг умумий қиймати 300 м/сон. ва кечикувчи реакциянинг миқдори эса, 320 м/с ни ташкил этган. ХОРнинг кузатиб йўналтиришсиз диапазони 290 м/сон., бундаги вақтидан аввалги умумий қиймати 690 м/с, кечикувчи реакцияларнинг қиймати- 540 м/с ни ташкил этган (1,2 жадвал). Тажрибадан кейин ХОР назорат гуруҳида кечикувчи ҳаракатларнинг устунлиги билан белгиланди-66,7 %.

Кузатиб йўналтиришсиз ўтказилган шароитдаги ХОРнинг ўлчаниши аксинчи тасвирни қайд этди, яъни бу ҳолатда вақтидан аввалги реакциянинг юқори қиймати билан ифодаланди (58,3%). Бундаги ХОР ўлчанганда, вақтидан аввалги ва кечикувчи реакцияларнинг вақт диапозон чегаралари ҳар икки шароитда ҳам, мос равишда 190 м/с ва 230 м/с ни ташкил этди.

Жадвал 1

Нazorат гуруҳи ёш теннисчилари ХОР индивидуал кўрсаткичларининг динамикаси

Синалувчилар	Тажрибагача		Тажрибадан сўнг	
	Оддий шароитда	Кузатиб йўналтиришсиз	Оддий шароитда	Кузатиб йўналтиришсиз
1	2	3	4	5
Са.С.	+5	-10	-7	+5
Ал.Н.	+7	-7	+4	-9
Ми.М.	-4	+4	-6	-7
Са.К.	-9	+13	+4	-11
Ах.С.	+3	+15	-8	-9
Ах.С.	+6	-11	+7	+12
Ха.Ш.	-5	-7	+3	-5
Ра.Н.	-8	-12	+5	-8
Ра.Ж	-4	-8	-7	+13
Бо.О.	+6	-14	+11	+6
Ра.О.	+2	+12	+6	+7
Жу.Э.	+3	+10	+2	-11

	-	300	690	280	600
	+	320	540	420	430
Min-“-“		4	7	6	5
Max-“-“		9	14	8	11
Min-“+”		2	4	2	5
Max-“+”		7	15	11	12
Диапазон		160	290	190	230

Кўринадик, қайд этилаётган реакция типларининг тарқалиш диапазони тажрибалар бошланишида олинган бундай маълумотлардан кам фарқ қилади. Бироқ, вақтидан аввалги ва кечикувчи реакцияларнинг биргаликдаги вақтлар йиғиндиси ХОРнинг биринчи бор ўлчангандаги қиймати, албатта катта бўлиб, у 280 м/сон. ва 420 м/сон. миқдорга тенг бўлди. Аммо, ХОР кузатиб йўналтиришсиз ўлчанганда бу қийматлар янада ортди- 600м/сон, ва 430 м/сон.

Тажриба гуруҳидаги болалардаги ХОРнинг аниқлиги қуйидаги динамика билан белгиланди: тажрибаларгача вақтидан аввалги ва кечикувчи реакцияларнинг вақтлари йиғиндиси мос равишда -430 м/сон. ва 440 м/сон.; тажрибалар охирида эса, - 210 м/сон. ва 140 м/сон.ни ташкил этди. Бунда ХОР кузатиб йўналтиришсиз вақтидан аввалги ва кечикувчи реакциялар вақтлари йиғиндисининг яхшиланиш анъанасига эга бўлди: тажрибагача – 650 м/сон. ва 600 м/сон.; кейин эса – 180 м/сон. ва 290 м/сон.(жадв.2).

Жадвал 2

Тажриба гуруҳи ёш теннисчилари ХОР индивидуал кўрсаткичларининг динамикаси

Синалувчилар	Тажрибагача		Тажрибадан сўнг	
	Оддий шароитда	Кузатиб йўналтиришсиз	Оддий шароитда	Кузатиб йўналтиришсиз
1	2	3	4	5
За.Ф.	-6	-13	-5	+5
Ха.Ш.	-7	-8	-4	+4
Са.Р.	+4	+12	-6	+3
Шо.А.	+8	+7	-4	-6
Ха.Ш.	+10	-15	+3	-4
Ша.Ш.	-7	+9	0	+5
Са.А.	-3	12	+4	+6

Ха.А.	-9	+14	0	-4
Хо.А.	+7	-9	-2	+3
Эр.Н.	+5	-11	+3	+1
Ал.С.	+10	+6	0	-4
Са.А.	-11	-9	+4	+4
	-	430	650	210
	+	440	600	140
Min-“-“	3	8	2	4
Max-“-“	11	15	6	6
Min-“+”	4	6	2	1
Max-“+”	10	14	4	6
Диапазон	210	290	100	120

ХУЛОСА

Келтирилган ХОРнинг кўрсаткичлари гувоҳлик берадики, ёш теннисчиларнинг тажриба гуруҳида педагогик тажрибанинг охирига келиб, вақтидан аввалги ва кечикувчи реакциялар вақт ўлчамларининг берилган белгига нисбатан яққол яқинлашуви содир бўлади. Кўринадики, тажриба давомида координацион қобилиятларни ривожлантириш воситаси сифатида махсуслашган ва махсуслашмаган машқларни қўллаш ХОР аниқлигининг намоён бўлишидан бевосита рағбатлантирувчи таъсир кўрсатди. Ўсишга томон ўзгариш тажриба гуруҳидаги болаларда ХОР кўрсаткичларида ҳам, кузатилди, бу эса вақтидан аввалги ва кечикувчи реакциялар миқдорий ва вақт ўлчамларининг электрсекундомер аниқ белгисига(нуль) нисбатан яқинлашувига гувоҳлик беради.

Тажриба гуруҳидаги болаларда вестибуляр аппаратни доимий шуғуллантириш бир тарафдан ХОР маълумотларига кўра, ҳаракат реакциялари дифференцияланиш аниқлигининг ортишига сабаб бўлди, бошқа тарафдан эса, бурилиш ва бошни, танани турли текисликларда айлантириш каби машқлар тажриба охирига келиб, вестибуляр реакцияларнинг турғунлик даражаси ортиши билан кузатилди. Бунда, ўсиш миқдори 33,42 сон. ни ташкил этди, бу ҳолат, ҳар тарафлама айланма тезланиш белгисига эга факторлар таъсирига тана мувозанат функцияси турғунлигининг яққол ортишига гувоҳлик беради. Машғуллотлар оддий дастур бўйича, айланма юкламаларсиз олиб борилган Назорат гуруҳидаги болаларда эса, вестибуляр аппарат турғунлиги ўсиши 1,09 сон.ни ташкил этди.

REFERENCES

1. Безверхов В.П. (2008). Теннис. Методика совершенствования юнких квалифицированных теннисистов 12-16 лет. - Т.: Lider Press, 150.
2. Разсолов Н.А. (2006). Руководство по авиационной медицине: Федеральное агентство по здравоохранению и социальному развитию.- М.: Экон-Информ, 592.
3. Яроцкий А.И. Ливицкий А.Н. (1991). Проприцептивная и вестибулярная афферентация как доминирующие звенья эмоционального системогенеза в регуляции пространственной эволюции человека //Эмоции человека и современность / Под.общ.ред. д.м.н проф. А.И.Яроцкого.- Т., 221-231.
4. Пулатов.А.А. 2017.
5. Пулатов А.А., Пулатов Ф.А. (2016). Значимость симметризации право и левосторонних двигательных функций в спорте и профессиональной деятельности. //Болалар спортини ривожлантиришининг долзарб масалалари: Республика илмий –амалий конференцияси мақолалари тўплами. 1 қисм. Т.: 120-122.

РУС ШАРҚШУНОСЛАРИ АСАРЛАРИДА ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ХЎЖАЛИГИ ТАРИХИНИНГ АЙРИМ ЖИХАТЛАРИ

Музаффар Мелиқўзиевич Маъмуров

Қўқон давлат педагогика институти катта ўқитувчиси

m.mamurov-74@yandex.ru

АНОТТАЦИЯ

Мазкур мақолада XVIII-XIX асрларда ўзбек давлатчилиги тарихида ўз ўрнига эга бўлган Қўқон хонлигининг географик жойлашуви, хўжалиги ва ер-сув муносабатларининг рус шарқшунослар асарларидаги талқини баён этилган.

Калит сўзлар: Тарихий манбалар, Қўқон хонлиги, ер эгаллиги, давлат бошқаруви, сиёсий-иқтисодий алоқалари, аграр муносабатлари, ўтроқ аҳоли.

SOME ASPECTS OF THE HISTORY OF THE ECONOMY OF KOKAND KHANATE IN THE WORKS OF RUSSIAN ORIENTALISTS

Muzaffar Melikuzievich Mamurov

Senior teacher of Kokand State Pedagogical Institute

m.mamurov-74@yandex.ru

ABSTRACT

This article describes the interpretation of the geographical location, economy and land relations of Kokand Khanate, which has a place in the history of Uzbek statehood in the XVIII-XIX centuries, in the works of Russian orientalists.

Keywords: Historical sources, Kokand khanate, land ownership, public administration, political and economic relations, agrarian relations, sedentary population.

КИРИШ

Қўқон хонлиги ўзининг давлат бошқаруви, сиёсий-иқтисодий алоқалари, маданий ва аграр муносабатлари ривожланиши тарихи орқали ўзбек давлатчилиги тарихида муҳим ўрин эгаланганлигини билишимиз мумкин.

XIX асрнинг II- ярими ва XX аср бошларига оид маҳаллий ва рус тарихчиларининг асарларида Қўқон хонлигининг ҳудуди, қўшни Бухоро амирлиги ва Хива хонлигидан фарқли ўлароқ, серсув дарёлар, сўлим водийлар, серҳосил ерларга бой бўлганлигини билишимиз мумкин. Қўқон хонлиги хўжалигининг асосини деҳқончилик ва чорвачилик ташкил этади. Аҳолисининг кўп қисми ўтроқ ҳаёт кечириб, қишлоқларда, шаҳар атрофларида деҳқончилик

билан шуғулланганлар. Деҳқончилик маҳсулотлари хонлик ўтроқ аҳолисининг озиқ-овқат манбаи бўлиб, майда хунармандчилик саноати учун ҳам ашё вазифасини бажарган, ҳатто четга олиб чиқилганлигини кўришимиз мумкин. Хонлиkning кўчманчи ва ярим кўчманчи аҳоли яшайдиган ҳудудларда хўжалиkning асосий манбаси чорвачилик бўлган. Қишлоқ хўжалигининг иқтисодий тузилиши ва ривожланиш йўналишлари қўл меҳнати хўжалигига асосланган эди. Қишлоқ хўжалик экинларидан буғдой, арпа, жўҳори, шоли ва бошқа экинлар етиштирилган. Буғдой, айниқса шоли жуда қиммат турган, шунинг учун А.Миддендорф «жўҳори камбағалда умид уйғотади», яъни камбағалнинг асосий овқати эканлигини таъкидлаб ўтган [1].

Хонлик хўжалик ҳаётининг асосини пахтачилик ташкил этган. 1813-1814 йилларда Қўқонда бўлган элчи Филипп Назаров «Қўқон ва бутун Қўқон хонлиги пахта ва тут дарахтларига жуда ҳам бойдир» деб таъкидлаган эди [2]. Шунингдек, сибирлик казак Максимовнинг берган маълумотида кўра ҳудудда тамаки хўжалиги ҳам яхши ривожланган «энг яхши тамаки сариқ гулли Америка навидир ва у Наманган шаҳри атрофларида ўстирилади», биз бундан Наманганда тамаки етиштирилганлигини билиб олишимиз мумкин.

Қўқон хонлигида аграр муносабатларининг асосини ерга ва суғориш тизимларига бўлган мулк ҳуқуқи ташкил этади. Ўрта Осиёнинг барча давлатлари жумладан Қўқон хонлигидаги ер эгалиги муносабатлари ҳам ҳозирга қадар илмий-мунозараларга сабаб бўлмоқда. Бутун мусулмон мамлакатлари каби, Қўқон хонлигида ҳам ерга нисбатан мулк ҳуқуқи фақат давлатга тегишли бўлган. Ернинг олий эгаси хон ҳисобланиб, унинг руҳсати билангина ҳусусий ва жамоа ерларига эгалик ташкил этилган.

Хонликда иккита ер эгалиги шакли мавжуд бўлиб, булар давлат ва ҳусусий ер эгалигидир. Ўз навбатида ҳусусий ер эгалиги шахсий ва вақф ер эгалигига бўлинган.

Хонликда ерга эгалиkning қуйидаги шакллари мавжуд бўлган:

1) давлат (амлок) ерлари, деҳқон доимий ундан фойдаланган ва фойданинг асосий қисмидан хирож тўлаб турган;

2) мулки ҳур ерлар- давлат бу ерлардан сув учун ҳақ олади, бошқа ҳеч қандай мажбурият олинмаган;

3) вақф ерлари- давлат ёки ҳусусий ер эгалигидан, диний муассасалар тасарруфидаги ерлардир;

4) хирож ерлар- ҳусусий ерлар, мулк эгаси эркин бўлиб, шариат қонунларига кўра фақат ушр ёки хирож тўлаган;

5) жамоа яйловлари-ўрмонлар, яйловлар, ўзлаштирилмаган ерлардир, кўчманчилар бу ерлардан эркин фойдаланишган.[9].

Бутун ер давлатники ҳисобланганлиги учун ҳам хусусий мулкдорларга ер эмас, балки унинг маҳсулоти яъни экинлар ва иморатлар кирган. Мулкдорлар ҳосилнинг бешдан бир қисмини солиқ тарзида ҳукмдорга берарган ва бу амалдорлар ёки ҳарбий хизматчиларга тўланадиган ойлик (маош) хизматини ўтаган. Ер мулкининг кўпчилиги 0,3 гектаргача бўлган кичик ерлар бўлиб, бир гектар ери бор одам бой ҳисобланган, 15 гектар ери бор одам эса ўзини хонга тенглаштирганлигини кўришимиз мумкин.

АДАБИЁТЛАР ТАХЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Қўқон хонлигидаги мавжуд ер эғалиги шакллари ва ҳўжалигини ўрганишда ҳудудимизга ташриф буюрган рус сайёҳлари ва шарқшунос тарихчилари томонидан чоп этилган мақола ва асарларнинг ўрни каттадир. Мисол тариқасида В.Григорьевнинг “Современные монеты Кокондского хонства.1856 г”, А.Куннинг “Некоторые сведения о Ферганской далине.1876 г”, “Очерки Коконского хонства.1876 г”, А.П.Хорошхиннинг “Очерки Кокана.1876 г”, Н.Пантусовнинг “Податные свори в Коконде.1876 г”, А.Миддендорфнинг “Очерки Ферганской долины.1882 г”, В.Наливкиннинг “Краткая история Кокандского ханства. 1886 г”, Н.И Потаниннинг “Записки о Коканском хонстве хорунжего Потанина1830 г”, В.В.Вельяминов- Зерновнинг “Сведения о Кокандском ханстве. 1856 г”, “Исторический известия о Кокандском хонстве от Мухаммед-Али до Худаяр-хана. 1856 г”, А.Зиминнинг “Первые шаги Алим-хана на государственном поприще. 1913 г”, Н.Остроумовнинг “Перевод ярлыка Сеид Мухаммед Насриддин Бахадур- хана о назначении Муллы Абдул-Каюма сина Ишана-Агаева на должность Мехтара. 1916 г”, “Перевод ярлыка Какандского хана1917 г”, З.Валидовнинг “Некоторые данные по истории Ферганы XVIII столетия. 1916 г”, В.В Бартольднинг “История культурной жизни Туркестана. 1963 г”, А.Л.Троицкая “Каталог архива Кокандских ханов XIX века. 1968 г”, Ф.Назаров “Записки о некоторых народах и землях части Азии. 1968 г” каби асарларда хонликдаги ер эғалигининг турли шакллари тўғрисида кўплаб маълумотларни учратишимиз мумкин.

НАТИЖАЛАР

Қўқон хонлигида деҳқончилик туманларида мулк ерлари асосий ўринни эгаллаганлигини кўришимиз мумкин. Мулк ерларига эғалик қилиш ҳуқуқини фақатгина олий ҳукмдор яъни хондан олиш мумкин бўлган, уларни суғориш ҳам

хукуматни руҳсати билан берилган (агар ер ўзлаштирилмаган ер бўлса). Лекин давлатдан ишлов бериладиган ерларни ҳам сотиб олиш мумкин эди. Мулкка бўлган ҳуқуқ сотиб олиш, суғориш ҳақидаги нарсалар хоннинг ёрлиғи, васиқаси ва муҳри билан мустаҳкамланган. Мусулмонлик ҳуқуқига кўра: «Агар ким хукмдордан бўш ердан фойдаланиш учун рухсат олса-унга эгалик қилиш ҳуқуқига эгадир. Одатда янги ерларни суғориш жуда катта меҳнат ва куч талаб этади. Табиийки, суғориш иншоотларини қуриш фақат йирик мулкдорлар, жамоа ва давлатнинг қўлидан келган. Улар янги ерларга сув чиқариш ташаббускорлари бўлган, шу сабабдан бу ерларга эгалик қилишганлигини кўришимиз мумкин. Ўрта Осиё шароитида сувсиз ҳеч қандай деҳқончилик қилиш мумкин эмаслигини ҳисобга олиб, ерга эгалик қилиш суғоришда ишлатиладиган сувларга ҳам эгалик қилишга сабаб бўлган. Хусусий мулк эгаси шунинг учун ҳам ер ва сувга хўжайинлик қилган. Ўра-тепа тарихига оид материалларда хусусий мулкчилик ҳуқуқига тўхталиб ўтилган. Масалан, Туркистон ўлкасини тафтиш этиш ҳисоботининг «Туркистонда суғориш» бўлимида: «Ўлканинг турли бурчакларида, масалан, Самарқанд области Хўжанд уезди ёки Фарғонадаги Шохимардон суғориш системасида ерни суғориш учун сувни сотиш жуда кенг қўламда тарқалган» деб ёзилган.

Ерларнинг олди-сотди ишларида бир томонда кўп ер майдонларни қўлида тўплаган йирик ер эгалари бўлса, иккинчи томонда хонавайрон бўлиб бораётган деҳқонлар турган.

Мулк эгалари солиқларни тўлашга ва мавжуд давлат мажбуриятларини бажаришга мажбур бўлганлар. Мулк ерлар (хусусий ерлар) солиқ солинишда иккига бўлинади: солиқлардан озод этилган ерлар (мулки хур ёки мулки холис) ва давлатга солиқларни тўловчи ерлар (мулки хирож ёки мулки ушр).[6]. Баъзи олимларнинг фикрича, хонликда хусусий ерларни тўрт қисмга бўлишади:[7].

1) Мулки холис ёки мулки хур—хон давлати олдида алоҳида хизматлари учун берилган, солиқлардан озод этилган ерлар;

2) Мулки ушр—олинган ҳосилнинг $1/10$ бири давлатга солиқ тариқасида берилган ерлар;

3) Мулки хориж-босиб олинган ерлар бўлиб, ҳосилнинг тўртдан ёки бешдан бир қисми хон давлатига солиқ сифатида тўланган;

4) мулки вақф—мусулмон диний ташкилотларига ҳадия қилинган ерлар.

Давлатга солиқ тўлашдан озод қилинган ерлар сотиб олиш пайтида мулк эгаси ерни $2/3$ ёки $3/4$ қисмидан давлат фойдасига кечиб юборилган ҳолатда ташкил топади ва солиқ тўлашдан озод қилинади. Давлат ердан олинадиган тўлов солиқларни олдиндан ундириб олган ва ерга солиқ тўламасдан эгалик

қилишни берган. Тадқиқодчи О.И.Чехович асарида шундай дейилади: «Сотиб олинган сувлар ва ерлар сотилгунга қадар давлат ерлари бўлган, хон тасарруф этган, бу мулкларнинг қонуний сотиб олиниши натижасида кўрсатилган мулклар сотиб олган шахсларнинг мулки харжига айланган, хон эса қонуний хирож ўрнига мулкнинг 2\3 қисмини қабул қилиб олган, қолган бир қисми эса мулки хур, яъни солиқлардан озод ерга айланган» [8]. Мулк ерларига эгалик қилиш ҳуқуқи шартли бўлади, у фақат хон ҳукмронлик қилган йилларида ҳаракатда бўлган. Хусусий мулкларга эгалик қилиш ҳуқуқини тасдиқловчи ҳужжатлар, гувоҳномалар хон ҳазинасида сақланган ва ҳар бир янги хонни тахтга ўтириши билан янгидан бошланган. Шунинг учун бизгача етиб келган ҳужжатлардаги хон муҳрларининг янгиланиб бориши, ушбу рўйхатга олинишлардан гувоҳлик беради. Бу жараёнлардан хонлар мулк ерлари эгалари қўллаб қувватлашини кучайтиришда фойдаланишганлигини қайд этиш лозим.

Агар ўтроқ деҳқончилик ҳудудлардаги асосий ерларни мулк ерлари эгаллаган бўлса, кўчманчи ерли ўтроқ аҳоли яшайдиган ерларда чорва ва яйловларга, экин майдонларига жамоа билан биргаликдаги эгалиги, жамоа ер эгалиги (замини жамоат) кенг тарқалган. Кўпгина тадқиқотчилар жамоа ерлари амлок ва мулк ерларига ўхшаш деб фикр билдиришадилар, фақат у яйловлардан ва бошқа ерлардан жамоа бўлиб ишлашда фарқланади.

МУҲОКАМА

Рус шарқшуноси В.М.Полоских хонликда ер эгалигининг турли шакллари ҳақида фикр юритиб ер эгалигининг қуйидаги шакллари: давлат ва хон ерлари, хусусий ерлар, жамоа ерлари, диний муассаса ерларига бўлинади деб таъкидлаб ўтади [3]. Шарқшунос А.Л.Троицкая Қўқон хонлигининг архив материалларини атрофлича ўрганиб, хон ерларини учта гуруҳга ажратади.

1. Даромади хон саройи учун сарфланадиган махсус ажратилган ерлар.
2. Ов қилинадиган ерлар.
3. Хон ва унинг оила аъзоларига қарашли ерлар [4].

Кўпкина тадқиқотчилар эса хон ерларини ер эгалигининг алоҳида турига ажратиб кўрсатмайдилар. Чунки хон ерлари ва амлок ерларини бир-биридан ажратиш анча қийин, лекин В.М.Полоских эса юқоридаги тадқиқотчилар фикрини рад этади. Шунингдек В.В.Наливкин, А.Кун ҳам ўз асарларида давлатда хон ерлари мавжудлигини таъкидлаб ўтганлар. Қўқон хонлигида хон ерлари хос ёки хослик деб юритилган. Биз бу фикримизни Н.Н.Пантусов, А.Л.Кун, В.П.Наливкин, А.Троицкая асарларидаги маълумотлардан ҳам билишимиз мумкин. Бундан ташқари А.Л.Кун ўз асарида “Хонликда бекликлардан мустақил

қишлоқлар бўлиб, ҳеч кимга бўйсинмаган, фақат хон тамонидан мустақил бошқарилган. Маҳсус хон тамонидан тайинланган солиқ йиғувчилар яъни саркорлар бошқарган” деб ёзиб қолдирган.[5]

ХУЛОСА

Хулоса қилиб шуни таъкидлаш лозимки, XIX асрнинг сўнги чораги ва XX асрларда яратилган рус шарқшунос тарихчиларининг асарлари Қўқон хонлигининг барча соҳалари каби давлатдаги хўжалик шакллариининг айрим жиҳатларини очиб беришда бизга катта ёрдам беради. Қўқон хонлигидаги аграр муносабатлар, суғориш тизими ва хўжалигининг барча тармоқлари тарихини ўрганишда юқоридаги олимларининг меҳнати бежиз бўлмаганини таъкидлаб ўтиш жоиз. Лекин, мавзунини ўрганилиш даражасини ҳисобга олган ҳолда рус олимларининг асарларига танқидий ва таҳлилий жиҳатдан ёндашишни тавсия этамиз.

REFERENCES

1. Миддендорф А.Ф. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882, с.т 16-17
2. Ф.Назаров “Записки о некоторых народах и землях части Азии. М. 1968 г, с.т 78
3. Плоских В.М. Очерки патриархально-феодалных отношений в Южной Киргизии, Фрунзе. 1968, ст 45-46.
4. Троицкая А.Л. Архив кокандских ханов XIX в Предварительный обзор// Труды Публ. библиотеки им. Салтыкова Ёедрина. 1957. Т, 2 ; Ганчи, ганчибаши в Кокандском ханстве (XIX в) 13 тюркологические исследования. М;Л, 1969. с.т 128-130
5. Кун А.Л. Некоторые сведения о Ферганской далине.// Военный сборник 1876, №4; Очерк Кокандского ханства // Изв. РГО.Т. с.т 12.
6. Сооданбеков С.С. Общественный и государственный строй Кокандского ханства. Бишкек, 2000. ст 42.
7. Қосимов Ё. Қўқон хонлиги тарихи очерклари. Наманган 1994, 28 б.т
8. .Документы к истории аграрных отношений в Бухарском ханстве вып. 1 акты феодальный собственности на землях XVI-XIX вв. Ташкент, 1954, ст 17-18
9. Мухтаров А. Очерки истории Ура-Тюбинского веадения в XIX в Душанбе, 1964. ст-71

BO`LAJAK BOSHLANG`ICH SINFI O`QITUVCHILARINING METODIK KOMPITENTLIGINI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Shahloxon Ibragimova

Farg`ona davlat universiteti o`qituvchisi

Zilolaxon Ismoilova

Farg`ona davlat universiteti talabasi

ANNOTATSIYA

Metodik kompetentlik tushunchasi fan nuqtai nazaridan dolzarb muammo hisoblanadi. Ushbu maqolada metodik kompetentlik, uning tarkibiy qismlari, metodik kompetentsiyaning vazifalari va boshlang`ich sinf o`qituvchilarida ushbu kompetentsiyani qanday shakllantirish mumkinligi haqida so`z yuritilgan.

Kalit so`zlar: kompetentsiya, metodik kompetentlik, akmeologik, integral, kognitiv, vazifa.

FORMATION OF METHODOLOGICAL COMPETENCE OF FUTURE PRIMARY SCHOOL TEACHERS AS A PEDAGOGICAL PROBLEM

Shahlokhon Ibragimova

Teacher of Fergana State University

Zilolakhon Ismoilova

Student of Fergana State University

ABSTRACT

The concept of methodological competence is a topical issue from a scientific point of view. This article discusses the methodological competence, its components, the tasks of the methodological competence and how to form this competence in primary school teachers.

Keywords: competence, methodical competence, acmeological, integral, cognitive, task.

KIRISH

O`qituvchining, pedagogik mahorati uning malakasi, pedagogik qobiliyati, pedagogik kompetentsiyasining oshishiga sezilarli ta`sir ko`rsatuvchi usullardan biri bu doimiy kasbiy ta`lim malakalarini oshirib borishdir.

Bugungi kunda ilmiy-pedagogik hamjamiyatda kasbiy-pedagogik kompetentsiyaning mohiyati va tuzilishi to'g'risida qizg'in munozaralar bo'lib o'tmoqda.

ADBIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Yevropa tadqiqotchilari, V.A. Adolf, N.V. Kuzmina, A.K. Markova, E.L. Pupysheva, G.S. Savolainen, L.V. Shkerin va boshqalar kasbiy kompetentlikning har xil turlarini ajratadilar: metodik, innovatsion, psixologik, kreativ, kommunikativ va boshqalar. Yuqorida keltirilganlar orasida o'qituvchining metodik kompetentligi alohida o'rin tutadi, chunki u boshqa bir qator kompetensiyalarni o'z ichiga oladi, qo'shimcha ravishda, aynan uning darajasi ta'lim sohasidagi mutaxassisning kasbiy mahorat darajasini aniqlaydi.

Ma'lumki, o'quvchilarga beriladigan bilimlarning poydevori boshlang'ich ta'limda beriladi. Shaxs ongi va uning dunyoqarashining rivojlanishiga asos bo'ladigan bilimlar ham aynan shu bosqichda beriladi. Shunga ko'ra, boshlang'ich sinf o'qituvchilarining ma'naviy-axloqiy va kasbiy jihatdan yetuk bo'lishlari ular ta'lim tarbiya berayotgan o'quvchilarning barkamol shaxs bo'lib yetishishlarida muhim ahamiyatga ega.

O'qituvchining metodik kompetentligi haqida bir qancha tadqiqotchilar o'zlarining ilmiy tadqiqot ishlarida turlicha fikr bildirganlar. Hususan, O.V. Tumashevaning fikricha, o'qituvchining metodik kompetentsiyasi metodik bilim, ko'nikma va faoliyat uslublariga egalik qilishni, ularning kasbiy faoliyati uchun ham, jamiyatdagi o'zaro aloqalar uchun ham ularning qiymatini tan olishni, uslubiy muammolarni hal qilish tajribasi, o'z-o'zini tarbiyalash va o'zini o'zi takomillashtirishga tayyorligi va qobiliyatini nazarda tutadigan shaxsning integral xarakteristikasi sifatida qaraydi[1].

T. Gushchina metodik kompetentlikni o'qituvchining shaxsiyati va faoliyatining integratsiyalashgan ko'p darajali professional ahamiyatli xususiyati, ishlab chiqarish tajribasini umumlashtirib, o'qituvchining metodologiya sohasidagi bilim, ko'nikma va malakalarni tizimli ravishda egallash va kasbiy-pedagogik faoliyat metodlarining maqbul kombinatsiyasi sifatida tavsiflaydi[4].

I. Kovaleva metodik kompetentsiyani o'qituvchining ishbilarmonlik, shaxsiy va axloqiy fazilatlarining ajralmas xususiyati deb hisoblaydi, bu metodik, uslubiy va tadqiqot bilimlari, ko'nikmalari, tajribasi, motivatsiyasi, qobiliyati va ilmiy, uslubiy va pedagogik faoliyatda ijodiy o'zini o'zi amalga oshirishga tayyorligining tizimli darajasini aks ettiradi[4]. O'qituvchining metodik kompetentsiyasining shaxsiy tarkibiy qismlarini rivojlantirishning eng muhim yo'nalishi uning metodik fikrlashi va metodik madaniyatini rivojlantirishdir.

O'qituvchining kasbiy faoliyatini tahlil qilish asosida, L.V. Shkerina tomonidan taklif qilingan kasbiy-pedagogik kompetensiya tuzilmasi asosida, o'qituvchining

metodik kompetentsiyasi uchta tarkibiy qismga ajratilgan: kognitiv, faollik va ijtimoiy-shaxsiy tarkibiy qism[2].

MUHOKAMA VA NATIJALAR

O'qituvchining metodik kompetentligining kognitiv tarkibiy qismi o'qituvchining metodik bilimlar tizimiga egaligini va bu bilimlarning o'zi uchun ham, kasbiy faoliyati uchun ham, kasbiy o'sish uchun ham muhimligi va ahamiyatini tushunishni o'z ichiga oladi.

Faollik komponenti metodik faoliyatning asosiy turlarini amalga oshirish, ularning faoliyati natijalarini tahlil qilish va baholash, ularning kutilgan, rejalashtirilgan natijalarga muvofiqligi asosida o'zgartirish imkoniyatini ham o'z ichiga oladi.

O'qituvchining ijtimoiy va shaxsiy kompetentsiyasining asosini uning uslubiy faoliyatida talab qilinadigan va jamiyat bilan yetarli va faol ta'sir o'tkazish uchun zarur bo'lgan shaxsiy fazilatlar tashkil etadi. Tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarini o'rganish natijasida metodik kompetentlik tushunchasining bir qancha vazifalarini keltirish mumkin: akmeologik, innovatsion, bashoratlash, integral, rag'batlantiruvchi, boshqaruvchi, refleksiv[1].

Akmeologik vazifasi o'qituvchining kasbiy va shaxsiy kamolotiga erishishga qaratilgan. O'qituvchining uslubiy kompetentsiyasini ta'lim jarayoni sub'ektining o'zini o'zi rivojlantirish, o'qituvchi shaxsini uni yuqori kasbiy mahorat darajasiga ko'taradigan yangi kasbiy fazilatlar bilan boyitish natijasi deb hisoblash mumkin. O'qituvchining uslubiy kompetentsiyasining akmeologik funktsiyasining asosiy "sa'y-harakatlari" ta'lim sohasidagi mutaxassisning kasbiy salohiyatini, uning ijodkorligini, individualligini rivojlantirishga qaratilgan.

Innovatsion vazifasi o'qituvchining yuqori darajadagi uslubiy malakasini shakllantirish jarayoni o'qituvchining kasbiy faoliyatidagi mavjud salbiy stereotiplarni yo'q qilish, fikrlash va faoliyatni qayta qurish, maktab o'quvchilarining o'qitish jarayonining mohiyatiga chuqur kirib borishga imkon beradigan tahliliy ko'nikmalarni shakllantirish bilan bog'liq. Zamonaviy ta'limni rivojlantirish sharoitida o'qituvchi maktabda yuz beradigan innovatsion jarayonlarning ahamiyati va zarurligini tushunishi, o'qitishning innovatsion texnologiyalarini bilishi va ularni o'quv jarayonida qanday amalga oshirishni bilishi nihoyatda muhimdir. Shuni ta'kidlash lozimki, o'tkazilgan tadqiqotlar natijasida, maktab tizimida innovatsion texnologiyalar hususan, AKT dan foydalanish orqali o'quvchilarda bilim olish uchun qo'shimcha motivatsiya paydo bo'lganligini ko'rishimiz mumkin[6].

Bashoratlash vazifasi o'qituvchining kasbiy faoliyatning kelajakdagi uslubiy muammolarini oldindan ko'ra bilish, ularni hal qilish modellarini ishlab chiqish, qabul qilingan qarorlarning oqibatlarini oldindan ko'ra bilish qobiliyatini rivojlantirish.

Integral vazifasi sub'ekt, pedagogik, psixologik, metodik bilimlar va faoliyat usullari o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlaydi.

Rag'batlantiruvchi vazifasi - bu o'qituvchining kasbiy motivatsiyasini rivojlantirish, uning mavzusini to'ldirishga intilishi, samarali uslubiy faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan pedagogik, psixologik, uslubiy bilimlar, umuman o'qituvchining kasbiy faoliyatiga ijobiy munosabatni ta'minlashga xizmat qiladi.

Boshqaruv vazifasi, bir tomondan, o'qituvchining ta'lim jarayonidagi o'z faoliyatini boshqarishni (rejalashtirish, tashkil etish, sozlash va h.k.), boshqa tomondan, o'quvchilarning predmetli bilimlarni o'zlashtirishdagi faoliyatini va har bir o'quvchining rivojlanishiga qaratilgan faoliyat usullarini boshqarishni ta'minlaydi.

Metodik kompetentlikni rivojlantirish bevosita uning faoliyatida ro'y beradigan o'zgarishlar, motivlar, maqsadlar yangi vosita va usullarni qo'llash, usullar va faoliyat dasturlari bilan birgalikda kechadi. Turli pedagogik o'zgarishlar natijasida o'qituvchining metodik qobiliyati shakllanadi. Pedagogik mahoratga ega bo'lgan o'qituvchi tarbiyadagi qiyinchiliklarni yengishga qodir bo'lgan o'qituvchi, o'sib kelayotgan yosh avlodning o'ziga xos xususiyatlarini tushuna oladigan, ularning tuyg'ularini his qila oladigan, ichki dunyosi nozik va zaif bo'lgan, bola hayotidagi turli qiyinchiliklarni ko'ra oladigan va ularga mohirlik bilan yondashadigan, bilimlilik va ijodkorlikni o'zida mujassam etgan chuqur ilmiy fikrga ega shaxs hisoblanadi.

XULOSA

Shunday qilib, ilmiy manbalarni o'rganish va tahlil qilish asosida, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

O'qituvchilarning pedagogik faoliyati davomida yuzaga keladigan metodik muammolarni tan olish va hal qilish qobiliyatini ta'minlaydigan metodik kompetensiya, kasbiy kompetensiyaning asosiy tarkibiy qismi.

O'qituvchining metodik kompetentligi o'zining tarkibiy qismlariga ega hisoblanadi va ular asosida o'qituvchining butun faoliyati davomida o'zidagi mavjud bo'lgan metodik kompetentligini rivojlantirishiga asos bo'lib xizmat qiladi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilari o'zidagi uslubiy bilimlarni rivojlantirishi uchun metodik kompetensiyaning keltirib o'tilgan vazifalarini o'rganishi hamda ularni amaliy tajribada qo'llanishi orqali erishadi.

REFERENCES

1. О.В. Тумашева О методической компетентности учителя / Вестник КГПУ им. В.П. Астафьева. Методика преподавания. 2009 (1).
2. Шкерина, Л.В. Мониторинг качества профессионально-педагогической подготовки будущего учителя в педагогическом вузе: учебно-метод. пособие / Л.В. Шкерина, В.А. Адольф, Г.С. Саво-лайн, М.Б. Шашкина, М.В. Литвинцева; Краснояр. гос. ун-т им. В.П. Астафьева. – Красноярск, 2004. – 244 с.
3. О. П. Филатова Процесс формирования методической компетенции педагогов при освоении аудиовизуальных технологий обучения. Научно-теоретический журнал Выпуск. 1(14).2013
4. Е В Мальцева. Развитие профессиональной компетентности читателей начальных классов в системе непрерывного педагогического образования / Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук, 2006 –6с
5. Маркова, А.К. Психология труда учителя / А.К. Маркова. – М.: Просвещение, 1993. – 192 с
6. *P.I. Ivanov, M.E. Zufarova* Umumiy psixologiya T.: O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008- 137 bet

ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИНИНГ АНЪАНАВИЙ ИЖРОЧИЛИКДА ТУТГАН ЎРНИ

Даврон Ғайратович Азимов

Тошкент вилояти Чирчиқ Давлат педагогика институти ўқитувчиси

davron_azimov@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада анъанавий ижрочилик Қашқадарё воҳасининг халқ оғзаки ижодида тутган ўрни ва бадиҳагўйлик, дostonчилик, аския ҳақида очиб берилган.

Калит сўзлар: Фолклор, ижод, анъана, санъат, маданият, ижро, дoston, бадиҳагўйлик

THE ROLE OF KASHKADARYA REGION IN TRADITIONAL PERFORMANCE

Davron Gayatovich Azimov

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

This article reveals the role of traditional performance in the folklore of the Kashkadarya region, as well as poetry, epic poetry, askiya.

Keywords: Folklore, creativity, tradition, art, culture, performance, epic, poetry

КИРИШ

Анъанавий ижрочиликда, ҳар бир ҳудуднинг санъати ва маданияти ўзига хос деб баҳоланади. Қашқадарё воҳасининг ҳам бу борадаги ўрни алоҳида аҳамиятга эга. Айниқса, анъанавийлик Қашқадарё санъатининг ташқи кўринишида кўзга ташланиб туради.

Қашқадарё мамлакатимизнинг энг бой тарихга, ривожланган маданиятга эга бўлган қадимий ўлкаларидан биридир. Мана шундай гўзал вилоятнинг урф одатларини кўрсатиб бериш учун саҳнага чиққан бахши йигитнинг ашуласи томошабинларни ҳаёлан Қашқадарёга олиб кетади. Қашқадарё тоғларида руҳан сайр қилиб юрар экансиз, тўй тантанаси устидан чиқиб қолсангиз, қашқадарёликларнинг тўй маросимида амалга оширадиган чиройли одатлари билан яқиндан танишасиз. Ижрочилар томонидан Қашқадарё ҳақидаги бир

биридан гўзал шеър кўшиқлар ижро этилади, дилбар қизларнинг қашқадарёча рақсга тушиши, инсонга хушқайфият бахш этади. Байрам дастурхонларининг ҳам таровати ўзгача, дастурхон атрофида ҳамма рақсга таклиф этилади, ўланлар куйланади.

Қашқадарё улуғлигини, қадимийлигини кўрсатувчи тадбирлар ҳам ажойиб тантаналар билан нишонланган. Жумладан, Шаҳрисабз ва Қарши шаҳарларининг 2700 йиллиги ҳам халқаро миқёсда нишонланган.

АДАБИЁТЛАР ТАХЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Қашқадарёнинг классик ва замонавий санъати ва маданияти бир-бирини тўлдирувчи уйғунликка эга. Айниқса фолклор ижрочилигининг замонавий талқини ҳайратланарли хусусиятларга эга.

Халқ оғзаки ижоди бадиий адабиётнинг энг қадимий тури ҳисобланади. Қашқадарё фолклори жаҳондаги ҳамма халқлар оғзаки ижодида бўлгани каби бир қатор ўзига хос белгиларига эга. Бу белги хусусиятлари асосан оғзаки шаклдаги сўз санъати намуналарининг ёзма адабиёт асарларидан фарқланувчи хусусиятлар ҳисобланади. Уларнинг тартиби ҳақида фолклоршунос олимларнинг фикрлари турлича. Масалан, О. Мадев анъанавийликни фолклорнинг биринчи хусусияти деб ҳисоблайди. Биз қуйидаги тартиб тарафдорларининг фикрига қўшиламиз:

1. Оғзакилик ва бадиҳагўйлик.
2. Жамоавийлик ва оммавийлик.
3. Анъанавийлик.
4. Кўп нусхалилик ва тармоқлилик.
5. Анонимлик.

Оғзакилик ва бадиҳагўйлик оғзаки ижод асарларининг шаклий кўриниши билан боғлиқдир. Асрлар давомида бизгача етиб келган дoston, эртақ, кўшиқ, мақол ва бошқа асарлар оғзаки тарзда яратилган, оғзаки тарзда авлоддан-авлодга ўтган ва халқ маданиятининг оғзаки меросига айланган. Кўп йиллардан буён оғзаки ижод намуналарини ўрганиш бўйича олиб борилган кузатувлар оғзакиликнинг ижобий ва салбий жиҳатлари борлигини тасдиқламоқда. Бизнингча, оғзакилик халқ ижодининг омма орасига тарқалишида ва кенг тус олишида ижобий аҳамиятга эга. Чунки асарларнинг бу шаклда ижро этилиши ижрочи зиммасига ортиқча маъсулият юкламайди. Аммо масаланинг иккинчи томонини ҳам қайд этмоқ лозим, хусусан, айрим ижод намуналари айнан оғзаки тарзда ижро этилганлиги учун ижрочининг вафоти билан асарнинг ҳаёти ҳам тўхтабди, унутилади. Айрим ижод намуналарининг шогирдлар томонидан

ўзлаштирилмаганлиги ёки олимлар томонидан ёзиб олинмаганлиги оқибатида вақт ўтиш билан эсдан чиқади, асар йўқолиб кетади.

Бадихағўйлик халқ оғзаки ижодидаги бевосита оғзакилик хусусиятидан келиб чиқадиган белгидир. Бадихағўйлик ёзма ижодда йўқ, чунки ёзма жараён индивидуал ижод билан боғлангандир. Бадихағўйлик эса тингловчи аудиторияси билан боғланган ҳолда намоён бўлади. Халқ оғзаки ижодидаги аския жанрини бадихағўйликсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Шунингдек, дoston, эртақ ва бошқа фольклор намуналарининг ижроси жараёнида ижрочи асар матнига йўл-йўлакай ўзгариш киритиши, баъзан янги лавҳаларни ўйлаб топиши, айримларидан воз кечиши мумкин.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Фольклор тархий тараққиёти жараёнида баъзи бадихағўй шоир-қўшиқчилар меҳмонларнинг ҳар бирига атаб алоҳида-алоҳида тўртликлар тўқиганига гувоҳ бўлишингиз мумкин. Айтиш мумкинки, дoston, эртақ, умуман, фольклор намуналарининг янги нусхаларини яратишда ҳам бадихағўйликнинг аҳамияти сезиларли.

Жамоавийлик ва оммавийлик тушунчаси ҳам халқ оғзаки ижодида муҳим белги ҳисобланади. Бу ўринда асарнинг яратилиши жамоа билан, унинг тарқалиши халқ орасида яшаши оммавийлик билан боғлиқлигини таъкидлаб ўтиш зарур. Халқ оғзаки ижодидаги ҳар бир асарнинг вужудга келиши, жанр сифатида такомиллашуви, сўз санъатининг намунаси сифатида халққа таъсир этиши унда жамоавийнинг иштироки билан белгиланади. Фолклордаги жамоавийлик тушунчаси билан бирон жисмоний меҳнатни амалга оширишдаги жамоавийлик тушунчаси ўртасида фарқ бор. Фолклоршунос олимларнинг таъкидлашларига кўра жамоа бўлиб пахта териш мумкин, иморат қуриш мумкин, лекин бевосита жамоа бўлиб асар яратиш мумкин эмас. Дoston, эртақларнинг, шаклланишида жамоавийлик тушунчаси нисбий маънога эга бўлади. Чунки фолклор асарининг яратилишида биринчи вазифани ижод қилиш иқтидорига эга бўлган шахс бажаради. Аммо шахс яратган дастлабки асар кўриниши йиллар давомида оғзаки усулда ижро этилиши натижасида, халқнинг бошқа иқтидорли фарзандлари томонидан унга қайта-қайта ўзгаришлар киритилади, натижада жамоа ижоди сифатида шаклланади.

Олимларнинг кузатишлари шуни тасдиқлаётгани, ҳатто тингловчилар ижро давомида асардаги тасвирланаётган воқеаларга нисбатан ўзларининг қизиқишларини билдиришлари орқали ҳам мазкур асар нусхасига ўзгаришлар киритар эканлар. Ўйлаймизки, ана шу жараёни ҳам фолклордаги жамоавийлик

белгиси билан боғлаш мумкин бўлади. Бинобарин, халқ оғзаки ижодида жамоавийлик ва индивидуал ижод тушунчаси бир-бирини инкор этмайди. Оммавийлик эса яратилган фолклор намунасининг халқ вакиллари истиқомат қилувчи ҳамма ҳудудларда тарқалиши билан боғлиқдир. Тўғри, бу ҳудудлар баъзан тарихий - этнографик жиҳатдан чегараланган бўлиши мумкин. Масалан, достон, эртак, аския ва бошқа жанрлардаги асарлар Ўзбекистоннинг ҳамма вилоятларида бир хил ижро этилмайди. Аммо шунга қарамай, асарлар тарқалишидаги оммавийлик ҳар бир намунанинг ўзбек халқи маданий меросига таалуқли эканини тасдиқлайверади.

Анъанавийлик халқ оғзаки бадиий ижодининг асрлар давомида ҳаёт тажрибасида синалган асосий хусусиятларидан биридир. Халқнинг ҳордиқ чиқаришида, маданий дам олишида асосий восита ҳисобланган достон, эртак, кўшиқ, аския, топишмоқ ижролари қадим замонлардан буён маълум анъанага бўйсунди. Бу ҳолатни бир неча йўналишда қайд этиш мумкин:

1. Фолклор асарларининг оғзаки усулда яратилишида.
2. Оғзаки ижод асарларининг матнида.
3. Ижронинг шаклида.

Фолклоршунос олим Омонилла Мадаев анъанавийликни фолклорнинг асосий ва биринчи хусусияти, деб ҳисоблайди. Фолклоршунос олимлар Б. Каримов, Ҳ. Зарифов, М. Афзалов, М. Алавия, З. Ҳусаиноваларнинг маълумот беришича, оғзаки ижод асарларини ижро этишда ижрочилар қатъий одатларга амал қилганлар. Хусусан, эртак айтувчилар тингловчилари йиғилганидан сўнг ўз олдига сув, кул, тупроқ, исирик, супурги, тароқ, чўп ва бошқаларни маълум тартибда қўйиб эртак айтишни бошлаганлар. Топишмоқ айтишда эса ғолиб ва мағлуб тарафларни белгиловчи шартлар эълон қилинган. Достон ижросида Қашқадарё воҳасининг анъаналари машҳур бўлган. Демак, турли жанрларга оид асарлар ижроси давомида доимий равишда такрорланувчи анъаналар муҳим роль ўйнаган. Шубҳасиз, фолклоршуносликда матний анъаналарга эътибор бериш муҳимроқ ҳисобланади. Биз бу ўринда достон, эртак жанрларига мансуб асарларнинг насрий ва назмий шакллари, асар бошланмасидаги анъанавий ўринларни назарда тутамиз.

ХУЛОСА

Адабиётшуносликда образ яратиш, конфликт бадиий тасвир воситалари каби тушунчалар етакчи хусусиятлар саналади. Халқ кўшиқларидан тортиб достонларигача, мақоллардан тортиб эртакларигача образ яратиш, воқеани баён қилиш, бадиий тасвир воситаларидан фойдаланиш кабилар ўзига хос

кўринишларга эгадир. Шунинг учун халқ орасидан етишиб чиққан ва алоҳида иқтидорга эга бўлган ижодкор - ижрочилар ўзлари яратган асарларини ҳар бир жанр анъанасини ҳисобга олган ҳолда ижод қилганлар. Натижада, улар яратган янги асар анъана жиҳатдан оригинал бўлмаган. Шунинг учун ҳам янги эртак ёки дoston яратувчи шахс ўз номини муаллиф сифатида эслашга журъат этмаган. Шундай қилиб, анъанавийликни халқ оғзаки ижоднинг ўзига хос муҳим белгиларидан бири сифатида кўрсатиш мумкин бўлади.

REFERENCES

1. Қорабоев У.Х. Бадиий оммавий тадбирлар. – Т.: “Ўқитувчи”, 1986 йил.
2. Қорабоев У.Х. Ўзбекистон байрамлари. – Т.: 1982 йил.
3. Жабборов И. Ўзбеклар турмуш тарзи. – Т.: “Ўқитувчи”, 2003 йил.
4. Маҳкамова, Ш. Р. (2020). Мусиқа илми ва ислом дини: талқин муаммоси. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1331-1334.

**ОЛИЙ ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМДА ТАЛАБАЛАР ИЖОДИЙ
ҚОБИЛИЯТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ИНДИВИДУАЛ ТАЪЛИМ
БЕРИШ МЕТОДИКАСИ (ҚАЛАМТАСВИР МИСОЛИДА)**

Ботир Байметов

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат
педагогика институти профессори
bbb19532506@gmail.com

Мухиддин Шарипжонов

Наманган давлат университети
таянч докторанти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада тасвирий санъатнинг энг асосий бўғини, қаламтасвир орқали талабаларнинг ижодий қобилиятларини шакллантиришда индивидуал ёндошув ҳақида боради. Бунда тасвирий санъатни ўқитилишининг ҳозирги ҳолати, ривожланиши бўйича илмий таклиф ва методик тавсиялар берилган.

Калит сўзлар: Тасвирий санъат, қаламтасвир, индивидуал ёндошув, бадиий ижод, тасвирий санъат қонуниятлари.

**METHODOLOGY OF INDIVIDUAL EDUCATION IN THE FORMATION OF
STUDENTS' CREATIVE ABILITIES IN HIGHER PEDAGOGICAL EDUCATION
(ON THE EXAMPLE OF FINE ARTS)**

Botir Baymetov

Professor of Chirchik State Pedagogical
Institute of Tashkent region
bbb19532506@gmail.com

Mukhiddin Sharipjonov

Doctoral student of Namangan State
University

ABSTRACT

The article is devoted to one of the important problems of visual activity, the problem of developing students' creative abilities through an individual approach to teaching. It also discusses modern issues of teaching methods and also provides scientific proposals and methodological recommendations.

Keywords: Fine arts, drawing, individual training, artistic creation, the laws of fine arts.

КИРИШ

Педагогика олий ўқув муассасаларида бўлажак педагог кадрларни касбий тайёрлашда мутахассислик фанларнинг ўрни катта бўлиб, улардан асосийси қаламтасвир машғулоти хисобланади.

Юқорида санаб ўтилган жиҳатларнинг барчаси бўлажак тасвирий санъат ўқитувчисини касбий тайёрлашда муҳим ҳисобланади. Шуларнинг энг асосийларидан бири бўлган амалий ва назарий машғулотларда талаба билан индивидуал ишлашга кенгроқ тўхталамиз.

Бўлажак ўқитувчини асвирлашга ўргатиш, ҳамда касбий жиҳатдан ижодкор сифатида шакллантириш олий ўқув юрти профессор-ўқитувчисининг рассом сифатида профессионал бадиий тайёргарлигидан ташқари, психологик-педагогик таёргарлигига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқ. У ўз талабасининг ижодий қобилиятларини ривожлантириш учун нималарга кўпроқ эътибор қаратиш керак эканлигини англаши муҳимдир (график тасвирлаш маҳоратлари, шаклнинг конструкциясини ўзлаштириши, ёруғ-соя муносабатларини кенгроқ ўрганганлиги ва б.).

Тасвирий санъатдан малакали педагог-кадрлар тайёрлашда олий ўқув юрти профессор-ўқитувчиси талабани машғулотлар давомида қуйидаги асосий жиҳатларга йўналтириши лозим. Улар қуйидагилардан иборат:

❖ Талабаларга тасвирий санъатнинг асосий қонун қоидаларини назарий ва амалий жиҳатдан пухта ўргатиш.

❖ Ўқув постановкаларини бажариш жараёнида талабада тасвирлаш маҳоратларини шакллантириш (шакл ҳажмини туслаш жараёнида чизиқлар тортиш маҳоратларларни оширишга ўргатиш).

❖ Вазифанинг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда уни 2,3,4,5 сеансга мўлжаллаб методик изчилликка тўлиқ риоя қилган ҳолда олиб боришга эришиш.

❖ Ўқув постановкаларини бажаришда натурага бўлган эмоционал ҳис туйғуни шакллантириш.

❖ Талабаларнинг тасвирлаш маҳоратлари, ҳамда натурани ҳис қилишларидан келиб чиққан ҳолда уларнинг ҳар бирига индивидуал ёндошиш.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Шахсининг ижодий қобилиятларини шакллантиришда индивидуал ёндошув масалаларига, ҳамда бўлажак педагог кадрларни касбий тайёрлаш масалаларига бағишланган илмий ишларни Ўзбекистонлик олимлардан С.С.Абдуллаев, Б.Б.Азимов, Б.Б.Байметов, Н.Х.Толипов, Қ.Қ.Қосимов, Р.Х.Хасанов ва бошқалар олиб борганларлар. Ҳорижий олимлардан таниқли психолог ва педагоглардан А.В.Бакушинский, Л.С.Выгодский, Е.И.Игнатъев, Е.А.Флерина, Т.С.Комарова, С.Е.Игнатъев, С.Л.Рубинштейн, Б.М.Тепловлар ўз асарларида мурожаат қилган бўлсалар, талабаларнинг креативлик масалалари ва бадиий - графика факультетларида мутахассислик фанларини ташкил этиш муаммоларига

бағишланган муаммоларга олимлардан Л.Г.Медведев, Л.А.Ивахнева, В.К.Лебедко, Е.В.Шорохов, В.С.Кузин, В.В.Корешков, А.С.Хворостовлар ўзларининг илмий тадқиқот ишларида мурожаат қилганлар.

Жумладан, П.П.Чистяковни маҳоратли педагог сифатида эслаб В.М.Баруздина шундай деб ёзган эди: «Истеъдодлар шунчалик турли-туманки П.П. Чистяков ҳар бирини ўз характери бўйича ўргатган, уларнинг барчасини у ҳайрон қолдириб, аниқ топа оларди, шунинг учун ҳам унинг талабалар ҳам бири-бирига ўхшамайди, ўз ўқитувчисига ҳам ўхшамайди. Улар ҳамма учун битта фақатгина қонун бўлган, масалан ҳал этишга турли усул билан ёндошиш талабаларнинг индивидуаллиги ихтиёрига берилган». Академик расм чизиш машғулотида талабалар ижодий фаолиятини фаоллаштириш учун бир томондан уларда кучли ҳиссиёт ва эстетик ҳаяжон уйғотиш керак, иккинчи томондан эса-уларда ишни бошлашдан аввал қандай ҳиссиёт ва ҳаяжон пайдо бўлишини кузатиш керак. Бир хилларида топшириқни педагог айтганидек, бажариш истаги пайдо бўлади ва улар ишга киришадилар. Бошқалари эса, аксинча, ўзларига ишончи йўқ, қўрқадилар, бу топшириқни бажаришга кучим етмайди деб ўйлайдилар. Бундай вақтда педагог энг аввал қўрқинчини енгиб ўтиш кераклигини таъкидлаши лозим. Аксинча ўзига ишончини уйғотиши, қўйилган вазифани бажара олиши мумкинлигига ишонтириши керак. Бошқача айтганда ижобий эмоциялар уйғотиши керак. Бу вазиятда ижодий фаолиятни фаоллаштириб, педагог ҳар бир талабага жуда диққат билан эътибор бериши керак: биринчи ҳолда талабани рағбатлантириб унинг ижодий ташаббусини тўғри йўлга солиш керак; бошқа ҳолатда эса аксинча, дарҳол тўхтатиш, унинг янглишаётганини тушунтириш ва унинг диққатини ўқув топшириғини бажаришга жалб этиш керак. Ўз талабаларида ижодий қобилиятни ривожлантириб, педагог билим ва кўникмаларга қизиқишини, мустакиллигини, ижодий ташаббусини, унга талабчанликни ҳисобга олиши керак.

НАТИЖАЛАР

Кўп йиллик натижаларга кўра, талабалар бир-биридан идроки ва характери бўйича ҳам, туғма қобилияти билан ҳам анча фарқ қиладилар. Бу индивидуал фарқлар расм чизишга ўқитиш боришига ўз таъсирини кўрсатади. Уларни аниқлаб ва фойдаланиб, педагог талабалар билан керакли алоқа ўрната олади ва уларнинг ҳар бирини тўри йўлга сола олади, яъни унинг бадиий-ижодий қобилиятини очади ва уларни ривожлантиради. Талаба академик топшириқни бажарганида, масалан, яланғоч одамнинг гавдасини тасвирлаганда, улар ҳаммаси тасвирни кўриш бир хил тамойил ва усуллари бўйича иш олиб

борадилар. Аммо индивидуаллик психологик хусусиятлари ҳисобига улардан ҳар бир натурани ўзига қабул қилади ва акс эттиради ва ҳар бир расмда тасвирлаш тилининг индивидуал мазмундорлиги таъсирини кўрсатади. Бунда шуни эсда сақлаш керакки, қобилият фақатгина ривожланишдагина мавжуд бўлади ва бу ривожланиш фақатгина амалий фаолият жараёнида амалга оширилиши мумкин. Расм чизишга қобилият ўз-ўзидан юзага келмайди, у фақатгина тасвирий фаолият билан шуғулланиш даврида намоён бўла олади. Тасвирий илм асослари ҳақида билим олар экан (перспектива қонунлари, соялар назарияси, анатомия), тасвирлаш маҳорат ва кўникмаларини эгаллаб, расм чизувчи бир вақтнинг ўзида ўз ижодий қобилиятини ҳам ривожлантиради.

МУҲОКАМА

Академик расм чизиш машғулотида талабаларнинг бадий-ижодий қобилиятларни ривожлантиришнинг муҳим омили шундаки, ўқув вазифасини ўзлаштириш жараёнида ижобий ва эмоционал муносабатини фаоллаштириш

керак. Бундай фаоллаштиришнинг психологик-педагогик шартлари эмоционал кайфият ҳосил қилиш педагог ва талаба ўртасида ўзаро алоқалар ўрнатилиши, яъни, тасвирлаш босқичларида амалий ишларни бажариш усуллари педагог кўрсатиб бериши, натурадаги эътиборни тортувчи иккинчи даражали шаклларни йўқотиш, фанлараро боғлиқликни амалга ошириш талабаларга таъсир этишнинг педагогик усуллари турли-тумандир. Аслида тасвирий санъат дастурларида хотирада эслаб қолган шаклларни ва тасаввурдан ҳосил қилиш бўйича мустақил расм чизиш махсус топшириқлари кўзда тутилган. Лекин бугунги кунда таянч олий таълим муассасалари томонидан тасдиқланиб Республиканинг барча турдош ОТМга етказилаётган дастурларда бу муҳим машғулоти тури кўзда тутилмаган. Бу топшириқларни бажаришда талаба ўз билим ва кўникмаларини мустақамлаш билан бирга, уларни ижодий қайта тушуниб англаб етади.

Мустақил ишни бажариш аудиторияда бўлса ҳам, уйда бўлса ҳам алоҳида куч билан ижодий фаолиятни фаоллаштиради. Уйга берилган топшириқлар муаммоли хусусиятига эга бўлиши керак, чунки уларда ижодий ёндошишни талаб этувчи бир қатор масалаларни мустақил ечишига тўғри келади.

Муаммоли вазиятдан талаба тадқиқотчилик кўринишида ёндошишни, мустақил равишда билимлар излаб топишни, расм чизиш соҳасидаги ўз кўникмаларидан янгича фойдаланишни талаб этади. Бунинг учун у қадимги тасвирий усталарининг тасвирий санъат соҳасидаги қимматли фикрларини таҳлил қилиши, уларни анализ ва синтез қилиш натижасида ўзининг ижодий

йўлини танлаши лозим. Муаммоли вазият мантикий, ижодий фикрлашга ўргатади, кизиқтиради, фанни чуқур эгаллашида асос ҳисобланади. Бу ерда педагогнинг методик ишланмалари жуда муҳим аҳамият касб этади. Яъни, муаммони моҳирлик билан ифода этиб бериш, ундан асосий бўлмаган кичик муаммоларни ажратиб чиқариш, ижодий фикрлашни фаоллаштириш.

Қаламтасвир машғулотларида талабалар ижодий қобилиятларини ривожлантиришда атроф-муҳитнинг таъсирини, алоҳида ижодий жараён билан боғлиқ шахслар ва жамоанинг ўзаро муносабатини ҳисобга олиш зарур. Ўқув материалларини ўзлаштира бориб, ҳар бир талаба, ўз қобилиятига биноан натижаларга эришади ва шу билан бир вақтда ўз расмини ўртоқлари чизган расм билан солиштиришга ҳаракат қилади, буни фақатгина ўз ишини баҳолаш учунгина эмас, балки яна ўртоқларидан бирор нарсага ўрганиш учун бажаради. Кўпинча ўрганиб олиш тақлид қилишга айланади, лекин бунинг ҳеч ёмон томони йўқ, агарда бу ўқув материални яхши ўзлаштиришга ва ижодий фаолиятини фаоллаштирадиган бўлса. Соғлом рақобатчилик ижодий қобилияти ривожланишига фойдали ва самарали таъсир кўрсатади. Буни қадимги бадий академиянинг етук рассомлари ҳам таъкидлаб ўтганлар ва муваффақият билан амалиётга татбиқ этганлар. Бадий Академия талабалари билан бундай шаклдаги ишлар икки мақсадни кўзлаган: расм чизишга ўқитиш ягона талаб ва тамойилларини тасдиқлаш ва ҳар бир талабанинг ижодий фаолиятини фаоллаштириш, ижодий қобилиятини ривожлантириш. Академик расм чизишда ижодий фаоллик даражасини ўқув вазифаларини бажариши натижалари асосида, талабанинг билим ва кўникмаларини ҳисобга олиб, унинг шаклларни идрок этишига йўналганлигини, тасвирга юқори даражада бадийлик кирита олиш қобилиятини ҳисобга олиб аниқлаш мумкин. Масалан, оддий геометрик жисмларни чизишда, бир талаба фақатгина тасвирни қурилишининг тўғрилигини кузатиб боради, натижада тасвир оддий чизмага ўхшаш хусусиятга эга бўлиб чиқади. Педагог талабанинг ўқув масалаларини ҳал этишга ижодий ёндошиш даражасини баҳолаш экан, кучли ёки кучсиз фаоллигик сабабларини аниқлаши керак бўлади. Бунинг сабаблари турлича бўлиши мумкин: бири бўш амалий тайёргарликка эга ва унга қўшимча машқлар зарур бўлса, иккинчисига ишончсизлик ҳалал беради. Бу ерда расм чизувчининг кайфиятини кўтариш керак. Учинчи талабада эса, шаклнинг ҳажмдорлигини қабул қилиш ҳисси ҳали яхши ривожланмаган, у шакл қурилиши тўғрисида мантикий тўғри фикрлайди, лекин уни тушуниб қоғозда тасвирлишни эгалламаган. Бу ерда талабага шаклларни тўғри ва ҳажмдор қабул қилиш ва уларнинг фарқини тушунтириш керак, иккинчидан эса, предмет шаклини тасвирлаш хусусиятларини ва

қонуниятларини расмда кўрсатиб бериш керак. Ижодий қобилиятларини ривожлантириш ва ўқув вазифасини бажариш жараёнида ҳар бир талаба ўзини интизомли тутиши, уюшқоқликни тарбиялаши керак. Шунингдек, талабанинг вазифани бажаришда иродали бўлишга педагог алоҳида эътибор қаратиши керак.

ХУЛОСА

Хулоса ўрнида шуларни айтиш керакки, ирода талабанинг вазифа бажариш босқичларининг ҳамма босқичларида керак бўлади. Вазифани ижобий бажаришда талаба ўқув вазифага қўйилган мақсадни англаб етиш, тасвирлаш жараёнида усуллар ҳақида тўғри қарор қабул қилиш ва тасвирлашда методик изчилликликни танлаши лозим. Кузатишлар шуни кўрсатадики, кўпчилик талабаларда ирода кучи ишнинг охирги босқичида анча пасайиб қолади. Лекин унинг ижодини педагог маъқуллаши, рағбатлантириши, керак бўлганида амалий ёрдам бериб қўллаб туриши лозим. Педагогика ва психологиядан маълумки, ирода, онглилик фаоллик, мақсадга интилиш, ижодий қобилиятнинг такомиллашишини узвийликда бошқаради. Талабаларда ижодий қобилияти ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлган ирода, тиришқоқлик, мақсадга интилиш турлича бўлиши мумкин ва уларни илғаб олишга педагог ҳар бир талаба билан алоҳида мунтазам муносабатлар давомидагина эришиши мумкин.

REFERENCES

1. Baymetov, B. B., & Muratov, K. K. (2020). Self Sketches as a Tool in the Professional Training of a Future Artist-Teacher. *Solid State Technology*, 224-231.
2. Baymetov, B. B., & Sharipjonov, M. S. O. (2020). Development Of Students' Descriptive Competencies In Pencil Drawing Practice. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 261-267.
3. Boltabayevich, B. B., & Shodievna, B. O. (2020). Individual Approach To The Formation Of Artistic And Creative Talents Of Students In Art Schools. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 637-642.
4. Boltabayevich, B. B., & Pardaboy, K. (2020). SCIENTIFIC AND THEORETICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF COMPOSITIONAL ABILITIES OF STUDENTS IN PAINTING CLASSES. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol*, 8(3).
5. Boltaboevich, B. B., & Ogiloy, K. (2008). MASTER OF HISTORICAL PORTRAIT GENRE, A TEACHER WHO CREATED A SCHOOL IN THE FIELD OF FINE ARTS PEOPLE'S ARTIST OF UZBEKISTAN PROFESSOR MALIK NABIEV (1906-2008).

6. Sultanov Kh.E. Innovation technology clusters use of technology in illustration / International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 04, 2020: ISSN: 1475-7192. P. 3871-3879;
7. Sultanov Kh.E., Sobirov S.T., Исматов У.Ш. Illustration and the Influence of Illustrator on Children's Understanding of Fairy Tales and Works of Art in Books / International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 05, 2020 ISSN: 1475-7193// p.3526-3533;
8. Байметов, Б. Б., Собиров, С. Т., & Исматов, У. Ш. (2019). ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЕЙ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА. *Вестник науки*, 1(7), 63-66.
9. Байметов, Б. Б. (2020). ПЕДАГОГИКА ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАЛАБАЛАРГА КОМПОЗИЦИЯ ФАНИНИ ЎҚИТИШНИНГ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИ. *Science and Education*, 1(7).
10. Байметов, Б. Б., Султанов, Х. Э., & Муратов, Х. Х. (2019). ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ АКТИВИЗАЦИИ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ПРАКТИЧЕСКИХ ЗАНЯТИЙ. *Вестник науки*, 1(7), 67-71.
11. Байметов, Б. Б., Султанов, Х. Э., Муратов, Х. Х., & Сабилов, С. Т. (2018). НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПОЗИЦИОННЫХ СПОСОБНОСТЕЙ У СТУДЕНТОВ НА ЗАНЯТИЯХ ПО ЖИВОПИСИ. In *Современная научная мысль* (pp. 83-94).
12. Байметов, Б. Б., & Талипов, Н. Х. (2016). МЕТОДИЧЕСКАЯ ПОСЛЕДОВАТЕЛЬНОСТЬ ВЕДЕНИЯ РАБОТЫ НАД ЖИВОПИСНЫМ ПОРТРЕТОМ В ПЕДАГОГИЧЕСКОМ ВУЗЕ. *Научная дискуссия: вопросы педагогики и психологии*, (4-1), 46-50.
13. Талипов Нозим Хамидович Байметов Ботир Болтабаевич. Методическая последовательность работы над живописным портретом в педагогическом ВУЗе. 2016/4. Журнал. НАУЧНАЯ ДИСКУССИЯ: ВОПРОСЫ ПЕДАГОГИКИ И ПСИХОЛОГИИ. Том 1. Номер 4 (49). Страницы. 46-51. Издатель Наука, образование и культура.
14. Султанов Х.Э., Бекмуродова Ш. Искусство Узбекистана, его итоги, достижение и перспективы / МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ научный журнал// №4 -2016: -С. 1241-1243;
15. Shuhratovich, I. U. (2020). Technologies of working on graphic materials in fine arts classes (on the example of working still life in the pen. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8 (4), Part II, 41-45.
16. Botir Boltabayevich Baymetov, Laylo Mirsoatova OLIY PYEDAGOGIK TA'LIMDA INSON QOMATINI TASVIRLASHNING NAZARIYASI VA METODIKASI *Science and education journal*. 2020/8. Стр. 467-476.
17. Botir Boltabayevich Baymetov, Ulfat Shuxratovich Ismatov PEDAGOGIKA OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA TALABALARINI BOSH NAMUNASINI TASVIRLASHGA O'RGATISH ORQALI TYEXNIK MAHORATLARINI TAKOMILLASHTIRISH *Science and education journal*. 2020/8. Стр.476-485.

КОМПЕТЕНЦИЯВИЙ ЁНДОШУВ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МАТЕМАТИК САВОДХОНЛИГИ ВА МАДАНИЯТИНИ ОШИРИШ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

Бегзод Алимов

Чирчик давлат педагогика институти ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада узлуксиз математик таълим тизимининг умумий ўрта ва касб-хунар таълими бўғинларида компетенциявий ёндошувни жорий этишнинг илмий-услубий асослари таҳлил қилинади. Контекстли масалалардан тизимли фойдаланиш ўқувчилар математик саводхонлигини ошириш ва математик маданиятини шакллантириш имконини бериши асосланади.

Калит сўзлар: компетенция, компетентлилик, таянч компетенция, предметли компетенция, математик компетенция, контекст, контекстли масала, математик саводхонлик, математик маданият.

COMPETENT APPROACH AS A MEANS TO INCREASE MATHEMATICAL LITERACY AND CULTURE OF STUDENTS

Begzod Alimov

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

The article submits the analysis of scientific-methodological basis of realizing competency approach in continuous mathematic education within secondary as well as secondary special level. It is evidenced that the systematic usage of contextual tasks enables learners to increase their mathematical proficiency and from the mathematic culture in them.

Keywords: competence, competency, core competence, subjective competence, mathematic competence, context, contextual task, mathematic proficiency, mathematic culture.

КИРИШ

Бугунги кунда жамият таълим, шу жумладан математик таълим мазмунига нисбатан ўз қарашларини ўзгартирмоқда. Асосий эътибор таълим олувчиларнинг ўз билим ва малакаларини ҳаётий вазиятларда қўллай олиш қобилиятларини ривожлантиришга қаратилмоқда.

Кўпгина олимлар ва амалиёт ўқитувчилар математик таълим сифатини ошириш йўлларида бири математика ўқитишда компетенциявий ёндошувни амалга ошириш деб ҳисоблайдилар. Бу ёндошув билимларнинг аҳамиятини

инкор қилмайди, лекин асосий эътиборни таълим олувчида ўзлаштирилган билимларни ҳаётда қўллай олиш қобилиятини шакллантиришга қаратади.

Мамлакатимиз узлуксиз таълим тизимида ҳам компетенциявий ёндошувга катта аҳамият берилмоқда. Ҳозирги кунда таълим мазмунида узвийликни таъминлаш мақсадида умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълими бўғинларида умумтаълим фанлари бўйича компетенциявий ёндошув асосида давлат таълим стандартлари ва ўқув дастурлари лойиҳалари ишлаб чиқилиб тажриба-синовдан ўтказилмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ушбу мақолада узлуксиз математик таълим тизимининг умумий ўрта ва касб-ҳунар таълими бўғинларида компетенциявий ёндошувни жорий этишнинг илмий-услубий асослари таҳлил қилинади.

Мазкур таълим бўғинлари муассасаларида математика ўқитишнинг асосий вазифаларидан бири - бу ўқувчиларни кундалик ҳаётга тайёрлаш ва уларнинг шахсини ривожлантиришдир.

“Компетентлилик” ва “компетенция” тушунчалари компетенциявий ёндошувнинг асосий тушунчалари ҳисобланади.

Олий таълимнинг Давлат таълим стандартларида компетенция ва компетентлилик тушунчаларига қуйидагича таърифлар берилган:

компетенция - билим, малака ва шахсий сифатларни маълум соҳада муваффақиятли фаолият учун қўллай олиш;

компетентлик - шахснинг муайян таълим йўналиши ёки мутахассислиги бўйича олган билим, малака ва кўникмалари ҳамда шаклланган шахсий хислатларини меҳнат фаолиятида муваффақиятли қўллай олиш қобилиятидир [7].

Замонавий таълим амалий йўналганлиги сабабли таълим муассаси фаолиятининг асосий натижаси билим, кўникма ва малакалар тизими эмас балки қуйидаги таянч компетенциялар мажмуи бўлиши лозим:

1. Мазмунли-маъноли – атроф-оламни кўра билиш, унда ўз йўналишини топа олиш, ўз ўрни ва вазифасини англаб етиш, ўз ҳатти-ҳаракатларининг мақсадли ва маъноли йўналишларини танлай билиш, тезкор қарорлар қабул қилишга тайёрлик.
2. Умуммаданий – таълим олувчининг миллий ва умуминсоний маданиятнинг ўзига хос жиҳатлари, инсон ва инсоният, алоҳида олинган миллатлар ҳаётининг маънавий асослари, оилавий, ижтимоий, жамиятдаги ҳодиса ва анъаналарнинг

маданий асослари, инсон ҳаётида фан ва эътиқоднинг ўрни, бўш вақтни самарали ташкил этиш усулларида хабардорлик.

3. Ўқув-билиш - таълим олувчининг мустақил билиш фаолиятга тайёргарлиги: мақсадни аниқлаш, режалаштириш, таҳлил қилиш, рефлексия, ўқув-билиш фаолиятида ўз-ўзини баҳолаш, далилларни нотўғри фикрлардан ажрата олиш кўникмаси, ўлчаш малакаларига эга бўлиши, статистик ва бошқа методлардан фойдалана олиши.

4. Ахборотли-таълим олувчининг турли ахборот манбаалари билан ишлай олиш, зарурий маълумотларни излаш, таҳлил қилиш ва танлаб олиш, уни ташкил этиш, қайта ишлаш, сақлаш ва узатишга тайёргарлиги.

5. Коммуникатив-таълим олувчининг зарур тилларни, таниш ва нотаниш инсонлар ва ҳодисалар билан ўзаро муносабат усуллари билиши, гуруҳда ишлаш малакаси, жамоада турли махсус вазифаларни эгаллаши.

6. Ижтимоий-меҳнат - таълим олувчининг фуқаролик ва жамоатчилик фаолиятида (фуқаролик, кузатувчилик, вакиллик вазифаларини бажариш), ижтимоий-меҳнат соҳасида (истеъмолчи, харидор, ишлаб чиқарувчи, мижоз ҳуқуқлари) оилавий муносабатлар ва бурчлар борасида, иқтисодий ва ҳуқуқий соҳаларда билим ва тажрибаларга эга бўлиш.

7. Шахсий - таълим олувчининг ўз-ўзини жисмоний, руҳий ва ақлий жиҳатдан ривожлантириши, ҳиссий назорат қила олиш ва ўз-ўзини қўллаб-қувватлаши.

Энг муҳим компетенциялардан бири бўлган учинчи компетенцияни батафсил қараб чиқамиз.

Ўқув-билиш компетенцияси - бу ўқувчининг ўрганилаётган реал объектлар билан мос қўйилган мустақил билиш фаолияти, мантикий, методологик умумтаълим фаолияти элементлари соҳасидаги компетенциялар мажмуи бўлиб, унга мақсадни аниқлаш, режалаштириш, таҳлил, рефлексия, ўқув-билиш жараёнини баҳолаш бўйича билим ва малакалар киради.

Мазкур компетенцияга эга бўлиш орқали таълим олувчи ўрганилаётган объектга нисбатан қуйидаги самарали фаолият юритиш малакаларига эга бўлади: бевосита ҳаётий вазиятда билимларни қўллаш олиш ва ностандарт вазиятларда ҳаракат қилиш усуллари эгаллаш, муаммони эвристик усул билан ҳал этиш.

Мамлакатимизда таълим мазмуни ислоҳ қилинаётган бугунги кунда таълим мазмунининг асосини таълим олувчиларда таянч компетенцияларни шакллантириш ва ривожлантириш ташкил этади.

Таянч компетенциялар - деганда таълим олувчи учун долзарб ҳисобланган муаммоларни ечишда ноаниқ вазиятларда мустақил ҳаракат қила олиш қобилияти тушунилади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Барча фанлар учун умумий бўлган таянч компетенциялардан ташқари ҳар бир фанга хос компетенциялар ҳам мавжуд бўлиб, улар предметли компетенция деб аталади. Предметли компетенция – бу аниқ ўқув фани соҳасида аниқ бир амалларни самарали бажариш ва тор мутахассислик бўйича бирор предмет доирасида кўникма, малака ва фикрлаш услубларини қамраб олган махсус қобилиятлар. Масалан, математик компетенция предметли компетенция ҳисобланади.

Математик компетенция - бу маълумотлар (вазият) ни тузилмалаштириш, математик муносабатларни қисмларга ажратиш, вазиятнинг математик моделини қуриш, уни таҳлил қилиш ва зарур тузатишлар киритиш, олинган натижаларни талқин қила олишдир. Бошқача айтганда, ўқувчиларнинг математик компетенцияси - бу уларнинг кундалик ҳаётда юзага келадиган муаммоларни ҳал этиш учун математикани тўғри қўллай олишидир.

Компетенциялар мажмуи, бирор предметли соҳада самарали фаолият кўрсатиш учун зарур билим ва тажрибалар мавжудлиги компетентлилик деб аталади.

Компетентлилик билимлар ва кўникмаларнинг, бу билимлар ўзлаштириш жараёнида ечилмаган масалаларни ечишга қўлланилишида намоён бўлади.

Умумтаълим, ўрта махсус, касб-хунар таълими Давлат таълим стандартларида математик компетентлилик даражасини тавсифлаш учун фойдаланиладиган битирувчилар тайёргарлигига қуйидаги талаблар шакллантирилган:

- даражалар, илдизлар логарифмлар, тригонометрик функцияларни ўз ичига олган формулалар бўйича, зарурат бўлганда эса маълумотномалар ва содда ҳисоблаш қурилмаларидан фойдаланиб амалий ҳисоблашларни бажариш;
- содда математик моделларни қуриш ва тадқиқ қилиш;
- ҳаётий боғланишларни математик функциялар ёрдамида ифодалаш ва график кўринишди тасвирлаш;
- реал жараёнлар графикларини қуриш ва талқин қилиш;
- геометрик, физик, иқтисодий ва бошқа тадбиқий масалалар билан бир қаторда энг катта ва энг кичик қийматларни топишга доир масалаларни математик аппаратларни қўллаб ечиш;

- графиклар, диаграммалар кўринишида берилган сонли маълумотлар ва статистик характердаги маълумотларни таҳлил қилиш;
- амалий масалаларни ечишда реал объектлар ҳажм, юза ва узунликларини, зарурат бўлганда маълумотнома ва ҳисоблаш қурилмаларидан фойдаланиб ҳисоблай олиш;
- бажарилган амаллар натижаларини баҳолаш учун маълум бўлган формулалардан фойдалана олиш;
- турли шаклларда тасвирланган маълумотлардан кераклиларини ажратиб олиш ва қайта тавсифлаш;
- мураккаб бўлмаган ҳаётий ҳодиса ва жараёнларни тавсифлаш учун эҳтимоллар назарияси ва статистика элементлари бўйича билимларни қўллаш;
- амалий масалаларни ечиш жараёнида реал объектларнинг узунлик, юза ва ҳажмларини ҳисоблай олиш [6].

Ҳар бир масала объект сифатида инсон билан ўзаро муносабат жараёнида билиш маълумотига айланивчи маълумотни ўзида акс эттиради. Демак, математика фанининг ихтиёрий ўқув масаласи билиш масаласи ҳисобланар экан [8].

Ўқувчилар компетентлигини текшириш учун икки турдаги масалалардан математик ва контекстли (амалий йўналтирилган) фойдаланилади.

Контекстли масала деганда уни ечиш жараёнида математикани қўллаш, унинг ечими ва ечимни талқин этишга таъсир кўрсатувчи шароит яратиш имконини берувчи масала тушунилади.

Бундай масалаларни ечишда оғирлик маркази ҳаётий вазиятнинг моделини қуришга тушади. Айнан модел тузиш юқори даражадаги математик тайёргарликни талаб этади ва умуммаданий деб аташ мақсадга мувофиқ бўлган таълим натижаси ҳисобланади.

Замонавий таълимнинг амалий йўналтирилганлиги туфайли мактаб ва касб-ҳунар коллежлари фаолиятининг асосий натижаси билим, кўникма ва малакалар тизими эмас, балки таянч компетенциялар мажмуи бўлиши лозим.

Мактаб ва касб-ҳунар коллежлари математика таълимида масалалар ечиш ўқув фаолиятининг асосий тури ҳисобланади. Шунинг учун таянч компетенцияларни компетенциявий йўналтирилган махсус масалалар орқали шакллантириш мақсадга мувофиқ. Лекин, бундай масалалар дарслик ва ўқув қўлланмаларида кўп эмас. Контекстли масалалар кўп меҳнат талаб этади. Шу сабабли ўқитувчилар бундай масалалардан дарсларда кам фойдаланадилар. Шу

билан бирга контекстли масалалардан тизимли фойдаланиш ўқувчиларнинг математик саводхонлигини ошириш имконини беради.

А.А. Леонтьевнинг фикрига кўра математик саводхонлик деганда - “инсон умри давомида эгаллаган билимларини ўз ҳаёти ва фаолияти турли соҳаларидаги кенг қамровли ҳаётий муаммоларни ечишда фойдалана олиш кўникмаси” тушунилади.

Мактаблар ва касб-ҳунар коллежларида математик таълим жараёнини ўрганиш ўқувчиларини контекстли масалаларни ечишга ўргатиш зарурияти ва контекстли масалалардан ўқув жараёнида фойдаланиш методикаси ишлаб чиқилмаганлиги орасида зиддият мавжудлигини кўрсатди.

“Контекст” тушунчаси бошқа фанларга мантиқ ва лингвистика фанларидан кириб келган ва шу боис педагогика ва психологияда у ҳали категория даражасини олгани йўқ ва бу фанларга оид луғатларда учрамайди.

Психологияда контекст “вазият” (субъект ва уни ўраб турувчиларни фаоллаштириштирувчи шароитлар тизими) тушунчаси билан боғлиқ. Яъни, вазиятга ташқи шароитлар ва субъект ҳамда у алоқада бўлувчи инсонлар киритилади.

“Контекст” сўзи кенг маънога эга, яъни у орқали жисмоний ҳаракат, реплика, мотивлар тизимини ифодалаш мумкин.

Контекстли масала – бу ўқувчилар эгаллаган билим ва тажрибалари билан боғлиқ аниқ бир ҳаётий вазиятни акс эттирувчи берилганлар ва шартлардан иборат масала.

Контекстли масалада шахс ва жамиятнинг манфаатлари, касбий давлат таълим стандартлари талаблари ҳамда таълим олувчининг эҳтиёжлари кесишади.

Мактаб ва касб-ҳунар коллежларида математика курсини ўқитиш жараёнида контекстли масалалардан фойдаланиш борасидаги ижодий изланишлар уни қуйидаги “алгоритмлаштирилган” кўринишда ифодалаш имконини беради:

1. Навбатдаги дарс мавзусини аниқлаб бу мавзу бўйича ўқувчиларга нималар маълум эканлиги устида ўйлаш;
2. Мавзу мазмунида нималар ўқувчилар учун янгилик бўлишини аниқлаш;
3. Навбатдаги дарсда ўзлаштириладиган янги билимлар ўқувчилар учун қандай шахсий аҳамият касб этишини аниқлаш;
4. Юқоридаги саволларга жавобни умумий тарзда, яъни шахсий аҳамият касб этувчи муаммо кўринишида шакллантириш;

5. Таълим олувчилар таҳлил этиб ёки бажариб кўриб Сиз янги мавзуга кириш нуктаси сифатида танлаган вазиятни шахсий аҳамиятли муаммо сифатида англаб етишига имкон берадиган ҳаётий вазиятни шакллантириш;

6. Ушбу вазиятни тавсифловчи матнни, яъни контекстли масала шартини шакллантириш;

7. Вазиятни таҳлил этишни талаб қилувчи ёки вазиятга мос тушувчи ҳаракатларни бажаришни талаб этувчи топшириқни шакллантириш;

8. Ҳосил қилинган контекстли масаланинг сифати ва кутилаётган самарадорлигини куйидаги икки нуктаи назардан баҳолаш:

а) дастурда кўзда тутилган мавзуга мос муаммо билан тўқнашиш имконини берадими?

б) масаланинг таълим олувчилар ўзлаштирган янги билимларнинг шахсий аҳамияти ҳақидаги саволларга жавоб олишлари учун мўлжалланганлиги.

Ўқувчиларнинг математик тайёргарлиги даражасига таянган ҳолда контекстли масалалар уч даражага ажратилади.

Биринчи даража (амалга ошириш даражаси) математик далиллар, методларни қўллаш ва ҳисоблашларни бажаришни кўзда тутди. Ўқувчилар базавий математик билимларни стандарт ва тўлиқ шакллантирилган вазиятларда қўллашлари, бир қадамли матнли масалаларни ечишлари, оддий алгебраик боғланишларни тушуниб етишлари, жадвал ва графикларда акс эттирилган маълумотларни ўқишлари мумкин.

Иккинчи даража (боғланишларни ўрнатиш даражаси) қўйилган масалани ечиш учун зарур турли математик мавзулар бўйича материаллар орасида боғланиш ва интеграцияни ўрнатишни назарда тутди. Ўқувчилар ўз билимларини етарлича мураккаб вазиятларда қўллашлари, кўп қадамли масалаларни матнли ечишлари, маълум формулалардан фойдаланиб ифодалар тузиш, чизиқли тенгламалар системасини ечиш каби бир қатор унчалик мураккаб бўлмаган алгебраик топшириқларни бажаришлари мумкин.

Учинчи даража (мулоҳаза даражаси) - умумлаштириш ва ҳиссий билишни талаб этувчи математик фикрлашни кўзда тутди. Ўқувчилар зарур маълумотларни излаб топишлари, умумлаштиришлари, ностандарт масалаларни ечишлари, берилган маълумотларга кўра хулосалар чиқаришлари ва уларни асослашлари, берилган катталикларнинг ўзгаришини фоизларда ҳисоблашлари, алгебраик тушунча ва боғлиқликлар ҳақидаги билимлари асосида мураккаб бўлмаган вазиятлар математик моделларини тузишлари мумкин. Учинчи даража масалаларда энг аввало қаралаётган вазиятдан

математик воситалар ёрдамида муаммони ажратиб олиш ва унинг математик моделини қуришни назарда тутди.

Математик компетентлиликни аниқлаш назариянинг ҳам, амалиётнинг ҳам асосий масалаларидан бири ҳисобланади. Баъзида математик компетентлилик тушунчасини математик саводхонлик тушунчаси билан бир қаторда қўйишади [5].

С. Березин математик саводхонликни қуйидагича таърифлаган: “математик саводхонлик-маълум бир соҳада бирор бир вазифани бажариш учун зарур бўлган математик билимларнинг мавжуд бўлиши ва математик атамаларни тўғри қўллаш кўникмаси” [4].

Бу тушунча ўзида нафақат атамашунослик саводхонлиги, балки математик нутқ (оғзаки ва ёзма), ҳисоблаш ва график маданиятини жамлайди ва унинг мазмунини ўзида қуйидаги қобилиятларни акс эттиради:

- теварак-атрофда юзага келадиган ва математик воситалар ёрдамида ечилиши мумкин бўлган муаммони англаб етиш;
- бу муаммоларни математик тилда ифодалаш;
- бу муаммоларни математик билим ва методлардан фойдаланиб ҳал этиш;
- қўлланилган ечиш методларини таҳлил қилиш;
- қўйилган муаммо нуктаи назаридан келиб чиққан ҳолда олинган натижаларни тавсифлаш;
- қўйилган муаммо ечими натижаларини шакллантириш ва натижани расмийлаштириш.

Баъзида “математик саводхонлик” ва “математик маданият” тушунчалари бир-бирига тенглаштирилади. Математик маданият тушунчаси кўп қиррали ҳисобланади. Турли тадқиқотчилар (Н. Гвоздович, С. Гуцанович, В. Ильяшенко, В. Крутецкий, С. Мациевич ва бошқалар) томонидан математик маданият турлича талқин этилган ва унинг компонентларининг турли тизимлари ажратиб кўрсатилган. Унинг касбга йўналтирилган ҳолда шакллантирилиши мақсадга мувофиқ таъкидланган.

Математик маданиятни шакллантириш самарадорлиги инсоннинг қай даражада математик қобилиятларга эга эканлигига жуда ҳам боғлиқ. Бугун ва яқин келажакда ҳар бир давлат жуда мураккаб ва тез ўзгараётган замонда муваффақиятларга эришиш учун математик саводхон фуқароларга эга, инсонлар тадқиқотлар ва сўровларда талаблар қўйиш ва хулосалар чиқариш, уларнинг аниқлигини таҳлил қилиш учун математик саводли бўлишлари лозим.

Е.А. Бунемович “математика дарсларига реал ҳаётдан вазиятлар киритиш имкониятини қўлдан бермаслик керак” - деб маслаҳат беради. У “математика-

умуминсоний маданиятининг бир қисми ва ҳатто ижтимоий соҳа мутахассиси ҳам математика асосларини яхши билмаса омма олдиди уялиб қолиши мумкин” деб ёзади [2]. Афсуски, бугунги кунда бундай ҳолатлар тез-тез учраб туради.

Масалан, қурувчилик ишига оид манбааларда дала ҳовли учун тўғри бурчакли тўртбурчак шаклидаги майдонни белгилаб майдоннинг “тўғри бурчакли” эканлиги тўғрисида хулоса қилиш учун тўғри тўртбурчак диагоналлари ўлчаш ва солиштириш тавсия этилади. Бу усул ишончлими? [3].

Диагоналар тенглиги - тўғри бурчакли тўртбурчак хоссаси. Агар диагоналар ҳар хил бўлса, ишни қайтадан бажаришга тўғри келади. Лекин тўғри бурчакли тўртбурчакнинг қаралаётган хоссаси унинг белгиси ҳисобланмайди, чунки диагоналар тенглигини “тенг ёнли трапецияда ҳам қўриш мумкин”. Шундай қилиб, тавсия этилган услуб фойдали, аммо у кафолатланган натижани бермайди.

ХУЛОСА

Шундай қилиб хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, математик компетентлилик, математик саводхонлик ва математик маданият интеллектуал компетентлилик мазмунини ташкил этади. Айнан, математика бўйича махсус шакллантирилган билим, қўникма ва малакалар интеллектуал компетентлиликнинг асосий ташкил этувчилари ҳисобланади. Математик компетентлиликни шакллантириш ва текширишда эса контекстли масалалар муҳим рол ўйнайди.

REFERENCES

1. Петров В.А. Математика. 5-11 кл. Прикладные задачи: учебно-методическое пособие. – М.: Дрофа, 2010.
2. Бунимович Е.А. [Слово главного редактора] // Математика в школе. – 2011. - № 9
3. Петров В.А. Задачи на проверку математической компетентности учащихся. //Математика в школе. – 2012. - № 5.
4. Чашечникова О.С. Деякі аспекти формування математичної грамотності учнів / Чашечникова О.С., Мельникова М.В., Носаченко Л.В., Тверезовська Ю.М., Шевченко Н.О. // Матеріали Всеукраїнської науково-метод. конфер. «Розвиток інтелектуальних вмінь та творчих здібностей учнів і студентів в процесі навчання математики». – Суми, - 2009. – С. 103-105.
5. Раков С.А. Математична освіта: компетентнісний підхід з використання ІКТ: [монографія] / Раков С.А. – Харків: Факт, 2005. – 360 с.
6. Хуторской А.В. Технология проектирования ключевых и предметных компетенций // электронный ресурс: Интернет – журнал «Эйдос». – 2002.
7. Компетентностный подход // Школьные технологии. - № 1. – 2005. - С. 7.
8. Алимов Б.Н. Юсупов Р.М. Касб-хунар коллежларида математикани ўқитиш жараёнида ўқувчиларни махсус фанларни ўқитиш жараёнида махсус фанларни ўргатишга тайёрлаш методикаси// Тошкент – “Фан ва технология” 2012.-103 б.

ЎҚИТИШНИНГ КЛАСТЕР УСУЛИ

Онахон Манноповна Жабборова Низомиддин Неъматович Бозоров

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада ўқитишнинг инновацион кластер усули ва унинг хусусиятлари, мазмуни, воситалари тўғрисида фикр юритилган, мазкур муаммога доир мулоҳазалар баён қилинган.

Калит сўзлар: ўқитиш, таълим, усул, кластер, ёндашув, муаммо, ечим, билим, тажриба, кўникма.

CLUSTER WAY OF TEACHING

Onakhon Mannopovna Jabborova Nizomiddin Nematovich Bozorov

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

This article discusses the innovative cluster method of teaching and its features, content, tools, and comments on this issue.

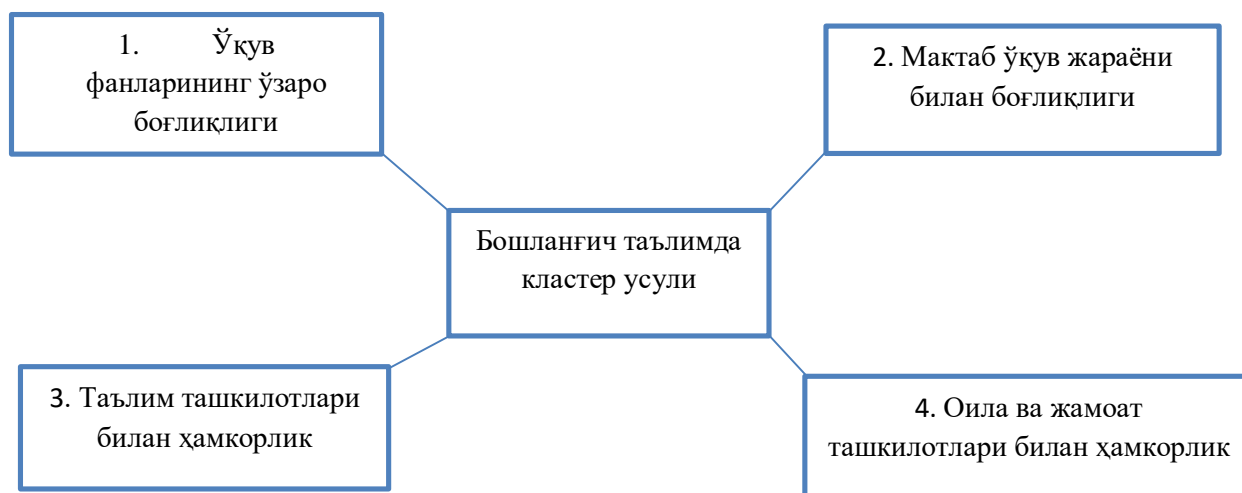
Keywords: teaching, learning, method, cluster, approach, problem, solution, knowledge, experience, skill.

КИРИШ

Мамлакатимизда таълим тизимида турли ислохотлар олиб борилмоқда. Шулардан бири албатта “Таълимда тизимида кластер методи” номли усулдир. Ушбу метод тажриба синов тариқасида Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институтида педагогик таълим инновацион кластери бош тадқиқот мавзуси сифатида танланган. Қўйида биз мазкур методни назарий жиҳатдан қисқача кўриб чиқамиз.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ўқитишнинг кластер усули – тармоқлар ва фанлар билан ўзаро интеграциялашувга асосланади. Шу жиҳатдан бошланғич таълимда ўқитишнинг кластер усули қуйидагича идрок этилади (1-чизма):

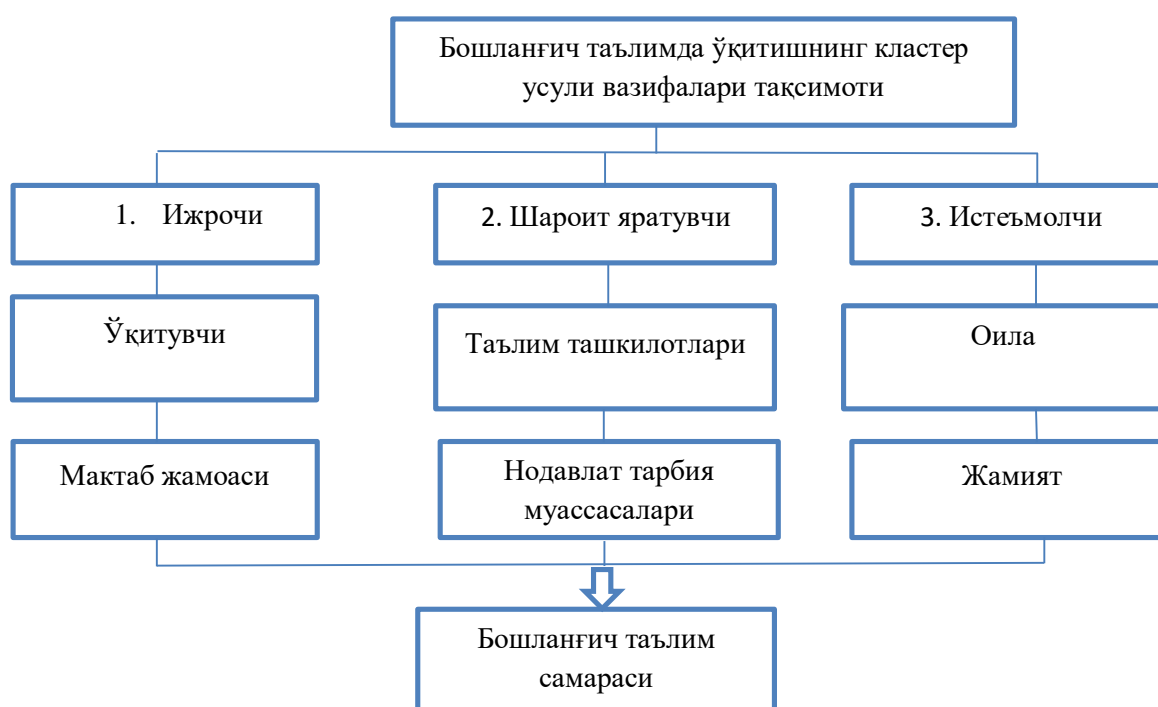
Эътибор берилса, бу ёндашувда икки масала муҳим ўрин тутди: боғлиқлик (интеграция) ва ҳамкорлик (концентрация). Унга кўра, боғлиқлик – ўқув фанлари ва ўқув жараёнининг узвийликка асосланишини; ҳамкорлик – таълим ва нодавлат тарбия ташкилотларнинг биргаликда ҳаракатини ифодалайди. Шу маънода бошланғич таълимда ўқитишнинг кластер усули ўқитиш ва тарбия ишида ягона мақсад сари интилишини англатади.

Бошланғич таълимнинг иштирокчилари кўп: ўқувчилар, ўқитуувчилар, ота-оналар, таълим ташкилотлари, нодавлат тарбия муассасалари (масалан, “Камалак” болалар ташкилоти) ва мактаб жамоаси. Бу иштирокчилар кластер усули воситасида бирлашади. Шу сабабли бошланғич таълимда ўқитишнинг кластер усулида қуйидагилар муҳим ўрин тутди:

- а) ягона мақсаднинг белгиланиши;
- б) иштирокчиларнинг ўз вазифасини бажариши;
- в) қулай ва осон воситаларнинг қўлланилиши;
- г) самарнинг баҳолашиб бориши.

Мазкур масалалар айниқса, бўладак педагоглар томонидан аниқ идрок этилиши лозим.

Кейинги пайтларда, баъзи тадқиқотларда ўқитишнинг кластер усули тўғрисида фикрлар юритилганида, ташкилотларнинг роли бўрттириб кўрсатилмоқда. Бироқ, бошланғич таълимда кластер усули қўлланилганида асосий вазифани ўқитувчи бажарувчини унутмаслик лозим. Қолган барча таълим ташкилотчилари ёрдамчи вазифани бажаради. Чунки бошланғич таълим ўқитувчиси “Ишлаб чиқариш” вазифасини қолган таълим иштирокчилари эса шароит яратувчи ва истеъмолчи функциясини бажаради. Шу жиҳатдан қуйидаги тизим идрок этилади (2-чизма).

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Бу ёндашувнинг амалий самараси таълим иштирокчиларининг ўз вазифаларини аниқ ва ўз вақтида бажаришига боғлиқ.

Ўқитишнинг кластер усулида қуйидаги хусусиятлар кўзга ташланиб туради:

- масаланинг назарий асосларини белгилаб олиш ва муаммоларнинг илмий ечишини топиш;
- муаммолар ечимини амалиёт билан боғлаш;
- индивидуал тажрибаларни амалий жараёнларда оммалаштириш;
- таълим-тарбия жараёнида жамоатчиликнинг кенг иштирок этиши.

Бу хусусиятлар олий педагогик таълим жараёнида бўлажак ўқитувчиларни кластер тизими асосида ўқитиш ва тарбиялаш йўналишларига мос равишда тайёрлашни тақозо этади. Шу сабабли Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институтида педагогик таълим инновацион кластери муаммолари фундаментал тарзда ўрганилмоқда. Унинг дастлабки натижаларини қуйидагича тавсифлаш мумкин:

- ўқитишда назария ва амалиёт уйғунлигига амал қилиш;
- кластер усулида ўқитишнинг муаммоларини тадқиқи этиш ва мақбул ечимлар топиш;
- бўлажак педагогик кадрларни тайёрлашда кластер асослари билан чуқур таништириш;

- кластер усулида амалга оширилаётган таълим ва тарбия жараёнининг самарасини амалий жиҳатдан баҳолаб бориш.

Бу хусусиятлар кейинги икки йил давомида институт жамоаси томонидан амалга оширилган илмий ва амалий тадқиқотлар ҳосиласини белгилайди. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 6 ноябрдаги “Ўзбекистоннинг янги тараққиёт даврида таълим-тарбия ва илм-фан соҳаларини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Фармонида бўлажак педагоглари “интеллектуал ва маънавий салоҳиятли янги авлод кадрлари этиб тайёрлаш” вазифаси қўйилган. Бу вазифанинг ижроси жараёнида бизнинг жамоа томонидан “Мактаб-лаборатория” лойиҳаси амалга оширилмоқда. Унда қуйидаги вазифаларга алоҳида эътибор берилаётганлигини эслатиб ўтиш жоиз:

- имкон қадар машғулотларни кластер усулида ўтиш;
- яратилаётган янги авлод дарсликларини ўқитувчининг методик қўлланмаси, ўқувчининг машқ дафтари ва мультимедия иловаси билан биргаликда комплекс тарзда нашрга тайёрлаш;
- кластер усули воситасида ўқувчиларнинг фанлар бўйича эгаллаган билимлари билан бир қаторда саводхонлик, компетенция ва шахсий сифатларини баҳолаб бориш;
- бўлажак ўқитувчиларнинг ва таълим иштирокчиларининг фаоллигини ошириш.

ХУЛОСА

Ўқитишнинг кластер усулида очиқлик, ошкоралик ва самарага интилиш методлари бирламчи ҳисобланади. Унга кўра, таълим берувчи ва таълим олувчилар ўртасида ҳамкорлик асослари бирламчи бўлади. Ўқитувчи назарий ва амалий кўникмаларни бериш билан чекланмайди, касинча, ўқувчининг амалий ўзлаштирганлик даражасини ўрганиб боради. Шу сабабли ўқитишнинг кластер усулида таълим иштирокчиларининг вазифалари аниқ бўлади. Бунда ўқитувчи мувофиқлаштирувчи ва йўналтирувчи вазифасини ҳам бажаради.

Мамалакатимизда ўқитишнинг кластер усули бўйича илк тажрибалар амалга оширилмоқда. Бунинг учун кенг кўламли тадқиқотлар ишларини фанлар кесимида амалга ошириш тақозо этилмоқда. Шу сабабли профессор-ўқитувчилар ва мутахассисларнинг илмий ҳамкорлиги асосида ўқитишнинг самараси белгиланиши керак.

REFERENCES

1. Шамова Т.И. Кластерный подход к развитию образовательных Систем.//Материалы по международного образовательного форума. Белгород.: Изд. БелГУ. Част 1. –С. 24-29
2. Мухамедов Г., Ходжамкулов У. Педагогик таълим инновацион кластери: таъриф, тавсиф, тасниф.-Чирчиқ., 2019.
3. Jabborova Onahon Mannapovna, Jumanova Fotima Uralovna, Mahkamova Shohida Rahmatullayevna. (2020). Formation of artistic perception of future teachers. International journal of pssycological and rehabilitation, 24(4), 4087-4095.
4. Jabborova Onahon Mannapovna. (2019). Psycholocial and pedagogical foundations of the formation of the artistic perception of students in secondary schools. European journal of research and reflection in educational sciences, 7(10), 9-14.
5. Jabborova Onahon Mannapovna, Ismoilova Dilafruz Muhiddinovna. (2020, may). Optimation of primary education. ACADEMICIA: An international multidisciplinary research journal, 10(5), 1229-1232.
6. Мардонов Ш.К., Жаббарова О.М. Задачи уроков изобразительного исскуства в начальной школе. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 862-870.
7. Tojiboeva Gulmira Rifovna, Pulatova Dildora Turgunovna. Pedagogik kompetentlik: nazariya va amaliyot. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 209-215.
8. Мусурмонов Рахматулла, Мусурманова Малуда. Ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантиришда инновациялар. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 777-783.
9. Karimjonov Alijan, Jabborova Onakhon Mannapovna. Improvement of cluster training system. Academicia An international multidisciplinary research journal, Kurukshetra (India), 2020, Issue 10, pp. 584-589.
10. Jabborova Onaxon Mannapovna, Umarova Zuhra Abduraxmanovna. Pedagogical conflicts in primary school students - as an important social-pedagogical problem. Solid State Technology, Great Britain, 2020, Issue 6, pp.235-241.
11. Мардонов Шукурулло Қўлдошевич, Хужамкулов Умид Негматович, Ботирова Шахло исомиддиновна, Шерматова Умида Сафаевна. The end to educate young people with the spirit of patriotism in the context of globalization. Journal of Critical Reviews, Malaysia, 2020, Vol.7, Issue 12, pp 166-169.
12. Мардонов Шукурулло Қўлдошевич, Қуттибекова Гулжан Тулепбаевна. Structure and Mechanisms of Action of The Educational Cluster. International journal of Psychosocial Rehabilitation, United Kingdom, 2020, Issue 07, pp. 8104-8111.

ДУХОВНО-ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ НА ХУДОЖЕСТВЕННОМ НАСЛЕДИИ

Шукурулло Мардонов

профессор Чирчикского ГПИ,
Узбекистан

Умида Закирова

соискатель Джизакского ГПИ,
Узбекистан

АННОТАЦИЯ

В статье речь идет о духовно-эстетическом воспитании педагогических кадров при изучении педагогических дисциплин в высших учебных заведениях Узбекистана

Ключевые слова: ценности, духовность, духовные ценности, духовно-эстетическое воспитание, духовная культура, наследие предков, художественное наследие.

SPIRITUAL-AESTHETIC EDUCATION OF PEDAGOGICAL STAFF ON THE ARTISTIC HERITAGE

Shukrullo Mardonov

Professor, Chirchik State Pedagogical
Institute

Umida Zakirova

Researcher, Jizzakh State Pedagogical
Institute

ABSTRACT

The article deals with the spiritual and aesthetic education of pedagogical personnel in the study of pedagogical disciplines in higher educational institutions of Uzbekistan

Keywords: values, spirituality, spiritual values, spiritual and aesthetic education, spiritual culture, heritage of ancestors, artistic heritage.

ВВЕДЕНИЕ

Духовно-эстетическое воспитание будущих учителей - государственный социально-педагогический заказ, выполняемый на уровне современных требований к образованию и воспитанию педагогических кадров. В решении проблемы духовно-эстетическое воспитание будущих учителей на значительном художественном наследии наших предков, прежде всего, необходимо рассмотреть и уточнить необходимое «понятийное пространство»: «эстетическое», «эстетическая ценность», «эстетическое воспитание»,

«эстетическая культура», «духовность», «духовно-эстетическое воспитание», «художественное наследие», «художественная ценность», «национально-художественные ценности». Рассмотрев и уточнив понятийную сущность указанных категорий в контексте современной образовательной политики и настоящего исследования, уточняем и формируем понятия: «духовность», «духовно-эстетическое воспитание на художественных ценностях», «духовно-эстетическое воспитание на художественном наследии», «духовно-эстетическое воспитание будущих учителей на художественном наследии узбекского народа»; формируем концепцию исследования; разрабатываем критерии духовно-эстетического воспитания будущих учителей в процессе изучения педагогических дисциплин; системный подход к духовно-эстетическому воспитанию будущих учителей в процессе изучения педагогических дисциплин; определяем социально-педагогические предпосылки духовно-эстетического воспитания педагогических дисциплин на национально-художественном наследии.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ

В «Кратком педагогическом словаре» [1] «Духовность» рассматривается как: 1) системообразующее качество, формируемое в процессе овладения высшими ценностями общечеловеческого и национального значения, предполагающее высокий уровень интеллектуально-нравственного и эмоционально-волевого развития личности, способной к творческой (образовательной) деятельности; 2) высший уровень развития и саморегуляции личности, в основе жизнедеятельности которой непреходящие человеческие ценности; 3) ... сопряженность человека в своих высших стремлениях с Богом [2]. «Духовная жизнь человека – развитие, формирование и удовлетворение его нравственных, интеллектуальных и эстетических запросов и интересов в процессе активной деятельности» [3].

Духовное воспитание направлено на достижение общечеловеческой духовности. Духовно-эстетическое воспитание. Это понятие формируем на основе изучения вышерассмотренных теорий. В нашем представлении духовно-эстетическое воспитание - составная часть эстетического воспитания. Это процесс развития, формирования и удовлетворения эстетических чувств, интересов, знаний, потребностей, интеллектуально-эстетического и творческого развития с результатом преобразовательной деятельности на высокоэстетических явлениях в природе, окружающей жизни, в искусстве. Формирование духовно-эстетических качеств личности, прежде всего, на

национально-художественном наследии, представляющем «вечные ценности» из национально-художественной сокровищницы.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Духовно-эстетическое воспитание на художественных ценностях - процесс развития, формирования и удовлетворения эстетических чувств (по мере эмоционально-чувственного восприятия высокохудожественных произведений искусства), художественно-эстетических знаний, понятий и представлений, ценностных отношений к произведениям (по мере изучения, осмысления, понимания произведений), интеллектуально-творческого подхода к данному процессу, отражение возникших эстетических чувств, приобретенных художественно-эстетических знаний и представлений, сформировавшегося отношения к произведению в какой-либо деятельности), формирование духовно-эстетических качеств личности.

Духовно-эстетическое воспитание на художественном наследии - процесс приобщения к художественной культуре прошлого народа на примерах «вечных художественных ценностей», среди которых образцы истинной эстетики и высокохудожественного творчества, в том числе, народного – фольклорного искусства.

Процесс развития, формирования и удовлетворения эстетических чувств (восхищения, радости, удовольствия, наслаждения, удовлетворения, духовного комфорта) при эмоционально-чувственном восприятии произведения; интеллектуально-познавательных способностей по мере познания его идейно-художественного замысла, художественно-эстетических особенностей на интеллектуально-творческом уровне, определения к нему своего эмоционального и ценностного отношения; с неременным отражением приобретенных художественно-эстетических впечатлений, знаний, понятий и представлений, логико-аналитического суждения о духовно-эстетическом потенциале и художественной ценности по способности (интеллектуально-творческой, коммуникативной, просветительской и др.), формирование духовно-эстетических качеств личности.

Духовно-эстетическое воспитание будущих учителей на художественном наследии узбекского народа происходит в общей образовательно-воспитательной системе, в процессе изучения гуманитарных и педагогических дисциплин, на высокохудожественных «вечных ценностях» узбекского народа, национально особенных, общечеловеческих, являющихся национальной гордостью, внесших определенный вклад в национальную и мировую

художественную культуру, представляющих собой источник духовно-эстетического воспитания.

Духовно-эстетическое воспитание будущих учителей – это процесс приобщения педагогических кадров к художественной культуре прошлого узбекского народа, его далеких предков на примерах «вечных национально-художественных ценностей», среди которых, например, миниатюрная живопись, традиционное зодчество, орнаментальное искусство «художественное оформление книги, фольклор, поэтические произведения – поэзия Бабура, Машраба, Надиры, Бердаха, произведения живописи и другие ценности художественного творчества наших предков, содержащие в себе высокий духовно-эстетический, эстетико-воспитательный потенциал и яркий национальный колорит. Это – процесс:

- формирования чувств – эстетических (восхищения, радости, удовольствия, наслаждения, удовлетворения, духовного комфорта), чувства национальной гордости, национального самосознания (при эмоционально-чувственном восприятии произведений художественного творчества);

- восприятия произведений из высокого ряда «вечных ценностей» художественного наследия узбекского народа – эмоционально-чувственного, интеллектуально-творческого, логико-познавательного, художественно-аналитического (по заданным алгоритмам);

- определения своего эмоционально-эстетического и ценностного отношения к произведению из сокровищницы богатейшего национально-культурного наследия узбекского народа;

- «интеграции» приобретенных духовно-эстетических убеждений, мотивов, знаний, понятий, представлений, впечатлений, способностей, духовно-эстетического потенциала произведений из художественного наследия узбекского народа в будущую воспитательно-педагогическую практику;

- объективной оценки своего духовно-эстетического профессионально-личностного развития;

- активизации необходимости и потребности у будущих учителей в духовно-эстетическом самосовершенствовании, в том числе, за пределами национально-художественного наследия – как фактор высокого профессионально-личностного становления.

Происходит национально-духовное воспитание – приобретение совокупности и определенных национально-культурных знаний, воспитывающих высокие национальные качества, прежде всего, духовно-эстетические.

Концепция исследования – основные позиции. Духовно-эстетическому воспитанию, актуальному и востребованному в современной системе образования, педагогического, в частности, необходимы:

- четкое определение современных общеметодологических положений, соотносенных с Государственной образовательной политикой;
- уточнение в современном контексте понятий «духовность», «духовно-эстетическое воспитание» и др.;
- учет возрастных особенностей студентов, выявление роли, места и значения духовно-эстетического компонента личности в ее целостном развитии, профессионально-личностном становлении;
- модификация программ по педагогическим дисциплинам и выявление их возможности в духовно-эстетическом воспитании будущих учителей;
- разработка: общей педагогической системы духовно-эстетического воспитания будущих учителей (на уровне межпредметных связей педагогических дисциплин), конкретно-предметной (по духовно-эстетическому воспитанию студентов на материале подготовки к ДЭВ учащихся);
- отбор высоких национально-эстетических ценностей из художественного наследия узбекского народа, обуславливающих высокий уровень эмоционально-эстетического, интеллектуально-творческого, профессионально-деятельностного развития и обогащение духовной жизни будущих учителей – развитие, формирование и удовлетворение эстетических запросов, интересов в предстоящей активной педагогической деятельности;
- конкретно-тематическая разработка содержания лекций, их технологии, лабораторно-практических занятий и семинаров по изучению студентами духовно-эстетического наследия узбекского народа (на примерах высокохудожественных ценностей);
- выявление условий и факторов, эффективных форм, оптимальных методов и средств духовно-эстетического воздействия на студентов, достижения в исследуемом процессе разработанных критериев духовно-эстетического воспитания будущих учителей. Совершенствуется духовно-эстетический облик будущего учителя, повышается качество подготовки педагогических кадров.

На основе уточненных и сформированных понятий авторской концепции, в контексте определенных позиций и положений государственной образовательной политики о духовности, духовном развитии молодежи на национальных, общечеловеческих ценностях, на основе системного подхода к педагогическому процессу, его важнейших дидактических принципах, с учетом студенческого возраста и статуса, их профессионально-педагогической

подготовки, возможностей в духовно-эстетическом воспитании будущих учителей педагогических дисциплин (с некоторой модификацией их программ), приоритета в духовно-эстетическом воспитании эмоционально-эстетического, интеллектуально-творческого и ценностного факторов, самоактуализации и творческо-практического профессионально-педагогического самопроявления суждений, с их осознанием необходимости духовно-эстетического самообразования разрабатываем критерии духовно-эстетического воспитания будущих учителей, схему и систему этого воспитания.

Критерии духовно-эстетического воспитания будущих учителей на художественном наследии узбекского народа (в процессе изучения педагогических дисциплин):

1) профессионально-личностная осознанность необходимости духовно-эстетического развития в контексте государственной образовательной политики;

2) знание необходимых в сфере духовно-эстетического воспитания категорий, понятий и представлений, требований к духовно-эстетическому воспитанию будущего учителя.

Представление о содержании духовно-эстетического воспитания на художественном наследии узбекского народа в процессе изучения педагогических дисциплин, о возможности и перспективе духовно-эстетического развития на этом материале;

3) историографические знания о «вечных ценностях» художественного наследия узбекского народа, о появлении и развитии этих ценностей, представляющих особенную национальную гордость и общечеловеческую значимость, огромный духовно-эстетический воспитательный потенциал;

4) восприятие – изучение произведений из ряда «вечных ценностей» художественного наследия узбекского народа:

1. Эмоционально-чувственное эстетическое созерцание-восприятие.

2. Изучение на интеллектуально-творческом, художественно-аналитическом уровне (по заданным алгоритмам).

3. Определение своего отношения к произведению:

а) эмоционального,

б) ценностного,

в) профессионального «видения» перспективы использования произведения в будущей педагогической деятельности (в духовно-эстетическом воспитании учащихся);

5) «Интеграция» приобретенных духовно-эстетических убеждений, мотивов, знаний, понятий, представлений, впечатлений, способностей, духовно-эстетического, воспитательно-педагогического потенциала произведений из художественного наследия узбекского народа в будущую педагогическую воспитательную практику - в работах:

1. Методологических.
2. Историографических и искусствоведческого содержания.
3. По восприятию. И анализу произведений.
4. Теоретико-педагогических.
5. Методических.
6. Само-аналитических, оценочных (по заданному ориентиру);
- 6) потребность в духовно-эстетическом самосовершенствовании:
 1. В сфере художественного наследия наших предков.
 2. В области художественной культуры узбекского народа.
 3. На художественном наследии других народов.
 4. В профессионально-личностном.

В схеме духовно-эстетического воспитания будущих учителей на высоких образцах художественного наследия предусматриваем следующие компоненты: мотивационно-установочный, перспективно-ориентационный, категориально-понятийный, историографический, учебно-познавательный, художественно-аналитический, творчески-отражательный, самооценочный, самосовершенствования, которые включены в основу системы духовно-эстетического воспитания будущих учителей с учетом профессиональной направленности в подготовке педагогических кадров.

Система духовно-эстетического воспитания будущих учителей на художественном наследии узбекского народа (в процессе изучения педагогических дисциплин).

I. Осознание будущими учителями необходимости в духовно-эстетическом развитии – на основе социально-личностного и профессионально-педагогического мотива.

Представление о содержании предстоящей работы духовно-эстетического содержания, возможности и перспективы в духовно-эстетическом развитии – важном факторе профессионально-личностного становления.

II. Освоение необходимого понятийного «пространства».

III. Историографические знания о «вечных ценностях» художественной культуры узбекского народа, представляющих национальную гордость.

Выделение из них потенциально-воспитательных высокого духовно-эстетического содержания.

IV. Эмоционально-чувственное восприятие, логико-аналитическое художественно-эстетическое изучение и оценка (по предложенному ориентиру) произведений из художественного наследия узбекского народа, отношение к ним (эмоционально-личностное, объективно-ценностное).

V. Отражение будущими учителями приобретенных знаний, способностей, духовно-эстетического уровня в педагогических, методических и других работах.

VI. Самооценка будущими учителями своего духовно-эстетического развития (с профессионально-личностной точки зрения).

VII. Необходимость, потребность будущих учителей в духовно-эстетическом самосовершенствовании.

Системный подход к духовно-эстетическому воспитанию будущих учителей реализуется в модели преподавания педагогических дисциплин:

История педагогики. Теория педагогики. Педагогическое мастерство. Педагогические технологии.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Исходя из вышеизложенного (современного категориально-понятийного аппарата относительно эстетического, духовно-эстетического воспитания на художественном наследии народа, представляющего «вечные ценности», о духовно-эстетическом воспитании будущих учителей на высоких образцах художественного наследия узбекского народа; авторской концепции исследования; разработанных критериев духовно-эстетического воспитания современных педагогических кадров на художественном наследии узбекского народа в процессе изучения педагогических дисциплин; разработанной объективно обоснованной системы духовно-эстетического воспитания будущих учителей на художественных ценностях из богатейшей сокровищницы культурного наследия узбекского народа в пределах учебных курсов по педагогическим дисциплинам), а также обращаясь к методологическим основам этого воспитания будущих учителей в государственной образовательной политике о духовности, духовном развитии личности современной молодежи, определяются социально-педагогические предпосылки духовно-эстетического воспитания педагогических кадров на художественном наследии. Это, прежде всего, следующие социально-педагогические предпосылки: соответствующие положения государственной образовательной политики; тезисы в работах

Президента Республики Узбекистан Ш.М.Мирзиёева о духовности, духовном воспитании; требования Национальной программы по подготовке кадров к педагогическим кадрам, в частности, духовности, необходимости духовного просветительства обучающихся; ослабление духовно-эстетического воспитания и развития субъектов и объектов, охваченных системой образования, в том числе, педагогического; требование государственной образовательной политикой повышения внимания воспитанию, духовному воспитанию обучающихся, естественно, и духовно-эстетическое воспитание, особенно будущих учителей - воспитателей нового поколения - на высоких национальные и общеэстетические ценности; приоритет художественным ценностям из культурно-исторического наследия узбекского народа – носителям высоких эстетических идеалов, непреходящих художественно-эстетических идей и замыслов, воспитательного духовно-эстетического потенциала, что необходимо использовать в духовно-эстетическом воспитании молодежи, особенно в формировании и развитии национальных духовных качеств и таких значимых и востребованных качеств современной личности, как эмоциональная культура, активное творческое мышление (особенно в процессе эстетического восприятия – осмысления – понимания – художественно-аналитического изучения – оценки произведения – творения высокого художественного творчества из историко-культурного наследия народа); востребованность формирования эстетического – духовно-эстетического сознания – основы «эстетически богатого мировоззрения»; необходимость познания духовно-эстетического художественного наследия узбекского народа – залог успешного освоения этого же наследия другого народа; духовно-эстетическое воспитание педагогических кадров – социально-педагогический заказ государства, общества, народного образования, учебных заведений.

Решение проблемы духовно-эстетическое воспитание педагогических кадров на национальных и общечеловеческих ценностях имеет непреходящую социальную значимость; способствует повышению качества подготовки педагогических кадров, их профессионально-личностному развитию и, конечно, - реализации государственной образовательной политики, Национальной программы по подготовке кадров. Воспитывается высокоинтеллектуальный и духовно-богатый учитель-воспитатель нового поколения, личность с высокими национально-духовными и общечеловеческими качествами, всесторонне развитая, социально востребованная. И гарантом этого является государство, государственная образовательная политика.

REFERENCES

1. Краткий педагогический словарь /В.Секачев. – М.: Инст-т общегуманитарных исследований. – М., 2005. – 189 с.
2. Современные педагогические технологии в личностно ориентированном обучении и воспитании: Учебно-методическое пособие для учителей и воспитателей / Под общей ред. докт.пед.наук, проф. Р.Х.Джураева. – Ташкент, 2008. – 344 с.
3. Мардонов Шукурулло Қўлдошевич, Хужамкулов Умид Негматович, Ботирова Шахло Исомиддиновна, Шерматова Умида Сафаевна. The end to educate young people with the spirit of patriotism in the context of globalization. Journal of Critical Reviews, Malaysia, 2020, Vol.7, Issue 12, pp 166-169.
4. Мардонов Шукурулло Қўлдошевич, Қуттибекова Гулжан Тулепбаевна. The effectiveness of the innovative art-pedagogical system for the aesthetic educational of younger students. International journal of Psychosocial Rehabilitation, United Kingdom, 2020, Issue 07, pp. 8104-8111.
5. Мардонов Ш.К., Жаббарова О.М. Задачи уроков изобразительного искусства в начальной школе. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 862-870.
6. Mardonov Sh.K., Toshtemirova S., Ahmadjonov B., Koshanova N. Structure and Mechanisms of Action of The Educational Cluster. International journal of Psychosocial Rehabilitation, United Kingdom, 2020, Vol. 24, Issue 07, pp. 8104-8111.
7. Мардонов Шукурулло Қўлдошевич, Қуттибекова Гулжан Тулепбаевна. Art pedagogical and art therapeutic technologies in the art classes. International journal of research in economics and social sciences, India, 2020, Vol. 10, Issue 6, pp. 26-36.
8. Jabborova Onahon Mannapovna, Jumanova Fotima Uralovna, Mahkamova Shohida Rahmatullayevna. (2020). Formation of artistic perception of future teachers. International journal of psychological and rehabilitation, 24(4), 4087-4095.
9. Jabborova Onahon Mannapovna. (2019). Psychological and pedagogical foundations of the formation of the artistic perception of students in secondary schools. European journal of research and reflection in educational sciences, 7(10), 9-14.
10. Jabborova Onahon Mannapovna, Ismoilova Dilafruz Muhiddinovna. (2020, may). Optimization of primary education. ACADEMICIA: An international multidisciplinary research journal, 10(5), 1229-1232.
11. Tojiboeva Gulmira Rifovna, Pulatova Dildora Turgunovna. Pedagogik kompetentlik: nazariya va amaliyot. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 209-215.

12. Мусурмонов Рахматулла, Мусурманова Малуда. Ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантиришда инновациялар. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 777-783.
13. Karimjonov Alijan, Jabborova Onakhon Mannapovna. Improvement of cluster training system. Academicia An international multidisciplinary research journal, Kurukshetra (India), 2020, Issue 10, pp. 584-589.
14. Jabborova Onaxon Mannapovna, Umarova Zuhra Abduraxmanovna. Pedagogical conflicts in primary school students - as an important social-pedagogical problem. Solid State Technology, Great Britain, 2020, Issue 6, pp.235-241.

АКТУАЛИЗАЦИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Гульмира Рифовна Тожибоева

Старший преподаватель
Чирчикского государственного
педагогического института
Ташкентской области
mirak5275@gmail.com

Эльвина Реветовна Бекирова

Студентка 3-курса Чирчикского
государственного педагогического
института Ташкентской области

АННОТАЦИЯ

В статье обсуждается политическая приверженность Узбекистана к гендерному равенству. Раскрываются понятия пола и гендера, указывается их различие. Утверждение гендерного равенства является основой для демократического общества и важной предпосылкой устойчивого общественного развития. Гендерные преобразования происходят на мировом и национальном уровне, они обусловлены глобализационными процессами, демократизацией и гуманизацией общественной жизни.

Ключевые слова: гендерное равенство, гендер, пол, гендерная идентичность, гендерные установки, традиции, стереотипы, консерватизм.

ACTUALIZATION OF GENDER EQUALITY IN MODERN SOCIETY

Gulmira Rifovna Tojiboeva

Senior Lecturer Chirchik State
Pedagogical Institute Tashkent region
mirak5275@gmail.com

Elvina Revetovna Bekirova

3rd year student of the Chirchik State
Pedagogical Institute Tashkent region

ABSTRACT

The article discusses Uzbekistan's political commitment to gender equality. The concepts of gender and gender are revealed, their difference is indicated. The affirmation of gender equality is the basis for a democratic society and an important prerequisite for sustainable social development. Gender transformations are taking place at the global and national levels, they are caused by globalization processes, democratization and humanization of public life.

Keywords: gender equality, gender, sex, gender identity, gender attitudes, traditions, stereotypes, conservatism.

ВВЕДЕНИЕ

Актуализация гендерной проблематики получила международное признание в качестве стратегии достижения гендерного равенства, которая предусматривает учет гендерной проблематики при подготовке, разработке, осуществлении, мониторинге и оценке политики, нормативных мер и программ расходования средств в целях поощрения равенства между женщинами и мужчинами и борьбы с дискриминацией, а также направлена не только на то, чтобы избежать возникновения или усиления неравенства, которое может иметь негативные последствия как для женщин, так и для мужчин, а предполагает анализ существующей ситуации с целью выявления неравенства и разработку политики, направленной на устранение этого неравенства и устранение механизмов, которые его вызвали. [5]

Обеспечение интересов человека является одним из приоритетных направлений государственной политики.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ

В соответствии с Законом Республики Узбекистан «О гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин» разработаны рекомендации по созданию Консультативного совета по гендерному равенству во всех министерствах и ведомствах и в трудовых коллективах созданы консультативные советы.

Обеспечение равных прав и возможностей для женщин и мужчин в социальной, экономической и политической сферах является одним из основных факторов укрепления мира и экономической стабильности в нашем обществе. С учетом этого подготовлен и согласовывается с государственными и неправительственными организациями проект «Стратегии достижения гендерного равенства в Республике Узбекистан в 2020-2030 годах». Примечательно, что все направления данной Стратегии разработаны в соответствии с Целями устойчивого развития ООН до 2030 года.

Равенство мужчин и женщин играет важную роль в обеспечении благополучия народа, мира в обществе и экономической стабильности. **Гендерное равенство** подразумевает равное обладание женщинами и мужчинами социально ценных благ, возможностей, ресурсов и вознаграждений. Гендерное равенство не означает, что мужчины и женщины становятся одинаковыми, а то, что их возможности и жизненные шансы равны.

Важно определиться с разницей между полом и гендером, так как зачастую эти понятия отождествляются друг с другом

Что такое пол? Это совокупность биологических характеристик, которые помогают отличить мужскую особь от женской. Не все из них видны невооружённым глазом. Для наиболее точной идентификации лучше использовать совокупность факторов:

- набор хромосом — XY у мужчин и XX у женщин;
- гонады — яички у мужчин, яичники у женщин;
- внутренние половые органы — простата и семенные пузырьки у мужчин, влагалище, матка и маточные трубы у женщин;
- наружные половые органы — пенис и мошонка у мужчин, клитор и половые губы у женщин;
- половые гормоны — преобладают андрогены у мужчин и эстрогены у женщин;
- вторичные половые признаки — тип оволосения, развитие молочных желёз, распределение жировой прослойки и так далее.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Что такое гендер? Это социальное понятие, относящееся к характеристикам и поведению, которые культура приписывает полам. Самая простая иллюстрация — набор качеств, который приходит в голову при фразе «настоящий мужчина должен» или «настоящая женщина должна».

Гендер (англ. gender, от лат. genus «род») — модель женщины или мужчины, которая конструируется социумом, в отличие от пола, заданного биологически. В разных культурах и типах общества исторически сформированы свои гендерные модели, которые во многом основываются на стереотипах. В зависимости от контекста, под такими характеристиками могут подразумеваться социальные структуры (в частности, гендерные и другие социальные роли) или гендерная идентичность[2]. Гендерная идентичность не связана с сексуальной ориентацией[3]. Американский сексолог Джон Мани в 1955 году в своих работах впервые использовал это слово для терминологического различения биологического пола и социальной роли. Но широкое распространение понятие «гендер» получило только в начале 1970-х годов.

В некоторых случаях понятие «гендер» ошибочно используется как синоним понятия «пол». В действительности, разграничение гендера и пола является фундаментальным, так как множественные различия между женщиной и мужчиной имеют и небιологические по своей природе причины. Понятие

гендера затрагивает психические, культурные и социальные различия, а понятие пола — только физические (анатомические и физиологические) различия.[2]

Процесс гендерной социализации начинается ещё до рождения.

Часто родители восторженно рассказывают о младенце, что он ещё сидеть не умеет, а тянется к машинке, потому что «настоящий мужик». Но ребёнок растёт не в социальном вакууме, и это влияет на его поведение.

Пол плода можно выяснить во время УЗИ. И уже с этого момента родители начинают формировать направленные на младенца ожидания. Покупается соответствующая одежда, игрушки. Мальчиков и девочек любого возраста поощряют по-разному: например, первым дарят спортивный инвентарь и машинки, вторым — мягкие игрушки и платья. Мальчиков чаще наказывают физически.

Формирование гендерных установок не обязательно происходит через запреты, скорее важен образ мышления. Например, поощрение «не бросай спорт, девушки тоже могут играть в баскетбол» говорит о существовании общепринятых правил, при которых это невозможно.

Опросы среди студентов показывают, что стремление к равенству в одних сферах не компенсирует традиционных взглядов в других. Консерватизм чаще свойственен отцам, причём более жёсткую позицию они занимают по отношению к сыновьям.

Гендерная роль

Социальные ожидания в связи с гендерной принадлежностью человека называются гендерной ролью. Во многих культурах существуют довольно жёсткие представления о том, что позволено делать мужчинам или женщинам, а что недопустимо. На социальную природу этих установок указывает то, что запрещённые действия возможны физически, просто порицаются обществом. Кроме этого, биологический пол не везде является решающим при определении гендерной роли.

Клятвенные девы в Албании отказывались от традиционной женской роли, носили мужскую одежду, выполняли мужские обязанности и получали право голоса в управлении общиной. У индейцев в Северной Америке и мужчины, и женщины могли сменить гендер, они назывались бердашами.

Ожидания, предъявляемые к представителям одного пола, могут различаться даже в рамках одной культуры.

Например, женщины-аристократки должны были падать в обморок от чьего-то тяжёлого взгляда, тогда как их менее знатные «коллеги» вынуждены были носить нелёгкий груз.

Гендерная идентичность

Гендер человека чаще всего совпадает с биологическим полом. Однако гендерная идентичность — самоопределение себя мужчиной или женщиной — не даётся от рождения. Человек может чувствовать себя некомфортно в рамках присвоенного ему гендерного статуса (в том числе из-за жёстких ожиданий общества).

Как правильно употреблять эти термины

Несмотря на очевидные различия, оба термина — пол и гендер — всё равно употребляются крайне неаккуратно, превращаясь в синонимы. Например, гендерное воспитание часто путают с половым воспитанием, приравнивая его к сексуальной революции.

Важно помнить, что при разном биологическом старте мужчины и женщины в больших группах не так уж сильно отличаются с точки зрения личности, когнитивных способностей и лидерства.

А индивидуальные различия, например, между двумя мужчинами, могут быть значительно сильнее, чем между конкретной женщиной и мужчиной. Поэтому пора прекратить распределять обязанности по форме половых органов и начинать требовать от каждого по способностям.

2 сентября 2019 года был принят Закон Республики Узбекистан о гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин (№ ЗРУ-562). Этот закон состоит из 7 глав 32 статей. В настоящем Законе применяются следующие основные понятия:

временные специальные меры по обеспечению реализации гендерной политики — меры правового, организационного и институционального характера, принимаемые государственными органами для устранения неравенства полов, достижения конкретных целей по обеспечению фактического или основополагающего равенства женщин и мужчин;

гендер — социальный аспект отношений между женщинами и мужчинами, который проявляется во всех сферах жизнедеятельности общества, включая политику, экономику, право, идеологию и культуру, образование и науку;

гендерная статистика — часть государственной статистики, включающая дезагрегированные по признаку пола данные о положении женщин и мужчин во всех сферах жизнедеятельности общества, отражающая соответствующее положение лиц разного пола во всех сферах социально-политической жизни, освещающая гендерные проблемы и отношения в обществе;

гендерно-правовая экспертиза — анализ нормативно-правовых актов и их проектов на предмет соответствия принципам обеспечения гарантий равных прав и возможностей для женщин и мужчин;

прямая дискриминация по признаку пола — любое различие, исключение или ограничение, которые направлены на непризнание за женщинами и мужчинами их прав и свобод во всех сферах жизнедеятельности общества, в том числе дискриминация по причине семейного положения, беременности, семейных обязанностей, а также сексуальное домогательство, разная оплата за равный труд и квалификацию;

Косвенная дискриминация по признаку пола — создание ситуации, положения или критериев, ставящих лиц одного пола в менее благоприятное положение по сравнению с лицами другого пола, в том числе пропаганда гендерного неравенства через средства массовой информации, образование, культуру, установление условий или требований, которые могут повлечь негативные последствия для лиц определенного пола[1].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В Узбекистане люди учитывают и традиции, и устоявшиеся стереотипы, которые транслировались из поколения в поколение. На протяжении почти всего XX века женщины были хранительницами домашнего очага и в основном занимались воспитанием детей и семейными хлопотами. В новом веке представительницы прекрасного пола все активнее стали участвовать в общественно-политической жизни страны. Особенно эта тенденция усилилась с приходом современных технологий.

Еще одна важная веха в жизни женщин Узбекистана - повышение их статуса в политической жизни. При новом президенте страны они стали занимать важные посты в парламенте и правительстве, а также в местных органах власти. Более того, на законодательном уровне прописаны особые меры защиты прав женщин от дискриминации и бытового насилия. И нужно менять представление общества о том, как всё должно быть. Это необходимо менять во всех слоях, например, отношение к дочери в семье — она не должна быть бесплатной рабочей силой, "отрезанным ломтем", которая выйдет замуж и больше не будет причастной к семье. Все это нужно обсуждать, объяснять, начиная с детских садов заканчивая рабочими местами. Важно формировать новое общественное мнение с четкой позицией. Стандартная модель «мужчины» представляется как «глава семьи, основной добытчик», женщины — «идеальная мать, хранительница очага». Как правило, гендерные

модели всегда полярны и противопоставлены друг другу: «мужчина» силен и суров, «женщина» ласкова и покладиста. Выработанные типы поддерживаются членами социума и его институтами: школой, СМИ, в некоторых обществах — системой права. Несоответствие принятым нормам может порицаться членами общества. Например, осуждение вызовет семья, где женщина занимается карьерой и обеспечивает финансовое благополучие, а мужчина ведет домашнее хозяйство. Постоянные упреки в ненадлежащем исполнении гендерных ролей могут вызвать у объекта психические и психологические проблемы и расстройства.

Пропаганда гендерного равенства не имеет смысла, если подготовка к семейной жизни традиционно начинается со слов "мужчина – глава семьи". Ведь таким образом женщина автоматически подпадает в подчинение. Нужно выработать и показать иную модель отношений партнерства и равноправия, где никто не является главным по признаку пола.

Чтобы обеспечить гендерное равенство мужчин и женщин, необходимо активно выполнять следующие задачи:

- Бороться со всеми формами насилия касательно женской половины населения, в том числе торговлей людьми и сексуальной эксплуатацией.
- Ликвидировать дискриминацию девочек и женщин во всех сферах жизни.
- Отменить принудительные и ранние браки.
- Дать возможность женщинам реально участвовать в принятии политических, общественных и экономических решений.
- Поощрять неоплачиваемый труд (здесь имеем в виду ведение домашнего хозяйства) посредством социальной защиты.

REFERENCES

1. Закон Республики Узбекистан «О гарантиях равных прав и возможностей для женщин и мужчин» 2 сентября 2019 г. № ЗРУ-562
2. Костинова И. В. и др. Введение в гендерные исследования. — 2-е изд. М.: Аспект Пресс, 2005. — С. 8—10. — 255 с. — (Серия «Классический университетский учебник»).
3. Воронина О.А. Гендерное равенство в современном мире. Роль национальных механизмов. М. : МАКС Пресс, 2008. 772 с.
4. Тожибоева Г.Р. Повышение квалификации будущих учителей начальных классов. Путь науки, международный научный журнал, №1 (71), 2020, 80-83 стр

5. Тожибоева Г.Р. Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. Наука и мир, международный научный журнал, №1 (77), 2020, том 2, 32-34стр.
6. Тожибоева Г.Р. Социальные проблемы и перспективы интеграционного обучения. Журнал научных и прикладных исследований, научно-практический журнал, №1/2020.
7. Tojiboeva Gulmira Rifovna, Pulatova Dildora Turgunovna. Pedagogik kompetentlik: nazariya va amaliyot. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 209-215.
8. Мардонов Шукурулло Қўлдошевич, Хужамкулов Умид Негматович, Ботирова Шахло Исомиддиновна, Шерматова Умида Сафаевна. The end to educate young people with the spirit of patriotism in the context of globalization. Journal of Critical Reviews, Malaysia, 2020, Vol.7, Issue 12, pp 166-169.
9. Мардонов Шукурулло Қўлдошевич, Қуттибекова Гулжан Тулепбаевна. The effectiveness of the innovative art-pedagogical system for the aesthetic educational of younger students. International journal of Psychosocial Rehabilitation, United Kingdom, 2020, Issue 07, pp. 8104-8111.
10. Мардонов Ш.К., Жаббарова О.М. Задачи уроков изобразительного искусства в начальной школе. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 862-870.
11. Mardonov Sh.K., Toshtemirova S., Ahmadjonov B., Koshanova N. Structure and Mechanisms of Action of The Educational Cluster. International journal of Psychosocial Rehabilitation, United Kingdom, 2020, Vol. 24, Issue 07, pp. 8104-8111.
12. Jabborova Onahon Mannapovna, Jumanova Fotima Uralovna, Mahkamova Shohida Rahmatullayevna. (2020). Formation of artistic perception of future teachers. International journal of pssycological and rehabilitation, 24(4), 4087-4095.
12. Jabborova Onahon Mannapovna. (2019). Psycholocial and pedagogical foundations of the formation of the artistic perception of students in secondary schools. European journal of research and reflection in educational sciences, 7(10), 9-14.
13. Jabborova Onahon Mannapovna, Ismoilova Dilafruz Muhiddinovna. (2020, may). Optimation of primary education. ACADEMICIA: An international multidisciplinary research journal, 10(5), 1229-1232.
14. Мусурмонов Рахматулла, Мусурманова Малуда. Ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантиришда инновациялар. Academic research in educational sciences, Issue 3, 2020, pp 777-783.
15. Karimjonov Alijan, Jabborova Onakhon Mannapovna. Improvement of cluster training system. Academicia An international multidisciplinary research journal, Kurukshetra (India), 2020, Issue 10, pp. 584-589.

МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРЕДПОЧТЕНИЙ В БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ ПРИ ПРИНЯТИИ РЕШЕНИЙ С НЕЧЕТКАМИ ПАРАМЕТРАМИ

Э. Р. Камолов

Старший преподаватель кафедры «Информатики» Чирчикского
Государственного педагогического института Ташкентской области

АННОТАЦИЯ

Проведено моделирование предпочтений в биотехнологических системах при принятии решений с нечеткими параметрами. При этом информация об объекте с помощью лица, принимающего решения описана в виде функции принадлежности принимающей свои значения на множестве неотрицательных чисел. Рассмотрены три группы моделей отношения предпочтений, такие как: четких отношений предпочтений, нечетких отношений предпочтений, лингвистических отношений предпочтений.

Ключевые слова: моделирования, биотехника, технология

MODELING OF PREFERENCES IN BIOTECHNOLOGICAL SYSTEMS WHEN MAKING DECISIONS WITH FUZZY PARAMETERS

E. R. Kamolov

Senior Teacher of the Department of "Informatics" of Chirchik State Pedagogical
Institute, Tashkent Region

ABSTRACT

Modeling of preferences in biotechnological systems when making decisions with fuzzy parameters is carried out. In this case, information about an object with the help of a decision-maker is described in the form of a membership function that takes its values on a set of non-negative numbers. Three groups of preference relationship models are considered, such as: clear preference relationships, fuzzy preference relationships, linguistic preference relationships.

Keywords: modeling, biotechnology, technology

ВВЕДЕНИЕ

При построении моделей биотехнологических систем с помощью лица, принимающего решения (ЛПР) неполную информацию об объекте можно

описывать различными способами. Нередко эта информация задается в виде функции принадлежности, принимающей свои значения на множестве неотрицательных чисел. Более общим является формальное выражение предпочтений с помощью бинарного отношения R , определенного непосредственно на множестве альтернатив X . При этом часто встречаются такие случаи, когда ЛПР или эксперты затрудняются дать однозначный ответ (да или нет) о том, например, предпочтительнее ли альтернатива x альтернативе y или эквивалентна ли альтернатива y альтернативе z . В подобных ситуациях попарно сравниваемые альтернативы бывают настолько плохо определены и трудно сравнимы, что необходимость высказывать четкие суждения о рассматриваемых объектах вступает в противоречие с высоким начальным уровнем неопределенности в задаче принятия решения и "точная" математическая модель оказывается бесполезной и не адекватной реальности.

Существует более гибкий способ формализации неопределенной информации, когда в модель вводится понятие степени принадлежности μ_R для любых пар $(X, Y) \in X * Y$ к (уже нечеткому) отношению R ; функция μ_R характеризует силу отношения R и принимает значения из интервала $[0, 1]$. Описание предпочтений в форме нечетких отношений позволяет: а) отразить степень убежденности ЛПР в выполнении данного предпочтения; б) учитывать информацию качественного характера о степени доминирования, сходства и т.п., которая теряется в обычных, "четких" математических моделях.

МЕТОДОЛОГИЯ

Однако на модели нечетких отношений накладывается одно весьма существенное ограничение: от ЛПР требуется точно оценить значение $\mu_R(X, Y)$ для каждой пары объектов $(X, Y) \in X * Y$, т.е. выразить его в виде некоторого числа из $[0, 1]$. Во многих ситуациях получить столь точные оценки от эксперта трудно или даже невозможно. Значительно более естественной и подчас вполне достаточной для решения практических задач является словесная оценка принадлежности произвольной пары (X, Y) из $X * Y$ к нечеткому отношению R . Предположим, в технологическом процессе обогащения каолина большая степень принадлежности (в диапазоне 0,8-1); средняя степень принадлежности (в диапазоне 0,4-0,7); малая степень принадлежности (в диапазоне 0-0,3). Эту словесную оценку принадлежности можно трактовать как лингвистическое значение истинности (возможности и т.п.) того, что сравниваемые альтернативы удовлетворяют некоторому отношению.

Таким образом, выделим три группы моделей отношений предпочтения.

1. Модели четких отношений предпочтения. Эксперту задаются вопросы типа "что лучше – X или Y ", и получаемая от него информация представляется в виде обычного ориентированного графа, скажем $X \rightarrow Y$ или, например, для конечного множества альтернатив $X = \{x_1, x_2, x_3\}$ - в виде матрицы из 0 и 1:

	X_1	X_2	X_3
X_1	1	0	1
X_2	1	1	0
X_3	0	1	1

2. Модели нечетких отношений предпочтения. Предполагается, что эксперт в состоянии дать ответ на вопрос: "С какой степенью X не хуже Y ?", выразив свое мнение с помощью некоторого числа из интервала $[0,1]$. В этом случае нечеткое бинарное отношение предпочтения задается взвешенным графом, например, $X \leftrightarrow Y$. Для вышеуказанного множества $X = \{x_1, x_2, x_3\}$ матрица нечеткого отношения принимает форму

	X_1	X_2	X_3
X_1	1	0,3	0,6
X_2	0,9	0,7	0,3
X_3	0,2	0,6	0,8

3. Модели лингвистических отношений предпочтения. В этом случае рассматривается словесный ответ эксперта на вопрос, насколько истинно, что X не хуже Y . Лингвистическое отношение может характеризоваться лингвистически взвешенным графом, например, $X \Leftrightarrow Y$ или матрицей, в клетках которой строят лингвистические значения истинности (табл.).

	X_1	X_2	X_3
X_1	Большая	Малая	Средняя
X_2	Большая	Средняя	Малая
X_3	Малая	Средняя	Большая

Ситуационное управление базируется на системе семиотических моделей и содержит средства описания, пополнения и изменения ситуаций, средство выработки гипотез о связях в ситуациях, средства обобщения ситуаций и отделения полезных обобщений от бесполезных с точки зрения управления. Основные режимы работы семиотической системы: формирование обобщенной модели решения задачи управления и использование построенной модели для управления объектом.

Для формализации модели при неопределенной ситуации требуется создание четырех моделей, последовательное взаимодействие которых позволяет создать условия для перехода от описания конкретной ситуации к определению решения.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Первая модель M_1 (модель структуры и законов формирования объекта управления) формально представляется динамической ситуационной структурой (ДСС), имеющей истоки вершины, в которых могут появляться понятия; стоки, где входящие понятия прекращают свое существование; и преобразователи, в которых изменяется признаковая характеристика понятия. (13)

Истоки, стоки и преобразователи задаются дискретными автоматами. Преобразователи ДСС имеют два типа: информационные (входы и выходы автоматов) и управляющие, на которые подаются в дискретные моменты времени команды управления.

Во второй модели M_2 (модель процессов формирования обобщенной модели управления на ДСС) строятся классы обобщенных понятий для дальнейшего сопоставления командам управления.

Модель описания ситуаций M_{oc} – это своеобразный язык пространственно-временных и других отношений между объектами

$$M_{oc} = \langle X_{oc}, R, \Gamma_{oc} \rangle, (1)$$

где X_{oc} - множество исходных понятий, соответствующих признакам объектов;

R - множество исходных бинарных отношений семантического характера;

Γ_{oc} - правила образования производственных понятий и отношений.

В модель M_2 входит M_{kc} (модель корреляции ситуаций, необходимая для установления пространственно-временных и других отношений между объектами с целью удовлетворения заданному критерию):

$$M_{kc} = \langle X_{kc}, R, \Gamma_{kc} \rangle, (2)$$

Где $X_{kc} = X_{oc}, X'_{oc}$ (X'_{oc} - производственные понятия в модели M_{oc});

R - множество бинарных отношений, совпадающих с R модели M_{oc} носящих уже прагматическую направленность;

Γ_{kc} - корреляционная грамматика, представленная системой многоместных предикатов.

В модель M_2 входит M_{ob} (модель обобщения ситуаций, предназначенная для разбиения на классы множества понятий, формируемых в M_{kc}):

$$M_{ob} = \langle X_{ob}, \Gamma_{ob} \rangle, (3)$$

Где X_{ob} - множество понятий, формируемых в M_{kc} ;

Γ_{ob} – правила обобщения.

M_{ky} (модель управления ситуацией) - последняя модель, входящая в M_2 :

$$M_{ky} = \langle K_{ky}, \Gamma_{ky} \rangle, (4)$$

Где K_{ky} - множество элементарных команд управления;

Γ_{ky} - правила последовательной композиции команд управления.

Ситуационный подход включает модель M_3 (модель экстраполяции ситуации)

$$M_3 = \langle \Gamma_{эк}, \Pi_{эк}(Q) \rangle, (5)$$

где $\Gamma_{эк}$ - грамматика экстраполяции ситуаций, которая представляет собой совокупность правил последовательного преобразования ситуаций с помощью команд управления, предикатами применимости которых являются обобщенные ситуации с командами управления;

$\Pi_{эк}(Q)$ - правила выбора оптимального решения по критерию.

Последняя модель M_4 (модель формирования выходного сообщения) использует термины естественного языка.

ОБСУЖДЕНИЕ

Ситуационные модели работают в двух режимах. В режиме построения модели M_1 по внешнему каналу поступает обучающая последовательность ситуаций и команд управления. В M_2 последовательность в M_{oc} представляется на языке описаний. После работы M_{kc} формируется множество X_{ob} , которое в M_{ob} разбивается на классы, каждому из которых в процессе обучения ставится в соответствие определенное решение из M_{ky} .

В режиме управления ситуационные модели действуют следующим образом. Ситуация зафиксированное в M_1 , поступает в M_2 , в модели M_{kc} оно подвергается необходимому усечению, а в M_3 определяется команда управления, которой соответствует входная ситуация. При необходимости экстраполяции эта команда поступает на M_1 и изменяет ситуацию. Этот процесс продолжается до тех пор, пока не будет исчерпан интервал экстраполяции. (12) В

общем случае строятся несколько экстраполяционных ветвей, из которых выбирается самая оптимальная для заданного критерия.

Решение можно принять тогда, когда известна цель. Ситуационный подход требует представления цели в виде множества элементарных решений, необходимых для ее решения. Причем, множество должно быть полным, чтобы, начиная с любого элементарного множества решений, всегда можно было построить цепочку решений, удовлетворяющую поставленной цели.(11)

Элементарное решение представляется тройкой $X_i \text{ r } X_j$, где X_i и X_j - термины, между которыми устанавливаются отношения действия или определения. Тройка $X_i \text{ r } X_j$ может быть лево- или правоопределенной в зависимости от числа объектов или иной группы. Если число объектов группы X_i гораздо больше, чем X_j , то элементарное решение $X_i \text{ r } X_j$ правоопределенное, исходя из принципа минимизации числа решений. Этап выделения элементарных команд заканчивается составлением списка определяющей части команд $X_i \text{ r}$ для левоопределенных или $\text{r} X_j$ для правоопределенных и списка переменных команд X_i и X_j соответственно.

В модели обобщения предполагается заданным некоторое количество правил, по которым выбирается наилучшее решение из группы полученных возможных решений в модели M_2 . К таким правилам можно отнести выбор команды с оптимальным пробегом, максимальной надежностью и т.д.

ВЫВОД

В модели M_3 предусматривается экстраполяция ситуаций на заданный период. Пусть в момент t_1 , при ситуации C_1 принята команда K^1_{ky} . С ее действием в системе произойдет изменение и возникнет событие C_2 . Тогда в соответствии с работой модели M_2 для момента t_2 будет принята команда K^2_{ky} . Продолжая указанную процедуру до конца интервала экстраполяции, получим первую цепочку команд. В экстраполяционной модели должна быть предусмотрен механизм порождения нескольких таких цепочек. Если, например, во время действия модели M_3 исключить модель $M_{\text{об}}$ и экстраполяцию вести от каждой разрешенной команды, полученной после совместного действия $M_{\text{кc}}$ и M_{ky} , то можно построить все множество допустимых цепочек решений на заданный интервал экстраполяции. Практически механизм экстраполяции строится по различным эвристикам, ограничивающим перебор вариантов по различным правилам предпочтения, или по методике статистического моделирования с включением точных методов поиска локальных экстремумов.

REFERENCES

1. Автоматизированное проектирование систем управления. Под. ред. М. Джамшиди., Ч. Дж. Хергета. М., Машиностроение. 1989. 344с.
2. Варфоломеев С. Д., Калюжный С. В. Биотехнология. Кинетические основы микробиологических процессов М. Высш. шк. 1990, 296с.
3. Анисимов С. А., Дынкин В. Н., Касовин А. Д. и др. Основы управления технологическими процессами. Под ред. Н. С. Райбмана. М., Наука, 1978, 440с.
4. Ахметов К. А., Бекмуратов Т. Ф., Якубов Э. М. Автоматизированная система управления технологическими процессами биохимического производства. Ташкент: Фан, 1977. С. 60-66.
5. Ахметов К. А., Исмаилов М. А. Математическое моделирование и управление технологическими процессами биохимического производства. Ташкент: Фан. 1988. С. 96.
6. Балакирев В. С., Володин В. М., Цирлин А. М. Оптимальное управление процессами химической технологии. М.: Химия, 1978, 384 с.
7. Бейли Дж., Оллис Д. Основы биохимической инженерии. Пер. с англ., в 2-х частях. Ч. 1., М., Мир, 1989, 692с.
8. Бейли Дж., Оллис Д. Основы биохимической инженерии. Пер. с англ., в 2-х частях. Ч. 2., М., Мир, 1989, 590с.
9. Томашевский В. Д., Жданова Е. Ф. Имитационное моделирование в среде, М. Бестеллер. 2003. 416с.
10. Камолов Э. Р. Математическая модель технологического процесса обогащения каолина. Молодой ученый. № 27(161). С. 3-7. 2017г.
11. Камолов Э. Р. Основные виды и типы неопределенности информации, характерные для сложных биотехнологических систем. Молодой ученый. № 27(161). С. 33-37. 2017г.
12. Камолов Э. Р. "Нечеткое моделирование процесса получения обогащенного каолина.", научный журнал "Интернаука", Москва, 2019 г, №11(93).
13. Камолов Э. Р. Методика идентификации математической модели. Международный научный журнал, № 3 (79), 2020, Том
14. Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. *Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 1(1), 252-256.
15. Ахмедов, Б. А. (2020). Математические модели оценки характеристик качества и надежности программного обеспечения. *Eurasian Education Science and Innovation Journal*, 3(10), 97-100.

16. Гулбоев, Н. А., Дуйсенов, Н. Э., Ахмедов, Б. А., & Рахманова, Г. С. (2020). Модели систем управления электрическими сетями. *Молодой ученый*, 22(312), 105-107.
17. Мухамедов, Г. И., Ахмедов, Б. А. (2020). Инновацион “Klaster mobile” иловаси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 140-145.
18. Ахмедов, Б. А. О развитии навыков интерактивных онлайн-курсов в дистанционных условиях современного общества (модель-программа для преподавателей образовательных учреждений). Журнал «Universum: технические науки» (Издательство «МЦНО») Эл № ФС77-54434 ISSN: 2311-5122
19. Камолов.Э.Р Ноаниқ параметрли биотехнологик тизимларда қарор қабул қилишнинг муносабатлар модели. *Узбекиский журнал Проблема информатики и энергетики* 2019 №3 41-48ст.

ТАЪЛИМ ОЛУВЧИЛАРДА КРЕАТИВ ҚОБИЛИЯТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ

Сайфиддин Имомович Ибрагимов

Чирчик Олий танк қўмондонлик билим юрти

АННОТАЦИЯ

Мақолада интерфаол метод ва замонавий педагогик технологиялар асосида таълим олувчиларда креативлик кўникмаларини ривожлантиришнинг аҳамияти баён этилган. Бунда асосий эътибор компетенциявий ёндашув асосида таълим олувчиларда креатив қобилиятларни ривожланганлигини аниқлаш мезонлари ва механизмларини такомиллаштиришга қаратилган. Интерфаол ўқитиш методлари ва технологиялари воситасида таълим олувчиларда креативлик қобилиятларини ривожлантиришнинг интеграллашган методик тизимини такомиллаштириш, креативлик қобилиятларнинг ривожланганлик даражаларини аниқлаш ва мавзуга доир илмий асосланган тавсиялар тақдим этилган.

Калит сўзлар: креативлик, ижодкорлик, қобилият, интерфаол методлар, технологиялар, педагогик-психологик хусусиятлар, мезонлар, даражалар, омиллар, механизмлар, технологик босқичлар, натижалар.

THE IMPORTANCE OF DEVELOPING CREATIVE SKILLS IN STUDENTS

Sayfiddin Imomovich Ibragimov

Chirchik Higher Tank Command Educational Institution

ABSTRACT

The article reveals the importance of developing creative abilities in education based on interactive methods and modern pedagogical technologies. The main focus is on improving the criteria and criteria for determining the development of creative abilities of teachers on the basis of a competence-based approach. with the help of interactive teaching methods and technologies, it is aimed at improving the holistic methodological system for the development of students' creative abilities, determining the level of development of creative abilities and providing scientifically based recommendations on this topic.

Keywords: creativity, ability, interactive methods, technology, pedagogical and psychological characteristics, criteria, levels, factors, mechanisms, technological stages, results.

КИРИШ

Жаҳондаги глобаллашув ва таълимнинг интеграциялашуви жараёнларида бўлажак мутахассисларнинг касбий-ижтимоий тайёргарлигини ривожлантириш масаласи долзарб вазифалардан бири сифатида белгиланмоқда. Ўзбекистонда кадрлар тайёрлашнинг сифат даражасини ошириш, халқаро стандартлар асосида олий малакали мутахассислар тайёрлаш учун зарур шарт-шароитларни яратиш, ҳар бир олий таълим муассасасини жаҳоннинг етакчи илмий-таълим муассасалари билан яқин ҳамкорлик алоқалари ўрнатиши, ўқув жараёнига халқаро таълим стандартларига асосланган илғор педагогик технологиялар, ўқув дастурлари ва ўқув-услубий материалларини кенг жорий қилиш, таълим олувчилар, илмий-педагог кадрларни замонавий касбий билимлари ва креативлик қобилиятларини ривожлантириш, ёшлар аудиторияси билан иш олиб боришда интерфаол усуллардан самарали фойдаланиш масалалари Ҳаракатлар стратегиясининг устувор йўналишларига мувофиқ олий таълим даражасини сифат жиҳатидан ошириш ва тубдан такомиллаштиришнинг асосий вазифалари сифатида белгиланди.

Илғор хорижий тажрибалар асосида замонавий касбий таълим мазмунини интернационализациялаш ва модернизациялаш, компетенцияларга асосланган инновацион таълим муҳитини шакллантириш, интерфаол ўқитиш методлари ва технологияларини амалиётга кенг татбиқ этиш асосида таълим олувчиларда креативлик қобилиятларини ривожлантиришнинг педагогик механизмларини янада такомиллаштириш муҳим ўрин тутди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Педагог олимлардан О.Жамолиддинова, О.Мусурмонова, М.Уразова, Н.Эгамбердиева, Э.Юзликаева, Ш.Шарипов, Ш.Шодмоноваларнинг илмий изланишларида таълим олувчиларда креативлик қобилиятларини ривожлантиришнинг бўлажак мутахассисларни касбий-инновацион тайёргарлигини шакллантиришдаги ўзига хос жиҳатлари, креативлик сифатларини ривожлантиришга таъсир этувчи ижтимоий омиллар, шахснинг фаоллиги, шунингдек, таълим олувчиларда танқидий, креатив тафаккурни шакллантириш йўллари ва шакллари, мавжуд педагогик шарт-шароитлари, дидактик таъминоти, шунингдек педагогик креативлик мазмуни ёритиб берилган.

Инновацион таълим ва ахборот-коммуникация технологиялари воситасида таълим олувчиларда ўз-ўзини ижодий фаолаштириш, креатив ишланмалар(маҳсулотлар)ни яратишга хизмат қилувчи шахсга йўналтирилган

эркин таълим муҳитини ташкил этиш А.Абдуқодиров, Н.Азизходжаева, У.Бегимқулов, Ж.Йўлдошев, Ю.Круглова, И.Риданова, В.Сластенин, Н.Сайидахмедов, Ў.Толипов, Г.Чижакова, Б.Ходжаев, Я.Ғаффоров, М.Тилакова, С.Тоштемироваларнинг илмий тадқиқотларида асосланган.

МУҲОКАМА

Креативлик – шахснинг яратувчанлик, ижодкорлик хислатларлари билан боғлиқ кўникмалар мажмуи сифатида намоён бўлади. Креативлик ўз ичига муаммоларга нисбатан юқори даражадаги сезгирлик, интуиция, натижаларни олдиндан кўра билиш, фантазия, тадқиқотчилик ва рефлексияни қамраб олади.

Шахснинг креативлиги унинг тафаккурида, мулоқотида, ҳис-туйғуларида, муайян фаолият турларида намоён бўлади. Креативлик шахсни яхлит ҳолда ёки унинг муайян хусусиятларини тавсифлайди. Креативлик иқтидорнинг муҳим омили сифатида ҳам акс этади. Қолаверса, креативлик зеҳни ўткирликни белгилаб беради. Кўриниб турибдики, креативлик бевосита шахснинг индивидуал-психологик хусусиятлари билан боғлиқ жараён ҳисобланади. Унинг ривожланиши эса интеллект-интуиция-мантиқий фикрлаш жараёни таъсирида кечади.

Таълим олувчиларда креативликни ривожлантириш таълим мазмунини ўзлаштиришда таълим олувчиларнинг билим савияси, ўзлаштириш даражаси, таълим манбаи, дидактик вазифаларига қараб, муносиб равишда ўқитиш жараёнини ташкил этишни талаб қилади.

Бунда қуйидаги педагогик шарт-шароитларга амал қилиш лозимлиги назарда тутилади:

таълим олувчиларда креатив фаолиятни эгаллаш майлларини қарор топтириш,

билиш эҳтиёжларини шакллантириш ва таълим жараёнида мустақилликни намоён қилиш муҳитини таъминлаш;

таълим олувчиларда ижодий фикрлаш учун қулай имконият яратиш, таълим олувчилар томонидан баён қилинган турли-туман фикрлар ва ғояларни бағрикенглик билан қабул қилиш ҳамда уларнинг ўқув жараёнидаги фаоллигини таъминлаш, ҳар бир таълим олувчида унинг ижодий фикрлашга қодирлиги ҳақидаги ишончни қарор топтириш, уларнинг ижодий фаолликларини мунтазам рағбатлантириш;

ўқув жараёнини таълим олувчи шахсининг хусусиятлари, эҳтиёжлари ва интеллектуал салоҳиятидан келиб чиққан ҳолда индивидуаллаштириш;

таълим олувчиларда индивидуал, кичик гуруҳлар ва жамоада ишлаш кўникмаларини шакллантириш, уларнинг ижодий имкониятларини кенгайтириш, уларни муаммоларни ҳал қилишда тайёр, стандарт ечимлар билан бирга ностандарт ечимлар қабул қилишга ундаш;

креатив фаолиятни ривожлантиришнинг асоси бўлган когнитив билимларни амалда қайта ишлаб чиқиш ва такомиллаштириш имконини берадиган интерфаол машғулот шакллари ва методларини танлаш ва татбиқ этиш ва ҳоказо.

Тадқиқотчи Г.Ибрагимова интерфаол ўқитиш жараёнида таълим олувчиларда креативликнинг ривожлантириш босқичларини қуйидагича ифодалаб ўтган:

1. Репродуктив-таваккалчилик босқичи. Бу босқич таълим олувчиларда креатив фаолият, креатив фаоллик ва ижодкорликка бўлган мойилликни қарор топтириш, таълимдаги инновацион технологияларнинг моҳиятини англаш ва янги ғояларнинг туғилиши, шаклланиши билан тавсифланади.

2. Ижодий-изланиш тадқиқотчилик босқичи. Таълим олувчилардаги тадқиқот-чилик, ижодий фаоллик, ностандарт тафаккур, билиш мустақиллиги, импровизация, янгилик яратиш кўникмаларининг шаклланиши билан белгиланади.

3. Креативлик, новаторлик босқичи. Яратилган янгиликни амалда қўллаш, баҳолаш, таҳлил қилиш, оммалаштириш ва уни кенг татбиқ этиш ҳамда истиқболга йўналтирилган стратегик режаларни тузиш билан боғлиқ жараёнларни ўз ичига олади.

Таълим олувчилардаги креативлик қобилиятларини ривожлантириш жараёнида интерфаол таълим жараёни аҳамиятли саналади. Интерфаол таълим — таълим олувчининг билиш фаолиятини фаоллаштириш эҳтиёжларидан келиб чиқиб, ўқув жараёнини ўзаро ҳамкорлик асосида ташкил этилган “субъект-субъект” муносабатларига асосланган ўқитиш методлари тизимидир. Бунда ўзаро ҳаракат таълим олувчиларнинг фаоллашуви, гуруҳ тажрибасига асосланиш, тескари алоқа ўрнатиш каби тамойилларга таянади.

Интерфаол ўқитиш методлари ўз ичига: ақлий ҳужум, муаммоли баён; Кейс-стади; тадбиркорлик ўйинлари; ПОПС-формула; дебат; блиц-сўров;

Сукрот диалоги; ўқув лойиҳалари; аниқ вазиятлар таҳлили (ABT), SWOT-таҳлил ва бошқаларни қамраб олади.

НАТИЖАЛАР

Мавжуд методик манбалар ва иш тажрибаларини ўрганиш асосида таълим олувчиларда креативлик қобилиятини ривожлантиришга хизмат қиладиган қуйидаги интерфаол иш шакллари таклиф қилиш мумкин: ижодий топшириқларни бажариш; кичик гуруҳларда ишлаш; энергезатор машқлар; тренинглар; видеотренинглар; тақдиротлар; викториналар; брифинг; медиа анжуманлар; мастер-класс; ижодий лойиҳалаш машғулоти; интерфаол экскурсиялар; интерфаол маърузалар; вебинар; давра суҳбатлари; фокус-группа ва бошқалар.

Демак, интерфаол ўқитиш методлари ва технологиялари воситасида таълим олувчиларда креативлик қобилиятларини ривожлантиришнинг муҳим шарти таълим жараёнида эркин-ижодий муҳитнинг яратилиши, профессор-ўқитувчилар, ўқитувчи ва таълим олувчиларнинг биргаликдаги муносабатлари ва ўзаро ҳамкорликдаги ҳаракатига асосланган ўқитиш жараёнини йўлга қўйишдан иборат.

Таълим олувчиларда креативлик қобилиятларини ривожлантирувчи бир қатор омиллар мавжуд бўлиб, қуйида айримларини келтириб ўтиш мумкин:

креатив фикрлаш кўникмаларини ривожлантириш, креатив фаолликни шакллантириш, ўқув жараёнини изланувчилик ҳамда муаммоли тадқиқотчилик йўналишларини кучайтириш;

таълим олувчиларнинг муаммоларни ижодий ечиш ва яратувчилик фаолиятларини ривожлантириш вазиятларини ташкил этиш;

таълим олувчиларнинг креатив фаолият тажрибасига касбий зарурият ва истиқболдаги касбий фаолият мазмунининг таркибий қисми сифатида ёндашишларига эришиш;

таълим олувчиларнинг касбий кўникма ва лаёқатларини ривожлантириш жараёнини интерфаол методлар ва технологиялар устида ишлаш асосида ривожлантиришга йўналтириш, уларда мустақил ижодий фаолият кўрсатиш, мустақил билим олиш, ўз-ўзини тарбиялаш, ўз-ўзини билиш, ўз мавқеига эга бўлиш, таълим олувчиларнинг мустақил ишлаш лаёқатларини фаоллаштириш, бу жараёнда уларнинг креатив фикрлашларига эришиш;

таълим олувчиларнинг креатив лаёқатларини намоён қилишлари учун қулай ижодий-ҳамкорлик муҳитини вужудга келтириш кабилар.

Таълим олувчиларда креативлик қобилиятларини ривожлантиришда қуйидаги иш шаклларида фойдаланиш муҳим аҳамиятга эга:

- маълумотларни таҳлил этиш, тезкор қарорлар қабул қилиш, ижодий фикрлаш кўникмаларини ривожлантиришга хизмат қилувчи тренингларни ташкил этиш;

- тасаввурларни ва образли қарашларни шакллантиришга йўналтирилган ижодий машқлар, топшириқларни бажариш;

- кейслар билан ишлаш;

- гуруҳий иш шакллари ва дебатларни ташкил этиш;

- ўқув лойиҳаларини тайёрлаш;

- портфолиоларни шакллантириш;

- кастинглар уюштириш;

- тўғарақлар фаолиятини йўлга қўйиш ва ҳоказо.

Таълим олувчилардаги креативлик қобилиятларининг ривожланганлик даражасини аниқлашнинг қуйидаги мезонлари мавжуд:

креатив фаолиятга нисбатан мотивациянинг қарор топганлиги;

креатив фикрлаш кўникмаларининг ривожланганлиги;

креатив сифатларнинг шаклланганлиги;

амалий креатив фаолият жараёнини ташкил этиш;

ихтисослашган креативликнинг шаклланганлиги ва б.

ХУЛОСА

Креатив кўникмаларни таълим олувчиларда ривожлантириш бугунги куннинг долзарб вазифаларидан бўлиб, юқорида келтирилган назарий асосларга таянган ҳолда қуйидаги хулосага келиш мумкин:

Интерфаол таълим методлари ва технологиялари таълим олувчиларда креативлик қобилиятларининг шакллантиришда алоҳида аҳамият касб этади ҳамда таълим олувчиларда креативликни ривожлантиришга йўналтирилган интерфаол ўқитиш жараёни ўзининг муайян мазмуни, воситалари, педагогик шарт-шароитлари, хусусиятлари ва усулларига эга.

Таълим олувчиларнинг педагогик эҳтиёжлари, қизиқишлари, алоҳида аҳамиятга эга бўлган йўналишларини тизимли тарзда ўрганиш, бунда уларнинг креатив фаолиятни ташкил этишида учрайдиган психологик тўсиларни бартараф этишнинг самарали йўллари белгилаш лозим бўлади.

Таълим олувчиларнинг креатив қизиқишлари ва эҳтиёжларини қондиришга хизмат қиладиган ғоялар, концепциялар ҳамда илғор педагогик тажрибалар асосида ўқитиш жараёнини ташкил этиш креативликни

ривожлантиришга нисбатан мазмунли-фаолиятли ёндашувни шакллантиришга хизмат қилади.

Таълим олувчиларнинг креативлик кўникмаларини ривожлантириш асосида улардаги ихтисослашган яъни педагогик креативлик компетентлигини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратиш, бунда замонавий ахборот-коммуникация технологиялари, инновацион стратегиялар, интерфаол таълим методлари ва технологияларидан кенг фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Олий таълим муассасаларида таълим олувчилар креативлик қобилиятларини ривожлантиришнинг репродуктив, ижодий-изланиш ва новаторлик босқичлари самарадорлигини таъминлашга хизмат қилувчи ижодий йўналтирилган таълим дастурларини ишлаб чиқиш ва таълим олувчиларнинг креатив кўникма ва малкаларини ривожланишининг ўзгаришини баҳолаб бориш лозим.

Таълим муассасалари педагог кадрларининг креатив компетентлигини узлуksиз ривожлантиришга йўналтирилган ўқитиш дастурларини ва технологияларини такомиллаштириб бориш, шунингдек таълим олувчиларнинг креативлик қобилиятларини ривожлантиришга хизмат қилувчи замонавий ахборот-методик таъминотни яратиш жараён самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

REFERENCES

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan "On the Strategy of Actions for the further development of the Republic Uzbekistan". - /Collection of Legislation of the Republic of Uzbekistan. - T., 2017. - P. 39.
2. Ibragimova G. (2015). Pedagogical Conditions of Developing Students Creative Potential. Eastern European Scientific Journal. 1(4), 114-118.
3. Toshtemirova S. A. (2020). Ta'lim sifati va uni demokratlashtirish ilmiy muammo sifatida // Uzluksiz ta'lim. № 1 (86). - S.5
4. Gafforov. Ya., Toshtemirova. S. (2020). Ways To Increase The Effectiveness Of Education In An Integrated Environment. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 7(7), 647-655.
5. Toshtemirova, S.A. (2019). Klaster yondashuvi asosida mintaqaviy ta'lim tizmini boshqarish. *NamDU ilmiy axborotnomasi*, 1(11), 361-367.
6. Жуммагул Номозовна Абдурахманова, Саодат Абдурашидовна Тоштемирова.(2020). Инновацион технологиялар ва ахборот маданиятини шакллантириш педагогиканинг долзарб масалаларидан бири. *Science and Education*.1(7). 436-442

7. Toshtemirova, S. (2020). Factors Affecting the Quality of Education and the Importance of the Education Cluster to Address Them. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(4), 151-156.
8. Ибрагимова Г. (2015). Педагогик инновациялар ёрдамида талабаларнинг креатив қobiliятларини шакллантириш. *Замонавий таълим*, 1(3), 50-54.
9. Тоштемирова, С. (2020). Таълимда Чирчиқ тажрибаси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 445-451.
10. G`afforovYa.X. (2020). Methods for developing a system of teaching history and ibcreasing the effectiveness of teaching history. *EPRA International journal of Multidisciplinary Research. Monthly Peer Reviewed & Indexed International Online Journal*. 27 (07), 8104-8111.
11. Toshtemirova S.A. (2020). Ta'lim va tarbiyaning demokratik hamda insonparvarlik tamoyili. *Maktab va hayot*, 1(1), 36-38.
12. Mardonov, S., Toshtemirova, S., Ahmadjonov, B., & Koshanova, N. (2020). Structure and Mechanisms of Action of the Educational Cluster. *International Journal of Psychological Rehabilitation*, 24(7), 8104-8111.
13. Toshtemirova, C., Жолдасов, И. (2019). Білімді адамгершілікке баулу идеясының қажеттігі. "Actual problems of society, education, science and technology: status and prospects of development" collection of scientific papers of the ii international scientific-practical conference, 1(1), 17-23.
14. Тоштемирова С.А. (2020) Таълим сифати самарадорлигини оширишда инновацион ҒОяларнинг ахамияти. *МуҒаллим ҳам Ҳзликсиз билимлендириу*, 1(1). 56-61.
15. Mukhamedov G., Khodjamkulov U., Toshtemirova S. (2020). Innovative cluster of pedagogical education. Monograph, -T.: University, 280 p.
16. Тоштемирова, С. (2020). "Мактаб-лаборатория"лар минтақавий таълим сифатини ошириш модели сифатида. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 25-31.
17. Mardonov, S. K., & Toshtemirova, S. A. (2020). Classifying the educational system as an innovative approach. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 12 (92), 180-182.
18. Тоштемирова С.А. (2020) "Мактаб-лаборатория" инновацион тажриба-синов майдончаларида "иктидор" лойиҳасини шакллаштириш механизмлари. *Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў*, 1(1). 46-52.
19. Тоштемирова, С.А. (2020). Педагогика соҳасида кластер модели асосида талабаларни касбга йўналтириш. *Science and Education*, 1(7), 632-638.

ГЕОГРАФИЯ ДАРСЛАРИДА ТАЛАБАЛАР БИЛИМИНИ НАЗОРАТ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

Шерзод Иброим ўғли Иброимов

Чирчиқ давлат педагогика институти ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ҳозирги кунда мамлакатимиз ва жаҳон таълим тизимида амалга оширилаётган ислохотлар, кадрлар тайёрлашни хорижий талаблар даражасига кўтариш, электрон таълимни ривожлантириш, масофавий таълим имкониятлари, таълим тизимида замонавий технологияларни жорий этиш, ўқитиш сифати ва самарадорлигини орттириш, электрон таълим муҳида билим олишнинг интеллектуал тизимларини жорий этиш ҳозирги куннинг долзарб масалаларига, таълимнинг ноанъанавий шакли сифатида талабалар билимини баҳолашнинг интерактив технологиялар асосида ташкиллаштириш тўхталиб ўтилган.

Калит сўзлар: масофавий таълим, оптималлаштириш, интерактив, мотивация, инновацион, индивидуал, потенциал, компетенция.

METHODS OF CONTROL OF STUDENT KNOWLEDGE IN GEOGRAPHY CLASSES

Sherzod Ibroim ugli Ibroimov

Teacher of Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

The current reforms in the education system of our country and the world, raising the level of training to the level of foreign requirements, the development of e-learning, distance learning opportunities, the introduction of modern technologies in the education system, improving the quality and efficiency of e-learning, The organization of assessment of students' knowledge on the basis of interactive technologies as a non-traditional form of education has been stopped.

Keywords: distance learning, optimization, interactive, motivation, innovation, individual, potential, competence.

КИРИШ

Республикамиз ва жаҳон таълим тизимида амалга оширилаётган ислохотлар натижасида олий таълим тизими олдида бўлажак мутахассис кадрлар тайёрлашни

хорижий талаблар даражасига кўтариш, электрон таълимни ривожлантириш, масофавий таълим имкониятларини кенгайтириш каби долзарб вазифаларни қўйди. Шу боис, таълим тизимига замонавий технологияларни жорий этиш, ўқитиш сифати ва самарадорлигини орттириш, электрон таълим муҳитида билим олишнинг интеллектуал тизимларини жорий этиш ҳозирги куннинг долзарб масалаларидан ҳисобланади. Сўнгги 50 йил давомида ахборот-технологияларнинг шиддат билан ривожланиб бориши натижасида ахборот маълумотлари ташувчи қурилмалари ҳажм, вазн борасида оптималлаштирилиб боришмоқда. Хусусан, таълимнинг ноанъанавий шакли сифатида талабалар билимини баҳолашнинг интерактив технологиялар асосида ташкиллаштириш имконияти ортиб бормоқда.

Мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги асосий ислохотлар ўз навбатида олий таълим муассасалари битирувчиларига қўйиладиган талабларга ҳам катта таъсир кўрсатади. Олий таълим муассасаси янги шароитларда битирувчининг касбий малакаси учун аҳамиятга эга жиҳатларини шакллантиришда нафақат маълум билим ва кўникмалар тўлалигига, балки мустақил равишда ўз билимларини бойитиб бориш, турли хил муаммоларни қўйиш ва уларни ҳал қилиш, муқобил ечимларни таклиф этиш, улар орасидан энг самаралисини танлаб олиш мезонини ишлаб чиқиш кабиларига ҳам йўналтириши лозим.

Замонавий ривожланиш даврида ўсиб бораётган ёш авлодни ахборот жамиятидаги ҳаётга тайёрлаш каби муҳим масала турибди. Бунда эса албатта ҳар бир шахсда ахборот маданиятини шакллантириш муҳим.

Инсоният цивилизациясининг ахборотлашган жамиятга қадам қўйиши бўлғуси география ўқитувчиларининг автоматлаштирилган ахборот таълим муҳитида касбий фаолият олиб боришга тайёрлаш долзарб муаммо сифатида ўрганишни тақозо этади.

Таълим соҳасини ахборотлаштириш натижасида ҳар бир ўқитувчи ва талаба чекланмаган ахборот манбаига эга бўлиши зарур.

Ахборотни таҳлилий тарзда қайта ишлаш, ундан ўз ўрнида фойдаланиш имконини беради ва педагогик жараён иштирокчилари фаолиятини кучайтиради.

Таълим соҳасини ахборотлаштириш миқёсида олиб борилаётган кенг қўламли тадқиқотлар, шунингдек, олий таълим тизимида ахборот технологиялари воситаларининг қўлланилиши тажрибаси шуни кўрсатадики, бунда олий ўқув юртлари ўқув дастурлари мазмуни, услуби, воситалари, таълим шакли ва назорат усуллари янги дидактик шароит касб этади ҳамда янги

тузилишга, шаклга, ижрога, иш ҳажмига ҳамда психологик-педагогик тавсифга эга бўлади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Шуларни ҳисобга олган ҳолда таълимни ахборотлаштириш шароитида талабалар билимини баҳолашнинг интерактив технологияларидан фойдаланиш уларнинг билиш фаолиятини фаоллаштириш орқали касбий тайёргарлигини орттириш кўяди. Узоқ йиллар мобайнида бўлғуси ўқитувчиларини касбий тайёргарлигини орттириш муаммоси кўплаб олимлар ва таълим соҳаси мутахассислари диққат эътиборида бўлиб келган. Сўнги йилларда бир қатор олимларнинг илмий изланишлари педагогик таълимнинг умумий назариясига боғлиқ ҳолда тадқиқ этилган. Бироқ, география дарсларида талабалар билимини баҳолашнинг интерактив технологиялар асосида ташкиллаштириш имкониятлари алоҳида тадқиқот объекти сифатида ўрганилмаган. Шу боис, педагогик амалиётда қарама-қаршиликлар пайдо бўла бошлади. Бу зиддият бўлғуси география ўқитувчиларида билиш фаолиятини ривожлантириш, тезкор ахборот-коммуникацион таълим муҳитида касбий фаолиятга тайёрлашнинг замонавий технологияларидан фойдаланиш тизимнинг мавжуд эмаслигидир.

География дарсларида талабалар билимини баҳолашнинг интерактив технологияларидан фойдаланиш олий таълим тизимини ахборотлаштириш талабларига мувофиқ қуйидагиларни таъминлайди:

- ўқитишнинг шахсга йўналтирилганлиги;
- маълумотлар базасини илмий ва касбий талабларга мувофиқ интерфаол эгаллашга эришиш;
- талабаларни интеллектуал ва ижодий қобилиятларини ривожлантириш;
- талабаларнинг мустақил ўқув фаолиятига, ўзаро билимларни ўртоқлашиш ва ҳамкорликка интилишларини орттириш;
- интерактив технологияларнинг замонавий имкониятлари ёрдамида талаба фаолияти мотивациясини орттириш;
- талабалар билимини автоматлашган тизими орқали баҳолашнинг ахборот муҳитини яратиш;
- талабалар билимини баҳолашда вақт сарфини камайтириш, билим бериш имкониятини кенгайтириш;
- талабалар билимини объектив баҳолаш ва ҳ.к.

Олий таълим талабларига мувофиқ талабалар баҳолаш воситалари, усуллари, турлари ва шакллари мустақил ишлаб чиқиш зарур. Билимларни назорат қилиш усуллари танлаш баҳолаш мақсади, мазмуни ҳамда таълим муассасасининг мазкур усулдан фойдаланиш имкониятларига, ресурсларига мувофиқ бўлади. Мураккаб назарий саволларни текшириш асосан индивидуал сўров (семинар, коллоквиум) тарзида амалга оширилади. Фронталь оғзаки сўров ҳажми кўп, лекин мураккаб бўлмаган мазмунга бой ўқув материалларини ўрганишда режалаштирилади.

НАТИЖАЛАР

Билимларни ўзлаштириш назорати:

- анъанавий ёки инновацион (рейтинг, портфолио, кейс-ўлчов, эссе ва ҳ.к.) бўлиши мумкин;
- индивидуал, гуруҳли;
- ёзма, оғзаки, дастурий воситалардан фойдаланиш ёки ижодий ишни ҳимоя қилиш кўринишида ва ҳ.к.

Билимларни назорат қилишнинг анъанавий шакллари: суҳбат, коллоквиум, синов (зачёт), имтиҳон (соҳалар бўйича, модул бўйича, якуний давлат аттестацияси), тест, назорат иши, ҳисобот (амалиёт ҳисоботи, талабаларнинг илмий-тадқиқот юзасидан ҳисоботи ва ш.к.), курс иши, битирув малакавий иш кенг тарқалган. Назоратнинг анъанавий шакллари, турлари ва услубларида асосан билимларни ўзлаштиришни назорат қилишга йўналтирилган бўлади ва ҳар доим давлат малака талабларида кўзда тутилган компетенцияларни шакллантириш назоратини модернизациялаш ва ўтказишга хизмат қилмайди. Назоратни инновацион технологиялари ва баҳолаш воситаларига: портфолио, кейс-технологиялар, вазиятли топшириқлар, имитацион тренинглар, кичик-лойиха, компьютерли симуляция, саҳналаштириш, гуруҳларда курс лойиҳаларини бажариш, ишбоп ва ролли ўйинлар киритилади.

МУҲОКАМА

Замонавий босқичда назоратнинг ташҳислаш функцияси талабалар ўқув фаолиятини бошқариш, шахсий қобилияти даражасига мувофиқ ўқув фаолиятини бажаришга тайёргарлигига йўналтирилади. Ривожлантирувчи ва тарбиялаш функцияси талабаларнинг шахсий хусусиятларига ҳамда келгуси касбий фаолият соҳасининг ўзига хос хусусиятига йўналтирилади.

Назоратнинг янги компетентли ёндашув нуқтаи назаридан ўзига хослиги:

- компетенциялар таснифи: универсал. метапредметли ва хусусий, фанга оид;
- касбий эҳтиёж, масалан, иш берувчилар потенциали ортиши;
- компетенциялар шаклланганлиги мониторинги олиб бориш;
- ҳар бир талабанинг субъектив, шахсий эҳтиёжи;
- таълим технологиялари билан алоқаси;
- таълим маҳсулотлари истеъмолчилари ва таълим жараёни очиклиги, шаффофлиги;
- ўз-ўзини назорат қилиш ва ташҳислаш шароитлари, аудитория маконидан “чиқиш” чегараси.

ХУЛОСА

Компетенцияларни шаклланганлиги баҳолашда муҳим аҳамиятга эга. Мазкур инновацион назорат статистик ва динамик баҳолаш орқали ўтказилади ҳамда талабалар тайёргарлигини ўзгаришига олиб келади. Масалан, мониторинг-замонавий воситалардан бири бўлиб, билимларни ўзлаштириш натижаларини баҳолаш тизимига киради; билимларни баҳолашнинг рейтинг технологияси мустақил ишлар учун билимларни назорат шакллари ва қийинлигини, алоҳида иш турларини баҳолаш мезонларининг объективлигини; якуний аттестация давлат имтиҳонлари (ва бошқалар) мазмунига мувофиқ компетенцияларни шаклланганлик даражасини аниқлаш имкониятларини беради.

Шуни таъкидлаш жоизки, билимларни ўзлаштиришни назоратининг ишончлилиги ва объективлигини таъминлаш фанга оид билимларни ўзлаштириш сифатини кўтариш муаммосини ҳал этишда ҳамда битирувчиларнинг меҳнат бозори талабларига мос равишда касбий фаолиятга тайёрлаш даражасини орттиришда муҳим аҳамиятга эга.

REFERENCES

1. Tojjeva Zulxumor Nazarovna, Dusmanov Farhod Azamqulovich, Muhamedova Nazokat Jurayevna, & Haydarova Surayyo Abdusalomovna (2016). Mustaqillikdan keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi aholisining o'limi va umr ko'rish davomiyligi. Evropa ilmiy sharhi, (3-4), 24-27.
2. Shernayev Akbar (2020/1/30) Abstracts of V International Scientific and Practical Conference Osaka, Japan 29-31 January 2020, 189-193.
3. Иброимов, Ш. И. Ў., & Болтаев, М. Ж. (2020). Ўзбекистон тоғ-водийларининг экотуристлик имкониятлари ва улардан фойдаланиш. Academic Research in Educational Sciences, (1).

4. Rajabov Furkat Turakulovich, Sattarov Abdisamat Umirkulovich (2020) FARMS OF UZBEKISTAN: DEVELOPMENT, SPECIALIZATION, GEOGRAPHY. Journal of Critical Reviews, 7 (6), 1189-1196.
5. Oybek Uralovich Abdimurotov (2020). TABIIY GEOGRAFIYA DARSLARINI MUSTAQIL O'RGANISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI. Academic research in educational sciences, (3), 1306-1312.
6. Ibroimov, S., & Madaminova, M. (2020). Maktablarda geografiya fanini o'qitish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash. Academic research in educational sciences, (1).
7. Radjabov, F. (2020). Describe the Individual Food Industry Contents and their Role in the Delivery of Agricultural Products. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 19(1), 292-294.
8. Komilova, N. K., Haydarova, S. A., Xalmirzaev, A. A., Kurbanov, S. B., & Rajabov, F. T. (2019). Territorial Structure of Agriculture Development in Uzbekistan in Terms of Economical Geography. Journal of Advanced Research in Law and Economics, 10(8 (46)), 2364-2372.
9. Шерзод Иброим Ўғли Иброимов, Мансур Фарманович Бўрибеков, & Мақсуда Анвар Қизи Сатторова (2020). ЁШ АВЛОДГА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИНИ ЕТКАЗИШ. Academic research in educational sciences, (3), 275-279.
10. Turakulovich RF (2020). Dynamics and Regional Features of Agricultural Production. In the Republic of Uzbekistan. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24 (2), 1264-1269.
11. Фуркат Ражабов, Лобар Джўраева, & Асрор Махмадалиев (2020). ЎЗБЕКИСТОН ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ: РИВОЖЛАНИШИ, ИХТИСОСЛАШУВИ, ГЕОГРАФИЯСИ. Academic research in educational sciences, (3), 674-686.
12. Шерзод Иброимов, Махмуд Болтаев, & Мақсуда Сатторова (2020). МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИ ОНГИДА РЕКРЕАЦИЯ ТУШУНЧАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. Academic research in educational sciences, (3), 146-151.
13. Фуркат Туракулович Ражабов, & Азиза Абдуллаевана Олимова (2020). ТАЪЛИМ МУАММОЛАРИ ЕЧИМИДА ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРНИНГ АҲАМИЯТИ (ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ МИСОЛИДА). Academic research in educational sciences, (3), 697-702.

O'ZBEKISTON HUDUDINI TIBBIY-GEOGRAFIK BAHOLASH USULLARI**Sherzod Ibroim o'g'li Ibroimov**

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

Abdurauf Abdurahim o'g'li Yusubaxmedov

O'zbekiston Milliy universiteti

ANNOTATSIYA

Hozirgi paytda hududlarda tibbiy geografik rayonlarga ajratilganda uning har qaysi mintaqasi va ma'muriy hududdariga xos bo'lgan tipik kasallik guruhlari, aholi o'limi, umumiy kasallanganlik darajasi kabi holatlarni taqqoslash, mintaqalarda aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish tarmoqlari faoliyatini yanada yaxshilash va sog'liqni saqlash tizimini isloh qilishda katta ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: endokrin, nozogeografik indeks, voxa, vodi, rel'ef**METHODS OF MEDICAL AND GEOGRAPHICAL ASSESSMENT OF THE TERRITORY OF UZBEKISTAN****Sherzod Ibroim ugli Ibroimov**

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

Abdurauf Abdurahim ugli Yusubakhmedov

National University of Uzbekistan

ABSTRACT

At present, when dividing the regions into medical geographical regions, it is necessary to compare the typical disease groups, mortality, general morbidity rates specific to each region and administrative region, to further improve the functioning of health services in the regions and to improve health. plays a major role in reforming the conservation system.

Keywords: endocrine, nosogeographic index, oasis, valley, relief**KIRISH**

O'zbekiston Respublikasi hududini tibbiy geografik rayonlashtirishda dastlab mamlakat hududini kompleks xolda tibbiy geografik baholash talab etiladi. Chunki, respublikamiz hududlari bir-biridan nafaqat tabiiy geografik xususiyatlari, qolaversa,

ijtimoiy-iqtisodiy, ekologik xususiyatlariga ko'ra ham farqlanadi. Bunda hududlarning rel'efi va iqlimi, tuproqlari, yer osti va yer usti suvlari, hayvonot va o'simliklar olami, aholi zichligi va urbanizatsiya darajasi, sanoat hamda transport tugunlari singari omillar bevosita e'tiborga olinadi.

O'zbekiston Respublikasi hududini rayonlashtirishda ko'p uchraydigan ayrim kasallik guruhlarini tibbiy geografik jihatdan rayonlashtirish ham alohida ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan tadqiqotda respublika mintaqalarida keng tarqalgan endokrin, yurak qon-tomir, o'sma va yuqumli kasalliklar tarkibiga kiruvchi sil kasalligi areallarini ajratishga e'tibor karatildi.

Respublika hududi tibbiy geografik rayonlarga ajratilganda uning har qaysi mintaqasi va ma'muriy hududdariga xos bo'lgan tipik kasallik guruqlari, aholi o'limi, umumiy kasallanganlik darajasi kabi holatlarni taqqoslash mumkin bo'ladi. Bu esa mintaqalarda aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish tarmoqlari faoliyatini yanada yaxshilash va sog'liqni saqlash tizimini isloh qilishda katta ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Mamlakatimiz hududi o'ziga xos tabiiy sharoiti, aholi orasida mavjud kasalliklarning tarkibi va miqdori jihatidan geografik xususiyatlarga ega. Tarixiy ma'lumotlar shundan guvohlik beradiki, qadim davrlarda respublikamiz hududi ayrim yuqumli kasalliklarning (vabo, o'lat, bezgak, rishta va b.) endemik o'chog'i bo'lib kelgan. Hozirgi vaqtda yuqoridagi kasalliklar batamom yo'qolib, ayrimlari birmuncha kamaygan bo'lsada, biroq yuqumli bo'lmagan kasalliklar orasida yurak, qon-tomir, nafas olish, havfli o'sma, endokrin tizimiga tegishli xastaliklar bilan aholining kasallanishi bo'yicha yurtimiz qo'shni davlatlar doirasida farq qiladi. Mazkur holat asosan mamlakat tabiiy va ekologik sharoiti, shu jumladan ichimlik suv tarkibi, aholi zichligi, xo'jalik tarmoklarining ixtisoslashuvi, mintakalarning sanoatlashganlik va urbanizatsiya jihatlariga bog'liq.

Hududlarda umumiy va alohida kasalliklarning tarkalganlishni ko'rsatish uchun prof. A.S.Soliev tomonidan taklif etilgan hududlar aholisining kasallanganlik darajasi yoki nozogeografik indeksi aniq ma'lumotlar beradi. Ushbu ko'rsatkich ikki ko'rinishda hisoblab chiqiladi:

1. Umumiy nozogeografik indeks. Uni aniqlashda jami respublika aholi kasallanishidagi ulushining shu hududning respublika aholisi ulushidagi nisbati e'tiborga olinadi.

2. Xususiy nozogeografik indeksni topishda muayyan kasallik bo'yicha hududning o'zidan kapa tizimdagi ulushining shu hududning umumiy kasallanishidagi ulushiga nisbati tushuniladi.

NATIJALAR

O'zbekiston Respublikasining asosiy iqtisodiy mintaqalari va ularga mos holda ajratilgan tibbiy geografik rayonlar o'zlarining nozogeografik vaziyati bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Shundan kelib chiqqan holda tadqiqot ishida cho'l, tog', voxa, vodiylar uchun xos tabiiy sharoitlar, ularning salomatlik bilan bog'liq jihatlari va ular bilan aloqador kasalliklarga ham urg'u berilgan. Tadqiqot ishida Toshkent tibbiy geografik rayoni nozogeografik jihatdan baholanganda ko'proq texnogen omillar ta'sirining yuqoriligi bilan ajralib tursa, Quyi Amudaryo rayonida ko'proq geoekologik omillar ta'siri sezilib turadi. Shu o'rinda ta'kidlash joizki, Toshkent tibbiy geografik rayoni iqtisodiyoti industrial-agrar yo'nalishga ega. Jumladan, Angrek-Olmaliq sanoat rayoni ko'pgina mineral xom ashyo zaxiralariga ega. Shu bilan birga, mazkur sanoat tuguni ekologik vaziyati nuqgai nazaridan ham boshqa o'lkalardan tubdan farq qiladi. Hudud aholisi orasidagi kasalliklarning keng avj olishini mintakadagi aynan Angren-Olmaliqqa o'xshash ekologik tang nuqtalarning mavjudligi bilan izohlash mumkin.

MUHOKAMA

Boshqa mintaqalarga nisbatan sanoat korxonalari sonining ko'pligi, aholi soni va zichligidagi holatlar ushbu hudud nozogeografik vaziyatiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatadi, kasallik guruhlari (qon aylanish, havfli o'sma, asab tizimi, tug'ma nuqsonlar va b.) bilan aholining kasallanishi asosan mazkur mintaqaning yirik aholi va sanoat markazlarida kuzatiladi. Toshkent, Angren, Olmaliq, Bekobod va Chirchiq shaharlari ekologik ifloslanishi bo'yicha nafaqat mintakada, balki mamlakatimizda ham alohida ko'zga tashlanadi. Ayni vaqtda, mazkur tibbiy geografik rayon respublikamizda aholining umumiy o'lim ko'rsatkichlari bo'yicha eng yuqori o'rinni egallaydi.

2010 yilda respublikada aholining barcha sabablarga ko'ra o'lim ko'rsatkichlari orasida qon aylanish tizimi bo'yicha o'lim 64,0 foizni tashkil etgan holda, bu raqam Toshkent shahrida 65,6 foizga, havfli o'smalar bilan bog'liq o'lim mamlakatimizda 8,02 foizga teng bo'lsa, poytaxtda u 11,6 foizni tashkil qilgan. Shuningdek, asab tizimi, ruhiy buzilishlar, nafas olish tizimi kasalliklari bo'yicha mintaqada respublikada eng yuqori o'rinni egallaydi. Tahlillar ko'rsatadiki, ushbu mintaqada o'zining salbiy xususiyatlariga ko'ra, eng avvalo, aholi sonining ko'pligi, sanoat tarmoqlarini, xususan ekologik havfli sanoat korxonalarining' mujassamlashganligi (kimyo, issiqlik elektr stantsiyalari, sement ishlab chiqarish, qora va rangdor metallurgiya) nozogeografik vaziyatning shakllanishiga kuchli ta'sir qiladi. Shuning uchun bo'lsa

kerak, rayon mamlakatimizda go`daklar va onalar o`limi, aholining umumiy o`lim ko`rsatkichlari bo`yicha ham oldingi o`rinni egallaydi.

2010 yilda aholining umumiy o`lim ko`rsatkichi Olmaliq shahrida 7,7, Yangiyo`lda 9,5, Chirchiqda 9,9 promillega teng bo`ldi. Go`daklar o`limi bo`yicha mazkur yilda respublika ko`rsatkichi 10,9 promilleni tashkil qilgan holda, mintaqadagi ayrim aholi manzilgohlarida, jumladan, Parkent tumani (18,4), Olmalik (15,6) va Ohangaron (15,1) shaharlarida bu ko`rsatkich yuqori. Yana shuni ta`kidlash zarurki, ushbu mintqa onalar o`limi ko`rsatkichlari bo`yicha ham respublikamizda eng salbiy holatdadir. Ko`rilayotgan yilda mamlakatimizda har 100 ming tirik tug`ilgan go`daklarga nisbatan onalar o`limi 21,4 kishini tashkil etgan bo`lsa, mazkur rayon tarkibiga kiruvchi ayrim hududlarda, chunonchi Olmaliq shahrida (88,3) Chirchiq (86,2) va Yangiyo`l shahrida (82,0) vaziyat respublika darajasidan birmuncha yuqoriroqdir. Ushbu tadqiqotda nozogeografik vaziyatni yanada chuqurroq tahlil qilish maqsadida aholi orasida keng tarqalgan ayrim ijtimoiy kasalliklar holatini aniqlashga e`tibor qaratildi. Chunki, aynan shu mintqa respublikamizning boshqa hududlaridan ijtimoiy kasalliklar salmog`ining eng yuqoriligi bilan tavsiflanadi. 2010 yilda mamlakatimizda har 100 ming aholiga Havfli o`sma kasalliklari 67,7 kishini tashkil etgan holda, mintaqaning Chirchiq (110,3), Yangiyo`l (109,9) va Toshkent shaharlarida (109,8) birmuncha achinarli vaziyat yuzaga kelgan. Ruxiy kasalliklar salmog`iga ko`ra ham Chirchiq, Olmalik shaharlari alohida ajralib turadi. Hatto O`rta Chirchik qishlok tumani ham aholining ruhiy kasalliklarga chalinish ko`rsatkichlari (227,7) bo`yicha respublika darajasidan (130,1) ancha yuqori.

So`nggi yillarda jahon mamlakatlarida, qolaversa, Markaziy Osiyo respublikalarida aholining narkologik buzilishlar bilan bog`lik kasalliklari tobora ortib bormoqda. Mazkur mintqa esa bunday kasalliklar bilan og`rish bo`yicha eng oldingi o`rinni egallamoqda. Ushbu kasallik bilan mamlakat aholisining umumiy kasallanishi 2010 yilda har 100 ming kishiga 26,8 kishini tashkil etgan bo`lsa, Toshkent shahrida bu ko`rsatkich 44,4 kishiga teng bo`lgan. Shunga o`xshash vaziyat Yangiyo`l shahrida ham qayd etiladi. Shuningdek, asab tizimi, ruhiy buzilishlar bilan bog`liq kasalliklarga chalinish holatlari bo`yicha ham rayon O`zbekistonda birinchi o`rinni egallaydi.

O`z-o`zidan ma`lumki, yuqorida aytib o`tilgan kasallik guruhlari asosan transport va sanoat tarmoqlari yuqori darajada rivojlangan yirik shaharlarda ko`p uchraydi. Eslatish lozimki, bunday kasalliklar ko`pgina manbalarda taraqqiyot yoki sivilizatsiya kasalliklari deb nomlanadi. Aynan mana shunday kasalliklar bo`yicha Toshkent tibbiy geografik rayoni respublikada eng oldingi o`rinda turadi.

O`zbekiston hududlari tibbiy geografik jihatdan baholanganda Quyi Zarafshon tibbiy geografik rayoni ham alohida xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ayniqsa Buxoro

viloyati hududidayer osti suvlarining yer yuzasiga yaqin joylashganligi, yerlarning katta miqdordagi qismining shoʻrlanib borayotganligi, shu jumladan ichimlik suv tarkibida tuz miqdorining meʼyorida ortikchaligi aholining salomatlik holatiga bevosita taʼsir koʻrsatadi. Bu yerda xususan buyrakda tuz yigʻilishi, siydik-ayirish aʼzolari, teri, sil kasalliklari nihoyatda keng tarqalgan.

Aholi orasida eng koʻp uchraydigan hamda aholi oʻlimiga asosiy sabab boʻlayotgan ayrim kasallik guruhlarining nozogeografik rayonlari ajratilgan. Jumladan, respublikamiz aholisi orasida keng tarkalgan sil kasalligining mintaqalarda taqsimlanish holatini tibbiy geografik jihatdan tahlil qilish natijasida Quyi Amudaryo rayoni tarkibidagi Qoraqalpogʻiston Respublikasining bu borada alohida ajralib turishi maʼlum boʻldi. Oxirgi 10-15 yillik statistik maʼlumotlar shundan guvordik beradiki, sil kasalligi koʻrsatkichlari boʻyicha eng yuqori koʻrsatkichlar aynan Qoraqalpogʻiston Respublikasiga toʻgʻri kelgan. 1991 yilda sil bilan kasallanish har 100 ming aholiga mazkur hududda 97,3 kishini, 2002 yilda 183,0 kishini tashkil qilgan xolda, 2010 yilda bu koʻrsatkich 122,4 kishiga teng boʻlgan (2010 yilda mamlakatimizda mazkur koʻrsatkich 61,3 kishini tashkil etgan). Qoraqalpogʻistonning tabiiy-ekologik sharoiti, aholining ijtimoiy holatidagi oʻziga xos muammolar ushbu kasallikning hududda keng tarqalishiga sabab boʻlmoadi. Mintaqaning xususan Qoraoʻzak, Moʻynoq va Chimboy tumanlarida ahvol nihoyatda tang. Shu sababli mazkur nozogeografik rayon ushbu kasallikning tipik oʻchoqʻi sanaladi.

XULOSA

Tadqiqotda xuddi shu tarzda qon aylanish, onkologik, endokrin tizim kasalliklari ham tahlil qilingan. Umuman olganda, respublika hududini tibbiy geografik jihatdan tahlil etishda mamlakatimizda mavjud mintaqalar nozogeografik jihatdan baholangan va bunda Quyi Amudaryo va Toshkent mintaqalari nisbatan ogʻir ahvolda ekanligi eʼtirof etilgan. Ayni vaqtda tabiiy geografik jihatdan kasalliklar hududiy tarkibini respublikaning choʻl, voha va vodi, togʻ va togʻ oldi, daryo havzalari miqyosida ham oʻrganilgan. Jumladan, daryolar xavzasi hamda, ularning yuqori va quyi qismlarida oʻziga xos nozogeografik oʻchoqlar vujudga kelganligi asoslab berilgan.

REFERENCES

1. Tojievna Zulxumor Nazarovna, Dusmanov Farhod Azamqulovich, Muhamedova Nazokat Jurayevna, & Haydarova Surayyo Abdusalomovna (2016). Mustaqillikdan keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi aholisining o'limi va umr ko'rish davomiyligi. Evropa ilmiy sharhi, (3-4), 24-27.

2. Shernayev Akbar (2020/1/30) Abstracts of V International Scientific and Practical Conference Osaka, Japan 29-31 January 2020, 189-193.
3. Иброимов, Ш. И. Ў., & Болтаев, М. Ж. (2020). Ўзбекистон тоғ-водийларининг экотуристик имкониятлари ва улардан фойдаланиш. Academic Research in Educational Sciences, (1).
4. Rajabov Furkat Turakulovich, Sattarov Abdisamat Umirkulovich (2020) FARMS OF UZBEKISTAN: DEVELOPMENT, SPECIALIZATION, GEOGRAPHY. Journal of Critical Reviews, 7 (6), 1189-1196.
5. Oybek Uralovich Abdimurotov (2020). TABIIY GEOGRAFIYA DARSLARINI MUSTAQIL O'RGANISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI. Academic research in educational sciences, (3), 1306-1312.
6. Ibroimov, S., & Madaminova, M. (2020). Maktablarda geografiya fanini o'qitish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash. Academic research in educational sciences, (1).
7. Radjabov, F. (2020). Describe the Individual Food Industry Contents and their Role in the Delivery of Agricultural Products. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 19(1), 292-294.
8. Komilova, N. K., Haydarova, Ş. A., Xalmirzaev, A. A., Kurbanov, S. B., & Rajabov, F. T. (2019). Territorial Structure of Agriculture Development in Uzbekistan in Terms of Economical Geography. Journal of Advanced Research in Law and Economics, 10(8 (46)), 2364-2372.
9. Шерзод Иброим Ўғли Иброимов, Мансур Фарманович Бўрибеков, & Мақсуда Анвар Қизи Сатторова (2020). ЁШ АВЛОДГА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИНГ МАЗМУН-МОЎЖИЯТИНИ ЕТКАЗИШ. Academic research in educational sciences, (3), 275-279.
10. Turakulovich RF (2020). Dynamics and Regional Features of Agricultural Production. In the Republic of Uzbekistan. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24 (2), 1264-1269.
11. Фуркат Ражабов, Лобар Джўраева, & Асрор Махмадалиев (2020). ЎЗБЕКИСТОН ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ: РИВОЖЛАНИШИ, ИХТИСОСЛАШУВИ, ГЕОГРАФИЯСИ. Academic research in educational sciences, (3), 674-686.
12. Шерзод Иброимов, Махмуд Болтаев, & Мақсуда Сатторова (2020). МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИ ОНГИДА РЕКРЕАЦИЯ ТУШУНЧАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. Academic research in educational sciences, (3), 146-151.

13. Фуркат Туракулович Ражабов, & Азиза Абдуллаевна Олимова (2020). ТАЪЛИМ МУАММОЛАРИ ЕЧИМИДА ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРНИНГ АҲАМИЯТИ (ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ МИСОЛИДА). Academic research in educational sciences, (3), 697-702.
14. Sharipov Shavkat Mukhamajanovich, Shomurodova Shahnoza Gayratovna, Gudalov Mirkomil Ravshanovich (2020) THE USE OF THE MOUNTAIN KARS IN THE TOURISM SPHERE IN CORT AND RECREATION ZONE OF CHIMGAN-CHARVAK. Journal of Critical Reviews, 7 (3), 475-481.
15. Шомуродова Шахноза Гайратовна Природные озера Тянь-Шаня в зоне отдыха Чимган-Чарвак // Европейское научное обозрение. 2018. №9-10-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-natural-lakes-at-the-tianshan-mountains-covered-in-chimgan-charvak-recreation-zone> (дата обращения: 15.12.2020).

ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ ЖАРАЁНДАГИ ИЖТИМОИЙ ФАЛСАФАНИНГ КОНЦЕПТУАЛ ПАРАДИГМАЛАРИ

Жобиржон Боймурод ўғли Саидмуродов

Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети
Ижтимоий фанлар факультети “Фалсафа ва мантик” кафедраси
таянч докторанти

АННОТАЦИЯ

Мақолада фалсафа тарихи турли фалсафий ғоялар ва қарашларнинг ўзаро ҳаракат қилиши, ўзаро таъсир кўрсатиши, рақобатлашуви майдонидан иборат эканлиги, ҳар бир фалсафий тизим ўзига хослигини ҳамда ўз яхлитлигида бетакрорлигига қарамасдан Европа фалсафа тарихида фалсафа юритиш турини, фалсафий муаммоларни барпо этиш ва ҳал қилиш турини белгилайдиган ҳамда фалсафий муаммоларнинг у ёки бу жиҳатларига урғу берадиган фалсафа юритишнинг уч фалсафий парадигмаси: онтологик, гносеологик ва антропологик парадигмалар ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: парадигма, онтологик парадигма, гносеологик парадигма, антропологик парадигма, субстанция, ижтимоий битим, субъектив ирода, объектив ирода, онг, иштирокчи тафаккур, мавжудлик.

CONCEPTUAL PARADIGMES OF SOCIAL PHILOSOPHY IN THE HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL PROCESS

Jobirjon Boymurod ugli Saidmurodov

National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek
Department of Philosophy and Logic, Faculty of Social Sciences
Doctoral student

ABSTRACT

The article describes the history of philosophy as a field of interaction, interaction, competition of different philosophical ideas and views. there are three philosophical paradigms of philosophical thinking that emphasize one or another aspect of the problem: ontological, epistemological, and anthropological paradigms.

Keywords: paradigm, ontological paradigm, epistemological paradigm, anthropological paradigm, substance, social agreement, subjective will, objective will, consciousness, participatory thinking, existence.

КИРИШ

Фалсафа тарихи - бу ҳар бири оламга ва инсонга назарий кўз ташлашнинг ўз усуллари, инсоннинг амалий ҳаракати тамойилларини ишлаб чиқадиган фалсафий тизимларнинг вужудга келиш тарихидир. Ҳар бир янги концепция эски концепциялари амал қилиши имкониятларини бартараф этмайди. Шунинг учун фалсафа тарихи турли фалсафий ғоялар ва қарашларнинг ўзаро ҳаракат қилиши, ўзаро таъсир кўрсатиши, рақобатлашуви майдонидан иборатдир. Фалсафий тафаккур лоақал бир одамнинг онгида файласуф кўрган оламни кашф этса ва яшаса ўлмайди ҳамда унутиш дарёсида оқиб кетмайди. Аммо ҳар бир фалсафий тизим ўзига хослигини ҳамда ўз яхлитлигида бетакрорлигига қарамасдан Европа фалсафа тарихида фалсафа юритиш турини, фалсафий муаммоларни барпо этиш ва ҳал қилиш турини белгиладиган ҳамда мангу фалсафий муаммоларнинг у ёки бу жиҳатларига урғу берадиган фалсафа юритишнинг ўзига хос умумий парадигмаларини ажратиб кўрсатиш мумкин[1].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Европа фалсафаси тараққиётида уч фалсафий парадигмани: онтологик, гносеологик ва антропологик парадигмаларни ажратиб кўрсатиш мумкин.

Онтологик парадигма («*onheon*» парадигмаси). “*Onheon*” – қадимги юнон тилида ҳаёт тарзидаги ҳаёт деган маънони англатади. Фалсафадаги ушбу парадигма Пармениднинг: ҳаёт бор, ҳаётсизлик йўқ фаразидан келиб чиқади. “Ҳаётнинг ўзи нима?” саволига жавоб излаш фалсафа учун Аристотелнинг фикрига кўра, аввал бошданок энг асосий вазифа бўлиб келган. Қадимги фалсафанинг мавжуд ва моҳият тўғрисидаги, шакл ва материя тўғрисидаги, ҳаракат, қувват ва ҳоказолар тўғрисидаги барча мулоҳазалари мана шундан келиб чиқади. У ёки бу моҳият бўлмаган асл ҳаёт, ва айнан бўлмаслиги мумкин бўлмаган мавжудлик ҳам ўзига тенгни доимо сақлаб турадиган ва ўз ичидаги ҳақиқатга эга нарсаларга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўладиган, тартиб ва қонунни белгиладиган ҳаёт – барча нарсанинг асосидир. Унинг табиати турлича тушунилиши мумкин. Бу Платон учун эйдослар- қиёфалар (ғоялар) олами, Демокрит учун – атомлар олами, ўрта аср фалсафаси учун – Худодир. Бироқ, доимо бу барча мавжудликка айнан шундай бўлишини, бошқача эмас, шундай қолиш имкониятини берадиган ҳодисадир.

Платоннинг фикрларига кўра, ғоя нарсаларнинг моҳиятини, нарсанинг қонунини – унинг асл ҳаётида, яъни ғояда белгилайди. Ўрта аср файласуфларининг фикрига кўра, Худо оламга мавжудлик бағишлайди, уни яратади ва у белгилаган қонун олам тартиботидир. Шунинг учун мавжудлик

сифатидаги инсон ҳам мавжуд бўлганлигини ўзининг *борлиги*, ўзининг ҳаётлиги асл ҳаётга эга бўлиши лозим. У ердаги мавжудлиги, ўзи барпо этадиган ҳаёти барча нарсани белгиловчи асл мавжудликка мос келиши лозим. Ҳаёт ва унинг ҳақиқати инсонни унга эргашишга мажбур этади. Онтологик парадигма фалсафасининг инсон ҳаётини мулоҳазадан ўтказишга мурожаат этгандаги кўрсатмаси мана шундай бўлган. Бу ерда ҳам *onheon* фалсафаси учун ҳаёт “мажбурлаш” кучига эга ва уни ҳисобга олиш лозимлигини таъкидлаш ўта муҳимдир. Ҳамонки, у мавжуд экан ва қандай бўлса, шундайлигича мавжуд экан уни ўзгартириш керак эмас, уни ўрганиш (онг ёки эътиқод билан) мумкин ва зарур ҳамда ушбу асл билим асосида ҳаракат қилиш лозим. Шунинг учун инсон ва ҳамжамиятнинг асл, тўғри, имонли ҳаёти – бу ҳақиқат бўйича, ҳаётнинг қонунлари ва кўрсатмалари бўйича яшашдир. Инсон ва жамият ҳаётида улар интилиши лозим бўлган намуна – идеал мавжуд. Ижтимоий фалсафа эса, ушбу идеал томон йўлни билишдир.

Шундай қилиб, *onheon* фалсафий тафаккур парадигмаси инсонни ўрганиш ва фаолиятда инсондан ташқаридаги оламга нафақат объектив, балки инсон ўз ақлини (назарияларини), шунингдек, ўз мақсадлари ва қадриятларини мувофиқлаштириши лозим бўлган мутлоқ оламга йўллайди. Онтологик парадигманинг ижтимоий фалсафаси ҳам инсоннинг хатти-ҳаракатида (маънавият) ҳам ижтимоий тузилмада (сиёсат) объектив ҳаёт тартиби, одатда идеал ҳаёт тартибини акс этишини кўради, бу ҳаёт мукамал бўлганлиги боис ва у жисмоний эмас, маънавий бўлганлиги боис идеал ҳаётдир. Инсон ва ҳамжамиятнинг аниқ мавжудлиги ушбу мавжудликни тўғрилигини ва иймонли эканлигини баҳолаш мезони бўлиб хизмат қиладиган намунага эга. Албатта, мутаффакирлар жамият ва инсон ҳаётида турли моддий ибтидолар (масалан, буюмлар, мулк, ер ва бошқалар) сезиларли рол ўйнашини кўрганлар, бироқ булар ҳамжамиятнинг, жамоавийликнинг асоси бўлиши мумкин эмас, чунки булар ҳаммадан кўпроқ бирлашишдан кўра ажралиш ва душманликка асос бўлиб хизмат қилади деб ҳисоблаганлар. Инсон ва жамиятнинг ҳаёти эса, умумий адолатга ва барча учун фаровонликка интилиш лозим. Лозимлик ғояси қадимдаги барча ижтимоий концепцияларга сингиб кетган ва бу ижтимоий яхлитликнинг инсонга нисбатан ҳамда идеал ижтимоий тузилмага эришиш учун мўлжалланган ижтимоий концепцияларнинг меъёрилигини биринчи ўринга кўтаришда ўз ифодасини топгандир.

Гносеологик парадигма (*cogito парадигмаси*). Гносеологик парадигма янги замон фалсафасида шаклланган бўлиб, бунда билим ва ўрганиш муаммоси

фалсафий эътиборда биринчи ўринга кўтарилади. Янги замон фалсафаси Декартнинг: *Cogito ergo sum* фаразидан келиб чиқади. Ушбу фараз асосида янги фалсафанинг етакчи фалсафий мазмуни бўлган ўрганиш ҳамда уни амалга оширишнинг мумтоз шакли сифатидаги фалсафий танқид назарияси ривожланади. *Cogito* фалсафий парадигмаси фалсафий тафаккурни ҳар қандай ўрганиш ва ҳаракатнинг оқилона шарти бўлган ҳамда унинг мантики, ҳам фан мантиқини, ҳам хатти-ҳаракатлар мантиқини белгиловчи трансцендентал онгни ажратиш кўрсатишга олиб келади.

Янгича фалсафа ва фан ютуқларига таянган ҳолда жамиятнинг янгича концепциясини таклиф этганлардан бири Томас Гоббс эди. Декартнинг фикрига кўра, илмий мушоҳаданинг универсал усулини белгилайдиган математик тафаккур анъанасига эришган ҳолда инглиз файласуфи ўз ижтимоий назариясининг бошланғич қоидасини илгари суради: инсонда асосий табиий ҳуқуқ – яшаш ҳуқуқи мавжуд. Бу ҳуқуқ барча жисмлар сингари ўзининг тинч ёки ҳаракат ҳолатини сақлаб туришга интиладиган барча жисм сингари инсон жисмининг табиий хоссаларидан келиб чиқади Гоббс ёзиб ўтганидек “одатда ёзувчилар томонидан *jus natural* деб аталмиш табиий ҳуқуқ ҳар қандай инсоннинг ўз кучларини ўзининг табиатини, яъни ўз ҳаётини сақлаб қолиш учун ўз ихтиёрига кўра фойдаланишдаги эркинлиги, ўз мулоҳазасига кўра бунинг учун энг мақбул восита ҳисобланган барча нарсани қилиш эркинлигидир”[2]. Гоббснинг фикрига кўра, ушбу табиий ҳуқуқдан яна бир табиий қонун, яъни онг билан кўрсатилган ёки топилган умумий қоида келиб чиқади, бу қоидага мувофиқ инсонга ҳаёт учун ҳалокатли бўлган ёки ҳаётни сақлаб қолиш воситаларидан жудо этадиган барча нарсаларни қилиш таъқиқланади. Шунинг учун инсон ўз ҳаётини ҳар қандай воситалар билан, хатто бошқа инсон ҳаёти ҳисобига ҳимоя қилиши мумкин ва лозим, бироқ бунда ушбу табиий ҳолатда охир-оқибатда барчанинг ҳаётига таҳдид солишни бошлайдиган “барчанинг барчага қарши уруши” вужудга келади. Мазкур “барчанинг барчага қарши уруши” ҳолатидан чиқиш йўли фақат битта – бир инсон жисми ҳаётини ҳимоялашнинг ҳар қандай воситасини оқлаган онг янги ҳаётнинг, қисмлари кўплаб табиий шахсларга айланадиган сунъий ҳаётни ҳимоялаш заруратини тушуниш томон сакрашни амалга ошириши лозим. Бу сунъий тана давлат бўлиб, у кишилар орасидаги сунъий битим туфайли вужудга келади.

Гоббс таъкидлашига кўра: “Бу келишув ёки ҳамдамликдан каттароқ нарсадир. У ҳар бир инсоннинг ҳар бир инсон билан агар ҳар бир инсон бошқа ҳар бир инсонга: *мен ушбу инсон ёки инсонлар йиғилишига ваколат бераман ҳамда сен ҳам сенинг ҳуқуқларингни унга берасан ва унинг барча ҳаракатларига*

рухсат этасан дея оладиган шароитда ўзимни бошқариш ҳуқуқларимни сенга бераман” шаклида тузилган битим воситасида бир шахсда ифодаланган реал бирликдир. Агар бу содир бўлса бунда тарзда бир шахсда бирлашган инсонлар кўплиги давлат деб аталади”[3].

Ижтимоий битим назарияси шу тарзда шаклланган бўлиб, унга мувофиқ инсонларнинг ижтимоийлиги, биргаликдаги ҳаёти ва унинг ташкил этилиши инсонлар томонидан ўз манфаатларини ўз фаолиятларини англаш натижасидир.

Ижтимоий ҳаётнинг янги онтологик асосини *cogito* парадигмаси доираларда излашга Кант ва Гегел уриниб кўрди.

Кант ижтимоий битим ғоясига аниқ таянган ҳолда ёзишига кўра “Барча кишилар инсон ўз бурчи билан қонунга боғлиқ эканлигини тушунган аммо улар *фақат ўз-ўзига бўйсунганлигини ва* бундан камроқ бўлмаган ҳолда *умумий қонунчиликка бўйсунганини ўйлаб кўрмаган*”[4]. Немис мумтоз фалсафасининг бобоколони фикрига кўра, агар инсон қонунга бўйсунган тасаввур қилинса, қонун ўзига ҳўрак сифатидаги қандайдир манфаатни ёки мажбурлашин олиши лозим, чунки қонун инсоннинг ўз иродасидан вужудга келмаган. Бироқ бундай ҳолатда бурчнинг олий асосини, яъни унинг онтологик асосини топиш борасидаги барча уринишлар, Кантнинг фикрига кўра, беҳуда бўлиб чиқади. Ҳақиқатан ҳам шу тарзда на бурчни, на ижтимоий мажбуриятни топа олмасдан балки, қандайдир манфаатдан юзага келадиган ҳаракат заруратини топа олдилар.

Агар Кант ижтимоий битим назариясини тўғридан тўғри танқид қилмаган бўлса, Гегел ушбу назарияни буткул рад этади. Давлат – жамият битим концепцияси умумийликни инсонлар ўзбошимчалигига субъектив ирода мақсадларига тобе қилиб қўяди, Гегел эса ягона иродага ўзида ва ўзи учун оқилона бўлган объектив ирода тамойилини қарама-қарши қўйишга интилади. У жамиятнинг илк тизимли фалсафасини яратади ва буни ҳуқуқ фалсафаси номи остида баён қилади.

Янги замон фани ва фалсафаси табиат оқилона барпо этилганлигини унга онг билан эришиш мумкинлигини тан олади, бироқ айни вақтда маънавий (инсоний, ижтимоий) олам оқилона эмаслиги, чунки бу ерда эркинлик ҳаракат қилиши борасидаги тасаввур сақланиб қолиши давом этди. Гегел маънавий олам ҳам онгли эканлигини, эркинлик мантиққа эгалигини, қонунларга ҳам онг билан етишиш мумкинлигини исботлашга интилади. Фалсафанинг вазифаси маънавиятнинг ички парчаланганлигини, унинг тузилиши (архитектоники) оқилона эканлигини кўрсатишдан иборат[5]. Бунинг учун эса “вақтга боғлиқ ҳамда унда мавжуд бўлган мангуликни ички (имманентлик) моҳиятини (субстанцияни) ўрганишга ўтувчи кўриниш зарур”.

Маънавийлик оламини белгиловчи бундай субстанция сифатида эркин ирода ёки субстанция ҳамда иродани белгиловчи эркинлик юзага чиқади (Гегел учун эса маънавийлик асл инсоний оламга хос бўлган ижтимоийликка ўхшашдир). Рационалист ва мутлақ идеалист бўлган Гегел учун ирода фикрлашнинг ўзига хос усулидир. У мавжуд ҳаётни ўзига “кўчириб” ўтказадиган, мавжуд ҳаётни ўзига етказишга интиладиган тафаккурдир, яъни ирода атроф оламда ўзини тасдиқлаш билан ниҳоясига етувчи муайян интилишдир. Объектив тафаккурнинг айнан шу усули атроф оламини ўзгартириш шаклида инсоний оламини оқилона ташкил этиш шаклида мавжуддир. Шундай қилиб, гегелча ижтимоий фалсафа гоббсча битим аънарасидан бошқачароқ бўлсада, универсал тафаккурни Гегел учун ижтимоий оламга ўхшаш бўлган бутун маънавийлик оламининг асоси ҳисоблаган ҳолда *cogito* парадигмасига ҳам мос келади.

Янги замон мумтоз фалсафасида ишлаб чиқилган жамиятнинг онтологик тасаввурлари XIX асрда ривожланган жамият ва инсон тўғрисидаги аниқ фанларнинг услубий асосига айланди. Улар XX аср ҳамда замонамизнинг жамиятшунослигида ҳам ўз ролини ўйнашда давом этмоқда.

Антропологик парадигма (*existenz* парадигмаси). Антропологик парадигма XIX асрнинг ўртасида Европа фалсафасида шаклланди ҳамда XX асрдаги фалсафий тафаккур ҳаракатини белгилашни бошлади. Инсон мавжудлиги муаммосини турли кўринишларда муҳокама қилиш мумтоз фалсафий масалаларни – ҳаёт ўзи нима, билим ва ўрганиш нима сингари саволларин кўриб чиқиш йўналиши ўзгаришини келтириб чиқади, чунки эндиликда ҳаёт, билим, ўрганиш доимо аниқ, белгиланган ва шахсий бўлган инсон ҳаёти нуқтаи назаридан мулоҳазадан ўтказиладиган бўлди. Агар *onheon* парадигмаси ва *cogito* парадигмаси инсоннинг аниқлиги ва шахсийлиги аҳамиятли бўлмаган, чунки инсон ўзининг ҳаётини умумий ҳаёт ва онгнинг умумий ҳақиқатига қийслаши лозим бўлса, *existenz* парадигмаси учун инсон мавжудлигининг аниқлиги, билим ва ўрганиш ва ҳоказолар вазиятининг аниқлиги ўта муҳим ҳолатга айланди[6]. Мазкур ҳолатда инсон оламини, ижтимоий воқеликни таҳлил қилишга фалсафий ёндошув туси ҳам ўзгаради. Замонавий и ижтимоий фалсафа ўзидаги “ижтимоий” сўзини сақлаб қолган ҳолда ижтимоий муносабатлар тизими (гарчи унда ушбу манфаат мавжуд бўлсада) сифатидаги, организм сифатидаги жамиятни таҳлил қилишга бориб тақалмайди.

НАТИЖАЛАР

Фалсафа тизимидаги ижтимоий фалсафа ўрнининг ўзгариши экзистенциал фалсафада ўта яққол кўзга ташланади. Бундай фалсафанинг илк тушунчаларини XX асрда М.М. Бахтин “Ҳаракат фалсафасига кириш” («К философии поступка») кўлёзмасида 1921-24 йилларда кўрсатиб ўтган эди.

Четлашган *cogito* фалсафасининг назарий тафаккури ўрнига Бахтиннинг фикрига кўра олами ҳамда фалсафа мавзусини янгича тушунишни берадиган “иштирокчи тафаккур”ни қўйиш зарур[7]. Иштирокчи тафаккур ҳаётга мансуб бўлиб, бу тафаккур учун ҳаёт ундан ташқари турмайди, балки у ҳаёт билан чамбарчас боғлиқдир. Бундай тафаккур сифатида содир этилаётган ҳаётга бевосита боғланган шахс тафаккури, муайян инсоннинг ҳаракат тафаккури юзага чиқади. Тафаккур фақатгина ҳис этувчи субъектдан узилиши, балки ҳаётини аниқ субъектдан узиб қўйилиши мумкин эмас, чунки бу доимо ҳаракат, муайян инсоннинг тафаккур ҳаракатидир. тафаккур ҳаракатининг ўзи ҳақиқатан аниқдир. Ҳамда ҳақиқий ҳаётга йўл ҳаракатнинг ўз ичи орқали ўтади. У “ягона ҳаёт ҳодисага мансубдир”. Инсон ҳаётининг ҳаракати унинг аниқлигидаги барча қилмишлари, яъни инсоний ижтимоий олам ҳодисаси Бахтиннинг фикрига кўра фалсафий мулоҳазанинг бошланғич мавзуси бўлиши лозим.

МУХОКАМА

XX аср фалсафаси инсон ва унинг воқелиги тўғрисидаги фалсафий тафаккурнинг янги йўналишларини амалга оширишнинг турли шакллари кўрсатиб берди.

Ижтимоий фалсафа ривожланиш учун Жил Делез фалсафаси янгича туртки берди. Делез ўзининг “Фарқланиш ва такрорланиш” («Различие и повторение») рисоласида баён қилган ўз концепциясида: “Эҳтимолий тажрибани эмас балки аниқлик (танлов, такрорланиш ва хоказолар) шартини излаш лозим” деб ёзади[8]. Фалсафий анъана танқидий таҳлилни эҳтимолий тажриба” шароитларини мавжуд шароитларга: олдин кечирилган ҳаётга ўрганишнинг олдиндан аниқ шакллари ва хоказоларга бўйсундурган ҳолда аниқлашга йўллади. Аниқ тажриба эса бу доимо содир этиш тажрибаси, шу ерда ва ҳозир содир этиладиган тажриба, яъни инсоннинг аниқ ҳаёти, унинг ҳаракатлари бўлиб чиқадиган тажриба, инсон оламини ижтимоий олами вужудга келтирадиган тажрибадир. Муайян содир этиш асоси аниқ тажрибанинг асослари бўлиши лозим. Бироқ муайянлик доимо аниқдир. Унинг асоси нимада. Унинг асоси доимо аниқлигида, лекин олдиндан маълум умумий аниқликдадир. Балки мазмуннинг аниқлигида эмас, ушбу олдиндан маълум аниқлик фарқланишдир.

Айнан фарқланиш тажрибани, содир этишнинг аниқлиги ва воқелигини, унинг шакллари ва натижалари аниқлигини намоиш этади

ХУЛОСА

Антропологик парадигманинг ижтимоий фалсафаси ижтимоийлик онтологиясига замон ғоясини киритмоқда: ижтимоийлик фақат доимий тикланиб турувчи ҳаёт ёки хатто мунтазам туғулувчи ҳаёт сифатидагина мавжуддир. Шунинг учун у ҳаётнинг вужудга келиши ва сақлаб туришни таъминловчи кучга мухтождир. Тушунарли ҳаракат кучи мана шундай куч бўлиб юзага чиқади. Янги онтология замонни кашф этган ҳолда инсон олами мавжудлиги учун мавжудлик сингари аниқ бўлган мавжуд эмасликни кашф этмоқда. Шунинг учун ушбу онтология ҳам *o heon* парадигмасини асослаган Парменид анъанасидан, ҳам *cogito* парадигмасини бошлаб берган Декарт анъанасидан четлашмоқда.

REFERENCES

1. Илмий тафаккурнинг “парадигма” тушунчаси илмий ҳамжамият томонидан қабул қилинган эътиқодлар, қадриятлар, усуллар, техник воситалар, концептуал схемалар мажмуини белгилаш учун америкалик фан арихчиси ва файласуф Т. Кун томонидан (қаранг. Структура научных революций. М., 1975)
2. Гоббс Т. Левиафан. М., 1936. С.117
3. Там же. С. 146. (Курсив Гоббса – В.К.)
4. Кант И. Соч. в 6 тт., т.4, ч.1. С.274. (Курсив Канта – В.К.)
5. Гегель. Философия права // Соч., т. VII, М.-Л., 1934. С.10.
6. Мумтоз ва номумтоз фалсафа таҳлилининг батафсил таҳлили
7. Бахтин М.М. К философии поступка // Философия и социология науки и техники. Ежегодник. 1984-1985. М., 1986. С.87.
8. Делез Ж. Различие и повторение. СПб.: «Петрополис», 1998. Пер. с фр. Н.Б. Маньковской и Э.П. Юровской. С.93
9. Б.Хусанов. Эстетик Тарбия Кластерининг Таълимий Асослари. Science and Education 1 (1)
10. Lutfillo AKHATOV, A Rasulov, O Mirzorakhimov, M Sharipov, F Ibrokhimov. The Outlookings of Religious and Sufism in Teaching of Abdurakhman Jamiy. ECLSS Online 2020a
11. Хўжаев, Д. Н. (2020). Алишер Навоий ижодида инсон ва унга бўлган муҳаббат. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 266-275.
12. Усманов, М. А. (2020). Мифологизация ва мифологик тафаккур илмий ихтиролар асоси сифатида. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 160-164.

ЛАЛМИКОР ЕРЛАР ТУПРОҚ-ИҚЛИМ ШАРОИТИНИ НЎХАТНИНГ ДОН ҲОСИЛДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ

Анвар Алмирзаевич Абдиев
Тошкент ирригация ва қишлоқ
хўжалигини механизациялаш
муҳандислари институти Қарши
филиали доценти

Мухлиса Камол қизи Турсунова
Қарши муҳандислик-иқтисодиёт
институти доктаранти

АННОТАЦИЯ

Мақолада лалмикор ерлар шароитида коллекция кўчатзорида нўхат нав намуналари ўрганилган. Унда касалликлар, зараркундалар, қурғоқчиликларга чидамли бўлган намуналар таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: селекция, табиий танлаш, ўсув даври, ҳосил, қурғоқчилик, сифат.

EFFECTS OF PEAS ON GRAIN YIELD TOWARDS NON-IRRIGATED LAND SOIL-CLIMATE CONDITIONS

Anvar Almirzayevich Abdiyev
Associate Professor of Karshi branch of
Tashkent Institute of Irrigation and
Agricultural Mechanization Engineers

Mukhlisa Kamol kizi Tursunova
Doctoral student of Karshi Institute of
Engineering and Economics

ABSTRACT

The article explores the varieties of chickpeas on a collection plantation for rainfed cultivation. It analyzes samples that are susceptible to disease, pests and drought.

Key words: selection, natural selection, growing season, crop, drought, quality.

КИРИШ

Мамлакатимиз қишлоқ хўжалигини ривожлантириш, ушбу тармоқда илмий ёндошувлар ва илғор замонавий технологияларни кенг жорий этиш, озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, мева-сабзавот, полиз, дон ва дон маҳсулотларини кўпайтиришга, импорт-экспорт масалаларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу борада самарасиз ғўза майдонлари қисқартирилиб, ток ва боғзорлар кенгайтирилиши билан бирга дон дуккакли экин майдонлари кенгайтирилиб, юқори ва сифатли маҳсулотлар олишга эришилмоқда.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича 2017-2021 йилларга мўлжалланган Ҳаракатлар стратегиясида «... қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини изчил ривожлантириш, мамлакат озиқ-овқат хавфсизлигини янада мустаҳкамлаш, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши соҳасига интенсив усулларни, энг аввало, сув ва бошқа ресурсларни тежайдиган замонавий агротехнологияларни жорий этиш...» ва бошқа вазифалар белгиланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 июлдаги “Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини чуқур қайта ишлаш ва озиқ-овқат саноатини янада ривожлантириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПҚ-4406-сонли қарорининг 1-иловасидаги маълумотларга кўра республикамызда 2018 йилда 6,2 минг тонна нўхат дони экспорт қилинган бўлса, 2021 йилга бориб кўрсаткич 19,2 минг тоннага ёки 2018 йилга нисбатан 310,2% га ошиши режалаштирилган.

Ушбу вазифалардан келиб чиққан ҳолда, аҳолининг дон ва дон маҳсулотларига бўлган талабини қондиришда турли экологик шароитларга мос нўхат навларини танлаш, уларни етиштириш технологиясини нав хусусиятлари асосида мувофиқлаштириш муҳим ҳисобланади. Экиш муддати, айниқса кузда экиш муддати ва чуқурликларини тўғри танлаш орқали ўсимликнинг қишга чидамлилигини ошириш, улардан юқори ва сифатли дон ҳосилига эришиш долзарб муаммолардан ҳисобланади.

Лалмикор ерларнинг самарадорлигини оширувчи асосий омиллардан бири бошоқли дон экинларини дуккакли дон экинлари билан алмашлаб экишдан иборат. Шундай дуккакли дон экинларидан бири – нўхат экини. Чунки, нўхатдан кейин бошоқли дон экинларини экиш гектаридан олинadиган ҳосил миқдорини 40-60% га ошириб, ўрта ҳисобда тупроқда 50 га/кг атрофида биологик азот тўплаши, у эса 6-8 га/т чиритилган гўнг солишга тенг бўлишлиги тажрибаларда исботланган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Бугунги кунда нўхат экини майдони дунё бўйича 14573 минг гектар бўлиб, 2007 йилга нисбатан 3,3% кенгайган. Нўхат етиштирувчи асосий давлатлар – Ҳиндистон, Австралия, Покистон, Аргентина, Африка давлатлари ва Мексика ҳисобланади, нўхат ишлаб чиқариш бўйича Ҳиндистон (10984 минг т) етакчилик қилиб, унинг улуши 73% га тўғри келади. Иккинчи ўринни Австралия (661 минг т) ва учинчи ўринни Покистон (601 минг т) эгаллайди. Ҳозирги вақтда нўхат ҳосилдорлиги 10 ц/га ни ташкил этиб, 2007 йилга нисбатан 2,2% га ошган.

Нўхат дуккакли дон ўсимликларининг ичида муҳим ўринни эгаллаган бўлиб, халқ хўжалигида турли мақсадларда ишлатилади. Асосан нўхатдан озиқ

овқат маҳсулоти сифатида фойдаланилади. Озиқ-овқат учун нўхатнинг малла ранг навлари, чорвачилик учун эса концентрат сифатида қорамтир донли навлари экилади.

Дала тажрибалари 2018-2020 йилларда Дон ва дуккакли экинлар илмий тадқиқот институти Қашқадарё филиалининг лалмикор Қамаши бўлимининг тажриба далаларида олиб борилди.

Тажрибалар 2 қайтариқликда икки ярусда ўтказилди. Тажриба давомида фенологик кузатиш, ҳисоб ва таҳлиллар Ўзбекистон пахтачилиқ илмий тадқиқот институти услуби бўйича ва биометрик таҳлиллар Қишлоқ хўжалиқ экинлари Давлат нав синаш комиссиясининг (1991) чиқарган услуби бўйича олиб борилди.

Тажрибада ўрганилган нав намуналарининг касалликларга чидамлилигини баҳолаш халқаро ICARDA Марказида (International Center for Agricultural Research in the Dry Areas, 1996) ишлаб чиқилган шкала бўйича фоизда (%) баҳоланди.

НАТИЖАЛАР

Ўтмишдош экин сифатида лалми ерларда полиз экинлари ўрнидан фойдаланилди. Экинларни парваришlashда бегона ўтларга қарши кураш қўл кучи усулда олиб борилди.

Қашқадарё вилоятининг Қамаши тумани ўрта минтақада жойлашганлиги сабабли вилоятнинг тупроқ ва иқлим шароити ўртача миқдорга яқин туради. Лекин ёғингарчилик, ҳарорат, гармсел шамолларининг таъсири минтақа шароитида етиштирилаётган экинларнинг ўсиши, ривожланиши ва ҳосилдорлигини маълум даражада ўзгаришига олиб келади. Бундай ҳолатлар кўпроқ лалмикор ерларда содир бўлади. Шу сабабли ҳам тажрибаларимизда олинган маълумотлар йиллар бўйича бир-биридан кескин фарқ қилади. Тажриба ўтказилган жой вилоятнинг тоғ олди лалмикор ерлар минтақасига мансуб бўлиб, тупроғи оч тусли бўз тупроқ ҳисобланади. Қашқадарё вилоятида оч тусли бўз тупроқлар майдони 548,0 минг гектарни ташкил этади. Бу тупроқлар Қашқадарё дарёсининг атрофларида, текислик ва тоғ олди минтақаларида кенг тарқалган. Тупроқ ҳосил қилувчи жинслар лёсслар, делювия ва пролювиядан иборат. Бундай тупроқлардаги гумус миқдори жуда паст бўлиб (0,8-1,4%), юқори карбонатли, ўртача ва енгил суглинкалардан иборат. Ҳаракатчан фосфор ва алмашинувчи калий миқдори ҳам етарли даражада эмас. Тажриба ўтказилган жой денгиз сатҳидан 500-750 метр юқори бўлиб, текислик минтақаларидан 150 - 200 метр баландда жойлашганлиги сабабли шўрланмаган.

Тажриба минтақаси лалмикор ерлардан иборат бўлганлиги сабабли деҳқончилик қилинганда тупроқнинг тузилишида сезиларли даражада ўзгариш бўлмади. Бироқ, бундай ерларда деҳқончиликнинг тизимли ривожланиши натижасида ернинг ҳайдалма қатламидаги биомасса кўпайиб деҳқончилик самарадорлиги ошиб боради. Чунки, тупроқдаги органик моддаларнинг ошиши билан унда сув-физик хусусиятлари ҳам яхшиланиб боради. Оч тусли бўз тупроқлар жуда кам ўрганилган бўлиб, асосан ўтказилган тадқиқотлар географик характерга эга. С.Н.Рыжов бошчилигида тупроқнинг айрим физик хусусиятлари ўрганилган.

Тупроғи таркибида гумуснинг миқдори камлиги билан характерланади. Ушбу ҳолат бу ҳудудни мамлакатимизнинг тупроқ ва иқлим минтақалари бўйича жанубий минтақаси деб аталишига асос бўлган. Шу сабабли ҳам тажриба минтақаси шароитида ерлар деҳқончилик учун ўзлаштирилганида, ерга солинган органик ва маъдан ўғитлар экинларнинг ўсиши, ривожланиши ва ҳосилдорлигига сезиларли даражада ижобий таъсир этади. Текширишлардан маълум бўлишича тоғ олди оч тусли бўз тупроқларнинг юқори қаватидаги ҳаракатчан фосфор 20 - 24 мг/кг дан ошмаганлиги аниқланган. Бундай миқдордаги ҳаракатчан фосфор билан лалмикор ерларнинг самарадорлигини ошириш жуда ҳам қийин. Тупроқдаги табиий фосфор бирикмаси ҳам 0,08 - 0,17% дан ошмайди. Шу сабабли ҳам тоғ олди лалмикор ерларнинг самарадорлигини кескин оширишда бошқа агротехнологик тадбирлар билан бирга ердаги фосфорнинг миқдорини оширишга эришиш зарур.

Тадқиқотлар олиб борилган минтақа шароитида тупроқдаги алмашинувчи калий миқдори ўрта ҳисобда 150 мг/кг ташкил этган. Ўтказилган тадқиқотларнинг таҳлилидан шу нарса маълумки, тупроқдаги гумус ва бошқа озика элементлари бир хилда эмас. Шу сабабли тажриба ўтказилган ернинг агрокимёвий хусусиятлари ўрганилди. 1 – жадвалда келтирилган маълумотлар шуни кўрсатадики, тажриба ўтказилган майдон тупроғида озика элементлари жуда ҳам камбағал бўлиб, тупроқнинг қатламлари бўйича деярли ўзгаришлар содир бўлмайди. Чунки, тупроқ қатламлари бўйича гумус, азот, фосфор ва калий миқдори кам бўлиб кимёвий таҳлиллар хатолари даражасидаги фарқлар кузатилади. Шуларни ҳисобга олиб Қашқадарё вилоятининг тоғ олди лалмикор ерлар самарадорлигини кескин оширишнинг асосий йўлларида бири ерни органик ва маъдан элементлар билан бойитилишидан иборат.

1- жадвал

Тажриба майдонининг агрокимёвий тавсифи

Кўрсаткичлар	Тупроқ қатламлари, см				
	0 – 10	10 – 20	20 – 30	30 – 40	40 – 50

Гумус миқдори	0,810	0,905	0,901	0,805	0,510
Ҳаракатчан азот	0,050	0,055	0,053	0,048	0,030
Ҳаракатчан фосфор	0,105	0,110	0,105	0,102	0,101
Алмашинувчи калий (мг/кг тупрокда)	150	162	151	148	145

А.М.Расулов; Н.Хамраев, И.Халиковларнинг кўрсатишича Қашқадарё вилоятининг тоғ ва тоғ олди минтақалари бирмунча юқорида жойлашганлиги сабабли ер остидаги шўр тузлар ер усти сувлари воситасида пастки минтақаларга ювилиб ва эриб кетади. Тажириба минтақаси шароитида тажириба майдонида шўрланиш аломатлари кузатилмади.

Тажирибалар ўказилган 2018-2020 йиллар мавсумида энг қурғоқчил ва бошқа йилларга нисбатан иссиқ мавсум 2018 йилда кузатилди (2-жадвал).

2-жадвал

2018-2020 йиллар мавсумида ўртача суткалик ҳаво ҳарорати, °С

Декадалар	Октябр	Ноябр	Декабр	Январ	Феврал	Март	Апрел	Май	Июн
2017-2018 йиллар									
1-декада	18,2	18,5	4,0	8,6	6,4	17,6	18,2	26,7	36,0
2-декада	20,5	12,4	4,5	7,2	8,5	14,1	17,0	23,0	37,4
3-декада	21,5	9,3	11,2	3,6	13,8	23,0	23,7	28,3	34,6
Ўртача	20,1	13,4	6,6	6,5	9,6	18,2	19,6	26,0	36,0
2018-2019 йиллар									
1-декада	16,1	6,2	6,5	6,5	5,7	10,0	17,0	22,5	23,8
2-декада	10,8	6,7	6,1	7,4	5,8	13,2	17,2	23,2	25,6
3-декада	15,6	8,2	5,0	6,6	6,1	13,3	13,5	23,0	28,4
Ўртача	14,2	7,0	5,9	6,8	5,9	12,2	15,9	22,9	25,9
2019-2020 йиллар									
1-декада	18,1	9,4	10,0	5,1	10,2	9,0	12,3	21,6	28,7
2-декада	17,1	8,7	5,7	-0,2	4,8	15,3	15,7	20,4	28,1
3-декада	16,1	2,5	8,5	3,8	10,1	12,9	21,6	27,7	28,8
Ўртача	17,1	6,9	8,1	2,9	8,4	12,4	16,5	23,2	28,5

Лалмикор деҳқончиликда ҳаво ҳарорати, ёғин миқдори ва ҳавонинг нисбий намлиги ўсимликнинг ўсиш-ривожланиши, ҳосил структурасининг шаклланиши, ҳосилдорлик ва сифат кўрсаткичларига бевосита таъсир кўрсатади.

Ҳаво ҳарорати йиллик (мавсумий) ёғин миқдорида мос равишда кузатилиб, ёғингарчилик ўта кам бўлган ушбу йилда ҳароратнинг бошқа йилларга нисбатан юқори бўлиши ва аксинча, ёғингарчилик ўртача кўп йилликка яқин бўлган 2019 ва 2020 йилларда ҳароратнинг 2018 йилга нисбатан паст бўлганлиги ва бошоқли дон экинларининг ўсиш-ривожланишига ижобий таъсир этиши кузатилди (3-жадвал).

3 -жадвал

2018-2020 йиллар мавсумида ёғингарчилик миқдори, мм

Декадалар	Октябр	Ноябр	Декабр	Январ	Феврал	Март	Апрел	Май	Июн	Жами
2017-2018										
1-декада			5,2		6,4	4,3	11,5	1,8		29,2
2-декада			6,7	5,2	15,3	9,7	20,4	3,7		61,0
3-декада		1,8	3,8	8,4	8,8	6,2				29,0
Жами	0,0	1,8	15,7	13,6	30,5	20,2	31,9	5,5	0,0	119,2
2018-2019										
1-декада	5,3	9,9	10,0	26,5	18,2	0,8	13,1		18,5	102,3
2-декада		4,2	4,1	7,2	58,4		22,4	34,0		130,3
3-декада	33,8	24,6	2,3	12,2	1,0	31,5	51,5	4,2		161,1
Жами	39,1	38,7	16,4	45,9	77,6	32,3	87,0	38,2	18,5	393,7
2018-2019										
1-декада	1,0	13,8	4,3	24,2	17,1	8,4	45,1	29,1		143,0
2-декада			6,3	26,6	35,5	0,7	36,0	19,8		124,9
3-декада	1,8	20,0		22,7	12,9	23,5	3,1			84,0
Жами	2,8	33,8	10,6	73,5	65,5	32,6	84,2	48,9	0,0	351,9

МУҲОКАМА

Юқорида келтирилган жадвал маълумотларидан кўринадик, 2018 йилда ёғин миқдори 119,2 мм бўлган бўлса, бу кўрсаткич 2019 йилда 393,7 мм ва 2020 йилда 351,9 мм қайд қилинди.

2018 йилнинг баҳор мавсумида суткалик ҳаво ҳароратининг апрел ойининг 3-декадасидан (23,7 °C) кўтарилиб бориши, май ойининг 3-декадасида 28,3 °C, июн ойининг 1-декадасида эса 36,0 °C бўлганлиги, кузги ва баҳорги юмшоқ

буғдой нав ва намуналари ўсиш-ривожланиши, ҳосил элементлари шаклланишига жиддий салбий таъсир кўрсатди

2019 йил мавсумида эса 2018 йилдан фарқли улароқ, 2018 йилнинг октябрь-декабрь ойларида 94,2 мм, 2019 йилнинг январь-июнь ойларида 299,5 мм бўлганлиги кузги ва баҳорги юмшоқ буғдой нав намуналарининг ўсиш-ривожланишига ижобий таъсир кўрсатди.

2020 йил ҳосили учун экиб ўрганилган CIFWN-20 кўчатзорида 75 та намуналардан барча кўрсаткичларда андоза навга нисбатан юқори бўлган 14 та намуналар танлаб олинди.

4-жадвал

CIFWN-20 намуналарининг ҳосилдорлик ва сифат кўрсаткичи

Т/Р	Сел №	Номи	Бир тўп ўсимликдаги донлар сони, дона	1000 та дон вазни, гр	Дон ҳажми, гр/л	Ҳосилдорлиги, ц/га	Оқсил миқдори, %
1	51	ILC482	60	223	601	5,7	26,3
2	30	FLIP13-75C	62	223	614	5,8	27,1
3	31	FLIP13-76C	64	280	613	5,8	27,9
4	15	FLIP13-52C	64	255	615	7,1	27,6
5	13	FLIP13-48C	74	290	686	8,5	26,8
6	21	FLIP13-58C	65	237	688	7,1	26,4
7	25	FLIP13-66C	66	233	645	8,5	26,4
8	16	FLIP13-53C	60	242	627	9,1	26,6
9	14	FLIP13-50C	62	241	646	7,0	26,4
10	39	FLIP13-93C	73	242	653	8,1	26,7
11	11	FLIP13-43C	72	236	635	7,1	27,0
12	20	FLIP13-57C	61	248	640	7,6	26,5
13	47	FLIP13-122C	62	280	747	8,0	26,7
14	7	FLIP13-33C	70	230	614	7,4	26,9

CIFWN-20 коллекция кўчатзорида 13 та намуналарда андоза (ILC482) навга нисбатан барча кўрсаткичларда юқори эканлиги аниқланди.

Бир тур ўсимликдаги дуккаклар ва донлар сони ҳисоблаб чиқилганда бир туп ўсимликдаги донлар 60 тадан 74 тагача бўлиб андоза навга нисбатан 14 тагача дон кўпроқ эканлиги қайт этилди, бу эса бир туп ўсимликдаги донларнинг 4,5 бараварига тенглигини таҳлиллар натижасида аниқланди.

Бундан ташқари, намуналарининг 1000 та дон вазни 223 гр дан 290 гр гача, дон натураси 613-747 гр/л ни ташкил этди. Нўхат донининг энг муҳим сифат кўрсаткичларидан бири – бу технологик сифат кўрсаткичи бўлиб, унда дон таркибидаги оксил миқдорини аниқлашди. Юқоридаги танлаб олинган намуналарнинг оксил миқдори 26,4-27,9% да бўлганлиги аниқланди.

Энг асосий кўрсаткичлардан бири ҳосилдорлик бўлиб ҳар қандай қишлоқ хўжалиги экинларидан кутиладиган натижа. Ушбу кўчатзорда ҳосилдорлик андоза навда 5,7 ц/га олинган бўлса танлаб олинган 13 намуналарда 5,8 ц/га дан 9,1 ц/га гача эканлиги, бу эса 1-4 ц/га гача юқори ҳосилдор эканлиги аниқланди.

Танлаб олинган нав ва намуналар селекция ишларининг кейинги босқичларига ўтказилди.

5-жадвал

CIEN-LS-20 намуналарининг ҳосилдорлик ва сифат кўрсаткичи

Т/р	Сел.№	Номи	Бир тўп ўсимликдаги донлар сони, дона	1000 та дон вазни, гр	Дон хажми, гр/л	Ҳосилдорлиги, ц/га	Оксил миқдори, %
1	11	FLIP13-238C	72	282	638	5,0	25,3
2	14	FLIP13-310C	68	265	619	6,0	25,4
3	31	FLIP13-385C	72	250	686	7,6	25,0
4	21	FLIP13-359C	67	314	633	7,7	24,5
5	9	FLIP13-235C	73	265	626	6,4	26,3
6	36	Обод (ст)	69	243	614	4,4	23,4
7	15	FLIP13-316C	68	279	620	7,7	25,2
8	27	FLIP13-372C	73	324	626	7,0	26,3
9	12	FLIP13-291C	72	278	638	4,9	25,8
10	16	FLIP13-318C	67	263	673	5,9	26,4
11	34	FLIP88-85C	67	265	647	5,0	25,8

CIEN-LS-20 кўчатзоридан танлаб олинган нўхат нав ва намуналари таҳлил қилинганда, бир туп ўсимликдаги дуккаклар сони ҳисоблаб чиқилганда 2 донли дуккаклар 2- 3 тани ташкил этди, 3 та донли дуккаклар эса 1 тани ташкил этди ва 1 донли дуккаклар эса 22-25 тани ташкил этди.

CIFWN-20 коллекция кўчатзорида 10 та намуналарда ҳосилдорлик ва сифат кўрсаткичлари андоза (Обод) навга нисбатан юқори эканлиги аниқланди.

Бир тур ўсимликдаги донлар сони ҳисоблаб чиқилганда бир туп ўсимликдаги донлар 67 тадан 73 тагача эканлиги қайт этилди.

1000 дон дон вазни 243 гр дан 324 гр гача, дон ҳажми (натураси) 614-686 гр/л ни ташкил этди. Нўхат донининг таркибидаги оқсил миқдори 23,4-26,4% да ташкил этди.

Ушбу кўчатзордан танлаб олинган намуналар ҳосилдорлиги андоза навда 4,4 ц/га бўлса, танлаб олинган 10 намуналарда 4,9 ц/га дан 7,7 ц/га гача эканлиги, бу эса 0,5-3,3 ц/га гача юқори ҳосилдор эканлиги аниқланди.

ХУЛОСА

Ҳосилдорликка йўналтирилган селекция. Маҳсулдорлик ва ҳосилдорликни таъминловчи омиллар бўлиб, гектаридаги ўсимлик сони, ўртача ўсимликда дуккаклар сони ва 1000 дон уруғнинг вазни ҳисобланади. Навнинг биологик барқарорлиги дала шароитида тегишли экиш меъёрида кўп миқдордаги ўсимликлар сонини таъминлайди. Ўсимликдаги дуккаклар сони навнинг ирсий хусусиятлари ва ўстириш шароитига боғлиқ.

Нўхатнинг CIEN-E-20 кўчатзорида ўрганилган 36 та нав ва намуналардан 10 та намуналарда андоза (Обод) навга нисбатан барча кўрсаткичларда юқори кўрсаткичлар кўрсатганлиги сабабли танлаб олинди.

REFERENCES

1. Абдукаримов Д.Т. Қишлоқ хўжалик экинлари селекцияси ва уруғчилиги. // Самарқанд, 2002. 368 б.
2. Эшмирзаев К. Нут в мире // Материалы международного симпозиума по нуту. – Индия, 1990. – С.251-253.
3. Мавлонов Б. Т., Хамдамов И. Х. Нўхат. // Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги. – Тошкент, 2004. – №6. – Б 26.

ТАРИХИЙ МАДАНИЙ ЁДГОРЛИКЛАРНИ ИДРОК ҚИЛИШНИ ТЕХНОЛОГИК-КОНСТРУКТИВ ЁНДАШУВЛИ КОМПОНЕНТЛАРИ

М. А. Тилакова

Жиззах вилояти ХТХҚТМОҲМ “Педагогика ва психология, таълим
технологиялари” кафедрa мудири (PhD)

АННОТАЦИЯ

Юқори синф ўқувчиларида креативлик қобилиятини ривожлантириш, биринчи навбатда, шахсга йўналтирилган ёндашувни, эмоционал-психик кайфиятни, фаол, ижодий тасаввурни, ўз-ўзини фаоллаштириш, мустақиллик, ўз-ўзини назорат қилиш, намоён қилиш, ифодалаш, баҳолаш, ўқув жараёнида таълимнинг инновацион технологияларидан фойдаланишни талаб этади.

Калит сўзлар: Креатив ёндашув, мотивацион ёндашув, синфдан ташқари машғулот жараёни тузилмавий мазмуни, тарихий-маданиятшунослик материални интеллектуал-ижодий идрок қилиш, англаш алгоритмлари, тарихий-маданий ёдгорликларни ўрганиш.

TECHNOLOGICAL-CONSTRUCTIVE COMPONENTS OF PERCEPTION OF HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENTS

M. A. Tilakova

PhD, Head of the Department of "Pedagogy and Psychology, Educational Technologies", Teacher Training Center of Jizzakh region

ABSTRACT

In the educational policy of Uzbekistan among development of the basic qualities and abilities trained are allocated creative - creative potential of the person. With especial attention to is intellectual-creative thinking. That is quite lawful, as the new thinking - courageous, original, creative, initiative, constructive, is innovative-innovative today is required.

Keywords: Process and pedagogical system includes the following major structural components original, creative, initiative, constructive, innovative, education, development, basic, quality, level, thinking.

КИРИШ

Ўзбекистон тарихий-маданий ёдгорликларини ўрганиш жараёнида юқори синф ўқувчиларида креативлик қобилиятини ривожлантириш механизмларини такомиллаштириш унга бевосита тааллуқли айрим психологик-педагогик жиҳатларни, жумладан, шахс, юқори синф ўқувчиси шахси уларнинг ёш хусусиятлари (қобилиятлари, қизиқишлари, эҳтиёжлари), интеллектуал-ижодий фаолияти, муаммони ечишга мотивацион ёндашув, синфдан ташқари машғулоти жараёни тузилмавий мазмуни, тарихий-маданиятшунослик материални интеллектуал-ижодий идрок қилиш, англаш алгоритмлари, тарихий-маданий ёдгорликларни ўрганиш, идрок қилиш, таҳлил этиш, юқори синф ўқувчиларида креативлик қобилиятини ривожлантириш кўрсаткичлари ва мезонлари (Ўзбекистон тарихий-маданий меросини синфдан ташқари креатив ўрганиш жараёнида), интеллектуал-ижодий топшириқларни бажаришнинг психологик жиҳатлари кабиларни кўриб чиқишни талаб этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Юқори синф ўқувчиси иждодий маҳсулот яратар экан, қадимий меъморий объектнинг меъморий-тимсолли ифодалилигини ҳис этиши, ишнинг аниқ бир мақсадга қаратилгани, мазмунан режалаштирилганини англаши, материални мантиқий ва изчил идрок этиши, иждодий тасаввури кенг бўлиши, ёдгорликнинг нафақат тарихий-маданий, балки меъморий-бадий қимматини билиши, эстетикаси, эмоционал таъсирини очиқ бериши, ўзининг дадил мулоҳазаси ва фикрини билдирган ҳолда, асосий мазмунни умумлаштира олиши, интеллектуал-ижодий маҳсулотга креатив ёндашиши, ўз-ўзини намоён эта билиши, фойдаланилаётган адабиётлар рўйхатини келтира олиши зарур. Таъкидлаш жоизки, ўқувчида креативлик қобилиятини ривожлантириш учун юқори эмоционал-ижобий кайфият, эҳтиёж бўлиши, бунинг учун таълим жараёнида зарур дидактик шарт-шароитлар таъминланиши зарур. Тарихий-маданий материални идрок қилиш жараёнида юқори синф ўқувчиларига қуйидаги талаблар қўйилади:

– умумий, фаол идрок ва иждодий тасаввур асосида қадимий меъморий ёдгорликларни бадий-эстетик таҳлил қилиш, асосий ва муҳим жиҳатларини ажратиш кўрсатиш;

– аниқ-предметли-материал баёни мантиқини англаш—унинг жадвали, режаси, тезисларини тузиш, асосий масалалар, айрим далиллариغا эътибор бериш, тарихий-маданий материалнинг баён қилиниши жараёнида минимунозарада иштирок қилиш, мулоҳаза қилиш, ўз фикрига эга бўлиш;

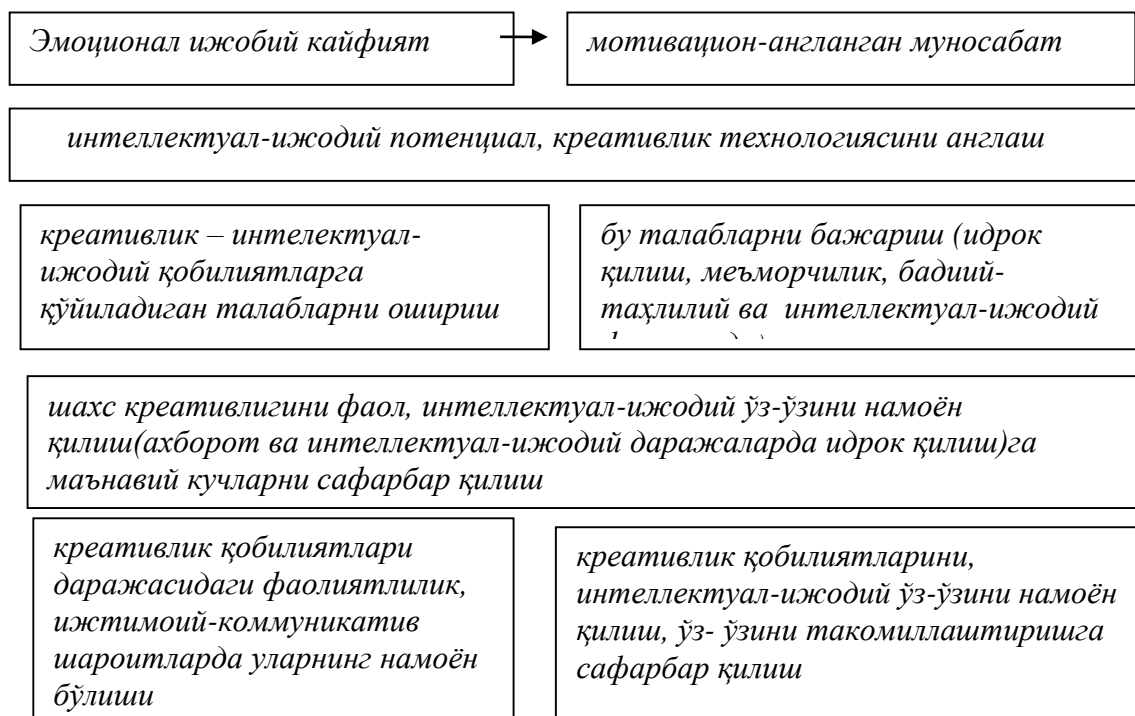
- Ўзбекистон тарихи ва маданиятининг энг буюк ёдгорликлари яратилган давр тўғрисида суҳбатда иштирок этиш;
- эмоционал идрок этиш;
- ёдгорликнинг мазмунан ва шаклан бирлигини англаш, унинг меъморий-бадий компонентларини ажрата олиш;
- иншоотнинг гўзаллигини ҳис этиш;
- ўзаро уйғунлаштириш, структуралаштириш усуллари эгаллаш,
- умумлаштира билиш, хулоса чиқариш, ўз фикрига эга бўлиш.

Ушбу ўринда VIII-IX синф ўқувчиларининг креатив ривожланишидаги қадимий меъморий ёдгорликларни идрок этиш, таҳлил этиш каби масалаларга алоҳида тўхталиб ўтишни жоиз деб ҳисоблаймиз. Тарихий-маданий ёдгорликларни идрок қилиш ва таҳлил этишда ўқувчилар олдин эмоционал “ҳис этиш”га, кейин аниқ бир мақсадга йўналтирилган бадий-мантикий ўрганишга ва шундан сўнггина, тарихий, маданий, бадий, ахлоқий-ижтимоий ва эстетик қадрият, жаҳон эътирофига сазовор бўлган миллий бойлик сифатида қадимий меъморий иншоотини яхлит идрок этишга йўналтирилади. Ўқувчилар қадимий меъморчилик санъатини ўрганишни ўз эмоционал-индивидуал тасаввуридан келиб чиққан ҳолда бошлашни афзал кўрадилар. Кейин, нафақат таклиф қилинган алгоритм бўйича, балки ўзининг(етарлича ҳаққоний бўлган) бадий-таҳлилий усуллари бўйича ёдгорликни бадий таҳлил этадилар, бадий-меъморчилик воситаларининг тизимига тушуниб етиб, уларнинг маъносини англаб, ўрганишга киришадилар. Бунда уларга интеллектуал-ижодий қобилиятлар, энг аввало, ижодий тафаккур, тасаввур, мантикий мулоҳазалар ёрдам беради. Тарихий-маданий ёдгорликларни идрок қилиш-таҳлил этишга технологик-конструктив ёндашув қуйидаги компонентлардан иборат:

- 1) эмоционал-ҳиссий–тарихий иншоотни “ўзиники” сифатида идрок қилиш, ёдгорлик тўғрисида серқирра маълумот ва ахборотларга эга бўлиш орқали уни иккиламчи идрок қилиш,
- 2) бошқариладиган-алгоритмланган, ёдгорликка нисбатан ўз мулоҳа заси, фикри, муносабатининг вужудга келиши, у тўғридаги ўз фикри ва таассуротларини ифодалаш.

НАТИЖАЛАР

Қуйида VIII-IX синф ўқувчиларининг Ўзбекистон тарихий-маданий ёдгорликларини креатив ўрганишида зарур бўлган интеллектуал-ижодий қобилиятларни ажратиб кўрсатамиз (“интеллект–ижод” шиори остида).

I. Эмоционал-ижобий ижодий кайфият:

- шахсга, ўқув-билувга оид ижтимоий моҳиятни “ҳис этиш”;
- илҳомланиш, ишқибозлик, қизиқиш;
- натижанинг ўқув-билув ва ижтимоий-шахсий моҳиятини “таҳмин қилиш”;
- идрок қилиш фаолияти, диққатнинг бир жойга тўпланганлиги;
- хотира;
- билимлар, атамалар, тушунчалардан фойдаланиш қобилияти;
- режалаштириш, жадваллаштириш;
- қадриятли йўналиш;
- ўз-ўзини чоғлаш, ўз-ўзини назорат қилиш;
- янги, ўзига хос интеллектуал-ижодий маҳсулот яратиш;
- яратилган маҳсулотни ижтимоийлаштириш натижасидан қаноатланиш.

II. Интеллект–Тафаккур– Ижод.

Фикрлаш:

- тез, фаол, дадил, ўзига хос, ижодий, индивидуал;
- тушунчавий-назарий, амалий, аслидай қилиб тикловчи–ижодий(бадий идрок қилиш асосида).

Сўзлар орқали тафаккур қилиш:

- эмоционал,
- маъно-мазмунли,

- ифодали, ёрқин-тимсолли;
- мантикий изчил, таҳлилий, исботловчи, умумлашган;
- креатив–индивидуал-ижодий, мулоҳазали, хулосали, предметга ўз муносабати билдириш билан;

- нутқий саводли расмийлаштириш, режа асосида жўяли тақдим этиш, интеллектуал-ижодий маҳсулотни креатив тавсифлаш, баён қилиш.

III. Интеллектуал-ижодий тафаккур–архитектура асарининг ўзига хослиги ва бадиий хусусиятларини бадиий-ижодий ифодалашни талаб этади.

Тафаккур хусусиятлари:

- жиддий, чуқур, ҳиссий-эмоционал;
- бадиий-таҳлилий, иждодий-англанган(тасвирий воситалар нуктаи назаридан бир бутун ва компонентли); бадиий-ижодий, тимсолли-ҳиссий, фикр-мулоҳаза ҳамда бадиий иждодий тасаввурга асосланган; бадиий объект(тимсолнинг) моҳияти ҳақида умумлашма ва яқуний хулоса чиқариш имконини берувчи синтез–таҳлил–синтез даражасидаги бадиий алгоритмланган тафаккур;

- эмоционал-эстетик(идрок қилинаётган асарнинг эстетик қийматига нисбатан) кабилар.

Меъморий обидаларни иждодий ўрганиш нуктаи назаридан креатив қобилиятли ўқувчи қуйидагиларни удралай олиши лозим:

- маҳсулдор тасаввури воситасида тафаккур объектига нисбатан ҳаёлий дахлдор муносабатда бўлиш;

- бадиий тафаккурнинг натижаларини нафақат англаб олиш, балки уни тизимлаштира билиш;

- ушбу тафаккур маҳсулини саводли нутқда расмийлаштириш ва аудиторияга ўқиб беришга мўлжалланган аниқ мақсадли интеллектуал-ижодий матнга қўша олиш.

Шунга кўра, биз Ўзбекистон тарихий-маданий меросини синфдан ташқари креатив ўрганиш жараёнида VIII-IX синф ўқувчиларининг креатив қобилиятларини ривожланганлиги мезонларини қуйидагича белгиладик:

I. Ўз креатив қобилиятларини ривожлантиришга қизиқиш ва мотив; ўз креатив потенциалини ривожлантириш истаги.

II. “Креатив” тушунчаси, унда интеллектуал-ижодий қобилиятнинг муҳимлиги, роли ва аҳамиятини билиш – тушуниш – англаб олиш.

III. Ўзбекистон ҳудудидаги тарихий-маданий, бадиий-меъморий ёдгорликларни фаол креатив идрок қилиш ва ўрганиш.

IV. Умрбоқий миллий тарихий-маданий мерос ва жаҳон бойлиги ҳисобланган Ўзбекистон қадимий меъморий ёдгорликлари тўғрисидаги топшириқлар, ишлар, назарий-амалий топшириқлар, эгалланган билим ва таассуротларнинг ҳар хил турларини креатив–интеллектуал-ижодий акс эттириш.

V. Мактабда Ўзбекистон тарихий-маданий ёдгорликларига бағиш-ланган интеллектуал-ижодий ишларни публистик чиқишларнинг турли даражаларида тайёрлаш ва амалга ошириш.

VI. Ўзида креатив қобилиятни ривожлантиришга тайёрлик.

Креатив қобилиятларнинг мезоний асослари, юқорида белгиланган назарий дефинициялари VIII-IX синф ўқувчиларида креатив қобилиятларини ривожлантиришнинг психологик жиҳатлари ва педагогик асосларини ҳисобга олган ҳолда шакллантирилади.

МУҲОКАМА

Ўқувчиларда зарур руҳий-психологик хусусиятлар, жумладан, юксак интеллектуал етуқлик, маданият, ишчанлик, ижодий идрок қилиш фаоллиги, муҳокама қилишда очиклик, индивидуал хусусиятлар, эмоционал-иродавий тайёрлик, рефлексия, касбий йўналганлик, ижтимоий, ахлоқий, когнитив, эмоционал ва феъл-атвор негизлари, шунингдек, ўз шахсий сифатлари, қизиқишлари, эҳтиёжларига эгалиги, маънавий-ахлоқий шаклланганлиги ҳисобга олинади [132,244-246]. Хусусан, ўқувчида креатив қобилиятни ривожлантириш механизмларини такомиллаштиришда унинг коммуникатив-ликка–мулоқотга эҳтиёжи, ўз ўрнини билиши; жамиятдаги мавқеини белгилаши, мустақил фикрлаши, ижтимоий фаоллиги ва етуқлиги; ўз-ўзини назорат қилиши, таҳлил этиши ва баҳолаши (эмоционал-шахсий ва ижтимоий-моҳиятли) фаоллаштирилади. Машғулотлар якунида эришилган натижалар умумлаштирилади (VIII-IX синф ўқувчиларида креатив–интеллектуал-ижодий қобилиятларини ривожлантириш мезонлари бўйича), умумий ва индивидуал-креатив натижалар тавсифланади, баҳоланади, якун ясалади. Ундан ташқари, креатив ўз-ўзини такомиллаштириш бўйича “мини-эсдаликлар” ва “мини-тавсиялар” тарқатилади, ўқувчиларга келгуси креатив ривожланишнинг истиқболи эслатилади ва очиб берилади. Жумладан, “Креатив ҳар доим ва ҳамма нарсада”, “Креатив шахс қизиқарли, ўзига хос, ҳурматли, обрўли ва ижтимоий аҳамиятли шахсдир”, “Ҳаётда, ишда, жамиятда шахс креативлиги– муваффақият гарови”, “Ҳар қандай фаолиятда креатив қобилиятларнинг фаоллаштирилиши–

тўлақонли ҳаёт белгиси”, “Ҳар доим креативлик- интеллект + ижод сиз билан бўлсин” каби шиорлар олға сурилади.

ХУЛОСА

Таъкидлаш жоизки, бу ёшда шахслараро мулоқот ҳамда ўзаро дўстона муносабатлар жуда зарур. Улар ўқитувчининг маслаҳатига эътибор ва ишонч билан қарайдилар. Ўқитувчи ўқувчиларнинг бундай рухий-психологик хусусиятидан оқилона фойдалана билиши лозим. Шу ўринда юқори синф ўқувчисининг интеллекти, ақлий фаолиятига алоҳида тўхталиш лозим. Кузатишимизга кўра, ўқувчи тушунчалар апаратининг зарур захирасига эга бўлиб, ақлий фаолияти анча мустаҳкам ва самарали, ўз креативлик қобилиятини ўстириши зарурлигини яхши тушунади ва бунга эътибор билан қарайди. Шунга кўра, ўқувчининг интеллектуал-ижодий йўналганлигига қуйидаги талаблар қўйилади:

- ижодий кўтаринкилик, мақсад ва вазифаларнинг аниқ бўлиши;
- ғоявий мазмундор асосга эга бўлиш;
- туйғу ва фикр бирлиги;
- ижодий маҳсулоти турини баён этиш, шаклини аниқлаш;
- материални танлаш, унинг илмийлиги ва ҳақиқийлиги, ижодий англаб олиниши ва ундан оқилона фойдаланилиши;
- ижодий тасаввур ва тафаккур дадиллиги, ўзига хослиги, ижодийлиги;
- ўқувчининг ўз муносабати ва қарорини мантикий тизимли, саводли, ифодали-образли баён этиши;
- ижодий ўз-ўзини ифодалаши;
- ўз-ўзини назорат қилиши, текшириши, баҳолаши;
- интеллектуал-ижодий маҳсулот яратиши;
- ўқувчининг ижтимоийлашувга шайлиги кабилар.

Зеро, креативлик қобилиятининг ихтисослашуви ўқувчининг қизиқишлари ва иш фаолиятини белгилайди.

REFERENCES

1. Аннамуратова С.К. Возможности внеклассной работы в художественно-эстетическом и когнитивно-творческом воспитании старшеклассников. – 82-89 б
2. Бутенко В.Г. Школьникам о художественных ценностях памятников истории и культуры. – М., 1999. – 113

3. Лолуа В., Джикия Л.Л. Школьникам о памятниках культуры своей страны. – М., 1999. – 99 б.
4. Немов Р.С. Психология. Учебник для студентов высш. учеб. Заведений. В 2-х кн. Кн.1 – «Общие основы психологии». – М.: Владос, 1994. – 217 б., Кн.2 – Становление личности в ранней юности». – М.: Владос
5. Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. *Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 1(1), 252-256.
6. Ахмедов, Б. А. (2020). Математические модели оценки характеристик качества и надежности программного обеспечения. *Eurasian Education Science and Innovation Journal*, 3(10), 97-100.
7. Гулбоев, Н. А., Дуйсенов, Н. Э., Ахмедов, Б. А., & Рахманова, Г. С. (2020). Модели систем управления электрическими сетями. *Молодой ученый*, 22(312), 105-107.
8. Мухамедов, Ф. И., Ахмедов, Б. А. (2020). Инновацион “Klaster mobile” иловаси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 140-145.
9. Ахмедов, Б. А. О развитии навыков интерактивных онлайн-курсов в дистанционных условиях современного общества (модель-программа для преподавателей образовательных учреждений). Журнал «Universum: технические науки»

РОЛЬ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВО ВСЕСТОРОННЕМ РАЗВИТИИ ДОШКОЛЬНИКОВ

Раббина Рахимовна Атажанова

преподаватель кафедры изобразительное
искусство, Чирчикская государственная
педагогическая институт

Наргиза Рустамовна Атаева

преподаватель кафедры Методика
обучения изобразительному искусству и
инженерной графике, Ургенчский
государственный университет

АННОТАЦИЯ

Изобразительная деятельность имеет большое значение в решении задач эстетического воспитания, так как по своему характеру является художественной деятельностью. Современные дети активно осваивают виртуальный мир. В то же время у них наблюдается снижение интереса к окружающему, в детском сознании стираются грани между добром и злом, красивым и безобразным. Несомненно, основы развивающей личности закладываются в детстве и существует опасность, что общество в будущем может получить бездуховное поколение, равнодушное к живописи, не понимающее музыку, поэзию.

Ключевые слова: Изобразительная деятельность, дошкольник, рисованием, лепкой, аппликацией, конструкция, эстетическое развитие, творческие способности.

THE ROLE OF VISUAL ACTIVITIES IN THE ALL-AREA DEVELOPMENT OF PRESCHOOLERS

Rabbina Rakhimovna Atazhanova

Teacher of the Department of Fine Arts,
Chirchik State Pedagogical Institute

Nargiza Rustamovna Ataeva

Teacher of the Department Methods of
Teaching Fine Arts and Engineering
Graphics, Urgench State University

ABSTRACT

Visual activity is of great importance in solving the problems of aesthetic education, since by its nature it is an artistic activity. Modern children are actively exploring the virtual world. At the same time, they have a decrease in interest in their surroundings, in the children's minds the lines between good and evil, beautiful and ugly, are erased. Undoubtedly, the foundations of a developing personality are laid in childhood and there is a danger that society in the future may get a spiritless generation, indifferent to painting, not understanding music and poetry.

Keywords: Visual activity, preschooler, drawing, modeling, application, construction, aesthetic development, creativity.

ВВЕДЕНИЕ

Изобразительная деятельность имеет неоценимое значение для всестороннего воспитания и развития ребенка. Она позволяет детям передать то, что они видят в окружающей жизни; то, что их взволновало, вызвало положительное, а иногда и отрицательное отношение «Значение изобразительной деятельности для всестороннего развития дошкольника» Изобразительная деятельность имеет неоценимое значение для всестороннего воспитания и развития ребенка. Она позволяет детям передать то, что они видят в окружающей жизни; то, что их взволновало, вызвало положительное, а иногда и отрицательное отношение (например, страх; рисуя какие - либо явления, ребенок как бы изживает вызванный ими страх).

Социально-экономические преобразования в обществе диктуют необходимость формирования творчески активной личности, в связи с этим перед дошкольными учреждениями встает важная задача развития творческого потенциала подрастающего поколения. Большие возможности для развития творческого воображения имеет изобразительная деятельность дошкольников. Изобразительная деятельность – своеобразная форма познания реальной действительности, окружающего мира, постижения художественного искусства и коррекции развития детей. Творчество в любом проявлении необходимо для развития ребенка. Изобразительная деятельность в этом вопросе отличается многогранностью. С ее помощью формируются творческие способности, воспитывается нравственность, прививается привычка к труду, улучшается работа психических функций. Изобразительная деятельность тесно связана с познанием окружающей жизни и природы. Занятия по изобразительной деятельности, кроме выполнения учебных задач, являются важным средством всестороннего развития детей. Обучение рисованию, лепке, аппликации, конструированию способствует умственному, нравственному, эстетическому воспитанию дошкольников.

МЕТОДОЛОГИЯ

Исследования известного педагога Н. П. Сакулиной показали, что успешное овладение приемами изображения и создание выразительного образа требуют не только ясных представлений об отдельных предметах, но и установления связей внешнего вида предмета с его назначением в ряду предметов или явлений. Поэтому перед началом изображения дети решают умственные задачи на основе сформировавшихся у них понятий, а затем ищут способы реализации этой задачи.

Также изобразительная деятельность тесно связана с решением задач нравственного воспитания. Эта связь осуществляется через содержание детских работ, закрепляющих определенное отношение к окружающей действительности, и воспитание у детей наблюдательности, настойчивости, активности, инициативы, умения выслушивать и выполнять задание, доводить начатую работу до конца. Окружающая жизнь дает детям богатые впечатления, которые потом отражаются в их рисунках и т.п.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Изобразительная деятельность имеет большое значение в решении задач эстетического воспитания, так как по своему характеру является художественной деятельностью. Современные дети активно осваивают виртуальный мир. В то же время у них наблюдается снижение интереса к окружающему, в детском сознании стираются грани между добром и злом, красивым и безобразным. Несомненно, основы развивающей личности закладываются в детстве и существует опасность, что общество в будущем может получить бездуховное поколение, равнодушное к живописи, не понимающее музыку, поэзию. Поэтому сегодня эстетическое развитие выходит на первый план, есть необходимость в пересмотре его идей, поиске новых подходов, позволяющих выстраивать процесс эстетического развития в соответствии с интересами ребенка, его потребностями, способностями, мотивами деятельности.

ОБСУЖДЕНИЕ

Важно у детей воспитывать эстетическое отношение к окружающему, умение видеть и чувствовать прекрасное, развивать художественный вкус и творческие способности. Умение восхищаться красотой и многообразием природных форм, замечать в неприметном – значительное, в неказистом – выразительное, любоваться уголками родной и экзотической природы; Способность чувствовать характер и изменчивость природных явлений, выражать свое отношение к ним в пейзажах – настроениях (утро, день, вечер, ночь, осень, зима, весна, лето); Готовность эмоционально переживать образную форму произведений изобразительного искусства и т. п.

Опыт работы с детьми позволяет отметить, что именно нетрадиционные техники рисования создают на занятиях атмосферу непринужденности, открытости, раскованности, развивают инициативу, самостоятельность, создают эмоционально – положительное отношение к деятельности.

Любой вид изобразительной деятельности положительно влияет на развитие восприятия, пространственного мышления, художественного вкуса дошкольника. На основе перечисленного формируются способности к творчеству. Поэтому изобразительная деятельность как средство развития творческих способностей считается одной из самых результативных.

Изобразительное искусство способствует развитию творческого потенциала благодаря обучению видеть прекрасное, умению самостоятельно создавать красивые объекты. Улучшается эстетическое и зрительное восприятие.

ВЫВОД

В процессе изобразительной деятельности закладываются навыки самоконтроля. Рисуя или изготавливая модель из пластилина, дошкольник постоянно сверяет свой результат с тем, как он представляет образ. Это существенное достижение становления личности и непереносимое качество в организации самостоятельной деятельности в дальнейшем.

Занятие рисованием, лепкой, аппликацией, конструированием способствует развитию руки ребенка, особенно мускулатуры кисти и пальцев, что так важно для дальнейшего обучения письму в школе. Таким образом, занятия изобразительным искусством являются важным средством всестороннего развития детей.

REFERENCES

1. Комарова Т. С. Изобразительная деятельность в детском саду. Программа и методические рекомендации . – М.: Мозаика – Синтез, 2008. – 192 с.: цв. вкл.
2. Теория и методика изобразительной деятельности в детском саду. Учеб. Пособие для студентов пед. Ин- тов по специальности « Дошкольная педагогика и психология». М., « Просвещение», 1977. 253 с., 8 ил. авт., В.Б. Косминская, Е.И. Васильева, Н.Б. Халезова и др.
3. Копцева Т.А. Природа и художник. Художественно экологическая программа по изобразительному искусству для дошкольных образовательных учреждений и учебно – воспитательных комплексов. М.: ТЦ Сфера, 2006. – 208 с. (Программа развития).
4. Цквитария Т.А. Нетрадиционные техники рисования. Интегрированные занятия в ДОУ. – М.: ТЦ Сфера, 2011. – 128 с.
5. Баранова Е.В., Савельева А.М. От навыков к творчеству. Обучение детей 2-7 лет технике рисования, - Учебно-методическое пособие. М.:Мозаика-Синтез, 2009. - 64с.

6. Атажанова, Р. Р. (2020). Рабочая тетрадь по изобразительному искусству как средство повышения креативного мышления самостоятельной работы учеников в младших классах. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(2), 201-204.
7. Халилов Р. Ш., Атажанова Р. Р. (2018). Использование рабочей тетради в обучении изобразительной деятельности в начальном классе. *Молодой учёный*, № 7 (193). 196-199.
8. Rakhimovna, A. R. (2020). Art workbook as a means of improving the efficiency of independent work of pupils in younger classes. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8 (5), 54-56.
9. Hojiyev R. B., Xolmo`minov G.B., Sharipov M.L. (2020) Raising a Harmoniously Developed Generation is a Priority of Democratic Reforms in Uzbekistan // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, №8(5). 1-3.
10. Хажиев, Р.Б. (2014) Факторы развития общественной активности у студентов и молодёжи. *Молодой учёный*, №20, С. 532.
11. Hojiyev R. B., Adilov Z. Y. (2017) The source of developing intellectual ability. *Молодой учёный*, №22 (4), С. 389-393.
12. Хажиева, М.С., Хажиев, Р. Б. (2015) Роль молодёжи в реализации социальной активности толерантности. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. №2, 30-32.
13. Khodjiev, R.B. (2015) The Conceptions on Developing Student Youth Social Activity. *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, №1-2, P. 52.
14. Икрамов Р.А., Хожиев Р.Б. (2020). Воспитание гармонично развитого поколения является приоритетом государственной молодежной политики. *Вестник науки и образования*. № 14 (92). Часть 1. С. 88-90.
15. Maksuda Khajieva, Rasulbek Khajiev (2015). The Role of the Tolerance in Society and its Philosophical Interpretation. *Young scientist*. Vol. 2. P. 159-161.
16. Umid Abdalov, Rasulbek Hadjiyev (2015). The Role of Community in the Development of Society of Citizenship. *Young scientist*. Vol. 2. P. 107-109.
17. Makhmudova, N.D., Hojiyev R.B. (2014). The scientific inheritance of great ancestors who worked in the mamun Academy. *Сборники конференций НИЦ Социосфера*. Issue 45, С. 34-35.
18. Хажиева, М.С., Хожиев Р.Б. (2014). Хусайн воиз кошифийнинг гуманистик гоялари. *Сборники конференций НИЦ Социосфера*. С. 148-150.
19. Хажиева, М.С., Хожиев Р.Б. (2014). Толерантлик ва унинг хусусиятлари. *Сборники конференций НИЦ Социосфера*. С. 39-40.

РИВОЖЛАНГАН ХУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ БАРПО ЭТИШДА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИНГ ЎРНИ

Ирода Латиповна Атакова

Чирчиқ давлат педагогика институти академик лицейи ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада мустақиллик йилларида Ўзбекистон Республикаси томонидан ривожланган ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини барпо этиш мақсадида амалга оширилган туб ислохотлар, қонунчилигимизга киритилган ўзгартиришлар, жамоатчилик назорати тушунчаси, фуқаролик жамияти институтлари, давлат органлари ва фуқаролар ўртасидаги ўзаро муносабатлар, 2018 йил 13 апрелда қучга кирган “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонуннинг муҳим жиҳатлари ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: фуқаролик жамияти, ҳуқуқий давлат, фуқаро, жамоатчилик назорати, жамоатчилик назорати шакллари, қонун, санкция.

THE ROLE OF PUBLIC CONTROL IN THE ESTABLISHMENT OF A DEVELOPED LAW STATE AND CIVIL SOCIETY

Iroda Latipovna Atakova

Teacher of academic lyceum of Chirchik State Pedagogical Institute.

ABSTRACT

This article deals with the radical reforms implemented by the Republic of Uzbekistan during the years of independence to build a developed rule of law and civil society, changes in our legislation, the concept of public control, the relationship between civil society institutions, government agencies and citizens. It also highlights important aspects of the Law on Public Oversight, which came into force on April 13, 2018.

Keywords: civil society, rule of law, citizen, public control, forms of public control, law, sanctions.

КИРИШ

Маълумки, фуқаролик жамиятини шакллантириш – албатта, бу узок давом этадиган, узлуксиз ва мураккаб жараён бўлиб, бу мақсадга эришиш мамлакат ва жамиятни ислох қилиш мақсадлари ва йулининг туғри танланганига, биринчи

навбатда, одамларнинг онгу тафаккурида демократик ва либерал қадриятларнинг нақадар мустаҳкам ўрин олаётганига боғлиқ эканини барчамиз яхши англаймиз. Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг: “Кучли фуқаролик жамиятини барпо этишда жамоатчилик назоратини тизимли йўлга қўйиш энг маҳбул йўлдир. Бу – жаҳон тажрибасида синовдан ўтган йўл. Давлат ҳачон ўз вазифасини муваффақиятли адо этади? Қачонки давлат идоралари фаолияти устидан самарали жамоатчилик назорати ўрнатилган бўлса”[1],- деб таъкидлаши ҳам мазкур масаланинг нечоғлиқ долзарб эканлигини англатиб турибди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Фуқаролик жамиятининг муҳим шартларидан бири бу – давлат органлари самарали фаолият юритишида жамоатчилик назоратининг ўрнатилганлигидир. Мазкур институтнинг давлат органлари ходимлари қонунга риоя этиб, вазифа ва мажбуриятларини масъулият билан адо этишида таъсир доираси юқори.

Зеро, халқ ҳокимиятчилиги принципи Конституциямизнинг асосий принципларидан биридир. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 32-моддасига мувофиқ фуқаролар жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқига эга. Бу каби иштирок этиш йўлларида бири – давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишдир. [2]

Жамиятда назоратнинг турли шакллари учратишимиз мумкин. Масалан, қонунларнинг аниқ ва бир хилда бажарилиши устидан прокурор назорати, қонунларнинг ижро этилиши юзасидан парламент назорати, маъмурий, молиявий, божхона назорати ва бошқалар. Буларнинг орасида жамоатчилик назорати муҳим ўрин тутди. Негаки, қонунлар қабул қилинса уни давлат органлари ижросини таъминлай олган тақдирда ҳам ҳуқуқбузарликларни олдини олишда юқори самара бермайди. Ҳозирги кунда жуда кўплаб қонунлар, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилинмоқда. Уларнинг ижросини назорат қилишга ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар улгурмаслиги мумкин. Бундан ташқари, давлат органлари ёки мансабдор шахсларнинг ҳаммаси ҳам ҳар доим қонунга риоя қиладими, барча инсонларнинг манфаатларини ҳисобга оладими? Агар бундай бўлганда жамиятда коррупцион ҳолатлар кузатилмас, баъзи мансабдор шахслар ўз хизмат вазифаларини суистеъмол қилганликлари учун жиноий жавобгарликка тортилмас эди.

Шу ўринда табиий бир савол туғилади. Жамоатчилик назоратининг юқорида келтирилган назорат турларидан нима фарқи бор?

Жамоатчилик назоратининг бошқа назорат турларидан асосий фарқи шундаки, жамоатчилик назоратининг объекти – давлат органлари фаолиятidir. Ушбу жиҳатлар 2018 йил 13 апрелда кучга кирган “Жамоатчилик назорати тўғрисида”ги қонунда тўлиқ очиқ берилган. Мазкур қонун 21 моддадан иборат бўлиб, қонунчилигимизда биринчи бор белгилаб берилди. Унга кўра:

Жамоатчилик назоратининг шакллари қуйидагилардан иборат:

давлат органларига мурожаатлар ва сўровлар;

давлат органларининг очиқ ҳайъат мажлисларида иштирок этиш;

жамоатчилик муҳокамаси;

жамоатчилик эшитуви;

жамоатчилик мониторинги;

жамоатчилик экспертизаси;

жамоатчилик фикрини ўрганиш;

фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари томонидан давлат органлари мансабдор шахсларининг ҳисоботлари ва ахборотини эшитиш.

Жамоатчилик назорати қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа шаклларда ҳам амалга оширилиши мумкин.

Юқорида саналган жамоатчилик назоратининг 8 та шаклида ҳам назорат шакллари амалга оширишда жамоатчиликка алоҳида урғу берилмоқда. Бу эса коллегияликни, ташкилий уюшганликни талаб этади. Қолаверса, бу масала моҳиятини тушунмаган одамлар томонидан турли хил суиистеъмолликларга йўл қўймасликнинг олдини олишга қаратилган.

Лекин, бу жиҳат, фуқаро жамоатчилик назоратида иштирок этмайди, дегани эмас. Ушбу назорат шакллари очиқ, ошкора ўтказилади. Унда муҳокама этилаётган масала ўз ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига дахлдор бўлган ёки дахлдор бўлиши мумкин бўлган шахслар иштирок этиши, ўз фикрини эркин билдириш ва таклифлар киритишга ҳақли.

Қонунни қабул қилиш ишнинг бир қисми, қолгани унинг ижросини таъминлашдир. Қонунда кўрсатиб ўтилган жамоатчилик назорати шакллари, томонларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалга оширишнинг ташкилий-ҳуқуқий механизмларини ишлаб чиқиш зарур.

Шу маънода, жамоатчилик назорати самарали фаолият кўрсатиши учун фуқаролик жамиятининг асоси бўлган ўрта синф – мулкдорлар қатлами уюшиши, давлат ҳокимияти органлари фаолиятида очиқлик ва шаффофлик кенг таъминланиши, фуқаролар ва давлат хизматчиларида сиёсий-ҳуқуқий онг ва маданияти талаб даражасида бўлмоғи зарур.

НАТИЖАЛАР

Бунда бугунги кунда ўн мингга яқинни ташкил этаётган нодавлат нотижорат ташкилотлари қонунда ифодаланган ҳуқуқларини амалга ошириш учун ўз “Йўл хариталари”ни ишлаб чиқиши мақсадга мувофиқдир.

Қонун ижросини самарали таъминлашда 2018 йил 4 майда тузилган Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Фуқаролик жамиятини ривожлантириш бўйича маслаҳат кенгашининг ўрни ва роли жуда муҳим. Маслаҳат кенгашининг асосий вазифалари фуқаролик жамиятини ва кенг жамоатчиликни ташвишлантираётган долзарб масалаларни муҳокама қилиш, шунингдек, мазкур секторнинг ҳолати ва ривожланиш тенденцияси ҳақида Президентни мунтазам хабардор қилиш, жамоатчилик назоратини амалга ошириш, масъул институтларнинг жамият бошқарувидаги иштирокини кенгайтириш учун қулай шароитлар яратиш масалалари бўйича Ўзбекистон Республикаси Президентига таклифлар киритиш белгиланган.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, мамлакатимизда фуқаролик жамиятининг муҳим таркибий элементларидан бири бўлган давлат органлари фаолияти устидан жамоатчилик назоратини амалга оширишнинг ҳуқуқий асослари яратилди. Энди эса жамоатчилик назоратининг субъектлари яъни фуқаролар дахлдорлик билан ушбу вазифани сидқидилдан адо этишлари лозим. Зеро, мамлакатимиз тараққиёти, адолатнинг устувор бўлиши учун фақат давлат ва унинг органлари эмас, балки барчамиз масъулмиз.

REFERENCES

1. Ш.Мирзиёев Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. –Т.:“Ўзбекистон”, 2017, 1-жилд, 489-бет.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Тошкент. “Ўзбекистон”, 2019, 13-бет.
3. Hojiyev R.B., Xolmo`minov G.B., Sharipov M.L. (2020) Raising a Harmoniously Developed Generation is a Priority of Democratic Reforms in Uzbekistan // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, №8(5). 1-3.
4. Хажиев, Р.Б. (2014) Факторы развития общественной активности у студентов и молодёжи. *Молодой ученый*, №20, С. 532.
5. Hojiyev R. B., Adilov Z. Y. (2017) The source of developing intellectual ability. *Молодой ученый*, №22 (4), С. 389-393.

6. Хажиева, М.С., Хажиев, Р. Б. (2015) Роль молодёжи в реализации социальной активности толерантности. Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. №2, 30-32.
7. Khodjiev, R.B. (2015) The Conceptions on Developing Student Youth Social Activity. *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, №1-2, P. 52.
8. Икрамов Р.А., Хожиев Р.Б. (2020). Воспитание гармонично развитого поколения является приоритетом государственной молодежной политики. Вестник науки и образования. № 14 (92). Часть 1. С. 88-90.
9. Maksuda Khajieva, Rasulbek Khajiev (2015). The Role of the Tolerance in Society and its Philosophical Interpretation. *Young scientist*. Vol. 2. P. 159-161.
10. Umid Abdalov, Rasulbek Hadjiyev (2015). The Role of Community in the Development of Society of Citizenship. *Young scientist*. Vol. 2. P. 107-109.
11. Makhmudova, N.D., Hojiyev R.B. (2014). The scientific inheritance of great ancestors who worked in the mamun Academy. Сборники конференций НИЦ Социосфера. Issue 45, С. 34-35.
12. Хажиева, М.С., Хожиев Р.Б. (2014). Хусайн воиз кошифийнинг гуманистик гоялари. Сборники конференций НИЦ Социосфера. С. 148-150.
13. Хажиева, М.С., Хожиев Р.Б. (2014). Толерантлик ва унинг хусусиятлари. Сборники конференций НИЦ Социосфера. С. 39-40.
14. Атажанова, Р. Р. (2020). Рабочая тетрадь по изобразительному искусству как средство повышения креативного мышления самостоятельной работы учеников в младших классах. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(2), 201-204.
15. Халилов Р. Ш., Атажанова Р. Р. (2018). Использование рабочей тетради в обучении изобразительной деятельности в начальном классе. Молодой учёный, № 7 (193). 196-199.
16. Rakhimovna, A. R. (2020). Art workbook as a means of improving the efficiency of independent work of pupils in younger classes. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8 (5), 54-56.

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ – ДЕМОКРАТИЯ КЎЗГУСИ**Дилноза Орзикуловна Норбоева**

ТВЧДПИ Гуманитар фанлар факультети 2-босқич талабаси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада фуқаролик жамияти тушунчаси, унинг ҳуқуқий моҳияти, бугунги кунда фуқаролик жамиятига ўтиш учун олиб борилаётган ишлар самарадорлиги кўриб чиқилган.

Калит сўзлар: фуқаролик жамияти, индикатор, сиёсий партиялар, нодавлат ноижорат ташкилоти, шахс.

CIVIL SOCIETY – MIRROR OF DEMOCRACY**Dilnoza Orziqulovna Norboyeva**2nd year student of the faculty of Humanities,
Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region**ABSTRACT**

This article discusses the concept of civil society, its legal significance, and the effectiveness of the work being done today to transition to civil society.

Keywords: civil society, indicator, political parties, NGOs, individual.

КИРИШ

Мамлакатимизда «Кучли давлатдан – кучли фуқаролик жамияти сари» тамойилини изчил амалга ошириш доирасида аҳоли кенг қатламлари томонидан қўллаб-қувватланадиган, мустақил иш олиб борадиган, барқарор фуқаролик жамияти институтларини шакллантириш ҳамда ривожлантириш учун барча зарур ташкилий-ҳуқуқий ва моддий шароитлар яратилган.

Хусусан, Президентимиз томонидан Фуқаролик жамияти институтларининг ролини янада ошириш бўйича Мамлакатимизда демократик ислохотларни янада чуқурлаштириш ва фуқаролик жамиятини ривожлантириш концепциясида бир қатор муҳим вазифалар белгилаб берилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мамлакатимизни демократик модернизация қилишда фуқаролик жамияти институтларининг роли ва аҳамияти муттасил ошаётгани, фуқаролар, айниқса,

ёшларнинг фуқаролик онги ҳамда сиёсий-ҳуқуқий маданиятининг барқарор ўсаётганидан далолат беради. Бу эса кучли фуқаролик жамиятини шакллантиришнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Фуқароларнинг ўзини ўзи бошқариш органлари, сиёсий партиялар, ҳаракатлар, касаба уюшмалари, жамоат бирлашмалари ва жамғармалари, нодавлат нотижорат ташкилотлари, мустақил оммавий ахборот воситалари фаолиятининг эркинлигини кафолатлайдиган мустаҳкам қонунчилик базаси яратилган. Улар Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг институтлари тузилмасини ташкил этади ва фуқароларнинг мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича муҳим вазифаларни бажаришда фаол иштирокини таъминлашга кўмаклашади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида фуқароларнинг жамият ва давлат ишларини бошқаришда иштирок этиш ҳуқуқи, фуқаролик институтларининг ҳуқуқ ва эркинликларига риоя қилиш кафолатлари, уларга тенг ҳуқуқий имкониятлар яратиб беришга оид тамойиллар мустаҳкамлаб қўйилган. Бу борада қабул қилинган жами икки юздан ортиқ қонун ҳужжатлари мамлакатимизда фуқаролик жамиятини изчил ривожлантиришда ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилмоқда. 2005 йил 23 июнда қабул қилинган «Ўзбекистонда фуқаролик жамияти институтларини ривожлантиришга кўмаклашиш борасидаги чора-тадбирлар тўғрисида»ги қарорида кўзда тутилган комплекс чора-тадбирларнинг амалга оширилиши ушбу ижобий жараёни ривожлантириш, ижтимоий аҳамиятга эга муаммоларни ҳал этишда фуқаролик институтлари ролини кучайтириш, фуқароларнинг ижтимоий-сиёсий ва ишбилармонлик фаоллигини оширишга ёрдам бермоқда.

Мамлакатда демократик ислохотлар самарадорлиги кўп жиҳатдан фуқаролар онги, аҳолининг сиёсий-ҳуқуқий маданиятининг нечоғли ривожланганига боғлиқдир. Шу боис мустақилликнинг дастлабки кунларидан ушбу масалага алоҳида эътибор қаратилмоқда. Аҳолида инсон ҳуқуқ ва эркинликлари, қонунларни ҳурмат қилиш, ўзининг конституцион ҳуқуқлари, Ватанимиз тақдирига, мамлакатимиз ҳамда дунёда рўй бераётган воқеаларга дахлдорлигини англаш туйғусини шакллантириш муҳим вазифалардандир.

Ўзбекистонда амалга оширилаётган демократик ислохотларнинг муҳим вазифаси сифатида инсон ҳуқуқларини таъминлаш, аҳоли ҳуқуқий онги ва маданияти даражасини оширишга доир яхлит тизим яратилган.

Фуқаролик жамияти институтлари Ўзбекистонда аҳолининг сиёсий ва ижтимоий фаоллигини ошириш, шахс ҳуқуқларини таъминлаш ва ҳимоя қилиш, инсон ҳуқуқлари маданиятини шакллантиришда муҳим омил бўлмоқда.

Буларнинг барчаси Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ва унинг институтларини ислоҳ этиш ҳамда демократлаштириш, ривожлантириш жараёни такомиллашгаётганидан далолат беради.

НАТИЖА

Бугунги кунда, ҳар бир давлат жаҳон ҳамжамиятида муносиб ўринга эга бўлиши ва ўз халқига муносиб турмуш даражасини таъминлаши учун энг аввало демократик бошқарув тизими, иқтисодий барқарорлик, мамлакатда қонун устуворлиги ва инсон ҳуқуқларининг таъминланиши, фуқаролик жамияти институтларининг ривожини, аҳолининг ижтимоий-сиёсий маданияти, фуқаролик позициясининг юқорилиги каби кўплаб омиллар асос бўлиб хизмат қилади. Шу ўринда кучли фуқаролик жамиятини шакллантириш ва ривожлантириш ҳар бир мамлакат учун устувор вазифа бўлиб қолмоқда.

Фуқаролик жамияти энг аввало ижтимоий муносабатлар жараёнида ўз аксини топиб, мамлакатда демократия, ҳуқуқий давлат ва шахс эркинликларини таъминлашнинг муҳим кафолати бўлиб хизмат қилади. Фуқаролик жамиятида ижтимоий ҳаётга ва унинг доимо тараққий этиб боришига жуда катта аҳамият берилади. Унинг асосий мақсади инсоннинг муносиб ҳаёт кечиришини, барча ҳаётий орзу-мақсадлари шу жамиятдаги сиёсий ташкилотлар, ижтимоий институт, гуруҳ, оила ва бошқа жамоат бирлашмалари орқали амалга оширилишини таъминлашдир. Бу сиёсий ташкилотлар, ижтимоий институтлар ва гуруҳлар ҳар бир инсонга ўзи яшаётган жамиятда ҳокимиятнинг манбаи эканлигини, ҳуқуқ ва эркинликлари, қобилияти ва ҳаракати, обрўси юксак кадрият эканлигини тушунтиришга ёрдам берадилар. Инсонлар ушбу ташкилот ва бирлашмалар орқали ўзларининг сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий, маданий ва бошқа мақсадларини амалга оширадилар.

Фуқаролик жамияти бозор иқтисодиёти ва демократик ҳуқуқий давлат шароитидагина давлат тасарруфида бўлмаган ташкилотлар, уюшмалар, эркин ва тенг ҳуқуқли индивидларнинг ўзаро плюрализмига асосланган муносабатлар уйғунлигидан ташкил топади[1].

Фуқаролик жамиятининг бирламчи асоси бу энг аввало шахс бўлиб, ва ундан кейин унинг томонидан асос солинган ижтимоий институтлар ҳисобланади. Ҳар бир шахс оила аъзоси, жамоат бирлашмаси иштирокчиси ёки ижтимоий институт фаоли сифатида фуқаролик жамияти ичидаги ҳуқуқий муносабатлар жараёнида иштирок этади. Шунинг билан бирга, инсонлар умумий муаммоларини биргаликда ҳал қилиши, жамиятнинг барча соҳаларида ўзларининг талаб ва манфаатларини ҳимоя қилишида фуқаролик жамиятининг

муҳим ва ажралмас элементи ҳисобланган фуқаролик жамияти институтлари асосий рол ўйнайди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясига кўра «Ўзбекистон Республикасида қонунда белгиланган тартибда рўйхатдан ўтказилган касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, олимларнинг жамиятлари, хотин-қизлар, фахрийлар ва ёшлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, оммавий ҳаракатлар ва фуқароларнинг бошқа уюшмалари жамоат бирлашмалари сифатида эътироф этилади»[2].

Фуқаролик жамияти мезонлари

Маълумки, бугунги кунда дунё бўйича фуқаролик жамиятининг шаклланиши ва ривожланишини илмий-назарий ҳамда амалий тадқиқотлар асосида таҳлил қилиш кучайиб бормоқда. Шу ўринда, фуқаролик жамияти ривожланиш даражасини ўлчаш омили эмпирик тадқиқотларнинг муҳим йўналишларидан бири ҳисобланади. Замонавий сиёсий-ҳуқуқий фанларда ҳар бир мамлакат мисолида фуқаролик жамияти ва демократиянинг ривожланиш даражасини аниқловчи кўплаб мезон – индикаторлар ишлаб чиқилган бўлиб, улар тадқиқотлар давомида самарали қўлланилиб келинади.

Маълумки, мустақиллик йилларида Ўзбекистонда ҳам ижтимоий-сиёсий ва социал-иқтисодий соҳаларда кўплаб ўзгаришлар содир бўлмоқда. Жамиятимизда шаклланаётган янги иқтисодий тизим билан бир қаторда, фуқароларимизнинг сиёсий тафаккурида ҳам юксалиш кузатилмоқда. У янги йўналиш ва компонентлар билан бойиб бормоқда. Шулардан келиб чиқиб, Ўзбекистонда фуқаролик жамиятини шакллантириш борасида қуйидаги мезон (индикатор)ларни ишлаб чиқишга ҳаракат қилдик:

Биринчидан, нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари фаолият юритиши учун қонунчилик асосларининг яратилиши

Мазкур соҳага қаратилган 200 дан ортиқ қонун ҳужжатлари қабул қилинган бўлиб, улар жумласига «Жамоат бирлашмалари тўғрисида»ги (1991 й.), «Нодавлат нотижорат ташкилотлари тўғрисида»ги (1999 й.), «Жамоат фондлари тўғрисида»ги (2003 й.), «Ижтимоий шериклик тўғрисида»ги (2014 й.), «Жамоатчилик назорати тўғрисида»ги (2018 й.) қонунларни санаб ўтишимиз мумкин.

Шунингдек, мамлакатда нодавлат нотижорат ташкилотлари сон жаҳатдан ҳам ўсиб бормоқда. Ҳозирги кунда Ўзбекистонда 9 мингдан ортиқ нодавлат нотижорат ташкилоти мавжуд ҳамда 30 та халқаро ва хорижий ноҳукумат ташкилотларининг филиал ва ваколатхоналари фаолият юритмоқда[3].

Иккинчидан, фуқаролик жамияти институтлари фаолияти ривожланишининг иқтисодий ва ташкилий кафолатларини шаклланиши. Мазкур соҳада 2008 йилда қабул қилинган «Нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлашни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси палаталарининг қўшма қарори аҳамиятга эгадир. Шу асосида Парламент ҳузурида нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фондининг ташкил этилиши ҳамда Фонд маблағларини бошқариш бўйича Парламент комиссияси тузилиши ўзига хос ижобий ҳодиса бўлди дейишимиз мумкин.

Учунчидан, оммавий ахборот воситаларининг очиклиги ва самарали фаолиятининг тобора кенгайиб бориши

Фуқаролик жамиятини ривожлантириш жараёнида аҳолининг ахборотга бўлган эҳтиёжини тўлиқ қондириш, шу билан бирга, уларнинг онги, дунёқараши ва сиёсий маданиятини юксалтириш, фуқаролик позициясини мустаҳкамлашда оммавий ахборот воситалари муҳим ўринга эга бўлади. Мазкур соҳада ўндан ортиқ қонун ҳужжатлари қабул қилинган бўлиб, бугунги кунга келиб, мамлакатда 1 минг 500 дан зиёд оммавий ахборот воситаси фаолият кўрсатмоқда[4]. Улар мулк шакли, йўналиши, ахборот узатиш воситаларига кўра турличадир. Лекин, шунга қарамай Ўзбекистонда кўпчилик ОАВлари ҳалигача расмийлик асосида фаолият юргизади. Уларда мустақил фикрнинг дефицити ва ноплюралистик кайфият устуворлик қилиб келмоқда.

Тўртинчидан, фуқаролик жамиятининг энг асосий бўғинларидан бири ҳисобланган – ўзини ўзи бошқариш тизимининг янада такомиллашуви. Мустақиллик йилларида ўзини ўзи бошқарув – маҳаллалар фаолиятининг ҳуқуқий асосларини мустаҳкамлаш ва янада ривожлантиришга эътибор қаратилди. Бу институтнинг мамлакат сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаётининг ажралмас бўғини сифатида шакллантириш, унинг учун зарур моддий ва молиявий шарт-шароитлар яратилди. Бугунги кунда, республикада маҳаллалар сони 10 минга яқини ташкил этмоқда.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, маҳалла фуқаролар йиғинларини Ўзбекистонда фуқаролик жамиятининг том маънодаги таянчи бўлишига тўсқинлик қилаётган омиллардан бири – бу уларнинг ташкилий функцияларининг самарали йўлга қўйилмаганидир. Масалан, амалдаги қонунчиликка мувофиқ маҳалла фуқаролар йиғини раиси (оқсоқол) ва унинг маслаҳатчилари бевосита маҳалла фуқаролари томонидан сайланиши белгилаб қўйилган бўлсада, аммо уларнинг сайлов жараёнларига туман (шаҳар)

ҳокимиятларининг бевосита аралашуви кузатилади. Амалда эса бу фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари – маҳаллалар аҳолининг манфаатларига хизмат қилиш, ҳудуддаги ижтимоий масалаларни ҳал қилиш ва фуқароларни қийнаётган муаммоларни давлат органларига етказиш ўрнига, ҳокимиятнинг вазифалари ва «юқоридан» келадиган топшириқларни бажариш билан чекланиб қолишига олиб келади. Мазкур ҳолатда шуни таъкидлаш лозимки, айрим маҳалла фуқаролар йиғинлари маҳалла аҳолисидан маънавий жиҳатдан йироқлашган ва аслида давлат апаратининг бир қисмига айланиб қолган.

МУҲОКАМА

Илмий изланиш ва таҳлиллар натижасида айрим омилларни алоҳида таъкидлаш мумкинки, бугунги кунда, Ўзбекистонда фуқаролик жамияти ҳамда нодавлат нотижорат ташкилотлари фаолиятида айрим камчилик ва муаммолар мавжуд. Булар жумласига:

1) Нодавлат нотижорат ташкилотлари (ННТ) ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини молиялаштириш масаласи ҳануз долзарблигича қолмоқда. Парламент ҳузуридаги нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш Жамоат фонди томонидан ажратиладиган маблағлар мамлакатда ННТларнинг миқдор ва сифат жиҳатдан ўсишига номутаносиб ҳолатда қолиб келмоқда. Кейинги пайтларда Фонд томонидан ННТларга ажратилаётган молиявий маблағ ва ёрдамнинг ҳаддан ташқари марказлашуви ва монополлашуви ҳолатлари ҳам кузатилмоқда.

ННТ ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини молиялаштириш масаласида дунёнинг ривожланган мамлакатларида кенг қўлланиладиган аъзолик бадаллари, хайрия ёрдамларининг етарли даражада эмаслиги, умуман олганда маҳаллий ННТларда самарали фандрейзинг стратегиясининг мавжуд эмалгини ҳам эътироф қилишимиз лозим.

2) Сўнги икки йил давомида Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг бевосита ташаббуси билан ННТлар фаолиятини такомиллаштириш бўйича бир қанча амалий ишлар олиб борилди. ...Аммо ана шундай муҳим саъй-ҳаракатларга қарамасдан, аҳолининг муаммоларини тизимли ўрганиш, уларни аниқ ҳал этиш, айниқса, ижтимоий шароити оғир аёлларни қўллаб-қувватлаш, ёшлар ва хотин-қизлар ўртасида ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликнинг олдини олиш, уларни иш билан таъминлаш масалаларида бу ташкилотларнинг иштироки етарли даражада сезилмаяпти. Улар фақат номига

йиғилишлар ўтказиш билан машғул бўлиб қолмоқда.

3) Бугунги кунда, турли даражада фаолият олиб боровчи ННТ ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтлари ўз профессионализи ва компетенциясини ошириб бориши, ўзининг ташкилий, моддий-техник базасини мустаҳкамлаши, бир сўз билан айтганда, жамиятда ўз легитимлигини таъминлаши бугунги куннинг долзарб масаласидан бириди.

ХУЛОСА

Фуқаролик жамиятининг мазмун-моҳияти, унинг ижтимоий-сиёсий шароитларда фаолияти тўғрисидаги турли хил илмий қарашлар таҳлилинини умумлаштирган ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, фуқаролик жамияти бу давлат томонидан тўғридан-тўғри тартибга солинмайдиган ва бошқарилмайдиган эркин фуқаролар, жамоат ташкилотлари ва кўнгиллилар уюшмаларининг ўзаро самарали ижтимоий алоқалари тизимидан ташкил топади. Фуқаролик жамияти ўзининг коммуникацияларини, мамлакатнинг иқтисодий ва сиёсий соҳаларига тегишли принциплардан фарқ қиладиган, ўзига хос қонуниятлар – тенглик, бирдамлик, очиқлик, ўзаро ҳурмат, ишонч асосида шакллантирилади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, «фуқаролик жамияти» категорияси қачонки шахс ва жамият тафаккурида ижтимоий қадриятга айлангандагина, том маънодаги кучли фуқаролик жамияти қурилишига асос бўлиши мумкин.

REFERENCES

1. Қирғизбоев М. Фуқаролик жамияти: генезиси, шаклланиши ва ривожланиши. Т., Ўзбекистон, 2010. Б.247.
2. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. –Тошкент. “Ўзбекистон”, 2019, 13-бет.
3. ННТ ва диний ташкилотлар соҳасида амалга оширилган ишлар. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги маълумотномаси. <http://www.minjust.uz/uz/activity/nnosphere/89267/?print=Y>.
4. Hojiyev R.B., Holmo`minov G.B., Sharipov M.L. (2020) Raising a Harmoniously Developed Generation is a Priority of Democratic Reforms in Uzbekistan // *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, №8(5). 1-3.
5. Хажиев, Р.Б. (2014) Факторы развития общественной активности у студентов и молодёжи. *Молодой ученый*, №20, С. 532.
6. Hojiyev R. B., Adilov Z. Y. (2017) The source of developing intellectual ability. *Молодой ученый*, №22 (4), С. 389-393.

7. Хажиева, М.С., Хажиев, Р. Б. (2015) Роль молодёжи в реализации социальной активности толерантности. Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. №2, 30-32.
8. Khodjiev, R.B. (2015) The Conceptions on Developing Student Youth Social Activity. *Austrian Journal of Humanities and Social Sciences*, №1-2, P. 52.
9. Икрамов Р.А., Хожиев Р.Б. (2020). Воспитание гармонично развитого поколения является приоритетом государственной молодежной политики. Вестник науки и образования. № 14 (92). Часть 1. С. 88-90.
10. Maksuda Khajieva, Rasulbek Khajiev (2015). The Role of the Tolerance in Society and its Philosophical Interpretation. *Young scientist*. Vol. 2. P. 159-161.
11. Umid Abdalov, Rasulbek Hadjiyev (2015). The Role of Community in the Development of Society of Citizenship. *Young scientist*. Vol. 2. P. 107-109.
12. Makhmudova, N.D., Hojiyev R.B. (2014). The scientific inheritance of great ancestors who worked in the mamun Academy. Сборники конференций НИЦ Социосфера. Issue 45, С. 34-35.
13. Хажиева, М.С., Хожиев Р.Б. (2014). Хусайн воиз кошифийнинг гуманистик ғоялари. Сборники конференций НИЦ Социосфера. С. 148-150.
14. Хажиева, М.С., Хожиев Р.Б. (2014). Толерантлик ва унинг хусусиятлари. Сборники конференций НИЦ Социосфера. С. 39-40.
15. Атажанова, Р. Р. (2020). Рабочая тетрадь по изобразительному искусству как средство повышения креативного мышления самостоятельной работы учеников в младших классах. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(2), 201-204.
16. Халилов Р. Ш., Атажанова Р. Р. (2018). Использование рабочей тетради в обучении изобразительной деятельности в начальном классе. Молодой учёный, № 7 (193). 196-199.

XIX ASR OXIRI - XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIIY VAZIIYAT

Sherdor Ne'matjonovich Po'latov

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti, Sharq falsafasi va madaniyati
kafedrası tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Hindistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat og'ir edi. Iqtisodiy holat nihoyatda og'ir ahvolga kelib qolgan bo'lib, bu davrda aholi turmush tarzi ham boshqa mamlakatlarga qaraganda past ko'rsatgichda edi. Hindiston bu davrda asosan qishloq xo'jaligiga ixtisoslashgan bo'lib, aholing ko'p qismi qishloqlarda yashar va dehqonchilik bilan shug'illanar edi. Qishloq xo'jaligida ham ishlar tizimli yo'lga qo'yilmaganligi uchun, yerda ishlovchi dehqonlarning turmush tarzi ham ayanchli ahvolda bo'lgan. Sanoat ham ingliz hukumatiga hizmat qilgan. Bu davrda Hindistonda savodlilik jihatidan ma'lum bir farqlar bo'lib, asosan yuqori kastaga mansub insonlarga o'qish yozishni bilganlar. Bu omillar ham Hindiston taraqqiyoti uchun ma'lum qiyinchilik kasb etgan. Lekin Hindistonda boshlangan marifatparvarlik harakatlari mamlakat mustaqil bo'lishiga olib keldi.

Kalit so'zlar: Hindiston, Angliya, milliy ozdlik, ijtimoiy vaziyat, siyosat, iqtisod, qishloq xo'jaligi, kasta, soliq tizimi, ma'muriy boshqaruv.

SOCIAL AND POLITICAL SITUATION IN INDIA AT THE END OF XIX - EARLY XX CENTURIES

Sherdor Nematjonovich Pulatov

Doctoral student of the department of Eastern Philosophy and Culture Tashkent State
University of Oriental Studies

ABSTRACT

In the late 19th - early 20th centuries. The socio-political situation in India was difficult. The economic situation was extremely difficult, and the standard of living of the population was lower than in other countries. At that time, India was mainly specialized in agriculture, the majority of the population lived in rural areas and engaged in agriculture. The way of life of peasants working on the land was also deplorable due to the lack of systematic work in agriculture. The industry was also served by the British government. In this period in India there are some differences in

literacy, and only people from the higher castes could read and write. These factors also created certain problems for the development of India. But the enlightenment that began in India led to the country's independence.

Keywords: India, England, national minority, social status, politics, economy, agriculture, caste, tax system, administration.

KIRISH

XIX va XX asrlarning boshlarida Hozirgi Hindiston Respublikasi, Pokiston Islom Respublikasi va Bangladesh Xalq Respublikasini o'z ichiga olgan Hindiston Angliya mustamlakachilik imperiyasi (qonuniy ravishda Hind imperiyasi) 283 million kishilik aholi bilan 4,2 million kvadrat kilometrdan ortiq maydonda joylashgan edi. (taqqoslash uchun: Buyuk Britaniyaning maydoni 240 ming kvadrat kilometr edi, aholisi 38 million nafarni tashkil etar edi).

Hindiston XX asrning boshlarida qoloq mamlakat edi. U bu vaqtga ulkan ijtimoiy-iqtisodiy muammolarning og'ir yuki bilan keldi: aholisining katta qismining qashshoqligi, uzoq davom etgan ochlik va ommaviy epidemiyalar va hatto aholining katta qismi qisqardi (1891-1901 va 1911-1921).), o'rtacha umr ko'rish davomiyligi juda qisqa bo'lib 23 yoshni tashkil etar edi. Bu asosan uning mustamlakachilik siyosatining natijasi edi. Hindistonda qishloq aholisi ko'pchilikni tashkil etargan (taxminan 90%). Shaharliklar asosan kichik shaharlarda (5 ming - 50 ming) to'plangan edi[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning obyektivlik, XIX va XX asrlarda Hindistondagi jarayonlar obyektiv ochib berildi. Mantiqiylik, Hindistondagi ijtimoiy-siyosiy vaziyat mantiqiy izchillik jihatdan tadqiq qilindi. Tizimlilik, Buyuk Britaniya va Hindiston o'rtasidagi munosabatlar tizimli tarzda tahlil qilindi.

Mamlakatning iqtisodiy hayoti asosan an'analar, jamiyatning kastalar va dinlarga bo'linishi bilan belgilanar edi. Qishloqda yarim natural xo'jalik hukmronlik qilgan, yarim feodal munosabatlar shakllangan edi.

NATIJALAR

O'sha davrdagi hind qishloq xo'jaligi hindlarning o'zlari tomonidan mutlaqo turg'un iqtisodiyot sifatida tavsiflangan bo'lib[2], Qishloq xo'jaligida inglizlar tomonidan yerga egalik qilish va soliqqa tortishning uchta asosiy tizimi mavjud edi. Birinchisi - doimiy soliq (doimiy zamindor) (Bengal, Bihar, Orissa, Madras viloyatining shimoliy qismi), unga ko'ra braxmanlar va savdogarlar kastalaridan yirik

yer egalari (zamindarlar) yerga egalik huquqini olishgan[3]. Ular XVIII asr oxirida doimiy ravishda olinadigan yer solig'ini to'lashlari shart edi, bu davrda ijara haqi 90 foiziga yetgan. Ikkinchisi – XIX asrning ikkinchi yarmida vaqtinchalik zamindorlik joriy qilinadi (Birlashgan provinsiyalar, Markaziy provinsiyalar, Panjob). Unga muvofiq, yer solig'i har 20-40 yilda qayta ko'rib chiqilib, yirik yer egalarining huquqi kichikroq yer egalarga berila boshlandi. Agar qishloqda er ko'plab egalarga tegishli bo'lsa, unda jamoa sifatida ular nafaqat shaxsiy, balki soliq to'lash uchun jamoaviy javobgarlikni ham o'z zimmalariga olishgan. Uchinchi tizim - rayatvari – 1850 yillardan boshlab Madras va Bombay provinsiyalarida joriy qilingan. U kichik yer egalarga - raiyatamlarga ("himoyalangan ijarachilar") mulk huquqini berdi. Biroq, ularning ko'plari erda o'zlari ishlamasdan, ijaraga berdilar[4].

Qishloq aholisining aksariyati o'zlarining fermer xo'jaliklariga ega emas edilar. Bular asosan o'z xo'jayinlariga ijtimoiy va iqtisodiy jihatdan bo'ysungan quyi tabaqalar va qabilalar, aslida mardikorlar yoki qulga aylangan ishchilar 1901 yilda oila a'zolari bilan birgalikda 50 milliondan ortiq kishi bor edi. Deyarli barcha yersiz ishchilar, ijarachilar va ko'plab mayda yer egalar sudxo'rlarga qarzdor bo'lganlar. Qishloqlarda feodal munosabatlarning qoldiqlari – o'zboshimchalik bilan ijara haqi yig'ish, ijarachilarning bepul mehnati, bo'sh yotgan yerlarni va yaylovlarni chiqindilardan tozalatish, ko'llardan suv ishlatganlik uchun yig'implarni yig'ish, shuningdek quyi kast vazifalarini bajarish bilan bog'liq majburiy ishlar davom etgan.

Inglizlar tomonidan joriy etilgan yerga egalik qilish tizimi katta miqdordagi soliqlarni olishni, shuningdek, eksport uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini rag'batlantirishni o'z ichiga olgan. Aslida, doimiy "abadiy" soliqni saqlab turishdan maqsad (zamindar yer egasining bosimini engillashtirish bo'lgan), shu bilan birga ingliz hukumati yer uchun ijara haqini doim ko'paytirib borilgan. Yigirmanchi asrning boshlarida qishloq ishlab chiqaruvchilarining yalpi daromadining atigi 4 foizini soliq tashkil etgan. Yirik yer egalarini o'zlari xafli deb bilgan, kapitalistik qishloq xo'jaligi qiziqtirmagan. Ular yerdan foydalanishning an'anaviy shakllarini afzal ko'rishgan edilar. Yerni ijaraga berish va sudxo'rlik, ular uchun kapitalistik ishlab chiqarishga qaraganda ancha ishonchli va foydaliroq edi. Natijada yerda ishlovchi dehqonlarning mehnati evaziga yashovchi vositachilar qatlami kengayib keta boshladi.

Yigirmanchi asrning boshlarida hind yangi mulkdorlari hali juda zaif va kichik edi. Uning ko'plab guruhleri Britaniya kapitali yoki hukumat buyurtmalariga bog'liq bo'lgan. Mulkdorlar bir necha konfessiya yoki kasta guruhlaridan iborat bo'lib - Parsi, Marvari (Jayns), Gujarat bania (hindular), Musulmon Bohra va Xojalar tashkil etar edi. Ular ko'pincha etnik-konfessional hududlaridan tashqarida faoliyat yuritganlar. Ular Britaniyaning tijorat va bank kapitali sanoatda, shu jumladan Hindistonning ikkita

asosiy markazida - Bombay (Mumbay) va Kalkutta (Kolkata)[5]da ustunlik qilganlar. Yigirmanchi asrning boshlarida iqtisodiy tashkil etishning zamonaviy shakllari - tijorat firmalari, auksion kompaniyalari, banklar, so'ngra fabrikalar va plantatsiyalar yaratilishi bilan birga, egalik qiluvchi qatlamlar son jihatdan o'sa boshladi.

Sanoat ishlab chiqarishida, asosan kichik korxonalarda 4,5 millionga yaqin kishi ish bilan ta'minlangan. Ulardan 1 millionga yaqini fabrika ishchilari edi. Ularning mehnati og'ir bo'lib, asosan kuniga 12 va undan ortiq soat davomida qo'l mehnati, kam ish haqi, pudratchilarga ishga yollanish (ish beruvchilar)ga bog'liqligi bilan ajralib turardi. Kasta va ishchilarning ixtilofi ularning birlashishiga xalaqit berar edi. Ularning aksariyati qishloqlardan kelgan va shaharda qashshoqlikda oilasiz yashar edilar. Bir necha yillik og'ir mehnatdan so'ng ular qishloqqa qaytib kelishar edi. Ularning o'rniga o'g'il bolalari ketishar. Ushbu sikl avloddan avlodga takrorlana vergan[6].

O'sha paytga kelib Hindistonda 6 foiz savodli (18 million kishi) bo'lgan. Ularning 500 mingga yaqini ingliz tilida ta'lim olgan[7]. Yigirmanchi asrning boshlarida paydo bo'lgan zamonaviy o'rta qatlamni mahalliy savdogarlar, hukumat amaldorlari (savdo va idora va bank xodimlari), Britaniya kompaniyalari, munitsipal muassasalari xodimlari, maktab o'qituvchilari va kollej o'qituvchilari, tibbiyot xodimlari, advokatlar, sudyalalar (barchasi, qoida tariqasida, past lavozimlarda) tashkil etishar edi. Hindistonda an'anaviy ravishda aqliy mehnat bilan shug'illanuvchi va jismoniy mehnat bilan shug'illanuvchilarga bo'lingan, bu esa xodimlarning kasta tizimi orqali aks etgan edi. Aqliy ishchilarning aksariyati yuqori kasta vakillari edi, ularning aksariyati ingliz tilida ta'lim olganlar tashkil etgan. 1857-1859 yillardagi qo'zg'olonidan keyin, inglizlar ingliz tilida ta'lim olgan hindlarni, qo'zg'olonchilarni qo'llab-quvvatlamasliklari uchun davlat xizmatiga jalb qilishla boshladilar. Hindistonda ingliz tilida o'qitadigan ta'lim muassasalari tarmog'i yaratila boshlandi. 1858 yilda birdaniga uchta universitet - Kalkutta, Bombay va Madrasda ochildi. Milliy matbuot va professional-biznes birlashmalarining paydo bo'lishi shu davrga to'g'ri keladi[8].

Hindiston imperiyasining ma'muriy tizimi suveren davlat bo'lib – hukumat, armiya, davlat apparati, moliya organlaridan iborat edi. Biroq, boshqaruvni Angliya hukumati Londondan turib Hindiston va Birma ishlari bo'yicha vazir amalga oshirib borgan. Shuningdek, deyarli cheksiz hokimiyatga ega bo'lgan va Buyuk Britaniya qirolining vakili sifatida vitsa-qirol unvoniga ega bo'lgan Hindiston general-gubernatorini tayinlanagan edi. Amaldorlar korpusi deyarli to'liq inglizlardan tashkil topgan bo'lib, ular Hindiston davlat xizmatida (HDX) imtihon topshirgan. XX asr boshlariga kelib HDX tarkibidagi hindlar soni juda kamchilikni tashkil etar edi. Vitsa-

qirol huzuridagi viloyatlarning gubernatorlari hukumat tomonidan tayinlanar edi va gubernatorliklarda qonun chiqaruvchi maslahat kengashlar ham mavjud edi.

Hindiston imperiyasi tarkibiga gubernatorlar va leytenant-gubernatorlar boshchiligidagi provinsiyalar (Bengal, Bombay, Madras, Bihar Orissa, Birlashgan provinsiyalar, Markaziy provinsiyalar, Panjob), shuningdek, komissarlar boshchiligidagi provinsiyalar (Shimoliy), G'arbiy Chegara viloyati (NWFP), Belujiston va Assam) kirgan. Mamlakatning markazi va janubi, shuningdek shimolini 562 knyazliklar (Hindiston imperiyasining umumiy aholisining 25% aholisi bo'lgan butun Hindiston hududining yarmiga yaqini) egallab olganlar. Ularning eng kattalari: Haydarobod, Mysor, Travankor, Kochin, Bhopal, Gvalior, Indor, Jammu va Kashmir bo'lgan. Rojaliklarning ingliz hukumati bilan alohida vassal shartnomalari mavjud edi, lekin ularning ishlarini general-gubernator huzuridagi siyosiy departamentning vakillari olib brogan bo'lib, maxsus vakillar bitta katta yoki bir nechta kichik knyazliklarga mas'ul bo'lganlar[9].

MUHOKAMA

Angliya mustamlakachiligining haqiqiy asosini iqtisodiy ekspluatatsiya va irqiy kamsitish tashkil etgan. Hindistondagi ijtimoiy-iqtisodiy voqealar rivoji, chet ellik ozchiliklarining ustunligi va hindlarning aksariyat qismining iqtisodiy manfaatlariga beparvoligi bilan baholash mumkin. Bundan tashqari, XX asr arafasida mamlakatni ocharchilik qamrab oldi. O'n millionlab odamlar bundan aziyat chekishgan. Bundan tashqari, shu bilan birga, vabo epidemiyasi boshlanib, undan olti milliondan ortiq odam vafot etdi[10].

Hind xalqining ayanchli ahvolini nafaqat hindlar, balki ko'plab xorijiy tadqiqotchilar ham tasdiqladilar. Amerikalik tarixchi Uill Dyurant "Hindistondagi dahshatli qashshoqlik chet el hukumatining siyosatidir, uni oqlash mumkin emas ... Angliyaning Hindistondagi hukmronligi falokat va jinoyat ekanligi to'g'risida ko'plab dalillar mavjud". Bu musulmon hukmronligidan (Boburiylar) butunlay farq qiladi, deb yozgan Dyurant. Musulmon bosqinchilar qolish uchun kelishdi va ularning avlodlari Hindistonni o'z uyi deb atashdi. Ular soliq sifatida olgan narsalarini Hindistonda hunarmandchilikni, qishloq xo'jaligini va boshqa sohalarni rivojlantirishga, adabiyot va san'atni boyitishda sarfladilar. "Agar Angliya ham xuddi shunday yo'l tutganida, Hindiston bugun obod mamlakat bo'lar edi. Ammo uning hozirgi talon-taroj qilinishi umuman chidab bo'lmas holatdir. Britaniya yil sayin eng buyuk va muloyim xalqlardan birini yo'q qilmoqda"[11].

XULOSA

XX asrning birinchi yarmidagi Hindiston tarixi birinchi navbatda hind xalqining Angliyaning mustamlakachilik hukmronligiga qarshi milliy-ozodlik kurashi bilan bog'liq bo'ldi. Ushbu kurashning natijasi 1947 yilda mamlakat mustaqilligini qo'lga kiritishdi. Hindiston Milliy Kongressi (Kongress, INK) bu kurashda boshqa siyosiy kuchlar ishtirokida hal qiluvchi rol o'ynadi. Mamlakat ozodligi yo'lida ko'plab marifatparvar-ziyolilar qatnashib, yurt taraqqiyotini ko'rsatishga urindilar va buning ustidan chiqdilar.

REFERENCES

1. Сдасюк Г.В. Индия. География хозяйства. М.: Мысль, 1975, с. 18-20, 32.
2. Растянников В.Г., Дерюгина И.В. Модели сельскохозяйственного роста в XX веке. Индия, Япония, США, Россия, Узбекистан, Казахстан. М.: ИВ РАН, 2004, с. 78.
3. Юрлов Ф.Н., Юрлова Е.С. История Индии. XX век. — М.: Институт востоковедения РАН, 2010. 15 с.
4. Левковский А.И. Особенности развития капитализма в Индии. М.: Восточная литература, 1963, с. 17-19; Алаев Л.Б. Индия: Национально-освободительное движение и обострение конфессиональных разногласий // История Востока. Т. 5. Восток в новейшее время: 1914-1945 гг. Р.Г. Ланда (отв. ред). М.: Вост. лит., с. 307-311; Thorner Daniel. Land and Labour in India. New Delhi: Asia Publishing House, 1974, p. 109.
5. Павлов В.И. Формирование индийской буржуазии. М.: Изд. восточной литературы, 1958, с. 175, 278, 279.
6. Гордон Л.А. Из истории рабочего класса Индии. М., 1961, с. 127-148; Комаров Э.Н. Материальное положение промышленного пролетариата Бенгалии и некоторые вопросы его формирования // Ученые записки Института востоковедения АН СССР. Т. 5. М., 1953.
7. Юрлов Ф.Н., Юрлова Е.С. История Индии. XX век. — М.: Институт востоковедения РАН, 2010. 16 с.
8. Keith A.B., ed. Speeches and Documents on Indian Policy 1750-1921. Vol. 1, Oxford, 1922, p. 383; Metcalf T.R. The Aftermath of Revolt. India 1857-70. Princeton (New Jersey), 1964, p. 129, 133; Юрлова Т.Ф. Народное восстание 1857-1859 гг. в Индии и английское общество. М.: «Наука», 1991, с. 121, 124; Комаров Э.Н. Политическое развитие независимой Индии. Основные формы, этапы и закономерности // Индия в глобальной политике. Отв. ред. Ф.Н. Юрлов. М.: ИВ РАН, 2003, с. 186-226.

9. Алаев Л.Б. История Востока. Т. 5: Восток в новейшее время: 1914-1945 гг., с. 307-311; Белокреницкий В.Я., Москаленко В.Н. История Пакистана. XX век. М: ИВ РАН, Крафт+, 2008, с. 27.
10. Левковский А.И. Особенности развития капитализма в Индии, с. 67.
11. Durant Will. The Case for India. Simon and Schuster. New York, 1930, p. 55.
12. Pulatov, Sh., Madalimov, T., Mullajonov, I., Qodirov, M., & Valiyev, L. (2020). Some Characteristics of Modern Indian Philosophy. International Journal of Multidisciplinary Research and Publications, 2(11), 47-49.
13. Pulatov Sh.N.Sankhya-ancient Indian philosophical school. //PUSTAK BHARATI RESEARCH JOURNAL// JAN-June. ISSUE Toronto, Canada. No: 1-2, 2020.
14. Пулатов Ш.Н. Ҳиндистоннинг илк мустақиллик даври тарихининг ўрганилиши//Хорижий шарқ мамлакатлар тарихий жараёнлари ва уларни ўрганишнинг долзарб муаммолари.//илмий-амалий конференцияси материаллари. Тошкент. 2020. 217-221 бет.

ИНТЕЛЛЕКТ ВА КРЕАТИВЛИКНИНГ ЎЗАРО АЛОҚАСИ

Умиджон Абдусаттор ўғли Турдиқулов

Чирчиқ Олий танк кўмондонлик билим юрти

АННОТАЦИЯ

Мақолада инсон тафаккури ва дунёқарашини ривожланишига хизмат қиладиган, турли вазиятларда оригинал ечимлар тақдим қила оладиган қобилиятларнинг юқори даражаси ҳисобланадиган интеллект ва креативликнинг ўзаро ва ўзига хос хусусиятлари бўйича илмий асосларга таянган ҳолда фикр-мулоҳаза билдирилган.

Калит сўзлар: интеллект, креативлик, ижодкорлик, ақлий қобилият, дезадаптация, идрок, конвергент, дивергент, омиллар, таркибий қисмлар, даражалар ва таърифлар.

INTERACTION OF INTELLIGENCE AND CREATIVITY

Umidjon Abdusattor ugli Turdikulov

Chirchik Higher Tank Command Educational Institution

ABSTRACT

The article discusses the scientific basis of interaction and the specificity of intelligence and creativity, which consists in a high level of ability to develop original thinking and worldview, to find original solutions in various situations.

Keywords: intelligence, creativity, creativity, mental abilities, maladjustment, perception, convergent, divergent, factors, components, levels and definitions.

КИРИШ

Мамлакатимизда таълим муассасаларида кадрлар тайёрлаш соҳасида рақобатбардош кадрни шакллантириш, уларни тайёрлаш тизими мазмунини мамлакатнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёт истиқболлари, жамият эҳтиёжлари, фан ва техника ютуқларидан келиб чиққан ҳолда такомиллаштиришга эътибор қаратилган.

Креатив фикрлайдиган ёшлар салоҳияти ва иқтидорини ривожлантириш, модификациялашган таълим мазмунига инновацион ёндашувлар асосидаги технологияларни киритиш лозимлиги таъкидланган. Таълим олувчиларда креатив қобилиятларни ривожлантиришнинг самарали шакл, методларини

ишлаб чиқиш ва амалиётга жорий этишни таъминловчи меъёрий, моддий-техник ва ҳуқуқий ахборот базасини яратиш каби вазифалар белгиланган.

АДАБИЁТЛАР ТАХЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Креативлик атамасига илк бора 1922 йилда Д.Симпсон тафаккурнинг ностандарт усули, деб таъриф берган. Креативликни ўрганиш бўйича Россияда А.М.Матюшкин, А.В.Петровский, М.Г.Ярошевский, В.Н. Дружинин каби олимлар иш олиб борганлар. Психологияда интеллект ва креативликни алоқасини тушунтирувчи 3 та назария мавжудлигини таъкидлаб ўтганлар.

Д.Векслер, Г.Айзенк, Л.Термен, Р.Стенберг ва бошқалар интеллект ва креативликни олий даражадаги инсоний қобилиятларнинг бирлиги деб билишади. Интеллект креативликнинг юқори босқичидир, яъни ижодкорлик интеллектнинг ҳосиласидир. Ганс Айзенк креативликни қобилиятнинг ўзига хос кўриниши деб ҳисоблаган ҳамда креативлик интеллектнинг юқори бўлиши билан белгиланган.

В.Штерни, Ж.Пиаже, Д.Векслер ва бошқа муаллифлар ҳам интеллектни инсонларни янги ҳаётий шароитларга мослашаштирувчи умумий қобилият сифатида қарашган.

Мустақил ҳамдўстлик давлатлари олимларидан Л.Выготский, А.Леонтьев, Д.Эльконин, О.Васильченко, Э.Мелькумова, В.Мирецкая, М.Сухомлинова, Э.Эммануэль кабиларининг илмий ишларида шахс ижодий қобилиятларини ривожлантиришнинг назарий асослари ўрганилган. Е.Р.Torrance, N. Rogers, J.Purnell, P.Roberts, A.M.Galligan, Sh.Tatsuno каби хорижий олимлар эса шахснинг индивидуал қобилиятлари, ижодий салоҳиятини намоён этиш масалалари бўйича тадқиқот ишлари олиб борган. Ижодкор шахсни тарбиялашнинг умумпедагогик жиҳатлари республикамиз олимлари О.Мусурмонова, Ш.Шарипов, Ш.Мардонов, С.Нишонава, Д.Рўзиева, Б.Ходжаев, Д.Шарипова, М.Қуронон, А.Нурманов, С.Аннамуратова ва бошқалар томонидан тадқиқ этилган. Ўқувчи шахсининг креатив қобилиятларини шакллантиришнинг психологик ва акмеологик хусусиятлари Э.Ғозиев, М.Давлетшин, Д.Мухамедова, С.Сафаев каби олимлар томонидан ўрганилган.

МУХОКАМА

Креативлик – бу шахснинг янги ғояларни яратиши, тафаккурнинг анъанавий схемасидан четга чиқиб, ўзига хос, оригинал қарорлар қабул қилишга қодирлиги.

Интеллектуал қобилиятлар – бу шахснинг таъсирчанлиги, предметни идрок қилишининг кучлилиги ва яхлитлиги, у тўғрисида кенг маълумотларга эга бўлиш, тафаккур ўзгарувчанлиги ва тезкорлиги (тез, хилма-хил, ўзига хос), мантиқий ва саводли мулоҳаза юритиш, тизимли ҳаракатлар, синтез-таҳлил-синтез, ижодий ифодалай билиш, умумлаштириш ва хулосалаш, ўз фикрига эга бўлиш, ишни охиригача етказиш, ишчанлик, ўз билимларини бошқаларга етказа олиш каби асосий креатив фазилатлар мажмуи бўлиб, нафақат юксак ижодий ривожланишни, балки умуман шахс ривожланишининг муҳим омили, ҳар қандай фаолиятдаги муваффақиятнинг гарови, кишилар билан мулоқот, кундалик фаолиятдаги ютуқлар омилидир.

Креативлик - бу инсонни ҳаётга мослашиши эмас, балки уни ўзгартиришидир. Креативликни ривожлантиришга қаратилган фаолият, яъни идрок қилиш, ахборот материалларини ижодий тайёрлаш, уларнинг турли жойларда ижтимоийлаштириш таълим олувчилар учун аҳамиятли бўлиб, бу уларнинг эҳтиёжларига мос келадиган, зарур ўқув фаолияти ҳисобланиди. Интеллект ва креативлик кўникмалари шаклланган ёшлар идрок қилиш, ижодий фаоллик, шаклланган интеллект, ижодий потенциал, ижтимоий-коммуникатив фаолиятга интилиш, интеллектуал ривожланиш, такомиллашишга интилишнинг кучлилиги билан ажралиб туради. Уларда нафақат ижодий-интеллектуал, балки мулоқот қилиш, ижтимоий фаолиятга интилиш, оммавий ахборот воситалари, миллий ва жаҳон маданиятига қизиқиш, ўз билимлари билан ўртоқлашиш каби коммуникатив қобилиятлар ҳам шаклланади.

Бу қобилият эгаларида олдиндан сезиш, режалаштириш, масъулият, қатъият, ўз-ўзини бошқариш, назорат қилиш каби эмоционал, интеллектуал ва иродавий хусусиятлар фаоллашади. Зарур шарт-шароитлар таъминланганида, унда “ўз-ўзини баҳолаш, индивидуаллиги ва бетакрорлиги”ни кўриш мумкин. Демак, креативликнинг таркиб топиши, эстетик дид, маънавий-ахлоқий дунёқараш; ижтимоий фаолликка эҳтиёж; турли тадбирларда фаол иштирок этиш; эътироф этилиш ва маъқулланишга эҳтиёжнинг кучайиши кузатилади.

Интеллект (лот. Intellectus – тушуниш, ақл) – ақл, инсоннинг фикрлаш қобилияти бўлиб, “англаш, тушуниш деган маъноларда келади. Тушуниб етиш ақлий қобилиятнинг мустаҳкам тузилмаси ҳисобланади. Интеллектни ақлий жараёнлар тизими, муаммоларни ечишнинг услуби ва стратегияси, идрок қилиш фаоллигини талаб қиладиган вазиятга индивидуал ёндашувнинг самарадорлиги, яъни, когнитив услуб орқали тасаввур қилиш мумкин. Бу ақлий жараёнлар, муаммолар, турли масалалар ва вазиятларни индивидуал, самарали идрок қилиш

йўли билан фаол ҳал қилиш, ижодий топшириқлар ва умуман “ижтимоий-маданий ҳаётга самарали қўшилиш, муваффақиятли мослашиш қобилиятидир.

Интеллектнинг базавий структуралари қуйидагиларга боғлиқ:

- инсоннинг эмоционал-иродавий хусусиятлари;
- амалий ва назарий ўзаро муносабатлар қобилияти;
- унинг ҳаётий шароитлари ва ҳоказо.

Интеллектнинг мазмуни индивиднинг тегишли ижтимоий муҳим фаоллиги, муҳити (ўқиш, ишлаб чиқариш ва б.)га боғлиқ бўлиб, интеллектуал фаолият – ақлий масала, вазифа ва муаммоларни ечиш жараёнидир. Унинг предметли мазмунида эмоционал таркибий қисмларнинг бўлиши шарт. Интеллект – тафаккур – тушуниш, тушуниб етиш – ақлий қобилиятлар, “идрок қилиш фаолияти жараёни”, тушуниш, мулоҳаза қилиш, ақлий хулоса чиқариш ёрдамида идрок қилиш идрок қилиш фаолиятининг таркибий қисмлари бўлиб, у шахсдан “тушуниш ва фикрлаш қобилияти” ни талаб этади.

Маълумки, интеллект ва креативликнинг бир бири билан боғлиқ бўлмаган жухатлари ҳам мавжуд. Креативликнинг асосий омили бу инсоннинг дезадаптацияси, яъни уни атроф олам ва ижтимоий муҳитга мослаша олмаслигида деб қаралган назариялар ҳам мавжуд. Баъзи олимлар шахснинг креативлик хусусиятини ташқи олам ва инсонлардан ёлғизланиш дея таъриф беришган. Айнан реал оламга нисбатан дезадаптацияси мавжуд бўлган, яъни мослаша олмаган инсон ўзидаги ёлғизликни енгиб ўтиш учун ижод қилиш ва янгилик яратишга интилади. А.Адлернинг инсондаги креативлик ўзида мавжуд бўлган нотўлиқлик мажмуини тўлдириш воситаси дея берилган тавсифи ҳам айнан креативликнинг ноодатий кўринишини намоён қилиш деб эътироф этиш мумкин. Эмпирик тадқиқотларда кўрсатилишича, ижодкор қобилият эгалари шахсий ва эмоционал соҳада жиддий муаммоларга дуч келишади. Тадқиқотларда бу қобилият эгаларининг таълим муассасаларида эришаётган натижалари уларнинг имкониятларидан паст кўрсаткичда эканлигини кўриш мумкин.

Креативлик ва интеллектни қарама-қарши қўйган олимлардан яна бири Дж. Гилворд бўлиб, у ўз назариясини икки хил тафаккур асосида, яъни, конвергент ва дивергент тафаккур асосида куради. Конвергент тафаккур масалани ечишда мавжуд барча воситаларни таҳлил қилиб, улардан ягона мақбулини танлашдир. Конвергент тафаккур интеллект асосида қурилади. Дивергент тафаккур - масалани ечишнинг турли вариантларини яратишдан иборат тафаккур туридир. Дивергент тафаккур - креативлик асосида қурилади.

Демак интеллект ва креативлик умумий кўринишдаги икки хил қобилиятлар бўлиб, уларни маълумотларни қайта ишлаш жараёни билан боғлаш мумкин. Креативлик инсонда мавжуд маълумотларни қайта ишлаб чиқариш ва уларнинг чексиз янги тузилмасини яратишга жавоб беради. Интеллект эса ўша маълумотни реал амалиётда қўллашга ва атроф муҳитга мослашишга жавоб беради.

Учинчи нуқтаи назар эгалари ҳам мавжудки, улар интеллект ва креативлик ўзаро узвий боғланган икки хил омил эканлигини асослаб кўрсатишга ҳаракат қилишган. Шахсни марказлаштириган бу психология вакиллари А.Маслау ва бошқалар ижодий қобилиятни тан олишмаган. Ижодий фаоллик шахсда қобилиятга қараганда, баъзи шахсий хусусиятларни (қизиқиш, таваккалчилик) шакллантиради. Лекин бу фаолликнинг намоён бўлиши учун шахсда юқори даражадаги интеллектуал қобилият мавжуд бўлиши керак. Уларнинг фикрича, қуйи интеллектга эга бўлган киши ҳеч қандай креативликка эга бўлмайди. Ўрта интеллект соҳиблари ўртача креативлик, IQ коэффиценти 120 дан ортиқ бўлган кишилар аъло даражадаги креативликка эга бўлади.

Эволюция нуқтаи назаридан интеллект ва креативликнинг ўзаро боғлиқлигини таҳлил қилиб кўриш мумкин. Бунда интеллектни гўё қолипга солинган, буюк кашфиётларни яратмайдиган мослашувчи қобилият сифатида кўриш мумкин. Унга қайтариш хусусияти хос бўлиб, психологлар бу фикрни қўллаб-қувватламайди. Сабаби эволюцион ривожланиш назариясида инсониятнинг антропогенез ривожланишнинг асосий омили уни интеллектининг ривожланишида, деб таъкидлаб ўтилган. Оловни ўзлаштириш ва қуроллар яшаш бунга мисол бўла олади.

Интеллектни креативликдан йироқ қилиш, шахсдаги яратувчанлик, оригиналлик каби сифатларни креативликка мослаб қўймоқда. Ким биринчи бўлиб буюк кашфиётни, ўқ-ёйларни яратган, ким оловни ўзлаштириш мумкинлигини ўйлаб топган? Интеллектми? ёки Креативликми? Агар креативлик бўлса, унда интеллект қаерга кетди. Демак, бундай мулоҳазалар интеллектни инсониятнинг техник ва илмий муваффақиятларини яратишдаги ўрнини пасайтирмоқда.

Маълумки, баъзи инсонлар аниқ фанлар йўналишида, баъзилар эса, ижтимоий фанлар йўналишида қобилиятга эга бўлишади. Яна юқори даражадаги талантга эга бўлган рассомнинг оддий математик мисоллар олдида эсанкираб қолишини ва ажойиб математикни озроқ бадий қобилиятга эга бўлишини кузатганмиз. Бунинг изохи тарзида айтишимиз мумкинки, инсонларда умумий интеллект ва уларни бир-биридан ажратиб турувчи ўзига хос қобилиятлар

мавжуд. Тадқиқотчи Спирмен боғлиқ элементларнинг муваққат боғланишларини кузатиб, малаканинг умумий йиғиндиси, ақлий ҳулқ-атворга боғлиқлигини асослаб берган. Шу кунгача Спирменнинг умумий интеллект назарияси, яъни интеллектни бир тарафлама баҳолаш назарияси кўплаб норозиликларга сабаб бўлган. Спирмендан фарқли ўлароқ Терстоун ақлий қобилиятларнинг 56 хил тестлар, 7 та кластер орқали баҳолашни жорий этди. Терстоун инсонларни ягона шкала орқали баҳоламади. У агар шахс 7та кластердаги барча масалани муваффақиятли ечса, у қолган барча соҳаларда ҳам худди шундай муваффақиятга эришади деб билган. Улар ақлий қобилиятни жисмоний қобилият билан таққослаган, унинг фикрича, штанга кўтариш бўйича жаҳон чемпиони яхшигина фигуристлик спорт тури билан ҳам шуғулланиши мумкин. Чунки ундаги жисмоний тайёргарлик шунга имкон беради.

1980 йилларга келиб Спирменнинг ягона интеллект назариясини ва Терстоуннинг акедемик қобилиятлар назарияларини таққослаш жараёни кузатилган. Уларнинг фикрича, шахс бирор когнитив соҳада муваффақиятга эришадиган бўлса, демак у бошқа соҳаларда ҳам худди шундай зафарларга эришади. Ҳаётга мослашишнинг асосий омили шахсдаги умумий интеллект эмас, балки қобилиятлар бир-бирига таъсир эта бошлашидир.

Х.Гарднер интеллектни бир неча қобилиятлар йиғиндиси деб қараган. У ўз тадқиқотларини паст қобилиятли одамларда ўтказган. Миянинг шикастланиши бир қобилиятни сўндириши мумкин, лекин қолган қобилиятларга зарар бермайди деб ҳисоблаган. Гарднер ўз тадқиқотини бош мияси баъзи қисмлари физиологик жиҳатдан шикастланган инсонларда ўтказган. Улар кўпинча интеллект тестларидан қуйи балларни эгаллашган. Бу синдром вакиллариининг баъзиларида нутқ ривожланмаган. Лекин кўшиб айиришни худди электрон ҳисоблагичдай тезда ҳисоблай олиш қобилиятига эга бўлишган. Баъзилари, бирор тарихий кун билан боғлиқ саналарни ёддан билишган. Бундай синдром эгалари ҳаттоки бадий ижодда ҳам муваффақиятларга эриша олишган. Юқоридаги асослардан фойдаланиб, Гарднер шахсда интеллект эмас, балки бир неча хил онг мавжуд деган фикрга келган. Умуман олганда шахсда 8 хил кўринишдаги қобилият борлигини айтиб ўтади. Агар шахс бирор соҳада муваффақиятга эришса, демак у қолган соҳаларда ҳам яхши натижаларга эришади дея таъкидлаган.

Р. Штенбегр, Р.Вагнер Гарднер ғоясини қўллаб-қувватлаган ҳолда, шахсда ақлни 3 хил омили мавжудлигини таҳлил қилишган:

1. Масалани ечишда академик малаканинг мавжудлиги. Бундай малакаларни ақлий тестлардаги ягона тўғри жавобни белгилаш билан баҳоланади.

2. Амалий интеллект кундалик ҳаётда атроф муҳитга мослашиш учун муаммоларнинг кўплаб ечимидан қулайини танлашга ёрдам беради.

3. Ижодий ақл. Бун тип вакиллари нотаниш вазиятларда ўзининг реакциясини кўрсатиши билан ажралиб туради.

Мустақил фикрлашнинг юқори шакли бўлмиш ижодийлик муаммоси чет эл психологиясида жуда чуқур ўрганилган, бу асосан қобилиятнинг креативлиги тарзида талқин қилинган. Бу таърифдан “ижодий” деб фойдаланмасликнинг сабаби (“среате” - инглизча “ижод қилиш” демакдир), ижодийлик - бу интеллектуал фаолликнинг юксак босқичи, деган тасаввур пайдо бўлмаслиги учун “креативлик” атамасидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлади. Психологияда креативлик муаммоси 1950 йиллардан бошлаб изчил равишда ўрганилмоқда. Лекин “креативлик” атамасини ўзбек тилида шартли равишда “ақлий ижодийлик” деб аташ ҳам ўринли ва уни мустақил фикрлашнинг психологик асоси сифатида ўрганиш лозим.

Шундай қилиб, ақлий ижодийлик ҳақида мулоҳаза юритилганда фикрлашнинг ностандартлиги, унинг мустақиллиги ва “креативлиги” назарда тутилади. Креативликнинг ажратилишига ақлнинг анъанавий тестлари ва муаммони ечишнинг муваффақияти ўртасида боғланиш йўқлиги ҳақидаги маълумот туртки бўлган. Бу сифат моҳиятан ақл орқали берилган маълумотларни, қўйилган вазифаларни ҳал қилишда тезкор усул ва ҳар хил йўсундан фойдаланиш қобилиятига боғлиқлигини ифодалайди.

XX асрнинг 60-йилларига келиб, ижодийликнинг 60 дан ортиқ таърифи ишлаб чиқилди. Ижодийлик таърифларини таҳлил қилиш орқали уларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

- гешталтик таъриф (ижодий жараёни мавжуд гешталтларни бузиб, яхшироғини тузиш сифатида таърифланади);

- инновацион (янги) таъриф (сўнгги натижанинг янгилиги бўйича ижодийликни баҳолашга йўналтирилган);

- эстетик ёки экспрессив (ижод қилувчининг ўзини-ўзи ифодалашга аҳамият берувчи);

- психоаналитик (ижодийликни “У”, “Мен” ва “Идеал - Мен” ўртасидаги ўзаро муносабат деб таърифловчи);

- муаммоли (ижодийликни масалалар ечиш жараёни деб аниқлайдиган, бунга Ж.П. Гуилфорднинг “Ижодийлик - дивергент қобилият жараёнидир”, деган таърифни ҳам мужассамлаштириш мумкин);

- юқорида таърифланган типларнинг бирортасига ҳам кирмайдиган ҳар хил таърифларни киритиш мумкин (масалан, “умуминсоний” билимлар захирасини тўлдириш) ва ҳоказо.

НАТИЖАЛАР

Шундай қилиб, ижодийлик жараёни билан интеллект даражаси ўртасидаги муносабат ўқувчиларнинг шахсий хислатларига ва уларнинг мослашув усулларига таъсир қилади. Ижодийлик мезонларидан бири бўлган ностандартлик бўлиб, Е.П.Торрансе ноёб ва оригинал жавоблар моҳиятан ҳар доим ҳам мос тушавермайди деб таъкидлаган. Кўпинча тушунчаларнинг мазмунини асосланмаган равишда аралаштириш ҳолати рўй беради: ижодий қобилият эса ностандартлик билан бир хил деб қаралади, ностандартлик оригиналлик билан, оригиналлик эса синалувчилар гуруҳидаги ноёб жавоблар билан айнан деб талқин этилади. Ностандартлик оригиналликка нисбатан кенгроқ тушунчадир.

Интеллектуал тестлар шахсдан конвергент тафаккурни талаб қилади. Креатив тестлар эса дивергент тафаккурни талаб этади.

Стернберг ва унинг касбдошлари креативликнинг 5 та компонентини ишлаб чиқишга муваффақ бўлган.

1. Шахсдаги билимнинг кўпқирралиги. Қўлга киритилган билимлар ғоялар кўп бўлишининг асоси ҳисобланди. Дунёвий билимлар қанчалик кўп бўлса, руҳиятдаги бўлимлар ҳам шунчалик кўп бўлади. Ҳаётда муаммоларни ҳал қилишда билимлар қанчалик кўп бўлса, уни ҳал қилиш шунчалик осон бўлади.

2. Тасаввурий тафаккур нарса ва ҳодисаларини янгидан кўришга, уларни қайта яратишга ва боғлашга имкон беради. Муаммонинг асосий элементини тасаввур қилиб, уни ўзлаштириш ва уни янги босқичга олиб ўтиш зарур.

3. Таваккалчилик - янги таассуротларни қидириш. Буни икки маънода кўриш мумкин, таваккал ва муаммони енгиб ўтишдаги қатъийликда деб кўриш мумкин. Бундай хусусиятга эга бўлган шахслар орқага қайтишдан кўра, янги тажрибага эга бўлишни афзал деб билишади.

4. Ички мотивация мажбурликдан кўра шахсда мураккаб масалани ечишда қизиқиш ва қониқиш ҳиссини юзага келтиради. Ижодкор шахс масаланинг муддатини, унинг келтирувчи даромадини ва талабгорлари ҳақида

ўйламайди. У бутун эътиборини масалани ечишдаги қониқиш ҳисси ва стимулига қаратади. (Исаак Нютондан “Сиз бундай мураккаб масалаларни қандай қилиб ҳал қилагансиз” деб сўрашганда, у “Мен бу муаммо ҳақида туну кун ўйлаб юрганман ” деб жавоб берган).

5. Ижодий муҳит шахсдаги ижодий ғояларни қўллаб-қувватлашга ёрдам беради. Ҳамкасблар билан ижобий муносабат ва уларни кўмаги шахсдаги ғояларни камол топишига туртки бўлади. Лекин шуни таъкидлаб ўтиш керакки, баъзи тадқиқотларда ижтимоий муҳитнинг шахсга салбий таъсири ҳолати ҳам кузатилган. Масалан, америкалик талабаларга иншо ёзиш топшириғи берилганда, уларга ёзган иншолари ўзларининг курсдошлари томонидан текширилиши олдиндан огоҳлантирилган. Бошқа гуруҳга эса фақатгина иншо ёзиш айтилган. Натижаларга кўра огоҳлантирилган гуруҳ иншолари ёмон ёзилган, бу ҳолатда ижтимоий муҳитнинг ижодкорликка салбий таъсирини яққол кўриш мумкин.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, ақлий қобилиятларнинг шаклланишида ҳам ирсиятнинг, ҳам атроф муҳитнинг роли муҳим. Инсоннинг дастлабки ривожланиш босқичида ирсий омиллар етакчироқ бўлиб кўринади, лекин йиллар давомида, айниқса, ақлий қобилиятларнинг риволанишига атроф - муҳит ўз таъсирини кўрсатиб боради. Унинг кейинги ривожланиши ёки сўниб борилиши атроф-муҳитга боғлиқ бўлиб қолади. Ақлий қобилиятнинг жинсий фарқлари мавжуд бўлиб, аёлларнинг хотираси эркекларникига қараганда кучли эканлигини кўриш мумкин. Эркекларда эса математик ва фазофий қобилиятлар яхши ривожланганлиги аниқланган.

Интеллект сўзини талаффуз қилиш билан уни тестлар орқали ўлчаш тасаввур қилинади, лекин мана шу тестлар қанчалик ҳақиқатга яқин эканлигини инобатга олиш мақсадга мувофиқ бўлади.

REFERENCES

1. Gafforov. Ya., Toshtemirova. S. (2020). Ways To Increase The Effectiveness Of Education In An Integrated Environment. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 7(7), 647-655.
2. Toshtemirova S. A. (2020). Ta'lim sifati va uni demokratlashtirish ilmiy muammo sifatida // Uzluksiz ta'lim. 1 (86). - S.5
3. Жуммагул Номозовна Абдурахманова, Саодат Абдурашидовна Тоштемирова.(2020). Инновацион технологиялар ва ахборот маданиятини

- шакллантириш педагогиканинг долзарб масалаларидан бири. *Science and Education*. 1(7). 436-442
4. Toshtemirova, S. (2020). Factors Affecting the Quality of Education and the Importance of the Education Cluster to Address Them. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(4), 151-156.
5. Абдурахманова Ж. Н. (2019). Тарих фанини ўқитиш усуллари ва уларнинг самарадорлиги // *Ta'lim, fan va innovatsiya*. Т.: 1(4), 35-39.
6. Тоштемирова, С. (2020). Таълимда Чирчиқ тажрибаси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 445-451.
7. G`afforov Ya.X. (2020). Methods for developing a system of teaching history and increasing the effectiveness of teaching history. *EPRA International journal of Multidisciplinary Research. Monthly Peer Reviewed & Indexed International Online Journal*. 27 (07), 8104-8111.
8. Toshtemirova, S.A. (2019). Klaster yondashuvi asosida mintaqaviy ta'lim tizmini boshqarish. *NamDU ilmiy axborotnomasi*, 1(11), 361-367.
9. Mardonov, S., Toshtemirova, S., Ahmadjonov, B., & Koshanova, N. (2020). Structure and Mechanisms of Action of the Educational Cluster. *International Journal of Psychological Rehabilitation*, 24(7), 8104-8111.
10. Toshtemirova, C., Жолдасов, И. (2019). Білімді адамгершілікке баулу идеясының қажеттігі. "Actual problems of society, education, science and technology: status and prospects of development" collection of scientific papers of the ii international scientific-practical conference, 1(1), 17-23.
11. Botir Boltabaevich Baymetov, Khusan Kholmuratovich Muratov. Self Sketches as a Tool in the Professional Training of a Future Artist-Teacher. *Solid State Technology*. 2020/2/29. Vol.63 № 2 (2020). 224-231.
12. Тоштемирова С.А. (2020) Таълим сифати самарадорлигини оширишда инновацион ҒОяларнинг ахамияти. *Муғаллим ҳам Ўзликсиз билимлендириш*, 1(1). 56-61.
13. Mukhamedov G., Khodjamkulov U., Toshtemirova S. (2020). Innovative cluster of pedagogical education. Monograph, -Т.: University, 280 p.
14. Тоштемирова, С. (2020). "Мактаб-лаборатория"лар минтақавий таълим сифатини ошириш модели сифатида. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 25-31.
15. Mardonov, S. K., & Toshtemirova, S. A. (2020). Classifying the educational system as an innovative approach. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 12 (92), 180-182.

16. Тоштемирова С.А. (2020) "Мактаб-лаборатория" инновацион тажриба-синов майдончаларида "иқтидор" лойиҳасини шакллаштириш механизмлари. Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендириў, 1(1). 46-52.
17. В Javlonbek. (2020). O'zbekistondagi o'qituvchilik huquqini shaklanish tarixiy. O'tmishga nazar 2 (2-maxsus son), 88.
18. Тоштемирова, С.А. (2020). Педагогика соҳасида кластер модели асосида талабаларни касбга йўналтириш. *Science and Education*, 1(7), 632-638.
19. Абдурахманова Ж. Н. (2020). Инновацион тажриба майдони – “мактаб–лаборатория” нинг таълим тизимидаги ўрни. Муғаллим ҳам ўзликсиз билимлендири. (Issue 1) –Б. 22-26.
20. Toshtemirova S.A. (2020). Ta'lim va tarbiyaning demokratik hamda insonparvarlik tamoyili. Maktab va hayot, 1(1), 36-38.

РЕКРЕАЦИЯ ВА ЭКОТУРИЗМ ЖИҲАТЛАРИ (САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ) МИСОЛИДА

Шерзод Иброим ўғли Иброимов

Чирчиқ давлат педагогика институти ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада Самарқанд вилояти рекреация ва экотуризмни ривожлантириш жиҳатлари очиб берилган ва унга берилган изоҳлар келтирилган.

Калит сўзлар: туризм, экология, пансионат, минталитет, биологик ресурслар

EXAMPLES OF RECREATION AND ECOTURISM (SAMARKAND REGION)

Sherzod Ibroim ugli Ibroimov

Teacher of Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

The article reveals the aspects of the development of recreation and ecotourism in Samarkand region and provides comments on it.

Keywords: tourism, ecology, boarding house, mentality, biological resources

КИРИШ

Зарафшон водийси деярли кенглик бўйича шарқдан ғарбга 766 км чўзилган бўлиб, ўраб томони очик ва нишабдир. Вилоят аниқ табиий чегаралар билан ажралган бўлиб, шимол томондан Чумғартоғ, Ғубдинтоғ, Қароқчитоғ, Оқтоғ ва Қоратоғ, жанубдан Қоратепа, Зиёвуддин ва Зирабулоқ тоғлари билан ўралган, шарқий чегараси эса шартли равишда Тожикистон билан бўлган чегараорқали ўтади.

Рельефи. Вилоят ер юзаси асосан палеоген, неоген ва антропоген давр чўкинди жинсларидан таркиб топган.

Вилоятнинг рельефи асосанясси текислик бўлиб, шарқдан ғарбга томон нишабдир. Самарқанд шаҳри яқинида мутлақ баландлик 727 м, Каттақўрғонда 450 м. Иккинчи томондан, вилоят марказий қисмидан шимолга ва жанубга-водийни ўраб турган тоғларга томон баландлаша борди. Бу қисм рельефи ўнқир-

чўнқир ерлардан иборат тоғолди текисликлардир. Зарафшон водийси рельефининг ўзига хос хусусиятлари шундаки, у гоҳ кенгаяди, гоҳ тораяди.

Зарафшон водийсининг ана шундай кенгайган жойида Самарқанд ботиғи жойлашган. Самарқанд ботиғи анча кенг, рельефига кўра қирлардан иборат бўлиб, ғарбда то Хазар йўлагигача 220 км га чўзилади. Унинг кенглиги 50-60 км га етади. Ботиқнинг жанубида унча баланд бўлмаган Қоратепа, Зиёвуддин, Зирабулоқ тоғлари, шимолда эса Қароқчитоғ, Оқтоғ ва Қоратоғлар жойлашган. Бу тоғларнинг Самарқанд вилоятига қараган ёнбағирлари сойлар ва вақтли сувлар таъсирида емирилган. Вилоятнинг бу қисмида Зарафшон дарёсининг учта кўҳна қайрлари бўлиб, улар лёссимон юмшоқ жинслардан тузилган. Шу сабабли оқар сувлар натижасида улар ювилиб, жуда кўп жарлар ҳосил қилган. Бундай жарлар, айниқса Самарқанд шаҳрининг жануби-ғарбида кўп. Ҳатто Самарқанд ботиғининг шимолий қисмидаги Оқтепа ва Андан сойлари орасидаги 220 кв.км ҳудудда 100 дан ортиқ жарлар вужудга келган. Демак, Самарқанд ботиғида рельефнинг характерли хусусиятларидан бири- бу сув эрозиясидир. Ҳозирги жарларнинг вужудга келишига чек қўйиш, борларини кенгайтирмаслик учун бундай ерларга кўп йиллик экинлар (жар чеккаларига) дарахтлар ўтқазилмоқда.

Самарқанд ботиғи ғарбга томон торайиб боради. Натижада Зиёвуддин ва Қоратоғнинг ғарбий давоми бўлган Абтобач, Азкалор, Хазар платолари бири- бирига жуда яқинлашади ва Хазар йўлагини ҳосил қилади. Бу ерда Зарафшон водийси торайиб, унинг кенглиги 8-10 км бўлиб қолади. Хазар қишлоғидан ғарбга ўтгач, Зарафшон водийси яна кенгаяди ва пасаяди.

Иқлими. Самарқанд вилояти иқлими Туркистоннинг текислик қисмидаги ўхшаш- ёз жазирама, иссиқ ва қуруқ, қиш совуқ, ёғин кам бўлади. Лекин вилоят жанубий кенгликларда бўлганлигидан ва қисман бўлсада, шамол, шимоли-шарқ ва шарқ томонлардан тоғлар билан ўралганлигидан қишда ҳаво ҳаддан ташқари совуб кетмайди. Январ ойининг ўртача ҳарорати – 0 – 1,3 °С бўлади. Баъзан арктика ҳаво массалари кириб келганда энг паст ҳарорат – 24 – 35 °С гача пасаяди. Ёзда эса, аксинча, ҳаво очиқ бўлиб, жуда исиб кетади. Натижада июлнинг ўртача ҳарорати +26 +28 °С атрофида бўлиб энг юқори ҳарорат эса +40 +44 °С га етади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Вилоятга баҳор ва кузда баъзан арктика ҳаво массалари бостириб келиб, ҳавони совутиб юборади баҳорда бўладиган охириги совуқлар тахминан март ойининг учинчи ўнг кунлигига тўғри келади. Вилоятда бир йилда 213-215 кун совуқ бўлмайди. Ҳарорат +10 °С дан юқори бўлган кунлар сони 212-215,

вегетация давридаги ижобий ҳароратларнинг йиғиндиси эса 4300-5050⁰ ни ташкил этади.

Самарқанд вилоятида ёғин кам – ғарбдан шарққа томон ортиб боради. Каттақўрғонда йиллик ёғин миқдори 282 мм (мутлоқ баландлиги 695 м), Самарқандда (мутлоқ баландлиги 695 м) 328 мм. Йиллик ёғиннинг кўп қисми (44-49%) баҳор ва қишга тўғри келади, ёзда бор-йўғи 2,0-4,0 % ёғин ёғади.

Ёғиннинг бир қисми қор тарзида тушади, лекин ҳароратнинг юқори бўлиши туфайли қор қоплами узок турмайди, тез эриб кетади. Қишда қор қоплами ўртача 7-15 см қалинликда бўлиб, 15-20 кун эримай туради.

Сувлари. Самарқанд вилоятининг асосий дарёси Зарафшондир. У Туркистоннинг катта сув артерияларидан бири бўлиб, Кўксув тоғ тугунидан жойлашган Зарафшон музлигидан бошланиб, Амударёга 20 км етмасдан Сандикли ва Эшакчи қумлари орасига сингиб кетади. Шу масофада унинг узунлиги 781 км, ҳавзасининг катталиги 43 минг кв км дир. Лекин шундан фақат 12,3 минг кв км бўлган тоғли қисмидагина сув йиғилади, холос.

Зарафшон дарёси ўзининг юқори қисмида Зарафшон музлигидан Мастчоҳ номи билан бошланади. У Айний қишлоғи ёнида чап ирмоғи Фандарё билан қўшилгач, Зарафшон номини олади. Зарафшон дарёси тоғли қисмида қўпириб, тошларга урилиб, секундига 15-17 м тезликда оқади. Бу қисмида Зарафшон 200 га яқин ирмоқларни қўшиб олади. Бу ирмоқлар ичида энг муҳимлари чапдан қўшилувчи Фандарё, Киштутдарё ва Мағиёндарёдир. Қолган ирмоқлари кичик. Зарафшон дарёси Панжакент шаҳридан ўтгандан кейин, вилоят ҳудудида биронта ҳам доимий оқадиган ирмоғи йўқ. Лекин суғориш натижасида суви камайиб, Зарафшон дарёсига қуйилмайдиган 120 та сой бор. Шу сойларнинг 50 таси Нурота – Октоғдан, қолганини Қоратепа, Зирабулоқ ва Зиёвуддин тоғларидан бошланади. Бу сойларнинг энг муҳимлари Зарафшон тизмасидан бошланувчи Ургутсой, Омонқўтонсой, Камангарансой, Оғалисой, Сазангсой, Оқсой ва Нурота-Октоғдан бошланувчи Турсунсой, Оқтепасой, Тасмачисой, Лангарсой, Кўксарой ва бошқалар.

НАТИЖАЛАР

Зарафшон дарёси вилоят ҳудудида секин оқиб, кенглиги 3-4 км келадиган қайирлар ҳосил қилган. У Самарқанд шаҳридан 8 км ўтгач, Оқдарё (узунлиги 130 км) ва Қорадарё (узунлиги 127 км) номи билан икки тармоққа бўлинади. Хатирчи қишлоғида эса бу икки тармоқ яна бирлашиб, орасида ҳосилдор Миёнкол оролини ҳосил қилади. Оролнинг узунлиги 100 км, кенглиги 15 км, майдони эса 1200 кв.км дир.

Зарафшон дарёси серсув бўлиб, Зарафшон, Туркистон ва Ҳисор тоғларида жойлашган умумий майдони 556,7 кв.км бўлган 424 га яқин музликларидан ва доимий қорлардан сув олади. Зарафшон дарёсининг йиллик оқими 100 % десак, шунинг 65 % и муз ва қорларнинг эришидан, 34 % м қор сувларидан ва атиги 1 % и ёмғир сувларидан иборат. Демак, Зарафшон дарёси йиллик оқимнинг 61,1 % ини ўтказди. Энг кам сув сарфи (30-35 м³/сек) эса қиш фаслига тўғри келади. Аксинча, суви энг кўпайган давр ёзга тўғри келиб, июлда баъзан секундига 930 м³ гача сув оқизди. Зарафшон дарёсининг ўртача йиллик сув сарфи секундига 165 м³ ни ташкил этади.

Маълумотларга кўра вилоят ҳудудида ҳар йили 914 млн м³ ер ости суви тўпланади. Унинг асосий қисми (52%) суғориш шаҳобчаларидан, экин далаларидан бўладиган шимилиш ҳисобига, 26 %и Зарафшон водийсининг юқори қисмидан сизиб келиш ҳисобига, 10 %и вилоятнинг ўзида дарёдан шимилиш ҳисобига, 3 %и атрофни ўраб турган тоғлардан ва 6 %и Каттакўрғон сув омборидан сизиб келган сувлар ҳисобига тўғри келади.

МУҲОКАМА

Биологик ресурслар. Самарқанд вилоятининг табиий ўсимликлари кишиларнинг хўжалик фаолияти туфайли анча ўзгантирилган. Шу сабабли маданий воҳа тупроғи тарқалган обикор ерларда асосан маданий ўсимликлар ўстирилади.

Зарафшон дарёсининг қуйи қайирларида ва эски қайирларида ҳамда қадимий ўзанларида қамиш, рўвак, жингил, тол, ёввойи жийда, янтоқ, шўражриқ, кампирсоч, итгунафша, сувранг, юлғун ўсади.

Самарқанд вилоятининг бўз тупроқли лалмикор ерларида қозиқулоқ, шувоқ, буғдойиқ, оқ қуврак, кампирчопон ўсади. Шунингдек, бу жойларда баҳорда эфемер ва эфемероид ўсимликлар, айниқса кўнғирбош, лолақизғалдоқ, чучмома кабилар кенг тарқалган.

ХУЛОСА

Вилоят Туркистондаги аҳоли зич яшайдиган районлардан бири бўлганлиги сабабли, унинг табиий фаунасига катта таъсир кўрсатилган. Бу ерларда Туркистонга хос ҳайвонларнинг баъзи турлари учрайди: бўри, тулки, қуён, чиябўри, жайрон ва жайра, тўқайзорларда эса қирғовул, лойхурак, ўрдак яшайди. Бу ерда қушлардан яна сўфитўрғай, чумчук, зарғалдоқ, судралиб юрувчилардан геккон, калтакесак, тошбақа, сариқ илон, эчкемар, кемирувчилардан кўрсичқон, кичик қўшоёқ, қумсичқон, типратикан, каламуш ва бошқалар учрайди.

REFERENCES

1. Tojjeva Zulxumor Nazarovna, Dusmanov Farhod Azamqulovich, Muhamedova Nazokat Jurayevna, & Haydarova Surayyo Abdusalomovna (2016). Mustaqillikdan keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi aholisining o'limi va umr ko'rish davomiyligi. Evropa ilmiy sharhi, (3-4), 24-27.
2. Shernayev Akbar (2020/1/30) Abstracts of V International Scientific and Practical Conference Osaka, Japan 29-31 January 2020, 189-193.
3. Иброимов, Ш. И. Ў., & Болтаев, М. Ж. (2020). Ўзбекистон тоғ-водийларининг экотуристик имкониятлари ва улардан фойдаланиш. Academic Research in Educational Sciences, (1).
4. Rajabov Furkat Turakulovich, Sattarov Abdisamat Umirkulovich (2020) FARMS OF UZBEKISTAN: DEVELOPMENT, SPECIALIZATION, GEOGRAPHY. Journal of Critical Reviews, 7 (6), 1189-1196.
5. Oybek Uralovich Abdimurotov (2020). TABIIY GEOGRAFIYA DARSLARINI MUSTAQIL O'RGANISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI. Academic research in educational sciences, (3), 1306-1312.
6. Ibroimov, S., & Madaminova, M. (2020). Maktablarda geografiya fanini o'qitish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash. Academic research in educational sciences, (1).
7. Radjabov, F. (2020). Describe the Individual Food Industry Contents and their Role in the Delivery of Agricultural Products. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 19(1), 292-294.
8. Komilova, N. K., Haydarova, Ş. A., Xalmirzaev, A. A., Kurbanov, S. B., & Rajabov, F. T. (2019). Territorial Structure of Agriculture Development in Uzbekistan in Terms of Economical Geography. Journal of Advanced Research in Law and Economics, 10(8 (46)), 2364-2372.
9. Шерзод Иброим Ўғли Иброимов, Мансур Фарманович Бўрибеков, & Мақсуда Анвар Қизи Сатторова (2020). ЁШ АВЛОДГА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИНИ ЕТКАЗИШ. Academic research in educational sciences, (3), 275-279.
10. Turakulovich RF (2020). Dynamics and Regional Features of Agricultural Production. In the Republic of Uzbekistan. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24 (2), 1264-1269.
11. Фуркат Ражабов, Лобар Джўраева, & Асрор Махмадалиев (2020). ЎЗБЕКИСТОН ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ: РИВОЖЛАНИШИ,

ИХТИСОСЛАШУВИ, ГЕОГРАФИЯСИ. Academic research in educational sciences, (3), 674-686.

12. Шерзод Иброимов, Махмуд Болтаев, & Мақсуда Сатторова (2020). МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИ ОНГИДА РЕКРЕАЦИЯ ТУШУНЧАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. Academic research in educational sciences, (3), 146-151.

13. Фуркат Туракулович Ражабов, & Азиза Абдуллаевана Олимова (2020). ТАЪЛИМ МУАММОЛАРИ ЕЧИМИДА ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРНИНГ АҲАМИЯТИ (ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ МИСОЛИДА). Academic research in educational sciences, (3), 697-702.

14. Sharipov Shavkat Mukhamajanovich, Shomurodova Shahnoza Gayratovna, Gudalov Mirkomil Ravshanovich (2020) THE USE OF THE MOUNTAIN KARS IN THE TOURISM SPHERE IN CORT AND RECREATION ZONE OF CHIMGAN-CHARVAK. Journal of Critical Reviews, 7 (3), 475-481.

15. Шомуродова Шахноза Гайратовна Природные озера Тянь-Шаня в зоне отдыха Чимган-Чарвак // Европейское научное обозрение. 2018. №9-10-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-natural-lakes-at-the-tianshan-mountains-covered-in-chimgan-charvak-recreation-zone> (дата обращения: 15.12.2020).

MANTIQUIY QURILMALARNI DASTURLASHDA VHDL DASTURLASH TILIDAN FOYDALANISH USULLARI

Umidjon Zaripovich Narziev

Buxoro muhandislik texnologiya instituti

"Axborot kommunikasiya texnologiyalari kafedrası" katta o'qituvchisi

umidnz@rambler.ru

ANNOTATSIYA

Maqolada Quartus II muhitida Verilog HDL dasturlash tili yordamida mantiqiy qurilmalarni dasturlash va boshqarish usullari haqida fikr yuritiladi. Qurilma sifatida Altera Cyclone III 3C16 FPGA ni tanlaymiz. Qurilmaning pinlari va portlarini dastur o'zgaruvchilariga ulash orqali ularga uzatiluvchi signallarni o'zgartirish va boshqarish usullari yoritiladi.

Kalit so'zlar: integral mikrosxema, Verilog HDL File, Assignment, 7 segmentli display, pinlar, segmentlar.

HOW TO USE VHDL PROGRAMMING LANGUAGE IN PROGRAMMING LOGICAL DEVICES

Umidjon Zaripovich Narziev

Senior Teacher, Department of Information and Communication Technologies

Bukhara Institute of Engineering Technology

umidnz@rambler.ru

ABSTRACT

The article discusses how to program and control logical devices using the Verilog HDL programming language in the Quartus II environment. We choose Altera Cyclone III 3C16 FPGA as the device. By connecting the pins and ports of the device to the program changers, they are taught how to change and control the signals transmitted to them.

Keywords: integrated circuits, Verilog HDL file, Assignment, Pins, 7 segment display, segments.

KIRISH

Hozirgi kunda O'zbekiston Respublikasida dasturlash sohasiga qiziqish tobora ortib bormoqda. Bu borada qabul qilingan qaror va qonunlar, bir million dasturchi

loyihasi doirasida olib borilayotgan ishlar dasturchilar sonining ortishiga sabab bo'lmoqda. Dasturlash sohasi bir necha yo'nalishlarga ega bo'lib, ulardan biri mantiqiy qurilmalarni dasturlash sohasi hisoblanadi. Avtomatik ishlovchi qurilmalar, sanoat robotlari, aqlli binolar uchun tuziladigan dasturlar aynan shu soha mahsulotlari hisoblanadi.

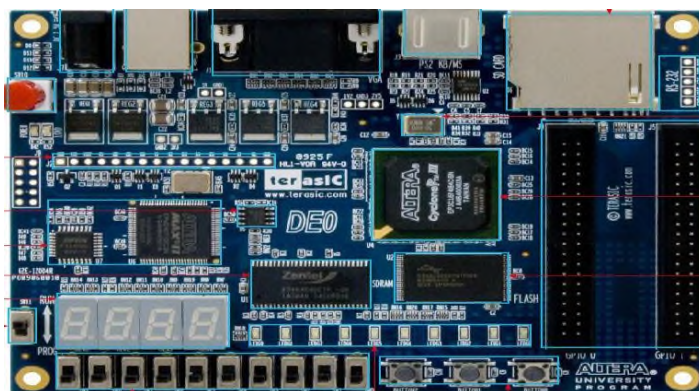
ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Integral sxema – kichkina kremniy yarim o'tkazgich plastinkada yaratilgan mikroelektron sxema bo'lib, elektr tokini boshqarish va uni kuchaytirish uchun ishlatiladi. Odatda integral sxemalar kristall yuzasida yaratilgan va o'zaro bog'langan tranzistorlar, rezistorlar, kondensator va diodlar kabi ko'plab mikroelektron komponentlardan iborat bo'ladi. [4]

Verilog primitivlaridan tashqari Quartus II IDE arxitektura va muayyan vazifalar uchun optimallashtirilgan parametrlangan modul kutubxona funktsiyalarining ko'plab boshqa makrofunktsiyalarini va kutubxonasini taqdim etadi. Dasturchi/dizayner makrofunktsiyalar, LPM va foydalanuvchi tomonidan belgilangan komponentlar misollarini kiritish uchun komponentning misol nusxalarini ishlatishi mumkin. Komponentlarning to'liq ro'yxatini tegishli Altera hujjatlarida, shu jumladan Quartus II yordam fayllarida topish mumkin. [3]

NATIJALAR

Qurilma maxsus buyurtma asosida yaratilgan bo'lib, o'ziga xos parametrlar va pinlarga ega.

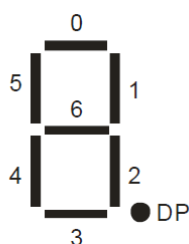
1-rasm. Altera Cyclone III 3C16 FPGA qurilmasi.

Qurilmada 4 ta 7 segmentli displeylar mavjud bo'lib, har bir segmentni boshqarish imkoni berilgan. To'rtala displeylar orasida ularni ajratuvchi maxsus nuqtali segment mavjud.

2-rasm. 7-segmentli display va maxsus nuqtali segment ko'rinishi.

Displeylarga uolar berish orqali biz ularning holatini o'zgartira olamiz.

3-rasm. 7-segmentli display va maxsus nuqtali segmentning strukturasi

Quartus II 9.0 Web Edition dastur muhitini ishga tushirib, qurilmani kompyuterga ulaymiz. Usb blaster drayveri orqali kompyuter ulanganligini ko'radi. Qurilma yoqilgan holatda Quartus II 9.0 Web Edition dasturiga kirildi. Create a New Project ni tanlab, yangi loyiha yartib olamiz.

Yangi loyiha oynasida kerakli sozlamalar o'rnatib olinadi. Yangi loyiha ustasi (New Project Wizard) oynasining 3-qadamida kerakli qurilma, ya'ni EP3C16F484C6N nomi va parametrlari tanlanadi. Bizning maqsadimiz qurilma 7 segmentli displeylarida turli sonlarni hosil qilishdan iborat.

Loyiha tarkibiga yangi Verilog HDL File qo'shish kerak. Kerakli dasturlar matnini aynan shu faylda kiritib, qo'rilmanni boshqarish mumkin. [1]

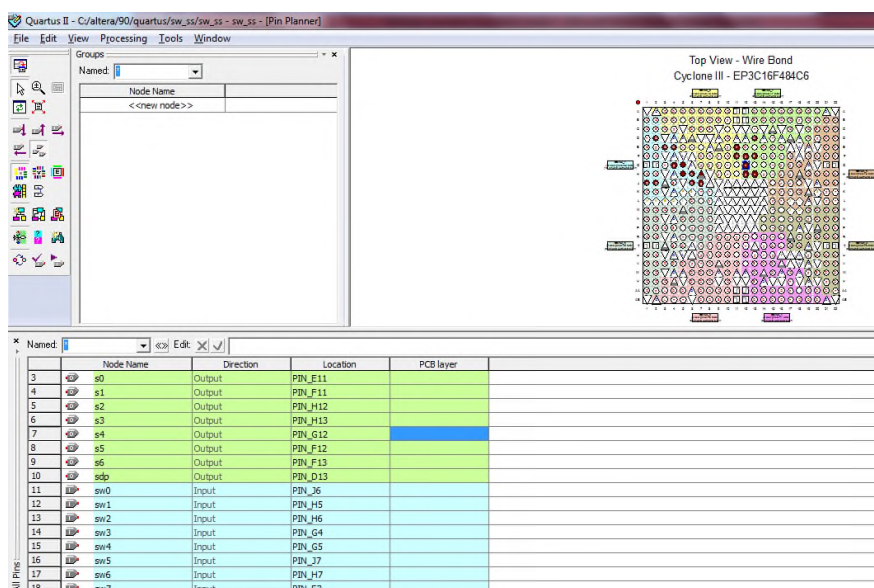
Dastlab yangi modul yaratib, quyidagi o'zgaruvchilarni e'lon qilamiz.

```
module tim();
output s0,s1,s2,s3,s4,s5,s6,sdp;
endmodule
```

Bu erda *output* kalit so'zi yordamida chiqish signallari uchun belgilangan o'zgaruvchilar e'lon qilindi.

s0,s1,s2,s3,s4,s5,s6; signallarining har biri 7 segmentli displeyning alohida segmentlariga ulanadi va unga qiymat berish uchun xizmat qiladi.

Keyingi bosqichda dasturni kompilyatsiya qilib, signal o'zgaruvchilarimizni qurilma pinlari bilan ulashimiz kerak.

4-rasm. PinPlanner oynasi.

O'zgaruvchilarni ulash zarur bo'lgan pinlar ro'yxati qurilma hujjatlarida ko'rsatilgan.

Dastur muharririga qaytib, dastur matnini davom ettiramiz.

...

assign s0=1;

assign s1=1;

assign s2=0;

assign s3=1;

assign s4=1;

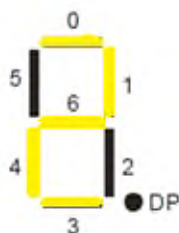
assign s5=0;

assign s6=1;

assign s7=0;

...

Bu buyruqlar orqali har bir o'zgaruvchi (qurilma segmenti)ga boshqarish signallarini uzatamiz. Signallarni qurilmaga uzatish uchun Quartus II 9.0 Web Edition dastur muhitidagi Programmer oynasidan dasturni ishga tushiramiz. Natijada displeyning 0, 1, 3, 4, va 6 segmentlari yoritiladi.

5-rasm. Boshqaruv signallari uzatilgandan keyingi holat.

Qurilmada bunday 4 ta displey mavjud bo'lib, har birini alohida boshqarish mumkin. Lekin, displeydagi segmentlar holatini o'zgartirib turish uchun yuqoridagi dastur matni juda ko'payib ketadi va jarayonni sekinlashishiga olib keladi. Bu muammoni hal qilish maqsadida quyidagi dastur matnini tavsiya qilamiz.

```
module manna();  
output s0,s1,s2,s3,s4,s5,s6,sdp;  
assign {s0,s1,s2,s3,s4,s5,s6,sdp}=8'b11011010;  
endmodule
```

Dastur tarkibidagi assign buyrug'iga segmentlar to'plamini berdik, qiymat sifatida esa 8'b (8 ta bit) boshqaruvchi kaliti yordamida yuqoridagi qiymatlarni uzatishimiz mumkin.

Natija yuqoridagi bilan bir xil bo'lishini kuzatishimiz mumkin. Biz ushbu usul yordamida barcha 7 segmentli displeylar segmentlari holatini tez o'zgartirishimiz va boshqarishimiz mumkin bo'ladi. Albatta taklif qilinayotgan usulda har bir segment uchun alohida o'zgaruvchi (signal) e'lon qilish va ularni mos keluvchi Pinlarga ulashimiz kerak. Aks holda, uzatiluvchi signallar qaysi Pinni boshqarishi noaniq bo'lib qoladi.

MUHOKAMA

Taklif qilinayotgan usul nafaqat segmentlarni balki ixtiyoriy Pinlar guruhini boshqarish va nazorat qilish uchun ishlatilishi mumkin. Ilgari taklif qilingan usullar yordamida har bir Pinga alohida boshqaruv signallari uzatilishi ko'zda tutilgan edi. [5]

Misol sifatida 16 ta kirish, 4 ta chiqish signaliga hamda 12 ta mantiqiy elementga ega bo'lgan mantiqiy qurilmani ko'radigan bo'lsak, qurilmaning 64 ta (16 ta kirish, 4 ta chiqish, 12 ta mantiqiy amal, 32 ta oraliq qiymatlar uchun) Pinlaridan foydalanishimiz kerak. Demak, bir signallar guruhi uchun kamida 64 qatorli kod yozishimiz kerak bo'lardi.

Bizning usulimizda kirish pinlariga 1 ta 16 bitli, chiqish signallari uchun 1 ta 4 bitli, mantiqiy amallar uchun alohida, oraliq amallar uchun 1 ta 32 bitli assign buyrug'ini ishlatamiz.

$$BS = KS + CS + \sum_{i=0}^n MA + OA \quad (1)$$

Bu erda BS-buyruqlar soni, KS-kirish signallari, CS-chiqish signallari, $\sum_{i=0}^n MA$ - mantiqiy amallar soni, OA-oraliq amallar. Demak, buyruqlar soni doim mantiqiy amallar sonidan 3 taga ko'p bo'ladi.

Buyruqlar soni qanchalik kam bo'lsa, dastur ishlash tezligini oshiradi va tahrirlash vaqtini qisqartiradi. [2]

XULOSA

Mantiqiy qurilmalarni dasturlash uchun juda ko'p dasturlash tillari mavjud bo'lib, ularning barchasi o'z ustunlik va kamchiliklariga ega. Boshqa dasturlash tillarining amaliy ahamiyatlarini inkor qilmagan holda Verilog HDL dasturlash tilini tavsiya qilamiz.

Shuning bilan birgalikda har bir Pinga alohida signal uzatish o'rniga bir necha bitli guruhlangan assign buyruqlarini qo'llash afzalligini ta'kidlab o'tamiz.

REFERENCES

1. Akchurin, A., Yusupov, K. Verilog programming. Tutorial. - Kazan, 2016. – 90 p.
2. Narziev, U., Rajabov, B. (2018). Controlling the capabilities of a programmable logic integrated circuit. Bulletin BDU 2/2018, 40-44.
3. Soloviev, V. Fundamentals of the Verilog digital hardware design language. Hotline - Telecom, 2014. – 206 p.

ТИЛ ВА КОММУНИКАЦИЯ МУТАНОСИБЛИГИНИНГ ИЖТИМОЙ- ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ

Равшонбек Худайберган ўғли Худайберганов

Тошкент давлат транспорт университети доценти

paradigma777@bk.ru

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада тил ва коммуникация мутаносиблигининг ижтимоий-фалсафий асослари замонавий тил фалсафасининг ажралмас қисми сифатида таҳлил қилинган. Тил фалсафасининг назарий жиҳатлари, шу жумладан тилнинг концептуал асослари ва унинг ижтимоий муносабатлар билан ўзаро алоқаси ҳам ёритилган.

Калит сўзлар: Тил фалсафаси, коммуникация, фалсафий-методологик, креатив, ахборот-коммуникатив, методология, семиотика.

SOCIO-PHILOSOPHICAL BASIS OF LANGUAGE AND COMMUNICATION BALANCE

Ravshonbek Khudaybergan ogli Khudayberganov

Associate Professor of Tashkent State Transport University

paradigma777@bk.ru

ABSTRACT

In this paper, the socio-philosophical principles of the relationship between language and communication are analyzed as an integral part of modern language philosophy. The theoretical aspects of the philosophy of language are also covered, including the conceptual foundations of language and its interrelationship with social relations.

Keywords: Philosophy of language, communication, philosophical-methodological, creative, information-communicative, methodology, semiotics.

КИРИШ

Тилнинг моҳиятини фалсафий тушуниш ва тушунтириш фандаги энг мураккаб, муаммолардан биридир. Шу боис ўтган давр мабойнида тил назарияси ва тил фалсафасини ўрганиш фалафа ва фаннинг фундаментал соҳалардан бири бўлиб қолмоқда. Зеро, тилнинг фалсафий-методологик жиҳатларини илмий-

назарий ўганиш, тилга мурожат қилиш ҳар қандай онтология ва билиш назариясининг универсал таркибий қисми билан белгиланади. Тил муаммосининг бугунги кунда тилшунослик, лингофалсафий, семиотик, маданий ва назарий каби йўналишлари тил ва коммуникация мутаносиблигининг асосий йўналишларидан бири ҳисобланади.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, замонавий фанда тилни фалсафий таҳлил қилиш, тил фалсафасининг герменевтик жиҳатларини ўрганишни ифода этади. Бу эса тил таҳлилини иккита жиҳатдан ўрганишга имкон беради. Биринчидан, тил аналитикасини ўрганиш фалсафий муаммо сифатида муҳим аҳамият касб этса, иккинчидан, герменевтик жиҳатдан тил мулоқат тизимининг ўзига хос тушуниш ва тушунтириш хусусиятларини ифода этади. Шунингдек, тил фалсафасини классик тушуниш ва тушунтириш муҳим аҳамият касб этади. Айрим илмий тадқиқотларда тил инсоннинг креатив фикрлашининг онтологик ва лингвистик жиҳатлари тадбиқ этилган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Фалсафий тадқиқотларда тил муаммоси, генезиси, турли тарихий даврларда тил моҳиятини аниқлашдаги ёндашувларда ўз ифодасини топган. Масалан, тарихий-фалсафий йўналишда фикр юритган Г.Гегель, В.Гумбольдт, Р.Декарт, И.Кант, В.Лейбниц, Дж.Локк ва бошқа шу каби файласуфларнинг тадқиқотларида тилнинг фалсафий тамойиллари, унинг эволюцион ривожини ўз аксини топган[Радченко О.А. 2006. С. 312].

Бу тадқиқотлардан маълум бўладики, тил муаммоларига янгича ёндашув учун ижтимоий онгда чуқур ўзгаришлар бўлиши талаб этилади. Ваҳоланки, тилни психофизиологик фаолият маҳсули сифатида тасаввур қилиш, уни ижтимоий-психологик жиҳатдан тушунишга сабаб бўлди. Инсоният тарихи, хусусан тилининг ривожланиши жараёнида бу ҳолат жуда ҳам аниқ равишда намоён бўлади.

Ижтимоий-психологик йўналишда тадқиқот олиб борган Г.Г.Шпет, К.Э.Штайн каби олимлар ишларида тил ва онг, тил ва тафаккурнинг ўзаро муносабатида этник ва психологик контекстли масалалар ўз аксини топган[Шпет Г.Г. 2000. С. 157., Штайн К.Э. 2001. С. 314–318]. Зеро, тилни ижтимоий ҳодиса сифатида характерлаш – унинг фарқли белгилари, функциялари ва хусусиятларини топиш демакдир. Шунинг учун ҳам “Улар,- деб ёзади А.А.Потебня - тилни ижтимоий ҳодисаларга мансублигини жуда аниқ кўрсатиши керак”[Юрченко В.С. 2000. С. 366].

Бизнингча, тилнинг ижтимоий ва маданий омилларга боғлиқлиги унинг социологик спецификасини ўрганишда ёрқин намоён бўлади. Тилнинг ижтимоий табиатини, унинг жамиятдаги роли ва ижтимоийлашувини Э.Бенвенист, Ж.Вандриес, Ф.Де Соссюр каби олимлар томонидан ўрганилган. Мазкур олимлар қарашларида тил бу тушуниш ва мулоқат қилувчи омил сифатида эътироф этилади.

Коммуникацион жараёнларни ижтимоий билиш, тил ва тил орқали мулоқот қилиш, фикр юритиш уларнинг ижтимоий мақоми ва этник мансублиги каби ижтимоий омилларини ифода этади. Ижтимоий муносабатларда тилни коммуникацион нуқтаи-назардан ўрганган А.Ю.Антоновский, Н.Д.Артюнова, Т.А.ВанДейка ва Р.Демерсларнинг ишларида ўз аксини топган[Луман Н. 2005. С. 280., Т.А. Ван Дейк. 1989. С. 111-160].

Фикримизча, мазкур олимлар тилнинг амалий фаолиятини таҳлил қиладилар. Бунда тилни мавҳум белгили тизим сифатида эмас, балки ижтимоий муҳит билан ўзаро алоқадорликда ўрганиш доирасини кенгайтириш зарурати пайдо бўлди. Шунинг учун ҳам тилни ахборот-коммуникатив тизим сифатида тушуниш учун тилнинг ижтимоий моҳиятини, тилнинг мулоқат механизмида ижтимоий маданий омиллар таъсирини, инсоннинг коммуникатив фаолияти жараёнида тилнинг, шунингдек инсон омилининг ролини аниқлаш муҳим ҳисобланади.

НАТИЖАЛАР

Бугунги кунда тил таҳлилига ёндашувлар, илмий ва фалсафий методологиянинг эҳтиёжлари билан доимий равишда янгилашиб туради. Хусусан, тилнинг аналитик фалсафий жиҳатлари, математик ва семантик мантикда илмий тадқиқот методологиясининг фалсафий-тарихий усулларига қараб ривожланди. Кейинчалик диалектик тамойиллар асосида тилни фалсафий таҳлил қилиш илмий муаммоларига айланди.

Шу маънода тилнинг лингвистик воқелик сифатида тушуниш, аналитик ва синтетик жараёнлар ўртасидаги муносабатларнинг дикотомик усулига оид маълумотларни тадбиқ қилиш тақоза этмоқда. Зеро, “Тил фалсафаси тил тарихи ва тилшуносликнинг умумилмий ғояларини ўзида акс эттирган билимлар тизимидир” дейилади[Юрченко В.С. 2008. С. 368].

Дарҳақиқат, Ғарб фалсафий йўналишлар асосининг ҳилма-хиллигини уларнинг тадқиқот доираси ва ёндашув хусусиятларининг ўзига хослигида акс этган. Яъни, бир файласуф фалсафани илмий тизим сифатида, яъни бири эстетик

ёки ахлоқий-амалий билимлар мажмуаси сифатида тадқиқ этмоқда. Бунда тилнинг яратувчанлик модели дескриптив ғояларнинг нутқий мулоқат қилишга асосланади. Чунки, тил ва коммуникациялар мутаносиблиги жамият ҳаётининг барча соҳаларида амал қилади ва ижтимоий тараққиётнинг йўналиш динамикасини белгилашга хизмат қилади.

МУҲОКАМА

Тил ва коммуникация жараёнларининг мутаносиблиги, тилнинг муайян масалаларни эмас, тил ва тиллар шакллари эмас, балки тил ва инсон, тил ва миллат, тил ва жамият, тил ва ҳокимият, тил ва сиёсат ҳамда уларнинг ўзаро таъсири ва алоқасининг энг умумий қонунларини ўрганади. Бу борада, Қ. Хоназаров, “Тил фалсафаси тилга тегишли жузъий масалаларни эмас, муайян тиллар ва тил шакллари эмас, балки тил ва миллат, тил ва ҳокимият, тил ва инсон, тил ва сиёсат, тил ва жамият, сиёсат ва тилнинг ўзаро боғлиқлиги, ўзаро таъсири ва алоқасининг энг умумий қонун ва қоидаларини ўрганади, таҳлил қилади, ифодалайди ва таъриф беради”[Хоназаров Қ. 2009. б. 14] дея таъкидлайди.

Бинобарин, бу ижтимоий-сиёсий жиҳатдан эмас, балки умумбашарий қадриятлар, жаҳон маданияти ривожланиши нуқтаи назаридан тадбиқ этилади. Зеро, тил фалсафаси – тилнинг умумий назарияси, социология, сиёсатшунослик, этика, фалсафий антропология йўналишлари билан боғлиқ. Хусусан, тил фалсафаси бу – моҳиятан жамият маданий тараққиётида тилнинг тутган ўрни ва вазифасини тадқиқ этувчи соҳа сифатида талқин этилади[Тимофеева М. К. 2009. С. 176].

Умуман олган, тил фалсафаси бу тил ривожини ўрганишда мантикий, психологик, тил социологияси ютуқларига таянган равишда шаклланган фалсафий билимлар тизимидир. Бу хусусда, Қ.Хоназаров, “Лисоний воқеликни онтологик, гносеологик, аксеологик, праксеологик нуқтаи-назардан таҳлил қилиш, тил фалсафаси деб аталади”[Хоназаров Қ. 2009. б. 17], - деб ёзади.

Фикримизча, тил фалсафаси, фалсафа билан тилшунослик орасидаги фан эканлиги шубҳасиз. Тил фалсафаси – тилнинг “илдизлари”ни, унинг асосларини, тил билан боғлиқ барча воқеа ва ҳодисаларни тадқиқ этади. Тил фалсафаси оламни билишда замин пойдевор бўлиб, муаммолар ва тушунчалар муҳитига олиб киради.

ХУЛОСА

Хуллас, ҳар қандай таълимот фан даражасида ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Улар кекса авлод томонидан яратилиб, кейинги авлодга қолдирилади. Бу авлод ҳам ривожлантириб, такомиллаштириб келажак сари йўллайди. Шу тариқа ворисийлик таъминланиб, ҳар бир фан ривожланиб, мукаммаллашиб, юксалиб боради. Тил фалсафаси ҳам худди шу тартибда ривожланиб, турли концептуал ёндашувларни юзага келтиради.

Хусусан, тилнинг ижтимоий-коммуникатив жиҳатларини фалсафий таҳлил қилиш, илмий ва ижтимоий-маданий муаммоларининг ўзига хос аҳамиятини белгилайди. Тилнинг коммуникатив механизмлари тадбиқ этилади.

REFERENCES

1. Радченко О.А. Язык как мирозидание: Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. Серия "История лингвофилософской мысли". Изд.3, стереот. – М.: Эдиториал УРСС, 2006. - 312 с.
2. Khudayberganov R.X. Socio-philosophical analysis of human death: interpretation of clinical and biological death // International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol. 24, Issue 04, 2020 ISSN: 1475-7192. Page-4105-4116. Hampstead Psychological Associates, Suite B19, 110 Gloucester Road, London, NW1 8JA. United Kingdom.
3. Шпет Г.Г. «Внутренняя форма слова: Этюды и вариации на темы Гумбольдта». — М.: ГАХН, 1927. Переизд.: Шпет Г.Г. «Внутренняя форма слова: Этюды и вариации на темы Гумбольдта». — Иваново, 2000. С. 157.
4. Штайн К.Э. «Язык как деятельность и произведение: проблема символа в статье А. Белого «Язык и мысль» (Философия языка А.А. Потебни) // Языковая деятельность: переходность и синкретизм. — М.: Ставрополь, 2001. — Вып. 7. — С. 314–318.
5. Юрченко В.С. Очерки по философии языка и философии языкознания / В.С. Юрченко. - Саратов : Изд-во Саратов. пед. ин-та, 2000. — 366 с.
6. Луман, Н. Общество общества. Часть II. Медиа коммуникации. — М.: Логос, 2005. — 280 с.
7. Т.А. ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. М.: Прогресс, 1989. С. 111-160.
8. Тимофеева М. К. Язык с позиций философии, психологии, математики. —М.: Издательства: Флинта, Наука, 2009. - 176 с.
9. Юрченко В. С. Философия языка и философия языкознания. Лингвофилософские очерки. Серия: История лингвофилософской мысли. Авторский сборник. —М.: Издательство: ЛКИ, 2008. - 368 с.

10. Хоназаров Қ. Глобаллашув ва тил фалсафаси. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2009. – 17 б.
11. Хоназаров Қ. Глобаллашув ва тил фалсафаси. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ институти, 2009. – 14 б.
12. Eshchanov, B., & Matyakubov, K. (2020). Using of Information and Communication Technologies in the Teaching of the School Course in General Physics. *International Journal of Scientific & Technology Research (IJSTR)*, 9(02), 4119-4124.
13. Eshchanov, B. K., & Arzikulov, Z. K. (2020). Using information technology in the teaching of atomic physics in higher educational institutions. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 9(2), 6218-6222.

“ҲУМОЮН ВА АКБАР” РОМАНИДА РУҲИЯТ ТАҲЛИЛИ**Сурайё Шермухамедова**

Тошкент молия институти Тиллар кафедраси

shermuhamedova777@mail.ru**АННОТАЦИЯ**

Ушбу мақолада бадий асарда рухий портрет ва ички монолог каби рухий таҳлилнинг поэтик воситалари Пиримкул Қодировнинг “Ҳумоюн ва Акбар” романи мисолида таҳлил қилинган. Рухий портрет ва ички монологнинг асар сюжети ҳамда композициясида тутган ўрни, унинг ғоявий-бадий вазифаси борасида илмий хулосалар баён қилинган.

Калит сўзлар: рухий таҳлил, рухий портрет, ички монолог, сюжет, композиция.

ANALYSIS OF MOOD IN THE NOVEL “HUMAYUN AND AKBAR”**Surayyo Shermuhamedova**

Department of Languages, Tashkent Institute of Finance

shermuhamedova777@mail.ru**ABSTRACT**

This article uses the example of Pirmkul Kadyrov's novel "Humoyun and Akbar" to analyze poetic means of mental analysis, such as a psychological portrait and an internal monologue in a work of fiction. The article describes the psychological portrait and the role of the internal monologue in the plot and composition of the work, as well as scientific conclusions about its ideological and artistic function.

Keywords: psychological analysis, psychological portrait, internal monologue, plot, composition.

КИРИШ

Бадий адабиётда рухият таҳлили бадийликнинг асосий кўрсаткичларидан бири бўлиб, у асарга жон ато этади. Рухият таҳлили муаллифнинг услубини, тасвирда ўзига хослигини ва бадий маҳоратини белгилайди. Адабиётнинг камолоти, унинг буюклиги, энг аввало, рухият таҳлилидек бадий-эстетик ҳодисанинг қай даражада кашф этилганлиги билан,

инсон руҳи, инсон қалби диалектикасининг қай даражада очилганлиги билан белгиланади.

Бадиий асарда руҳий таҳлил тамойиллари ва шакллари турли-туман бўлгани каби, унинг поэтик воситалари ҳам хилма-хилдир. Адабиётшунослар томонидан руҳий таҳлил поэтик воситаларининг ўндан ортиқ турлари қайд қилинган бўлиб, уларга портрет, диалог, монолог, туш, пейзаж, бадиий деталь, ҳиссий ҳаракатлар (мимика ва пантомимика), нуткий характеристика, галлюцинация кабиларни киритиш мумкин. Ушбу воситаларнинг ҳар бири бадиий асар қаҳрамонларининг муайян макон ва замондаги ички дунёсининг яширин қирраларини ўқувчига таништиришда ёзувчига қўл келади.

Руҳий таҳлил поэтик воситаларининг бадиий адабиётга кириб келиши ўз тадрижига эга. Уларнинг баъзилари соф руҳий ҳодиса сифатида бадиий адабиётда азалдан мавжуд бўлса, айримлари руҳият билан унчалик боғлиқ бўлмаган ёки умуман ундан йироқ ҳодисалар сифатида сўз санъатига нисбатан кейинги даврларда кириб келган. Асардан ўрин эгаллаган ҳар бир поэтик воситага муаллиф муайян бадиий вазифани юклайди. Ушбу бадиий юклама бевосита ёки билвосита қаҳрамонлар ички дунёсини очишга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Руҳий таҳлил Абдулла Қаҳҳор айтганидек, “ижодий талантга куч бағишлайдиган энг муҳим фазилатлардан бири”дир. У ҳақиқий сўз санъаткори учун маҳорат мезонидир. “Инсон руҳининг буюк рассоми” (В.Г.Белинский) бўлиш ҳар қандай адибга ҳам насиб этавермайди. Фақат ўз нодир ижодий оламига эга бўлган, “инсон қалбининг билимдони” (Н.Г.Чернышевский), шу қалбнинг энг қаъригача кира олган, ундаги нур ва соялар, қарама-қарши томонлар курашиниозик ҳис қила олган, уни бадиий ифодалаш қудратига эга бўлган талантларгина бу улуғ ном эгаси бўла олади.

Бадиий асарда инсон тасвири биринчи ўринда турар экан, уни тўлақонли, ҳар тарафлама гавдалантириш учун унинг ташқи портретини яратиш билан бирга ички дунёси ҳам бадиий гавдалантирилиши керак. Умуман, ташқи портретни ҳам руҳиятсиз ифодалаб бўлмайди. Қаҳрамоннинг ҳар бир ҳаракати, имо-ишораси, кулгиси, йиғиси муаллиф юклаган маълум вазифани бажаради. Муайян вазифани бажармайдиган ҳаракат ёки ҳолат тасвири бадиий асар учун ортиқчадир. Шундай экан, муаллиф қаҳрамоннинг руҳиятига – унинг ички кечинмалари, ҳолати, қалб туғёнлари, лирик туйғулари тасвирига, уларни ифодалаш масаласига бадииятнинг асосий шарт сифатида қараши лозим.

Тадқиқот учун ўзбек ёзувчиси Пиримкул Қодировнинг Ҳиндистондаги

Бобурийлар сулоласининг давомчилари бўлган Ҳумоюн ва Акбар олиб борган сиёсат ҳақида ҳикоя қилувчи тарихий роман “Ҳумоюн ва Акбар” материал сифатида олинди. Ишда таҳлил, тавсиф методларидан фойдаланилди.

НАТИЖАЛАР

Ўзбекистон Халқ ёзувчиси Пиримқул Қодиров истеъдодли сўз санъаткоридир. Ёзувчининг руҳий таҳлилга бой тарихий романлари бизнинг шундай хулоса чиқаришимизга асос бўлади. Хусусан, ёзувчи ўзининг “Ҳумоюн ва Акбар” романида қаҳрамонлар руҳиятида кечаётган турфа товланишларни асослашда юқоридаги поэтик воситалардан унумли ва ўринли фойдаланади. Ушбу санъат асарда адибнинг руҳий таҳлил санъатидан фойдаланиш маҳорати бутун жозибаси ва назокати билан ўз аксини топган.

Ушбу мақолада “Ҳумоюн ва Акбар” романини тадқиқот объекти сифатида олиб, психологик портрет, ички монологнинг поэтик восита сифатида бадиий асар сюжети ва композициясидаги ролини, хусусан, асар қаҳрамонларининг руҳониятини очишдаги ролини белгилашга, бу борада адибнинг бадиий маҳоратини очиб беришга ҳаракат қилдик.

А) Психологик портрет.

Бадиий асарда қаҳрамонлар портрети ўзига хос бадиий, ғоявий вазифа бажаради. Портрет яратишда ҳар бир ёзувчи ўзига хос йўлдан боради. Лекин улар қай йўлдан бормасинлар, портрет асар ғоясига, қаҳрамонлар характериға боғлиқ бўлиши муҳимдир. Бадиий асарда портретнинг асосий вазифаси персонажларнинг қиёфасини яратишдир. Лекин портрет тушунчасини фақат қаҳрамонларнинг ташқи қиёфаси тасвири билан чеклаб бўлмайди. Чинакам сўз усталари ҳамиша ташқи қиёфа орқали қаҳрамонларнинг маънавий, руҳий оламиға киришға интиладилар. Демак, портрет – руҳий тасвир воситаларидан бири бўлиб, у бадиий асарда психологизациялашади ва шундагина бадиий қиммат касб этади.

Примқул Қодиров ҳам ёзувчи сифатида портрет санъатидан қаҳрамонларнинг ички оламини ёритишда восита сифатида фойдаланади. Ёзувчи, аксарият ҳолларда, асар қаҳрамонларининг ташқи қиёфасига хос чизгиларни бирданиға бермайди, балки бутун асар давомида ғоятда қисқа-қисқа тасвирлаб боради, яъни портретни бўлақларға ажратиб тасвирлайди. Бунинг ўзига яраша афзалликлари бор. Чунки бир ўриндаёқ тугал тасвирланган портретда персонажларнинг ички ҳаёти мукамал ифодасини топмаслиги мумкин. Ёзувчи портрет яратишда қаҳрамоннинг ички оламини биринчи планға

қўяди. У дастлаб қаҳрамонлардаги руҳий товланишларни излайди ва бунинг ташқи қиёфадаги аксини китобхонга етказди.

Асарда Португалия элчиси Алваро Пакавира Ҳумоюн ҳузурига элчи бўлиб келади. Пакавиранинг мақсади – Наврўз байрами муносабати билан уюштирилган кема сайрида қатнашиш, подшо кемасида энг нуфузли аъёнлардан танишлар орттириб, порага учадиганлари билан тил бириктириш эди. Лекин португалларнинг ғаразли ниятини пайқаган Ҳумоюн Пакавирани унчалик яхши қабул қилмайди. Унинг эғнига кимхоб тўн кийгизади ва мулозимларига Пакавира учун махсус зиёфат уюштиришларини тайинлайди. Мақсадига эриша олмаган Пакавиранинг Ҳумоюн ҳузуридан қайтиб чиқаётганини ёзувчи шундай тасвирлайди: *“Алваро Пакавира елкасидаги кимхоб тўндан терга ботиб қўшқдан ташқарига чиқар экан, дарёда чайқалиб турган кемаларга аламли назар ташлади”*. Китобхон айна тасвирдан элчининг кайфиятини, Ҳумоюнга нисбатан адовати яна бир карра ошганлигини англайди. Пакавира елкасидаги кимхоб тўнга ҳам эътибор қилмайди. Тўн кийдирилиши ҳам Ҳумоюннинг киноясидек туюлади унга. Шунинг учун ҳам тасвирда тўн элчини терлатиб юборгани тасвири бор. Унинг кемаларга аламли назар ташлаши эса унинг кечинмаларини очиб берган.

Б) Ички монолог.

Ички монолог “қалб дилектикаси” – руҳий таҳлил формасининг муҳим поэтик воситаси ҳисобланади. Ушбу восита ёзувчига асар қаҳрамонлари ички оламини чуқур таҳлил қилиш имконини беради. Ички монолог – қаҳрамоннинг ўз-ўзи билан ичдан гаплашиши, фикрлаши, тафаккур ва туйғуларининг ички ифодасидир. Ички монологда ёзувчи асар қаҳрамонларини ўз тилларидан сирли, яширин фикрларини ошкор қилиш орқали китобхоннинг асар воқеалар ривожини тушунишига ёрдам беради. Асар сюжетида маҳорат билан сингдирилган ички монологлар китобхонларга қаҳрамонлар қалб эшигини очишлари учун калит вазифасини ўтаб беради. Шу тариқа ички монологлар асардаги диалоглардан ўзининг очиқ ва ошкоралиги билан ажралиб туради.

Одатда, ёзувчилар ички монологдан асар қаҳрамонлари ҳаётидаги энг кескин ва зиддиятли, драматик вазиятларда фойдаланадилар. Чунки шундай вазиятдаги ҳис-туйғулар ва фикрлар қаҳрамоннинг асл руҳий қиёфасини тўлиқ ва ёрқин акс эттиради.

Пиримкул Қодиров ҳам ўзининг “Ҳумоюн ва Акбар” романида ички монологлардан асар сюжетида динамикани, сюжет воқеаларининг қизиқарли бўлишини таъминлаш ва асар қаҳрамонларининг яширин фикр-мулоҳазаларини китобхонга маълум қилиш мақсадида фойдаланади. Ёзувчи ички монологнинг

турли шакл ва кўринишларидан фойдаланади. Бу баъзан оний фикр бўлиши, баъзан кучли бир ҳис ёки лирик ҳаяжон натижаси бўлиши ҳам мумкин. Асарда баъзан шундай ички монологлар учрайдики, унинг бир қисми қаҳрамон нутқида, бир қисми эса муаллиф нутқида баён қилинади. Бу борада Низомнинг отаси ноҳақ қамалганини эшитган Ҳамида бонунинг кўйидаги ички монологи диққатга сазовор: *“Балки мен... ҳазратнинг (Ҳумоюннинг) иноятига сазовор бўлсам “Низомнинг беғуноҳ отасини ҳибсдан чиқартиринг” деб илтимос қилармидим”*. Ҳамида бонунинг кўнглидаги қолган гаплар муаллиф нутқида изоҳ ва шарҳлар билан кўйидагича баён қилинади: *“Лекин қиз бола бундай илтимосни қилиши учун Ҳумоюнга қай даражада яқин бўлиши керак. Унга яқин бориш Низомдан узоқлашиш эмасми? Бироқ Ҳамида бу йигитдан узоқлашиш келмайди, кўнгил унга қараб талпинади. Етти яшар қизалоқ пайтида мана шу дарёнинг сокин қўлтигида Низом уни сузишга ўргатгани ҳеч эсидан чиқмайди. Иккови сувда бирга сузган ўша дамлар завқи ҳозир дарё тўлқинлари орасидан унга кўз тикиб тургандай”*.

Монологнинг кам учрайдиган бу шакли китобхонга қаҳрамон қалбида кечаётган қарама-қаршиликлар, зиддиятларни янада таъсирчанроқ етказиш имконини беради. Қаҳрамон кўнглидаги кечинмаларга муаллифнинг фикри сингиган ҳолатда китобхонга етиб боради.

Асарда яна монологнинг шундай шакллари ҳам борки, улар асрнинг бир нечта жойларига сочилиб кетган ва улар биргаликда бир бутунликни ҳосил қилади. Бундай монологлар орасида муаллиф шу монологга сабаб бўлган воқеаларни изоҳлайди, айрим ҳодисалардан китобхонни огоҳ қилади. Бу борада Хонзодабегимнинг ички монологи алоҳида эътиборга молик. Асарнинг бошида Хонзодабегим қизларнинг чавгон ўйинини томоша қилар экан, унда хавотир туйғуси кечади. Унинг миясидаги оний фикрни ёзувчи ички монологда шундай ифодалайди: *“... бирон кор-ҳол бўлмасин тагин”*. Ёзувчи бу хавотир туйғусининг сабабини кейинроқ яна ички монолог орқали ойдинлаштиради. *“Ахир бу қизлар энг нуфузли беку аъёнларнинг оиласидан. Агар биронтасининг юз-кўзига чавгончўп тегиб ярадор қилса, чандиқ қолдирса ёки биронтаси отдан йиқилиб, туёқ тагида эзилса мутаассиб шайхлар яна фисқу-фасодни кучайтиради. Улар қизларнинг доим парда ичида – уй асираси бўлиб ўлтиришини талаб қиладилар...”*

Ушбу ички монологлар бир-бири билан бевосита боғлиқ ва бири-бирини тўлдиради. Уларда Хонзодабегимнинг ўз жияни Ҳумоюнга бўлган улкан меҳр-муҳаббати, хайрихоҳлиги ўз ифодасини топган. Хонзодабегимнинг кўнглидан ўтган ушбу гаплар унинг Ҳумоюн Мирзога энг яқин одам эканлигини кўрсатади.

Шунингдек, монологда мутаассиб шайхларнинг фиску фасодларидан тўйган қалб кечинмалари тасвирланган.

МУҲОКАМА

Умуман, психологик портретда ёзувчи қаҳрамонларнинг ташқи қиёфасидаги чизгилар орқали унинг ички оламига назар ташлайди, бу билан китобхонга образ борасида муҳим маълумотларни етказди. Ички монологлар образ яратиш ва улар ички дунёсини очишнинг асосий воситаларидан бири бўлиб, ёзувчининг психологик таҳлил маҳоратини ўрганишда қўл келади.

“Ҳумоюн ва Акбар” романида қаҳрамонлар қиёфасидаги энг кичик штрихлар ҳам жуда нозик психологик юк ташиydi. Ташқи кўринишнинг ҳар бир детали қаҳрамонлар ички дунёси билан узвий боғланади. Фикримизни асослаш учун мисоллар келтирамиз.

Бобур ҳукмронлиги даврида Москвага элчи қилиб юборилган Хўжа Ҳусайн кўп азоб-укубатлар кўради. У бошидан кечирган қийинчиликларни Ҳумоюн Мирзога сўзлар экан, унинг руҳий ҳолати қисқа тасвирларда шундай тасвирланади: *“Хўжа Ҳусайн бир ух тортди-ю, бошини ҳам қилиб давом этди”*. Ушбу тасвирда Хўжа Ҳусайннинг кўп қийналгани унинг “ух” тортишида ифодаланаётган бўлса, бошини ҳам қилиб туришида эса унинг элчилик вазифасини муваффақиятли бажариб келолмаганидан хижолат бўлаётганини англаш мумкин.

Низом тахтга ўтиргач, Ҳиндол билан Алварга кетган Ҳамида бонуга хат ёзади ва уни Афзалбекдан жўнатмоқчи бўлади. Афзалбекка хат билан бирга йўл харажатлари ва хизмат ҳақи учун олтин тўла ҳамён узатади. Афзалбекнинг шу пайтдаги ҳолатини ёзувчи шундай тасвирлайди: *“Афзалбек ҳамённи таъзим билан олди-ю, табаррук қилиб кўзига сурд ва тез қўйнига солди”*. Ушбу тасвирда Афзалбек табиатидаги баъзи хусусиятлар унинг хатти-ҳаракатида ўз ифодасини топган. Афзалбекнинг ҳамённи таъзим билан олиши унинг хушомадгўйлигини, сохта ҳурматини кўрсатса, ҳамённи кўзига суриши эса унинг тилёғламалик қилаётганини, тез қўйнига солиши эса унинг очкўзлигини фош қилган.

Маълумки, қаҳрамонлар оғир руҳий, драматик ва баъзан трагик ҳолатлардагина ўз аҳвол-руҳияти ва кечинмаларини ичдан таҳлил қиладилар. Ёзувчи ички монологга мурожаат этар экан, аввало, қаҳрамоннинг худди шундай мураккаб, изтиробли аҳволи тасвирини беради ва уни шундай ҳолатга тушишга мажбур қилган қийин шароит ва вазиятларни келтиради. Чунки худди шундай вазиятларда қаҳрамонлар ўз руҳий оламларини, ўзлигини муфассал очади, ўз

аҳвол-руҳиятининг қандай эканлигини фақат ўзига айта олади, холос. Бу жихатдан Ҳумоюннинг куйидаги монологи характерли. Унда Комроннинг ўзини ҳибс қилиш тўғрисидаги фармони чиққанлигини эшитган Ҳумоюннинг ҳолати акс этган: *“Оддий одам бўлсанг эдинг, бир шолчанинг устига ҳам сизар эдинг, - деган ўй кўнглидан ўтди. – Ҳамма бало сенинг подшолигингда. Қандаҳорда хутбани Комроннинг номига ўқитиш шунчалик қийин бўлгани – сенинг тирик юрганинг туфайлидир. Саид Халилу Афзалбеклар ўз мақсадлари йўлида ҳеч қандай разолатдан қайтмаслигини Аграда Амир Баҳлул билан Низомнинг бошига тушган фалокатларда кўрган эдинг-ку.”*

Ушбу монологнинг яна бир ўзига хос хусусияти унинг 2-шахс тилидан баён қилиниши бўлиб, унда қаҳрамон ўз-ўзига эмас, гўё унга бошқа биров, бутунлай бегона шахс таъна қилаётгандай бўлади. Романдаги бу каби ички диалог кўринишидаги монологлар қаҳрамоннинг ўзини таҳлил қилишда объективликни таъминлайди.

ХУЛОСА

Академик Иззат Султон адабиётда инсон тасвири масаласида шундай дейди: “Одам адабиётнинг тасвир предмети. Одам тасвири йўқ жойда бадий адабиёт йўқ, шу билан бирга “одам тасвири” демак – бошлича одамнинг ички дунёси, унинг кечинмалари тасвири демакдир”. Ушбу назарий маълумотларнинг бадий асардаги амалий ифодасини биз Пиримқул Қодировнинг “Ҳумоюн ва Акбар” романида кўрамыз. Ёзувчи романда руҳий таҳлил санъатидан ўзига хос тарзда маҳорат билан фойдаланган. У асар қаҳрамонларининг ички оламини турли поэтик воситалар орқали очиб берар экан, ушбу бадий тасвирлар аср гоёини очишга, ундаги бадий мантиқни ривожлантиришга, асарнинг таъсирчанлигини оширишга йўналтирилади. Бу борада ёзувчи руҳий таҳлилнинг поэтик воситаси сифатида туш эпизодидан усталик билан фойдаланади. Ушбу асар мисолида психологик портрет ва ички монолог Пиримқул Қодиров талқинида бир пайтнинг ўзида бир нечта поэтик вазифани бажариши билан бадий мукаммалик касб этади.

REFERENCES

1. Пиримқул Қодиров, “Ҳумоюн ва Акбар”. - Т.: “Шарқ”, 1997.
2. Белинский В.Г. Танланган асарлар. -Т.: Ўзбекистон ССР давлат нашриёти, 1955.
3. Умуров Ҳ. Бадий психологизм ва ҳозирги замон ўзбек романчилиги. – Т.: “Фан”, 1983.

4. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2004.
5. Расулов А. Бадиийлик – безавол янгилик. – Т.: “Шарқ”. 2007.
6. Бочаров С.Г. Л.Н.Толстой и новое понимание человека // Литература и новый человек. – М.: 1963. – С. 17;
7. Mengliev B., Karimov R. Theoretical fundamentals of uzbek-english parallel corpus \\ JOURNAL OF CRITICAL REVIEWS ISSN- 2394-5125 VOL 7, ISSUE 17, 2020.
8. Mengliev B., Sobirova Z. Some issues related to the transfer of english tourism terms in uzbek language \\ JOURNAL OF CRITICAL REVIEWS. ISSN- 2394-5125 VOL 7, ISSUE 15, 2020 \\ <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.14.194>.
9. Khamroeva Sh.M., Mengliev B. R. The authorship lexicography and authorship corpus // Материалы международной научной конференции межнаучная интеграция: лингводидактический, лингвокультурологический и психолингвистический аспекты 19-20 декабря 2019 год. Sumqayit – 2019. – С. 105-107
10. Akhmedova Dildora Bahodirovna, Bakhtiyor Mengliev. Semantic Tag Categories in Corpus Linguistics: Experience and Examination International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8, Issue-3S, October 2019. – P. 208-212 (DOI: 10.35940/ijrte.C1048.1083S19)
11. Bakhtiyor Rajabovich Mengliev, Nigmatova Lolakhon Hamidovna. Problems of language, culture and spirituality in general explanatory dictionaries of Uzbek language / International Journal of Psychosocial Rehabilitation. ISSN: 1475-7192.
12. Khodjamkulov, U., Botirova, Sh., Shofkorov, A., & Abdirimova, I. (2020). Bases of Organizing Cooperation between Educational Institutions through Clusters (on the Example of the Education System of Uzbekistan). Journal of Critical Reviews, 7(12), 243-247. <https://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.12.47>
13. Mardonov, Sh., Khodjamkulov, U., Botirova, Sh., & Shermatova, U. (2020). The Need to Educate Young People with the Spirit of Patriotism in the Context of Globalization. Journal of Critical Reviews, 7(12), 166-169. <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.12.29>
14. Mukhamedov, G. I., Khodjamkulov, U. N., Shofkorov, A. M., & Makhmudov, K. S. (2020). Pedagogical education cluster: content and form. ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (81), 252. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020Q.01.81.46>
15. Khodjamkulov, U., Makhmudov, K., & Shofkorov, A. (2020). The Issue of Spiritual and Patriotic Education of Young Generation in the Scientific, Political and

Literary Heritage of Central Asian Thinkers. International Journal Of Psychosocial Rehabilitation, 24(05), 6694-6701. <https://doi.org/10.37200/IJPR/V24I5/PR2020657>

16. Қўшжонов М. Ўзбек романчилигининг ривожланиш босқичлари ва жанр хусусиятлари // Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. Биринчи жилд. – Тошкент: «Фан», 1991. – Б. 299-382;
17. Шарафиддинов О. Ҳаёт билан ҳамнафас. – Тошкент: «Ёш гвардия», 1983;
18. Мирвалиев С. Ўзбек романи. – Тошкент: «Фан», 1969;
19. Норматов У. Насримиз тамойиллари. – Тошкент: «Адабиёт ва санъат», 1978;
20. Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Тошкент: «Маънавият», 2000;
21. Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. – Тошкент: «Фан», 1977;
22. Мирзаев И. Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услубий ранг-баранглиги. – Тошкент: «Фан», 1983.

МОБИЛ ТАЪЛИМ ВА МОБИЛ ПЛАТФОРМАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОЛАРИ

Марғубахон Юнусалиевна Эшназарова

Наманган Давлат Университети педагогика фанлари номзоди, доценти

Садриддин Тождиддин ўғли Настинов

Наманган Давлат Университети ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада мобил таълим, мобил таълимнинг педагогик асослари, ривожланиш тенденциялари, мобил платформалар, уларнинг тахлиллари келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: мобиллик, платформа, педагогика, технология

THEORETICAL BASIS OF MOBILE LEARNING AND USE OF MOBILE PLATFORMS

Margubahon Yunusalievna Eshnazarova

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Namangan State University

Sadriddin Tojiddin oglu Nastinov

Teacher, Namangan State University

ABSTRACT

The article describes mobile education, pedagogical foundations of mobile education, development history, mobile platforms and their analysis.

Keywords: mobile, platform, pedagogic, technology

КИРИШ

Технологик нуқтаи – назарга кўра, мобил таълим – WAP ёки GPRS технологияси ёрдамида, Интернетга чиқа олувчи, материалларни излаш ва олиш, форумда саволларга жавоб бериш, синаб (тестлаб) кўриш каби имкониятларга эга бўлган ихтиёрий портатив мобил қурилмада ўқув материалларини узатиш ва қабул қилиб олишдир.

Мобил таълим - бу ихчам, кўчма, мобил қурилмалар ва технологиялар орқали мунтазам равишда олиб бориладиган фаолият бўлиб, таълим олувчиларга

ахборот олиш ёки яратиш, мулоқот қилиш орқали таълим жараёнини янада самарали бўлишига имкон беради.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мобил таълим - бу ҳар қандай форматдаги маълумотларни шахсий мобил қурилмаларга қабул қилиб олиш ёки тақдим этиш имкониятидир.[2]

Ж. Трахлернинг[4] таъкидлашича: «Мобил таълим бутун таълим жараёнини ўзгартириб юборади. Таълим ўз вақтида етарли ва индивидуаллаштирилган бўлиб қолади».

Д.Келли[3] мобил таълим—бу ўқув материалларини кичик экранга кўчириш ва мобил қурилмалардан фойдаланиш жараёни эмас, балки инновацион таълим шакллари жорий этиш йўли: таълим микроблоглари, янгиликлар лентаси, ўқув курси эшиттиришлари ва бошқалар билан ишлаб чиқиладиган инновацион мобил таълим материалларини ишлаб чиқиш жараёни эканлигини таъкидлайди.

Таълим жараёнида мобил технологиялардан фойдаланиш қуйидаги имкониятларни беради:

1. Иштирок этишни назорат қилиш имкониятининг мавжудлиги (Иштирокни мониторингқилиш);

2. Таълим жараёнининг руҳлантирувчи (мотивацион) характерга эгаллиги;

3. Таълим олувчиларнинг билим даражасини бир хил назорат қилиш;

4. Ўқувжараёни иштирокчилари ўртасида ахборот алмашинувини жадаллаштириш;

5. Таълим олувчиларнинг шахсий психологик ва физиологик хусусиятларидан келиб чиқиб, индивидуал ёндашишда мобил қурилмаларнинг мослашувчанлиги (Индивидуал ёндашув).

Шундай ҳолатда таълим олувчиларда ўқув ресурсини ўзлаштириш ва эслаб қолиш самарадорлиги ошади, таълим олиш мотивацияси ривожланади. Агарки таълим олувчиларда топшириқларни бажаришга қизиқиш бўлса, бундай ҳолда ихтиёрий ўқитувчи аудитория жонланиши, таълим олишга мотивация ривожланиши ҳамда ўзлаштириш самарадорлиги ошишини ҳеч иккиланмасдан айта олиши мумкин бўлади.

Талаба таълимнинг анъанавий кундузги шаклидаги дарс машғулотларини лойиҳалаштиришда мобил технологиялардан фойдаланиш жараёнига турлича ёндашиши мумкин. Масалан, А. Амиров, А.Ашимбекова, А.Темировлар[1] ўқув жараёнида мобил қурилмалардан фойдаланишни қуйидаги гуруҳларга тақсимлашган:

❖ Мултимедияли ўқув – веб ресурслар (аудио файллар,

видеофильмлар, графика, харита ва тасвирлар)ни намоиш этиш учун;

❖ Ўқув сайтлари, ресурслар, маълумотномалар, луғатларга тезкоркиришни таъминлаш;

❖ Таълим жараёнидаги мулоқотни таъминлаш учун (СМС хабарлар, Twitter, Telegram, Веб семинарлар вабошқалар).

НАТИЖАЛАР

Ю. Шишковская[5] мобил қурилмалардан таълим мақсадларида фойдаланишнинг бир неча йўли ҳақида гапирганда қуйидагиларни санаб ўтган:

Биринчидан, мустақил таълим олиш: Бунда, мобил таълим технологиялари асосида материаллардан фойдаланишнинг қулайлиги ва соддалиги, интерактивлик ҳамда ўз ўзини бошқариш ва ўзини ўзи баҳолаш имконини берувчи махсус иловалар мавжудлиги учун мустақил таълим олиш имконияти яратилади.

Иккинчидан, М-Learning ғоялари таълим тизимида, шунингдек, олий таълим муассасаларида анъанавий ўқув жараёнида ҳам бирдек қўлланилиши мумкин.

Учинчидан, мобил таълим масофавий ёки корпоратив ўқув курсларига самарали тўлдирувчи вазифасини ўташи мумкин.

Мобил платформалар Android, Windows Phone, IOS ҳақида маълумот бериб ўтсак (1-жадвал):

Android платформаси аллақачон Wi-Fi Direct, NFS-ни қўллаб-қувватлайди ва мултимедиа файлларини узатишга имкон беради. Шунингдек, ушбу операцион тизимга асосланган смартфон ва планшет компьютерларни USB порт орқали улаш мумкин: камералар, телевизор тюнерлари, флеш-хотира воситалари. Ўрнатилган ва янгиланган хавфсизлик тизими сертификация ва зарарли дастурларни қабул қилишга йўл қўймайди. Андроид 4.3 (JellyBean) версиясида Bluetooth smart функциялари қўллаб-қувватланади, бу сизга ҳар қандай Bluetooth қурилмалари билан наушниксиз алоқа қилиш имконини беради ва сиз OpenGL ES 3.0 дастури билан ишлашингиз мумкин.

Windows Phone 8-нинг чиқарилиши билан фойдаланувчилар ўзларининг смартфонларини, планшет компьютерларини ва шахсий компьютерларини битта тизимга бирлаштириш имкониятига эга бўлмоқдалар (бу мобил дастурлар ишлаб чиқувчиларига дастурларни турли хил қурилмаларга кўчириш имкониятини беради). Ушбу платформанинг асосий фарқи - бу фонда дастурларни ишга тушириш ва оператив хотиранинг ҳажмини мустақил бошқаришдан иборат.

IOS мобил платформаси содда ва тушунарли интерфейсга эга бўлиб,

дастурий таъминот тез ва самарали ишлайди. Ишончли хавфсизлик тизимига эга бўлиш шубҳали дастурларни ишга туширишининг олдини олади ва шу билан тизимга зарар етказди. Ушбу платформанинг камчиликлари шундаки, у NFS ва Wi-Fi Direct технологияларини қўллаб-қувватламайди, шунинг учун мусиқани фақат iTunes орқали юклаб олиш мумкин. Қўшилган янгиликлар сизга мусиқани онлайн тинглаш имконини беради.

1-жадвал

Мобил телефонлар учун операцион системаларнинг статистикаси	%
Android	70,43
iOS	29,06
Samsung	0,16
KaiOS	0,11
Windows	0,07
Tizen	0,02
Series 40	0,02
Nokia	0,02
BlackBerry OS	0,01
Linux	0,01
Other	0,09

МУҲОКАМА

Бугунги кунда таълим мақсадлари йўлида муваффақиятли ишлатилиши мумкин бўлган бир қатор мобил иловалар мавжуд. Ўқитувчилар учун дарс жараёнида мобил технологияларни қўллашда фойдали бўлиши мумкин бўлган айрим манбаларни батафсил кўриб чиқамиз.

Бугунги кунга келиб, мобил технологиялари ривожланиб боргани сари, ақлли телефон (smartphone)лар ўз фойдаланувчиларига исталган вақтда, ўзлари истаган электрон китобни мутолаа қилиш, ўзлари қизиққан соҳа сир-

синоатларини ўрганиш, қисқа қилиб айтганда таълим олишлари учун ажабланарли даражада имкониятлар яратиш яхши дўст бўлишга улгурди.

Смартфонлар кўп мақсадли қурилмалардир. Электрон китобларни ўқиш ҳеч қачон уларнинг асосий мақсади бўлмайди, албатта. Бироқ, улар ихтиёрий жойда ва исталган вақтларда китоб ўқишга шароит яратиши билан жуда фойдали.

ХУЛОСА

Мобил илова кўринишидаги дарслик ва ўқув қўлланмалар таълим олувчиларга қуйидаги афзалликларни тақдим этади:

- авваламбор, оғир китобларни ўзингиз билан олиб юришга ҳожат қолмайди. Барча зарур дарсликлар, китоблар ва қўлланмалар исталган вақтда қўлингизда бўлади;
- мобил китоблар йўқолиб қолмайди, йиртилмайди ва эскирмайди;
- мобил дарсликлар фойдаланиш учун жуда қулай бўлиб, улардан фойдаланганда созламаларни ўзингизга мос ҳолда ўрнатишнинг мумкин, яъни матнни каттароқ шрифтда кўриш, расмларни катталаштириш, керакли жойларда хат чўплар ўрнатиш, мутолаани келган жойдан давом эттириш ва ҳоказолар;
- мобил дарслик ва ўқув қўлланмалар мавзунини мустақил ўрганиш ва билимларни мустаҳкамлашда кўмаклашади.

Фойдаланилган адабиётлар

REFERENCES

1. Амиров А. Ж., Ашимбекова А. М., Темирова А. Е. Роль современных мобильных приложений в учебном процессе вуза // Молодой ученый. 2017.— №1. — С. 13-15. — УРЛ <https://moluch.ru/archive/135/37927/>
2. Еремин Ю., Крылова Е.. Использование мобильных технологий в самостоятельной работе студентов по иностранному языку в неязыковом вузе. <http://goo.gl/xpmi>
3. Келли Д. Тонкости запуска проектов по мобильному обучению <http://www.ispring.ru/elearning-insights/debbi-richards-pro-m-learning/>
4. Трахлер Ж. Current state of mobile learning // Mobile learning: Transforming the Delivery of Education and Training.- 2009. (<http://www.aupress.sa/index.php/books/120155>)
5. Шишковская Ю. Электронные учебники: рекомендации по разработке, внедрению и использованию интерактивных мультимедийных электронных учебников нового поколения для общего образования на базе современных

мобильных электронных устройств. - М.: Федеральный институт развития образования, 2012.

6. Эшназарова М. Мобиллик - олий педагогик таълимни модернизация қилиш сифатида. НамДУ Илмий ахбороти №12, Наманган, 2019 йил, -327-332.

7. Эшназарова М. Некоторые требования и принципы мобильного обучения. НамДУ Илмий ахбороти №2, Наманган, 2019 йил, -Б. 270-274

8. Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. *Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 1(1), 252-256.

9. Ахмедов, Б. А. (2020). Математические модели оценки характеристик качества и надежности программного обеспечения. *Eurasian Education Science and Innovation Journal*, 3(10), 97-100.

10. Гулбоев, Н. А., Дуйсенов, Н. Э., Ахмедов, Б. А., & Рахманова, Г. С. (2020). Модели систем управления электрическими сетями. *Молодой ученый*, 22(312), 105-107.

11. Мухамедов, Ф. И., Ахмедов, Б. А. (2020). Инновацион “Klaster mobile” иловаси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 140-145.

12. Ахмедов, Б. А. О развитии навыков интерактивных онлайн-курсов в дистанционных условиях современного общества (модель-программа для преподавателей образовательных учреждений). Журнал «Universum: технические науки» (Издательство «МЦНО») ЭЛ № ФС77-54434 ISSN: 2311-5122 //URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/10992>.

БАДИЙ АСАР КОМПОЗИЦИЯСИДА ТУШ ЭПИЗОДИ**Раъно Хўжақулова**

Тошкент молия институти Тиллар кафедраси ўқитувчиси

khojaqulova@mail.ru**АННОТАЦИЯ**

Мақолада Пиримкул Қодировнинг “Ҳумоюн ва Акбар” романи мисолида туш эпизоди руҳий таҳлилнинг поэтик воситаси сифатида таҳлил қилинган. Тушнинг асар сюжети ва композициясида тутган ўрни, ғоявий-бадий вазифаси, қаҳрамонлар ички оламини очишдаги ўрни борасида илмий хулосалар баён қилинган. Тадқиқотда ҳар бир илмий таҳлил асардан олинган парчалар воситасида асосланган.

Калит сўзлар: туш эпизоди, руҳий таҳлил, асар сюжети ва композицияси.

A DREAM EPISODE IN THE COMPOSITION OF A WORK OF ART**Rano Khojakulova**

Department of Languages, Tashkent Institute of Finance

khojaqulova@mail.ru**ABSTRACT**

The article analyzes the episode of Pirimkul Kadyrov's dream on the example of the novel "Humayun and Akbar" as a poetic means of mental analysis. Scientific conclusions were drawn about the role of the dream in the plot and composition of the work, its ideological and artistic function, its role in revealing the inner world of images.

Keywords: dream episode, psychological analysis, plot and composition of the work.

КИРИШ

Бадиий асарда руҳий таҳлилнинг поэтик воситалари хилма-хил. Тадқиқотчилар томонидан руҳий таҳлил поэтик воситаларининг ўндан ортиқ турлари қайд қилинган бўлиб, уларга портрет, диалог, монолог, туш, пейзаж, бадиий деталь, ҳиссий ҳаракатлар (мимика ва пантомимика), нутқий характеристика, галлюцинация кабиларни киритиш мумкин. Ушбу воситаларнинг ҳар бири бадиий асар қаҳрамонларининг муайян макон ва

замондаги ички дунёсининг яширин қирраларини ўқувчига таништиришда ёзувчига қўл келади.

Рухий таҳлил поэтик воситаларининг баъзилари соф руҳий ҳодиса сифатида бадиий адабиётда азалдан мавжуд бўлса, айримлари руҳият билан унчалик боғлиқ бўлмаган ёки умуман ундан йироқ ҳодисалар сифатида сўз санъатига нисбатан кейинги даврларда кириб келган. Асардан ўрин эгаллаган ҳар бир поэтик воситага муаллиф муайян бадиий вазифани юклайди. Ушбу бадиий юклама бевосита ёки билвосита қаҳрамонлар ички дунёсини очишга йўналтирилади.

Бадиий асарда инсон тасвири биринчи ўринда турар экан, уни тўлақонли, ҳар тарафлама гавдалантириш учун унинг ташқи портретини яратиш билан бирга ички дунёси ҳам бадиий гавдалантирилиши керак. Умуман, ташқи портретни ҳам руҳиятсиз ифодалаб бўлмайди. Қаҳрамоннинг ҳар бир ҳаракати, имо-ишораси, кулгиси, йиғиси муаллиф юклаган маълум вазифани бажаради. Муайян вазифани бажармайдиган ҳаракат ёки ҳолат тасвири бадиий асар учун ортиқчадир. Шундай экан, муаллиф қаҳрамоннинг руҳиятига – унинг ички кечинмалари, ҳолати, қалб тугёнлари, лирик туйғулари тасвирига, уларни ифодалаш масаласига бадииятнинг асосий шарти сифатида қараши лозим.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Бадиий психологизм ва психологик таҳлил муаммоси С.Г.Бочаров, А.Н.Иезуитов, В.В. Компанейц, М.Б.Храпченко, А.Б.Есин, М.М.Бахтин, Р.Уэллек ва О.Уоррен, П.Рикёр каби америка ва рус олимлари томонидан атрофлича ўрганилган. [6] Бадиий асарда психологизм муаммоси бўйича ўзбек адабиётшунослигида ҳам муайян тажрибалар тўпланган, назарий тадқиқотлар амалга оширилган. Адабиётшунос Ҳ.Умуров бадиий психологизмнинг миллий романчиликда, А.Холмуродов эса қиссачиликда қарор топишини махсус тадқиқ этишган. Бундан ташқари, XX аср сўнгги чораги ва ундан кейинги даврда яратилган ўнлаб романлар илмий-адабий жамоатчиликда катта қизиқиш уйғотиб, баҳс ва мунозараларга сабаб бўлган. Бу ҳақда И.Султонов, М.Қўшжонов, О.Шарафиддинов, С.Мирвалиев, У.Норматов, Ҳ.Умуров, И.Мирзаев каби адабиётшуносларнинг салмоқли тадқиқотлари мавжуд.

Тадқиқот учун ўзбек ёзувчиси Пиримкул Қодировнинг Ҳиндистондаги Бобурийлар сулоласининг давомчилари бўлган Ҳумоюн ва Акбар олиб борган сиёсат ҳақида ҳикоя қилувчи тарихий роман “Ҳумоюн ва Акбар” материал сифатида олинди. Тадқиқотда анализ ва синтез, қиёсий таҳлил ва кузатиш методларидан фойдаланилди.

НАТИЖАЛАР

Пиримкул Қодировнинг “Ҳумоюн ва Акбар” романида бобурийлар сулоласининг Бобурдан кейинги даври ҳақида ҳикоя қилинади. Асар руҳий таҳлилга бой тарихий романлардан биридир. Асарда қаҳрамонлар руҳиятида кечаётган турфа товланишларни асослашда руҳий таҳлилнинг портрет, диалог, монолог, туш каби поэтик воситаларидан унумли ва ўринли фойдаланилган. Ушбу санъат асарда адибнинг руҳий таҳлил санъатидан фойдаланиш маҳорати бутун жозибаси ва назокати билан ўз аксини топган.

Ушбу мақолада “Ҳумоюн ва Акбар” романини тадқиқот объекти сифатида олиб, биргина туш эпизодининг поэтик восита сифатида бадиий асар сюжети ва композициясидаги ролини, хусусан, асар қаҳрамонларининг руҳониятини очишдаги аҳамиятини белгилашга, бу борада адибнинг бадиий маҳоратини очиб беришга ҳаракат қилдик.

“Ҳумоюн ва Акбар” романида ҳам кўпгина ўринларда ёзувчи туш эпизодини асар сюжетида маҳорат билан сингдирган. Ёзувчи кўпроқ қаҳрамонлар оғир вазиятларда қолганда, ўқувчини қаҳрамоннинг истиқболида таҳликали вазиятлардан огоҳ қилишда, қаҳрамон руҳиятидаги ғалаёнли вазиятларида ушбу поэтик воситага мурожаат қилади. Қаҳрамонларнинг тушида рўй берган воқеалар билан танишган китобхон руҳияти асар сюжетидаги навбатдаги воқеаларни қабул қилишга тайёрланади. Бунинг натижасида китобхон асар воқеаларини осонлик билан қабул қилади, асар ғоясини қийинчиликсиз ҳазм қилади, энг муҳими, асар қаҳрамонларининг айна пайтдаги руҳий ҳолатини англайди.

Асарда Чунор қалъаси Шерхон томонидан эгаллангач Ҳумоюн Мирзо қалъани ундан тортиб олмоқчи бўлиб қўшин тўплайди. У қўшинига уч томони дарё билан ўралган ва тўртинчи томони очик бўлган жойни танлайди. Бек-у аъёнларнинг айтишларича, бундай жойда очик бўлган тўртинчи томонга соқчилар қўйиб, кечалари бемалол ухлаш мумкин эди. Бу жойни бир пайтлар отаси Бобур Мирзо ҳам қароргоҳ қилиб жанг қилган ва енгиб чиққан эди. Айна қарорга келишида Ҳумоюн Мирзо отасининг ўша жангдаги тажрибасига таянади. Ана шундай вазиятда, яъни қабул қилган қарори ҳаёт-мамот масаласини ҳал қиладиган бир пайтда Ҳумоюн Мирзо кечаси шундай туш кўради: *“Ҳумоюн оёқ қўйган ер ичига ўпирилиб тушиб, тубсиз ўнгирга айланди. У оёгини тортиб олиб, орқага тисарилди. Қорайиб турган ўнгир лабида қандайдир дарахтнинг илдизи кўринди. Ҳумоюн тубсиз жарга йиқилай деганда шу дарахтдан икки қўллаб тутиб қолди. Бир пайт дарахт ҳам илдизи билан суғурилиб чиқа бошлади.*

Ҳумоюн жарга қулаб тушишини сезганда қичқириб, босинқираб уйғонди-ю: “Алҳамдулillo, туш экан!” дея хиёл енгил тортди”.

Асардаги айни воқеалар тасвирланган ўринларда Ҳумоюннинг тушида ва хушида рўй берган воқеалар бир-бирига жуда ўхшаш. Ёзувчи бу ўринда туш эпизоди орқали Ҳумоюннинг ҳаётида энди рўй бериши керак бўлган воқеалардан китобхонни огоҳлантиради. Шерхон билан бўладиган жангда Ҳумоюннинг енгилишини ва ўлим ёқасидан қайтишини унинг тушида рамзий тарзда ифодалайди. Ҳумоюн оёқ қўйган жойнинг ўпирилиб кетиши ва тубсиз ўнгирга айланиши Шерхоннинг битимни бузиб бостириб келишидан дарак берса, унинг жарга йиқилаётиб дарахтдан тутиб қолиши эса чўкаётганда Низомнинг нажот фариштаси сифатида намоён бўлишининг рамзий кўринишидир.

Асарда ушбу туш эпизоди фақат ўқувчини келажакда рўй бериши муқаррар фалокатдан воқиф қилиш бўлганда эди, унинг асар сюжетидаги бадий вазифаси анча ғариб бўлиб қолган ва бу асар бадийятига путур етказган бўларди. Пиримкул Қодиров эса катта маҳорат мактабига эга ёзувчи сифатида мазкур туш эпизодига яна бир қанча ғоявий-бадий вазифаларни юклаган. Мазкур туш эпизоди билан Низом образи асарнинг биринчи планига олиб чиқилади. Унинг Ҳумоюнга садоқати, самимияти билан боғлиқ тасвирларни бадий асослашни ҳам туш эпизодининг поэтик вазифаси сифатида тушуниш мумкин.

Мазкур туш эпизодида Ҳумоюн Мирзонинг маънавий дунёси, психологик драмаси ёрқин ва ишонарли тасвирланган. Шерхондек кучли ҳинд саркардаси билан бўладиган жанг олдидаги руҳий ҳолати ғоявий ва психологик жабҳаларда бадий жиҳатдан асосланган. Зеро, Ҳумоюн туш кўриши билан унинг ақли ҳам бирдан тиниқлашади. Ўз хатосини англайди: “... Ҳумоюн тушида кўрган даҳшатли воқеани эслади-ю, яшин ёруғида ялт этиб чакнаган тошқин дарёлар халқаси бидан унинг ваҳмини келтирди. Уч томондан тошиб чиқаётган дарёлар уни тўртинчи тарафдан бостириб келадиган ёвларга тузоқ бўлиб тутиб берадигандек бўлиб туюлди. Ё алҳазар! У нега ўз оёғи билан бу дарёлар орасига кириб қолди? Отаси бу ерни қароргоҳ қилганда ҳаво қуруқ, дарёларда сув оз, бу атрофда Шерхондай ёв йўқ эди-ку”.

Романда тасвирланган ушбу танг вазиятда Ҳумоюннинг руҳий ҳолати туш эпизоди фонида очила боради. Унинг туши ва хушидаги воқеалар мантиқан бир-бири билан боғланади ва Ҳумоюн руҳиятидаги чизгилар асар ғояси ва бадий мантиғига мувофиқ равишда ривожланади. Туш эпизоди мазкур ўринда бадий адабиётнинг асосий шартларидан бири бўлган унинг таъсирчанлигини ҳам оширган. Буни асар сюжетида мазкур туш эпизодини олиб ташлаб тасаввур

қилиш мумкин. Агар шу ўринда туш эпизоди киритилмаганда Ҳумоюннинг руҳий ҳолати, муқаррар юз берадиган фалокат, Низомнинг асарда биринчи план қаҳрамонлари сафига қўшилиши билан боғлиқ воқеалар занжири қуруқ баён қилинишига тўғри келар ва бу асарнинг бадиий қимматини туширган бўларди. Ушбу фикрлардан туш эпизоди ўқувчини асар сюжети воқеаларига қизиқтириш вазифасини бажариши ҳақида ҳам хулоса чиқариш мумкин.

МУҲОКАМА

Туш эпизодининг бадиий асардаги ибтидоси халқ оғзаки ижоди ва антик адабиёт асарларига бориб тақалади. Оғзаки поэтик ижоднинг халқ эртаклари, афсоналари, эпосларида ҳам туш эпизодига дуч келамиз. Биргина “Алпомиш” достонининг ўзида бир неча ўринларда қаҳрамонлар (Алпомиш, Барчиной, Қоражон ва ҳоказо) туш кўради ва уларнинг аксариятида ўқувчи (тингловчи) келажак воқеалардан бохабар қилинади, қаҳрамонларнинг айни пайтдаги руҳиятида кечаётган кечинмалар билан таништирилади. Шунингдек, уларда кўп ҳолларда тушга нуроний қиёфасидаги чол-кампирлар, авлиёлар, ҳазрати Хизр ёки алвати қиёфасидаги махлуқлар кириб, қаҳрамонларни муайян ҳаракатларга чорлайди. Улар қаҳрамонларнинг кейинги тақдирлари ҳақида башорат қилиши, уларнинг галдаги ҳаракатларини, бажарадиган ишларини белгилаб бериши, хавф-хатардан огоҳ қилиши ёки аксинча ёлғон йўли билан уларни фалокатларга бошлаши мумкин. Оқибатда, қаҳрамонлар реал ҳаётда ҳам тушида кўрган воқеликка дуч келишади ва шунга мсо ҳаракатланишади.

Тушнинг бу кўринишлари кўпроқ сирли-сехрли воқелар асосига қурилган романтизм услубидаги асарларда учрайди. Бундай асарларда кўпроқ туш эпизоди қаҳрамонларни воқиф қилиш функциясини бажаради. Аммо реалистик адабиётга келиб туш эпизодининг бадиий асардаги вазифаси бирмунча ўзгарди. Энди у воқиф қилиш функциясидан ташқари қаҳрамонларнинг ички дунёсини, уларнинг кечинмаларини очишга бўйсундирилди. Ҳар икки ҳолатда ҳам туш эпизоди бадиий асар сюжетида мукамал психологик образ яратишнинг муҳим воситаси сифатида намоён бўлишини кўришимиз мумкин. Шундан бўлса керак, қайси бир бадиий асарда туш эпизодига дуч келманг, унда у ёки бу даражадаги муайян психологик юклама мавжудлигини кўрасиз. Демак, туш бадиий асарда руҳий тасвир воситаларидан бири бўлиб, асосан, қаҳрамонларнинг ички оламини, руҳий ҳолатини, кечинма ва драмаларини, орзу-хаёлларини психологик асослашга хизмат қилади.

Туш эпизоди бадиий асар сюжетида ҳеч бир вазиятда сабабсиз киритилмайди. Қайсики бадиий асарда туш эпизоди бор экан, у, албатта, муайян

вазифани бажаради. Бадиий асардан олинган юқоридаги парчада Ҳумоюн тушида ўлим ёқасида уйғониб кетаркан, бу билан ёзувчи унинг реал ҳаётида ҳам яқин келажакда шунга яқин таҳликали нимадир содир бўлишидан ўқувчини огоҳ этади. Дарҳақиқат, Шерхон ўзаро битимни бузиб, кутилмаганда хиёнаткорона бостириб келгач, Ҳумоюн Мирзо унга қарши бирор чора кўришга улгурмай ожиз қолади. Ягона чораси – қочиб дарёдан сузиб ўтаётганда ўша фалокат юз беради: у чўка бошлайди. Ана шундай танг вазиятда эшакчи Низом уни қутқариб қолади.

ХУЛОСА

Пиримкул Қодиров “Ҳумоюн ва Акбар” романида руҳий таҳлил санъатидан ўзига хос тарзда маҳорат билан фойдаланган. У асар қаҳрамонларининг ички оламини турли поэтик воситалар орқали очиб берар экан, ушбу бадиий тасвирлар аср ғоясини очишга, ундаги бадиий мантиқни ривожлантиришга, асарнинг таъсирчанлигини оширишга йўналтирилади. Бу борада ёзувчи руҳий таҳлилнинг поэтик воситаси сифатида туш эпизодидан усталик билан фойдаланади. Ушбу асар мисолида туш эпизоди Пиримкул Қодиров талқинида бир пайтнинг ўзида бир нечта поэтик вазифани бажариши билан бадиий мукаммалик касб этади. Академик Иззат Султон адабиётда инсон тасвири масаласида шундай дейди: “Одам адабиётнинг тасвир предметиدير. Одам тасвири йўқ жойда бадиий адабиёт йўқ, шу билан бирга “одам тасвири” демак – бошлича одамнинг ички дунёси, унинг кечинмалари тасвири демакдир”. Ушбу назарий маълумотларнинг бадиий асардаги амалий ифодасини биз ушбу асарда кўришимиз мумкин.

REFERENCES

1. Пиримкул Қодиров, “Ҳумоюн ва Акбар”. - Т.: “Шарқ”, 1997.
2. Белинский В.Г. Танланган асарлар. -Т.: Ўзбекистон ССР давлат нашриёти, 1955.
3. Умунов Х. Бадиий психологизм ва ҳозирги замон ўзбек романчилиги. – Т.: “Фан”, 1983.
4. Саримсоқов Б. Бадиийлик асослари ва мезонлари. – Т.: “Янги аср авлоди”, 2004.
5. Расулов А. Бадиийлик – безавол янгилик. – Т.: “Шарқ”. 2007.
6. Бочаров С.Г. Л.Н.Толстой и новое понимание человека // Литература и новый человек. – М.: 1963. – С. 17;
7. Иезуитов А.Н. Проблемы психологизма в эстетике /литературе // Проблемы психологизма в советской литературе. – Л.: 1970. – С. 18;
8. Компанеев В.В. Художественный психологизм в советской литературе. (1920-е годы) (Совет адабиётида бадиий психологизм (1920-йиллар) – Л.: Наука, 1980. – С. 47;

9. Храпченко М.Б. Творческая индивидуальность писателя и развитие литературы. (Ёзувчининг ижодий ўзига хослиги ва адабиёт ривож) – М.: Наука, 1970. – С. 266;
10. Mengliev B., Karimov R. Theoretical fundamentals of uzbek-english parallel corpus \ JOURNAL OF CRITICAL REVIEWS ISSN- 2394-5125 VOL 7, ISSUE 17, 2020.
11. Mengliev B., Sobirova Z. Some issues related to the transfer of english tourism terms in uzbek language \ JOURNAL OF CRITICAL REVIEWS. ISSN- 2394-5125 VOL 7, ISSUE 15, 2020 \ <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.14.194>.
12. Khamroeva Sh.M., Mengliev B. R. The authorship lexicography and authorship corpus // Материалы международной научной конференции межнаучная интеграция: лингводидактический, лингвокультурологический и психолингвистический аспекты 19-20 декабря 2019 год. Sumqayit – 2019. – С. 105-107
13. Akhmedova Dildora Bahodirovna, Bakhtiyor Mengliev. Semantic Tag Categories in Corpus Linguistics: Experience and Examination International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8, Issue-3S, October 2019. – P. 208-212 (DOI: 10.35940/ijrte.C1048.1083S19)
14. Bakhtiyor Rajabovich Mengliev, Nigmatova Lolakhon Hamidovna. Problems of language, culture and spirituality in general explanatory dictionaries of Uzbek language / International Journal of Psychosocial Rehabilitation. ISSN: 1475-7192.
15. Норматов У. Умидбахш тамойиллар. – Тошкент: «Маънавият», 2000;
16. Мирзаев И. Абдулла Қодирийнинг ижодий эволюцияси. – Тошкент: «Фан», 1977;
17. Мирзаев И. Ўзбек адабиётида жанрлар типологияси ва услубий ранг-баранглиги. – Тошкент: «Фан», 1983.
18. Khodjamkulov, U., Botirova, Sh., Shofkorov, A., & Abdirimova, I. (2020). Bases of Organizing Cooperation between Educational Institutions through Clusters (on the Example of the Education System of Uzbekistan). Journal of Critical Reviews, 7(12), 243-247. <https://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.12.47>
19. Mardonov, Sh., Khodjamkulov, U., Botirova, Sh., & Shermatova, U. (2020). The Need to Educate Young People with the Spirit of Patriotism in the Context of Globalization. Journal of Critical Reviews, 7(12), 166-169. <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.12.29>
20. Mukhamedov, G. I., Khodjamkulov, U. N., Shofkorov, A. M., & Makhmudov, K. S. (2020). Pedagogical education cluster: content and form. ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (81), 252. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020Q.01.81.46>
21. Khodjamkulov, U., Makhmudov, K., & Shofkorov, A. (2020). The Issue of Spiritual and Patriotic Education of Young Generation in the Scientific, Political and Literary Heritage of Central Asian Thinkers. International Journal Of Psychosocial Rehabilitation, 24(05), 6694-6701. <https://doi.org/10.37200/IJPR/V24I5/PR2020657>

УЗЛУКСИЗ МАЛАКАВИЙ АМАЛИЁТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ УЧУН МЕТОДИК ТАВСИЯЛАР

Дилбар Эшпўлатовна Қаршиева

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти мустақил тадқиқотчиси

E-mail: d.karshiyeva1986@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада амалиётчи-талабалар, университет методистлари, педагогик амалиёт раҳбарлари ва фан ўқитувчилари эътиборига замонавий барча турдаги дарс-машғулоти учун асосий методлар, методик талабларни хавола этилади. Умид қиламизки, ушбу методик кўрсатмалар педагогик амалиёт жараёнида фойдали бўлади ва талабаларга асосий педагогик компетенцияларни ўзлаштириш ва оширишда ёрдам беради.

Калит сўзлар: педагогик амалиёт, метод, компетенция, компетентлик, мактаб ўқитувчиси.

METHODICAL RECOMMENDATIONS FOR THE ORGANIZATION OF CONTINUOUS QUALIFICATION PRACTICE

Dilbar Eshpolatovna Karshiyeva

Independent Researcher of Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

E-mail: d.karshiyeva1986@gmail.com

ABSTRACT

This article brings to the attention of student-practitioners, university methodologists, heads of pedagogical practice and science teachers the basic methods, methodological requirements for all types of modern lessons. We hope that these guidelines will be useful in the process of pedagogical practice and help students to master and enhance basic pedagogical competencies.

Keywords: pedagogical practice, method, competence, competence, school teacher.

Ушбу бўлимда биз амалиётчи-талабалар, университет методистлари, педагогик амалиёт раҳбарлари ва фан ўқитувчилари учун бўлажак ўқитувчи университетни тугатгандан сўнг ва педагогик амалиётни ўтагач эгаллаши керак бўлган асосий методик минимал компетентцияларни тақдим этамиз (замонавий

барча турдаги дарс-машғулоти учун асосий методик талаблар). Умид қиламизки, ушбу методик кўрсатмалар педагогик амалиёт жараёнида фойдали бўлади ва талабаларга ўқитувчининг асосий касбий компетенцияларини ўзлаштириш ва оширишда ёрдам беради.

Охир-оқибат, хотирамиздаги барча эгалланган билимлармиздан фақатгина амалиётда қўллаганларимизгина қолади, холос. И. Эккерман «Таълим методлари» -ушбу тушунчага аниқлик киритиш борасида турли адабиётларда турли хил ёндашувлар мавжуд:

- 1) бу ўқитувчи ва ўқувчи(талаба)лар ўртасидаги ўзаро фаолият йўли/усули;
- 2) иш-фаолият усуллари мажмуаси;
- 3) ўқитувчи ўқувчиларни билимсизликдан билимдонликка олиб борадиган йўл;
- 4) ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ҳаракатлар тизими ва бошқалар.

Ўқув жараёни ўқувчи(тингловчи)ларнинг машғулоти вақтидаги таълимий имкониятлари билан чамбарчас боғлиқдир. Шунинг учун И.Я.Лернер ўқитиш методи қуйидагича таърифлайди: ўқитиш методи - бу таълимий мақсадга эришиш йўли сифатида ўзида ўқитувчининг изчил ва тартибга солинган фаолиятлари, уларнинг тизимини намоён этади, бунда педагог маълум воситалар ёрдамида ўқувчиларда ижтимоий тажрибани шакллантиради.

Ю.К.Бабанский қайд этадики, аксарият дидактиклар методларни таълим жараёнидаги бир қатор вазифаларни ҳал қилишга қаратилган ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасидаги тартибли, ўзаро боғланган фаолият усуллари деб ҳисоблайдилар. Мазкур таърифнинг фарқи шундаки, агар биринчи таърифда метод таълими/ўқув мақсадига эришиш билан боғлиқ бўлса, иккинчисида методни қўллаш мақсадлари янада кенгроқ, яъни таълим жараёнидаги вазифалар комплекси сифатида тушунилади. Шунингдек, бунда нафақат таълим бериш, балки уни чуқурлаштириш, шу билан бирга, тарбия, мотивация, ташкил этиш ва назорат вазифаларини ҳам амалга оширишни назарда тутди.

Ҳозирги вақтда методларнинг ички ва ташқи томони ажратилмоқда (М.И.Махмутов). Ташқи томони ўқитувчининг иш услубини, ички томони у қандай қоидалар асосида дарс жараёнини бошқаришини акс эттиради. Шундай қилиб, метод тушунчаси «ички ва ташқи» томонларнинг бутунлигини, назария ва амалиёт ўртасидаги алоқани, ўқитувчи ва ўқувчи фаолияти ўртасидаги боғлиқликни акс эттириши керак. Бундай ҳолда ўқитиш методи қандай аниқлаш мумкин?

Ўқитиш методи - бу ўқитиш, ривожлантириш ва тарбиялашнинг муайян вазифалари учун фойдаланиладиган ўқитувчи ва ўқувчилар ўртасидаги

педагогик мақсадга мувофиқ ўзаро муносабатларни ташкил қилишнинг меъёрий тамойиллари ва қоидалари тизими. Шундай қилиб, ушбу таърифда метод ҳам ҳаракат/фаолият қоидаларини, ҳам ҳаракат/фаолият усулларини ўз ичига олганлиги таъкидланади.

Таълим методлари классификацияси

1. Таълим методлари анъанавий классификацияси

Оғзаки	Кўргазмали	Амалий	Манбалар билан ишлаш	Видеометод
Тушунтириш Лекция Ҳикоя қилиш Суҳбат Изоҳ Дискуссия Очиқ мунозара Кўрсатма (инструктаж)	Иллюстрация Демонстрация Кузатиш Эксперимент	Машк/ топширик Демонстрацион тажриба Тажриба Эксперимент	Ўқиш Ўрганиш Реферат ёзиш Кўз югуртириш Цитата олиш/келтириш Баён Режа тузиш Конспект қилиш	Кўриш (кўздан кечириш) Ўргатиш Назорат остида машқ қил(дир)иш Назорат

2. Мақсадига кўра методлар классификацияси (М.А.Данилов, Б.П.Эсипов)

Билимларни ўзлаштириш; кўникма ва малакаларни шакллантириш; билимларни қўллаш; ижодий фаолият; мустаҳкамлаш; билим, кўникма, кўникмаларни синовдан ўтказиш.

2. Когнитив фаолият тури бўйича методларнинг таснифи (И.Я.Лернер, М.Н.Скаткин)

Тушунтирувчи-кўргазмали; репродуктив; муаммони ҳал қилувчи; қисман қидирувчи; эвристик; тадқиқий.

Ўқитиш методлари жуда турли-туман ва кўп хусусиятларга эга бўлганлиги сабабли, уларни бир неча асосларга кўра таснифлаш мумкин.

1. *Билимларни етказиш манбалари ва маълумотларни қабул қилиш аспектига кўра* - анъанавий методлар тизими (Е.Я.Голант, И.Т.Огородников, С.И.Перовский):

- оғзаки усуллар (ҳикоя, суҳбат, маъруза ва бошқалар);
- визуал (намойиш қилиш, намойиш қилиш ва ҳақозо);
- амалий (лаборатория ишлари, иншолар ва бошқалар).

2. *Ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро фаолиятининг хусусиятига кўра* - ўқитиш методлари тизими И.Я. Лернер - М.Н.Скаткин:

- тушунтириш-намойиш этиш методи,
- репродуктив метод,
- муаммоларни баён қилиш методи,
- қисман қидириш,
- эвристик метод,
- тадқиқот методи.

Муаммоли баён (вазият) оралиқ ҳолатда бўлади, чунки у тайёр маълумотни ўзлаштиришни ҳам, ижодий фаолият элементларини ҳам бир хил даражада назарда тутати.

Тушунтириш-намойиш этиш методи. Уни бошқа сўзлар биланинформацион-рецептив деб аташ мумкин, чунки ушбу методда ўқитувчи ва ўқувчи ўзаро фаолияти акс эттирилади. Бу шундан иборатки, ўқитувчи турли хил воситалар билан тайёр маълумотларни етказди ва ўқувчилар мазкур маълумотларни англайдилар, идрок этадилар ва эслаб қоладилар. Ўқитувчи маълумотларни оғзаки нутқ (ҳикоя, маъруза, тушунтириш), ёзма (босма) нутқ (дарслик, кўшимча қўлланмалар), кўргазмалар куруллар (расмлар, диаграммалар, видеофилмлар), амалий намойиш қилиш (муаммони ҳал қилиш усулини, режа тузиш йўллари, изоҳлар ва бошқалар.) орқали етказди. Ўқувчилар тинглайдилар, томоша қиладилар, предмет ва билимларни таққослайдилар, ўқиш, кузатиш, янги маълумотни илгари ўрганилган билимлар билан ўзаро боғлаш ва эслаш билан машғул бўлишади. Тушунтирувчи- иллюстрацион метод инсониятнинг умумлаштирилган ва тизимлаштирилган тажрибасини етказишнинг энг тежамкор усулларида биридир.

Репродуктив метод. Тизимли вазифа/топшириқлар орқали кўникма ва малакаларни ўзлаштириш учун тингловчиларга ўргатилаётган билимлар бир неча бор такрорланади. Бошқача айтганда, муайян ҳаракат-фаолият турини наъмунага кўра бажариш ва такрорлаш репродуктив методнинг асосий хусусияти ҳисобланади.

Таърифланган иккала метод ҳам ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларини бойитади, уларнинг асосий ақлий қобилиятларини (таҳлил, синтез, абстракция ва бошқалар) шакллантиради, лекин ижодий қобилиятларнинг ривожланишига кафолат бермайди, уларни режали ва мақсадга мувофиқ равишда шакллантиришга имкон бермайди. Ушбу мақсадга продуктив методлар орқали эришилади.

Таълимда продуктив методлар. Мактаб учун энг муҳим талаб - бу ўқувчиларда ижодкорона компетенцияни шакллантиришдир. Ижодий фаолиятнинг асосий турларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, уни мунтазам

равишда қўллаш орқали инсон ўзгарувчан шароитларга тезкор мослашиш, муаммони кўра олиш ва ундан чўчимаслик қобилияти, ўзига хос ва самарали фикр юритиш, ихтирочилик, интуиция каби ҳозир ҳам, келажакда ҳам талаб этиладиган, эъзозланадиган фазилатларни ривожлантиради.

Продуктив методлардан мавжуд муайян муаммо, вазиятларда фойдаланилади.

Муаммони ҳал қилишда тўртта асосий босқич мавжуд:

1. муаммоли вазиятни яратиш;
2. муаммоли вазиятни таҳлил қилиш, муаммони шакллантириш ва уни бир ёки бир нечта муаммоли топшириқлар шаклида тақдим этиш;
3. гипотезалар тузиш ва уларни кетма-кет синовдан ўтказиш орқали муаммоли вазифаларни (вазиятни) ҳал қилиш;
4. муаммонинг эчимини текшириш.

Муаммоли вазият - бу, бир томондан, муаммони ҳал қилишга бўлган кескин интилиш туфайли, иккинчи томондан, мавжуд билимлар захираси ёки таниш бўлган ҳаракат усуллари ёрдамида буни амалга оширолмаслик оқибатида келиб чиқадиган интеллектуал қийинчиликларнинг руҳий ҳолати бўлиб, улар янги-янги билимларни ўзлаштириш ёки янги усулларни излаб топишга ундайди ва талаб этади.

Муаммоли вазиятни таҳлил қилиш мустақил билим эгаллашнинг муҳим босқичидир. Ушбу босқичда олдиндан маълум ва номаълум бўлган нарсалар, улар ўртасидаги боғлиқлик, «номаълум»нинг хусусияти ва унинг «маълум»га алоқаси аниқланади. Буларнинг барчаси муаммони шакллантиришга ва уни муаммоли топшириқлар занжири (ёки битта топшириқ) сифатида тақдим этишга имкон беради. Муаммоли топшириқ муаммодан шуниси билан ажралиб турадики, бунда топшириқлар аниқ қўйилади ва чекланган бўлади. Муаммони аниқ ва равшан муаммоли топшириқлар занжирига мос шакллантириш ва трансформация қилиш — бу муаммони ҳал қилишга жуда муҳим ҳисса. «Муаммони тўғри ва мос шакллантириш — унинг ярмини ҳал қилиш демакдир», дейишлари бежизга эмас.

Муаммони ҳал қилишнинг тўғрилигини текшириш мақсадни, муаммонинг шартларини ва олинган натижани таққослашни ўз ичига олади. Муаммоли қидирувнинг бутун босқичларини таҳлил қилиш катта аҳамиятга эга. Муаммонинг бошқа аниқ ва равшанроқ формулалари, уни ҳал қилишнинг янада оқилона усуллари бор-йўқлигини, гўё орқага қайтиб, яна бир бор кўриш керак. Хатоларни таҳлил қилиш ва нотўғри тахминлар ва гипотезаларнинг моҳияти ва сабабларини тушуниш, айниқса, муҳимдир.

Буларнинг барчаси нафақат аниқ бир муаммони ҳал қилишнинг тўғрилигини текширишга, балки талаба учун ўта муҳим саналган асосий тажриба ва билимларга эга бўлишга имкон беради.

Продуктив методлар ёрдамида таълим бериш одатда муаммоли вазият методи ёрдамида ўқитиш деб номланади. Продуктив методлар ҳақида юқорида айтиб ўтилганларни ҳисобга олган ҳолда, муаммоларни ўрганишнинг қуйидаги **афзалликларини** таъкидлаш мумкин:

- муаммоли вазият методи ёрдамида ўқитиш мантикий, илмий, ижодий фикрлашга ўргатади;
- муаммоли вазият методи ёрдамида ўқитиш зарур билимларни мустақил тарзда ижодкорона излашга ўргатади;
- муаммоли вазият методи ёрдамида ўқитиш дуч келган қийинчиликларни қандай енгиб ўтишга ўргатади;
- муаммоли вазият методи ёрдамида ўқитиш ўқув материални янада асослироқ далиллайди;
- муаммоли вазият методи ёрдамида ўқитиш ўқув материални ўзлаштиришни янада мустаҳкам ва ишончлироқ қилади;
- муаммоли вазият методи ёрдамида ўқитиш билимларни ишонч/этиқодга айлантиришга ёрдам беради;
- муаммоли вазият методи ёрдамида ўқитиш таълим жараёнига ижобий ҳиссий муносабатни яратади;
- муаммоли вазият методи ёрдамида ўқитиш ақлий қизиқишни шакллантиради ва уни ривожлантиради;
- муаммоли вазият методи ёрдамида ўқитиш ижодкорона ёндошувчан шахсни шакллантиради.

Шуни таъкидлаш мумкинки, продуктив методлар универсал эмас, барча ўқув маълумотлари ҳам қарама-қаршиликни ўз ичига олмайди ва бу таълимдаги муаммо ҳисобланади. Бундай ўқув материали репродуктив методлар билан берилиши керак. Ўқувчиларда когнитив қизиқишни уйғотиш учун уларда «бошланғич» билимларга эга бўлишлари шарт. Ушбу захирани фақат репродуктив методлар ёрдамида яратиш мумкин.

1. Ўқитувчи фаолиятининг асосий таркибий қисмлари (Ю.К. Бабанскийнинг ёзишича) учта катта методик гуруҳни ўз ичига олади:

а) таълим жараёнини ташкил этиш ва амалга ошириш методлари (оғзаки, визуал, амалий, репродуктив ва муаммоли, индуктив ва дедуктив, мустақил иш ва ўқитувчи раҳбарлигида ишлаш);

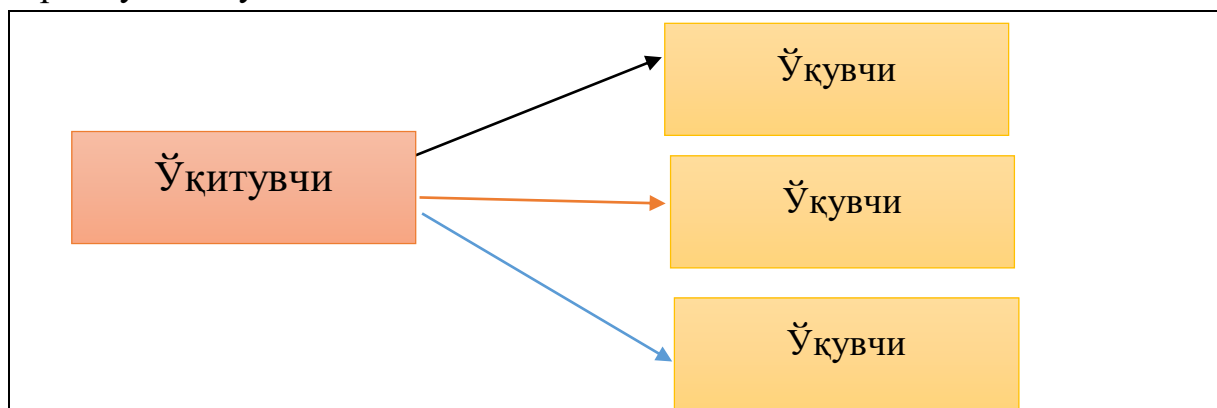
б) ўқишни рағбатлантириш ва мотивация бериш методлари (қизиқишларни шакллантириш методлари - когнитив ўйинлар, ҳаётӣй вазиятларни таҳлил қилиш, муваффақият қозониш бўйича вазиятлар яратиш; ўқишда бурч ва масъулиятни шакллантириш методлари - ўқишнинг ижтимоӣй ва шахсий аҳамиятини тушунтириш, педагогик талабларни тақдим этиш);

в) назорат қилиш ва ўзини ўзи назорат қилиш методлари (оғзаки ва ёзма назорат, лаборатория ва амалӣй ишлар, дастурлаштирилган назорат, фронтал ва дифференциалланган, жорий ва якуний назорат/синов).

4. Ўқитувчи ва ўқувчи фаолиятининг ташқи ва ички томонлари бўйича – (М.И.Махмутованинг) методлар тизими:

методлари тизими муаммоли-ривожлантирувчи (монологик, намойишли, диалогик, эвристик, тадқиқот, алгоритмик ва дастурлаштирилган) ўқитишни ўз ичига олади.

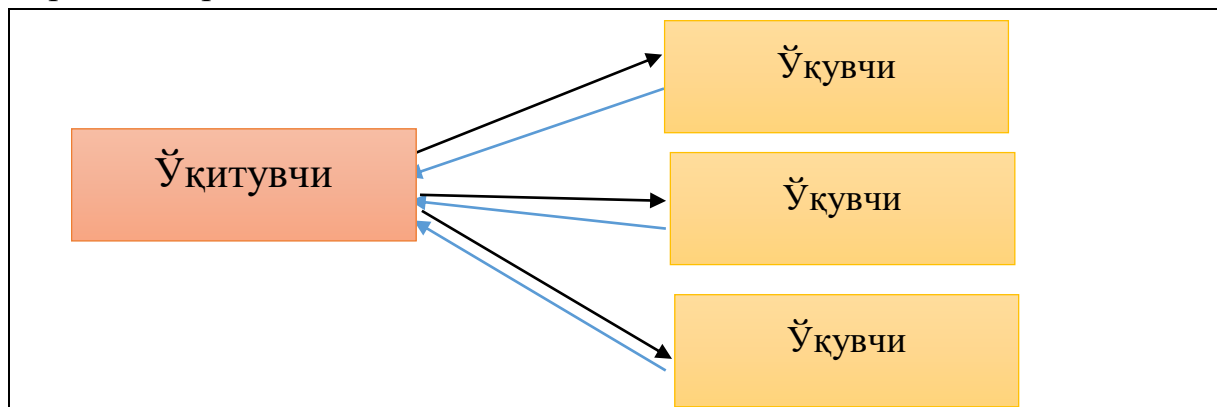
Таълим жараёнида ўқувчиларнинг ролига қараб, методларни қуйидаги турларга бўлиш мумкин:

1-жадвал: пассив метод

пассив метод – бу ўқувчилар ва ўқитувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг бир шакли бўлиб, унда ўқитувчи дарс жараёнида асосий ҳаракатланувчи ва бошқарувчи шахс бўлиб, ўқувчилар ўқитувчининг кўрсатмаларига бўйсунган ҳолда пассив тингловчилар сифатида ҳаракат қилишади. Ўқитувчининг пассив дарсларда ўқувчилар билан алоқаси сўровномалар, мустақил ва назорат ишлари, тестлар ва бошқалар орқали амалга оширилади. Замонавий педагогик технологиялар ва ўқув материалларини ўқувчилар томонидан ўзлаштириш самарадорлиги нуктаи назаридан пассив метод энг самарасиз ҳисобланади, аммо шунга қарамай, унинг баъзи ижобий томонлари ҳам мавжуд. Бунда ўқитувчи дарсга нисбатан осон тайёргарлик кўради ва дарс жараёнида қисқа вақт ичида нисбатан катта миқдордаги ўқув материални тақдим этишга имконият яратилади. Ушбу афзалликларни ҳисобга олиб, кўплаб ўқитувчилар пассив методни бошқа методлардан афзал кўришади.

Пассив методда ўқувчи таълимнинг «объекти» вазифасини бажаради, у ўқитувчи томонидан етказилган материални ўзлаштириши керак бўлади (масалан, маъруза, ўқиш, намойиш қилиш ва савол-жавоб қилиш). Ўқувчилар, одатда, бир-бирлари билан алоқа қилмайди ва ҳеч қандай ижодий вазифаларни бажармайдилар.

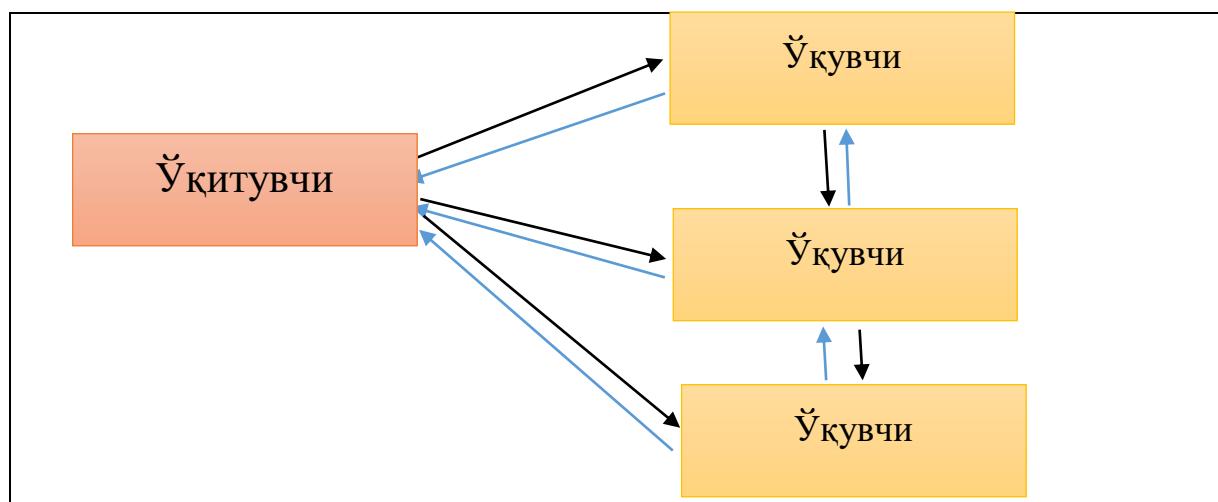

2-жадвал: актив (фаол) метод

Актив метод – бу ўқувчи ва ўқитувчилар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг бир шакли бўлиб, унда ўқитувчи ва ўқувчилар бир-бири билан дарс давомида ўзаро муносабатда бўлишади ва бу ердаги ўқувчилар пассив тингловчилар эмас, балки дарснинг фаол иштирокчилари бўлишади. Агар пассив дарсда асосий «қаҳрамон» ва дарс бошқарувчиси ўқитувчи бўлган бўлса, демак, бу ерда ўқитувчи ва ўқувчилар тенг ҳуқуқли бўлишади. Агар пассив методларда ўзаро муносабатнинг авторитар услуби назарда тутилса, актив методларда кўпроқ демократик услуб хуш кўрилади. Кўпчилик актив ва интерактив методларни тенг кўришиб, уларни фарқлашмаса-да, мавжуд умумийликка қарамай, улар ўртасида маълум фарқлар кўзга ташланади. Интерактив методларни актив методларнинг энг замонавий шакли деб ҳисоблаш мумкин.

Актив методда – тингловчи таълим жараёни «субъекти», у ижодий топширик/вазифаларни бажаради, ўқитувчи билан мулоқотга киришади (ижодий вазифалар, ўқувчидан ўқитувчига ва аксинча саволлар, ижодий фикрлашни ривожлантирадиган).

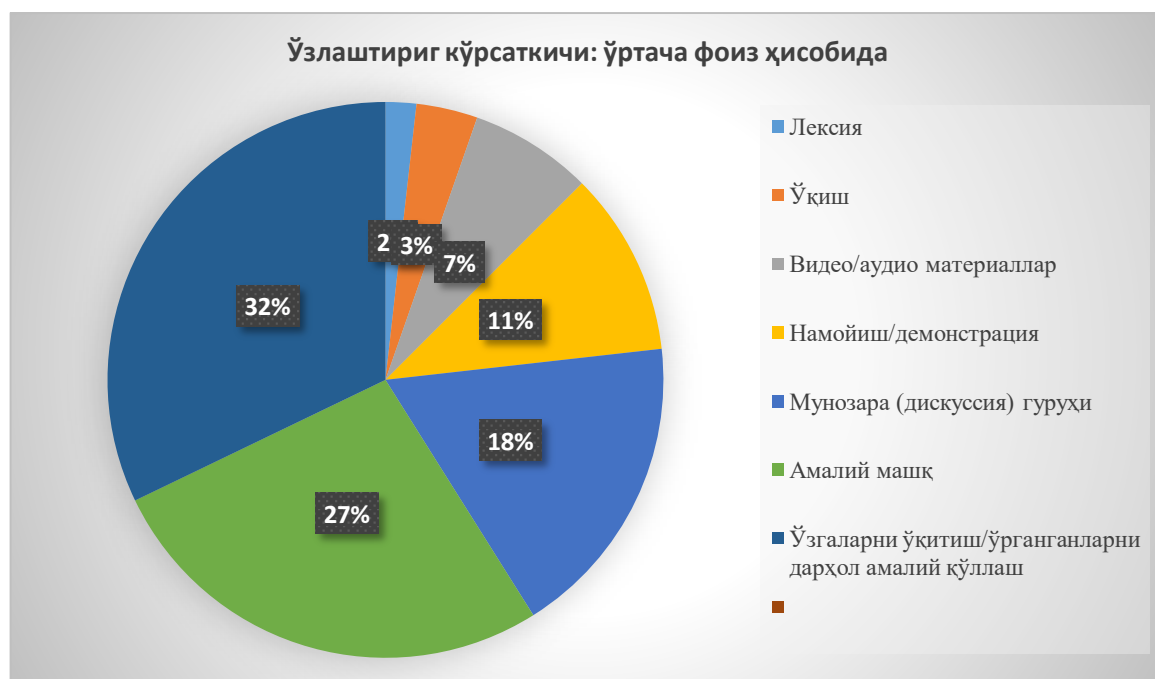
Интерактив таълим ўқувчиларнинг ўз ва синфдош(гуруҳдош)ларининг тажрибаси билан тўғридан-тўғри ўзаро таъсирига асосланган, чунки аксарият интерактив топшириқлар тингловчиларнинг ўз тажрибаларига асосланади. Кўпинча топшириқлар битта тўғри жавобга асосланмаган бўлади, бунда доимо ўқувчининг тажрибасига асосланган ечим топиш жараёни муҳим фактор ҳисобланади.

3-жадвал: интерактив (фаол) метод

Интерактив метод («Inter» - бу ўзаро, «act» - ҳаракат қилмоқ) - ўзаро алоқа, муносабатда, кимдир билан суҳбат, диалог жараёнида бўлишни англатади. Бошқача айтганда, актив методлардан фарқли ўлароқ, интерактив методларда ўқувчилар нафақат ўқитувчи билан, балки бир-бирлари билан янада кенгроқ ўзаро муносабатда бўлишади ҳамда ўқув жараёнида ўқувчилар фаолияти устунлик қилади. Интерактив дарсларда ўқитувчининг ўрни дарс мақсадларига эришиш учун ўқувчилар ўзаро фаолияти ҳисобига сустрелади. Ўқитувчи, шунингдек, дарс режасини тузади (одатда, бу ўқувчи дарс материални ўрганадиган интерактив машқлар ва топшириқлардан иборат бўлади).

Интерактив методлар – бу ўқувчиларнинг бир-бирлари билан ўзаро муносабатларини таъминлашга имкон берадиган методлардир, «интерактив таълим» – бу ўзаро алоқа/муносабатга асосланган таълим (инглиз тилидан interactive: inter - ўртасида, ўзаро; active act сўзидан ясалган – ҳаракатланмоқ, ҳаракат). Бу интерактив методларнинг моҳияти саналади: таълим жараёни барча ўқувчилар, шу жумладан, ўқитувчининг ўзаро муносабатларида юзага келади. Мазкур методлар ўқувчиларга индивидуал йўналтирилган таълим услубига тўлиқ мос келади. Ўқитувчи, асосан, ўқув жараёнининг ташкил этувчиси, ўқувчилар ташаббускорлиги учун шароит яратадиган гуруҳ сардори вазифасини бажаради.

3-жадвал: Ўқув (таълим) пирамидаси

«Ўқув пирамидаси»дан кўриниб турибдики, интерактив методлар орқали ўзлаштириш кўрсаткичи энг юқори фоизга эга. Аммо бунда методиканинг барча турларидан тўғри фойдалана олиш талаб этилади.

REFERENCES

1. Бакова К.Ж., Фурсова Т.А., Знаменская Н.А., Гречко Е.М., *Методические указания о педагогической практике*. Бишкек, 2013.
2. Алимов Ф.Ш. Инглиз тилида ёзув компетенциясини шакллантириш (нофилологик факультетлар мисолида) // Дисс. Тошкент, 2018.
3. Қудратбек Шавкат Ўғли Махмудов, Зайниддин Ибодуллаевич Санакулов, Нурсултон Замон Ўғли Шайхисламов, & Дилбар Эшпўлатовна Қаршиева (2020). ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМДА «КЛАСТЕР». *Science and Education*, 1 (7), 587-593.
4. Dilbar Eshpulatovna Karshiyeva (2020). SPIRITUALITY AND FAMILY STRENGTH OF MILITARY WORKERS. *Science and Education*, 1 (Special Issue 1), 207-217.
5. Қаршиева, Д. Э. (2020). ҲАРБИЙ ХИЗМАТЧИЛАР МАЪНАВИЯТИ ВА ОИЛА МУСТАҲКАМЛИГИ. *Science and Education*, 1(Special Issue 1), 207-217.
6. Karshieva, D. (2020). Social protection is a guarantee of family unity. *Journal of Social Studies*, 7(3), 89-96.
7. Қаршиева, Д. Э. (2019). ТАЛАБА-ЁШЛАРГА ТАЪЛИМ БЕРИШДА ИНТЕРФАОЛ МЕТОДЛАРДАН ОДИЛОНА ФОЙДАЛАНИШ. *БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШДА УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ: МУАММО ВА ЕЧИМЛАР*, 1.
8. Қаршиева, Д. Э. (2020). Харбий хизматчилар оиласини ижтимоий ҳимояси. *Зирҳли қалқон илмий-ахборот журнали*, 1(1), 35-37.

9. Рахманова, Д. А., Усмонходжаева, М. А., Санакулов, З. И., & Зарипова, Г. Ф. Қ. (2020). НЕМИС ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИ ЗАМОНАВИЙ ТИЛШУНОСЛИГИДА СЎЗ ЯСАЛИШИ ТИЗИМИ. *Science and education*, 1(8).
10. Санакулов, З. И. (2020). Сўз ясаилишининг лексикографик аспекти (немисча-ўзбекча луғатлар мисолида). *Ўзбекистонда хорижий тиллар*, 4(33), 31-45.
11. Зарипова, Г., Абдухалилова, Д., Усмонходжаева, М., & Санакулов, З. (2020). Сўз ясаилиши лексикографиянинг муҳим объектларидан бири сифатида (немис ва ўзбек тиллари мисолида). *Academic Research in Educational Sciences*, 1(2), 249-258.
12. Муродқосимов, А., Рахманова, Д., Санакулов, З., & Зарипова, Г. (2020). Немис ва ўзбек тилларида сўз яшаш усуллари (композицион усул мисолида). *Academic Research in Educational Sciences*, 1(2), 241-248.
13. Sanakulov, Z. I. (2020). Interpretation of compound words as lemmas (on the example of german-uzbek dictionaries). *ACTA NamSU*, (8), 251-256.
14. Sanakulov, Z. (2020). Comparative analysis of the linguistic phenomenon "productivity-unproductivity" in word formation in German and Uzbek languages. *Ilm-sarchashmalari*, (7), 132-134.
15. Sanakulov, Z. (2020). Comparison of German and Uzbek word formation methods (on the example of abbreviations). *UzACADEMIA SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL*, 1(1), 45-50.
16. Sanakulov, Z. (2020). Lexicographic Aspects of the Word Formation System of German and Uzbek Languages. *International journal of Word Art*, (3), 142-151.
17. Sanakulov, Z. (2020). Linguistic Classification of Word-Forming Units in German and Uzbek: in the Confrontational Aspect. *ACTA NUUZ*, 1(4), 81-86.
18. Sanakulov, Z. (2020). The System of Word Formation in Modern German and Uzbek Languages and its Comparative Analysis. *Ученый XXI века*, 5(2), 61-65.
19. Sanakulov, Z. I. (2020). THE MEANING OF WORD FORMATION IN GERMAN AND UZBEK LANGUAGES (IN COMPARATIVE ASPECT). *Science and Education*, 1(Special Issue).
20. Санакулов, З. И. (2020). Немис ва ўзбек тилларида сўз ясаилиши маъноси (чоғиштирма аспектда). *Science and Education*, 1(Special Issue 1), 179-186.
21. Санакулов, З. И., & Мусабекова, М. Н. (2019). Литературные тексты на уроках иностранных языков. *Молодой ученый*, (3), 376-378.
22. Санакулов, З. И., & Мусабекова, М. Н. (2019). Преимущества и недостатки литературных текстов в преподавании иностранных языков. *Молодой ученый*, (3), 378-379.
23. САНАКУЛОВ, З. И., & ХОДЖИЕВ, Р. М. (2018). ИНТЕРНЕТ И ПРОБЛЕМЫ ВОСПИТАНИЯ ПОДРОСТКОВ. *МОЛОДОЙ УЧЕНЫЙ*, 45(431), 274-277.

ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМ ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРИ (ЎЗБЕКИСТОН ТАЪЛИМ ТИЗИМИ МИСОЛИДА)

Умид Негматович Ходжамкулов

Чирчиқ давлат педагогика институти Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси

hojamqulov77@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада педагогик таълим кластери таҳлил қилинган. Ўзбекистон шароитида педагогик таълим кластерининг йўналишлари ва тамойилларининг мазмуни баён қилинди. Шунингдек, тадқиқотда кластернинг оддий тизимдан фарқли томонлари санаб ўтилган.

Калит сўзлар: педагогик таълим кластери, глобализация, интеграция, тизим, кластер субъектлари, кластер тамойиллари, кластер йўналишлари.

INNOVATIVE CLUSTER OF PEDAGOGICAL EDUCATION (ON THE EXAMPLE OF THE EDUCATION SYSTEM IN UZBEKISTAN)

Umid Negmatovich Khodjamkulov

Department of Uzbek language and literature, Chirchiq State Pedagogical Institute

hojamqulov77@mail.ru

ABSTRACT

This article analyzes the cluster of pedagogical education. In the conditions of Uzbekistan, the content of the directions and principles of the formation of a cluster of pedagogical education is described. The study also lists various aspects of the cluster from a simple system.

Keywords: cluster of pedagogical education, globalization, integration, system, cluster principles, cluster directions.

КИРИШ

Фан ва техниканинг шиддат билан ривожланиши натижасида барча соҳаларга жорий қилинаётган инновацияларнинг мақсади, пировардида мамлакатнинг иқтисодий ва ижтимоий салоҳиятини оширишга қаратилган.

Соҳаларга инновацияларни жорий қилиш мавжуд иш услубларига нисбатан янгича ёндашувларни талаб қилади. Жамиятнинг ривожланиш қонуниятларида эса умумий жиҳатлар ва табиий қонуниятлар мавжуд бўлиб, бу борада кўп ҳолларда ўзига хос янги йўللари қидиришдан кўра, баъзан ривожланган мамлакатлардаги тайёр андозаларни олиш, улардан ижодий фойдаланиш яхшироқ натижа беради. Шундан келиб чиққан ҳолда, бугунги кунда иқтисодиёт тармоқларида халқаро тажрибада синалган ва мамлакат иқтисодиётининг ишлаб чиқариш тармоқларини ривожлантиришда катта аҳамият касб этувчи инновацион тажрибаларни қўллашга жиддий эътибор қаратилмоқда. Ана шундай инновациялардан бири “кластер модели” бўлиб, бугунги кунда у Ўзбекистонда кўпроқ аграр, тўқмачилик ва енгил саноат соҳаларида кенг қўлланилмоқда. Қисқа муддатлар ичида кластер модели иқтисодиётда истиқболли инновацион йўналиш сифатида эътироф этилди ва ушбу моделни бошқа соҳаларда қўллаш тажрибалари амалга оширилмоқда.

Бугунги кунда Ўзбекистон шароитида олий таълим тизимида шундай янги механизм яратилиши ҳаётий заруратга айландики, унда таълим турлари ўртасида ўзаро назорат ҳам, рақобат ҳам, манфаатларнинг қондирилиши ҳам таъминланиши зарур. Олий таълимнинг жамият барқарор ривожланишидаги юқори ижтимоий аҳамиятидан келиб чиққан ҳолда замонавий талаблар, тизимдаги муаммолар ва уларни ҳал қилишда таълим, фан ва ишлаб чиқариш тармоқлари ўртасидаги тарқоқлик бугунги кунда узлуксиз педагогик таълимни **кластер ривожланиш моделига** ўтказиш заруратини тақазо этмоқда. Бу борада Чирчиқ давлат педагогика институтида дастлабки қадамлар қўйилди. “Педагогик таълим инновацион кластери” институтнинг асосий стратегик тадқиқот йўналиши сифатида белгилаб олинди. Педагогик таълимни кластерлаштиришнинг илмий-назарий асослари ва унинг амалий жиҳатлари тадқиқ қилинмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Таълимга нисбатан кластер ёндашув борасидаги тадқиқотларни ўрганиш ва таҳлил қилиш бу борадаги бир қанча қарашларни жамлашга имкон берди. Демак, кластер ёндашуви бу:

- алоҳида соҳа (таълим, иқтисодиёт ва б.) бўлиб, рақобатбардош самарадорликка эришишдан манфаатдор бўлган соҳалар бирлашишининг ташкилий шакллари кучайтириш механизми; [1; 25]

- ихтиёрий компонентлар қаторида ўзининг тўлиқ функционал ишчанлик қобилятини сақлайдиган бир нечта тенг ҳуқуқли бўлаклардан иборат бўлган тузилма; [2]

- таълим-фан-ишлаб чиқариш тизимида инновацияларни қўллаб-қувватлашни шакллантириш воситаси; [3; 75]

- ташкилотнинг келажак иқтисодиёти учун кадрлар салоҳиятини шакллантиришни ташкил қилишнинг инновацион самарали усули; [4; 3]

Рус олимлари томонидан таълим кластерларини шакллантириш ва ривожлантиришнинг назарий асосларини ўрганиш қуйидаги йўналишларда олиб борилган:

а) касбий таълимга нисбатан кластер ёндашуви (Б.Пугачева, А.В.Леонтиев);

б) фаолият ва педагогик лойиҳалаш назарияси (В.В.Давыдов, В.П.Беспалько, Г.И.Ибрагимов, Б.Ц.Леднев, М.И.Махмутов, А.А.Сластенин);

в) узлуксиз таълим концепцияси (Б.С.Гершунский, Г.В.Мухаметзянова, А.М.Новиков);

г) касб-хунар мактабларида таълимнинг ижтимоий шериклик ва бошқарув муаммоларини очиқ берувчи тадқиқотлар (П.Ф.Анисимов, Г.В.Мухаметзянова, Г.И.Ибрагимов, Е.А.Корчагин, В.П.Панасюк, А.С.Субетто). [6; 75]

Н.Н.Давыдова, Б.М.Игошев каби тадқиқотчилар томонидан кластернинг *географик, горизонтал, вертикал, латералья, технологик, - фокусли ва сифат стратегиялари* мавжудлиги қайд қилинган. [6; 75]

Бизнингча, рус тадқиқотчилари томонидан қайд қилинган юқоридаги кластер стратегияларини кластер шакллари сифатида таснифлаш мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки уларда кластерни амалга оширишнинг устувор мақсадлари – стратегиясидан кўра унинг қандай шакл ва турларда намоён бўлиши ўз ифодасини топган.

Тадқиқот ишида Ўзбекистон Республикасида амалда бўлган таълим тизими, унда интеграция жараёнларининг аҳволи, тизимдаги муаммолар ва уларни бартараф қилиш борасида яратилаётган илмий, илмий-услубий ва таълимий адабиётлар, шунингдек, хорижий тадқиқотчиларнинг таълим кластери бўйича илмий тадқиқот ишларидан материал сифатида фойдаланилди.

Тадқиқот материаллари адекват ҳолатда ўрганишни таъминлашга қаратилган назарий (таҳлилий-статистик, қиёсий-таққослаш, моделлаштириш), диагностик (сўровлар, суҳбат, сўровнома, кузатиш, лойиҳалаштирилган методикалар), прогностик (эксперт баҳолаш, мустақил баҳоларни умумлаштириш), математик ва педагогик эксперимент (маълумотларни

статистик қайта ишлаш, натижаларни график тасвирлаш ва бошқалар) каби методлар мажмуи воситасида тадқиқ қилинди.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

Илмий адабиётларда “кластер” тушунчаси борасида билдирилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда биз “педагогик таълим кластери” тушунчасига қуйидагича таъриф беришни таклиф қиламиз: *Педагогик таълим кластери – муайян жузғрофий ҳудуднинг рақобатбардош педагог кадрларга бўлган эҳтиёжларини қондириш мақсадида бир-бири билан узвий алоқадаги тенг ҳуқуқли алоҳида субъектларнинг, технология ва инсон ресурсларининг интеграциялашувини кучайтирувчи механизм.*

Ўзбекистон шароитида педагогик таълим кластерининг **субъектлари** сифатида педагогик таълим кластери субъектлари сифатида муассасаларнинг таълимий, илмий, услубий фаолиятининг сифатини оширишга хизмат қиладиган барча давлат ва нодавлат ташкилотларини педагогик таълим кластерининг субъектлари деб тушуниш мумкин. Кластер модели ҳар бири алоҳида фаолият олиб бораётган субъектларни умумий мақсад атрофида бирлаштиради ва айни пайтда, ҳар бир субъект умумий мақсаддан келиб чиққан ҳолда хусусий манфаатдорликда иш юритади. Кластер модели субъектлари бир-бирини қўллаб-қувватлайди ва назорат қилади, ҳар бири алоҳида кластернинг маънавий ва интеллектуал майдонини яратади, ўзаро ижтимоий таъсири ҳамда аҳамиятини кенгайтиради.

Шунингдек, педагогик таълим кластери субъектлари қуйидаги стратегияларга асосланади: ҳудуд нуқтаи назаридан географик стратегияга; ишлаб чиқариш ва академик илм-фан билан муносабатига кўра лотераль стратегияга; таълим ва тарбия технологияларидаги яқинлик нуқтаи назаридан технологик стратегияга; умумий мақсад атрофида бирлашиш нуқтаи назаридан фокусли стратегияга; ҳамкорликни қандай ташкил қилиш ва ривожлантириш нуқтаи назаридан сифат стратегиясига. Субъектларнинг бир пайтнинг ўзида бир нечта стратегик фаолият олиб бориши ва унинг фокусини кластернинг ҳам умумий, ҳам хусусий мақсадларига тўғрилаш анчайин мураккаб жараён ҳисобланади. Аммо бу мураккабликни илмий ва амалий нуқтаи назардан ҳал қилиш кластерлаштириш жараёнининг асосий шарти ҳисобланади.

Кластер доирасида бир нечта субъектларни ўзаро интеграциялаш мураккаб, кўп тармоқли илмий-амалий жараёндир. Ўзаро боғлиқ бир нечта фаолият турларини умумий мақсад атрофида бирлаштириш аниқ ҳисоб-китобларни ва илмий ечимларни, натижаси кафолатланган лойиҳаларни талаб

қилади ва шундагина кластер субъектларининг ишончини қозонади. Кластерни бюрократик ва маъмурий йўллар билан амалга ошириб бўлмайди. У субъектларнинг ихтиёрий хайрихоҳлиги асосидагина ташкиллаштирилиши ва самарали фаолият олиб бориши мумкин.

Шу нуқтаи назардан олиб қаралганда, таълим кластери ўзбек педагогикасида инновация бўлиб, ўзида нафақат таълим турлари ўртасидаги, балки фан, таълим ва ишлаб чиқариш ўртасидаги интеграциялашув жараёнларини, шунингдек, таълимни бошқариш, таълим воситалари ва шакллари билан боғлиқ соҳаларни ҳам қамраб олади.

Адабиётларда кластер таркибига кирувчи субъектлар ўзлари ишлаб чиқарувчи маҳсулотларнинг, ахборот ва билимларнинг хусусиятларига кўра қуйидагича таснифланади:

- алоқаларнинг шакли бўйича;
- ўзаро ҳамкорликнинг тузилиши бўйича;
- иштирокчилар фаолиятининг хусусияти бўйича;
- пайдо бўлиш табиати бўйича;
- асосий ресурснинг хили бўйича;
- кафилланганлик даражаси бўйича;
- жузғорфий таркибий қисмнинг мавжудлиги бўйича. [7; 12]

Бундай тасниф кластер учун умумий характерга эга бўлиб, тармоқ кластерлари бўйича кўриб чиқилганда, уларнинг айримлари кузатилмаслиги ҳам мумкин. Шу нуқтаи назардан ёндашганда, педагогик таълим кластерини қуйидагича таснифлаш тўғри бўлади:

Педагогик таълим кластерининг аниқ мақсад ва вазифаларини белгилаш, фаолият уфқларини олдиндан кўра билиш учун унинг қандай тамойилларга асосланиши ҳақида аниқ тўхтамларга келиб олиш лозим бўлади. Ўзбекистонда таълим сиёсатининг тамойилларидан ва мавжуд шарт-шароитдан келиб чиққан ҳолда педагогик таълим кластерининг қуйидаги тамойилларини таклиф қилиш мақсадга мувофиқ:

► **табiiй алоқадорлик:** кластер субъектлари ўртасидаги ҳамкорлик, алоқадорлик масаласининг табiiйлиги, яъни боғлиқлик масаласининг ҳудудий, соҳавий ёки вазифавий жиҳатдан объективлиги.

► **узвийлик ва узлуксизлик,** кластер субъектларининг ўзаро боғлиқликда занжир ҳосил қилиши, занжирни ҳосил қилувчи ҳар бир бўғин ўзининг аниқ вазифаларига эга эканлиги, узлуксизлик занжирида бўшлиқларга йўл қўйилмаслигидир.

► **изчиллик**, кластер субъектларининг вертикал ягона чизикда жойлашуви, бунда қуйидан юқорига, оддийдан мураккабга қараб босқичма-босқич ҳаракатланиш тенденциясига амал қилинишидир.

► **ворисийлик**, кластернинг авлодлар алмашинувидаги роли, тьюторлик фаолияти, педагогик таълимни кластерлаштириш натижасида субъектларнинг малакали педагог ходимларга бўлган эҳтиёжининг мунтазам қондирилишига эришишидир.

► **замонавийлик**, соҳага оид замонавий илм-фан ютуқларини тизимга жорий қилиш, илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш, ахборот-коммуникация технологияларидан оқилона фойдаланишидир.

► **йўналтирилганлик**, кластер доирасида амалга оширилаётган ҳар бир фаолият турининг аниқ мақсадга йўналтирилганлиги, кутилаётган натижаларни олдиндан чамалаш ва баҳолаш имкониятининг мавжудлигидир.

► **мақсаднинг умумийлиги**, кластер субъектларининг хусусий мақсадларидан ташқари глобал аспектдаги ягона мақсад атрофида бирлашувидир.

► **манфаатларнинг хусусийлиги**, педагогик таълим кластери моделида ҳар бир субъектининг ҳуқуқий, ижтимоий, иқтисодий жиҳатдан манфаатдор бўлишидир.

► **ўзаро назорат**, кластер модели доирасида бирлашган таълим субъектларининг ўзаро ягона тизимни ҳосил қилиши ва бу тизимнинг нуқсонсиз ишлашидан ҳар бир субъектнинг манфаатдор эканлиги, маълум субъектда йўл қўйилган хато ёки камчилик бошқа субъектларнинг фаолият самарадорлигига таъсир кўрсатиши, субъектлар фаолиятини ўзаро баҳолаш тизимининг йўлга қўйилишидир.

Педагогик таълим кластери мазмуни ва соҳанинг ўзига хос спецификасидан келиб чиқиб, қуйидаги йўналишларда ташкил қилиниши мақсадга мувофиқ: 1) таълим йўналиши; 2) таълим воситалари йўналиши; 3) таълим ва фан йўналиши; 4) таълим ва ишлаб чиқариш йўналиши; 5) таълимни бошқариш йўналиши. Ушбу таснифда педагогик таълим соҳаси фаолияти тўлақонли қамраб олинган бўлиб, ҳар бир йўналиш ўз ичида тармоқланади. Бу йўналиш ва тармоқлар мазмуни таълим турлари ўртасидаги таълимий, илмий, услубий, таълим воситалари ва бошқарув билан боғлиқ ҳамкорликнинг барча шакл, усул ва технологияларини ўзида жамлайди.

Тадқиқотларимиздан келиб чиқадиган хулосаларга таянган ҳолда Ўзбекистон шароитида педагогик таълим кластерининг стратегик йўналишлари сифатида қуйидагиларни таклиф қиламиз:

1. Мактаб ва мактабдан ташқари таълим, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими муассасалари учун педагогик олий таълим муассасалари тасарруфидаги таълим йўналишлари бўйича педагог кадрлар тайёрлаш, шунингдек, педагог кадрлар ва соҳа мутахассисларининг илмий-методик базаларини шакллантиришни мувофиқлаштириш ва ўқув-методик раҳбарликни амалга ошириш.

2. Педагогика соҳасидаги талаб ва илғор хорижий тажриба, ўқув жараёнига замонавий педагогик ва ахборот-коммуникация технологияларини кенг жорий этишни ҳисобга олган ҳолда вилоят таълим муассасаларида давлат таълим стандартлари, ўқув режа ва дастурларини тизимли равишда такомиллаштиришни амалга ошириш.

3. Педагогик олий таълим муассасаларидаги таълим йўналишлари бўйича вилоятдаги педагогика соҳасидаги илмий-услубий ишлар, жумладан, фундаментал, амалий ва инновацион илмий изланишлар олиб боришни мувофиқлаштириш.

4. Педагогик олий таълим муассасаларидаги таълим йўналишлари бўйича вилоят умумтаълим мактабларининг илмий-педагогик салоҳиятини ошириш, жумладан, олий малакали илмий ва илмий-педагогик кадрларни мақсадли тайёрлаш асосида педагогика соҳасини ривожлантиришнинг стратегик вазифаларидан келиб чиққан ҳолда вилоятдаги таълим муассасалари раҳбар ходимлари ва мутахассислари малакасини сифатли ошириш ҳамда қайта тайёрлаш бўйича чора-тадбирлар амалга оширилишини таъминлаш.

5. Педагогик олий таълим муассасалари тасарруфидаги таълим йўналишлари бўйича узлуксиз педагогик таълимнинг информацион таъминотини такомиллаштириш ва педагог касбининг нуфузини ошириш ҳамда педагог-инноваторларни қўллаб-қувватлаш.

6. Педагогик таълимни тартибга солувчи мавжуд меъёрий ҳужжатларни такомиллаштириш;

7. Педагогик таълим инновацион кластерининг платформасини ишлаб чиқиш.

МУҲОКАМА

Кластерни муайян тизим дейиш мумкин, аммо унинг оддий тизимдан фарqli жиҳатлари мавжуд. Бу махсус, ўзига хос тизим бўлиб, элементларни қўшиш билан унинг иши яхшиланади, аммо олиб ташлаш билан ҳалокатли оқибатлар кузатилмайди. Тадқиқотларимиз давомида кластер билан тизимнинг қуйидаги фарqli жиҳатларини аниқладик:

1. Тизим элементларининг ҳар бири алоҳида вазифани бажарса-да, аммо улар муҳимлик даражасига кўра бир-биридан фарқ қилади. Кластер таркибидаги элементлар эса тенг ҳуқуқли компонентлардан ташкил топади.

2. Тизим таркибидаги элементлардан бирининг ишламаслиги бутун тизимни нуқсонли ишлашига ёки ишламаслигига сабаб бўлади. Кластер таркибидаги элементлардан бирининг ишламаслиги самарадорликни пасайтириши мумкин, аммо қолган элементларнинг фаолиятини тўхтатиб қўймайди.

3. Тизимни механик алоқадорлик асосида ҳам ташкил қилиш мумкин, аммо кластер таркибидаги элементлар онгли, табиий ва мақсадли алоқадорликка эга бўлиши керак.

4. Тизимни ташкил қилувчи элементларда ҳар доим ҳам хусусий манфаатдорлик талаб қилинмайди, аммо кластерда хусусий манфаатдорликсиз элементлар ишламайди.

5. Тизимда ягона мақсад мавжуд ва ҳар бир элемент ўша мақсадга бўйсундирилган бўлади. Кластерда эса ягона мақсаддан (умумий мақсаддан) ташқари ҳар бир элементнинг хусусий мақсади ҳам бўлади. Хусусий мақсадлар умумий мақсаддан кам аҳамиятга эга эмас.

6. Тизим алоҳида қисмлардан иборат бутунлик, кластер эса алоҳида бутунликлардан иборат бутунликдир.

Педагогик таълим кластерини шакллантириш учун бир қатор муҳим шартлар талаб этилади. Тадқиқотларимиз натижаларига асосан биз бу борада қуйидагиларни таклиф қиламиз:

✓ *ҳудуднинг рақобатбардош устунликларидан фойдаланган ҳолда ўқув юртлари ўртасида ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйиш;*

✓ *бутун тизимнинг узоқ муддатли инновациялари ва бошқа стратегиясини белгиловчи етакчиларни аниқлаш;*

✓ *ички ва ташқи рақобатбардошликни таъминлайдиган ўқув муассасаси ходимларининг малака даражасини ошириш имконини берадиган илмий ташкилотларни белгилаш;*

✓ *ишонч ва ижодкорлик муҳити;*

✓ *битта ҳудуддаги таълим муассасаларининг умумий мақсаддан келиб чиқувчи хусусий манфаатдорликнинг мавжудлиги* кабиларни киритиш мумкин.

Педагогик таълим кластерининг соҳалар бўйича аҳамияти қуйидагиларда кўринади: *иқтисодий соҳада:* самарали таълим хизматлари бозорини шакллантиришга ёрдам беради; *ижтимоий соҳада:* педагогик таълим муассасалари битирувчиларини иш билан таъминлашга кўмаклашади;

маркетинг соҳасида: инновацион таълим технологияларини, таълим муассасаларининг ўқув-тарбиявий ишларида янги имкониятларни оммалаштиради; *ҳуқуқий соҳада:* кластер доирасида ўзаро ҳамкорликни йўлга қўйишнинг, шунингдек, таълим муассасаларини бошқаришнинг янги шаклларига ўтиш билан боғлиқ меъёрий-ҳуқуқий асосларини яратиш имкониятини беради; *педагогика соҳасида:* узлуксиз таълим тизимда педагог кадрларни тайёрлашни ҳамкорликда лойиҳалаш имкониятини яратади.

ХУЛОСА

Умуман олганда, педагогик таълим кластери педагогика соҳасига иқтисодий моделларни татбиқ қилиш натижасида самарадорликка эришишни назарда тутди. Унинг амалга ошириш механизмлари, йўналишлари, тамойиллари, мақсад ва вазифаларини илмий асосда тадқиқ қилиш айтиш пайтда соҳа мутахассислари олдидаги долзарб муаммолардан ҳисобланади. Бу борада биз қуйидагиларни таклиф қиламиз:

1. “Педагогик таълим инновацион кластери” мавзусига илмий жамоатчиликнинг эътиборини тортиш.
2. Педагогик таълимни кластерлаштиришнинг стратегик йўналишлари ва тамойилларини тадқиқ қилиш.
3. Мавжуд меъёрий ҳужжатларга педагогик таълимни кластерлаштириш билан боғлиқ ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш.
4. Таълим кластерлари борасида илғор хорижий тажрибаларни ижодий ўзлаштириш.
5. Педагогик таълим инновацион кластерларини амалиётга татбиқ этишнинг оқилона механизмларини ишлаб чиқиш.

Умуман, педагогик таълим кластери тизимга инновацион ёндашув сифатида глобаллашув шароитида унинг рақобатбардошлигини оширишга, кадрлар салоҳиятини мустаҳкамлашга, таълим сифатини оширишга, ўзаро ахборот ва инновациялар алмашинувини жадаллаштиришга хизмат қилади. Унинг субъектлари, йўналишлари ва тамойиллари ҳодиса учун муҳим бўлган кўплаб саволларга жавоб беради ва ўзида шу жараённинг мазмунини ифодалайди. Бу уч омил педагогик таълим кластерининг асоси бўлиб, кластер фаолиятидаги самарадорлик уларнинг назарий жиҳатдан тўғри ишлаб чиқилиши ва амалий жиҳатдан тўғри йўлга қўйилишига боғлиқ.

REFERENCES

1. Шамова Т.И. Кластерный подход к развитию образовательных систем // Взаимодействия образовательных учреждений и институтов социума в обеспечении эффективности, доступности и качества образования региона: Материалы 10 Международного образовательного форума (Белгород. 24–26 окт. 2006 г.): в 2 ч. / БелГУ, МПГУ, МАНПО; отв. ред. Т.М. Давыденко, Т.И. Шамова. Белгород: Издательство БелГУ, 2006. Ч. 1. С.25
2. Беспалова Л. Что такое кластер? [Электронный ресурс] // URL: <http://siok.rightside.ru/siok/2009-12-01-06-24-41>. Загл. с экрана.
3. Осечкина Л.И. Кластерный подход как условие повышения эффективности деятельности вуза // Высшее образование в России. 2012. №8-9. С. 75. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/klasternyy-podhod-kak-uslovie-povysheniya-effektivnosti-deyatelnosti-vuza>
4. Сидорин А.В. Система формирования кадрового потенциала высокотехнологичных отраслей промышленности на основе кластерного подхода // Интернет-журнал «Науковедение». 2012. №4. С. 3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sistema-formirovaniya-kadrovogo-potentsiala-vysokotekhnologichnyh-otrasley-promyshlennosti-na-osnove-klaster-nogo-podhoda>
5. Портер М. Конкуренция. Киев: «Вильямс», 2001. 208 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/505299/>
6. Давыдова Н.Н., Игошев Б.М. и др. Образовательный кластер как системообразующий компонент региональной модели непрерывного педагогического образования // Педагогическое образование в России. 2014. № 10. С. 75. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/obrazovatelnyy-klaster-kak-sistemoobrazuyuschiy-komponent-regionalnoy-modeli-neprepryvnogo-pedagogicheskogo-obrazovaniya>
7. Захидов Г.Э. Метод организации и управления производством кластерным методом. Т.: Фан, 2016. 160 с. URL: <http://isbn.natlib.uz/uz-Latn-UZ/Search/Search?page=29&size=10&type=8>.
8. Khodjamkulov, U., Botirova, Sh., Shofkorov, A., & Abdirimova, I. (2020). Bases of Organizing Cooperation between Educational Institutions through Clusters (on the Example of the Education System of Uzbekistan). Journal of Critical Reviews, 7(12), 243-247. <https://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.12.47>
9. Mardonov, Sh., Khodjamkulov, U., Botirova, Sh., & Shermatova, U. (2020). The Need to Educate Young People with the Spirit of Patriotism in the Context of Globalization. Journal of Critical Reviews, 7(12), 166-169. <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.12.29>

10. Mukhamedov, G. I., Khodjamkulov, U. N., Shofkorov, A. M., & Makhmudov, K. S. (2020). Pedagogical education cluster: content and form. ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (81), 252.

<https://dx.doi.org/10.15863/TAS.202Q.01.81.46>

11. Khodjamkulov, U., Makhmudov, K., & Shofkorov, A. (2020). The Issue of Spiritual and Patriotic Education of Young Generation in the Scientific, Political and Literary Heritage of Central Asian Thinkers. International Journal Of Psychosocial Rehabilitation, 24(05), 6694-6701. <https://doi.org/10.37200/IJPR/V24I5/PR2020657>

12. Mengliev B., Karimov R. Theoretical fundamentals of uzbek-english parallel corpus \ JOURNAL OF CRITICAL REVIEWS ISSN- 2394-5125 VOL 7, ISSUE 17, 2020.

13. Mengliev B., Sobirova Z. Some issues related to the transfer of english tourism terms in uzbek language \ JOURNAL OF CRITICAL REVIEWS. ISSN- 2394-5125 VOL 7, ISSUE 15, 2020 \ <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.14.194>.

14. Khamroeva Sh.M., Mengliev B. R. The authorship lexicography and authorship corpus // Материалы международной научной конференции межнаучная интеграция: лингводидактический, лингвокультурологический и психолингвистический аспекты 19-20 декабря 2019 год. Sumqayit – 2019. – С. 105-107

15. Akhmedova Dildora Bahodirovna, Bakhtiyor Mengliev. Semantic Tag Categories in Corpus Linguistics: Experience and Examination International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8, Issue-3S, October 2019. – P. 208-212 (DOI: 10.35940/ijrte.C1048.1083S19)

16. Bakhtiyor Rajabovich Mengliev, Nigmatova Lolakhon Hamidovna. Problems of language, culture and spirituality in general explanatory dictionaries of Uzbek language / International Journal of Psychosocial Rehabilitation. ISSN: 1475-7192.

МОБИЛ ИЛОВАЛАР ЯРАТИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ИМКОНИЯТЛАРИ

Марғубахон Юнусалиевна Эшназарова

НамДУ педагогика фанлари номзоди, доцент

Саиджалол Саиджамол ўғли Ҳасанов

НамДУ таянч докторант

Олимжон Орифжон ўғли Жамалов

НамДУ ўқитувчи

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада мобил иловалар, мобил иловаларнинг таҳлиллари, мобил технологиялар таҳлиллари, мобил иловалар яратиш дастурлари Site 2 APK Builder; Flip Pdf Професионал; Book Creator; Flutter дастурлари таҳлиллари келтириб ўтилган.

Калит сўзлар: мобил иловалар, дастурлар, андроид, платформа

TECHNOLOGIES FOR MOBILE APPLICATIONS AND THEIR POSSIBILITIES

Margubahon Yunusalievna Eshnazarova

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of NamSU

Saidjalol Saidjamol ogli Hasanov

Doctoral student Namangan state University

Olimjon Orifjon ogli Jamalov

Teacher of Namangan State University

ABSTRACT

This article covers mobile applications, mobile app analysis, mobile technology analysis, mobile app creation software Site 2 APK Builder; Flip Pdf Professional; Book Creator; Flutter program analyzes are given.

Keywords: mobile apps, apps, android, platform

КИРИШ

Даставвал, мобил дарсликлар дея .pdf, .doc, .docx каби форматлардаги дарсликнинг электрон матнини мобил қурилмалардаги махсус дастурий воситалар ёрдамида тақдим этилиши назарда тутилган бўлса, эндиликда Андроид учун махсус китоблар яратиш оммалашмоқда. Андроид учун электрон китоб бу - .apk иловалар кўринишида тайёрланган китоб ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Бу турдаги мобил китобларни яратиб берувчи технологиялар сифатида қуйидагиларни санаб ўтиш мумкин:

- ❖ Site 2 APK Builder;
- ❖ Flip Pdf Професионал;
- ❖ Book Creator;
- ❖ Flutter

Site 2 APK Builder - бу Андроид тизими учун офлайн веб-сайтларни

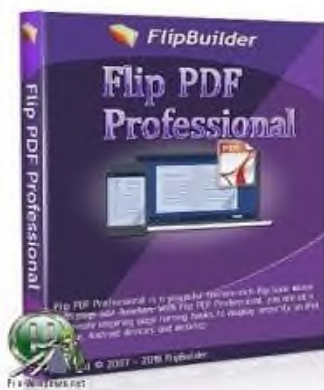

томоша қилиш дастурларини осонгина яратишга имкон берувчи мустаҳкам дастур. Агар сиз веб-сайтдаги маълумотларни асл шаклида сақламоқчи бўлсангиз, бу Java, бу восита бутун саҳифани Андроид қурилмаларида ишлайдиган APK файлга айлантиришга имкон беради. Веб-сайт ёки URL-дан дастур яратиш. Web site 2 APK Builderдан фойдаланиш осон, содда ва бир неча сония ичида Андроид дастурини яратишга имкон беради. Сиз қилишингиз керак бўлган ягона нарса - бу маҳаллий сайт папкасини ёки URL манзилини юклаш орқали ишлашни хоҳлаган режимни танлаш. Аризангиз учун сарлавҳа, сўнгра бошланғич саҳифанинг форматини танлашингиз керак.

1-расм. Site 2 APK Builder иконкаси

Қўллаб-қувватладиган каталог саҳифалари форматлари HTML, PHP, HTM, JS ва CSS-ни ўз ичига олади. Бундан ташқари, агар сиз веб-URL режимини танласангиз, манзилни ва тўғри префиксни - HTTP ёки HTTPS ни тақдим этишингиз керак. Нотўғри танлов дастурнинг тўғри ишламаслигига олиб келиши мумкин. Офлайн кўриш учун веб-сайт таркиби мавжуд. Веб-сайтнинг барча элементларини ўз-ўзини илова қилишдан сўнг, дастур офлайн сайтни қўллаб-қувватлайди. Маҳаллий веб-сайтлар билан ишлашда барча таркиб файллари сақладиган папкани кўрсатишингиз керак: Фотосуратлар, матн, мултимедиа ва бошқа маълумотлар.

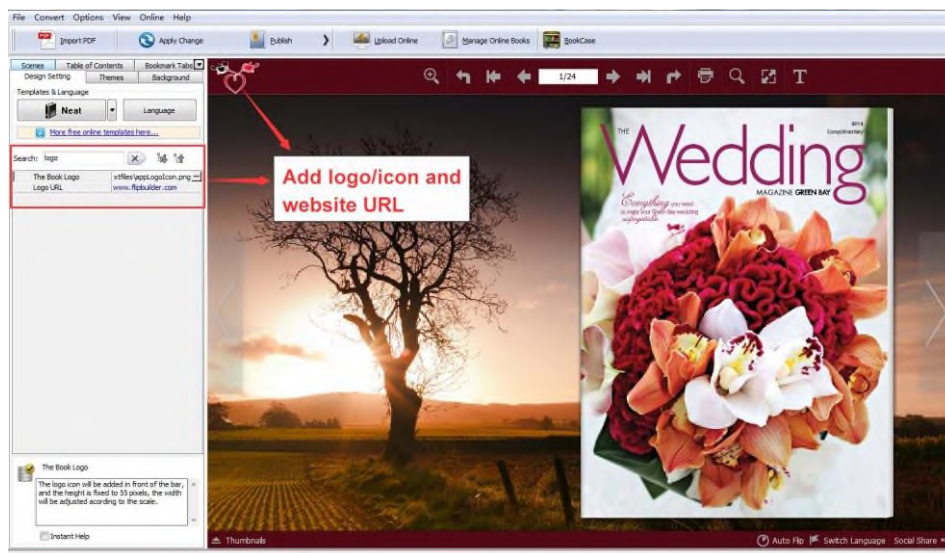
FLIP PDF Профессионал - бу жуда кўп хусусиятларга эга бўлган Flip pdf дастурининг профессионал версияси ҳисобланади. Ушбу дастур ёрдамида 3D эффектли саҳифаланувчи электрон китобга видео, аудио, матн, турли шакллар, саҳифалар, расмлар, Flash, YouTube видеоларини жойлаштиришингиз мумкин.

НАТИЖАЛАР

Бундан ташқари сиз замонавий электрон китобингиз учун кўп сонли соғламаларни қўшишимкониятига эгасиз. Кўплаб олдиндан тайёрланган шаблонлар, стиллар, тасвирлар ва орқа фонлардан фойдаланишингиз мумкин. Шунингдек, сиз китобингизга бирон бир плагинни қўшишингиз мумкин: баннер, янгиликлар тасмаси, тасвирни ёқиш, мусиқа плеери, Yu Tube видеоси ва бошқалар. Flip PDF Профессионал билан яратаётган электрон китобингиздаги саҳифаларни осонгина ўзгартиришингиз мумкин. Саҳифаларни қўшиш, ўчириш ва қайта таҳрирлаш учун саҳифа бошқарув панелидан фойдаланасиз ва ўзгартириш саҳифасида шрифт белгилари бўлган саҳифаларга матн қўшишингиз мумкин, шу билан бирга эффектлар ва ҳаракатлар қўшиш, саҳифада турли шаклларни жойлаштириш, чизиклар, эллипслар, тўртбурчаклар ва баъзи жойларни таъкидланг. PDF-лар, SWF-лар, расмларни қўшиш ёки танланган саҳифаларни ўчириш ва ҳатто саҳифа тартибини ўзгартириш каби мавжуд лойиҳалар устида осонликча бошқарувни амалга ошириш мумкин. Дастур электрон китобни жойлаштиришнинг турли усуллари таклиф этади. Электрон китобларни веб-сайт доменининг жойлашувида чекловларсиз HTML-форматда нашр қилишингиз мумкин. Бундан ташқари, нашрларни электрон почта орқали жўнатишингиз, CD/DVD ёки флеш ташувчиларга ZIP архиви

кўринишида ёзиш, MAC иловаси сифатида, FBR форматида ёзишингиз мумкин (Flip Reader бепул дастур билан осонгина ўқиш мумкин), мобил қурилмаларда (iPhone, iPad, iPod Touch ва ҳатто Андроид билан ишлайдиган қурилмаларда) ёки .exe форматида электрон китобларни тайёрлашингиз ҳам мумкин.

FLIP PDF Профессионал дастури интерфейси 2-расмда келтирилган.

2-расм. FLIP PDF Профессионал дастури интерфейси.

Book Creator - электрон китобларни яратишда фойдаланиш учун жуда қулай бўлган ускуна (инструмент) ҳисобланади. iPad орқали ҳам, интернет орқали ҳам ундан фойдаланса бўлади.

Фойдаланувчилар ўзларининг биринчи шахсий электрон китобларини яратишдан олдин, ушбу дастур томонидан тақдим этилувчи фойдаланишга доир йўл-йўриқ таянч қўлланмаси билан танишиб чиқишлари фойдалидир. Электрон китобга нафақат матнли, балки расм, видео ва аудио маълумотларни жойлаштириш имконияти ҳам mavjud. Китоб билан ишлашни тугатганингиздан сўнг, сиз iBooksda чоп этишингиз, электрон почта, Air Drop, Google Drive, Dropbox кабилар орқали тайёр бўлган мобил ресурсни бошқалар билан бўлишишингиз ҳам мумкин.

iPad учун мўлжалланган Book Creator ёрдамида .pdf форматидаги электрон китобни тайёрлаб, уларни деярли барча платформаларда ўқиш ва ҳаттоки чоп этиш мумкин. Ушбу дастурнинг асосий афзаллиги шундаки, лойиҳани нафақат компьютерда балки планшетни ўзида ҳам булутли технологияларда сақлаган ҳолда таҳрирлаш имкониятидир. Камчилиги сифатида шуни айтиш мумкинки,

маълумотла чизиқли тартибда берилади, бўлим ва пунктларга ўтиш учун эса тўғридан – тўғри гиперссылкалардан фойдаланилади. Шунингдек, рус тилидаги интерфейсининг ҳам йўқлигини ҳам айтиб ўтиш жоиз.

Flutter – бу Googlening мобил иловаларни яратиш учун очик кодли дастурий таъминотни ишлаб чиқиш тўплами(SDK)бўлиб, Android ва iOS учун дастурларни ишлаб чиқиш учун ишлатилади ва шу билан бирга Google Fuchsia операцион тизими учун дастурларни ишлаб чиқишнинг ягона усули ҳисобланади. Flutterнинг дастлабки талқини " Sky " деб номланган ва фақат Android OS учун иловалар тузилган. У 2015-йилда тақдим этилган Dart дастурчилар саммитида тақдим этилган секундига 120 фрейм имконият билан тақдим этилди. 2018 йил 4-декабр куни Flutter Liveда биринчи барқарор 1.0 талқини эълон қилинди. Flutter Dart дастурлаш тилида ёзилган. Flutter – Desktop Embedding ёрдамида Android, шунингдек Windows, macOS ва Linuxда Flutter JIT компилятори бўлган Dart виртуал машинасида ишлайди. App Storeда динамик код бажарилишидаги чекловлар туфайли Flutter iOS учун AOT компиляциясидан фойдаланади.

МУҲОКАМА

Dart платформасининг асосий афзалликларидан бири бу тезкор қайта юклаш бўлиб, дастур кодидаги ўзгариш дарҳол уни қайта ишга туширмасдан ишлайдиган дастурий иловада қўлланилади.

Flutter двигатели асосан C++ да ёзилган бўлиб, у Google Skia график кутубхонаси ёрдамида паст даражадаги кўринишни қўллаб-қувватлайди. Шунингдек, у Android ва iOS учун платформаларга хос SDKлар билан ўзаро алоқада бўлиш қобилиятига ега.

Flutter дастурлари учун фойдаланувчи интерфeyси дизайни одатда турли хил виджетлардан фойдаланилади. Flutter виджети - бу фойдаланувчи интерфeyсининг баъзи қисмларининг ўзгармас тавсифи ҳисобланади. Матн, шакл ва анимация каби барча объектлар виджетлар ёрдамида ишлаб чиқилган. Оддий виджетларни бирлаштириб, мураккаб виджетлар ҳосил қилинади.

Flutter ўзига хос тавсифларга мос келадиган Android OS иловалар дизайни учун Material Design ва Apple iOS иловалар дизайни учун Cupertino номли иккита виджетлар тўпламига ега.

Юқорида тақдим этилган мобил таълим ресурсларини яратишга мўлжалланган ускунавий дастурларнинг имкониятлари ва камчиликларини кўриб чиқиб, барчасини инобатга олган ҳолда Site 2 APK Builder фойдаланиш

учун энг самарали восита деганқарорга келинди. Ушбу дастурдан фойдаланишни нафақат Информатика ўқитувчиларига балки бошқа фан ўқитувчиларига ҳам бемалол тавсия эта оламиз.

Бугунги кунда хорижда таълимий мақсадларда мобил қурилмалардан фойдаланиш асосида уйдан туриб билим олиш, университет томонидан тайёрланган видеодарслардан фойдаланиш, ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда таълим олиш, шунингдек бир вақтнинг ўзида қўшимча тарзда бошқа йўналишларда таълим олиш ва шахсий қизиқишлари бўйича салоҳиятини ошириш тажрибаси кенг татбиқ қилинмоқда.

2020 йил март ойида эълон қилинган карантин туфайли Наманган давлат университети Педагогика ва математика факультети 2 курс талабалари билан биргаликда онлайн дарслар Zoom тизимида ташкил этилгани, шунингдек аксарият талабалар машғулотларга мобил қурилмалар орқали амалга оширганини таъкидлаб ўтишимиз жоиз. Шу муносабат билан талабалардан мобил қурилма ёрдамида таълим олиш, айрим машғулотлар мобил илова ёрдамида амалга оширилганини ҳисобга олиб сўровнома ташкил этилди. Уларнинг мобил қурилма ва иловалардан дарс жараёнида фойдаланиш бўйича ўтказилган сўровномага берган натижалари қуйидагича кўрсатди[1]:

- АТ бўйича таянч билимларни ўргатади – 81 %
- Қизиқувчанликни рағбатлантиради – 77%
- Локал ва глобал ҳодисалар ҳақида маълумотларни билишга ёрдам беради – 74 %
- Бошқалар билан ўзаро алоқаларнинг янги усуллари яратади – 70%
- Масъулиятли бўлишга ўргатади – 69%
- Креативликни ривожлантиради - 64%
- Ўзлаштириш мотивациясини оширади – 63%
- Масалаларни ечишга ўргатади – 63%
- Жамoa ҳодисалари (муаммолари) атрофида бошқа талабалар билан бирлашишни ўргатади – 58%
- Контентдан нафақат фойдаланишни, балки уни яратишни ҳам ўргатади – 57%
- Талабаларга қоидаларни тушунишга кўмак беради -52 %

Талабалар қилган асосий хулоса: Мобил қурилма ва иловалар ижодий ҳамда ҳаётий кўникмаларни ривожлантиради.

Сўровнома давомида «Мобил қурилмалар орқали таълим олиш мумкинми?» мазмундаги берилган саволга 80,9 % талаба «Ха, мобилқурилмалар орқали ҳам таълим олиш мумкин» деган фикрни билдиришган. Айрим талабалар

мобил технологияларидан таълимий мақсадларда фойдаланаётганликлари, хусусан, тил ўрганаётганликларини ҳам айтиб ўтишган.

Мобил технологиялар ёрдамида таълим олиш кундан–кунга ривожланиб бориши бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга бўлмоқда:

➤ Мобил таълимда жой ва вақт тушунчаларининг аҳамияти йўқ. Яъни мобил таълим бу – мобил технология ёрдамида исталган жойда ва исталган вақтда таълим олиш имкониятидир;

➤ Мобил технологиялардан таълимий мақсадларда фойдаланиш талабаларнинг билим олиш мотивациясини ошириш сифатида фойдаланувчи восита ҳисобланади;

➤ Мобил таълим – бу ўқув материалларини мобил телефонларга шунчаки жойлаштириши эмас, балки инновацион методларни жорий этиш йўлидир;

➤ Мобил таълим - жараёни иштирокчилари ўртасида ахборотларнинг алмашинуви замонавий симсиз технологиялар (Wi-Fi, Bluetooth, WAP, GPRS ва ҳ.к.) орқали амалга ошириш имконияти бўлади;

➤ Мобил таълим имконияти чекланган инсонларга ҳам таълим олиш имкониятини яратади;

➤ Талабалар имкониятларини фаоллаштиради ва уларнинг мустақил ишлаш фаолияти самарадорлигини оширади.

Таълим жараёнида мобил технологияларнинг имкониятларидан фойдаланиш, мобил технологияларни жорий қилиниши ҳозирги Пандемия даврида, айниқса таълим муассасаларида онлайн ўқишлар давом этаётган бир вақтда бу каби имкониятлардан бизнинг талабалар ҳам фойдалана олишига хизмат қилади.

Шуни таъкидлаш керакки, таълим жараёнига мобил технологияларни жорий қилиш, ўқитишнинг энг истиқболли усули бўлиб, анъанавий таълим жараёнига ўқитишнинг янги шакллари жорий этиш имкониятини тақдим этади.

2020 йил март ойидан буён онлайн таълим олган талабаларимизнинг аксарияти мобил қурилмалар ёрдамида таълим олиб келишди. Амалиёт шуни кўрсатмоқдаки, мобил технологиялар таълим жараёнига мукаммал даражада мос келади ва ҳатто уни янада самарали қилиш имконини беради. Таълим жараёнида мобил технологиялардан фойдаланиш концепциясининг таълим соҳасида янги стандарт даражасигача кўтарилиши соҳа мутахассисларининг кўпчилиги томонидан ишонч билан айтилмоқда.

Талабалар мобил технологияларни яхши кўрадилар ва уни мунтазам равишда шахсий ҳаётларида қўллашади. Шу сабабли, ёшлар ўзларининг таълим олиш жараёнларини янада қизиқарли ва индивидуаллаштириш учун мобилқурилмалар билан ишлашни исташлари бизни ҳеч ажаблантирмайди.

Технологик жиҳатдан бой тадбирлар ва дарс машғулоти камроқ технология жалб этилган фаолият билан таққосланганда талабалар билан ишлашнинг юқори даражасини ва тенгдош ҳамкорлигини қўллаб-қувватлаши аниқланган. Шу сабабли, замоннинг ўзи, ҳозирги ХХІ аср таълим олувчиларининг талаблари ўқитувчилардан тарбиявий мақсадларни режалаштириш ва амалга оширишда таълим самарадорлигини ошириш, таълим шароитларини яхшилаш, бўшлиқларини тўлдириш учун мобил қурилма ва технологияларни ишга солишлари кераклигини кўрсатмоқда.

Мамлакат равнақи учун биз кейинги авлод педагоглари, дастурчилари, олимлари, кашфиётчилари, муҳандислари ва тадбиркорларини тарбиялашимиз керак.

Мобил таълим дарс машғулотларини ташкил этиш шароитини таълим муассасаси имконият даражасидан кенгайтира олиш, таълим олиш вақтини белгиланган чегараларидан ҳам ошираолиш имконини беради. Барчамизга маълумки, таълим муассасаларида ҳар бир таълим олувчини компьютер билан таъминлашнинг иложи йўқ. Афсуски, ҳар бир таълим олувчига компьютер ва Интернет тармоғига кириш имкониятини яратиш учун таълим муассасасидан катта маблағ талаб этилади.

ХУЛОСА

Аммо ёшларнинг аксариятида телефон бор, бу эса ўқитишни ўзгартириш, таълим олиш шароитларини яхшилаш учун ҳақиқий имкониятдир. Бу ҳаттоки, таълим олувчиларнинг уйдан туриб таълимий ресурсларга эга бўлиши, ўқитувчилар билан мулоқот қилиши ва онлайнда жамоавий тарзда тенгдошлари билан ишлаш имконини беради. Таълим жараёнида мобил қурилмаларнинг қиймати таълим олувчиларнинг рақамли таълимга йўналтирилган ресурслардан фойдаланиши, мулоқот қилиши, ҳамкорлик қилиши ва яратиш имконини бериши билан баҳоланади.

REFERENCES

1. Эшназарова М. Мобиллик - олий педагогик таълимни модернизация қилиш сифатида. НамДУ Илмий ахбороти №12, Наманган, 2019 йил, -327-332.

2. Эшназарова М. Некоторые требования и принципы мобильного обучения. НамДУ Илмий ахбороти №2, Наманган, 2019 йил, -Б. 270-274
3. Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. *Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 1(1), 252-256.
4. Ахмедов, Б. А. (2020). Математические модели оценки характеристик качества и надежности программного обеспечения. *Eurasian Education Science and Innovation Journal*, 3(10), 97-100.
5. Гулбоев, Н. А., Дуйсенов, Н. Э., Ахмедов, Б. А., & Рахманова, Г. С. (2020). Модели систем управления электрическими сетями. *Молодой ученый*, 22(312), 105-107.
6. Мухамедов, Ф. И., Ахмедов, Б. А. (2020). Инновацион “Klaster mobile” иловаси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 140-145.
7. Ахмедов, Б. А. О развитии навыков интерактивных онлайн-курсов в дистанционных условиях современного общества (модель-программа для преподавателей образовательных учреждений). Журнал «Universum: технические науки» (Издательство «МЦНО») ЭЛ № ФС77-54434 ISSN: 2311-5122 //URL: <https://7universum.com/ru/tech/archive/item/10992>.

МАГНИТ НАНОЗАРРАЛАРНИ МЕДИЦИНАДА ҚЎЛЛАШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

Ш. У. Абдуллаев
ЎзР Миллий гвардия
ҳарбий-техник билим
юрти доценти

У. Р. Рустамов
Чирчиқ давлат педагогика
институти доценти
rustamov2110@mail.ru

Ш. П. Бегзатова
Чирчиқ давлат
педагогика институти
ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада магнит нанозарраларни медицинада қўллаш масалалари шарҳланган. Наноўлчамли ҳолатдаги моддаларда уникал физикавий хоссалар юзага келгани сабабали, уларни амалиётга қўллаш кенг имкониятларга эга ҳисобланади. Ҳозирда нанозарралар қўлланилиши асосида диагностик системалар ва терапиянинг эффектив методлари ишлаб чиқилмоқда. Шунингдек магнит сепарация, магнит гипертермия ва медицинада магнит манзилли етказиш каби қўллаш методлари масалалари қаралади.

Калит сўзлар: нанотехнология, магнит нанозарра, магнетик, магнит майдон, нодир ер металл, ўситма ҳужайра, магнит сепарация, магнит-суюқлик гипертермия.

CHARACTERISTICS OF APPLICATION OF MAGNETIC NANOPARTICLES IN MEDICINE

Sh. U. Abdullaev
Associate Professor of
Military-Technical School
of the National Guard of
Republic of Uzbekistan

U. R. Rustamov
Associate Professor of
Chirchik State Pedagogical
Institute
rustamov2110@mail.ru

S. P. Begzatova
Teacher of Chirchik State
Pedagogical Institute

ABSTRACT

This article discusses the application of magnetic nanoparticles in medicine. Due to the unique physical properties of substances in the nanoscale state, their application in practice has a wide range of possibilities. Currently, diagnostic systems and effective methods of therapy based on the use of nanoparticles are being developed. Issues of application methods such as magnetic separation, magnetic hyperthermia, and magnetic address transmission in medicine are also discussed.

Keywords: nanotechnology, magnetic nanoparticles, magnetism, magnetic field, rare earth metal, tumor cell, magnetic separation, magnetic-liquid hyperthermia.

КИРИШ

Охирги йилларда нанотехнология(НТ)лар йўналиши билимнинг энг перспектив ва динамик ривожланаётган соҳаси бўлиб қолди. НТ ривож, билимнинг турли соҳалардан метод ва жараёнларнинг, материаллар интеграцияси, ғоялар ва ихтироларнинг ўзаро кенг бирлашиши, тадқиқотларнинг фанлараро характери билан таъминланади. Наноматериалларнинг медицинада ва фармакологияда қўлланилиши, ушбу соҳаларда эн долзарб муаммоларни ечишга имкон берадиган приоритет йўналиш ҳисобланади. Бундай технологиялар қотиб қолган илмий йўналишларни трансформациялайди ва тадқиқотларнинг янги йўналишларини яратишга имкон беради. НТ ва биотехнологияларнинг илмий ютуқларини бирлаштирган янги йўналиш - нано биотехнологиянинг пайдо бўлишига олиб келди. Нанобиотехнология молекуляр даражада биосистемаларни бошқаришга қодир наноконструкцияларнинг тузилишига олиб келди.

Магнит нанозарра(НЗ)лар биологик объект билан мос тушади ва уларни медицина муаммоларини ҳал этишда қўллаш мумкин. Магнит НЗлар ўлчамлари, уларни ҳужайралардаги жараёнларни қайд қилиш, бу жараёнларнинг кечишига ҳалақит қилмасдан, ҳужайрага кичик зонд сифатида қўллашга имкон беради. Ҳужайраларда кечадиган жараёнларга ҳалақит қилмаган ҳолда назорат қилиш учун, магнит НЗлар ўлчами жуда кичик бўлиши ва улар тегишли биологик молекулалар билан қопланган бўлиши керак. Улар биологик объектлар билан ўзаро таъсирлашиши ёки специфик равишда боғлиқ бўлиши керак. Шундай қилиб, дорилар ва маркировкаларни етказишни бошқариш ва манзилийлик таъминланади.

Нано даражасида физикавий ва биологик жараёнларни тушуниш - медицинада нанотехнологияларни қўллашни ривожлантиришнинг ҳал қилувчи кучи ҳисобланади. НЗнинг медицинада қўллашнинг муҳим хоссаси - НЗ магнетизми ҳисобланади. Магнетизмнинг афзаллиги – масофадан таъсир, жараёнга аралашмасдан уни назорат ва таъсир қилиш ҳисобланади. Магнит НЗлар магнетиклар бўлиб, улар Кулон қонунига бўйсунди. Уларни магнит майдон кучланганлигининг ташқи градиенти воситасида бошқариш мумкин. Масалан, магнетикни тегишли биологик объектга етказиш. Шундай қилиб, магнит НЗ капсулалари аниқ етказиш имкони мавжуд. Масалан, рак ҳужайрани ўлдирувчи дори ёки радионуклид атомларини ўситма ҳужайрага етказиш.

Магнит НЗлар биомедицинада самарали қўллаш, инсонда оғир касалликларнинг диагностикаси ва терапияси учун янги имкониятлар очади. Тирик организмлар тўқималардан ташкил топган бўлиб, уларнинг ўлчами ~ 10

мкм тенг бўлади. Шу билан бир вақтда, хужайрани ташкил этувчи объектлар янада кичик бўлиб, уларнинг ўлчами ~ 1 мкм тенг бўлади. Медицинада қўллаш учун муҳим жиҳати шу ҳисобланадики, НЗлар бошқариладиган $1 \div 1000$ мкм ораликда мутаносиб ўлчамга эга бўлади. Бу ўлчамлар ички хужайранинг биологик объектлар ўлчамлари билан мос келади. Масалан, хужайранинг ички объектлари ўлчами $10 \div 100$ мкм, вируслар ўлчами $20 \div 450$ мкм, протеинлар ўлчами $5 \div 50$ мкм ва генлар ўлчами ~ 2 мкм(кўндаланг ўлчам) ва $10 \div 100$ мкм(буйлама ўлчам) тенг бўлади. НЗлар ўзининг ўлчамлари($1 \div 1000$ мкм) ва массалари буйича, якка молекула ва тирик хужайраларнинг ўлчамлари ва массаларига мос келади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Наноматериалларга бўлган фаол қизиқиш, шунданки, модда нано ўлчамли ҳолатга ўтганда, модданинг фундаментал хоссаларида бир қатор ўзгаришлар содир бўлади. И. П. Суздалевга кўра, наноўлчамли объектларнинг физикавий хоссаларини аниқловчи асосий факторларлардан бири, ривожланган сирт ҳисобланади. Бундай сирт, сиртий ходисалар устуволигини аниқлаб беради. Ультрадисперс ҳолатдаги материалнинг эркин юзаси, модданинг юқори даражадаги тартибини аниқловчи эркин сиртидан катта бўлади[1]. НЗларнинг юқори даражада ривожланган актив сиртга эга бўлади. Натижада улар юқори даражали собцион сиғимга эга бўлади. Ўзининг >100 нм бўлган ўлчамларига кўра, улар хужайра($10-100$ мкм), вирус($20-45$ нм), белка($5-50$ нм), ДНК(2×10 нм- 2×100 нм) билан мутаносиб ҳисобланади. Schillinger U. ва Brill T. тадқиқодларига кўра, НЗлар биообъектга яқинлашиши, ўзаро таъсирлашиши ва улар билан боғланиши мумкин[2]. Модда наноҳолатга ўтганда, унинг магнит хоссалари ўзгаради, натижада зарралар ферри- ва суперпарамагнит хоссаларга эга бўлади. Суперпарамагнитлар фақат ташқи магнит майдон магнитга айланади, ферромагнетиклар эса доимий ўртача магнит момент ва янада кучли магнит хоссага эга бўлиб қолади[3].

Магнит НЗлар, медицина учун катта қизиқишга эгадир. Чунки уларни тузилиши ва ҳаракатини ташқи магнит майдон воситасида дистанцион бошқариш мумкин. Gu H. ва Xu K. Томонидан магнит НЗларнинг кенг спектри синтезланган: металл(Co, Fe, Ni), темир оксиди, феррит(MgFe_2O_4 , CoFe_2O_4 , MnFe_2O_4 , LiFe_5O_8 , CoPt , FePt , MnAl , SmCo_5) асосида синтезланган[4]. Оксид зарралар металл асосидаги НЗларга нисбатан кучсиз магнит хоссаларга эга, лекин улар оксидланишга кўпроқ турғун ҳисобланади. НЗлар синтезининг бир

қатор стратегиялари мавжуд: механик, физикавий(юқори энергетик таъсир), химиявий(синтез ёки бўлиб ташлаш) ва физик-химиявий.

Шунингдек, бактерияларда яратилган ва биоген келиб чиққан НЗлар ҳам фойдаланилади. НЗларни биомедицинада қўллаш учун бир қатор талаблар бажарилиши керак: сувли эритмаларда ва бошқа биомос эритувчиларда турғун коллоид системани ташкил этиши керак. Эритма параметрлари ҳар-бир ҳолатда тадқиқот мақсади билан аниқланадиган интервалларда вариацияларига эга бўлиши керак(туз концентрацияси, рН ва температура). НЗлар учун юқори реакцион фаолликни эътиборга олиб, улар учун, инерт муҳит мавжуд эмаслигини таъкидлаш керак. Эритмада НЗларнинг хоссаларидан бири, уларнинг агрегацияга мойиллигидир. Шунинг учун, Berry С. ва Curtis А. Кўра, НЗ эритмалардан амалиётда фойдаланиш, уларнинг стабилизацияси билан боғлиқдир. Қўлланиладиган қопламаларни органик(сурфактантлар ва полимерлар) ва ноорганик(кремнезем, углерод, нодир металллар) турларга бўлиш мумкин[5].

НАТИЖАЛАР

Шундай қилиб, ҳозирги вақтда НЗларнинг медицинада қўллашда катта ютуқларга эришилган. Магнит НЗларнинг биомедицинада қўллашнинг асосий йўналишлари: диагностика в тадқиқотлар воситаси; манзилли терапевтик таъсир; биологик тўқимани яратиш.

Магнит НЗ терапевтик мақсадларда тоза ҳолда кам қўлланилади. Одатда, улар капсулага киритилади ёки биоинерт матрицага жойлаштирилади. Магнит фазанинг заҳарли таъсирини камайтириш ва унинг физик-химиявий турғунлигини ошириш, капсула ёки дори-воситалари матрицаси сиртида иммобилизация имконияти билан боғлиқдир. Капсуллаштириш одатда, ультрадисперс суперпарамагнит, ферримагнит ва ферромагнит зарраларнинг суспензияларида ўтказилади. Бу суспензиялар стабилловчи реагентни ўз ичига олади ва магнит суяқлик номини олган. Магнит НЗ ҳам НЗ синфига кириб, уларга магнит майдон билан таъсир этиш мумкин. Бундай зарралар одатда магнетикдан иборат бўлади. Масалан, темир, никель, кобальт ва уларнинг химиявий бирикмалари мисол бўлади. Бу НЗга бўлган қизиқиш, уларнинг катализда, биомедицинада, магнит-резонанс спектроскопия ва маълумотни сақлашда қўллаш имконининг мавжудлигидадир. Магнит НЗларнинг физикавий ва химиявий хоссалари уларни олиш усулига ва химиявий структурасига боғлиқдир. Кўп ҳолатда бу зарралар ўлчами $1\div 100$ нм бўлиб, улар

супермагнетизм ҳолатида бўлади. Магнит НЗ синтези қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Чўкма(хона ёки юқори температурада инерт газ атмосферасида тузнинг сувга аралашмасидан темир оксидлари синтези)

- Термик парчаланиш(монодисперс, кичик ўлчамли магнит нанокристаллар, қайноқ органик растворларда органометалл бирикмалар парчаланиши билан синтезланиши мумкин. Бу растворлар стабилловчи сирт-фаол моддани ўз ичига олади.

- Микро - эмульсион техника.

Магнит НЗлар тана томири буйлаб ҳаракатланиш давомида, қон плазмаси белкалари бирикиши оқибатида орқали катталашиб боради. Уларни иммун ҳимоячилари-макровагларни ютади. НЗнинг организмда мавжуд бўлиш вақтини узайтириш учун уларга полимер зарраси боғланади. Яна бир вариант - НЗларга тўқима опухол антижисмини боғлашдир. Бу антижисм касалланган тўқимага йўлни топа олади. Инсон бадани ичида магнит НЗларнинг ҳолати, сиртий ҳодисалар ҳимояси, ўлчам ва магнит хоссалари(магнит момент, қолдиқ магнетизм) билан боғлиқ.

Сиртий ҳодисалар химияси НЗларни ретикулоэндотелиаль система(РЭС) таъсиридан ҳимоя қилишда керак бўлади. Бу система импульс системанинг қисми ҳисобланади ва томида НЗларнинг мавжудлик вақтини узайтиради. НЗларни нейтрал ва гидрофил компаунд, полисахарид билан қоплаш, циркуляцион вақтни 1 минутдан 1 соатгача узайтиради. Яна бошқа бир имконият - зарра ўлчамини камайтириш ҳисобланади. Шунга қарамай, РЭС таъсиридан тўла қутилиб бўлмайди. НЗнинг организмнинг бошқа зарурат бўлмаган қисмларига тарқалиши токсикологик муаммоларни келтириб чиқариши мумкин.

Магнит НЗларнинг биринчи марта қўлланилиши - магнит сепарация(МС) эффектив бўлиши учун, магнит майдоннинг сезиларли градиент ва зарранинг катта магнит моменти мавжуд бўлиши керак.

Магнит белги воситасида ҳужайра - нишонни тозалаш учун, уни бўлиб ташлаш жараёни, одатда 3 та этапдан иборатдир. 1 - этап, ҳужайрани ўз ичига олган суспензияда магнит белгилар аралаштирилади. 2 - этапда, кераксиз аралашмаларни йўқотиш учун, магнит комплекс бир неча марта ювилади. Бу кўринишда, магнит белгилар билан боғланиб ажратилган ҳужайралар бевосита ишлатилади. Ниҳоят 3 – этапда, ташқи магнит майдон таъсирида, магнит белгили ҳужайралар ажратиб ташланади. Магнит заррачага таъсир этувчи натижавий куч: F_m - магнит кучи, F_o -оғирлик кучи ва F_A - организмда НЗга таъсир этувчи Архимед кучидан иборат.

$$F = F_M + F_O - F_A = \frac{\chi^B}{\mu_0} \frac{dB}{dz} + \rho_1 g - \rho_2 g \quad (1)$$

Бунда ρ_1, ρ_2 - магнит зарра ва қоннинг зичлиги.

Молекуляр ва хужайра биологиянинг ривож, аналитик методларнинг ривожланишини талаб қилади. Охирги йилларда биомолекулаларни қайд қилиш ва биотасвирларни ҳосил қилиш учун, тадқиқотчилар нодир ер(НЕ) металлари ионлари билан легирланган НЗларни қўллаш бошланган. Бу материаллар уникал оптик хоссаларна ва биомосликка эгадир[6]. НЕ металлари аралашган материаллар оптоэлектроника ва светотехникада анча вақтдан буён қўлланилади. Ёруғлик нурловчи НЕ ионлари активатор ҳисобланади матрицаси эса - сенсibilizатордир. Материалнинг спектроскопик хоссалари(абсорбция, нурланиш тўлқин узунлиги, ўтиш эффективлиги), асосан материал таркибидаги НЕ металларининг табиати билан аниқланади.

НЕ металлари НЗлари синтези учун турли ёндашувлар мавжуд бўлсада, лекин коллоид химия методи энг қулай ҳисобланади. Паст температурада синтез етарли кристалли ҳосил қилишга имкон бермайди. Синтез шароитига боғлиқ равишда НЗ ўлчами 3-50 нм бўлади. Кўпинча YVO_4 , Gd_2O_3 (Eu қўшимчали), LaF_3 (Ce ва Tb қўшимчали), Y_2O_3 , Y_2O_2S , $NaYF_4$, YVO_4 (Yb ва Er қўшимчали), $MgSiO_3$ (Eu, Dy ва Mn қўшимчали) ва бошқалари кўпроқ ўрганилади. Шунга қарамай, гидро - ва сольвотермал синтези ва бошқа методлар воситасида бу қаторни кенгайтириш мумкин. НЗлар мутлақо ноодатий хоссаларга эга бўлишади. Магнетик ҳисобланмаган олтин НЗ магнетик хоссага эга бўлиб қолади. Стонер критерийси:

$$N\gamma = 1 \quad (2)$$

фақат кобальт(Co), никель(Ni) ва темир(Fe) учун эмас, кўпгина бошқа моддалар учун ҳам бажарилиши мумкин. Бунда N - электронларнинг концентрацияси, γ — ҳолатларнинг электрон зичлиги. Массаси 1 мг НЗларнинг умумий сирти юзаси $\sim 2000 \text{ м}^2$ атрофида бўлади. Нанообъектлар учун γ — ҳолатларнинг электрон зичлиги, электронларнинг ҳажмий зичлигидан сезиларли фарқ қилади. Ўз навбатида, янада кўпроқ наноматериалларда магнетизм хоссаси пайдо бўлиши керак.

НЗларнинг конкурент афзаллиги - неинвазив методларни қўллаш имконияти, ўзаро таъсир, терадиагностик қўллаш имконияти ҳисобланади. Бир қатор магнит материал(темир оксиди)ларнинг ҳафвсизлиги тадқиқотчилар эътиборини тортади. Магнит НЗларни қўллашнинг биологик имкониятларини ўрганишга бағишланган ишлар кўпчилики ташкил этади. Бу факт магнит НЗларни медицинада қўллаш потенциалининг катталигини кўрсатади.

МУҲОКАМА

Магнит НЗлар шундай синтезланадики, улар маълум частотали ва амплитудали, ташқи ўзгарувчан магнит майдонни резонанс шаклда сезишлари керак. Шунингдек, улар ташқи электромагнит энергияни самарали ютиб, атрофдаги биологик объектларга иссиқлик каби узатади. Масалан, ташқи электромагнит майдонда қиздирилган НЗлар гипертермия агенти сифатида қўлланилади. Бу агент, ўситмали хужайраларга иссиқлик энергиянинг етарли дозасини етказди. Ёки бунақа магнит НЗлар, химия, нур ва лазер терапия самарадорлигини ошириш воситаси ҳисобланишади. Бунда ўситмали тўқимани маълум даражада қиздириш, касалланган соҳанинг самарадор парчаланишига олиб келади.

Магнит гипертермия учун зарралар юқори SAR(specific absorption rate) характеристикага эга бўлиши керак. Бундай зарралар ўзгарувчан магнит майдонда тезроқ қизиш имконига эгадир. Маълумки, рак хужайралари $42 \div 43^\circ\text{C}$ температурада парчаланadi.

Магнит суюқлик НЗлари томонидан электромагнит энергияни ютиш тезлигини ифодаловчи SAR - характеристикасини тадқиқоти - магнит суюқлик гипертермияси препаратлари паспортизацияси учун муҳим ҳисобланади. Кюри температураси, солиштирма магнитланишнинг туйинган қиймати, заҳарлилик ва бошқа катталиклар билан бир қаторда, SAR – характеристика магнит суюқликнинг медицинада қўллаш имконияти самарадорлигини ифодалайди.

Магнит суюқлик гипертермия(МСТ) учун магнит препарат ишлаб чиқиш керак. Бу препарат - юқори SAR – характеристикали, Кюри температураси $44 \div 45^\circ\text{C}$ бўлган, биологик мос парамагнетик НЗли суспензиядир. Ҳозирда магнетит асосида(Fe_2 нинг марганец ва рух билан аралашмаси, Fe_3 нинг гадолиний) супермагнит зарралар яратилган. Солиштирма магнитланишнинг туйиниш қиймати ва солиштирма магнит қабул қилувчанлик қийматининг озгина ўзгариши ҳисобидан, магнетитнинг Кюри температураси 575°C дан 70°C гача пасайтиришга эришилди[7]. Магнетикнинг ўзгарувчан магнит майдонида қайта магнитланиш энергияси:

$$dA = -\mu_0 H dB \quad (3)$$

Магнит майдон индукцияси:

$$B = -\mu_0 (H + M) \quad (4)$$

$$dA = -\mu_0 H dH - \mu_0 H dM \quad (5)$$

Цикл ҳолатида: $\mu_0 H dH = 0$ ва $dA = -\mu_0 H dM$

M, H, T - $M(H, T)$ системанинг ҳолат параметрлари. H , M -магнит майдон кучланганлиги ва моменти. T -температура. Температура ва магнит майдон кучланганлигининг ўзгариш шароитида:

$$\delta A = -\mu_0 H \left[\left(\frac{\delta M}{\delta H} \right)_T dH + \left(\frac{\delta M}{\delta T} \right)_H dT \right] \quad (6)$$

$$\delta Q = c(H, T)dT + g(H, T)dH \quad (7)$$

$$\delta U = \delta Q - \delta A = \left[c + \mu_0 H \left(\frac{\delta M}{\delta T} \right)_T \right] dT + \left[g + \mu_0 H \left(\frac{\delta M}{\delta H} \right)_T \right] dH$$

$\delta U - U(H, T)$ функциянинг тўла дифференциали. U -потенциал энергия.

$$\delta A = \left(\frac{\delta U}{\delta H} \right)_T dH + \left(\frac{\delta U}{\delta T} \right)_H dT$$

$$\left(\frac{\delta U}{\delta T} \right)_H = c + \mu_0 H \left(\frac{\delta M}{\delta T} \right)_H$$

$$\left(\frac{\delta U}{\delta H} \right)_T = \mu_0 T \left(\frac{\delta M}{\delta T} \right)_H + \mu_0 H \left(\frac{\delta M}{\delta H} \right)_T \quad (8)$$

Берилган тенгламалардан келиб чиқадики, магнит майдони ўзгариши, H нинг қизишига - онкологияда қўлланиладиган локал магнит гипертермияга олиб келади. H лар ўлчамларининг камайиши, гистерезис сиртмоғисиз суперпарамагнит системаларнинг устувор бўлишига олиб келади. Масалан, суперпарамагнит SPIO мисол бўлади. Терапевт мақсадларда ишлатиладиган магнит H лар ферромагнит, ферримагнит ва суперпарамагнит материаллардан иборат бўлиши мумкин. Уларнинг асосий афзаллиги - ташқи магнит майдон воситасида, организмда уларнинг ҳаракатини контактсиз бошқариш имконидир. Медицинада энг тарқалгани, шпинел(магнетит, маггемит) структурали темир - оксид асосидаги H лардир.

Гипертермия - ракни даволашда перспектив ёндашиш ҳисобланади. Қизитишнинг турли методлари(масалан, иссиқ сувдан фойдаланиш, сиғимли ва индукцион гипертермия)идан фойдаланиш аллақачон маълум бўлган ва фойдаланиб келинган. Долзарб муаммо: ўситманинг фақат локал соҳасини қиздириб, атрофдаги соғлом тўқималарга зарар етказмаслик ҳисобланади. Бир қатор тадқиқотчилар “ички ҳужайра” гипертермиясини таклиф этилган. МСГ мия ўситмасини даволаш учун қўлланилган. МСГ қуйидагиларни ўз ичига олади:

- Ферромагнит ёки суперпарамагнит зарраларни зситма тўқимага киритиш.

- Кейин ўзгарувчан ташқи магнит майдонда H лар иссиқлик ишлаб чиқаради.

Берлиндаги 2 та клиника медиклари, ракка қрши терапиянинг янги методини синовдан ўтказдилар. Бунда рак ҳужайралари темир зарралар ва

иссиқлик воситасида бузилади. Бу метод магнит - суюқлик гипертермия номини олди. Бу метод авваламбор, бош миянинг ўситмасининг энг оғир формаси - глиоблостоманинг терапиясига мўлжалланган.

Бу метод шундан иборатки, ўситмали тўқимага, микроскопик зарраларни ўз ичига олган суюқлик ютилади. Кейин ўситма ташқи магнит майдон таъсирида қуйилади. Натижада темир НЗлар 45 °С гача қиздирилади. Бундай қиздириш ўситмали тўқимани бузади ва бир вақтда кейинги нур терапия эффективлигини оширади. Лекин бу даволаш усули, рақ касаллиқнинг бошланғиқ стадияларида эффектив бўлмоқда. Темир НЗлари, юқори сезгир электрон – навигацион системалар воситасида ўситмага боради. Бу глиоблостомани даволашни ўтказиш имконини беради. Глиоблостома миянинг тўқималарига чуқур киради ёки ҳаракат-товуш учун жавоб берадиган мия соҳалари билан ёнма-ён жойлашади.

МСБ методи 20 йилдан буён ривожланмоқда ва тажрибадан муваффақиятли ўтган. Магнит гипертермияда давом этадиган тадқиқотлар, баъзи ўзига хос магнит зарраларни ҳосил қилиши ва фойдаланишга асосланган. Бу магнит зарралар ўз температурасини бошқариш хусусиятига эга бўлиб, бу температурада улар ташқи магнит майдонда қиздиришга эришилади. Гипертермия учун идеал температура 43-45 °С тенг бўлиб, бу диапазонда магнит НЗларнинг Кюри температураси берилган[8].

Нодир ер металлари НЗларининг оптик хоссалари(ёруғликни ютиш ва люминесценция) кўп ҳолатларда, НЕ ионларнинг 4f - электронлари энергетик ионлари орасидаги ўтиш билан боғлиқдир[9]. Шунингдек, Gd НЗлар магнит хоссаларга эга ва магнит - резонанс томография(МРТ)нинг контраст агенти сифатида фойдаланиш перспективага эгадир. Ҳозирда МРТда гадолиний хелатлари кенг қўлланилади. Gd_2O_3 , $GdPO_4$ каби НЗларни қўллаш ЯМР-сигналларни анча кучайтиради. НЗ сиртига турли қопламаларни суриш мумкин, хужайрадаги керакли нишонни таниб оладиган группаларни бириктириши мумкин. Масалан, флуорфор(Gd_2O_3)ни НЗлар сиртига суриш, қўшимча флуоресцент тасвирни олишга имкон беради. Биомос декстран қопламали $GdPO_4$ каби НЗларни ўситмаларни кузатишда фойдаланилади. Бунда НЗлар қонда узоқ вақт қолиб, ўситма соҳасида киришади ва унда ушланиб қолади.

ХУЛОСА

Медицинада қўлланиладиган био-НЗлар, онкологик ва бошқа касалликларни диагностикаси ва терапиясида, жараёнларни реал вақт давомида қайд қилишда ишлатилади. Шунингдек, НЗлар билан боғланган биоматериалларни тананинг турли қисмларига(масалан, ўситмали хужайра)

етказди. Бу етказишнинг мақсадли йўналтирилганлиги, физикавий куч(магнетик) орқали ёки антижисм НЗлар сиртига конъюгирования ёрдамида таъминланади. Био НЗ сифатида, ферромагнит суюқликлар, липосомалар, магнит липосомалар ва полимерлар киради. НЗнинг ўлчами, унинг хоссасини сезиларли равишда белгилаб берадиган критик параметр ҳисобланади. Ўлчамга боғлиқ равишда, НЗнинг хоссалари ҳам ўзгариши мумкин. Масалан, магнит, захарлилик, адсорбцион ва бошқа хоссалари. Таъкидлаш керакки, НЗлар ўлчамлари, магнит НЗнинг хоссасини белгилайдиган ягона параметр ҳисобланмайди.

Ҳозирда шундай парадокс кузатилади: минглаб тадқиқотчилар янги магнит НЗларни синтезлашади, уларни ўрганишади, янги сиртий актив модда яратишади. Лекин глиомани комплекс доволашда магнит НЗларни қўллаш унчалик тарқалмаган. Диагностикада темир оксиди асосида контраст модда қўлланилади. Магнит резонанс томография(MPT)да 0.5÷7 Тл, индукцияли магнит майдоннинг қўлланилиши, магнит НЗ асосида янги контраст агентларнинг ишлаб чиқишни талаб қилади.

Ҳозирги вақтда нанотехнология физика, химия ва биология соҳасида илмий натижаларни бирлаштирувчи, приоритет тадқиқот йўналиши сифатида қаралади. Бу йўналиш катта потенциалга эга бўлиб, уни амалга ошириш, инсон ҳаётининг ҳамма фаолиятини қамраб олади. Нанобиология соҳасида замонавий тадқиқотларнинг йўналиши, субҳужайра даражасидаги тирик системаларни аниқроқ бошқаришга ёндашувни ишлаб чиқариш ҳисобланади. Ҳозирда турли ксалликлар эффектив терапияси учун юқори сезгир диагностикаси ўтказиш учун имконият очилмоқда. Кўп сонли янги материаллар синтезланмоқда ва уларнинг биотехнологияда қўллаш бўйича янги ёндашувлар таклиф қилинмоқда. Бу билан бир қаторда, амалий медицинада қўллаш учун ишлаб чиқилган конструкцияларни мукамаллаштириш вазифалари бажарилмоқда.

REFERENCES

1. Суздалев И.П. (2005). Нанотехнология: физико-химия нанокластеров, наноструктур и наноматериалов. М.:Комкнига.
2. Schillinger U., Brill T. (2005). Advances in magnetofection-magnetically guided nucleic acid delivery. J.Magn. Magn. Mater 293(2005) 501-508
3. Pankhurst Q. A., Connolly J. (2003). Application of magnetic nanoparticles in biomedicine. J.Phys. D.Appl. Phys 36(2003) 167-181

4. Gu H., Xu K. (2003). Biofunctional magnetic nanoparticles for protein separation and pathogen detection. J. Of the American Chemical Society Chem Commun 1(2003), 941-949
5. Berry C., Curtis A.(2003). Functionalisation of magnetic nanoparticles for application in biomedicine. J.Phys. D.Appl. Phys 36(2003)
6. Bouzigues C(2011). ACS Nano 5, 8488(2011)
7. U.V.Valiev, U.R.Rustamov, B.Yu.Sokolov(2002). Features of Circularly Polarized Luminescence of the Paramagnetic Garnets $Y_3Al_5O_{12}:Tb^{3+}$ and $Y_3Al_5O_{12}:Ho^{3+}$ in Magnetic Field. Phys.Stat.Sol.(b). 1(2002), 98-105.
8. Никофоров В. Н.(2005). Магнитная гипертермия. Известия ВУЗов. Сер. Физика. 9(2007) 60-72
9. U.V.Valiev, J.B.Gruber, B.Zandi, U.R.Rustamov(2005). Magnetooptics of quintet states of Tb^{3+} ion in terbium-yttrium aluminium garnet. Phys.Stat.Sol. (b).- 4(2005), 933-946.

ЎЗБЕКИСТОНДА ЭЛЕКТРОН ТИЖОРОТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЧИМЛАРИ

Зулфия Худайберган қизи Носирова

ТАТУ Менежмент ва Маркетинг кафедраси ассистенти

nosirovazulfiya93@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Ўзбекистонда электрон тижоротни аҳамияти, Ўзбекистон электрон тижоротни ривожланишида ривожланган давлатлар тажрибаси фойдаланиш муҳимлиги ҳамда электрон тижоротни ривожлантиришдаги муаммолар, уларнинг ечимлари келтириб ўтилган.

Калит сўзлари: Электрон тижорот, электрон тўдовлар, ахборот коммуникация технологиялари, интернет, ривожланган давлатлар, тажрибаси, муаммолар.

CHALLENGES AND SOLUTIONS IN THE DEVELOPMENT OF ELECTRONIC TRADE IN UZBEKISTAN

Zulfiya Khudaybergan kizi Nosirova

Assistant of the Department of Management and Marketing TUIT

nosirovazulfiya93@gmail.com

ABSTRACT

In the state the importance of electronic commerce in Uzbekistan is clarified, the importance of the development of electronic strands in the development of electronic commerce in Uzbekistan, as well as the problems of the development of electronic commerce in Uzbekistan.

Keywords: E-commerce, e-commerce, information and communication technologies, the Internet, developed countries, experience, problems.

КИРИШ

Ҳозирги даврнинг муҳим масаласи, электрон тижоратнинг мавжуд имкониятларни аниқлаш ҳамда янги иқтисодий муҳит шароитида содда, ишчан ва ҳаётий электрон тижорат стратегияси асосида, имкониятлардан самарали фойдаланиб энг юқори фойдалилик даражасига чиқиш ҳисобланади.

Шу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев такидлаганларидек: “Биз мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотларнинг

асосий мақсади инсон, унинг эҳтиёж ва манфаатларини таъминлашдан иборат бўлган энг муҳим устувор вазифаларни муваффақиятли амалга оширишнинг ҳал қилувчи шарти айнан шунда мужассам, деб биламиз”. Этижорат бизнес юритишнинг янги шакли эканлигини алоҳида таъкидлаш керак. Электрон тижоратнинг керакли ресурслароқимини самарали бошқаришда, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланишда, жараёнларини олиб боришда вақтдан ётиш ҳисобланади. Ҳозирги қаттиқ рақобат шароитида ҳар бир бизнес фаолиятини олиб бораётган субъектлар электрон тижорат имкониятларидан фойдаланишга мажбур. Барча ташкилотлар электрон тижоарт ёрдамида бўлғуси исътемомчиларлар, мол етказиб берувчилар ва буюртмачилар билан web тизими орқали алоқа ўрнатиш, савдо битимларини амалга ошириш учун керакли ҳужжатларни электрон кўринишда айирбошлаш, товар ва хизматлар сотилиши ва етказиб берилишини назорат қилиш, товар рекламаси ва хариддан кейинги қўллаб-қувватлаш ва харид учун электрон тўловни амалга ошириш масаларини арзон ва қулай амалга ошириш мумкин. Шунинг учун электрон тижорат ҳфётимизнинг ажралмас қисмига айланиб борапти.

Ривожланган давлатлар электрон тижоратнинг имкониятларини ва истиқболларини аниқ ҳис қилган ҳолатда бу соҳанинг ривожланишига етарлича инвестиция ажратяптилар. Ривожланган давлатларда электрон тижорат бу мамлакатларнинг ялпи миллий маҳсулотларида салмоқли ўрин эгаллайди. Ривожланган давлатлар бу соҳани янги иқтисодий тизим сифатида қарай бошлашди ва бу соҳада етакчи ўринни эгаллаш мақсадида электрон тижоратни ўргана бошлашди. Электрон тижоратни ривожлатиришга ҳалақит берадиган тўсиқларни ечиш механизмларни ишлаб чиқишган. Европа Иттифоқи бу борада ўзининг “Электрон Европа”(e-europe)лойиҳасини ишлаб чикди. Бу лойиҳа Европа Иттифоқини келажакда янги иқтисодий тизимдаги ҳолатини яхшилашга муҳим рўл ўйнайди. Ривожланаётган давлатларда электрон тижоратни мамлакатнинг экспорт салоҳиятини оширувчи асосий жараён деб билишади. Бу давлатлардаги кичик бизнес вакиллари электрон тижоратнинг аҳамиятини секинлик билан англашмоқда. Шунини инобатга олиб, ривожланаётган давлатлар ҳукуматлари электрон тижорат ривожланишига туртки бўладиган асосий ахборот коммуникация технологиялари инфраструктурасини ривожлантиришга эътиборларини қаратмоқдалар.

Ўзбекистонда ҳам электрон тижорат жадал суръатлар билан ривожланишига гувоҳ бўляпмиз. Охирги йилларда ҳукуматимизнинг бу соҳанинг муҳимлигини англаган ҳолда олиб бораётган ислохотлари Ўзбекистонда ҳам электрон тижоратнинг ривожланишига сабаб бўлмоқда.

Электрон тижорат мамлакатимиз ривожланишида муҳим аҳамият касб этади. Шунингдек, бу соҳа ривожланишига халақит берадиган тўсиқларни бартараф этиш зарур.

Шу билан бирга электрон тижорат мамлакатимизда фаолият олиб бораётган бизнес вакилларининг имкониятларини мислсиз даражада оширишдаги роли катта. Вақт ўтган сайин мамлакатимиздаги бизнес субъектларининг электрон савдоларга қизиқиши кескин ошмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ МЕТОДОЛОГИЯ

Электрон тижорат ва унинг моҳияти кўпгина иқтисодчи олимлар томонидан ўрганиб чиқилган бўлиб, улардан А.В Юрасов, Ж.С.Вестланд, Т.К.Кларк, Д.Козьелар электрон тижорат ва унинг моҳиятини, М.Рамзаев, П.Чужанов, В.Тарасовлар электрон тижоратнинг ривожланган ва ривожланаётган давлатлар иқтисодиётидаги ўрни, В.В Сенкевин, Н.И. Геращенко ва бошқалар электрон тижоратни бошқаришда давлатнинг роли бўйича илмий тадқиқотлар олиб борганлар.

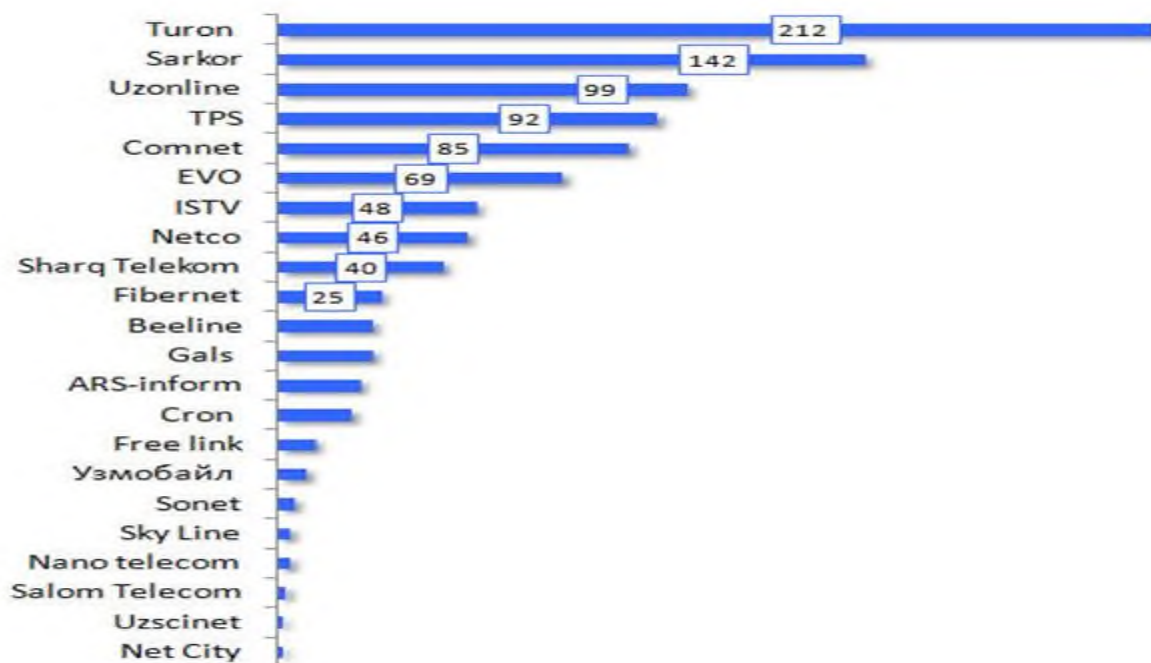
Шунингдек, Ўзбекистонда электрон тижоратни ривожлантириш масалалари ва истиқболлари бўйича А.Н.Арипов, Х.А.Мухитдинов, М.М.Махмудов, Т.К.Иминов, Н.Юсупова, Б.Эргашев, С.Авганбаев, Р.И. Исаев, А.Р. Валиев ва бошқалар илмий тадқиқот ишларида кўриб чиққанлар.

НАТИЖАЛАР

Бозор муносабатларига ўтиш ҳозирги кунда кўпчилик давлатлар ижтимоий-иқтисодий тараққиёт дастурининг асосий мазмунини ташкил этади. Жаҳон бозорларида рақобат тобора кучайиб бораётган бугунги шароитда иқтисодиётнинг рақобатдошлигини тубдан ошириш, маҳсулот чиқарадиган корхоналарни қўллаб-қувватлашни кучайтириш, фаолиятидаги иштирокини ҳар томонлама рағбатлантириш устувор аҳамият касб этади. Электрон тижоратни ривожланиши бу фаолиятни қонуний бошқаришда бир қатор ечилмаган масалаларни вужудга келтиради.

Ўзбекистонда интернет тезлиги ва бу борада провайдерлик хизматларини ташкил этувчилар, уларнинг кўрсатаётган хизмат сифатлари борасида муаммолар борлиги ҳеч кимга сир эмас. «Потребители.Uz» сайти Ўзбекистонда қайси интернет провайдерлар хизмати истеъмолчиларнинг бирмунча бўлса-да эътирофига сазоворлигига қизиқиб кўрди ҳамда Ўзбекистондаги интернет-провайдерларининг ўзига хос рейтингини тузиб чиқилди.

Рейтингни тузишда 2019 йил январидан 2020 йил февралга қадар қайд этилган сўровларга фойдаланувчилар томонидан қолдирилган изоҳлар ва тавсиялардан фойдаланилган. (1-расм.)

1-расм Ўзбекистонда энг оммабоп бўлган интернет-провайдерлар

Унга кўра, ўтган бир йилдан ортиқроқ вақт мобайнида гуруҳда 112 марта «яхши провайдерни», деган мавзу муҳокамага ташланган. Бунда, бу каби муурожаатларга биринчи бўлиб, «бизда яхши провайдерлар» жавоб беришган бўлса, бошқалари ўз провайдерларининг сифатсиз хизмат кўрсатишидан нолишган. Албатта, маслаҳат берганлар ва ўзлари фойдаланаётган провайдерларни мақтаганлар ҳам бўлган. Сифатли хизматларини таклиф қилган провайдер вакилларининг ҳам қайдлари кўзга ташланган. Рейтинг тузувчилари истеъмолчилар қайси провайдерни кўпроқ олқишлагани ёки тавсия қилганини аниқлашган. Шундай қилиб, жами тавсиялар сони 972тани ташкил этган. Олинган маълумотлардан рейтинг жадвали тузиб чиқилди. Шундай қилиб, Потребитель.уз таснифига кўра, Turon Telecom, Sarkor, Uzonline энг яхши провайдерлар деб топилди. Қуйида ушбу рейтинг натижаси билан танишиш мумкин. 2018 йилда Ўзбекистондаги интернет провайдерлар фаолиятига доир ўз сўровини натижасида тузилган.

Ҳозирги кунда электрон савдонинг асосий маҳсулотлари озиқ-овқат маҳсулотлари, ишлаб чиқариш маҳсулотлари ва информацион маҳсулотлар ҳисобланади. Аслини олганда фирмаларнинг фаолиятини рақамли кўринишда

олиб бориши янгилик эмас. Қуйида 1-жадвалда электрон тижоратнинг анъанавий савдо турларидан фарқи

1- Жадвал. Электрон тижоратнинг анъанавий савдо турларидан фарқи

№	Электрон тижорат	Анъанавий тижорат
1.	Харидор ўзига қулай вақт, жой ва тезликда маҳсулотни танлаш ва сотиб олиш имкониятига эга	Харидор вақт ажратиб, транспорт воситасида айтилган манзилга бориб харид қилиш керак
2.	Савдо-сотиқ фаолиятини иш фаолияти билан бирга параллел равишда, яъни ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда олиб бориш имконияти	Савдо сотиқ алоҳида фаолият бўлиб, ундан ташқари бошқа фаолият билан банд бўлиш имкони йўқ
3.	Кўп сонли харидорларнинг бир вақтнинг ўзида бир нечта фирмаларга мурожаат қила олиш имконияти	Мурожаат қилувчи харидорлар сони чекланган бўлиши
4.	Керакли маҳсулотларни тезликда излаб топиш ва ушбу маҳсулотлар мавжуд бўлган корхоналарга мурожаат қилишда техника ва транспорт воситаларидан самарали фойдаланиш имконияти	Керакли маҳсулот излашда бир қанча муаммолар мавжудлиги, масалан, вақт сарфлаш, техник ва транспорт воситаларидан унумли фойдаланмаслик
5.	Харидорнинг яшаш жойи, соғлиғи ва моддий таъминланиш даражасидан қатъий назар ҳамма қатори тенг ҳуқуқли маҳсулот сотиб олиш имконияти	Харид қилиш харидорнинг соғлиғи, моддий таъминланганлигига боғлиқ бўлади
6.	Ҳозирги кундаги мавжуд жаҳон стандартларига жавоб берадиган маҳсулотларни танлаш ва сотиш имконияти	Бозорда таклиф этилаётган товар ассортименти билан чекланган бўлади
7.	Электрон тижоратда савдони ташкил қилиш корхоналарнинг рақобатини кучайтиради, монополиядан чиқаради ва маҳсулотларнинг сифатини ошириш имкониятини беради	Анъанавий савдода рақобат чекланган бўлади, бу ўз навбатида сифатни ошириш ва нархни барқарорлашувига тўсқинлик қилади

Қисқа вақт ичида ҳаётимизга, деярли ҳар бир оилага энг замонавий мобил телефонларнинг бир неча янги авлоди, юқори технологиялар асосида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар кириб келди. Бугун биз бу нарсаларга унчалик эътибор ҳам бермаймиз ва уларни одатдаги буюмлар сифатида қабул қиламиз. Энг

муҳими, ушбу маҳсулотларнинг аксариятини халқаро миқёсда катта нуфузга эга бўлган

МУҲОКАМА

Ўзбекистон ҳукумати томонидан иқтисодийнинг барча соҳалари ва тармоқларини эркинлаштириш жараёни изчиллик билан амалга оширилмоқда ҳамда иқтисодий ислохотларни янада чуқурлаштириш, электрон тижоратни ривожлантириш устувор йўналиш қилиб белгиланган. Электрон тижорат тушунчаси фақатгина биз биладиган электрон воситалар орқали савдо-сотиқ фаолиятини билдирмайди. Бу тушунчага яна товар ва хизматларга талабни яратиш, савдо амалга оширилгандан сўнг миқдорларга қўшимча хизматлар кўрсатиш, ҳамкорлар орасида ўзаро ҳаракатларни енгиллаштиришлар ҳам киради. Электрон тижоратда давлат, хом-ашё етказиб берувчилар, сотувчилар, истеъмолчилар, ишлаб чиқарувчилар иштирок этиши мумкин. Электрон тижорат корпоратив, интернет, ва тижорат тармоқлари ичида амалга оширилади. Интернет электрон тижоратнинг бутун дунёда тарқалиши учун қулай замин яратган бўлсада, электрон тижорат ривожланишининг ахборот технологиялари нуқтаи назаридан бу восита оптималлик ўрнини эгаллаб олмайди. Бироқ айнан интернет электрон тижорат ривожланишига катта туртки бўлди ва нафақат катта корпорациялар, балки кичик ва ўрта тадбиркорларга ва алоҳида шахсларга ҳам ушбу тижоратнинг бевосита иштирокчисига айланиш имконини берди.

Натижада мамлакатимизда ахборот коммуникация технологиялари юқори даражада рақамлаштирилди, интернетга уланиш тезлиги мутассил равишда ўсиб борди ва улардан фойдаланиш учун қулай шароитлар яратилди. Зеро, хорижий мамлакатлар тажрибасидан маълумки, электрон тижоратнинг ривожланишига интернетдан фойдаланувчилар сони аҳолининг 20-25 фоизини ташкил этганда эришиш мумкин. “Электрон тижоратни амалга оширишда тўловларни ўтказишни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ҳукумат қарорининг қабул қилиниши банк миқдорларига масофадан туриб хизмат кўрсатишни ривожлантиришни ҳам кўзда тутди. Маълумки, электрон тижоратнинг технологик асосини ахборот коммуникация технологиялари ташкил этади. Бугунги кунда мамлакатимизни рақамлаштириш даражаси юз фоизни ташкил этиб, йил сайин тадбиркорлик субъектлари ва фуқароларнинг компьютер билан таъминланганлик даражаси, интернет тармоғида абонентлар сони, шаҳар ва қишлоқларимизнинг умумий интернет қамрови ошиб бормоқда, сўзсиз бу ижобий тенденция. Бироқ, таҳлилий маълумотлар интернет орқали электрон тижорат тизимидан фойдаланган ҳолда товарларни харид қилиш,

хизматлар кўрсатиш даражаси, яратилган технологик имкониятлар билан ундан тижорат ишларида фойдаланиш ўртасида кескин тафофут борлигидан дарак бермоқда.

Электрон тижоратнинг мақсади ахборот тизимада ахборотни тезкор айланишини, умумий фойдаланишдаги тармоқлар орқали транзакцияларни ўтказиш билан боғлиқ бўлгани боис, унинг истиқболи бизнес субъектлари томонидан харидорларга ишончли ва кафолатланган хизматларини кўрсата олишига бевосита боғлиқдир. Бундай ташқари, бошқа факторлар, яъни мамлакат иқтисодиёти юксаклиги, фуқароларнинг даромати ошиб бориши, қолаверса, киши вақтни қиймат билан боғлаб, ўз вақтини пул ва товар сингари баҳолай олишига ҳам боғлиқ ҳолдир.

Шундай экан, электрон тижорат бозорини ривожлантириш масаласи АКТ имкониятларидан самарали фойдаланиб давлат ва бизнес ҳамкорлиги, асосан, бизнес субъектлари фаоллиги боғлиқ ҳолдир. Жамоатчилик ўртасида кенг тушунтириш ишларини олиб бориш (ТВ-Р, акциялар), соҳа учун ахборот технологиялари ва тижорат ишларидан боҳабар мутахассиларни (IT-тижоратчи) тайёрлаш, реклама, маркетинг ишлари сифатини ошириш, интернет-магазинлар, интернет-витраналар, товарларни харидорларга етказиб берувчи курьерлик хизматлари ташкил этиш, муҳим масалалардан бири бўлмиш, бизнес томонидан тижорат ишларида ахборот хавфсизлигини таъминлаб ва шу орқали харидорларга ишончли ва кафолатланган хизматларни таклиф этилиши ва бошқа жиҳатлар соҳа ривожига позитив тўртки бўлиб хизмат қилади. Электрон тижорат ривожини белгиловчи, харидорлар ишончини мустаҳкамловчи факторлардан бири ахборот хавфсизлиги масаласи ҳисобланади. Айнан шу боисдан, мазкур қонунда ахборот ҳимояси ахборот хавфсизлиги масалаларига оид нормалар, яъни электрон ҳужжат ва электрон хабарларни мазмунини, улардан фойдаланиш тартибини ўзгартирмаслик, учинчи шахсларга юбормаслик, шахсга доир маълумотларни рухсатсиз фойдаланишдан ҳимоя қилиш чораларини таъминлаш, шу жумладан, ҳуқуқий оқибатлар учун жавобгарлик каби нормалари ҳам қонунда мустаҳкамланди. Харидорлар ва сотувчи-тадбиркорлик субъектлари учун ҳам янгилик ва қулайлик келтирувчи қонундаги нормалардан бири бу жисмоний шахслар учун электрон ҳужжатларда электрон рақамли имзодан фойдаланиш бўйича қатъий талаб бекор қилиниб, жисмоний шахсларга электрон рақамли имзонинг бир марталик идентификаторидан фойдаланишга рухсат этилганидир. Электрон тижорат иштирокчиси бўлмиш жисмоний шахсга акцептти электрон хабар тарзида амалга ошириш ҳуқуқини берувчи прогрессив норма киритилиши нафақат харидор-фуқароларга қулайлик бўлиб, иккинчи томондан, товар

сотирили муносабати билан сотувчи-тадбиркорга ҳам улкан иқтисодий самара келтиради, товар ва пул айланмасига ижобий таъсир қилиб, қолаверса соҳа ривожига жиддий туртки бўлиб хизмат қилади.

ХУЛОСА

Ушбу мақолада инсоният тараққиётининг бугунги босқичида ахборот ва интернет технологиялари иқтисодий юксалишнинг муҳим фактори сифатида ҳаётимизнинг барча жабҳаларига кенг жорий этилмоқда. Шу боис, электрон тижорат ривож топиб, глобал иқтисодий фаолликнинг асосига айланмоқда. Бозор муносабатларига ўтиш ҳозирги кунда кўпчилик давлатлар ижтимоий-иқтисодий тараққиёт дастурининг асосий мазмунини ташкил этади.

Жаҳон бозорларида рақобат тобора кучайиб бораётган бугунги шароитда иқтисодиётнинг рақобатдошлигини тубдан ошириш, маҳсулотларнинг савдо жараёнларни қўллаб-қувватлашни, жараёндаги электрон тўловларни ҳар томонлама қулай амалга ошириш устувор аҳамият касб этади. Электрон тижоратдан тўғри фойдаланиш, унинг самарасини янада ошириш, электрон тижорат жараёнларини сифат жиҳатидан замон талаблари даражасига кўтаришни бугун ҳаётнинг ўзи талаб этмоқда.

Электрон тижорат асосий фойда берадиган жиҳати у иқтисодий самарадорликни оширади. Иқтисодий самарадорликни оширишда электрон тижоратнинг қуйидаги жиҳатлари билан ёрдам беради:

- Электрон тижорат орқали вақтни анчага тежаш;
- Электрон тижорат иштирокчиларининг фаолиятини тезкор ва анча тежаш имкониятини беради;
- Глобал ахборот алмашишнинг кам харажатли усули ҳисобланади;
- Анча кам харажатли усуллардан ҳисобланади;
- Истеъмолчиларга кам харажат ва кам вақт ҳамда қулайлик билан хизмат кўрсатиш имкониятини беради.

Юқоридаги сабаблардан кўриш мумкинки, электрон тижорат харажатларни асосан камайтиради ва харажатларни пасайишига таъсир қилади. Бозор иқтисодиётида фирмалар иқтисодий самарадоликни оширишга ҳаракат қиладилар. Бу нарса электрон тижоратга эҳтиёжни янада ортиради. Тўлов тизмларнинг ўзгариши ҳам электрон тижоратнинг ривожланишига анча таъсир қилди. Иқтисодда пул массасининг ошиши, пул ҳаракатининг тезлаши, пулнинг ҳаракат географиясининг кенгайиши электрон тўлов системаларига эҳтиёжни яратди. Ҳозирда АҚШ да мавжуд пулларнинг 90 % ига яқини электрон

кўринишга эга. Бундан кўриниб турибдики, электрон тўлов системаларга талаб электрон тижоратнинг ривожланишига сезиларли таъсир қилди.

Электрон тижорат анъанавий иқтисодий фаолиятга нисбатан бир қатор устунликлар эга. Бу фарқни бир қанча параметрларни таққослаш орқали сезиш мумкин. Анъанавий усулда иқтисодий фаолият олиб бориш он-лайнрежимда иқтисодий фаолият олиб боришдан кўра анча қимматлиги сезилади.

Электрон тижорат ёрдамида қуйидаги масалаларни ечиш мумкин:

- Мижозлар, мол етказиб берувчилар ва буюртмачилар билан веб тизими орқали алоқа ўрнатиш;
- Савдо битимларини амалга ошириш учун керакли ҳужжатларни электрон кўринишда айирбошлаш;
- Товар ва хизматлар сотилиши ва етказиб берилишини назорат қилиш;
- Товар рекламаси ва хариддан кейинги қўллаб -қувватлаш;
- Харид учун электрон тўловни амалга ошириш.

Бу имкониятлардан самарали фойдаланиш, уларни янада такомиллаштириш, ҳар бир масалага алоҳида эътибор билан ёндашиш корхона фаолиятини янада ривожлантириш ва иқтисодий самарага эришиш учун муҳим замин яратади. Электрон тижорат керакли ресурслароқимини самарали бошқаришда, ресурслардан тежамкорлик билан фойдаланишда, фаолиятларини олиб боришда вақтдан ютишда, миждозлар билан ишлашда информацион тўсиқларни бошқаришдаэнг асосий инструмент ҳисобланади. Ҳозирги қаттиқ рақобат шароитида ҳар бир бизнес фаолиятини олиб бораётган субъектлар электрон тижорат имкониятларидан фойдаланишга мажбур. Ҳозирда электрон тижоарт ёрдамида бўлғуси миждозлар, мол етказиб берувчилар ва буюртмачилар билан web тизими орқали алоқа ўрнатиш, савдо битимларини амалга ошириш учун керакли ҳужжатларни электрон кўринишда айирбошлаш, товар ва хизматлар сотилиши ва етказиб берилишини назорат қилиш, товар рекламаси ва хариддан кейинги қўллаб-қувватлаш ва харид учун электрон тўловни амалга ошириш масаларини арзон ва қулай амалга ошириш мумкин.

Электрон тижоратнинг мақсади ахборот тизимада ахборотни тезкор айланишини, умумий фойдаланишдаги тармоқлар орқали транзакцияларни ўтказиш билан боғлиқ бўлгани боис, унинг истиқболи бизнес субъектлари томонидан харидорларга ишончли ва кафолатланган хизматларини кўрсата олишига бевосита боғлиқдир.

Ушбу мақсадга эришиш учун қуйидаги вазифалар аниқландик электрон тижоратнинг пайдо бўлиши ва унинг моҳиятиёритиш, электрон тижоратнинг ривожланишида бозорининг структураси ўрни ўрганиш, иқтисодиётда электрон

тижорат системасининг ривожланишига таъсир этувчи омиллар ўрганиш, электрон тижорат ривожланишининг ҳолати таҳлили этиш каби вазифаларни ҳал этиш керак.

Ўзбекистонда электрон тижоратни ривожлантириш, фойдаланувчиларни кўпроқ жалб этишда олиб бориладиган чора тадбирлар ва амалий тавсиялар электрон тижоратда ҳам қўлланилиши мумкин.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг "Халқ сўзи", 2018 йил 15 майдаги маърузасидан
2. Egerev I.A. Ishbilarmonlik qiymati: menejment san'ati. - M.: Delo, 2013 yil.
3. Abulqosimov HP, Rahimova D. va boshqalar. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish. T .: G.G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007 y
4. O'zbekiston Respublikasi "Рақобат тўғрисида"ги Қонуни 6 январь 2012 й
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning "Xalq so'zi" ma'ruzasidan, 2018 yil 15 may
6. Sh.M.Mirziyoevning 2018 yil 28 dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi
7. O'zbekiston: jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi, innovatsion taraqqiyot va milliy iqtisodiyot raqobatbardoshligini oshirish /O'zR FAIqtisodiyot instituti; A.F.Rasulevning tahriri ostida, - T.: KONSAUDITINFORM-NASHR, 2011
8. <https://psyera.ru/4580/principy-i-metody-upravleniya>
9. http://infomanagement.ru/lekciya/Principi_upravleniya

ЛИРИКАДА БАДИИЙ ОЛАМ ТАЛҚИНИ

Гўзал Умурова

Самарқанд давлат чет тиллар институти, филология фанлари доктори

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада шоира Зулфия шеърляти ҳақида маълумот берилади. Шоира Зулфия шеърларининг мавзу кўлами, образлар олами таҳлил қилинади. Шунингдек, шоира Зулфиянинг поэтик тимсол яратиш маҳорати шеърлари таҳлили орқали ойдинлаштирилади. Зулфия шеърларининг таҳлили шуни кўрсатадики, шеърларининг руҳи ва оҳангини, мазмуни ва йўналишини, авж пардасини, мақсад, ғоя ва идеалларини умуминсоний фикр ва туйғулар белгилайди. Шу маънода, Зулфия ижодининг ҳароратини таъминлаган омил ҳам ундаги жўшқин ва фаол инсонпарварлик, поэтик тимсол, гўзал туйғулар оламидир. Зулфия лирикаси теран тафаккур ва жўшқин ҳиссиёт вобасталигидан ҳосил бўлган шеърятдир. Мақолада шоира шеърятининг айнан шу жиҳатлари ўз ифодасини топган.

Калит сўзлар: лирик кечинма, қаҳрамон табиати, мавзу кўлами, образлар олами, поэтик тимсол, мавзу, ғоя.

INTERPRETATION OF THE ARTISTIC WORLD IN LYRICS

Gozal Umurova

Doctor of Philology, Samarkand State Institute of Foreign Languages

ABSTRACT

This article provides information about the poetry of the poetess Zulfiya. The thematic scope of the poems of the poetess Zulfiya, the world of images are analyzed. It is also clarified through the analysis of the poems of the poetess Zulfiya's mastery of creating a poetic image. An analysis of Zulfiya's poems shows that the spirit and tone, content and direction, climax, purpose, ideas and ideals of her poems are determined by universal thoughts and feelings. In this sense, the factor that provided the warmth of Zulfiya's work is the vibrant and active humanity in her, the poetic symbol, the world of beautiful emotions. Zulfiya's lyrics are poetry that is the result of deep thought and passionate emotion. These aspects of the poet's poetry are reflected in the article.

Keywords: lyrical experience, the nature of the protagonist, the scope of the theme, the world of images, the poetic emblem, the theme, the idea.

КИРИШ

Зулфия ижоди, у яратган поэтик асарлар ҳозирги ўзбек шеъриятида муайян аҳамиятга моликдир. Шоира Зулфия ижодида хотин-қизлар мавзусининг кўп жиҳатлари теран ёритилиши, севги ва ҳижрон мотивларининг ҳаққоний бадиий тадқиқ этилиши, тинчлик, халқлар дўстлиги ғояларининг анча тасирчан тараннум этилиши таҳсинга сазовор. Маълумки, Зулфия томонидан яратилган асарларида реалистик тасвир тамойиллари кучайганлиги ҳамда поэтик образлар олами кенгайганлигини кўрсатади. Ўзбек адабиётшунослигининг долзарб муаммоларидан бири санъаткорнинг ўзига хос, бетакрор бадиий оламини ўрганиш бўлиб, бу масаланинг теран атрофлича тадқиқ қилиниши ёзувчининг индивидуал маҳоратини кўрсатишга, унинг адабиётимиз тараққиётидаги ўрнини белгилашга хизмат қилади. Зулфиянинг поэтик фикрлаш тарзини жиддий ўрганиш, унинг асарларидаги образ ва образлиликнинг табиати, характерини яна ҳам тўлароқ очиш ўзбек шеъриятидаги катта бир туркум асарлар моҳиятини тушунишга имкон беради.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Зулфия шеърияти, шоиранинг поэтик тимсол яратиш, шоира бадиий олами борасидаги маҳоратини Н.Каримов, И.Ғафуров, А.Акбаров, О.Шарафиддинов, Ҳ.Умуров, О.Ҳожиева, М.Улугова, Н.Жабборов, Д.Тўраев каби адабиётшунос олимларимиз, ижодкорларимиз алоҳида таъкидлаганлар ва Зулфия ижодига юксак баҳо берганлар. Шунингдек, муаллифлигим остида нашр этилган “Шоира Зулфиянинг бадиий олами” [1] номли монографиямизда, “Зулфия лирикасида туйғулар тадрижи” [2], “Зулфия бадиий маҳоратининг баъзи қирралари” [3] каби мақолаларимизда шоира Зулфия бадиий олами ва унинг ўзига хос жиҳатлари таҳлил қилинган. Шу билан бирга, Зулфия ижодида кузатиладиган воқеликка янгича эстетик нуқтаи назардан ёндашиш тамойиллари, инсонпарварлик, фалсафийлик, образли фикрлашдаги ўзига хосликлар шоиранинг новаторлик изланишлари билан белгиланишини эътироф этганлар.

НАТИЖАЛАР

Зулфия шеърияти ҳиссий таъсирчанлиги, туйғулари розининг оригиналлиги, мушоҳада ва ифода тарзининг ўзига хослиги билан бетакрордир. Айниқса, ижодининг умумбашарийлиги ва замонавийлигини, асарларида садоқату вафо туйғулари инсонийликнинг бош мезони даражасига кўтарилганлигини кашф этиш ҳамон долзарбдир. Зулфия янги давр аёллар шеъриятининг маншаида туриб XX аср ўзбек адабиётининг аёл шоиралари

поэтик мактабини яратди. Ҳ.Худойбердиева, О.Ҳожиева, Г.Жўраева, Э.Охунова ва яна бошқа кўплаб шоиралар Зулфия ижодининг давомчилари саналадилар. Таъкидлаш жоизки, ҳозирги пайтда муайян шоир шеърларининг алоҳида ўзига хослигини ўрганиш билан боғлиқ қатор муаммолар ва уларнинг натижалари бугунга қадар яхлит ҳолда умумлаштирилмаганлиги кўзга ташланмоқда. Бундан ташқари, Зулфия бадиий олами тур спецификаси – лирик асар дунёси нуқтаи назаридан адабий-назарий жараён сифатида яхлитлаштирилган.

МУҲОКАМА

Эътибор берилса, XX аср ўзбек поэзиясида жаҳон шеърӣ мактабларининг ўрни ва таъсири беқиёс. Булар адабий алоқаларнинг мустаҳкамланишида ёрқин намоён бўлган.

Шоира гўзал ҳаётнинг муайян томонини бадиий тадқиқ қилар экан, у асосий эътиборини инсон қалбида кечаётган зиддиятлар, туйғулар товланишини ифодалашга қаратади. У инсон руҳий оламини ранг-баранг кўриниш вазиятларда бадиий тадқиқ этиб, шу орқали унинг яратувчилик, бунёдкорлик ҳамда борликдаги барча содир бўлган, бўлаётган воқеаларга масъулият ҳиссини оширишга интилади. Шу жиҳатлари билан шоира Зулфия Ҳ.Олимжон шеърларидаги баъзи поэтик ифодадарни лирик тасвир йўналишига сингдириб юборади:

Кеча жимжит: кўп гўзал кеча,
Қарайсану суқинг киради.
Ёнади гул, жилмаяр ғунча,
Еллар ғир-ғир эсиб туради.

Табиат гўзалликларидан беҳад чуқур ҳаяжонга тушуш, ўз туйғуларини табиатдаги товланишлар сурати орқали бериш Зулфия ижодига хос хусусиятлардан биридир. Шоиранинг ҳаёт ҳақидаги фалсафӣ фикрлари лирик кечинма йўналиши ҳамда табиат тасвири билан ҳамоҳанг теранлашиб, тиниқлашиб боради. Фикр билан туйғу уйғунлиги инсон умрининг абадийликка дахлдорлиги моҳиятини очади:

Ҳижронинг қалбимда, созинг қўлимда,
Ҳаётни куйлайман, чекинар аламу
Тунлар тушумдасан, кундуз ёдимда,
Мен ҳаёт эканман, ҳаётсан сен ҳам.

Зулфия маҳоратидаги бундай ўзига хослик унинг тасвир объектини янгича бадиий тадқиқ этиши, у ҳақида янгича фикрлашга интилиши натижасидир.

Шунинг учун ҳам Зулфия анъанавий образлар қаъридан янги-янги маънолар издайди.

Шоира Зулфия ижодининг поэтик олами ва эстетик қарашлари ҳам мазкур жараённинг бир ҳалқасини ташкил этади. Негаки, ижодкор ўз даврининг комил фарзанди. Ўзи яшаб турган ижодий муҳит сувратидан эстетик қарашлари шаклланади. Устозлари бошлаб берган салмоқли ишлар, кейинги авлод назаридан изсиз ўтмайди. Буларни давом эттирганлиги учун бугунги адабий жараён ўзига керакли ва муҳим жиҳатлардан ибрат олишда давом этмоқда.

Гавҳар маржон каби ялтираб турса,
Мени ҳам ўрайди шеърый ҳаяжон!
Қуёшни қаршилаб чиқиб айвонга,
Нурларга кўмилиб юраман шодон [4].

Куз поэтик образ даражасига кўтарилган мазкур парчада лирик қаҳрамоннинг кайфияти шодлик ва хуррамликни акслантирмоқда. Ҳиссий бўёқдорлик бўртиб кўринган ушбу шеър моҳиятида лирик образ – куз зийнати мушоҳада сахнига олиб чиқилган. Шунингдек, бу мисраларда куз зийнати-поэтик тимсол даражасига олиб чиқилади. Идрок ва тушунча қаърида туйғулар реализми инкишоф қилинади. Шоира бир дам бўлса ҳам ўқувчи олдидаги самимиятини пинҳон тутмайди, аксинча рўй-рост изҳор қилишни мақсад қилади. Булар шеърнинг доимий қоидаларини маромида ифодаланганида аниқроқ кўринади. “Товусдай безанган дарахт боғлари” ташбиҳининг кузга ишораси ўзига хос сифат даражасини юзага келтирган. “Олтин куз” номли шеърнинг кечинма таркибида ўнлаб муқоясаларини оригинал инкишоф қилишга эришган. Жумладан, “нурларга кўмилиб юраман шодон” бирикмасида шоира кайфиятининг рангинлигини, ҳаётга орзулар негизида қарашини, борлиқнинг таскини – умид эканлигини англаш қийин эмас. Зулфия лирик қаҳрамони саховат ва ноёб завқ билан яшайдиган инсон. Зулфия асарларида инсонни севиш, ардоқлаш, табиатни, Ватанни эъзозлаш ғоялари билан бирлашиб кетади.

Шоира Зулфия “Салом тансиқ баҳор” шеърида баҳор мавзусига бағишланган шеърида ўз лирик қаҳрамонининг маънавий дунёсини табиат манзаралари тасвири поэтик тимсоллар орқали кенгроқ ёритиб бера олган:

Яна кўк тубида сайрайди кушлар,
Яна ерда кўхна ям-яшид кўрпа.
Яна тандан кетди мудрашу тушлар,
Яна ёшдай дилда ўйлар минг турфа.

Гар ибора қадим, қофия сийқа,

Аждод ўлмаслигин ҳақиқати бу.

Баҳор дединг – бирдан олам антиқа,

Ва сенда энг ёлқин, тиниқ бу туйғу.

Инсон қалби ва табиат товланишларининг маъноси нозик кузатишлар ва теран фалсафий умумлашмалар учун катта имконият яратади. Баҳор тимсолида шоира лирик қаҳрамон табиат ҳуснини, ҳаёт гўзаллигини, тинчлик, осойишталикни, инсонларнинг қувончини, орзу интилишларини кўради. Айни чоғда баҳор инсоннинг қалб манзараларини кўриш ва кузатиш учун ҳам восита бўлиб хизмат қилади.

Шунингдек, шоира Зулфия ижодида аёлга эҳтиром, онага муҳаббат мавзуси алоҳида ўринга эга. Зулфия ижодининг турли даврларида бу мавзуга қайта-қайта мурожаат этган. Натижада шоиранинг “Она”, “Она кўкси”, “Менинг меҳрибон онагинам”, “Она кўкси” сингари шеърлари вужудга келган. Шоиранинг:

Онам! сенинг иссиқ, азиз жонингни,

Заррадек чоғимдан бошлаб биламан.

Ўзим зарра-ю, лекин қонингни,

Янгилаб жисмингдан ўзни ўзганман.

Сен гул жувон ҳали мендан беҳабар,

Булутдай гўдаклар тортди ҳавасинг.

Энди мен сен десам қайноқ, муаттар,

Ҳоврин ҳис қиламан илиқ нафасинг...[5]

Она ва фарзанд муҳаббатини, аёлликнинг ботиний ва зоҳирий қиёфасини очиб берувчи лирик кечинмалар шоира ижодида талайгина.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, Зулфия лирикаси теран тафаккур ва жўшқин ҳиссиёт вобасталигидан ҳосил бўлган шеърятдир. Шоира лирик қаҳрамони кўпда юксак интеллект соҳибаси эканлиги сезилиб туради. У бироз ўйчан, баъзан фалсафий, баъзида эса жиддий ва таъсирчан. Шоира маънавий-руҳий изланишларида, поэтик тимсол яратиш жараёнида ҳис-туйғулар манзараси, кечинма таранглиги, ўткир драматик вазият ва коллизиялар бўртиб туради. Унда макон ва замон чегарасининг қамровлари кенг, ўтмиш, бугун ва келажак воқелиги инсон тақдири, эртаси билан эш тасвирланади.

REFERENCES

1. Умурова Г. Шоира Зулфиянинг бадий олами. Монография. -Тошкент, “Наврўз”, 2014. - 156 б.
2. Умурова Г. Зулфия лирикасида туйғулар тадрижи // Хорижий филология. – Самарқанд, 2018. – №4.– Б.83-88.
3. Умурова Г. Зулфия бадий маҳоратининг баъзи қирралари //Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 2017. – №5. – Б.85-90.
4. Зулфия. Йиллар садоси. – Тошкент: “Адабиёт ва санъат” нашриёти. 1995. 91-бет.
5. Зулфия. Тонг билан шом аро. Сайланма. – Тошкент: Шарқ, 2006. 168-б.
6. Маҳмудова Д. Ҳалима.эссе-қисса. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2016.
7. Ғафуров И. Зулфия сиймоси // Шарқ юлдузи, 2015, №1. – Б. 114-120.
8. Шарафиддинов О. Сизни соғиндим, Зулфия опа! – Ижодни англаш бахти. – Т., Шарқ, 2004.
9. Ҳожиева О. Тўрт танҳо. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2013.
10. Botirova S. I. (2020). FORMING PATRIOTIC SPIRIT WITHIN PEDAGOGICAL EDUCATION CLUSTER. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(10), 200-205.
11. Ботирова Ш. И. (2020). Проблемные аспекты, связанные с применением педагогических технологии и интерактивных методов на уроках. *"Science and Education" Scientific Journal*, 1(7), 465-472.
12. Botirova S. I. (2018). The Role of Artistic Literature In The Spiritual Development of Youth. *Мировая наука*, 5(14), 26-28.

ASARNI ESTETIK IDROK ETISH YO'LLARI**Zahro Oskanova**

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti talabasi

Shaxlo Botirova

Ilmiy rahbar, Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti dotsenti

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada pedagogikada nafosat tarbiyasi bu hayot va san'atdagi go'zallikni idrok etish, his qilish, tushunish qobiliyatini o'stirish, atrof muhitni go'zallik qonuniyatlariga muvofiq qayta yaratishda ishtirok etishni tarbiyalash, badiiy faoliyat bilan shug'ullanish va ijodiy qobiliyatlarni o'stirish to'g'risida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: adabiyot, san'at, estetika, idrok, ijod, tarbiya, badiiy tarbiya, go'zallik, hissiyot.

WAYS OF AESTHETIC PERCEPTION OF THE WORK**Zahro Oskanova**

Student of Chirchik State Pedagogical Institute

Shakhlo Botirova

Scientific Adviser, Associate Professor of Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

This article focuses on the development of the ability to perceive, feel and comprehend the beauty of life and art. It also focuses on cultivating participation in the re-creation of the environment in accordance with the laws of beauty, engaging in artistic activities and developing creative abilities.

Keywords: literature, art, aesthetics, cognition, creativity, education, art education, beauty, emotion.

KIRISH

Nafosat tarbiyasi – adabiyot va san'atda alohida ahamiyat kasb etadi. U o'quvchilarni hayajonlantirib va quvvatlantirib, ularga hayot hodisalarining ijtimoiy ma'nosini ochib beradi, ularni atrof-muhit hodisalariga sinchkovroq qarashga, birgalikda qayg'urishga, yomonlikni qoralashga undaydi. San'at vositalari yordamida

estetik tarbiyalash «badiiy tarbiya» termini bilan ifodalanadi. Birinchi prezidentimiz I.A.Karimov ta'kidlaganidek, «Adabiyot va san'atning talantli asarlari milliy boylikdir». Biz shuni yaxshi bilamizki, badiiy so'z bo'yoqlar jilosi, tovush-larning ohangdorligi zamondoshlarni ilhomlantiradi, qalbimizda avlodimiz to'g'risidagi, uning hayajonlari va bunyodkorliklari to'g'risidagi (zamonamiz) xotiralarini kelajak avlodlarga yetkazadi, deb qayd etildi. Nafosatshunoslik tarbiyada go'zallikni shakllantiruvchi fan. O'quvchilarni insoniy munosabatlardan yaxshilik va yomonlikni farqlay bilishga, shakl, chiziq, tovush, bo'yoqlar, go'zallikni idrok eta bilishga o'rgatish lozim. Psixolog va pedagoglarning hamkorlikda olib borgan tadqiqotlari keyingi yillarda o'quvchilarning aqliy hamda nafosat darajalari sezilarli o'sganligini ko'rsatadi. Bu xislat ularning ilk yoshlik vaqtlaridanoq namoyon bo'ladi. Nafosat tarbiyasi fanining ajralib qolgan sohasi emas, balki uning barcha tomonlari bilan o'zaro ta'sirda bo'lgan sohasidir. To'laqonli aqliy va jismoniy rivojlanish, axloqiy soflik hamda hayot va san'atga aktiv munosabat axloqiy takomillashganligi ko'p jihatdan nafosat tarbiyasiga bog'liq. Ilk o'quvchilikdagi badiiy taassurotlar juda kuchli bo'lib, xotirada uzoq, ba'zan bir umr saqlanib qoladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Maktab o'quvchilarining badiiy jihatdan muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun pedagog darsda turli forma hamda ko'rinishlardan ularning yoshlariga muvofiq ravishda foydalanishi zarur. Nafosat tarbiyasi zamon bilan uzviy aloqada va ko'p jihatdan u bilan belgilanadi.

Ta'lim muassasasida nafosat tarbiyasini shakllantirishdan iborat bo'lgan usullarni qo'llash lozim.

Hozirda maktabda nafosat tarbiyasining quyidagi vazifalari ilgari suriladi:

1. O'quvchilarning go'zallikni idrok etishlari, nafosat hissiyotlari va tasavvurlarini sistemali tarzda o'stirishda san'atning barcha turlari, tabiat va turmush bunga ko'mak beradi, bevosita emosional hozirjavoblik, shodlik, hayajon, zavq hamda qiziqish uyg'otadi;

2. Maktab o'quvchilarida turmush, tabiat, ijtimoiy munosabatlarda qo'lidan kelgancha go'zallikni qo'shish ehtiyoji va odatini tarbiyalab, ularning san'atdagi faoliyatlariga har tomonlama yaqinlashtirish;

3. O'quvchilarda nafosat va did asoslarini, san'at asarlarini hamda hayotdagi hodisalarni mustaqil baholay bilish qobiliyatlarini shakllantirish;

4. O'quvchilarning badiiy-ijodiy qobiliyatlarini o'stirish san'at bilan bog'liq bo'lgan faoliyatlari doimo erkin zavqli intilish, ijodiy tasavvur, tashabbuskorlik bilan to'la bo'lishi kerak. O'quvchilar qancha estetik rivojlangan bo'lsa, uning badiiy malaka

va ko'nikmalari shunchalik pishiq bo'ladi, uning ijodiy faoliyati yanada to'laroq namoyon bo'ladi.

Estetik tarbiya – o'quvchi ongiga, his-tuyg'ulariga, tasavvuriga, e'tiqodiga, dunyoqarashiga, hatti-harakatiga, hulq-atvoriga ta'sir o'tkazishni o'z oldiga maqsad va vazifa qilib qo'ydi. Nafosat tarbiyasi ham ana shu umumiy maqsad va vazifaning umumiy qismi sifatida amal qilinib, tarixiy-ijtimoiy jihatdan ahamiyatga molik hodisani anglatadi. Shuni ta'kidlash joizki, qadimgi dunyoda umumiy tarbiya maqsadi nafosat asosida namoyon bo'lgan.

Badiiy tarbiya – nafosat tarbiyasining tarkibiy qismi bo'lib, u nafosat tarbiyasining asosiy mazmuni va maqsad yo'nalishlarini to'la ifodalamaydi. Badiiy tarbiyaning asosiy maqsadi munosabatlarning san'at vositalari yordamida shakllantirishdir, nafosat tarbiyasi bilan badiiy tarbiyani bir-biriga tenglashtirish ham, qorishtirish ham, qarama-qarshi qo'yish ham xato bo'lardi. Shuni nazarda tutish lozimki, nafosat tarbiyasi san'at bilan chegaralanib qolmaydi, balki uning asosiy mazmuni voqyelikka nafosat munosabatini faollashtirish va rivojlantirishdan iboratdir.

NATIJALAR

Har bir o'quvchiga farqlab va individual yondoshishni nazarda tutish badiiy o'qitish metodikasiga taalluqlidir. Kabalevskiy «Go'zallik ezgulikni uyg'otadi» degan. Nafosat tarbiyasining maqsadi va uning konkret vazifalari maktab dasturlarida ko'rsatib berilgan. Badiiy faoliyat san'at, adabiyotning har xil turlariga muvofiq keladi, u o'quvchilarni rasm solish, qo'shiq aytish, raqsga tushish, sahnalashtirilgan o'yinlar va shu kabilarga qatnashishga yo'nalgandir. Bu o'rinda qo'llanadigan vositalarga badiiy adabiyot, musiqa va boshqa ko'p misollarni aytib o'tish mumkin. Ular harakatning turli usullarini o'zlashtirishga yordam beradi. Chunki bu harakatlar vositasida o'quvchilarning estetik kamol topish jarayoni vujudga keladi. Olingan natijalar maqsadga erishilganlikdan dalolat beradi. O'quvchilar bilan tanishishda ularning har birini rivojlanganlik darajasi baholanadi. O'qitishning tarbiyalovchi va rivojlantiruvchi harakterini kuchaytirish uchun tarbiya metodlari, shuningdek mustaqil tashabbuskorlik, ijodkorlikni o'stiruvchi o'qitish metodlarini qo'llash lozim. O'qitish rivojlantiruvchi harakterda bo'lishi uchun O'qituvchi aniq uslublar asosi bo'lgan umumlashtiruvchi usullarni qo'llashi lozim. Bunday usullar qatoriga quyidagilar kiradi:

- Eshitish, ko'rish hislarining chamalash usullari, san'atning har bir turi ifodali tasviriy vositalarini idrok qilish qobiliyati (o'quvchilarning badiiy asarlarni his qilishiga asoslanishi kerak)

- O'quvchilarni asarlarning g'oyaviy emosional mazmuniga, ularning ishtirok etishlari va birgalikda qayg'urishlari yo'li bilan erishtirish usullari (agar o'quvchi birgalikda qayg'urishga o'rgansa, zarur bo'lgan estetik samaraga erisha oladi)

- Badiiy hodisalarga yaxlit va analitik yondoshish usullari (o'quvchilar, odatda, asarni bevosita va yaxlit idrok etadilar, biroq, qarama-qarshiligi yoki o'xshashligiga ko'ra ifoda vositalarini farqlash malakasining egallanishi ularga asarni keyingi marta o'qiyotganlarida uni to'liqroq va chuqurroq idrok etishlariga yordam beradi)

- Idrok etish, ijro etish va samarali ijodlaridagi mustaqil harakatlarga yo'naltirish usullari.

Shunday qilib, asarlarni o'rganishda yoki badiiy vazifalarni hal qilishda o'quvchilar sezgilari, ularning emosional idroki, yaxlit differensiya qilingan, mustaqil ijodiy faoliyatlarini maqsadga muvofiq boshqarish imkoniyatini beruvchi vositalarni faol qo'llash lozim. Mashg'ulotlar o'qitishning tashkiliy formasi sifatida badiiy did o'quvchining material va o'qitish prosessiga manfaatli munosabatini shakllantirishga rejali hamda muntazam ta'sir etish imkonini beradi. Bu o'rinda gap faqat musiqa, rasm solish, poeziya haqidagina emas, balki nutqni o'stirish, ijtimoiy hodisalar va tabiat bilan tanishtirish kabilar haqida borayapti. Bunday ta'sirga materialdan foydalanish, o'qitish prosessining borishi va uning jabhalari orqali erishiladi. Masalan, O'qituvchi materialni qiziqarli, yaxshi suratda tushuntirish, savollar berish va rasmlar ko'rsatishni ustalik bilan biriktirib olib boradi. O'quvchilar barcha topshiriqlarni qiziqib, bajonidil bajaradilar.

MUHOKAMA

Estetik ong ijtimoiy ongning ba'zi shakllaridan orqada qolishi mumkin. Masalan, ijtimoiy hayotda siyosiy yetuklik yuksak darajaga ko'tarilgan, lekin estetik didi orqada qolgan. Estetik ongning nisbiy mustaqilligi ko'rinishlaridan biri vorislikdir. Chunki yangi estetik qarashlar, g'oyalar, nazariyalar bo'sh yerda vujudga kelmaydi. Ular jamiyatning oldingi estetik va badiiy ravnaqi natijasida jamlangan hissa va aqliy hosilalar, bilimlar zahirasi davomi sifatida amal qiladilar. Estetik ong vorisligi deganda o'tmishdagi estetik qarashlar, nazariyalar istiqboli taraqqiyotining yangi shart-sharoitlari, manfaat va maqsadlariga xizmat qiladigan boyliklarni saqlab asrashni, ularni muayyan davrga singdirib yuborishni tushunamiz. Vorislik estetik ongning barcha estetik qarashlar va nazariyalariga, estetik did va estetik his bo'g'inlariga taalluqlidir. Estetik ong ijtimoiy hayot in'ikosi bo'lib, jamiyat hayotida muhim o'rin tutadi. Jamiyat hayotiga har tomonlama ta'sir o'tkazadi. Jamiyat hayotida biror jabha, narsa, zarra yo'qki, ular estetik did, orzu va qarashlardan chetda qolgan bo'lsin. Estetik ong moddiy ishlab chiqarishning barcha sohalariga bevosita ta'sir

o'tkazadi. Estetik ong ijtimoiy ongning maxsus shakli sifatida estetik faoliyat bilan uzviy bog'liq bo'lib, estetik faoliyat jarayonida shakllanadi. Estetik ong aslida estetik faoliyat shaklidir. Estetik ong badiiy ong bilan chambarchas bog'liq, ular bir-biriga yaqin tushunchalar bo'lsa-da, bir xil ma'noni anglatmaydi. Estetik ong voqyelikni butun borlig'icha idrok etib, qayta ishlash jarayonida vujudga kelsa, badiiy ong san'atni yaratish va idrok etish jarayonida namoyon bo'ladi. Badiiy asarlar tizimida ifodalangan estetik ongning aks etish ko'lamiga ancha keng bo'lib, u odamlarning mehnat faoliyatida, uning natijalari va moddiy-ma'naviy ma'naviyatining barcha qadriyatlarida o'z ifodasini topadi. Estetik ongning ijtimoiy ong sifatidagi ko'rinishidan yakka odam estetik ongi ko'rinishi farq qiladi. Yakka odam estetik ongi bu aniq bir ongdir. Estetik ong bilan yakka odam ongi o'z subyektlariga egalik jihatidan ham farqlanadilar. Ijtimoiy tabaqalar, qatlamlar, guruhlar, millatlar, elatlar, xalqlar estetik ong subyekti sifatida namoyon bo'lsa, yakka odam estetik ongning subyekti bu muayyan bir shaxsdir. Yakka odam estetik ongi o'z mahsuli jihatidan farqlanadi. Jamiyatda estetik ongning mazmuni yakka odam estetik ongidan ancha keng va boy bo'lib, o'rnak bo'lishi mumkin. Chunki u mazkur shaxsga xos bo'lgan barcha ma'naviy bilimlarni o'zida mujassamlashtiradi. Lekin yakka shaxs estetik ongi ijtimoiy estetik ong tarkibida harakat qiladi. Ya'ni ijtimoiy estetik ong bilan yakka odam estetik ongi o'rtasida uzviy ichki bog'liqlik mavjud. Ularni bir-biridan faqat ilmiy-nazariy tahlil qilish orqali farqlash mumkin.

XULOSA

Badiiy ong badiiy asarlar tizimida ifodalangan jamiyatning estetik ongi murakkab tizimli harakatchan, o'zaro uzviy aloqadorlikda bo'lgan bir qator qismlardan iborat bo'ladi. Estetik ongning turg'un va uyg'un qismlari estetik hislar, orzular, qarashlar va nazariyalardir. Shu bois ularga alohida to'xtalib o'tamiz. estetik his-tuyg'ular umuman inson ongining ajralmas qismi bo'ladi. Maktab o'quvchilarini ruhiy hayotining boshqa xususiyatlari singari his-tuyg'ularda ham voqyelik in'ikos etiladi. Bu in'ikos o'ziga xos bo'lib, unda bilish, kechinmalar, baholashlar o'zaro chirmashib ketgan bo'ladi. His-tuyg'ular asosan insonning o'z ehtiyojlarini qondirishi yoki aksi munosabati bilan bog'liq holda vujudga keladi. Estetik his-tuyg'ular aqliy va axloqiy tuyg'ular bilan bir qatorda eng oliy ijtimoiy tuyg'u turmushiga mansubdir. Bu yerda ijtimoiy iborasi estetik his-tuyg'ularning jamiyat bag'rida vujudga kelib, uning bag'rida rivojlanadi. Estetik his-tuyg'ular necha ming yillar davomida inson nafosatining tabiiy shart-sharoitlarini o'zlashtirish jarayonida shakllanadi. Estetik his-tuyg'ular murakkab ijtimoiy hodisa sifatida nafosat, hamohanglik, ohang shakllari, uyg'unlik kabi tushunchalar bilan birga shodlanish, hayratlanish, ajablanish, zavq-

shavq, nafrat kabi tushunchalarni ham qamrab oladi. Estetik his-tuyg'ular muayyan fiziologik asoslar va shart-sharoitlarga ham ega. Ular birinchi va ikkinchi ogohlantirish sistemalarining amal qilishi bilan bog'liq bo'lib, ularni ruhiy-fiziologik jihatdan o'rganish ham muhim ahamiyatga ega. Estetik his-tuyg'ular mazmuni insonni muayyan maqsadga yo'naltirilgan faoliyatida yorqinroq namoyon bo'ladi. Nafosat, olijanoblik, kulgi his-tuyg'ulari eng murakkab va turg'un estetik his-tuyg'ulardir. Inson go'zallik, nafosat hissi vositasida voqyelikni tabiiy va erkin tarzda idrok etib, natijada alohida shodlik va lazzat tuyg'usiga ega bo'ladi. Estetik his-tuyg'ular kechinmalar bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi, subyekt bilan obyektning jarayoni sifatida sodir bo'ladi. Subyekt va obyektning qo'shilib ketishi sub'ktning obyekt bag'rida singib ketishi kechinmali his-tuyg'uning o'ziga xos belgisidir. Estetik kechinma subyektning alohida faoliyati, xususan, xayol, tasavvur qila olish kuchi bilan belgilanadi. Estetik kechinmaning yakuni estetik lazzatlanishdir.

REFERENCES

1. Karimov.I.A. Yuksak ma`naviyat – yengilmas kuch. Toshkent. “Ma`naviyat”, 2008.
2. Ботирова Ш. (2020). Адабиётшуносликка кириш. Ўқув-услугий қўлланма, 124
3. Safarov.O. (2012). Oliy o`quv yurtlarida o`quvchilar adabiyotini o`qitish muammolari. “Til va adabiyot ta`limi”, 3-4-sonlar.
4. Zaynutdinova M. (2010). O`quvchilarning mustaqil fikrlash faoliyatlarini rivojlantirish omillari. Xalq ta`limi jurnali, № 1.
5. Botirova S. I. (2020). FORMING PATRIOTIC SPIRIT WITHIN PEDAGOGICAL EDUCATION CLUSTER. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(10), 200-205.
6. Ботирова Ш. И. (2020). ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ, СВЯЗАННЫЕ С ПРИМЕНЕНИЕМ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ТЕХНОЛОГИЙ И ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ НА УРОКАХ. "Science and Education" *Scientific Journal*, 1(3), 465-472.
7. Botirova S. I. (2018). The Role of Artistic Literature In The Spiritual Development of Youth. *Мировая наука*, 5(14), 26-28.
8. Ботирова Ш. И. (2020). Инсон ва ҳаёт воқелигини метафорик уйғунлаштиришда бадий психологизмнинг ўрни. *Сўз санъати*, 2(3), 19-23.

ШАРҚ ФАЛСАФАСИДА ТОЛЕРАНТЛИК МАСАЛАСИ

Раимберди Кудратуллоевич Хайтметов

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти

АННОТАЦИЯ

Мазкур мақолада Шарқ мутафаккирларининг толерантлик ва унинг акси бўлмиш догматизм борасидаги айрим қарашлари қисқача кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: толерантлик, догма, дин, эгоизм, миф, фалсафа, фан, ахлоқ, кибр, рух, комиллик, тасаввуф, атеизм.

THE ISSUE OF TOLERANCE IN EASTERN PHILOSOPHY

Raimberdi Kudratullovich Khaytmetov

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

This article briefly discusses some of the views of Eastern thinkers on tolerance and dogmatism.

Keywords: tolerance, dogma, religion, egoism, myth, philosophy, science, ethics, arrogance, spirit, perfection, mysticism, atheism.

*Ман чи гўям васфи он олийжаноб,
Нест пайгамбар, вале дорад китоб.¹*

Абдурахмон Жомий

КИРИШ

Ҳозирги биз яшаб турган 21 асрга қадар инсоният жуда кўп йўлларни босиб ўтди. У ўз танлаган йўлини фароғатга олиб боровчи йўл деб ўзини ҳамда бошқаларни ишонтиришга ҳаракат қилиб келди. Хусусан фанда бу йўлни давр парадигмаси деб аташ мумкин. Масалан: Антик даврда юнон файласуфлари мифдан логосга ўтиш фароғатга олиб бориши мумкин деб ўйлашган бўлса, ўрта асрларда фақатгина диний эътиқодгина фароғатга элтиши мумкин деган қарорга келишди ва ниҳоят янги даврга келиб эса фанга эргашсак ҳаммаси яхши бўлади деган фикрда ўз ривожланиш йўлини давом эттирди. Шу ўринда табиий савол тўғилади ҳўш биз қанчалик ўзимиз орзу қилган фаровонлик ва ёки фароғатга эриша олдик? Агар эришган бўлсак демак охириги танлаган йўлимиз тўғри

¹ Мазмуни: Мен ул олийжаноб зот васфида нима ҳам дердим, китоби бору лекин Пайгамбар эмас

эканда? Яъни фанга эргашиб биз хато қилмаган эканмизда? Ёки биз ҳалиям жараёндамизми? Шундай бўлса бу йўл қачон тугайди ва қачон у (инсоният) роستانам фароғатга эришиши мумкин?

Юқоридаги ва шу каби муаммоли саволларга жавоб ва ечим топишида санаб ўтилган соҳаларнинг (миф, дин, фан) барчаси бирдек даъвогардир. Ва ёки бошқача қилиб айтганда қайси бир дунёқараш шакли устун бўлса ушбу дунёқараш инсоният устидан ҳукмролик қилиши мумкиндир. Яна шуни алоҳида таъкидлаш лозимки инсоният ўз ривожланиш тарихида қанча муаммога дуч келган бўлса унинг барча уша давр одамларига толерантликнинг етишмаганидандир. Сабаби “Инсон қандай фикрлаши унинг ҳаёт тарзини белгилаб беради. Бошқача қилиб айтганда биз инсонлар ўз фикрларимизни ҳимоя қилиш учун ҳамма нарсага, ҳаттоки, энг оғир жиноят бўлмиш ўзгача фикрловчи одамларни ўлдиришга ҳам қодирмиз. Ва ёки файласуфлар тили билан айтганда *“Отишма-бу фикрни масофадан туриб ўзатишдир.”* Бировга ўқ отиш эса фақат бир мақсадда амалга оширилади...” [1]

Ҳозирзамон ёш авлодни тарбиялашда асосий урғу берадиган томони бу толерантликдир. Толерантлик муаммоси фақатгина бугунги муаммо эмас. Мутаасиблик муаммоси инсоният бошига жуда катта кулфатлар солганлиги ҳам тарихдан бизга маълум. Қолаверса бугунги кунда ҳам диний, ирқий, миллий ва минтақавий урушлар жуда кўп салбий оқибатларга олиб келмоқда. Хусусан очарчилик, саводсизлик, қашшоқлик балоларининг энг катта сабачиси деб ҳам айнан уруш кўрсатилади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мавлоно Румий эса юқоридаги иллатларни ўз асарларида жуда кўп маротаба танқид қилганлигини кўришимиз мумкин. Хусусан у “Маснавийи маънавий” асаридаги ривоятларнинг бирида қўйидагича ҳикоя қилади.

Бу ривоят савдогар ва унинг тўтиқуши ҳақида бўлиб кунларнинг бирида савдогар Ҳиндистонга сафарга кетаётиб ҳамма оила аъзоларидан қандай совға олиб келиши ҳақида бирма-бир сўраб чиқади. Охирги бўлиб у ўзининг тўтиқушидан сурайди. Шунда тўти унга ҳеч нарса керак эмаслиги фақатгина Ҳиндистон тўтиларига у ҳақида яъни, унинг қафасда (қамокда) яшаётганлиги ҳақидаги хабарни етказишнинг ўзи етарли деб жавоб беради. Савдогар эса Ҳиндистонга бориб тўтиқушининг илтимосини бажо келтиради. Ушбу хабарни эшитгач тўтиларнинг сардори ерга кулаб тушади ва ўзини ўлганга солади. Ҳайрон бўлган савдогар уйга қайтгач ўз тўтисига бўлиб ўтган воқеани айтиб беради. Бу хабардан кейин савдогар тўтиси ҳам ўзини ўлганга солади. Бундан

хафа булган савдогар тўтини кўчага олиб чиқиб ўлигини кўймоқчи бўлганда, тўтиқуш учиб кетади ва дарахт шоҳига қўнади. Шунда савдогар тўтиқушдан сурайди ўрмон тўтиқушлари сенга қандай рамзий хабар жўнатган эди? Тўтиқуш эса қўйидагича жавоб беради; улар менга сен қанчалик диққат марказида бўлсанг шунча хатар остида бўласан деб айтган эди деб жавоб беради. [2] Бу албатта рамзий ривоятдир. Бунда Ҳиндистон ўрмонларида яшайдиган дарвешлар ва ёки саманлар ҳақида гап боради. Румийнинг айтишича руҳни озодликка чиқиши ўлим² билан боғлиқ бўлиб, уни энг олий даражасини айнан Брахманлардан ўрганиш лозим. Руҳий комилликни ҳинд саманларида кўриш унинг даври учун жуда хавфли бўлган қараш эди. Сабаби будпарастликда айблаб жуда жиддий муаммолар келтириб чиқариши мумкин эди. Румий мана шу масала яъни толерантликка жуда кўп эътибор қаратган бўлиб, бунинг асосий сабаби у яшаган тарихий давр ва ёки муҳит билан боғлиқдир. Чунки ҳар бир инсон микросоциум (кичик жамият)дир. Яъни жамиятнинг бир бўлаги сифатида инсон ўзи яшайдиган жамиятнинг фазилат ва иллатларини ўзида акс эттиради. Румий яшаган даврдаги догматик қарашлар натижасида вужудга келган диний ва сиёсий ихтилофлар унинг дунёқарашига ўз таъсирини ўтказмай қолмаган албатта. Ва ёки ўстоз Н.Комилов сўзлари билан айтганда, “Румий минг йиллар давомида тўпланиб келган Шарқ фалсафаси ва хикмати, исломий ҳақиқатларни омухта эта олган, тасаввуф ва фалсафани кўшиб, инсон руҳи диалектикасини очган улўф мутафаккирдир. Унинг қарашларида бирон-бир мутаассиблик, кўр-кўрона ақидапарастлик намунасини кўрмайсиз. У тийрак ва хушёр кўз билан дунёга назар солади, инсонни қандай бўлса, шундай олиб ўрганади, инсон қалби тўридаги энг нозик, энг инжа энг яширин сирларни ошкор этади, руҳимиз иқлимларидаги ўзимиз сезмаган қонуниятлар, заруриятларни кўрсатиб беради” [3].

Унинг толерант дунёқараш эгаси бўлиб камолга етишида унга тарбия берган зотларнинг ўрни жуда каттадир. Хусусан унга ёшлигида отаси томонидан айтилган қўйдаги ривоят бунга яққол мисол бўла олади.

*...Боришарди турк, араб, форсу юнон,
Шунда бир кимса-анису меҳрибон.*

*Хайр, деб бир танга савго айлади,
Йўқки савго, балки гавго айлади.*

² Муаллиф бу ерда аскет (таркидунёчи)ларни назарда тутмоқда. Яъни брахманларда ва сўфизмда дунёвий нафслардан тўла воз кечиш “ўлмасдан бурун ўлиш” каби ҳолатлар учраб туради.

*Форс деди: “Бозор тушайлик шул замон,
Ақчага ангур³ олайлик, дўсти жон!”*

*“Қўй бу гапни, - деб уни кесди араб,
Эйнаб олсак ақчага, бўлгай ажаб!”*

*Турк деди: “Беҳуда бу гаплар бари,
Мевалар ичра узумдир сарвари!”*

*Шунда юнон ҳам арога солди сўз:
“Эй, харид этмоққа стафиль дуруст”*

*Бас, улар битта қарорга келдилар,
Лек, тушунмай, баҳсу гавго қилдилар.*

*Барчада хоҳиш узум эрди фақат,
Барчаси бирдек, узум, дерди фақат.*

*Лек арога шум жаҳолат тушди, бас,
Тиш, қовурга лат еди, топди шикаст.*

*Гофилу гафлат сўзидин можаро,
Бизники – бирлик била сулҳу салоҳ... [4].*

Юқорида келтирилган ривоят ҳозирам ўз аҳамиятин юқотгани йўқ. Инсоният мана Румий яшаган даврдан буён яна қариб 800 йил ўтди ҳамки мутаасиблигича қолиб келмоқда. Буни замонамизда кунига бир неча марта отилаётган турли қуроллар ва унинг натижасида ҳалок бўлаётган минглаб инсонлар мисолида яққол кўриш мумкин.

Догматизм ва ёки мутаасибликка олиб келувчи асосий омиллар бу тор дунёқараш, таълим ва тарбиядаги бирёқламалик ҳамда худбинликдир. Юқоридаги иллатларга қарши Румий ўз асарларидаги ривоятлари орқали курашиб келган. Хусусан унинг маснавийсида қўйдаги арслон ва қуён ҳақидаги ривоятни учратиш мумкин..... Унга кўра кунларнинг бирида арслон ўрмон ҳайвонларига катта талофат етқзади. Яъни ўзи хоҳлаган пайтда хоҳлаган

³ - узум маъносини англатади

хайвонни овлай бошлайди. Шунда хайвонлар битта жойга йиғилиб бунга ортиқ чидаб бўлмаслигига, буни бир чорасини топишга ҳаракат қилишади. Ва улар кўйдаги фикрда тухташади. Демак ҳамма ўрмон хайвонларни руйхатга олиб навбат билан кунига бир хайвон ўз ихтиёри билан арслоннинг олдида бориб, унга емак бўлиши лозим бўлади. Арслон эса бунинг эвазига ўрмонда тартибсиз ов қилишни тухтатади. Навбат қуёнга келганда у атайин арслон ёнига кечикиб боради. Арслон эса оч қолиб асабий бир ҳолатда уни кутиб олади. Ва қуённинг кеч қолиши сабабини сурайди. Шунда қуён йўлда бошқа бир арслонга учрагани ва у уни ёймоқчи бўлганини сабаб қилиб кўрсатади. Арслонни бу хабар ғурурига тегади ва ундан сурайди ким экан у мени ҳудудимда мени ўлжамга кўз олайтирадиган деб савол беради. Шунда қуён хоҳласанг сени олдида олиб боришим мумкин деб жавоб беради. Арслон рози бўлгач иккаласи йўлга тушишади. Қуён арслонни қудуқ олдида олиб бориб қудуқ ичини кўрсатади арслон эса шиддат билан қудуқ ичига қараса ростанам бошқа бир арслон унга жаҳл билан боқиб турибди. Бир ҳамлада уни яксон қилиш учун бор кучи билан қудуқ ичига сакрайди ва ҳалок бўлади.

Юқорида келтирилган достон худбинлик (эгоизм) ҳақида бўлиб, фақат ўзини кўра олиш мана шундай ҳалокатга (руҳий ҳалокат назарда тутилмоқда) олиб келиши мумкинлигини Румий жуда содда ривоятлар ёрдамида акс этириб бера олгандир.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Тасаввуфий толерантликни биз йирик суфий ва файласуф Ибн ал-Арабийсиз тасаввур қилиш жуда мушкулдир. Бу файласуф қарашлари ҳам худди Румий қарашларига ухшашдир, бағрикенглик борасида. Буни Ғарблик шарқшунос олимлар ҳам алоҳида таъкидлаб келмоқдалар. Масалан Олмониялик машҳур исломшунос олима Аннемарие Брегитта Шиммел Ибн ал-Арабийни динлараро тотувлик ва диний бағрикенглик тарафдорларидан бири сифатида доимо таҳсинга сазовор бўлиб келган, деб баҳолайди ва бунинг далили сифатида муаллиф Ибн ал-Арабийнинг ўз байтларининг бирида келтирилган кўйдаги фикрини келтириб ўтади. «Менинг қалбим турли шаклларга қодирдир: роҳибнинг савмааси, бутпарастнинг бутхонаси, зоҳидларнинг Каъбаси, Таврот ва Қуръон саҳифасидир. Ишқ менинг иймон ва эътиқодимдир: унинг туялари қаерга юзланмасин, менинг эътиқод ва иймоним яна ўша ишқ бўлиб қолаверади» [5].

Толерантлик масаласи Шарқ мутафаккирларнинг жуда кўпчилигига хос бўлиб, бунга сабаб уларнинг ўз замонлари мутаасиблардан жуда кўп озор

чекканларидадир десак хато бўлмайди бизнингча. Масалан буюк мутафаккир Абдурахмон Жомийнинг “Баҳористон” асарида ҳам толерантлик масаласига жуда кўп ўрғу берилган.

“Толерантликнинг тимсоли бу бағрикенглик саналади. Жомийнинг “Баҳористон” асарларидаги *1 – равза* “Дарвишлар ҳақида ҳикоят” бобида, юракларни кибру – ҳаво, разолат ва нафратлар тозалашлик масаласи баёнига кўзимиз тушади:

Ҳошим Суфий дебди:

– Юракдан кибр разолатин ювишдан кўра, тоғни игна учи билан кўпориш осон.

*Кибрсизлик лофин урма, уни кўрмоқдан кўра
Қоронғи тун чумолининг изин кўрмак осонроқ.
Кибр гардин аритмоқдан осон эрур шубҳасиз,
Игна билан тоғни қазиб остин – устун кўпормоқ.*

[عبد الرحمن جامي : -غافور غولام – تئاشكند سانى 1971 -297 -سحنة]

Демакки, *Кибрсизлик лофин урма, уни кўрмоқдан кўра*, инсонларга хос бўлган кибрларга берилиб, мақтанчоқликни қораламоқда. *Қоронғи тун чумолининг изин кўрмак осонроқ* – нурсиз қоронғулик (зулмат)да йуриб, *чумолининг изин кўрмак осонроқ*, деб баҳоланмоқда. Маълумки, чумоли изини кундуз кунда ҳам пайқашлик душвор албатта. Шунинг учун кибрга берилиб, мақтанчоқлик қилгандан кўра, қоронғу – зулматда чумоли изи (поклик ва софлик маърифатини шакиллантириш йўли)ни топишлик осондир. Чумолилар машаққат билан меҳнат қилиб, ўзининг ризқини йиғиши, ҳалол ва пок кун кечиришлари англанади.

Ҳой – ҳавасга берилиб, кибр билан яшагандан (бошқаларни минсимай, гуддайиб яшагандан) кўра, ҳалол ва пок ризқ илинжида маърифат истаб, маънавий саводхонликка ўз ҳиссасини қўшиб яшагани маъқул.

Кейинги мисрада *Кибр гардин аритмоқдан осон эрур шубҳасиз*, яъни, кибр жойлашган юракларни тозалашдан кўра, *Игна билан тоғни қазиб остин – устун кўпормоқ*, осон деб баҳоланмоқда. Бу эса ўз – ўзидан маълумки, ахлоқий иллатларнинг нақадар тубанликка қараб шунғишларга мойиллигини кўрсатади” [6].

Ва ёки “Дин ва санъатнинг миллат танламаслиги бу инсоният тарихидаги “Толерантлик” - таҳаммулнинг амалий ифодаси демакдир. Бундай таҳаммул эса сабр ва бардош, итоат ва эҳтиром, ботиний лаззат орқали баҳолангай. Бу эса миллатлар ва минтақалар ўртасидаги тинчлик ва тотувликни, бағрикенглик ва дўстлик руҳини кучайтиради” [7.].

Толерантлик масаласини яна биз ҳадис илмида ҳам кўришимиз мумкиндир[8.]. Ва ёки Ҳинд фалсафасида ҳам толерантлик масаласи алоҳида ўринга эга, буни машҳур ҳинд файласуфи Радхакришнанни кўйдаги фикрлари орқали асослашимиз мумкиндир. “Радхакришнан фалсафий системасининг марказида “универсал дин” қондаси ётар эди. Файласуфнинг қайд этишича, инсоният жамияти ҳам худди инсоний мавжудотларга ўхшаб, эътиқод билан яшайди ва у ўлса, у ҳам барҳам топади. Шундай савол тўғилади: ҳозирги замон динларидан қайси бири “инсоннинг енгиб бўлмас эҳтиёжини” қондиришга даъво қилиши мумкин? Радхакришнан фикрича, уларнинг барчаси таассуб ва ўзгармас ақидалар билан суғорилган бўлиб, хурфотни тарғиб қилади ва душманлик тўсиқлари билан бир-биридан ажралгандирлар. Бундай шароитда худосизлик (атеизм) ақидасининг ўсиши табиийдир” [9.].

ХУЛОСА

Ҳозирги кунга келиб ҳар бир соҳада толерантлик масаласи ўрта асрлар мутаасиблик давридагидек бир хилда муҳимдир. Сабаби ҳали-ҳануз инсоният бугунгача мавжуд соҳаларнинг биронтасида ўзи хоҳлаган даражада толерантликка эриша олганлиги йўқ. Қолаверса интолерант инсон глобллашган ҳозирги даврда бахтли яшаши жуда қийиндир. Чунки бундай дунёқарашга эга бўлган инсонлар психология фанлари номзоди М.Арипова тили билан айтганда “Толерант бўлмаган инсонга нафақат жамият орасида балки ўз-ўзи билан келишиб яшаши ҳам қийин кечади. У атрофдаги ва қолаверса ўз-ўзидан ҳам доим хавфсираб яшайди... Чункибундай инсон толерант инсондан фарқли, ўзида мавжуд етишмовчиликлар ва ёки камчиликларга фақатгина ташқаридан сабаб қидириб яшайди...”[10].

Хулоса сифатида яна шуни айтиш мумкинки юқорида биз кўриб чиққан Шарқ мутафаккирлари асарлари, токи инсоният мавжудот сифатида мавжуд бўлар экан ўз мавқеини юқотмайди. Шунингдек бугунги кун инсоният тафаккурини юксалтиришда ҳам Шарқ ва ҳам Ғарбга бирдек ўз таъсирини ўтказа олади. Унинг ўзига хослиги ҳам айнан мана шундадир. Хусусан Мавлоно Румий қарашларининг бутун инсониятга макон ва замондан, эътиқодидан, ирқидан, миллатидан, жинсидан ва ҳоказолардан қатъий назар бир хил таъсир қила олишидадир.

REFERENCES

1. Хайтметов, Р. (2020). Догматизм ва унинг оқибатлари.

2. Мавлоно Жалолиддин Румий. Маснавийи маънавий. Форсийдан Жамол Камол таржимаси.Т.: “MERIYUS” ХНМК, 2010. Б-54-56.
3. Н.Комилов. «Тафаккур хазинаси». «Ичингдаги ичингдадир»га сўзбоши. Т., 1997. Б.-6.
4. Фиш Радий Геннадиевич. Жалолиддин Румий. Русчадан Жамол Камол таржимаси.Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2005. Б.-137-138.
5. Аннемарие Шиммел. Абъоди ирфонийи ислом(Mustical Dimensions of Islam). Таржума ва тавзеҳоти Абдурраҳим Гувоҳий. –Техрон: Дафтари наشري фарҳанги исломий, 1375, -С. 443.
6. Madalimov, T., Akhatov, L., Xaytmetov, R., & Ibrohimov, F. (2020). A Symbol of Tolerance and Friendship in Jamiy's Work "Bahoriston". International Journal of Current Science Research and Review, 1(1), 29-32.
7. Akhatov, L., Madalimov, T., & Xaytmetov, R. (2020). The Spiritual Connection of Sufism and Tolerance in the Works of Jami. International Journal of Multidisciplinary Research and Publications, 1(2), 1-4.
8. Is'haqov Mirsodiq, Alimova Rahima, Karimov Nodir, Sulaymonov Jasur, Madalimov Timur. Contribution of Abu Isa Tirmidhi to the Science of Hadith. International Journal of Innovative Technology and Exploring Engineering (IJITEE) Volume-9 Issue-1, November, 2019.
9. Muhammadjon Qodirov, Po'latov Sherdor, Madalimov Timur, Mullajonov Islom, Valiyev Lochin. Some Characteristics of Modern Indian Philosophy. International Journal of Multidisciplinary Research and Publications. Volume 2, Issue 11, pp. 47-49, 2020.
10. Арипова М.Л. Современный мир и проблема толерантности. Проблемы педагогики. № 1 (33), 2018. С.13-15
11. Хайтметов, Р. (2020). Мавлоно Румийнинг “Маснавийи Маънавий” асарида амалий ахлоқ масаласи. Тамаддун нури, 1, 76-79.
12. Axatov, L., Xaytmetov, R., & Madalimov, T. (2020). Tasavvufda tahammul va irtibot (Abdurahmon Jomiy asarlari misolida). Falsafa va hayot, 2(9), 71-87

STATE AND WAYS TO SOLVE THE PROBLEM OF IMPROVING THE SPEED AND POWER QUALITIES OF ATHLETES

Alisher Odilovich Abdalimov

Independent Researcher, Uzbekistan State University of Physical Culture and Sports

ABSTRACT

This article provides a scientific basis for the status and development of fast-paced physical qualities of highly qualified handball players in physical training.

Keywords: improving the physical training of an athlete, speed-power, coupled influences, analytical, short-term efforts, de-adaptation, speed-power movements.

INTRODUCTION

The basis for achieving high results in sports is the formation of a wide range of motor skills and abilities with a versatile development of physical qualities. There is an opinion that the level of physical fitness of athletes largely determines their athletic achievements.

Theorists and practitioners working in the field of sports training have repeatedly noted that the degree of development of the motor qualities of athletes promotes faster learning of new movements, their improvement, diversifies tactics, etc.

The choice of means and methods that improve the physical training of an athlete should be based on the knowledge of a number of issues, the most important of which are the following: what is the structure of the manifestation of motor qualities in a competitive exercise; what is the influence of exercises aimed at the development of motor qualities on the structure of the technique of movements; what is the effectiveness of means and methods of physical training at different stages of sports improvement.

LITERATURE REVIEW

The most important component of an athlete's physical fitness is the level of development of his speed-power qualities. It is customary to distinguish the following forms of these qualities: elementary, mainly high-speed (reaction time, time of local movement) and complex. The latter are characterized by their manifestations when performing various competitive exercises.

In playing activity, indicators of the speed of realization of reactions are expressed in the speed of perception of the situation, its analysis and assessment, in the instantaneous decision-making and the beginning of the response movement. Other

forms of manifestation of speed are realized in the speed of movement and implementation of individual techniques, the speed of changing one technique to another.

Theoretical research and sports practice have shown that some aspects of speed are relatively independent from each other. So, you can be distinguished by quick reaction and relatively slow movements, high starting and relatively low distance speeds. Therefore, it is very important for a coach to know the level of the state of elementary forms of speed in an athlete for selective influence and selection of the most rational means. However, this is only one side of the issue. It is known that speed in various sports has its own specifics. In sports games, it is due to the fact that its manifestation occurs in continuously changing situations in direct competition with an opponent in speed, in conditions of active resistance, in the presence of confusing factors and hindrances.

In these conditions, characteristic of play activity are such speed indicators as reactions of choice and reactions to a moving object; repeated starting accelerations with a change in direction; quick change of some techniques and actions by others and, finally, the implementation of techniques and the implementation of tactical combinations with the fastest movement

Thus, speed in sports games has a complex structure. For selective influence on various aspects of this structure, special means should be selected that take into account the peculiarities of the manifestation of this quality.

It should be pointed out that most experts agree that one of the most important aspects of speed, which is associated with the achievement of success in sports games, is the reaction time. Meanwhile, in the methodological literature, very little attention is paid to the education of speed of reaction. At best, exemplary exercises are given that develop the speed of response. In most of the works, the authors limit themselves to pointing out that sports games require quick reactions.

According to some experts, the time of motor reaction in the process of sports training is shortened, while it is emphasized that the nature of these shifts largely depends on the duration and density of training, as well as on the total volume of the training load.

While fast response is important, the final result largely depends on the speed of the start acceleration and the distance speed. They are, as it were, a background against which other aspects of speed are manifested, for example, the speed of performing techniques, changing them or re-reacting, assessing the created moment and solving tactical problems, etc. In other words, the speed of movement is one of those manifestations of speed that follows give high priority.

It is important to emphasize that much is still unclear in the methodology for developing the speed of movement in sports games. This is primarily due to the lack of a sufficient number of experimental studies. True, there are separate works in which it is recommended to improve the starting and distance speed of basketball players using special sprint exercises.

One might think that the lack of methodological recommendations for improving starting accelerations and short movements is largely due to the fact that in games in general and in handball in particular, there is no clearly developed methodology for registering various types of movements, identifying the most typical working distances and their distances, taking into account the playing functions, etc.

Thus, the analysis of the available literature on sports games showed the following:

1. The reaction time in most cases is used as an indicator of the functional state of the central nervous system.
2. Very little time is devoted to the development of such rapidity components as the starting speed of movement and the speed of orientation.
3. There are no special recommendations for the development of speed, taking into account the complexity of its structure.

RESULTS

The basis for achieving high results in sports is the formation of a wide range of motor skills and abilities, versatile development of physical qualities.

In sports practice, in the scientific and methodological literature on sports, more and more attention is paid to special physical fitness. In particular, this applies to speed-strength training, as the most important factor determining success in mastering modern technology. At the same time, the complex development of strength and speed in certain proportions with all other physical qualities leads to favorable changes in the fitness of athletes (M.M. Shestyakov, 1999).

Experts believe that the problem of improving the technique should be considered one of the main in the practice of sports training, in connection with which the increase in the special power and speed qualities of athletes is of particular importance.

Some sports coaches hold the same view. They argue that the highest achievements in sports are possible only with the organic unity of physical fitness. It is about identifying the optimal relationship between physical qualities and the formation of motor skills.

Investigating the relationship of muscle strength, speed-strength indicators, movement technique and their influence on the result in high jumpers, we found a greater dependence of the sports result on the degree of muscle strength development.

The issues of interconnection of physical and technical training in sports games were studied, they found that the increase in the level of technical skill of handball players is directly dependent on the level of development of motor qualities.

According to some experts in sports games, speed-strength qualities should take a leading place in the training system of athletes. In their opinion, the speed-power qualities of the players should be developed only in the relationship between strength and speed in certain ratios, based on the individual abilities of the athlete, in connection with which at the final stages of preparation it is necessary to apply a set of special exercises in their structure as close as possible to playing activity.

The interrelation of physical qualities and the formation of motor skills in the process of training athletes in various sports was revealed in the research.

According to some experts, the relationship between motor skills (elements of technology) and physical qualities is justified by the fact that motor qualities do not exist outside the form of movement. At the same time, the dynamic structure of the athlete's technique of movements should be improved in accordance with the peculiarities of the development of motor qualities. A number of authors, paying special attention to speed-strength training, note that the formation of motor skills is largely associated with the achievement of certain kinematic and dynamic characteristics of movements by athletes. At the same time, there is an opinion that the formation of motor skills and the mastery of complex elements of technique in various sports are directly dependent on the level of development of motor qualities and specifically speed-power indicators. Moreover, in their opinion, individual elements of technique are inaccessible for those athletes who have not reached the required level of development of these speed-strength abilities.

The results of many years of research by T.M. Baerbekov have shown that there is a direct connection between the absolute height of the athlete's jump and the quality of the game. At the same time, the correlation coefficients helped to determine the correspondence of the player's level to the general level of the team, and also to establish which elements of the technique require special training.

The study of speed-strength indicators in cyclic sports, by some specialists, showed that their increase has a positive effect on running technique, an increase in the sprinter's coordination abilities, speed and frequency of movements, and improvement of individual speed components. The above examples from various sports indicate the

presence of a relationship between speed-strength and technical readiness of athletes at different stages of the annual cycle.

A number of scientific workers and practitioners in handball point to a wide variety of different motor acts performed by handball players during the game, which requires athletes not only to correctly perform motor actions, but also to versatile physical development based, first of all, on speed-strength readiness.

There is an opinion that high activity and variety of motor activity in constantly changing conditions, fast pace of the game, complexity of technical techniques require all-round physical training from the handball player. Only if it is available can an athlete realize his technical skill and successfully solve tactical problems. It has been established that the intensity of physical work performed by a handball player during the game ranges from moderate to maximum, and the main part of the load is work of a speed-power nature. It should not be forgotten that handball is an athletic game, during which the handball player can move in stride or jerk at different speeds and at different distances. At the same time, he jumps, throws the ball, etc. With that said, a true handball master should be, as a rule, a good athlete, which is unthinkable without versatile physical training.

There is an opinion that extended game tactical connections between players, mainly in the longitudinal direction, oblige handball players to increase playing intensity to possess the necessary data for high-speed maneuvers and creating favorable situations, especially in the final stage of attacks. At the same time, a number of experts emphasize that playing handball is an excellent tool for physical development and health promotion, and that the main part of the loads of modern handball should be speed-strength work.

Some experts believe that the high agility of modern handball requires more accurate and long passes during the game. In their opinion, in modern handball, the passes have become stronger and are often unexpected even for a partner: the power of throws when attacking the goal has also increased significantly, this requires an increase in the level of technical skill at a high speed of movement in the process of playing activity.

Determination of the relationship between some indicators of speed-strength and technical readiness of highly qualified handball players was the goal of research. Control exercises were used between the indicators reflecting the level of speed-power readiness and the duration of the ball possession. At the same time, the following tests were used as speed-strength tests: running with the ball, throwing the ball at a distance, throwing the ball at a distance.

The results of studies of a large group of specialists indicate that the total duration of possession of the ball during the game and the level of speed-strength readiness of handball players is in direct correlation. The correlation between different indicators of speed-strength readiness of highly qualified handball players is not a constant value and changes significantly with the age of handball players: the highest reliable value of the relationship between various indicators of speed-strength readiness takes place among highly qualified handball players aged 19-24 years (98-99%).

Thus, the analysis of the opinions of specialists both in various sports and in handball testifies to the great importance of speed-power qualities for increasing sports achievements. This can be seen especially clearly in sports that have a metric system for assessing sports achievements (kg, m, sec) and, to a lesser extent, in sports where the final result is determined in points and points.

In team, team sports, where the overall result of the meeting, as a rule, cannot objectively reflect the individual skill of each athlete, we consider it expedient to evaluate the individual skill of handball players by introducing the criterion of the quality of the game.

DISCUSSION

The rational construction of long-term training of highly qualified handball players is decisively conditioned by the laws of the formation of sportsmanship. The structure of competitive activity in a particular sport and, in particular, handball, the factors that determine its effectiveness, the patterns of adaptation of functional systems and mechanisms that carry the main load in the process of training and competitions, predetermine the growth rate of sports achievements.

The implementation of one or another variant of the structure of long-term training in handball is due to a complex of reasons, first of all, the age at which the athletes began to practice handball, as well as the nature of training at the first stages of long-term improvement. According to a number of specialists, differences in the rates of biological maturation, which determine a significant (up to 3-4 years) range of biological development, are also of great importance.

Some coaches and researchers believe that the traditional structure of long-term training, in which high results are achieved after 7-10 years of handball (women at 17-20 years old, and men at 18-22 years old), can be considered as basic, and the prospects further growth of achievements is largely associated with the implementation of one of the identified typical variants of the structure of long-term training, which to the greatest extent corresponds to the characteristics of a particular athlete.

The given data on the peculiarities of the formation of sportsmanship with different variants of the structure of long-term training should become one of the key guidelines for the differentiation and individualization of the long-term process of training handball players at different stages of sports improvement. They also make it possible to objectively assess the prospects of a particular handball player, comparing the individual course of the formation of his skill with the anatomical and physiological characteristics and adaptive capabilities of the body.

The constant growth of sports achievements in women's handball indicates that not all the available reserves of the body have been used. A review of special literature, the study of the experience of advanced coaches working with handball teams, show that an active search for directions to improve the technical and tactical skills of athletes is currently underway, taking into account the level of their speed-strength training.

Some scientists and handball coaches argue that the dynamics of the formation of the state of the highest readiness during the training year is due to many reasons. Among them are the individual characteristics of athletes: the structure of muscle tissue; the initial, hereditarily predetermined level of capabilities of the circulatory and respiratory systems; aerobic and anaerobic performance; mobility of adaptive reactions; resistance to maladjustment; the preserved adaptive resource, etc. No less important is the system of constructing annual training - its general structure, the orientation of the training process in different months of the year, the ratio of means and methods of training, the calendar of competitions and the construction of direct preparation for various competitions, etc.

It is known that the improvement of long-term adaptive reactions necessary to achieve the planned results in the process of sports training of handball players is formed in stages throughout the year, as well as in individual micro cycles. This is due to a number of factors: first, effective adaptation is possible only with a certain amount of stimuli and their optimal concentration in time; secondly, adaptation to various stimuli proceeds heterochronously. In particular, it is possible to achieve changes in the functional capabilities of skeletal muscles or cardiac muscle faster than the components of readiness, which, due to the diversity and complexity of the coordination structure of motor actions, along with morphological changes in the coordinated work of regulatory and executive systems.

The point of view of other well-known experts in handball deserves attention. In their opinion, an increase in the adaptive capabilities of individual organs and systems creates the necessary prerequisites for long-term adaptation of functional systems to integral manifestations of motor abilities, and the latter, in turn, determine the effectiveness of the organism's adaptation to the requirements of effective competitive

activity. This causes the gradual long-term adaptation of the athlete's body to the factors of training impact and the exceptional complexity of managing his adaptive reactions in the process of building various structural formations of the annual training process or a separate macrocycle.

However, it is necessary to remember that the effectiveness of adaptive reactions of handball players of various roles and levels of preparedness is determined by the dynamics of the load, its correspondence to the qualifications of athletes, their preparedness, the reactivity of functional systems in terms of the formation of adaptation responses to various stimuli.

There is an opinion that in a separate training macro cycle highly qualified handball players need a certain time for the formation of the whole complex of adaptive reactions that provide the state of the highest readiness for sports achievements. The specificity of the sport, which is expressed in the optimal structure of the athletes' fitness, is due to the ratio of various qualities and abilities to achieve high sports results. The individual characteristics of athletes here, too, significantly affect the rate of formation of long-term adaptation and the amount of work required to establish a given level of adaptive reactions.

CONCLUSION

In the process of studying the special literature on handball, it was found that the existing standards for assessing the level of general and special physical fitness of athletes do not change for a long time. In addition, there is no scientific substantiation of the proposed regulatory requirements, reflecting the level of special physical fitness of players at various stages of sports improvement.

It is known that the chosen method of increasing the level of speed-strength readiness of handball players makes an increase in the requirements not only to the scientific and methodological substantiation of the training process, but also to the current and long-term planning of sports training, the final test standards at various stages of the annual cycle in preparation for important competitions. In this regard, there is a need to change both the content of the educational process and make appropriate adjustments to it. Meanwhile, this important methodological position is still insufficiently reflected in the specialized literature.

At the present stage of handball development, the problem of specialized training of athletes is becoming increasingly important and is widely discussed in the special literature. It should be noted that at present there are no scientifically grounded recommendations related to the control and assessment of the improvement of their technical skill. Also, there is no consensus among the majority of specialists on the

control of competitive activity as one of the necessary conditions for the effectiveness of management of the process of training highly qualified handball players. The recommended assessment methods, as a rule, are either excessively laborious or do not fully reflect the nodal components of competitive activity.

The carried out theoretical analysis of scientific, methodological and special literature made it possible to determine the research problem, which consists in improving the speed and strength training of highly qualified handball players and to develop practical recommendations for the purposeful improvement of their technical and tactical skill.

REFERENCES

1. Верхошанский Ю.В. (2005). Теория и методология спортивной подготовки: блоковая система тренировки спортсменов высокого класса. *Теория и практика физической культуры*. 2-14.
2. Воронов Ю.С. (2003). Основы многолетней подготовки юных ориентировщиков *Теория и практика физической культуры*. 48-51.
3. Вуден Д.Р. (1987). Современный баскетбол. Физкультура и спорт. 256.
4. Галочкин П.В. (2009). Характеристика показателей соревновательной деятельности боксеров высокого класса. *Вестник спортивной науки*. 51-55.
5. Гамалий В. (2005). Моделирование техники двигательных действий в спорте *Наука в олимпийском спорте*. 108-116.
6. Bertalanffy L. (1969). General systems theory. Foundations, development, applications. 23-28.
7. Bourbousson J., Seve C. (2010). McGarry T. Space-time coordination dynamics in basketball: *Part 1. Intra-and inter-couplings among player dyads*. *Journal of Sports Sciences*. 339-347.
8. Dick F. (1980). Sports training principles. - London: Lepus Books, 275.
9. Hay J. Effort (1999). Distribution and Performance of Olympic Triple Jumpers. *J. App. Biomech*. 23-28.
10. Hommel H. (1993). High Jump: Heike Henkel & Inga Babakova. *New studies in athletics*. 61-74.
11. Knudson D., Morrison C. (2002). Qualitative Analysis of Human Movement. - *Human Kinetics*. 264.
12. Miller S., Bartlett R. (1996). The relationship between basketball shooting kinematics, distance and playing position // *Journal of Sports Sciences*. - Volume 14. - № 3, 243-253.
13. Nigg B., Macintosh B., Mester J. (2000). Biomechanics and Biology of Movement. - *Human Kinetics*. 488 p.
14. Stergiou N. (2004). Innovative Analyses of Human Movement. - *Human Kinetics*. 344 p.

MAKTAB O'QUVCHILARIGA TOPONIMLARNING TO'G'RI YOZILISH TARTIBLARINI O'RGATISH

Zulxumor Ergashevna Xurramova

Toshkent viloyati Chirchiq shahar 18-umumiy o'rta ta'lim maktabi

Charos Ikramovna Maxmudova

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

ANNOTATSIYA

Geografik nomlarning to'g'ri yozilishi juda muhim va murakkab masalalari, toponimlarning to'g'ri yozilishi masalasining murakkabligi shundaki, ular turli tillarda bo'lib, aslida o'sha tillar qoidalariga muvofiq yozilishi yoritilgan.

Kalit so'zlar: defis, toponim, morfologik.

TEACHING SCHOOL STUDENTS THE CORRECT SPELLING PROCEDURES

Zulxumor Ergashevna Xurramova

18th general secondary schools of Chirchik city, Tashkent region

Charos Ikramovna Maxmudova

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

The problem of correct spelling of geographical names is very important and complex, the complexity of the problem of correct spelling of toponyms is that they are in different languages and are actually written according to the rules of those languages.

Keywords: hyphen, toponym, morphology.

KIRISH

Geografik nomlarning to'g'ri yozilishi juda muhim va murakkab masala. Muhimligi shundaki, geografik nomdagi biror harf noto'g'ri yozilib qolsa, fonetik o'zgarishlar oqibatida butunlay boshqa ma'noli toponimga aylanib ketishi mumkin. Toponimlarning to'g'ri yozilishi masalasining murakkabligi shundaki, ular turli

tillarda bo'lib, aslida o'sha tillar qoidalariga muvofiq yoziladi. Boshqa tillarga o'tganda talaffuzida ham, yozilishida ham o'zgarishlar bo'lishi mumkin.

SHunga qaramay geografik nomlarning yozilishida chalkashliklar ko'p uchraydi. Joy nomlarini to'g'ri yozish juda nozik masala. Ularni nuqsonsiz to'g'ri yozish, xalqning umumiy imloviy savodxonligining uzviy bir qismi bo'lib, ma'lum darajada kishilarni bilim va madaniy saviyasini ham belgilaydi.

Kundalik matbuotda, xususan, gazeta va jurnallarda, radio va televideniya, darsliklarda, badiiy adabiyotlarda respublika va chet mamlakatlar oid minglab geografik nomlar uchraydi. Bularning hammasini ham to'g'ri ekanligiga hech kim kafolat berolmaydi. Geografik nomlarning o'zbekcha yozilishi ma'lum bir qat'iy prinsiplarga asoslangan, mantiqli, bir-biriga bog'liq qoidalardan iborat bo'lishi va bugungi kun talabi darajasiga javob berishi lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Respublikamizda tashkil etilgan Atamalar qo'mitasi, hamda toponimika komissiyalari geografik joy nomlarining grammatik jihatdan to'g'ri yozilishini kuzatib borgan. Chunki toponimlarning to'g'ri yozilishi ularning ma'no mazmun jihatdan o'zgarib ketishining oldini oladi va nomlanish jarayonini tartibga solib turadi. Nomlanishning nozik tomoni, uning bittagina tovushning yanglish yozilishi tufayli, toponim mazmunining tamoman o'zgarib ketishidan iboratdir. Natijada o'sha nom tamoman boshqa bir ma'no kasb etadi. Masalan: Yakkabog' tumanidagi Kaltaqo'l qishlog'ining birgina "q" harfi o'rniga "k" harfining qo'llanishi tufayli Kaltako'l tarzida yozilishini misol qilish mumkin. Bu yerda Kaltaqo'l ikkita ma'no-mazmun kasb etmoqda. Dastlabki Kaltaqo'l-qisqa ko'l kabi anatomik ma'no kasb etsa, ikkinchidan kaltaqo'l – qo'l uchida yashovchi, ya'ni faqirlikda yashovchilar kabi ijtimoiy ma'no kasb etadi.

Agar "q" o'rniga "k" harfi qo'llanilsa u kalta, qisqa yumaloq ko'l, ya'ni gidronimga aylanib qolganligini ko'ramiz. Bu birgina toponim misolida keltirilgan namuna. Aslida har kuni minglab, toponimlar radio, televidenie, gazeta, jurnal kabi vaqtli matbuot vositalari orqali tilga olinadi, darsliklar badiiy adabiyotlarda qayd etiladi. Ularning barchasini to'g'ri tarzda talaffuz etish juda yuqori sa'viya va savodxonlik talab qiluvchi yumushdir. Shu boisdan Atamashunoslik qo'mitasi zimmasiga ulkan mas'uliyat yuklanganligini ko'ramiz. Bu dargohda ish yurituvchi mutaxassislar-lingvistlar, sharqshunos, adabiyotchilar, tarixchi, etnograflar bilan bir qatorda geograflar ham hamkorlikda nomlarning to'g'ri yozilishini ta'minlamoqda. Ya'ni toponimlarning ma'lum bir grammatik qonun-qoida asosida, bir xil, standartlashtirilgan holda ifodalanishiga erishmoqda. Chunki toponimlarning

yoʻzilishini milliy standartlashtirish, rivojlangan davlatning suverenligini koʻrsatuvchi belgilardan biridir.

NATIJALAR

Oʻzbekiston geografik nomlari grammatik tuzilishiga koʻra *sodda* va *qoʻshma* toponimlarga ajratiladi. Sodda toponimlar oʻz navbatida, qoʻshimchasiz va qoʻshimchali nomlarga boʻlinadi. Joy nomi tarkibi birgina otdan iborat boʻlib, unga boshqa biron unsur qoʻshilmasa bunday nomlar koʻshimchasiz toponimlar hisoblanadi.

S.Qoraev qoʻshimchasiz toponimlarni tahlil qilib ularni bir necha xilga boʻlib koʻrsatgan:

a) oddiy geografik yoki ijtimoiy - iqtisodiy terminlar shaklidagi toponimlar: *Anhor, Gaza, Yom, Supa, Uchma, Quduq* va hokazo;

b) urugʻ-aymoq va boshqa etnik guruhlar nomlari bilan ataladigan geografik nomlar

(etnonimlar): *Abdal, Burqut, Duglat, Mangit, Sayyod, Turk* va boshqalar;

v) kishilarning ism-familiyalari, taxallus, laqablaridan iborat toponimlar: *Abdukarim, Beruniy, Mustafo, Navoiy, SHodmon* va hokazo;

g) oʻsimlik va hayvon nomlaridan kelib chiqqan joy nomlari: *Bodom, Doʻlta, Yongʻoq, Terak, CHinor, Yantoq* va boshqalar;

Qoʻshimchali toponimlar tarkibida otga qandaydir qoʻshimcha - affiks qoʻshib yasaladi. Bunday geografik nomlar tarkibida quyidagi qoʻshimchalar (affikslar) koʻp uchraydi:

- **goh** - *Jangoh, Namozgoh, Sayilgoh, SHamolgoʻh*;

- **zor** - *Bodomzor, Olmazor, Sangzor, CHilonzor*;

- **iston** - *Bahoriston, Bogiston, Turkiston, SHoʻriston*; - **iya** - *Mingiya, SHohruhiya, Yuziya, Qodiriya*;

- **kor** - *Lalmikor, Paxtakor, SHolikor*;

- **lar** - *Arablar, Beklar, Boylar, SHayxlar*;

- **li** - *Anjirli, Alamli, Burganli, Betagali, Tolli*;

- **lik** - *Attorlik, Zargarlik, Jizzaxlik, Tepalik*;

- **loq** - *Sangloq, Toshloq, Qumloq*;

- **on** - *Mingon, Namatgaron, Sayidon, Telpakfuroʻshon*;

- **ot** - *Bogot, Rabotot, Qishloqot*;

- **cha** - *Doʻrmoncha, Naymancha, Qizilcha, Qoʻrgoncha*;

- **chi** - *Aravachi, Boʻyrachi, Taqachi, Temirchi*;

Qo'shma toponimlar ikki va undan ortiq tarkibiy qismlardan tashkil topadi: *Beshariq, Yangiqo'rgon, Yakkatut, G'ishtko'prik, Oqtepasoy* va hokazo. Bunday geografik nomlar grammatik jihatdan bir necha turga bo'linadi. O'zbek tilida ikki va undan ortiq so'zlardan (turdosh otlardan) iborat (murakkab) geografik nomlar qo'shib yoziladi. **Masalan:**

Ot + ot: *Turkravot, G'aniqishloq, Qorovulbozor, Qumqo'rgon*

Sifat + ot: *Yomonjar, Kattaqishloq, Uzunquduq, Yetimtog, Uzunsoy*

Son + ot: *Beshbuloq, Yettikechuv, Mingchinor, To'qsonkamar, O'ttizadir*

Ot + fe'l: *Soykeldi, Qo'yqirilgan, Tangatopdi, Qumbosdi*

Birinchi tarkibiy qismi sifatdan, ikkinchi tarkibiy qismi geografik atamadan iborat bo'lganda: *Balandmachit, Balandravot, Otstso'rgon, Oqtepa, Ko'kbuloq, Ko'kgumbaz, Sarisuv, Sariqtepa, Qizilsuv, Qizilsoy, Qizilqum, Yuqoriovul, Etakovul, Quyimahalla, O'rtachek, O'rtasaroy* kabi yoziladi.

MUHOKAMA

Birinchi tarkibiy qismi sondan, ikkinchi tarkibiy qismi geografik atamadan iborat bo'lganda: *Beshariq, Beshayvon, Yolgizbog', Yolgizqutchi, Yakkasaroy, Yakkatol* shaklida yoziladi.

Birinchi tarkibiy qismi tartib sondan, ikkinchi qismi geografik atamadan iborat bo'lganda: *Ikkinchisolma, Yettinchiqo'tir* shaklida yozish maqsadga muvofiqdir.

Ta'kidlash lozimki, qo'shma geografik nomlar tadqiqida ularning yasalish usullarini belgilash, aniqlash ayniqsa muhimdir. Mutaxassislarning ta'kidlashicha, til taraqqiyoti jarayonida ma'lum tipdagi so'z birikmasi yagona leksik ma'no kasb etishi natijasida sintaktik birlikdan leksik birlikka aylanadi - qo'shma so'z yuzaga keladi. Masalan, *Oqjar, SHo'rsuv, Yangiqo'rgon, Qoratepa* kabi joy nomlari shu yo'l bilan paydo bo'lgan qo'shma so'zlar sirasiga kiradi.

Qo'shma geografik nomlar morfologik tarkibiga ko'ra kuyidagi tiplarga bo'linadi:

1. **Ot + ot:** Bu tipdagi ko'shma toponimlarning ikkinchi qismi ko'pincha geografik termindan (qishloq, ovul, tepa, cho'l, bog', buloq, quduq va hokazo) tashkil topgan bo'ladi. Ularning birinchi tarkibiy qismi esa kishi ismlari (famiyasi)dan (*Abdiqishloq, SHofayziquduq, Hoshimdasht, Ismoiltepa*), etnonimlardan (*Naymanariq, Arabmazor, Afgonbog', Qozoqovul, Turkravot*), fitonimlardan (*Terakmazor, Jiydaqishloq, Tolqishloq*) iborat bo'lishi mumkin. Har ikkala tarkibiy qismi terminlardan (geografik va ijtimoiy - iqtisodiy) tashkil topgan toponimlar ham mavjud. (*Qorovulbozor, Toshbuloq, Qumquduq, SHarilloqsoy*).

2. **Sifat + ot:** Bu qolipdagi qo'shma toponimlarning birinchi qismi rang-tus

bildiruvchi (*Oqtepa, Ko'kjar, Qizilbuloq, Qoraqum, Qorasoy*), ko'lam bildiruvchi (*Kattaqishloq, Pastqishloq, Kichikqo'rg'oncha, O'rtaqo'rg'on, CHuqurqishloq, Etakmahalla*), maza-ta'm ifodalovchi (*Achchiqko'l, SHirinquduq, SHo'rsuv*), ikkinchi qismi geografik atamalardan iborat bo'ladi.

3. **Son + ot:** Ushbu qolipda yasalgan qo'shma geografik nomlarning birinchi tarkibiy qismi sonidan (uch, besh, olti, to'qqiz, qirq, ming va hokazo), ikkinchi tarkibiy qismi geografik atamadan (*Beshbuloq, Uchariq, Yolg'izqum, Yakkasaroy, Uchtol, Oltihovuz, Beshqayrag'och*) tashkil topgan bo'ladi.

4. **Ot + fe'l va fe'l + ot:** Bu qolipdagi qo'shma nomlar ot bilan fe'lning hamda fe'l bilan otning birikuvidan (*Toshkesar, Qaynarbuloq, Oxunqaynar, Soykeldi, Qolgandaryo*) tashkil topadi.

Geografik nomlar kuyidagi hollarda ko'shtirnoq ichiga olinadi:

Zavod - fabrikalar, shirkat xo'jaliklari, firmalarning nomlari qo'shtirnoq bilan yoziladi: «GM-O'zbekiston» qo'shma korxonasi, "Atlas" to'qimachilik kombinati, «Toshkent» shirkat xo'jaligi, «Zomin» jamoa xo'jaligi, «Malika» trikotaj fabrikasi, «Zilolateks» aksiyadorlik jamiyati va hokazo.

Matbuot organlari nomi bilan atalgan geografik ob'ektlarning nomlari kartalarda qo'shtirnoqsiz yoziladi: *O'zbekiston ovozi gazetasi ko'chasi, Turkiston ko'chasi, SHarq yulduzi suv iste'molchilari uyushmasi.*

Geografik nomlarni sonlar bilan yozish tartibi:

Geografik nomlar tarkibiga kirgan tartib sonlar nomning oldingi qismida, birinchi o'rnida so'z bilan yoziladi: *Yettinchi ko'tir, Beshinchi brigada, Sakkizinchi xo'jalik* va hokazo.

Toponimlar tarkibidagi geografik terminlarni yozish tartibi:

Geografik ob'ektning turini bildiradigan so'zlar geografik terminlar hisoblanadi. Masalan, *ko'l, cho'l, tog', adir, ariq, orol, quduq, muz, botqoq, qirg'oq, sharshara, kir, botiq, vodiy, soy, kanal, tekislik* va hokazo. Geografik terminlar turdosh otlar bo'lganida geografik nomdan keyin kichik harflar bilan alohida yoziladi.

Geografik terminlar toponimlar tarkibiga kirganda qo'shib yoziladi va shu geografik nomlardan keyin yana takrorlanishi mumkin: *Qoratog' tog'i, Oqtepa tepaligi, Sirdaryo daryosi, Kattaqishloq qishlog'i, Issiqko'l ko'li, Tandirqum qumligi.* Xaritalarda aholi punktlarining nomlari yonida ularning turlarini bildiradigan so'zlar (shahar, qishloq, ovul, shaharcha va boshqa) yozilmaydi.

Geografik nomlar tarkibidagi terminlar va boshqa so'zlarning talaffuz shaklidagi xilma-xillik.

Ayrim geografik nomlar tarkibida jonli tilda qo'llanib kelayotgan terminlar ham uchraydi. Ular ilmiy adabiyotlarda qabul qilingan terminlardan farq kilib, faqatgina

shevalarda qo'llanilishi mumkin. Bunday hollarda shevalarda foydalanadigan terminlar o'rniga adabiy til atamaları ishlatilmaydi, aksincha ularni asl shakli nomlar tarkibida saqlanib qolinadi. Mahalliy terminlar turli joylarda turlicha talaffuz qilinishi mumkin. SHu sababdan, jonli til so'zlaridan iborat terminlarning talaffuz shakli joy nomlari yozilishida saqlanib qoladi. Masalan: *Jamonjar*, *Jellig'uli*, *Suluvjo'na* va hokazo.

XULOSA

Geografik nomlar yozilishida defisning o'rni.

Birinchi tarkibiy qismi ot yoki sifatdan, ikkinchi komponenti atoqli otdan iborat bo'lgan nomlarning har ikki tarkibiy qismi katta harflar bilan yoziladi va bir-biridan defis (lotincha, divisio- "*ajralish*, *bo'linish*") orqali ajratiladi. Defis - nomlarni qismga bo'lishda qo'llaniladigan belgi, chiziqcha (-). Toponimlar defis orqali ajratilganda, har ikki komponenti ham katta harflar bilan yoziladi: *CHig'atoy* - *Oqtepa*, *Ko'kcha* - *Oqtepa*, *Ozod* - *Buxoro*, *Isori* - *O'roqli*, *Qo'shtepa* - *Saroy*, *Xaroba* - *Qulonchi*, *CHek* - *Nasriddin*, *CHo'ja-Arab*, *Loytsa-O'ray* va boshqalar. Ba'zi qo'shaloq so'zlardan iborat toponimlar orasida defis qo'yiladi va nomning ikkinchi tarkibiy qismi kichik harf bilan yoziladi: *Ana-muna*, *CHaqar-chuqur*. Birinchi tarkibiy qismi fe'l, ikkinchi tarkibiy qismi toponim bo'lgan geografik nomlar: *Qolgan-Sir*, *Qolgan-CHirchiq* kabi yoziladi.

REFERENCES

1. Tojievna Zulxumor Nazarovna, Dusmanov Farhod Azamqulovich, Muhamedova Nazokat Jurayevna, & Haydarova Surayyo Abdusalomovna (2016). Mustaqillikdan keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi aholisining o'limi va umr ko'rish davomiyligi. Evropa ilmiy sharhi, (3-4), 24-27.
2. Shernayev Akbar (2020/1/30) Abstracts of V International Scientific and Practical Conference Osaka, Japan 29-31 January 2020, 189-193.
3. Иброимов, Ш. И. Ў., & Болтаев, М. Ж. (2020). Ўзбекистон тоғ-водийларининг экотуристик имкониятлари ва улардан фойдаланиш. Academic Research in Educational Sciences, (1).
4. Rajabov Furkat Turakulovich, Sattarov Abdisamat Umirkulovich (2020) FARMS OF UZBEKISTAN: DEVELOPMENT, SPECIALIZATION, GEOGRAPHY. Journal of Critical Reviews, 7 (6), 1189-1196.
5. Oybek Uralovich Abdimurotov (2020). TABIIY GEOGRAFIYA DARSLARINI MUSTAQIL O'RGANISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI. Academic research in educational sciences, (3), 1306-1312.

6. Ibroimov, S., & Madaminova, M. (2020). Maktablarda geografiya fanini o'qitish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash. Academic research in educational sciences, (1).
7. Radjabov, F. (2020). Describe the Individual Food Industry Contents and their Role in the Delivery of Agricultural Products. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 19(1), 292-294.
8. Komilova, N. K., Haydarova, S. A., Xalmirzaev, A. A., Kurbanov, S. B., & Rajabov, F. T. (2019). Territorial Structure of Agriculture Development in Uzbekistan in Terms of Economical Geography. Journal of Advanced Research in Law and Economics, 10(8 (46)), 2364-2372.
9. Шерзод Иброим Ўғли Иброимов, Мансур Фарманович Бўрибеков, & Мақсуда Анвар Қизи Сатторова (2020). ЁШ АВЛОДГА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИНИ ЕТКАЗИШ. Academic research in educational sciences, (3), 275-279.
10. Turakulovich RF (2020). Dynamics and Regional Features of Agricultural Production. In the Republic of Uzbekistan. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24 (2), 1264-1269.
11. Фуркат Ражабов, Лобар Джўраева, & Асрор Махмадалиев (2020). ЎЗБЕКИСТОН ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ: РИВОЖЛАНИШИ, ИХТИСОСЛАШУВИ, ГЕОГРАФИЯСИ. Academic research in educational sciences, (3), 674-686.
12. Шерзод Иброимов, Маҳмуд Болтаев, & Мақсуда Сатторова (2020). МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИ ОНГИДА РЕКРЕАЦИЯ ТУШУНЧАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. Academic research in educational sciences, (3), 146-151.
13. Фуркат Туракулович Ражабов, & Азиза Абдуллаевана Олимова (2020). ТАЪЛИМ МУАММОЛАРИ ЕЧИМИДА ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРНИНГ АҲАМИЯТИ (ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ МИСОЛИДА). Academic research in educational sciences, (3), 697-702.
14. Sharipov Shavkat Mukhamajanovich, Shomurodova Shahnoza Gayratovna, Gudalov Mirkomil Ravshanovich (2020) THE USE OF THE MOUNTAIN KARS IN THE TOURISM SPHERE IN COURT AND RECREATION ZONE OF CHIMGAN-CHARVAK. Journal of Critical Reviews, 7 (3), 475-481.
15. Шомуродова Шахноза Гайратовна Природные озера Тянь-Шаня в зоне отдыха Чимган-Чарвак // Европейское научное обозрение. 2018. №9-10-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-natural-lakes-at-the-tianshan-mountains-covered-in-chimgan-charvak-recreation-zone> (дата обращения: 15.12.2020).

MAKTABGACHA TA'LIMDA METAKOGNITIV KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRUVCHI METODLARNI QO'LLASH BO'YICHA TAJRIBA- SINOV ISHLARINING MAZMUNI

Ra'no Xamidovna Nosirova

Toshkent viloyati Chirchiq Davlat Pedagogika Instituti o'qituvchisi
rxamidovna@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tizimini yanada takomillashtirish va rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan islohotlar, maktabgacha ta'lim tashkilotlarida metakognitiv metodlarni qo'llash orqali bolalarni maktab ta'limiga tayyorlash masalalari xususida fikr bayon etilgan.

Kalit so'zlar: maktabgacha ta'lim tizimi, tashkilot, yosh avlod, aqliy-intellektual, estetik, jismoniy, metakognitiv, ko'nikma, ma'naviy salohiyat, maktabga tayyorlash, takomillashtirish.

CONTENT OF EXPERIMENTAL WORK ON THE APPLICATION OF METHODOLOGICAL SKILLS METHODS IN PRESCHOOL EDUCATION

Rano Xamidovna Nosirova

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region
rxamidovna@gmail.com

ABSTRACT

The article reflects on the ongoing reforms in the country to further improve and develop the pre-school education system, the preparation of children for school education using metacognitive methods in the educational activities of preschools.

Keywords: preschool education, organization, young generation, intellectual, aesthetic, physical, metacognitive, skills, spiritual potential, school preparation, improvement.

KIRISH

Yosh avlodning shaxs va sub'ekt sifatida shakllanishi, aqliy rivojlanishi, tarbiyalanganlik darajasini yuksaltirish maktabgacha ta'lim tashkilotlaridan boshlanadi. Ushbu jarayonning samarali tashkil etilishi va boshqarilishi ta'lim tizimining uzluksizligini ta'minlash sharti bo'lib xizmat qiladi, chunki yosh murg'ak

qalblar bilan olib boriladigan pedagogik jarayon ularning kelajakda kim bo'lib yetishishlari, qanday fuqarolik pozitsiyasini egallashlari bilan bog'liq holda qaraladi.

O'zbekiston Respublikasining Prezidentining 2019 yil 16 dekabrda O'RQ-595-son "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risidagi qonuni" tasdiqlandi. Mazkur muhim xujjat mamlakatimiz tarixida ilk bor maktabgacha ta'lim va tarbiya standartlari, maktabgacha ta'lim turlari va davlat ta'lim dasturlari, sohaga salohiyatli va ma'naviy yetuk pedagog kadrlarni jalb qilish normalari, 6 yoshli bolalarni MTTlarda majburiy bir yillik bepul o'quv tizimi, ta'lim berish tili, maktabgacha ta'lim tashkilotlarining ish rejimi, bolalarni maktabgacha ta'lim tashkilotlariga qabul qilish va ulardan chiqarish normalari qonun bilan mustahkamlab berildi.[1.].

Mamlakatimizda ayni paytda vujudga kelgan shart-sharoitlar maktabgacha ta'lim tizimini takomillashtirishga qaratilgan chora-tadbirlarni amalga oshirishga xizmat qiladi. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida didaktik jarayonlarni takomillashtirish o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko'tarishning eng muhim sharti hisoblanadi, shuningdek, o'quv-tarbiya jarayonida ta'limning innovatsion shakllari va usullarini qo'llashga ko'maklashadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarni maktabga tayyorlashda didaktik jarayonga metakognitiv metodlarni qo'llash va pedagogik tizimni oqilona tashkil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

"Metabilish" tushunchasi fanga ilk bor Djon Fleyvell tomonidan 1976 yilda kiritildi. Uning fikricha, insonning bilish jarayonlari haqidagi umumiy bilimlar majmuasini nazorat qilishga undaydigan bilimlar sohasiga metabolish sohasi deyiladi. Dj. Fleyvell metabolishning 4 komponentini ajratadi: metakognitiv bilimlar, metakognitiv tajriba, metakognitiv maqsad, metakognitiv strategiya. [2].

Ingliz olimi A. Braun ta'kidlashicha, **metabilish** – bu inson tomonidan o'zlashtirilgan o'zining bilimlari to'g'risidagi bilimdir. Olima metabolishni ikki kategoriya asosida o'rganishni tavsiya etadi:

1. Bilish to'g'risidagi bilim — faoliyat majmui bo'lib, ongli ravishdagi kognitiv xatti-harakat va qobiliyatlarni boshqaruvchi refleksiv jarayondir; 2. Bilish regulatsiyasi — didaktik jarayonlarda bilishga intilish hissini muvofiqlashtiruvchi xatti-harakatlar va faoliyat majmuasi.

Xuddi shunday, A. Braun ta'kidlashicha, metabolish jarayonlari ta'lim berish jarayonlarini muvofiqlashtirib, ularni nazorat qilishga xizmat qiladi va bir necha tizimdan iborat bo'lgan faoliyatni tashkil qiladi:

Faoliyatni rejalashtirish jarayoni (rejani shakllantirish, natijani ko'ra bilish, qo'yilgan kamchiliklarni tahlil qilish);

Faoliyatni nazorat qilish jarayoni;

Bilish faoliyatining natijaviyligini nazorat qilish [3].

Ingliz olimi R. Klyuve ham metabolish jarayonlarida kognitiv faoliyatni muvofiqlashtiruvchi va boshqaruvchi ikkita tizimini ajratib ko'rsatadi. Xususan,:

Nazorat jarayoni — quyilgan topshiriqni identifikatsiyalashga undovchi, o'z faoliyatiga baho berish va kelgusi faoliyatni rejalashtirishga hamda natijaviyligini ta'minlovchi yo'naltiruvchi jarayon;

Boshqaruv (regulyatsiya) jarayoni — quyilgan topshiriqni bajarish uchun resurslar taqsimotiga ko'maklashuvchi, topshiriq bajarilishining algoritmini belgilovchi jarayon[4].

D. Rigli, P. Shetts, R. Glants i S. Vaynshteyn o'z tadqiqotlarida metabolishni o'z bilimlarini ongli ravishda o'rganishga mo'ljallangan refleksiyaning qo'llash jarayoni sifatida tavsiflashadi, o'z tafakkur faoliyatining strategiyasini belgilashga mo'ljallangan xatti-harakatlar majmuasi sifatida e'tirof etishadi [5]. Olimlarning fikricha, rejalashtirish, xatti-harakatni belgilash strategiyasi, bilish jarayonlari monitoringi insonning ongli ravishda o'quv-biluv faoliyatida muhim o'rin egallaydi.

S. Tobiasi X. T. Eversonlar metabolishning ierarxik modelini taklif etishib, unda bilimni baholash, o'qitish sifatini baholash, kelgusi o'quv faoliyatni rejalashtirish va o'quv strategiyasini belgilash muhim ahamiyat kasb etishi ko'rsatganlar[6]. Olimlarning fikricha, bilimlar monitoringi metakognitiv ko'nikmalarni shakllantiruvchi muhim qadam bo'lib, insonning nimani yaxshi bilishiyu, va yana nimalarni o'rganishi lozimligi haqida o'ylab ko'rishga xizmat qilishini belgilaydi.

Rus olimasi M. A. Xolodnaya, boshqa mualliflar singari, metabolish jarayonlari bilimlarni ongli nazorat bilangina aniqlash mumkinligi to'g'risidagi fikrlar bilan cheklanmasligini uqtiradi. Maktabgacha tayyorlov yoshidagi bolalarning intellektual sohasini tadqiq qilgan M.A. Xolodnaya mental qobiliyatlarning shakllanishida uch bosqichni ajratib ko'rsatadi: [7].

- Kognitiv bilim (tajriba) — mental tarkib, ya'ni qabul qilinayotgan axborotlarni tizimlashtiruvchi, ularni interpretatsiyalovchi va idrok qiluvchi bosqich;

- Metakognitiv bilim — intellektual faoliyatni boshqarishda bevosita va bilvosita qabul qilingan axborotlarni qabul qilish, boshqarish (regulyatsiya qilish). Metakognitiv bilim bevosita qabul qilingan axborotlar ustidan intellektual nazorat olib borishni ta'minlaydi va u metakognitiv bilimlarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

- Intentsional bilim (tajriba) — intellektual moyilliklarni yo'naltiruvchi mental tarkib.

Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, metakognitiv ko'nikmalarga ega bolalar maktabga o'qishga qabul qilinganch, ularning intellektual qobiliyatlari yuqori bo'lishi aniqlangan. Metakognitiv ko'nikmalar bolaning fikrlash darajasini o'stiradi, metabilish jarayonlarini rivojlantiradi. Bunda topshiriqlarni bajarish mobaynida bola diqqatni jamlashni o'rganadi, ma'lumotlarni saralay oladi, o'zining faoliyatiga baho beradi.

Insonning metakognitiv faoliyati ko'rinishlari J. Piajening operatsional nazariyasi [8], Dj. Brunerning kognitiv kontseptsiyasi A. Nioell, Dj. Shou, P. Lindsey, G.A.Saymon [9] va boshqalarning tafakkur nazariyalari, P.Ya. Galperin, N.F.Talizina[10] va boshqalarning aqliy jarayonlarni faollashtirish kontseptsiyalarida ham insonning bilish jarayonlarini nazorat qila olish holati yoritib berilgan.

Yuqoridagi ilmiy qarashlar, nazariyalar va kontseptsiyalar tahlillaridan maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarni maktabga tayyorlashda ularda aynan metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirish muhimligini ta'kidlash joiz.

Metabilishning muhim komponentlaridan biri –bu metakognitiv strategiyalaridir. Dj. Fleyvell ta'biricha, bu strategiyalar insonning bilim olish maqsadlarini o'zi tomonidan nazorat va monitoring qilishga xizmat qiladi[11].

D. Kyun, V.A.Molyakolarning ilmiy qarashlarida insonning shaxsiy kognitiv strategiyalar tuzilmasi o'rganiladi [12,13].

Bizning tadqiqotlarimizda, aynan, maktabgacha yoshdagi (6-7 yosh) bolalarda metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirish, ularni maktabga tayyorlashdagi asosiy kafolat beruvchi jarayon hisoblanadi. A.Venger, N.N.Poddyakov, N.G. Salmin va boshqalar tadqiqotlarida ham maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda metakognitiv strategiyalardan foydalangan holatda ularning intellektual jihatdan shakllantirish muhimligi uqtiriladi.

Adabiyotlar tahlili natijasida, biz metakognitiv strategiyalarga ta'rif berishga muvassar bo'ldik.

Metakognitiv strategiyalar – fikrlash strategiyalarini yo'naltiruvchi, dialektik aqliy harakatlarni boshqaruvchi, muayyan tafakkur tuzilmasi.

Metakognitiv strategiyalar bilish jarayonlarini muvofiqlashtirib, ularni quyidagi aqliy xatti-harakatlarni bajarishga undaydi:

1) amaldagi aqliy strategiyaning asossiz ekanligini va uni yangicha tuzilmasini ishlab chiqish zaruratiga ehtiyoj mavjudligini anglash, alternativ, muqobil strategiya ishlab chiqish dialektikasi;

2) amaldagi strategiyaning transformatsiyasi, ya'ni

a) oldingi eskirgan strategiyaning o'rniga yangi mohiyatdgisini ishlab chiqish orqali;

b) aqliy umumlashmalar orqali ikki va undan ortiq strategiyalarni jamlash va h.k.

Yuqorida bildirilgan fikrlardan kelib chiqib, shuni ta'kidlash mumkinki, maktabgacha ta'lim pedagogikasi maktabgacha ta'lim va boshlang'ich ta'lim uzviyligini davom ettiruvchi metakognitiv ta'limni zamonaviy maktabgacha ta'lim muassasalarida tashkil qilishni inobatga olishi zarur. Maktabgacha ta'limda variativlik asosida o'sib kelayotgan yosh avlodni hayotning ijtimoiy-iqtisodiy sohalariga ko'nikuvchanligini shakllantirish orqali fikr-mulohazali shaxslarni yetishtirish holatini vujudga keltiradi. Ikkinchi tomondan, maktabgacha ta'limda metakognitiv bilimlarni shakllantirishga yo'naltirilgan moslashuvchan ta'lim berish bolaning kattalar bilan muloqoti davomida insonparvarlikka asoslangan sub'ektlik darajasining belgilanishi bilan o'lchanadi.

NATIJALAR

Maktabgacha ta'limda bolalarda metakognitiv ko'nikmalar (o'z-o'zini nazorat qilish, mushohada yuritish, refleksiya)ni shakllantiruvchi metodlarni qo'llash asosida bolalarni maktabga tayyorlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Maktabgacha ta'limda metakognitiv metodlarni qo'llash orqali bolalarni maktabga tayyorlashga doir tadqiqot doirasida muayyan mezonlar ishlab chiqildi:

1-jadval.

Maktabgacha ta'limda metakognitiv metodlarni qo'llash orqali bolalarni maktabga tayyorlash mezonlari

№	Metakognitiv ko'nikmalarni shakllantiruvchi mezonlar	Metakognitiv metodlar	Natija
1	Tushuntirilgan axborotdagi eng muhim tushunchalarni ajratib olish Axborotdagi ma'lumotlarni tahlil eta olish	Tasniflash	o'quv materiallarini anglash; bolalarning qiziqishlari, intilishlarini izchil tarzda dialog asosida rivojlantira olish;
2	O'zidagi mavjud tasavvurlarni boshqalarniki bilan taqqoslay olish;	Qiyoslash	o'quv-biluv jarayonida o'quv materiallarini bolalarning shaxsiy tajribalari, bilimlari bilan uyg'unlashtirgan holda taqdim eta olish;
3	Ma'lumotlarni bir-biri bilan taqqoslay olish;	Solishtirish	bilish faolligi ko'rsatkichi sifatida mo'tadillik, ishtiyoq, o'rganishning anglanganligi, ijodiy namoyon bo'lishi
4	Mustaqil fikrini bildirga olish	Refleksiya	nostandart o'quv vaziyatlaridagi xulq-atvor, o'quv vazifasini hal etishdagi mustaqillik va boshqalar
5	O'z qarashlarini asoslay olish;	bo'lgan muammolarni yechishga kirishadilar.	Guruhdagi har bir bola o'zaro bir-birlari bilan hamkorlikda o'z

			oldlariga qo'yilgan topshiriqni bajarish
6	Mavzudagi voqea-hodisalarga o'z munosabatini bildirish olish		o'rganishning anglanganligi, ijodiy namoyon bo'lishi

Jadvalda ifodalanganidek, maktabgacha ta'limda metakognitiv metodlarni qo'llash orqali bolalarni maktabga tayyorlashning tarkibiy qismlari: bilish ob'ekti va sub'ekti, bilish metodlari va vositalari, bilim ko'rinishidagi natijasi va uni baholashni o'zida aks ettiradigan bilish inson faoliyatining turi sifatida qaraladigan faoliyatli, munosabatli, qadriyatli yondashuv asosida bilish jarayonining mohiyatini ochib berish. Demak, bu jarayonda refleksiya –bolaning shaxsiy fikr va kechinmalarini tahlil qilishga yo'naltirilgan mulohaza yuritishi ko'rinishida namoyon bo'ladi. Refleksiya tufayli bola bilish va faoliyatning asl sub'ektiga aylanadi.

Mazkur mezonlar asosida bolalarning maktabga tayyorlik darajasining shakllanganligini aniqlashda uch daraja asos qilib olindi.

1. Yuqori daraja – bilishga bo'lgan ehtiyoj va qiziqishlari o'ta kuchli. Darslikdagi materiallarni mustaqil o'qib o'rganadi. Axborotdagi eng muhim fikrlarni ajrata oladi. O'zaro hamkorlik muhitida faol kirishib ketadi, mavzudagi voqea-hodisalarni bimalol tahlil eta oladi. O'zidagi mavjud tasavvurlar bilan hozir o'rganilayotganlarini taqqoslaydi. O'z fikrini erkin bayon eta oladi. Boshqalar bilan faol munozaraga kirisha oladi, kirishimli, muloqatmand, o'zidagi tasavvurlarni dadillik bilan himoya qiladi. Materiallarni umumlashtirib, bayon eta oladi. O'rganilganlarini amaliyotga tadbiq eta oladi. Maktabdagi ta'limga tayyor.

2. O'rta daraja – bilishga bo'lgan ehtiyoji mavjud. Axborotdagi eng muhim fikrlarni ajrata oladi. Mavzudagi voqea-hodisalarni tahlil eta oladi. Kirishimli, muloqotmand, o'zidagi mavjud tasavvurlarin boshqalarniki bilan taqqoslay oladi, ba'zi holatlarda biroz qiynaladi. O'z fikrini bayon eta oladi. O'zidagi tasavvurlarni boshqalarniki bilan taqqoslaydi. O'rganganlari asosida materialni bayon etib bera oladi. Maktabga tayyorligi qoniqarli.

3. Quyi daraja – bilishga bo'lgan ehtiyoj va qiziqishlari mavjud, lekin barqaror emas. Axborotdagi eng muhim fikrlarni hamma vaqt ham ajrata olmaydi. Mavzudagi voqea-hodisalarni imkon qadar tahlil qilishga harakat qiladi. Maktabga tayyorlanish holati sust. O'z fikrini qiynalmasdan, erkin bayon eta olmaydi.

Biz tajriba-sinov ishlari jarayonida bolalar orasida metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladigan ayrim usullardan foydalanishga harakat qildik. Bu jarayonda har bir bola erishgan bilim, ko'nikma va malakalarning muayyan darajasi namoyon bo'ladi.

Maktabgacha ta'limda metakognitiv metodlarni qo'llash orqali bolalarni maktabga tayyorlashda bilish faolligi ko'rsatkichi sifatida mo'tadillik, ishtiyoq, o'rganishning anglanganligi, ijodiy namoyon bo'lishi, nostandart o'quv vaziyatlaridagi xulq-atvor, o'quv vazifasini hal etishdagi mustaqillik va boshqalarni aytib o'tish mumkin.

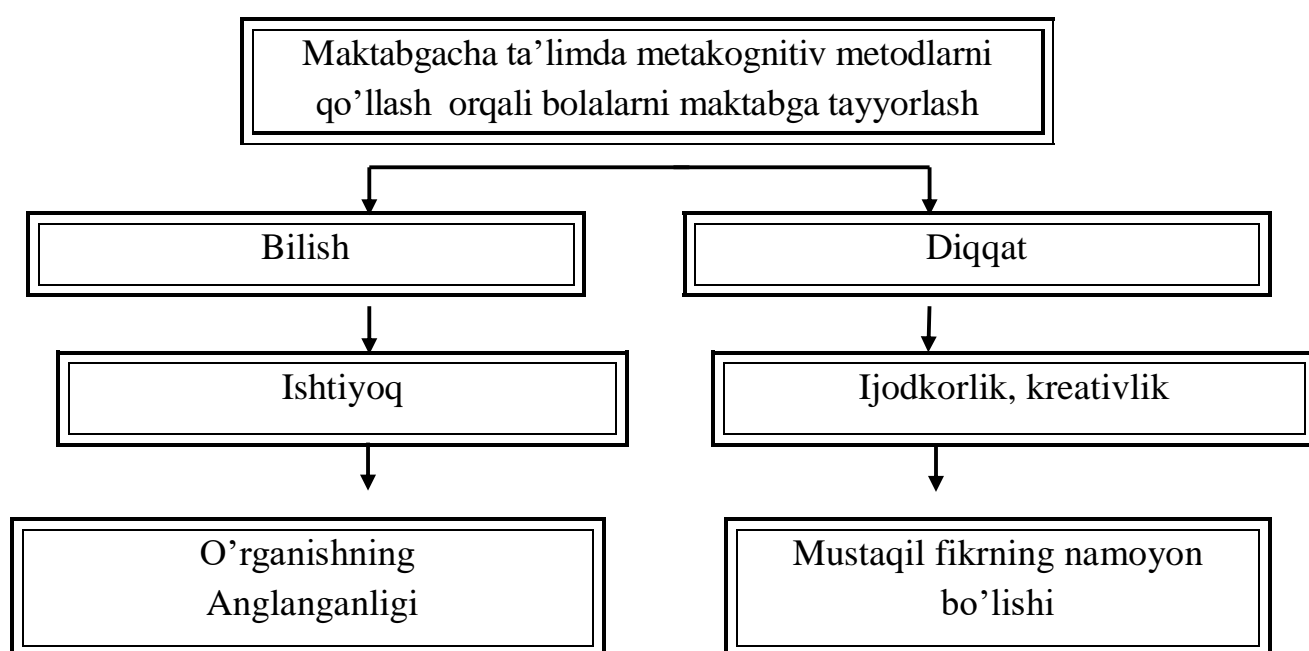
MUHOKAMA

Maktabgacha ta'limda didaktik mashg'ulotlarda metakognitiv ko'nikmalarni shakllantiruvchi metodlarni qo'llash bo'yicha o'tkazilgan tajriba-sinov ishlari 2017-2020 yillarda tashkil etilib, dastlabki tajriba-sinov materiallari tayyorlandi. Bu materiallarda quyidagilar ko'zda tutildi:

1) Mualliflik texnologiyalari va metakognitiv ko'nikmalarni shakllantiruvchi metodlar yordamida bolalarning "Ilk qadam" Davlat dasturi asosidagi kompetentsiyalarini rivojlantirish, o'zaro hamkorlik muhitida ishlash ko'nikmalarini shakllantirish, dunyoqarashini kengaytirishga yo'naltirilgan mashg'ulotlar tashkil etildi.

2) Bolalarni maktabga tayyorlashda ularning qiziqishlari, mayllari o'rganildi. Tajriba-sinov ishlarini boshlashdan avval maktabgacha ta'lim pedagoglari bilan individual tarzda suhbatlar o'tkazilib, ularni qiziqtirgan savollarga aniqlik kiritildi hamda tajriba-sinov ishlarini amalga oshirishga doir ilmiy-amaliy maslahatlar berildi.

Maktabgacha ta'lim pedagoglari tajriba-sinov avvalida va sinovdan so'ng amalga oshiriladigan nazorat shakl va metodlari bilan tanishtirildi va natijalarni jamlash va umumlashtirish bo'yicha yakdil xulosaga kelindi.

Maktabgacha ta'lim pedagoglari uchun ishlab chiqilgan tavsiyalarda didaktik mashg'ulotlarni tashkil etishga doir sharoitlar tavsif etildi:

har bir mashg'ulot uch bosqich – Da'vat – Anglash – Fikrlashga bo'lib tashkil etish; mashg'ulot jarayonida bolalarning aqliy mehnat qilishini ta'minlash; ularga individual va tabaqalashgan holatda yondashish; erkinligini, tashabbuskorligi, ulardagi fikrlarning xilma-xilligini hurmat qilish va qadrlash; o'quv xonasini kerakli didaktik vositalar bilan ta'minlash, o'qitish metod, shakl va vositalarini to'g'ri tanlay olish, kutiladigan natijalarni oldindan belgilab qo'yish kuzda tutildi.

O'yin turlari maktabgacha yoshdagi bolalarning barcha bo'g'inlariga mos bo'lganligi bois, tajriba-tadqiqotlarda syujetlar maishiydan ishlab chiqarishga qarab va undan ijtimoiy-siyosiy voqealarni aks ettirishga qarab rivojlanishiga e'tibor qaratildi. O'quv mashg'ulotlari zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, o'qitishning interaktiv metodlari qo'llanilgan holda guruhlarda jadval bo'yicha o'tkazildi. Ushbu mashg'ulotlarning sifati ta'lim tashkilotining pedagogik kengashida muhokama qilindi.

XULOSA

«Maktabgacha ta'limda metakognitiv metodlarni qo'llash orqali bolalarni maktabga tayyorlash metodikasi» mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar natijasida quyidagi xulosalar taqdim etildi:

1. So'nggi yillarda amalga oshirilgan ilmiy izlanishlar mamlakatimiz maktabgacha ta'lim tizimining rivojlanish strategiyasi hamda uning samaradorligini aniqlaydigan o'qitish sifati monitoringi modelini takomillashtirib, ta'lim sifati ko'rsatkichlari tizimini aniqlab, amaliyotga joriy etish bo'yicha pedagogik ilmiy tadqiqot ishlariga ehtiyoj mavjudligini ko'rsatdi.

2. Tadqiqot muammosiga doir manbalar mazmunini tahlil qilish maktabgacha ta'limda bir yoqlama Dasturdan foydalanish bilan cheklanib qolinganligini ko'rsatdi. Bizningcha, maktabgacha ta'limda metakognitiv metodlarni qo'llash orqali bolalarni maktabga tayyorlash hamda natijalarni dunyoning rivojlangan mamlakatlaridagi bolalar yutuqlari bilan qiyosiy taqqoslash ta'lim muassasalari va tizimning samarali faoliyatini tashkil etishni kafolatlaydi.

3. Tadqiqot natijalari maktabgacha ta'limda metakognitiv metodlarni qo'llash orqali bolalarni maktabga tayyorlashning printsiptial yangi metodologiyasi sifatida kompetentsiyaviy yondashuvga asoslangan davlat Dasturlari, o'quv-metodik majmualar, mul'timediali ilovalarni ishlab chiqib, amaliyotga joriy etish bugungi kundagi dolzarb muammolardan biriga aylanganligini ko'rsatdi.

4. Maktabgacha ta'limda metakognitiv metodlarni qo'llash orqali bolalarni

maktabga tayyorlash modelini takomillashtirish bir necha o'zaro aloqador, pedagogik, psixologik va ijtimoiy jihatdan ma'lum darajada mustaqil tushunchalarning uzviy munosabatidan tashkil topganligi, ta'lim sifati, monitoring va model tushunchalarining ilmiy tavsiflari qiyoslanib, monitoring mexanizmi hamda texnologiyalarilari huquqiy, ijtimoiy, pedagogik, psixologik va ilmiy-metodik jihatdan ilmiy asoslandi.

5. Mamlakatimizning iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy jihatdan taraqqiy etishi hamda dunyoning rivojlangan davlatlari qatoridan o'rin egallashining muhim sharti maktabgacha ta'limda metakognitiv metodlarni qo'llash orqali bolalarni maktabga tayyorlash metodikasining takomillashtirilgan modelini amaliyotga joriy etishdan iborat.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining Prezidentining "Maktabgacha ta'lim va tarbiya to'g'risidagi qonun" 2019., 16 dekabr, O'RQ-595-son.
2. Flavell, J.H. (1976). Metacognitive aspects of problem solving. In: Resnick (Ed). The nature of intelligence. WWlslRlQ^Hi: Erlbaum, 238 6
3. Brown, A.L (1987). Knowing when, where and how to remember: A problem of metacognition. In R. Glaser (Ed) Advances in instructional psychology. Hillsdale , NJ: Erlboun, 3906.
4. Kluwe R. (1987). Executive Decisions and Regulation of Problem Solving Behavior // Metacognition, Motivation and Understanding / ed. by F. Weinert & R. Kluwe. New Jersey, 170-6.
5. Ridley D., Schuts P., Glanz R., (1992). Weinstein C. Self-regulated Learning: the Interactive In□uence of Metacognitive Awareness and Goal-setting // J. of Experimental Education. 60
6. S. Tobias, H.T Everson (2002). Knowing what you know and what you don't: further research on metacognitive knowledge monitoring College Board Research Report 2002-3
7. Холодная М.А. (1997). Психология интеллекта: парадоксы исследования. Томск; М., 19с.
8. Ж. Пиаже (1994). Речь и мышление ребёнка. М., 1994.
9. Ньюэлл Л., Шоу Дж.С., Саймон Г.А.(1981). Моделирование мышления человека с помощью электронно-вычислительной машины // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления. М., С. 305-318.

10. Гальперин П.Я., Талызина Н.Ф. (1979). Современное состояние теории поэтапного формирования умственных действий. // Вестник МГУ. Серия: психология. № 4, С. 54-63.
11. Flavell J.H. (1976). Metacognitive aspects of problem solving. // The nature of intelligence. Hillsdale / Edited by L.B. Resnick N.Y.: Erlbaum, 1976.- p. 231-235.
12. Kuhn D. (1983). On the Dual Executive and Its Significance in the Development of Developmental Psychology // Contemporary Human Development.-V. 13.- Basel.
13. Моляко В.А. (1994) Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности // Вопросы психологии .- 1994.-№5.- с.86-95.

“ATROFIMIZDAGI OLAM” VA “TABIATSHUNOSLIK” DARSLARINI KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA TASHKIL ETISH JARAYONINI MODELLASHTIRISH

Fariddun Izatulloevich Ochilov

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Maqolada “Atrofimizdagi olam” va “Tabiatshunoslik” darslarida tabiiy-ilmiy bilimlarni o'zlashtirishni kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish jarayonini modellashtirish va bunda e'tibor beriladigan holatlar, muammolar va ularning yechimi bayon qilingan.

Kalit so'zlar: Atrofimizdagi olam, Tabiatshunoslik, boshlang'ich sinf o'quvchilari, kompetensiyaviy yondashuv, prinsip, modellashtirish, tabiiy-ilmiy bilimlar.

MODELING THE PROCESS OF ORGANIZING COURSES “THE WORLD AROUND US” AND “NATURAL SCIENCE” ON THE BASIS OF COMPETENCY APPROACH

Fariddun Izatulloevich Ochilov

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

The article describes the process of organizing the acquisition of scientific knowledge in the lessons “The World Around Us” and “Natural Science” on the basis of a competency-based approach, which focuses on the issues, problems and their solutions.

Keywords: The world around us, Natural sciences, elementary school students, competence approach, principles, modeling, natural sciences.

KIRISH

Ko'plab tadqiqotchilar kompetensiyaviy yondashuv g'oyasini qo'llab-quvvatlovchi alohida ta'lim muhitini tashkil qilmay turib o'quvchilarda tayanch va fanga oid kompetensiyalarni shakllantirish imkonsiz ekanligini ta'kidlaganlar. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ilmiy yondashuvlarni boshlang'ich ta'lim jarayoniga tadbiq etish uchun ko'p variantli o'quv materiallaridan foydalanish talab

qilinadi. Ushbu o'quv materiallar, birinchi navbatda, o'z ichiga tabiiy-ilmiy bilimlarni qamrab olishi kerak. Shuningdek, umummadaniy qadriyatlar, odob-axloq me'yorlari, tabiat hodisalari atrof-muhit bilan bog'liq holda o'quv materiallari mazmunida o'z aksini topishi lozim. Maktab o'quvchilarining tabiiy-ilmiy bilimlarni egallash, atrof-muhitdagi voqea-hodisalarni anglash ehtiyoji o'quv jarayonida qondiriladi. Shu jihatdan biz quyida boshlang'ich sinflarda o'tiladigan "Atrofimizdagi olam" va "Tabiatshunoslik" darslarini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish jarayonini modellashtirishni ko'rib chiqamiz.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOLOGIYASI

Tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, ta'lim jarayoni ilmiy, ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan axborotlar va bilimlarning manbai hisoblanadi. Bu jarayonda shaxslararo ijtimoiy munosabatlar hamda insonning tabiatga munosabati o'rganiladi. Ularni o'quvchilarga o'rgatishda turli usullar va vositalardan foydalaniladi. O'quv jarayonida o'quvchilar egallagan bilim, ko'nikma va malakalari yordamida muayyan faoliyatni amalga oshiradilar.

Tabiiy-ilmiy bilimlarni o'rganish jarayoniga kompetensiyaviy yondashuvni tadbiq etish quyidagi bosqichlarda amalga oshiriladi:

1. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga tabiiy-ilmiy bilimlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida o'rgatish jarayonini loyihalash. Bunda tabiiy-ilmiy bilimlarni o'rgatish jarayonining maqsadlari, vazifalari, qo'llaniladigan usul va metodlarni oydinlashtirish, o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini takomillashtirishga xizmat qiladigan savol va topshiriqlarni tanlash hamda tizimlashtirish, o'quvchilarda amaliy faoliyat tajribasining shakllanganlik darajalarini tashxislash nazarda tutiladi.

2. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga tabiiy-ilmiy bilimlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida o'rgatishda har bir sinf o'quvchilarining o'ziga xos xususiyatlari, tabiat hodisalariga bo'lgan qiziqishlari, ta'lim muassasasi joylashgan hududning tabiiy imkoniyatlaridan kelib chiqqan holda qo'shimcha o'quv materiallarini, savol va topshiriqlarni tanlash uchun o'qituvchilarni yo'naltirishga oid aniq tavsiyalar ishlab chiqish.

3. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga taqdim etilayotgan qo'shimcha o'quv materiallari, savol va topshiriqlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida tanlash va ularning o'quvchilarda ijtimoiy faoliyat tajribasini hosil qila olish darajasini muntazam nazoratdan o'tkazish.

4. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga kompetensiyaviy yondashuv asosida tabiiy-ilmiy bilimlarni o'rgatish jarayonining samaradorlik darajasini muntazam tashxislash, tahlil qilish, aniqlangan bo'shliqlarni koreksiya qilishni ta'minlash.

Boshlang'ich sinf o'quvchilariga kompetensiyaviy yondashuv asosida tabiiy-ilmiy bilimlarni o'rgatish jarayonini loyihalashda quyidagilarga e'tibor qaratish talab etiladi:

- tabiiy-ilmiy bilimlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida o'rgatish jarayonida o'quvchilarga qanday bilimlarni taqdim etish zarurligini aniq ko'rsatish;
- sinfdagi o'quvchilarning tabiiy-ilmiy bilimlarni o'rganishga nisbatan qiziqishlari va buni amaliy faoliyatlarida qo'llashga moyilliklarini hisobga olish;
- boshlang'ich sinf o'quvchilarining qiziqish va ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, tabiiy-ilmiy bilimlar hamda ularni o'rgatish metodlarini aniq ifodalash;
- boshlang'ich sinf o'quvchilariga kompetensiyaviy yondashuv asosida tabiiy-ilmiy bilimlarni o'rgatish jarayonida qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalarni tanlash va metodik jihatdan asoslash;
- boshlang'ich sinf o'qituvchisining o'quvchilarga tabiiy-ilmiy bilimlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida o'rgatish metodlari va texnologiyalarini chuqurroq o'zlashtirishni ta'minlash asosida metodik xizmat imkoniyatlarini kengaytirish.

Boshlang'ich sinflarda kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'quv jarayonini tashkil etish ta'lim mazmuni bilan bir qatorda o'qituvchining metodik mahoratiga ham bevosita bog'liq bo'ladi. Chunki o'qituvchi kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan o'quv jarayonida taqdim etiladigan tabiiy-ilmiy bilimlarning yaxlitligi, uzviyligi, atrof-muhit bilan o'zaro aloqadorligi, aniqligi, o'quvchilarning o'zlashtirishi uchun oson va qulayligi, ularda tabiiy jarayonlarni aniq idrok etish ko'nikmasini hosil qilishga ko'maklasha olishiga e'tibor qaratishi lozim.

Pedagoglar kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan tabiiy-ilmiy bilimlarni o'rgatishga asoslangan o'quv jarayonini tashkil etishda quyidagi prinsiplarga tayanishlari lozim:

1. O'quvchilarning tabiiy-ilmiy bilimlarni o'rganish jarayonida faoliyat sub'ekti sifatida namoyon bo'lishlariga erishish, jumladan, o'z oldiga aniq maqsadlar qo'yishi, vujudga kelgan tabiiy vaziyatlarni tahlil qila olishi, amaliy faoliyati mahsulini ko'rsata olishi (gerbariylar yasash, o'simliklar turlarini farqlay olish, ob-havodagi o'zgarishlarni sharhlay olish), o'zining amaliy harakatlarini nazorat qila olishi, o'zi va sinfdoshlarining harakatlarini baholay olishini ta'minlash.

2. O'rganilayotgan bilimlar va tushunchalarning tabiat hodisalari bilan muvofiqligini ta'minlash prinsipi.

3. Tabiiy-ilmiy bilimlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida taqdim etishda ulardagi tanlov erkinligini ta'minlash prinsipi. Qo'shimcha mashg'ulotlar, tabiat qo'ynidagi sayohatlar, sinfdan tashqari pedagogik jarayonda tanlovlarga asoslangan

holda tabiiy hodisalarni o'rganish va ular ustida amaliy faoliyat bajarishlariga imkoniyat yaratish.

4. Ochiqlilik prinsipi. Tabiiy-ilmiy bilimlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida o'rgatishda o'quvchilarga tabiat hodisalari va ular haqidagi bilimlarni mustaqil bilim olish asosida o'rganishlariga imkoniyat yaratish.

5. Tabiatga nisbatan ongli munosabatda bo'lish prinsipi. Boshlang'ich sinf o'quvchilariga tabiiy-ilmiy bilimlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida o'rgatishda, amaliy faoliyat jarayonida tabiatni asrash, tabiiy jismlarni ehtiyot qilish, ularga ziyon yetkazmaslikka intilish ko'nikmalari ham hosil qilinishi lozim.

Mazkur prinsiplar kompetensiyaviy yondashuv asosida o'quvchilarga tabiiy-ilmiy bilimlarni o'rgatish jarayonini loyihalashda muhim ahamiyatga ega bo'lib, tabiat va inson munosabatlarini ijobiy nuqtai nazardan rivojlantirish, o'quvchilarda ekologik bilim va ko'nikmalarni hosil qilish, tabiatga nisbatan ehtiyotkor munosabatda bo'lish tajribasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tabiiy-ilmiy bilimlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida o'rgatish jarayonida muayyan kompetensiyalarni shakllantirish samaradorligini ta'minlash uchun quyidagilarga e'tibor qaratish tavsiya etiladi:

- o'quvchilarda tabiatga nisbatan aniq nuqtai nazarni shakllantirish;
- tabiat hodisalariga nisbatan ilmiy asoslangan ma'lumotlarni o'quvchilarga taqdim etish;
- tabiat hodisalarining inson faoliyati bilan bevosita bog'liqligini o'quvchilar ongiga yetkazish;
- tabiat hodisalari haqidagi bilimlarini sinovdan o'tkazish maqsadida o'quvchilar oldiga aniq savollar qo'ya olish;
- tabiat hodisalari bilan bog'liq holda muayyan farazlarni ilgari surishga o'quvchilarni o'rgatish;
- tabiat hodisalari ustida kichik-kichik tadqiqotlar o'tkazishga o'quvchilar e'tiborini qaratish hamda ushbu tadqiqotlar jarayonida yo'l qo'ygan xatolarini bartaraf etishlariga ko'maklashish;
- boshlang'ich sinf o'quvchilariga tabiiy hodisalarni o'rganish, jonzotlar va o'simliklarga nisbatan o'z his-tuyg'ularini ifodalash imkonini berish kabilar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Tabiiy-ilmiy bilimlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida o'rgatish jarayonining o'ziga xos xususiyati, uning mazmuni va metodikasi innovatsion xarakterga ega ekanligi bilan belgilanadi. Kompetensiyaviy yondashuvga tayangan holda tabiiy bilimlarni o'rgatish jarayoni o'quvchilarning amaliy ko'nikmalarini

faollashtirish bilan bir qatorda, atrof-muhitga nisbatan ongli munosabat hamda estetik dunyoqarashni shakllantiradi. Bu esa boshlang'ich sinf o'quvchilarida atrof-muhit, tabiat hodisalarini o'rganish mayllarini uyg'otishga hizmat qiladi. Buning uchun tabiiy-ilmiy bilimlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida o'rgatish jarayoni oldiga quyidagi maqsadlar qo'yiladi:

- tabiiy-ilmiy bilimlarni o'rgatishga yo'naltirilgan "Atrofimizdagi olam", "Tabiatshunoslik" darslarida o'quvchilarga taqdim etiladigan o'quv materiallari, savol-topshiriqlar, o'yinlar, multimedia vositalarini tanlashda ularning tabiat va atrof olamga bo'lgan qiziqishlari, o'rganish mayllari, istak va ehtiyojlarini aniq hisobga olish;

- boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'zi va sinfdoshlari tomonidan o'rganilgan bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llash ko'nikmalarini nazorat qilish, o'zi va o'rtoqlarining faoliyat natijalarini baholash, atrof-muhitga nisbatan ehtiyotkorona munosabatda bo'lish tajribasini shakllantirish;

- tabiat hodisalari bilan bog'liq holda vujudga keladigan noxush holatlardan himoyalash, o'z sog'ligini muhofaza qilish ko'nikmalarini hosil qilish, gigienik talablarga rioya etish ko'nikmasini hosil qilish;

- tabiiy-ilmiy bilimlarni o'rganish bilan bog'liq bilish faoliyatini kengaytirishga xizmat qiladigan o'quv materiallarini tanlash va o'quvchilarga taqdim etish;

- tabiiy-ilmiy bilimlarni o'zlashtirish va qo'llash bilan bog'liq bilish usullaridan foydalana olishga o'quvchilarni o'rgatish;

- tabiat bilan ongli muloqotni amalga oshirish usullarini qo'llay olishga o'quvchilarni odatlantirish;

- boshlang'ich sinf o'quvchilarida tabiiy-ilmiy bilimlarni mustaqil o'rganish va o'z amaliy faoliyatlarida qo'llash tajribasini hosil qilish va hokazo.

XULOSA

Tabiiy-ilmiy bilimlarni modellashtirish, ular asosida topshiriqlarni yechish mahoratini puxta egallashni ta'minlaydi. Tashkiliy daraja o'qituvchining ta'lim jarayonida o'quvchilarning ishini qanday tashkil qilishi, ishni tashkil qilish bo'yicha qanday ko'rsatmalar berilishi; "Atrofimizdagi olam" va "Tabiatshunoslik"ni o'qitishda kompetensiyaviy yondashuvni qo'llash bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Tashkiliy darajani tashxislashda darsda ishlashning qanday shakllari qo'llanishi (individual, juftlikda, kichik guruhlarda, frontal (yalpi); pedagogning guruhli diskussiyani qanday tashkil qilishi; chizma yoki modeli vositalardan qanday, qachon va nima uchun foydalanishi; natijalar tahlili, bilimlarni va o'zini-o'zi nazorat qilish qanday o'tkazilishi)ga e'tibor qaratiladi.

Dars tahlilini amalga oshirish “o‘qituvchi-o‘quvchi” munosabatlari tizimida o‘zaro hamkorlik muhitini shakllantirishga ko‘maklashadi. O‘qituvchilar va o‘quvchilar o‘zaro hamkorlik asosida tabiat hodisalarini o‘rganadilar, tahlil qiladilar, o‘zlashtirgan bilimlarini o‘z faoliyatlarida qo‘llaydilar. Jumladan, gullarni parvarishlaydilar, manzarali rasmlar chizadilar, tabiat qo‘yniga sayr qiladilar, qushlarga g‘amxo‘rlik ko‘rsatish maqsadida ularga inlar quradilar, ekinlarga suv quyadilar, ko‘chatlar o‘tqazadilar, kichkina ariqchalar va gulzorlarni tozalashda ishtirok etadilar va h.k.

REFERENCES

1. Йўлдошев Ж.Ғ., Очилов Ф.И. Замоновий дарс технологияси // Ўқув-услугий қўлланма. – Т.: ISBN 978-9943-6308-3-3. “Фан ва технология”, 2020. – Б. 240.
2. Ochilov F.I. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga tabiiy-ilmiy bilimlarni kompetensiyaviy yondashuv asosida o‘rgatishning metodik xususiyatlari. “Maktab va hayot” ilmiy-uslubiy jurnal. Toshkent. ISSN 2010-5460. № 5 (153), 2020. 112 B. 42-46 betlar.
3. Ochilov F.I. Competitional approach among teaching in primary classes // Eastern European Scientific Journal. – Düsseldorf – Germany, ISSN 2199-7977. 2018. – Ausgabe. № 4. – P 233-236.
4. Очилов Ф.И. Социально-методические проблемы обучения учащихся начальной школы естественным и научным знаниям на основе компетентностного подхода // LX International correspondence scientific and practical conference «International scientific review of the problems and prospects of modern science and education». – Boston. USA. ISBN 978-1-64655-003-6. July 22-23, 2019. – P 62-64.
5. Тожибоева Г.Р. Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. Наука и мир, международный научный журнал, №1 (77), 2020, том 2, 32-34 стр.
6. Мардонов, Ш. К., & Жаббарова, О. М. (2020). ЗАДАЧИ УРОКОВ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 862-870.
7. JABBOROVA, O. M., & UMAROVA, Z. A. (2020). Pedagogical Conflicts in Primary School Students - as an Important Social-Pedagogical Problem. Solid State Technology, 63(6), 235-241
8. Jabborova Onakhon Mannopovna. (2019). Psychological and Pedagogical Foundations of the Formation of the Artistic Perception of Students in Secondary Schools. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 7(10), 9-14.

NOZOOGEOGRAFIK VAZIYATNI YAXSHILASHNING IJTIMOIIY-IQTISODIY VA EKOLOGIK MUAMMOLARNI O'RGANISH PRINSIPLARI

Lobar Voxidovna Jo'rayeva

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

Gulchexra Abdullayevna Yeshinbetova

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

ANNOTATSIYA

Insonlar salomatligi faqatgina ovqatlanish ratsioniga bog'liq bo'libgina qolmay, balki turli mineral moddalar bilan ham ehtiyojiga yarasha ta'minlanishiga bog'liqdir. Ovqatlanish ratsionida eng muhim ahamiyatga ega bo'lgan makroelementlarga kalsiy, fosfor, natriy, xlor, kaliy, mikroelementlarga yod, mis, kobalt, marganes, ruh, molibden, bor, temir va boshqalar kiradi. Bu mineral moddalar ayrimlarining organizmga kerakli miqdori gramm hisobida o'lchansa, boshqalari esa milligramm hisobida o'lchanadi. Ammo mineral moddalarning ko'p yoki oz bo'lishidan qat'i nazar ular organizmda modda almashinuv jarayonlarida ishtirok etib hayotiy muhim vazifaligi xaqida gap boradi va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, atrof-muhitni asrab avaylashga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: insonlar ratsioni, microelement, tibbiyot-geografiyasi, nozoogeografiya

PRINCIPLES OF STUDYING SOCIO-ECONOMIC AND ECOLOGICAL PROBLEMS OF IMPROVING THE NOSOOGEOGRAPHIC SITUATION.

Lobar Voxidovna Jurayeva

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

Gulchexra Abdullayevna Yeshinbetova

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

Human health depends not only on the diet, but also on the provision of various minerals. The most important macronutrients in the diet are calcium, phosphorus, sodium, chlorine, potassium, trace elements include iodine, copper, cobalt, manganese, zinc, molybdenum, barium, iron and others. Some of these minerals are measured in grams, while others are measured in milligrams. However, regardless of the presence of more or less minerals, they are involved in metabolic processes in the body and play a vital role in educating the younger generation in the spirit of patriotism, care for the environment.

Keywords: human diet, microelement, medical geography, nozoogeography

KIRISH

Insonlar salomatligi faqatgina ovqatlanish ratsioniga bogʻliq boʻlibgina qolmay, balki turli mineral moddalar bilan ham ehtiyojiga yarasha taʼminlanishiga bogʻliqdir. Ovqatlanish ratsionida eng muhim ahamiyatga ega boʻlgan makroelementlarga kalsiy, fosfor, natriy, xlor, kaliy, mikroelementlarga yod, mis, kobalt, marganes, ruh, molibden, bor, temir va boshqalar kiradi. Bu mineral moddalar ayrimlarining organizmga kerakli miqdori gramm hisobida oʻlchansa, boshqalari esa milligram hisobida oʻlchanadi. Ammo mineral moddalarning koʻp yoki oz boʻlishidan qatʼi nazar ular organizmda modda almashinuv jarayonlarida ishtirok etib hayotiy muhim vazifani bajaradi.

Hozirgi vaqtda 10 dan ortiq mikroelementlarning insonlar organizmida mavjudligi aniqlangan. Bu elementlar organizmga katalizatorlar kabi taʼsir koʻrsatadi, ayrimlari vitamin, ferment va garmonlar tarkibida organizmdagi fiziologik jarayonlarni boshqarishda ishtirok etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Organizmda mineral moddalardan kalsiy bilan fosfor eng koʻp boʻladi. Oziq ratsionida kalsiy yetishmaganda yosh bollarning oʻsishi va rivojlanishi susayadi, ovqat hazm qilish organlarining faoliyati buziladi, raxit, osteomalyatsiya kabi kasalliklarning kelib chiqishiga sabab boʻladi. Kalsiy katta yoshdagi insonlar ovqatida yetishmaganida ishchanlik xususiyati kamayadi, suyak va boshqa kasalliklar paydo boʻlib, organizmda modda almashinuv jarayoni buziladi.

Fosfor tanqisligida ishtaxaning yoʻqolishi va buzilishiga, insonning ozib ketishiga sabab boʻladi. Oziq tarkibida uzoq vaqt davomida fosfor yetishmasligi, oqsoqlikka, boʻgʻilarning kam harakat boʻlib qolishiga olib keladi. Fosfor va kalsiyning alohida funksiyasidan tashqari, ularning oʻzaro taʼsiriga bir-biriga bogʻliqligining ham muhim roli bor. Aniqlanishicha, insonlar ratsionida kalsiy bilan fosforning nisbati 2:1 boʻlishi kerak ekan. Bu elementlar oʻrtasidagi nisbatning buzilishi nimjon va yashashga noqobil farzandlar tugʻilishiga, bola tashlashga va batamom naslsizlikka olib keladi.

Kaliy insonlarning oʻsish va rivojlanishida, hujayralar membranasining oʻtkazuvchanligida, yurak-tomir va nerv sistemalarini yaxshilashda, hujayralarda suvning yaxshi almashinishida muhim rol oʻynaydi.

Kaliy qon-tomir sistemasi uchun havfli boʻlgan qonni qotib protsessini susaytiradi. Toʻqimalarga yumshoqlik beradi. Kaliy yetarli boʻlsa organizmda zamburugʻlar va zararli mikroflora rivojlanmaydi. Kaliy yetishmaganda organizmning

ta'sirchanligi oshadi, ishtaxa bug'iladi, nafas olish muskullari falajlanadi, yurak faoliyati buziladi, tuxumdon va boshqalar.

Natriy va xlor odamlarni to'la qimmatli oziqlantirishida juda katta ahamiyatga ega. Bu moddalar ichak shirasi hosil bo'lishida, somotik bosimni, kislota-ishqor muvozanatini saqlab turishda va xokazalarda ishtirok etadi. Ular yetishmasligi ishtaxa yo'qolishiga olib keladi. Natriy yetishmaganda yog' va oqsil bo'lishi sekinlashib, ko'plab issiqlik energiyasi organizmdan befoyda chiqib ketadi. Buning natijasida yosh bollarning o'sishi va rivojlanishi orqada qoladi. Natriy qonda kislotani ko'payishini neytrallab unda normal kuchsiz ishqoriy reaksiyani ushlab turadi. Natriy va xlorning ortiqcha bo'lishiga ham yo'l qo'yib bo'lmaydi, chunki ular organizmda suv to'xtalib qolishi bilan birga kechadigan zaharlanish hodisalarini keltirib chiqaradi, bu esa organizmga salbiy ta'sir etadi.

Magniy oziq-ovqatda doim yetarli miqdorda bo'ladi. Agar organizmga ortiqcha miqdorda magniy kirs, siydik orqali kalsiy ajralib chiqishi kuchayadi va natijada raxit kasalligi kelib chiqishi mumkin.

Temir moddasi yetishmaganda kamqonlik kasali kelib chiqadi, qonda gemogloblin kamayib, ishtaxa susayadi. Temir moddasi yosh bolalar uchun juda muhim ahamiyatga ega.

Marganes ayrim fermentlarning tarkibiy qismi bo'lib, ba'zi garmonlar hosil bo'lishida ishtirok etadi. Agar organizmda marganes yetishmasa, jiddiy funksional buzilishlar va anatomik o'zgarishlar kuzatiladi. Agar ratsionda kalsiy bilan fosfor ortiqcha bo'lsa, marganesga ehtiyoj ortadi.

Mis va kobalt. Qon hosil bo'lish mehanizmida ishtirok etadi, turli fermentlar tarkibiga kiradi. Ularning yetishmasligi moddalar almashinuvi buzilishiga, ishtaxa yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Mis yetishmasligi aksar yangi tug'ilgan bolalarga yomon ta'sir etadi, chunki ona suti tarkibida bu elementlar bo'lmaydi. Oziq tarkibida mis bilan kobalt albatta bo'lishi kerak.

Ruh ba'zi fermentlarning molekulalari tarkibiga kiradi. Yog' kislotalar metabolizmida ishtirok etadi va B1 vitamin sintezlashiga ta'sir ko'rsatadi. Ruh organizmda uglevod, azot, gazlar va suv almashinuvida qatnashadi.

Molibden moddasining ozuqada ko'p bo'lishi oshqozon ichak traktining buzilishiga (ich ketish) olib keladi, bunda misga ehtiyoj ko'payadi. Mis bilan molibdenning ratsiondagi optimal nisbati $3.5 \times 4.5 = I$ bo'lishi kerak. Yod moddasi qalqonsimon bez garmonlari tarkibida bo'ladi. U oksidlanish-qaytarilish protsesslarida, organizmning immunologik himoyasida ishtirok etadi.

Yod moddasi oziq va suvda talab darajasidan kam bo'lishi qalqonsimon

bezning faoliyati buzilishiga, yangi tugʻilayotgan bolalarda buqoq kasalligi paydo boʻlishi sabab boʻladi.

NATIJA

	Kasalliklarning indikasion belgilari	Mikroelementlar				
		Yod	Mis	Kobalt	Ruh	Marganes
1	Bolalarda oʻsish va rivojlanish sekinlashadi				+	+
2	Raxit belgisi bolalar (suyaklar shakli buzilishi)			+		
3	Teri quruqlashadi, elastikligi pasayadi	+	+	+	+	
4	Sochda qayzgʻoq koʻpayadi, teri koʻchadi			+		
5	Qalqonsimon bez kattalashadi, buqoq hosil boʻladi	+		+		+
6	Boʻgʻinlar deformatsiyalashadi, harakat qilish qiyinlashadi, suyaklar ogʻriydi		+		+	+
7	Suyak oʻsishi sekinlashadi	+	+			+
8	Tishlar boʻshab qoladi		+	+		
9	Tishlarni koʻp gʻichirlatadi		+	+		
10	Kamqonli, Animiya		+	+		
11	Ishtaxa pasayadi		+	+	+	
12	Tashqi taʼsirlarga nisbatan loqaydlik			+		

Yod qalqonsimon bezlarning normal funksiyasi uchun juda muhimdir. Bu bezlar orqali organizmda aylanib turgan qon oʻtib turadi. Bezlardagi yod turli yoʻllar bilan qonga oʻtib qolgan mikroblarni oʻldiradi va kuchsizlantiradi. Yod bezda yutilib, unda tiroksin garmonini hosil boʻlishida qatnashadi. Shunday qilib, yod organizmni chidamliligini oshiradi sarf qilgan energiyasini tiklashga yordam beradi, organizmni va nerv sistemasini tinchlantiradi va yod yetarli boʻlgan odamlar boshqa kasalliklar bilan ogʻrimaydi.

Makro va mikroelementlar organizmga oziq, suv va boshqa qo'shimcha moddalar tarkibida o'tadi. Bu elementlarning ovqatlanish ratsioniga nisbatan ko'p yoki oz miqdorda qo'shilishi organizmda hayotiy faoliyatining buzilishiga, turli endemik kasalliklarning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Shuning uchun, ozuqa ratsioning to'yimlilikini, oziqlik qiymatini aniqlashda bu mineral moddalarning yetarli bo'lishini isobga olish, yetishmagan hollarda esa sun'iy ravishda qo'shish va organism talabini norma asosida qondirish choralarini ko'rmoq muhim masalalardan hisoblanadi.

MUHOKAMA

Inson organizmida mikroelementlar yetishmasligining indikasion belgilari

Ozuqa va suvda turli mineral moddalarning oz-ko'p bo'lishi landshaftlarning geoximik xususiyatlariga bog'liqdir. Keyingi yillarda landshaftlarning geoximik xususiyatlarini o'rganish orqali tibbiyot-geografiyasi insonlarda tarqalgan turli endemik kasalliklarni diagnostikasi va profilaktikasini ishlab chiqdi. Endemik kasalliklarning tarqalish va rivojlanishi geoximik landshaftlarda u yoki bu makro va mikroelementlarning yetishmasligi yoki ko'pligi bilan bog'langandir.

Aholi salomatligi bilan bog'lik muammolarni xal etishda avvalo mintaqalarda aholining sanitariya madaniyatini oshirish va sanitar-epidemiologik nazoratni (monitoringni) kuchaytirish, qishloq vrachlik punktlari va boshqa gibbiy xizmat muassasalar hamda xodimlar soni va sifatini yaxshilash muxim ahamiyat kasb etadi.

BMIda olib borilgan tadqiqotlar hududlarda profilaktika-diagnostika, bolalarni emlash ishlarini, sanitariya-epidemiologiya xizmatini yanada yaxshilash lozimligini ko'rsatadi. Shu o'rinda respublikamizda yuqumli xastaliklarni tarqalishiga doir chora-tadbirlar tizimini yanada kuchaytirish maqsadga muvofiq. Biroq, afsuski, aholi manzilgoxlari, shaharcha va qishloqlarii tabiiy gaz va xususan ichimlik suv bilan ta'minlash avvalgidek hamon dolzarb muammolardan biri bo'lib qolmoqda. Bu borada ko'p ishlar qilingan bo'lsada, ammo oddiy maishiy qulayliklarga ega bo'lmagan aholi manzilgoxlari ko'pchilikni tashkil etadi. Ayniqsa, turli yiriklikdagi markazlardan birmuncha uzoqda joylashgan qishloqlarda aholining elektr energiya, ichimlik suvi, tabiiy gaz va boshqa maishiy xizmatlardan foydalanishda zaruriy imkoniyatlarni yo'lga qo'yish lozim. Bunday chora-tadbirlarning 2009 yili qabul qilingan "Qishlok taraqqiyoti va farovonligi" Davlat dasturi doirasida amalga oshirilishi o'z-o'zidan aholi salomatligiga, ular orasida ayrim kasallik guruh va turlarining birmuncha kamayishiga olib keladi.

Respublikamizning ayrim viloyatlarida (Jizzax, Qashqadaryo, Xorazm viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi) aholining toza ichimlik suvi bilan to'lik ta'minlanmaganligi hamda daryo, ariq, quduq suvlaridan to'g'ridan-to'g'ri

foydalanishlari aholi orasida ba'zi kasalliklarning ko'payishiga olib kelmoqda. Bu hol, o'z navbatida, aholiga tibbiy xizmat ko'rsatish borasida kator muammolarni keltirib chiqaradi. Ma'lumki, ichimlik suvining tarkibi bilan bog'liq xolda ko'pgina kasallik guruhlari, jumladan yukumli kasalliklar, shuningdek, ovqat hazm qilish a'zolari xastaliklari keng tarqaladi.

Hozirgi vaqtda respublikamizda aholi salomatligini yaxshilashga to'siq bo'lgan geografik va nozoeologik muammolar quyidagilar:

- yirik sanoat majmualari joylashgan hududlarda (Angren, Olmaliq, Chirchiq, Farg'ona, Navoiy va x.k.) urboekologik vaziyatning salbiylashuvi va buning oqibatida ba'zi kasallik turlarining ortib borishi;

- Orol va Orolbo'yi mintakasi nozogeografik vaziyatining keskinlashuvi (ichimlik suv tarkibining me'yoriy talablarga javob bermasligi, atmosfera xavosi tarkibida tuz va chang mikdorining yuqoriligi);

- tevarak-atrofdagi xavo, suv va tuproqning sanoat chiqindilari, pestitsidlar hamda mineral o'g'itlar bilan zararlanishi oqibatida aholi orasida umumiy kasallanish va o'lim holatlarining ayrim hududlarda ortib borishi; Surxondaryo viloyatining bir necha tumanlarida, qo'shni Tojikiston Respublikasi Tursunzoda shaxrida joylashgan alyuminiy zavodi ta'sirida ekologik muvozanatning buzilganligi sababli turli xil kasalliklarning avj olishi;

- Mirzacho'l iqtisodiy rayonida joylashgan Aydarko'l-Arnasoy ko'llar tizimi atrofida nozoeologik vaziyatning keskinlashuvi oqibatida kelgusida aholi salomatligi bilan bog'lik birmuncha o'zgarishlar yuzaga kelishi mumkin;

- sanoat hamda maishiy turmush chiqindilarini qayta ishlovchi zamonaviy texnologiyalarning yo'qligi, mavjudlarining esa talabga javob bermasligi; tog'-kon chiqindilari, turli radioaktiv elementlar bilan bog'liq omillar va bunday hududlarda aholi salomatligiga zararyetkazilayotganligi va b.

Ta'kidlash joizki, o'tish davrida barcha soxalardagi kabi sog'liqni saqlash borasida ham qator muammolarning yuzaga kelishi tabiiy. Joylarda aholining har tomonlama barkamol bo'lib shakllanishi aynan shu muammolar yechimiga bog'liq. Mavzuga bog'liq muammolarni atroflicha o'rganishda sotsiologik so'rov usulining ham ahamiyati katta.

Tadqiqotda tibbiy geografik bashoratlashtirish masalalariga ham e'tibor qaratilgan. Bu haqida, B.B.Proxorov (1996, 79-81 b.); - «Tibbiy geografik bashorat salbiy tabiiy, ijtimoiy-iktisodiy hamda ekologik hodisa va jarayonlarning tezkorlik bilan tarakqiy qilishi tufayli yuzaga keluvchi vaziyat haqida ma'lumotlar beradi, ma'lum ma'noda kelajakka tayyorgarlik ko'rishga imkon yaratadi», degan edi.

Tibbiy geografik bashoratlashning amaliy ahamiyati shundaki, u yaqinlashib kelayotgan yoki ehtimoli bor bo'lishi mumkin bo'lgan havf-xatarlarning oldini olish borasidagi dastlabki axborotni beradi. ularni bartaraf qilish zarurligini asoslaydi va o'ziga xos «darakchi» vazifasini bajaradi. Ko'pgina hollarda aholi soii, uning o'lim va boshqa demografik hamda umumgeografik jarayonlarni bashorat qilishda ekstrapolyatsiya usulidan keng foydalaniladi. Bunday tadqiqotlarda mazkur usul birmuncha qulay va samarali natijalar beradi. Ammo aholi salomatligi, ular orasida keng uchraydigan xastaliklarni kelajakdagi holati. ularning ortib yoki kamayib borishi xaqidagi fikrlarni muayyan formula eski usullarga tayangan xolda izohlash mushkul va xatto mumkin emas. Shu bois, ushbu tadqiqotda ekstrapolyatsiya usuli bilan bir qatorda ekspert-baholash usulidan ham foydalanildi va respublikamiz aholisi orasida ko'p uchraydigan ba'zi kasalliklar bashorat qilindi.

Kasalliklarning respublika va uning ayrim mintaqalarida bashorat qilish dastlab mamlakat tabiiy, ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy geografik xususiyatlaridan kelib chiqqan holda, mintaqalar uchun xos bo'lgan hamda keyingi yillarda aholi orasida eng ko'p uchraydigan kasallik tur va guruhlarini tadqiq etishni taqozo etadi. Bunday kasallik guruhlari orasida qon aylanish, nafas olish, onkologik, endokrin va ovqat hazm qilish a'zolari bilan bog'liq kasallik guruhlari yetakchi o'rin egallaydi.

XULOSA

So'nggi yillarda respublika sog'liqni saqlash tizimida qo'lga kiritilgan muhim yutuklardan biri havfli o'sma kasalliklari salmog'ining aholi orasida kamayib borayotganligidir. Biroq shunday bo'lsada, mamlakatimizning ayrim yirik sanoat va ishlab chiqarish taraqqiy kilgan mintaqalarda, shuningdek, tog'-kon sanoatiga ixtisoslashgan aholi manzilgohlarida (Navoiy, Olmaliq, Angren, Zarafshon, Uchquduq, Zafarobod, Yangiobod va b.) bunday xastaliklarga qarshi profilaktika chora-tadbirlarini unutmaslik zarur. Chunki, aynan ta'kidlab o'tilgan hududlarda kelgusida mazkur kasallik guruhlari salmog'i yanada avj olishi ehtimoldan xoli emas.

REFERENCES

1. Tojjeva Zulxumor Nazarovna, Dusmanov Farhod Azamqulovich, Muhamedova Nazokat Jurayevna, & Haydarova Surayyo Abdusalomovna (2016). Mustaqillikdan keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi aholisining o'limi va umr ko'rish davomiyligi. Evropa ilmiy sharhi, (3-4), 24-27.
2. Shernayev Akbar (2020/1/30) Abstracts of V International Scientific and Practical Conference Osaka, Japan 29-31 January 2020, 189-193.

3. Иброимов, Ш. И. Ў., & Болтаев, М. Ж. (2020). Ўзбекистон тоғ-водийларининг экотуристик имкониятлари ва улардан фойдаланиш. Academic Research in Educational Sciences, (1).
4. Rajabov Furkat Turakulovich, Sattarov Abdisamat Umirkulovich (2020) FARMS OF UZBEKISTAN: DEVELOPMENT, SPECIALIZATION, GEOGRAPHY. Journal of Critical Reviews, 7 (6), 1189-1196.
5. Oybek Uralovich Abdimurotov (2020). TABIIY GEOGRAFIYA DARSLARINI MUSTAQIL O'RGANISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI. Academic research in educational sciences, (3), 1306-1312.
6. Ibroimov, S., & Madaminova, M. (2020). Maktablarda geografiya fanini o'qitish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash. Academic research in educational sciences, (1).
7. Radjabov, F. (2020). Describe the Individual Food Industry Contents and their Role in the Delivery of Agricultural Products. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 19(1), 292-294.
8. Komilova, N. K., Haydarova, Ş. A., Xalmirzaev, A. A., Kurbanov, S. B., & Rajabov, F. T. (2019). Territorial Structure of Agriculture Development in Uzbekistan in Terms of Economical Geography. Journal of Advanced Research in Law and Economics, 10(8 (46)), 2364-2372.
9. Шерзод Иброим Ўғли Иброимов, Мансур Фарманович Бўрибеков, & Мақсуда Анвар Қизи Сатторова (2020). ЁШ АВЛОДГА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИНГ МАЗМУН-МОЎЖИЯТИНИ ЕТКАЗИШ. Academic research in educational sciences, (3), 275-279.
10. Turakulovich RF (2020). Dynamics and Regional Features of Agricultural Production. In the Republic of Uzbekistan. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24 (2), 1264-1269.
11. Фуркат Ражабов, Лобар Джўраева, & Асрор Махмадалиев (2020). ЎЗБЕКИСТОН ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ: РИВОЖЛАНИШИ, ИХТИСОСЛАШУВИ, ГЕОГРАФИЯСИ. Academic research in educational sciences, (3), 674-686.
12. Шерзод Иброимов, Махмуд Болтаев, & Мақсуда Сатторова (2020). МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИ ОНГИДА РЕКРЕАЦИЯ ТУШУНЧАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. Academic research in educational sciences, (3), 146-151.
13. Фуркат Туракулович Ражабов, & Азиза Абдуллаевана Олимова (2020). ТАЪЛИМ МУАММОЛАРИ ЕЧИМИДА ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРНИНГ

АҲАМИЯТИ (ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ МИСОЛИДА). Academic research in educational sciences, (3), 697-702.

14. Sharipov Shavkat Mukhamajanovich, Shomurodova Shahnoza Gayratovna, Gudalov Mirkomil Ravshanovich (2020) THE USE OF THE MOUNTAIN KARS IN THE TOURISM SPHERE IN CORT AND RECREATION ZONE OF CHIMGAN-CHARVAK. Journal of Critical Reviews, 7 (3), 475-481.

15. Шомуродова Шахноза Гайратовна Природные озера Тянь-Шаня в зоне отдыха Чимган-Чарвак // Европейское научное обозрение. 2018. №9-10-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-natural-lakes-at-the-tianshan-mountains-covered-in-chimgan-charvak-recreation-zone> (дата обращения: 15.12.2020).

MUHANDISLIK GRAFIKASIDA MULTIMEDIYANING TUTGAN O'RNI**Nurbek Norboy o'g'li Achilov**

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Ilhomjon Saidazimovich Baxriyev

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Mirali Jabbarovich Mahmudov

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Hozirgi kunda ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarini o'quv jarayonida qo'llashga qiziqish ortib bormoqda. Shundan kelib chiqib biz ham chizmachilik darslarida ham innovatsion texnologiyalarni qo'llashning ba'zi usullari haqida ma'lumotlar keltirib o'tdik. Dasr jarayonlarida ham multimediyadan foydalanish dars samaradorligiga olib keladi.

Kalit so'zlar: multimediya, interaktiv metod, geometrik tushunchalar, ko'rgazmali metod, texnik tushunchalar, innovatsiya, amaliy metod, chizmachilik, proeksion tushuncha, og'zaki metod.

THE ROLE OF MULTIMEDIA IN ENGINEERING GRAPHICS**Nurbek Norboy ugli Achilov**

Department of Fine Arts, Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent Region

Ilhomjon Saidazimovich Bakhriyev

Department of Fine Arts, Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent Region

Mirali Jabbarovich Mahmudov

Department of Fine Arts, Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent Region

ABSTRACT

There is a growing interest in the use of interactive methods, innovative technologies, pedagogical and information technologies in the educational process. That's why we've covered some of the ways in which we can use innovative technology in our Drawing classes. The use of multimedia in the teaching process also leads to the effectiveness of the lesson.

Keywords: multimedia, interactive method, geometric concepts, visual method, technical concepts, innovation, practical method, drawing, projection concept, verbal method.

KIRISH

Innovatsiya (inglizcha) – yangilik kiritish, yangilik, o'zgartirish asosan bu ibora ilm-fan va texnika bilan bog'langan. Lekin Innovatsiyani inson hayoti bilan bog'liq faoliyatida ham keng ko'lamda, asosan pedagogik ta'lim-tarbiya jarayonida yangi texnologiyalar qo'llab, o'qitish va tarbiyalashda ulkan yutuqlarga erishilayotganligi ommalashib bormoqda.

Innovatsiya – texnikaga doir kiritilgan yangilik, texnologiyalar, ilm-fanning yutuqlari va yuqori tajribalarni tatbiq etish, maorif tizimida ta'lim berish sifatini, effektini oshirish, o'quv jarayoniga yangi pedagogik texnologiyalarni kiritish kabilar.

Innovatsion texnologiyalar yangiliklarni hayotga joriy etish metod va vositalar hisoblanadi. Mavjud g'oya va gipotezalarni yangilash orqali pedagogik texnologiyalarni qayta qurish jarayoni.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ta'lim-tarbiya jarayoniga innovatsion texnologiyalarni kiritish orqali o'qituvchi o'zini yangi yaratilayotgan sharoitga tayyorlashi kerak bo'ladi. Vaqtini yangi texnologiyalarga, respublikamizda jamlangan boy tajribalarga suyanib, ularni inovatsion texnologiyalar bilan qorishtirib, o'zligimizning zamonaviy pedagogik texnologiyamizni yaratish ustida hamjihatlik bilan ilmiy va metodik ish olib borish zarur. Yaratilgan o'zimizning zamonaviy inovatsion pedagogik texnologiyalar asosida "Inovatsion maktab"lar tizimini yaratishga o'tish zarur.

Bunday maktablarda barcha predmetlarni o'qitishda axborot-kommunikatsion texnologiyalardan foydalaniladi. Shunda "o'qituvchi-o'qituvchi" o'rnida "o'qituvchi – kompyuter-o'quvchi" tizimi hosil bo'ladi.

Ta'lim-tarbiya jarayoniga inovatsion yondashish o'quvchilarda yangi tajriba egallashga intilishni rivojlantirish, ijodkorlik va tanqidiy fikrlashni, kelajakka intilishni tarbiyalashni tushunish lozim.

Texnologiya – yunoncha "techne"-san'at, "logos"- o'qish (bilim, ta'lim). Texnologiya keng ma'noda – bilimlar hajmi, tor ma'noda – borliqni qayta tuzish (tubdan o'zgartirish) usullaridir.

Umuminsoniyat tarixida odam dastlab olov olish uchun ishqalash texnologiyasini yaratgan hisoblansa kerak. Texnologiya tufayli zamonaviy hayot tarziga yetib kelindi.

Texnologiyalarni – inovatsion texnologiyalar, mashinasozlik texnologiyalar, axborot texnologiyalar, telekommunikatsion texnologiyalarga sinflash mumkin.

Jamiyat rivojining bugungi kundagi bosqichi bevosita, texnologiyalarning takomillashuvi bilan xarakterlanadi. Zamonaviy texnologik jarayonlar har qanday sohaga o'z ta'sirini o'tkazmoqda.

Ayniqsa, axborot uzatish tizimida tobora yangi o'zgarishlar texnologiyalari kuchayib bormoqda. Axborot va kommunikatsion texnologiyalar hamda kompyuter texnologiyasidan foydalanish rivojlanmoqda.

Respublikamiz ta'lim sohasida ulardan foydalanish o'qitish sifatini oshiriga, o'quvchilarning fikrlash doirasini oshirish va kengaytirishga, ularda mustaqil o'zlashtirish faoliyatini kuchaytirish hozirgi zamonning dolzarb masalasiga aylanib qoldi.

Ta'limning axborotlashtirishda o'quvchilarning axborot va kommunikatsion texnologiyalarni o'zlashtirishlari bilan bir qatorda, fan sohasidagi olayotgan bilim va ko'nikmalarini jadallashtiriga olib kelmoqda. Bu jarayonlar ilmiy izlanishlar natijasida turli metodik yondashuvlarga olib keladi.

Kundan-kunga masofaviy tarmoq kurslari va tanlovlari ommalashib bormoqda. O'qituvchi endi bilim axborotlarini yetkazuvchi yagona markaz emas balki, texnologiyalarini qo'llash bilan masofaviy ta'lim beruvchi va oluvchi imkoniyatiga ega bo'lib bormoqda.

Internetning dunyoga kelishi va rivojlanishi telefon yoki televideniya emas balki, kompyuter texnologiyasining rivoji evazigadir. Bugungi kunda bu sohadagi rivojlanish boshqa sohadagi rivojlanishdan ancha oldin va sur'atlari tezkor.

Internet tarixi (qisqacha) 1969 yil, 29 oktabrda birinchi bor, ikki kompyuterni, ya'ni Stenford universitetining tatqiqotchilari markazi (SRI)dagi kompyuterni Los-Anjelesdagi Kaliforniya universiteti (UCLA)dagi kompyuterga masofadan turib, ulashga urinish bo'lgan. Bu harakat ijobiy natija bilan yakunlanmagan bo'lsa ham, 500 km masofadagi ikki kompyuterni bir-biri bilan bog'lashga urinish Internetni yaratishgan birinchi harakat bo'lib, bu ikki kompyuter ARPANet tarmog'ining bo'lg'usi tugunlaridan biri edi.

ARPANetning birinchi navbatdagi sinovlari 1969 yil kuz faslida olib borildi. So'ngra, tarmoqqa yana ikkita Santa Barbaradagi Kaliforniya universiteti (USCB) va Yuta shtati universiteti (UTAH) ulandi va aynan shu to'rtta tashkilot o'zaro tarixdagi birinchi Wide Area Network, ya'ni keng masofalarga cho'ziluvchi tarmoq kompyuterlarini ishlab chiqish vazifalarini taqsimlab oldilar:

- Los-Anjeles universiteti – o'lchov sinovlarini otkazish;
- Stenford universiteti – axborot markazini yaratish;
- Santa Barbara universiteti – matematik apparatini ishlab chiqish;
- Yuta universiteti – uch o'lchovli grafika bo'yicha birinchi ishlar.

1969 yil 1-sentabr kuni BBN kompaniyasi kompyuter va telefon kanallari o'rtasidagi aloqani ta'minlab beruvchi IMP (Interface Message Professor) qurilmasining birinchi nusxalarini yaratish evaziga sinovlar o'tkazish imkoniyati tug'ildi.

Internetning bugungi kundagi nomini 1974 yil Vint Serf va Bob Kain tomonidan TCP protokoliga bag'ishlangan maqolasida taklif etgan edi.

NATIJALAR

1969 yil 29-oktabr shartli ravishda Internetning tug'ilgan kuni deb tan olingan. Uning yaratilishiga zamin tayyorlagan, hissa qo'shgan minglab kashfiyotlar ketma-ketligi mavjudligini, eramizdan oldingi V – IV asrlarda "Salamin taxtalari" nomli (Egey dengizidagi Salamin oroliga atab qo'yilgan) cho'tlarning yaratilishi, hisoblash ishlarida salmoqli yengilik va qulaylik tug'dirdi. Hisoblash amallari sanoq suyaklarini yoki toshlarini (kalkulyatorni) yasalgan taxtaning maxsus ariqchalarida surish yo'li bilan bajarilgan. Bunga o'xshash cho'tlar shakli sayqallashib hozirgi vaqtgacha qo'llanilib keladi.

IX asrning birinchi yarmida al-Xorazmiy o'nlik sanoq tizimlarini rivojlantirib, bu sanoqlarning tatbiq etishning oson va qulay yo'llarini yaratdi. Masalani belgilangan qoidalar asosidagi tenglamalar yordamida yechishga birinchi bo'lib kiritgani sababli, uning nomi asosida algoritm atamasi fanga kiritilgan.

IX asrda G'arbda al-Fraganus nomi bilan mashxur al-Farg'oni astronomik kuzatish va o'lchashlar uchun qo'llaniladigan astrolyabiyaning yangi, mukammal variantini kashf etdi. Ushbu uslub asosida 600 yil o'tgach logarifmik lineyka (chizg'ich) paydo bo'ldi.

1390 yilda Koreyada kitob nashr etish uchun harakatlantirib surish mumkin bo'lgan metall shriftlar kashf etilgan.

1643 yilda yosh fransuz matematigi va fizigi Blez Paskal arifmetik amallarni bajaradigan mashinani yaratdi. Bu elektron hisoblash mashinaning birinchi modeli hisoblanadi.

1820 yilda K. Tomas arifmometr mashinasini kashf etadi.

1823 yilda Charlz Bebbij dasturli boshqariladigan avtomatik mashina, 1833 yilda "Analitik mashina" ning sxemasini taklif etgan.

1830 – 1840 yillarda Semyul Morze Amerikada telegraf apparatlari aloqa yo'llarini (Morze alifbosini) kashf etadi.

1867 yil K. L. Shults Amerikada birinchi amaliy yozuv mashinasini ixtiro etdi.

1880 yil V. T. Odner Rossiyada tishlari soni turlicha bo'lgan Arifmometr ixtiro etadi.

1930 yilda AQSh va SSSR Olimpiada izlanishlari natijasida Toshkentda televideniya asos solgan.

1945 – 1960 yillarda mashina va inson o'rtasida o'zaro interfaol munosabat bo'yicha nazorat ishlar, birinchi vaqtni taqsimlash rejimi amalga oshirilgan, interfaol vositalar hamda hisoblash mashinalari paydo bo'ldi.

Hozirgi Internet globallashtiruvini mevasi va o'z o'rnida uni boshqarib bo'lmaydigan jarayonga aylanishiga olib kelayotgan bir ulkan makondir.

MUHOKAMA

O'tgan XX asr fan va texnika sohasida, sanoat, *ishlab chiqarish inqilobi davri* deb nomlangan edi. XXI asr tarixga *axborot asri* nomi bilan kirib keldi. Bugungi kunda davr ruhiga binoan axborot hamjamiyatlari tashkil etilmoqda.

Xususan, "Konvergatsiya" bir-biridan mustaqil rivojlanayotgan texnologiyalarni birlashtirish, telefon, televideniye va kompyuter orasidagi yo'qotish yo'llari masalasida katta ishlar amalga oshirilmoqda. Bularga Internet, mobil telefonlari misol bo'lmoqda.

Tarixning guvohlik berishicha radio ommaviy auditoriyani jalb qilish uchun 40 yil kerak bo'lgan edi. Televideniye esa bunga 14 yilda erishdi. Internet tizimi dunyoviy auditoriyani jalb qilishda bor-yo'g'i 4 yil kifoya qildi. Binobarin, bugun Internet nafaqat matbuot balki, radio va televideniye imkoniyatlarini ham o'zida mujassam etmoqda.

Axborot – kommunikatsion texnologiyalari tizimiga: axborot texnologiyalariga didaktik yondashuv, axborot – pedagogik texnologiyalar, masofali o'qitishda chizmachilik darslarida ta'lim-tarbiyalar kiradi.

Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanib borayotganligi va o'z ortidan yangi imkoniyatlar ochib, ta'lim muassasalari o'quv jarayoniga ham yangi yondashuv talab etilishiga sabab bo'layotganligini guvohi bo'lmoqdamiz.

Ta'lim jarayonida axborot texnologiyalarining bir qator didaktik imkoniyatlari mavjud. Davrimiz talab ehtiyojiga ko'ra axborot texnologiyalarini ta'lim muassasalari o'quv jarayonini sistemalashtiruvchi, bog'lovchi, amaliy tashkiliy omil sifatida qaralishi mumkin. Axborot texnologiyalari kutubxonalar, hujjatlar va o'quvchilarning ijodiy ishlari kabi axborotlar jamlamasi, ma'lumotlar bazasini tuzish, ta'lim jarayoni sistemalashtirish, o'quvchilarning amaliy ijodiy ishlarni tashkil qilish imkonini beradi.

Bu barcha vositalarni o'quvchilar o'qituvchining nazorati ostida, darsda shakllantirgan amaliy ko'nikma, malakalarini amalgam oshirish imkoni beradi.

Internet tarmog'i o'quvchilarga jadallik bilan ta'lim muassa ishlari bilan tanihsish, o'z fikrlarini joylashtirish imkonini yaratadi. Internet tarmog'iga chiqish orqali nazorat ishlari tarqatilishi va mahalliy elektron pochtdan qabul qilinishi mumkin.

Bunday ko'rinishdagi ishlar darsda masofaviy ta'limning tarmoq shakllarini modellashtirishga yordam beradi.

Kundan-kunga masofaviy tarmoq kurslari va tanlovlari ommalashib bormoqda. O'qituvchi endi bilim axborotlarini yetkazuvchi yagona markaz emas, kompyuter texnologiyalarini qo'llash bilan masofaviy ta'lim berish va olish imkoniyatiga ega bo'lib bormoqda.

O'quvchilar ko'pincha Internet tarmog'i orqali o'z-o'zini o'qitish bilan qiziqib shug'ullanmoqdalar, o'z tengdoshlari bilan muloqotda bo'ladilar, umumiy qiziqishlarni topadilar. Bunday ishlar tarmoqdagi o'zaro munosabatlarni shakllantiradi, o'quvchiga telekommunikatsiya imkoniyatlarini his qilishni, boshqa mamlakatdagi tengdoshlari bilan tanishish va birga ishlash vositasiga aylanmoqda.

Axborot texnologiya vositalari o'quvchiga o'z tasavvurlarini "elektron ko'rinish"da namoyon etish va o'z mahsulotining raqobatdoshligini, o'z g'oyalarini ommaviyligini tekshirish imkonini beradi. O'quvchiga haqiqiy qiziqarli va o'ziga xos resurs yaratish uchun u birinchi navbatda, barcha ma'lumotlarni o'rganib chiqishi, uning talablari ruhiyatining xususiyatlarini sezishi, resursning yangiligini belgilashi va amaliy ahamiyatini anglab yetishi zarur. Bularning barchasi o'quvchining o'z bilimdonliklarini shakllantirishga, uning hayotdagi amaliy yo'nalishini belgilash malakalariga tegishli.

Multimediyaning muhandislik grafikasidagi o'rni. Ilm-fan, texnika-texnologiyalar rivojlanib borayotgan hozirgi davrda yuksak malakali, yetuk va kadrlarga bo'lgan talab oshib bormoqda. Bu, o'z navbatida, nafaqat maktab, kasb-hunar kollej o'qituvchilari, balki oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchilari zimmasiga ham ma'suliyatli vazifani yuklaydi. Bu vazifalar tizimida mustaqil bilim olishga yo'naltirilgan ta'lim alohida e'tiborga molik masalalar sirasiga kiradi. Zero, o'quvchiga u yoki bu bilimlarni o'rgatib qolmasdan, unda mustaqil ravishda, o'qituvchi yordamisiz bilimlarni orttirish malakasini rivojlantirish muxim ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki ma'ruzani, o'quvchilarning 25% ga yaqini o'zlashtiradi. Tajribalar shuni ko'rsatadiki, bir vaqtning o'zida ham ma'ruzani eshitish, ham materialni kompyuter ekranida ko'rish va uni ekranga chiqarishni faol boshqarish o'zlashtirish sifatini oshiradi. Hozir multimedia o'quv dasturlaridan Mat CAD, Puls 6.0 kabi kuchli dastur mahsulotlari tarkibidan foydalaniladi. Bugungi kunda multimedia

texnologiyalaridan foydalaniladigan dasturlar yetarli emas. Asosiy muammo professor-o'qituvchilarning multimedia imkoniyatlarini yaxshi biladigan dasturchilar bilan birgalikda ishlashining tashkil etilmaganligidir. Bunday o'quv dasturlarini ishlab chiqish va chizmachilik darslarida keng tarqatish lozim.

XULOSA

Multimedia-atamasining asosiy ma'nosi mul'ti muhitni anglatadi. Ammo «multimedia» tushunchasining aniq ta'rifi ma'lum emas. Odatda, multimedia deganda turli shakldagi ma'lumotlarni qayta ishlovchi vositalar majmuasi tushuniladi. Ayni vaqtda bu avvalo, tovushlar, video elementlarni qayta ishlovchi vositalardir. Shu bilan birga multiplikatsiya (animatsiya) va yuqori sifatli grafika hollarida ham multimedia haqida gapirish mumkin. Kelajakda multimedia vositalari malumotning boshqa turlari, masalan, virtual voqeilik bilan ishlash imkonini berishi ehtimoldan holi emas. Chizmachilik darslari jarayonlarida multimedia prinsiplarida qurilgan elektron dars ishlanmalar, animatsion grafik tasvirlar, ma'lumotnomalar, ensiklopediyalar, tarjimalar va lug'atlar tarix, geografiya, tibbiyot, sport va boshqa sohalarda samarali qo'llanilgan kabi foydalanish mumkin. Shu bois muhandislik grafikasi fanlari uchun ham elektron dars ishlanmalar, animatsion grafik tasvirlar, ma'lumotnomalar, ensiklopediyalar hamda lug'atlar ishlab chiqish zarur.

REFERENCES

1. Kukiev, B., O'g'li, N. N. & Shaydulloyevich, B. Q. (2019). Technology for creating images in autocad. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 7 (12), 49-54.
2. Achilov Nurbek Norboy o'g'li (2020). Pedagogical and psychological fundamentals of formation of space imagination and creative ability in students. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8 (4), Part II, 38-40.
3. Achilov Nurbek Norboy o'g'li (2020). The use and importance of the three-dimensional features of the auto cad program in drawing projects in public schools. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8 (3) Part II, 189-192.
4. Xalimov Moxir Karimovich, Achilov Nurbek Norboy o'g'li, Bekqulov Quadrat Shaydulloyevich, Xo'jaqulov Elbek Ermatovich, Ko'kiyev Boburmirzo Baxodir o'g'li (2020). CHIZMACHILIK VA CHIZMAGEOMETRIYA FANLARIDA BURCHAK TOPISHNING BAZI USULLARI. *ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ФАЙЛАПИ*. 4(1), 47-52.
5. Achilov, N. N. (2020). O'yinli texnologiyalardan foydalanib chizmachilik darslarida o'quvchilar ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish va dars samaradorligini oshirish metodikasi. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 49-60.

6. Achilov, N. N. (2020). Maktablarda chizmachilik darslarini o'qitish metodlari va ularni tashkil qilish prinsiplari. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 280-286.
7. Achilov Nurbek Norboy o'g'li, Bekqulov Quddus Shaydulloyevich, Ko'kiyev Boburmurod Baxodir o'g'li & Jumayev Isroil Omandovlat o'g'li (2020). Methods of developing creative abilities in children. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8 (10), Part II, 151-153.
8. Bakhriyev Ilhomjon Saidazimovich (2020). 50 YEARS OF THE XX CENTURY THE DEVELOPMENT OF THE UZBEK LANDSCAPE GENRE. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences* 8 (6) Part II, 62-64.
9. Султанов, Х. Э., Марасулова, И. М., Махмудов, М. Ж., & Бахриев, И. С. (2020). НА ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В НЕПРЕРЫВНОМ ОБРАЗОВАНИИ: ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 231-237.
10. Бахриев, И. (2020). Ривоятларнинг санъат асарларидаги тугган ўрни ва унинг баркамол ёшларни тарбиялашдаги аҳамияти. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (2), 286-295.
11. Махмудов, М. Ж. (2020). Талабаларнинг манзара ишлаш жараёнидаги баъзи муаммолар. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (2), 361-369.
12. Bakhriyev Ilhomjon Saidazimovich, Ankabaev Rahim Turgunovich, Mahmudov Mirali, Jabbarovich Irbutaeva Mamura Tairovna (2020). THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE LANDSCAPE GENRE IN THE FINE ARTS. *EPRA International Journal of Research and Development (IJRD)*, 5 (3). 423-424.
13. Achilov Nurbek Norboy Uglu (2020). Methods of Using Game Technologies in the Development of Lesson Effectiveness and Creative Abilities in Drawing Lessons. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24 (5), 4111-4119.
14. Sultanov Khaytboy Eralievich, Marasulova Izzat Mukhamatsultonovna, Bakhriyev Ilhomjon Saidazimovich and Ankabaev Rahim Turgunovich (2020). The Need for Creation of a Cluster of Pedagogical Innovations in the System of Continuous Education. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24 (5), 6586-6591.
15. Bekqulov, Q. S. (2020). Yig'ish chizmalarini detallarga ajratishda yo'l qo'yadigan tipik xatolar. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 321-325.
16. Султанов Х.Э., Пак В.Ш., Кукиев Б.Б. Использование новых информационных коммуникативных технологий на уроках изобразительного искусства // МОЛОДОЙ УЧЁНЫЙ научный журнал №4 2016. С-829-833;
17. Shaydulloyevich, B. K. (2020). Increasing students' graphic literacy through teaching the sciences of drafting and descriptive geometry. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8 (4), Part II, 75-78.

БОШЛАНҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЁЗУВ МАЛАКАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ

Фарида Шайловна Юлдасева

Тошкент вилояти Чирчиқ шаҳар

12-сонли мактаб ўқитувчиси

Комила Убайдуллаевна Юзбаева

Тошкент вилояти Чирчиқ шаҳар

12-сонли мактаб ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада бошланғич синфларда ёзув малакаларини шакллантириш, синфда ўқувчиларнинг иш жойини тўғри ташкил этиш, ёзув қуроллари ва улардан фойдаланиш, ёзув сифатини шакллантириш, чиройли ёзув малакаларини шакллантириш усуллари ёритилган.

Калит сўзлар: диққат, сезги, идрок, хотира, ёзув техникаси, ёзув қуроллари

METHODS OF FORMATION OF WRITING SKILLS OF PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Farida Shailovna Yuldasheva

Teacher of school No. 12 in Chirchik,

Tashkent region

Komila Ubaydullayevna Yuzbayeva

Teacher of school No. 12 in Chirchik,

Tashkent region

ABSTRACT

The article describes the formation of writing skills in primary school, the correct organization of the workplace of students in the classroom, the tools and their use of writing, the formation of writing quality, the formation of beautiful writing skills.

Keywords: attention, intuition, perception, memory, writing technique, writing tools

КИРИШ

Бошланғич синфларда ўқувчининг келажакдаги тараққиётини белгилаб берувчи руҳий, таълимий асослар қўйилади.

Баркамол авлод тараққиёти савод чиқаришнинг асоси бўлган алифбе дарсликларининг таълимий-тарбиявий сифат даражасига боғлиқ.

Алифбе даврида ўқиш ва ёзишга ўргатишнинг уйғунликда, баравар олиб борилиши таҳлил-таркиб товуш усулининг энг асосий хусусиятларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Кичик ёшдаги ўқувчиларни чиройли ёзувга ўргатиш учун уларни мактабга келган кунлардан бошлаб қуйидаги вазифаларни бажаришга ўргатиш зарур:

1. Ёзув вақтида партага тўғри ўтириш .
2. Ёзув қуролларидан тўғри фойдаланиш
3. Дафтардан тўғри фойдаланиш
4. Ёзма шакилдаги ҳарф ва унинг унсурлари билан таништириш.
5. Ёзма шакилдаги ҳарфлар ёрдамида бўғин, сўз ва гаплар ёзиш.

Ўқувчиларда ёзув малакаларини шакллантириш учун биринчи навбатда ҳарфларнинг шаклини тўғри ташкил этишга, тўғри тасаввур қилишга бир хил қияликда ёзишга, ҳарф унсурларини бир-бирига тўғри боғлаб ёзишга, сўзларни қаторларга, тўғри жойлаштиришга ўргатилади.

Чиройли ёзув малакаларини шакллантиришга энг биринчи қоида бу гигиеник талаблардир.

Ўқувчиларда ёзув малакаларини ҳосил қилиш учун диққат, сезги, идрок, хотира каби психофизиологик функциялар иштирок этишини кўрамиз. Бу ҳол ўқувчига идрок этган ва сезган нарсаларини хотирага мухирлаш имконини беради.

Чиройли ёзувга ўргатиш учун биринчи навбатда қуйидаги малакаларни сингдириб бориш талаб этилади.

- Ёзув қуролларидан тўғри фойдаланиш .
- Парта устига дафтарни тўғри қуйиш.
- Ёзаётганда гавдани тўғри тутиш ва тирсакларни тўғри ҳаракат қилдириш.
- Ўз хатини берилган намуна билан таққослашга ўргатиш
- Товушни босма ҳарфга босма ҳарфларни эса ёзма шакилга айланишга ўргатиш.
- Ҳарфларнинг шаклини тўғри идрок этишга ўргатиш.
- Ҳарфларни бир –бирига боғлаб ёзишга ўргатиш.
- Ҳарфларни бир хил баландликда ва кенгликда текиз ёзишга ўргатиш.
- Дафтар чизигидаги қаторларни тўғри тўлдириш, сарлавҳа , ой ва кунларни тўғри ёзиш.
- Ҳарфларнинг қиялигини тўғри сақлаш.

Биринчи синф ўқувчиларини чиройли ёзувга ўргатишдан олдин қуйидаги малакаларини бериш лозим :

Ёзув малакаси турли усул ва приёмлардан фойдаланиш. Ҳарфларнинг шаклини тўғри ифодалаш, график малакаларини эгаллаш. Ёзув вақтида

харфларнинг шакли билан бир қаторда уларнинг қандай товуш билдиришини ҳам билиш, яъни имлога оид малакаларини эгаллаш.

Юқорида кўрсатиб ўтилган ҳар бир малака ўз олдига маълум бир қондани мақсад қилиб қўяди. Масалан, ёзув техникаси-ёзув қуролларидан тўғри фойдаланиши, ёзаётганда партага тўғри ўтириш, қўлни тўғри тутиш, умуман гигиеник қондаларга амал қилишни талаб қилади. График малакалар эса ҳарфлар шаклини тўғри ифодалашни, уларнинг орасидаги масофанинг бир хил бўлишини, қияликни тўғри сақлашни талаб этади. Имлога оид малакаларда эса қайси ҳарф қандай товуш билдиришини ва уларни ўз ўрнида туришини талаб этади.

Ёзув малакалари 6-7 ёшли болалар учун ўқитувчи томонидан бевосита кузатиб боришни талаб этади қийин жараён дидир. Худди шу даврда ўқувчилар томонидан бажарилган машқлар келгуси учун муҳим аҳамиятга эга дидир.

Ўқувчи ўзининг дастлабки ёзган ҳарф ва унсурларидан руҳланади ўзига бўлган ишончи ортади ва қийинроқ ҳарфларни ёзишдан чўчимайди. Шунинг учун ҳам ўқувчиларда дастлабки ёзув малакаларини ҳосил қилишда уларнинг иродасини мустаҳкамлашга этибор бериш лозим. Бунда ўқитувчининг болалар бемалол бажара оладиган топшириқлар танлаши катта йўл ўйнайди.

Бу даврда болалардаги психологик хусусиятларни ҳамда уларнинг физиологик хусусиятларни ҳамда уларни ўсишларини ҳисобга олиш босланғич синф ўқитувчисининг муҳим вазифасидир.

Ўқувчилар жуда кўп вазифаларни, ўқиш, ёзиш, расм чизиш ва бошқа машқларни партада ўтириб бажарадилар бу даврда ўқитувчи ўқувчиларни тўғри ўтиришга ўргатиши, уларнинг эркин ишлаши учун зарур шарт шароит яратиб бериши керак бунинг учун ўқув йили бошида ўқитувчи мактаб ҳамшираси билан ҳамкорликда ёшига болаларнинг бўйига ҳамда кўриш ва эшитиш қобилиятларинига қараб парталарга ўтқизиши муҳимдир.

Ўқувчилар партаси синфдаги асосий жиҳоз бўлиб у ўқувчиларнинг ёшлари ва бўйларига мос, ёзиш ва расм чизиш учун қулай бўлиши ўқувчи ўтириб турганда ҳалакит бермаслиги лозим.

Ўқувчиларда ёзув малакаларини ҳосил қилишдан олдин, уларни сифатли ёзув қуроллари билан таъминлаш лозим. Ёзувнинг чиройли бўлиши кўп жиҳатдан ёзув қуролларига боғлиқ. Уларнинг ёзув қуролларини мунтазам назорат қилиб бориш ўқитувчининг муҳим вазифасидир.

Дастур талаблари бўйича биринчи синф ўқувчилари “Алифбе” китобига илова тариқасида чиқарилган “Ёзув дафтаридан” фойдаланишлари лозим, “Ёзув дафтари” сифатли қоғоздан ишланган, силлиқ ва чизиклари аниқ ва кўриниб турадиган бўлиши лозим. Дафтардаги қия чизиклар орлиғи 25 м.м

65 % кичик харфлар ёзиладиган сатр чизиғи оралиғи 5 м.м тенг бўлиши лозим.

Ўқувчилар учун тавсия этиладиган шарикли ёки гелли авторучкаларнинг йўғонлиги уларнинг қўл бармоқларига мос бўлиб, узинлиги 130 мм ошмаслиги лозим.

Ўқувчилар ёзувининг сифати кўп жихатдан юқорида кўрсатиб ўтилган ёзув қуролларига боғлиқ .

Ёзувнинг сифатини шакиллантириш деганда , биз унинг аниқ ва тоза бир хил қияликда ва буландликда бўлишини , бир текис силлиқ ёзилишини тушинамиз.

Ўқувчиларда ёзув сифтларини шакиллантириш учун ўқитувчи қуйидаги кўрсатмаларга амал қилиши лозим .

1. Харф унсурлари ва харфларни тўғри боғлаб ёзиш
2. Ёзувни 65 қияликда ёзишга ўргатиш.
3. Хар бир қатордаги харфларнинг бир хил буландликда бўлишига эришиш.
4. Харф унсурлари , харфлар ва сўзлар орасидаги масофаларни бир хилда сақлаш
5. Синфдаги барча ўқувчиларни бир хил тезликда равон қилиб ёзишларига эришиш.

Бошланғич синфларда ёзув малакаларини шакиллантириш усуллари қуйидагиларни ташкил этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Намунага қараб ёзиш. Чиройли ёзувга ўргатишнинг энг асосий усулларида бири харфларнинг шаклини намуна қилиб кўрсатиш ва ёздиришдир хар бир харф намунаси доскада барча ўқувчиларнинг диққатини жалб қилган холда ёки айрим ўқувчиларга дафтарда алохида –алохида кўрсатиб бериши лозим . Ўқувчининг вазифаси эса доскада эслаб қолган шакллари ўз дафтарларига тўғри акс эттиришдир. Доскада ёзиб кўрсатилаётган хар бир харф барча ўқувчиларга аниқ кўриниб туриши шарт , агар айрим ўқувчилар уни кўра олмаган бўлсалар , айтадан такрорлаб кўрсатиш лозим. Ўқитувчи томонидан хар – бир харф ёки харфларнинг боғланиши оғзаки ёки доскада тушунтириш орқали , қўлни қаерга кераклиги қаерда қўл ҳаракатининг бурилиши ва қаерда бу ҳаракат узилиши талаб этилиши, харфларнинг

баланд — хастлиги қайдаражадалиги каби кўрсатмалар орқали тушунтирилади.

Наманага қараб кўчириб ёзиш. Бу жуда қадимий усул бўлиб, ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини йўқотгани йўқ. Ўқувчилар асосан харфларнинг шаклини “Ҳуснихат” китобидаги ёки “Ёзув” дафтаридagi наманага қараб кўчириб ёзадилар.

Намунага қараб кўчириб ёзиш тайёр харфларнинг устидан ёзишга нисбатан анча мураккаб бўлиб, уларнинг хар иккиласини қайси вақтда қўллашни ўқитувчи яхши билиши керак. Тайёр ҳолдаги нуқталар билан ифодаланган харфлар устидан қўлни юргизиб машқ қилиш ихтиёрсиз жараён бўлиб ўқувчилар бу топшириқни осон бажарадилар ўқувчиларнинг дафтарларига ўқитувчи томонидан ёзиб кўрсатилган хар бира намуна чиройли ва аниқ ёзилиши лозим.

“Ҳуснихат” даприлида берилган намунага қараб ёздирish ўқитувчининг вақтини тежайди ҳамда ишлаш учун имконият яратиб беради. Бунинг учун хар бир ўқувчининг олдида дарслик бўлиши зарур.

Нусха кўчириш. Бу усулни харф шаклини тўғри тасуввур эта олмайдиган ёзишда дафтар чизиқларида тушуиб ёки чиқиб кетадигон ўқувчилар учун қўлўлаш мумкин.

Масалан, бир ўқувчи Б харфини ёзишда хатога йўл қўяётган бўлса ўқитувчи уларни нуқталар билан ифодалаб дафтарга қаламда ёзиб кўрсатади, ўқувчи эса унинг устидан сиёх юргизиб чиқади бу усул ўқувчининг шу харф ҳақидаги тасаввурини кенгроқ шакиллантиради. Айрим ҳолларда нуқталар ифодаланган харфлар орасини кенгроқ ташлаб, улар орасида мустақил машқларни ҳам ташкил этиш мумкин. Шундагини ўқувчи шу харфнинг ёзилиши ҳақида тўлиқ тасаввурга эга бўлади.

Айрим ўқувчилар чиройли ёзувга ўргатишнинг даслабки даврларида ўқувчиларнинг харф ва унинг унсурлари ҳақида турли тасаввурга эга қилиш учун юпқа хитой қоғоздан ҳам фойдаланадилар.

Бундай машқлар фақат йўл ҳаракатини ўстириш учун ёрдам берди холос. Узоқ муддат ёзган болалар харфларнинг шаклини мустақил ёки намануга қараб ёзишда қийланадилар.

Шунинг учун нусха кўчириш усулидан фақат якка-якка машқ қилишда фойдаланиш лозим.

Тасаввур орқали ёзиш юқорида кўрсатиб ўтилган усуллар билан бир қаторда тасаввур қилиш орқали ҳовода харфларнинг шаклини ёзлириб машқ қилдирилади.

Ўқитувчи доскада ёзиб кўрсатган харф ёки боғланишларни ўқувчиларга қандай қилиб ёзишни, ручканинг хавода ҳаракатини кўрсатиб ўқувчилар тасаввур ҳосил қилганларидан сўнг дафтарга ёзишга рухсат этилади. Бундай машқлар ўқувчиларнинг қизиқишларини ўстиради, ҳамда жисмоний машқларни ҳам бажариш имконини беради.

Аммо ўқитувчи бу усулдан фойдаланишда синфдаги барча ўқувчиларнинг қўл ҳаракати қанчалик тўғри ёки нотўғри эканлигини бир вақтда текшира олмайди. Бир неча ўқувчинигина кузатиб тегишли кўрсатма бера олиши мумкин. Нусха кўчириш тасаввур орқали ёзиш чиройли ёзишга ёрдамчи усуллардир.

МУҲОКАМА

Харфларни шаклини таҳлил қилиш харф ва унинг унсурларини таҳлил қилишни турлича амалга ошириш мумкин харфларни унсурларга ажратиб таҳлил қилиш ҳар бир харфнинг неча унсурдан тузилганлигини ҳар бир унсур қандай шакилга эга эканлигини бу унсурлар бошқа харфлар билан боғланишда қандай кўринишга эга бўлишини ўқувчилар тасаввур этадилар. Аммо соддалаштирилган харфлар алфавити кўп харифларни унсурларга ажратмай бир бутун шаклда ёзишни тавсия этади. Айрим харфлар бир неча унсурдан ташкил топган бўлиб улар бир бутун шаклда ёзилади, аммо ўқитувчи унинг неча унсурдан иборат эканлигини фақат эслатиб туриши мумкин. Масалан, кичик н ва м харфининг биринчи унсури бир хил шаклга эга, аммо кичик н харфида битта илмоқли кичик таёқча бўлса, кичик м харфида иккита илмоқли таёқча бўлади бу ерда фақат ўқитувчи харфларнинг нечта унсурдан ташкил топганлигини эслатиб ўтади, ёзишда эса бу харфлар қўл ҳаракатини узмасдан ёзишни талаб этади.

Ёзув малакасини онгли ўзлаштириш. Чиройли ёзув қоидаларини яхши билиш ёзув малакасининг шаклланишига яқиндан ёрдам беради.

Чиройли ёзув қоидаларини қисқа ва тушунрли қилиб баён этиш лозим. Шундагина ўқувчилар уни тўлиқ ўзлаштиришлари ва амалда қўллашлари мумкин. Масалан, биринчи синфда дастлаб тўғри ўтириш, ручкани тўғри ушлаш, дафтарни тўғри ҳолатда қўйиш каби талаблар асосида сўзларда харфларнинг баландлигини ва қиялигини бир хилда сақлаш сўзларда харф унсурлари ва харифларнинг орлигини бир узоқликда чамалаб ёзиш қоидалари келиб чиқади.

Фақат иккинчи синфдан бошлаб чиройли ёзиш малакасига ўргатишда ёзув техникасига оид бўлган кичик ва бош харфларни бир хил баландликда

чамалаб ёзиш; харф ва 4-5 харфдан ийборат сўзларни қўл ҳаракатини узмасдан боғлаб ёзиш тез ва тоза ёзиш каби қоидалар талаб этилади.

Юқорида кўрсатиб ўтилган ҳар бир қоида ўзининг аниқ мазмунига эга бўлиши керак. Ўқувчи ҳар бир қоидани аста секин ўз ўрнида ўрганиб бориши лозим. Ёзувнинг қиялиги ҳақидаги тушунчалар чуқур сингдирилгандан сўнг харфларни бир хил масофада текиз ёзиш қоидалари ўргатилади. Харфларни қўл ҳаракатини узмасдан ёзиш қоидалари ўрганилгандан сўнг, сўзларни қўл ҳаракатини узмасдан ёзиш қоидалари ўргатилади. Чиройли ёзув деганда биз аниқ чизиқлар бўйича хуснихат намуналарида кўрсатилгандек ёзилган хатни тушунимиз. Учинчи синфдан бошлаб эса бу қоидаларга яна қўшимча тез ва тоза ёзиш қоидалари киритилади. Аммо ҳар қоидани ҳар дарсда ўқувчини бездирадигон даражада такрорлаш ярамайди, бунда онгли равишда ўзлаштириш учун мўлжалланган қоидалар асқотиши мумкин

Саноқ- оханг усули. Бу усулдан фойдаланишда ўқитувчи ҳар ва унинг усуллари саноқ санаб орқали ёздириб тушунтиради. Бу усулни айниқса савод ўргатиш даврида кенг қўллаш мумкин. Саноқ - оханг усулининг афзаллиги шундаки, биринчи у харфларнинг теккиз ёзилишини таъминлайди ва харф унсурларининг тушуиб қолишига йўл қўймайди. Иккинчидан, секин ёзаётган ўқувчиларни тез ва синфдаги барча ўқувчилар билан баробар ёзишга ундайди; учинчидан ўқувчиларга ҳаракатларни аниқ ва дадил бажаришни ўргатади; тўртинчидан синфда жонлантиришга ёрдам беради. Аммо бу усулдан бутун дарс давомида фойдаланиш тавсия қилинмайди, чунки ўқувчилар чарчаб, ёзув сифатини пасайтириб юборишлари мумкин.

Саноқ – оханг усулини қўллашда, асосан харфларнинг асосий унсури “бир“, “икки”, “уч“ деб санаб борилади. Ёрдамчи улаш унсури “ва“ деб боғланади. Саноқ- оханг усулини қўллашда харф ёки унсурлар аввал саноқсиз ёзилади сўнгра саноқ билан ёздирилади. Шунингдек бу сул билан ёзишда дастлаб секинроқ кейинчалик уни тезлаштириб ёзиб кўрсатилади Саноқ - оханг усулидан боғин, сўз ва гапларни ёздиришда ҳам фойдаланиш мумкин.

Хатолар устида ишлаш. Бу сулни қўллашдан мақсад ҳар бир ўқувчини ўз хатосини мустақил топа олишга ва уни тузатишга ўргатишдир. Ўқувчиларнинг ўз ёзувларидаги харфларнинг тўғри ёки нотўғрилигини, қиялигини баланд ёки паст ёзилганлигини текшириб чиқиш топширилади. Ўқувчилар навбати билан ўзлари йўл қўйган камчиликларини айтиб берадилар айрим ўқувчиларга ўқитувчи ёрдам беради. Кўпчилик

ўқувчиларнинг такрорланган бир хилдаги хатоларини ўқитувчи доскада таҳлил қилиб уни қандай тузатиш йўллари кўрсатиб беради.

Биринчи синфда ёзув машқларини ташкил этиш. Бир мунча мураккаб бўлиб, у бир неча даврларга бўлинади ва бир неча вазифани ўз ичига олади, Болалар ўқитувчининг кўрсатмасига асосан доскага ёзган ҳарф ва сўзларни кўриб борадилар сўз ва боғинларни таҳлил қиладилар. Нуқталар билан ифодаланган ҳарфларнинг устида бўяйдилар. Ўқувчиларни ёзишга ўргатишдан аввал тўғри ўтириш қоидаларини қоидаларини тушунтириб бериши шарт шу билан бирга ўқитувчи бутун дарс давомида ўқувчиларга тўғри ўтириш қоидалари эслатиб туриши лозим. Ўқувчиларга чиройли, аниқ ва тоза ёзишга қизиқиш уйғотиш биринчи навбатда ўқитувчига боғлиқ бошланғич синф дастурининг сўнгги босқичида ёзувга ўргатиш ўқиш дарси билан ёзув дарсини чамбарчас боғлашни мақсад қилиб қўяди. Ўқиш дарсларида ўқувчилар товуш ҳамда босма ҳарфлар билан таништирилса, товуш ва ҳарфларни анализ ва синтез қилиш орқали уларнинг нутқи ўстирилади. Шу киби ёзув дарси ҳам ўзининг айрим алаҳида хусусиятига эга. Ёзувга ўргатиш ўз навбатида қуйидаги қатор тушунчаларни билишни талаб этади. Масалан, баланд-паст, бир хил кенг-тор, яқин-узоқ, юқори, тенг, қия-тўғри, чапга ва бошқалар. Ўқитувчи ёзишга ўргатишга бошлашдан олдин ўқувчилар билан юқорида қай этилган тушунчалар устида иш олиб бориши лозим. Бу ўқувчиларга ҳарфларнинг шаклини аниқ ҳаракатини яхши тушунишларига катта ёрдам беради.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда ёзиш малакаси ўқиш малакасига нисбатан анча мураккабдир. Шунинг учун биринчи синфда ўқув шакллари учун берилган алифбегача бўлган давирни бир мунча узайтириш мумкин. Аммо бу даврда ёзув дарси ўртасида бир мунча фарқ бўлиши мумкин ундан кўрқмаслик керак чунки бу вақтда ўқувчилар сўз ва ҳарфларни ўтилган матириаллар асосида ёзиб ўрганадилар.

REFERENCES

1. Tojjeva Zulxumor Nazarovna, Dusmanov Farhod Azamqulovich, Muhamedova Nazokat Jurayevna, & Haydarova Surayyo Abdusalomovna (2016). Mustaqillikdan keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi aholisining o'limi va umr ko'rish davomiyligi. Evropa ilmiy sharhi, (3-4), 24-27.

2. Shernayev Akbar (2020/1/30) Abstracts of V International Scientific and Practical Conference Osaka, Japan 29-31 January 2020, 189-193.
3. Иброимов, Ш. И. Ў., & Болтаев, М. Ж. (2020). Ўзбекистон тоғ-водийларининг экотуристик имкониятлари ва улардан фойдаланиш. Academic Research in Educational Sciences, (1).
4. Rajabov Furkat Turakulovich, Sattarov Abdisamat Umirkulovich (2020) FARMS OF UZBEKISTAN: DEVELOPMENT, SPECIALIZATION, GEOGRAPHY. Journal of Critical Reviews, 7 (6), 1189-1196.
5. Oybek Uralovich Abdimurotov (2020). TABIIY GEOGRAFIYA DARSLARINI MUSTAQIL O'RGANISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI. Academic research in educational sciences, (3), 1306-1312.
6. Ibroimov, S., & Madaminova, M. (2020). Maktablarda geografiya fanini o'qitish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash. Academic research in educational sciences, (1).
7. Radjabov, F. (2020). Describe the Individual Food Industry Contents and their Role in the Delivery of Agricultural Products. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 19(1), 292-294.
8. Komilova, N. K., Haydarova, Ş. A., Xalmirzaev, A. A., Kurbanov, S. B., & Rajabov, F. T. (2019). Territorial Structure of Agriculture Development in Uzbekistan in Terms of Economical Geography. Journal of Advanced Research in Law and Economics, 10(8 (46)), 2364-2372.
9. Шерзод Иброим Ўғли Иброимов, Мансур Фарманович Бўрибеков, & Мақсуда Анвар Қизи Сатторова (2020). ЁШ АВЛОДГА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИНГ МАЗМУН-МОЎЖИЯТИНИ ЕТКАЗИШ. Academic research in educational sciences, (3), 275-279.
10. Turakulovich RF (2020). Dynamics and Regional Features of Agricultural Production. In the Republic of Uzbekistan. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24 (2), 1264-1269.
11. Фуркат Ражабов, Лобар Джўраева, & Асрор Махмадалиев (2020). ЎЗБЕКИСТОН ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ: РИВОЖЛАНИШИ, ИХТИСОСЛАШУВИ, ГЕОГРАФИЯСИ. Academic research in educational sciences, (3), 674-686.
12. Шерзод Иброимов, Махмуд Болтаев, & Мақсуда Сатторова (2020). МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИ ОНГИДА РЕКРЕАЦИЯ ТУШУНЧАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. Academic research in educational sciences, (3), 146-151.

13. Фуркат Туракулович Ражабов, & Азиза Абдуллаевна Олимова (2020). ТАЪЛИМ МУАММОЛАРИ ЕЧИМИДА ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРНИНГ АҲАМИЯТИ (ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ МИСОЛИДА). Academic research in educational sciences, (3), 697-702.
14. Sharipov Shavkat Mukhamajanovich, Shomurodova Shahnoza Gayratovna, Gudalov Mirkomil Ravshanovich (2020) THE USE OF THE MOUNTAIN KARS IN THE TOURISM SPHERE IN CORT AND RECREATION ZONE OF CHIMGAN-CHARVAK. Journal of Critical Reviews, 7 (3), 475-481.
15. Шомуродова Шахноза Гайратовна Природные озера Тянь-Шаня в зоне отдыха Чимган-Чарвак // Европейское научное обозрение. 2018. №9-10-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-natural-lakes-at-the-tianshan-mountains-covered-in-chimgan-charvak-recreation-zone> (дата обращения: 15.12.2020).

GEOGRAFIYA DARSLARINI O'QITISHDA ATLAS VA XARITALAR BILAN ISHLASH TEXNOLOGIYALARI

Akbar O'rolovich Shernaev

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolaning mazmun va mohiyati o'quvchilarning geografik bilimlarni puxta egallashda yordamchi hisoblangan geografik xaritalarni o'qitishga qaratilgan. Geografik xaritalarni o'qiy olgan o'quvchi kreativ fikrlay oladi, dunyoqarashi kengayadi, to'g'ri va mustaqil xulosa chiqara oladi, xotirasi mustahkamlanadi.

Kalit so'zlar: Geografiya, xarita, shartli belgilar, masshtab, geografik koordinata, kenglik, uzunlik, balandlik shkalasi, chuqurlik shkalasi, sayohat, marshrut, atlaslar, globus.

TECHNOLOGIES OF WORKING WITH ATLAS AND MAPS IN TEACHING GEOGRAPHY LESSONS.

Akbar Urolovich Shernaev

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

The content and essence of this article is aimed at teaching geographical maps, which are considered to help students gain a thorough knowledge of geography. A student who is able to read geographical maps will be able to think creatively, expand their worldview, draw correct and independent conclusions, and strengthen their memory.

Keywords: Geography, map, symbols, scale, geographical coordinates, latitude, longitude, altitude scale, depth scale, travel, route, atlases, globe.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimiga ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy etishga katta e'tibor berilmoqda. Geografiya fanini o'rganishda xaritalar katta ahamiyatga ega bo'lib, o'z navbatida barcha geografik tadqiqotlar ham xaritalar vositasida amalga oshiriladi.

Ishning maqsadi o'quvchilarni geografiya darslarida xaritalar bilan ishlash texnologiyalarini rivojlantirish va samaradorligini oshirishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ishni bajarishda umumta'lim maktablari uchun mo'ljallangan o'quv atlaslarida berilgan xaritalardan hamda xaritalarni o'zaro taqqoslash, qiyosiy tahlil metodlaridan foydalanildi.

NATIJA

Geografiya fanini xaritasiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Xarita geografiya o'rganadigan barcha predmet va hodisalar haqida hikoya qiladi, xaritalar geografik ma'lumotlarni tez, aniq va lo'nda qilib hikoya qilishda geografiya darsliklariga tenglashtiriladi. Geografiya sohasida olib boriladigan har qanday tadqiqotlar ham xaritalar bilan bog'liq ravishda bajariladi.

Geografiya ta'limining mazmunli va qiziqarli bo'lishida hamda o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirishda ko'rgazmali qurollar, xususan, xaritalarning o'рни va ahamiyati katta bo'lib, darslarda yuqori samaradorlikka erishish uchun matnli ma'lumotlar berish bilan birga muntazam ravishda turli mavzulardagi va masshtabdagi o'quv xaritalari, atlaslar, globuslar, yozuvsiz xaritalar bilan ishlash talab etiladi. Binobarin, o'quvchilar turli geografik ob'ektlarning geografik o'rnini bilmay turib, ular haqidagi ma'lumotlarni ongli holda o'zlashtira olmaydilar. O'qituvchi o'quvchilarni yangi geografik ob'ektlar bilan tanishtirish jarayonida ularni devoriy xaritadan ko'rsatib, bu ob'ektlarni atlas yoki darslik xaritasidan topishni va ularning geografik o'rnini tahlil qilishni o'rgatishi maqsadga muvofiqdir.

Xarita mavzusi bilan tanishtirilib, asosan nimalar tasvirlanishi zarurligi aytib o'tiladi. Masalan, "Dunyoning tabiiy xaritasida" materik va okeanlarning chegaralari, relyefi, qismlari, geografik obyektlari, quruqlikdagi relyef shakllari, suv havzalari, relyefning asosiy baland va past joylari, muhim bo'lgan aholi punktlari, okeanning suvosti relyefi, qismlari va hakoza.

Xaritaning masshtabi haqida tushuncha beriladi. Masshtabning turlari, undan foydalanish, nomli, sonli, chiziqli masshtablar bilan ishlash, masshtab yordamida masofani aniqlash ko'nikmalarini shakllantirish zarur. Bunda o'quvchilarga sonli masshtabni nomli masshtabda ifodalashni tushuntirish kerak. Chunki aksariyat xaritalarda sonli masshtabdan foydalaniladi. Sonli masshtabni nomli masshtabga o'tkazishda kilometrda ifodalash uchun 5 ta nol(0), metrda ifodalash uchun 2 ta nol(0)ni o'chirib hisoblashga o'rgatish yaxshi samara beradi.

Xaritalarda har bir geografik obyekt va hodisalar o'ziga xos shartli belgi bilan tasvirlanishi aytib o'tiladi. Shartli belgilarning turlari, yozuvli, geometrik shaklli,

chiziqli, rangli, nuqtali, harfli, raqamli, ko'rsatkichli, rasmlari va boshqa shartli belgilar ko'rsatilib, misollar keltiriladi. O'quvchilarda shartli belgilarni o'qish ko'nikmasi shakllantiriladi. Jumladan, yozuvli shartli belgilar bilan ishlaganda o'quvchi geografik obyektlar nomini o'qib, yozuvlarni bir-biridan farqlay olishni o'rganishi kerak. Bunda geografik obyektlar nomlari yozilgan harflar bir-biridan katta-kichikligi, yo'g'onligi, rangi, hajmi bilan farq qiladi. Masalan, materik va okean nomlari yirik harflar bilan, o'lkalar, davlatlar, dengizlar ularga nisbatan kichikroq harflar bilan yoziladi. Geografik obyektning maydoniga mos holda yozuv kichrayib boradi. Geometrik shakllar bilan foydali qazilmalar, chiziqli shartli belgilar bilan geografik obyektlarning chegaralari, yo'llar, daryolar tasvirlanadi. Chiziqli shartli belgilar yo'g'onligi, ranglari, kesmalarga bo'linganligi va uzoq-uzoq chiziqli bo'lishi bilan bir-biridan farq qiladi. Bu o'quvchiga alohida ta'kidlab o'tilishi shart, chunki o'quvchi davlat chegarasi bilan uning ma'muriy hududlari chegarasini farqlay olishi lozim. Yo'llarni tasvirlashda ham chiziqli yo'g'onligiga, turli kesmalar bilan bo'linganligiga, rangiga qarab so'qmoq yo'l, asfalt yo'l, beton yo'l yoki temiryo'l ekanligini bilishi zarur. Chiziqli shartli belgi bilan yana har xil liniyalar – elektr liniyalari, bir xil voqea va hodisalarni tutashtiradigan izochiziqlar ham tasvirlanadi. Bunday belgilar rangi bilan ham farqlanadi.

Rangli shartli belgilar voqea va hodisalarni bir-biridan farqlashda: quruqlik va suv havzalarini, relyefini, tabiat zonalarini, iqlim mintaqalari, davlatlar, aholi va sanoat obyektlarini tasvirlaganda ishlatiladi. Ranglar yana och va to'qligi bilan ham voqea hodisalarni o'zgarib borishini tushuntiradi. Masalan, suv havzalarida moviy rangning to'qlashib borishi suv havzasining chuqurlashib borayotganini bildiradi. Yoki aholi xaritalarida aholi zichligi jigir rangda tasvirlanadi. Och jigir rangdagi hududlar aholi siyrakligini bildirsa, rang to'qlashib borishi aholi zichligining ortib borishini tushuntiriladi. Shuningdiki, o'quvchilar keyinchalik xaritada berilmagan ayrim ma'lumotlarni ham bilib olishga intiladilar. Xaritani o'qish asosida tegishli xulosa va yakunlar chiqara olishlari uchun o'quvchilarga beriladigan savollar nazariy bilimlarga asoslanuvchi, hodisa sabablarini aniqlovchi savollar bo'lishi kerak. Masalan: Himolay tog'larining janubda yog'in nima uchun juda ko'p-u, shimolida kam? Qoraqum bilan Qizilqumning cho'l bo'lishiga sabab nima? degan savollar. O'quvchilarni xaritadan oladigan bilimlari ma'lum bir tartib, reja asosida (masalan, joyning geografik o'rni quyidagi tartibda: joyning nomi, u joylashgan materik, uning geografik kengligi va uzunligi, dengiz va quruqlikdagi chegaralari, geografik o'rning qulay va noqulayligi) bo'lishi kerak.

MUHOKAMA

Xaritani o'qish ko'nikmalarini takomillashtirishda xarita bo'ylab "sayohat"ning ahamiyati katta. O'quvchilarni "sayohat" marshrutlari bilan tanishtirish kerak. Xaritada qilinadigan "sayohat" bilan o'quvchilar xaritani jonlantiradilar, xaritadagi ob'ektlarni o'zlari o'sha joylarda bo'lgandek hikoya qilib beradilar. Evrosiyo mavzusiga oid bir necha «sayohat» marshrutlarini ko'rib chiqaylik.

1- marshrut. Londondan Evrosiyaning janubiy qirg'oqlari bo'ylab kemada Vladivostokkacha sayohat.

2- marshrut. Toshkent – Kobul – Dehli (avtomashinada) – Kalkutta (poezdga) – Jakarta (kemada) sayohati.

3- marshrut. Toshkent kengligi bo'ylab Evrosiyaning g'arbiy chekkasidan sharqiy chekkasigacha samolyotda sayohat.

Bu sayohatlarda o'quvchilar Evrosiyaning turli mazmundagi xaritalari, rasmlar, gerbariylardan foydalanadilar. Birinchi marshrutda o'quvchilar kandy okean, dengiz, bo'g'oz orqali, qaysi yarimorol va orollar yonidan o'tganliklari haqida dengizlarning muzlash yoki muzlamaslik sabablari haqida so'zlab beradilar. Ikkinchi va uchinchi marshrutlarda yo'lda uchragan har bir joyning er yuzasi, dengizlar, iqlimning o'ziga xos xususiyati, daryo va ularning xususiyati, o'simlig va hayvonot olami, aholisi haqida, shuningdek sayohat uchun qulay vaqt va yo'lda uchraydigan qiyinchiliklar haqida gapirib beradilar. "Sayohat" vaqtida har bir joyning tabiiy sharoitini o'z o'lkasining tabiiy sharoiti bilan taqqoslab boradilar. Bir marshrutga 2-3 o'quvchi (marshrutni bir necha qismga bo'lib) javob berishi mumkin.

Xarita bo'ylab qilingan sayohat o'rganilgan materialni mustahkamlash va takrorlash maqsadida tashkil etilishi mumkin.

XULOSA

Geografiya sohasida olib boriladigan har qanday tadqiqotlar ham xaritalar bilan bog'liq ravishda bajariladi. Xarita – geografiya darslarida bilim olishning asosiy manbaidir. SHunday ekan har bir o'quvchi xaritani o'qiy olishi lozim. Agar o'quvchi xaritaga qarab o'rganilmagan dengiz yoki daryo haqida gapira olsa, tog'larning balandligi va yo'nalishini aniqlay olsa, ma'lum bir joyning er yuzasini yoki iqlimini ta'riflay olsa, bu o'quvchi xaritani biladi, deyish mumkin.

Xaritani o'qishdan avval xaritani tushunish kerak. Xaritani tushunish uchun esa xaritaning shartli belgilarni bilish zarur. Ammo o'quvchiga xarita shartli belgilar o'rgatilsayu, xaritani o'qishga oid mashqlar o'tkazilmasa, u samarali natija bermaydi. Xaritalarni odatda suhbat yo'li bilan taqqoslanadi, masalan, o'qituvchi o'quvchilarga

savol beradi, o'quvchilar savollarga xaritalar asosida javob berish bilan faktik ma'lumotlarni aniqlaydilar va bu xaritalarni bir-biriga solishtirib tegishli xulosalar chiqaradilar. Xullas, geografik xaritalarni o'rganish davomida o'quvchilarning geografik dunyoqarashi, voqea, hodisa va jarayonlarni anglab yetishi, tushuntirishi va xulosa chiqarishi, hayotda qo'llay olishi, turli mazmundagi xaitalarni o'qib, ulardan to'g'ri foydalanish ko'nikmalari shakllanib boradi.

REFERENCES

1. Tojjeva Zulxumor Nazarovna, Dusmanov Farhod Azamqulovich, Muhamedova Nazokat Jurayevna, & Haydarova Surayyo Abdusalomovna (2016). Mustaqillikdan keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi aholisining o'limi va umr ko'rish davomiyligi. Evropa ilmiy sharhi, (3-4), 24-27.
2. Shernayev Akbar (2020/1/30) Abstracts of V International Scientific and Practical Conference Osaka, Japan 29-31 January 2020, 189-193.
3. Ибройимов, Ш. И. Ў., & Болтаев, М. Ж. (2020). Ўзбекистон тоғ-водийларининг экотуристик имкониятлари ва улардан фойдаланиш. Academic Research in Educational Sciences, (1).
4. Rajabov Furkat Turakulovich, Sattarov Abdisamat Umirkulovich (2020) FARMS OF UZBEKISTAN: DEVELOPMENT, SPECIALIZATION, GEOGRAPHY. Journal of Critical Reviews, 7 (6), 1189-1196.
5. Oybek Uralovich Abdimurotov (2020). TABIIY GEOGRAFIYA DARSLARINI MUSTAQIL O'RGANISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI. Academic research in educational sciences, (3), 1306-1312.
6. Ibroimov, S., & Madaminova, M. (2020). Maktablarda geografiya fanini o'qitish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash. Academic research in educational sciences, (1).
7. Radjabov, F. (2020). Describe the Individual Food Industry Contents and their Role in the Delivery of Agricultural Products. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 19(1), 292-294.
8. Komilova, N. K., Haydarova, Ş. A., Xalmirzaev, A. A., Kurbanov, S. B., & Rajabov, F. T. (2019). Territorial Structure of Agriculture Development in Uzbekistan in Terms of Economical Geography. Journal of Advanced Research in Law and Economics, 10(8 (46)), 2364-2372.
9. Шерзод Иброим Ўғли Ибройимов, Мансур Фарманович Бўрибеков, & Мақсуда Анвар Қизи Сатторова (2020). ЁШ АВЛОДГА ЭКОЛОГИК

ТУРИЗМНИНГ МАЗМУН-МОҲИЯТИНИ ЕТКАЗИШ. Academic research in educational sciences, (3), 275-279.

10. Turakulovich RF (2020). Dynamics and Regional Features of Agricultural Production. In the Republic of Uzbekistan. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24 (2), 1264-1269.

11. Фуркат Ражабов, Лобар Джўраева, & Асрор Махмадалиев (2020). ЎЗБЕКИСТОН ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ: РИВОЖЛАНИШИ, ИХТИСОСЛАШУВИ, ГЕОГРАФИЯСИ. Academic research in educational sciences, (3), 674-686.

12. Шерзод Иброимов, Маҳмуд Болтаев, & Мақсуда Сатторова (2020). МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИ ОНГИДА РЕКРЕАЦИЯ ТУШУНЧАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. Academic research in educational sciences, (3), 146-151.

13. Фуркат Туракулович Ражабов, & Азиза Абдуллаевана Олимова (2020). ТАЪЛИМ МУАММОЛАРИ ЕЧИМИДА ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРНИНГ АҲАМИЯТИ (ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ МИСОЛИДА). Academic research in educational sciences, (3), 697-702.

14. Sharipov Shavkat Mukhamajanovich, Shomurodova Shahnoza Gayratovna, Gudalov Mirkomil Ravshanovich (2020) THE USE OF THE MOUNTAIN KARS IN THE TOURISM SPHERE IN CORT AND RECREATION ZONE OF CHIMGAN-CHARVAK. Journal of Critical Reviews, 7 (3), 475-481.

15. Шомуродова Шахноза Гайратовна Природные озера Тянь-Шаня в зоне отдыха Чимган-Чарвак // Европейское научное обозрение. 2018. №9-10-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-natural-lakes-at-the-tianshan-mountains-covered-in-chimgan-charvak-recreation-zone> (дата обращения: 15.12.2020).

ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯ КУРСЛАРИДА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАРНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ҚЎЛЛАШ УСЛУБИЁТИ

Фуркат Туракулович Ражабов

Чирчиқ давлат педагогика институти
География кафедраси мудири, география
фанлари бўйича фалсафа доктори

Ойбек Уралович Абдимуротов

Чирчиқ давлат педагогика институти
География кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада табиий география курсларида амалий машғулотларни ташкил қилишда янги педагогик технологиялар, хусусан "Кейс-стади" технологияси ва модулли таълим технологияларидан фойдаланиш имкониятлари қуриб чиқилган ва улар асосида ташкил этилган амалий машғулот дарсларининг натижалари ёритилган.

Калит сўзлар: география, табиий география курслари, амалий машғулот, янги педагогик технологиялар, "Кейс-стади" технологияси, модулли таълим технологияси

METHODOLOGY OF APPLICATION OF NEW PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE ORGANIZATION OF PRACTICAL TRAINING IN COURSES OF NATURAL GEOGRAPHY

Furkat Turakulovich Rajabov

Doctor of Philosophy in Geography, Head
of Department of Geography, Chirchiq
State Pedagogical Institute

Oybek Uralovich Abdimurotov

Teacher of the Department of Geography of
Chirchik State Pedagogical Institute
E-mail: o.abdimurotov@cspi.uz

ABSTRACT

The article considers the possibilities of using new pedagogical technologies in the organization of practical training in natural geography courses, in particular, "Case-study" technology and modular educational technologies, and describes the results of practical training courses organized on their basis.

Keywords: geography, natural geography courses, practical training, new pedagogical technologies, case-study technology, modular educational technology

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасида "Кадрлар тайёрлаш миллий дастури" таълимнинг барча босқичларида ислоҳ қилишни асосий вазифа қилиб белгиланган. Ислоҳ қилишнинг энг муҳим томонларидан бири - ўқув тарбия жараёнига илғор педагогик технологияларни жорий қилиш ҳисобланади. Бугунги кунда ахборот технологияларининг шиддат билан ривожланиши барча соҳалар каби таълим соҳасида ҳам янги талабларни қўймоқда. Ҳозирги кунда жорий қиланаётган янги педагогик технологияларнинг асосий вазифаси ўқувчи ва талабаларга бериладиган билимларни ўзлаштирилишининг самарадорлигини оширишдир. Шундай экан ахборот технологияларидан фойдаланиб педагогик технологияларни қўллаган ҳолда дарс машғулотларини ўтиш, уларни олий ўқув юртларида дарс жараёнида қўллаш зарур ҳисобланади. Бунинг учун ҳозирги кунда педагогик ва ахборот технологияларини таълим жараёнига қўллаш учун ҳар бир олий ўқув юртида етарли даражада техник базалар билан таъминланган.

Ёш авлод замонавий билим ва тажрибага эга бўлишлари керак. Бунинг учун таълим соҳасида, жумладан, олий таълим муассасаларида илғор педагогик технологиялардан фойдаланиш давр талаби ҳисобланади. Бу борада олий таълим муассасаларида ўқитиладиган фанлар ичида география, хусусан, табиий география фани ўзининг қатор хусусиятлари билан ажралиб туради. Чунки, география фани-энг қадимги, шу билан бирга, энг ёш фан ҳисобланади. Энг қадимчилиги шундаки, милoddан аввалги III-II асрларда яшаган Эротасфен география фанига замин яратган. Давр талабига мос равишда, янги маълумотлар асосида доимо ҳам мазмунан, ҳам моҳиятига кўра бойиб бориши географиянинг ёш фан эканлигига далил бўла олади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мамлакатимизда география таълими соҳасида М. Набихонов, О.Мўминов, Т.Абдуллаева, П.Мусаев, М.Юнусова, Р.Қурбонниёзов, Ҳ.Ваҳобов, П.Баратов, Ў.Сафаров, П.Саидов, Р.Гайпова, А.Хайитов, М.Абдурахманов, Х.Никадамбойева ва бошқалар педагогик технологияларни қўллаш ва географик технологияларни ишлаб чиқиш бўйича илмий методик ишларни амалга оширганлар.

Дедуктив, таҳлил, қиёслаш, асосий ғояни ажратиш, умумлаштириш.

ЮНЕСКО томонидан қабул қилинган 2030 йилгача халқаро таълим концепциясида «Бутун ҳаёт давомида сифатли таълим олишга имконият яратиш» долзарб вазифа сифатида белгиланган. Дунёнинг етакчи олий таълим муассасалари

миллий ва халқаро таълим муҳитида соҳа мутахассислари даражасини янада ошириш, ўқитишни такомиллаштириш мақсадида янги педогогик технологиялар орқали ўқитишнинг анъанавий ва замонавий усулларида комплекс фойдаланишга аҳамият қаратилмоқда.

МУҲОКАМА

Янги асрнинг долзарб муаммоларидан бири-табиат билан жамият ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳосиласи бўлган геоэкологик муаммолар ҳам табиий географиянинг текшириш объектига айланди. Шунинг ҳисобга олган ҳолда инсонларнинг ҳўжалик фаолиятини табиатда содир бўлаётган нарс ва ҳодисаларнинг асосий омили тариқасида тадқиқ этиш ҳам табиий географиянинг асосий вазифаси ҳисобланади. Чунки, ер табиатининг кейинги тараққиёти, унинг тақдири инсонларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлиб бормоқда. Дарҳақиқат инсон табиатни шиддат билан уни забт этиш мақсадида унинг ичига кириб борди. Лекин, қайтиб чиқишда ўзидан кейин чўлларни, экологик таназзулли минтақаларни қолдирди. Инсонни яратган ва ундан озор чекган она табиат ҳам инсонларнинг соғлиғига ва иш фаолиятига кучли салбий таъсир эта бошлади.

Табиат ва жамият ўртасидаги мураккаб ўзаро алоқаларни фақат ягона соф географиягина еча олиши мумкин. Негаки, ягона географиянинг ўз тадқиқот объекти, илмий асоси, тадқиқот методлари ва амалий аҳамияти бор. Қушлар икки қанотсиз уча олмаганидек ягона соф географияни унинг икки тармоғи: табиий ва иқтисодий географияларсиз тасаввур этиб бўлмайди. Шу боисдан ҳам “географиядан қизиқарли ва энг оммабоп фанни топиш қийин” деб бежиз айтилмаган. Ҳозирги экологик, табиатни муҳофаза қилиш, табиатни асраш, тиклаш ва бошқаришни, табиат бойликларидан оқилона фойдаланиш каби маҳаллий, минтақавий ва дунёвий муаммоларни ечишда география фанининг аҳамияти беқиёсдир. Шунингдек, ўқувчи ёшларнинг илмий дунёқарабини шакллантиришда, баркамол авлодни вояга етказишда география, жумладан табиий география муҳим ўринни эгаллайди.

Ҳозирги илмий-техника тараққиёти даврида ҳар қайси фан ўзининг асрлар давомида тўпланган жуда катта ҳажмдаги билимларини кун сайин табора орттириб бормоқда. Бундай тез суръатларда ошиб бораётган маълумотлардан инсонларни ҳеч қачон дунё миқёсида барча ахборотларни ўзлаштира олмаслиги кўриниб турибди. Шунинг учун бугунги таълимнинг долзарб масаласи жамият аъзолари, айниқса ёш авлодни фан-техника тараққиётидан орқада қолиб кетмаслиги учун унга ҳозирги фаннинг асосларини ўзлаштиришига имкон берадиган шарт-шароит яратиб беришдан

иборат. Бундан ўқувчиларни маълумотли қилиш ва тарбиялаш, улар онгини ривожлантириш мақсадлари индивидуал ва ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таълим мазмунини ва ахборот ҳажмини танлаш, уни таълим олувчилар имкониятларига уйғунлаштириш зарурияти келиб чиқади.

Замонавий таълимнинг асосий мақсади «ўқувчи (талаба) - дарслик (ўқув материали) - ўқитувчи» тизимида талабанинг мустақил билим олиш орқали кўникма ва малака ҳосил қилиш, ижобий фикрлашга ўргатиш муҳим ҳисобланади. Табиий география дарсларида кўпроқ талабаларни эркин ва мустақил фаол ишлашга ёрдам берадиган амалий машғулотларни ташкил этиш лозим. Бунинг учун эса, янги педагогик ва ахборот технологияларини ҳамкорликда қўллаб ўқитиш методикаси бекиёс катта имкониятларга эга.

Бугунги кун фани, техникаси ва ишлаб чиқаришнинг ривожланиши, таълимда назария билан амалиёт бирлиги ҳамда таълимни ишлаб чиқариш билан интеграциялашувининг талаблари, талабаларнинг мустақил фаол ва онгли меҳнатга асосланган, уларнинг ижодий фаолиятларни рағбатлантирадиган, тафаккурини ривожлантирадиган, шунинг билан бирга вақтни тежайдиган, билим олишни енгиллаштирадиган замонавий педагогик технологияларни ишлаб чиқиш ва ўқув жараёнига татбиқ этиш муҳим аҳамият касб этади.

Замонавий педагогик технологияларни олий таълим муассасаларида ўқитиладиган география, хусусан табиий география дарсларида қўллашнинг имкониятлари катта. Бизга маълумки, география фани Ер юзаси табиати, аҳолиси ва унинг хўжалик фаолиятини ўрганадиган бўлса, табиий география фани эса, географик кобикда рўй берадиган воқеа ва ҳодисаларни, уларнинг ўзгариш сабабларини комплекс ўрганувчи фан ҳисобланади. Шу сабабли бу фанга барча инсонларнинг қизиқишлари баланд. Ушбу фан ютуқларини, уларнинг географик жиҳатларини ўқувчиларга этказиб беришда замонавий педагогик технологияларни ҳамда уларнинг метод ва усулларини дарс жараёнига кенг жорий этиш ҳозирги кун давр талаби ҳисобланади.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда олий таълим муассасаларида табиий география курсларда амалий машғулотларни ташкил этишда янги педагогик технологиялардан ҳисобланган "Кейс-стади" ва модулли таълим технологияларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

"Кейс-стади" технологиясининг мазмун-моҳияти шундаки, унинг асосини аниқ вазият ёки ҳодиса ташкил этади («case» - ҳодиса). Шунинг учун, биринчидан, таҳлил

этилатган ҳодисада реал ҳаётини вазият акс этиши керак, иккинчидан, бу вазиятда ҳали охиригача ҳал қилинмаган, яширин муаммо ёки бир нечта муаммолар бўлиши зарур.

"Кейс-стади" билан ишлаш жараёнида дарсда берилган маълумотлардан ташқари қўшимча ахборотлар ҳам талаб этилади. Бу ахборотлар билан ишлаш жараёнида ўқувчилар мустақил равишда хулоса чиқаради, муаммоли вазиятни ҳал этиш бўйича ўз таклифларини беради.

"Кейс-стади" технологияси интерфаол технологиялар сирасига киради. Чунки у ўқитувчи ва ўқувчи ўртасидаги "субъект - субъект" муносабатлари орқали амалга оширилади. Яъни ўқувчи таълим олишнинг фаол субъектига айланади, унда жамоа билан ҳамкорликда ишлаш, ўз фикрини билдириш ва ҳимоя қилиш кўникмалари шаклланади.

Энг муҳими, "Кейс-стади" технологияси ўқув фазосидан ташқарига қаратилган бўлиб, ўқувчиларни ўзлари эгаллаётган касб билан боғлиқ муаммоларни ҳал этишга йўналтиради, касбий мотиватсияни шакллантиради.

Ўқитувчи учун "Кейс-стади" технологиясини қўллаш бир қанча қийинчиликларни туғдириши мумкин. Энг аввало, бу технология ўқитувчидан танқидий тафаккур ва ижодий фаолиятни, қолаверса, "Кейс-стади" технологиясини ишлаб чиқиш кўникмасини ривожлантириш учун ўз устида доимий ишлаш, фан бўйича янги ахборотларни тўплаш, чет эл тажрибаларини ўрганишни талаб этади.

Географияни ўқитишда модулли таълим технологияларидан фойдаланишда дарсда фойдаланиладиган мавзу мантикий тугалланган фикрли қисмлар, яъни модулларга ажратилади ва ҳар бир қисмни талабалар мустақил ўзлаштиришлари учун ўқув топшириқлари тузилади. Шу ўқув топшириқлари асосида, ҳар бир модуль якунида савол-жавоб ўтказилади ва хулоса чиқарилади. Фан, боб, бўлим ва мавзу айрим модулларга бўлинади. Ҳар бир модулда ўқувчилар албатта эгаллаши лозим бўлган билимлар тизими аниқланади. Масалан, "Қуруқлик рельефи" ("Умумий Ер билими" курси) мавзусини қуйидаги модулларга бўлиш мумкин: рельеф ҳосил қилувчи омиллар, рельеф хусусиятлари, рельеф турлари, текисликлар ва тоғлар. Бунда талабалар албатта билиши лозим бўлган билимларга рельеф, рельеф ҳосил қилувчи эндоген ва экзоген омиллар ва уларнинг хусусиятлари, текисликлар, уларнинг турлари ва тарқалиши, тоғ тизмалари, уларнинг қисмлари, баландлигига кўра турлари, жойлашган ўрни, тармоқлари, қадимги ва ёш тоғлар, тоғ оралик

ботиқлари жойлашган ўрни ва хусусиятлари киради. Мазкур технологияни география предметларининг барчасида қўллаш мумкин.

Модулли таълим технологияси ўқитувчи ва талабаларнинг биргаликдаги фаолиятини енгиллаштиради. Унда таълим моҳияти тугалланган мустақил комплекслар (маълумот блоклари) шаклида бўлиб, уларнинг ўзлаштирилиши таълим мақсадларига биноан амалга оширилиши лозим. Дидактик мақсад фақат талаба учун шакллантирилб, унинг ўзлаштириш даражасини ҳам ўз ичига олади.

Олий ўқув юрти “География ўқитиш методикаси” таълим йўналишида бўлажак мутахассисларга география таълими оддийдан мураккабликка томон бир-бирини тўлдирадиган ҳолда жойлаштирилган. Ҳар бир география предмети бир-бири билан боғланган географик қобик, унинг таркибий қисмлари, қонуниятлари ва географик хусусиятлари ҳамда аҳоли, аҳолининг жойлашиш қонуниятлари, хўжалик ва уни жойлаштириш қонуниятларини очиқ беради. Шунинг учун бир-бири билан боғлиқ бўлган борлиқ, воқеа ва ҳодисалар, уларнинг келиб чиқиш сабаблари ва ривожланиш қонуниятлари ҳақидаги билимлар тизимига географик модулар деб аталади. Ҳар бир модуль янада майда мезо ва микромодуларга бўлиниб кетади. Агар олий ўқув юрти “География ўқитиш методикаси” таълим йўналишида география предметларини битта модуль деб қарайдиган бўлсак, география фанлар тизими алоҳида мезомодуль, ҳар бир курсдаги мавзулар эса микромодуль бўлиши мумкин.

Модулли таълим технологияси ўқувчиларнинг иқтидори, қизиқиши, билим савияси, ўзлаштириш даражасини аниқлаш ва орттириш, дарслик устида мустақил ва ижодий ишлаш, ўз-ўзини баҳолаш кўникмаларини, ўқувчиларнинг бир-бирини ўқитиш, ўзаро ҳамкорликда ўқув топшириқларини бажариши ва муаммоларни ҳал этиши, ўзаро назоратни амалга ошириш кўникмаларини ривожлантиради.

Географияни ўқитишда янги педагогик технологиялардан фойдаланишнинг сифат ва самарадорлигини аниқлаш мақсадида тажриба-синов ўтказиш учун Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институтининг “География ўқитиш методикаси” йўналиши 19/1, 18/1-гуруҳлари танлаб олдим ва мазкур гуруҳни 2 та кичик гуруҳга бўлгна ҳолда, 1-кичик гуруҳни назорат гуруҳи, 2-кичик гуруҳни тажриба гуруҳи сифатида танладим. Тажриба-синов ишлари “География ўқитиш методикаси” йўналиши учун мутахассислик фанлари ҳисобланган “Умумий Ер билими” (1-курс) ва “Материклар ва океанлар табиий географияси” (2-курс) танланди.

Тажриба-синов ишларини олиб бориш мақсадида 19/1-гуруҳда “Умумий Ер билими” курсининг “Географик кашфиётларнинг асосий тарихий давлари”, “Эр

тўғрисидаги асосий маълумотлар” ва “Қуруқлик релъефи” мавзуларни модулли таълим технологияси асосида амалий машғулотлар ўтказилди. Тажриба-синов ишлари даврида самарадорликни аниқлаш мақсадида тестлардан фойдаланилди. Тажриба-синов ишларининг натижаларини қуйида келтирамиз.

(Гуруҳга нисбатан ўртача ўзлаштириш кўрсаткичи фоиз ҳисобида)

1-мавзу натижалари		2-мавзу натижалари		3-мавзу натижалари	
19/1-А назорат гуруҳи	19/1-Б тажриба гуруҳи	19/1-А назорат гуруҳи	19/1-Б тажриба гуруҳи	19/1-А назорат гуруҳи	19/1-Б тажриба гуруҳи
64,3	76,5	66,8	72,6	70,6	78,2

2-курсларда тажриба-синов ишларини олиб бориш мақсадида 18/1-гуруҳда “Материклар ва океанлар табиий географияси” курсининг “Африка материги релъефи”, “Африка материги иқлими ва иқлим минтақалари” ва “Африка материги ички сувлари” мавзуларини “Кейс-стади” технологияси асосида амалий машғулотлар ташкил этилди. Тажриба-синов ишлари даврида самарадорликни аниқлаш мақсадида тестлардан фойдаланилди. Тажриба-синов ишларининг натижаларини қуйида келтирамиз.

1-мавзу натижалари		2-мавзу натижалари		3-мавзу натижалари	
18/1-А назорат гуруҳи	18/1-Б тажриба гуруҳи	18/1-А назорат гуруҳи	18/1-Б тажриба гуруҳи	18/1-А назорат гуруҳи	18/1-Б тажриба гуруҳи
68,7	74,3	71,2	78,8	73,4	81,5

Юқорида келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ўқитувчи ўз касбига ижодий ёндашиб, мавжуд имкониятлардан унумли фойдаланиб амалий машғулот дарсларида янги педагогик технологиялардан фойдаланиб ташкил этилса дарс самарадорлиги ва талабаларнинг ўз касбига бўлган қизиқиши ортиб боради.

ХУЛОСА

Табиий география курсларида амалий машғулотларни ташкил этишда турли ва замонавий педагогик технологиялардан фойдаланиш дарсларни жонли ташкил этишга олиб келади, ўқувчиларнинг билиш фаолиятини кучайтиради, дарс самарадорлигини оширади, ўқувчиларнинг мазкур фан бўйича эгаллаган

билимларини чуқурлаштиради ва кенгайтиради, билимга бўлган чанқоқликларини оширади, изланувчанликка, хозиржавобликка, чакқонликка, тадбиркорликка, тежамкорликка ўргатади, илмий дунёқарашини кенгайтиришга улкан ҳисса қўшади.

Олий таълим муассасаларининг табиий география курсларида амалий машғулотларни ташкил этишда дарс самарадорлигини янада ошириш мақсадида янги педогогик технологиялар асосида ўқитишнинг илмий-методик таъминоти имкониятларидан кенгроқ фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

REFERENCES

1. Tojievna Zulxumor Nazarovna, Dusmanov Farhod Azamqulovich, Muhamedova Nazokat Jurayevna, & Haydarova Surayyo Abdusalomovna (2016). Mustaqillikdan keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi aholisining o'limi va umr ko'rish davomiyligi. Evropa ilmiy sharhi, (3-4), 24-27.
2. Shernayev Akbar (2020/1/30) Abstracts of V International Scientific and Practical Conference Osaka, Japan 29-31 January 2020, 189-193.
3. Иброимов, Ш. И. Ў., & Болтаев, М. Ж. (2020). Ўзбекистон тоғ-водийларининг экотуристик имкониятлари ва улардан фойдаланиш. Academic Research in Educational Sciences, (1).
4. Rajabov Furkat Turakulovich, Sattarov Abdisamat Umirkulovich (2020) FARMS OF UZBEKISTAN: DEVELOPMENT, SPECIALIZATION, GEOGRAPHY. Journal of Critical Reviews, 7 (6), 1189-1196.
5. Oybek Uralovich Abdimurotov (2020). TABIIY GEOGRAFIYA DARSLARINI MUSTAQIL O'RGANISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI. Academic research in educational sciences, (3), 1306-1312.
6. Ibroimov, S., & Madaminova, M. (2020). Maktablarda geografiya fanini o'qitish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash. Academic research in educational sciences, (1).
7. Radjabov, F. (2020). Describe the Individual Food Industry Contents and their Role in the Delivery of Agricultural Products. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 19(1), 292-294.
8. Komilova, N. K., Haydarova, S. A., Xalmirzaev, A. A., Kurbanov, S. B., & Rajabov, F. T. (2019). Territorial Structure of Agriculture Development in Uzbekistan in Terms of Economical Geography. Journal of Advanced Research in Law and Economics, 10(8 (46)), 2364-2372.

9. Шерзод Иброим Ўғли Иброимов, Мансур Фарманович Бўрибеков, & Мақсуда Анвар Қизи Сатторова (2020). ЁШ АВЛОДГА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИНГ МАЗМУН-МОЎЖИЯТИНИ ЕТКАЗИШ. Academic research in educational sciences, (3), 275-279.
10. Turakulovich RF (2020). Dynamics and Regional Features of Agricultural Production. In the Republic of Uzbekistan. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24 (2), 1264-1269.
11. Фуркат Ражабов, Лобар Джўраева, & Асрор Махмадалиев (2020). ЎЗБЕКИСТОН ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ: РИВОЖЛАНИШИ, ИХТИСОСЛАШУВИ, ГЕОГРАФИЯСИ. Academic research in educational sciences, (3), 674-686.
12. Шерзод Иброимов, Маҳмуд Болтаев, & Мақсуда Сатторова (2020). МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИ ОНГИДА РЕКРЕАЦИЯ ТУШУНЧАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. Academic research in educational sciences, (3), 146-151.
13. Фуркат Туракулович Ражабов, & Азиза Абдуллаевана Олимова (2020). ТАЪЛИМ МУАММОЛАРИ ЕЧИМИДА ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРНИНГ АҲАМИЯТИ (ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ МИСОЛИДА). Academic research in educational sciences, (3), 697-702.
14. Sharipov Shavkat Mukhamajanovich, Shomurodova Shahnoza Gayratovna, Gudalov Mirkomil Ravshanovich (2020) THE USE OF THE MOUNTAIN KARS IN THE TOURISM SPHERE IN CORT AND RECREATION ZONE OF CHIMGAN-CHARVAK. Journal of Critical Reviews, 7 (3), 475-481.
15. Шомуродова Шахноза Гайратовна Природные озера Тянь-Шаня в зоне отдыха Чимган-Чарвак // Европейское научное обозрение. 2018. №9-10-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-natural-lakes-at-the-tianshan-mountains-covered-in-chimgan-charvak-recreation-zone> (дата обращения: 15.12.2020).

ГЕОГРАФИЯ ФАНИНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ ФАНИНИ ЎҚИТИШДА НОАНЪАНАВИЙ МЕТОДЛАРНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Саломат Камилжановна Джумабаева

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти

АННОТАЦИЯ

География фанини ўқитиш методикасида ўқишдан мақсад яъний географияни нима учун ўқиш, мактаб ўқувчилари география фанида нималарни ўрганиши, ўқишнинг қандай турлари ва методларидан фойдаланиш зарулиги ҳамда география фанини қандай воситалар билан ўқитиш керак зарур деган муаммолар мавжуд. Шу нуқтаи назардан ушбу мавзу бугунги кунда долзарб масалалар ёритилган.

Калит сўзлар: таълим бериш маҳорати, тарбиялай олиш маҳорати, инновацион педагогик технологиялар, органайзер

METHODOLOGY OF TEACHING GEOGRAPHY THE ROLE AND IMPORTANCE OF NON-TRADITIONAL METHODS IN TEACHING SCIENCE

Salomat Kamiljanovna Djumabaeva

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

There are problems with the purpose of teaching geography, ie why to study geography, what students should learn in geography, what types and methods of teaching should be used, and what tools should be used to teach geography. In this context, this topic covers current issues.

Keywords: teaching skills, parenting skills, innovative pedagogical technologies, organizer

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелда “Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепцияси тасдиқлаш тўғрисида”ги ПФ-5712-сонли Фармони тасдиқлаган, ушбу фармонда Халқ таълими тизимини 2030 йилгача

ривожлантириш концепциясида узлуксиз таълим тизими мазмунини сифат жиҳатидан янгилаш, ўқитиш методикасини такомиллаштириш, таълим-тарбия жараёнига индивидуаллаштириш тамойилларини босқичма-босқич татбиқ этиш ҳамда замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва инновацион лойиҳаларни жорий этиш белгиланган.

География фанини ўқитиш методикасида ўқишдан мақсад яъний географияни нима учун ўқиш, мактаб ўқувчилари география фанида нималарни ўрганиши, ўқишнинг қандай турлари ва методларидан фойдаланиш зарулиги ҳамда география фанини қандай воситалар билан ўқитиш керак зарур деган муаммолар мавжуд. Шу нуқтаи назардан ушбу мавзу бугунги кунда долзарб масалалардан ҳисобланади.

Умуман олганда география фанини ўқитиш методикаси ва педогогик технологиялар бўйича россиялик олимлар Ю.А.Иванов [16], И.П.Галай [17], Душина И.В., Понурова Г.А. [18] ва бошқалар илмий ишларида ўрганилган.

Россиялик олим Ю.А.Иванов ўз илмий тадқиқотларида умумий ва ўрта таълим муассасаларида географияни ўқитишнинг назарий ва амалий масалаларини ўрганган. Жумладан, замонавий дидактика ва психология нуқтаи назаридан географик таълимнинг мазмуни, ўқитиш усуллари, педагогик технологиялар, ўқув фаолиятини ташкил этиш шакллари ўрганган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

И.П.Галай илмий асарларида умумтаълим мактабларида география фанини ўқитиш методикаси, ўқитиш ва таълим бериш методикаси, мактаб географиясини қисқача тарихи, ўқиш турлари ва ўқитишда фойдаланиладиган турли хил воситалари ёритиб берилган. Душина И.В. ва Г.А.Понуровалар томонидан “Методика преподавания географии” номли ўқув қўланмаси ҳам педагогига институтлари география йўналиши талабалари ва олий таълим муассасалари профессор-ўқитувчилари учун мўлжалланган. Ушбу қўланмада мактабларда география фанини ўқитиш методикасининг назарий ва амалий жиҳатлари ёритилган. Бугунги глобаллашув шароитида хорижий мамлакатларда таълим жараёнининг сифатини ошириш, самарадорлигини такомиллаштириш борасида салмоқли ишлар амалга оширилмоқда. Ушбу йўналишда хорижий мамлакатларда ва мамлакатимизда ҳам бой тажриба мавжуд. Тадқиқотлар натижасида таълим жараёни самарадорлигини янада ошириш бўйича мавжуд тажрибалар орасида Силлабус, Кейс-стади модулли ўқитиш (модул таълими) алоҳида аҳамият касб этмоқда.

Модулли ўқитиш (модул таълими) маълум модул (боб, бўлим)ни пухта ўзлаштиришдан сўнг навбатдаги модул (боб, бўлим)ни ўрганишга киришиш имкониятини яратиш имкониятига эга. Бу эса таълим олувчиларнинг билиш имкониятларини ошириш ва ижодий қобилиятларини ривожлантиришга хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси тараққиётида халқнинг бой маънавий салоҳияти ва умуминсоний қадриятларга ҳамда ҳозирги замон маданияти, иқтисодиёти, илм-фани, техникаси ва технологиясининг сўнгги ютуқларига асосланган мукамал таълим-тарбия тизимини, шунингдек, миллий педагогика ва замонавий педагогик технологияларнинг назарий ва методик асосларини яратиш ҳамда амалиётга татбиқ этиш зарурияти миллий таълим тизимини ислоҳ қилиш, унинг салоҳиятини жаҳон миқёсига олиб чиқиш, таълим бозорини яратиш ва рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш вазифасидан келиб чиқади.

НАТИЖАЛАР

Бинобарин, инновацион педагогик технологиялар рақобатбардош кадрлар тайёрловчи олий ва ўрта махсус ўқув юртлари ҳамда педагог-ўқитувчига қўйиладиган замон талаблари, педагог ўқитувчининг касбий маҳорати, ўқувчиларнинг онги, билими, дунёқарашини ўстириш, фаолликларини ошириш орқали таълим самарадорлигига эришиш билан боғлиқ масалалар мажмуини ифодалайди. Бир-бирига боғлиқ бўлган талабларнинг бу мажмуи ўқитувчининг умумлаштирилган модели ва унга асосан қуйидаги асосий талабларни ифодалайди [19]:

- таълим бериш маҳорати;
- тарбиялай олиш маҳорати;
- таълим олувчиларнинг билимларини холи сона баҳолай олиш ва назорат қила олиш маҳорати.

Демак, педагог ўз олдида қўйилган масъулиятли ва долзарб вазифаларни бажариш ҳамда таълим-тарбия жараёнига бўлган янги чалғиқарашларни шакллантириш учун қатор хислатларга эга бўлиши керак.

Ж.Йўлдошев., С.Ҳасановлар ўқитувчининг касбига шундай талабларни қўйиб шарҳлаб ўтади [20]:

- замонавий илмий, маданий ва технологик тараққиётнинг моҳиятини чуқур тушуна билиш;
- дунё ва инсон ҳақидаги билимлар тизимини чуқур ва кенг нуқтаи назардан англаш;

- компьютерли таълим ва ўқитишнинг бошқа техник воситаларини таълим-тарбия жараёнига татбиқ этиш;
- интернет тармоғи тўғрисида тушунчага эга бўлиш ва ундаги ахборот технологияси мазмунини теран таҳлил қила билиш;
- педагогик меҳнатнинг самарадорлигини таҳлил этиш усулларини билиш;
- умуминсоний ҳамда миллий маданият ва қадриятлар, миллий ғоя ва миллий мафкура ҳамда иқтисодий, маънавий-маърифий ислохотлар моҳиятини тўлиқ тушуниб етиш;
- педагогик технологиялар моҳияти ва тамойиллари ҳамда унинг анъанавий ўқитиш жараёнидаги афзалликларини билиш, шахс манфаати ва таълим устуворлигини таъминлаш учун педагогик инновацияларни қўллаш олиш;
- ўқувчиларга ўз фани бўйича таълим беришда илғор педагогик технологияларни қўллаш олиш, ўқув жараёнини фаоллаштириш ҳамда ўқув материалларини ўзлаштиришнинг юқори даражасига эришиш ва ўқувчиларни мустақил фикрлаш ва ўз фикрини эркин баён этишга ўргатиш;
- ўз фанининг моҳир устаси ва фидойиси бўлишига эришиш;
- ўқувчиларнинг баркамол инсон бўлиши учун уларга ўз изланишлари, ижодкорлиги ҳамда бетиним меҳнати орқали таълим-тарбия бериш ва ҳоказо.

Инновацион педагогик технологияларни амалга оширишда таълим мазмунидан келиб чиқиб ўзига хос усул ва воситалардан фойда ланилади. Замонавий педагогик технологиялар методларига қуйидагилар киради [21]:

- ўқитишнинг фаол методлари;
- педагогик техника;
- таълим жараёнини индивидуаллаштириш;
- илғор педагогик тизимларни лойиҳалаш;
- таълим жараёнининг самарадорлигини ошириш;
- модулли таълим технологиялари;
- педагогикада инновацион жараёнлар;
- педагогик меҳнатни ташкил этишнинг илмий асослари;
- педагогик тест ва стандартлар;
- ишбилармонлик ўйинлари;
- ўйинли ўқитиш маданияти;
- ўйинли ўқитиш техникаси.

Инновацион педагогик технологияларни фаолиятли ташкил этиш таълимнинг замонавий воситалари, ўқитиш воситалари, таълим турларининг таълим воситаларига мувофиқлигини таъминлашга боғлиқ.

Бугунги кунда бир қатор ривожланган мамлакатларда таълим-тарбия жараёнининг самарадорлигини кафолатловчи инновацион педагогик технологияларни қўллаш борасида катта тажриба асосларини ташкил этувчи методлар интерфаол методлар номи билан юритилмоқда.[22]

Ўқитишнинг интерактив усуллари танлашда таълим мақсади, таълим олувчиларнинг сони ва имкониятлари, ўқув муассасасининг ўқув-моддий шароити, таълимнинг давомийлиги, ўқитувчининг педагогик маҳорати ва бошқалар эътиборга олинади.

Дарсларда фойдаланадиган ҳар қандай интерфаол методлар таълим характериға эға бўлиб, ўқувчилар билимининг мустахкамланишиға, аниқлаштиришға ва кенгайишиға, уларни умумлаштиришға ва тизимға солишға ёрдам беради, жамият ва табиат ходисаларига қизиқишни оширади, ўқув мазмуни манбаларни янада мустахкам тушиниб, ўқувчилар ўзаро муҳома асосида мустақил фикрлаш имкониятлари ривожланади. Ўқитувчи интерфаол усулларни ҳамда дидактик ўйларни ўқувчиларнинг ёшини ва машғулотларнинг мақсадини ҳисобға олган ҳолда танлайди.

Умумлаштириш, таққослаш муҳимини номуҳимдан ажратиш, боғланиш ва муносабатлар ўрнатиш, кучи етганича хулосалар чиқариш талаб этилган ўйинлар энг самарали ҳисобланади. География дарсларида ўқувчиларға ижодий топшириқлар бериш орқалигина табиат ва жамият ҳақидаги билим ва тасаввурлари ортади, ўқувчиларнинг дунёқараши кенгайди, уларда машғулотларға қизиқиш, ақлий қобилияти ривожланди.

МУҲОКАМА

География фанини ўқитишда қуйидаги ноанъанавий методлардан фойдаланиш мақсадға мувофиқ.

1.«Венн диаграммаси» график органайзер (ГО) [23].Таълим олувчиларда мавзуга нисбатан таҳлилий ёндашув, айрим қисмлар негизида мавзунинг умумий моҳиятини ўзлаштириш (синтезлаш) кўникмаларини ҳосил қилишға

йўналтирилади. У кичик гуруҳларни шакллантириш асосида аниқ схема бўйича амалға оширилади.«Венн диаграммаси» (ГО) қуйидаги схема (график тасвир)ға эға. График органайзер таълим олувчилар томонидан ўзлаштирилган ўзаро яқин назарий билим, маълумот ёки далилларни қиёсий таҳлил этишға

ёрдам беради. Ундан муайян бўлим ёки боблар бўйича якуний дарсларни ташкил этишда фойдаланиш янада самаралидир.

2.«Кластер» ГО. [24] «Кластер» (ғунча, тўплам, боғлам) график организатори пухта ўйланган стратегия бўлиб, уни таълим олувчилар билан яқка тартибда, гуруҳ асосида ташкил этиладиган машғулотларда қўллаш мумкин. Кластерлар илгари сурилган ғояларни умумлаштириш, улар ўртасидаги алоқаларни топиш имкониятини яратади.

Технология таълим олувчиларга улар томонидан мавзу бўйича ўзлаштирилган билимларни эркин баён қилиш, мазмунини ўз фикри, ҳаётий мисоллар ёрдамида ёритилишини таъминлашга хизмат қилади.

Ўқув жараёнида технологиядан фойдаланиш ўрганилаётган муаммо бўйича муайян масалаларни ҳал этиш, маълум жараён (воқелик, ҳодиса)нинг келиб чиқиш сабаблари, уларни бартараф этиш йўллари топиш асосида таълим олувчиларда мустақил фикрлаш, ижодий изланиш, фикрини исботлаш ва турли вазиятлардан чиқа олиш кўникма, малакаларини ҳосил қилади.

Технология тарбиявий характерга эга бўлиб, таълим олувчиларга ўзларида ижобий фазилатларни кўпроқ шакллантириш, салбий хислатлардан эса воз кечишларида ёрдам беради (1-жадвал).

1-жадвал

Муносабат методи

Муаммо	Юзага келиш сабаби	Салбий оқибатлар	Ҳал этиш йўллари	Шахсан мен нима қилишим мумкин?

1-жадвал. «Муносабат» методи.

Муаммо	Юзага келиш сабаби	Салбий оқибатлар	Ҳал этиш йўллари	Шахсан мен нима қилишим мумкин?
Сувсизлик	Тоза ичимлик сувидан тартибсиз фойдаланиш, корхоналарнинг кўпайиши ва бошқалар.	Сувсизлик муаммоси касалликларнинг ортиши ва бошқалар	Тежамкор-лик билан фойдаланиш сувга нисбатан бефарқ бўлмаслик ва бошқалар	Сув жумракларини ҳар доим ёпаман, бекорга ифослантирмайман ва бошқалар

4. «ФСМУ» (Фикр, Сабаб, Мисол, Умумлаштир) стратегияси1 График организатор таълим олувчиларда ўрганилаётган мавзу юзасидан фикрларни мустақил баён этиш, шахсий мулоҳазаларни далиллаш (мисоллар билан асослаш), баҳслашиш қобилиятини шакллантиришга хизмат қилади.

Таълим олувчиларга қуйидаги схема билан ишлаш тавсия этилади (2-жадвал):

2-жадвал. «ФСМУ» (Фикр, Сабаб, Мисол, Умумлаштир) стратегияси.

№	Тушунчалар	(Ф)	(С)	(М)	(У)
	Орол денгизи фожиаси	Танг экологик вазият
	Сувсизлик	Дарёларнинг қуриши
	Цунами	Иқлим ўзгариши

ХУЛОСА

“Ўзбекистон табиий географияси” фанидан яратилган электрон уқув методик таъминот талабанинг ақлий фаолияти, кузатувчанлик, фазовий тасаввур каби хислатларини ривожлантиради, эркин, мустақил, мантикий ҳамда танкидий фикрла-шига имкон яратади.

REFERENCES

- Tojiev Zulfumor Nazarovna, Dusmanov Farhod Azamqulovich, Muhamedova Nazokat Jurayevna, & Haydarova Surayyo Abdusalomovna (2016). Mustaqillikdan keyingi yillarda O'zbekiston Respublikasi aholisining o'limi va umr ko'rish davomiyligi. Evropa ilmiy sharhi, (3-4), 24-27.
- Shermayer Akbar (2020/1/30) Abstracts of V International Scientific and Practical Conference Osaka, Japan 29-31 January 2020, 189-193.
- Ибройимов, Ш. И. Ў., & Болтаев, М. Ж. (2020). Ўзбекистон тоғ-водийларининг экотуристлик имкониятлари ва улардан фойдаланиш. Academic Research in Educational Sciences, (1).
- Rajabov Furkat Turakulovich, Sattarov Abdisamat Umirkulovich (2020) FARMS OF UZBEKISTAN: DEVELOPMENT, SPECIALIZATION, GEOGRAPHY. Journal of Critical Reviews, 7 (6), 1189-1196.
- Oybek Uralovich Abdimurotov (2020). TABIIY GEOGRAFIYA DARSLARINI MUSTAQIL O'RGANISHDA INTERFAOL METODLARDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI. Academic research in educational sciences, (3), 1306-1312.
- Ibroimov, S., & Madaminova, M. (2020). Maktablarda geografiya fanini o'qitish samaradorligini oshirishda innovatsion texnologiyalarni qo'llash. Academic research in educational sciences, (1).
- Radjabov, F. (2020). Describe the Individual Food Industry Contents and their Role in the Delivery of Agricultural Products. International Journal of Progressive Sciences and Technologies, 19(1), 292-294.
- Komilova, N. K., Haydarova, S. A., Xalmirzaev, A. A., Kurbanov, S. B., & Rajabov, F. T. (2019). Territorial Structure of Agriculture Development in Uzbekistan in Terms of Economical Geography. Journal of Advanced Research in Law and Economics, 10(8 (46)), 2364-2372.

9. Шерзод Иброим Ўғли Иброимов, Мансур Фарманович Бўрибеков, & Мақсуда Анвар Қизи Сатторова (2020). ЁШ АВЛОДГА ЭКОЛОГИК ТУРИЗМНИНГ МАЗМУН-МОЎЖАТИНИ ЕТКАЗИШ. Academic research in educational sciences, (3), 275-279.
10. Turakulovich RF (2020). Dynamics and Regional Features of Agricultural Production. In the Republic of Uzbekistan. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24 (2), 1264-1269.
11. Фуркат Ражабов, Лобар Джўраева, & Асрор Махмадалиев (2020). ЎЗБЕКИСТОН ФЕРМЕР ХЎЖАЛИКЛАРИ: РИВОЖЛАНИШИ, ИХТИСОСЛАШУВИ, ГЕОГРАФИЯСИ. Academic research in educational sciences, (3), 674-686.
12. Шерзод Иброимов, Маҳмуд Болтаев, & Мақсуда Сатторова (2020). МАКТАБ ЎҚУВЧИЛАРИ ОНГИДА РЕКРЕАЦИЯ ТУШУНЧАСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. Academic research in educational sciences, (3), 146-151.
13. Фуркат Туракулович Ражабов, & Азиза Абдуллаевана Олимова (2020). ТАЪЛИМ МУАММОЛАРИ ЕЧИМИДА ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРНИНГ АҲАМИЯТИ (ГЕОГРАФИЯ ТАЪЛИМИ МИСОЛИДА). Academic research in educational sciences, (3), 697-702.
14. Sharipov Shavkat Mukhamajanovich, Shomurodova Shahnoza Gayratovna, Gudalov Mirkomil Ravshanovich (2020) THE USE OF THE MOUNTAIN KARS IN THE TOURISM SPHERE IN CORT AND RECREATION ZONE OF CHIMGAN-CHARVAK. Journal of Critical Reviews, 7 (3), 475-481.
15. Шомуродова Шахноза Гайратовна Природные озера Тянь-Шаня в зоне отдыха Чимган-Чарвак // Европейское научное обозрение. 2018. №9-10-1. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/the-natural-lakes-at-the-tianshan-mountains-covered-in-chimgan-charvak-recreation-zone> (дата обращения: 15.12.2020).
16. Учебно-методическое пособие для студентов географического факультета педагогических специальностей. — Брест: БрГУ, 2012. — 420 с.
17. Учебное пособие для студентов педагогических специальностей и учителей географии. — Мн.: Аверсэв, 2006. — 157 с.
18. Пособие для начинающих учителей и студентов педагогических институтов и университетов по географическим специальностям. — М. , 1996. — 192 с. — ISBN 5-7611-0045-2.
19. Низомова Ш. И. География фанини ўқитишда ноанъанавий дарс усулларида фойдаланиш имкониятлари // Современное образование (Узбекистан). 2018. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/geografiya-fanini-itishda-noanaviy-dars-usullaridan-foydalanish-imkoniyatlari> (дата обращения: 20.05.2020).

20. Yo‘ldoshev J., Hasanov S. Pedagogik texnologiyalar. O‘quv qo‘llanma. - T.: «Iqtisod-moliya», 2009. -25-b.
21. Yo‘ldoshev J., Hasanov S. Pedagogik texnologiyalar. O‘quv qo‘llanma. - T.: «Iqtisod-moliya», 2009. -25-b.
22. Толипов Ў.Қ. Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. –Т.: «Фан», 2006, -150-б.
23. Муслимов Н., Усмонбоева М., Мирсолиева М. «Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик» ўқув услубий мажмуа. - ТДПУ хузуридаги ПКҚТ ва МО маркази, 2016 йил 6 апрель. 14-28 бетлар.
24. Толипов Ў.Қ. Усмонбоева М. Педагогик технологияларнинг татбиқий асослари. – Т.: «Фан», 2006

БУХОРО МАЪРИФАТПАРВАРЧИЛИГИНИНГ ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ

Акмал Қамариддинович Салохов

Бухоро муҳандислик-технология институти
“Ижтимоий фанлар” катта кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада XIX асрнинг охири XX аср бошларида халқимизнинг ижтимоий-фалсафий қарашларида маърифатпарварлик ва унинг янги босқичи бўлган жади́дчилик билан боғлиқ бўлган асосий ғоялари ёритиб берилган. Бухоро маърифатпарварларининг маънавий мероси фалсафий таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Жади́д, маърифатпарварлик, толерантлик, фалсафа

HISTORICAL AND PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF BUKHARA ENLIGHTENMENT

Akmal Kamariddinovich Salokhov

Department of “Social Sciences”, Bukhara Engineering Technological Institute

ABSTRACT

The article highlights the main ideas of the late nineteenth and early twentieth centuries in the socio-philosophical views of our people related to the Enlightenment and its new stage, Jadidism. The spiritual heritage of the Bukhara enlighteners has been philosophically analyzed.

Keywords: Jadid, enlightenment, tolerance, philosophy

КИРИШ

XX аср бошларида халқимизнинг фалсафий қарашлари, биринчи навбатда, маърифатпарварлик ва унинг янги босқичи бўлган жади́дчилик билан боғлиқ бўлган давр фалсафий меросини ўрганиш ҳозирга глобллашув шароитида долзарб муаммоларидан биридир. Жади́длар ёшлар таълими ва тарбияси борасида илгари сурган ғояларда толерантликка кўп қиррали ижтимоий-маънавий ҳодиса деб қаралганлиги бундай ёндашувнинг ўзига хос жиҳатини ташкил этади.

Бухоро маърифатпарварлари билан боғлиқ бўлган меросини кенг ўрганиш ва тарғиб этиш шу куннинг долзарб масалаларидан бири бўлганлигини

таъкидлаб, республикамиздаги барча таълим мусассалар талабалари онгига бағрикенглик ғояларини сингдириш ҳозирги давр ёшларини миллий ғоя талаблари руҳида тарбиялашга хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Республикамиз Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан олиб борилаётган маънавий соҳадаги ислохотларнинг моҳиятини ҳам толерантлик (бағрикенглик) тамойилини ривожлантиришда миллий маънавий анъаналаримизнинг аҳамиятига алоҳида эътибор бериб, глобаллашув даврида давлатимиз ички ва ташқи ҳаётида ўзаро ҳурмат ва ўзаро ҳамкорлик тамойилларига асосланганлигини кўрсатиб ўтди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан БМТ минбаридан Бош Ассамблеянинг “Маърифат ва диний бағрикенглик” деб номланган махсус резолюциясини қабул қилиш таклифи илгари сурилди. ”Ушбу резолюция бағрикенглик ва ўзаро ҳурматни қарор топтириш, диний эркинликни таъминлаш, эътиқод қилувчиларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш, уларнинг камситилишига йўл қўймасликка кўмаклашишга қаратилган” [1]

Президентимиз Ш.М.Мирзиёевнинг 2020 йил 24 январда Олий Мажлисга Мурожаатномасида “Умуман, биз жаҳидчилик ҳаракати, маърифатпарвар боболаримиз меросини чуқур ўрганишимиз керак. Бу маънавий хазинани қанча кўп ўргансак, бугунги кунда ҳам бизни ташвишга солаётган жуда кўп саволларга тўғри жавоб топамиз. Бу бебаҳо бойликни қанча фаол тарғиб этсак, халқимиз, айниқса, ёшларимиз бугунги тинч ва эркин ҳаётнинг қадрини англаб етади.” [2] деган фикрлари катта аҳамиятга эга эканлигини билишимиз мумкин.

НАТИЖАЛАР

Абдулвоҳид Бурхонов, Мукамил Бурхонов, Садриддин Айний, Усмонхўжа Пўлатхўжаев (Усмон Хўжа), Отаулла Хўжаев, Акмалжон Ҳамдий (Абусаидов), Ҳомидхўжа Мехрий, Муса Саиджонов, Мирзо Сирож Ҳаким Ёш бухороликларнинг дастлабки ташкилотчилари эди. Кейинчалик унинг фаолиятида Фитрат, Файзулла Хўжаев ва Муҳиддин Мансуров катта роль ўйнашди.

Бухоро амирлигида жаҳид мактаблари, ўзига хос хусусиятлари ҳақида тўхталадиган бўлсак, неча-неча асрлар давомида Бухоро мусулмон оламининг таълим-тарбия, маънавият ва маърифат, илм-фан ўчоғи бўлиб келгани тарихдан маълум.

Бухоро амирлиги ҳудудида дастлабки «усули савтия» – усули жаид мактабларининг очилиши Садриддин Айний ва Мирза Абдулвоҳид Мунзим номлари билан боғлиқ. Садриддин Айний маълумотларига кўра, Бухорода татар муаллимлари очган усули жаид мактаблари мавжуд эди. Айний ва Мунзим ушбу татар мактабларидаги ўқитиш усуллариини ўрганадилар ва ўз мактабларига татбиқ қиладилар. Мактабдорлар Мирза Абдулвоҳид Мунзим, Садриддин Айний, Аҳмаджон Ҳамдий Бухорода фаолият кўрсатаётган татар муаллими Холид Бурнашев мактабига борадилар, таълим қоидаларидан тортиб, дарсхона тартибига, ўқитиладиган илмлардан тортиб, китоб ва дарсликларига танишадилар, маълумотлар оладилар.

Бухоронинг илғор кучларини бирлаштириш учун жамият керак эди. 1909 йилда Бухоро жаидлари: Аҳмаджон Ҳамдий, Абдулвоҳид Мунзим, Ҳамидхўжа Меҳрий, Садриддин Айний, Хожа Рофеъ, Мукаммал Бурҳон «Тарбияи атфол» («Болалар тарбияси») номли яширин жамият туздилар. Бу жамиятнинг саъй-ҳаракати билан усули жаид мактаблари яна бирин-кетин очила бошлади. Жамият низомида сиёсий масалалар ўз ифодасини топмаган бўлса-да, унда Бухоро амирлиги сиёсий тузумини ислоҳ қилиш, давлат маъмуриятига илғор ёшлардан киритиш ва шу йўл билан давлат сиёсий тузумида илғор ўзгаришлар яшаш кўзда тутилган эди. Жамиятнинг бирламчи масаласи Бухоро ўқув муассасаларини тубдан ислоҳ қилиш эди. Бухоро эски мактабларини ислоҳ қилиш иши амалда бошланган бўлса-да, олий ўқув юрти ҳисобланган мадрасалар ислоҳи бошланмаган, улар илмли, малакали мутахассислар тайёрлашдан йироқ эди. Шунинг учун “Тарбияи атфол” жамияти иқтидорли ёшларни Оренбург, Уфа, Қозон, Боғчасарой, Истанбул каби шаҳарларга ўқишга юборишни биринчи вазифа сифатида белгилади. Бунинг учун маблағ керак эди. Халқ истиқболи, маърифати учун жон куйдирувчи мулкдорлар ҳам, иқтисодий ёрдам берувчи зиёлилар, давлат арбоблари ҳам топилди. Жамиятнинг катта саъй-ҳаракати натижасида унинг дастлабки йилиёқ бир гуруҳ ёшлар Истанбулга ўқишга юборилди. Садриддин Айний бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: «Икмоли таҳсил учун Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли (1878 – 1968), унинг биродарлари Атохўжа (1894 – 1938), Мазҳар Махзум Бурҳон Махзум ўғли, Абдурауф Фитрат, Муқимбек Истамбулга сафар қилдилар. Фитрат мазкур талабаларнинг энг истеъдодлиси ва энг фозили эди» [3].

Бухоро жаидларининг, «Тарбияи атфол» жамиятининг ўз олдига қўйган улуғ мақсадларидан яна бири ўз матбуот органига эга бўлиши эди. Туркистон жаидлари «Тараққий», «Хуршид», «Шухрат», «Тужжор», «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона» каби қатор газеталар нашр қилдилар. Улар Бухоро

мутафаккирларига ҳам кучли таъсир кўрсатган эди. Жамиятнинг саъй-ҳаракати билан 1912 йил 11 мартдан тожик тилида «Бухоройи шариф», 1912 йил 14 июлдан ўзбек тилида «Турон» номли газета нашр қилина бошланди. Бу икки газета нафақат Бухорода, балки бутун Туркистон ўлкасида ҳам катта эътибор қозонди. Мактаб ва мадрасалар ислоҳоти, «усули савтия» мактабларини тарғиб-ташвиқ қилувчи ўнлаб мақолалар эълон қилинди. 1912 йил сентябрдан «Турон» газетаси муҳарририяти Истанбул дорулфунунини битириб келган Ғиёс маҳзум Ҳусайний кўлига ўтди. Газета энди ҳафтада 3 марта мунтазам чиқиб турди. Бу икки газета маърифат аҳлига кучли таъсир кўрсатди, илм-маърифат йўлини машъал каби ёритди. Бухоронинг ҳамма гузарларида янги мактаблар қайта очила бошлади, бунга асосий сабаб шу икки газета бўлди. Уларнинг муштариёлари кун сайин бутун Туркистон ўлкасида ҳам кўпайиб борган. Бу ҳол мустамлакачи маъмурларга маъқул эмас эди, газеталарни ёпиш учун эса сабаб топа олмас эди. Бундай вазиятларда улар маҳаллий ҳукумат номидан иш кўрар эдилар. 1913 йил 2 январда Бухородаги рус элчихонасидан учинчи даражали амалдор Петров имзоси билан шундай фармойиш келди: «Бухоро амири жаноби олийнинг хоҳишлари билан ушбу кундан эътиборан «Бухоройи шариф» ва «Турон» газеталари нашри тўхтатилди.[4] Аммо шунга қарамасдан, жадид мутафаккирлари илм-маърифат йўлида қанчалик саъй-ҳаракат қилмасинлар, уларнинг фаолияти Бухоро шароитида шунчалик каттиқ қаршиликларга учради, ҳатто улар азиз ҳаётларини хавф остига қўйиб ислоҳот ишларини амалга оширдилар. Жадидчилик ҳаракатининг ашаддий душманларидан бўлмиш Бурҳониддин Бухоро қозикалони мансабини эгаллагач, дастлабки ҳаракати «усули жадид» мактабларини ёпиш бўлди. «Усули жадид» мактабларининг биринчи бор 1909 йилда ёпилишида ва бу мактабларнинг бунёдкорлари Садриддин Айний ва Мирзо Абдулвоҳид Мунзимнинг Бухородан қувғин қилинишида ҳам шу Бурҳониддин бош-қош бўлган эди.

МУҲОКАМА

1914 йил 4 июлда Бурҳониддин қозикалон жадид мактабларини бадном қилувчи ва бу мактабларни тезда ёпишга қаратилган қўйидаги мазмунда Амир Олимхонга ариза ёзади: «Амир марҳум (амир Абдулаҳад кўзда тутилмоқда) даврларида уламонинг фатволари билан усули жадид мактабининг ҳаром ва бидъатлиги собит бўлиб, жаноби олийнинг амрлари билан ёпилган эди. Бир неча вақтдан бери яна муфсид жадидлар бош кўтариб, шаҳарнинг ҳар тарафида мактаблар очиб, халқнинг болаларини бузиб, фитна ва фасод кўзғатиб юрибдурлар. Агар жаноби олийнинг амрлари билан ушбу мактаблар тезлик

билан боғланмаса, муллабаччалар бу бидъатни барҳам бермоқ учун ўзлари кўзғалишлари аниқдир. У ҳолда мамлакатда фитна ва ғасодлар кўпайиб, давлати олийга зарар етиши эҳтимолдир».[5]

1917 йил Февраль инқилобидан кейин Бухоро амирлиги ўз ҳукмронлигини сақлаб қолиш учун бирмунча ислохотга розилик билдиргандек ҳаракат қилди. Шу муносабат билан 1917 йил 7 апрель куни «Арки олий»да амирнинг олий фармони эълон қилинди. Фармони олийга бағишланган катта йиғинда Самарқанддан бухороликларни муборакбод қилиб, Туркистон жадиदчилик ҳаракатининг карвонбошиси Маҳмудхўжа Бехбудий маъруза қилди. Эртаси куни Бухоро жадидчилик ҳаракати намояндалари ислохотчилар қамоққа олинди. С.Айний ва Мулла Назрулло Лутфий 75 таёқ жазосига ҳукм қилинди. Мулла Назрулло Лутфий ушбу жазо туфайли ҳалок бўлди. Бу машъум воқеа муносабати билан ҳамдардлик изҳор қилган ёру биродарларга С.Айний «Вақт» газетаси орқали миннатдорчилик билдирган эди: «Бухоронинг маълум ҳодисалари вақтида Бухоро ҳукумати тарафидин 75 таёқ билан урилиб, ўлим ҳолида Когон ҳастахонасига келтирилиб ўрунлаштирилишум муносабати ила ҳар тарафдин таниш-билиш, дўст-ошноларим мактуб ила иёдат қилдилар. Бу мухтарам зодларнинг қайғусина хусусий жавоб ёзишга иқтидорим эришмаганлиги учун самимий ташаккурларимни арз қилурға мазкур газетангизнинг воситаси бўлуvin ўтинаман. Эҳтиром ила мударрис С.Айний. Янги Бухоро, ҳастахона». [6]

Жади́дчи́лик ҳаракати Бухорода шиддат билан ривожланди, ҳатто унинг сиёсий босқичга кўтарилиши Туркистон жади́дларига нисбатан олдинроқ кечди. Бу жараёнда айниқса, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев ва бошқа маърифатпарварлар катта фаолият кўрсатдилар. Уларнинг бу ҳаракатлари ўша давр ёшлари бағрикенглик ғояларини ривожланишига катта ёрдам берди.

Жади́д мактабларининг Хоразм хонлиги билан Бухоро амирлигида шаклланиш ва ривожланиш жараёни бир-биридан тубдан фарқ қилади. Бухоро амирлигида усули жади́д мактабларининг кенг кўламда тарқалишига юқори табақа – амир, қушбеги, қозикалон ва мутаассиб уламолар кескин қаршилик кўрсатган бўлсалар, Хива хонлигида, аксинча, бу масалада хон бошчилигидаги юқори табақа фармонбардор бўлди, пастки табақа, ҳатто маҳаллий муаллимлар анча сустлик қилди. Шунинг натижаси ўлароқ жади́дчи́лик, жади́д мактаблари кенг қулоч ёза олмади. Жади́д мактабдорлари, усули жади́д педагоглари, муаллимлари халқ орасидан етишиб чиқмади, хонлик, асосан, Қозон татарларидан, Туркиядан, Боғчасаройдан дарсликлар, турли ўқув китоблари олиш, муаллимлар жалб қилиш масаласи билан машғул бўлди. Бу йўл билангина

хонлик маорифини тубдан ислоҳ қилиш мумкин эмас эди. Хива хонлигидаги мавжуд аҳволга «Таржимон» газетаси ҳам таассуф билдирди: «Боғчасаройдан олинган дарс китоблари, Қозондан чақирилган муаллимлар Хивая ярашмаюр, келишмаюр эса хивалидан муаллимлар етишдирмали ва Хивада табъ ўлинажоқ алифболари вужудга келтирмали. Бунда ҳеч бир кимса зарар кўрмаз. Тошканд бўйла бир чора бўлди».[7]

Жадидчилик ҳаракатининг илк босқичларида ташқаридан усули жадид муаллимлари жалб қилиш, четда нашр қилинган дарслик ва қўлланмалардан фойдаланиш ҳоллари бўлди. Аммо бу ҳол узоқ давом этмади. Чунки жадид мутафаккирлари бу йўл билан усули жадид мактабларини – миллат маорифини ривожлантириб бўлмаслигини яхши билар эдилар. Шунинг учун ҳам Мунавварқори Абдурашидхон ўғли ва Маҳмудхўжа Бехбудий каби педагоглар бошчилигида усули жадид мактаблари учун замонавий муаллимлар тайёрлаш, давр талабларига жавоб бера оладиган дарслик ва ўқув қўлланмалари яратиш ҳамда нашр этиш каби комплекс педагогик ишларни олиб бордилар.

ХУЛОСА

Миллий тараққийпарварлар ғоясининг муҳим таркибий қисмларидан яна бири тарихий онгни ривожлантириш, тарихдан сабоқ чиқариш бўлган. Абдурауф Фитрат 1917 йилда бу ҳақда шундай ёзган эди: «Тарих миллатларнинг ўтмишини, тараққиётини ҳамда таназзулининг сабабларини ўрганатурғон илмдир». [8]

Шундай қилиб, Ўзбекистон халқларининг ижтимоий фалсафий фикрлар тарихида (XIX аср охири XX аср бошлари) ёшларда бағрикенглик муаммоларининг ўзига хос тарзда ёритилиши амалий аҳамиятга молик мерос бўлиб ундан мамлакатимизда фуқаролик жамиятини қуриш жараёни ҳамда ривожлантирилиши учун ушбу мерос энг муҳим маънавий-ғоявий манбалардан бири сифатида фойдаланиш мумкин.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг БМТ Бош Ассамблеясининг 72-сессиясидаги нутқи// “Халқ сўзи”, 2017 йил 20 сентябрь.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти матбуот хизмати давлат раҳбарининг 2019 йил учун мўлжалланган энг муҳим устувор вазифалар ҳақидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси. “Халқ сўзи”, 2020 йил 25 январ.
3. Айний Садриддин. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Асарлар. 8 томлик, 1-том. – Т.: 1963. – Б.233.

4. Шарипов Р., Мухиддинова Ф. Ўзбекистон халқлари сиёсий-ҳуқуқий таълимотлари тарихи. – Т.: “ТДЮИ”, 2004. – Б. 75.
5. Айний Садриддин. Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар. Асарлар. 8 томлик, 1-том. – Т.: 1963. – 252-253 бетлар.
6. “Вақт” газетаси, 1917 йил 10 май
7. “Таржимон” 1913 йил. 278-сон
8. Абдурауф Фитрат. Танланган асарлар. V жилд. – Т.: “Маънавият”, 2010. – Б. 36.

IBN SINO INSONNING JISMONIY VA RUHIY KAMOLOTI HAQIDA G'OYALARI

Atabek Abduraximovich Madraximov

Urganch davlat universiteti

sapayev-2017@mail.ru

ANNOTATSIYA

Mazkur maqola qomusiy olim, mutafakkir, tib olamining sultoni Abu Ali ibn Sinoning inson, uning jismoniy va ruhiy kamoloti hamda kamolotga erishish omillari borasidagi g'oyalariga bag'ishlangan. Maqolani yozishda Ibn Sinoning falsafiy g'oyalaridan ham foydalanilgan. Xulosa qismida yakuniy g'oyalar ham keltirilgan

Kalit so'zlar: Inson, jismoniy sog'lom inson, ruhiy salomatlik va ruhiy-ma'naviy kamolot.

AVICENNA'S IDEAS ABOUT THE PHYSICAL AND SPIRITUAL PERFECTION OF MAN

Madraximov Atabek Abduraximovich

Urganch state university

sapayev-2017@mail.ru

ABSTRACT

This article is devoted to Avicenna's ideas about the physical and spiritual perfection of man and his path to reaching the top. Avicenna's philosophical ideas were also used in writing the article. Final ideas are also given in the conclusion

Keywords: human, physically healthy man, mental health and spiritual maturity.

KIRISH

Jahon miqyosidagi umumbashariy muammolardan biri bo'lgan salomatlik hamda inson kamoloti bugungi kunda har kundagiga qaraganda yanada muhimroq, yanada ahamiyatli umumbashariy muammolar orasidagi birinchi hamda eng muhim muammo ekanligi hech kimga sir emas. Dunyo ahli aholisini qamrab olgan koronavirusning dahshatli oqibatlarini har bir inson o'z ko'zlari bilan ko'rdi. Haqiqatdan ham jamiyat uchun tinchlik va sog'liqdan muhimroq narsa bo'lmas ekan. "...tinchlik va sog'liq – bu har bir inson, butun aholimiz uchun hech narsa bilan o'lchab bo'lmaydigan buyuk ne'matdir. Faqat sog'lom inson va sog'lom xalq mislsiz ishlarga qodirligini hammamiz yaxshi anglaymiz." Sog'lom inson o'z mamlakati uchun ezgu ishlarga qodir. Buxorolik alloma Ibn Sino o'zining qisqa, ammo g'oyatda mahsulli umrida olmishga yaqin tibga oid asar yozdi. Alloma o'z hayotini butun

insoniyatni sogʻligʻini muhofaza qilishga bagʻishladi, desak, aslo mubolagʻa qilmagan boʻlamiz.

“Sogʻliqni saqlash ilmi”, ”Sogʻlom turmush tarzi”, ”Sogʻlom avlod”, ”Ruhiy salomatlik” , “Sogʻlom tabiiy muhit” konsepsiyalarining asoschisi Ibn Sinoning tib asarlaridir desak, adolatli boʻladi. Inson salomatligi faqat tana ichki muhitiga bogʻliq boʻlmay, balki atrof-muhit, xilma-xil ekologik omillar, maʼnaviy taʼsirlarga ham bogʻliqligi alloma nazaridan chetda qolmagan. Shu sababli boʻlsa kerak, mashhur yunon tabibi Gippokrat: “Tabobat barcha ilmu sanʼatlar ichida eng buyuk ilm va sanʼatdir” deb uqtirgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Inson kim? Yovvoyi hayvonmi yoxud muqaddas farishta? Hayvonmi yoxud keng fikrlovchi mavjudot?

Insonga bir qancha tasniflar berilgan. Ular orasida oʻzining bir tomonligi bilan xarakterlanadigan kemptik tasniflar ham va aksincha serqirra, mohiyatan toʻliq tasniflar ham mavjud. Bunday insonga berilgan nuqsonli tasniflarga quyidagi allomalarning tasniflarini kiritish mumkin: fransuz faylasufi B. Paskal: “Inson – tabiatdagi kuchsiz, nimjon qamish kabi, ammo bu fikrlovchi qamishdir”,- deb taʼkidlagan.[1] “Inson tabiatga tobe, bogʻliq va tabiat ham unga bogʻliq: u insonni yasadi - u esa uni oʻzgartiradi”, deb yozadi fransuz yozuvchisi A.Frans.[3]

Rim olimi va yozuvchisi Pliniy Katta: “Insonga yangilikka intilish xosdir”. “Inson koʻp narsani chetlab oʻta olishi mumkin, ammo aslo odamlarni emas”, - deb uqtiradi yozuvchi va olim K. Berne. “Inson boshqa yaralganlarda faqat kulgusi orqali ajralib turadi”, - deb yozadi ingliz yozuvchisi D. Addison. [5]

Ibn Sino Aristotelning insonga berilgan “inson – aqlli hayvon” degan taʼrifini qoʻllab, inson – “hayvoni notiq” deb taʼriflaydi. “Inson – gapiruvchi, soʻzlovchi hayvon” deb yozadi. Ibn Sino ”Insonni hayvonot olamining shohi,-deb biladi, chunki unda nutq bor.” Aynan mana shu nutqi tufayli inson boshqa tirik mavjudotlardan farq qiladi. Hozirgi zamon antropologiya fani ham allomaning bu boradagi fikrlarini tasdiqladi. Haqiqatdan ham insondagi 1560 belgi hayvonot olami vakillari belgisi kabi muvofiqdir. Masalan, shimpanze va insonning 396 xossalarini bir-biriga mos kelsa, gorilla va inson orasidagi bu moslik belgilari – 305 tani tashkil etadi. Ammo 312 ta shunday xossa mavjudki, bu xossalar faqatgina insonga xos. Inson va yuqori hayvon orasidagi umumiylik quyidagilarda kuzatiladi:

- Ozuqqa aynanligi;
- Qon guruhlarining oʻxshashligi;
- Deyarli bir xil umr kechirish davomiyligi;

- Embrional hayot davomiyligini bir xildagi davomlilik.

Insonni hayvondan ajratib turuvchi belgi insondagi tafakkur, aql, fahm-farosat va beqiyos kamolot uchun intilishidir. Insonning o‘z-o‘zidan ko‘ngli to‘ladimi, “men” menni tushuna oladimi? “Men” menni qiynamaydimi? Inson o‘zi o‘ylagan inson sifatlariga mosmi? Unda nega jamiyatda ma’naviy qashshoq insonlar, o‘g‘rilar, qalloblar, tekinxo‘rlar, engiltaklar, dilozorlar mavjud?

Haqiqatdan ham inson ikki olam – moddiy va ma’naviy-ruhiy olam yagonaligi mahsuli, bir butunligidir.

Ibn Sinoning boshqa allomalarda farqi shundaki, bu ikki olam sarvari bo‘lgan insonni jismoniy, moddiy tomondan salomat; ikkinchi ma’naviy-ruhiy tomondan kamolotga erishish orqali dunyoni saqlab qolishni, olamni yashnatishni o‘z vaqtidayoq anglab, bu uchun kurashishni o‘z asridayoq boshlab berganilir.

Inson sog‘lom bo‘lishi uchun o‘z tanasidagi yetti muvozanatga qat’iy amal qilmog‘i shart. Bular quyidagilardir:

- Tana (organizm) mutanosibligi;
- Ovqat va ichimlik tanlash;
- Gavdani ortiqchalikdan xoli etish;
- Tana a’zolari joylanish to‘g‘riligi, mutanosibligini saqlash;
- Burunga tortiladigan havoni etarli va yaxshi qilish;
- Kiyiladigan kiyimlarni muhitga moslab tanlash;
- Jismoniy va ma’naviy harakatlar mu’tadilligi ”.

NATIJALAR

Inson salomatlik me’yorlaridan biri qondagi xolesterin miqdori, agar xolesterin miqdori 120-180 MB (meditsina birligi-O.???) bo‘lsa bu samomatlik me’yoridir. 200 medinitsina ko‘rsatkichidan oshishi esa arteriya qon tomirlarining ifloslanganidan dalolat beradi. Qon tomirlarida to‘planib borayotgan xolesterin miqdori qondagi xolesterin miqdoriga to‘g‘ri proporsionaldir. Inson tanasi qonidagi qand miqdori; qon bosimi; tanadagi yog‘ miqdori va qondagi glitserin miqdorlari bu ko‘rsatkichlari bari salomatlikni ko‘rsatuvchi ichki tabiiy me’yorlardir.[6] Aynan mana shu ko‘rsatkichlar o‘z me’yorida bo‘lganda inson salomat bo‘la oladi.

Tibbiyot institutlarida anatomiya fani, patalogik anatomiya, yosh anatomiyasi, normal fiziologiya, patologik fiziologiya, bolalar anatomiyasi va h. fanlari aynan inson salomatligi me’yori va aksincha me’yordan chetga chiqqan – kasalliklarning miqdor va sifat ko‘rsatkichlari haqidagi fanlar sanaladi. Mazkur fanlar chuqur o‘rganiladi hamda institutning fundamental fanlaridan sanaladi.

Odam anatomiyasi, patologik anatomiya, yosh anatomiyasi, normal fiziologiya, patologik fiziologiya, bolalar anatomiyasi va h. fanlar aynan inson salomatligi me'yorlari va aksincha me'yordan chetga chiqqan – kasalliklarning miqdori va sifat ko'rsatkichlari haqidagi fanlar sanaladi. Mazkur fanlar chuqur o'rganiladi hamda institutning fundamental fanlaridan sanaladi.

Ishq-muhabbat va boshqa qobiliyatlar inson tabiatining mohiyatini tashkil etadi, unga chuqur mazmun beradi. Bu haqda Erix Fromm va Ramon Xirau quyidagi fikrlarni bildirishgan:

“Inson tabiati nafaqat tamoyildir, shuningdek, qobiliyatdir. Boshqacha aytganda, inson tabiatini va aqlini takomillashtirgandagina, u o'zining (asl) mavjudligiga intilgan bo'ladi. Aytish mumkinki, inson mavjud ekan, sevishga va mulohaza yuritishga va sevishga qobil va aksincha, u mulohaza yuritishga va sevishga qobil ekan – u mavjud. O'zini, o'z ekzistensial vaziyatini anglay olish uni insonga aylantiradi: buqobiliyat, mohiyatan, uning tabiatini tashkil etadi”. Bu xulosa inson tabiatini yangi bir jihatini ko'rsatib berishdagi birgina ilk qadam edi xolos. Ibn Sino uqtirganidek, insoniyatning tarixiy jarayondagi holatida inson hech bir vaqt o'zining mavjudlik holati bilan qoniqmaydi, u doimo mavjudlik holatini kamolotga etkazishga intiladi, harakat qiladi, sabr – toqat qiladi, qiyinchilikni engadi, yana takomillashishga intiladi. Hayvonot olamida hech bir hayvonda takomillashish, kamolotga intilish yo'q. U takomillashishga harakat qilmaydi. Bu borada takomillashish bilan moslashish orasidagi farqni anglash lozim.

MUHOKAMA

Ibn Sinoning “odamning ruhi o'lmaydi va ko'chmaydi”. – degan fikri juda muhim. Shunisi quvonarliki, Ibn Sino o'z davridayoq ta'kidlagan fikrlar o'z isbotini topdi. AQSH va Saudiya Arabistonida nashrdan chiqqan “Qur'on va hozirgi zamon fani” kitobida ruhning mavjudligi hozirgi zamon fani nuqtai nazaridan tekshirilishga kirishildi. Inson ruhi o'ziga xosdir. Ibn Sino yozadi: “Odam shuning uchun mavjudki, unda maqsad bo'ladi. U jamiyatdan tashqari turolmaydi. Yashash vositalarini iqtisod qilish maqsadida o'zini-o'zi cheklaydi, tabiatda o'ziga o'xshamagan odamlar bo'lmaganda u halok bo'lishi mumkin edi. Insonning shunday o'ziga xos xususiyati borki, o'sha moddiy olam bilan bog'liq bo'lmagan fikr-g'oyalar bor. SHu bilan u boshqa tirik jonzorlardan farq qiladi”. Ibn Sinoning inson ruhi haqidagi ta'limoti chuqur o'rganilsa inson psixologiyasini ochishda va jamiyat rivojlanishini o'rganishda juda juda asqotadi.

“Ruh”, “aql”, “tafakkur”, “qobiliyat”, “kamolot” bular barchasi boshqa-boshqa falsafiy tushunchalar bo‘lib, ular dialektik aloqadordir. Insondagi iroda, istak, orzu kabilar ham bularga o‘ralashib insonni katta ichki kuchini hosil qiladi.

XULOSA

Har qanday inson ham shifokor bo‘la olmaydi. Ibn Sino tibbiyotni faqatgina “ilm” deb qaramasdan, balki uni “tib san’ati”, sog‘liq va kasallikni – “tib mavzulari”, ya’ni “Tib san’ati odam badanining sog‘lig‘i va kasalligidan bahs qilishi sababli, ana shular san’at mavzularidir” deb ifodaladi. Chunonchi shifokor tib ilmi va san’atini egallashi uchun u, faylasuf, notiq ruhshunos, xullas har taraflama etuk shaxs bo‘lmog‘i darkor. Ibn Sino yozadilar:

“Tabibda lochinining nigohi, qiz bolaning (nafis) qo‘llari, ilonning donoligi, sherning yuragi bo‘lmog‘i kerak”.

SHifokordan faqat ilm sarhadlarinigina egallash emas, balki komil axloq, ruhiy pokizalik namunasi mujassam bo‘lishi shart.

“Tan riyozatidan ko‘proq ruh riyozati lozimdir. Mard kishi o‘zini riyozat va odob bilan ko‘rsatsin, inson bilan hayvon o‘rtasidagi farq yolg‘iz maishatda emas, yaxshi axloq kasb qilmoqdadur”.

REFERENCES

1. Ibn,Sina.(1316)Traktat o lyubvi.Tegeran.
2. Ibn,Sino.(1983) Tib qonunlari.Fan.
3. РахимовБ,М.(2004).Антропология Ибн Сины. Душанбе.
4. Саидов,Н.(2008).Человек, его сущность и сущностные силы в философии Аристотеля и Ибн Сины.Душанбе:Ирфон.
5. Kholikova, N. (2020). Poetic Features of Uzbek Poetry of the National Awakening Period. *ISJ Theoretical & Applied Science*, 04(84), 615-623.
6. Такихони, С. (2015). Теоретические и идейные источники философии Ибн Сины по проблеме разума и веры, *Modern Research and Social Problems*. <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-i-ideynye-istochniki-filosofii-ibn-siny-po-probleme-razuma-i-very>
7. Камалова,Г.(2016).Авиценна (Ибн Сина) о состояниях человеческого тела, здоровье и болезни, о классификации и номенклатуре болезней, о семиотике и диагностике заболеваний.<https://cyberleninka.ru/article/n/avitsenna-ibn-sina-o-sostoyaniyah-chelovecheskogo-tela-zdorovie-i-bolezni-o-klassifikatsii-i-nomenklature-bolezney-o-semiotike-i>

УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБИ 7 – 8 СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ЖИСМОНИЙ РИВОЖЛАНИШИГА БОЎЛИҚЛИГИ

Улуғбек Муроджон ўғли Зокиров

Чирчиқ давлат педагогика институти

Камолидин Дадажон ўғли Патидинов

Фарғона давлат университети

Мақолада умумий ўрта таълим мактаби 7 – 8 синф ўқувчиларини жисмоний маданият дарсида умумий ва махсус жисмоний тайёргарликларини, организмнинг морфологик – функционал жihatдан ривожланишини жисмоний машқлар ёрдамида кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: умумий жисмоний тайёргарлик, махсус жисмоний тайёргарлик, жисмоний машқ, куч, тезлик, чаққонлик, эгилувчанлик, чидамлилиқ.

THE RELEVANCE OF PHYSICAL TRAINING OF STUDENTS OF 7 – 8 CLASSES OF THE GENERAL SECONDARY SCHOOL TO THEIR PHYSICAL DEVELOPMENT

Ulugbek Murodjon ogli Zokirov

Chirchik State Pedagogical Institute

Kamoliddin Dadajon ogli Patidinov

Fergana State University

ABSTRACT

In the article, pupils of the general secondary school 7 – 8 class are examined with the help of physical exercises, general and special physical preparations in the lesson of physical culture, the development of morphological – functional disorders of the organism.

Keywords: general physical training, special physical training, exercise, strength, speed, agility, flexibility, endurance.

КИРИШ

Умумий ўрта таълим мактабларида жисмоний маданият дарсларида ўқувчиларнинг организмнинг жисмоний тайёргарликлари уларнинг жисмоний ривожланишига катта таъсир этиб келмоқда. Умумий ўрта таълим мактабларида жисмоний маданият дарсларида 45 дақиқа мобайнида ўқувчиларга дарс юкламалари дарс бўлимларига биноан тўғри тақсимлаб бериш муҳим касб этади. Жисмоний маданият дарсининг тайёргарлик қисми 10 – 15 дақиқани ташкил этса, жисмоний маданият дарсининг асосий қисми 25 – 30 дақиқани ташкил этади, жисмоний маданият дарсининг якуний қисми 3 – 5 дақиқани ташкил этса жисмоний машқларнинг классификациясига биноан дарсни юкламасининг босқичма – босқич ошириб бориш керакдир.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Умумий ўрта таълим мактабларида жисмоний маданият дарсларида ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарликларини ҳамда организмнинг морфологик функционал жihatдан ривожланаётганини текширишнинг самотоскопия методи орқали аниқлаш, ўқувчиларни назорат қилишда муҳим аҳамиятга эгадир. Ўрганилган адабиётлар шуни маълум қилдики умумий ўрта таълим мактабларда жисмоний маданият дарсларида ҳамда синфдан ташқари олиб бориладиган жисмоний маданият соҳасидаги тадбирларда, ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарликлари ва жисмоний ривожланганликларини ўқув йили бўйича амалга ошириладиган усуллар маълум миқдорда бажариб келинмоқда.

Жисмоний маданият дарсида ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарликлари ўзаро жисмоний ривожланганлигига боғлиқ бўлади. Умумий ўрта таълим мактабда жисмоний маданият дарслари ўқув йили мобайнида, чораклар кесимида ташкил этилади. Жисмоний тайёргарликда ўқувчининг жисмоний (ҳаракат) сифатлари ривожланиши уларнинг жисмоний ривожланганлигига катта таъсир кўрсатади. Жисмоний маданият дарслари мобайнида ўқувчиларнинг жисмоний ривожланаётганликлари уларнинг қадди – қоматини тўғри ривожланганлиги бўйининг баландлиги, тана оғирлигининг меъёрдалиги, гавдасининг катта мускуллари яъни елка, кўл, кўкрак, оёқ йириклашиб бораётганлигидан маълум бўлади.

НАТИЖАЛАР

Фарғона вилояти Олтиариқ тумани 31 – умумий ўрта таълим мактабида олинган илмий – амалий тадқиқотларимиз шуни кўрсатдики 7 – 8 синф ўқувчиларининг жисмоний тайёргарлиги ва жисмоний ривожланганлигини

амалга оширишда умумий ва махсус жисмоний тайёргарлик машқларидан дарснинг дастурий бўлимларига қараб бериш ўқувчининг ривожланишига ўзининг ижобий таъсирини кўрсатди.

Спорт ўйинлари (футбол, баскетбол, волейбол) орқали ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарликлари ривожлантиришда қуйдаги машқлар кетма – кетликда жисмоний юклама сифатида берилади:

1. Енгил югуриш (40 метр масофага);
2. Тиззаларни кўтариб югуриш (40 метр масофага);
3. Орқага товонларни текказиб югуриш (40 метр масофага);
4. Кийиксимон югуриш (югуриш мобайнида оёқларни тўлиқ очиш керак бўлади), (40 метр масофага);
5. Чап ва ўнг ён томонлар билан югуриш (40 метр масофага);
6. Ярим ўтирган ҳолда юриш (20 метр масофага);
7. Тўлиқ ўтирган ҳолда юриш (20 метр масофага);
8. Ўтириб сакраб юриш (30 метр масофага);
9. Зиг – заг йўналишида 10 метрдан 40 метр масофага югуриш;
10. Жойида сакраб туриб 40 метр масофага тезлик билан югуриш.

(Изоҳ: бу машқларни беришда дастлаб ўқувчиларнинг соғлиги ва юкламани кўтара олиш даражаси ўрганиб чиқилади).

МУҲОКАМА

Жисмоний ривожланганлиги тажриба ва назорат гуруҳларидан 56 та ўғил бола, 62 та қиз бола синалувчиларидан олинган натижалар 1 – жадвалда кўрсатилган.

Умумий ўрта таълим мактаби 7 – 8 синф ўқувчиларининг тажрибадан кейин олинган жисмоний ривожланганлик кўрсаткичлари

1 – жадвал

№	Тестлар	Жинси	N	Тажриба х □ □ m	N	Назорат х □ □ m	T	P
1.	Тана узунлиги (см)	Ў	28	120,3 ± 0,37	28	119,7 ± 0,47	2,09	<0.05
		Қ	31	120,3 ± 0,42	31	118,5 ± 0,38	1,12	>0.05
2.	Тана оғирлиги (кг)	Ў	28	19,6 ± 0,27	28	19,7 ± 0,39	1,02	>0.05
		Қ	31	19,3 ± 0,38	31	18,2 ± 0,31	0,92	>0.05
3.	Ўпканинг тириклик сиғими (мл)	Ў	28	1231,6 ± 1,58	28	1150,0 ± 1,61	1,59	>0.05
		Қ	31	1211,0 ± 1,27	31	1142,3 ± 1,57	1,24	>0.05
4.	Ўнг панжа кучи (кг)	Ў	28	10,7 ± 0,28	28	9,1 ± 0,26	1,51	>0.05
		Қ	31	9,9 ± 0,32	31	9,1 ± 0,27	1,16	>0.05

5.	Чап панжа кучи (кг)	Ў	28	10,6±0,31	28	9,6 ± 0,22	1,95	>0.05
		Қ	31	9,7 ± 0,32	31	9,2 ± 0,32	1,65	>0.05

Тажриба ва назорат гуруҳларидаги ўғил ва қиз болаларнинг оғирликлари назорат гуруҳи болалар ўртасида унчалик фарқ қилмаган. Ўғил болаларда оғирлик 2,3 килограммга ошган бўлса, қиз болаларда эса, 0,6 килограммга ошган. Ўқув йилининг охирида ўғил болаларда 2,4 кг, қиз болаларда эса 1,3 кг : $t = 1,02$; $P > 0.05$, қизларда $t = 0,92$; $P > 0.05$ га ўсди. Ўпканинг тириклик сиғими бўйича ўғил ва қиз болаларнинг тажриба ва назорат гуруҳи ўқувчилари тажрибадан кейинги жисмоний ривожланиш кўрсаткичлари қуйидагича: ўғил болалар 170,6 мл. қиз болалар эса 130,7мл. га $t = 1,59$; $P > 0.05$ га $t = 1,24$; $P > 0.05$ га яхшиланди.

Ўнг панжа кучи ўғил болаларда 1,6 кг.ни, қиз болаларда эса 0,8 кг. $t = 1,51$; $P > 0.05$ $t = 1,16$; $P > 0.05$ га ўсганлиги кузатилди. Чап панжа кучи ўғил болаларда 1 кг.ни, қизлар эса 0,5 кг. $t = 1,95$; $P > 0.05$, қизларда $t = 1,65$ га ўсганлигини билишимиз мумкин. Олинган тадқиқотларимиз натижасида тажриба гуруҳидаги ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарликлари умумий ҳолатда 20 % нисбати билан ўсганини билишимиз мумкиндир.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки умумий ўрта таълим мактаби ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарликларини ривожлантириш орқали уларнинг жисмоний ривожланганликларини ўқув йили мобайнида ўсиш даражасини кузатиш мумкин бўлади.

Жисмоний маданият дарслари мобайнида ўқувчиларнинг юрак қисқариш частотаси (ЮҚЧ), хронометражлаш ва дарснинг педагогик таҳлили юзасидан ҳар бир дарсдан олинган маълумотлар асосида, дарс машқлари дастур асосида тузилса, ўқувчиларнинг жисмоний ривожланганликлари юқори даражада ўсади. Жисмоний маданият дарсида ўқувчиларнинг жисмоний тайёргарликларида жисмоний машқларнинг классификациясига биноан машғулоти юкламалари берилса, ўқувчиларнинг ҳаракат малакалари тезроқ ривожланишини кузатиш мумкиндир.

REFERENCES

1. Зокиров У.М. “Умумий ўрта таълим мактабларида жисмоний маданият бўйича синфдан ташқари ишларни мониторингини ташкил этиш”. The journal of academic research in educational sciences. № 1 (3), 1115-1121. (2020).

2. Зокиров У.М. “Эркин курашчиларнинг умумий ва махсус жисмоний тайёргарликларини такомиллаштириш усуллари”. The journal of academic research in educational sciences. № 1 (2), 306-314. (2020).
3. Зокиров У.М. “Совершенствование тренировочного процесса студентов факультета физической культуры специализирующихся в спортивной борьбе” маг. Диссертация фergу 2020 г. 25,26,27,28.
4. У.М.Зокиров Моделирование соревновательной деятельности борцов-курашистов. одам физиологияси, валеологияси ва хаёт фаолияти хавфсизлигининг долзарб муаммолари Илмий ва илмий-техник анжумани материаллари 2019. 198,199,200.
5. У.М Зокиров “Индивидуализация технико-тактической подготовки борцов курашистов при моделировании соревновательной деятельности”. Мамлакатимиз олий таълим тизимида жисмоний маданият таълимини модернизациялаш стратегияси муаммолари ва таълим мазмунининг янги моделлари мавзусидаги республика илмий-амалий анжуман материаллари 2019. 82-85.
6. Абдуллаев А.А. Ханкельдиев Ш.Х. “Жисмоний тарбия назарияси ва услубияти”. – Т - 2007 – 232.
7. Керимов З. Ф.А. “Спорт соҳасидаги илмий тадқиқотлар”. Тошкент. 2004.

ANALYZING POLITICAL LANGUAGE TOWARD COGNITIVE APPROACH

Zarifa Khudoyorovna Shamirzayeva

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

The aim of this article is to analyze political language through cognitive approach, cognitive paradigm of linguistics. To understand cognitive research aimed at modeling metaphorical relations between conceptual structures and methods of metaphorical modeling.

Keywords: Cognition, political cognition, cognitive methodology, the methods of metaphorical modeling, conceptual metaphors,

INTRODUCTION

Still human being is alive, everything around us comes to our brain through cognition if it is object, concept or anything else. Cognition refers to mental activity including thinking, remembering, learning and using language. When we apply a cognitive approach to learning and teaching, we focus on the understanding of information and concepts. If we are able to understand the connections between concepts, break down information and rebuild with logical connections, then our retention of material and understanding will increase. When we are aware of these mental actions, monitor them and control our learning processes it is called metacognition, which varies from situation to situation, will greatly effect how individuals behave in a given situation. According to Kate McGilly (1996), students are not learning to their full potential due to the fact that more often than not, they use rote memory procedures in the classroom. With the increased competition in the work force and jobs becoming more demanding, students need to be more prepared for higher learning and the job market with skills that evolve from cognitive theory. These skills, including study skills, social skills, problem solving, and organizational skills to name a few, should be taught and integrated across the curriculum. Political cognition refers to the study of how individuals come to understand the political world, and how this understanding leads to political behavior. Some of the processes studied under the umbrella of political cognition include attention, interpretation, judgment, and memory. Most of the advancements in the area have been made by scholars in the fields of social psychology, political science, and communication studies.

METHODOLOGY

As mentioned above, the existing conditions and traditions of political communication in our country differ significantly from their foreign counterparts, and therefore the foreign experience is not always applicable in our country. At the same time, many ideas, heuristics and methods of foreign political linguistics can be used in the practice of domestic science. In this regard, we will turn to the consideration of the leading directions of foreign science on political communication.

The leading methodological approaches to the study of political communication in foreign linguistics include:

- cognitive methodology;
- rhetorical methodology;
- critical discourse analysis;
- psycholinguistic methodology;
- content analysis and corpus linguistics (quantitative methods).

A distinctive feature of many modern studies in the field of political communication is the appeal to the heuristics of the cognitive paradigm of linguistics. A significant role in the formation of this paradigm was played by the theory of conceptual metaphor by J. Lakoff and M. Johnson [Lakoff, Johnson 1980], which caused the transition of political metaphorology to a qualitatively new level and initiated a boom in research in the field of interaction of linguistic and mental phenomena. At the present stage, the cognitive approach to metaphorical argumentation continues to develop in the neural theory of metaphor [Lakoff 2012], the analysis of "embodied simulations" (Gibbs 2015). Attempts are made to combine the classical and cognitive theories of metaphor for the analysis of political speech [Schoor 2015]. It is suggested that heuristics of metaphorical and critical analysis should be combined [Musolff 2012]. Particular attention is drawn to the problems of studying metaphorical clusters that do not have a common cognitive basis [Kimmel 2010], and the deployment of metaphorical frames [Reijnierse et al. 2015]. Despite the considerable amount of accumulated knowledge about the political metaphor, interest in this topic is not weakened. The theory, methodology and practice of the study of conceptual metaphor in political discourse in foreign linguistics were discussed in detail in a series of monographs covering the period from the emergence of the theory of conceptual metaphor to the end of the first decade of the XXI century [Budaev, Chudinov 2006a, 2008; Budaev 2010b].

For this reason, we focus on the latest cognitive research in this area (2010-2016). Cognitive linguistics studies conceptual structures and projections that cannot be considered directly, but can be reconstructed based on the analysis of language data,

so the leading method of the cognitive approach is modeling. Cognitive scientists model single concepts, conceptual structures (frames, slots, scenarios, domains, etc.), conceptual projections, and relationships between conceptual structures. Most of the foreign cognitive research is aimed at modeling metaphorical relations between conceptual structures, so let's start by considering the methods of metaphorical modeling.

RESULTS

In the application of this technique, three options can be distinguished. In the first case, the author chooses a certain conceptual domain (source domain) and analyzes the metaphorical actualization of the concepts of this domain in political discourse. An example of this approach is the monograph by A. Tjarks "Familienbilder gleich Weltbilder. Wie familiäre Metaphern unser politisches Denken und Handeln bestimmen» [Tjarks 2011]. Choosing the family source sphere as a reference point, the author traces how the images of the family are actualized in the German political discourse. The second variant of this technique is associated with the analysis of metaphors that are limited to the framework of a certain frame. So, K. Leonhardt 200. I studied metaphors with the source sphere KÖRPER (body) in the German press [Leonhardt 2012]. Not only declarative, but also procedural frames (scripts) are analyzed. For example, in the monograph of A. Musolff, individual scenarios from the FAMILY source sphere implemented in the British political discourse are considered in detail [Musolff 2016]. In the third case, the linguist chooses not the source sphere or its structural components (frames, slots), but a separate concept of the source sphere. This version of the method is used in the study of metaphors PARASITEN (parasites) in the fascist discourse [Musolff 2011], HEART (HEART) in the discourse of the European press [Musolff 2013], BEEHIVE (beehive) in the history of conceptualization of society [Damele 2016]. This approach allows you to focus on The Selected Concept and Analyze it in detail. For example, in the study of J. Damele showed [Damele 2016] that the metaphor is very well suited to describe hierarchical societies, so it was used to bring the sense of naturalness of such a world order to the conceptualization of monarchical forms of government. The same technique is used for diachronic comparison of metaphorical understanding of political concepts. An example is the study of M. Nagel, who traced the evolution of metaphorical understanding of violence in German newspapers and magazines of the XVII-XVIII centuries [Nagel 2014], and the publication of G. Kemper [Kemper 2014] on the evolution of metaphorical conceptualization of violence from the emergence of an idea to its implementation in civil disobedience actions in the United States. In the study of

E. V. Budaev [Budaev 2010b], the principle of universalism, which is often used in comparative metaphorological research in Western linguistics, was criticized.

DISCUSSION

The theory of conceptual metaphor was developed on the example of the English language, so its postulates were often extrapolated to all other languages of the world. Linguists, comparing the spheres-sources of metaphorical expansion, sought confirmation of the universality of conceptual metaphors, often ignoring cross-cultural differences. Currently, there is a revision of "cultural universalism" in relation to political communication [Kou, Farkas 2014; Jäkel 2014]. In modern political metaphorology, the concept of "false friends-metaphors" appears, creating an illusion of metaphorical universals for comparativists, but in practice they are culturally specific phenomena [Musolff 2014]. When using this technique, the author chooses a specific conceptual metaphor for a thorough study, i.e., it initially restricts the conceptual structures in both the source and target spheres. This technique is used in A. Musolff's monograph "Meta-phor, Nation and the Holocaust. The Concept of the Body Politic» [Musolff 2010]. Choosing as a starting point the conceptual meta-form of THE STATE IS THE BODY, the author examines in detail the history of this image in the Middle Ages, the Renaissance, Modern times and the period of Fascist Germany, covering examples of the actualization of the metaphor in Latin, German and English. A similar technique is used in the analysis of the metaphor "NATIONAL DEVELOPMENT IS A JOURNEY" in Lithuanian political discourse [Cibulskienė 2012] and "NATION-FAMILY" in British political discourse [Musolff 2016]. This approach is usually used for conceptual metaphors rooted in a particular culture or civilization, which have high frequency indicators in political discourse.

CONCLUSION

At the end of the review of cognitive methods for analyzing political discourse and political metaphors, we note that cognitive methodology is one of the leading areas of research in modern linguistics. The authors' position is not to reject cognitive heuristics, but to supplement them with discursive heuristics, an analysis of how a cognitive or linguistic metaphor correlates with a person as a member of the social world. The Russian approach, which synthesizes the achievements of cognitive linguistics and political discourse analysis (cognitive-discursive approach), has not only been developed for a long time, but is also considered one of the leading trends in Russian political metaphorology. In this regard, it can be argued that strategically political metaphorology in Russia and abroad are developing in a similar way.

REFERENCES

1. Баранов, А. Н. Политическая метафорика публицистического текста: возможности лингвистического мониторинга / А. Н. Баранов // Язык массовой информации как объект междисциплинарного исследования. — М., 2001. — С. 134—140.
2. Будаев, Э. В. Зарубежная политическая лингвистика : учеб. пособие / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов. — М. : Флинта, 2006б. — 252 с.
3. Кондратьева, О. Н. Динамика метафорических моделей в политической коммуникации (на примере выступлений Ю. Тимошенко) / О. Н. Кондратьева, К. А. Ковалева // Политическая лингвистика. — 2016. — № 4 (58). — С. 40—54.
4. Лакофф, Дж. Метафоры, которыми мы живем : пер. с англ. / Дж. Лакофф, М. Джонсон ; под ред. и с предисл. А. Н. Баранова. — М. : Едиториал УРСС, 2004. — 256 с.
5. Мусолфф, А. Политическая «терапия» посредством геноцида: антисемитские концептуальные образы в книге Гитлера «Mein Kampf» / А. Мусолфф // Современная политическая лингвистика / Э. В. Будаев, А. П. Чудинов ; Урал. гос. пед. ун-т. — Екатеринбург, 2006. — С. 151—171.
6. Чудинов, А. П. Россия в метафорическом зеркале: когнитивное исследование политической метафоры (1991—2000) : моногр. / А. П. Чудинов. — Екатеринбург : Урал. гос. пед. ун-т., 2001. — 238 с.

MUSIQA O'QITUVCHISI VA UNING KASBIY MAHORATI

Rashid Toshqulovich Primov

Qarshi davlat universiteti katta o'qituvchisi

Javohir Sodiqxo'ja o'g'li Qayumov

Chirchiq davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada musiqa o'qituvchisining kasbiy mahorati, innovatsion faoliyati hamda psixologik bilimdonligi va madaniyati haqida fikr mulohazalar bildirilgan.

Kalit so'zlar: musiqa o'qituvchisi, kasbiy mahorat, barkamol avlod, ma'naviyat, musiqa madaniyati

MUSICIAN TEACHER IN HIS PROFESSIONAL SKILLS

Rashid Toshkulovich Primov

Senior teacher of Karshi State University

Javohir Sodiqkhoja ugli Kayumov

Teacher of Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

This article discusses the professionalism, innovation, and psychological knowledge and culture of a music teacher.

Keywords: music teacher, professionalism, harmoniously developed generation, spirituality, culture of musics

KIRISH

Jamiyatimiz taraqqiyotida ma'naviy va jismoniy sog'lom avlodni tarbiyalash dolzarb masalalar darajasiga ko'tarilgan bir paytda hayotning o'zi har bir kishidan, ayniqsa yoshlardan ma'naviy sog'lomlik va ma'rifiy yetuklikni talab qilmoqda.

Bugungi kunda sog'lom avlodni tarbiyalash, erkin fuqaro ma'naviyatini shakllantirish, ma'naviy-ma'rifiy ishlarni yuksak darajaga ko'tarish orqali komil insonlarni voyaga etkazishga yanada yuksak e'tibor berilmoqda.

Ta'kidlash o'rinliki, mustaqilligimizning dastlabki kunlaridanoq O'zbekistonning birinchi Prezidenti I.A. Karimov tashabbusi bilan barkamol avlod orzusi davlat siyosatining dolzarb masalalaridan biri sifatida kun tartibiga qo'yildi. Yoshlar tarbiyasi mustaqilligimiz mustahkamligi, abadiyligi, vatanimiz taraqqiyotini ta'minlovchi asosiy kuch ekanligiga o'tgan yillar davomida to'liq ishonch hosil qildik.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

O'zbekistonning birinchi Prezidenti I. A. Karimov ta'kidlaganidek: "Ma'naviyat –insonni ruhiy poklanish, qalban ulg'ayishga chorlaydigan, odamning ichki dunyosi, irodasini baqquvat, imon -e'tiqodini butun qiladigan, vijdonini uyg'otadigan beqiyos kuch , uning barcha qarashlarining mezonidir". Musiqa insoniyat ma'naviy madaniyatining muhim tarkibiy qismi sifatida shakllangan. Musiqa mohiyatiga ko'ra inson omilini tadqiq qilish va dunyoni badiiy o'zlashtirishning muhim usullaridan hisoblanib, inson ruhiy, axloqiy kamoloti va ma'naviyatining shakllanishida, yoshlarning ma'naviy tarbiyasida yetakchi omillardan biridir.

O'qituvchining yuqori darajadagi psixologik savodi va madaniyati o'quv tarbiyaviy ishlar jarayonida barcha turdagi psixologik vazifalarni samarali amalga oshirishga yordam beradi. Shuning uchun o'quvchilar musiqiy madaniyatini shakllantirish barcha musiqiy faoliyatlar jarayonida o'quvchilarni diqqatini to'plash, ularning ham aqliy ham hissiy idrok etishini tashkil etish, xotirasini, ijodiy taffakurini rivojlantirish, ularning aqliy, irodaviy va boshqa xususiyatlarini shakllantirish kabi psixologik jarayonlardan samarali foydalanishga bevosita bog'liqdir.

Musiqa tarbiyasi nafosat tarbiyasining asosiy qirralaridan biri bo'lib atrofdagi go'zal narsalarni to'g'ri idrok etishda qadrlashga o'rgatadi, inson yuksak did bilan qurolantiradi va ma'naviy dunyoqarashini shakllantiradi. "Musiqa inson his-tuyg'ularini, orzu-umidlarini, xohish-istaklarini o'ziga xos badiiy tilda ifoda etadi va kishining his-tuyg'ulariga faol ta'sir etadi. Musiqa ham fan, ham san'atdir"

Musiqa murakkab psixologik- fizologik jarayon hisoblangani bois musiqa darslarida vokal - xor ishlari, o'quvchilarni ahloqiy - estetik tarbiya uchun o'qitishning eng foal shakli sanaladi. Musiqani tinglashda o'quvchilarning diqqat

e'tibori kuchayadi, xotirasi, nutqi rivojlanib, dunyoqarashi shakllanib boradi, faolligi oshib yoqtirgan musiqalarini eshitganda zavqlanish hissi paydo bo'ladi.

NATIJALAR

“Psixolog A.Lyublinskayaning fikricha, go'dakning 10-12-kunlarida eshitish organi ishga tushar ekan. Ikki oylik go'dak esa, musiqa tovushlarini eshitganda, qimirlamay, jim bo'lib qolar ekan. 4-5-oylarida bola tovush kelayotgan tomonga qaray boshlaydi.”

Bundan ko'rinadiki, ilk bolalik davrlaridayoq go'daklarda musiqa tovushlariga nisbatan shaxsiy munosabat shakllana boradi. Birinchi yilining oxirlarida bolaning umumiy eshitish hissi shakllanadi. Bolakay kattalardan har xil musiqani tinglab uni o'ziga xos intonatsion (o'xshash ovozlari chiqarib) xirgoyi qiladi. Musiqaga nisbatan emotsional munosabat bildirish, eshitish hissiyotlarini rivojlantirish ilk bolalikdan musiqiy tarbiyani amalga oshirishga hizmat qiladi.

Aytishlaricha, musiqani barcha eshitadi, biroq uni hamma ham tinglab idrok eta olmaydi. Musiqa tinglash va uni idrok etish musiqa faoliyatining shunday turiki, u bolalikdan tarbiyalanadi va singdirib boriladi. Musiqani tinglash jarayonida idrok etish darajasi tinglovchining umumiy madaniyati va musiqiy tayyorgarlik darajasiga bog'liqdir. Musiqiy asarning to'liq va chuqur idrok etilishi, shuningdek, kompozitor va ijrochi mahoratidan ham dalolat beradi. Ana shu tarzda, tinglash jarayoni tinglovchining tarbiyasi, individual qobiliyatlari va tayyorgarligi bilan ajralmas holat deb xulosa qilish mumkin. Musiqani idrok etish psixologik jarayon bo'lib undan ma'naviy oziqa olish uchun inson go'zallikni his eta oladigan sof qalb egasi, o'z kasbiga, Vataniga mehr qo'ygan yuksak madaniyatli shaxs bo'lmog'i kerak.

Yuqorida qayd etganimizdek, musiqa asarni ongli idrok etish asar mazmunini ochishda va o'quvchilarga musiqiy tajribalarni to'plashda, ularning ma'naviy dunyosini boyitishda yordam beradi. Musiqa tarbiyasi emotsional onglilik prinsipining uyg'unlashishi, ko'payishi orqali tinglanadigan asarni to'g'ri baholay olish imkoniyatlarini rivojlantiradi. Badiiy va texnik bosqich prinsipi asarning badiiy va ifodali ijro etish uchun malakali kadrlarni talab etadi. O'quvchilarda kuylash malakalarini egallashlariga e'tibor beradi. O'quvchilarga musiqaning rivojlanish prinsiplari to'g'risidagi tasavvurlarini shakllantirish, qobiliyatlarining rivojlantirilishi natijasida ular yangi musiqiy tushunchalarni bilib olishadi.

“Barchamizga ayonki, kuy-qo'shiqqa, san'atga muhabbat, musiqa madaniyati xalqimizda bolalikdan boshlab, oila sharoitida shakllanadi. Uyida dutor, doira yoki boshqa cholg'u asbobi bo'lmagan, musiqaning hayotbaxsh ta'sirini o'z hayotida

sezmasdan yashaydigan odamni bizning yurtimizda topish qiyin, desak, mubolag'a bo'lmaydi.

Eng muhimi, bugungi kunda musiqa san'ati navqiron avlodimizning yuksak ma'naviyat ruhida kamol topishida boshqa san'at turlariga qaraganda ko'proq va kuchliroq ta'sir ko'rsatmoqda".

Mamlakatimiz ta'lim muassasalarida barkamol avlodni tarbiyash borasida keng ko'lamli ishlar amalga oshirilayotgani ma'lum. Bugungi kunda Vatan musiqa o'qituvchilari zimmasiga yoshlarni yuksak ma'naviyat ruhida barkamol insonlar qilib voyaga etkazish vazifasini yuklamoqda.

Barkamol avlodni yuksak ma'naviyat ruhida tarbiyalashda musiqaning o'rni, usullari va samarali yo'llarini ishlab chiqishda musiqa o'qituvchisining kasbiy mahorati qo'yidagi vazifalardan iboratdir.

- barkamol avlodni milliy an'analar, milliy g'urur, faxr tuyg'ulari ruhida tarbiyalashda musiqa darslari va tadbirlarning samarali yo'llarini ishlab chiqish;

- musiqa darslari vositasida o'quvchilarda yuksak ma'naviyat, milliy qadriyatlar tushunchalarini singdirishning turli shakl va metodlarini qo'llash;

- ajdodlarimizning musiqiy meroslari bilan yaqindan tanishish, musiqashunos olimlarning ushbu mavzuga oid fikrlarini o'rganib chiqish;

- musiqa darslarini rejalashtirilishda musiqa darslari faoliyat turlari va ularni xususiyatlari orqali o'quvchilarda badiiy didni o'stirishga e'tibor qaratish;

- bolalar qo'shiqlari orqali vatanparvarlik, tinchliksevarlik, do'stlik tuyg'ularini shakllantirish, yuksaltirish yo'llarini ishlab chiqish;

- musiqiy – badiiy vositalar orqali o'smir yoshlarda milliy istiqlool g'oyalarini shakllantirish;

- musiqa darslari jarayonida bolalar qo'shiqlari, folklor asarlari vositasida barkamol avlodni tarbiyalashda ma'lum yutuqlarga erishish;

- musiqa o'qituvchisining har tomonlama bilimli bo'lishida o'z fanini chuqur o'zlashtirish, innovatsion faoliyatida natijalarga erishish;

- musiqa darslari jarayonida milliy-ma'naviy qadriyatlardan foydalanish;

- o'quvchilar ma'naviyatini yuksaltirishga qaratilgan musiqiy tadbirlar muntazam o'tkazib borish.

MUHOKAMA

Inson kamolotida musiqa tarbiyasini amalga oshirish, bevosita, ta'lim metodikasiga bog'liq bo'lib, musiqa tarbiyasi metodikasi fanlar silsilasida o'z o'rniga ega. Musiqa tarbiyasi metodikasi mazmuni, metodlarini yanada takomillashtirish maqsadida uning qonuniyatlarini o'rganadigan ushbu fan tarbiya

muassasalarida estetika, musiqashunoslik, fiziologiya, ruxshunoslik fanlarining umumlashtirilgan tajribalariga tayanadi. Musiqa tarbiya metodikasi ayniqsa, estetika, musiqashunoslik fanlari bilan uzviylikda tarbiyaning mazmun va metodlariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Musiqa tarbiyasi metodikasining mohiyati, musiqa san'ati hamda madaniyati o'sib kelayotgan yosh avlod uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, ushbu fanning rivojlanishi jamiyatda ta'lim va musiqa san'atining takomillashuvi bilan uyg'undir. Ushbu fan onglik, badiiy va texnik rivojlanish kabi umumiy tamoyillarga asoslanib, bu tamoyillar o'quvchilarning musiqiy qobiliyatini rivojlantirish, musiqaga bo'lgan qiziqishlarini kuchaytirish, ularda badiilikni tarbiyalashga hizmat qiladi.

Musiqa tarbiyasi metodikasi - bu pedagogikaning bir qismi hisoblanib, pedagogika fani sifatida tajribada sinalgan ishlarni nazariy qismlarini - usul, uslub, vositalarini umumlashtirib, amaliyotda samarali natijalar bergan o'qitish metodlarini taqdim etadi. Ushbu metodlar o'quv-tarbiyaviy jarayonning tuzilishini umumlashtirib, unga kiruvchi alohida va bir butun vazifalarni hal etish bilan shug'ullanadi.

Musiqaning tarbiya metodlari deganda, maktab bolalarining bilim, mahorat va malakalarini egallashda, ularning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda va dunyoqarashini tarkib toptirishda musiqa o'qituvchisining qo'llagan ish usullari tushuniladi. Metodika asosan, pedagogika, psixologiya, estetika va san'atshunoslikning tadqiqot natijalariga asoslanadi. U musiqa o'qitishning qonun-qoidalarini ta'riflab beradi, kelajak yosh avlodni tarbiyalashda qo'llanadigan zamonaviy metodlarni belgilaydi. Metodika, ta'lim-tarbiya jarayonida musiqa o'qituvchisining bolalar bilan ishlash usullarining, mazmunini anglatadi.

Musiqa tarbiya metodikasi tarbiya jarayonida o'quvchilarda musiqiy va ijodiy qobiliyatlarning rivojlanishi, musiqiy qobiliyat va ovozning rivojlanishi, musiqani idrok etishning yosh va yakka tartibdagi xususiyatlari, o'quvchilarning rivojlanishida musiqiy faoliyatlarning turli shakllarda foydalanish imkoniyatlari bilan bog'liqdir.

Musiqa o'qitish metodikasi musiqa o'qituvchisidan yuqori darajada kasbiy mahorat, iste'dod, qobiliyatlar va ishtiyoqlar mavjud bo'lishini talab etadi, chunki, san'at pedagogikasi mashaqqatli va juda mas'uliyatli sohadir. Musiqani o'qitish metodikasi, yuqoridagilardan kelib chiqqan holda, musiqa mashg'ulotlarining tashkil etish usullari va yo'llarini o'rgatadi.

Musiqa o'qitish metodikasi birdaniga shakllangan fan emas, balki bunga qadar mazkur fan shakllanishining ijodiy va murakkab taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan.

Respublikamizda musiqa o'qitish metodikasini shakllantirishda mahalliy olimlar, metodistlar, tajribali musiqa rahbarilarning qator izlanishlari, o'quv qo'llanmalarining ahamiyati katta bo'ldi.

Metodikaning vazifalariga esa, o'quv tarbiya jarayonini turlicha shakllantirish, yanada rivojlantirish, musiqa darslaridan tashqari musiqa mashg'ulotlari, sinfdan va maktabdan tashqari ishlariga to'garaklar, bayramlar, ko'ngilochar kechalar kiradi. Musiqa tarbiyasi metodikasi musiqa faniga yaqin bo'lgan adabiyot va tasviriy san'at, tarix bilan bog'liq holda o'rganishni taqozo etadi. Bu esa o'quvchilarning tarbiyasini har tomonlama samarali amalga oshirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Musiqa ta'lim tarbiyasining maqsad va vazifalarini amalga oshirishda dars yetakchi omil hisoblanadi. Chunki musiqa san'ati o'quvchilarning keng miqyosda ma'naviy va axloqiy tarbiyalashda eng kuchli vositalaridan biridir. Yoshlarni musiqa orqali ma'naviy va axloqiy tarbiyalashning muhim pedagogik tamoyillaridan biri tarbiya usullariga ma'naviy va ijodiy yondashish zaruriyatidir.

Umumta'lim maktablari musiqa madaniyati darslari jarayonida o'quvchilarining musiqa madaniyatini shakllantirishda, o'quv jarayonini innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etish ta'lim samaradorligiga erishishning muhim pedagogik omillaridan biridir. Musiqa o'qituvchisi kasbiy faoliyatida innovatsion texnologiyalarni o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish kundankunga kuchayib bormoqda. Albatta musiqa madaniyati darslarini ham zamonaviy talablar asosida tashkil etish hamda zamonaviy texnologiyalardan keng foydalanilish hozirgi kun talabidir. Bunday ishlarni kerak bo'lsa dastlabki bug'un hisoblangan maktabgacha ta'lim muassasalaridan boshlash davr talabidir. Bunday bo'lishining sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchi-talabalarni faqat tayyor bilimlarni egallashga o'rgatilgan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topishlariga, mustaqil o'rganib, tahlil qilishlariga, hatto xulosalarni ham o'zlari keltirib chiqarishlariga o'rgatadi.

Musiqa o'qituvchilari kasbiy mahorati o'ziga xos xususiyatlari musiqa madaniyati darslariga ijodiy yondashuvni, dars jarayonida yangi zamonaviy uslub va vositalarndan samarali foydalanishni talab etadi. Shuning uchun musiqa o'qituvchisining dars jarayonida axborot va pedagogik texnologiyalarni qo'llashi haqidagi bilimlar bilan qurollantirish musiqa - pedagogikasida muhim o'rin tutadi.

Musiqiy ta'limda axborot texnologiyalarni qo'llash ya'ni, komp'yuter texnologiyari va ta'limning texnik vositalaridan foydalanish o'quvchilarning musiqaga qiziqishi hamda ijodiy qobiliyatlarini shakllantirishda muhim ahamiyatga

ega. Musiqa o'qituvchisi kasbiy faoliyatida musiqiy ta'limda axborot texnologiyalarni qo'llash quyidagi musiqiy-pedagogik masalalarni echishda amaliy yordam beradi.

- musiqaga qiziqish o'yg'atish;
- musiqaning ifoda vositalarini aniqlash;
- asarlarni tinglash orqali janrlarni taqqoslash;
- musiqiy asarlarni ongli va hissiy idrok qilish;
- musiqiy-ijodiy faolligini oshirish;
- yangi musiqa asarlarini uzoq va mazmunli eslab qolish;
- musiqa asarlari mazmuni haqida mustaqil fikr yuritish;
- musiqa asarlarini mustaqil kuylashga o'rgatish;

Musiqa madaniyati darslarida innavatsion texnologiyalarni qo'llan dars samaradorligini oshiribgina qolmay o'qituvchining kasbiy malakalarini shakllantirishga ham ko'maklashadi. Shuningdek darslarda zamonaviy texnologiyalardan samarali foydalanish pedagogik mahoratni muvaffaqiyatli egallashga yordam berdi. Pedagogik texnologiyada jamoa bilan kirishib ketishi, o'z ishini kuchli va zaif tomonlarini bilishi, o'z bilimlarini doimo to'ldirib borishi o'qituvchining kasbiy mahoratini oshirish yo'lidan muvaffaqiyatli olg'a siljishini ta'minlaydi. Musiqa pedagogasida fanning zamonaviy tizimini tuzilishi uning metodikasidan keng tarbiya nazariyasi va amaliyotiga o'tish maqsadga muvofiq ekanligini isbot qilmoqda. Musiqa o'qituvchisi o'qitishning turli usullariga murojaat qilmog'i lozim. U davlat tomonidan chiqarilgan dastur asosida tuziladigan rejasiga suyanib qolmasdan, o'zi darsga ijodiy yondoshib istalgan faoliyat turidan darsni boshlashi, musiqa o'qitishning optimal metodlaridan umumiy foydalanib o'zi ijod qila bilishi lozim.

Shuningdek, musiqa o'qituvchisi kasbiy mahoratida darsning noan'anaviy usullaridan foydalanib darsni ijodiy tashkil qilish orqali o'quvchilarni bilimga qiziqtirishi katta o'rin tutadi. Bunda noan'anaviy usullardan "dars-konsert", "dars munozara" kabi integrallashgan dars shakllarini o'quv jarayonida qo'llash o'quvchilarni musiqiy qobiliyatini rivojlantiradi, ularni mustaqil fikrlash doirasini, dunyoqarashini kengaytiradi. Bunday darslarda bola o'zini erkin his qiladi. Bu darsda o'qituvchi o'tilgan mavzuni to'g'ridan-to'g'ri bayon qilish bilan cheklanib qolmasdan balki o'qitishning turli-tuman faoliyatlarini tashkil qiladi. Dars mazmuni bilan bog'liq bo'lgan ko'rgazmalar va suratlardan (musiqa savodiga oid jadvallar, o'rganiladigan qo'shiqning musiqasi va matni yozilgan plakat, ashula yoki biror musiqa obrazlarini ifodalovchi badiiy rasmlar va qo'shiq to'plamlari, o'quv filmlari va hokozolar) mumkin qadar ko'proq foydalanishi maqsadga muvofiqdir.

Dars samaradorligini oshirishda o'qituvchiga tayyorgarligi yaxshi bo'lgan o'quvchilarga va musiqa sohasida muvaffaqiyat qozongan iqtidorli sinflar uchun dastur talabini bir oz oshirish huquqi berish muhim ahamiyatga ega. Ayni vaqtda o'quvchilaraga yakka tartibda musiqa o'rgatish, tashkillashtirishga e'tibor berish, bu ishga ota-onalar jamoatchiligini ham jalb etish lozim. O'qitish davrida musiqa sohasida muntazam ravishda ish olib borilishi natijasida o'quvchilar musiqa savodiga ega bo'lib, musiqani sevadigan, yirik musiqa asarlarini, shuningdek, konsertlarni, radio va televideniye orqali beriladigan musiqali eshittirishlarni mehr qo'yib tinglaydigan, badiiy havaskorlik to'garaklarida yetarli tayyorgarlik bilan faol qatnashadigan kishilar bo'lib yetishadilar. Bu tadbirlarni amalga oshirishda sinf rahbarlari va ota-onalar musiqa o'qituvchisiga yaqindan yordam berishlari zarurdir. Hozirgi zamonaviy ta'lim tizimida zamonaviy texnik vositalar: DVD, MP -3, televizor, kompyuterlardan foydalanib musiqiy darslarni tashkil etish, texnika yangiliklaridan hamda ijtimoiy fanlar pedagogika, xususiy mutaxassislik bo'yicha ilg'or texnologiyalar asosida darslarni olib borish ko'zda tutilgan.

Ma'lumki, bugungi kun ta'limi oldida qo'yilgan zamonaviy talablardan yana biri musiqa o'qituvchilarining kasbiy mahoratida psixologik bimonligi, savodxonligi va madaniyatini o'zlik oshirib borishdan iboratdir. Musiqa madaniyati darslarida o'quvchilarning musiqiy faoliyatlarini tashkil etishda ya'ni jamoa bo'lib kuylashi, musiqa tinglashi, bolalar cholg'u asboblari jo'r bo'lishi va musiqiy ritmik xarakterlar bajarishida asosan yoshiga xos xususiyatlarini hisobga olish, rag'barlantirishning o'ziga xos psixologik mexanizimidan foydalanish, idrok etish qobiliyati, eshitish xotirasini mashq qildirish, fikrlash va ijodiy yondovushini yo'naltirish o'qituvchining darsni psixologik talablarga asosan tashkil etishiga ko'p jihatdan bog'lidir.

Musiqa madaniyati darslariga psixologik nuqtai nazar bilan qaraganda, darsning asosiy vazifasi va qator maqsadlarini samarali amalga oshirish musiqa o'qituvchisidan jismoniy, ijodiy mehnat, astoydil kuch-quvvat, his-tuyg'u va irodaviy zo'r berishni talab etadi. Amalyot shuni ko'rsatadiki, barcha musiqa o'qituvchilari ham maktabda o'quv-tarbiyaviy ishlarni, darslarning maqsad va vazifalarini bir xilda tushunmaydilar.

Aslida o'qituvchi o'z diqqatini o'quvchi shaxsining qabul qilish xususiyatlariga, diqqati faolligiga, darsning didaktik tomoniga, o'quvchining ma'lumotlilik darajasiga qoniqish doirasiga, musiqa o'qitishning usullarini va optimal metodlarini tanlashga va boshqalarga jalb qilmog'i muhimdir.

Musiqa madaniyati darslarida o'qituvchi o'quvchilarning musiqiy madaniyatini shakllantirishda musiqa o'qitishning asosiy tamoyillarini shakllantirishga, o'quv

materialini o'rgatishda tizimli ravishda yondoshib har bir o'quvchining xotirasi, fikrlashi, tasavvur qilishi, his qilishi va boshqa psixologik jarayonlari va xususiyatlarini rivojlantirishga xarakat qilmog'i lozim. Yangi mavzuni o'zrgatish va mustahkamlashda faqat qaytadan takrorlash emas, balki ijodiy fikr almashishga psixologik yo'naltirilgan bo'lmog'i lozim. Yangi bilim berishning asosiy qismi esa o'quvchilarga tayyor ko'rinishda emas mustaqil ijodiy izlanishlari jarayonida o'zlashtirilishi zarur.

Bizning ko'zatisimizga ko'ra o'quvchilarning musiqiy madaniyatini shakllanishi, musiqiy faoliyatini ko'chayishi, o'qishga ijodiy munosabatini shakllanishi, o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish qobiliyatini o'sishida o'qituvchining o'z muhitini yaxshi bilib ish ko'rishi hal qiluvchi rol o'ynaydi. Shuning uchun o'qituvchi oldida turgan asosiy psixologik vazifalar o'quvchilarga tabiiy ravishda o'qishga ehtiyoj hosil qilish, ongli ravishda faol harakatni rivojlantirish, aqliy ehtiyojlarni shakllantirish, o'z-o'zini nazorat qilish, o'z-o'zini tahlil qilish va o'z-o'zini baholashni to'g'ri tashkil etishdan iboratdir.

XULOSA

Mamlakatimizga barkamol avlodni tarbiyalashning muhim tarkibiy qismi bo'lgan nafosat tarbiyasini amalga oshirishda davlat va jamiyat tomonidan qo'yilgan katta ma'sulyatni bajarish musiqa o'qituvchisidan o'quvchilarning psixologik xususiyatlarni yaxshi bilishni talab etadi.

Ma'lumki umumta'lim maktablarining 1-7 sinflarida musiqa madaniyati darslari o'tiladi. O'quvchilarning darslarga faol qiziqtirish musiqiy qobiliyatlarni rivojlantirish musiqani idrok etish va musiqa savodiga o'rgatib borish asosiy vazifa hisoblanadi. Musiqa o'qituvchisi bu vazifani amalga oshirishda har bir sinf o'quvchilarning psixologik xususiyatlari haqida bilimga ega bo'lishi maqsadga muvofiqdir.

1-sinf o'quvchilarining ma'lum darajada xotirasi yaxshi rivojlanmagan, diqqat e'tiborini noturg'un bo'ladi. O'qituvchi o'quvchilarning hayotiy tajribalari, tasavvurlariga asoslanib musiqa zamirida ma'lum his-tuyg'u, fikr aks etishi haqida tushuntirishi lozim. 2-sinf o'quvchilarining ham diqqati turg'unligi yaxshi shakllanmagan bo'ladi. Musiqa idroki yaxshi rivojlantirishda esa o'yin metodidan foydalanish ijobiy natijalar beradi. 3-sinf o'quvchilarining diqqat e'tibori turg'un, xotirasi rivojlanganligi sababli davrs ijodiy yondoshish har bir musiqiy faoliyatni mavzuga bog'lab tushuntirish muhimdir. 5-sinfda esa o'quvchilar psixologik jihatdan ancha o'zgargan diqqat e'tibori ancha turg'unlashgan idrok etgan asarlari haqida fikr yuritadigan bo'ladi. 6-sinfga kelib o'quvchilarda o'spirinlik davri boshlanadi. 7-

sinfda esa o'spirinlik davri ko'chayadi. Bu davrlarda o'quvchi organizimiga faol fiziologik o'zgarishlar paydo bo'ladi, ya'ni mu'tatsiya davri boshlanadi. Dars davomida o'quvchilarning diqqat e'tibori tarqaladi shuning uchun ular bilan jiddiy munosabatda bo'lish, do'stona suhbatlashish har bir o'quvchi faoliyatidagi psixologik jarayonlarni o'rganishni talab etadi. Chunki bu yoshda o'quvchilar kattalar munosabatiga jiddiy e'tibor beradi va ular bilan munosabatda bo'lishni istaydilar. Ularning intizomida o'zgarishlar bo'ladi, istagi va qobiliyatlari o'rtasida tafavvutlar sodir bo'lib turadi. Ularning mustaqil fikr yuritish va ijodiy xususiyatlardan foydalanib musiqa san'atiga doir vazifalarni topshirish mumkin. Bularning hammasi musiqa o'qituvchilaridan yuqori darajada psixologik bilimni talab etadi.

Musiqa madaniyati fani o'qituvchisi har bir sinf o'quvchilarining yosh psixologik xususiyatlarini shuningdek sinfdagi har bir o'quvchining o'ziga xos psixologik xususiyatlarini barcha musiqiy faoliyatlarini bajarish jarayonida tahlil qilishi va umumlashtirish asosida belgilashi lozim.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, o'quvchilarda inson manaviyatining tarkibiy qismi bo'lgan musiqa madaniyatini shakllantirish musiqa tarbiyasining bosh maqsadi hisoblanadi. Bu maqsadni amalga oshirish musiqa o'qituvchisi va uning kasbiy mahoratiga bevosita bog'liqdir.

REFERENCES

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. T., Ma'naviyat, 2008, 176-b.
2. Асафьев Б. В. Музыкальная форма как процесс. Л.: Госуд. муз. изд., 1971г. с 372
3. Soipova D. Musiqa o'qitish nazariyasi va metodikasi. T., 2009. 225-b.
4. Маҳкамova, Ш. Р. (2020). МУСИҚА ИЛМИ ВА ИСЛОМ ДИНИ: ТАЛҚИН МУАММОСИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1331-1334.
5. Қораев, С. Б. (2020). Профессиянал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. *Academic research in educational sciences*, 1(3).

**МАЪСОФАВИЙ ТАЪЛИМ ШАКЛИДА “ЭЛЕКТРОТЕХНИКА”
ФАНИДАН “ЯРИМ ЎТКАЗГИЧЛИ ТЎҒРИЛАГИЧЛАР” МАВЗУСИНИ
“SWOT” МЕТОДИ ЁРДАМИДА, ЎҚИТИШДА ИНАВАЦИОН
ЁНДАШУВЛАР**

Умид Ахролович Эшнӣёзов

Тошкент вилояти Чирчиқ далаат педагогика институти, ўқитувчиси

umid07322@gmail.com

АННОТАЦИЯ

Электротехника фанидан “Ярим ўтказгичли тўғрилагичлар” мавзусини интерфаол “SWOT” методи ёрдамида ўқитишда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланиб талабаларнинг мустақил фаолиятларини ташкил этиш ва уларнинг илмий тадқиқот ишларига қизиқишларни ортириш воситалари ва усуллари тўғрисида маълумотлар келтирилган.

Калит сўзлар: маъсофавий таълим, “SWOT”, замонавий ахборот технологиялари, мустақил таълим, “Multisim” дастури.

**INNOVATIVE APPROACHES TO TECHING THE SUBJECT
"ELICTRICAL ENGINEERING" IN THE FORM OF DISTANCES
LEARNING "SEMICONDUCTOR RECTIFIERS" USING THE METHOD
OF "SWOT"**

Umid Akhrolovich Eshniyozov

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

umid07322@gmail.com

ABSTRACT

Here is given information on the means and methods of organizing independent activities of students using modern information technology and increasing their interest in research work in the teaching of electrical engineering on the topic "Semiconductor rectifiers" using the interactive method "SWOT".

Keywords: distance education, “SWOT”, modern information technologies, independent education, Multisim program.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 августдаги "Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги ПФ-5847-сон Фармони 3.2-бобида белгиланган вазифаларни амалга ошириш мақсадида қуйдагилар ҳозирги кунда долзарб вазифалар ҳисобланади:

- замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва таълим технологияларининг мустаҳкам интеграциясини тахминлаш, бу борада педагог кадрларнинг касбий маҳоратини узлуксиз ривожлантириб бориш учун қўшимча шароитлар яратиш;

- таълим жараёнларини рақамли технологиялар асосида индивидуаллаштириш, масофавий таълим хизматларини ривожлантириш, вебинар, онлайн, «блендед леарнинг», «флипид сlassroom» технологияларини амалиётга кенг жорий этиш;

- замонавий ахборот-коммуникация технологиялари асосида масофавий таълим дастурларини ташкил этиш;

- таълим йўналишлари ва мутахассисликларининг ўзига хослигидан келиб чиқиб, таълим жараёнида халқаро миқёсда кенг қўлланиладиган замонавий дастурий маҳсулотлардан фойдаланишни ривожлантириш;

Талабаларга юксак даражада билим, кўникма ва касбий компетентлигини оширишда таълим технологиясини мунтазам равишда ривожлантириш долзарб педагогик масалалар қаторига киради.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯСИ

Таълим жараёнида ананавий ўқиш шакилларининг самарадорлигини ошириш учун хорижий университетлар томиндан қатор ўқиш методлари яратилган, жумладан "Силлабус", "Кейс-стади". "CWOД", "ФСМУ", "Ассесмент", "Энсерт", "Тушунчалар таҳлили", "Венн диаграммаси", "Блиц-ўйин", "Бирифинг" ва "Портфолио" услублари.

Ўзбек олимларининг тадқиқот ишларида электротехника фанини ўқитиш жараёнида замонавий воситалари ва методлардан унумли фойдаланишнинг айрим йўллари кўрсатилган, баъзилари эса электротехника маъсофавий таълимига тизимли тадбиқ этилмаган.

Талабаларнинг назарий билимлар эгаллашда ахборот-коммуникация технологияларидан фойдаланиб, электрон усулда ёритилган дарс ишланмаларининг етишмаслиги, электротехника таълими жараёнида ўқитувчиларнинг замонавий жиҳозлар, лаборатория тажрибалари ва амалий

машғулотлар ўтказишда анимация, виртуал лаборатория усулларининг йўқлиги, ўқитувчиларнинг мустақил ишларини бажаришда, масалалар ечишда АКТ дан самарали фойдаланиш йўллари яхши билмасликларига етарли даражада эътибор берилмаган.

МУҲОКАМА

Таълим тизимида ўқув жараёнини асосий мақсадларидан бири шундаки, машғулотидаги мавзунинг тингловчилар тамонидан ўзлаштириш даражасини ошириш. Инсон 80% маълумотни кўриш органлари, 15% маълумотни эшитиш органлари ва 5% маълумотни бошқа усулларда қабул қилади. Инсон ахборотни қабул қилиш ва эслаб қолиши даражасини ошириш учун, у кўриши, эшитиши билан бирга ўзи шу жараёнда иштирок этиши (ёзиши, чизиши, электротехник занжирларни йиғиш, натижаларни олиш ва графикларни ҳосил қилиш) талаб этилади. Шунинг учун дарс жараёнида тингловчиларни фаоллигини ошириш, мавзунинг баъзи бир материалларини “Multisim” дастурида амалга ошириш мавзунинг тингловчилар тамонидан ўзлаштирилиш даражасини оширади. Олий таълим ва касб ҳунар коллежларидаги электротехника машғулотлари жараёнида интерактив электрон “Multisim” дастуридан фойдаланиш ўқув жараёнига янги сифат даражасини олиб киради. Бу эса ўқитувчига нафақат дарс машғулотида тайёргарлик кўришни ҳамда дарсни олиб боришни енгиллаштиради, ва янги имкониятларни ҳам яратиб беради. Электротехника фани мутахассислари яхши билишадики, бирор электротехник занжирни доскада бўр билан чизиш анча вақт талаб қилади (агар бу электротехник занжирни йиғиб кўрсатишга тўғри келса, янада вазифа қийинлашади). АКТ билан бирга ўрнатилган «Multisim» дастури ёрдамида эса, бундай занжирларни тузиш бир неча сонияда амалга оширилади.

Талабалар “Multisim” дастурида электротехник занжирларни тузганда ўзини анча эркин ҳис қилади, хато қилишдан қўрқмайди. Талабалар схемалар тузиш давомида физиканинг фундаментал қонунларини амалда (виртуал) текшириш турли қидирилаётган натижаларни олиш, графикларини чизиш таҳлил қилиш ва бошқа имкониятлари ёрдамидан фойдаланган ҳолда машғулотга янада қизиқишни уйғотади. “Multisim” дастури ёзилган ахборотни файл кўринишида компьютер хотирасига сақлаш, керак бўлса принтер ёрдамида қоғозга чиқариш мумкин. Электротехник схемаларни, матнларни ва график тасвирларни турли ранглар билан безаш мумкин. Бу эса фаннинг жозибали тарзда намоиш этишга имкон беради. «Multisim» дастури асосида маъруза, амалий ва лаборатория машғулотларини ташкил этилганда тингловчилар

фаннинг моҳиятини тушуниб боради ҳамда уларни эркин фикрлашга, фан устида мулоҳаза қилишга мажбур этади.

Таълим жараёни самарадорлигини ошириш учун хорижий университетлар томиндан қатор ўқиш методлари яратилган, жумладан “Силлабус”, “Кейс-стади”. “SWOT”, “ФСМУ”, “Ассесмент”, “Инсерт”, “Тушунчалар таҳлили”, “Венн диаграммаси”, “Блиц-ўйин”, “Бирифинг” ва “Портфолио” услублари.

“Ярим ўтказгичли тўғрилагичлар” мавзусини “Multisim” дастури ёрдамида ўқитишнинг методлардан энг самаралиларидан бири “SWOT” методидир. “SWOT” инглизча сўзларнинг бош ҳарфлари бўлиб (S– (strength)- кучли томонлари, W– (weakness)-заиф, кучсиз томонлари, O –(opportunity)-имкониятлари ва T – (threat)- тўсиқлар) маъносини ангатади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

“SWOT” методининг мақсади мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўлларни топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, таҳлил қилишга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

Бу методдан очиқ ахбороталардан ёки воқеа-ходисалардан, қонуниятларни таққослаш, солиштириш ва таҳлил қилиш учун фойдаланиш мумкин. “SWOT” методи қуйдаги ҳаракатлар амалга оширилади: S- кучли томонлари, W- заиф, кучсиз томонлари, O- имкониятлари ва D- тўсиқлар. Ушбу ҳаракатлар орқали ўқитувчи талабаларни маълумотлардан фойдаланган ҳолда самарали ечимларни топишга йўналтиради.

Электротехника фанини ўқитишда “SWOT” методини қўллаш орқали талабаларни мустақил ўрганиш, фикрлаш кўникмаларини ва касбий компетентлигини шакллантирилади. Лекин бу методни барча мавзуларга қўллаш ўринли эмас, чунки ҳар бир мавзу бўйича бир нечта ечимга эга бўлган муаммони топиш ва бу муаммони ҳал қилиш учун талабаларда етарли даражада билим талаб қилинади. Шунинг учун “SWOT” методини маъруза машғулотларида мавзу бўйича назарий билимлар берилгандан сўнг, амалий машғулотларда қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади. Қуйида “Электротехника” фанидан “SWOT”

методи асосида олиб бориладиган “Ярим ўтказгичли тўғрилагичлар” мавзусида онлайн амалий машғулотнинг дарс ишланмаси келтирилган.

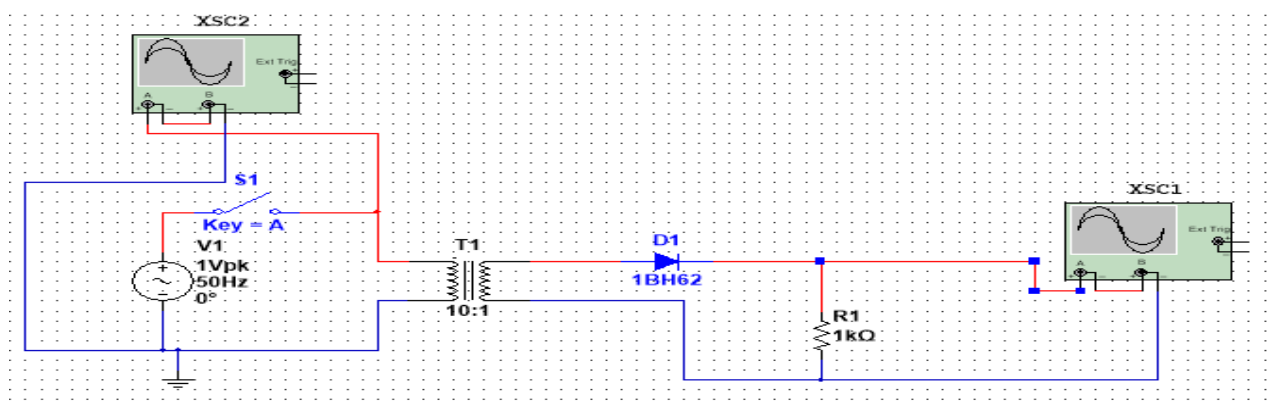
Масофавий таълим шаклида “Электротехника” фанидан амалий машғулотни қуйдаги беш босқичда амалга ошириш тавсия этилади:

1-босқич (10-дақиқа). “Zoom” дастури орқали талабалар билан алоқа ўрнатилади, сўнгра давомат аниқланади. Амалий машғулот ўтказиш жихозлар тайёрлиги текширилади (multisim дастури ишга туширилади). Амалий машғулот мавзуси (“Ярим ўтказгичли тўғрилагичлар”) ва мақсади эълон қилинади.

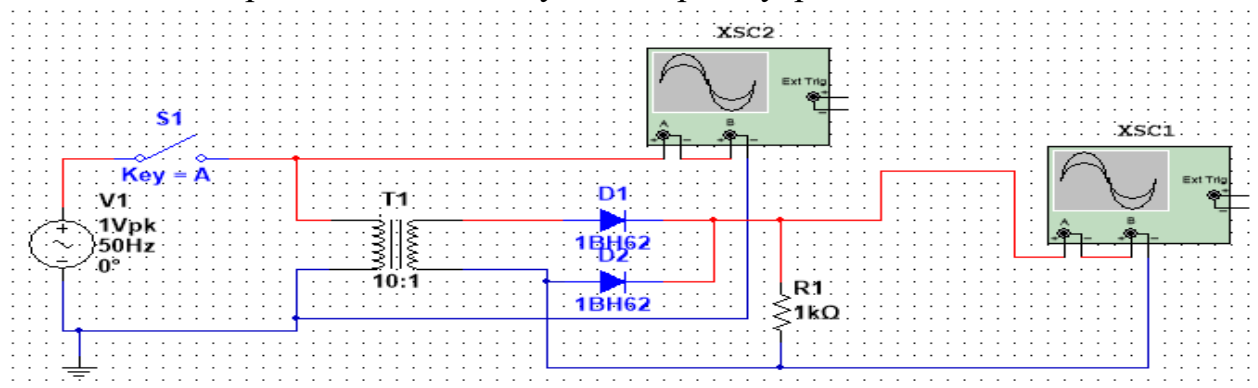
2-босқич (10-дақиқа). Амалий машғулотни бажариш учун керакли жихозлар “Multisim” дастури орқали ўзгарувчан ток манбаи, тўғриловчи диод, трансформатор, калит, уловчи симилар ва осциллограф каби электротехник элементларнинг занжирда белгиланиши, уларнинг турлари, вазифаси, ва бошқа маълумотлар берилди.

3-босқич (15-дақиқа). “SWOT” методинининг топшириғи. Хар бир талабага алоҳида-алоҳида мавзуга доир учта схема тақдим этилади.

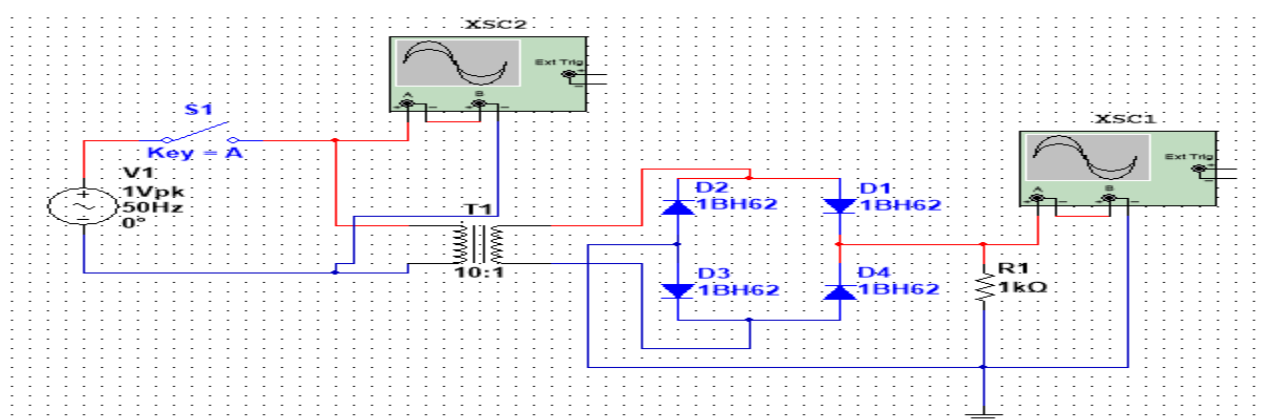
1-электротехник схема: бир фазали, ярим даврли тўғрилагич схемаси.

2- электротехник схема : тўлиқ даврли тўғрилагич схемаси.

3- электротехник схема: бир фазали тўғрилагичнинг кўприк схемаси.

Бу босқичда талабалардан электротехник схемани йиғиш талаб қилинади:

4-босқич (10-дақиқа)да: талабалар электротехник схемалардан керакли натижалар ва графикларни дафтарларига қайд қиладилар.

5-босқич (25-дақиқа)га келиб хар бир талаба “SWOT” методинининг топшириғи жадвалдаги саволларга жавоб ёзишади.

1- электротехник схема:бир фазали, ярим даврли тўғрилагич схемаси “CWOT“ таҳлилини ушбу жадвалга ёзинг.

C	Тўғри ва тескари p-n ўтишлар ҳақида маълумот беринг? Тўғрилагичларнинг турлари? Бир фазали ярим даврли тўғрилагичларнинг вазифаси? Бир фазали ярим даврли тўғрилагичларнинг афзалликлари? Бир фазали ярим даврли тўғрилагичларнинг схемасида элементларни тавсифлаб беринг?	
W	Бир фазали ярим даврли тўғрилагичларнинг қўлланилиши нега чегараланган?	
O	Бир фазали ярим даврли тўғрилагичларнинг қўлланилиши? Бу тўғрилагичларнинг бошқасидан фарқи нимада? ВАХ қайси қонуниятга кўра юз беради? ВАХ графигини чизинг ва таҳлил қилиб беринг?	
T	Бир фазали ярим даврли тўғрилагичларнинг камчиликлари?	

2-электротехник схема: CWOT таҳлилини ушбу жадвалга ёзинг.

C	Тўғри ва тескари p-n ўтишлар ҳақида маълумот беринг? Тўғрилагичларнинг турлари? Тўлиқ даврли тўғрилагич афзалликлари? Тўлиқ даврли тўғрилагич схемаси вазифаси? Тўлиқ даврли тўғрилагич схемаси элементларни тавсифлаб беринг?	
W	Бир фазали тўғрилагичнинг кўприк тўғрилагичларнинг қўлланилиши нега чегараланган?	
O	Тўғрилагичларнинг турлари? Тўлиқ даврли тўғрилагичларнинг қўлланилиши? Бу тўғрилагичларнинг бошқасидан фарқи нимада? ВАХ қайси қонуниятга кўра юз беради? ВАХ графигини чизинг ва таҳлил қилиб беринг?	
T	Тўлиқ даврли тўғрилагич схемасикамчиликлари?	

3- электротехник схема:СWOT таҳлилини ушбу жадвалга ёзинг.

С	Тўғри ва тескари р-п ўтишлар ҳақида маълумот беринг? Тўғрилагичларнинг турлари? Бир фазага кўприк схемаси тўғрилагичларнинг вазифаси? Бир фазага тўғрилагичнинг кўприк схемасидаги элементларни тавсифлаб беринг?	
W	Бир фазага тўғрилагичнинг кўприк схемаси қўлланилиши нега чегараланган?	
О	Тўғрилагичларнинг турлари? Кўприк схемаси тўғрилагичларнинг қўлланилиши? Бу тўғрилагичларнинг бошқасидан фарқи нимада? ВАХ қайси қонуниятга кўра юз беради? ВАХ графигини чизинг ва таҳлил қилиб беринг?	
Т	Бир фазага тўғрилагичнинг кўприк схемаси. тўғрилагичларнинг камчиликлари?	

6-босқич (10-дақиқа). Талабалар олган натижаларини ва “СWOT” методи топшириғини бажариб ўқитувчига тақдим этишади. Ўқитувчи машғулотда энг фаол қатнашган талабаларни аниқлайди ва рағбарлантиради. Сўнгра барча талабаларни баҳолайди. Талабаларга тайёрлаб қўйилган мустақил иш топшириқлари тарқатилади. Улар билан танишиб-ўрганиб чиқиш тавсия қилинади ва юзага келган саволларга жавоб беради. Мустақил иш топшириқлари ва саволларга тегишли маълумотлар топиш бўйича адабиётлар берилади.

НАТИЖАЛАР

Электротехника таълими соҳасида педагогик жараёнларни такомиллаштиришда ахборот коминикация технологияларидан фойдаланиш асосий ўрин тутишини ҳисобга олган ҳолда электротехника фанини ўқитишда замон талаблари асосида ушбу мавзунини ёритмоқчимиз ва бу орқали олий таълим тизимида электрон дарслар, анимация ва виртуал лаборатория усуллари яратиш асосида электротехника таълимини самарадорлигини ошириш тизимини яратиш, шу асосида ўқув-услубий қўлланмалар ва тавсиялар ишлаб чиқиш ниятидамыз.

Ахборот-коммуникация технологиялари ҳам педагогик жараён бўлиб, талаба ва ўқитувчи фаолиятидаги ўзгариш, янгилик киритиш, ўқув жараёнида интерфаол методлардан тўлиқ фойдаланишни ўз ичига олади.

Бундай усулларнинг ўзига ҳослиги шундаки, улар фақат талаба ва ўқитувчиларнинг биргаликдаги фаолият кўрсатиши орқали амалга оширилади. Бундай ҳамкорлик жараёни ўзига ҳос хусусиятларга эга. Яни:

-талабаларнинг ўқув жараёнида фанга бўлган қизиқишлари доимийлигини таъминлаш;

-талабаларнинг дарс давомида мустақил фикрлаш, ижод қилиш ва изланишга имкон яратиш;

-талабаларнинг фанга бўлган қизиқишларини мустақил ҳолда ҳар бир масалага ижодий ёндашган ҳолда билимга эга бўлган интилишларини кучайтириш.

Электротеника фанини ўқитишни ривожанган мамлакатлар даражасига чиқиб олиши учун таълимни жадаллаштириш ва самарадорлигини ошириш мақсадида ўқитишда ахборот-таълим тизимини яратиш зарурлигини англаш.

Электротехника фанини ўқитишнинг ахборот таълим тизимига оид шароитни яратиш.

Ўқитишнинг ахборот таълим тизимига оид шароитни ташкил этишда электротехника фани лаборатория хоналарини лойиҳалаш, ундан самарали фойдаланиш йўллари яратиш.

АКТ соҳаси ютуқлари тўғрисида маълумотга эга бўлиш.

Ўқитиш жараёнини самарали ташкил этиш учун таълим мақсади, мазмунини пухта ўрганиб, таълим услуги ва воситаларидан унумли фойдаланиб, талабаларнинг электротехника фанига бўлган қизиқишларини шакиллантириш.

Талабаларни ўқув предметини тўлиқ ўзлаштириши учун зарурий педагогик шарт шароитларни тайёрлашга эришиши кераклигини билиш.

Электротехника фанидан ўқитишнинг кафолатли натижага эришиш учун ўқитишнинг ахборот-таълим тизими шароитини ташкил этишда техник, электрон дастурий, дидактик ва тайёргарлик муҳитига эга бўлиш керак. Бунда:

Техник муҳит: компьютер хонаси, интернет тармоқларига уланган компьютерлар интерактив “Multisim” дастури ўрнатилган бўлиши керак.

Дидактик муҳит: бошқариш имкониятига эга бўлган, дастурлардан тўлиқ фойдаланиш учун ўқув-услубий қўлланмалар, ўргатувчи ва назорат қилувчи электрон таълим ашёлари, услубий кўрсатмалар бўлиши керак. Бундай муҳитни яратиш учун қуйдагиларга эътибор бериш лозим.

- техник муаммолар: шахсий компьютер, уларнинг ишлаши учун қурилмалар ва электрон дастурлар;

- дидактик муаммолар: таълим тизимида фойдаланиш учун керак бўладиган ўқув-услубий қўлланмалар, ўргатувчи ва назорат қилувчи электрон таълим ашёлари;

- тайёргарлик муаммолари: электротехника фани ўқитувчисининг ўзи юқори даражада компьютер, унинг қўшимча қурилмаларидан, интерактив ўқув дастурларидан ҳамда интернет тармоқларидан тўлиқ фойдаланишни билишлари керак.

Бунинг учун электротехника фанини ўқитишда ахборот-коммуникация ва замонавий интерактив дастурлардан фойдаланишни кенг йўлга қўйиш лозим.

ХУЛОСА

Хулоса сифатида шуни айтиш мумкинки “Электротехника” фанидан “Ярим ўтказгичли тўғрилагичлар” мавзусидаги амалий машғулоти “SWOT” методи асосида олиб борилганда талабаларнинг мустақил фикрлаши ривожланади. Маъруза машғулотида олинган назарий билимлар мустахкамланади. Амалий машғулотларда бажарилган ишлар орқали олинган натижаларни таҳлил қилиш кўникмаларига эга бўлади. Бу эса талабаларнинг фанга ва илмий тадқиқот ишларига қизиқишлари ортади.

Хозирги даврда масофавий ўқитишга бўлган эҳтиёж жуда юқорилиги сабабли электротехника фанининг барча машғулотида “Multisim” дастуридан самарали фойдаланиш мумкин.

Талабаларни доимий равишда илмий фаолиятга қизиқишини ривожлантиради ва вақтдан унумли фойдаланишни ўргатади. Бу билан бўлажак мутахассисларнинг мустақил ўқув фаолиятларини ривожлантириш, ўқув ва илмий ишларининг муштараклигини таъминлаш, талабаларни илмий тадқиқот ишларига жалб қилиш, шулар асосида етук мутахассис тайёрлаш, сифатини оширишга эришиш мумкин бўлади.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 8 августдаги "Ўзбекистон Республикаси Олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида"ги ПФ-5847-сон Фармони.
2. Н.А.Муслимов ва бошқалар “Иновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик” модули бўйича ўқув-услубий мажмуа. Т.ТДПУ 2016.
3. Multisim 14 User Guide for version 10.0.144/ Руководство пользователя multisim, 2007.-714с.
4. Зуфаров Ш.М. Педагогик инноватика. Т.:Фан ва технология, 2012,-138 б.
5. Ишмухамедов Р., Абдуқодиров А., Пардаев А. Тарбияда инновацион технологиялар.-Т.: Истеъдод, 2010.-141 б.
6. Сайидахмедов Н. Янги педагогик технологиялар.-Т.,Молия,2003.172 б.
7. Г.,уломов С.С., ва бошқалар. Ахборот тизимлари ва технологиялари: Олий ўқув юрти талабалари учун дарслик /Академик С.С. Ғуломовнинг умумий таҳрири остида -Т.: «Шарқ», 2000. 529 б.

8. Хонбобоев А.И., Халилов Н.А. Умумий электротехника ва электроника асослари. Дарслик. – Т.: “Ўзбекистон”, 2000. – 446 б
9. Атабеков Г.И. Теоретические основы электротехники. Линейные электрические цепи: Учебное пособие. 7 – е изд., СПб.: Издательство «Лань», 2009. – 592 с.
10. Каримов А.С. Електротехниканинг назарий асослари: Олий ўқув юртлари талабалари учун ўқув қўлланма. – Тошкент, 2007 й.
11. Eshchanov, B., & Matyakubov, K. (2020). Using of Information and Communication Technologies in the Teaching of the School Course in General Physics. *International Journal of Scientific & Technology Research (IJSTR)*, 9(02), 4119-4124.
12. Eshchanov, B. K., & Arzikulov, Z. K. (2020). Using information technology in the teaching of atomic physics in higher educational institutions. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 9(2), 6218-6222.
13. Eshchanov, B., Gaipov, D., & Egamberganov, I. (2020). Using distance learning in collaboration with social networks in teaching photonics and optoinformatics. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 9(2), 3809-3815.

ИЛМ-ФАННИНГ РИВОЖЛАНИШИДА БУЮК ИПАК ЙЎЛИНИНГ АҲАМИЯТИ

Умид Негматович Ходжамқулов

Чирчиқ давлат педагогика институти Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси

xojamqulov77@mail.ru

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада Буюк Ипак йўлининг тарихи, ижтимоий ва савдо-иқтисодий соҳалардаги аҳамияти, унинг Марказий Осиёда илм-фаннинг ривожланишида тутган ўрни таҳлил қилинган. Марказий Осиё мутафаккирларининг илмий-фалсафий қарашларига хитой, ҳинд ва юнон цивилизациясининг таъсири, халқлар ўртасидаги ҳамкорлик муносабатларида ушбу тарихий йўлнинг аҳамияти бўйича илмий хулосалар баён қилинган. Мақолада Буюк Ипак йўлида жойлашган мамлакатларда халқаро таълим ва фан кластерларини ташкил қилиш таклиф қилинган ва илмий жиҳатдан асосланган.

Калит сўзлар: интеграция, халқаро таълим ва фан кластерлари.

THE ROLE OF THE GREAT SILK ROAD IN THE DEVELOPMENT OF SCIENCE AND TECHNOLOGY

Umid Negmatovich Khodjamkulov

Department of Uzbek Language and Literature

Chirchiq State Pedagogical Institute

u.xodjamqulov@cspi.uz

ABSTRACT

The article analyzes the history of the great silk road, its importance in the social, trade and economic spheres, its role in the development of science in Central Asia. Scientific conclusions about the influence of Chinese, Indian and Greek civilizations on the scientific and philosophical views of Central Asian thinkers, the significance of this historical path in the relations of cooperation between peoples are presented. The article proposes and scientifically substantiates the organization of international clusters of education and science in the countries located on the great Silk road.

Keywords: integration, international educational and scientific clusters.

КИРИШ

Қадимги савдо йўллари.

Кишилиқ жамиятининг пайдо бўлиши билан халқлар ўртасида турли алоқаларни йўлга қўйишга эҳтиёж сезилди. Дастлаб одамлар ўртасида пайдо бўлган алоқалар аста-секин уруғлар, қабилалар, элатлар ва ниҳоят мамлакатлар ўртасида маданий-иқтисодий алоқаларга айланди. Бу эса алоқа йўлларининг вужудга келишига сабаб бўлган. Қадимги дунё мамлакатларининг, хусусан, Осиё ва Европа қитъасида жойлашган мамлакатларнинг ривожланишида катта аҳамиятга эга бўлган алоқа йўллари бир қанча бўлган. Бундай йўллар савдотик ишлари орқали нафақат мамлакатларнинг иқтисодий ривожланишига, балки илм-фан, санъат, этнография каби маданият омилларининг ҳам ривожланиши ва синтезлашувига хизмат қилган.

Эрамиздан аввалги 3-2 минг йилликларда Қадимги Шарқ ва Ўрта Осиё ҳудудларини ўзаро боғловчи ана шундай йўлларнинг дастлабкиси “Ложувард йўл” деб номланган. Ушбу йўлнинг бир тармоғи Европани, иккинчи тармоғи Осиё мамлакатларини боғлаб турган. Катта аҳамиятга эга бўлган қадимий йўллардан яна бири Эрон сулолаларидан бири бўлган аҳмонийлар билан боғланади. Ушбу йўлнинг бир тармоғи эрамиздан аввалги VI-IV асрларда кичик Осиё, шунингдек, Ўрта Ер денгизи бўйидаги Эфес, Сарди шаҳарларини Эроннинг Суза шаҳри билан боғлаган бўлса, яна бир тармоғи Эрон, Марказий Осиё, жанубий Қозоғистон ҳудудларидан ўтиб Олтойгача борган. Тарихий манбаларда бу йўл «Шоҳ йўли» деб аталади. Энг қадимги савдо йўлларининг учинчиси ва энг каттаси “Буюк Ипак йўли” деб номланади ва 12 минг км. масофага чўзилган. Ўз даврида жуда катта ижтимоий, иқтисодий ва ҳарбий аҳамиятга эга бўлган Буюк Ипак йўлининг дастлабки тармоғи эрамиздан олдинги II-I асрларда Хитойнинг Сиань шаҳридан бошланиб, Шарқий Туркистон, Ўрта Осиё, Эрон, Месопотамия орқали Ўрта Ер денгизигача чўзилган. Хитойнинг Аноси шаҳрига келиб, Ипак йўли бир неча тармоқларга бўлиниб кетган. Хусусан, бир тармоқ Аноси-Хами-Қошғар орқали Қўқонга, ундан эса Тошкентга ўтган. Бу ердан Жиззах ва Самарқанд орқали Бухорога келган йўл Урганч орқали Гурьевга, у ердан Оқсарой орқали Қора денгиз бўйларига чиққан. Яна бир тармоқ эса Дунхуан орқали Хўтанга, ундан Лохурга ўтиб кетган. Ундан ташқари Бухорога келиб, бу тармоқ иккига бўлинган. Жанубий йўналиш Бухоро-Қарши-Термиз орқали Нишопурга ўтган ва Ҳирот орқали Ҳиндистонга ўтиб кетган. Нишопурдаги тармоқлардан бири Техрон-Қазвин-Ҳамадон-Боғдод-Палмира йўналиши бўйлаб Ўрта Ер денгизи бўйидаги Тир шаҳригача чўзилган. Умуман олганда ипак йўлининг жанубий тармоғи

Ўзган орқали Ўшга ўтиб, Қува-Марғилон-Қўқон орқали Хўжанд, Самарқанд, Бухорога ўтган. Шимолий йўналиши эса, Хазар хоқонлиги ва Булғор давлати орқали Киев Руси ва Европа мамлакатларига бориб, бу тармоқ VI асрдан бошлаб ривожлана бошлаган. Ипак йўлининг асосий карвон йўлларида ташқари ички савдо йўллари ҳам мавжуд эди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Буюк Ипак йўли, унинг тарихи ва ривожланиши бутун дунё олимлари томонидан ўрганиб келинмоқда. Олиб борилган тадқиқотларда инсоният тамаддуни тарихида жуда катта аҳамиятга эга бўлган ушбу йўлнинг савдо-иқтисодий, ижтимоий-сиёсий, ҳарбий соҳалардаги аҳамияти, унинг халқлар ўртасидаги ўзаро дўстона муносабатларни шакллантиришдаги роли очиқ берилган. Ушбу омиллар Буюк Ипак йўлининг бевосита мақсад-муддаосидан келиб чиқади. Бу борада хорижий олимлар: Хансен Валери, Коуп Роберт, А.А.Иерусалимская, Харрис Жонатан, Фрай Ричард Нельсон, А.Д.Михайловлар; маҳаллий олимлар: Э.В.Ртвеладзе, Р.Мирзаев, А.Хўжаев, А.О.Ҳасанов, Р.Кенжаев, Ф.Бутаев каби олимларнинг илмий тадқиқотларини алоҳида эътироф этиш мумкин. Бироқ, Буюк Ипак йўлининг илмий-маърифий аҳамияти, Осиё ва Европа мамлакатларида илм-фаннинг ривожланишида ушбу омилнинг етарли даражада ўрганилмаганлиги мазкур тадқиқотимиз мавзусини белгилаб берди.

Тадқиқот ишида таҳлилий-статистик, қиёсий-таққослаш, ретроспектив таҳлил, кузатиш, таҳлил ва тавсиф каби методлардан фойдаланилди.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

А) Буюк Ипак йўлининг ижтимоий ва савдо-иқтисодий соҳалардаги аҳамияти.

Осиё, хусусан, Ўрта Осиё мамлакатларининг ривожланиши, бошқа ҳудудлар билан турли соҳалардаги алоқаларининг ривожланиши Буюк Ипак йўли билан бевосита боғлиқ. Хусусан, эрамиздан аввалги 2 асрдан бошлаб Хитой билан Ўрта Осиё мамлакатларининг тарихий-маданий соҳалардаги алоқалари ривожланиб борди. Ушбу йўл орқали моварауннахрга сердаромад ҳисобланган ипакчилик соҳаси кириб келди. Карвон йўли ривожланиб борган сари савдо-сотиқ ва маданий алоқалар замирида илм-фан ҳам ривожланиб борди.

Эрамизнинг бошларида қадимги дунёнинг ривожланган давлатлари асосан тўртта эди: Рим, Парфия, Хитой ва Кушон давлатлари эди. Ғарбда Британ оролларида шарқда Тинч океани соҳилларигача чўзилган бу забардаст салтанатлар инсоният тарихида биринчи бўлиб «Буюк Ипак йўли» деб

номланувчи йўл билан боғландилар. Ушбу йўл мазкур давлатларнинг ривожланишини янада жадаллаштирди. Подшоҳлар ўртасида стратегик аҳамиятга эга битимларнинг тузилиши замонавий стратегик шериклик алоқаларининг бошланиши эди. Савдо-сотиқнинг мисли кўрилмаган даражада ривожланиб бориши натижасида давлатларнинг иқтисодий қудрати ҳам орта борди. Шу билан бирга Шарқ билан Ғарб маданиятининг ўзаро синтезлашув жараёни ҳам юз берди.

Ўрта Осиёдаги мамлакатлар ушбу савдо йўлининг марказида жойлашганлиги сабабли савдогарлар бу ҳудуддаги Хоразм, Самарқанд, Бухоро ва Термиз каби шаҳарларда ҳам савдо ишларининг ривожланишига ҳисса қўшди. Ҳозирги Ўзбекистон ҳудуди бу йўлнинг энг асосий манзилларидан бўлгани сабабли бу ерга турли мамлакатлардан савдогарлар, ҳунармандлар, меъморлар ва олимлар ҳам ташриф буюрганлар. Шу тариқа бу шаҳарларда савдо-сотиқ ишлари билан бирга илм-фан ҳам жадаллик билан ривожлана бошлади.

Осиё ва Европа халқлари маданияти, тили ва урф одатларининг кенг ёйилишида Буюк Ипак йўлининг роли катта бўлган. Маданиятлараро мулоқот жараёни кишилар дунёқарашининг кенгайишига, мамлакатларнинг ички ва ташқи сиёсатида ижобий ислохотларнинг амалга оширилишига, давлатлар ўртасидаги муносабатларда дипломатиянинг ривожланишига хизмат қилди.

Б) Буюк Ипак йўли даврида Марказий Осиёда илм-фаннинг ривожланиши.

Марказий Осиё халқларининг тарихи жуда узоқ ўтмишга бориб тақалади. Аммо ўлкада илм-фаннинг ривожланиши эрамиздан аввалги VI-V асрларда шаклланган Зардуштийлик таълимоти билан боғланади. Ўша даврда кенг тарқалган Зардуштийлик фақат соф дингина бўлиб қолмасдан, ўз даври маданияти ва маърифатининг энг муҳим йўналишини белгиловчи таълимот ҳам эди. Бу таълимот ўша даврдаги халқларнинг маданияти, маънавияти, урф-одати, ахлоқи каби масалаларни ўзида акс эттирган ва уларга таъсир кўрсатган.

Эрамизгача бўлган 1 минг йиллик ва эрамизнинг I-II асрларида Мони асослаган манихейлик ҳаракати ва таълимоти вужудга келди. Ушбу таълимот ҳам Марказий осийёда илм-фан ривожланишининг дастлабки босқичлари сифатида қаралади. Бу таълимот ўша пайтлардаги ҳукмрон руҳоний зодагонлар таълимотидан фарқли равишда муҳим бўлган маънавий қадриятлар: адолат, эркинлик, меҳнатга интилиш каби фазилатларни тарғиб қилган.

5-6 асрларга келиб ҳукмрон руҳонийларга, зардуштийликка қарши қаратилган маздакизм таълимоти пайдо бўлди. Бу таълимот деҳқонларни,

уларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш билан бирга жамиятда тенглик ва адолат ўрнатишни назарда тутди.

Ўз даврида катта аҳамиятга эга бўлган ушбу таълимотларда Хитой цивилизациясининг асослари сифатида қараладиган 5 та мумтоз асар: “Шуцзин”, “Шицзин”, “Ицзин”, “Юэцзин”, “Лицзи”нинг ва Конфуций таълимотининг таъсири муайян даражада акс этган. Бу ўзаро таъсирда, албатта, Буюк Ипак йўлининг аҳамияти катта бўлган.

Марказий Осиёда илм-фаннинг жадал ривожланиши IX-XII асрларга тўғри келади. Бу давр фанда илк уйғониш – биринчи ренессанс даври дейилади. Дарҳақиқат, айти шу даврга келиб ал-Хоразмий, Фарғоний, ал-Бухорий, Термизий, Абу Наср Форобий, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Исмоил Журжоний, Марғиноний, Аз-Замахшарий, Аҳмад Яссавий, Маҳмуд Кошғарий, Юсу Хос Ҳожиб каби буюк мутафаккирлар етишиб чикди ва дунё илм-фани ривожига улкан ҳисса қўшди. Милoddан аввалги VI-IV асрларда Хитой, Ҳиндистон ва Юнонистонда кузатилган илм-фандаги “буюк сакраш” илк уйғониш даврига келиб Фарбий ва Марказий Осиёга кўчди. Араб халифалиги даврида Боғдод, Сомонийлар, Хоразмшоҳлар, Ғазнавийлар, Қорахонийлар ҳукмронлиги даврида эса Самарқанд, Бухоро, Марв, Кўҳна Урганч, Хива каби шаҳарлар илм-фан ва маданият марказларига айланди. Марказий Осиёда илм-фан, маданият ривожига Хоразмдаги шох Маъмун бошчилигидаги илмий жамоа муҳим роль ўйнади.

IX-XII асрларда Моварауннахр (икки дарё оралиғи) бутун мусулмон оламида илм-маърифат энг ривож топган ўлка сифатида танилди. Бу ҳудудда маҳаллий анъаналар билан биргаликда араб, форс, қисман ҳинд, хитой ва юнон илмий-маданий анъаналарининг қоришуви кузатилди. Ислomий, фалсафий ва табиий илмлар: астрономия, математика, тиббиёт, кимё, жуғрофия, минерология, доришунослик каби фанлар ривож топди. Биринчи ренессанс даври мутафаккирларининг ўзига хос жиҳати, улар қомусий билим соҳиблари эканлиги билан изоҳланади. Чунки бу даврда фанлар бир-биридан ажралмаган ҳолда узвий алоқадорлик ва яхлитликда ўрганилган. Масалан, Абу Райҳон Беруний астрономия, астрология, математика, геодезия, геология, минерология, география, арифметика, тиббиёт, фармакология, тарих, филология каби фан соҳаларига тегишли 160 дан ортиқ асрлар яратган. Шунингдек, санскрит тилидан араб тилига ва араб тилидан санскрит тилига таржималар қилди, бадиий ижод билан шуғулланиб шеърлар ёзган. Ҳиндистонга сафари натижасида “Ҳиндистон” номли йирик асар ёзди. Академик В.Р.Розен бу асар ҳақида “Шарқ

ва Ғарбнинг қадимги ва ўрта асрдаги бутун илмий адабиёти орасида бунга тенг келадиган асар йўқ” деган фикрни билдиради.

Буюк Ипак йўли орқали халқларнинг маданий ва маърифий алоқалари натижасида юнон, ҳинд ва хитой фалсафаси Марказий Осиё мутафаккирлари томонидан ўрганила бошланди. Беруний, Форобий каби олимлар юнон, араб, ҳинд илми ва уларнинг вакиллари Аристотель, Платон, Птолемей, Евклид, Баттоний, Розий, Абу Таммам, ибн Кайсум кабиларнинг асарларига шарҳлар ёзди.

XI асрлардан бошлаб Марказий Осиёда диний, илмий ва фалсафий таълим сифатида тасаввуф кенг тарқала бошлади. Юсуф Ҳамадоний, Аҳмад Яссавий, Абдуҳолик Ғиждувоний, Нақшбандий, Нажмиддин Кубро кабилар тасаввуф илмини чуқур ўрганишлари натижасида “Яссавия”, “Ҳожагон”, “Нақшбандия”, “Кубровия” каби тасаввуфнинг янги тариқатларига асос солдилар.

Марказий Осиёда иккинчи Уйғониш даври XIV-XV асрларда юз берди. Бу Амир Темури ва темурийларнинг илм-фан ривожига алоҳида эътибор беришлари натижасида содир бўлди. Бу давр фанда иккинчи ренессанс даври деб ном олди. Бу даврда Мирзо Улуғбек, Мансур Коший, Мирам Чалабий, Абдуали Биржандий, Али Қушчи, Ғиёсиддин Жамшид каби олимлар, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий, Лутфий, Қосимий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур каби шоирлар, Камолиддин Беҳзод каби мусаввирлар етишиб чиқди. Амир Темури мамлакатнинг иқтисодий қудратини оширишга, бунёдкорлик ишларига алоҳида эътибор берди. Ҳиндистон, хитой, рус ва араб мамлакатлари билан ипак йўли орқали савдо алоқаларининг қайтадан ўрнатилиши Темури давлатининг иқтисодий қудратини оширишга хизмат қилди. Амир Темури савдонинг ривожига, қарвон йўлларини яхшилаш, уларнинг хавфсизлигини таъминлаш, четдан келтирилган молларга солинадиган солиқларни тартибга солиш, савдогарларга имконият яратиш ишларига катта эътибор берди. Илм ва санъат аҳлини ўз қаноти остига олди. Рус олими А.Ю.Якубовский Темурининг бу қанотида ишлари ҳақида шундай ёзган: “У яхши ҳисоб-қитоблик хўжайин эди. У Моварауннаҳрга нафақат турли туман бойликлари, балки ҳунарманд, мусаввир, меъмор ва олимларни ҳам олиб келди. Тўғри, Моварауннаҳрнинг ўзи мутахассис ва олимларга бой эди. Лекин фан ва маданият арбоблари, ҳунармандлар қанча кўп бўлса, ҳунармандчилик, маданият ва илм-фан шунча тез ривожланади”.

Умуман, Марказий Осиё мутафаккирлари томонидан яратилган диний ва дунёвий илмларнинг бутун мусулмон олами ва Европага тарқалишида ўша пайтда ижтимоий-иқтисодий аҳамиятга эга бўлган Буюк Ипак йўлининг ўрни катта бўлган. Бу йўлда мунтазам ҳаракатда бўлган савдо қарвонлари қитоб

савдосини йўлга қўйиш орқали яратилган илмий асарларнинг тарқалиш географиясини кенгайтишига ҳисса қўшган. Бу эса халқ ўртасида маданият, маърифат ва илмий соҳаларда ўзаро тажриба ва фикр алмашиш имкониятини юзага келтириш билан бирга илм-фаннинг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

МУҲОКАМА

А) Буюк Ипак йўли ва ҳозирги замон.

Бундан 2100 йил олдин пайдо бўлган ва Шарқ ва Ғарбни боғлаб турган Буюк Ипак йўли ханузгача ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Аксинча, дунё ҳамжамиятида кейинги ўн йилликларда бу йўлнинг тарихий, ижтимоий-иқтисодий, маданий ва илм-фан борасидаги аҳамиятини янада ошириш, қадимий бу йўл бўйлаб иқтисодий коридор ташкил этиш таклиф қилинмоқда. Энг аҳамиятлиси, бу стратегик аҳамиятга эга бўлган лойиҳаларда Ўзбекистон муҳим ўрин тутди. Чунки, мамлакатимизнинг Самарқанд, Бухоро, Хива, Фарғона, Термиз каби тарихий шаҳарлари унинг қоқ марказида жойлашган. 2014 йилда Пекин шаҳрида Буюк Ипак йўли бўйлаб иқтисодий коридор ташкил қилишга бағишланган халқаро форумда 11 мамлакат — Ўзбекистон, Хитой, Россия, Туркменистон, Қозоғистон, Ҳиндистон, Покистон, Эрон, Туркия, Қирғизистон, Тожикистон давлатларининг 47 та оммавий ахборот воситаси ходимлари, шунингдек, ХХРнинг бир қатор вазирликлари, идоралари ва дипломатик миссиялар вакиллари иштирок этди. Форум муносабати билан Хитой матбуотида эълон қилинган мақолаларда Буюк Ипак йўли ривожига Ўзбекистоннинг тутган ўрни мавзуга ҳам алоҳида урғу берилди. Чунончи, қарийб 3 миллион нусхада нашр этилувчи ҳамда 300 миллион нафардан зиёд интернет муштарийларига эга “Жэньминь жибао” газетаси саҳифаларида қадимий Самарқанд шаҳри Буюк Ипак йўлининг индустриал ва инновацион маркази сифатида қайд этилган. Мамлакатимиз пойтахти Тошкент шаҳри эса транспорт-коммуникация, ишлаб чиқариш ва илм-фан соҳаларидаги юксак салоҳиятига кўра мазкур тармоқнинг юраги, дея эътироф этилади.

Буюк Ипак йўли нафақат савдо йўли, айти пайтда халқлар ўртасида маданий-маърифий, фан ва техника, туризм соҳаларидаги ҳамкорликни янада ривожлантиришда ҳам устувор аҳамиятга эга. Таъкидлаш жоизки, 2013 йил 15 май куни Шанхай шаҳрида Хитойда биринчи марта Шанхай университети хузуридаги ШХТ Жамоат дипломатияси илмий тадқиқот институти негизида Ўзбекистон тадқиқотлари ва таълим алмашувлари маркази очилди. Тошкент ва Шанхай, Самарқанд ва Сиан, Навоий ва Чжучжоу шаҳарлари, Тошкент вилояти ва Хунан вилояти, Самарқанд вилояти ва Шаньси вилояти ўртасида биродарлик

алоқалари ўрнатилган. Шаньси провинцияси вице-губернатори Цзян Цзелиннинг таъкидлашича, ҳудудда транспорт, савдо ва логистика инфратузилмаси ривожли ҳал қилувчи йўналиши Марказий Осиё мамлакатлари, хусусан, Ўзбекистон билан бевосита боғлиқ. Бунга анжуман иштирокчилари форум якунлари бўйича Хитойнинг ана шу шаҳарлари бўйлаб ташкил этиладиган медиа-тур давомида бевосита гувоҳ бўладилар.

Дарҳақиқат, бугунги кунда Буюк Ипак йўлининг мақсад-моҳиятини илм-фанни ривожлантириш йўналишига буриш, халқлар ўртасида илмий алоқаларни ривожлантиришга эътибор қаратиш бу қадимий савдо йўлининг замонавий талабларини қондиришга хизмат қилади. Бу борада дастлабки қадамлар қўйилган. Буюк Ипак йўли бўйлаб жойлашган Осиё ва Европа мамлакатлари олий таълим муассасаларининг кўпчилиги ҳамкорлик меморандумларига эга.

Б)Халқаро таълим ва фан кластерлари.

Осиё ва Европа мамлакатларининг ҳар бири фаннинг муайян соҳаси бўйича дунёда етакчилик қилади. Бу эса соҳаларда етакчилик қилаётган мамлакатлар негизида халқаро таълим кластерларини ташкил қилишни тақозо қилмоқда. Инновацияларни ривожлантириш, таълимнинг рақобатбардошлигини оширишнинг самарали ташкилий шакли – бу кластерлардир. Халқаро амалиётда кластер ташаббусларининг тарқалиши ва кластер ривожланиши соҳасидаги миллий сиёсатларнинг шаклланиши 2000 йилнинг ўрталаридан бошланиб, 2010 йилдан кенг тарқалди. Бу борада АҚШ, Дания, Норвегия, Финляндия, Швеция, Хитой, Россия, Ҳиндистон, Беларуссия, Қозоғистон каби мамлакатларда таълим, фан ва ишлаб чиқаришни кластерлаштириш жараёни фаол давом эттирилмоқда, ихтисослаштирилган ахборот-таҳлил инфратузилмалари яратилмоқда.

Ғарб мамлакатларида таълим ва фан кластерларини йўлга қўйиш ва тадқиқ қилиш анча олдин бошланган. Ўрганилган адабиётлар шуни кўрсатмоқдаки, МДХ мамлакатларида назарий тадқиқотлар амалий ишларга қараганда илгарилаб кетган, аммо Европа мамлакатларида эса бу борадаги амалий ишлар назарий тадқиқотларга қараганда устун мавқега эга. Хусусан, Россия амалиётида кластер сиёсати асосан уларни шакллантириш ва ривожлантириш тамойилига асосан олиб борилмоқда. Муаммо бўйича хорижий тажрибани тизимли таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, сўнгги 20-30 йилда Европа ва АҚШда кластер усулида университетларнинг ташкилий бирлашув жараёни кузатилмоқда. Бу бирлашув натижасида маъмурий харажатларни қисқартириш ва халқаро рейтингларда миллий таълим тизимининг кўрсаткичларини яхшилашни таъминлайдиган янги субъектлар шакллантирилмоқда.

Географик таркибий қисмнинг мавжудлиги бўйича таълим ва фан кластерлари тадқиқотчилар томонидан қуйидагича тасниф қилинган:

худудий кластерлар – муайян ҳудуддаги таълим, фан субъектлари ўртасидаги алоқага асосланувчи;

ҳудудлараро кластерлар – бир нечта ҳудуддаги таълим, фан субъектлари ўртасидаги алоқага асосланувчи;

ҳалқаро кластерлар – маҳаллий ва хорижий таълим, фан субъектлари ўртасидаги алоқага асосланувчи турларга бўлиш.

Таълим ва фан кластерлари бўйича дунё тажрибаси шуни кўрсатмоқдаки, ҳудудий ва ҳудудлараро кластерлар фаолияти анча самарали йўлга қўйилгани ҳолда ҳалқаро кластерларни ташкил қилиш бўйича ишлар анча суст олиб борилмоқда. Ҳалқаро таълим ва фан кластерларини ташкил қилиш мамлакатлар ўртасида илм-фан интеграциясининг кучайишига, таълим ва фан субъектларининг рақобатбардошлигининг ошишига хизмат қилади.

Ўрганишларимиз натижасига кўра ҳалқаро таълим ва фан кластерларини ташкил қилишда соҳалар бўйича қуйидаги мамлакатлар доминантлик қилиши мумкин:

- Германия: техник соҳалар бўйича;
- АҚШ: иқтисодиёт соҳаси бўйича;
- Буюк Британия: тиббиёт бўйича;
- Россия: оғир саноат соҳаси бўйича;
- Хитой: оғир ва енгил саноат бўйича;
- Ҳиндистон: ахборот технологиялари ва тиббиёт бўйича;
- Франция: таълим соҳаси бўйича;
- Беларуссия ва Ўзбекистон: педагогика соҳаси бўйича.

Таълим кластерларини ташкил қилиш бўйича хориж тажрибаларни амалиётига жорий этиш қуйидаги йўналишларда амалга оширилиши мақсадга мувофиқ:

1. Таълим тизимини тартибга солувчи амалдаги меъёрий ҳужжатларга таълимни кластерлаштириш мазмуни билан боғлиқ тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш (Россия ва Беларуссия тажрибаси).

2. Узлуксиз таълим тизими ва илмий тадқиқот субъектларини ягона ташкилий тузилмада бирлаштириш (Россия тажрибаси).

3. Фаолият йўналиши ўзаро яқин олий таълим муассасаларини бирлаштирувчи тузилмалар ташкил қилиш (АҚШ, Германия, Франция тажрибаси).

4. Йирик ишлаб чиқариш корхоналарида илмий-тадқиқот марказларини ташкил қилиш (Хитой тажрибаси).

Мазкур йўналишлар мамлакатларда таълим ва фан соҳаларида кластерлаштириш билан боғлиқ меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг яратилиши, куч ва салоҳиятни бирлаштириш, ўзаро назорат муҳитини шакллантириш, таълим, фан ва ишлаб чиқариш муносабатларини интеграциялаш билан боғлиқ бир қатор ижобий натижаларга олиб келади.

Умуман, таълим кластерлари, биринчи навбатда, инновацион таълим учун характерли эканлиги ва инновацион таълимни ташкил этиш шаклларида бири эканлигини таъкидлаш лозим. Ҳамкорликнинг кластер шакли умумий инновацион маҳсулотни яратишга ва зарур касбий компетенцияларга эга бўлган юқори малакали мутахассисларни тайёрлашга олиб келади.

ХУЛОСА

Буюк Ипак йўлидаги давлатларда қарийб 3 миллиард аҳоли яшашини инобатга олсак, минтақа мамлакатларининг турли соҳалар бўйича ўзаро ҳамкорлигини янада кучайтириш, халқаро транспорт коридорини йўлга қўйиш, қадимий ушбу йўлнинг мақсад-муддаосини бугунги кун талаб ва эҳтиёжларидан келиб чиқиб қайта белгилаш бугунги куннинг энг долзарб мавзусидир. Бундай глобал майдон кўлами ва иқтисодий салоҳиятининг баҳоси нақадар бебаҳо эканлигини унутмаслигимиз лозим. Илм-фан соҳаси бўйича мамлакатлар ўртасидаги ҳамкорликни йўлга қўйиш ишлаб чиқаришни ривожлантириш орқали давлатларнинг иқтисодий салоҳиятининг ошишига хизмат қилади.

REFERENCES

1. Хўжаев, А. (2007). Буюк Ипак йўли, Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”.
2. Хайруллаев М.М. ва б. (1999). Маънавият юлдузлари (Марказий Осиёлик машҳур сиймолар, алломалар, адиблар), Тошкент: А.Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.
3. Муҳамедов Ғ., Ходжамқулов У., Тоштемирова С. (2020). Педагогик таълим инновацион кластери, Тошкент: “Университет”.
4. Иерусалимская А.А. (1972). «Великий Шелковый путь» и Северный Кавказ. Ленинград.
5. Sullivan M. (1996). Art and Artists of Twentieth Century China. Berkeley and Los Angeles: University of California Press Publ.

6. Khodjamkulov, U., Botirova, Sh., Shofkorov, A., & Abdirimova, I. (2020). Bases of Organizing Cooperation between Educational Institutions through Clusters (on the Example of the Education System of Uzbekistan). Journal of Critical Reviews, 7(12), 243-247. <https://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.12.47>
7. Mardonov, Sh., Khodjamkulov, U., Botirova, Sh., & Shermatova, U. (2020). The Need to Educate Young People with the Spirit of Patriotism in the Context of Globalization. Journal of Critical Reviews, 7(12), 166-169. <http://dx.doi.org/10.31838/jcr.07.12.29>
8. Mukhamedov, G. I., Khodjamkulov, U. N., Shofkorov, A. M., & Makhmudov, K. S. (2020). Pedagogical education cluster: content and form. ISJ Theoretical & Applied Science, 01 (81), 252. <https://dx.doi.org/10.15863/TAS.2020Q.01.81.46>
9. Khodjamkulov, U., Makhmudov, K., & Shofkorov, A. (2020). The Issue of Spiritual and Patriotic Education of Young Generation in the Scientific, Political and Literary Heritage of Central Asian Thinkers. International Journal Of Psychosocial Rehabilitation, 24(05), 6694-6701. <https://doi.org/10.37200/IJPR/V24I5/PR2020657>
10. Кенжаев Р., Бутаев Ф. Ўзбекистон – Буюк Ипак йўлининг юраги / Халқ сўзи online? 2014 йил 7 июнь.
11. Буюк Ипак йўли дурдонаси – қадим Балх хазиначиси - BBC, https://www.bbc.com/uzbek/world/2013/10/131020_cy_balkh_fooc
12. Буюк Ипак йўлининг пайдо бўлиши ва ривожланиши. e-tarix.uz. <http://e-tarix.uz/vatan-tarixi/51-2010-03-06-11-59-45.html>

ПЕДАГОГИК ФАНЛАРНИ ЎРГАНИШ ЖАРАЁНИДА ТАЛАБАЛАРНИ МАЪНАВИЙ-ЭСТЕТИК ТАРБИЯЛАШ МАЗМУНИ

Шукурулло Мардонов

Чирчик давлат педагогика институти профессори

Умида Закирова

Жиззах давлат педагогика институти

АННОТАЦИЯ

Мақолада педагогик фанлар, уларнинг замонавийлаштирилган дастурлари имкониятларини бўлажак ўқитувчиларни ўзбек халқи бадиий мероси асосида маънавий-эстетик тарбиялаш жараёнида аниқлаштириш мақсади белгиланган.

Калит сўзлар: маънавийлик, кадриятлар, маънавий-эстетик тарбия, халқ мероси, бадиий мерос.

CONTENT OF SPIRITUAL AND AESTHETIC EDUCATION OF STUDENTS IN THE PROCESS OF STUDY OF PEDAGOGICAL SCIENCES

Shukrullo Mardonov

Professor, Chirchik State Pedagogical Institute

Umida Zakirova

Jizzakh State Pedagogical Institute

ABSTRACT

The article aims to identify the possibilities of pedagogical sciences, their modernized programs in the process of spiritual and aesthetic education of future teachers on the basis of the artistic heritage of the Uzbek people.

Keywords: spirituality, values, spiritual-aesthetic education, folk heritage, artistic heritage.

КИРИШ

Тадқиқотимиз мақсади педагогик фанлар, уларнинг замонавийлаштирилган дастурлари имкониятларини бўлажак ўқитувчиларни ўзбек халқи бадиий мероси асосида маънавий-эстетик тарбиялаш жараёнида аниқлашдан иборатдир. Ушбу мақсадларни амалга ошириш учун тадқиқот қуйидаги

йўналишлар бўйича олиб борилади: педагогик фанлар бўйича амалдаги дастурларни таҳлил қилиш, уларнинг ўзаро боғлиқлик ва йўналтирилганлигини ўрганиш, умумлаштириш; тадқиқот муаммоси контекстида уларни ўзгартириш (тегишли мавзулар ва саволларни киритиш); бўлажак ўқитувчилар томонидан келгуси ўқув фаолиятида фойдаланишлари мумкин бўлган ҳамда талабалар шахсига таъсир этувчи юқори маънавий-эстетик тарбиявий потенциалга эга аждодларимизнинг тарихий-маданий меросидан энг муҳим бадиий қадриятларни ҳисобга олиш; ўзбек халқининг бадиий мероси асосида бўлажак ўқитувчиларини муваффақиятли маънавий-эстетик тарбиялашда педагогик фанлар (уларнинг дастурларини модификациялаш шарти билан) имкониятларини асослашдан иборат.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Педагогик фанлар бўйича қуйидаги дастурлар таҳлил қилинди:

“Педагогика тарихи”

“Педагогика назарияси”

“Педагогик технологиялар”

“Педагогик маҳорат”

Дастурларни ўрганиш ва таҳлил қилишдан мақсад: бўлажак ўқитувчининг маънавий-эстетик тарбиясига таъсир қилувчи саволларни ўрганиш ва аниқлаш; бўлажак ўқитувчиларнинг маънавий-эстетик, касбий-шахсий тарбиясига ижобий таъсир кўрсатувчи маънавий-эстетик тарбия, ўқувчиларнинг маънавий-эстетик тарбиясига эътиборини ошириш орқали педагогик фанлар дастурларини замонавийлаштириш имкониятларини аниқлаш; педагогик фанлар дастурлари мазмунини - маънавий-эстетик мазмундаги миллий ва умуминстоний қадриятлар билан бойитиш.

Педагогик фанлар дастурларининг таркибий қисмларини ўрганиш ва таҳлил қилиш қуйидаги схема бўйича олиб борилади: мақсади, курс мақсади, бўлажак ўқитувчилардан талаб қилинадиган билим, кўникма, малакалар; маърузалар, семинарлар мавзулари; талабалар мустақил ишларининг мазмуни; якуний назорат масалалари; хулосалар; дастурни ўзгартириш имконияти бўйича хулосалар; ўрганилаётган муаммо контекстида дастурларни ўзгартириш бўйича таклифлар (маъруза, семинар, мустақил иш, назорат ва якуний саволларга мақсадли қўшимчалар).

Педагогик фанлар дастурларини модификациялашда ўзаро боғлиқликнинг қуйидаги принциплари ҳисобга олинган: умумий педагогик ва аниқ мақсадларни белгилаш; таркибнинг изчиллиги ва доимийлиги, уларнинг

интеграцияси; бир-бирини тўлдириш ва бойитиш; бўлажак ўқитувчиларни шахсий-касбий, маънавий-эстетик ўқитиш ва тарбиялаш.

“Педагогика тарихи” дастурини синчковлик билан ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида [1] – “Педагогик фанлар бўйича дастурлар: тадқиқот контекстида таркибий қисмларни таҳлил қилиш” бўйича хулосалар чиқарилди: ўқувчиларни тарбиялаш масалалари, шу жумладан тарихий жиҳатдан, қўйилган; таълим миллий тарбияга қаратилган; таълимнинг устувор мазмуни аجدодларимизнинг маънавий меросини илгари суради (Республика Президенти Ш.М.Мирзиёев асарлари ва нутқларида тегишли қоидалар нуқтаи назаридан); таълимда ёзма ёдгорликларидан фойдаланиш-нинг аҳамияти ва зарурияти, халқ педагогикаси - халқ оғзаки ижоди, Уйғониш даври Шарқ фалсафаси ва устозларининг, буюк мутафаккирлар тарбияси, ушбу даврнинг адабий-бадий мероси тўғрисидаги педагогик ғоялари таъкидланган.

Бироқ, маънавий-эстетик тарбия, шу жумладан халқнинг потенциал эстетик-бадий мероси, педагогик тарихнависликда акс этмаган. Ушбу камчиликларни бартараф этиш мақсадида қуйидаги маъруза мавзулари таклиф этилади: “Ёш авлод тарбиясида аجدодларимизнинг маънавий-эстетик мероси”, “Ёзма ёдгорликларнинг маънавий-эстетик салоҳияти”, “Ўзбек халқ оғзаки ижодининг маънавий эстетикаси”, “Уйғониш давридаги Шарқ буюк мутафаккирлари маънавий-эстетик тарбия тўғрисида”, “Адабиётнинг маънавий-эстетик салоҳияти”, “Шарқ Уйғониш даври адабий меросининг маънавий-эстетик салоҳияти”.

Семинар мавзуларига қуйидагилар киритилди: “Ш.М.Мирзиёев маънавият, ёшларнинг маънавий тарбияси тўғрисида”, “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури” замонавий авлод шахсини маънавий тарбиялаш тўғрисида”, “Аждодларимизнинг бадий мероси тарихнавислиги, унинг маънавий-эстетик салоҳияти”, “Бадий мероснинг абадий кадриятлари намуналари - ўзбек халқининг эстетик-маънавий мазмуни”.

Якуний-назорат саволларга қуйидагилар киради: таълимнинг ҳозирги босқичида талабаларни маънавий-эстетик тарбиялашнинг долзарблиги, миллий-бадий мероснинг юксак маънавий-эстетик салоҳиятга эга замонавий авлодни миллий-бадий кадриятлар асосида маънавий-эстетик тарбиялаш-нинг устуворлиги.

“Педагогика назарияси” дастурини атрофлича ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида [1] – “Педагогик фанлар бўйича дастурлар: тадқиқот муаммоси контекстида таҳлил қилиш” - хулосалар чиқарилди: талабалар таълим асосларини ўрганадилар: таълим, эстетик тарбия жараёнининг мақсади,

вазифалари, мазмуни ва моҳияти; кўриб чиқиш: Ш.М.Мирзиёев асарлари, Кадрлар тайёрлаш миллий дастуридаги таълим муаммолари; Ўқувчининг шахси - таълим объекти ва субъекти сифатида; Дарсинг тарбиявий салоҳияти; Мураббийнинг тарбиявий ишлари; Таълим усуллари; “Шахсни ривожлантириш, тарбиялаш ва ижтимоийлаштириш”, “Тарбиянинг мақсад ва вазифалари”, “Тарбия жараёнининг моҳияти ва мазмуни”, “Таълим тамойиллари”, “Таълимнинг умумий усуллари”, “Эстетик тарбия” мавзулари бўйича мустақил иш олиб борилади; коллоквиумга тайёргарлик кўриш, шу жумладан: “Талабаларнинг ривожланиши ва таълимнинг ўзаро алоқаси”, “Таълим мақсадлари. Таълим мақсадларининг хилма-хиллиги”, “Баркамол ривожланган, ўз-ўзини англайдиган эркин шахсни шакллантириш замонавий демократик жамиятда таълимнинг мақсади”, “Шарқ мутафаккирлари (Фаробий, Беруний, ибн Сино, А.Навоий, А.Авлони) шахсни баркамол ривожлантиришда таълимнинг мақсади”, “Таълимнинг вазифалари ва мазмуни”, “Таълимнинг хорижий концепцияларининг асосий ғоялари”.

Талабалар ёзма ишларни бажарадилар: “Тарбия жараёнининг мазмуни ва моҳияти”, “Тарбиялаш усуллари тушунчаси”, “Онгни шакллантириш усуллари”, “Эстетик тарбия”. Якуний назорат муайян таълим хусусиятига эга бўлган саволларни ўз ичига олади: “Ўқувчилар ривожланиши ва таълимнинг ўзаро боғлиқлиги”, “Ўқув мақсадлари. Таълим мақсадларининг хилма-хиллиги”, “Баркамол ривожланган шахсни шакллантириш”, “Шарқ мутафаккирлари шахсни баркамол ривожлантиришда таълимнинг мақсади”, “Хорижий тарбия концепцияларининг асосий ғоялари, вазифалари”, “Тарбия жараёнининг моҳияти ва мазмуни”, “Таълим усуллари тушунчаси”, “Онгни шакллантириш усуллари”, “Тафаккур, илмий дунёқараш ва миллий мафқуруни шакллантириш ўқув жараёнининг энг муҳим мақсади”, “Эстетик тарбия”.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Юқорида айтилганлардан хулоса келиб чиқадики: талабалар методологик, назарий ва педагогик, амалий, касбий йўналтирилганлик даражасида билим асосларини эгаллайдилар. Бироқ, талабалар маънавий-эстетик тарбиянинг педагогик асослари тўғрисида билимга эга эмаслар.

“Педагогика назарияси” курсини модификациялаш бўйича таклифлар: бўлажак ўқитувчиларни зарурий атамалар, замонавий педагогик фанлар асосларини миллий маданий-бадий қадриятлар асосида билишларини таъминлаш; ўқувчиларни Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш доирасида маънавий-эстетик тарбиялаш бўйича зарур билим ва кўникмалар

билан таъминлаш; бўлажак ўқитувчиларнинг етарлича педагогик тафаккурлари учун асос яратиш; бўлажак ўқитувчиларни маънавий-эстетик тарбиялаш амалиёти билан таништириш:

замонавий педагогик технологиялар билан;

энг самарали шакл, усул ва воситалар билан;

халқ педагогикаси, Шарқ мутафаккирларининг педагогик мероси билан;

ўзбек халқининг тарихий-маданий (бадий), юқори эстетик салоҳияти ва бадий аҳамияти (айниқса дарсдан ташқари машғулотларда талабалар билан маънавий-эстетик тарбиявий ишларда) мероси билан.

Қуйидаги маърузалар мавзулари таклиф этилади: “Замонавий ўқитувчининг маънавий-эстетик қиёфаси”, “Талабаларни маънавий-эстетик тарбияси: глоссарий, мақсад, вазифалар, мезонлар; эстетик тарбиянинг муҳим таркибий қисми”, “Талабаларни бадий мерос (маънавий-эстетик тарбия) ҳақида маънавий-эстетик тарбияси”, “Миллий ва бадий қадриятлар тўғрисида ўқувчиларни маънавий-эстетик тарбиялашнинг тамойиллари, омиллари ва шартлари”, “Маънавиятнинг мазмуни, шакллари, усуллари ва воситалари - ўқувчиларни миллий бадий мерос бўйича эстетик тарбияси”, “Мактаб ўқувчиларида маънавий-эстетик онғни “эстетик бой дунёқараш асоси”да шакллантириш”.

Семинар дарслари мавзулари: “Ўқитувчига қўйиладиган талаблар (ўқувчиларни маънавий-эстетик тарбиялаш)”, “Бўлажак ўқитувчини маънавий-эстетик тарбиялаш ва ўзини ўзи такомиллаштириш”, “Талабаларни миллий ва бадий қадриятлар асосида маънавий-эстетик тарбиялаш жараёни”.

Талабаларнинг мустақил ишилари маъруза ва семинар мавзуларини қамраб олади.

Якуний назорат саволларига қуйидагилар киритилади: Маънавий таълим бўйича давлат таълим сиёсатининг асосий қоидалари. Маънавий-эстетик тарбиянинг моҳияти. Маънавий-эстетик тарбиянинг педагогик асослари. Талабалар маънавий-эстетик тарбиянинг қайси миллий ва бадий қадриятларни ёдда тутиш керак? Ўқувчиларининг (ўзбек халқининг) бадий мероси асосида маънавий-эстетик тарбиялашнинг асосий босқичлари.

“Педагогик технологиялар” дастурини синчковлик билан ўрганиш ва таҳлил қилиш натижасида [1] “Педагогик фанлар бўйича дастурлар: тадқиқот муаммолари контекстида таҳлил қилиш” - хулосалар чиқарилди:

Бўлажак ўқитувчилар замонавий педагогик технологияларнинг асослари билан қурулганиб, зарур кўникма ва малакаларни эгаллайдилар ва ўзларининг тегишли билим даражаларини оширадилар. Улар ўқув жараёни технологияси,

шу жумладан шахсга йўналтирилган таълим ҳақидаги замонавий ғояларни ўзлаштириадилар. Талабалар дарсларни моделлаштириш ва режалаштириш, синфдан ташқари машғулотлар, турли воситалар ва усулларни танлашга ижодий ёндашишни ўрганадилар. Таълим олувчилар ўқув жараёнини моделлаштириадилар. Улар ўзини ўзи ўқитишни режалаштириадилар.

Маъруза мавзуларига педагогик технологияларнинг методологияси, илмий, назарий ва амалий асослари ёритилган мавзулар киритилади. Семинар мавзусида шахсга йўналтирилган таълим ва турли хил педагогик технологиялар конкретлаштирилади.

Талабаларнинг мустақил ишларининг таркиби маъруза ва семинар мавзуларини ўз ичига олади. Назорат ва якуний саволларида тарбия мавзуси (“тарбия концепцияси”), шунингдек ривожлантирувчи таълим мазмунининг шахс ривожига гуманитар фанларни ўқитиш технологиясининг роли ўрганиб чиқилади.

Демак, бўлажак ўқитувчилар педагогик технологияларнинг методологияси ва асосларини синчковлик билан ўрганадилар, улардан келажакдаги ўқув амалиётида фойдаланишга тайёрланадилар. Бироқ, бўлажак ўқитувчиларнинг маънавий-эстетик тарбияси бўйича ўзига хос фан технологиялари ўзлаштирилмай қолади, шу билан ўқувчилар шахси - бўлажак ўқитувчиларнинг маънавий-эстетик соҳасига таъсир этувчи маънавий-маърифий омилини заифлаштиради.

“Педагогик технологиялар” дастурини модификациялаш бўйича таклифлар: бўлажак ўқитувчиларни маънавий-эстетик тарбиялаш жараёнини миллий-бадий кадриятларга мослаштирадиган педагогик технологиялар бўйича билимлар билан қуроллантириш; уларни ижодий ва услубий, педагогик ва технологик жиҳатдан баркамол, инновацион тарзда тарбиялаш, аждодларимизнинг бой тарихий-маданий меросидан фойдаланган ҳолда ушбу жараённи шахсга йўналтирилган ҳолда амалга ошириш; бўлажак ўқитувчиларни техник ва коммуникатив воситаларни технологик жиҳатдан фаоллаштириш ва шу билан бирга уларнинг маънавий-эстетик даражасини ошириш; бўлажак ўқитувчиларни маънавий-эстетик соҳада касбий-шахсий ўзини ўзи тарбиялаш ва ўзини такомиллаштириш технологиясига йўналтириш.

Қуйидаги маърузалар таклиф қилинади: “Талабаларни маънавий-эстетик тарбиялаш концепцияси”, “Талабаларни маънавий-эстетик тарбияси: жараён технологияси”, “Миллий-бадий кадриятлар асосида талабаларни маънавий-эстетик тарбиялашга тизимли ва технологик ёндашиш”, “Маънавий-эстетик тарбиянинг таркибий ва мазмунли асослари”, “Миллий-бадий мерос орқали

маънавий-эстетик таълим технологияси асосида ўқувчиларнинг шахсини ривожлантириш”, “Маънавий-эстетик тарбия жараёнларини чуқурлаштириш технологияси”.

Семинар дарслари мавзулари: “Талабаларни миллий-бадий қадриятлар бўйича маънавий-эстетик тарбиялаш модели”, “Талабаларни маънавий-эстетик тарбиялашнинг педагогик технологиялари: лойиҳалаш, режалаштириш”, “Ўқувчилар билан ўзбек халқининг бадий мероси ҳақида суҳбатлар қуриш”, “Талабаларни миллий бадий қадриятлар билан таништириш мақсадида синфдан ташқари дарсларни моделлаштириш”, “Абадий бадий қадриятлар ҳақида ўқув маърузасини режалаштириш”, “Талабаларни маънавий-эстетик тарбиялашнинг интерфаол технологиялари”.

Талабаларнинг мустақил ишлари таркиби қуйидаги саволларни ўз ичига олади: Талабалар маънавий-эстетик тарбиясига технологик ёндашишнинг концептуал қоидалари. Талабаларнинг маънавий-эстетик тарбияси бўйича педагогик технологияларининг аспекти.

Якуний назорат саволлари: бўлажак ўқитувчиларнинг аجدодлари-мизнинг тарихий-маданий (бадий) мероси тўғрисидаги тушунчаларининг асосий позициялари; талабаларнинг миллий-бадий қадриятларни ўрганишдаги асосий технологик таркибий қисмлари; ота-боболаримизнинг бадий қадриятлари бўйича маънавий-эстетик тарбиялаш технологиялари асосида талабаларнинг шахсини ривожланиш мазмуни.

“Педагогик маҳорат” дастурини мақсадли ўрганишда [1] “Педагогик фанлар бўйича дастурлар: тадқиқот муаммоси матнида таълил қилиш” - хулосалар чиқарилди; бўлажак ўқитувчилар керакли билимларни олишади, педагогик маҳорат бўйича керакли кўникма ва малакаларни эгаллайдилар. Ўқув жараёнининг қонунлари ва тамойиллари билан танишишади. Миллий истиқлол ғоясидан фойдаланган ҳолда тарбиявий ишларга тайёргарлик кўрадилар. Педагогик фаолиятида ўқув материални танлаш, режалаштириш, ундан фойдаланишда креативликни ўрганадилар, ўқув жараёнида замонавий технологиялардан ижодий фойдаланишни ўрганадилар. Улар педагогик тайёргарлигининг ижодий даражасини кўтариб, ўз-ўзини тарбиялашга эҳтиёж сезадилар.

Шундай қилиб, “Педагогик маҳорат” курси педагогик кадрлар мавқеини оширади, шунингдек асосий йўналиш бўлажак ўқитувчилар ўртасида педагогик маданиятни - алоқа, визуал алоқанинг ахборот мазмуни, оғзаки ва новербал алоқа - креатив даражада шакллантириш ҳисобланади. Аммо бўлажак ўқитувчиларнинг аниқ маънавий-эстетик дастури, уларнинг шахсини ижодий

маънавий-эстетик ривожлантиришга тайёрлаш бўйича шу пайтга қадар ҳеч қандай материал йўқ. Маънавий-эстетик тарбияда ижодий ёндашув ва педагогик маҳоратга таъсир кўрсатилмайди, қуйидагилар бундан мустасно: “ўқувчиларни ўқитиш ва маънавий-маорифий таълимни ташкил этишнинг асосий шакллари амалда қўллаш” [2, 18].

Маърузалар, семинарлар, мустақил ишлар, тест ва назорат-якуний саволларда талабаларни маънавий-эстетик билимли қилиш, уларни ўқитиш бўйича, шу жумладан ижодий даражадаги, мавзулар қўйилмайди. Бўлажак ўқитувчилар педагогик маҳорат тўғрисида билимга эга эмаслар ва шунинг учун ўқувчиларни маънавий-эстетик тарбиялаш жараёнида тегишли касбий-шахсий ривожланишни таъминлай олмайдилар. Бироқ, маънавий-эстетик тарбиялаш жараёнида педагогик ижод муаммоларини ўрганиш мумкин, чунки дастурнинг мазмуни назарий ва амалий билимлардан, замонавий технологиялардан, шахсий имкониятлардан (ўқитувчи) ва юқори даражадаги ижодий ёндашувдан, “юқори креативлик” [2, 17] дан фойдаланишга имкон беради. Шу сабабли, талабаларнинг маънавий-эстетик тарбияси бўйича билим олиш муаммоларини режалаштириш ва ҳал қилиш, шу билан бўлажак ўқитувчиларнинг маънавий-эстетик қиёфасини такомиллаштириш учун имкониятлар очикдир.

Бўлажак ўқитувчилар ўқувчиларнинг саводхонлигини ошириш учун маънавий-эстетик тарбияни ташкил этишнинг асосий шакллари, уларнинг технологик томонини (жараёни яратиш), миллий маданиятда ноанъанавий усуллардан (тренинглар) фойдаланишни билишлари ва амалда қўллашлари керак.

Маъруза мавзуларига қуйидагилар киритилди: “Бадиий қадриятлар бўйича талабаларни маънавий-эстетик тарбиялашга ижодий ёндашиш”, “Талабаларни бадиий мерос (ўзбек халқи) бўйича маънавий-эстетик тарбиялашда инновацион ёндашув”, “Талабаларни маънавий-эстетик тарбиялашда моҳирлик (миллий ва бадиий қадриятлар бўйича) санъатини ошириш”.

Семинар дарслари мавзулари: “Ўқувчиларни миллий-бадиий мерос бўйича маънавий-эстетик тарбиясида педагогик креативликнинг намоён бўлиши”, “Ўқувчиларни маънавий-эстетик тарбиясида ўзбек халқининг тарихий-маданий мероси - миллий-бадиий қадриятлардан ижодий фойдаланиш”.

Мустақил ишлар мавзулари: “Ўқитувчининг маънавий-маорифий фаолияти педагогик маҳоратининг намоён бўлиши соҳаси сифатида”, “Бўлажак ўқитувчининг маънавий-эстетик маданияти педагогик маҳоратини ошириш омили сифатида”.

Якуний назорат қуйидаги саволларни ўз ичига олади: ўқитувчининг маънавий-эстетик тарбиявий фаолиятидаги педагогик техника ва маҳорат. Шарқ мутафаккирлари тарбия санъати тўғрисида. Талабанинг маънавий-эстетик тарбиясида ўқитувчининг креативлиги. Маънавий-эстетик тарбиялашда ўқитувчининг талабалар билан мулоқотида ижодий ёндашуви. Талабаларни бадиий мерос бўйича маънавий-эстетик тарбиялаш жараёнида ўқитувчининг маҳорати.

Бўлажак ўқитувчиларнинг маънавий-эстетик тарбияси мазмуни педагогика фанлари дастурларини модификациялаш асосида қурилиб, курслар маъруза ва семинар мавзулари, мустақил иш ва якуний назорат саволларини киритиш орқали педагогик фанлар дастурларини ўзгартириш, такомиллаштиришга асосланган.

ХУЛОСА

Шундай қилиб, “Педагогика тарихи” курси қуйидагиларни ўз ичига олади: ота-боболаримизнинг бой тарихий-маданий (бадиий) меросини, айниқса Шарқ Уйғониш давридан олинган маънавий-эстетик таркибдаги тарихий-педагогик мавзуларни; ўзбек халқининг бадиий тарихнавислик меросини; халқимизнинг бадиий хазинасидан олинган “абдиий қадриятлар” намуналарини - ушбу материалда бўлажак ўқитувчиларда маънавий-эстетик, миллий дунёқарашга мос “тушунча”лар, миллий маънавий-эстетик тафаккурни уйғотиш, миллий ғурур - инсоннинг маънавий-эстетик қиёфасининг муҳим таркибий қисмларини қамраб олади. Шундай қилиб, “Педагогика назарияси” курси маънавий-эстетик тарбия моҳиятини, замонавий ўқитувчининг эстетик қиёфаси ва унга қўйиладиган талабларни очиқ берадиган мавзуларни ўз ичига олади; бўлажак ўқитувчининг маънавий ва маърифий такомиллашуви; талабаларнинг тегишли педагогик асослардаги маънавий-эстетик тарбияси - аждодларимизнинг бадиий меросидан олинган миллий-эстетик қадриятлар орқали – “Педагогика назарияси” курси мазмунининг “конструкцияси” (тузилиши) бўлажак ўқитувчиларнинг ҳам шахсий, ҳам касбий педагогик йўналишда маънавий-эстетик тарбияси интеграциялашувига эришилади. Шундай қилиб, “Педагогик технологиялар” фани бадиий мерос орқали маънавий-эстетик тарбиянинг концептуал жиҳатларини ҳисобга оладиган мавзуларни киритади, бу нафақат технологик ва педагогик билимларни, балки билим, кўникма, малака ва фаол қобилиятларни, тарихни ўрганиш ва педагогика назариясини ўрганиш жараёнларида фаоллаштиришни талаб қилади. Демак, бўлажак ўқитувчилар умумий назарий билимларни, маънавий-эстетик қадриятлар, назарий ва педагогик

технологияларни талабалар учун технологик-педагогик “конструкциялар”га бирлаштирадilar, бу бўлажак ўқитувчиларнинг ҳам шахсий, ҳам касбий маънавий-эстетик тарбияларида муҳим тизим яратувчи омил ҳисобланади. Шундай қилиб, “Педагогик маҳорат” курсига шундай мавзулар киритиладики, улар маънавий-эстетик тарбиянинг ижодий омилларини (хусусан, креативликни), шу жумладан, “Педагогика тарихи”, “Педагогика назарияси”, “Педагогик маҳорат”, “Педагогик технологиялар” курсларини ўрганиш жараёнида (маънавий-эстетик нуқтаи назардан) ўзлаштирилган маънавий-эстетик кадриятларнинг (инновациялар, маҳорат, педагогик санъат) - билим, кўникма, малака ва қобилиятларга асосланганлигини очиқ беради.

REFERENCES

1. Психологическая подготовка к педагогической деятельности: Учебное пособие. – М.: Академия, 2002. – 144 с.
2. Жабборова, О. М., & Бозоров, Н. Н. (2020). ЎҚИТИШНИНГ КЛАСТЕР УСУЛИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 373-377.
3. Тожибоева, Г. Р., & Бекирова, Э. Р. (2020). АКТУАЛИЗАЦИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 389-395.
4. Қораев, С. Б. (2020). ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ АМАЛИЁТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1281-1286.
5. Lutfillo Karamatilloevich Akhatov, Akbar Nomozovich Rasulov, Oybek Kakhramonovich Mirzorakhimov, Mirzokhid Latipovich Sharipov, & Farkhodjon Anvarjon-ugli Ibrokhimov. (2020). The Outlookings of Religious and Sufism in Teaching of Abdurakhman Jami. Journal of Critical Reviews, 7(17), 112-116.
6. Nazirov, N. N., Ismayilov, A. Z., & Rasulov, A. N. (2020). The Impact of Economic Factors on the Family Crisis. Евразийский союз ученых, 6(75), 64-65.
7. Қораев, С. Б. (2020). ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ АМАЛИЁТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1281-1286.
8. Jabborova Onahon Mannopovna, Jumanova Fatima Uralovna, & Mahkamova Shohida Rahmatullayevna. (2020). Formation of Artistic Perception of Future Teachers. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(4), 4087-4095.
9. Тожибоева, Г. Р. (2020). Социальные проблемы и перспективы интеграционного обучения. Журнал научных и прикладных исследований, 1, 54- 55.
10. Тожибоева, Г. Р. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. Science and World, 1(77), 32-33.

11. Avlaev, O. U., Burkhanov, A. A., Ismoilova, D. M., & Norkuzieva, M. A. (2020). Factors Affecting the Intellectual Dynamics of the Individual. *Test Engineering & Management*, 83, 693-702.
12. Халилова, М. А., & Мухитдинова, М. (2020). Мактабгача таълим ташкилотларида ахборот-компьютер технологияларини мусиқа тарбияси воситаси сифатида қўллашнинг хусусиятлари. *Халқ таълими*, 3(0056), 4.
13. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 7021-7030.
14. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(7).
15. Эшманова, Н. Н., & Матъякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. *Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар*, 1, 33-34.
16. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. *Science and Education*, 1(4).
17. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. *Наука и общество*, 1(65), 33-37.
18. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глаголов. *Илм сарчаималари*.
19. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.
20. Ўтаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. *"Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами*, 2, 50-53.
21. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли ота-оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. *Oriental Art and Culture*, (4).
22. Шакирова, Р. Р. (2019). Отличительные особенности рассказа от других эпических жанров. *Polish science journal*, 169-172.

1920-1930 ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕКИСТОНДА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ХАЛҚ КОМИССАРЛИГИНИНГ БОЛАЛАР ҚАРОВСИЗЛИГИ МАСАЛАСИДАГИ ФАОЛИЯТИ

Фарход Усманов

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти таянч докторанти

АННОТАЦИЯ

Мақолада ўтган асрнинг 20-30 йилларда Ўзбекистон ҳудудида турли омиллар сабаб қаровсиз болалар сони ошиб кетиши, давлат органлари томонидан қаровсиз болалар сонини камайтириш, бартараф этиш соҳасида бажарилган вазифалари, болалар қаровсизлигининг жамият ижтимоий ҳаётида келтириб чиқарган муаммолари ва мазкур вазиятда Соғлиқни сақлаш Халқ комиссарлиги тизими томонидан олиб борилган чора-тадбирлар мазмун моҳияти, йўл қўйилган камчилик ҳамда муаммолар, қаровсиз қолган эмизикли болалар билан ишлаш тизими архив материаллари асосида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: қаровсиз бола, трахома, эмизикли бола, меҳрибонлик уйи, тарбияланувчи, санаторий.

ACTIVITIES OF THE PEOPLE'S COMMISSARY OF HEALTH IN UZBEKISTAN ON CHILD CARE IN 1920-1930

Farkhod Usmanov

Doctoral student of Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

The article discusses the increase in the number of neglected children in Uzbekistan in the 20-30s of the last century due to various factors, the role of government agencies in reducing the number of neglected children, the problems of child neglect in society and the system of the People's Commissariat of Health. The essence of the measures taken, the shortcomings and problems, the system of work with neglected infants are covered on the basis of archival materials.

Keywords: neglected child, trachoma, nursing child, orphanage, foster home, sanatorium.

КИРИШ

1917 йилги ўзгаришлар, подшо ҳоимиятининг қулаши, болшевикларнинг ҳокимият тепасига келиши билан бутун мамлакат бўйлаб аввалдан мавжуд

муаммолар устига қўшимча муаммоларни келтириб чиқарди. Импералистик урушлар, фуқаролик уруши, очарчилик, эпидемия, аҳолининг таъминоти ёмонлашуви каби сабаблар туфайли ота-оналардан ажралган ёки ота-онаси бор аммо боқишга қурб етмайдиган оила фарзандлари кўпайиб бориши билан қаровсиз болалар сони ҳаддан зиёд ошиб кетиб, бутун мамлакат бўйлаб, яхши ҳаёт илинжида кезиб юришига тўғри келди. Бундай вазиятда Ўзбекистон, айниқса Тошкент қаровсизлар учун энг яхши масканга айланиши, ерли аҳоли ҳаётига ўзининг жуда катта салбий таъсирини ўтказди. Бундай вазиятда маҳаллий ҳокимият томонидан олиб борилган саъй ҳаракатлар қайсидир маънода самара берган бўлса ҳам ўз навбатида болалар қаровсизлигини бартараф эта олмади.

Мавжуд муаммоли вазият барча давлат органлари зиммасига жуда катта масъулиятни юклаган бўлиб, Соғлиқни сақлаш Халқ комиссарлиги ҳам мазкур масаладан четда қолмади. Қаровсиз болаларни қўлга олиш ва уларни тегишли тартибда болалар муассасаларига жойлаштиришда бевосита иштирок этган тиббиёт соҳаси ўзига хос амалий ишларни бажарган бўлсада, болалар ҳаётини яхшилашга деярли эриша олмади. Аксинча, мавжуд муассасалардаги санитар-гигиеник вазиятни ёмонлаштириб, болалар соғлиғида муаммолар пайдо бўлишига сабабчи бўлиб ҳам қолди. Бунга эса энг аввало Марказ томонидан етарлича эътибор қаратилмаганлигини катта сабаб сифатида келтириш мумкин. Шунингдек, мухтарам юртбошимиз Ш.М.Мирзиёев томонидан айнан мазкур масалага жуда катта аҳамият бераётганлигининг ўзи ҳам Ўзбекистоннинг буюк келажак сари интилишини англатади. Зеро, мухтарам юртбошимиз томонидан билдирилган; “Бизни ҳамиша ўйлантириб келадиган яна бир муҳим масала – бу ёшларимизнинг одоб-ахлоқи, юриш-туриши, бир сўз билан айтганда, дунёқараши билан боғлиқ. Бугун замон шиддат билан ўзгариб бораётган. Бу ўзгаришларни ҳаммадан ҳам кўпроқ ҳис етадиган ким – ёшлар. Майли, ёшлар ўз даврининг талаблари билан уйғун бўлсин. Лекин айтиш пайтда ўзлигини ҳам унутмасин. Биз киммиз, қандай улўф зотларнинг авлодимиз, деган даъват уларнинг қалбида доимо акс-садо бериб, ўзлигига содиқ қолишга ундаб турсин. Бунга ниманинг ҳисобидан еришамиз? Тарбия, тарбия ва фақат тарбия ҳисобидан” [1], деган фикрларнинг ўзиёқ бугунги мавзунинг нечоғлиқ аҳамиятли эканлигини исботлайди.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Болажаон ўзбек халқи бола тарбияси, унинг нурли келажаги ҳақида қайғурадиган дунёдаги камдан кам такрорланадиган миллат бўлиб, бола

тарбияси, унинг баркамол шахс сифатида шаклланиши бугунги давлатимиз диққат марказидаги асосий масалага айланиб бормоқда. Тархий жараёнларда болалар тақдирини ўрганиш ва ундан тегишли хулоса чиқариш ўзбек фан, таълим олимлари диққат марказида бўлиб, бу бизга бу соҳадаги изланишларни янада ривожлантиришга туртки бермоқда.

Совет даври тарихчилари илмий монографиялари [2], [3], асарлари ва эсдаликлари [4], [5] маълумотлари билан таҳлилий ўрганилди.

Шунингдек, мавзу манбаси сифатида Ўзбекистон Миллий Архиви (ЎзМА) фондларидан фойдаланилди [6], [7], [8].

НАТИЖАЛАР

Қишки давр кириб келиши билан Россиянинг турли минтақаларидаги қаровсиз болалар қишки совуқдан ўзини асраш учун Туркистон ҳудудидаги илиқ ҳавосига интилиши туфайли қаровсизлар салмоғи ҳаддан зиёд ошиб кетган. 1924 йил декабр ойига келиб қаровсиз болалар сони Туркистонда 2 000 дан ошиб кетган бўлса, 1 000 дан ортиқ қисми биргина Тошкент шаҳри ҳиссасига тўғри келган.

Мазкур вазиятда Марказий ижро қўмитаси қошидаги Марказий болалар комиссияси қаровсиз болаларни қабул қилиш ва жойлаштириш ишлари билан машғул бўлган. Август-декабр ойлари мобайнида болалар комиссияси томонидан 1 144 бола қабул қилинган бўлиб, улар билан ишлаш оқибатида 150 нафари меҳрибонлик уйларига юборилган, тегишли тартибда ота -оналари билан боғланиш имкони бўлган 282 нафар бола ватанига қайтариб юборилган, 57 нафари эса ишга жойлаштирилган. Қаровсиз болалар сони йил сайин ошиб бориши ижтимоий муҳит ва аҳоли кайфиятига ҳам албатта ўзининг катта таъсирини ўтказмасдан қолмади.

Жумладан Соғлиқни сақлаш Халқ комиссарлиги ҳам болалар соғлиғини таъминлаш, уларга тиббий-санитар ҳолатни яхшилаш каби масалаларда масъул этиб белгиланди ва ўз навбатида амалий чора тадирларни бажарди. Болалар саломатлигини таъминлаш мақсадида болалар комиссияси Соғлиқни сақлаш ХК билан ҳамкорликда Тошкентда 1924 йилнинг ўзида санатоия колониясида 100 та, Чимганда туберкулёзлар учун санаторияда 30 та қўшимча жойлар ажратилиши бунга биргина мисолдир [9].

Шу ўринда мазкур давр болалари соғлиғи бўйича келтирилган статистик маълумотлар ҳам анчайин аянчли бўлиб, Республикада умумий болаларнинг 7 711 нафари туберкулез ва 32 164 нафари касалманд болаларни ташкил этиши, Соғлиқни сақлаш ХК олдига улкан масъулиятни юклаши табиий ҳол эди.

Мавжуд имкониятдан келиб чиқиб, юқорида сони келтирилган касал болалар билан ишлаш учун ҳар бир туберкулез болага 10, касалманд болага 5 червон (ўн сўмлик пул)дан маблағ, умумий 240 180 червон пул талаб қилган ва рус ҳокимияти мазкур масалага бундай маблағ ажратиши мушкул иш эди. Ва бу ўз навбатида кейинги даврда муаммолар кўпайишига замин яратган [10]. Соғлиқни сақлаш ХК томонидан ҳал этилиши зарур муаммолар бўлишига қарамасдан етарли имконият ва назорат бўлмаганлиги сабабли болалар қаровсизлигини бартараф этишда фаол иштироки 1925-1930 йилларда намоён бўлмади. Ҳатто мавжуд меҳрибонлик уйларида Соғлиқни сақлаш тизими эътиборсизлиги туфайли қайнаган сувларни алоҳида идишларда қайнатиш ҳам йўлга қўйилмаганлиги фикримизни исботлайди. Бу эса ўз навбатида болаларнинг доимий совуқ сув истеъмол қилиши, бунинг оқибатида эса шамоллаши кучайиб пешоб тутолмаслик аломатлари кучайган. Мазкур давр меҳрибонлик уйларида ўтказилган ўрганишлар туфайли тарбияланувчиларнинг жуда кўпида пешоб тутолмаслик касаллиги бўлганлиги сабабли кўрпалари ҳидланиб, ётоқхоналарига болаларнинг ўзидан бошқа ҳеч ким кира олмайдиган даражага етиб борган. Бу факт эса қаровсиз болалар сонини кўчада кўпайишига сабаб бўла олган. Чунки мазкур муассасалардаги болалар бу каби аҳволда ҳаёт кечиришдан кўра имкон қилиб меҳрибонлик уйидан қочиш ва кўчадаги жиноятчиликка ўзини ташлашга мажбур бўлишган [11].

Фарғона вилоят болалар комиссияси раиси Иванов томонидан билдирилган фикрга кўра, вилоят Соғлиқни сақлаш бошқармаси меҳрибонлик уйидаги болалар ҳолати бўйича умуман етарли чора тадбир амалга оширмаган, у ердаги касал болалар соғлом болалар билан бирга қолаётгани, натижада соғлом болалар ҳам касаллик юктириб олиш ҳолатлари кўпайганлигини минг афсус билан билдириб ўтган [12].

Мазкур давр меъёрларига кўра 3 ёшгача бўлган ёш болалар ҳимояси, ғамхўрлигига Соғлиқни сақлаш ХК ва унинг ҳудудий бўлимлари масъул бўлган бўлса, 3 ёшдан 18 ёшгача бўлган болалар ҳимояси, ғамхўрлигига Маориф ХК ҳамда унинг ҳудудий бўлимлари масъул бўлган [13]. Соғлиқни сақлаш ХК болалар қаровсизлиги масласида кўплаб муаммоларга тўқнаш келиши албатта биринчи галда Марказ сиёсатининг нотўғрилигида эди. Бунга сабаб қилиб мисол келтирадиган бўлсак, Тошкент, Андижон, Самарқанд шаҳарларида Соғлиқни сақлаш ХК ихтиёрида мавжуд бўлган ёш болаларни даволашга мўлжалланган меҳрибонлик уйлари фаолияти тўхтатилгани ҳам мазкур соҳада муаммоларни кўпайтирган [14]. 1932 йил 3 декабр санасида ташкил этилган 3-республика йиғилишида Бундан ташқари яна бир муҳим муаммо бу кадрлар етишмаслиги

масаласи эди. ЎзССР Соғлиқни сақлаш ХК Диваев ўз маърузаси билан иштирок этиб, мавжуд муаммолар тўғрисида маълумотлар келтириб ўтган. Жумладан, Соғлиқни сақлаш ХК болаларнинг тўғри парваришланиши, соғлом ўсиши, санитар-гигиеник ҳолати яхши бўлишига масъуллигидан келиб чиқадиган бўлсак бу масала анчайин долзарблик, аммо мазкур масалада ижобий натижага эришиш имконияти жуда ёмон аҳволда эканлигини маълум қилган. Сабаби Ўзбекистон бўйича 400 нафар шифокорга талаб мавжуд бўлган бўлса, ҳисобот даврида Республикада мавжуд шифокорлар сони 112 нафарни ташкил этган ҳолос. Бундай ҳолатда меҳрибонлик уйларидаги тиббий фаолият умуман яхшиланиши мумкин бўлмаган ҳолатга айланиши табиий. Статистик маълумотга кўра мавжуд шифокорлар энг катта ҳисобда 20 % болаларни қамраб олиши мумкин бўлган ҳолос.

Мавжуд вазиятда Соғлиқни сақлаш ХК шифокорлар сони билан боғлиқ муаммоларни бартараф этиш учун 6 ойлик махсус ҳамширалар курсини очишни режалаштирган ва улар врачлардан сабоқ олиб, катта ёрдамчига айланиши мақсад қилинган. Мактаб ва болалар муассасаларидаги бўш турган шифокор ўринлари ҳамширалар билан тўлдирилиб, шу орқали болалар муассасаларида тиббий хизмат ва санитар вазият яхшиланишига умид қилинган.

Вазиятдан имкон қадар фойдаланган Соғлиқни сақлаш ХК 1932 йилга келиб эса болалар соғлиғини муҳофаза этиш мақсадида ёзги лагерлар ва санаторийларга жами 2 000 нафар меҳрибонлик уйлари болалари юборилиб, лагерлар қошидаги соғломлаштириш маросимларига 7 000 нафар бола жалб қилинди [15].

ЎзХКСнинг 1935 йил ноябрда болалар қаровсизлигига қарши курашиш тўғрисидаги қарор ижроси бўйича йиғилиш ўтказилган. Мазкур йиғилиш маълумотларига кўра кўчадаги болалар қаровсизлиги янада мураккаблашганлиги рақамларда намоён бўлган. Жумладан, қарор ижроси бўйича 5 887 нафар бола кўчадан йиғилган. Болалар муассасаларини табақалаштириш орқали Соғлиқни сақлаш ХК томонидан 6 та касалманд болалар учун меҳрибонлик уйи ташкил этилиб, 945 бола қамраб олинган. Умумий ҳисобда қарор ижроси бўйича амалга оширилган ишлар туфайли қарор қабул қилинган кундаги 16 995 нафар бола ўрнига 19 790 нафар бола болалар муассасаларига жойлаштирилган [16]. Соғлиқни сақлаш ХК 1935 йилгача бўлган даврда Маориф ХК тасарруфида бўлган 100 кишилиқ трахома касаллиги бор меҳрибонлик уйини тасарруфига олган бўлиб, бундан ташқари Тошкент шаҳрида 3 та 600 нафар тарбияланувчилари мавжуд касал меҳрибонлик уйи ва трахома, льюис, гоноррея билан оғриган болалар учун 130 кишилиқ битта

меҳрибонлик уйи, Қўқон шаҳрида трахома касаллиги бор болалар учун 65 кишилиқ меҳрибонлик уйи фаолиятини бошқариб борган. Бундан ташқари мавжуд меҳрибонлик уйларидаги касалликка чалинган болалар учун алоҳида жойлар ажратилиб, улар соғлиғи учун масъуллик даражаси оширилган. Биргина мисол сифатида айтадиган бўлсак, ҳисобот кунида 753 нафар касалликка чалинган болалар Соғлиқни сақлаш муассасаларида даволаниш учун олинган бўлса, шуни ҳам таъкидлаб ўтиш керакки бу қамров етарли эмас эди. Наманган, Мирзачўл, Когон, Термиз, Каттақўрғон каби шаҳарларда мавжуд болалар муассасаларига врачлар бириктирилмаган бўлиб, у ерда умуман тиббий хизмат йўлга қўйилмаган. Кўп ҳолларда вазиятни юмшатиш учунгина 5-6 меҳрибонлик уйларида битта врач бириктириб қўйилиш ҳолатлари мавжуд эди [17]. Соғлиқни сақлаш ХК асосан кичик ёшдаги қаровсиз болалар таъминоти билан шуғулланган бўлиб, 1933 йил чин етим гўдақлар учун 605 болага 8 та эмизикли боаллар уйи ташкил қилган ва улар Бухорода 40, Самарқандда 10, Тошкентда 190, Қўқонда 70, Фарғонада 30, Наманганда 25, Каттақўрғонда 10, Андижонда 40 ўрин кўринишида бўлган. Аммо мазкур муассасалар фаолияти ўрганилганда уларда таъминотлар узилиши оқибатида кўплаб салбий ҳолатлар аниқланган. Жумладан, эмизикли болаларга озуқа етмай қолиши оқибатида эмизикли меҳрибонлик уйида болалар ўлими 40 % гача етгани қанчалик аянчли рақамларни кўрсатиб бермоқда. Бундан ташқари меҳрибонлик уйларида қайноқ сув имкони йўқлиги сабаб касаллик кўпайиб кетган [18].

Соғлиқни сақлаш ХК томонидан эмизикли меҳрибонлик уйи учун жойлар сонини ошириш долзарб бўлиб қолмоқда ва уларнинг сонини камида 1 110 тага етказиш кераклиги таъкидланиб ҳудудлар кесимда қуйидаги тартибда тақсимот қилиниши бўйича ёрдам сўралган; Андижонга 20, Бухоро эски шаҳрига 40, Самарқандга 200, Тошкентга 300, Қўқонга 50, Фарғонага 30, Наманганга 25, Каттақўрғонга 40 ўрин [19].

МУҲОКАМА

Мавжуд маълумотлар шуни кўрсатмоқдаки, бутун мамлакат бўйлаб кенг кулоч ёйган болалар қаровсиги масаласи Ўзбекистон ҳудудида жудаям кенг кўламда намоён бўлган. Ажабланарли жиҳати, доимий мажлис, қарорлар, фармонлар марказида бўлган мазкур масала амалда катта муваффақиятга эриша олмади. Мазкур давр ижтимоий портретини қисман яратиб кўрадиган бўлсак, кўча кўйда, бозорлар, ошхоналар, вокзаллар умуман олганда одамлар гавжум бўлган барча жойларда кўча болаларини тўп тўп бўлиб юрганини кузатиш мумкин эди. Энг ёмон тарафларидан бири мазкур қаровсиз болалар майда

безорилик, киссавурлик, талончилик билан шуғулланишни одат қилиб олган эди. Бундай муаммоли вазиятда барча давлат органи вакиллари имконияти доирасида чора-тадбирларни амалга ошира бошлашди [20].

Бу омилнинг ўзи мамлакат эртаси учун қанчалик долзарб муаммо эканлигини намоён қилаётган бўлса ҳам, Марказдан етарли эътибор қаратилмаган. Талаб қилинадиган маблағлар ажратиш ишлари турли йўллар билан пайсалга солиниб, кўп ҳолатларда рад қилинади. Ваҳоланки ҳаражатсиз ишнинг самарадорлиги яхши бўлмагани сингари, болалар қаровсизлигини бартараф этишда самарадорликка эришиш учун қаровсиз болаларга кўчадаги ҳаётдан яхшироқ ҳаёт тақдим этилиши лозим эди. Мавжуд архив маълумотларига таянадиган бўлсак, ўтган арнинг 30 йиллари ўрталарида Ўзбекистон ҳудудида мавжуд болалар муассасаларида, айниқса меҳрибонлик уйларида санитар гигиеник ҳолат жуда ачинарли бўлиб, болалар 2-3 ойлаб умуман ҳаммомга олиб борилмаган. Болалар яшаш майдонида ифлос ва расво шароит мавжудлиги сабабли болалар орасида тери касалликлари кўпайиши кенг кузатилган. Санитария-гигиена қоидалари ва тўғри овқаланишни назорат қилиб бориш мақсадида тиббиёт ходимлари деярли умуман бириктирилмаган. Бу эса ўз навбатида вазиятни баттар чигаллаштириб, қаровсизлик масаласини кун сайин аянчли оқибатлар сари етаклаш билан баробар эди [21].

ХУЛОСА

Мазкур мақолада келтириб ўтилган болалар қаровсизлиги масаласи бугунги кун нуқтаи назаридан олдини олиш профилактикаси сифатида қаралиб, бу каби тарихий жараёнларни очиш орқали ёш авлод вакилларида Ватанга бўлган муҳаббат, шукроналик ҳисси, қиёсий таҳлиллар асосида маълумотлар ўрганиш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади.

Россиянинг турли минтақаларидан Ўзбекистон ҳудудига турли миллат вакиллари фарзандларининг кириб келиши ва бағрикенг ўзбек халқи уларни худди ўз фарзанди сингари қабул қила олиши ҳамда ғамхўрлик қилиши бизнинг буюк миллат эгаси эканлигимиз, бу каби инсонийликнинг энг юқори кўриниши билан дунё тарихида ўз ўрнини яратаётган миллатимиз билан истаганча ғурурланишимиз мумкинлигини яна бир бор исботламоқда.

REFERENCES

1. Шавкат Мирзиёев. Тошкентда бўлиб ўтган "Ижтимоий барқарорликни таъминлаш, муқаддас динимизнинг софлигини асраш – давр талаби" мавзуидаги анжуманда сўзлаган нутқи. 15.06.2017 йил. Тошкент.

2. А.А.Расулов. Туркистон ва Волгабўйи, Уралолди халқлари ўртасидаги муносабатлар. -Ташкент, 2005. -монография.
3. А.А.Ерметов. Ўзбекистон ички ишлар органлари фаолияти. -Ташкент, 2018. – монография.
4. К.Фозылходжаев. Детей принимал Узбекистан.- Ташкент, 1991, 56 с.
5. А.Алматинская, А.Авдеева. Свет наших очей. -Ташкент, 1971.
6. Р-17 (Туркистон АССР Марказий Ижро Қўмитаси фонди).
7. Р-86 (Ўзбекистон ССР Марказий Ижро қўмитаси фонди).
8. Р-94 (Ўзбекистон ССР Маориф Халқ Комиссарлиги фонди).
9. Р-17 фонд, 1 рўйхат, 158 иш, 81-бет.
10. Р-17 фонд, 1 рўйхат, 492 иш, 15-бет.
11. Р-86 фонд, 1 рўйхат, 3585 иш, 12-бет.
12. Р-86 фонд, 1 рўйхат, 3585 иш, 45-бет.
13. Р-86 фонд, 1 рўйхат, 3585 иш, 50-бет.
14. Р-86 фонд, 1 рўйхат, 4119 иш, 101-бет.
15. Фарҳод Абдираимович Усманов. (2020). ЎЗБЕКИСТОНДА БОЛАЛАР ҚАРОВСИЗЛИГИНИ БАРТАРАФ ЭТИШ ЧОРА-ТАДБИРЛАРИНИНГ АМАЛГА ОШИРИЛИШ МАСАЛАСИ (19301940 ЙИЛЛАР). Science and Education, 1(7), 641.
16. Р-94 фонд, 5 рўйхат, 1713 иш, 14-бет.
17. Р-94 фонд, 5 рўйхат, 2096 иш, 70-бет.
18. Р-94 фонд, 5 рўйхат, 1721 иш, 20-бет.
19. Р-94 фонд, 5 рўйхат, 1721 иш, 21-бет.
20. Р-17 фонд, 1 рўйхат, 158 иш, 81-бет.
21. Р-94 фонд, 5 рўйхат, 1713 иш, 38-бет.
22. Abduraxmonova, J. N., & Xolisov, B. A. (2020). Turkiston iqtisodiy kengashining o'lka ijtimoiy-iqtisodiy hayotiga ta'siri. *Ўтмишга назар*, (2), 63-73.
23. Xolisov, B. A. (2020). Sovet hokimiyatini o'rnatilishi va boshqaruv siyosati. *Oriental art and culture*, 115-118.

HUQUQIY ONG TUSHUNCHASINI O'RGANISHNING NAZARIY JIHATLARI

Karimbergan Allaberganov

Urganch davlat universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada huquqiy ong tushunchasining ijtimoiy falsafiy omillari tahlil qilingan. Ko'plab tadqiqotchilarning huquqiy ong haqidagi tadqiqotlari o'rganilgan va tahlil qilingan. Xulosaviy fikrlar va mulohazalar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: huquq, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, nazariy tahlil, huquqiy ong sistemasi, huquqiy munosabatlar, ong darajalari.

THEORETICAL ASPECTS OF STUDYING THE CONCEPT OF LEGAL CONSCIOUSNESS

Karimbergan Allaberganov

Urganch State University

ABSTRACT

In this article analyzed the social philosophical factors of the concept of legal consciousness. The research of many researchers on legal consciousness has been studied and analyzed. Concluding ideas and comments are given

Keywords: law, legal consciousness, legal culture, theoretical analysis, system of legal consciousness, legal relations, levels of consciousness.

KIRISH

Bugun biz yashayotgan fuqarolik demokratik jamiyatda insonlarning farovon yashashlari, shaxs sifatida o'zini namoyon qilishi va davlat tomonidan belgilab qo'yilgan huquqlaridan foydalanishlari va majburiyatlarini anglashi uchun eng avvalo, har bir fuqarolda huquqiy ong rivojlangan bo'lishi lozim. Huquqiy sohada olib borilayotgan islohotlarning zahirida ham ana shu maqsadlar yotadi. Umuman olganda olib borilayotgan tub islohotlarimizning eng muhim sharti ham jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirib borish qonun ustuvorligini ta'minlash va qonuniylikni mustahkamlash hisoblanadi. Shuning ma'noda Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev tomonidan huquqiy ong va madaniyatni shakllantirish borasida keng ishlar olib borilmoqda. "2017 -yil 7-

fevraldagi “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategyasi to'g'risida”gi Prezident farmoni, 2017-yil 7- sentabrda qabul qilingan “Huquqiy axborotni tarqatish va undan foydalanishni ta'minlash to'g'risida”gi qonun, 2018- yil 13- apreldagi “Davlat huquqiy siyosatini amalga oshirishda adliya organlari va muassasalari faoliyatini tubdan takomillashtirish chora -tadbirlari to'g'risida”gi Prezident farmoni, 2019- yil 9- yanvardag “ Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to'g'risida”gi Prezident farmoni va boshqa me'yoriy - huquqiy hujjatlarning qabul qilinganligi” fikrimizning tasdig'idir[1]. Bu ijtimoiy kategoriyani jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lishiga erishish, uni insonlar ongi va tafakkurida nuqim joy olishini ta'minlash uchun eng avvalo, uni ilmiy tahlil qilish va ilmiy- falsafiy ildizlari bilan tanishib chiqishimiz lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Huquqiy ong tushunchasi ma'no jihatidan keng qamrovli, tasniflash va tahlil qilish murakkab bo'ldan tushuncha hisoblanadi. Ijtimoiy ongning bir shakli sifatida falsafiy fanlarda o'rganiladigan bu tushuncha huquqiy fanlar, sotsiologiya va psixologiyaning ham muhim ob'ektlaridan biri hisoblanadi.

Bu tushunchani tub ma'nolarini o'rganish va tahlil qilish uchun eng avvalo ong tushunchasiga to'xtalish lozim. Ijtimoiy fanlar tarixida inson ongi to'g'risida g'oyalar asrlar davomida turli olimlarning ta'limotlarida va ilgari surgan g'oyalarida shakllanib borgan. J.Lokk tomonidan ilgari surilgan “ongning asosiy maqsadi”[2] haqidagi, yoki bo'lmasa, G.Leybnisning "o'z-o'zini anglash" kontseptsiyasi[3], E. Dyurkgeym "ijtimoiy (individualdan tashqari) ong" ning mavjudligi to'g'risidagi qarashlari[4], G.Gegelning “antropogenez va ong” haqidagi qarashlari”[5] ushbu masalani kengroq ilmiy tahlil qilishga turtki bo'lgan tadqiqotlar hisoblanadi.

Ong hususida tadqiqotlarni o'rganib quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

- ong - bu voqelikni inson psixik olamida aks ettirishning eng yuqori shakli;
- ong - bu doimiy holatda faoliyat bilan bo'g'liq bo'lgan psixik jarayon;
- ong o'z navbatida yagona bo'linmas ma'naviy shakllanishdir hamdir;
- ong - bu ham tafakkur uslubi va ob'ektiv borlikda mavjud bo'lgan haqiqat

bilan aloqalar tizimi hamdir.

Ongning hususiyatlari ichida xulq-atvorni tartibga solishning borligi va ijtimoiy ongda bu bir alohida shaklga ya'ni huquqiy ong shakliga kelganligi ko'plab tadqiqotlarning natijalaridan bizga ma'lum. Jumladan, mamlakatimiz olimlarining bir qat'ot tadqiqotlari ham shu mavzuga qaratilgandir. Masalan, Z. Islomovning fikricha, “Huquqiy ongni mamlakat fuqarolarining ham amaldagi huquqqa, yuridik amaliyotga, fuqarolar huquqlari, erkinliklari, majburiyatlariga, ham orzu qilingan

huquqqa va boshqa huquqiy hodisalarga munosabatini ifodalovchi huquqiy sezgilar, g'oyalar, baholar, tasavvurlar tizimi sifatida ta'riflash mumkin"[6]. Huquqiy ongning tadqiq qilish ishi XX asrda rus olimlari tomonidan ko'plab tadqiqotlari olib borilgan va ularda xilma-xil qarashlarni uchratishimiz mumkin. Masalan Y.Dmitrievning fikricha: "Huquqiy ong bu insonlarning va ularning turli birliklarining hamda butun jamiyatning amaldagi huquq va huquqiy hodisalarga nisbatan qarashlari, g'oyalari, tasavvurlari yig'indisidir"[7]. Jamiyatning rivojlanishi, N.M.Korkunovning fikriga "huquqiy ong jamiyatning ideallari bilan bog'liq bo'lib, jamiyatning ideallarni, shu jumladan huquqiy ideallarni yaratish qobiliyati qanchalik rivojlangan bo'lsa, u shunchalik ilg'or bo'ladi. Qonun inson hayotining eng yuqori qadriyatlaridan biri sifatida tushunila boshlanadi"[8].

NATIJALAR

Boshqa ijtimoiy ong shakllari kabi huquqiy ong ham o'zining strukturasi va o'z tizimiga ega. Bu buammoni o'rganish ijtimoiy fanlar ichida yuridik psixologiya uchun xosroq mavzudur. Huquqiy jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, huquqiy ong - bu amaldagi qonun va u qanday bo'lishi kerakligi to'g'risida odamlarning yoki shaxsning qarashlari, g'oyalari, baholari tizimidir. Yuridik ma'noda shuni ta'kidlash kerakki, inson o'zini huquq va erkinliklarning to'la huquqli tashuvchisi yoki buzilgan shaxs sifatida bilishi, ba'zi bir huquq va erkinliklarda cheklanganligi to'g'risida xabardorligi huquqiy ongning asl mohiyatini ochib berishga xizmat qiladi. Huquqiy ong huquqiy faoliyatga, ya'ni insonning o'z huquqlari va erkinliklarini himoya qilishga qaratilgan harakatlariga ta'sir qiladi.

Huquqiy ong fuqarolik jamiyatining huquqiy hayotining asoslaridan biri desak to'g'ri bo'ladi. Sababiki, ijtimoiy ong shakllaridan biri sifatida huquqiy ongning shakllanishi va rivojlanishiga ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, madaniy omillar ta'sir ko'rsatadi. Huquqiy ong - bu huquq haqidagi bilim, amaldagi qonunni baholash, qonunchilikdagi kerakli o'zgarishlar haqida fikr va g'oyalar tizimidir.. Huquqiy ong, shuningdek, davlatning barcha huquqiy tizimiga ta'sir o'tkazish vositasi sifatida ishlaydi. Jamiyatda tug'ilgan inson ijtimoiylashuv jarayonida barcha o'zidan oldindi avlodlar tomonidan yaratilgan qadriyatlarni o'zlashtiradi, shuning uchun jamiyatning tarixiy rivojlanishi jarayonida huquqiy ong ob'ektivlashadi.

Huquqiy ong va biron bir jamiyatda shakllangan huquqiy tizim o'zro bir-biriga ta'sirda bo'ladi. Bir tomondan, huquqiy ong qonunlarga bog'liq holda rivoj topib borsa, boshqa tomondan, ushbu jamiyatda shakllangan huquqiy tizim huquqiy ongga ta'sir qiluvchi eng muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi.

Huquqiy ongning tuzilishini hisobga olgan holda, odatda, odatiy yoki kundalik huquqiy ong va nazariy huquqiy ong darjalariga ajratish o'rinlidir

MUHOKAMA

Huquqiy ongning yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, u individual tajriba doirasidan tashqariga chiqmaydi. Shuning uchun u o'z rivojlanishida aniqlangan ob'ektiv ijtimoiy qonuniyatlarni yanada kengroq umumlashtirish darajasiga intiladi, ya'ni nazariy bo'ladi. Nazariy huquqiy ongda uchta qatlam mavjud: yuristlarning kasbiy huquqiy ongi, huquqiy nazariyaning o'zi va huquqiy mafkura. Nazariy huquqiy ong amaldagi va rivojlanayotgan huquqiy tizimni ma'naviy ravishda ko'paytiradigan ilmiy tushunchalar tizimiga o'xshaydi.

Huquqiy ongning har xil turlari mavjud, ularni bir necha asoslarga ko'ra tasniflash mumkin: tuzilishi (huquqiy g'oyalari va huquqiy tuyg'ulari), darajasi (ilmiy, kasbiy, kundalik), sub'ektlari (ommaviy, guruh, individual) va boshqalar bo'yicha tasniflash mumkin. ma'lum bir jamiyatda mavjud bo'lgan va uning huquqiy haqiqatining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradigan g'oyalar, qarashlar, fikrlar, nazariyalar.

Shunday qilib, huquqiy ongni tizim sifatida o'rganishda uning quyidagi elementlari borligiga etibor qaratish lozim:

- huquq;
- ustuvor prinsiplar ustuvorligi;
- huquqni muhofaza qilish organlari mansabdor shaxslari;
- huquqiy munosabat;
- shaxsning huquqiy savodxonligi.

XULOSA

O'zining eng umumiy ma'nosida huquqiy ong - bu odamlarning qonunga bo'lgan munosabatidir. Huquqiy ong - bu axloqiy me'yorlar bilan bir qatorda jamiyat a'zolarining xatti-harakatlarini tartibga soluvchi qadriyatlarni baholash tizimi. Huquqiy ongning eng muhim tarkibiy qismlaridan biri bu odamlarning tabiiy huquq qadriyatlari, inson huquqlari va erkinliklari va shu bilan birga mavjud pozitiv huquq haqidagi tasavvurlari, uning jamiyat ehtiyojlariga, huquqiy va umumbashariy inson ideallari va qadriyatlariga qanday mos kelishini anglashdir⁸.

Shunday qilib huquqiy ongning mazmuni ko'p qirrali bo'lib, shaxsning qonunga va huquqiy hodisalarga, jamiyatdagi o'zaro munosabatlar qoidalari va me'yorlariga va ularning adolat tamoyillariga muvofiqligini belgilaydigan va aks ettiradigan ko'plab qarashlar, g'oyalar to'plami bo'lganligi bilan tavsiflanadi.

REFERENCES

1. Aholining huquq va erkiliklarini himoya qilish, jamiyatda huquqiy ong va madaniyatni yanada yuksaltirishning huquqiy asoslari. E.Qodirov //Aholining huquq va erkinliklarini himoya qilish, huquqiy ongni oshirish, jamiyatda inson huquqlari madaniyatini shakllantirish hamda rivojlantirishda nodavlat notijorat tashkilotlarining o'rni va roli mavzusida tashkil etilgan davra suhbat materiallari. - T.:Toshkent tezkor bosmaxonasi, 2015, 20-b
2. Локк Дж. Сочинения в 3-х т. Т.1. Опыт о человеческом разумении.(Философское наследие. Т.93).-М.: Мысль, 1985.- 621с.-С.3-76.
3. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. - 4-е изд.-М.: Политиздат, 1981. - 445 с
4. Дюркгейм Э.О разделении общественного труда / Пер. с фр. А.Б. Гофмана, примечания В.В. Сапова. — М.: Канон, 1996. — 432 с.
5. Hegel.G.W.F.Phänomenologie des Geistes. (1807). Berlin-52-p
6. Islomov.Z.M.Davlat va huquq nazariyasi.-T.: Adolat, 2007.-537-b
7. Ю.А.Дмитриев.Правосознание и правовая культура / Теория государства и права.Под.ред.Пиголкина. - Москва:Юрайт - Издат, 2006.- С. 547
8. Кареев Н. И. Основы русской социологии. СПб., 1996. С. 123-142.

ТАРБИЯ-ЮКСАК МАЪНАВИЯТ БЕШИГИ

Улфат Маҳкамов

Чирчиқ давлат педагогика институти профессори, педагогика фанлари доктори

Дилафруз Исмоилова

Чирчиқ давлат педагогика институти ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада узлуксиз таълим жараёнида ўқувчи ёшларни тарбиялаш методикаси, улар маънавиятини ривожлантиришда ўқитувчи, ота-оналар ва кенг жамоатчиликнинг ўзига хос хусусиятлари илмий педагогик жиҳатдан асосланган.

Калит сўзлар: Узлуксиз таълим, тарбия, ўқитувчи, маънавият, ўқувчи-ёшлар, ота-она, мактаб, оила, синф раҳбари, илм, метод, ахлоқ.

EDUCATION IS THE CRADLE OF HIGH SPIRITUALITY

Ulfat Mahkamov

Doctor of Pedagogical Sciences, Chirchik State Pedagogical Institute

Dilafruz Ismoilova

Teacher of Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

This article is scientifically and pedagogically based on the methodology of teaching students in the process of lifelong education, the importance of developing their spirituality and the specific characteristics of teachers, parents and the general public in this process.

Keywords: lifelong education, upbringing, spirituality, students, parents, school, family, class teacher, student, science, method, ethics, national values.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 30 сентябрда “ Устоз ва мураббийлар куни”да сўзланган нутқида “Халқимиз ҳамиша устозларни эъзозлаб, уларнинг ҳурмат-иззатини жойига қўйиб келган. “Устоз ота каби улуг” деган ҳикматли нақл ҳам бежиз айтилмаган. Энди

ана шу сўзларни қоғозда эмас, амалда қарор топтирадиган, ўқитувчи-муаллимнинг кадр-қимматини жойига қўядиган пайт келди”деб таъкидлаш билан бирга уларнинг машаққатли ва масъулиятли меҳнати масалаларига алоҳида эътибор қаратди. Ушбу қўйилган масалалар узлуксиз таълим жараёнларини, ота-оналар билан ҳамкорлик ишларини юқори даражада бўлишини талаб этади.

Дарҳақиқат, бугунги тез ўзгараётган замонда, барча ўқитувчилар синф раҳбарлари, ота-оналарнинг тарбияга оид билим ва малакасини мунтазам ошириб бориш долзарб муаммолардан ҳисобланади. Чунки, юртбошимиз

таъкидлаганидек “Мактаб – фақатгина таълим берадиган маскан эмас, барчамиз учун юксак маънавият бешигига, фарзандларимизни болаликдан бошлаб касбга ўргатувчи даргоҳга айланиши зарур.” Демак узлуксиз таълим тизимида ўқитувчиларнинг илм-фан соҳасида фаол ишлаш, ёшлар тарбиясига оид лойиҳаларда иштирок этиш, илмий-методик дастурлар яратиш кабилар ўқувчи – ёшларнинг интеллектуал ва маънавий салоҳияти, куч-қудрати ва олижаноб фазилатлари улуғ ва эзгу мақсадларни амалга оширишга хизмат қилади.

Шу жиҳатдан ҳам ёшлигиданоқ болаларда “Ақл ва фикр тарбиясини яхшилаш учун унинг фикрлаши, заковати, хотираси ва қобилиятини такомиллаштиришга ёрдам берувчи машғулотлар ўтказиш, турли ибратли эртак ва ҳикоялар сўзлаб берилади, зарур билим ва маълумотлар бериш муҳим ҳисобланади. Одатда, болалар кичик ёшда ҳар бир кўрган нарсаси ҳақида сўрайдиган, уларни текширтириб, синаб кўрадиган, тинимсиз саволлар берадиган бўлади. Бундай пайтда уларнинг саволларига эринмай, ҳафсала билан, тушунарли, содда қилиб жавоб қайтариш ва тарбиялаш зарур.” (4, 61) “Педагогика фанидан изоҳли луғат” китобида “Тарбия – инсон шахси маънавий қиёфасини шакллантиришга қаратилган саъи – ҳаракатлар тизимидир” деб таъкидланади. (5, 449)

Чунки, тарбия - ёш авлодни ҳар тамонлама вояга етказиш, унда ижтимоий онг ва хулқ-атворни таркиб топтиришга йўналтирилган фаолият бўлиб, шахсни ақлий, жисмоний, ахлоқий, маънавий ва эстетик сифатларини шакллантиришни назарда тутди.

Тарбия оила, мактаб, болалар ва ёшлар ташкилотларида олиб бориладиган жараёнлар асосида ўқувчи онги ва билими даражасини шакллантиради.

Тарбия жараёнини амалга оширишда ўқитувчи, ота-она ва жамоа билан ҳамкорликда бошқариш кабилар унинг таркибий қисмлари ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Тарбиявий ишларни ташкил қилиш ва унинг самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан ўқитувчи ва ўқувчиларнинг ўзаро муносабатлари ҳамда ижодий фаолиятининг ташкил этилишига ҳам боғлиқдир. Бунда ўқитувчилар ўқувчиларга кундалик ҳаётий воқеалар, жамоадаги тартиб-қоида ва хулқ-атвор масалаларининг аниқлиги ва таъсирчанлиги жараёнини лойиҳалаштириш, шакл, метод, шарт-шароитларни олдиндан аниқлаб қўйилган мақсадга мувофиқлаштириш, уларнинг руҳий ҳолатлари, мулоқот ва муносабатлари, маънавий шарт-шароитларнинг яратилиши, тарбиявий тадбирларнинг ахлоқий талабларга жавоб беришида, уларнинг фаоллиги ихтиёрийлиги, ташкилотчилиги ва ижодкорлигига аҳамият берилади.

Тарбиявий ишлар мазмунида соғлом ҳаёт, соғлом турмуш тарзи, соғлом эътиқод, баркамоллик, миллий қадриятларга садоқат, жамиятдаги тинчлик, хотиржамликни сақлашга онгли муносабатда бўлиш, тинч ва фаровон ҳаёт яратиш, ижтимоий маънавиятни юксалтиришга интилиш кабилар асосий ўринни эгаллайди.

Тарбия уч нарсага эҳтиёж сезади: истеъдод, илм ва машққат. Шу маънода ўқитувчилар, синф раҳбарлари тарбиявий ишлар жараёнида инсон шахсини олий қадрият деб билиш, ҳар бир бола, ўсмир ва ёшларнинг ўзига хослигини ҳурмат қилишда миллий урф-одатлар, анъана ва миллий меросга асосланиш ва ушбу жараёнда уларнинг фаол иштирок этишини ташкил қилиш ва ривожлантириш муҳимдир.

Ушбу жараёнда синф раҳбари ўқувчиларнинг тарбияланганлик даражасини ўрганиш, унга тарбиявий таъсир кўрсатиш маҳоратига эга бўлиш, тарбиявий ишлар ва тадбирлар учун зарур бўлган методларни танлаш, кўзланган мақсадга эришишда ота – оналар билан ҳамкорлик қилиш тажрибаларни таҳлил қилиш ва улардан ўз фаолиятида ижодий фойдаланиш кабилар тарбиявий ишлар самарадорлигини оширади.

Шу жиҳатдан ҳам узлуксиз таълим тизимида:

- тарбиянинг бир мақсадга қаратилганлиги;
- тарбиянинг ҳаёт ва меҳнат билан, янги Ўзбекистоннинг гуллаб-яшнаши йўлида қилинаётган ишлар билан боғлаш;
- шахсни жамоада, жамоа орқали тарбиялаш;
- тарбияда бола шахсини ҳурмат қилиш ва унга талабчанлик бўлиш;
- тарбиявий ишларнинг изчиллиги, мунтазамлиги ҳамда бирлигига эришиш;
- тарбияда ўқувчи ёшларнинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш;

- тарбиявий ишларни амалга оширишда ўқувчи билим, кўникма, малакаларни ривожлантириш, уларни ҳар томонлама маънавий-ахлоқий жиҳатдан интеллектуал салоҳиятли қилиб тарбиялаш;
- тарбиявий таъсир кўрсатишда зарур бўлган методларни қўллай олиш;
- замонавий педагогик ва ахборот-коммуникацион технологияларидан фойдаланилади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, тарбиявий ишлар методикаси ўқитувчининг педагогик маҳоратига боғлиқдир. Методика (юнонча-metodika) бирор ишни бажариш, амалга ошириш, ўқитиш, тарбиялаш усуллари ва воситалари мажмуасидир.

Тарбиявий ишлар методлари эса ўқувчиларга таъсир кўрсатиш усуллари, воситаларини педагогик жиҳатдан мақсадга мувофиқ ташкил этиш йўллари дир.

Методлар узлуксиз таълим тизимида тарбия ишларини тўғри ташкил этишда муҳим восита бўлиб, унинг самараси ўқувчи – ёшлар шахсининг ҳар томонлама камол топишида таъсир кўрсатади. Тарбия методлари воситасида жамият тамонидан таълим муассасалари олдида ҳар томонлама баркамол, эркин, ижодкор, ташкилотчи, мустақил фикр эгаси бўлган шахсни тарбиялаш вазифасини амалга оширади ва уларнинг ривожланганлик даражасини такомиллаштиради. Ушбу жараёнда ўқувчининг ижтимоий онгни шакллантириш ва меҳнат фаолиятига тайёрлаш, рағбатлантириш методлари уларнинг ҳаёт, ахлоқ, меҳнат қилиш муносабатлари тўғрисида қоида ва меъёрларини ҳосил қилиш кабилар шахснинг эътиқоди ва ишончига айланиб боради.

Тарбиявий ишлар жараёнида суҳбат, тушунтириш, маъруза, баҳс, намуна кўрсатиш, ўргатиш, қайта тарбиялаш, машқ қилиш, соғлом муҳит яратиш, макташ, мукофотлаш кабилар ўқувчи ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Ёш авлоднинг, умуман ёшларининг тарбияси билан етарлича шуғулланмаган мамлакат турғунликка ва оқибатда инқирозга юз тутади. Бунинг олдини олиш узлуксиз таълим тизимида тарбиявий ишларни оқилона амалга оширишдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки тарбия оиладани бошланади, яъни “Қуш уясида кўрганини қилади” деган ҳалқ мақоли мавжуд. Оила – кичик давлат эканлигини болаларга ёшлигидан тушунтириш уларнинг ахлоқли-одобли бўлиб вояга етишда буюк алломаларнинг ота-она ва фарзандлар ҳақидаги фикрлари ва уларнинг тарбиявий аҳамиятини мактабда, оилада ва жамоада ўрганиш уларнинг

талаб-эҳтиёжлари ва кадриятларини шаклланишида дастури амал бўлиб хизмат қилади.

Фарзандларнинг ота-она олдидagi бурчи ва вазифалари уларни қобил, инсонпарвар, камтарин бўлиб ўсишида илм ва ҳунар ўрганиши, юриш-туриш маданияти, уйда, жамоат жаойларида ўзини тутиш, кийиниш маданияти, меҳмон ва мезбон бўлиш, дам олиш қоидалари, беморларни йўқлаш ва таъзия удумлари, оилавий саналар ва ҳадиялар, ўзбек миллатига хос бўлган миллий кадриятларни ривожлантиради.

Фарзандлар оила муҳитида ота-оналарнинг билимларини узлуксиз эгаллаш, уни қуршаб турган ҳаётнинг барча томонлари ва жабҳалари бўйича ўз дунёқарашига эга бўлиш, уларнинг индивидуал қобилиятини ривожлантириш, атрофдагиларга нисбатан масъулият ҳиссини камол топтириш кабилар шахснинг ижодий қобилиятларини, унинг ғайрат ва ташаббускорлигини оширишга имкон яратади. Бу ўринда синф раҳбари ота – оналар билан боланинг зехнини ўстириш уларда меҳнатга чанқоқлик ҳиссини уйғотиш, ҳаётда эътиборли ва бахтиёр бўлишига шарт шароитлар яратади. Узлуксиз таълим тизимида ўқувчини яхши хатти-ҳаракатларга мажбур этишгина эмас, балки уларда меҳнатга кўникма ва меҳрни кучайтириш, ҳаётда ўзига лойиқ иш топа билиш имкониятини яратиш учун оилавий шарт-шароитларда унинг муқаддас бурчи ҳисобланади. Демак, ота – оналар ўз фарзандларида яхши фазилатларни ўстирса, улар келажакда маънавий бой, жисмоний баркамол бўлишнинг асосини ташкил этади. Шундай экан, ўқитувчининг бош вазифаси бола руҳида адолат ва эзгуликни шакллантириш, ҳаётнинг раҳмсиз зарбаларидан омон сақлаш ва ривожлантиришга кўмаклашишдан иборат. Ўқитувчилар ва ота – оналар билан биргаликда бугунги мураккаб глобаллашув даврида ўқувчи ёшларда миллий ғоя ва мафкуравий иммунитетни кучайтириш, уларни турли зарарли ғоя ва таҳдидлардан асраш, уларни ўз мустақил фикрига эга, иродали, фидойи ва ватанпарвар инсонлар

Албатта, ушбу жараёнида миллий тарбия асосларини ўрганиш ўқувчиларда фахр, ғурур ва ориятни шакллантириш, бугунги мустақил, эркин ҳаётимизнинг қадрига етиш, ватандошларимизга меҳрибон бўлиш, бева-бечораларга ёрдам бериш аҳил, тотув ва қудратли халқ бўлиш, туйғусини ривожлантиришда муҳим ўрин тутди. Шу жиҳатдан ҳам ўқитувчи тарбия жараёнида ўқувчи-ёшларда маъсулият, тежамкорлик, иқтисод, маънавиятни шакллантириш асосида уларда фаоллик, барчага ўрнатилган ва намуна туйғуларни ривожлантириш муҳим. Чунки, тарбия халқимиз ҳаётидаги миллий ва умуминсоний ғоялар асосида ўсиб келаётган ёш авлоднинг интеллектуал

салоҳиятини ошириш, улар қалбида юксак ахлоқий фазилатларни, маънавий-маърифий билим доирасини кенгайтиришда муҳим ўрин тутди. Шу жиҳатдан узлуксиз таълим тизимида “Миллий тарбия асослари”, “Тарбия миллат маданияти”, “Китоб билим манбаи”, “Билимли ёшлар – келажак бунёдкори”, каби тарбиявий тадбирларни амалга ошириш ўқувчиларда дунёвий, диний билимлари ривожлантиради.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир инсон қандай мутахасис бўлишдан қатъий назар унинг ҳаётдаги ютуқлари, касбидан эъзоз топганлиги, бевосита устозлари, ўқитувчиларнинг берган тарбияси ўғитларининг маъно-мазмунини ва олижаноблиги билан белгиланади. Чунки тарбия халқнинг дарди, армони, қадимий ва бетакрор маънавиятини ифода этади. Айниқса, бугунги мураккаб замонда ёшлар қалбига йўл топиш, уларни эзгу мақсадлар йўлида илҳомлантиришга даъват этади. Демак тарбия ёшларни, маънавият ва маърифатга бўлган меҳру ихлосини оширибгина қолмай, уларнинг эътиқодини ҳам мустаҳкамлашга хизмат қилади.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикасининг 29 йиллиги байрамида Президент Шавкат Миромонович Мирзиёевнинг сўзлаган нутқи. Халқ сўзи 2020 йил 1 сентябрь.
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг 2020 йил 30 сентябрда “Ўқитувчи ва мураббийлар куни” тантанали маросимдаги нутқи.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2020 йил 6 июлдаги “Умумий ўрта таълим муассасаларида “Тарбия” фанини босқичма – босқич амалга жорий этиш чоратадбирлари тўғрисида” 422-сонли Қарори.
4. Алимов У Оилада фарзанд тарбияси. Т.:”Мовароуннахр” 2018 йил. 61 бет.
5. Хасанбоев Ж, Тўракулов Х, Хайдаров М, Хасанбоева О, Усмонов Н Педагогика фанидан изоҳли луғат Т.: “Фан ва технологиялар” 2009 йил 449-бет
6. Жабборов, О. М., & Бозоров, Н. Н. (2020). ЎҚИТИШНИНГ КЛАСТЕР УСУЛИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 373-377.
7. Тожибоева, Г. Р., & Бекирова, Э. Р. (2020). АКТУАЛИЗАЦИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 389-395.
8. Қораев, С. Б. (2020). ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ АМАЛИЁТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1281-1286.
9. Lutfillo Karamatilloevich Akhatov, Akbar NomozovichRasulov, Oybek Kakhramonovich Mirzorakhimov, Mirzokhid Latipovich Sharipov, & Farkhodjon Anvarjon-ugli Ibrokhimov. (2020). The Outlookings of Religious and Sufism in Teaching of Abdurakhman Jami. Journal of Critical Reviews, 7(17), 112-116.

10. Nazirov, H. H., Ismayilov, A. Z., & Rasulov, A. N. (2020). The Impact of Economic Factors on the Family Crisis. *Евразийский союз ученых*, 6(75), 64-65.
11. Қораев, С. Б. (2020). ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ АМАЛИЁТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1281-1286
12. Jabborova Onahon Mannopovna, Jumanova Fatima Uralovna, & Mahkamova Shohida Rahmatullayevna. (2020). Formation of Artistic Perception of Future Teachers. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(4), 4087-4095.
13. Тажибоева, Г. Р. (2020). Социальные проблемы и перспективы интеграционного обучения. *Журнал научных и прикладных исследований*, 1, 54- 55. 10.
14. Тожибоева, Г. Р. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Science and World*, 1(77), 32-33.
15. Avlaev, O. U., Burkhanov, A. A., Ismoilova, D. M., & Norkuzieva, M. A. (2020). Factors Affecting the Intellectual Dynamics of the Individual. *Test Engineering & Management*, 83, 693-702.
16. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 7021-7030.
17. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(7).
18. Эшманова, Н. Н., & Матъякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. *Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар*, 1, 33-34.
19. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. *Science and Education*, 1(4).
20. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. *Наука и общество*, 1(65), 33-37.
21. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глаголов. *Илм сарчаималари*.
22. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.
23. Ўтаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. *"Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами*, 2, 50-53.
24. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли ота-оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. *Oriental Art and Culture*, (4).
25. Шакирова, Р. Р. (2019). Отличительные особенности рассказа от других эпических жанров. *Polish science journal*, 169-172.

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

А. Бурхонов

Чирчикский государственный педагогический институт Ташкентской области

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются вопросы, структурно-семантическом анализе односоставных предложений в аспекте использования инновационных педагогических технологий и педагогические условия эффективного применения интерактивных форм обучения при изучении русского языка.

Ключевые слова: интерактивная форма обучения, сущность, аспект воспитания, односоставные предложения, педагогическая технология, учебный процесс, целостная структура, педагогические условия.

SCIENTIFIC BASIS OF PEDAGOGICAL AND INNOVATIVE TECHNOLOGIES

A. Burkhonov

Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

This article discusses the issues of the structural and semantic analysis of one-piece sentences in the aspect of the use of innovative pedagogical technologies and the pedagogical conditions for the effective use of interactive forms of education in the study of the Russian language

Keywords: interactive form of education, essence, aspect of education, one-piece sentences, pedagogical technology, educational process, integral structure, pedagogical conditions.

ВВЕДЕНИЕ

Структурно-семантические разновидности односоставного предложения выражают двучленную мысль: предмет речи (мысли) и его предикативная характеристика. Формирование и существование односоставных предложений всех разновидностей вызвано потребностью в актуализации одного компонента выражаемой мысли. Обычно таким компонентом является предикативная характеристика предмета речи (мысли): действие, состояние, квалификация, оценка и т. д. Незамещенная синтаксическая позиция подлежащего позволяет представить деятеля неопределенно, обобщенно и т. д., ввести в семантическую

структуру односоставных предложений наглядно-чувственные образы, которые могут быть описаны в предшествующем или последующем контексте. Например: *Когда в Москве шофер нарушает правила движения, его штрафуют. На Памире к такому шоферу относятся по-иному: ему ставят памятник (Санин); А кругом удивительно красиво. Полянка. Лес. Сверкающий пушистый снег на ветках. Зимнее солнце золотит верхушки деревьев (Зощенко).*

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ

Односоставные предложения неоднородны по грамматической семантике, и это находит отражение прежде всего в способах выражения главного члена, в делении односоставных предложений на глагольные и именные.

По характеру грамматической семантики глагольные односоставные предложения объединяются тем, что в них говорится о действии, производитель которого не назван. Различаются же они степенью отвлечения действия от деятеля (производителя действия, действующего лица). Это различие в типовой семантике находит выражение в структурных свойствах: сказуемое выражается разными глагольными формами. Связь между действием и деятелем у разных глагольных форм неодинакова: наиболее тесная — у спрягаемых глагольных форм, обозначающих активное действие (любить, строить, помогать и т. д.), наименее тесная — у безличных глаголов.

Потребность в актуализации действия и в выражении разной степени отвлечения действия от деятеля и определила формирование и существование системы односоставных глагольных предложений. Максимально связано с деятелем действие в определенно-личных предложениях, минимально — в безличных, где семантика действия преобразуется в состояние (знобит, нездоровится — состояние человека, светает, дождит — состояние природы и т. д.).

Иногда лексические значения слов, выражающих сказуемое, настолько ярки, так исчерпывающе характеризуют действие и деятеля, что название деятеля становится излишним. Например: *Опасно все время жить вровень с травой, которую могут скосить Косари (Солоухин).*

Именные односоставные предложения объединяют безличные именные {мне холодно и т. п.}, номинативные и вокативные предложения.

Типовая семантика разновидностей односоставных предложений разнообразна. Даже в пределах одной разновидности могут быть группы со своими особенностями в значении. Именно эти специфические оттенки в значении и определяют их существование в языке и использование в речи.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

В односоставных предложениях в соответствии с их делением на глагольные и именные главный член может быть или сказуемым, или подлежащим: в глагольных — только сказуемым, в именных — или сказуемым, или подлежащим.

Вопрос о синтаксической квалификации главного члена глагольных односоставных предложений стал «вопросом» потому, что сказуемое обычно трактуется как такой главный член, который обозначает признак подлежащего. Действительно, при таком понимании семантики сказуемого только при наличии подлежащего можно говорить о возможности сказуемого.

Такая трактовка семантики сказуемого вызывает возражение, так как по существу в сказуемом раскрываются не признаки подлежащего, а признаки предмета речи (мысли). Именно на этом свойстве сказуемого строятся загадки: *Зимой греет, Весной тлеет, Летом умирает, Осенью оживает (снег); Тонко, долог, голенаст, а в траве не видать (дождь).*

Рассматривая сказуемое как член предложения, обозначающий предикативный признак предмета речи (мысли), который может быть и не назван подлежащим, мы получаем теоретически оправданную трактовку главного члена глагольных односоставных предложений как сказуемых, входящих в структурную схему предложений без подлежащих и тем самым усиливающих значимость выражаемого действия.

В двусоставных предложениях сказуемое своими семантическими свойствами ориентировано на предмет речи (мысли), а структурными — на подлежащее, называющее предмет речи (мысли) или указывающее на него.

Ориентация сказуемого односоставных предложений на характеристику предмета речи (мысли) без посредника (в виде подлежащего) определяет его семантические и структурные свойства: сказуемое становится не только семантическим, но и структурным центром предложения; сказуемое избирает для своего строения такие формы которые могут выразить нужное представление о деятеле без называния его: 1-е лицо единственного числа позволяет представить деятеле как лицо определенное, 2-е лицо — как обобщенное и т. д.

Сказуемое в односоставных предложениях имеет те же типы, что и в двусоставных: простое, составное и сложное; глагольное и именное. Нередко бывает трудно установить, почему надо называть сказуемое односоставных глагольных предложений главным членом, а не сказуемым, особенно в тех случаях, когда односоставные и двусоставные предложения чередуются.

Например: *Вы читайте, читайте русскую литературу как можно больше, все читайте! Найдите себе работу и — читайте! Это лучшая литература в мире* (Горький).

Сложнее квалифицировать главный член именных односоставных предложений, так как они стоят ближе к нечленимым предложениям и, кроме того, существительное характеризуется синтаксической полифункциональностью и чаще называет предмет речи (мысли), чем его признаки. В односоставных именных предложениях трудности квалификации главного члена связаны не с односоставностью структуры, а со степенью их логико-синтаксической членимости.

Чем ближе к двусоставным предложениям располагаются на шкале переходности разновидности односоставных предложений, тем отчетливее синтаксическая квалификация их главного члена; чем ближе к нечленимым — тем менее четка синтаксическая квалификация их главного члена, тем меньше в них второстепенных членов предложения.

Рассмотрим структурно-семантические разновидности односоставных предложений в аспекте использования новых педагогических технологий.

Определенно-личные предложения по семантике близки к двусоставным, поэтому многие ученые не выделяют их в особый тип односоставных предложений, а рассматривают как неполную реализацию структурной схемы двусоставных предложений.

Определенно-личные — это такие односоставные предложения, в которых сказуемое выражено глаголом, указывающим личным окончанием на определенное (конкретное) лицо, которым может быть говорящий или его собеседник: я, ты, мы, вы. Например: *Знаю, что шутишь — а все-таки верю. Зачем же мучаешь?* (А. Н. Толстой); *И вот, наконец, едем. Нас двое. Сидим в столовой на станции Шилова* (Песков).

Такие предложения обычны в диалогической или монологической речи, в живом процессе общения. О характере деятеля узнаем по обращению или по речевой ситуации: — *Папочка, привези мне акулу!* — *Обязательно привезу, Юрик* (Санин); *Бессеменов (вслед Нилу и Поле). Воротитесь! Поклонитесь!* (Горький).

Определенно-личные предложения имеют только один состав главных членов — сказуемое, что и позволяет выделить их в особый структурный тип простого предложения. Сравнивая определенно-личные предложения с другими односоставными предложениями, видим, что они обладают наибольшей степенью логико-синтаксической членимости, сближаясь с двусоставными предложениями по характеру выражаемой мысли, так как деятель мыслится в

них определенно: он может быть вербализован лишь в виде местоимений: *я, мы, ты, вы*.

Семантическая близость определенно-личных и двусоставных предложений обуславливает возможность их взаимозамены, употребления в контексте без яркой семантической дифференциации. Например: *Ухожу я, Сережа,— тихо сказала она, не спуская с него блестящих черных глаз.— Ухожу, ухожу, ухожу* (Николаев); *Ты просто боишься говорить прямо. Трусил!* (Чулаки).

И все-таки определенно-личные предложения отличаются от двусоставных тем, что в них актуализируется действие. Ср.: *Я люблю тебя, Жизнь...* (Ваншенкин); *Люблю отчизну я...* (Лермонтов); *Люблю грозу в начале мая...* (Тютчев).

Определенно-личные предложения не являются неполными без подлежащего. Такие предложения могут быть квалифицированы как неполные только в том случае, если они трактуются как структурно-семантический тип двусоставных предложений.

Сказуемым определенно-личных предложений не может быть глагол в форме 3-го лица единственного числа и в форме про-;шедшего времени, так как он не указывает на определенное действующее лицо. При таких формах, как *пишет, писал* и т. п., подлежащим может быть не только местоимение он, но и другие местоимения (кто-то, кто-нибудь и др.) и существительные (ученик, Иванов и т. п.). Предложения с такими сказуемыми при отсутствии подлежащего (оно выясняется на основании контекста) являются двусоставными неполными.

Не могут быть сказуемыми определенно-личных предложений при нулевой связке и имена существительные и прилагательные, так как нулевая связка не указывает на лицо. Например: *Красавица народная, как море, полноводная, как родина, свободная, широка, глубока, сильна* (Лебедев-Кумач).

К переходным (промежуточным) конструкциям между двусоставными и определенно-личными предложениями относятся такие предложения, в которых нет подлежащего, но есть определение деятеля, семантически связанное со сказуемым. Например: *Бурной жизнью утомленный, Равнодушно бури жду* (Пушкин); *Покорный ласковому взгляду, Любуюсь тайной красоты...* (Блок)

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Для изучения семантической структуры определенно-личных предложений можно использовать, на наш взгляд, следующие методы новой педагогической технологии:

1. Объяснительно-иллюстративный метод, который позволяет преподавателю в доступной форме объяснить и раскрыть особенности семантической структуры определенно - личных предложений при помощи наглядных пособий (таблиц).

2. Поисково-творческий метод, который позволит преподавателю использовать проблемную ситуацию на занятии: в ходе объяснения можно дать задание - сравнить семантизацию определенно личных и двусоставных предложений и определить их особенности.

3. Для полного усвоения данной темы можно использовать репродуктивный метод, при помощи которого в вопросно-ответной форме закрепляется новый материал.

REFERENCES

1. Айзейнштейн Л.А. Синтаксические отношения и формы их выражения в русском языке: Учебное пособие для самостоятельной работы студентов -филологов пед. вузов. - Москва, 1995.
2. Азизходжаева Н.Н. Новые педагогические технологии и педагогическое мастерство. - Ташкент.: Узбекистан, 2005.
3. Бурханов А.А. Педагогик технологиялар.«Навруз» нашриёти Тошкент,..: 2019.
4. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе - Москва., 1998.
5. Жабборова, О. М., & Бозоров, Н. Н. (2020). ЎҚИТИШНИНГ КЛАСТЕР УСУЛИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 373-377.
6. Тожибоева, Г. Р., & Бекирова, Э. Р. (2020). АКТУАЛИЗАЦИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 389-395.
7. Қораев, С. Б. (2020). ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ АМАЛИЁТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1281-1286.
8. Lutfillo Karamatilloevich Akhatov, Akbar Nomozovich Rasulov, Oybek Kakhramonovich Mirzorakhimov, Mirzokhid Latipovich Sharipov, & Farkhodjon Anvarjon-ugli Ibrokhimov. (2020). The Outlookings of Religious and Sufism in Teaching of Abdurakhman Jami. Journal of Critical Reviews, 7(17), 112-116.
9. Nazirov, H. H., Ismayilov, A. Z., & Rasulov, A. N. (2020). The Impact of Economic Factors on the Family Crisis. Евразийский союз ученых, 6(75), 64-65.
10. Қораев, С. Б. (2020). ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ АМАЛИЁТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1281-1286
11. Jabborova Onahon Mannopovna, Jumanova Fatima Uralovna, & Mahkamova Shohida Rahmatullayevna. (2020). Formation of Artistic Perception of Future Teachers. International

Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(4), 4087-4095.

12. Тажибоева, Г. Р. (2020). Социальные проблемы и перспективы интеграционного обучения. Журнал научных и прикладных исследований, 1, 54- 55. 10.

13. Тожибоева, Г. Р. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. Science and World, 1(77), 32-33.

14. Avlaev, O. U., Burkhanov, A. A., Ismoilova, D. M., & Norkuzieva, M. A. (2020). Factors Affecting the Intellectual Dynamics of the Individual. Test Engineering & Management, 83, 693-702.

15. Халилова, М. А., & Мухитдинова, М. (2020). Мактабгача таълим ташкилотларида ахборот-компьютер технологияларини мусиқа тарбияси воситаси сифатида қўллашнинг хусусиятлари. *Халқ таълими*, 3(0056), 4.

16. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 7021-7030.

17. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(7).

18. Эшманова, Н. Н., & Матъякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. *Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар*, 1, 33-34.

19. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. *Science and Education*, 1(4).

20. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. *Наука и общество*, 1(65), 33-37.

21. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глаголов. *Илм сарчаималари*.

22. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.

21. Ётаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. *"Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами*, 2, 50-53.

22. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли ота-оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. *Oriental Art and Culture*, (4).

23. Шакирова, Р. Р. (2019). Отличительные особенности рассказа от других эпических жанров. *Polish science journal*, 169-172.

INSON ONGI - MILLIY G'OYA TIZIMI ELEMENTI SIFATIDA**Sardor Kutlimurodov**

Urganch davlat universiteti

Valisher Sapayev

Urganch davlat universiteti

sapayev-2017@mail.ru**ANNOTATSIYA**

Ushbu maqolada milliy g'oya tizimi va uning eng muhim elementlaridan biri bo'lgan inson ongi masalasi muhohama qilingan. Inson ongining milliy g'oyaning boshqa g'oyalari bilan aloqalari o'rganilgan. Yakuniy fikrlar dalillarga asoslangan holda keltirilgan.

Kalit so'zlar: g'oya, milliy g'oya, ilmiy g'oya, tizim, tizimli tahlil, mafkura, mafkuraviy tizim.

HUMAN CONSCIOUSNESS AS AN ELEMENT OF THE SYSTEM OF NATIONAL IDEAS**Sardor Kutlimurodov**

Urgench State University

Valisher Sapayev

Urgench State University

sapayev-2017@mail.ru**ABSTRACT**

In this article discusses the system of national ideas and the issue of human consciousness, which is one of its most important elements. The relationship of human consciousness with other ideas of the national idea is studied. The final conclusions are based on evidence.

Keywords: idea, national idea, scientific idea, system, systematic analysis, ideology, ideological system.

KIRISH

Jamiyat taraqqiyoti bir bosqichdan ikkinchi bosqich o'tib borar ekan bu jarayonda jamiyat a'zolarining roli, islohotlar taraqqiyot jarayoniga ishonch-e'tiqodi muhim va hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Bu har bir jamiyatning taraqqiyot jarayoniga xos bo'lgan xususiyatdir. Jamiyat oldiga qo'yilgan maqsadlarning ko'lami kengligi va yuksak marralarni o'ziga qamrab olishi esa shaxsni faoliyatini yanada jadallashtirish va uni maqsadlar yo'lida safarbar qilishni davrning muhim masalalaridan biri sifatida qo'yadi. "Tarixiy maqsadlar ko'lami keng, inson shaxsi barkamol bo'lsa, u vijdonan mehnat qilsa, ijtimoiy-siyosiy ishlarda faol ishtirok etsa, jamiyatimiz shu qadar tez rivojlanadi va mustahkamlanadi"[1]. Bu natijaga erishish uchun esa insonlarni ushbu maqsadlarga qaratilgan amaliy harakatlarini tashkil

etishning asosiy mexanizmi sifatida har bir jamiyatga ma'lum g'oyalar tizimi kerak bo'ladi. Bu vazifani "milliy g'oya tizimi" bajaradi. Umuman olganda milliy g'oya jamiyat taraqqiyotining barcha davrlarida u bilan yonma-yon bo'lgan va taraqqiy qilib shakllanib borgan o'zida qarashlar va xalqning ishonch e'tiqodidan joy olgan g'oyalarni ifoda etib kelayotgan g'oyalar majmuasidir. Milliy g'oya tushunchasi ko'plab olimlar, tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan bo'lsada unga tizim sifatida yondashuvlar va tizimning elementlari va ularning tahlili, elementlarning o'zaro aloqasi, ularning ham kichik tizimlarga bo'linishi masalalari alohida tadqiqot sifatida olib borilmagan. Muxtaram Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev tomonidan belgilab berilgan "...biz uchun kuch-qudrat bo'lib xizmat qiladigan milliy g'oyani rivojlantirish". vazifalaridan kelib chiqqan holda aytishimiz mumkinki, bu masalani tadqiq qilish-davrimizning dolzarb masalalaridan biridir. Albatta bu masalalar bitta maqola yoki ilmiy tadqiqot uchun juda keng mavzu hisoblanadi. SHuni inobatga olib, milliy g'oya tizimi va uning asosiy elementlaridan bo'lgan inson ongi va tafakkuri bilan aloqadorligi, uning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishni maqsad qilib qo'ydik.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Milliy g'oya – keng va ko'plab elementlarni o'z ichiga olgan, ularning ichki va tashqi aloqadorligiga asoslangan tizim hisoblanadi. SHunday elementlardan biri bu inson ongi va tafakkuridir. Bu tushunchani biz tahlil qilayotgan milliy g'oya tizimining elementi ekanligini quyidagi ta'rifni keltirish orqali aniqlab olishimiz mumkin. "Milliy g'oya- millatning o'tmishi, buguni va istiqbolini o'zida mujassamlashtirgan, uning tub manfaatlari va maqsadlarini o'zida ifodalab, taraqqiyotga xizmat qiladigan ijtimoiy g'oya shaklidir"[3]. Tarifda keltirilganidek, milliy g'oya millat maqsadlarini ifodalaydigan, umumiy g'oyalarning bir shaklidir. Bu g'oyalar esa inson ongida ifoda qilinishi, tafakkur tarzida namoyon bo'lishi orqali ishlab chiqariladi yoki boshqa insonlarga yo'naltiriladi. Ko'pgina falsafiy lug'atlarda keltirilganidek inson ongi- umuman shaxsiy ma'naviy dunyosi bo'lib, ijtimoiy hayotni ma'lum bir shaxsning hayoti va faoliyatining o'ziga xos qarashlar shakli orqali aks ettiradi. O'z navbatida individual ong- ma'lum bir odamga xos bo'lgan g'oyalar qarashlar, hissiyotlar to'plami, uning o'ziga xosligi boshqa odamlardan ajralib turuvchi xususiyatlarini belgilab beradi. Aytib o'tilgan g'oyalar, qarashlarni shakllanishi jarayoni milliy g'oya bilan ikki tomonlama munosabatda bo'linadi.

Zamonaviy faylasuflardan biri bo'lgan A.G.Spirkinning fikricha, "ong- faqat odamga xos bo'lgan va nutq bilan bog'liq bo'lgan miyaning funksiyasi bo'lib, u

haqiqatni umumlashtiruvchi, baholovchi va maqsadga muvofiq aks ettiruvchi konstruktiv-ijodiy o'zgarishlardan iborat bo'lgan hususiyatdir". Yani uni haqiqatni umumlashtiruvchi va baholovchi funksiyasi inson ongining milliy g'oya tizimini elementiga aylantiradi. Boshqacha qilib aytganda, milliy g'oya tizimidagi barcha bosh va asosiy g'oyalar, tamoyillar tushunchalar, qarashlari eng avvalo shaxsning idrok qilish va voqealarni baholashi chig'irig'idan o'tkaziladi.

Ma'lumki barcha g'oyalar singari milliy g'oya ham tafakkurning mahsuli sifatida yaratilar ekan deng avvalo insonlarni o'z ortidan ergashtirishi uchun jamiyatdagi insonlarning maqsad-muddalarini ifodalab qolmay, ularni hayotiy jarayonlar bilan nechog'lik aloqadorligini va bu ilgari surilayotgan g'oyalar faravon turmush tarzini kafolatlashini keng jihatdan yoritib beradi. O'z navbatida inson ongi bilan o'zaro ta'sirda bo'lgan ijtimoiy ong shakllarini rivojlanishi uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Milliy g'oya masalasi mamlakatimiz ijtimoiy soha tadqiqotchilari tomonida keng o'rganilgan va bu jarayonlar hozirda ham davom etmoqda. Uning nazariy-metodologik jihatlarini tadqiq qilish ishi bilan ko'pchilik tadqiqotchilarimiz shug'ullanib kelmoqda. Olimlarimizning ayrimlari milliy g'oyaga "...inson ongi va qalbiga uning maqsadlari bilan bog'liq g'oyalarni, tushuncha va tamoyillarni olib kirish orqali ularni bunyodkor maqsadlar sari yo'naltirishni asosiy maqsad qilib qo'yadi" deya ta'rif bersa, boshqa tadqiqotchilar esa "...milliy g'oya-ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan mamlakatda ko'pchilik tomonidan e'tirof etilgan, ishonch va e'tiqodga aylangan g'oya, tushuncha maqsadlar majmui..."[4] deb ta'rif keltiradi. Ta'riflardagi ma'nolarning kengligi jarayonga ta'sir qiluvchi omillarning ko'pligi milliy g'oyaning jamiyat taraqqiyoti yo'lida uzluksiz, muntazam ravishda ijtimoiy hayotga ta'sir qilib borishi uning tizim sifatida ishlashi va shundagina o'z maqsadlariga erishishi mumkinligini ko'rsatmoqda. Umuman olganda milliy g'oya- "...o'z mohiyatiga ko'ra xalqimizning asosiy maqsadlarini ifoda etadigan uning o'tmishi bilan kelajakini bog'laydigan, uning asriy orzu-umidlariga etishishga xizmat qiladigan g'oyalar tizimidir" deya berilgan ta'rifni keltirish bilan yuqoridagi fikrlarimizni asoslash mumkin.

NATIJALAR

Milliy g'oya o'zining bosh va asosiy g'oyalari, hususiyatlari, konsepsiyasi, asosiy tushuncha va tamoyillar, tashkiliy asoslarining mavjudligi va shu kabi ko'plab hususiyatlar va tushunchalarni birlashtirganligi bois uni tizim sifatida o'rganish ehtiyoji tug'iladi. Shunday ekan uni tizim sifatida o'rganishdan oldin tizim haqida to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq bo'ladi. Tizim – fundamental tushuncha. Har biri alohida vazifalarni bajaruvchi, yagona maqsadga yo'naltirilgan, o'zaro bog'langan,

boshqariluvchi elementlarning muayyan tuzilmaga ega bo'lgan majmuasiga tizim deyiladi[4]. Bundan tashqari ilmiy adabiyotlarda tizimning turli komponentlarni birlashtirganligi va ma'lum bir kichik sistemalarni birlashtiruvchi tuzilma ham tariflar anchagina keltiriladi. "Tizim - bu biror tarzda o'zaro ta'sirlashayotgan komponentlarning yig'indisi, kompleksidir. Yig'indi deganda oddiy yig'indi emas, aynan o'zaro ma'lum munosabatlar asosida o'zaro ta'sirlashayotgan kichik sistemalar, komponentlar, elementlar yig'indisi tushuniladi"[5]. Ushbu ta'rifdan kelib chiqib qaraydigan bo'lsak milliy g'oya tizim sifatida barcha talablarga javob berishi va o'zida birlashtirgan g'oyalar, tamoyillarning o'zaro yuqori aloqadorligining mavjudligini ko'ramiz. Bu aloqadorlikning kuchliligi komponentlarning alohida o'rganish, ularni tizimni strukturasini tashkil qilishdagi o'rnini aniqlab olish juda keng mavzuligini, ko'plab tahlillarni keltirib chiqarishini inobatga olib, milliy g'oya tizimining ko'plab elementlaridan biri inson ongi va tafakkuri bilan aloqadorligini masalasin o'rganamiz. Insonning ijtimoiy hayoti, ijtimoiy jarayonlarda ishtiroki, munosabatlarda ishtirokini kuzatar ekanmiz, bu jarayonlarda inson ongini, umuman ong masalasini muhim o'rin tutishini ko'ramiz. Demak milliy go'ya xalqni birlashtirib, jipslashtirib turar ekan eng avvalo tizim sifatida ishlashi ba boshqa elementlar kabi inson ongining muntazam o'zgarishi va rivojlanishi, tizim ichidagi o'rni va vazifalarini, boshqa elementlar bilan aloqadorligini ta'minlab borishi zarur.

MUHOKAMA

Ongning "voqealikni inikos ettirish shakli ekanligi"[6] borliqdagi voqealarni ijodiy o'zgartirish sharti bilan qabul qilishi va "inson ongi barcha ijtimoiy munosabatlar bilan chambarchas bog'langan bo'lib, u haqiqatda ham jamiyat taraqqiyotining mahsuli hisoblanadi[7] degan ta'riflarga murojaat qilsak milliy g'oya tizimining elementi sifatida ongning hususiyatlari namoyon bo'ladi. Ong insonga obektiv olam jarayonlari va hosidalarining mohiyatini anglashiga imkon beradi. Milliy g'oya ko'plab o'ziga xos hususiyatlarga ega bo'lib, bular inson ongining o'zgarishiga ta'siq qilishi va shu orqali jamiyatga ta'sir o'tkazishga qaratilgandir. Bunday hususiyatlardan quyidagilarni sanab o'tishimiz mumkin:

Birinchidan, milliy g'oya tizimi tarixiy xotirani uyg'otish, jamiyat a'zolarini birlashtiruvchi g'oyaviy bayroq vazifasini bajarishga qaratilgandir. Bu esa insonning ongiga milliy g'oyaning tarixiy xotira bilan birga kirib borishini bildiradi.

Ikkinchidan, Milliy g'oya tizimning ezgu niyatlarni amalga oshirishga eng to'g'ri yo'lni ko'rsata olishining butun insoniyat tarixi davomida ko'p martalab isbotlanganligi va hayot haqiqatlari buni isbotlashi bevosia inson ongiga obektiv haqiqatni ifodalovchi kuch sifatida kirib borishini ko'rsatadi.

Uchunchidan, milliy g'oyaning jamiyatni birlashtiruvchi kuch- yuksak ishonch-e'tiqodni manbai bo'lishi inson ongiga o'lmas g'oyalar tarannumi va inson hayotining ma'nosi bo'la oladigan g'oyalar ko'rinishida ta'sir ko'rsatadi.

Beshinchidan, har qanday ilg'or goyani o'ziga singdira olishi hususiyatiga ega bo'lishi bilan milliy g'oya muttasib, eski steriotiplar bilan yashayotgan insonlar ongiga ta'sir qilishi, va zamon bilan hamnafas yashoovchi insonlarning hayotiy yo'lida yo'lko'rsatkich bo'lishi hususiyatida ega bo'ladi.

Oltinchidan, milliy g'oya tizimi davrning yangi talab va vaziyatlariga tez moslasha olib, zamonaviy talablarga javob bera olishi, insonlarga shiddat bilan rivolanayotgan hozirgi davrda o'ziga xos umr kechirishi, "zamonaviylik libosi"i kiydirilgan turli og'ish va insonni destruktiv ruhda tarbiyalovchi g'oya va mafkuralarga qarshi tura olishi ko'nikmalarini shakllantiruvchi g'oyalar majmuasi sifatida ongga kirib boradi. Yuqoridagilardan tashqari, milliy g'oya tizimining barcha maqsad va vazifalari bevosita inson ongiga ta'sir o'tkazish uni o'zgartirish, takomillashtirishga qaratilgani bilan harakterlidir.

Milliy g'oya nafaqat, inson ongining shakllanishi, o'zgarishi va takomillashishiga, balki, ijtimoiy ongning shaxs tomonidan o'zlashtirilishi jarayonida ham ta'sir qiladi. Inson ongi u yoki bu darajadi individual mavjudligini aks ettirar ekan, albatta bu jarayonda qaysidir g'oya yoki mafkuralarga tayanadi. Milliy g'oyadagi g'oyalar va fikrlar xilma-xilligi tamoyili inson ongini ijtimoiy ong chegaralaridan chiqib g'oya yaratilishi jarayoni subektida aylanishini istisno qilmaydi. Bu yangi g'oyalarni yaratilishi jarayonida "g'oyaning inson ongining mahsuli" bo'lishidga zamin yaratadi.

Shu bilan birga milliy g'oya ijtimoiy ongning faqat individual ong orqali namoyon bo'lishi sababidan, inson ongini o'zining elementi sifatida qaraydi. Ijtimoiy ong va inson ongining bir birini taqozo qilishi, o'zaro ta'siri va bir birini boyitishi sababidan milliy g'oya tizimidagi g'oyalarning jamiyat hayotida kirib kelishi odamlarning ishonch e'tiqodiga aylanishi jarayonini mexanizmlaridan biri hisoblanadi.

XULOSA

Inson ong aqliy jarayon sifatida shaxs bilan birga tug'iladi, rivojlanadi va o'ladi. Bu har bir shaxsning hayot yo'lining o'ziga xos xususiyatlarini, turli xil siyosiy va mafkuraviy hodisalarni ifoda etadi. Uning ma'naviy dunyosi va boshqa shaxslarning ma'naviy dunyosi o'rtasidagi farqlarni belgilaydi va shaxsiyatning individual rivojlanish yo'lining o'ziga xos xususiyatlari, bu inson individualligining

barcha rang-barangligini ifodalaydi. Milliy g'oyaning komil inson g'oyasiga asoslanib aniqlangan farqlar baholanib xulosalar chiqariladi.

Milliy g'oyaning insonga ta'sir qilishi va uning tafakkur tarzini o'zgartirishi, komil insonni tarbiyalash vazifalariga erishish jarayonida inson ongi-etakchi masala hisoblanadi[8]. Chunki, insonning individual ongida uning jamiyatdagi hayoti va faoliyatining xususiyatlari, shaxsiy hayotiy tajribasi, shuningdek, uning fe'l-atvori, fe'l-atvori, ma'naviy madaniyati darajasi va uning ijtimoiy mavjudligining boshqa ob'ektiv va sub'ektiv holatlari namoyon bo'ladi.

Demak, inson ongi va uning ijtimoiy ahamiyati haqida fikr gapirganda u ijtimoiy ong bilan o'zaro ikki tomonlama ta'sirga egaligi va ular bir-birlarining rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratadi[9]. Shuning bilan birga bu aloqadorlik inson ongini milliy g'oya tizimida elementiga aylantiradi. Insonning ijtimoiy borliqni anglab olishida, jamiyatdagi konstruktiv g'oyalarni o'zlashtirishida ongning etakchi rol o'ynashi va insonning barcha qarashlari va ynodashuvlarini shakllantiruvchi asosiy omil sifatida milliy g'oya bilan bog'liqligi yuqori hisoblanadi. Ongning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olgan, uning tizimdagi etakchi element ekanligini tushunib etilgan jamiyatning milliy g'oyasi shakllantirilgandagina o'sha jamiyat o'z maqsad va muddaolariga erisha oladi.

REFERENCES

1. J.Tulenov, G.Tulenova, K.Tulenova(2016)Falsafa. To'ldirilgan ikkinchi nashr, Fan va texnologiya,
2. Ш.Мирзиёев, [2019]Нияти улугъ халқнинг иши ҳам улугъ,хаёти ёруғ ва келажакки фаровон бўлади,”Ўзбекистон”,
3. I.Ergashev va bosh(2016),Milliy g'oya targ'ibot texnologiyalari // - T.: “Maashhurpres”,
4. B.Gary, S.Shelly, J.Rosenblatt (2012). Systems analysis and design. – Ninth ed., Printed in the United States of America.
5. T.Alimardonov, F.Ravshanov, N.Berdaliev (2017),Tizimli tahlilning pedagogik asoslari.
6. Milliy g'oya targ'ibot texnologiyalari va atamalar lug'ati(2007)Akademiya.
7. Sh.Qurbanov,B.Seytxalilov va boshq(2010)Milliy istiqlol g'oyasini shakllantiirshda tashkiliy-uslubiy yondashuvlar,Akademiya.
8. B.To'ychiev va boshq(2020)Milliy g'oya;O'zbekistonni rivojlantirish strategiyasi. O'quv qo'llanma,Ilm-ziyo-zakovot. – B 23
9. M.Fayozova(2009), Milliy ong va uning mohiyatiyu Ta'lim tizimida ijtimoiyg'gumanitar fanlar.

БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРДА КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ЖИХАТЛАРИ

Акмал Юсуфович Ахмедов

Фарғона давлат университети педагогика кафедраси ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Бугунги кунда жамиятда амалга оширилаётган ислохотлар талабларига тўла жавоб берувчи, ишлаб чиқариш соҳасида юзага келган рақобатга бардошли, кескин ўзгаришларга мослаша олувчи, шунингдек, меҳнат бозорида мутахассислар малакасига қўйилаётган талаблар даражасида самарали фаолият юритувчи шахсни шакллантириш долзарб муаммо ҳисобланади. Ушбу мақолада бўлажак ўқитувчилар тайёрлашда уларда касбий компетентликни шакллантириш масалалари алоҳида ёритилган.

Калит сўзлар: Касбий компетентлик, коммуникация, компетентлилик, мулоқот.

PEDAGOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE FUTURE TEACHERS

Akmal Yusufovich Akhmedov

Teacher of the Department of Pedagogy, Fergana State University

ABSTRACT

The formation of a person who fully meets the requirements of the society, a competitive production sector, capable of adapting to abrupt changes, as well as effectively acting at the level of qualification requirements in the labor market is one of the urgent tasks nowadays. The study of professional competencies in teaching future teachers is described in this article.

Key words: Professional competence, competence, communication.

КИРИШ

Бўлажак ўқитувчининг касбий компетентлигини шакллантириш педагогларни тайёрлашдаги мураккаб муаммолар қаторида ўзига хос ўрин тутди. Айниқса таълимни модернизатсиялаш билан боғлиқ ислохотларнинг жорий босқичида касбий педагогик фаолиятга мослашиш муаммоси янада яққол намоён бўлмоқда. Бўлажак ўқитувчиларни амалий, психологик, методик,

тадқиқотчилик турлари билан бир қаторда ўқитувчининг касбий компетентлигини шакллантириш билан бойиб бормоқда.

Касбий компетентлик ташҳиси касбий шаклланишнинг моҳиятли характеристикаларига диагностик, коммуникативлик, бошқарув ва проектив ўқувлар гуруҳларини киритиш лозим. Педагогнинг билиш фаолияти кўп жиҳатдан ўрганилаётган нарсаларнинг мураккаблиги, динамикаси, ностандартлиги, ижтимоий ҳодисаларни ажратиб турадиган чегараларнинг таъсири, уларни излаш, ноаниқлик билан белгиланади, бу эса кузатувчанлик, суҳбатдошнинг ички дунёсини моделлаштириш малакасини назарда тутди. Мазкур ҳолда ўз-ўзини тартибга солиш хусусиятлари ўз билим ва малакаларини доимо такомиллаштириш зарурати, бошқа одамларга қаратилган ўз ҳатти-ҳаракатини қатъий мувофиқлаштириш уқуви билан тавсифланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Педагогнинг касбий тарбияланганлик лаёқатлилигини тадқиқ қилишга бағишланган асарларда унинг қуйидаги турлари билан фарқ қилинади:

- махсус тарбияланганлик лаёқатлилиги – касбий фаолиятини етарлича юқори даражада эгаллаганлик, ўзининг келгуси касбий ривожланишини лойиҳалаш қобиляти;
- ижтимоий тарбияланганлик лаёқатлилиги – биргаликдаги касбий фаолиятни, ҳамкорликни ва шунингдек, мазкур китобда қабул қилинган касбий мулоқат услубларини эгаллаганлик, ўз касбий касби натижалари учун ижтимоий масъуллиқ.

НАТИЖАЛАР

Бўлажак ўқитувчининг касбий компетентлиги, иродавий сифатлар, интеллектуал салоҳият, ҳиссий сифатлар, амалий кўникмалар, ўз-ўзини бошқара олиш лаёқатларининг ўзаро боғлиқлиги ва шахснинг ижтимоий-маданий фаоллик даражасини акс эттирувчи индивидуал сифатлар асосида шакллантирилади.

Европа давлатларида шаклланган анъанага мувофиқ касбий малака мутахассиснинг компетентлиги, уни шакллантиришга қаратилган таълим тизими эса – билим, кўникма ва малакалар даражаси билан ўлчанади.

МУҲОКАМА

Бўлажак ўқитувчини тайёрлашда муҳим педагогик шарт-шароитлар сифатида қуйидагиларни эътироф этиш мумкин:

- замонавий талабларга жавоб бера оладиган меъёрий ва ўқув-методик ҳужжатлар (давлат таълим стандарти, намунавий ўқув режалари, ишчи ўқув режалари, намунавий ўқув дастурлари, ишчи дастурлари, дарсликлар, ўқув қўлланмалар, методик тавсияномалар, қўшимча махсус адабиётлар, кўрсатмали воситалар, дарс ишланмалари, лойиҳалар ва бошқалар)нинг мавжудлиги;

- илмий педагогик ходимлар (профессор, дотсент, ўқитувчи, малакали ўқув усталари, техник ходимлар)нинг билим, кўникма ва малакаларининг юксаклиги, касбий компетентлик даражасининг етарлича шаклланганлиги ҳамда илмий салоҳиятга эга бўлиши;

- ўқув жараёнининг моддий-техник (ўқув бинолари, ўқув аудиториялари, ўқув устахоналари, амалий-лаборатория жиҳозлари), ахборот технологиялари (радио, телевидение, компютер, нусха кўчириш қурилмалари, лаборатория асбоб-ускуналари, аудио, видео, мультимедия, тренажёрлар, кинопроекторлар, диапроекторлар, видеопроекторлар, техник воситалар мажмуининг мавжудлиги ва ҳоказолар) жиҳатдан етарлича таъминланганлиги;

- ижтимоий ва ўқув-технологик жиҳатдан қулай муҳит (ўқитувчилар, талабалар, раҳбарлар ҳамда талабалар, шунингдек, талабаларнинг ўзаро муносабатлари мазмуни, йўналиши, мақсадлар бирлиги ва бошқалар) яратилганлиги;

- ташкилий ҳамда ўқув-амалий фаолиятнинг изчил, узлуксиз ҳамда тизимли йўлга қўйилганлиги.

ХУЛОСА

«Ўқитувчининг касбий компетентлиги» тушунчасига берилган таъриф ва тавсифларни умумлаштириб, уни қуйидагича талқин этиш мумкин: Ўқитувчининг касбий компетентлиги — педагог фаолиятида касбий компетентлик муҳим жиҳатларидан бири бўлиб, педагогнинг фақатгина касб ва касбий фаолиятни амалга ошириш билан боғлиқ барча эҳтиёж, қобилият, маҳорат, билиш ва қизиқишларини ифодалайди.

Бунинг учун у:

- ижодий изланишлар жараёнини бошқаришга мойил бўлиши;
- ижодий изланишларнинг самарадорлиги ўқитувчининг педагогик, психологик ва назарий тайёргарлигига боғлиқ бўлишини эсда тутиши лозим.

REFERENCES

1. Азизхўжаева Н.Н. Педагогик технология ва Педагогик маҳорат. – Т.: 2003. – 174 б.

2. Арзикулов Д.Н. Касбий камолатнинг психологик ўзига хос хусусиятлари. Психол. фан.ном. дисс...автолойихаи. – Тошкент: 2002. -22 б.
3. Ахлидинов Р. Социально-Педагогические основы управления качеством общего среднего образования. Автореф.дис...д-ра пед.наук. –Т.: 2002. -44 б.
- 4.Х.Шарипов, Н.Муслимов, М.Исмоилова: “Касбий таълим педагогикаси”. Методик қўлланма. – Т. 2005 й.
- 5.М.Усмонбоева, Г.Аноркулова, Г.Шамарипходжаева “Педагогик компетентлик ва креативлик асослари” ўқув услубий мажмуа. Т. 2015 йил. 14-15-бетлар
6. Н.А.Муслимов Бўлажак касб-таълими ўқитувчисини касбий шакллантириш Т.,Фан 2004.
- 7.Ишмухамедов Р, Абдуқодиров А, Пардаев А. Таълимда инновацион технологиялар. – Т.: “Истеъдод”, 2008. – 180 б.
- 8.Муслимов Н. ва бошқалар. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси. – Т.: «Фан ва технологиялар», 2013. – 128 б.
- 9.Низомхонов С.А., Мадаминов И. Педагогнинг касбий фаолиятида ахборот коммуникатив компетентликни ошириш йўллари. // Заонавий таълим» журнали, 2014, №10.
10. [www. ziyonet. uz](http://www.ziyonet.uz)
12. www.pedagog.uz
13. www.ta'lim.uz
14. www.fikr.uz

ТАЛАБА-ЁШЛАРДА МИЛЛИЙ ИФТИХОР ТУЙҒУСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ЖИҲАТЛАРИ

Азамат Ризвонович Рахмонов

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти
ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада Республикамизда амалга оширилаётган таълим тизимидаги ислохотлар ва шу сингари олий таълим муассасаси талаба-ёшларида миллий ифтихор туйғусини шакллантиришнинг педагогик-психологик томонлари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: Ривожлантириш концепцияси, эмоционал (яъни, мулоқот эҳтиёжларини қондириш), рационал (интеллектуал муаммоларни ҳал қилишга асосланган), миллий ифтихор туйғусини туйиши.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF NATIONAL PRIDE IN STUDENT YOUTH

Azamat Rizvonovich Rakhmonov

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region
Teacher of the Department "Pedagogy and Management"

ABSTRACT

The article focuses on reforms in the education system implemented in the Republic and pedagogical and psychological aspects of formation of national pride in the students-youth of a similar higher educational institution.

Keywords: development conception, emotional (IE, communication needs satisfaction), rational (intellektual based on solving problems), national pride, the sense of appetite.

КИРИШ

Ўзбекистон Республикаси олий таълим тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясида талаба-ёшларни таълим-тарбияси учун қўшимча шароитлар яратишга қаратилган комплекс чора-тадбирларни ўз ичига олган бешта ташаббусни амалиётга татбиқ этиш мақсади амалга ошмоқда. Бунинг учун талабанинг ёш хусусиятидан келиб чиқиб етуклик даврини

психология фани маълум даврларга бўлиб ўрганганлигини қайд этишнинг ўрни жоиздир. Бу эса туғилишдан 22 ёшгача бўлган даврни катталар ҳаётигача бўлган давр сифатида, 17 ёшдан 22 ёшгача бўлган даврни эса ёшлик даврига қадам қўйиш деб белгилайди. Айнан бу жараёни биз олиб бораётган тадқиқотимиз объекти бўлмиш олий таълим муассасалари талаба ёшлари 22 ёшгача бўлган фарзандларимиздир. Аммо камроқ ҳолларда бу ёш 22 ёшдан 28 ёшгача ва узок давом этиш натижасида ўттиз ёшга қадам қўйиш даврига тўғри келади.

Айнан мазкур давр, яъни ўспиринлик даври ёшларнинг ўзлигини англаш, бошқалар ҳаёт тажрибасини эгаллаш, ўзи ёқтирган ва ўзига яқин бўлган нарсаларга интилиш, ўзининг наслу-насаби билан қизиқиш, ўзининг қизиқишлари доирасида танлаган касби, яқин бўлган аجدодларимиз ҳақида, тарихимиз ҳақида кўпроқ билишга мойиллик, ўз-ўзича улардан фахрланиб, уларга лойиқ тарбияли бўлишга ҳаракат қилиш туйғулари жўш урган давр ҳисобланади. Талабалик йилларига тўғри келадиган бу давр биз мақсад қилиб олган миллий ифтихор туйғусини сингдиришга жуда мойил ва қулай фурсат ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Масаланинг психологик томонини ўрганадиган бўлсак, талабаликда ҳар қандай муаммони ечиш ёки бу даврда тарбияда бирор бир мақсадга эришиш учун болага дўст бўлиш керак бўлади. Дўст - бу шундай одамки, шахс у билан барча дарду-ҳасратларини муҳокама қилади, муамоларини у билан ўртоқлашади. Дўстликнинг ҳам кўзлаган мақсадлари бўлади: у амалий, иш фаолият билан боғлиқ, соф эмоционал (яъни, мулоқот эҳтиёжларини қондириш), рационал (интеллектуал муаммоларни ҳал қилишга асосланган), ахлоқий (ўзаро инсоний сифатларни такомиллаштиришга хизмат қилувчи) бўлиши мумкин. Дўстликнинг биринчи шарты–ўзаро бир-бирини тушуниш. Демак, бизнинг ҳолатимизда талабаларда миллий ифтихор туйғусини шакллантиришда профессор-ўқитувчилар, тарбиячиларни тарбияланувчига янада яқинлаштиришлари, унга дўстона муносабатда бўлишлари, ўз фикрини тарбияланувчига дўстона сингдира олишлари муҳим аҳамият касб этади. Бунинг яна бир муҳим жиҳати – бу талабалик давридаги севги ва муҳаббат ҳиссини уларда шаклланишидир. Бу туйғу нафақат қарама-қарши жинсга, балки ота-онага, яқинларига, опа-сингил ва ака-укаларига, ҳаётида иборат деб билган кишиларга нисбатан ҳам бўлиши мумкин. Бу ҳисни аввало Ватанни севиш, у билан фахрланиш, миллий ифтихор туйғусини туйиш тушунчалари

билан узвий боғлаш лозим. Шу сабабли ҳақиқий юксак муҳаббат соҳиблари бўлмиш ёшларда миллий ифтихор туйғусини шакллантириш-инсонлар ўртасида самимий инсоний муносабатларни ўрнатиш, юртни севиш, миллатни ардоқлаш, аجدодларимизга лойиқ ворис бўлишга интилиш, ўзи севган Ватанининг келажагига раҳна соладиган ҳар қандай кучларга мардларча туриб қаршилиқ қилиш туйғуларини юксалтиришга хизмат қилади. Биз кўзлаган мақсадга эришишимизда айнан кенг маънодаги севги ва муҳаббат – Ватанга, юртга, халққа, борлиққа, касбга ва яқин кишиларга қаратилган бўлиши керак. Шундай қилинганда, қалби севги ва муҳаббатга тўла тарбияланувчилар ёмон йўлга қирмайди, она Ватанига ҳиёнат қилмайди, унинг тарихини чуқурроқ ўрганишга, келажаги ҳақида қайғуришга интилади, у билан фахрланади, бошқаларга кўз-кўз қилишга шошилади ва миллий ифтихор туйғусини ўзида туяди.

Агар талаба камол топаётган оилада ёки жамоада самимий муносабатлар муҳити мавжуд бўлса, унинг дўстлари, тенгқурлари, қариндош-уруғига нисбатан меҳр-муруввати қўллаб-қувватлаб турилса - бу илиқ туйғулар Ватанига, халқига муҳаббат, дўстга садоқат, ота - онага ва устозларига меҳр-саховат, яқинларини эъзозлаш, улар билан фахрланиш кабиларга айланади. Буларнинг мавжудлиги эса шахснинг баркамоллиги, унда барча инсоний фазилятлар мавжудлигининг муҳим мезонларидан ҳисобланади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Олий таълим муассасаси талабаси бирор бир касбни танлар экан, ўзи танлаган мутахассисликни эгаллаш учун ўзида қандай шахсий хислатлар бўлиши кераклигини яхши билиши керак, шу орқали юқори мақсадларга эришиши мумкин бўлади. Бунинг учун эса унга фақатгина тор доирадаги касбига оид билимларгина эмас, балки ўзбек миллатига ота-боболаримиздан мерос бўлиб келаётган инсоний хислатлар, урф-одатлар, удумларни мукаммал билиши керак, улардан фахрланиши, ўзининг касби билан бевосита боғлиқ жаҳонга машҳур аجدодларимиз шахсий ҳаётлари ва фаолиятларини чуқур ўрганиб, миллий ифтихор туйғусини туйиши жуда катта аҳамият касб этади. Шунинг учун ҳам янги таълим стандартлари доирасида мутахассислар тайёрлаш бугунги кунда ҳар бир педагогдан талабанинг иқтидори, унинг қизиқишлари, маънавиятини оширишни талаб этади.

Талаба онгига бирор бир ғояни сингдиришда идеалар жуда муҳим аҳамият касб этади. Тарбиячи тарбияланувчисини кимнинг ўрнида кўришни хоҳласа, уни тарбияланувчи кўзида идеал даражасига етказа олиши керак

бўлади. Масалан, талабанинг идеали унинг отаси, у отасидай учувчи бўлмоқчи, у яқин орада бу мақсадга эришиб бўлмайди, лекин унга интилади, ўзида отасида бор хислатларни такрорлашга ҳаракат қилади. Яна бир муҳим жиҳат талабанинг қизиқишларини инобатга олган ҳолда, унинг дунёқарашини ва эътиқодини шакллантириш масаласи. Эътиқоднинг предмети турлича бўлиши мумкин: Ватанга эътиқод, динга, фанга, касбга, оилага, ахлоқ меъёрларига, гўзалликка ва шунга ўхшаш. Агарки, инсонда бирор нарсага эътиқод шаклланган бўлса, у яхши, одамларга, жамиятга нафи тегадиган бўлиб етишади. Масалан, Алишер Навоийнинг бутун ҳаёти халққа ва миллатга фидойиликнинг намунаси сифатида, туркий халқлар адабиётига асос солишга бағишланганлиги, Муҳаммад Ал-Хоразмий, Имом Исмоил ал-Бухорий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, каби буюк алломаларимизнинг илм ва ижод йўлидаги қатъиятлари, эришган ютуқлари эътиқодлиликнинг ёрқин намунасидир.

ХУЛОСА

Демак, эътиқоди кучли инсон илмга интилади, ўз мақсадига эришишга ҳаракат қилади, ҳар томонлама баркамол бўлишга тиришади, буюкларга ҳавас қилади. Бизнинг ҳолатимизда, агар талабаларимизда Ватанга меҳр, ота-боболаримизга ҳурмат, юртимиз келажагига ишонч хислатларини эътиқод даражасига чиқаришга эришсак, миллий ифтихор туйғусини шакллантириш, деган буюк мақсадимизга эришган бўламиз. Шахсдаги эътиқодлилиқ ҳам, миллий ифтихор туйғуси ҳам – инсондаги журъат, фидойилик, ҳалоллик, ирода, виждон, қатъиятлилиқ, инсонпарварлик, ватанпарварлик каби қатор ижобий сифатларга боғлиқдир. Шунинг учун ҳам талаба-ёшларда миллий ифтихор туйғусини шакллантириш ўта масъулиятли вазифа ҳисобланиб, бу иш бевосита тарбиячиларимиз – профессор-ўқитувчилардан ўта юксак педагогик маҳоратни, педагогик этика ва инсоний маданиятни талаб этади. Қайси фандан дарс беришидан қатъий назар бугунги талаба олдида кирадиган маърузачи-педагог ўз қарашлари, фанига муносабати, ўзбеклар тарихи ва маданиятини чуқур билиши ва эътиқоди билан бола шахсига таъсир этиш масъулиятини унутмаслиги керак.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси қонуни: «Таълим тўғрисида» Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т.: Шарқ, 1997.- 65 б

2. Ш.М.Мирзиёев “Нияти улуғ халқнинг-иши ҳам улуғ, ҳаёти ёруғ ва келажаги фаровон бўлади”. ТОШКЕНТ -«ЎЗБЕКИСТОН» - 2019.
3. ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ 2030 ЙИЛГАЧА РИВОЖЛАНТИРИШ КОНЦЕПЦИЯСИНИ ТАСДИҚЛАШ ТЎҒРИСИДАГИ ДАВЛАТ ҚОНУНИ.
4. Давлетшин М.Г. Таълимнинг психологик омиллари /Халқ таълими тизимида ўқитувчиларининг янги авлодини тайёрлаш муаммолари. - Т.: ТДПУ. 1996. - 132-134 б.
5. М.Х.Тохтаходжаева Педагогика (педагогика назарияси ва тарихи) Ўқитувчилар Ўзбекистон республикаси ТОШКЕНТ -2010й 127-139 б
6. Qurbanova, M. F. (2020). Methods for improvement of training competitions for classifications leading on the organization of independent works. *Экономика и социум*, 8, 432-437.
7. Қурбонова, М. Ф. (2020). Ёшларда креатив тафаккурни шакллантиришнинг педагогик асослари. *Халқ таълими*, 3.
8. Жабборова, О. М., & Бозоров, Н. Н. (2020). ЎҚИТИШНИНГ КЛАСТЕР УСУЛИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 373-377.
9. Тожибоева, Г. Р., & Бекирова, Э. Р. (2020). АКТУАЛИЗАЦИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 389-395.
10. Қораев, С. Б. (2020). ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ АМАЛИЁТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1281-1286.
11. Lutfillo Karamatilloevich Akhatov, Akbar Nomozovich Rasulov, Oybek Kakhramonovich Mirzorakhimov, Mirzokhid Latipovich Sharipov, & Farkhodjon Anvarjon-ugli Ibrokhimov. (2020). 12. The Outlookings of Religious and Sufism in Teaching of Abdurakhman Jami. *Journal of Critical Reviews*, 7(17), 112-116.
13. Nazirov, H. H., Ismayilov, A. Z., & Rasulov, A. N. (2020). The Impact of Economic Factors on the Family Crisis. *Евразийский союз ученых*, 6(75), 64-65.
14. Қораев, С. Б. (2020). ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ АМАЛИЁТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1281-1286
15. Jabborova Onahon Mannopovna, Jumanova Fatima Uralovna, & Mahkamova Shohida Rahmatullayevna. (2020). Formation of Artistic Perception of Future Teachers. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(4), 4087-4095.

16. Тажибоева, Г. Р. (2020). Социальные проблемы и перспективы интеграционного обучения. Журнал научных и прикладных исследований, 1, 54-55. 10.
17. Тожибоева, Г. Р. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. Science and World, 1(77), 32-33.
18. Avlaev, O. U., Burkhanov, A. A., Ismoilova, D. M., & Norkuzieva, M. A. (2020). Factors Affecting the Intellectual Dynamics of the Individual. Test Engineering & Management, 83, 693-702.
19. Халилова, М. А., & Мухитдинова, М. (2020). Мактабгача таълим ташкилотларида ахборот-компьютер технологияларини мусиқа тарбияси воситаси сифатида қўллашнинг хусусиятлари. *Халқ таълими*, 3(0056), 4.
20. Жабборова, О. М., & Бозоров, Н. Н. (2020). ЎҚИТИШНИНГ КЛАСТЕР УСУЛИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 373-377.
21. Тожибоева, Г. Р., & Бекирова, Э. Р. (2020). АКТУАЛИЗАЦИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 389-395.
22. Қораев, С. Б. (2020). ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ АМАЛИЁТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1281-1286.
23. Lutfillo Karamatilloevich Akhatov, Akbar Nomozovich Rasulov, Oybek Kakhramonovich Mirzorakhimov, Mirzokhid Latipovich Sharipov, & Farkhodjon Anvarjon-ugli Ibrokhimov. (2020). The Outlookings of Religious and Sufism in Teaching of Abdurakhman Jami. Journal of Critical Reviews, 7(17), 112-116.
24. Nazirov, H. H., Ismayilov, A. Z., & Rasulov, A. N. (2020). The Impact of Economic Factors on the Family Crisis. Евразийский союз ученых, 6(75), 64-65.
25. Jabborova Onahon Mannopovna, Jumanova Fatima Uralovna, & Mahkamova Shohida Rahmatullayevna. (2020). Formation of Artistic Perception of Future Teachers. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(4), 4087-4095.

TA'LIM TARAQQIYOTIDA RENASSANSNING O'RNI**A. Y. O'tayev**

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

N. N. Eshmanova

Toshkent viloyati Chirchiq davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida Renassansning o'rni, O'zbekistonda yangi Uyg'onish davri, ya'ni Uchinchi Renessansning poydevorini yaratishda ta'lim islohotlariga bog'lig'ligini haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: yangi taraqqiyot, Uyg'onish davri, Renessans, milliy g'oya, murojaat, muallim, o'qituvchi, tarbiyachi, ziyoli, milliy davlatchilik.

THE ROLE OF RENAISSANCE IN EDUCATIONAL DEVELOPMENT**A. Y. O'tayev**

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute

N. N. Eshmanova

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

This article discusses the role of the Renaissance in the new period of development of Uzbekistan, the role of educational reforms in creating a new Renaissance in Uzbekistan, the foundation of the Third Renaissance.

Keywords: new development, Renaissance, Renaissance, national idea, appeal, teacher, teacher, educator, intellectual, national statehood.

KIRISH

O'zbekistonning yangi taraqqiyot davrida ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, ilm – fan sahasi rivojini jadallashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston ta'lim tizimi uchun ikki muhim hodisa: birinchisi, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 23 sentyabr kuni O'RQ-637 sonli O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni tasdiqlandi va amalga kiritildi; ikkinchisi, 30 sentyabr kuni Prezidentimiz O'qituvchi va murabbiylar kuni

munosabati bilang ta'limga oid murojaat Nutqi so'zladi. Bu ikki muhim hujjat ta'lim islohotlarini yangi bosqichga ko'tardi va mutloqa yangi vazifalar belgilab berildi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Ushbu ikki hujjat yangi O'zbekistonda ta'lim islohotlarini yangicha asosda amalga oshirish va uni yakunlash vazifalarini belgilab berdi. Bu borada Prezidentimiz quyidagicha vazifani qo'ydi: "Ta'lim islohotlari orqali O'zbekistonda yangi Uyg'onish davri, ya'ni Uchinchi Renessans poydevorini yaratishni o'zimizga asosiy maqsad qilib belgiladik". E'tibor berilsa bu taraqqiyot jarayoni faqat ta'lim islohotlari orqali amalga oshiriladi. Shu sababli mazkur hujjatlar talabalar, professor-o'qituvchilar va amaliy faoliyatdagi pedagoglar tomonidan idrok etilishi, o'zlashtirilishi hamda ularda belgilangan yangi vazifalar ijrosiga kirishishi kerak. Bu hol ikki muhim voqelik bilan belgilanadi:

- 1) Yangi Qonun ta'lim sohasidagi munosabatlarni milliy va xalqaro standartlar asosida tartibga soladi, shu sababli u uchinchi Renessansning poydevori sifatida eng muhim hujjat hisoblanadi;
- 2) Prezidentimiz Nutqida ta'lim islohotlarining yakuniy va yangi vazifalar belgilanib, unda asosiy masala ta'lim islohotlarining samaradorligiga tezroq erishi nazarda tutildi.

Bu yangi vazifalar uchinchi Renessans davri, ya'ni Uyg'onish voqeligiga bog'liq holda belgilanadi. Prezidentimiz nima uchun uchinchi Renessans milliy g'oyasini aynan ta'lim islohotlariga bog'lab e'lon qildi? Chunki ilm, fan va texnologiya mujassami bo'lgan ta'lim barcha Renessanslarning negizi bo'lgan.

Yuqorida keltirilganidek, Prezidentimiz deydi: "Men bugun bildiradigan fikrlarni avvalo, hurmatli muallim va o'qituvchilarga, barcha jonkuyar ziyolilarimizga, yo'llangan Murojaat sifatida qabul qilishingizni istar edim". Bunda quyidagilar idrok etilishi kerak:

Murojaat – ta'lim sohasi bo'yicha yakuniy islohotga doir vazifalar va ularda barchaning ishtirok etishiga da'vat;

Muallim – oliy va o'rta maxsus ta'lim muassasalarida saboq beruvchi mutaxassislar;

O'qituvchilar – umumta'lim muassasalarida faoliyat yurituvchi pedagoglar;

Tarbiyachi – maktabgacha ta'lim muassasalarida faoliyat yurituvchi xodimlar;

Ziyolilar – ilm-fan va ma'rifatga fidoiy vakillar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Demak, ta'lim sohasiga oid barcha shaxslar mazkur Nutqda qo'yilgan yangi vazifalar ijrosida faol ishtirok etish zurratdir. Shu sababli quyidagilar e'tibor qaratish kerak:

- a)Renessans – ilm, fan va barcha sohlarida Uyg'onish (yangilanish, yaratish, ixtiro qilish, kashfiyot va farovonlikni) tarkib toptirish;
- b)Uchinchi Renessans – birinchi Renessans yurtimizda IX – XII asrlarda, ikkinchi Renessans XIV – XV asrlarda kechgan va uchinchi Renessansni barpo etilishi kerak;
- v)Ta'lim sohasi – barpo etiladigan uchinchi Renessansning poydevori bo'ladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Renessans, ya'ni Uyg'onish davrlarini e'lon qilar ekan, jadid ma'rifatparlari tomonidan 1900 – 1920 yillarda tamal toshi qo'yilgan Uchinchi Renessans davrini davom ettirish va yakunlash vazifasini qo'ydi.[1] Bunda "Renessans" lotincha so'z bo'lib, "uyg'onish", "qayta oyoqqa turish", "milliy va xalqaro miqyosda rivojlanish" ma'nolarini anglatadi. Shu jihatdan Renessans tushunchasini quyidagicha idrok etish kerak:

- Milliy davlatchilikni rivojlantirish
- Ilm – fan va texnologiya rivojiga erishish
- Moddiy farovonlikning milliy shaklini ta'sis etish

Bunday yondoshuv asosida keyingi ikki ming yillik O'zbekiston tarixida Birinchi Renessans IX-XII asrlarda kechganligi e'tirof etiladi.[2] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti deydi: "Antik davrda Yunonistonda yongan ilm mash'alasi to'qqizinchi – o'n ikkinchi asrlarda Markaziy Osiyo hududida qayta porladi. Bu davrda yurtimiz hududida birinchi Renessans yuzaga keldi va u butun dunyo tan oladigan mashhur daholarni yetishtirib berdi".

Bu o'rinda ikki masalaga e'tibor berish lozim: 1) "Antik davr Yunonistoni" degandi Suqrot, Aflotun, Arastu kabilar boshliq global meros nazarda tutiladi; 2) "Markaziy Osiyo hududi" deganda esa qadimgi Vatandoshlarimiz Movarounnaxr va Xuroson hududlari e'tiborga olinmoqda. Bu tushunchalar bo'lajak pedagoglar tomonidan aniq idrok etib olinishi lozim.

Shu o'rinda Davlatimiz rahbari ta'lim asosida yuzaga kelgan Birinchi Renessans ilm - fanning ikki qatlamiga e'tiborni tortdi:

1) Dunyoviy fanlar: "Muhammad Xorazmiy (IX asr), Ahmad Farg'oniy (IX asr), Abu Rayhon Beruniy (XI asr), Abu Ali ibn Sino (XI asr) singari buyuk allomalarimizning jahonshumul ilmiy – ijodiy kashfiyotlari mumbashariyat taraqqiyoti rivojiga beqiyos ta'sir ko'satdi".

2) Diniy fanlar: "Islom madaniyatining oltin davri" deb e'tirof etiladigan bu davrda Ona zaminimizdan yetishib chiqqan Imom Buxoriy (IX asr), Imom Termiziy (XI asr), Imom Motrudiy (X asr), Burhoniddin Mrg'iloniy (XII asr), Abul Mu'in Nasafiy (XII asr), Maxmud Zamaxshariy (XII asr) kabi ulug' ulamolar butun musulmon olamining faxru iftixori va cheksiz g'ururi hisoblanadi.

Bu mutafakkirlar nomi o'quvchilarga tanish. Ayni paytda, bo'lajak pedagoglar bu mutafakkirlar ijodi va faoliyati bo'yicha quyidagilarga e'tibor berish lozim:

I. Mutafakkirlarning dunyoqarashi va faoliyatini o'rganish. Misol uchun, Abu Rayhon Beruniy (XI asr) "Hindiston" asarida 1492 yili Xristofor Kolumb tomonidan kashf etilgan Amerika qit'asining mavjudligini quyidagicha bashorat qilgan: "Erning 25 foizi odamlar yashaydigan joydir. Uni G'arb va Sharq tomonidan Muhit okeani (Antarktika va Tinch okeani) o'rab turibdi. Bu Muhit okeani Yerning obod qismini dengizlarning narigi tomonida bo'lishi mumkin bo'lgan quruqlik yoki odamlar yashaydigan orollardan ikki yondan (G'arb va Sharqdan) ajratib turadi"[3].

II. Mazkur mutafakkirlarning asarlarini o'qish. Ularning asarlarining asoslari o'zbek va rus tillarida nashr etilgan.

Birinchi Renessansning yuzaga kelishida mutafakkirlarimizning salmoqli hissa qo'shganligi bilan yurtimiz fuqarolari faxrlanadi.

Zero, Birinchi Renessans uch omil muhim o'rin tutadi:

- a) milliy davlatning mavjudligi;
- b) ilm-fan rivoji;
- v) ta'lim taraqqiyoti.

Ikkinchi Renessans davrida ikki masala idrok etilishi kerak:

- 1) Milliy davlatchilik. Amir Temur va temuriylar davlati (Movaraunnahr va Xuroson hududida). Mashhur davlat boshliqlari: Amir Temur, uning o'g'li Shohruh Mirzo, uning o'g'li Mirzo Ulug'bek va chevarasi Sulton Husayn Bayqaro. Davlatchilikning asosiy asari "Temur Tuzuklar";
- 2) Ilm-fan rivoji. Prezident tilga olgan mutafakkirlar: Qozizoda Rumiy (XV asr), Mirzo Ulug'bek (XV asr), G'iyosiddin Koshiy (XV asr), Ali Qushchi (XV asr), Sharofiddin Ali Yazdiy (XV asr) Mirxond (XV asr) va Xondamir (XV asr).
- 3) Adabiyot va san'at taraqqiyoti. Prezident tilga olgan mutafakkirlar: Lutfiy (XV asr), Sakkokiy (XV asr), Hofiz Xorazmiy (XV asr), Abdurahmon Jomiy (XV asr), Alisher Navoiy (XV asr), Bobur Mirzo (XVI asr), Mahmud Muzahhib (XV asr), Kamoliddin Behzod (XVI asr). E'tibor berish lozim bo'lgan mutafakkirlar: Nosiruddin Ra'buziy (IV asr), Qutb Xorazmiy (IV asr), Mavlono Atoiy (XV asr).

Ikkinchi Renessansda uch omil muhim o'rin tutadi:

- A) milliy davlatning homiyligi;
- B) dunyoviy ilm – fan va san'atning rivoji;
- V) ijod va kashfiyotning taraqqiy etishi.

Prezidentimiz idrokida Renessans masalasida uch muhim masala bor:

- 1) Renessans merosiga vorislik;
- 2) Ajdodlardan ibrat olish;

3) Yangi Renessans tamalini asosli qo'yish.

Uchinchi Renessans davrida quyidagilar e'tibor qaratish kerak:

- a) Uchinchi Renessans 1900–2020 yillar davomida jadid ma'rifatparvarlari tomonidan boshlangan va u mustaqil O'zbekistonda 2020 yildan boshlab barpo etiladi;
- b) Uchinchi Renessans Birinchi va Ikkinchi Renessaslarning mantiqiy davomi hisoblanadi;
- v) Uchinchi Renessansda asosiy g'oyalarni Ilm, Milliy Uyg'onish va Taraqqiyot tashkil qiladi;
- d) Bu g'oyalar zamonaviy texnologiyalarni ta'sis etishi kerak.

XULOSA

Shuningdek, Prezident ta'kidlagan Abdulla Avoniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo'jaev, Abdurauf Fitrat, Ishaqxon Ibrat, Abdulhamid Cho'lpon, Abdulla Qodiriy, Ashurali Zohiriy, Hoji Muin kabi jadid ma'rifatparvarlarining merosini fundamental asosida o'rganish va ijodini tadqiq etish.

O'zbekistonda yangi Uyg'onish davri, ya'ni Uchinchi Renessansning poydevorini yaratishda Birinchi va Ikkinchi Renessans davridagi ilmiy–ma'naviy meroslari, jadid ma'rifatparvarlarining amaliy tajribalariga tayanish orqali ta'lim islohotlariga bog'lanishi davr talabidir.

REFERENCES

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ – 637 sonli Qonuni. 2020 yil 23 sentabr.
2. O'zbekiston Respublikamiz Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning "O'qituvchi va murabbiylar kuni" munosabati bilan so'zlagan nutqi. 2020 yil 30 sentabr.
3. Qurbanova, M. F. (2020). Methods for improvement of training competitions for classifications leading on the organization of independent works. *Экономика и социум*, 8, 432-437.
4. Қурбонова, М. Ф. (2020). Ёшларда креатив тафаккурни шакллантиришнинг педагогик асослари. *Халқ таълими*, 3.
5. Халилова, М. А., & Мухитдинова, М. (2020). Мактабгача таълим ташкилотларида ахборот-компьютер технологияларини мусиқа тарбияси воситаси сифатида қўллашнинг хусусиятлари. *Халқ таълими*, 3(0056), 4.
6. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 7021-7030.
2. Қораев, С. Б. (2020). Професионал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. *Academic research in educational sciences*, 1(3).
3. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(7).

4. Эшманова, Н. Н., & Матъякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. *Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар*, 1, 33-34.
5. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. *Science and Education*, 1(4).
6. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. *Наука и общество*, 1(65), 33-37.
7. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глаголов. *Илм сарчаишмалари*.
8. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.
9. Ётаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. *"Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами*, 2, 50-53.
10. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли ота-оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. *Oriental Art and Culture*, (4).
11. Шакирова, Р. Р. (2019). Отличительные особенности рассказа от других эпических жанров. *Polish science journal*, 169-172.
12. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 7021-7030.
13. Қораев, С. Б. (2020). Профессионал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. *Academic research in educational sciences*, 1(3).
14. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(7).
15. Эшманова, Н. Н., & Матъякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. *Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар*, 1, 33-34.
16. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. *Science and Education*, 1(4).
17. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. *Наука и общество*, 1(65), 33-37.
18. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глаголов. *Илм сарчаишмалари*.

19. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.
20. Ўтаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. *"Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами*, 2, 50-53.
21. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. *Oriental Art and Culture*, (4).
22. Шакирова, Р. Р. (2019). Отличительные особенности рассказа от других эпических жанров. *Polish science journal*, 169-172.

БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЎҚУВ-БИЛИШ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Мафтуна Қурбонова

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти

Самариддин Қораев

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада бошланғич таълимда ўқувчиларнинг ўқув-билиш компетенцияларини шакллантириш муаммолари ва уларни бартараф этиш йўллари, бу борада амалга оширилган тадқиқотлар ҳамда вазифалар ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: таълим, тарбия, билим, кўникма, малака, компетенция, методика, метод.

PROBLEMS AND WAYS TO IMPROVE STUDENT LEARNING COMPETENCIES IN PRIMARY EDUCATION

Maftuna Kurbonova

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

Samariddin Korayev

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

This article discusses the challenges of forming students' cognitive competences in primary education and how to overcome them, as well as research and tasks done in this regard.

Keywords: memory, attention, operation, formation, activation, method.

КИРИШ

Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари сафидан муносиб ўрин эгаллашга интилиш йўлидаги кенг кўламли ислохотларни амалга ошириш, уларнинг тажрибаларини ўрганиш, шу билан бир қаторда ҳаётнинг барча

соҳаларида янгидан-янги ютуқларга эришиш бугунги куннинг долзарб вазифалари ҳисобланади.

Ижтимоий тараққиётнинг замонавий босқичи узлуксиз таълим тизими олдида ёш авлодни ҳар жиҳатдан баркамол этиб тарбиялаш вазифасини қўймоқда. Узлуксиз таълим тизимининг асосий босқичлари-дан бири бўлган - бошланғич таълим муҳим ўрин тутди. Бинобарин, мазкур босқичда ўқувчиларга илмий билимларни пухта ва чуқур ўргатиш уларнинг тафаккурини шакллантиришда асос бўлиб хизмат қилади. Шу боис республикамиз раҳбарияти бошланғич таълим мазмунини такомиллаштириш, уни илғор ғоялар билан бойитиш, бу даврда ўқувчиларнинг чуқур билим олишларига имкон берувчи моддий-техник базани мустаҳкамлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда [1-4].

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Бошланғич синфларда ташкил этилаётган таълим самарадорлиги ўқувчиларнинг ўқув фанларининг бошланғич асосларини пухта ўзлаштириш билан белгиланади. Узлуксиз таълим тизимининг бу босқичида ўқувчиларга фан ва унинг асослари ҳақидаги билимларнинг муайян тизим асосида берилиши, ўқув фаолиятининг ўқувчилар фаоллиги, мустақиллигига асосланиши уларда фанни билишга бўлган қизиқишни шакллантиради. Таълим жараёни шароитларида маълум объект, ҳодиса ва жараённи кузатиш, кичик амалий тажрибаларни ташкил этиш каби методлар билан бойитилиши ўқувчиларда шаклланган қизиқиш даражасини оширади ва унинг барқарор хусусият касб этишига замин яратади [5].

Умумий ўрта таълим мактабларининг бошланғич синфларида билимларнинг ўқитилиш ҳолатини ўрганиш ва таҳлил этиш бу жараёнда бир қатор муаммолар мавжудлигини кўрсатди. Бизнинг назаримизда муаммоларнинг сабаблари қуйидаги ҳолатлар билан изоҳланади:

- бошланғич таълим ўқитувчиларининг аксарияти ўқув жараёнини ташкил этишга нисбатан ижодий, технологик ва компетенцияли ёндашув кўникмаларига, педагогик технологиялар, ўқувчиларда билишга бўлган қизиқишни шакллантириш тўғрисидаги методик мажмуаларга эга эмасликлари;

- зарурий билим ва кўникмаларга эга бўлган ўқувчиларни тайёрлашга имкон берувчи педагогик шарт-шароитларнинг тўлиқ яратилмаганлиги;

- ўқитувчилар учун машғулотларини ташкил этиш ва ўтказиш бўйича янги авлод ўқув-методик материалларининг, хусусан, интерфаол ўқув мажмуаларининг етарли эмаслиги;
- бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув-билиш компетенцияларини мустақил ишларни ташкил этиш асосида шакллантиришга ҳамда ижодий фаоллигини оширишга етарли даражада эътибор қаратилмаётганлиги;
- ўқув материалларининг мазмуни ривожлантирувчи ўқитиш принципини амалга оширишни тўлиқ таъминламаётганлиги ҳамда муаммоли топшириқлар сони етарли эмаслиги;
- ўқув-билиш компетенцияларини шакллантиришда ўқитувчиларнинг замонавий педагогик ва ахборот технологияларидан фойдаланиш бўйича малака ва кўникмаларининг етарли эмаслиги;
- ўқувчиларда ўқув-билиш компетенцияларини мустақил ишларни ташкил этиш асосида шакллантиришнинг илмий-услубий асосларини ишлаб чиқилмаётганлиги ва бошқалар.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Бошланғич синф ўқувчисининг индивидуал эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда уларни ривожланишига оид Давлат талаблари асосида ҳар томонлама ва баркамол ривожланиши учун қулай шарт-шароитлар яратиш, ўқувчиларнинг ўқув-тарбиявий фаолиятини ташкил қилиш ва амалга ошириш, ижодий қобилиятларини қўллаб-қувватлаш ҳамда уларга билим беришда компетенцияли ёндашув бугунги кунда долзарб ҳисобланади.

Ўқувчиларга таълим беришда мазкур ёндашув ўсиб бораётган шахсни ҳаётга тайёрлаш, унда ҳаётий муҳим масалаларни мустақил ҳал қилиш учун зарур бўлган, ахлоқий меъёр ва қадриятларни ўзлаштириш, бошқа инсонлар билан мулоқот қилиш, фаолият методларини шакллантиришга тайёргарликни кўзда тутди. Шу сабабли, бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув-билиш компетенцияларини мустақил ишларни ташкил этиш асосида шакллантиришда замонавий таълим методикаси ва методлари имкониятларидан унумли фойдаланишнинг назарий-амалий асосларини такомиллаштириш муҳим.

Юқорида айтиб ўтилган муаммоларни ҳал этиш йўллари тадқиқ этиш, хусусан, ўқувчиларнинг ўқув-билиш компетенцияларини мустақил ишларни ташкил этиш асосида шакллантириш учун машғулотларни замонавий ташкил этиш ва ўтказишнинг методик асосларини чуқур ўрганиб, таҳлил этган ҳолда тегишли услубий тавсиялар, интерфаол ишланмалар ишлаб чиқиш ва таълим жараёнига жорий этиш вазифаси аниқланди.

Ўрганилаётган муаммолар аспектида асосий қизиқишни, яъни: ўқувчиларнинг ўқув-билиш компетенцияларини шакллантириш бўйича ишлар; «Компетентлик», «компетенция», «компетенцияли ёндашув» тушунчалари; таянч компетенциялар, уларни лойиҳалаш технологиялари, таянч компетенциялар структураси; ўқувчиларнинг мустақил таълимини ташкил этиш, ўқувчилар мустақил ишларини ташкил этишнинг педагогик асослари кабилар етук тадқиқотчилар томонидан кўриб чиқилган [6-12].

Юқорида таҳлил этилган ишлар асосида ўқувчиларнинг ўқув-билиш компетенцияларини шакллантиришда мустақил ишларни самарали ташкил этиш методикаси, шакллари, методлари зарурий даражада қўлланилмайди ҳамда ўқув жараёнининг ўқув-услубий таъминотини яратишга оид илмий-услубий тадқиқот ишлари жуда кам деган хулосага келиш мумкин.

Шу мақсадда қуйидаги муҳим вазифаларни амалга ошириш ва ўқув амалиётига жорий этиш долзарб деб ҳисоблаймиз:

- ўрганилаётган компетенцияларнинг компонентли таркибининг психологик-педагогик характеристикасини аниқлаш билан «ўқув-билиш компетенцияси» тушунчаси моҳиятини аниқлаш;

- бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув-билиш компетенцияларини мустақил ишларни ташкил этиш асосида шакллантиришнинг педагогик вазифа (ўқувчиларнинг ёш, психологик хусусиятларини ўрганиш, машғулотларни аниқ мақсадга асосланувчи лойиҳа асосида ташкил этиш, ўқув-билиш компетенцияларининг шаклланганлик даражасини аниқлаш, унга имкон берувчи объектив ва субъектив омилларни ўрганиш)ларини аниқлаш;

- назарий қоидаларни таҳлиliga асосланган ҳолда ўқувчиларнинг мустақил иш фаолиятида ўқув-билиш компетенцияларини шакллантириш-нинг педагогик шартлари: босқич (тайёргарлик, операция-фаолиятли, якуний-рефлексив)лар кетма-кетлигига амал қилиш; ўқувчиларни лойиҳалаш фаолиятига жалб этиш; ностандарт муаммоли вазиятларни яратиш ва уларни бартараф этиш методларини шакллантириш; портфолиодан ўқувчиларнинг ўқув-билиш компетенцияларини шакллантириш ва баҳолаш инструменти сифатида фойдаланишни илгари суриш ва самарадорлиги исботлаш;

- аниқ мақсадли, мазмундор, процессуал, натижали ҳамда антропологик, тизимли, фаолиятли, компетентли ёндашув компонентларидан тузилган ўқувчилар ўқув-билиш компетенцияларини мустақил ишларни ташкил этиш асосида шакллантиришнинг мақсадли-натижавий моделини ишлаб чиқиш;

- бошланғич синфларда фнларни ўқитишда ижодий муҳитни яратиш мақсадида уни юзага келтиришнинг дидактик асосларини ҳамда ўқувчилар

ўқув-билиш компетенцияларини шакллантириш самарадорлигини оширишга қаратилган “Мунтазам билим олишга интиламиз” дастурини ишлаб чиқиш;

- бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув-билиш компетенцияларини шакллантиришга йўналтирилган мустақил ишларни ташкил этишнинг методика ва методларини тизимлаштириш;

- ўқувчиларнинг ўқув-билиш компетенциялари шаклланганлигини асословчи компонент (мотивацион, когнитив, операционал-технологик, рефлексив-баҳолаш)лар кўрсаткичлари ва мезонларини аниқлаш;

- ўқувчиларнинг ўқув-билиш компетенцияларини мустақил ишларни ташкил этиш асосида шакллантиришнинг дастурли-методик таъминоти («Мунтазам билим олишга интиламиз!» дастури, мустақил ишларни ташкил этиш бўйича ўқув-методик комплекс, диагностика, методик тавсияномалар)ни назарий асослаш ҳамда тажрибавий апробация қилиш;

- ўқувчиларнинг ўқув-билиш компетенцияларини мустақил ишларни ташкил этиш асосида шакллантириш даражаси ва аҳволини аниқлаш мақсадида педагогик тажриба-синов ишларини ўтказиш ҳамда унинг самарадорлигини оширишга қаратилган истиқболлари бўйича илмий асосланган таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиб, амалиётга жорий этиш.

ХУЛОСА

Ушбу долзарб вазифаларни амалга ошириш бошланғич таълим ўқитувчиларидан касбий маҳоратни, ўз устида мунтазам ишлашни, замонавий ўқитиш методика ва методларидан хабардор бўлиш кабиларни талаб этади. Бу эса ўз навбатида бошланғич синф ўқувчиларининг ўқув-билиш компетенцияларини мустақил ишларни ташкил этиш асосида шакллантиришда муҳим ҳисобланади.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Халқ таълимини бошқариш тизимини такомиллаштириш бўйича қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги ПФ-5538-сон фармони. Тошкент. 2018 йил 5 сентябрь. (Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06.09.2018 й., 06/18/5538/1840-сон).
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 29 апрелдаги «Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими тизимини 2030 йилгача ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида»ги ПФ-5712 Фармони.

3. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2018 йил 5 сентябрдаги «Халқ таълими тизимида бошқаришнинг янги принципларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги ПҚ-3931-сон қарори.
4. Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2017 йил 6 апрелдаги "Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-хунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида"ги 187-сон қарори.
5. К.Азизова. Бошлангич синфда интерфаол методлардан фойдаланиш. Замонавий узлуксиз таълим муаммолари: инновация ва истиқболлар. Халқаро илмий конференция. – Тошкент:.. – 2018. – Б.76.
6. С.И.Константинова. Формирование учебно-познавательной компетентности у учащихся старшей профильной школы : автореф. дис. .канд. пед. наук / С.И. Константинова. - СПб., 2006. - 22 с.
7. Ю.В.Пестерева. Реализация компетентностного подхода в процессе построения содержания образования в начальной школе: дис. . канд. пед. наук: 13.00.01/ Пестерева Юлия Владимировна. - Майкоп, 2001. 198 с.
8. И.А.Зимняя. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. - М: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов. - 2004.
9. А.В.Хуторской. Ключевые компетенции как компонент личностно-образовательной парадигмы образования [Текст] / А.В. Хуторской // Народное образование. - 2003. - № 5.- С. 58-64.
10. Ж.Толипова. Ўқувчиларнинг мустақил таълимини ташкил этиш // Халқ таълими. - Тошкент, 2002. - № 4. - Б. 102 - 103 .
11. О.А.Қўйсинов. Мустақил таълим олиш жараёнида ўқувчиларнинг ижодий тафаккурларини шакллантириш. / Таълим жараёнида мустақил тафаккур ривожланиши: Республика илмий-амалий анжумани материаллари. - Тошкент: Низомий номидаги ТДПУ, 2005. - Б.98- 99.
12. Н.Н.Крафт. Психолого-педагогические основы формирования умений самостоятельной учебной работы в младшем школьном возрасте [Текст]: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Н.Н. Крафт. - Майкоп, 2000. - 211 с.
13. Qurbanova, M. F. (2020). Methods for improvement of training competitions for classifications leading on the organization of independent works. *Экономика и социум*, 8, 432-437.
14. Курбонова, М. Ф. (2020). Ёшларда креатив тафаккурни шакллантиришнинг педагогик асослари. *Халқ таълими*, 3.
15. Жабборова, О. М., & Бозоров, Н. Н. (2020). ЎҚИТИШНИНГ КЛАСТЕР УСУЛИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 373-377.

16. Тожибоева, Г. Р., & Бекирова, Э. Р. (2020). АКТУАЛИЗАЦИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 389-395.
17. Қораев, С. Б. (2020). ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ АМАЛИЁТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1281-1286.
18. Lutfillo Karamatilloevich Akhatov, Akbar Nomozovich Rasulov, Oybek Kakhramonovich Mirzorakhimov, Mirzokhid Latipovich Sharipov, & Farkhodjon Anvarjon-ugli Ibrokhimov. (2020). The Outlookings of Religious and Sufism in Teaching of Abdurakhman Jami. Journal of Critical Reviews, 7(17), 112-116.
19. Nazirov, H. H., Ismayilov, A. Z., & Rasulov, A. N. (2020). The Impact of Economic Factors on the Family Crisis. Евразийский союз ученых, 6(75), 64-65.
20. Қораев, С. Б. (2020). ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ АМАЛИЁТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (3), 1281-1286
21. Jabborova Onahon Mannopovna, Jumanova Fatima Uralovna, & Mahkamova Shohida Rahmatullayevna. (2020). Formation of Artistic Perception of Future Teachers. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(4), 4087-4095.
22. Тожибоева, Г. Р. (2020). Социальные проблемы и перспективы интеграционного обучения. Журнал научных и прикладных исследований, 1, 54-55. 10.
23. Тожибоева, Г. Р. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. Science and World, 1(77), 32-33.
24. Avlaev, O. U., Burkhanov, A. A., Ismoilova, D. M., & Norkuzieva, M. A. (2020). Factors Affecting the Intellectual Dynamics of the Individual. Test Engineering & Management, 83, 693-702.

ИХТИСОСЛАШТИРИЛГАН ДАВЛАТ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ЭТИШГА ҚЎЙИЛАДИГАН ПЕДАГОГИК ТАЛАБЛАР

Насиба Холбоевна Элмурзаева

Тошкент вилоят Чирчиқ давлат педагогика институти катта ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Мақолада ихтисослаштирилган давлат таълим муассасаларида таълим жараёнини ташкил этишга қўйиладиган педагогик талаблар ёритилган.

Калит сўзлар. Ақли заиф ўқувчилар, ихтисослаштирилган давлат таълим муассасалар, таълим жараёни, таълим мазмуни, педагогик талаблар.

PEDAGOGICAL REQUIREMENTS FOR THE ORGANIZATION OF THE EDUCATIONAL PROCESS IN SPECIALIZED STATE EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Nasiba Kholboevna Elmurzaeva

Senior teacher of Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

The article describes the pedagogical requirements for the organization of the educational process in state specialized educational institutions.

Keywords. Mentally retarded students, specialized state educational institutions, educational process, training content, pedagogical requirements.

КИРИШ

Ривожланган мамлакатларда имконияти чекланган ўқувчиларга бериладиган таълим-тарбия асосий стратегик йўналишлардан этиб белгиланган. Бирлашган миллатлар ташкилоти, ЮНЕСКО, Бутун жаҳон банки ҳамкорлигида Жанубий Кореянинг Инчхон шаҳрида бўлиб ўтган бутун жаҳон таълим муаммолари Форумида мазкур халқаро ташкилотлар ва ривожланган давлатлар томонидан қабул қилинган 2030 йилгача бўлган давр янги таълим концепциясида “таълим ва тарбия тараққиётнинг асосий ҳаракатлантирувчи кучи ва барқарор ривожланиш мақсадларига етакловчи муҳим фаолият” эканлиги қайд этилган.

Жаҳонда ривожланишида нуқсони бўлган ҳамда узоқ вақт даволанишга муҳтож бўлган болаларнинг ижтимоий кафолатларини таъминлаш, уларда таълим тарбия олишлари ва жамиятга интеграциясини таъминловчи зарур мослашув муҳитини яратиш, имконияти чекланган болалар учун ихтисослаштирилган давлат таълим муассасаларининг дифференциаллашган тармоқларини мақбуллаштириш бўйича қатор тадқиқотлар амалга оширилган. масаласига алоҳида эътибор қаратиб келинмоқда. Шу билан бирга ихтисослаштирилган давлат таълим муассасаларида таълим тарбия жараёнини ташкил этиш механизмларини такомиллаштиришга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мамлакатимиз ҳаётига энг илғор технологияларнинг жадал суръатлар билан кириб келаётганлиги боис, имконияти чекланган ўқувчиларга бериладиган таълим натижаси ҳам қабул қилинган андозалар даражасига қўтариш ва баҳолашга оид усуллар, воситалар, таълимнинг ташкилий шакллари белгилашни тақозо этади. Бу борадаги мавжуд тадқиқотлар етарли даражада таъминланмаганлиги тадқиқ этилаётган муаммонинг долзарблигини белгилайди.

Ихтисослаштирилган давлат таълим муассасаларида таълим жараёнини ташкил этишга қўйиладиган асосий талаблар ўқувчига атроф муҳитда унга мослашишга ёрдам берадиган, жамиятда ўз ўрнини топишга, имкон борида, мустақил бўлишга имкон берадиган таълим жараёни бўлиши лозим. Бунда ўқитувчилар ишларининг ўзига хос хусусияти биринчи навбатда таълим ва тарбияни ягона илм олишга ёрдам берадиган даражада бирлаштиришдан иборат[1-4].

Ихтисослаштирилган давлат умумтаълим муассасалари таълим-тарбия бериш, жисмоний ёки руҳий ривожланишида турли нуқсонлари бўлган болаларнинг умумий ўрта ва касб-хунарга доир маълумот олишда, жамиятга мослашуви ва интеграциялашувида кўмаклашиш, бунинг учун зарур шарт-шароитлар яратиш шунингдек, ижтимоий ёрдамга муҳтож оилаларга имконияти чекланган фарзандларини тарбиялаш ва таълим беришда ёрдам кўрсатиш мақсадида ташкил этилади.

Ихтисослаштирилган давлат умумтаълим муассасаларининг асосий вазифаларига қуйидагилар киради:

умумий ўрта, ўрта махсус касб-ҳунар таълимнинг давлат таълим стандартлари ҳамда улар асосида ишлаб чиқилган (ақли заиф болалар учун) махсус таълим талабларига мувофиқ билим олишларини таъминлаш;

шахсга йўналтирилган, ижтимоийлашувга қаратилган таълим тизимида ўқувчиларнинг энг мақбул ривожланишини таъминлаш мақсадида, табақалаштирилган ва индивидуал ёндошган таълим жараёнини ташкиллаштириш;

шахсий, оилавий, ижтимоий ҳаётида ва меҳнат фаолиятида ҳулқ атворнинг энг мақбул моделини шакллантириш орқали шахсни тарбиялаш.

Ҳар бир шахс ҳаётӣ фаолиятининг турли соҳасига, унинг мазкур жамиятнинг маданиятига иштирок эттиришга тайёрлаш ва ўз ичига олиш функциясини (вазифасини) ижтимоий институт бажаради. Илм олиш – ҳар бир шахснинг ижтимоий ҳақ-ҳуқуқлари (статуси) нинг кўрсаткичларидан бири ва жамиятнинг ижтимоий таркибининг худди ўзидай, қандай бўлса, шундайлигича айтиб бериш ва ўзгариш омилларидан биридир.

Таълим мазмунининг тўғри танланиши ва унинг эшиттиришларнинг ишонч билан қўлланган методлари ақлий, ижтимоий ва шахсий ривожланишни таъминлайди.

Имконияти чекланган ўқувчиларда нутқнинг бузилиш тизимли характерга эга. Уларда нутқий фаолият билан боғлиқ барча ҳаракатларнинг у ёки бу даражада шакланмаганлиги намоён бўладики, булар мотивациянинг заифлиги, нутқий муносабатга бўлган талабнинг пасайиши, нутқ фаолиятини қўпол бузилиши, нутқий ҳаракатларнинг ички программаси, нутқий программанинг қўлланиши, нутқ устидан назорат, олдиндан уйланган натижани таққослаш операцияларини бузилиши кабилардир.

Имконияти чекланган ўқувчиларда нутқий баён қилиш турли даражада бузилади (мазмунан, тил жиҳатидан, сенсомотор даражада). Энг ривожланмаганлари мураккаб даражалар (мазмун, тилга оид) ҳисобланади. Улар юқори даражада шакланган таҳлил ҳаракатлари, синтез, умумлашмалликни талаб этади. Бундай болаларда нутқнинг сенсомотор даражаси турлича кечади. Юқори синфларга бориб кўпчилик ўқувчиларда нутқнинг фонетик нуқсонлари, мотор даражаларининг бузулишларининг йўқолишлари рўй беради. Шу билан бир вақтда бу болаларда тил ва семантик даражаларнинг ривожланиши меъёрга етмай қолади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Имконияти чекланган ўқувчиларда нутқнинг бузилиши турли кўринишларда бўлади ва уларни таҳлил этишда дифференциал ёндошишни талаб этилади. Симптоматика (касаллик белгиларининг йигиндиси) ва нутқ бузилишининг механизми фақатгина мия системасининг умумий ривожланмай қолишидагина эмас, балки, нутққа бевосита алоқадор бўлган системанинг локал патологияси томонидан белгиланади. Бу эса имконияти чекланган ўқувчиларда нутқ бузулишлари кўринишини янада мураккаблаштиради.

Нормал болалардаги сингари, имконияти чекланган ўқувчиларда ҳам нутқ бузилишининг барча шакллари учрайди. Имконияти чекланган ўқувчиларда нутқ бузилиши узининг узоқ вақт сақланиши билан характерланади ва ёрдамчи мактабларнинг юқори синфларгача бўлган давр оралиғида сақланиб, қийинчилик билан бартараф қилинади.

Ақли заиф ўқувчиларда нутқ товушларини бузиб талаффуз қилиш билан бир қаторда товушларни алмаштириб қўллаш сезиларли даражада учрайди. Товуш талаффуз қилишнинг мономорф бузилишида товушларни нотўғри талаффуз қилиш товушларни алмаштиришга қараганда сезиларли даражада, тахминан 2,5 мартага зиёдроқ бўлади. Полиморф бузилишда эса товушларни алмаштириш ва товушларни бузиб талаффуз қилиш нисбатан бир хил микдорда учрайди.

Имконияти чекланган ўқувчиларда товуш талаффузидаги бузилишларнинг навбатдаги ўзига хослиги, мустақил нутқдаги ўхшаш бўлган, аниқ, равшан артикулятор қурилмаларнинг фойдаланишида намоён бўлади.

Агар таълимга педагогика нуқтаи назаридан қаралса, асосий ва ўзига хослик таълим жараёнининг икки томонлама – ўқитиш ва ўргатиш жараёни муносабатлари бўлиб чиқади. Ўқитмоқ – ким ўргатса, ўша фаолият, таълим бериш эса – ким ўрганса, ўша фаолият. Билиш фаолияти таълимдан ташқари, ўқитувчисиз амалга оширилиши мумкин, модомики шундай экан, у таълим учун ўзига хос эмас. Лекин, ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлган фаолият – ўқитиш ва таълим бериш фақат таълим бериш жараёнида амалга оширилади. «Ўқитиш - ўргатиш» дидактик муносабатлари ўқувчиларнинг билиш фаолияти ўқитувчи томонидан аниқ мақсадга эга бўлган махсус режа бўйича йўналтирилгандагина юзага келади. Ўқитиш ва ўргатиш муносабатлари таълимнинг педагогик фаолият тарзидаги ўзига хос ижтимоий моқиятини белгилайди. Таълимнинг бошқа зарур тавсифи таълим ва тарбиянинг бирлиги сабабли ўқитиш жараёнида фақат билимлар ўзлаштирилиб қолмай, балки ишонч, эътиқод, ахлоқий фазилатлар, характер хусусиятлар шаклланади.

Ўқитиш (таълим бериш) жараёнининг қуйидаги таркибий қисмлар билан белгиланади:

- аниқ мақсадли;
- талаблар, асослар;
- сермазмун;
- операцион-фаолиятли;
- таъсирчан-иродали;
- назорат қилиб бошқарадиган;
- баҳо қўйиш билан боғлиқ бўлган самаралилик.

Ақли заиф ўқувчилар ихтисослаштирилган давлат таълим муассасаларида дарслар турли-туман тарзда бўлса ҳам, ўқитувчи ҳар бир дарснинг ўз мақсади ва мазмунига, материалнинг қажми ва характериға кўра ҳамма типдаги дарслар учун умумий бўлган асосий талаблардан келиб чиқиши керак. Бу талаблар қуйидаги натижалардан иборат бўлади:

Ҳар бир дарс педагог ва ўқувчилар ҳаракат қилиб интилган у ёки бу асосий сўнгги натижаларға, тасаввур қилинган мақсадға эға бўлиши керак. Ўқитувчи дарсға тайёрланиш жараёнида энг аввало унинг мақсадини аниқ тасаввур қилиши режада ёки дарснинг конспектида уни тўғри шакллантириши зарур.

Ҳар бир ягона мақсад бешта асосий хусусиятларға эға бўлиши керак:

- мазмуннинг мукамаллигига;
- кутилган натижанинг назорат қилинишиға;
- вақтли аниқликка;
- асослилигига (ўқувчилар имкониятининг мослигига);
- бирор ишға ундаш (шахснинг фаолиятидаги далилларға мос равишда).

Мақсадға эришиш фақат мазкур дарсға қўйилган вазифаларни аниқ ҳал қилиш билан таъминланади. Ҳар бир ўқув машғулотларини ўтказишда ўзаро бир-бириға узвий боғлиқ бўлган учта асосий гуруҳ вазифалари амалға оширилади:

• ўқитувчи илмни оширадиган вазифаларни амалға ошириш учун ақли заиф ўқувчиларнинг билиш фаолиятиға раҳбарлик қилишда махсус дидактик тамойилларға асосланиши зарур;

• ўқувчиларнинг билим ва малакалар билан шуғулланишида уларнинг ўқув-билиш фаолиятини рағбатлантириши ва бу фаолиятнинг руҳий-педагогик жиҳатдан қўллаб-қувватлаши керак. Ҳар бир дарс ўзида муайян тематикадаги дарслар-занжирининг умумий қисмини акс эттириши керак. Ижтимоий-маиший йўналишдаги дарсларда олинган билимлар уларнинг илғари ўзлаштирган

тушунчалари билан боғланиб, унга асосланиши зарур. Бу билан янги билимлар ўзлаштирилиши билан бирга, ўтилган материаллар ҳам мустақкамланади;

- ақли заиф ўқувчиларнинг фикрлашини (хотира, диққат-эътибор, ҳиссий-иродавий фазилатлар, меҳнатга қобилиятлилик) мақсадга йўналтирилган ҳолда амалга оширишни кўзда тутди. Ҳар бир дарс ўзлаштирилиши яхшилашга йўналтирилган бўлиши керак, компенсатор механизмларини ҳаракатга келтиришга имкон бериши зарур. Бунинг ўқитувчи таълимнинг ҳамма босқичларида яхшилаш ишларида режалаштириш ва яққалик-яққа ёндашув ишларини амалга оширишда ўқувчининг шахсан ривожланиши кўра билиши керак;

- тарбиявий вазифалар-шахснинг ҳақиқий, ижобий фазилатларини, дунёқарашини, ахлоқий ишонч, бадиий маданиятни шакллантириш мақсади.

Таълим жараёнида амалга ошириладиган тарбия ўқитувчидан қуйидагиларни талаб қилади:

- ақли заиф ўқувчиларнинг у ёки бу педагогик вазиятларда уларнинг ахлоқини, ишлари, муомалалари, таъсирланишларини таҳлил қилишни билиши ва руҳий-педагогик жиҳатдан изоҳлаши керак;

- ўқувчиларнинг ёши ва шахсий имкониятларига қараб тарбиянинг восита, усулларида фойдаланиш;

- мустақилликни шакллантириш учун меҳнат фаолиятини ташкил қилиш, жумладан, ўзига-ўзи хизмат қилишга оид фаолиятни шакллантириш учун шароит яратиш;

- ақли заиф ўқувчиларнинг ижтимоий интеграция муаммоларини ўрганиш ва таҳлил қилиш, уни ҳал қилиш шартлари ва имкониятлари;

- ақли заиф ўқувчиларнинг касбга яроқлилигига ташхис ўтказиш ва касбга йўналтиришга оид маслаҳат бериш.

Илм олишга, яхшилаш - ривожлантириш ва тарбиявий вазифалар дарсларда таълимнинг турли усуллари қўллашни талаб қилади. Таълим усули деганда йўлни ўқитувчининг берадиган билими ва ўқувчиларнинг билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштирилиши тушуниш қабул қилинган.

Таълим мазмуни (дастур) таълимнинг ташкилий усули бўлиб (дарс) ва таълим методлари ўзаро ўзвий боғланишда бўлади, лекин бу тушунчалар чегараланган бўлади.

Дастур таълим мазмунини, яъни ўқувчилар ўзлаштирилиши керак бўлган билимларнинг ҳажми ва ихчиллигини белгилаб беради.

Дарс-таълимнинг ташкилий шаклидир.

Таълим методи ўқитувчининг берадиган билимининг усулини таълимнинг у ёки бу шакли шароитида ушбу фан бўйича ўқувчиларнинг билимларни ўзлаштиришини белгилайди. Таълим методини шунингдек ақли заиф ўқувчиларнинг таълими воситаларини шошмай ўйлаб кўриб олиб бориш зарур.

Дарсда қўлланадиган усуллар жумладан ўқитувчининг ҳикояси, суҳбат, кузатиш в.х. мавзу ва аниқ машғулотнинг мазмунига боғлиқ бўлади. Таълим усуллари ўқувчининг руҳига, ёшига қараб ва ўзига хос алоҳида хусусиятлари (ўқувчи камчилигининг ўзига хос хусусияти ва унинг компенсация даражаси) га мослаб танланади.

Таълим усуллариининг аниқ белгиланган тартиби мавжуд бўлиб, улар қуйидагича фарқланади:

- билим манбалари бўйича (оғзаки тушунтириш, кўргазмали, амалий);
- ўқувчиларнинг билиш фаолиятига хос (тушунтириш-тасвирий, репродуктив, муаммоли, қисман-изланишли, тадқиқотли);
- дидактик мақсадларга оид (янги билимларни баён қилиш усули, такрорлаш, билимларни мустақкамлаш, назорат қилиш усули).

Материални оғзаки баён қилиш - таълимнинг энг қулай ва такомиллашган усулидир. Тўғри, ақли заиф ўқувчилар оғзаки нутқни қабул қилишда, идрок қилишда қийинчиликка дуч келадилар, чунки уларнинг диққати ўзгарувчан, қисқача вақт оралиғида улар чалғиб, бошқа иш билан шуғулланиб қоладилар ва ўқитувчи ҳикоясининг бошланиш учини йўқотиб қўядилар. Шундай бўлса-да, ихтисослаштирилган давлат таълим муассасасиларда бу усул таълимда етакчи ўринни эгаллайди, амалда тўлиқ равишда ўзини оқлаган. Ўқитувчи томонидан баён қилинадиган материал бир қанча шаклларга эга бўлиши мумкин:

- кўргазмали қуроллардан фойдаланмаслик;
- кўразмали қуролдан фойдаланиш;
- таълимнинг турлича техника воситаларидан фойдаланиш (видеопроектор, диафилм, диапозитив, видеофилм).

Суҳбат – таълимнинг савол-жавоб усулини кўзда тутди. Ўқитувчи таълим жараёнида ақли заиф ўқувчиларнинг бир қатор ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, материални тўғри ўзлаштиришини, фикрлаш фаолиятига шароит яратишни талаб қиладиган суҳбат усулини тез-тез ўзгартириб туради. Ўқитувчи усталик билан қўйилган саволлар асосида ўқувчиларнинг мустақил хулосалар чиқаришларини уйғотади. Бундан ташқари,

сухбат усули ақли заиф ўқувчиларнинг оғзаки нутқда муҳим ва зарур ҳисобланган ўз фикрларини ифодалай билишга ўргатади.

Сухбат усулини қўллашга қуйидагилар имкон яратади:

- ўқитувчи сухбат давомида ўқувчиларга берадиган саволлари яхши ўйланган бўлиши керак. Саволлар ҳечқандай фикр юритадиган ёки иккиланадиган жавоблардан иборат бўлмаслиги керак. Ўқувчиларнинг ўрганилган материални тушунишларини ва уларнинг оғзаки нутқини текшириш мақсадида саволларни ўзгартириб туриш зарур;

- ўқувчиларнинг жавобларига қўйиладиган талаблар. Жавоблар моҳиятига ва усулига кўра тўғри ва тўлиқ бўлиши керак. Жавобларда ўқувчилар нутқидаги аграмматизмларни, нотўғри урғуни тўғрилаш, иборани саводли равишда такрорлашни сўраш керак.

Ақли заиф ўқувчиларни китоб билан, матн билан ишлашга ўргатиш ўта муҳим. Китоб, дарслик, матн, турли-туман қўлланмалар билимларни мустақкамлашга ёрдам беради[3,4]. Ўқувчилар нашр қилинган матнлар билан ишлаб, аста-секин мустақил ўқиш ва ўқилганни тушунишни ўрганиб борадилар. Изоҳли ўқиш айрим сўз ва ифодаларни, шунингдек, бутун матннинг маъносини билиб аниқлаб олишга имкон яратади. Ўқувчилар ифодали ўқиш дарсларида умумий маълумот берадиган билимларни эгаллайдилар, шу билан бирга, сўз бойлигини хегаллаб, тўплайдилар, оғзаки-мантикий нутқ ва фикрлаш фаолиятларини ривожлантирадилар.

Ақли заиф ўқувчиларни ижтимоий меҳнатга ўргатишда ишлаб чиқариш амалиётига ортиқча баҳо бериш қийин. Тўғри, ихтисослаштирилган давлат таълим муассасаси ўқувчилари билан ишлаб чиқариш амалиёти ўтказиш талай қийинчиликларни вужудга келтиради. Ўқитувчи ишлаб чиқариш амалиёти вақтида тушунтиришларни етарли равишда мураккаб олиб бориши, ўқувчилар билан мустақкам муносабатда бўлиши керак, чунки улар тез-тез чалғиб турадилар, уларнинг диққатини бир жойга тўплаш қийин. Шунинг учун ўқитувчи қуйидагиларга алоҳида эътибор бериши зарур:

- ишлаб чиқариш амалиётининг мақсади, мазмунини, тушунтириш усуллари аниқ белгилаб, ишлаб чиқариш амалиётига астойдил, пухталиқ билан тайёрланиши керак;

- ўқувчиларни ишлаб чиқариш амалиётининг мақсади, мазмуни, уни ташкил қилиш, ишлаб чиқариш амалиётида ишлаш усуллари, эгаллаётган касби ҳақида сўзлашга, ишлаб чиқариш амалиёти вақтида берилган саволга жавоблар топишга тайёрлаш керак;

- ишлаб чиқариш амалиётини ўтказиш даврида ўқувчилардан бирортасини ҳам четда қолдирмай, ҳамма ўқувчилар ўрганилаётган материалнинг маъносини тушуниб, янги билимларни эгаллаб олишларига интилиш лозим;

- ишлаб чиқариш амалиётидан сўнг албатта, ишлаб чиқариш амалиёти материални мустахкамлаш мақсадида суҳбат ўтказиш мақсадга мувофиқ.

Ихтисослаштирилган давлат таълим муассасалари ўқувчиларини ҳаётга тайёрлаш ўта муҳим, жумладан ишларга ўргатиш, масалан тарелканинг юзини идиш ювиш учун ишлатиладиган суюқликнинг таъсирида ёғсизлантириш, кир ювишдан олдин кийимларни ҳўллаш, кийимдан уйдаги воситалар ёрдамида доғни кетказиш, сувнинг ҳароратини ўлчаш, консервалаш учун маринад тайёрлаш ва ҳоказо.

Ўқувчилар машғулотнинг боришида улар ўрганган дастур материални яхши англаши ва эсда қолдириши лозим. Ақли заиф ўқувчилар машғулотни тўғри тушуниши учун ўқитувчининг рақбарлигига эҳтиёж сезадилар.

Асосий қоидаларни хотирада сақлаш, уларни ёзиб боришни ўргатиш лозим. Ўқитувчи бунинг учун ўқувчиларга доскада, китобда, газета ва бошқаларда ёзилган матнлардан асосий фикрни ажратишни тавсия қилиши ва уни дафтарига ёзиб олишларини талаб қилиши лозим.

Билим, кўникма ва малакаларни бир-биридан ажратиб бўлмаслиги, чамбарчас боғлиқлиги ҳаммага яхши маълум. Ақли заиф ўқувчилар кўпайтириш жадвалини яхши билишлари мумкин, лекин уни амалда қўллашни эплай олмайдилар, ёки грамматика қоидаларига сўзларни ёзишда риоя қилмайдилар, 1 литр 100 мл га тенглигини билишлари мумкин, лекин шу ҳажмдаги сувни 250 мл сиқимдаги стакан билан ўлчашнинг уддасидан чиқа олмайдилар, қайта-қайта такрорлаш жараёнида махсус ташкил қилинган машғулотларда олинган билимларни амалда қўллашни билиш зарур.

ХУЛОСА

Ақли заиф ўқувчиларнинг билимларини тўғри назорат қилиш бирмунча мураккаблик жараён бўлиб, ақли заиф ўқувчи билимини ҳар доим ҳам қийинчиликсиз баён қила олмайди, нутқидан фойдаланишни билмайди[4]. Шунинг учун билимларни фақат оғзаки нутқ орқали аниқлашни тўлиқ ва холисона тан олмаслик мумкин эмас. Ақлий ривожланиши муаммоси ўқувчиларнинг бундай ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиб, текширишга оид ишларнинг бир қанча турларини ташкил қилиш зарур, шунингдек, ўқувчиларнинг билимини текширишнинг турли усулларини қўллай билиш

мақсадга мувофиқ. Бунда ўқитувчи ўқувчиларнинг фаолиятини турли томондан таҳлил қилишга эришиш учун, албатта, ўқувчиларнинг олган билимларини кундалик ҳаётда, амалда қўллай билишларини эътиборга олиши зарур.

REFERENCES

1. Байтингер И.Е. Творческая деятельность детей-сирот младшего школьного возраста как фактор социально-педагогической адаптации в условиях детского дома. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. Челябинск. 2000. 22 стр.
2. Гребенникова И.А. Изучение сензитивного периода формирования экологической культуры у умственно отсталых учащихся. // Вестник Череповецкого государственного университета. – Череповец. – 2010. – №3. – с. 5-8.
3. Элмурзаева Н.Х. Организационно-педагогические условия профессионального обучения в промышленном колледже учащихся с ограниченными возможностями здоровья. Актуальные проблемы современной науки. Информационно-аналитический журнал. - Россия. Москва: 2012. 0,3 п.л.
4. Elmurzaeva N.X. Organizational and pedagogical conditions professional training in industrial college students with disabilities. USA. Ny-uork.: 2013. 0,5 п.л.
5. Халилова, М. А., & Мухитдинова, М. (2020). Мактабгача таълим ташкилотларида ахборот-компьютер технологияларини мусиқа тарбияси воситаси сифатида қўллашнинг хусусиятлари. *Халқ таълими*, 3(0056), 4.
6. Жабборова, О. М., & Бозоров, Н. Н. (2020). ЎҚИТИШНИНГ КЛАСТЕР УСУЛИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 373-377.
7. Тожибоева, Г. Р., & Бекирова, Э. Р. (2020). АКТУАЛИЗАЦИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 389-395.
8. Қораев, С. Б. (2020). ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ АМАЛИЁТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1281-1286.
9. Lutfillo Karamatilloevich Akhatov, Akbar Nomozovich Rasulov, Oybek Kakhramonovich Mirzorakhimov, Mirzokhid Latipovich Sharipov, & Farkhodjon Anvarjon-ugli Ibrokhimov. (2020). The Outlookings of Religious and Sufism in Teaching of Abdurakhman Jami. *Journal of Critical Reviews*, 7(17), 112-116.
10. Nazirov, N. N., Ismayilov, A. Z., & Rasulov, A. N. (2020). The Impact of Economic Factors on the Family Crisis. *Евразийский союз ученых*, 6(75), 64-65.
11. Қораев, С. Б. (2020). ПРОФЕССИОНАЛ ТАЪЛИМДА ЎҚУВ АМАЛИЁТЛАРИНИ ТАШКИЛ ЭТИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1281-1286.
12. Jabborova Onahon Mannopovna, Jumanova Fatima Uralovna, & Mahkamova Shohida Rahmatullayevna. (2020). Formation of Artistic Perception of Future Teachers. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(4), 4087-4095.
13. Тажибоева, Г. Р. (2020). Социальные проблемы и перспективы интеграционного обучения. *Журнал научных и прикладных исследований*, 1, 54- 55. 10.

14. Тожибоева, Г. Р. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Science and World*, 1(77), 32-33.
15. Avlaev, O. U., Burkhanov, A. A., Ismoilova, D. M., & Norkuzieva, M. A. (2020). Factors Affecting the Intellectual Dynamics of the Individual. *Test Engineering & Management*, 83, 693-702.
16. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 7021-7030.
17. Қораев, С. Б. (2020). Професионал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. *Academic research in educational sciences*, 1(3).
18. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(7).
19. Эшманова, Н. Н., & Матъякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. *Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар*, 1, 33-34.
20. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. *Science and Education*, 1(4).
21. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. *Наука и общество*, 1(65), 33-37.
22. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глаголов. *Илм сарчаималари*.
23. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.
24. Ўтаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. *"Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами*, 2, 50-53.
25. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли ота-оналарнинг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. *Oriental Art and Culture*, (4).
26. Шакирова, Р. Р. (2019). Отличительные особенности рассказа от других эпических жанров. *Polish science journal*, 169-172.

ТАЛАБАЛАР ИЛМІЙ ДУНЁҚАРАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ

Ш. А. Адбужалилова

Чирчиқ давлат педагогика институти, педагогика фанлари номзоди

С. Б. Қораев

Чирчиқ давлат педагогика институти, педагогика фанлари номзоди (PhD)

АННОТАЦИЯ

Мақолада педагогик технологияларнинг талабалар илмий дунёқараши шакллантиришдаги ўрни ва унинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга қаратилган. Бунда педагогик технологиялар муаммоси педагогик нуқтаи назардан илмий асосда чуқур ўрганилган.

Калит сўзлар: Талаба, илмий дунёқараш, педагогик технология, ўқув топшириқлари, касбий маҳорат, интеллект, ақл.

THE ROLE OF PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES IN THE FORMATION OF STUDENTS 'SCIENTIFIC WORLDWIDE

S. A. Adbujalilova

Chirchik State Pedagogical Institute, Candidate of Pedagogical Sciences

S. B. Koraev

Chirchik State Pedagogical Institute, Candidate of Pedagogical Sciences (PhD)

ABSTRACT

The article discusses the role of pedagogical technologies in the formation of students' scientific worldview and its features. At the same time, the problem of pedagogical technologies has been deeply studied from a pedagogical point of view on a scientific basis.

Keywords. Student, scientific outlook, pedagogical technology, assignments, professional skills, intellect, intellect.

КИРИШ

Ўзбекистоннинг ҳозирги янги ривожлантириш даврида барча соҳалар қаторида педагогик таълимни тараққий эттириш ҳам муҳим ўрин тутди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2020 йил 23 февралдаги “Педагог кадрларни тайёрлашни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорида “педагогик илмий-тадқиқотлар кўламини кенгайтириш ва уларнинг самарадорлигини ошириш” вазифаси қўйилган[1].

Маълумки, ҳар қандай педагогик технология таълимнинг замонавий мазмунини шакллантирувчи таълим тамойилларига асосланган бўлиб, у талаба шахсини тарбиялашга, унда касбий маҳоратни ҳосил қилишга йўналтирилмоғи керак. Таълим жараёнининг фаол субъектлари педагог ва талабалар бўлиб, уларнинг ҳамкорликдага фаолиятлари муайян мавзу (ёки фанлар асослари) бўйича кам куч ва вақт сарфлангани ҳолда назарий ва амалий билимларни чуқур ўзлаштириш имконини берувчи жараённинг умумий моҳиятини тавсифлайди. Шунингдек, педагогик технологияларнинг муҳим хусусиятларида бири талабалар илмий дунёқарашини шакллантириши ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Дж.Дьюи таълимнинг барча турлари ва шакллари талабаларда муаммоларни ечиш йўли билан мустақил таълим олишга алмаштириш тарафдори бўлиб чиқди. Шу билан бирга, бу таълимнинг муаммоларни ҳал қилиш усулида ўқувнинг амалий шаклига асосий эътиборни қаратишни таклиф қилди [2].

С.Л.Рубинштейн, Н.А.Менчинская, Т.В.Кудрявцев сингари психологлар таълим жараёнида ақлий тараққиётнинг таъминланиши зарурлиги ҳақида батафсил тўхталиб ўтдилар. Уларнинг фикрича, ақлий тараққиёт нафақат ўзлаштирилган билимларнинг ҳажми ва сифати билан тавсифланади, балки билиш жараёнларининг тузилиши билан, талабадаги мантикий операциялар ва ақлий ҳаракатларнинг тизими билан ҳам тавсифланади [9]. Бу эса талаба илмий дунёқарашини шаклланишига олиб келади.

Талаба илмий фикр юритишининг мустақиллиги унинг маҳсулдорлиги билан узвий боғлиқ тарзда кечади. Агар талаба томонидан муайян вақт ичида маълум соҳа учун қимматли ва янги фикрлар, ғоялар, тавсияномалар билдирилган ҳамда назарий ва амалий вазифалар ҳал қилинган бўлса, бундай инсоннинг фикр юритиши сермахсул дейилади. Вақт оралиғида бажарилган ақлий фаолият кўламига ва сифатига оқилона баҳо бериш талаба фикр юритиши маҳсулдорлигини ўлчаш мезони сифатида хизмат қилади. Талаба оддий нарсалар тўғрисида фикр юритганда ҳам уларнинг ташқи белгилари билан чегараланиб қолмайди, балки ҳодисалар моҳиятини очишга интилади, оддий турмуш ҳақиқатидан умумий ижтимоий қонуният яратишга ҳаракат қилади. Шубҳасиз

талабанинг илмий дунёқараши ҳали изланмаган тўла фойдаланилмаган имкониятларга эга бўлиб, уларни тўла очиш фан ва техника тараққиётини жадаллаштириш мақсадига хизмат қилади. Ҳар қандай ташкилот, янгилик тараққиёт – инсон ақл-заковатининг маҳсулидир, худди шу боис фан ва техника ривожини кўп жиҳатдан мутахассиснинг илмий фикрлашига боғлиқ. Талаба камолоти жисмоний, ахлоқий ва ақлий босқичлардан иборат бўлиб, бу борада унинг илмий фикрлаши етакчи, устувор ўрин эгаллайди. Ҳозирги даврнинг талабалари жисмоний, ахлоқий жиҳатдан комиллик даражасига енгиллик билан эришсада, лекин ақлий камолотга етишишга эса асаб тизимининг таранглашуви, ақлий зўриқиш, ҳиссий жиддийлашув барқарор иродавий акт, узлуксиз фаоллик, фидоийлик намуналари эвазига босқичма-босқич, аста-секинлик билан амалга ошиши мумкин. Комил инсон бўлиб камол топишни эзгу ният қилган бўлғуси мутахассис аждодларимиз томонидан яратилган маънавият ва қадриятлар эгаллаш учун ҳамда келажак ривожини таъминлаш учун талабаларда мустақил фикрлашни, ижодий изланишни, илмий дунёқарашни шакллантириш мақсадга мувофиқ.

Педагогик, психологик ва методик адабиётларни ўрганиш; педагогик кузатиш; социологик методлар (анкета сўрови; суҳбат; интервью); тест сўрови, моделлаштириш, педагогик тажриба; математик статистика.

НАТИЖАЛАР

Тажриба жараёнида замонавий педагогик технологияларни талабала илмий дунёқарашини шакллантиришда ўрни ҳақида тадқиқот ишларимизни олиб бордик. Бунда педагогик технологияларни таълим жараёнида қўллашда фойдаланилган муаммоли таълим, ақлий хужум, “БхБхБ” усули, кичик гуруҳларда ишлаш сингари интерфаол усуллардан фойдаланиш жараёнидаги талаба муносабатларидаги ўзгаришларни баҳолашга эришдик. Бунинг учун талабаларнинг ушбу усуллар қайси жиҳатдан фаолият самарадорлигига таъсири ёки шахсий-касбий ўсишга кўрсатадиган таъсирини баҳолашга эришдик.

Талабалар илмий дунёқарашини шакллантиришда қайси методларнинг аҳамиятини аниқлашга эришдик. Бунда ушбу усулларни қўллашда фойдаланилган педагогик технологияларнинг шкалали баҳолашга урғу бердик. Ушбу усулга кўра талабалар қўлланилган замонавий таълим усуллари унинг фаолияти учун таъсирини 5 балли шкаладан энг аҳамиятли бўлса 5 балл, энг аҳамиятсиз бўлса 1 балл билан баҳолашлари сўралди. Бу эса касбий шаклланиши жараёнида талабалар илмий дунёқарашини шакллантириш даражасини белгилашимиз учун ҳам аҳамият касб этди. Биз таълим

технологияларнинг талабалар фаолиятига таъсири юзасидан олиб орган тажрибамиз натижаларига эътибор қаратайлик (1-жадвал.)

1-жадвал

Таълим жараёнида қўлланилган таълим технологияларнинг талабалар илмий дунёқарашини шакллантиришга таъсирини баҳолаш кўрсаткичлари

Усуллар Таълим йўналишлар	Муам моли таъли м	Ак лий ҳужум	Л ойиҳала ш	Ҳамко рликда ишлаш	К ичик гурӯҳла рда ишлаш	Ў ртача қ иймат
Физика- математика	4,21	3,6 6	4 ,75	4,30	4 ,61	4. 30
Педагогика	4,65	4,1 2	4 ,63	4,68	4 ,70	4. 55
Табиатшунос лик	4,51	3,7 8	4 ,25	4,52	4 ,25	4. 26
Тарих	4,70	4,2 5	4 ,02	4,60	4 ,56	4. 42
Филология	4,70	4,2 6	4 ,3	4,5	4 ,47	4. 44
Агроиқтисод иёт	4,51	3,9 5	4 ,41	4,52	4 ,53	4. 38
Ўртача қиймат	4.54	4.0 0	4 .39	4.52	4 .52	

Бир нарсани эътироф этишимиз керак талабаларнинг таълим технологияларини татбиқ этиш ойлигига қадар ўзлаштириш кўрсаткичлари билан уларнинг ушбу ойлик якунидаги кўрсаткичлари ўзаро таққослангандаги ҳолат ўзаро қиёсий ўрганилди.

Замонавий педагогик технологиялар сифатида қўлланилган усулларнинг аҳамиятлилиқ кўрсаткичи талабаларнинг муносабати орқали баҳоланганда ҳар бир таълим йўналиши ўзига хос қийматларда акс этди. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, таълимда қўлланилган технологик усуллар талабанинг билим даражаси, унинг таълим муҳитидаги фаоллиги ва ақлий салоҳият даражасига таъсирини фақат ички мантикий боғлиқликлар орқали ўрганиш мумкин бўлади. Бундан кўринадики, таълим жараёнида қўлланилган таълим технологияларнинг талаба фаолиятига таъсирида қўлланилиши аҳамияти жиҳатида барча факультетлар бўйича ўртачадан юқори қийматни акс эттирилганлиги келтирилган жадвал натижаларида акс этиб турибди. Биз натижаларни ҳар бир факультет доирасида ва таълим усуллари бўйича таққослаш имконига эга бўлдик.

Қўлланилган усулларнинг аҳамиятига кўра барча усуллар таълим

жараёнида талабаларга ижобий таъсир кўрсата олган (деярли усулларнинг аҳамияти ўртачадан юқори), аммо муаммоли вазиятлар ҳосил қилиш, ҳамкорликда ва кичик гуруҳларда ишлаш технологиялари бир мунча юқорироқ натижаларни акс эттирган (4.54, 4.52 ва 4.52). Аммо ақлий ҳужум усули бошқа усулларга нисбатан бир оз қуйи кўрсаткични намоён этганлиги билан характерланди. Бу эса ушбу усулнинг қўлланиш технологиясиси, бошқа усулларга қараганда бир оз осон бўлса-да (4.00) пастроқ қийматларда акс этмоқда. Бундан кўринадик, қўлланилаётган таълим усулининг осон ёки мураккаблиги эмас, балки усулдан самарали ва ўз ўрнида фойдаланиш таълимда ўзининг ижобий натижасини бериши мумкинлигини тасдиқламоқда.

Ўз навбатида ушбу натижаларнинг факультетлар бўйича кузатилганда эса натижалар ўзининг ижобий аҳамиятини йўқотмаган: физика-математика-4.30, педагогика-4.55, табиатшунослик-4.26, тарих-4.42, филология-4.44 ва агроиқтисодиёт-4.38 кўрсаткичларни намоён этди. Бундан кўринадики, таълим усулларини қўллаш таълим жараён учун фойдадан холи эмас экан. Ҳатто бу ҳолат педагогик технологиялар ойлиги натижаси бўйича талабалар ўзлаштиришида ҳам ўз аксини топган.

Натижалардан кўринадики, талабаларнинг таълим технологияларини жорий этиш уларнинг таълим жараёнида билимларни ўзлаштиришидаги касбий шаклланишига ижобий таъсир кўрсата олмоқда. Интерфаол методлардан фойдаланишда ўқув материалнинг мазмуни ўқитувчи томонидан қайта ишлаб чиқилиши, талабага мураккаб туялган терминларни изоҳлаб бериши, унинг онгида ақлий фаолиятини уйғотиши ҳамда кучайтириши талаб қилинади. Бунинг учун мавзунинг мазмуни ахборот шаклидаги тушунчалардан муаммоли савол, вазифа, топшириқ ва вазиятларга айлантирилади. Талаба олдида муаммо қўйилганда уни ҳал этиш, ечимини топишга хоҳиш туғилади. Худди шу ҳолатда талабада ақлий фаоллик намуналари пайдо бўлади. Уни рўёбга чиқаришда интерфаол методлар ўзининг самарали натижасини беради.

Мустақил фикр-мулоҳаза инсонда мавжуд билимларни, фикр ва воқеликка бўлган муносабатларнинг эркин юзага чиқарилишидир. Албатда, ушбу жараён ўз ўзидан рўёбга чиқмайди, айниқса таълим-тарбияда. Маълумки таълим-ўқитувчи ва талаба орасида ўрнатиладиган педагогик муносабатлар мажмуидир. Ана шу муносабатларда ўзаро ишонч, талаб ва тартиб муҳимдир, яъни талабалар илмий дунёқарашини шаклланиб боради, илмий қарашлари мукамаллашади.

Янгича ёндашув жараёнида билим талабаларнинг ўз ижтимоий тартиблари асосида пайдо бўлади ва ҳулқ-атвор шаклини ҳам ўзгаришига таъсир қилади. Айниқса таълимни муаммоли ташкил этиш талаба ўқув фаолиятига

ижобий таъсир кўрсатади. Ушбу жараёни янада мувоффақлироқ чиқиши учун психологик асосга эътиборни қаратиш керак.

Замонавий педагогик технологиялар асосида таълим жараёни ташкил этилганда билим эгаллашнинг бир қанча бир-бирига боғлиқ бўлган босқичлари мавжуд бўлиб, тайёр билимларни талаба онгига етказиш, эсга олиш, эсда сақлаш, қайта эсга тушуриш, сўзлаб бериш, ёзма ифодалаш каби ҳолатлар билиш, тушуниш даражаларини ифодалайди. Бу даражаларда талабалар илмий дунёқарашини шакллантиришга олиб келмайди ва ижодий ёндашув талаб этилмайди. Ўзлаштиришнинг кейинги даражаларида талабалар олган билимларини амалда татбиқ этиши, маълум натижаларни қўлга киритиши, тўлдириши, бойитиши, ўзгартириши, ўзининг мустақил нуқтаи назарига эга бўлиши талаб этилади. Бу ўзлаштириш даражалари учун муаммоли ёндашув аҳамиятли ҳисобланади. Шунингдек кичик тадқиқот ишларни амалга ошириш ҳам аҳамиятга моликди. Олий ўқув юртлари янги педагогик технологиялардан фойдаланиш борасида катта имкониятларга эга. Мазкур имкониятларни англай олиш педагогик фаолиятга нисбатан бир оз ижодий технологик ёндашиш машғулотларнинг қизиқарли бўлишини таъминлаш билан бирга талабалар томонидан ҳар бир мавзу бўйича билимларни пухта эгаллаши учун замин яратади. Дарҳақиқат, ўқув машғулотлари унинг доимий равишда бир хилда такрорланиши талабаларда лоқайдлик, билим олишга нисбатан масъулиятсизлик кайфиятини ҳосил қилади. Айни вақтда бундай ҳолатнинг олдини олишни энг самарали йўли сифатида таълим муассасалари фаолиятига илғор педагогик технологияларни изчил ва мақсадга мувофиқ равишда татбиқ этиш эътироф этилмоқда.

МУҲОКАМА

Таълим ва тарбия жараёнини йўлга қўйишда педагогик технологиялардан фойдаланиш касбий хусусиятларни шаклланишига, талабалар илмий дунёқарашини шаклланишига ижобий таъсир кўрсатувчи омил сифатида намоён бўлар экан.

Талабаларнинг илмий дунёқараши билан таълим усуллари таъсири ўртасидаги ўзаро корреляцион муносабатларда илмий аҳамиятга эга кўрсаткичлар қўлга киритилди. Таълим усуллари талабалар илмий дунёқараши билан муаммоли ўқитиш ($r=0.327$, $p<0.05$); лойиҳалаш ($r=0.370$, $p<0.05$); ҳамкорликда ишлаш ($r=0.327$, $p<0.05$); кичик гуруҳларда ишлаш ($r=0.327$, $p<0.05$) усуллари билан ижобий алоқаларни ҳосил қилди. Бундан кўринадики, таълим усуллари қўллаш талабалар илмий дунёқарашини шаклланишига

таъсир кўрсатиш самарадорлиги оператив тарзда акс этмас экан. Бир нарсани эътироф этишимиз керакки, талабалар илмий дунёқарашини шаклланиши билан муаммоли таълимни ташкил этиш усули ўртасидаги ўзаро алоқадорлик физика-математика ва табиатшунослик йўналиш талабаларида ижобий ва юқори коррекцион алоқани намоён этди. Чунки, бу усулни ушбу соҳа талабаларида фойдаланиш самарали бўлиши улардаги аниқлик ва қўйиладиган муаммоларнинг аниқлиги ва ўз ечимини яққол кўрсаткичларда акс эттиришида бўлиши билан боғлаш мумкин. Аммо педагогика, тарих ва бошқа йўналишларда эса таълим жараёнида ҳосил қиладиган муаммо бир неча ечимларда акс этиши мумкинлиги билан характерланади.

Маълумки, талабалар илмий дунёқарашини шаклланишига нафақат таълим усуллари, балки ўқув топшириқларининг ҳам ўрни каттадир. Кейинги тажриба ишларимиз айнан ўқув топшириқларининг талабалар илмий дунёқарашини шаклланишига қандай таъсир этишига эътибор қаратилади.

Талабалар илмий дунёқарашини шакллантиришда ўқув топшириқларини тўғри танлаш муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли ўқув топшириқларини тўғри шакллантириш мақсадга мувофиқ саналади. Таълим муассасаларида таҳсил олаётган талабалар ўқув топшириқларини тўғри шакллантириш кўникма, малакаларига эга бўлиши зарур. Бу ўринда Д.Толлингерова томонидан қуйидаги ўқув топшириқлари таксономияси таклиф этилади[6-7].

Ҳар бир ўқув топшириғи ўз ичига яна бир неча кичик турдаги топшириқларни қамраб олади. Улар қуйидагилардир:

I. Хотирада сақлаш, қайта ёдга туширишни талаб этувчи топшириқлар:

- 1) хабардор бўлишга оид топшириқлар;
- 2) алоҳида далил, сон, тушунчаларни ёдга олишга доир топшириқлар;
- 3) таъриф, меъёр, қоидаларни ёдга олишга оид топшириқлар;
- 4) катта ҳажмдаги матн, бўлим, шеър, жадвал ва бобни ёдга олишга оид топшириқлар.

II. Рақам ва маълумотлар билан ишлашда оддий фикрий операцияларни тақозо этувчи топшириқлар:

- 1) далиллар (ўлчаш, тортиш, ҳисоблаш ва б.)ни аниқлашга оид топшириқлар;
- 2) далилларни келтириш ва таърифлашга (ҳисоблаш, санаб ўтиш ва бўлим.)га доир топшириқлар;
- 3) ҳаракатлар жараёни ва усуллари ташкил этиш ва тавсифлашга оид топшириқлар;

- 4) ажратиш ва йиғиш (таҳлил ва синтез)га доир топшириқлар;
- 5) қиёслаш ва фарқлаш (таққослаш ва бўлиш)га оид топшириқлар;
- 6) тақсимлаш (категориялаштириш ва таснифлаш)га доир топшириқлар;
- 7) далиллар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик (сабаб, оқибат, мақсад, восита, таъсир, фойдалилик, восита, усуллар)ни аниқлашга оид топшириқлар;
- 8) мавҳумлаштириш, аниқлаштириш ва умумлаштиришга доир топшириқлар;
- 9) мураккаб бўлмаган (катталиқ, ўлчамлари номаълум бўлган) мисолларни ечиш.

III. Рақам ва маълумотлар билан ишлашда мураккаб фикрий операцияларни тақозо этувчи топшириқлар:

- 1) кўчириш (бирор жойга узатиш, шаклини ўзгартириш)га оид топшириқлар;
- 2) баён қилиш (шарҳлаш, маъносини тушунтириш, моҳиятини ёритиш, асослаш)га доир топшириқлар;
- 3) индукция (жузъий хусусиятга таянган умумий хулоса чиқариш)га оид топшириқлар;
- 4) дедукция (умумий ҳолатга кўра хусусий хулосалар чиқаришга) доир топшириқлар);
- 5) исботлаш (далиллаштириш) ва текширишга оид топшириқлар;
- 6) баҳолашга доир топшириқлар.

IV. Маълумотларни эълон қилишга оид топшириқлар:

- 1) умумлаштирувчи қисқача маълумот, қоралама, мазмун ва бўлимни ишлаб чиқишга доир топшириқлар;
- 2) ҳисобот, маълум муаммога бағишланган илмий асар, маърузаларни тайёрлашга оид топшириқлар;
- 3) мустақил равишда ёзма ишлар, чизмалар, лойиҳалар ва бошқа ишларни бажаришга доир топшириқлар.

V. Ижодий фикрлашни талаб этувчи топшириқлар:

- 1) амалий таклифларни ишлаб чиқаришга доир топшириқлар;
- 2) муаммоли масала ва вазиятларни ҳал қилишга оид топшириқлар;
- 3) саволларни қўйиш ва масала ёки топшириқларни ифодалашга доир топшириқлар;
- 4) шахсий кузатишларга асосланган ҳолда ечимни топишга оид топшириқлар;
- 5) шахсий мулоҳазага асосланган ҳолда ечимни топишга доир (рационал ечимга асосланган) топшириқлар.

Англанидиган, талабалар илмий дунёқарабини шакллантиришда ўқув

материалларининг характерида келиб чиққан ҳолда юқорида қайд этилган топшириқлардан икки ва ундан ортиғини танлаш имкониятига эга. Аммо, ижодий фикрлашни талаб этувчи топшириқлардан унумли фойдаланиш талабалар илмий дунёқарабини шакллантиришда муҳим аҳамиятга эга.

Бир машғулота талабаларни бир неча турдаги топшириқлар билан ишлашга жалб этиш талабаларда ўқув фаолиятига нисбатан қизиқишни оширади ва ўқув-билиш фаолиятини кучайтиради.

ХУЛОСА

Талабалар илмий дунёқарабини шакллантиришда ўқув топшириқларини Д.Толлингерова таксономияси бўйича аҳамиятини аниқлашга эришдик. Бунда ушбу 5 хил ўқув топшириқларини унинг илмий дунёқарабини шакллантиришга таъсирини 5 балли шкалада энг аҳамиятли бўлса 5 балл, энг аҳамиятсиз бўлса 1 балл билан баҳолашлари сўралди. Бу эса касбий шаклланиши жараёнида талабалар илмий дунёқарабини шакллантириш даражасини белгилашимиз учун ҳам аҳамият касб этди.

Талабаларда бу топшириқлар ҳам бир мунча мураккабдек туюлди. Топшириқларни бажаришда мураккаб сифат ва миқдор ўзгаришларни кузатиш ва англаш талабаларда юқори зеҳн ва фаҳми тақозо этар экан. Бу типдаги топшириқларни ечишда абстракция ва динамик синтезнинг олий шакли намоён бўлмади. Бу эса талаба илмий дунёқарабини шаклланишига асос бўлади дейишимиз мумкин.

1. Олий ўқув юртлари янги педагогик технологиялардан фойдаланиш борасида катта имкониятларга эга. Мазкур имкониятларни англай олиш педагогик фаолиятга нисбатан бир оз ижодий технологик ёндашиш машғулотларнинг қизиқарли бўлишини таъминлаш билан бирга талабалар томонидан ҳар бир мавзу бўйича билимларни пухта эгаллаши учун замин яратади. Ушбу ҳолат талабанинг илмий дунёқарабини шаклланиши жараёнидаги энг муҳим жиҳат саналади.

2. Педагогик инновациялар асосида фаолиятни ташкил этиш индивидуал ва ижодий хусусиятга эга. Шу билан бирга таълим ва тарбия жараёнини йўлга қўйишда янги педагогик технологиялардан фойдаланиш касбий хусусиятларни шаклланишига, илмий дунёқарабини ривожланишига ижобий таъсир кўрсатувчи омил бўла олади.

Талабалар илмий дунёқарабини ўстириш учун эса таълим жараёнида вужудга келадиган муаммоларни ҳал этишга йўналтирилган янги йўналишдаги психологик-педагогик ёрдам кўрсатиш йўналишидаги изланиш олиб бориш

зарур. Бундан кўринадикки талабаларнинг касбий камолоти учун олий таълим мактабларида таълим-тарбия жараёнини яхлит тизим сифатида қараб, таълим беришнинг қуйидаги жабҳаларини инобатга олиш муҳим:

1. Талабаларнинг илмий дунёқарашини ривож учун уларга психологик-педагогик таъсир кўрсатишни ўқитиш жараёнида ва шахсий камолотида тизимли ташкил этиш.

2. Талабаларнинг касбий камолоти шароитида илмий дунёқарашини ривожланиши, ақлий камолоти ва ўзлаштиришини таъминлашга йўналтирилган психологик-педагогик ва ижтимоий шарт-шароитларни яратиш. Бу ўз навбатида талабаларнинг индивидуал хусусиятларини намоён этишга олиб келади.

REFERENCES

- 1 “Халқ сўзи” газетаси 2020 йил 24 февраль сони.
2. Дьюи Дж. Психология и педагогика мышления (Как мы мыслим)/ Пер. с англ. – М., 1999. - 187 с.
3. Долгоруков А. Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения: http://www.vshu.ru/lections.php?tab_id=3&a=info&id=2600.
4. Drapeau Patti. Sparking student creativity (practical ways to promote innovative thinking and problem solving). – Alexandria – Virginia, USA: ASCD, 2014.
5. Qurbanova, M. F. (2020). Methods for improvement of training competitions for classifications leading on the organization of independent works. *Экономика и социум*, 8, 432-437.
6. Қурбонова, М. Ф. (2020). Ёшларда креатив тафаккурни шакллантиришнинг педагогик асослари. *Халқ таълими*, 3.
7. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 7021-7030.
8. Қораев, С. Б. (2020). Профессионал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. *Academic research in educational sciences*, 1(3).
9. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(7).
10. Эшманова, Н. Н., & Матъякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. *Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар*, 1, 33-34.
11. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. *Science and Education*, 1(4).

12. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. *Наука и общество*, 1(65), 33-37.
13. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глагола. *Илм сарчаималари*.
14. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.
15. Ўтаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. *"Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами*, 2, 50-53.
16. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли ота-оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. *Oriental Art and Culture*, (4).
17. Шакирова, Р. Р. (2019). Отличительные особенности рассказа от других эпических жанров. *Polish science journal*, 169-172.
18. Халилова, М. А., & Мухитдинова, М. (2020). Мактабгача таълим ташкилотларида ахборот-компьютер технологияларини musiқа тарбияси воситаси сифатида қўллашнинг хусусиятлари. *Халқ таълими*, 3(0056), 4.
19. Жабборов, О. М., & Бозоров, Н. Н. (2020). ЎҚИТИШНИНГ КЛАСТЕР УСУЛИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 373-377.
20. Тожибоева, Г. Р., & Бекирова, Э. Р. (2020). АКТУАЛИЗАЦИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 389-395.
21. Lutfillo Karamatilloevich Akhatov, Akbar Nomozovich Rasulov, Oybek Kakhramonovich Mirzorakhimov, Mirzokhid Latipovich Sharipov, & Farkhodjon Anvarjon-ugli Ibrokhimov. (2020). The Outlookings of Religious and Sufism in Teaching of Abdurakhman Jami. *Journal of Critical Reviews*, 7(17), 112-116.
22. Jabborova Onahon Mannopovna, Jumanova Fatima Uralovna, & Mahkamova Shohida Rahmatullayevna. (2020). Formation of Artistic Perception of Future Teachers. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(4), 4087-4095.
23. Тожибоева, Г. Р. (2020). Социальные проблемы и перспективы интеграционного обучения. *Журнал научных и прикладных исследований*, 1, 54- 55. 10.
24. Тожибоева, Г. Р. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Science and World*, 1(77), 32-33.
25. Avlaev, O. U., Burkhanov, A. A., Ismoilova, D. M., & Norkuzieva, M. A. (2020). Factors Affecting the Intellectual Dynamics of the Individual. *Test Engineering & Management*, 83, 693-702.

FOLK GAMES AS A MEANS OF CHILDREN'S DEVELOPMENT IN PHYSICAL EDUCATION LESSONS

Abdukayum Abdulkhayevich Abdullayev

Associate Professor, Head of the Department, Chirchik State Pedagogical Institute,
Uzbekistan

ABSTRACT

In this article discusses the folk games as means of development of children at physical training lessons. Because right 'switch' elements of games in the process of physical education is actively promoting the harmonious development and physical fitness of students.

Keywords: folk games, teacher, physical education, lesson, development, formation.

INTRODUCTION

In the general system of all-round human development, the upbringing of a child occupies an important place. Starting from preschool age, the foundations of health, physical development are laid, motor skills are formed, the foundation is created for the education of physical qualities. Pupils of elementary grades, successively developing, are engaged in physical education with great pleasure. They are especially interested in various types of games: from folk games to sports - basketball, football, hockey, table tennis, badminton, etc. [1].

Various types of games and exercises help to improve the activity of the main physiological systems of the body (nervous, cardiovascular, respiratory), improve physical development, physical fitness of children, and foster positive moral and volitional qualities. It is very valuable that playing games contribute to the upbringing of positive character traits in junior schoolchildren, create favorable conditions for fostering friendly relations in a team, mutual assistance. They are held outdoors in summer and winter, which is an effective means of hardening the child's body.

Game activity is always associated with solving certain tasks, performing certain duties, overcoming various kinds of difficulties and obstacles. Overcoming obstacles strengthens willpower, fosters endurance, decisiveness, perseverance in achieving goals, faith in oneself [6].

Folk outdoor games are a traditional means of pedagogy. From time immemorial, they vividly reflected the way of life of people, their way of life, work, national foundations, ideas of honor, courage, courage, the desire to possess strength,

dexterity, endurance, speed and beauty of movements, show ingenuity, endurance, creative invention, resourcefulness, will and the desire to win.

Many folk games have survived to this day: passed down from generation to generation, they have absorbed the best national traditions. By the games we can judge the culture and way of life, the norms of behavior, our pricks.

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

The solution of the tasks is carried out through a number of organizational and substantive points:

an additional hour was added to the training schedule;

a program of physical education with the use of Russian folk games was proposed;

a partial study of the effectiveness of the use of folk games in physical education lessons in primary school was carried out.

Pedagogical impact of Uzbek folk games on a primary school student as an integral part of physical education

Folk outdoor games are a traditional means of pedagogy. From time immemorial, they vividly reflected the way of life of people, their way of life, work, national foundations, ideas of honor, courage, the desire to possess strength, dexterity, endurance, speed and beauty of movements, show ingenuity, endurance, creative invention, resourcefulness, will and the desire to win.

Playing together is a unique kind of cooperation. It is no coincidence that psychologists believe that truly democratic relations between adults and children are possible only through play. And above all, games with rules, a traditional means of folk pedagogy, have a positive effect on their relationship.

The leading representatives of culture: K.D. Ushinsky, J.A. Pokrovsky, D.A. Kolozza, G.A. Vinogradov, A.A. Abdullayev and others, caring about enlightenment, education and upbringing of the masses, called for everywhere to collect and describe folk games in order to convey to the descendants the folk color of customs, the originality of self-expression of a particular people, the originality of the language, form and content of spoken texts.

Who among adults does not remember the games of their childhood! 'Oq terakmi, ko'k terak!' (white poplar, or sinai!), 'Besh tosh!' (five stones), "Chilla" and many others. They united children of different ages with a common joy, a unique mood [5].

Researchers of folk games note that at all times they performed important social functions, being a part of leisure, gave a person an opportunity to take a break from everyday affairs and immerse themselves in a joyful atmosphere for a while.

However, the main function of folk games is education. They contribute to the development of thinking, imagination, bring up activity, dexterity, ingenuity, initiative, the ability to stand up for oneself. Children learn to overcome failures, to experience failure. Through folk games, the wisdom of our ancestors, accumulated for centuries, is passed on from generation to generation.

Folk games should undoubtedly be included in physical education lessons for children of primary school age. They are simple and widely available. In them, each of the students can find an active role for himself according to his strength and abilities.

In terms of content, all folk games are classically laconic, expressive and accessible to a child. They cause an active work of thought, contribute to the broadening of horizons, clarification of ideas about the world around, improvement of all mental processes, and stimulate the transition of the child's body to a higher stage of development.

RESULTS AND DISCUSSION

In games, more than in other physical exercises, participants can perform various motor actions as they want, as their individual characteristics allow them. Games such as ‘Oq terakmi, ko’k terak!’ Are distinguished by the richest variety of movements. One of the undoubted factors in the attractiveness of games is the element of competition. Even more vividly competitive, the nature of games is in which participants are divided into groups, teams and where each troupe or team, each team member strives to achieve the best results, to win. At the same time, in some group games, motor actions according to signals are performed by all participants at once (“Quvlamachak” (tags), etc.) [4] and the personal participation of each of the players is not in the center of attention of the rest, in other games the personal actions all the other team members observe addiction.

For activities with children, the choice of the game is important. Games for the lesson are selected primarily depending on their physical content: a game with running or jumping, throwing or passing, carrying objects, resistance, overcoming obstacles, walking, building elements, climbing, climbing, etc. Games must be selected so that their motor content is not repeated when performing other exercises. For example, when teaching jumping, you should not play a jumping game in this lesson. There are two reasons for this.

Firstly, when teaching jumps, the teacher strives for the children to master the technique of jumping, and often chooses the method of learning in parts for this, and jumps in the game, performed as elements of the game process, will not be performed

as accurately as the teacher would like, and , therefore, will not contribute to the consolidation of the material passed in the lesson.

Secondly, the combination of jumps as one of the main types of exercises in the lesson and jumps in the game will create the prerequisites for a one-sided, limited effect on the body of those involved [7].

Premature use of games can lead to the formation of the wrong skill in movements. It must be remembered that the consolidation of the technically complex basic movements studied in playing activity is possible and should only after the ability to perform this or that movement has become a skill in children. In these conditions, play will be an excellent means of developing strong skills in performing movements in children. For example, fixing the jump 'in step', you can jump over the ditch (in the game 'Arqonda sakrash' (skipping rope) in the studied way; improving the skills in throwing the ball (in the game 'Qorovul' (watchman), you can use a certain method of throwing [4]). To train the studied movements in complicated conditions, relay games are held with overcoming various obstacles, with the inclusion of running, jumping, throwing, balance, climbing.

Games with complex rules, requiring a lot of concentration and attention, or being learned again, should not be done in lessons where technically difficult exercises are being taught or mastered. In these conditions, it is necessary to choose games that are familiar to children.

When choosing a game for a lesson, it is necessary to provide:

- 1) a pedagogical task that must be solved by a game;
- 2) the place of the game in the lesson;
- 3) the main motor content of the game;
- 4) physical and emotional stress;
- 5) the composition of children by age, sex and physical fitness;
- 6) the place of the game and the necessary benefits;
- 7) methods of organizing children for play [2].

Observing the principle of continuity, as well as in order to familiarize with the play reserve of children and their ability to play, it is necessary in the first grade, especially in the first months, to conduct games that children played in kindergarten. Among the kindergarten games, there are many that lead to the games provided by the school program.

Games are held with certain pedagogical tasks of the formation and development of motor skills, skills and qualities, with the tasks of ensuring physical activity and versatile impact on the body of the students.

In classes 1-2, mainly such outdoor games are held, where there is no division into groups, teams. However, the program also includes games with competition elements that prepare children for the simplest team games, and relay games.

In the 3rd class, more difficult games are held. These are games with a driver and division into teams, preparatory to sports.

When planning, games are divided into quarters based on the season. In quarters I and IV, games are usually planned to be played on a sports ground; in the air (autumn, spring), in the II quarter - indoors and in the III - in the fresh air [3].

CONCLUSION

When distributing games, one should take into account the passage of the program material on other types of physical exercises, because many games can be used to improve skills and skills in running, jumping, throwing and other movements.

It is desirable that students know the games provided by the program, their rules, so that they can apply them outside the classroom.

So, folk games in combination with other elements of a physical education lesson in junior grades represent the basis of the initial stage of the formation of a harmoniously developed personality, combining spiritual wealth, moral purity and physical perfection, and in the future, thanks to this, the teacher achieves high speed and strength indicators in physical education lessons in the middle classes.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufis in poetry (On the example of Z.Mamadalieva's work). *International Journal of Word Art*, (2).

7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 10-13.

22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шанасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.

THE MAIN APPROACHES TO THE STUDY OF GENDER STEREOTYPES AT PRE-SCHOOL AGE

Maryambibi Jumaniyazovna Abdullaeva

Teacher of Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

Modern society is characterized by a change in value and moral orientations in the sphere of relations between the genders, there is a blurring of the boundaries between female and male social roles, the influence of a negative information background that provokes aggression in girls and increased anxiety in boys is noted. In this regard, it becomes necessary to study the gender identity of primary schoolchildren, to identify the features of its formation.

Keywords: principle, preschool education, teaching principles, personality-oriented activity.

INTRODUCTION

Inattention to the problem of gender stereotypes and socialization in general has turned into many problems for modern society. The results of "a gender" pedagogy and psychology in the 20th century were not long in coming: boys are not emotionally stable enough, decisive, strong, and girls lack tenderness, modesty, gentleness, and tolerance.

Despite the fact that the issue of gender stereotypes and the problem of gender identity is relatively new, there is a sufficient amount of experimental and theoretical research in this area (S. Berne, A. Eagle, K. Bjerkvist, K. Dukes, D. Farrington, K. West, L.V. Popova, E.A. Zdravomyslova, A.A. Temkina, U.A. Voronina, L.P. Repina, Kovalenko O.V. and others).

Currently, there are a number of theories and concepts of the formation of gender identity: the theory of gender-role socialization, using social models of assimilation of normal gender identity [6, p.126]; the theory of the dependence of the formation of a gender stereotype on the general intellectual development of a child (L. Kolberg, IS Kon); the theory of gender socialization by the encouragement of children by adults for masculine behavior in boys, feminine behavior in girls (Ya.L. Kolominskiy, M. Meltsas); the theory of the formation of the mental gender of a person (B.C. Ageev, T.A. Repina, Y. Tajfel, J. Turner, V.A. Yadov, etc.).

I. Broverman and co-authors asked young men and women to describe a

typical man and a typical woman. As a result, for those and others, a different set of qualities was revealed (table 1) [10, p.58].

Gender-role stereotypes are also inherent to professionals who are closely familiar with psychology. I. Broverman and colleagues studied the descriptions of men and women given by clinical practitioners, psychiatrists and social workers. A common attitude was found for them that competence is more inherent in men than in women. Women, on the other hand, were characterized as more obedient, less objective and susceptible to external influences, less aggressive and competitive, easily irritated on minor reasons. It is shown that in many cases psychologists ignored or downplayed the settlement of aggression by women and caring by men.

J. McKee and A. Sheriffs concluded that the typically male image is a set of traits associated with a socially non-limiting style of behavior, competence and rational abilities, activity and efficiency. In contrast, the typically feminine image includes social and communication skills, warmth and emotional support.

Most of these authors consider gender stereotypes as one of the substructures of personality identity.

Gender stereotypes can also be described in terms of the characteristics of self-perception, self-determination of a person, his or her belonging to a female or male group, formed on the basis of assimilation of social and cultural patterns, models, norms and rules of behavior, and includes not only the role aspect, but also the image of a person as a whole.

Currently, there is a need to use a gender approach in school education, which involves overcoming stereotypes that hinder the successful development of a child's personality and the formation of socially acceptable models of behavior based on the child's personal interests, needs, and values.

A child of pre-school age occupies a special (in comparison with the previous age period) position in the system of relations adopted in a given society. It is by the beginning of schooling that children become more active in the process of conscious assimilation of norms of behavior, rights and obligations, those normative knowledge and moral feelings that arise in a child under the influence of an adult's assessment. The child seeks self-affirmation in the course of the implementation of role behavior.

These circumstances determine the relevance of studying the psychological characteristics of the formation of gender identity at pre-school age.

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

1). At the pre-school age, there is a pronounced specificity of the emotional attitude to the gender pattern in boys and girls; the descriptive characteristics of

appearance, character, behavior, intelligence and social achievements of the image of a real girl and a real boy by pre pre-school children are essential characteristics of gender stereotypes;

2). Emotional attitude to the gender model in pre-school age is characterized by a negative emotional coloring of the image of a "real boy" in boys and a positive emotional coloring of the image of a "real girl" for girls, which also correlates with the peculiarities of self-perception;

3). Common in gender stereotypes of boys and girls of pre-school age is the idea of beauty, neatness of girls and strength and courage of boys; specific in the gender stereotypes of boys are perceptions of appearance, they do not consider external beauty as the main thing for a "real boy", the important thing is the absence of envy, hard work, the ability not to leave in trouble, the ability to stand up for a girl, the absence of laziness, justice, a sense of humor, betray friends, friendliness, ingenuity. He should not fight, swear, quarrel, drink or smoke, he should be able to be friends, be a gentleman, not offend children, be smart, study well, be an excellent student, an athlete; And for girls, beauty, self-care, body-care is more important, to be good, kind, honest, hardworking, not to gossip, to be cultured.

For girls, specific in gender stereotypes was the representation of boys as beautiful, able not to leave them in trouble, to be able to stand up for girls, not to be lazy, a boy should be a gentleman, not to offend children, not to fight, not to swear, not to quarrel, to be smart. For girls, it is more important to take care of themselves, follow the figure, be fashionable, slim, not envious, kind, honest, do not gossip, do not walk like a mess, be fair, do not betray friends, be friendly, modest, do not fight, be cultured, be friends with girls and boys, be able to reconcile boys and girls, study well, be an athlete.

RESULTS AND DISCUSSION

There is clearly not enough research on the formation of gender stereotypes at pre-school age. There are only a few works directly related to the study of this problem and carried out in the mainstream of a gender approach. It should be noted that the gender approach in psychological research involves the analysis of the psychological aspects of inter-gender relations and gender characteristics of a person. It makes it possible to move away from the conviction about the predetermination of male and female personality traits, social roles, statuses, rigid fixation of gender-role models of behavior, showing the ways of development and self-realization of a personality that are not limited by traditional gender stereotypes.

One of the first L.S. Vygotsky, and later D.B. Elkonin, AN Leontiev pointed

out that a child of pre-school age occupies a special (in comparison with the previous age stage) position in the system of relations adopted in a given society.

Domestic psychologist V.S. Mukhina notes in her research that children of pre-school age not only realize that they belong to one or another gender, but also strive to establish themselves as a boy or a girl. So, a boy knows that he should be brave, not cry, strong, unlike a girl who should be kind, friendly, affectionate, etc. Thus, boys tend to become like men, and girls - women. At the same time, in direct communication, children can observe the phenomenon of distancing due to the fact that they are "boys", "girls". However, there is no pronounced fixation on gender-role relationships in pre-school age.

A similar position is held by the American scientist E. Maccoby, who, while studying the problem of relationships between boys and girls at pre schoolage, points out the presence of two trends: gender segregation (communication with members of the same gender) and convergence of the genders (communication with members of the opposite gender).

Both these tendencies, according to the author, are unequal at different age periods. However, gender segregation in pre-school age is more common. According to Maccoby, this segregation results in two subcultures of children, belonging to boys and girls. The features of these subcultures are manifested in various spheres of their life (play, educational, communication) and are characterized by stable behavioral traits. According to the author, such different behavior of boys and girls in pre-school age increases segregation, which, in turn, contributes to an increase in the differences between boys and girls. The described phenomenon generates a special gender relationship: relationships within the gender are better than relationships between the genders. This, in turn, gives rise to the phenomenon of gender confrontation, leading to the unwillingness of boys and girls to communicate with each other [11, p.515].

The British scientists Gray and Feldman, who studied this problem, found in their studies that gender segregation is a rather powerful factor in organizing children's communication [9, p.80].

A number of researchers (Schofield, Domiko, L. Lockheed, Harris) note the phenomenon of the emergence of "unwritten rules" of behavior in boys and girls of pre-school age. If boys and girls need to make contact, children try to observe the following "rules of the game": pretend that contact should be forced, casual, due to an obvious need, contact is acceptable when forced by adults or when the child is accompanied by a representative of his gender [13, p.84].

The gender contrast between boys and girls of pre-school age is also manifested within the "boundaries of what is permitted." This term was introduced by

B. Sorni to designate the type of gender relationship "combining the previous confrontation and future agreement." The author points out that along with the continuing distance between the genders at pre-school age, there is another tendency - the convergence of the genders (the presence of good relationships between them) [8, p.86].

Summarizing the above, it should be noted that the formation of two children's subcultures is a kind of testing ground for testing, consolidating gender stereotypes. Gender-non-parity, unfair perceptions are formed and further reinforced. All this brings to the fore the urgent need to change the existing trends and necessitates special work aimed at the formation of gender parity (equal) relations.

Continuing the theme of the formation of gender stereotypes and attitudes, the Russian psychologist V.E. Kagan undertook a study aimed at revealing the mechanism of the formation of gender attitudes in pre schoolchildren, which revealed the presence of emotional-cognitive dissonance (mismatch between masculine cognitive orientation and positive emotional attitude towards the female gender). It was found that masculine roles remain the most attractive for girls and boys by the age of seven. At the same time, both of them have a positive assessment of the female gender. The benchmark for self-esteem in pre-school age is the assessment of teachers. Therefore, in this age period, the self-assessment of sociality and its assessment by the teacher coincide in both boys and girls. An increase in self-esteem occurs during puberty [7, p. 24].

In this regard, in-depth studies of the factors influencing the self-esteem of primary schoolchildren were carried out by E.E. Maccoby, S. N. Jacklin. The authors identified the factors influencing the self-esteem of younger students: the degree of openness in relationships, reaction to feedback, stress associated with relationships with loved ones, defense mechanisms.

Researchers (S. Rivenbach, A. Igli, V. Stefen, M. Zuckerman) adhere to a similar point of view. In their opinion, girls are more open than boys of the same age. They can more easily share their personal thoughts and feelings with their parents and friends. Social sensitivity, sensitivity, vulnerability is more characteristic of girls than boys. Deterioration or rupture of close, significant, trusting relationships, and the related experiences of girls of preschool age lead to a decrease in their self-esteem. Such situations in boys do not significantly affect their self-esteem. The authors explain this both by the earlier maturation of girls personally and by their desire to imitate adults of their own gender (mastering gender roles) [6, p.112].

In this regard, Tesser's studies, which were later widely discussed in the scientific and psychological literature, are interesting. This author deduced the theory

of “self-esteem retention”, according to which a child who achieves greater success than others experiences positive emotions and retains his high self-esteem if he compares himself with his peers in an area that is significant for his self-determination. On the contrary, if peers are doing better, then the child feels a threat to his well-being. So, boys of pre schoolage are more likely than girls to be friends with those who achieve worse results in solving important problems for them, and also tend to distance themselves from those peers who, unlike them, are more successful in studies, sports, music, etc. etc. [13, p.119].

Experimental studies of foreign authors Fair Hurst, Cross, Madison have established that boys are more aggressive than girls. The authors emphasize that boys are more likely to resort to direct forms of aggression, including actions such as tripping, pushing, kicking, and teasing. But girls demonstrate hidden (verbal and non-verbal) aggression in the form of slander, disclosure of other people's secrets, and backbiting. At the preschool age, there are few cases of fights between girls. K. Bjerkvist believes that this is due to the fact that girls at this age really assess their physical strength, and understand that they are unlikely to be able to inflict suffering on the enemy, so they choose other methods, but the goal is to harm the offender - for them so as relevant as for boys. The author comes to the conclusion that at 7-11 years old girls use aggression less often than boys, and also that their aggressive behavior is more cautious, they prefer to inflict minimal physical harm on the enemy, and more painful to “hit with a word” [5, p. 28].

However, studies by Maccoby and Jacklin (1978) did not reveal a direct relationship between aggressiveness and the characteristic dominance of boys. As a rule, boys are forced to comply with "boyish" laws (including participating in fights) due to gender segregation, which is characteristic of pre schoolage (it is not customary to play with girls). Dominant girls, on the other hand, are inferior to boys with their competitive style of direct pressure in dealing with other girls. At the same time, when communicating with boys in the presence of an adult, girls are oriented towards this adult in order to seek protection. Many researchers of children's aggressiveness (K. Bjerkvist, T. Dyachenko, E.P. Ilyin, L.A. Shatrova) believe that preschool age continues to remain (after preschool age) key in terms of the formation of aggressiveness as a character trait. The reason for this lies in the child's intensive assimilation of all examples of the behavior of the adults around him. Therefore, any aggressive manifestations of adults raising a child are inevitably perceived by him as a "guide to action", that is, he will first copy them, and then consciously apply them in various situations at his discretion.

CONCLUSION

Thus, the studies of domestic scientists (V.S.Mukhina, T.V. Bendas and others) confirm the fact that the mechanism of identification with a significant adult - imitative identification - operates in preschool age. V.S. Mukhina emphasizes that it is the adult who, with his affective attitude towards the child, at the moment sanctions a certain type of his behavior. However, by the beginning of school age, the process of conscious assimilation of norms of behavior, rights and obligations is activated in children. It is at the elementary school age that the normative knowledge and those moral feelings that arise in a child under the influence of an assessment from an adult [4, p.13] take place.

At the pre-school age, which E. Erickson called "the age of great opportunities", it is important to continue the gender-role education, begun in the preschool level. At this age, gender-role behavior stereotypes are developed [3, p.121]. If in preschool childhood, gender differences were perceived to a greater extent by the child at the external level, then in pre-school age psychological qualities undergo gender differentiation. The question of what must be done to be considered a boy or a girl is replaced by the question of what one must be for this.

Each of the stages has its own specifics, which consists in the formation of gender-evaluative judgments and ideas that create the emotional context of the child's relationship with the environment and, in turn, determine the child's acceptance or rejection of implicit behavioral models, the design of the external appearance, and ways of interacting with others. These implicit models are tested by the child in daily communication and determine the formation in the minds of junior schoolchildren of an "ideal image" of a representative of his own gender, which, in turn, is concretized in the image of a "real" friend. Younger school age is the most active in terms of the formation of gender identity, its clarification and verification in a team of peers (partners in confidential communication).

In the system of interpersonal relations of younger schoolchildren, an important role is played by the coincidence of ideas about the external and internal characteristics that they are endowed with in the consciousness of the child. The formation of his own gender identity and stereotypes occurs through the appropriation of tested and approved by the closest significant environment "experimental implicit models", which are refined, consolidated, concretized and, in the future, act as criteria for the child's assessment of other people.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *Internation Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.

15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шанасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.

THEORY AND METHODOLOGY FOR TEACHING VOLLEYBALL PLAYERS TO PLAY

Fozil Orazali ugli Atabekov

Senior teacher of the Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

At present, the analysis of technical and tactical actions in the competitive activity of volleyball players is widely presented. For a long time, various variants of conditionally coded recording of games have been developed, which make it possible to record technical and tactical actions performed by volleyball players during the game.

Keywords: volleyball, methodology, theory, tactics, technique, activity, formation, development.

INTRODUCTION

With the development of computer technology, new information technologies have appeared that expand the possibilities for recording technical and tactical actions in the process of games. High-quality computer programs have been developed that allow recording technical and tactical actions in the most complete volume, assessing not only the effectiveness of techniques, but also determining such indicators as the direction of the attacking strike, the workload of the zones in the attack, and so on. Volleyball is a team sport in which two teams of six players are separated by a net. Each team tries to score points by grounding a ball on the other team's court under organized rules [1]. It has been a part of the official program of the Summer Olympic Games since Tokyo 1964.

The complete set of rules is extensive, but play essentially proceeds as follows: a player on one of the teams begins a 'rally' by serving the ball (tossing or releasing it and then hitting it with a hand or arm), from behind the back boundary line of the court, over the net, and into the receiving team's court [3]. The receiving team must not let the ball be grounded within their court. The team may touch the ball up to 3 times, but individual players may not touch the ball twice consecutively. Typically, the first two touches are used to set up for an attack, an attempt to direct the ball back over the net in such a way that the serving team is unable to prevent it from being grounded in their court.

The rally continues, with each team allowed as many as three consecutive touches, until either (1): a team makes a kill, grounding the ball on the opponent's

court and winning the rally; or (2): a team commits a fault and loses the rally. The team that wins the rally is awarded a point and serves the ball to start the next rally. A few of the most common faults include:

- causing the ball to touch the ground or floor outside the opponents' court or without first passing over the net;
- catching and throwing the ball;
- double hit: two consecutive contacts with the ball made by the same player;
- four consecutive contacts with the ball made by the same team;
- net foul: touching the net during play;

foot fault: the foot crosses over the boundary line when serving.

The ball is usually played with the hands or arms, but players can legally strike or push (short contact) the ball with any part of the body.

A number of consistent techniques have evolved in volleyball, including spiking and blocking (because these plays are made above the top of the net, the vertical jump is an athletic skill emphasized in the sport) as well as passing, setting, and specialized player positions and offensive and defensive structures.

METHODOLOGY AND LITERARY REVIEW

When analyzing the effectiveness and efficiency of technical and tactical actions in competitive activity, the comparative characteristics of these indicators among the winners and the defeated are of particular interest. Such studies allow us to identify the most significant factors that determine the victory of one team over another. This is necessary to determine the priorities in the training process of highly qualified volleyball players and the nearest reserve.

One of the important tasks in volleyball is the task of determining the trajectory and speed of the ball flight and the ability to timely "get on the ball" - take a comfortable starting position for receiving the transmission, attacking blow, blocking. The ability to quickly solve such problems can be developed special exercises.

The leading role is played by speed and strength in certain combinations. When this is of paramount importance to the speed of muscle contraction and regulation of the speed of movements. Particular importance is attached to spatial accuracy of movements, extremely necessary for the first and second passes of the ball, serves, strikes.

Speed of motor reaction and ability to control time are important movements.

Another distinguishing feature of volleyball is the complexity and speed of the solution motor tasks in game situations. Volleyball must consider the location of players on the court, predict the actions of partners and unravel the enemy's plan,

quickly analyze the current environment, make a decision on the most appropriate action, effectively perform this action. In speed play, the degree and urgency solving problems that depend on the speed of the players' actions significantly rise.

One of the important tasks in volleyball is the task of determining the trajectory and speed of the ball's flight and the ability to 'step on the ball' in a timely manner - to take a comfortable starting position for receiving a pass, an attacking blow, and blocking. The ability to quickly solve such problems can be developed with special exercises. The leading role is played by speed and strength in certain combinations. In this case, the speed of muscle contraction and regulation of the speed of movements are of paramount importance. Particular importance is attached to the spatial accuracy of movements, which is extremely necessary for the first and second transfers of the ball, serves, attacking strikes. The speed of the motor reaction and the ability to control the timing of movements are important. Another distinctive feature of volleyball is the complexity and speed of solving motor problems in game situations. Volleyball must take into account the location of the players on the court, predict the actions of partners and unravel the opponent's plan, quickly analyze the current situation, make a decision on the most expedient action, and effectively perform this action. With a high-speed game, the degree and urgency of solving problems, which depend on the speed of the players' actions, increase significantly.

The structure of teaching techniques, tactical actions and the development of physical qualities is an integral process consisting of four stages arranged in a certain sequence and containing specific tasks, means and methods that reflect the pedagogical and psychophysiological patterns of skills formation. Training can be considered as a system, the components of this system are:

- 1 - knowledge, technical and tactical action and quality;
- 2 - teaching and teaching;
- 3 - learner and teaching;
- 4 - motor skill and super intelligence as a result of joint activities of the teacher and the student - the subjects of training.

RESULTS AND DISCUSSION

When building the learning process, the structure of competitive activity in sports games is taken into account, the following components are distinguished in it:

- holistic competitive confrontation in the game;
- team, group, individual tactical actions in attack, defense;
- techniques of playing technique in attack, in defense;
- special physical and mental qualities, coordination abilities;

- motor qualities and skills, functional capabilities, morphological signs.

The formation of game skills occurs in the reverse order in relation to the levels of the structure:

- + creation of high-quality, coordination, functional basics;
- + development of special qualities and abilities;
- + mastering the techniques (means) of playing the game (technique);
- + mastering rational forms of struggle in the game (tactics);
- + complex implementation of techniques in the game and competitions -
- + sports performance.

The structure of competitive activity and the stages of the formation of playing skills is related to the classification of teaching techniques and tactical actions used in training; they are grouped according to their educational significance.

The starting point in the construction of the classification is competitive play activity and those specific actions with the help of which athletes fight an opponent in the game. Following this principle, all exercises are divided into:

- + competitive;
- + training.

Competitive exercises include two-sided training games, tactical and technique exercises - in attack and defense.

Training exercises include:

special - leading (making it easier to master the technique), preparatory (developing special physical qualities for a specific technique);

general developmental - for the development of motor (physical) qualities (strength, speed, dexterity, endurance, flexibility), improvement of the skills of natural types of movements (expansion of motor experience).

In unity with these exercises, knowledge is assimilated, the upbringing of mental, volitional and personal qualities.

We present the stages of training and tasks, tools, methods at these stages.

First step. The stage of creating the prerequisites and getting acquainted with the technique (tactical action). The prerequisites for successful learning are the student's motor experience, the level of development of physical qualities, knowledge about the studied game technique (the approximate basis of the action and the main reference points, the main points of movement).

Tasks. 1. Create a conditioned base for training. 2. Form an idea of the studied game technique. At this stage, there is an increase in the level of development of basic and special physical qualities, expansion of motor experience, creation of an

indicative basis of action and familiarization with the main reference points. An image, a model of the studied game technique is formed.

Facilities. 1. General developmental and preparatory exercises. 2. Audiovisual media. General developmental exercises are aimed at increasing the level of development of basic physical qualities and expanding motor experience, preparatory ones - at developing special qualities for a specific game technique. With the help of audiovisual means, a representation, an "image" of the reception is formed.

Methods. 1. Methods for the development of strength, speed, endurance, dexterity, flexibility. 2. Methods of visual perception. 3. Verbal methods. 4. Audiovisual influences.

Second step. The stage of learning a technique (tactical action). This is the process of practical mastering, reproduction of the learned technique according to the created image, model.

Tasks. 1. To clarify the idea of the studied game technique. 2. To form motor skills. The approximate basis of the action is deepened and the main anchor points are studied in more detail. The main task is to reproduce the studied technique as a whole, with all the movements included in it.

Facilities. 1. Lead-in exercises. 2. Exercises in technique (tactics). 3. Means of visualization. 4. Funds of the first stage.

Leading exercises contribute to a faster mastering of the technique of playing the game (its structure), exercises in technique are aimed at the holistic implementation of the technique (combining the components mastered with the help of leading exercises).

Methods. 1. Method of dismembered learning. 2. The method of holistic learning. 3. Methods for the development of physical qualities. 4. Methods of the first stage. At the second stage, it is important to combine the learned "parts" of the game technique in a timely manner (as you master it), bringing them to a holistic implementation of the technique. At the same time, the development of physical qualities and the elaboration of the image of a technique (tactical action) are carried out.

Third step. The stage of improving a technique (tactical skill of performing a technique in difficult conditions).

Tasks. 1. Detail presentation, image. 2. To form a motor skill of receiving the game. A deeper and more detailed understanding of the game technique being mastered, which is performed confidently and effectively in difficult conditions, is being worked out in more detail.

Facilities. 1. Exercises in technique and tactics. 2. Preparatory exercises. 3. Means of the first and second stages. At the third stage, the technique (tactical action) is performed in an integral form, in variable and complicated conditions. It is important to achieve the formation of a solid skill that is effective in changing game conditions.

Methods. 1. The method of holistic fulfillment of the game technique in variable conditions. 2. Integration of skills and qualities in difficult conditions of exercise and play at high intensity. 3. Methods of the first and second stages. It is a very important task to form a "flexible" skill so that the technique of the game is effective in changing and difficult conditions, especially with limited time and high intensity (physical and mental stress).

Fourth step. The stage of integration of skills of techniques and tactical actions into game and competitive activities. A characteristic feature of this stage is the improvement of technical and tactical actions in the structure of complex game and competitive activity, in the system of combining the complex of mastered game techniques.

Tasks. 1. To form a complex image of technical and tactical skills. 2. To form super-ingenuity - a complex of skills with a high level of development of qualities. A distinctive feature of this stage is that there is a further improvement of the skills of playing techniques and, most importantly, a combination of several technical and tactical actions in various conditions of complex competitive activity.

Facilities. 1. Technical and tactical exercises. 2. Exercises to combine the improvement of technology and the development of physical qualities. 3. Exercises for switching in actions. 4. Means of the previous stages. A characteristic feature at the fourth stage is the implementation of technical and tactical actions in difficult conditions, with high physical and mental stress, as well as the ability to operate with several techniques at the level of strong motor skills in integral competitive activity.

Methods. 1. The method of combined (conjugate) impacts. 2. Competitive method. 3. Game method. 4. Performing tasks in variable conditions in the game at high intensity. • 5. Methods of the previous steps. A characteristic feature of the fourth stage: integral conjugation of technique with physical qualities, technique with tactics, reflection of the conditions of competitive play activity. At the same time, both in relation to individual techniques of the game, and especially in a combination of several technical and tactical actions (simultaneously, sequentially, in switching).

CONCLUSION

Thus, in the process of training and improvement, there is the development of techniques and tactical actions from initial skills to high skill in the process of competitions in sports games. The general picture is as follows. The massive, truly national character of volleyball is explained by its high emotionality and accessibility, based on the simplicity of the rules of the game and the simplicity of the equipment. A special advantage of volleyball as a means of physical education is its specific quality - the ability to self - dose the load, i.e. correspondence between the preparedness of the player and the load that he receives. This makes volleyball a game accessible to people of all ages.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *Internation Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шанасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.

ШАХСДА ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ

Н. Мажидов
ЎзМУ доценти

Ж. Мажидов
Жиззах ДПИ катта
ўқитувчиси

А. Муминов
Жиззах ДПИ катта
ўқитувчиси

АННОТАЦИЯ

Ижтимоий фаоллик - шахс фаолиятининг муҳим томонларидан биридир. У шахсининг жамият ва жамоат ишларидаги иштирокида намоён бўлади, сиёсий ва ахлоқий ўзликни англаши асосланади. Мақолада шахс ижтимоий фаоллигининг шаклланиш йўллари ҳақида фикр юритилади.

Калит сўзлар: фаоллик, ижтимоий фаоллик, маънавият, қизиқиш, амалиёт.

METHODS OF FORMATION OF PERSONAL SOCIAL ACTIVITY

N. Majidov
Associate Professor of
National University of
Uzbekistan

J. Majidov
Senior teacher of Jizzakh
State Pedagogical Institute

A. Muminov
Senior teacher of Jizzakh
State Pedagogical Institute

ABSTRACT

Social activity is one of the main aspects of an individual's activity. It manifests itself in its old fashion, based on political and moral self-awareness. From this point of view, the article reveals knowledge about the formation of the social activity of the individual.

Key words: activity. social activity, spirituality, interest, practice

КИРИШ

Хар қандай ижтимоий жамиятда ёш авлод таълим-тарбияси муайян мақсад асосида ташкил этилади. Таълим- тарбиянинг мақсади ижтимоий жамият тараққиёти, унинг ривожланиш йўналиши, ижтимоий муносабатлар мазмунидан келиб чиқиб белгиланади. Бугунги кунда Ўзбекистон Респуб- ликасида ташкил этилаётган таълим-тарбиянинг асосий мақсади комил инсонни тарбиялаб вояга етказишдан иборат.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Ўзбекистон Республикасининг “Таълим тўғрисида”ги қонуни ва “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури” ҳамда Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг фармон, асар ва нутқлари[1], Вазирлар Маҳкамаси ҳужжатлари, Олий ва ўрта махсус таълими, Халқ таълими тизимининг қатор ҳужжатларининг мазмуни бу борада амалга оширилаётган барча ишларнинг қонуний ва концептуал асослари бўлиб, бу ғояларни амалга ошириш жараёнида ўқитувчи-кадрлар муҳим роль ўйнайдилар.

Ўқитувчи таълим-тарбия жараёнида қўлланиладиган ўқитиш шакллариининг педагогик- психологик асосларини, психодиагностика усулларидан фойдаланиши, ўқитиш шаклларида ўқитиш методлари ва воситаларидан ўринли фойдалана олишни, таълим мазмуни, методлари, воситалари ва шакллариининг уйғунлиги, узвийлигини таъминлай олишни, педагогик ва ахборот технологияларини қўллашнинг назарий асосларини билиши лозим.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, шахсни тарбиялаш иши ниҳоятда мураккаб жараён ҳисобланади. Мазкур ҳолат ёш авлод тарбияси, унинг ташкил этиш мазмуни нафақат шахс камолоти, балки жамият тараққиётини ҳам белгилашда муҳим аҳамиятга эга эканлигини англатади.

Дарҳақиқат, келажак бугундан бошланади. Ёшларнинг билим олиши, ҳар томонлама етук шахслар бўлиб етишиши учун барча шароитлар яратилган.

Бу назарий жиҳатдан эгалланган билимларни амалиётга тадбиқ этиш натижасида шаклланидиган фаоллик борасида фикр-мулоҳаза юритишни мақсад қилиб қўйдик.

Ижтимоий фаоллик - шахс фаолиятининг муҳим томонларидан биридир. У шахсининг жамият ва жамоат ишларидаги иштирокида намоён бўлади, маълум даражада сиёсий ва ахлокий ўзликни англашга асосланади[2,3].

Ижтимоий фаолликни тарбиялаш - бу нафақат жамоат ишларида иштирок этиш даражасининг ошиши, балки ёшларнинг ахлокий йўналганлигини аниқловчи мотивларнинг шаклланиши ҳамдир.

Талабалар жамоаси ва унинг ҳар бир аъзосида жамият ва замон талабларига жавоб берадиган ижтимоий муносабат - тажриба тўплашни шакллантириш - бу фаолликнинг асосий педагогик - психологик шарт шароитлари қисобланади.

Ўзбекистон Миллий университети “Психология” кафедраси аъзолари талабаларнинг ижтимоий фаоллигини оширишга қаратилган тадқиқот олиб бордилар.

Тадқиқот икки босқичда олиб борилди. Тадқиқотнинг биринчи босқичида

талабалар нинг умумуниверситет микёсида жамоат ишларидаги иштироки ва турли хилдаги топшириқларни бажаришга муносабати ўрганилди.

Иккинчи боскичда эса талабаларнинг ўзи ўқийдиган гуруҳдаги фаоллик даражаси ўрганилди.

НАТИЖАЛАР

Тадқиқот натижалари шуни курсатдики, биринчи курс талабаларининг аксарияти асосан фақатгина буюрилган жамоат ишларида иштирок этар экан. Буни биринчи курс талабаларининг ҳали олий таълимга тўла мослашмаганлиги, уларда мослашув жараёни кетаётганлиги билан изоҳлаш мумкин.

Иккинчи ва асосан учинчи, тўртинчи курс талабалари жамоат ишларида иштирок этади, ташаббус кўрсатади ва фанларни аълога ўзлаштиради. Яна шуни таъкидлаш керакки, айрим талабалар ҳеч қандай жамоат ишларини олиб бормади. Бу кўрсаткичларга янада аниқлик киритиш мақсадида анкета, иншо, яққа ва жамоавий суҳбат методлари ёрдамида тадқиқот олиб бордик. Тадқиқотда 300 дан ортиқ талаба иштирок этди.

“Сизга жамоат ишларида иштирок этиш ёқадими, унинг қиммати нимада?” - деган саволга олинган ёзма жавоблардан шуни кўриш мумкинки, талабаларнинг ярмига яқини жамоат ишларида иштирок этиш уларни қаноатлантиради, бажарилаётган ишлар уларнинг қизиқишларига мос келади.

Иштирокчиларнинг тўртдан бир қисми жамоат ишларида жалб этилмаётганликларини, номигагина топшириқ берилаётганини ва унинг бажарилиши назорат қилинмаётганлигини кўрсатишган. Бу талабаларда жамоат ишларида иштирок этишга мойиллик бор. унинг моҳиятини тушунади, лекин улар мададга, кўмакка муҳтож.

Қолган талабалар бу саволга жавоб бермадилар. Суҳбат жараёнида шу нарса аён бўлдики, улар жамоат ишларида иштирок этмайдилар, унинг аҳамиятини ҳис этмайдилар.

“Жамоат ишлари бажаришда қандай қийинчиликларга дуч келдингиз ва уни қандай бартараф этдингиз?” саволига кўпчилик вақтини етишмаслигини, ўқиш ва жамоаг ишларини биргаликда олиб бориш қийинчилини кўрсатишган. Баъзи талабалар эса жамоат топшириқларини бажаришда тажриба ва малакалариг етишмаслигини қайд қилган.

Биринчи курс талабалари жавобларидан шу нарса аён бўлдики, уларнинг кўпчилиги жамоат ишларини қандай олиб боришни, уни муваффақиятли бажариш йўлларини билмайдилар.

Иккинчи курс талабаларининг ёзишича, кўп ҳолларда талабанинг шахсий

қизиқишлари, қобилиятлари ҳисобга олинмасдан жамоат ишларига жалб этилади. Бу эса ўз навбатида ишларнинг муваффақиятсиз тугашига сабаб бўлади.

МУҲОКАМА

Билдирилган фикр-мулоҳазалардан шундай хулосага келиш мумкинки, талабаларни жамоат ишларига жалб этишда, аввало, ўқув фаолиятининг шарт-шароитларини ва уларнинг жамоат ишларидаги фаоллигини ошириш мақсадида уларнинг қизиқиш ва қобилиятларини билиш керак экан.

Талабалар ҳаётининг энг муҳим томонларидан бири олийгоҳдан ташқаридаги ранг-баранг ижтимоий фаолиятидир. Шундай фаолият турларидан бири педагогик амалиётдир. Амалиёт ўқув тарбия жараёнининг муҳим қисми ҳисобланиб, у қуйидаги мақсадларни амалга оширишга йўналтирилган:

- Мақсад қўя олиш малакаларини эгаллаш, яқка ва ҳамкорликда ишлаш вазифаларини шакллантириш;
- Назарий билимларни мустаҳкамлаш ва уларни амалиётда қўллаш;
- Амалий масалаларни ечиш қўниқмаларини ўрганиш;
- Касбий сифатлар, дунёқарашни шакллантириш, касбий маданиятни эгаллаш;

Таълим муассасалари амалиёт базаси ҳисобланади. Қўйилган мақсадни амалга ошириш учун қуйидаги вазифалар бажарилади:

- Таълим муассаси фаолиятини ўрганиш, раҳбарияти билан танишиш;
- Синф ва синфдан ташқари олиб бориладиган ўқув, тарбиявий ишлар режалари билан танишиш;
- Синф ва синфдан ташқари олиб бориладиган ўқув ва тарбиявий ишларни кузатиш, таҳлил қилиш ва уларни олиб бориш малакаларини шакллантириш;
- Ўқув, илмий, услубий адабиётлар билан ишлашни ўрганиш;
- Дарс ўтиш, синфдан ташқари тадбирлар уюштириш;
- Ўқувчилар билан мулоқатда бўлиш усуллари шакллантириш;
- Маълумотларни тингловчига етказа олиш, нутққа эътибор бериш.

Педагогик амалиёт жараёнида талабаларнинг олган назарий билимлари чуқурлашиб ва мустаҳкамланибгина қолмай, балки улардаги педагогликка бўлган малака ва қўниқмалари такомиллашади.

Педагогик амалиёт даврида талаба ўқув- тарбия жараёнининг турли томонларини кузатади, таҳлил қилади, дарс боришни ўрганади, ўқувчилар билан тарбиявий ишларни олиб боради, муваққил синф ва синфдан ташқари машғулотларни ўтказади. Таҷрибали ўқитувчиларнинг дарсларини назорат ва

тақлил килиш, ўқитувчи сифатида дарс ўтиш, турли тадбирлар ўтказишда иштирок этиш- уларда аввало, маъсулият хиссини, шу билан бирга ташкилотчилик қобилиятларининг шаклланишига ёрдам беради.

Ўтказилган тадқиқот шуни кўрсатадики, факультет жамоасининг тотув ва муваффақиятларида, талабаларнинг ҳар томонлама ривожланишига ижобий таъсир киладиган академ гуруҳларда иш қай даражада ташкил этилганлиги муҳим рол ўйнаб экан.

Академ гуруҳлар таркибини ўрганиб, жамоат ишларидаги фаоллигига қараб, уларни гуруҳларга ажратиш мумкин:

1. Жамоат ишларида фаол иштирок этадиган, кизикиш ва ташкилотчилик қобилияти бор бўлган талабалар;

2. Айрим жамоат топшириқларини, аммо ижтимоий фаолият кўникмалари йўқ талабалар;

3. Жамоат ишларида қатнашмайдиган ва бунга характеридаги пассивликни сабаб қилиб кўрсатувчи талабалар;

4. Топшириқ берилмайдиган, топшириқ берилсада, уни уддалай олмайдиган талабалар.

Академ гуруҳлардаги ишларни ўрганиб, ҳолатини таҳдил қилиб, талабаларда ижтимоий фаолликни шакллантириш жамоат ишларида иштирок этишга кизиктириш, уларда ўз-ўзини бошқариш, ташкилотчилик қобилиятларини, мустақиллик ва ижодий ёндошиш сифатларини ривожлантириш учун махсус дастур ишлаб чиқилади.

Иш бир қанча босқичларда олиб борилди.

Биринчи босқичда асосий эътибор- жамоат топшириқларини аниқ белгилаш ва тақсимлаш, вазифанинг умумий ва хусусий томонларини тушунтиришга ҳамда, талабаларнинг дарсларга қатнашишини ўрганишга қаратилди.

Иккинчи босқичда илғор ўқитувчилар, олимлар билан учрашувлар ташкил этиб, аниқ далиллар асосида суҳбатлар ўтказилди, деворий газеталар чиқарилди, ўқитувчи фаолияти ҳақида баҳс-мунозаралар уюштирилди, ота-оналар билан алоқа ўрнатилди.

Бу жараён дастлаб ўқитувчилар томонидан шакллантирилган бўлса, кейинчалик асосий ишлар талабалар томонидан олиб борилди. Ишнинг бу даражада ташкил этилиши натижасида, талабаларда жамоат ишлари ва уларда қатнашиш ҳамда ўзининг ташкилотчилик қобилиятини кўрсатишга интилиш пайдо бўлганлигини кўриш мумкин.

Учинчи босқичда олиб борилган ишлар талабалар учун муҳим аҳамият

касб этади. Бу боскичда талабалар жамоанинг топшириғи сифатида Ўзбекистоннинг мустақиллик йилларида иктисодий фан, маданият, спорт соҳасида эришган муваффақиятлари ҳақида маълумотлар тўпладилар.

ХУЛОСА

Бу иш жараёнида талабалар ўзи учун керакли бўлган билим ва малакаларга эга бўлдилар. Тўпланган материаллар асосида суҳбатлар, баҳс- мунозаралар ўтказилди, улардан амалий машғулоти дарсларида фойдаланилди. Суҳбатлар жараёнида биз тўплаган манбалар уларнинг фаолияти натижаси эканлигининг гувоҳи бўлдик.

Бўлғуси мутахассисларда фаолликнинг шаклланиши ёшларимизда Ватанга мухаббат, ўзи танлаган касбни ардоқлаш, сидқидилдан ва ҳалол меҳнат қилиш руҳида тарбияланганлик самарасидир

REFERENCES

1. Majidov, J. (2020). Mustaqil ta'limda talabalarning bilimlarini rivojlantirishda axborot texnologiyalarining roli haqida. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(61).
2. Majidov, J. (2020). Роль и значение психолого-педагогических знаний в теоретической и практической подготовки будущего учителя. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(51).
3. Majidov, J. (2020). Амалиёт - фаолликни шакллантирувчи восита сифатида. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(46).
4. Majidov, J. (2020). Моделирование и размещение профессиональные образовательных учреждений на основе многоступенчатой системы. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(48).
5. Majidov, J. (2020). Pedagogical vocational guidance has its own specifics. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(4).
6. Majidov, J. (2020). Психическая деятельность и её структуры . *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(67).
7. Majidov, J. (2020). Социально-философские основы инновационного развития высшего образования Узбекистана. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(46).
8. Majidov, J. (2020). О качествах, необходимых будущему учителю. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(52).
9. Majidov, J. (2020). Малака ошириш ва касбий тайёрлаш тизимида таълим технологиялари. *Архив Научных Публикаций JSPI*, 1(61).

10. Akhmedov, B. A., & Khasanova, S. K. (2020). Public education system methods of distance in education in development of employees. *Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 1(1), 252-256.
11. Ахмедов, Б. А. (2020). Математические модели оценки характеристик качества и надежности программного обеспечения. *Eurasian Education Science and Innovation Journal*, 3(10), 97-100.
12. Гулбоев, Н. А., Дуйсенов, Н. Э., Ахмедов, Б. А., & Рахманова, Г. С. (2020). Модели систем управления электрическими сетями. *Молодой ученый*, 22(312), 105-107.
13. Мухамедов, Ғ. И., Ахмедов, Б. А. (2020). Инновацион “Klaster mobile” иловаси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 140-145.

DEFINITION OF THE PRINCIPLES OF TRAINING OF PRESCHOOL CHILDREN

Maryambibi Jumaniyazovna Abdullaeva

Teacher of the Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

The advancement of the social function of modern education to the forefront makes us take a fresh look at the problems of selection of the content and organization of the processes of upbringing and teaching preschool children. The well-known isolation of the preschool institution from the real world, the strict scientific and systematic principle of selection and structuring of the content of upbringing and education programs, far from the specific interests of children, make it difficult for the child to acquire cultural and historical experience, development and self-development in meaningful activity.

Keywords: principle, preschool education, teaching principles, personality-oriented activity.

INTRODUCTION

Modern active searches in the field of preschool pedagogy, reflected mainly in the creation of numerous programs, testify to attempts to overcome the above contradiction.

Educational personality-oriented activity is based on a new understanding of the function of a preschool institution as an open social and educational institution that provides pedagogical assistance and support to the families of its pupils, as well as compensates for existing problems in their behavior and development. The latter is possible only if there is trust, partnership and cooperation with parents and relatives of children. This work reveals the ways and ways of "cultivating" the joint existence of important adults for the child - educators and parents, as well as the possibility of involving in the learning process in kindergarten the integral social space of the life of children, events and situations that have a personal meaning for them. In doing so, we turn to the analysis of both domestic and foreign modern theory and practice of preschool education [1, p. eleven].

Preschool education is an integral part and the first link in a unified system of continuous education, where the foundations of the personality are being formed. In accordance with the generally accepted age periodization of human development, preschool childhood covers the period from birth to 6 years old, when the child's

motor, sensory and intellectual spheres are actively formed, the development of his speech and basic mental processes. The high intensity of the process of personality formation during preschool childhood makes it possible to carry out pedagogical interaction with the child especially effectively and to solve the problems of his development, upbringing and education [1, p. 39].

At the same time, children develop a more loyal attitude to work, interest in the work of adults, and hard work. Education and upbringing are usually in one whole: teaching, we educate, and educating - we teach.

At the same time, teaching and upbringing as a kind of aspects of a single process have their own composition, their own specific methods, their material and psychological prerequisites. In the early stages of children's life, education and upbringing appear in a closer unity, and it is difficult to differentiate them, but as the child grows up, upbringing and education become more and more clearly differentiated. But this does not mean at all that teaching loses its educational power, and education ceases to be teaching. Teaching at all stages of a child's development remains upbringing, and upbringing is teaching [2, p. 55].

The principles of teaching are called such initial positions that the educator uses during the selection of the content, organization and methods of teaching. They reflect the internal natural aspects of the activities of the educator and the child, determine the effectiveness of training at different age stages with various forms of organization of training.

The principles of teaching are not once and for all accepted categories. As psychological and pedagogical science develops, they improve, acquiring a deeper justification (the principle of active learning, developmental learning, etc.) [3, p. 101].

The organizational form of education is classes that differ from lessons at school in structure, less stringent requirements, a greater degree of cooperation between the teacher and children. The main feature of training sessions with preschoolers is that cognitive activity is based on the child's practical, mental actions and mental actions with prompts. However, the general patterns and principles of teaching preschool children and primary schoolchildren are the same. Knowledge of these principles ensures the productivity of solving educational, upbringing and developmental problems.

The success of the learning process largely depends on the provisions that guide the teacher in his organization. These provisions or laws of teaching were called in pedagogy - didactic principles of teaching.

The principles of teaching are the starting points that determine the activities of

the teacher and the nature of the cognitive activity of students. Ignorance of the principles or their inept application slows down the success of learning, makes it difficult to assimilate knowledge, the formation of the qualities of the child's personality [4, p. 28].

The set of principles allows us to characterize the entire educational process, all aspects of the teacher's activities and the cognitive activity of children. In practice, the following principles of teaching preschool children are used.

METHODOLOGY AND LITERETURY REVIEW

Its essence lies in the fact that real knowledge that correctly reflects reality must penetrate into the child's mind. In the classroom, the educator definitely forms in children specific ideas, knowledge about the world around them, which do not conflict with those that the school will give. The student's initial scientific knowledge does not arise out of thin air, but on the basis of real ideas received by children in kindergarten. Thus, a deeper scientific knowledge of reality arises on the basis of a less deep one. Undoubtedly, it is not easy to adhere to this principle when explaining the simplest things to preschoolers. Didactics is designed to prepare educational material in such a way that, on the one hand, it correctly reflects the surrounding reality, and on the other hand, it would be understandable and accessible to children. The scientific principle ensures the formation of elements of dialectical-materialistic understanding of the surrounding world in preschool children [5, p. 64].

Scientists have thought about this problem more than once. Where is the age limit, pointing to which we could say with confidence: this is the time when it is necessary to begin the formation of elements of a materialistic understanding of the reality around the child.

The importance of this principle is determined by the specific specifics of the child's thinking in kindergarten. The principle of visibility is not new. At the same time, it is possible that in the process of a child's development, qualities are formed in him that are directly opposite to those that we would like to see.

The period of preschool childhood is a favorable time for the gradual formation of the foundations of a scientific worldview in a child, that the knowledge, experience of activity, attitude, behavior acquired at this age stage - all this, taken together, prepares in the child that qualitative leap that occurs in the process of forming a worldview on later age stage - schooling.

It is no coincidence that children strive to carry out any story in a figurative language, to imagine events in the form of some kind of visual picture. The most difficult thinking skills - reasoning, counting, proving, analyzing and comparing -

come from initial external actions, from working with specific objects. To learn to count in your head, you have to work hard, counting real objects. Real objects and visual images contribute to the correct organization of the mental activity of children. The importance of visualization of learning is convincingly confirmed by studies that show that basic information is assimilated by a person through visual and auditory perception. Visual information is perceived instantly. Auditory information enters our brain sequentially and takes much longer [6, p. 77].

Implementing the principle of visibility in the pedagogical process of kindergarten means enriching and expanding the child's direct sensory experience to clarify his empirical knowledge.

In preschool institutions, the following types of visualization are used in the learning process:

1. subject;
2. figurative;
3. conditionally - symbolic visualization.

Using objective visualization, I show children natural objects of the outside world, volumetric images (toys, models, dummies of vegetables, fruits).

When using figurative clarity, I show children pictures, illustrations, slides.

When using conditional - symbolic visualization, mathematical signs, schemes of words, sentences, tables for studying the composition of numbers are demonstrated.

In teaching children in the classroom, visualization is used, first of all, in connection with communicating new knowledge to children, as well as when consolidating them, when organizing independent activities of children.

The following requirements are imposed on the visibility used in the classroom: they must fully reflect everything around, correspond to the level of development of preschoolers, be highly artistic in content and design.

RESULTS AND DISCUSSION

What the teacher of children teaches should be clear to him, and also definitely correspond to the development of the child.

Nowadays, teachers and psychologists do not argue about anything like accessibility. What knowledge, at what age and under what conditions can children be given? About 15 years ago, the traditional prohibition was still respected: you cannot start teaching literacy and writing before five years. Today it is allowed to teach a child even earlier, if only the rule is strictly observed: to arouse interest, to induce the child himself to expect the next "lesson". If only there was no compulsory

teaching, teach with play, with enthusiasm.

To master the literacy, the child must learn to distinguish the phonetic side of the text. In addition, children at this age are characterized by physiological inarticulateness (they cannot pronounce hissing, whistling sounds, etc.), which means that it is impossible to prepare them for direct literacy training.

An essential feature of the principle of accessibility is the connection between the acquired knowledge and those that have already been formed in the child's mind. If such a connection cannot be established, then knowledge will be inaccessible to children [7, p. 26].

However, what is available in teaching children cannot be exemplified with light. Easy training does not cause any mental effort, stress in children, and therefore does not contribute to their development. Accessible teaching always presupposes setting for children such tasks, such tasks, the solution or implementation of which would be within the reach of the children and at the same time cause some strain on their mental strength.

Experimental data show that if children do not show interest in learning, then the information coming from teacher to child is not perceived by them. Even with a neutral mental state of the child, information coming from the outside is not perceived by the child's brain.

The practice of kindergarten shows that many children are intellectually passive due to the fact that the teacher, when explaining the educational material, does not foresee in it in advance the techniques that activate the cognitive abilities, thinking and behavior of the child, when he "chews" everything down to the smallest details himself, without relying on activity and independence of the child, who has no choice but to "swallow" the next dose of material.

The significance of this principle lies in the fact that the more a child solves practical and cognitive tasks on his own, the more efficiently his development is. The most important indicator of the effectiveness of training is the manifestation of cognitive activity and independence by children. This reaction is based on an orientation-research reflex. The development of the child's cognitive abilities and creative powers depends on the teacher and the methods and techniques he uses [8, p. 49].

This means that the composition of teaching and specific tasks for its assimilation meet all didactic rules: to go in learning from easy to more difficult, from already known to children to new, unknown, from simple to complex, from close to distant.

Consistency presupposes the study of educational material in such a way that

the assimilation of a new one would be based on the knowledge available to children and prepare a further stage in the cognitive activity of children. The teacher, on the basis of the program, determines and prepares the next "dose" of educational material for assimilation. Each such "dose", part of the educational material is presented in conjunction with the previous ones, in complication.

The principle of connection with life follows from the dialectical-materialist law of the unity of theory and practice. Of course, the connection to life for young children is limited by their capabilities. Their life is a game, work, occupation. The acquired knowledge should be used in the specified activities.

This shows the dialectical nature of the learning process. Amazing things happen to a child. Yesterday he still did not know how, but today he learned. What seemed difficult yesterday has already been mastered and has become simple. Children gradually become aware of their own growth, they become interested in learning. In order for the teaching to be fun, inspiring work for children, you need to awaken in children and constantly maintain a desire to learn, a desire to learn new things. It is this desire that is the emotional stimulus of the child's independent and active thought. The secret of the emergence of interest in educational activities lies in the child's personal success, in his sense of the growth of his capabilities, in mastering the educational material. This means that the more success a child has in knowledge, in learning, the higher and more stable his desire to acquire new knowledge [2, p. 21].

CONCLUSION

Thus, the above principles of teaching give the unity of the teacher's practical activity and the cognitive activity of children. Methods, content, organization of training sessions with preschool children are significantly dependent on the teacher's understanding of the principles of teaching and the ability to apply them in their activities.

Thus, in order for the teaching of preschool children to be effective and bring good results, it is enough to observe the basic principles of teaching:

1. The principle of learning in play. Play activity in preschool age is the leading activity. Therefore, it is most effective to conduct training sessions in a playful way.

2. Classes should be interesting for children and in an active manner. If the classes are interesting for the child, he actively takes part in them and thus knowledge is assimilated faster and more reliably.

3. The principle of visibility. In working with kids, this teaching principle is one of the leading. In preschoolers, visual-figurative thinking still prevails. This is

why it is so important to provide your child with visual examples and material.

4. The principle of consistency. Learning should be consistent, that is, knowledge is given from simple to complex, and not vice versa.

5. The principle of accessibility and individuality. This means that knowledge and skills should be given to a child, taking into account his age and individual characteristics.

Compliance with these principles will help the baby to develop harmoniously and effectively.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *International Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шанасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.

IMPROVE THE TRAINING FUTURE PRE-SCHOOL TEACHERS

Lola Shukurovna Boliyeva

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

In the mental development of children, classes on the development of elementary mathematical concepts are of great importance. The teacher must know not only how to teach preschoolers, but also what he teaches them, i.e. he must be clear about the mathematical essence of the ideas that he forms in children. In kindergarten, preschoolers are introduced to counting. Mathematical tasks and exercises teach children to think, think logically, expand their ideas about the environment.

Keywords: principle, preschool education, teaching principles, personality-oriented activity.

INTRODUCTION

Increased attention to the training of primary school teachers due to the introduction of a mass school practice technologies and methodologies of developmental education. The logic of scientific fields, their conceptual understanding and synthesis, naturally raises the problem of radical reconstruction of schools, a fundamental change of direction in education.

Start of school - one of the most important moments in the life of a child. From where in the educational system, he will, what will be his first teacher, depends largely on its success and self-actualization in the future. The process of improving professional skills include not only the restructuring and improvement of knowledge and skills of the teacher, but also the improvement of his personality. The significance of this approach to the problem of training of primary school teachers is due, firstly, increased responsibility and complexity of the challenges facing them, and secondly, the lack of science-based development of effective influence on the process of becoming professional skills of primary school teachers.

Elder preschool children show a spontaneous interest in mathematical categories: quantity, shape, time, space, which help them to better navigate things and situations, organize and connect them with each other, and contribute to the formation of concepts.

Kindergartens and kindergartens take this interest into account and try to expand children's knowledge in this area. However, acquaintance with the content of

these concepts and the formation of elementary mathematical concepts is not always systematic, and often one wants to wish for the best.

In the mental development of children, classes on the development of elementary mathematical concepts are of great importance. The teacher must know not only how to teach preschoolers, but also what he teaches them, i.e. he must be clear about the mathematical essence of the ideas that he forms in children. In kindergarten, preschoolers are introduced to counting. The concept for preschool education, guidelines and requirements for updating the content of preschool education outline a number of fairly serious requirements for the cognitive development of preschoolers, of which mathematical development is a part.

METHODOLOGY LITERARY REVIEW

The measurement activity is quite complex. It requires specific skills, familiarity with the system of measures, the use of measuring instruments. The use of conditional measures makes measurement available to young children. The term "measurement by conventional measures" means the ability to use measuring instruments.

Conventional measure (measure) - an object used as a means of measurement, a kind of measurement tool. At the same time, it acts as a measure (unit of measurement) in this particular case. With tape, rope, stick, step, the length of the path in the garden can be measured. A spoon, a cup, a jar, a glass is used to determine the volume of liquid and bulk substances. The measurement of objects with conventional measures is peculiar: the unit of measurement is chosen arbitrarily, depending on the situation and specific conditions (this does not require knowledge of the generally accepted system of measures), the assessment of the value is private and less accurate than when measuring with generally accepted units.

The use of conventional measures, although it simplifies the activity of measurement, does not change its essence, which consists in comparing any quantity with a certain quantity of the same kind, called a unit of measurement. A conditional measurement is selected taking into account the characteristics of the measured object. In this case, the child is provided with sufficient, but not unlimited freedom of choice. Uniformity, "kinship" of what is measured and by what, is a necessary condition on which the choice of a particular measure is based.

The need for the simplest measurements arises in children in practical matters: to make beds of the same length and width, stand one after the other in height in gymnastics classes, determine whose building was higher, who jumped further in physical education classes, etc. Most often, it is required to make a measurement to

perform various tasks of a constructive nature, in building games, in classes in visual activity and physical education, in everyday life. In the daily life of the kindergarten and at home, situations of the most diverse nature arise that require elementary skills in measuring activity. The better the child masters them, the more effective and productive this activity proceeds. Having learned how to measure correctly in special classes, children will be able to use these skills in the process of manual labor, creating applications, designing, when laying out beds, flower beds, paths, etc. The purposeful formation of the elements of measuring activity in preschool age lays the foundations for the skills and abilities necessary for a future working life.

Personality, as is known, is formed in the work, especially in the leading activity. For the teacher is that of teaching activities, the development of which started during the training. Educationally purposeful activity "breeds" (Leontiev) the necessary professional and personal qualities, which then ensures the success of professional work.

Building a unified system of psycho-pedagogical support of primary school teachers in the process of training in high school would, in the opinion of Zapesotsky, enhance their personal and professional development.

A. Zapesotsky wrote that the directions of support can be: the actual teaching and pedagogical interaction; interaction on the basis of the research activities; interpersonal interaction of educational process; interaction on the basis of targeted counseling and educational support to students.

To regulate and measure their performance, enhance its effectiveness, the teacher uses a variety of methods of self-examination, self-control, self-esteem and self-correction, trying to achieve a high level of professionalism and to develop not just the individual, and the individual-best style of its activities.

Pedagogical orientation of the individual as an integral quality, including in its substructure interest and inclination to pedagogical work, love for children, and focus on the development of the individual student.

Educational qualification or professional the necessary knowledge, skills, teaching skills.

Teaching abilities, in particular, teaching, academic, perceptual, organizational, expressive voice, communication, reflective, management, strong-willed (authoritarian), actor (elements), suggestive, projective, constructive, creative, and some others.

Teacher identity of the teacher as a set of ideas about themselves and their profession, self-assessment, definition of their goals and perspectives.

Personality of the teacher is the pivotal factor in academic work, because self-realization of the individual teacher, psychic development aimed at the student is the main content of the teacher. However, in all labor there is a result, in the teacher's work is training and education students. Consequently, the formation of the ability to achieve the best results in their work and to objectively assess their well beyond the scope of training teachers.

RESULTS AND DISCUSSION

In the professional training of students - future teachers need to build flexibility of thinking, the ability to diagnose and predict the development of students, to foresee the results of their actions, the ability to not only put the pedagogical goals, but also to ensure their optimal way.

It should be noted that the main problem of training of primary school teachers abroad thoroughly covered a number of researchers. In particular, scientists recognize that in order to make teacher training more effective, it is necessary to create conditions for the organization of creative educational experience of the student. As a means to implement an individual approach to training is offered: individualized training program; one mentoring, training, built on the basis of seminars, promoting the development of reflective thinking, keeping students' reflective diary, the creation of the students together with teachers problematic model of pedagogical process.

Attracts experience in training of primary school teachers in France. As noted in the studies of N.A. Konstantinov, E.N. Medynsky and V.A. Roterberg first pedagogical condition associated with professional and pedagogical training of primary school teachers, includes the following:

- ✚ choice of the teaching profession motivation (future students of university institutes are selected on the basis of personal affairs and a special interview);
- ✚ formation of the personality traits of primary school teachers with the help of elective courses: integration of consciousness, global thinking, broad awareness;
- ✚ preparation of the teacher to address contemporary issues: school adaptation of children of different ethnic groups;
- ✚ practical orientation in teaching psychology and pedagogy: future teachers acquire test tasks and their decoding technique.

The second condition, providing effective training of primary school teachers, is the modernization of teaching practice in the preparation of primary school teachers. In modern France created three models of organization of teaching practice:

- ✚ pedagogical practice plays a subordinate role;

- + teaching practice students acquire only instructional techniques;
- + practice teaching masters analytical pedagogy.

In the UK, during the training of primary school teachers in universities focusing on deep mastery of the future teachers of one of their main subjects taught in elementary school, as well as the study of the characteristics of teaching children with different physical and mental abnormalities. In British universities, there is a form of learning how to tutor. Tutor, unlike ordinary teacher does not teach any subject, and helps the student to make a personal training plan and advises on the issue during the period of study. Teacher education in England has a number of interesting practical features, such as:

1. The institution is obliged to observe the work of their students in the school at least one year after the release;
2. The institution is obliged to bring to the learning process of the best school teachers.

In Germany, a significant proportion of professional training, according to the curriculum of students' independent work. In German universities accepted students practice writing a large number of abstracts, perform creative tasks, projects, etc., records, reports that in the form of presentations at seminars are a condition of admission to the examinations and tests.

At German universities there is a steady downward trend in lecture form of employment and to increase employment in the form of seminars. Practice of training seminars by students. Students have a greater advisory support leading teachers courses. Individual form with students in Germany occupies an increasingly important place in the educational process.

Analyzing the experience of pedagogical institutes and universities around the training of primary school teachers, we can identify the following trends of improving student learning:

- + psycho-pedagogical and sociological orientation content of teacher education;
- + practical training of future teachers to communicate on the basis of training sessions;
- + reform of teaching practice;
- + use of practice-oriented forms of learning: mikropredpodavanie, simulation case studies, analysis Movies lessons, school and laboratory workshops;
- + use of information technology;
- + increase in the proportion of self-study students.

Since the implementation of this concept envisages the construction of expanded theoretical and methodological framework for modeling the processes of

human development as integral individuality; development target, content and technology base, research projects and corrective developing practical developments. The main result, which are oriented professionals support students in pedagogical high school becomes - a return to the essence of the teaching profession, involving:

- + support for achievements and success of the child;
- + help and support the student in the optimistic perception of the world in all its complexity; and in accordance with the policies of modernization of education.

Vocational training forms the students goals and career prospects. It happens, depending on the level of self-esteem and aspirations of the person, taking into account the ideal master teacher, which are oriented students.

CONCLUSION

Ideal for today's students, as a rule, or is your favorite teacher, or a well-known educator and innovator. Thus, the level of planned achievements is usually high, but the desire for it is not always matched by practical actions, dreams disagree with real success in school, in the passage of supervised practice. Often students blindly copy samples, even better; they are not aware of their strengths and weaknesses and therefore can not develop their own individual style of activity. Incidentally, this also leads to dissatisfaction or partial satisfaction study, the results of the practice, and later professional work. Teachers should help students of high school in the formation of adequate self-esteem and level of aspiration, in order to prevent possible disappointment and frustration because of failures in work.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *International Journal of Word Art*, (2).

7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 10-13.

22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ, 10*, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуксиз таълим, 1(1)*, 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим, 1(1)*, 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим, 1(86)*, 30-34.
26. Шанасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим, 1(1)*, 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ, 10*, 198-201.

THEORETICAL BASIS OF PHYSICAL EDUCATION OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE

Radik Galimovich Gimazutdinov

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

Physical education for children is the same as the foundation for a building. The more solid the foundation is, the higher the building can be erected; the more worries about the child's physical education, the more success he will achieve in general development; in science; in the ability to work and be useful to society as a person.

Keywords: methodology, theory, tactics, technique, activity, formation, development.

INTRODUCTION

Raising children healthy, strong, and cheerful is the task not only of parents, but also of every preschool institution, since children spend most of the day there. In kindergartens, physical education classes are provided, which should be built in accordance with the psychological characteristics of a particular age, the availability and appropriateness of exercises. Complexes of exercises should be exciting, and also should provide for physiological and pedagogical justified loads that satisfy the child's need for movement. Properly organized physical education contributes to the formation of a good physique, prevention of diseases, and improvement of the activity of internal organs and systems of the child's body.

Physical culture is a limited part of universal human culture, its special independent area. At the same time, it is a specific process and result of human activity, a means and method of physical improvement of a person. Physical culture is based on purposeful physical activity in the form of physical exercises, which effectively form the necessary skills and abilities, physical abilities, improve health and performance. Physical culture is represented by a set of material and spiritual values. The first includes sports facilities, inventory, special equipment, sports equipment, medical support. The latter include information, works of art, various sports, games, exercise complexes, etc.

METODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

1. Increasing the body's resistance to environmental influences by hardening it. With the help of reasonably dosed health-improving factors of nature (solar, water, air procedures), the weak defenses of the child's body increase significantly. At the same time, the resistance to colds (acute respiratory infections, runny nose, cough, etc.) and infectious diseases (tonsillitis, measles, rubella, flu, etc.) increases.

2. Strengthening of the musculoskeletal system and the formation of correct posture. It is important to pay attention to strengthening the muscles of the foot and

lower leg in order to prevent flat feet, since it can significantly limit the child's motor activity.

3. Assistance in increasing the functionality of vegetative organs. The active motor activity of the child helps to strengthen the cardiovascular and respiratory systems, improve metabolic processes in the body, optimize digestion and heat regulation.

4. Education of physical abilities (coordination, speed and endurance). Where the process of developing physical abilities should not be specifically directed towards each of them. On the contrary, on the basis of the principle of harmonious development, one should select the means in such a way, change the activity in terms of content and character, and regulate the orientation of motor activity, so that a comprehensive education of all physical abilities is ensured.

At no other age is physical education so closely related to general education as the first seven years. In the period of preschool childhood (from birth to seven years), the child lays the foundations for health, longevity, all-round physical fitness and harmonious physical development (V.A.Doskin, L.G. Golubeva, 2002).

A sick, poorly developed child usually lags behind healthy children in school. He has a worse memory, his attention gets tired faster, and therefore he cannot study well, and parents and even teachers are often mistaken, considering the child to be lazy. This weakness also causes a variety of disorders in the activity of the body, leads not only to a decrease in abilities, but also undermines the will of the child (V.A.Doskin, L.G. Golubeva, 2002).

Positive emotions, emotional saturation of classes are the main conditions for teaching children to move. Imitation - creates emotions that activate the child. In addition, interest has a positive effect on the motor activity of children, especially sedentary and inert ones. Mastering movements has a good effect on the development of a child's speech. The understanding of an adult's speech is improving, the vocabulary of active speech is expanding. That is why the outstanding Soviet teacher V.A. Sukhomlinsky: "I am not afraid to repeat once again: taking care of health is the most important work of an educator." Therefore, it is extremely important to put physical education correctly at this age, which will allow the baby's body to accumulate strength and ensure in the future not only full-fledged physical, but also mental development. And such important human data as strength, will, endurance, health, cheerfulness, physical activity are instilled in childhood.

RESULTS AND DISCUSSION

The result of activity in physical culture is physical fitness and the degree of perfection of motor skills and abilities, a high level of development of vitality, sports achievements (E.Ya. Stepanenkova, 2005). Physical exercise as the essence of physical education is the main means of directed influence on physical development (T.I. Osokina, 1986). Physical development as a result of physical education, in turn, can act in two aspects - to designate anthropometric indicators and as a process of development of the body (N.N. Kozhukhova, 2002). Physical fitness is an indicator

of the level of development of motor skills, skills, physical qualities (N.N. Kozhukhova, 2003). This is the set of concepts that determine the physical culture of a preschooler (N.N. Kozhukhova, 2003).

Knowledge of the age-related characteristics of the child's development will help to choose physical exercises, hardening procedures, to monitor the physical and mental development of children. The preschooler's body is developing intensively. During the first seven years of his life, not only all internal organs increase, but also their functions improve. The main indicators of a child's physical development are height, body weight and chest circumference. Knowing these indicators, it is possible to compare the data of the physical development of children of a particular child in the group with the average indicators of the development of children of the corresponding age (see Table 1)

Table 1. Average indicators of physical development of children 3-6 years old (according to Shebeko V.N. et al., 1996)

Physical development indicators	Age, year			
	3	4	5	6
Girls				
Body weight, kg	13,8 - 17,1	16,8 - 19,8	17,5 - 22,0	19,9 - 25,0
Body length, cm	96,0 - 104,0	103 - 110,0	109,0 - 116,0	115,0 - 123,0
Chest circumference, cm	52,0 - 54,0	54,0 - 56,0	56,0 - 58,0	58,0 - 61,0
Boys				
Body weight, kg	14,7 - 17,5	16,0 - 20,1	18,0 - 22,9	20,0 - 25,0
Body length, cm	99,0 - 106,0	105,0 - 111,0	109,0 - 118,0	115,0 - 125,0
Chest circumference, cm	53,0 - 54,0	54,0 - 57,0	57,0 - 58,0	58,0 - 60,0

In order to ensure the normal physical development of the child, to give him the necessary load in physical training, it is necessary to take into account the anatomical characteristics of the child's body. The peculiarities of children's movements, their coordination abilities from age to age change significantly, which significantly affects the organization of physical culture classes.

The muscular system in children is formed on the basis of the development of the nervous system and an increase in the mass of skeletal muscles, and this process occurs unevenly. At an early age, the bones of a child are rich in blood vessels and contain a small amount of salt. They are elastic, flexible, easily deformed and bent, since the skeletal system of 2-3 year old children has significant areas of cartilage tissue, weak, soft joints and ligaments. Babies do not yet have stable curves of the spine, which appear only by the age of four. All this must be taken into account when conducting physical education classes. It is recommended to pay special attention to the development of the arch of the foot, since it is flattened in the second and partially

in the third year of life. Therefore, it is useful to exercise kids in lifting, walking on an inclined plane and a ribbed board.

Small children breathe shallowly, often, unevenly, since the respiratory muscles are not yet fully formed. The development of the child's body, mastering walking, leads to a restructuring of the breathing process and the gradual strengthening of the corresponding organs. The frequency is normalized, the abdominal and then the chest type of breathing appears, the lung capacity increases. Breathing quickens only with excitement or physical exertion. Taking into account the peculiarities of the respiratory system of preschoolers, care should be taken to ensure that they are in the fresh air as much as possible (A.P. Chabovskaya, 1971).

Prolonged physical and mental stress can adversely affect the activity of the heart and lead to violations of its function. Therefore, you should be very careful to dose the physical activity on the child's body. The work of the heart is closely related to muscle development. Regular exercise trains the heart muscle, leading to a gradual decrease in heart rate.

Early and preschool age is characterized by significant changes not only in physical, but also in motor development (Zh.K. Kholodov, VS Kuznetsov, 2004) (see table. 2).

Table 2. Features of the development of movements in preschool children.

Age, years	Motor abilities of the child
3-4 years	Runs, jumps on two or even one, climbs a gymnastic wall, catches and throws a ball, rides a tricycle, and skis. Able to consistently perform several motor actions in a row.
5 years	Mastering holistic motor actions. The movements become more precise and more energetic, the ability to maintain the starting position appears, to maintain the direction, amplitude and pace of movements, the ability to participate in games with catching and dodging is formed, moves on skis on weak rough terrain (can ski up to 1000m).
6 years	Successfully masters long and high jumps from a run, jumping rope, climbing a pole, rope, gymnastic wall, throwing at a distance and at a target, etc. Rides a two-wheeled bicycle, skates, skis, swims. Expressiveness, smoothness and accuracy appear in the movements, especially when performing general developmental exercises.

Taking care of physical education should begin with creating a favorable emotional microclimate, ensuring a well-established daily routine, proper nutrition, systematic hardening, and the widespread use of physical exercises in the lives of children.

CONCLUSION

Analyzing the literature on the physical education of preschool children, guided by the experience of teachers - researchers: L.D. Glazyrina, N.N. Kozhukhova, J.K. Kholodova and others - the features of physical education of preschool children were determined. The main feature of the physical education of preschoolers is the game form of physical education. She is one of the most interesting and common forms of children's activity. The main educational and developmental value of play lessons is that they serve as a natural form of

transferring the necessary volume of knowledge to children in the field of physical culture. In order to optimize the physical activity of children in preschool conditions, much attention is paid to the organization and management of outdoor games in physical culture lessons.

In the process of playing, children make many movements. At the same time, their reaction speed, agility, endurance, courage, determination, resourcefulness and independence are manifested. The unity of health-improving, educational and upbringing tasks, a variety of means and methods, a variety of forms of organizing physical education classes - all this has a beneficial effect on the physical education of preschool children.

The introduction of a child to physical education from an early age is important not only from the point of view of health promotion, but also for the development of physical qualities, for the development of sports habits.

Preschool age is the most important period in the formation of a human personality, a period when the foundations of physical health are laid. What is overlooked in childhood is difficult to catch up. This obliges preschool workers to work in depth on the problems of physical education of children.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *International Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hatti-harakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
9. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
10. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

11. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
12. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
13. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
14. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
15. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
16. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
17. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
18. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
19. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
20. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 10-13.
21. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
22. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 122-125.
23. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 131-133.
24. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
25. Шанасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 125-128.
26. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.

THE FORMATION OF GENERAL CULTURAL ATTITUDES TOWARDS THE ENVIRONMENT AMONG STUDENTS AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF A HEALTHY LIFESTYLE

Akmal Bakhramovich Juraboev

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

This article examines the formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. Since the formation of a respectful attitude to the environment is an integral part of spiritual and educational activities. It also promotes a healthy lifestyle in the most effective way.

Keywords: healthy lifestyle, environment, natural science foundations, physical education, formation, development

INTRODUCTION

Biomedical and pedagogical sciences deal with man as a creature not only biological, but also social. Socio-biological foundations of physical culture are the principles of interaction between social and biological laws in the process of mastering the values of physical culture by a person [1].

The natural-scientific foundations of physical culture are a complex of medical and biological sciences (anatomy, physiology, biology, biochemistry, hygiene, etc.). Anatomy and physiology are the most important biological sciences about the structure and functions of the human body. Man obeys biological laws inherent in all living things. However, it differs from representatives of the animal world not only in structure, but in developed thinking, intelligence, speech, features of social and living conditions of life and social relationships. Labor and the influence of the social environment in the process of human development have influenced the biological characteristics of the body of a modern person and his environment. At the heart of the study of human organs and interfunctional systems is the principle of integrity and unity of the body with the external natural and social environment [2]. The body is a harmonious single self-regulating and self-developing biological system, the functional activity of which is due to the interaction of mental, motor and vegetative reactions to environmental influences, which can be both beneficial and detrimental to health. A distinctive feature of a person is a conscious and active impact on

external natural and social conditions that determine the state of human health, their performance, life expectancy and fertility (reproductive capacity).

In modern conditions, such methods of forming a respect for the environment as didactic games, outdoor games, travel, eco-marathons, summer practical classes, which can be in the nature of distance communications, are actively used. In this case, it becomes possible to significantly expand students' ideas about environmental protection and to cultivate a respect for nature [3].

Since from the external environment into the body there are substances necessary for its life and development, as well as irritants (useful and harmful), which violate the constancy of the internal environment. The body, through the interaction of functional systems, in every possible way seeks to maintain the necessary constancy of its internal environment.

Natural and socio-biological factors affecting the human body are inextricably linked with environmental issues.

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

Ecology examines the relationship of organisms with each other and with the inanimate components of the Earth's nature (its biosphere). Human ecology studies the laws of human interaction with nature, the problems of preserving and strengthening health. Man depends on environmental conditions in the same way as nature depends on man. Meanwhile, the impact of industrial activities on the environment (pollution of the atmosphere, soil, water bodies with industrial waste, deforestation, increased radiation as a result of accidents and technology violations) endangers the existence of man himself. About 80% of modern human diseases are the result of the deterioration of the ecological situation on the planet [4]. Environmental problems are directly related to the process of organizing and conducting systematic exercise and sports, as well as to the conditions in which they occur.

As we know the means of physical culture, providing resistance to mental and physical performance

The main means of physical education is physical exercise. There is a physiological classification of exercise, in which all the diverse muscular activity is combined into separate groups of exercise according to physiological characteristics.

The body's resistance to adverse factors depends on innate and acquired properties. She is very mobile and amenable to training both by means of muscular loads and by various external influences (temperature fluctuations, lack or excess of oxygen, carbon dioxide). It was noted, for example, that physical training by

improving physiological mechanisms increases resistance to overheating, hypothermia, hypoxia, the action of certain toxic substances, reduces morbidity and increases efficiency [5].

People who systematically and actively engage in physical exercises increase mental, mental and emotional stability when performing intense mental or physical activity.

The peculiarities of functional shifts of the students' organism when performing various types of cyclic work in different power zones determine the sports result.

A decrease in power and an increase in the duration of work is due to the fact that, in addition to the anaerobic reactions of energy supply to muscle activity, the processes of aerobic energy formation also unfold. This increases (up to the full satisfaction of the need) the supply of oxygen to the working muscles. With prolonged (sometimes many hours) work of moderate power, the body's carbohydrate reserves (glycogen) are significantly reduced, which leads to a decrease in blood glucose, adversely affecting the activity of the nerve centers, muscles and other working organs. In order to replenish the consumed carbohydrate reserves of the body during long races and swims, special nutrition is provided with solutions of sugar, glucose, juices.

The means of physical culture include not only physical exercises, but also the healing forces of nature (sun, air and water), hygienic factors (work, sleep, nutrition, sanitary and hygienic conditions). The use of the healing forces of nature helps to strengthen and activate the body's defenses in students, stimulates metabolism and the activity of physiological systems and individual organs. To increase the level of physical and mental performance of a student, it is necessary to be outdoors, give up bad habits, exercise physical activity, and engage in hardening. Systematic physical exercises in physical education lessons in conditions of intense educational activity relieve neuropsychic stress, and systematic muscular activity increases the mental, mental and emotional stability of the body during intense educational work.

In the above definition of a healthy lifestyle, the emphasis is on the individualization of the concept itself, that is, there should be as many healthy lifestyles as there are people.

In establishing a healthy lifestyle for each student, it is necessary to take into account both his typological characteristics (type of higher nervous activity, morphofunctional type, the predominant mechanism of autonomic nervous regulation, etc.), as well as age-gender and social environment in which he lives (marital status, profession, traditions, working conditions, material security, life, etc.).

An important place in the initial premises should be occupied by the personal and motivational characteristics of a given person, his life guidelines, which in themselves can be a serious stimulus to a healthy lifestyle and to the formation of its content and characteristics [4]. Studying the question - what needs to be taught to preschoolers, I got acquainted with the "Program of education and training in kindergarten" edited by M.A. Vasilyeva. the Program comprehensively presents all the main content lines of education, training and development of a child from birth to seven years. In parallel with the Program, short methodological recommendations were prepared. Among them is "Physical education in kindergarten". I studied the Program and methodological recommendations of E.Ya. Stepanenkova "Physical education in kindergarten" and the work of L.I. Penzulaeva. "Physical education with children."

RESULTS AND DISCUSSION

Let us list a number of concepts closely related to the concept of lifestyle. Lifestyle - a certain type of human life, which includes a set of various types of activities, people's behavior in everyday life.

Living conditions are the conditions that determine the way of life. They can be material and immaterial (labor, everyday life, family relations, education, food, etc.).

The standard of living (level of well-being) characterizes the size and structure of needs. These are quantitative indicators of living conditions. The standard of living is determined by the size of the gross product, national income, real incomes of the population, provision of housing, medical care, and indicators of public health.

Way of life - order, regulations of work, everyday life, social life, within which the life of people takes place.

Lifestyle - individual characteristics of behavior in everyday life. The quality of life is the quality of those conditions in which the daily life of people is carried out (the quality of housing conditions, food, education, medical care).

In defining the concept of a healthy lifestyle, it is necessary to take into account two starting factors - the genetic nature of a given person and its compliance with specific conditions of life.

The relevance of a healthy lifestyle is caused by an increase and change in the nature of stress on the human body due to the complication of social life, an increase in the risks of a technogenic, environmental, psychological, political and military nature, provoking negative shifts in health [6].

Diseases of a person are mostly due to his lifestyle and daily behavior. Currently, a healthy lifestyle is considered as the basis for the prevention of diseases and premature deaths, increasing life expectancy.

A healthy lifestyle should correspond to the student's genetic program. This is necessary both for the student's harmonious coexistence with nature and for the maximum development of health potential. A student's genetic program determines his constitution (morphofunctional type, prevailing types of nervous and mental reactions), the rate of biological reactions and, therefore, predetermines the presence or absence of various diseases [5].

In addition to genetic factors, the lifestyle is also influenced by age, gender, education, intelligence, profession, working conditions, upbringing, family traditions and foundations, material well-being, living conditions, personal motivations.

An active carrier of a healthy lifestyle is a specific person as a subject and object of his life and social status. In the implementation of a healthy lifestyle, a person acts in the unity of his biological and social principles. The formation of a healthy lifestyle is based on a person's personal and motivational attitude towards the embodiment of their social, physical, intellectual and mental capabilities and abilities.

A healthy lifestyle is the most effective means and method of ensuring health, primary prevention of disease and meeting the vital need for health.

The program and organization of a healthy lifestyle for each student is determined by the following basic premises:

1. individual typological hereditary factors;
2. objective social conditions and socio-economic factors;
3. specific living conditions in which family, household and professional activities are carried out;
4. personal and motivational factors, determined by the worldview and culture of a person, the degree of their orientation towards health and a healthy lifestyle.

Quite often in history, the possibility of preserving and strengthening health has been proposed through the use of any one remedy with miraculous properties (physical activity of one type or another, nutritional supplements, psycho-training, cleansing the body, etc.). At the same time, some authors emphasize the physical component (for example, Hippocrates), some - on the spiritual (for example, Democritus), less often the main emphasis falls on social factors. Such approaches clearly do not justify themselves.

As we know, the medical and biological meaning of a healthy lifestyle lies in the adaptive capabilities of a person. This understanding of a healthy lifestyle is most often used for the following concepts [7]:

- ✚ education from early childhood healthy habits and skills;
- ✚ a safe and favorable environment for living;
- ✚ knowledge about the impact of surrounding objects on health;
- ✚ quitting bad habits (smoking, drug use, alcohol abuse);
- ✚ Moderate, physiological nutrition
- ✚ conscious choice of products;
- ✚ a physically active life, including special exercises (eg fitness);
- ✚ compliance with the rules of personal and public hygiene;
- ✚ possession of first aid skills;
- ✚ hardening.

All components of a healthy lifestyle are interconnected. The physiological state of a student is greatly influenced by his psycho-emotional state, which, in turn, depends on his mental attitudes. Therefore, the following block of components is distinguished separately in medico-biological theories of a healthy lifestyle:

1. emotional well-being: mental hygiene, the ability to cope with one's own emotions;
2. intellectual well-being: a person's ability to recognize and use new information for optimal action in new circumstances;
3. spiritual well-being: the ability to set truly meaningful, constructive life goals and strive for them, optimism.

Each student's path to a healthy lifestyle is unique, but the end result is always important. The effectiveness of a healthy lifestyle can be assessed by a number of biosocial criteria:

- ✚ assessment of morphological and functional health indicators (level of physical development, fitness and adaptability);
- ✚ assessment of the state of immunity (the number of colds and infectious diseases during a certain period; the number of exacerbations of chronic diseases);
- ✚ assessment of adaptation to socio-economic living conditions:
 - efficiency of professional activity;
 - the active fulfillment of family and household duties;
 - the breadth and degree of manifestation of social and personal interests.

CONCLUSION

Thus, it is important to understand that each student is able to change his living environment within his home, choosing the right places for rest, thereby reducing the possible harmful effects of the environment. A healthy lifestyle gives you more

freedom and power over your own life, making it more fruitful, of high quality and longer. To achieve this, the student must first of all become the bearer of the idea of health as the main priority in life - this problem is the most important task of applying social technologies in this area.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *Internation Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
12. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
13. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.

14. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
15. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
16. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
17. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
18. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
19. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
20. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 10-13.
21. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
22. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 122-125.
23. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 131-133.
24. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
25. Шанасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 125-128.
26. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.

DIDACTICAL PRINCIPLES OF INITIAL TEACHING IN MATHEMATICS

Salima Kuziboyevna Kholmatova

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

The article discusses the didactic principles of primary education in mathematics, since the modern concept of primary education for schoolchildren is focused on acquiring new knowledge in combination with the all-round development of the child's personal sphere. In practice, you can find a large variety of methodological techniques. Some of them are common to many subjects, others are applicable only when teaching this subject. The teacher chooses such methods and techniques of work that could provide children with the necessary knowledge, awaken their mental activity, develop and maintain their interest in learning. Since in mathematics lessons the teacher has great opportunities for instilling in pupil's honesty, hard work, the desire to overcome difficulties, etc. The most important means of educating these qualities are arithmetic problems, the text of which performs an educational function. The upbringing nature of teaching also largely depends on teaching methods.

Keywords: mathematical methods, pre-mathematical concepts, Didactic principles, the principle of upbringing education.

INTRODUCTION

All learning models have a common goal - the development of the pupil's personality, the formation of his desire and ability to learn: "The mission of the new education system is clearly correlated with the most important social effects of the education system - this is to ensure the social and spiritual consolidation of the nation, the competitiveness and security of the individual, society and the state. ".

Mathematical methods are actively used in economics, informatics, marketing, etc. Therefore, it is necessary to solve the most important methodological problem of bringing the subject of "Mathematics" closer to the methods used in practice. In mathematics lessons, it is necessary to ensure the actual relationship of the content of mathematics with the outside world in a language accessible to pupils, to recommend the use of certain topics in systems sciences, in professional activity. It is important to develop strong and meaningful math skills in pupils - both for further study of mathematics and for solving applied problems. To intensify their activity, it is necessary to show the connection between the subject and their future specialty. To

do this, you can use the following techniques:

- inclusion of materials from another subject in the lesson;
- the use of visual aids;
- posing questions using the content of related subjects.

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

The teaching method should be distinguished from the medium. The method is closely related to activity and does not exist outside of activity. Textbooks, books, reference books, manuals, technical means, dictionaries, visual aids are used as teaching aids. They can be used for a variety of purposes. Being included in any activity, they make it possible to fulfill the purpose of the activity. The use of various means in the learning process changes the very method of activity. The use of a variety of means leads to a change in the structure of the teaching method. So, the inclusion of film fragments in the teacher's story changes the nature of the activities of the teacher and pupils. Separate details of the method, its constituent elements are called methodological techniques. If with the help of the method the mastering of the main content of the educational material occurs, certain methodological techniques provide in-depth assimilation of individual questions of the subject or topic. In practice, you can find a large number of various methodological techniques. Some of them are common to many subjects, others are applicable only when teaching this subject. The teacher chooses such methods and techniques of work that could provide children with the necessary knowledge, awaken their mental activity, develop and maintain their interest in learning.

In the structure of teaching methods, the objective and subjective parts are distinguished first of all. The objective part of the method is due to those constant, unshakable provisions that are necessarily present in any method, regardless of its use by various teachers. It reflects didactic provisions common to all, requirements of laws and regularities, principles and rules, as well as constant components of goals, content, and forms of educational activity. The subjective part of the method is due to the personality of the teacher, the characteristics of the pupils, and specific conditions. The question of the relationship between the objective and the subjective in the method is very difficult and not yet fully resolved. The range of opinions on this issue is very wide: from the recognition of the method as a purely objective education to the complete rejection of objective principles and the recognition of the method as a personal, and therefore unique, work of a teacher. Truth, as always, is between extremes. It is the presence in the method of a constant, common for all objective part that makes it possible to develop a theory of methods, recommend to

practice the paths that are the best in most cases, and also successfully solve problems of logical choice, optimization of methods. It is also true that in the field of methods, their own creativity, individual skill of teachers is most manifested, and therefore teaching methods have always been and will always remain a sphere of high pedagogical art.

Pre-mathematical concepts are not divided, as in a strictly constructed mathematical theory, into initial and definable ones. At the pre-mathematical level, the prototype of concepts is directly real objects, situations. The essential difference between pre-mathematics and mathematics is that only one-stage abstraction is used in it, while in mathematics it is multi-stage.

Didactic principles are the starting points of the learning theory, expressing the basic laws of the learning process. They are determined by the goals of education and upbringing, the needs of social development, the characteristics of the educational activities of pupils of different ages.

Didactic principles (principles of teaching) are interrelated and form a system. In the pedagogical literature, there are various variants of the system of didactic principles, differing in the consolidation or unification of individual principles, or, conversely, in their detailing, dividing one principle into several.

The well-known mathematician-teacher D. Polya formulates the principle of active learning: the best way to learn something is to discover it yourself. Although a third-grade pupil "discovers" what has long been discovered, he thinks at the same time as a discoverer. An important goal of teaching methodology is to stimulate pupil discovery.

Visual teaching, according to KD Ushinsky, is such teaching, which is based not on abstract ideas and words, but on specific images directly perceived by the child. Visibility is very important in the initial teaching of mathematics in connection with the peculiarity of the concrete-figurative thinking of younger pupils. In middle and high school, symbolic activity is widely used (drawings, graphs, graphs, diagrams, tables, etc.). In the initial teaching of mathematics, all types of visualization are used: natural, symbolic, and especially pictorial. For example, starting to study the numbers and numbers 5, they show various pictures, each of which depicts a set of any objects, and what is common to all of these sets is only that each consists of five elements (pencils, birds, fish, boys, cars, etc.). The widespread use of pictorial visibility is due to the fact that at the initial stage of teaching mathematics, mathematical concepts are abstracted from their real prototypes. Symbolic clarity is also used, at first in combination with pictorial. So, for example, wanting to show that there are as many girls in one picture as there are balls in the

other picture, draw arrows from each girl to one of the balls so that no two arrows end at one ball. Of course, these arrows can be interpreted as indicating a girl's choice of a ball. When forming ideas about relationships "less", "more", cases are considered when all the girls do not have enough balls ("Helen is crying, she did not get the ball") and when there are extra balls left. There is only one step from this pictorial and symbolic clarity to purely symbolic clarity. You can designate both girls and the ball with some figures, for example, triangles, circles or just dots.

RESULTS AND DISCUSSION

Let us consider a system based on seven principles: upbringing teaching, scientific approach, conscientiousness of assimilation, pupil activity, clarity of teaching, strength of knowledge, individual approach. These principles are studied in detail in the course of pedagogy, therefore, we will limit ourselves only to a brief examination of the essence of each of the principles, paying main attention to the features of their implementation in primary teaching of mathematics.

The principle of upbringing education

Any training must be upbringing, that is, along with certain training functions, upbringing functions must also be carried out. From this, however, it does not follow that all education is reduced to teaching. On the contrary, it would seem to be more correct to consider that instruction is an integral part of the upbringing system.

Education in the learning process in general, and mathematics in particular, has as its main goal the formation of a schoolchild's worldview and morality. How is this problem solved in the initial teaching of mathematics? At this stage of training, it is necessary first of all to show that all the studied concepts and facts correspond to real objects, properties and relations between them. It is in elementary education that the famous statement of F. Engels that natural numbers and geometric figures are taken from the real world, and did not arise from pure thinking, are illustrated with numerous examples. We repeatedly refer to the real prototypes of quantitative relations and spatial forms. that is, we begin, in essence, the formation of correct ideas about the subject of mathematics, that mathematics, like other sciences, studies the real world around us.

In mathematics lessons, the teacher has great opportunities to educate pupils to be honest, industrious, striving to overcome difficulties, etc. The most important means of educating these qualities are arithmetic problems, the text of which performs an educational function. The upbringing nature of teaching also largely depends on teaching methods.

Scientifics's in teaching

In accordance with this principle, educational material should be presented in a sequence that preserves connections between concepts, topics, sections within a single subject, as well as interdisciplinary connections. Thus, the principle of scientific character in teaching includes systematicity and consistency (sometimes in pedagogical literature this principle is called the principle of scientific character, systematicity and consistency in teaching).

Scientific's in teaching mathematics does not mean that the system of mathematical knowledge is included in the curriculum in the form in which it exists in the science of mathematics. With regard to the initial teaching of mathematics, the principle of scientific character should be understood as a reflection of certain mathematical ideas in it, allowing them to carry out their early propaedeutics. Such fundamental mathematical ideas are the ideas of number, functional dependence, geometric figure, measurement of quantities, algorithm.

The properties of the natural series - "for each number there is a single neighbor on the right", "for each number except 1, there is a single neighbor on the left", "the neighbor on the right is obtained by adding 1", "the neighbor on the left is obtained by subtracting 1" - reflect the ideas of the ordinal theory of the natural series and the value of the addition function 1 to form this series.

In primary school, it is important to form an idea of the closedness of the set of natural numbers with respect to individual operations: for any two natural numbers, you can find their sum, their product, but not for any two natural numbers, you can find a natural number equal to their difference or their quotient.

Familiarization of pupils with the procedure for measuring segments serves as preparation for their further assimilation of more general questions of the theory of measuring quantities.

Pupil activity

Consciousness of assimilation assumes the activity of pupils in the learning process. Without active mental activity, conscious assimilation of knowledge cannot be achieved. Distinguish between activity in the broad and narrow sense. Activity in a broad sense in teaching mathematics does not significantly differ from the activity of pupils in the process of teaching them other subjects, that is, it does not affect the specifics of the academic subject. Activity in the narrow sense can be understood as a manifestation of a specific mental activity characteristic of a scientist - a mathematician and therefore called "mathematical" activity.

At first glance, the very statement of the problem of teaching mathematical activity may seem inappropriate. Indeed, is a pupil of elementary grades of school capable of mathematical activity? Obviously, neither a pupil of the 3rd grade, nor a

pupil of the 10th grade is capable of mathematical activity at a high logical level. But a first grader is also capable of some kind of mathematical activity, adequate to the level of thinking. It all depends on what we mean by "mathematical activity".

When a first grader (or preschooler) forms pairs of elements from two sets and comes to the conclusion that one set has more objects than the other, he is already performing some, albeit very primitive, mathematical activity. Assimilating the concept of an arithmetic operation, the pupil moves from operations on sets of specific objects to operations on the corresponding numbers. (by the numbers of elements of these sets), while abstracting from the nature of objects. This is also a mathematical activity, but at a higher level. By discovering the laws of action over numbers, distracting from specific numbers, replacing them with letters (or empty windows of various shapes), he carries out mathematical activity at an even higher level.

Teaching mathematics can and should be structured so that, starting from the first grade, the pupil sequentially moves from one level of mathematical activity to another, higher one.

Any means of symbolic visualization is a conventional symbolic system with the help of which the studied properties of objects, phenomena, processes are separated from other properties. Thus, symbolic visualization is essentially a kind of language. So, for example, in order for the arrows mentioned above to become understandable, it is necessary to explain what they mean. The same can be said about the records $5 + 3 = 8$, $5 \times 3 = 15$, etc. Each of them becomes clear only after it is illustrated with the help of some real situation that it describes, that is, after how its semantics are explained (the meaning expressed by this entry).

Often a symbolic notation, for example, $5 \times 3 = 15$, can be illustrated using a geometric model, for example, a rectangle drawn on paper, the length of which is 5 and the width is 3 cells. In this case, it is easy to determine the product - the number of cells contained in the depicted rectangle; it is easy to "prove" the commutativity (reliability) property of multiplication by counting the number of cells in rows and columns (the word "prove" is in quotes, since this is a pre-mathematical proof in a particular case, model).

An important role is played by clarity in the formation of mathematical concepts. Usually, two stages of this process are distinguished: sensory, consisting in the formation of sensations, perception and representation, and logical, which consists in the transition from representation to concept using generalization and abstraction.

Strength of knowledge

The preservation of systematized knowledge, skills and abilities among pupils for a long time is possible only with conscious assimilation of knowledge. Consciousness of assimilation is provided by active mental activity, therefore, a necessary condition for the strength of knowledge is its acquisition in an active way. However, along with consciousness and activity, an appropriate organization of training is also necessary, taking into account the peculiarities of the memorization mechanism. There are the following general didactic provisions: a) memorization is in direct proportion to repetition; b) memory has a selective character - we remember mainly what is important and interesting for us; c) the material is remembered better when the possibilities of using it in practice are revealed; d) memorization is facilitated by the division of the studied material into small portions according to the semantic content with the allocation of reference points in the form of headings, questions, mathematical relationships; e) emotionally colored material is remembered better.

The question of what a pupil should remember from the material being studied is much more difficult than it might seem at first glance. It is quite obvious that it is impossible and unnecessary to remember everything, if we mean the entire school course of mathematics. In the course of elementary school mathematics, almost everything must be memorized: tables of addition and multiplication of single-digit numbers, algorithms for performing four arithmetic operations on multi-digit numbers, etc.

Repetition of previously studied material before studying a new topic is one of the most important types of repetition in teaching mathematics in general and in primary grades in particular. It promotes better memorization of both old and new material.

Individual approach to training

When teaching, it is necessary to take into account the peculiarities of the thinking of each pupil, the properties of his memory, individual analyzers (vision, hearing), etc. Even for pupils of the same age they are different, therefore, some pupils learn the same material faster, while others more slowly. All this determines the need for an individual approach to training.

If it were possible to somehow "measure" the rate of assimilation of mathematical material by different pupils, then the spread would be much greater than in other subjects. Orientation to the "average" pupil leads to negative consequences. Weak pupils who are below the "average" level become unsuccessful, and the strong begin to get bored in the classroom and lose interest in the subject. Therefore, in the classroom-lesson system, when 30-40 people are studying in a class

at the same time, it is necessary to implement the principle of an individual approach, use various techniques that take into account the peculiarities of the assimilation of the material by various pupils (differentiated tasks, advanced, leveling classes, additional individual lessons, circle classes, etc. etc.). One of the possible solutions to the problem of an individual approach is associated with the use of personal computers in teaching.

CONCLUSION

Thus, in the didactic literature, there are various definitions of the concept of "teaching method". We will proceed from a fairly widespread understanding of teaching methods as ordered ways of interconnected activities of a teacher and pupils, aimed at achieving the goals of learning as a means of education and upbringing. The description of each teaching method should disclose: 1) the teaching activity of the teacher; 2) the content of the pupil's educational (cognitive) activities; 3) the connection between them, that is, the way by which the teacher controls the cognitive activity of pupils.

In didactics, however, only general teaching methods are considered, that is, methods that do not take into account the specifics of individual subjects. The study of the possibilities of concrete implementation of general methods in primary teaching of mathematics through their modification, adaptation, taking into account the specifics of mathematics and the mental activity of primary school pupils is the subject of the methodology of primary teaching of mathematics. Special teaching methods are also used, reflecting the peculiarities of mathematical knowledge.

Special teaching methods, and above all the modeling method (building mathematical models), to the greatest extent affect the formation and development of the mathematical style of thinking.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.

5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *Internation Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.

20. Yuldosheva, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шанасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шанасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.

TEACHING APPLIQUE FOR OLDER PRESCHOOL CHILDREN

Darmonjon Bozorboevna Mahmudova

PhD, Teacher of the Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

Visual activity is of great importance in solving the problems of aesthetic education, since by its nature it is a literary activity. The specificity of art classes provides ample opportunities for learning about the beautiful, for developing an emotional and aesthetic attitude towards reality in children. Each type of visual activity, in addition to the general aesthetic influence, has its own specific effect on the child. The applique is of great importance for the teaching and education of preschool children. It contributes to the formation and development of many personal qualities of an individual, her mental and aesthetic capabilities.

Keywords: applique, activity, aesthetic education, individual, education of preschool children, pedagogical and psychological research.

INTRODUCTION

In modern pedagogical and psychological research, the need for visual arts classes for the mental, aesthetic development of children in preschool age is proved. The applique can be subject, consisting of individual images (leaf, branch, tree, mushroom, flower, bird, house, person, etc.); plot, displaying a set of actions, events («Victory Salute», «Flight into space», «Birds have arrived», etc.); decorative, including ornaments, patterns that can be used to decorate various objects [6].

Applique is one of the most ancient ways of decorating clothes, shoes, household items, dwellings, still used by many nations. The appearance of the applique belongs to the most ancient times and is associated with the appearance of a stitch, a seam on clothes made of animal skins.

Different peoples use a wide variety of materials for applique: Tuvans, for example, decorating a horse saddle, combine leather with the golden yellow bark of the steppe bush in the applique, which creates a play of light and shade and volume that is unique in originality and beauty.

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

The methodology for teaching preschool children to cut out silhouette in appliques was developed in detail by I.L. Gusarova. The author recommends building training on the basis of a thorough analysis of the structure of figures, highlighting

the relationship of their parts, as well as by showing image techniques in conjunction with accurate verbal descriptions of each movement performed with scissors. When completing the task, children are invited to repeat the technique after the teacher, varying the size and number of figures in the applique (works such as «Aquarium», «Duck with ducklings», «Hare with hares», «Fox with foxes», etc.). This process allows you to exercise and improve hand movements during the creation of a silhouette, select the most successful cutouts for gluing [6].

The ability to cut out silhouettes of objects enables six-year-old children to display in the applique a variety of subject and plot-thematic content, which increases and activates their creative potential, directs the development of combinatory abilities. The conditions of a given task require the child to be able to modify the form, to transfer the figure from a static position to a dynamic one, to establish the relationship between images and objects, to rationally use the background space and color to convey the expressive features of the entire composition.

During the training period for silhouette cutting, one should purposefully and consistently inform children about the objects and phenomena depicted, form a culture of visual perception, systematically develop technical cutting skills, coordinated hand movements. This provides free control of the scissors when transferring straight and curvilinear outlines, making an imperceptible transition in a continuous motion from a straight cut to a curve and back.

Individual and collective forms of applique can be of different content. Depending on this, it is customary to subdivide classes by type. This includes subject, subject - thematic and decorative applique.

In the subject applique, children master the ability to cut out of paper and paste on the background individual objects of images, which, due to the specifics of the activity, convey a somewhat generalized, even conventional image of the surrounding objects or their displays in toys, pictures, samples of folk art.

At the initial stage, the kids lay out and stick an object from the parts prepared by the teacher: a ball - two halves of a fungus of different colors - a cap and a leg; trolley - rectangular body and round wheels; garland - rectangular flags, etc.

As they master the techniques of cutting out in the middle, senior and preparatory groups for school, children can depict objects that differ in a variety of shapes, structures, color combinations, ratio values (houses of various types, vehicles, plants, birds, animals, people in a real and fabulous interpretation).

The thematic applique assumes the ability to cut and paste various objects in interaction in accordance with the theme or plot («Chicken pecks' grains»,

«Gingerbread man resting on a stump», «Fish swim in an aquarium», «Rooks build nests in a tree»). In this case, the following tasks become for the child:

- cut out objects, show their differences in size when compared with each other (tall tree and small rooks, fish big and small);
- to highlight the main objects, the main characters, connect them with the scene of action, the situation (fish swim in the aquarium, flowers grow in the meadow). The main thing is distinguished by size, color, compositional placement among other objects;
- to convey the characteristic features of the characters and their actions through gestures, posture, clothing, coloring (the bun met a bear - the figures are glued in the position of turning towards each other);
- arrange objects on the plane of the bases: on the same line in a row horizontally and vertically, indicating the height of the objects (the street of our city, a cheerful round dance); create two-plan compositions - lower, higher, weakening the color, reducing the size of objects, taking into account their removal (boats in the sea, a flowering meadow with a strip of forest in the distance);
- to choose and it is advisable to use color and its combinations to convey the season, weather conditions, attitude to the depicted object and phenomena (golden autumn, in the winter in the forest, harvesting).

In the works of Zaporozhets A.V., Davydov V.V., Poddyakov N.N. it has been established that preschoolers are able, in the process of objective sensory activity, including applique, to highlight the essential properties of objects and phenomena, to establish connections between individual objects and phenomena and to reflect them in a figurative form [7]. This process is especially noticeable in various types of practical activities: generalized methods of analysis, synthesis, comparison and comparison are formed, the ability to independently find ways to solve creative problems, the ability to plan their activities is developing.

Hence, it is necessary to practice not only the fine arts, but also specific types of fine art, including applique.

Applique (from the Latin word applicato-attachment) is one of the types of visual technique. Cutting-based. Overlaying different shapes and fixing them on another material, taken for the background.

The concept of «appliques» includes methods of creating works of art from materials of different properties and texture, united by the similarity of the execution technique. Each material has its own characteristics, which have a decisive influence on the applique technique. The applique uses a variety of materials: leather, felt, cloth, birch bark, fur, fabric, straw, paper [5].

Applique is the easiest and most affordable way to create artwork, while maintaining the realistic basis of the image itself. This makes it possible to widely use the applique not only for decoration purposes, but also in the creation of paintings, panels, ornaments.

The main features of the applique are silhouette, flat generalized interpretation of the image, uniformity of the color spot (locality) of large color spots.

This rare art was dedicated by the Soviet artist E.E. Lebedev. She was fond of paper cutting as a child, while still in high school.

In the ornaments, appliques of E.E. Lebedeva - motives of the nature of the middle zone, where she was born and lived almost all her life. On her appliques you can see openwork night violets, bouquets of lilies of the valley with ferns, lindens, bird cherry branches, birds on branches, squirrels, doves, ornaments.

Famous artists from foreign countries paid attention to the appliques. The appliques of the French painter Henri Matisse are interesting and original.

Bright, festive appliques, various compositions of decorative flowers in vases, golden ears of wheat, corn, sunflowers, fruits, roosters, outlandish birds - all this is presented at numerous exhibitions of decorative and applied art.

The works of florist artists are always popular at the Nature and Creativity exhibitions.

RESULTS AND DISCUSSION

In each age group, these tasks are implemented in different ways. Their complication is associated with the level of knowledge, abilities and skills, on which the creative variability of the content of the thematic appliques depends.

The diversity of the surrounding life provides rich material for the reflection in the appliques of various subjects.

The plots of appliques can be interpreted in different ways depending on the age of the children. For example, children display the theme «Autumn» differently.

Children of the older group cut out and paste «Autumn bouquet», «Rich harvest of vegetables», and in the preparatory group for school this topic can find an even more original solution: «Autumn still life», «Birds flying to warm lands», etc. [8]

The thematic set of paper should help to find out the colorful originality of the season, the realistic or fantastic nature of the phenomena, and the relationship of objects. At the same time, one should not forget that a large amount of colored paper leads to excessive beauty, variegation, and this is an indicator of an undeveloped taste, you can create tonal appliques using a combination of two or three colors: for

example, «Winter Evening» (white silhouettes of hares on a dark background, and around the trunks of trees), «Late Autumn» (on a gray basis, dark silhouettes of trees, on the branches of which yellow leaves flicker here and there). Such contrasting color combinations create a feeling of light, air, and cause positive emotions in the child.

Decorative applique is a type of ornamental activity, during which children master the ability to cut and combine various elements of decoration (geometric plant shapes, generalized figures of birds, animals, humans) according to the laws of rhythm, symmetry, using bright color comparisons. In these lessons, the child learns to stylize decoratively transform real objects, generalize their structure, endow samples with new qualities [1].

In the classroom in a preschool institution, a decorative applique with a ribbon and a central - beam composition is used. In a strip construction, individual elements can be repeated many times horizontally or vertically in the form of a frieze, border or border. The pattern can be simple, consisting of one element, and complex in which a separate motive is repeated in two or three elements.

In the center-ray composition, the pattern develops in the direction from the center of the decoration evenly to the edges, corners, sides, depending on whether it is located on the object of which shape: on a circle, rectangle, square (skullcaps, carpets, pillowcases, etc.).

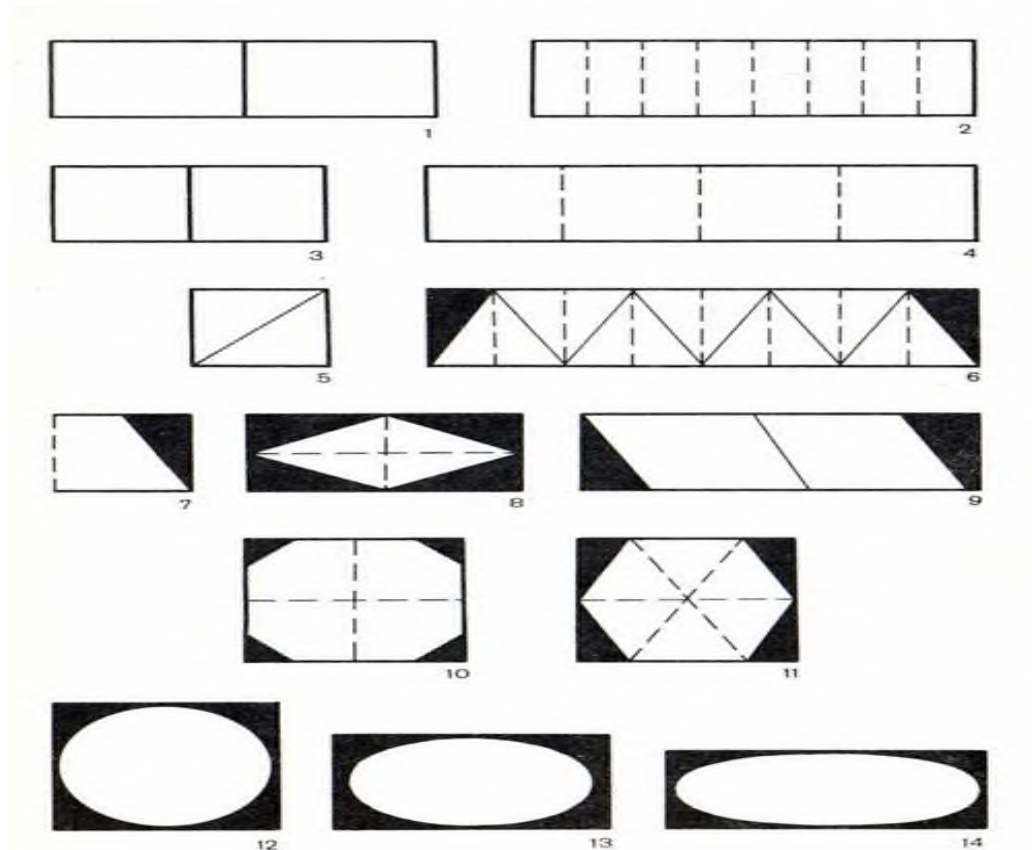
To reproduce various types of ornaments, preschool children must learn to evenly fill the background space with separate elements, highlight the main and auxiliary parts of the applique. In order to develop in children, the eye and the ability to create balanced compositions, it is advisable to use visual teaching methods or to limit ourselves to verbal instructions if preschoolers are well aware of the methods of cutting and sticking individual elements.

This includes the ability to group and differentiate figures rectangular (square, rectangle), oblique (triangle, rhombus, trapezoid, polygon), as well as rounded (circle, oval, ellipse). In the process of cutting, children must learn to accurately convey the features of these figures. Different techniques for their image are shown in fig. one.

It shows the cutting of different geometric shapes by eye, by folding from various types of blanks, as well as techniques for replicating shapes (techniques for replicating geometric shapes by bending blanks into several parts are used in classes with children of only senior preschool age 6-7 years old.) For patterned compositions ... This way you can cut both two rectangles and eight. In the first case, the work piece in the form of a strip is halved by eye, and then a straight transverse cut is made (Fig. 1, 1). In the second example, to obtain eight rectangles-strips, the work piece is

bent in half three times and cut along the folds seven times (Fig. 1, 2). Such replication allows you to get several identical figures. These can be windows for a multi-story building or a bus, flags for making up a garland, etc. [2]

Figure: 1. Techniques for cutting geometric shapes from paper.

The square is also cut from the strip, having previously calculated the ratio of width and length. For example, to obtain two figures, a 4X8 or 3x6 cm blank is taken. When more squares need to be cut, the blank is increased in length. So, four figures are obtained from a 4x16 cm strip, and twice as many from a 4x32 cm blank (Fig. 1, 3, 4). The triangle can be cut in different ways. The simplest technique is to cut the square in half diagonally with an oblique cut from one corner to the opposite (Fig. 1, 5). To replicate triangles, the same method of folding a strip of paper is used, but in a different way: first, the work piece is bent in half horizontally two or three times. Then, holding the fold with the left hand, make a diagonal cut, as in the first case (Fig. 1, 6). So, seven triangles are immediately obtained from a 4x16 cm strip.

To image a trapezoidal shape, the opposite narrow sides of the strip are connected to each other and an angle is cut along an oblique line (Fig. 1, 7). And the rhombus can be cut in two ways: by bending the rectangle in half along and across and cutting off after bending each corner from one end to the other (Fig. 1, 8) or on a strip at the same distance from each other by eye, make oblique parallel cuts along the length (Fig. 1.9).

In order to more accurately cut a polygon (hex and octagon), the square is folded in half twice vertically and horizontally, then, departing from the center of the fold, cut off the corner (octagon - Fig. 1.10). To depict a hexagon, the square is first folded in half, and then into three more parts. After folding with an oblique cut from one end to the other, remove the corner (Fig. 1.11).

Rounded shapes (circle, oval, ellipse) are cut from a square, rectangle and strip, smoothly rounding all four corners (Fig. 1, 12-14) [2].

In the process of applique work, children get acquainted with the simple shapes of various objects, parts and silhouettes of which they cut and paste. Creating silhouette images requires a lot of thought and imagination. the silhouette lacks details, which are sometimes the main features of the subject.

Applique classes contribute to the development of mathematical concepts. Preschoolers get acquainted with the names and features of the simplest geometric shapes, get an idea of the spatial position of objects and their parts (left, right, in the corner, in the center, etc.) and sizes (more, less). These complex concepts are easily assimilated by children in the process of creating a decorative pattern or when depicting an object in parts [5].

In the classroom, preschoolers get acquainted with the properties of different materials (leather, paper, straw, fabric, etc.), learn to distinguish geometric shapes, colors, establish the ratio of parts in size and combine parts into a whole, highlight the structure, the position of an object in space, navigate on a piece of paper. Every child practically learns the concept of rhythm, symmetry, harmony. Children become familiar with the concepts of rhythm and symmetry already at a young age when distributing decorative pattern elements.

Children improve their eye function, the ability to evaluate and correct mistakes made by analysis (before fixing the figures on the plane); speech develops: children master the correct verbal designations of directions (left, right, in the middle, in the corners, above, below). They learn to group rounded, rectangular, oblique, polygonal shapes, to correctly name the magnitude concepts (long - short, narrow - wide, high - low, more - less, in half, twice, four times, etc.). This knowledge is purposefully applied by preschoolers in practical activities [7].

Applique classes teach kids to the planned organization of work, which is especially important here, because In this art form, the sequence of attachment of parts is of great importance for creating a composition (first, large Forms are pasted, then details; in plot works, first the background, then the background objects, obscured by others, and last of all the foreground objects).

CONCLUSION

Thus, applique is one of the types of visual technique based on cutting, overlaying various shapes and fixing them on another material, taken as a background. The concept of «applique» includes methods of creating works of art from materials of different properties and texture, united by the similarity of the execution technique. Each material has its own characteristics, which have a decisive influence on the applique technique.

The process of creating an applique consists of a number of successively performed actions that require a sufficiently high level of development of visual and technical skills from the child, as well as concentration, perseverance, endurance, accuracy, and independence.

An insufficient degree of development of technical skills slows down the work of the imagination, fetters children's initiative, and reduces the quality of the results of activity. And vice versa, if a child is good at cutting, gluing, sewing on the base, his attention is directed to creating combinations of different shapes, sizes, colors, which leads to new, original results, stimulates a creative attitude to work. This is possible only when the educator skillfully regulates and applies the most effective teaching methods in the classroom, when tasks are given not only ready-made, but more often require children to actively, creatively, and not reproductively apply the acquired knowledge and skills.

The experience gained by children in drawing up subject or plot images with the help of ready-made forms ensures the development of figurative vision, as well as the formation of the prerequisites for plot drawing and the development of speech at later age stages.

Applique classes, with the correct use of age-appropriate methods and techniques, are not only entertaining, but also educate and develop.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.

5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *International Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Kholmatova, S. K. (2020). DIDACTICAL PRINCIPLES OF INITIAL TEACHING IN MATHEMATICS. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).

19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldosheva, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шонасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.

METHODOLOGY FOR TEACHING THE IMAGE OF A PORTRAIT OF PRESCHOOL CHILDREN

Nodira Khamidovna Maripova

Lecturer of the Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

"Drawing a Man" is a central theme in the visual arts. And this is understandable: a person, his work, his activity transforming nature and the world, have always determined the social, socio-historical significance of works of fine art. It is no coincidence that in the very first drawings of children, a person occupies a central place. Here you can find your beloved mother in a festive outfit, grandfather, sister, and dad, and your beloved fairy tale characters.

However, as a rule, the image of a person in children's drawings is distinguished by monotony, primitiveness, schematic, and this is not accidental, because a person is the most complex object of an image and significant artistic experience is needed in order to correctly and expressively depict him.

Keywords: drawing, preschool children, artist, graphic artist, sculptor, transforming nature.

INTRODUCTION

Portraiture is one of the most difficult and significant genres in the visual arts. Portrait is a complex genre of painting. Understanding it requires children to have a certain social experience, knowledge about the person himself, his emotional and moral manifestations, relationships with society and expressing this verbally (in speech) and not verbally (facial expressions, pantomime), and about the fine arts, his language, ways to create artistic images. Therefore, long-term work with children is required, the content of which will include two directions.

The first is the formation of ideas about a person, his feelings and emotions, a moral attitude towards many phenomena of life, expressed internally and externally.

The second direction is the gradual formation of children's understanding of the language of the pictorial image of a portrait. The first direction will be carried out in different classes, in games, everyday life, and everyday activities. The second - in the classroom for familiarization with the portrait and in artistic activities.

It is recommended to begin acquaintance with the portrait genre after classes on landscape and still life, and before classes on genre and historical painting.

Each lesson should be devoted to one portrait, but at the beginning of the

lesson it is worth looking through the portraits that the children met in previous lessons in sequence.

When familiarizing with the portrait, a child has the opportunity to feel like a peasant boy who has fallen asleep in nature, then a cheerful, cheerful soldier, then a mischievous "Dragonfly", then children hurrying to a masquerade. The ability to put oneself in the place of another, to feel his joy, surprise, or grief, gives rise to a sense of interest, involvement and responsibility. Living and experiencing many lives creates an opportunity for empathy and understanding.

Knowing another, the child knows himself more deeply; through the experience of feelings and relationships of other people, learns to be aware, clarify and correct their emotions and feelings.

Thus, children develop and consolidate the ability to understand the people around them, showing goodwill towards them, the desire for communication, interaction, sensitivity and caring.

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

The method of adequate emotions is aimed at evoking feelings and moods in children, corresponding to the state of the person depicted in the picture.

First, these should be works of high artistic quality, both in content and in their means of expression.

Secondly, the artistic image of the portrait in terms of content and form of the image should be understandable to children, close to the level of their emotional experiences. You should select portraits with a vividly presented expression of emotional states, shown through the interconnection of facial expressions, gestures, and posture.

Thirdly, you should select portraits of various types, means and manner of depiction.

Using the technique of "entering" the picture, children are invited to imagine themselves in the place of the person depicted in the portrait. This enlivens perception, awakens the imagination, evokes feelings of empathy, belonging.

Method of musical accompaniment. When looking at a portrait, music often sounds, the character of which corresponds to the content and mood of the picture. This facilitates the process of perception, makes it deeper. Music can precede the perception of a portrait or be a background for the teacher and children to tell about the person depicted.

Play techniques help arouse interest in the work, focus the attention of children on the part of the portrait necessary for perception ("Think something about a hand

(eyes, clothes, etc.), and we will guess"; "Determine which portrait this music is suitable for "; "Come up with your name for the portrait "; "In motion, convey the position of the hand (head, etc.) of the person depicted in the picture.)

The final conversation on examining the portrait is of a varied nature. It can include the teacher's story about his attitude to the portrait, reading the appropriate poems, singing songs, expressing children their opinion about the picture, about the thoughts and feelings that have arisen in connection with this.

Thanks to acquaintance with the portrait, the child joins the historical and cultural life of society, acquires knowledge about famous writers, artists, musicians, scientists, poets, public figures, their ancestors, class and national relations in society, about the professions, life and appearance of people of different times, their relationships, moral norms and rules.

Thus, the portrait genre of painting reveals the world of feelings and the life of people. This is extremely important for children to understand the emotional sphere of people and human relationships. In the process of getting to know the portrait, children gradually form an aesthetic assessment of the person, whose image is conveyed by the artist, graphic artist, sculptor.

RESULTS AND DISCUSSION

Renaissance artists were the first to ponder over the question of the method of drawing a person. The great German artist of the Renaissance, Albrecht Dürer, left behind theoretical works of great value in the field of teaching methods. Johann Wolfgang Goethe expressed many valuable thoughts on the method of drawing a person. In domestic preschool pedagogy, the problem of depicting a human figure by preschoolers was first paid attention to N.P. Sakulina, T.G. Kazakova, N. N. Rostovtsev, N. A. Goryaeva, etc.

Teaching preschool children to depict a human face is a complex and painstaking process that requires the teacher to take into account a number of requirements in their work and create the necessary conditions for children's creativity.

Therefore, in preschool age, it is necessary to make the most of the enormous possibilities of fine art, which affects the child's inner world, expands his emotional experience, teaches us to understand the aesthetic richness of life.

Renaissance anthropocentrism is especially evident in the portrait work of the High Renaissance masters. Leonardo da Vinci, Raphael, Giorgione, Titian, Tintoretto further deepen the content of portrait images, endow them with the power of intellect, a sense of personal freedom and spiritual harmony, significantly renew the means of

artistic expression (aerial perspective of Leonardo da Vinci, coloristic discoveries of Titian).

The most famous portrait in the world - "Mona Lisa" by da Vinci was painted in this era.

The first works of Russian portrait painting of the XVI-XVII were parsuna. "Parsuna" means the same as "persona", that is, just a portrait. Parsun combines features and techniques of traditional Old Russian icon painting and Western European secular painting from nature. Representatives of the Russian Parsuna - Simon Ushakov, Karp Zolotarev and others - are portraitists of the royal court.

Abstract of a drawing lesson in the senior group "Mother's Portrait"

Purpose: To consolidate the knowledge of children about the portrait genre. Arouse in children a desire to draw a portrait of their mother, to convey the features of her appearance (eye color, hair color) in the drawing. Continue learning how to place parts of the face correctly. To cultivate love and a tender attitude towards mom.

Dictionary work: Portrait, bust, cheerful, benevolent long-haired, chubby, black-browed, big-eyed.

Material: Poster with a woman bust portrait, chalk. Children have a sheet of paper (A-4), a simple pencil, colored pencils.

Preliminary work: Examining different portraits, drawing portraits with a simple pencil.

Didactic games: "What", "Say kindly".

Course of the lesson:

- Guys, today we will draw a portrait of your mother, your most beloved person.

Like turquoise, my mother's eyes

Clear and clean, kind, radiant.

Like stars are all around, and they talk to me.

Mom is my beloved friend!

Before drawing, the children and I remember what shape the head is? (we circle the head with our fingers), remember where a person's eyes are located and what shape are they? (the eyes are located below the forehead and they are oval with sharp corners).

I draw an oval on the blackboard with chalk and its eyes in the middle. Then I explain to the children that they only need to draw the tip of the nose, and from the tip of the nose to the end of the face are the lips. I remind you that the neck is narrower than the face, and the shoulders are wider than the head.

Didactic game "What?"

If mom enjoys life, what is she like? - cheerful;

If a mother wishes well, then she is benevolent;

If mom has long hair - long-haired;

If mom has a round face - chubby;

If mom has big eyes, big-eyed;

If mom has black eyebrows - black-browed;

Didactic game "Say kindly".

Mom is mommy, nose is nose, lips are lips, eyes are eyes, eyebrows, cheek is cheeks, forehead is.

Now, guys, remember your mother's eyes, mother's hair color, mother's eyes, mother's smile, mother's favorite beads and start drawing. A children's song about "Mammoth" sounds.

Who is at a loss, I provide help.

At the end of the lesson, I put all the children's drawings on the board and the children analyze their drawings.

CONCLUSION

Having studied the methodological literature and the latest modern innovations in the field of visual activity, we came to the conclusion that in modern methods of teaching visual activity, tasks are defined that aim teachers working with preschoolers to carry out certain work on teaching children to represent the world of people and familiarize themselves with the genre of portraiture in art.

It should be noted that the first and indispensable condition for the effectiveness of work on teaching portrait drawing in preschool age is systematic work using a variety of techniques.

The key to successful work on the expressiveness of the human face is the knowledge of the world around children and the creation of conditions for independent visual activity.

The work on teaching children to draw begins with the development of manual skill, including the technique of image, form-building movements, generalized methods of action and the regulation of visual movements. Learning to portray begins with drawing the head.

In order to fully give children an idea of the portrait, without overloading the child and keeping him interested in classes, it is necessary to correctly organize the pedagogical process:

1. Classes are conducted in small subgroups.
2. Children are very different: they are gifted children, children with good

physical abilities and children who require special support and care. And an individual approach is very important and the creation of a situation of success for the child in the classroom, which in the future helps him to freely express his thoughts and feelings. A smile, an affectionate word, praise and a feasible task assigned to a child brings liberation, self-confidence and helps to express himself creatively.

3. It is important in the classroom to change types of activities, ie. alternation of mental and muscular load.

4. Making the most of the game stories helps to maintain interest throughout the session.

Another necessary condition is to establish a trusting relationship with parents, to involve parents in the creative and educational process, if possible.

As a result of systematic and systematic work, children will have a need to communicate with the beautiful when familiarizing themselves with the visual arts, a desire and ability to qualitatively and expressively portray a person's face in visual activity will appear, self-esteem will increase, and confidence in their abilities will appear. Painstaking, hard work will certainly yield positive results.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *Internation Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 122-125.

24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шонасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.
28. Kholmatova, S. K. (2020). DIDACTICAL PRINCIPLES OF INITIAL TEACHING IN MATHEMATICS. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

THE VALUE OF TEACHING PRESCHOOL CHILDREN THE SIMPLEST MEASUREMENTS

Dilnoza Abdurashidovna Mutalova

Lecturer of the Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

In the mental development of children, classes on the development of elementary mathematical concepts are of great importance. The teacher must know not only how to teach preschoolers, but also what he teaches them, i.e. he must be clear about the mathematical essence of the ideas that he forms in children. In kindergarten, preschoolers are introduced to counting. Mathematical tasks and exercises teach children to think, think logically, expand their ideas about the environment.

Keywords: principle, preschool education, teaching principles, personality-oriented activity.

INTRODUCTION

Elder preschool children show a spontaneous interest in mathematical categories: quantity, shape, time, space, which help them to better navigate things and situations, organize and connect them with each other, and contribute to the formation of concepts.

Kindergartens and kindergartens take this interest into account and try to expand children's knowledge in this area. However, acquaintance with the content of these concepts and the formation of elementary mathematical concepts is not always systematic, and often one wants to wish for the best.

In the mental development of children, classes on the development of elementary mathematical concepts are of great importance. The teacher must know not only how to teach preschoolers, but also what he teaches them, i.e. he must be clear about the mathematical essence of the ideas that he forms in children. In kindergarten, preschoolers are introduced to counting. The concept for preschool education, guidelines and requirements for updating the content of preschool education outline a number of fairly serious requirements for the cognitive development of preschoolers, of which mathematical development is a part.

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

The measurement activity is quite complex. It requires specific skills, familiarity with the system of measures, the use of measuring instruments. The use of conditional measures makes measurement available to young children. The term "measurement by conventional measures" means the ability to use measuring instruments.

Conventional measure (measure) - an object used as a means of measurement, a kind of measurement tool. At the same time, it acts as a measure (unit of measurement) in this particular case. With tape, rope, stick, step, the length of the path in the garden can be measured. A spoon, a cup, a jar, a glass is used to determine the volume of liquid and bulk substances. The measurement of objects with conventional measures is peculiar: the unit of measurement is chosen arbitrarily, depending on the situation and specific conditions (this does not require knowledge of the generally accepted system of measures), the assessment of the value is private and less accurate than when measuring with generally accepted units.

The use of conventional measures, although it simplifies the activity of measurement, does not change its essence, which consists in comparing any quantity with a certain quantity of the same kind, called a unit of measurement. A conditional measurement is selected taking into account the characteristics of the measured object. In this case, the child is provided with sufficient, but not unlimited freedom of choice. Uniformity, "kinship" of what is measured and by what, is a necessary condition on which the choice of a particular measure is based.

The need for the simplest measurements arises in children in practical matters: to make beds of the same length and width, stand one after the other in height in gymnastics classes, determine whose building was higher, who jumped further in physical education classes, etc. Most often, it is required to make a measurement to perform various tasks of a constructive nature, in building games, in classes in visual activity and physical education, in everyday life. In the daily life of the kindergarten and at home, situations of the most diverse nature arise that require elementary skills in measuring activity. The better the child masters them, the more effective and productive this activity proceeds. Having learned how to measure correctly in special classes, children will be able to use these skills in the process of manual labor, creating applications, designing, when laying out beds, flower beds, paths, etc. The purposeful formation of the elements of measuring activity in preschool age lays the foundations for the skills and abilities necessary for a future working life.

The question of the role of measurements in the formation of the first mathematical concepts has long been raised in the works of outstanding teachers: J.J.

Russo, I.G. Pestalozzi, C.D. Ushinsky. Progressive representatives of the Russian methodology of arithmetic also paid considerable attention to this problem (D.I. Galanin, A.I. Goldenberg, V.A. Latyshev, etc.).

The first Soviet methodologists in the field of preschool education (E.I. Tikheeva, L.V. Glagoleva, F.N. Blekher and others) pointed out the need to teach children, starting from preschool age, to be measured by generally accepted measures. E.I. Tikheeva believed that children from 5-6 years old should be involved in different types of measurements. It is easy to introduce them to the meter and teach them how to handle it. L.V. Glagoleva held about the same opinion, believing that seven-year-old children should learn to measure with a centimeter ruler and decimeter lines, sides of a square, rectangle; meter length and width of the class, the length of the path in the garden or garden beds; they should be able to draw a line of a certain length in a notebook, measure a board, a strip of paper of the specified size, etc. She introduced children to the following measures: meter, decimeter, centimeter, recommended teach to measure with hands, steps, cups, glasses, spoons, etc.

The problem of teaching preschool children to measure activity was posed with particular urgency in the 60s – 70s. An idea arose about measuring practice as the basis for the formation of the concept of a number in a child (P.Ya. Galperin, V.V. Davydov, etc.). And although at present teaching measurement is carried out on the basis of the development of ideas about the number and counting skills, this concept served as the basis for the development of many theoretical and methodological issues.

Thus, the practical and play activities of children and the economic activities of adults are the basis for getting acquainted with the simplest methods of various measurements.

Learning to measure leads to the emergence of more complete ideas about the surrounding reality, affects the improvement of cognitive activity, contributes to the development of the sense organs. Children begin to better differentiate length, width, height, volume, i.e. spatial signs of objects. Orientation in individual properties, the ability to distinguish them are required when choosing a conditional measure adequate to the measured property. In measurement, the objective side of reality appears before the child from a new side, still unknown to him.

Clarification of children's ideas in the process of measurements is associated with the development of visual perception, the inclusion of survey actions, the activation of speech and thinking. Sensory, thought and speech processes interact closely with each other. Mastering the elementary methods of measurement improves the eye.

The simplest measurements contribute to the emergence of an indirect approach to some phenomena of reality. In this case, the assessment of the value is based not on subjective impressions, but on mastering special methods that ensure the objectivity of indicators. Under experimental conditions, using measurement, it was possible to qualitatively restructure the child's perception and thinking, to raise them to a higher level (V.V.Davydov, P.Ya. Galperin, L.F. Obukhova).

Measurement practice activates causal thinking. Combining practical and theoretical activities, measurement stimulates the development of visual-effective, visual-figurative and logical thinking of the preschooler. Methods and results of measurement, highlighted connections and relationships are expressed in speech form.

Mastering the simplest methods of measurement has an impact on the learning activity of preschoolers. They learn to be aware of the goal of an activity, to master the ways and means of achieving it, to obey the rules that determine the nature and sequence of actions, to solve practical and educational tasks in unity, to exercise self-control during measurement, etc. At the same time, children develop accuracy and accuracy.

RESULTS AND DISCUSSION

Measurement by conventional measures of length, mass, capacity of vessels is part of mathematical knowledge. Counting objects and the simplest measurements are two types of activities that are closely related to the elementary needs of a person. F. Engels points out: "Like all other sciences, mathematics arose from the practical needs of people: from the measurement of the areas of land and the capacity of vessels, from the reckoning of time and from mechanics."

A characteristic property of a quantity is that it can be measured, i.e. in one way or another it is compared with some definite quantity of the same kind, which is taken as a unit of measurement. The very process of comparison depends on the properties of the investigated quantity and is called measurement. As a result of the measurement, an abstract number is obtained, expressing the ratio of the value under consideration to the value taken as a unit of measurement.

Measurement expands our understanding of objects and phenomena of the surrounding reality. The practical measurement of time, various types of length, mass, capacity of vessels deepens our temporal and spatial concepts, contributes to the further development of logical thinking in unity with sensing.

A measurement, in the process of which a shorter measure is used, which is postponed along the measured length a known number of times, includes, as Piaget

points out, two logical operations. The first is the separation process, which allows the child to understand that a whole is made up of a number of parts put together. The second is an offset or replace operation, which allows him to attach one part to another and in this way create a system.

On the basis of this characteristic, Piaget comes to the conclusion that "dimension develops later than the concept of number, because it is more difficult to divide a continuous whole into interchangeable units than to enumerate the already separated elements."

The study in recent years of the ideas and concepts of older preschool children and students of the first grade convinces of the great importance of measuring skills and abilities. Measuring continuous quantities has been shown in many studies to help students deepen the concept of a unit. Indeed, when counting discrete sets, children often form not quite correct connections: a unit is perceived as a separate object, as a separate entity. Therefore, it is so important and necessary when counting the elements of sets to teach children to count not only individual objects, but also entire groups (subsets that form a set).

The inclusion of the activity of measuring continuous sets along with the activity of counting discrete sets makes it possible to further deepen the mathematical concept of number. Counting and measurement should not be opposed to each other. Each of these types of activity solves its own problems and mutually deepens the concept of number. To measure, you must already have an account, for example, count the number of measurements when measuring the length, mass, capacity of vessels. Therefore, J. Piaget is right, who emphasizes that the development of counting and the concept of number somewhat precedes measurement.

Later studies also testify to the possibility of acquainting children with various units of measurement (meter, liter, kilogram).

Measurement activity provides the formation of new associative series of connections between counting and measurement; the power of this or that number is associated with ideas about length, with the development of baric feeling (weight) in children.

In practical life, children are often faced with the need to measure (select the necessary parts for constructive activity, measure planks for working with wood, measure their height, etc.) - These types of measurements are still empirical, these are not "real" measurements, but in They clearly show the attempt of children to grasp the quantitative essence of quantities and to use quantitative indicators in their activities.

The school curriculum provides for the formation of measuring skills in the first half of the first grade, along with the skills of counting elements of discrete sets. Counting and measurement contribute to the development of an understanding of quantitative relations, both discrete and continuous quantities. "Measure" becomes a criterion for the quantitative expression of quantities.

Considering that in school, already in the first half of the year, children should be able to draw segments and figures according to the specified number of centimeters and make various measurements with a meter, it is necessary that already in the preparatory group the children understand the meaning and meaning of the words they use, the names of linear measurement units (meter, centimeter).

The task of preschool institutions is to prepare children for schooling. For these purposes, in particular, it is necessary to teach children of six to seven years of age to measure by conventional measures so that they more deeply understand in school the meaning of generally accepted measures (measures of length, mass, volume).

How do children imagine measuring mass? The study of the answers of children and their methods of weighing shows that children of five to six years old clearly understand that the mass is determined using the scales. When asked how to find out how much cereal, granulated sugar, etc. in these bags, children, as a rule, answer: "We need to weigh on the scales", "We need to measure on the scales", "Put on the scales and count", etc. But there are answers that reflect the everyday experience of measuring bulk solids: "You can measure with cups", etc. However, these children also know that in stores all products are "weighed on the scales."

Children also know that weighing is done with the help of weights, but many of them do not know the masses of the weights themselves ("Weights are large and small, heavy and light"); and some point not so much to the mass of the weights themselves, but to variants of different masses of the weighed products (4 kg, 12 kg, 15 kg, 20 kg, 40 kg, 100 kg, etc.); only a few children named the weights correctly (1 kg, 2 kg, 5 kg).

If we compare the answers of children about measuring mass and length, it turns out that knowledge about measuring mass is more complete. This is due to the richer experience of observing the weighing of various products in stores. However, the knowledge and skills of children need serious clarification and systematization through systematic training.

The skills and knowledge of children about measuring the capacity of blood vessels (measuring liquids and bulk bodies), as studies show (RL Berezina, L. Georgiev and others), are at the lowest level. Most children do not know, for example, how you can measure milk in a jug: "With a centimeter", "With a ruler",

“Measure on a scale”, “Measure with a thermometer”, etc. Their answers indicate that they are far from the practice of measuring volumes of liquids, and the very word measure evokes only familiar associations in them. Children, as a rule, do not know the name of a measure for measuring volumes of liquids. Some name only those measurements that adults use in their everyday life (ladle, ladle, glass with a handle, long glass, etc.). In their stories about shopping, children say that they bought a liter of milk or kvass with their parents, but they usually don't know that a liter is a measure. Children also lack clear ideas about the different capacities of blood vessels, and they do not know how to compare their volume.

The ability to measure various objects is of great importance for the general mental development of children, therefore, in the program for working with older preschool children, training is provided for measuring the length, mass and capacity of vessels by conventional measurements.

During the learning process, children learn that:

1. measurement allows you to give a more accurate quantitative characteristic of the measured object;
2. there is a functional relationship between the number of measurements and their size;
3. the number of measurements is inversely related to the size (the smaller the measure, the greater their number when measuring the same length, mass, capacity of the vessel).

The experience of measuring with conventional measures leads children to understand the meaning of generally accepted measures and measurement as a mathematical operation by means of which the numerical relationship between the measured quantity and a preselected unit of measurement, scale or standard is established.

So, learning how to measure the length, mass and capacity of vessels showed the full possibility of developing in preschool children the ability to compare different types of lengths, masses of objects, not only on the basis of sensory perception and discrimination, but also understanding the mathematical value of a quantity as its quantitative indicator.

The empirical knowledge of children, acquired by them in life, is gradually systematized in learning conditions, developing the mental activity of children. “... The effectiveness of mental activity, - writes Yu.A. Samarin, - depends not only on knowledge as such, but also on their more or less systematized. ”

CONCLUSION

Diverse spatial, quantitative and temporal representations can be fixed in different games. For example, children are playing “to the store”. They count the items that they will sell, put numbers (the value of goods) on them, then receive money from buyers, perform arithmetic operations, “write down” their calculations, etc. Selling bulk goods, they measure them by conventional standards; when offering fabrics, ribbons, they are measured by eye or with a conventional measure. In games on the theme "Railway station", "Our street", etc., children set the routes of trains, buses, trams, number them, measure the distance from one station to another, keep track of the departure time of trains, trams, buses (using an hourglass) , determine the cost of tickets for different types of transport in different directions.

Reflecting the activities of adults in their games, children are convinced of the wide application of mathematical knowledge, how important it is to be able to accurately count, measure, determine the direction, etc.

To consolidate knowledge about quantitative, spatial, temporal relations, about the shape and size of objects, didactic games should also be used: various types of lotto, exercising counting and calculating skills, deepening children's ideas about the set, number, number, about the natural series of numbers; subject lotto on the form; various paired pictures for the number and numbers, for the size of objects and shape, for the spatial arrangement of objects, plot pictures for recognizing the season or part of the day; various geometric puzzles, arithmetic puzzles, etc.

Entertaining didactic games not only contribute to the consolidation of the material known to children, but also awaken curiosity, develop mental mobility, initiative, and independence of thought.

Elementary mathematical knowledge of children should be consolidated in everyday life. Based on the developed "sense of time", it is necessary to teach children to regulate their activities and behavior: to finish dressing for a walk, or eating, or cleaning the bed, etc. on time. in preparation for the lesson, in the selection of walking allowances, etc.).

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.

3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *Internation Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шанасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.
28. Kholmatova, S. K. (2020). Didactical principles of initial teaching in Mathematics. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

DEVELOPMENT OF QUESTIONS OF THE THEORY OF PRESCHOOL EDUCATION IN THE HISTORY OF FOREIGN PEDAGOGY

Lola Kuzibaevna Narimbaeva

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

In the article analyses problem of development of questions of the theory of preschool education in the history of foreign pedagogy. As we know, the development of independence and activity of thinking in preschoolers is facilitated by knowledge transmitted by adults based on the principle of accessibility. So, it is necessary that the knowledge included in the program becomes more complex with the growth of the cognitive and performing abilities of children.

Keywords: theories of preschool education, didactics, principle, conditions, mental education of a child.

INTRODUCTION

Currently, in many preschool education programs, didactic games are used as a form of teaching young children, but at the same time, an analysis of the theory and practice of preschool educational institutions has shown that educators do not know how to conduct didactic games with young children. Thus, a contradiction arises between the theoretically proven effectiveness of didactic play as a form of education and the insufficient development of the methodology for using didactic games in the process of teaching young children.

This contradiction points to the research problem, which consists in determining a comprehensive methodology for using didactic games in the process of teaching young children.

One of the important tasks of raising young children is their timely mental and speech development. In preschool childhood, the mental education of the child is carried out in his daily interaction with adults. The educational process is most successful when, along with everyday communication, special educational (didactic) games and classes are held, during which children learn the information and skills available to them.

Great merit of scientists N.M. Shchelovanov and N.M. Aksarina lies in the fact that they substantiated the theoretical position of Soviet pedagogy and psychology on the leading role of education and training in the development of a child in relation to

early age. This contributed to the development of research in the field of early childhood pedagogy.

Particularly increased attention to the problems of pre-preschool education in connection with the emergence of a new type of preschool institutions - day nurseries. In the conditions of the united kindergarten, the question of continuity between preschool and preschool education and, in particular, between the stages of the didactic process carried out in different age groups, arose with particular urgency.

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

This need is due, in turn, to a number of reasons associated with significant transformations in the field of domestic preschool pedagogy, namely:

- changes in the structure of public preschool education - the creation of various types of preschool educational institutions (public and private kindergartens, children's centers with a specific focus on educational work, recreation groups and targeted preparation for school, specialized kindergartens, etc.) based on implementation of the existing social order;

- the emergence of variable general and partial programs for the upbringing and education of preschool children, focused on different approaches to the process of purposeful development of a child and mastering the world around him (Childhood, Origins, Golden Key, We, Rainbow, "Development", "Rostok", etc.);

- the development of pedagogical technologies for the implementation of these programs, focused on various types of children's activities and forms of organization of educational work with preschoolers, depending on the goals of the program

Science and practice data indicate that as a result of repetitive games and activities with clearly defined content, subject to systematic pedagogical guidance, all children can master the information and skills provided by the program, despite fluctuations in the pace of individual development (quite significant in early childhood). The idea of deliberate pedagogical influence on the child was the initial one in research and in the construction of the manual.

Currently, in many preschool education programs, didactic games are used as a form of teaching young children, but at the same time, an analysis of the theory and practice of preschool educational institutions has shown that educators do not know how to conduct didactic games with young children. Thus, a contradiction arises between the theoretically proven effectiveness of didactic play as a form of education and the insufficient development of the methodology for using didactic games in the process of teaching young children.

This contradiction points to the research problem, which consists in determining a comprehensive methodology for using didactic games in the process of teaching young children.

Research in the field of preschool didactics was based on the pedagogical ideas of Western European thinkers - Ya.A. Komensky, I.G. Pestalozzi, F. Frebel, A. Disterweg, D. Dewey, M. Montessori and many others, developing and supplementing them in the traditions of Russian pedagogical culture.

In the system of didactics, Comenius singles out the program of the mother's school as the beginning of educational and educational work with the child. In solving didactic questions, he proceeded mainly from the requirements of life, from the usefulness of rational knowledge and skills at all age levels, including the age of the children of the mother's school.

Didactic tasks in the upbringing of preschool children should, according to Comenius, consist in expanding the child's direct experience, in enriching him with purely empirical knowledge about objects and phenomena of nature, in teaching the ability to distinguish similar objects and phenomena and to name them correctly.

In the history of the formation and development of preschool pedagogy at various historical stages, various and often directly opposite methodological approaches prevailed, and the most contradictory author's concepts and theories of teaching preschoolers were proposed.

Therefore, there is an urgent need to determine the main provisions of a conceptually new approach to the organization of the educational process, consistent with modern concepts of full-fledged, all-round development of a preschool child and didactics itself.

RESULTS AND DISCUSSION

Traditionally, in the history of preschool didactics, the theoretical foundations of education were determined based on the general didactic characteristics of the learning process, namely:

- training is based on taking into account the psychological patterns of development of preschool children;
- relies on the leading role of the teacher;
- is of an organized nature, with the goal of communicating knowledge to children, mastering skills and abilities.

The psychological irrationality and pedagogical fallacy of such a teaching model are explained, as noted by the classic of preschool didactics A.P. Usov, the fact that a child receives a significant part of the information without a specially

organized learning process - in everyday communication with parents, adults and peers. In general, purposeful learning is viewed as an essential means of general education and development of a preschooler child, and the success of his education before school depends on the acquisition of full-fledged knowledge, skills and abilities both in the classroom and outside them, in order to ensure the integrity of the child's cognitive activity.

The formation of the theory of preschool education took place in parallel with the development of child psychology, which contributed to the determination of the following characteristic features of the organization of training for preschoolers:

- "oral" (V.F Odoevsky), "book" (K. D Ushinsky) character of the teacher's transfer of knowledge to children;
- personal example of adults in various activities (drawing, singing, rhythmic movements, creative stories, etc.) as a way to activate the mental education of children;
- the presence of didactic aids, didactic games, "surprise moments", game assignments, dynamic and colorful visualization as a means of concentration of attention, increasing the sensitivity and interest of children;
- familiarizing preschoolers in the classroom with the surrounding reality and mastering elementary cause-and-effect relationships, which are of a program nature.

In the textbook "Preschool Pedagogy" (1988), edited by P.G. Samorukova and V. I. Loginova, the principle of systematic knowledge is proposed, which is interpreted by modern teachers in two directions: first, as the systematization of knowledge, and secondly, as the construction of systemic knowledge.

The first direction represents systematization as a grouping of objects in accordance with the identified characteristic feature (color, size, use, etc.) that unites them. The second - considers the systemic principle as the disclosure of the diversity of the sides of the object of knowledge, the identification of cause-and-effect relationships, the awareness of patterns (creation of an object from a material that has certain qualities and properties, etc.).

The principle of scientific knowledge is considered in close relationship with the previous one and, on the one hand, is the inclusion in the content of preschool education of reliable knowledge about the facts and phenomena of the surrounding reality, and on the other hand, it allows one to imagine the dynamics of the development of these phenomena in interconnection.

The principle of the upbringing and developmental orientation of knowledge means the introduction into the program of such knowledge that would form an attitude towards reality, develop a system of skills (cognitive, labor, etc.).

Proceeding from the fact that preschool children begin to master complex social relations, and their intellectual development is primarily associated with preparation for school, the knowledge offered to preschoolers should be comprehensive and harmonious, which is the next principle.

Comenius believed that the education of preschool children should be carried out in the form of conversations between parents and children. In these conversations, adults explain to children the phenomena of the surrounding world in a form that they understand. Comenius considers the development of children's speech to be the task of parents.

At the mother's school, Comenius recommends games and entertainment that give children knowledge, and at the same time, conversations with children, exercises. Consequently, Comenius did not completely include educational work with a child in children's games. He used games only as a condition for the children to better master the program.

Komensky posed the following essential questions: about education and training as a single process at all age levels, starting from the mother's school; about the program and methods of education and training at the preschool age.

Further development of the didactics of preschool education is associated with the name of Pestalozzi. According to Pestalozzi, the knowledge of the world around children from a very early age should occur through learning. This teaching ensures the transition of children from ignorance to knowledge, discards everything that is accidental and highlights everything that is significant for development. Learning that comes from an adult is, according to Pestalozzi, a higher level in comparison with natural "learning".

In the works of Pestalozzi, the nature of the teaching of a preschool child is quite clearly expressed. Setting a common goal in teaching - the all-round development of the child through exercise, observation, education of correct, clear concepts, he, like Comenius, emphasizes the need for organized education of the child.

The first step in teaching children Pestalozzi considers the organization of observation of objects and phenomena. Observations are essential for acquiring knowledge. At the same time, he emphasizes the role of language, the organic connection between language and thinking, which ensures the consolidation of impressions.

The content of Pestalozzi's preschool education includes three elements: form, number and language. "If, on the one hand, knowledge of form and number must precede knowledge of the language, and this latter must partly flow from the first

two, then, on the contrary, success in language learning is achieved faster than in the art of observation and arithmetic. Actually, the impression of observing form and number precedes the ability to speak; opposite the art of observation and arithmetic follow the art of speaking. "

The most important for initial training, Pestalozzi considers the development of the ability to observe objects and study them thoroughly.

The training program developed by Pestalozzi is characterized by a rather dogmatic systematization of the concepts that are given to children. Taking as a basis for this program, in his opinion, the "closest" for children - their own body, Pestalozzi groups objects of the outside world in artificial logic.

In the didactics of preschool education by Comenius and Pestalozzi, the content of preschool education as a threshold for the next stage is revealed, as well as the principle of the nature of education, taking into account the age stages of development of children and deepening in Pestalozzi's psychological analysis of age manifestations (the experience of teaching his son). At the same time, Pestalozzi's didactics of preschool education clearly show features that are in direct conflict with the age capabilities of children. This is manifested in a formal approach to determining the content of knowledge and skills for a given stage of age, based on a misunderstood principle of systematizing this knowledge.

The ideas of didactics in Frebel's pedagogical system are expressed not only in general provisions, but also in their connection with the specific content of teaching, its methods, form and organization of work in kindergarten. A characteristic feature of Frebel (Friedrich Fröbel) didactics is direct teaching, which is conducted by a teacher in the form of classes with a whole group of children. All work - weaving, laying out, drawing - the children were to be taught by a teacher.

For the first time in the history of pedagogical thought, Frebel's pedagogy answered the question of how to make children acquire knowledge in an active way. In accordance with the children's need for play activity, Froebel created play activities in which serious content was given to children in a playful way.

Frebel came up with the idea of combining learning and play. His "gifts" are built on the realization of this principle. "Gifts" are the subject of a special game for children, which an adult conduct with them. The meaning of each "gift" is explained by a rhyme, a song.

A positive result of this experience was the strengthening of the idea of didactic games in which learning was associated with play (games for teaching literacy, for distinguishing and recognizing colors, shapes, etc.).

It should be noted that the attempts of Froebel himself to systematize the lessons-games for preschool children were dictated by his religious and philosophical aspirations. Therefore, this kind of systematization was of a scholastic nature. Froebel's followers brought this systematization to the point of complete absurdity. And yet what was alive in this generally scholastic system, creatively perceived, had a significant impact on the development of pedagogy of preschool education.

The success of the Froebel games-lessons is due to the fact that they were practical means of teaching children, and not general reasoning about the means. Froebelian "gifts" (geometric shapes: ball, cube, cylinder), Froebelian works (weaving, embroidery, drawing, etc.) gave rich material to the family and kindergarten in order to keep children busy with useful work and play.

It should be borne in mind that Froebel distinguished from purely didactic games-activities the games invented by the children themselves. True, Froebel tried to use such games for educational purposes.

After Froebel, the idea of the educational content of upbringing in kindergarten (acquainting children with shape, color, etc.) developed throughout the 19th century. and is once again reinforced by Montessori didactic material. The play method is being widely developed, and pedagogical (didactic) games are firmly included in the practice of kindergartens.

CONCLUSION

Thus, having analyzed the approaches to the organization of the educational process within the framework of traditional and innovative systems that have developed in preschool didactics, it can be concluded that the teaching of preschool children is guided by general didactic positions, and also has its own specificity related to the psychological characteristics of children of this age group.

Modern preschool didactics develops variable approaches to teaching children, focusing on the use of innovative methods and technologies (elements of creative solution of research problems, problem learning, as well as modeling, technical teaching aids, etc.). For this, it is necessary to involve the existing personal experience of children in the process of collective or individual search activity under the guidance of a teacher. The success of this activity depends on the children's communication skills and ability to interact.

Modern programs provide for the organization of the educational process both in special classes and in unregulated activities in their free time on the basis of an optimal combination of their individual and collective forms. The program becomes the leading and necessary document for preschool educational institutions, which

determines the general principles, specific directions of their functioning, as well as the features of the substantive characteristics of the pedagogical process in the presence of opportunities for using variable technologies for their practical implementation.

After analyzing the approaches to the organization of the educational process within the framework of traditional and innovative systems that have developed in domestic preschool didactics, it can be concluded that the teaching of young children is guided by general didactic positions, and also has its own specificity related to the psychological characteristics of children of this age group. One of the forms and methods of teaching children of early and preschool age is didactic play.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *Internation Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шонасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.
28. Kholmatova, S. K. (2020). Didactical principles of initial teaching in Mathematics. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

METHODOLOGY FOR TEACHING OUTDOOR GAMES IN PRESCHOOL INSTITUTIONS

Rano Khudoiberganovna Nosirova

Lecturer of the Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

Game has been an integral part of a person's life for a long time, it takes leisure time, educates, satisfies the needs for communication, obtaining external information, and gives a pleasant physical activity. Teachers of all times have noted that play has a beneficial effect on the formation of a child's soul, the development of physical strength and abilities. In play, a growing person learns life.

Keywords: activity, aesthetic education, individual, education of preschool children, pedagogical and psychological research.

INTRODUCTION

The acceleration of modern life poses the task of pedagogy to use play more actively to educate preschoolers. Now it is obvious that outdoor games are necessary to ensure a harmonious state of mental, physical and emotional stress. Researchers of play activity emphasize its unique capabilities in the physical and labor education of children, especially in the development of cognitive interests, in the development of will and character in the surrounding reality. There are many outdoor games, they are diverse, and they are also good because the participant himself regulates the load in accordance with his capabilities. And this is very important for health [1].

The teacher should remember that his main task is the need to teach children to play actively and independently, the formation of a wide range of and play actions, the upbringing of moral and volitional personality traits, strengthening the health of children, hardening the body, as well as the need to ensure the comprehensive physical fitness of each child, help to acquire a stock of solid skills and motor skills for work and outdoor activities [4].

Outdoor games in combination with other educational means represent the basis of the initial stage of the formation of an active personality, combining spiritual wealth and physical perfection [3].

In outdoor games, children do not just run, but catch up with someone or escape from the catch; do not just jump, but depict bunnies or sparrows, etc. They play, and in the process of playing they train, strengthen certain muscle groups. This property of the game was highly appreciated by PF Lesgaft. He pointed to the

advantage of games over exercises, considering them the most accessible, understandable for preschool children due to the proximity of play images and plots to children's imagination, as well as due to the social principle inherent in them. At the same time, he saw in play a great educational and educational power, considered it to be a complex action of a higher order than individual gymnastic exercises, the best means of educating a child's personality. He especially emphasized the fact that play puts the child in a position where his mind works vividly, energetically, feelings are tense, actions are organized.

This close connection between physical and mental development is reflected in modern scientific research and confirmed by practice.

Outdoor games contribute to the education of intelligence, observation, attention, imagination, the development of positive feelings.

The child should feel in the society of his peers as an equal among equals. Active actions in the game help children to eliminate self-doubt, shyness, and shyness. Accurate execution of movements, courage, dexterity, resourcefulness enhance the feeling of confidence and help to take the right place in the team. [6]

Outdoor games, like other types of games, are a form of organizing the life of children, are of great importance in fostering relationships. A group of children with common interests most often participates in these games.

A large role in the upbringing of children's organized behavior and volitional qualities belongs to rules.

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

The first condition for the successful use of outdoor games in the upbringing of children is knowledge of program tasks defined for a specific age group with which the educator works.

Having mastered the general tasks of education, it is necessary to apply them taking into account the individual characteristics of each child. To do this, you must, first of all, have data from a medical examination for all indicators, to know which of the children has a deviation from the norm of physical development.

It is necessary for the first days of work to analyze the state of children's motor skills, as well as the general level of their development. And in the event that the educator has been working with a group of children for several years, he will again check the data of each child, note the successes of some, the shortcomings of others, in order to further conduct targeted work taking into account these data. Plus, in every age group, there are always new kids that need special attention. So, for example, in the younger groups, children who came from a family, as a rule, lag

behind in the development of movements from children who have moved from creches. Therefore, in a group of children of 3 years old, it is sometimes advisable to give games recommended for the previous group at the beginning of the year.

The teacher should outline specific tasks in relation to each child. Children who are timid, unsure of movement need help in overcoming difficulties: lower the rope lower while jumping, put the basket closer when throwing the ball, support it while walking on balance, etc. But this should be done imperceptibly so that the child's pride does not suffer. Children who are easily excitable, overly mobile also require the attention of a teacher: they should be more often attracted to games that contribute to the development of inhibitory processes. [8]

The teacher must know the outdoor games that will be used in working with children in order to clearly tell the content, rules, be able to correctly, and clearly execute the movements included in the game.

An unfamiliar game must be carefully disassembled, mentally played and only after that offered to children. It is also necessary to think over in advance where it is more expedient to hold this or that game: indoors or on the site.

In the methodological literature, it is usually recommended to learn new games in the classroom. But this can also be done during game hours, for example, during a morning walk, when the children and the teacher have enough time at their disposal.

The educational impact of outdoor games largely depends on the feasibility of the game task and the degree of physical activity. Despite the fact that games require a lot of energy and encourage the child's body to work hard, they are usually accompanied by a joyful mood. However, joyful excitement will contribute to the correct development of the child only when he is faced with a task that requires a certain amount of stress, but is quite accessible to him. Overexcitement is a sign of both physical and mental overload.

- develop thinking, imagination, a sense of rhythm;
- teach to follow the rules, awareness to act in changing game situations;
- teach to obey common requirements, be sincere, empathize, help each other;
- activate breathing, blood circulation, metabolic processes, memory, imagination;
- to form speed, strength, endurance, agility;
- help to master spatial terminology;
- help to get used to the team;
- replenish the vocabulary of children.

Academician I.P. Pavlov established the presence in the cerebral cortex of two processes: excitation and inhibition. The younger the child, the more excitement prevails over inhibition. [3]

It is important to establish a balance between these processes and make them mobile. In a number of games, there are rules that develop inhibition in children. So, in the game "Owl" when the "owl" appears, all the "birds" freeze in place. Children who have poorly developed inhibition processes move and make various movements. In the game "Change the flag" children who have little endurance run, without waiting for the teacher to say "run." Only after systematic games requiring endurance and inhibition do children stop breaking the rules, begin to show restraint and self-control; they develop inhibitory processes.

It should be remembered that failure creates a sense of insecurity. "Organize your upbringing work in such a way," said E. A. Arkin, "so that the child would win more often than suffer defeat, so that he would more often be convinced of the reliability of his strength than of his powerlessness. Success and victory are invigorating and strengthening, they are health conditions. "

Any activity of children should bring them joy, both from the process itself and from its result, from joint actions and experiences. This is especially true of outdoor games, since the movement itself gives children pleasure. The emotional saturation of the game also increases physical activity, therefore it is necessary that the game arouses interest in children. The teacher's indifference, a sluggish, indifferent tone, a formal attitude to play are one of the reasons for the decline in children's interest in outdoor games. Where educators organize games lively, cheerfully, so that children do not feel that the adult is "playing the game," but where he really plays with them, rejoices at their successes, gets upset in the place with them in case of failure, children already have of the younger group, favorite games appear, in which they ask the teacher to play more and more, and in the older group they play independently. For games to live in each group, to arise and are carried out on the initiative of the children themselves, it is necessary to think over their organization well, use a variety of means that make children want to play [7].

Games contribute to the mental development of the child. With the help of games, children expand and deepen their ideas about the surrounding reality, develop attention, memory, observation.

With the help of outdoor games, you can bring up in children such moral qualities as courage, determination, honesty, a sense of camaraderie, collectivism.

The teacher teaches children to play amicably, not to quarrel, to subordinate their desires to the general rules of the game; fosters the skills of cultural, disciplined

behavior in a team. So, when the "trap" touches one of the runners, no matter how much the latter wants to continue the game, he must step aside. In the game "Whose link is more likely to gather" children quickly, but not pushing others, must take a place in their column, and so on.

Many games help the teacher educate children with aesthetic feelings. Rhythm, accuracy, smoothness of movements, clear structures (pairs, columns, circle, various figures, images transmitted by children) - everything that makes children feel pleasure, contributes to the understanding of beauty. Play is one of the important means of all-round development of a preschooler.

PF Lesgaft wrote: "Play is an exercise by means of which a child prepares for life. Play is the most profitable activity for a child, through which he usually gets used to those actions that form the basis of his habits and customs, and these activities are usually associated with an uplifting sense of pleasure. However, only with the guidance of a teacher can play have a positive impact on the child. Therefore, the teacher must know the educational tasks in each group, the characteristics of the age, the content of the games and the methodology for their conduct. [5]

RESULTS AND DISCUSSION

As a result of the educational work carried out in the previous groups, the movements of the children become more coordinated. In games recommended for children of middle and senior groups, the distance for running, throwing, height for jumping and climbing increases; selected a number of games that train in agility, courage, endurance.

Children 5 years old are already interested in the result of the actions performed, the efforts expended. They always strive to run away from the catching person, climb higher, jump further, etc. At the same time, they still love story games: "A Bear in the Forest", "Geese-Swans", "Airplanes", etc., with pleasure in fulfilling certain roles (geese try to escape from the wolf, bees - to chase away the bear, the cat - to catch the mouse, etc.).

In the course of the game, the teacher's attention should be directed to improving running, jumping, climbing, therefore, games are given with a gradual complication of movement. So, in the game "Mice in the Pantry" children run in one direction, and in such as "Carousel" - in a circle; in the games "Airplanes", "At the Bear's Forest" children practice fast running and catching, and in the game "Bears and Bees" they practice fast climbing, etc.

But it should be remembered that you should not give climbing in the game if the children have not yet learned how to do it well: you need to teach children this or that movement in class, and then use the game that includes this movement. Likewise, before you introduce obstacle jumping into the game, you need to track how each child is jumping. Only those children who jump freely are involved in the game, with the rest you must first practice in high jumps, through a rope. [11]

In the middle and in the group, the teacher or physical education leader first tells the children how to play, who should do what, and then the roles are assigned. In a group of 4-year-old children, at the beginning of the year, the teacher himself appoints who will be who. At the same time, he takes into account the degree of activity of children, the ability to run quickly, climb. The role of the leader should first be entrusted to children who will knowingly cope with it, otherwise the child may lose faith in himself and it will be difficult to attract him to active action.

In the course of the game, the teacher notes the children's successes, draws the attention of their comrades to them, instills a sense of confidence! "That was how clever the bear was, he caught many guys!"

The teacher uses active play to educate children for goodwill, mutual assistance and other moral qualities. "Well done, guys," he says, "all together defended the mouse from the cat, without you she would not have been saved!". [8]

In the process of daily work, the leader makes sure that all children are able to perform different roles in outdoor games. In the second half of the year, in the distribution of roles, a counting rule should be used: first, in those games that the teacher conducts with the children, later - when they organize the game independently. The counting room gives all children the opportunity to experience different roles, excludes manifestations of injustice and other negative qualities.

In addition to story games, these groups use games based on a specific task: "Find yourself a mate", "Find your color", "Run quietly", "Ball school", etc. These games can be played with the whole group, and with several children [1].

There are games that cannot be organized with a large number of children, but they are very useful. These are mainly games with objects and toys (balls, jump ropes, hoops, flags, etc.).

While children are outdoors, it is necessary to involve children in outdoor games several times, choosing the right moments for them.

Often, having finished playing a board or building game, the child does not know what to do, starts to play naughty, interfere with others. This is where you need to invite him to play with the ball, roll the hoop, jump over the rope, depending on what kind of movements he needs to exercise, what muscle groups to train.

In the middle group, the child's mental and physical development continues. The development of all types of children's activities, their complication, begins to be strongly influenced by the child's own plans. But their full implementation is still possible only with the help of an adult.

The play motives of children's activities retain their significance. Now they are being implemented in creative role-playing games, which children play together in small groups. The child has a need to coordinate his actions with the actions of others, to perform them in order to achieve a common goal. Conditions are created for the formation of friendly relations between children, the manifestation of mutual assistance, etc. [2]

The child of the 5th life is master of all types of basic movements in general terms. He strives for new combinations of movements, wants to try his hand at complex types of movements and physical exercise. Children have a need for motor improvisations. They undertake the fulfillment of any motor task, but they still do not know how to measure their strengths, to take into account their real capabilities. Convinced of the impossibility of performing a motor action, the child does it only in general terms, without achieving completion. But at the same time, he is sincerely convinced that he completed the movement completely. The growing motor imagination at this age becomes one of the stimuli for the enrichment of children's motor skills with a variety of ways of action.

The attention of a child of middle preschool age is becoming more and more stable; visual, auditory and tactile perceptions are improved, deliberate memorization and recollection are developing. Children distinguish well the types of movements, partially master the ability to highlight some of their elements. The ability to perceive, imagine, analyze and evaluate the sequence and quality of one's actions develops.

All this determines the completely deliberate and arbitrary nature of the movements of children. Interest arises in the results of the movement, the correctness of its implementation, and compliance with the model.

Further improvement of motor skills and abilities is conditioned by the level of development of those physical qualities, without which they cannot manifest themselves sufficiently correctly and effectively. The leading elements of the technique of different ways of running, jumping, throwing, actions with the ball, skiing, skating, etc. cannot be mastered by a child and applied productively if his dexterity, coordination and accuracy of movements, speed, strength, endurance are insufficiently developed, flexibility, as well as the ability to maintain a stable body position in a variety of conditions.

The development of physical qualities occurs under the influence of constant exercise. As a result, the motor capabilities of children are expanded and enriched, their physical strengths increase. There is a psychological readiness to perform complex motional actions and the manifestation of certain volitional efforts. Along with the game, the motive of motor activity is the motive of mastering new skills and abilities, consolidating them. As a result, solid foundations are laid for the school of movements, for increasing efficiency and physical fitness.

The task of modern preschool institutions is to provide a comprehensive education for children. This task is carried out by various means, among which play plays an important role.

Outdoor play is of great importance, primarily as a means of physical education. Outdoor games include the basic movements: walking, running, throwing, climbing, balance, as well as some special movements to strengthen and develop certain muscle groups. The movements included in the game, if given by the teacher in the correct dosage, develop and strengthen the body, improve the metabolism, the functional activity of all organs and systems (contribute to more active breathing, increased blood circulation).

CONCLUSION

In games, movement skills are consolidated, which become more accurate, coordinated; children learn to perform movements in various changing conditions, to navigate in the environment.

The most important thing in outdoor games is that children acquire specific relationships between the players. They determine not only the general character, forms of competitive struggle and mutual friendship, but also the peculiarities of the performance of many game actions, the severity of some experiences. Playing, moving, the child becomes stronger, dexterous, enduring, confident in his abilities, his independence increases.

Outdoor games are one of the most favorite and useful activities for children. This is not surprising, but after all, collectivism is brought up in games, such valuable qualities as strength, endurance, agility, and ingenuity are manifested.

Fairly popular wisdom asserts that "A person is known in trouble, and a child is in play." As we have already noted above, in the process of play activity, the individual characteristics of children are clearly manifested. Because the restraining centers are liberated, mental and physical skills are more naturally manifested.

Outdoor games strengthen, educate people, promote the harmonious development of the individual.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *Internation Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Kholmatova, S. K. (2020). Didactical principles of initial teaching in Mathematics. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.

15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шанасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.

THEORY OF THE PRINCIPLES OF TRAINING OF PRESCHOOL CHILDREN

Aziza Raximovna Sanakulova

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

In the article discusses the definition of the principles of teaching preschool children. As we know, teaching and upbringing, the original aspects of a single process have their own composition, their own specific methods, their material and psychological prerequisites. In the early stages of a child's life, education and upbringing act in a closer unity, and it is difficult to differentiate them, but as the child grows up, upbringing and education become more and more clearly differentiated. But this does not mean at all that teaching loses its educational power, and education ceases to be teaching. Preschool education is an integral part and the first link in a unified system of continuous education, where the foundations of the personality are being formed.

Keywords: preschool education, definition of principles, system of continuing education.

INTRODUCTION

Preschool education is an integral part and the first link in a unified system of continuous education, where the foundations of the personality are being formed. In accordance with the generally accepted age periodization of human development, preschool childhood covers the period from birth to 6 years old, when the child's motor, sensory and intellectual spheres are actively formed, the development of his speech and basic mental processes. The high intensity of the process of personality formation during preschool childhood makes it especially effective to carry out pedagogical interaction with the child and to solve the problems of his development, education and training [1, 54].

At the same time, children develop a more loyal attitude towards work, interest in the work of adults, and hard work. Education and upbringing are usually in one whole: teaching, we educate, and educating - we teach.

At the same time, teaching and upbringing as a kind of aspects of a single process have their own composition, their own specific methods, their material and psychological prerequisites. In the early stages of children's life, education and upbringing appear in a closer unity, and it is difficult to differentiate them, but as the

child grows up, upbringing and education become more and more clearly differentiated. But this does not mean at all that teaching loses its educational power, and education ceases to be teaching. Teaching at all stages of a child's development remains upbringing, and upbringing remains teaching [2].

The principles of teaching are such initial positions that the educator uses during the selection of content, organization and teaching methods. They reflect the internal natural aspects of the activities of the educator and the child, determine the effectiveness of training at different age stages with various forms of organization of training.

The principles of teaching are not once and for all accepted categories. With the development of psychological and pedagogical science, they improve, acquiring a deeper justification (the principle of active learning, developmental learning, etc.) [3, 91].

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

The organizational form of teaching is classes that differ from lessons at school in structure, less stringent requirements, a greater degree of cooperation between the teacher and children. The main feature of training sessions with preschoolers is that cognitive activity is based on the child's practical, mental actions and mental actions with prompts. However, the general laws and principles of teaching preschool children and primary school children are the same. Knowledge of these principles ensures the productivity of solving educational, upbringing and developmental problems.

The success of the learning process largely depends on the provisions that guide the teacher in his organization. These provisions or laws of teaching were called in pedagogy - didactic principles of teaching.

The principles of teaching are the starting points that determine the activities of the teacher and the nature of the cognitive activity of students. Ignorance of the principles or their inept application inhibits the success of learning, complicates the assimilation of knowledge, the formation of the qualities of the child's personality [4].

The set of principles allows us to characterize the entire educational process, all aspects of the teacher's activities and the cognitive activity of children. In practice, the following principles of teaching preschool children are used.

Its essence lies in the fact that real knowledge that correctly reflects reality must penetrate into the child's mind. In the classroom, the educator definitely forms in children specific ideas, knowledge about the world around them, which do not conflict with those that the school will give. The student's initial scientific knowledge does not arise out of the blue, but on the basis of real ideas received by children in

kindergarten. Thus, a deeper scientific knowledge of reality arises on the basis of a less deep one. Undoubtedly, it is not easy to adhere to this principle when explaining the simplest things to preschoolers. Didactics is designed to prepare educational material in such a way that, on the one hand, it correctly reflects the surrounding reality, and on the other hand, it would be understandable and accessible to children. The scientific principle ensures the formation of elements of a dialectical-materialistic understanding of the surrounding world in preschool children.

The importance of this principle is determined by the specific specifics of the child's thinking in kindergarten. The principle of visibility is not new. At the same time, it is possible that in the process of a child's development, qualities are formed in him that are directly opposite to those that we would like to see [5].

The period of preschool childhood is a favorable time for the gradual formation of the foundations of a scientific worldview in a child, that the knowledge, experience of activity, attitude, behavior acquired at this age stage - all this, taken together, prepares in the child that qualitative leap that occurs in the process of forming a worldview on at a later age stage - school education [6, 32].

It is no coincidence that children strive to translate any story into a figurative language, to imagine events in the form of some kind of visual picture. The most difficult thinking skills - reasoning, counting, proving, analyzing and comparing - come from initial external actions, from working with specific objects. To learn to count in your head, you have to work hard, counting real objects. Real objects and visual images contribute to the correct organization of the mental activity of children. The value of visualization of learning is convincingly confirmed by studies, which show that basic information is assimilated by a person through visual and auditory perception. Visual information is perceived instantly. On the other hand, auditory information enters our brain sequentially and takes much longer.

RESULTS AND DISCUSSION

Implementing the principle of visibility in the pedagogical process of kindergarten means enriching and expanding the child's direct sensory experience to clarify his empirical knowledge.

In preschool institutions, the following types of visualization are used in the learning process:

1. subject;
2. figurative;
3. conditionally - symbolic visualization [7].

Using objective visualization, I show children natural objects of the outside

world, volumetric images (toys, models, dummies of vegetables, fruits).

When using figurative clarity, I show children pictures, illustrations, slides.

When using conditional - symbolic visualization, mathematical signs, schemes of words, sentences, tables for studying the composition of numbers are demonstrated.

In teaching children in the classroom, visualization is used, first of all, in connection with communicating new knowledge to children, as well as when consolidating them, when organizing independent activities of children.

The following requirements are imposed on the visibility used in the classroom: they must fully reflect everything around, correspond to the level of development of preschoolers, be highly artistic in content and design,

What the teacher of children teaches should be clear to him and also definitely correspond to the development of the child.

To master the literacy, the child must learn to distinguish the phonetic side of the text. In addition, children at this age are characterized by physiological inarticulateness (they cannot pronounce hissing, whistling sounds, etc.), which means that they cannot be prepared for direct literacy training.

An essential feature of the principle of accessibility is the connection between the acquired knowledge and those that have already been formed in the child's mind. If such a connection cannot be established, then knowledge will be inaccessible to children [8].

However, what is available in teaching children cannot be exemplified with light. Easy training does not cause any mental effort, stress in children, and, therefore, does not contribute to their development. Accessible teaching always presupposes setting for children such tasks, such tasks, the solution or implementation of which would be within the reach of the children and at the same time cause some strain on their mental strength.

Experimental data show that if children do not show interest in learning, then the information coming from teacher to child is not perceived by them. Even with a neutral mental state of the child, information coming from the outside is not perceived by the child's brain.

The practice of kindergarten shows that many children are intellectually passive due to the fact that the teacher, when explaining the educational material, does not foresee in advance the techniques that activate the cognitive abilities, thinking and behavior of the child, when he "chews" everything down to the smallest details himself, without relying on activity and independence of the child, who has no choice but to "swallow" the next dose of material [9].

The following parameters of the child's personality are taken into account in the work of the teacher:

1. the nature of the switching of mental processes;
2. level of knowledge and skills;
3. working capacity;
4. level of independence and activity;
5. attitude to learning;
6. level of volitional development.

Guided by didactic principles, you can achieve better results in teaching preschool children.

Thus, the above principles of teaching give the unity of the teacher's practical activity and the cognitive activity of children. Methods, content, organization of training sessions with preschool children are significantly dependent on the teacher's understanding of the principles of teaching and the ability to apply them in their activities.

Foreign experience of teaching preschool children

In foreign pedagogy, the solution to the problem of interaction between the family and the preschool institution differs significantly from the solution of the same issue in Russian pedagogy. There, the focus is on the child and his family, and the interaction of the preschool institution with the parents is seen as helping the parents in raising the child, and not as teaching the parents what teachers know.

In England, there are public (free) and private preschool institutions. They are subordinate to the authorities in charge of primary and secondary education. There are no official instructions regarding the content of the work or programs. Employees of preschool institutions draw up programs independently, taking into account the recommendations that are given at special conferences and courses. The guiding principles in the work of preschool institutions are the child's self-expression in activity as the best means of identifying abilities and setting on their spontaneous, spontaneous development.

In the United States, there is also no single preschool [10] education program, no single state system, no general laws, so work in each state is structured differently. In the United States, preschool institutions are different: public kindergartens at public schools, universities, colleges, private kindergartens and child centers. The concept of preschool education is largely based on the pragmatic pedagogy of J. Dewey. In accordance with it, independent activity of children prevails in preschool institutions, games with building materials are widely used. Much attention is paid to teaching children the ability to independently plan their work, carry it out carefully,

and bring it to the end. Children are taught to be leaders.

There are also public and private preschools in France. They were included in the public education system in 1982, while the state ones are free and secular, and the private ones, which are attended by the children of wealthy parents, work according to different educational programs.

The abundance of educational programs and the focus of preschool education primarily on the family, and not on society as a whole, find expression in different pedagogical approaches to the interaction of the family and the preschool institution. The following models of interaction with parents can be distinguished: the Adler model, the educational-theoretical model, the sensory communication model, the model based on the transactional analysis of E. Bern, the model of group consultations by H. Jinota, etc.

CONCLUSION

Thus, in order for the teaching of preschool children to be effective and bring good results, it is enough to observe the basic principles of teaching:

1. The principle of learning in play. Play activity in preschool age is the leading activity. Therefore, it is most effective to conduct training sessions in a playful way.
2. Classes should be interesting for children and in an active manner. If the classes are interesting for the child, he actively takes part in them and thus knowledge is assimilated faster and more reliably.

3. The principle of visibility. In working with babies, this teaching principle is one of the leading. The preschooler is still dominated by visual-figurative thinking. This is why it is so important to provide your child with visual examples and material.

4. The principle of consistency. Learning should be consistent, that is, knowledge is given from simple to complex, and not vice versa.

5. The principle of accessibility and individuality. This means that knowledge and skills should be given to a child, taking into account his age and individual characteristics.

Compliance with these principles will help the baby to develop harmoniously and effectively.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).

2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *International Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).

17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шонасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.
28. Kholmatova, S. K. (2020). Didactical principles of initial teaching in Mathematics. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN

Zakhro Yuldashevna Shonasirova

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

At the present stage of development of society, the issue of environmental education is becoming especially acute. The main reason for this is total environmental irresponsibility. In this regard, it is necessary to pay more attention to the environmental education of children from the very first years of their life.

The severity of modern environmental problems has put forward before the pedagogical theory and practice the task of educating the young generation in the spirit of a careful, responsible attitude to nature, capable of solving issues of rational nature management, protection and renewal of natural resources. In order for these requirements to become the norm of behavior for every person, it is necessary to purposefully cultivate a sense of responsibility for the state of the environment from childhood.

Keywords: preschool education, ecology, behavior, pedagogy, young generation, theory and practice.

INTRODUCTION

Wildlife has long been recognized in pedagogy as one of the most important factors in the education and upbringing of preschoolers.

Communicating with her, studying her objects and phenomena, children of senior preschool age gradually comprehend the world in which they live: they discover the amazing diversity of flora and fauna, realize the role of nature in human life, the value of its knowledge, experience moral and aesthetic feelings and experiences that stimulate them to take care of the preservation and enhancement of natural resources.

- the integrity of the living, which is a consequence of the interaction of structure and functions and the most important condition for the existence of a living organism;
- systemic properties of an integral living organism: specific metabolism of a living organism with the environment, manifested in nutrition, respiration, movement, etc.; the ability to develop as self-renewal and self-reproduction, represented in the growth, development and reproduction of living beings; the

adaptability of living things to the conditions of existence (environment), both relatively constant and changing;

- determinism of living by non-living, their close interconnection and interdependence; at the same time, living things should be considered as an open system that exists and functions only in conditions of constant interaction with the environment;

- systemic organization of living things: living things of any level of organization should be considered as a system, which is a morphological and functional unity of its constituent components, and as an element of the system of the next level of organization, into which it is included in the process of life [19, p.48].

- of particular importance in the development of environmental education of preschoolers are the works of S.N. Nikolaeva, N. Fokina, N.A. Ryzhova.

Let us consider the basic concepts associated with the problem of environmental education of preschool children.

Ecology is the science of the relationship between plant and animal organisms and the communities they form between themselves and the environment.

METHODOLOGY AND DISCUSSION

1. Theoretical analysis of psychological and pedagogical literature on the research problem.

2. Pedagogical experiment (at different stages of the research), including:

- diagnostics of the level of awareness of senior preschoolers in the field of environmental education;

- comparative analysis.

“The methodology of environmental education for preschoolers is a science that studies the features and patterns of the organization of pedagogical work with preschool children, focused on the formation of the foundations of ecological culture and skills of rational interaction with the natural environment. The subject of this science is the study of the laws governing the upbringing, training and development of preschool children by means of nature, the formation of the foundations of their ecological worldview, the upbringing of a value attitude towards the natural environment” [19, p.39]

The theoretical basis of the methodology of environmental education of preschool children is formed by the basic provisions of general and preschool pedagogy on the patterns and means of development of preschool children. Methodological - the science of the laws of natural processes and phenomena and the specifics of their knowledge and transformation.

The main goal of environmental education: to teach a child to develop his knowledge of the laws of living nature, understanding the essence of the relationship of living organisms with the environment and the formation of skills to manage the physical and mental state. Educational and educational tasks are gradually determined:

- deepen and expand environmental knowledge;
- to instill basic environmental skills and abilities - behavioral, cognitive, transformative,
- to develop cognitive, creative, social activity of preschoolers in the course of environmental activities,
- to form (educate) feelings of respect for nature.

In preschool pedagogy, there is also no consensus on the goals, objectives and terminology of environmental education [1]. Unlike other stages of the system of continuous environmental education, the authors of programs and manuals for preschoolers most often use the terms "environmental education" and "environmental culture" [2]. The term "environmental education" has come into the use of preschool teachers only in recent years and is usually used as a synonym for environmental education.

Thus, we can conclude that environmental education is a purposefully organized, planned and systematic process of mastering environmental knowledge, skills and abilities.

Environmental education has already become an integral part of preschool pedagogy. In recent years, the attention of scientists to the study of this problem has increased significantly. Of particular interest are the works of N.M.Verzilin, A.N. Zakhlebny, I.D.Zverev, B.G. Ioganzen, V.S. Lipitsky, I.S. Matrusov, A.P. Pechko, V.A. Today, the ideas of modern complex ecology are actively being introduced into the practice of teaching and educating preschoolers. [20, p. 6]

All outstanding thinkers and teachers of the past attached great importance to nature as a means of raising children: Ya.A. Komensky saw in nature a source of knowledge, a means for the development of mind, feelings and will. K.D. Ushinsky was in favor of "leading children into nature", in order to inform them of everything available and useful for their mental and verbal development [7, p. 19] E.I. Tikheeva made a significant contribution to the development of the content and methods of familiarizing preschoolers with nature. She considers nature as one of the conditions or as an element of the environment in which "children live their natural childish life." [8, p.42] Research by V.G. was of great importance for the development and improvement of the methodology for acquainting preschoolers with the natural world.

Gretsova, T.A. Kulikova, L.M. Manevtsova, S.N. Nikolaeva, P.G. Samorukova, E.F. Terentyeva and others.

The study by N.N. Kondratyeva, which is devoted to the development of the content and structure of the program of systemic knowledge about a living organism for children of older preschool age, is of value for the development of the methodology of environmental education of preschool children. Referring to numerous philosophical and pedagogical studies, the author identified the components of the system of knowledge about living things for preschoolers.

RESULTS AND DISCUSSION

In the process of developing observation, children learn to see, notice objects and phenomena of the surrounding reality in all their diversity, richness of properties and qualities, connections and relationships. The development of observation is also one of the conditions for children to master the system of knowledge about the natural world [6].

Along with the use of observations as visual methods in the practice of preschool educational institutions, visual illustrative material is widely used. Visual illustrative material helps to consolidate and clarify the ideas of children obtained through direct observation. With its help, you can form in children ideas about objects, objects, natural phenomena that cannot be observed at the moment (or in a given area). In the process of using visual illustrative material, children can get acquainted with long-term phenomena in nature (seasonal changes). The use of this material contributes to the generalization and systematization of information of natural history content and nature in children.

Certain requirements are imposed on the visual and illustrative material used in the practice of working with children [13]:

- the realism of the depicted objects and phenomena;
- clarity of the artist's intention;
- artistic expressiveness of the material, presented in unity with the cognitive value of its content.

Scientific principle. The teacher in his work uses only scientifically based forms and methods of work that correspond to the specific age of children, taking into account their psychophysiological characteristics.

The principle of positivism involves the upbringing and teaching of children on positive examples [2]. Thus, in the practice of environmental education, prohibitions are widespread, with which teachers introduce children. First of all, these prohibitions are associated with the study of the rules of behavior in nature. It is also important to

remember that for a preschool child, memorizing slogans and rules is not particularly difficult, but the effectiveness of this approach in terms of environmental education is zero. The task of getting to know the rules - to create in the child the motivation for a certain type of behavior in nature, and the behavior of an independent, independent of the fear of punishment or praise from an adult - is not achieved in this way. In order for a child to follow certain rules, he must realize their meaning and emotionally feel the consequences of not observing them [3].

The principle of problematization involves the creation of problem situations by the educator, in the solution of which the child is involved. An example of such situations can be the elementary search activity of children, experimentation, active observation. A problem situation is characterized by the following features: the child has a need to solve a problem, there is an unknown that needs to be found and which differs in a certain degree of generalization; the level of knowledge and skills of the child is sufficient for an active search [12].

The principle of consistency. The most effective is the systematic organization of work with preschoolers. Consistency is also manifested in the organization of work with parents, in the coordination of the work of the kindergarten with various institutions, in the simultaneous implementation of all the main components of the environmental education system by the kindergarten.

The principle of visibility allows you to take into account the visual-figurative and visual-effective thinking of a preschooler. The use of this principle assumes that in order to solve the goals and objectives of environmental education, the teacher chooses objects, processes that are available for understanding and mastering by a child of a certain age, which he can observe directly in his environment. The principle of visibility also means the constant use of visual material in working with children: illustrations, manuals, videos, paintings, posters, models, models, etc [11].

The principle of humanism is manifested, first of all, in the choice of a humanistic model of education by teachers, which implies a transition from authoritarian education and upbringing to personality-oriented, to pedagogy of cooperation between an adult and a child, a dialogue form of education, when a child becomes an equal member of the discussion, and not just a learner. This approach is especially important for preschool pedagogy, since it is difficult for a child without the help of an adult to realize himself as a partner in communicating with an adult. In the process of environmental education, the teacher should give preference to methods of work that are aimed not at the mechanical reproduction of knowledge (simple memorization of certain facts), but at the formation of the ability to think independently, evaluate the relationship between man and the environment, and

understand the (elementary) relationships existing in nature [17]. Thus, the principle of humanism presupposes a transition to a new type of relationship between a teacher and a child, when both of them participate in the educational process, while the child is given as much independence as possible to express his feelings, thoughts, independent knowledge of the world around him through experimentation. With this approach, the child has the right to make a mistake, can express any point of view. And one more important point: a teacher should not be afraid of children's questions (after all, it is impossible to know absolutely everything!). Together with the child, he can find answers to unexpected questions of children (and there are more and more of them today) in the literature.

The principle of consistency is associated with the principles of consistency and problematization. For example, environmental studies should be carried out in a certain logical sequence. This principle is also reflected in the system of sequential deployment of knowledge - from simple to more complex. It is applicable both to teaching children of different ages (for example, the sequence of presentation of material to children from 3 to 7 years old), and to teaching children within the same age [15].

The safety principle assumes that the forms and methods of work used by the teacher must be safe for the child. Practical activity of preschoolers should exclude potentially dangerous territories and work methods. The principle of safety also implies that the educator does not forget about the call "Do no harm to nature!" That is, in the process of the observations and experiments organized by him, objects of nature should not suffer.

Integration principle. An integrated approach involves close cooperation of all preschool teachers.

The principle of activity. In the process of acquainting a child with nature, traditionally much attention is paid to caring for indoor plants, animals in the corner of nature, and working in the garden. However, from the standpoint of environmental education, it is necessary to expand the scope of such activities by involving children together with adults (especially parents) or older children in various environmental actions, assessing the state of their home, yard, kindergarten area, group (for example, what plants grow around us, are there enough of them, how is water used at home, etc.). This approach allows you to make the child's activities more meaningful and necessary for him personally.

Methodological techniques bring results in those cases if the teacher applies them systematically, takes into account the general tendencies of the mental development of children, the patterns of the formed activity, if the teacher knows and

feels each child well, observes the principles of selection of methods and forms of work in environmental education of preschoolers [14].

Analysis of the results of diagnostics of the ecological education of senior schoolchildren in the experimental and control groups in the control experiment shows: the level of formation of ecological knowledge and ecologically correct attitude to the natural world increased in both groups, but the dynamics of its increase in the experimental group is higher than in the control for all five indicators - and in the levels of formation of ecological knowledge, and in the level of ecological attitude to the natural world. The level of formation of ecological knowledge and ecologically correct attitude to the natural world has significantly increased among preschoolers in the experimental group, who showed low results in the ascertaining experiment. In the control experiment, they all showed an average level of formation of ecological knowledge.

As a result of the research carried out, it was found that the attitude of the children of the experimental group to natural objects has noticeably changed. In the process of direct observations of nature, a clear and accurate idea of objects and phenomena of nature has developed into the minds of children, that in living nature everything is interconnected, that individual objects and phenomena are mutually conditioned by each other, that the organism and the environment are an inseparable whole, that any feature in the structure of plants, in the behavior of animals is subject to certain laws that a person, as a part of nature, endowed with consciousness, by his labor actively influences nature.

During walks and excursions, children began to show great interest in the life of birds and insects. They have become more careful about trees, anthills and other living things while walking in the forest. Now all children know that man and nature are inextricably linked. And how a person loves, preserves and takes care of nature will determine his further existence on Earth.

CONCLUSION

At the stage of preschool childhood, an initial feeling of the surrounding world is formed: the child receives emotional impressions about nature, accumulates ideas about different forms of life. Thus, already during this period, the fundamental principles of ecological thinking, consciousness, ecological culture were formed. But only on one condition - if the adults raising the child themselves have an ecological culture: they understand the problems common to all people and are worried about them, show the little man the wonderful world of nature, help the little man the wonderful world of nature, help to establish relationships with him.

Working with children presupposes cooperation, co-creation between a teacher and a child, and excluded an authoritarian teaching model. Classes are built taking into account the visual-effective and visual-figurative perception of the world by the child and are aimed at the formation of environmental knowledge (knowledge of the animal world; knowledge of the flora; knowledge of inanimate nature; knowledge of the seasons) and an ecologically correct attitude to natural phenomena and objects.

The set of measures developed by us to improve the level of ecological education of senior preschoolers in the classroom and in everyday life has shown its effectiveness: the level of ecological knowledge and ecologically correct attitude to the natural world of experimental preschoolers turned out to be higher than among preschoolers in the control group.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadalieva's work). *International Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шанасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.
28. Kholmatova, S. K. (2020). Didactical principles of initial teaching in Mathematics. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

ЎҚУВ ФАОЛИЯТИ КАСБИЙ МОТИВАЦИЯГА ЙЎНАЛТИРУВЧИ ЖАРАЁН

Замира Собировна Тешабаева

Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти
мустақил тадқиқотчиси

АННОТАЦИЯ

Мақоланинг асосий ғояси бўлажак тарбиячиларда касбий мотивацияни шакллантиришнинг долзарб муаммо эканлигига қаратилган. Касбий мотивацияни шаклланишида мотив ва ўқув фаолияти мотивацияси манбаларининг аҳамияти илмий жиҳатдан асосланган. Касбий мотивацияни шаклланишида талабаларнинг индивидуал хусусиятларини ҳисобга олиш муҳимлиги хусусида ҳам сўз юритилади.

Калит сўзлар: мотив, мотивация, шахс қадрияти, касбий, фаолият, ижодкорлик, когнитив, метод, технология, восита, лаборатория, рефлексив.

STUDY ACTIVITY PROCESS FOR PROFESSIONAL MOTIVATION

Zamira Sobirovna Teshabaeva

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region
Independent Researcher

ABSTRACT

The main idea of the article is that the formation of professional motivation of future educators is an urgent problem. The importance of sources of motivation and motivation for educational activity in the formation of professional motivation has been scientifically substantiated. The importance of taking into account the individual characteristics of students in the formation of professional motivation is discussed.

Keywords: motive, motivation, personal value, attitude, creativity, cognitive method, technology, means, laboratory, reflexive activity

КИРИШ

Бугунги кунда мактабгача таълим тизимида малакали рақобатбардош мутахассисларни тайёрлаш энг долзарб масалалардан ҳисобланади. Президентимиз Ш.Мирзиёевнинг “Мактабгача таълим тизими бошқарувини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 2017 йил 30

сентябрдаги ПФ-5198-сонли фармони ҳамда 2019 йил 8 майдаги ПҚ-4312-сон қарорига асосан қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим тизимини ривожлантириш концепциясида болаларни сифатли мактабгача таълим билан қамраб олиш, замонавий инновацион педагогик технологияларни, таълим ва тарбиянинг самарали шакллари ҳамда усуллари таълим-тарбия жараёнига, шу жумладан нодавлат секторида жорий этиш, замонавий педагогик технологиялар ва методларни ҳисобга олган ҳолда болаларни тарбиялаш ва ҳар томонлама ривожлантириш масалаларини профессионал даражада ҳал этишга қодир бўлган мактабгача таълим муассасалари педагог-тарбиячилари, раҳбар кадрларини тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш вазифаси белгиланган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Мазкур муаммоларни ечишда олий таълим тизими ҳам алоҳида ўрин тутди. Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларда касбий мотивацияни шакллантириш мактабгача таълим тизимида сифатли таълимни ташкил этишни таъминлайди. Касбий мотивация талабаларни касбий-дидактик билим, кўникма ва малакаларни етарли даражада ўзлаштиришларига турки беради. Бўлажак тарбиячиларда касбий мотивацияни шакллантириш мактабгача таълим жараёнида инновацион ғояларни яратиш ва самарали равишда ташкил этиш ҳамда педагогик изланувчанликни амалга оширишни кафолатлайди. Бугунги кунда замонавий тарбиячиларга жамият томонидан педагогик психология, ижтимоий психология, педагогика, ёш физиологияси ҳамда гигиенадан чуқур билимларга эга бўлиши талаб этилади. Чунки, мактабгача таълим соҳасига оид мукамал билимга эга бўлиш болаларни мактаб таълимига тайёрлашдаги энг муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Тарбиячилар ўз касби, соҳаси бўйича жаҳон фанида эришилган янги ютуқ ва камчиликлар, ривожланган давлатлар тажрибасидан хабардор бўлишлари лозим. Бўлажак тарбиячилар таълим ва тарбия методикасини эгаллашлари, болаларнинг ёш хусусиятларини билиши, уларнинг ички дунёсини тушуна олиш, педагогик техника (мантиқ, нутқ, таълимнинг ифодали воситалари) ва педагогик тактга эга бўлиши, ўз билими ва педагогик маҳоратини доимий равишда ошириб бориш малакасига ҳам эга бўлишлари зарур. Бўлажак тарбиячиларни педагогик фаолиятга тайёрлашда ўқув фаолияти мотивацияси асосий омил ҳисобланади. Ўқув фаолияти мотивацияси ҳаракатлантирувчи куч бўлиб, талабаларни билим, кўникма ва малакаларни фаол ўзлаштиришга

йўналтирувчи жараёндир. Ўқув фаолияти мотивациясининг манбалари мавжуд бўлиб, уларга қуйидагилар киради:

1. Ички манбалар. Улар инсоний туғма ёки орттирилган эҳтиёжлари билан

белгиланади. Орттирилган эҳтиёжлар фаолликка ундайди ҳамда гностик ва ижтимоий ижобий эҳтиёжлар ҳисобланади.

2. Ташқи манбалар. Улар шахснинг ижтимоий шарт-шароитлари билан белгиланади. Турли хил таълимий вазиятлар ва жамиятни шахсдан талаб қиладиган доимий хулқ-атвори билдиради.

3. Шахсий манбалар. Шахснинг қадриятлари системаси установакалари ғояларидир. Бу манбалар ҳар бир шахс фаолиятида у ёки бу даражада мавжуд. Уларнинг барчаси фаолиятга таъсир этиб таълим жараёнининг мотивациясини ташкил этади. Шахснинг ички қониқиши, ўзини тан олиш, муваффақиятларга эришиши билан намоён бўлади [4;92-93 б].

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Агарда аниқ мақсад ва натижалар белгиланган бўлса, мотивация манбалари ўқув фаолиятига ижобий муносабатни пайдо қилади [3;127б]. Тадқиқот даврида бўлажак тарбиячиларда касбий мотивация ўқув фаолияти жараёнларида ривожлантирилди. Яъни “Болаларни саҳналаштириш ва ижодий фаолиятга ўргатиш” модулини ўқитишда, маъруза, амалий ва семинар дарслари, тўғарақлар, амалиёт ва малакавий амалиёт учун танланган “Мактабгача таълим ташкилоти лабораториялари” да амалий машғулоти ва маънавий тадбирлар («Болажон» кўғирчоқ театри студияси ва “Эртаклар оламига саёҳат”) ташкил этилди. Бўлажак тарбиячиларда касбий мотивацияни ривожлантиришда уларнинг қизиқишлари ва мойилликларини инобатга олиш лозим. Бўлажак тарбиячиларда касбий мотивация шаклланиши натижасида касбий компетенция ҳам ривожланади. Улар ўртасидаги ўзаро боғлиқликни таъминлаш учун олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячида ўз фаолиятини муваффақиятли бўлишига юқори даражада ишонч мотивацияни ошириш лозим.

Шунингдек, талабаларда шахсий муваффақиятга эришишга ҳаракат қилиш ва маъсулиятни ўз қўлига олиш кўникмасини ҳам тарбиялаб бориш зарур.

Талабаларда касбий мотивация турли мотивлар негизида шаклланади. Касбий соҳага оид мотивлар қуйидагиларни ўз ичига олади:

- мактабгача таълим соҳаси бўйича билим олишга интилиш;

- педагогик фаолиятида муваффақиятга эришиш ўлларини пухта эгаллаш;

- педагогик маҳорат ва этикага эга бўлиш.

Мазкур компонентлар касбий фаолиятни ташкил этишнинг асоси ҳисобланади.

Буларнинг барчаси талабаларнинг касбга қизиқиши билан боғлиқ бўлиб, ўз олдига қўйган мақсадга эришишда ютуқларни эгаллаш ва касбий фаолиятида ижод қилишга интилишни таъминлайди. Шахсий мотивлар талабаларда касбий фаолиятида ўз ўрнига эга бўлиш ва ўзини тарбиячилик касбига бағишлашга ундайди. Талабалар жамоада ва жамиятда ўз ўрнига эга бўлиш, ташкилотчилик ва раҳбарлик қилиш қобилияти, шахсий ҳатти-ҳаракатларини намоён этишга ҳаракат қиладилар. Шунингдек танлаган касбига қизиқиши ортади, интеллектуал жиҳатдан дунёқараши кенгаяди, ижодий фаолият юритишга ҳаракат қилади. Шахсий мотивлар ўқув фаолияти мазмуни билан бевосита боғлиқ бўлади. Талабаларни фаол ўқишга йўналтиради. Амалий мотивлар иш ҳаракатда намоён бўлади, талабалар ўз билими ва тажрибасига таяниб амалий машғулотда эртак ва ҳикояларни саҳналаштирирадилар. Натижада турли ҳаётий вазиятлар, педагогик фаолиятида дуч келадиган муаммоларни ҳал этиш кўникма ва малакалари шаклланади. Талабалар педагогик амалиётда тарбиячилик касбига оид муҳим жиҳатларни ўзлаштирирадилар. Бундан ташқари ижтимоий мотивлар ҳам мавжуд бўлиб, талабаларни олий маълумотли шахс сифатида жамиятда ўз ўрнига эга бўлиш, ижтимоий тан олиниш, жамият равнақи учун ҳисса қўшиш, фуқаролик бурчини ҳис этишга ундайди. Олий таълим жараёнида касбий мотивацияни шаклланишида ўқув-тарбиявий жараёнда турли метод, технология ва воситаларни самарали қўлланилиши талабаларда фаолликни уйғотади, амалий кўникмаларни эгаллашларига ёрдам беради. Бугунги кунда замонавий педагогларга жамият томонидан қўйиладиган талаблардан энг муҳими ҳам болаларни мактаб таълимига самарали тайёрлашдир. Бунинг учун бўлажак тарбиячиларда шахсий ва касбий компетенция етарли даражада шаклланган бўлиши лозим. Касбий мотивация касбий компетенцияни шаклланишига замин яратади. Касбий эҳтиёж талабаларни танлаган касбига бўлган қизиқишни оширади. Когнитив фаолият эса мактабгача таълимга оид назарий-методологик билим, кўникма ва малакаларни ўзлаштиришга йўналтиради. Рефлексив фаолият ўз-ўзини ва касбий имкониятларини таҳлил қилиш ҳамда такомиллаштиришга ҳаракат қилишга ундайди. Мазкур омиллар таъсирида бўлажак тарбиячиларда маънавий сифатлар ҳамда умуминсоний қадриятлар,

болаларни ватанпарварлик руҳида тарбиялаш, ўз Ватани ва оиласига бўлган муҳаббат шаклланади. Шунингдек, мактабгача таълимга оид пухта билимга эга бўлиш талаб этилади. Мактабгача таълим соҳасига оид мустаҳкам билимга эга бўлиш болаларни мактаб таълимига тайёрлашдаги энг муҳим омиллардан бири ҳисобланади. Бўлажак тарбиячидан ўз касби ва соҳаси бўйича жаҳон фанида эришилган сўнгги ютуқлар ривожланган давлатлар тажрибасидан хабардор бўлиш тақозо этилади.

Ф.Ҳайдаров, Х.Абдукаримов каби педагог олимларнинг фикрича “касбни тўғри танлашга хос етакчи мотивларни аниқлаш муҳим. Етакчи мотивлар сирасига севимли ўқитувчисига тақлид қилиш; касбий-мутахассислик йўналишидаги фанларга қизиқиш; касбнинг ижтимоий моҳиятини англаб етиш; касбга хосамалий кўникмалар ва хулқ-атворнинг шаклланиши; ўзига хос касбий педагогик маҳоратнинг шаклланиши; касбий ўз-ўзини тарбиялашга бўлган талабчанликнинг ортиб бориши; касбига хос билим ва қобилиятларнинг ривожланиб бориши; касбий изланиш ва ижодкорликка хос фаолликнинг ортиб бориши; таҳлил ва ўз-ўзини таҳлил этиш ҳамда ўзининг касбий фаолиятига баҳо бериб бориш; касбий-педагогик фаолиятга оид синовларга шайлик ҳиссининг пайдо бўлиши ва х.к.лар киради” [5;42 б].

ХУЛОСА

Юқорида келтирилган фикрлар асосида хулосалайдиган бўлсак бўлажак тарбиячиларда касбий мотивациянинг шаклланиши таълимни сифатли ташкил этиш, талабаларда танлаган касби моҳиятини чуқур англашларига боғлиқ деган фикрни тасдиқлайди. Бўлажак тарбиячилар таълим ва тарбия методикасини эгаллашлари, болаларнинг ёш хусусиятларини билиши, уларнинг ички дунёсини тушуна олиш, педагогик техника (мантиқ, нутқ, таълимнинг ифодали воситалари) ва педагогик тактга эга бўлишлари, ўз билими ва тажрибаларини доимий равишда ошириб боришлари лозим.

REFERENCES

1. Мирзиёев Ш.М. Мактабгача таълим тизими бошқарувини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида фармон. 30.09. 2017 й., ПФ-5198. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 06/17/5198/0043-сон.
2. Мирзиёев Ш.М. Мактабгача таълим тизимини тубдан такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида қарор. 9.09.2017 й., ПҚ-3261, «Халқ сўзи» газетаси. 2017 й., 11 сентябрь. 181 (6875)-сон.

3. 2019 йил 8 майдаги ПҚ-4312-сон қарорига асосан қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси мактабгача таълим тизимини ривожлантириш концепция
4. Абатуров И.А. Исследование профессиональной мотивации у студентов педагогических специальностей. Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2014. №3
5. Давлетшин М.Г ва бошқ. Ёш даврлари ва педагогик психология. Ўқув методик қўлланма-Т.: 2004.-129 б.
6. Ҳайдаров Ф., Абдукаримов Х., Алимова Ф., Ботиров Б. Талабаларнинг ўқув мотивларини шакллантириш.Т.:2009-131 б.
7. Тешабаева З.С. Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. Журнал. Замонавий таълим.№1-сон. 2020 й. Б. 30-35 .
8. Тешабаева З.С. Бўлажак тарбиячиларда касбий мотивацияни шакллантириш мазмуни Academic Research in Educational Sciences 2020№3
9. Teshabaeva Z. THE use of modern information technologies in the process of training future preschool educators. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, Vol.24, Issue 09, 2020.y.
10. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
11. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *Internation Journal of Word Art*, (2).
12. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
13. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
15. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
16. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
17. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.

18. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
19. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
20. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
22. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
23. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
24. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
25. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 10-13.
26. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 122-125.
27. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 131-133.
28. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
29. Шанасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 125-128.
30. Kholmatova, S. K. (2020). Didactical principles of initial teaching in Mathematics. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

CREATING A GENERAL CULTURAL ATTITUDE TOWARDS THE ENVIRONMENT STUDENTS AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF HEALTHY LIFESTYLE

Zakhro Yuldashevna Shonasirova

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

In the article analyses creating a general cultural attitude towards the environment students as a factor in the development of healthy lifestyle. As we know, the development of independence and activity of thinking in preschoolers is facilitated by knowledge transmitted by adults based on the principle of accessibility. So, it is necessary that the knowledge included in the program becomes more complex with the growth of the cognitive and performing abilities of children.

Keywords: theories of preschool education, didactics, principle, conditions, mental education of a child.

INTRODUCTION

Biomedical and pedagogical sciences deal with the person as to the merits of not only biological but also social. Social and biological bases of physical culture - these are the principles of interaction of social and biological patterns in the process of mastering the human values of physical culture.

Natural-scientific foundations of Physical Culture - a complex biomedical sciences (anatomy, physiology, biology, biochemistry, hygiene, etc.). Anatomy and physiology - the most important biological science of the structure and functions of the human body. Man is subject to biological laws, inherent in all living beings. However, from the animal world it is not only the structure, but the development of thinking, intelligence, speech features of the social conditions of life and social relationships. Work and influence of the social environment in the development of human impact on the biological characteristics of the body of modern man and his environment. The basis of the study of cross-functional systems and the principle of human integrity and unity of the organism and the natural and social environment. The body - well-organized self-regulating and self-developing single biological system, functional activity is due to the interaction of mental, motor and autonomic responses to environmental influences, which can be both useful and harmful to health. A distinctive feature of the person - a conscious and active influence on the

external natural and social conditions that determine the health status of the people, their performance, longevity and fertility (fertility).

In modern conditions are widely used methods of forming such respect for the environment, as didactic games, outdoor games, travel, ecological marathon, summer workshops, which can be in the nature of remote connections. In this case, there is an opportunity to significantly expand the students' environmental and nurture respect for nature.

Because of the external environment in the body receives the substances necessary for its functioning and development, as well as stimuli (good and bad) that violate the constancy of the internal environment. By reaction of the organism functional systems every effort to keep the required consistency of its internal environment.

Natural and socio-biological factors affecting the human body, inextricably linked to environmental issues.

Ecology examines the relationship of organisms with each other and with the non-living components of the nature of the Earth (its biosphere). Human ecology studies the patterns of human interaction with nature, the problem of preserving and strengthening health. Man depends on environmental conditions in the same way as the nature depends on the person. Meanwhile, the impact of industrial activity on the natural environment (air pollution, soil, water bodies waste production, deforestation, increased radiation caused by accidents and violations technology) threatens the existence of the man himself. About 80% of diseases modern man - the result of environmental degradation in the world. Environmental problems are directly related to the process of organizing and conducting systematic physical exercise and sports, as well as the conditions in which they occur.

As we know the means of physical culture, providing resistance to mental and physical performance

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

The main means of physical culture - physical exercise. There is a physiological classification exercise in which all the diverse muscular activity combined into a single group exercise on physiological grounds.

Resistance to adverse factors depends on congenital and acquired properties. It is very mobile and amenable to training as a means of muscular load and various external influences (temperature fluctuations, lack or excess of oxygen, carbon dioxide). It is noted, for example, by improving the physical exercise increases the

physiological mechanisms of resistance to overheating, hypothermia, hypoxia, certain toxic substances and reduce the incidence increases efficiency.

People who regularly and actively engaged in physical exercise, increased physical, mental and emotional stability when performing intense mental or physical activity.

Features functional shifts the body of students in the performance of different types of cycling in different zones of power determines athletic performance.

Power reduction and longer work due to the fact that in addition to anaerobic energy reactions of muscle activity unfold and the processes of aerobic energy production. This increases (up to meet the needs of) the supply of oxygen to the working muscles. At long (sometimes many hours) work of moderate power carbohydrate reserves of the body (glycogen) is significantly reduced, which leads to a decrease in blood glucose levels, adversely affecting the activity of the nerve centers, muscles and other organs working. To fill expended carbohydrate reserves of the organism during long races and sailing, provides for a special meal solutions of sugar, glucose, juices.

By means of physical education include not only exercise, but also improving the forces of nature (sun, air and water), hygiene factors (mode of work, sleep, nutrition, sanitation but hygienic conditions). Use of health Nature helps strengthen and revitalize the body's defenses students, stimulates the metabolism and activity of physiological systems and individual organs. To improve the physical n mental capacity of students, you must be outdoors, give up bad habits, exercise locomotor activity, engage in hardening. Systematic physical exercise in physical education classes in the conditions of intense training activities relieve mental stress and systematic muscular activity increases the physical, mental and emotional stability of the body during intense training work.

In the definition of a healthy lifestyle, focuses on the very concept of individualization and healthy lifestyle should be as long as there are no people.

In establishing a healthy lifestyle for every student to be considered as its typological features (type of higher nervous activity, morpho-functional type, the predominant mechanism of autonomic nervous regulation), And the age and gender and a social environment in which he lives (marital status, profession, traditions, working conditions, financial security, welfare and so on. d.). An important place in the assumptions must hold personal-motivational features of the man, his life guidance, which in itself can be a strong incentive for a healthy lifestyle and to the formation of its content and features.

We list a number of concepts that closely related to the concept of lifestyle.

Lifestyle - a certain type of human activity, which includes a set of different activities, people's behavior in everyday life.

Living conditions - conditions that determine the way of life. They can be tangible and intangible (work, life, family relationships, education and nutrition).

Standard of living (level of welfare) characterizes the size and structure requirements. These quantitative indicators of living conditions. The standard of living is determined by the size of gross domestic product, national income, real income, housing, medical care, health outcomes.

Way of life - the procedure, the rules work, life, social life, within which runs the livelihoods of people.

Lifestyle - individual behavior in everyday life.

Quality of life - the quality of the environment in which the everyday life of people (the quality of housing, food, education, medical care).

In the definition of a healthy lifestyle is necessary to consider two starting factors - genetic nature of man and its compliance with the specific conditions of life.

The relevance of a healthy lifestyle and is caused by an increase in the changing nature of loads on the human body due to the complexity of social life, increasing the risk of man-made, environmental, psychological, political and military, provoking negative changes in health status.

Human disease to the greatest extent due to its way of life and everyday behavior. At present, a healthy lifestyle seen as the basis of prevention of disease and premature death, increase life expectancy.

Healthy lifestyle must match the student pledged the genetic program. This is necessary for harmonious coexistence with nature, the student and the maximum development of the health potential. The genetic program of the student determines its constitution (morpho-functional type, the predominant types of nervous and mental reactions), the rate of biological reactions and, therefore, determines the presence or absence of various diseases.

Lifestyles in addition to genetic factors also affect the age or sex, education, intelligence, profession, working conditions, education, family traditions and customs, material well-being, living conditions, personal motivation.

Active carrier of a healthy lifestyle is a specific person as the subject and the object of his livelihood and social status. In the implementation of a healthy lifestyle, man stands in the unity of their biological and social principles. At the heart of a healthy lifestyle is personal-motivational setup man for the embodiment of their social, physical, intellectual and mental capacities and abilities.

Healthy lifestyle is the most effective means and methods to ensure the health, primary prevention of disease and the critical needs in health.

RESULTS AND DISCUSSION

The program and organization of a healthy lifestyle for each student is determined by the following basic premises:

- ✚ individual typological hereditary factors;
- ✚ objective social conditions and socio-economic factors;
- ✚ specific conditions of life, in which the family household and professional activities;
- ✚ personality-motivational factors that determine the worldview and cultural rights, the degree of their orientation to health and a healthy lifestyle.

Quite often in history offers the possibility of preserving and strengthening health with a single agent having miraculous properties (physical activity of a particular type, nutritional supplements, psycho and body cleansing). However, some authors have focused on the physical component, some - on the spiritual (Democritus), rarely the main emphasis is on social factors. Such approaches are clearly not justified.

As we know the medical-biological sense of a healthy lifestyle is the adaptation of human capabilities. In this understanding of a healthy lifestyle often investing concepts:

- ✚ education from early childhood healthy habits and skills;
- ✚ safe and supportive living environment;
- ✚ knowledge about the influence of the surroundings on health;
- ✚ avoiding harmful habits (smoking, drug use, alcohol abuse);
- ✚ moderate corresponding to the physiological needs of food
- ✚ informed food choices;
- ✚ physically active life, including special exercises (fitness);
- ✚ compliance with the rules of personal and public hygiene;
- ✚ possession of first aid skills;
- ✚ hardening.

All the components of a healthy lifestyle related. The physiological state of the student greatly influenced by his emotional state, which depends in turn on his mental attitudes. Therefore, separately in biomedical theories healthy lifestyle isolated following block elements:

- ✚ emotional well-being: mental hygiene, the ability to cope with their own emotions;

+ intellectual well-being: a person's ability to learn and use new information for the optimal action in the new circumstances;

+ spiritual well-being: the ability to establish truly meaningful, constructive life goals and strive for them, optimism.

The path of each student to a healthy lifestyle is unique, but the result is always important. The effectiveness of a healthy lifestyle could be assessed in a number of biosocial criteria:

+ assessment of morphological and functional health indicators (level of physical development, fitness and adaptability);

+ assessment of immunity (the number of colds and infectious diseases within a certain period, the number of exacerbations of chronic diseases);

Assessment of adaptation to the socio-economic conditions of life:

1. The effectiveness of professional activity;
2. The activity of execution of family responsibilities;
3. The breadth and degree of manifestation of social and personal interests.

CONCLUSION

Thus, it is important to understand that each student is able to change their environment within their homes, correctly selecting destinations, thereby reducing the potential adverse environmental impact. Healthy lifestyle gives more freedom and control over their own lives, making it more productive, high quality and long lasting. To achieve this, the student must first be the bearer of the idea of health as the main priorities in life - the problem is the most important task of the use of social technologies in this field.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.

6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *International Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуksиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.

23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шонасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.
28. Kholmatova, S. K. (2020). Didactical principles of initial teaching in Mathematics. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

PSYCHOLOGICAL PROPERTIES DEVELOPMENT OF VOLITIONAL QUALITIES IN PUPILS

Elmurod Maxmarayimovich Soatov

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

The system of physical education in preschool institutions is built taking into account the age and psychological characteristics of children. In the process of physical education, health-improving, educational and educational tasks are carried out. Recreational tasks include: protecting the life and strengthening the health of children, their all-round physical development, improving the functions of the body, increasing activity and general performance, as well as hardening.

Keywords: methodology, theory, tactics, technique, activity, formation, development.

INTRODUCTION

In this article analyses the psychological properties of the development of volitional qualities in pupils. Since the will provides the performance of two interrelated functions - incentive and inhibitory, and manifests itself in them. The development of will in students is closely related to the enrichment of their motivational and moral sphere. The inclusion of higher motives and values in the regulation of activity, an increase in their status in the general hierarchy of incentives that control activity, the ability to highlight and evaluate the moral side of the actions being performed - all these are important points in the education of will in children. The motivation of an action, which includes volitional regulation, becomes conscious, and the action itself becomes arbitrary. These aspects are studied separately in the article.

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

Currently, there is no unified theory of will in psychological science, although many scientists are trying to develop a holistic doctrine of will with its terminological certainty and unambiguity. The study of will in the historical aspect can be divided into several stages. The first stage is associated with the understanding of the will as a

mechanism for the implementation of actions prompted by the human mind in addition to or even contrary to his desires.

The second is associated with the emergence of voluntarism as an idealistic trend in philosophy. At the third stage, the will began to be associated with the problem of choice and the struggle of motives. On the fourth, the will began to be seen as a mechanism for overcoming obstacles and difficulties encountered by a person on the way to achieving the goal [1]. At this time, there are two opposing currents about the issue and the nature of will [2].

One of them replaces the will with motives and motivation. In accordance with the views of representatives of this trend, to say "against the will" means to say "against the will." Desire is of different strengths. Accordingly, in this case, the power of desire becomes a substitute for "willpower". Thus, there is a substitution of ideas about mental and physical volitional tension with ideas about the strength of the experience of need. Will acts here rather as a conscious (motivational) way of regulating human behavior and activities [3].

Studying the question - what needs to be taught to preschoolers, I got acquainted with the "Program of education and training in kindergarten" edited by M.A. Vasilyeva. the Program comprehensively presents all the main content lines of education, training and development of a child from birth to seven years. In parallel with the Program, short methodological recommendations were prepared. Among them is "Physical education in kindergarten". I studied the Program and methodological recommendations of E.Ya. Stepanenkova "Physical education in kindergarten" and the work of L.I. Penzulaeva. "Physical education with children."

In addition to well-known, field-proven traditional activities, creative physical education instructors suggest new approaches; in a special way apply classical methods of physical education, diversify classes by: using new ways of organizing children, using non-standard equipment. These are the works of V.L. Strakovskaya. "300 outdoor games for the health improvement of children", "Entertaining physical education in kindergarten for children 3-5 years old" Utrobina K.N., Fomin A.I. "Physical education and sports games in kindergarten." V.S. Loseva suggests exercises to prevent flat feet in preschool children. Many recommendations received in the manual by N.S. Golitsina "Non-traditional physical education in a preschool educational institution." The manual offers outlines of classes of different options: "Classes on a single plot", "Classes based on outdoor games," on musical rhythmic movements "and so on, which arouse particular interest in children. The author expresses his point of view on this issue.

RESULTS AND DISCUSSION

Since in his scientific research he wrote about the will of S.L. Rubinstein "Will is a person's conscious regulation of his behavior (activity and communication), associated with overcoming internal and external obstacles [4]. This is a person's ability, which manifests itself in self-determination and self-regulation by him of his behavior and mental phenomena. Another trend connects will only with overcoming difficulties and obstacles, ie, in essence, makes the concept of "will" synonymous with the concept of "willpower".

For the development of volitional qualities in students, their actions need to be linked by the following factors:

- transformation of involuntary mental processes into voluntary;
- a person gaining control over his behavior;
- development of strong-willed personality traits;
- as well as the fact that a person deliberately sets himself more and more difficult tasks and pursues more and more distant goals that require significant volitional efforts over a long time.

The development of volitional regulation of behavior in students is carried out in several directions. On the one hand, this is the transformation of involuntary mental processes into arbitrary ones, on the other hand, a person gains control over his behavior, on the third, the development of volitional personality traits. All these processes ontogenetically begin from the moment of life when the child masters speech and learns to use it as an effective means of mental and behavioral self-regulation [5].

Within each of these directions of development of will, students, as it is strengthened, take place their own, specific transformations, gradually raising the process and mechanisms of volitional regulation to higher levels. For example, within cognitive processes, the will first appears in the form of external speech regulation and only then in terms of the intra-speech process. In the behavioral aspect, volitional control first concerns the voluntary movements of individual parts of the body, and later - the planning and control of complex complexes of movements, including the inhibition of some and the activation of other muscle complexes. In the field of the formation of volitional qualities of the personality, the development of will can be represented as a movement from primary to secondary and further to tertiary volitional qualities [6].

Another direction in the development of will in students is manifested in the fact that the student consciously sets himself more and more difficult tasks and pursues more and more distant goals that require the application of significant

volitional efforts for a sufficiently long time. For example, a schoolchild, even in adolescence, may set himself the task of developing in himself such abilities, for the formation of which he does not have pronounced natural inclinations. At the same time, he can set a goal for himself to engage in a complex and prestigious activity in the future, for the successful implementation of which such abilities are required [7]. There are many life examples of how people who became famous scientists, artists, writers, achieved their goals without having good inclinations, mainly due to increased efficiency and will.

The development of will in students is closely related to the enrichment of their motivational and moral sphere. The inclusion of higher motives and values in the regulation of activity, an increase in their status in the general hierarchy of incentives that control activity, the ability to highlight and evaluate the moral side of the actions performed - all these are important points in the education of will in children [8]. The motivation of an action, which includes volitional regulation, becomes conscious, and the action itself becomes arbitrary. Such an action is always performed on the basis of an arbitrarily constructed hierarchy of motives, where the highest level is occupied by a highly moral impulse, which gives moral satisfaction to a person in case of success. A good example of such an activity is super-normative activity associated with the highest moral values, committed on a voluntary basis and aimed at the benefit of people.

Improvement of volitional regulation of behavior in students is associated with their general intellectual development, with the emergence of motivational and personal reflection. Therefore, it is practically impossible to educate a student's will in isolation from his general psychological development [9]. Otherwise, instead of will and perseverance as, undoubtedly, positive and valuable personal qualities, their antipodes can arise and gain a foothold: stubbornness and rigidity.

A special role in the development of will in students in all of the above areas is played by teaching methods, such as communicative, cognitive and play methods, and each type of play activity makes its own specific contribution to the improvement of the volitional process. Constructive object games, which appear first in the age-related development of the student, contribute to the accelerated formation of voluntary regulation of actions. Role-playing games lead to the consolidation of the necessary volitional personality traits in the student. In addition to this task, collective games with rules solve one more problem: strengthening the self-regulation of actions.

Since the will provides the performance of two interrelated functions - incentive and inhibitory, and manifests itself in them.

The incentive function is provided by a person's activity, which generates an action due to the specificity of the subject's internal states that are revealed at the moment of the action itself (for example: a person who needs to receive the necessary information, calls out to a friend, experiencing a state of irritation, allows himself to be rude to others, etc.).

Unlike volitional behavior, which is characterized by unintentional behavior, activity is characterized by arbitrariness, i.e. conditionality of action by a consciously set goal. Activity may not be caused by the requirements of the momentary situation, the desire to adapt to it, to act within the bounds of the given. It is characterized by oversituationality, i.e. going beyond the initial goals, the ability of a person to rise above the level of the requirements of the situation, to set goals that are excessive in relation to the original task (such is "risk for the sake of risk," a creative impulse, etc.).

According to V.A. Vannikov, the main psychological function of the will is to enhance motivation and improve on this basis the conscious regulation of actions. The real mechanism for generating an additional incentive to action is a conscious change in the meaning of the action by the person performing it. The meaning of an action is usually associated with a struggle of motives and changes with certain, deliberate mental efforts.

The need for volitional action arises when an obstacle has appeared on the way to the implementation of motivated activity. A volitional act is associated with overcoming it. Previously, however, it is necessary to realize and comprehend the essence of the problem that has arisen.

Volitional action is always associated with the awareness of the goal of the activity, its significance, with the subordination of this goal to the actions performed. Sometimes it becomes necessary to attach a special meaning to any goal, and in this case, the participation of the will in the regulation of activity is reduced to finding the appropriate meaning, the increased value of this activity. Otherwise, it is necessary to find additional incentives for the performance, bringing to the end of the already begun activity, and then the volitional meaning-forming function is associated with the process of performing the activity. In the third case, the goal may be to learn something, and actions associated with learning acquire a volitional character.

Energy and the source of volitional actions are always, in one way or another, associated with the actual needs of a person. Relying on them, a person gives a conscious meaning to his voluntary actions. In this regard, volitional actions are no less determined than any others, only they are associated with consciousness, intense work of thinking and overcoming difficulties.

Volitional regulation can be included in the activity at any of the stages of its implementation: initiation of activity, choice of means and methods of its implementation, following the planned plan or deviating from it, control of execution. The peculiarity of the inclusion of volitional regulation at the initial moment of the implementation of activities is that a person, deliberately rejecting some drives, motives and goals, prefers others and implements them in spite of momentary, immediate motives. The will to choose an action is manifested in the fact that, deliberately abandoning the usual way of solving the problem, the individual chooses a different, sometimes more difficult, and tries not to deviate from it. Finally, volitional regulation of control over the execution of an action consists in the fact that a person consciously forces himself to carefully check the correctness of the actions performed when there is almost no strength and desire to do so. Particular difficulties in terms of volitional regulation are presented for a person by such an activity, where the problems of volitional control arise along the entire path of the activity, from the very beginning to the end.

CONCLUSION

Thus, the development of volitional qualities in students in the management of activities is a situation associated with the struggle of incompatible motives, each of which requires at the same time to perform different actions. Then the consciousness and thinking of a person, being involved in the volitional regulation of his behavior, look for additional stimuli in order to make one of the drives stronger, to give it more meaning in the current situation. Psychologically, this means an active search for connections between the goal and the activity being carried out with the highest spiritual values of a person, consciously giving them much more importance than they had in the beginning.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.
4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.

5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *International Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Kholmatova, S. K. (2020). Didactical principles of initial teaching in Mathematics. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).
19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.

20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шанасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL COMPETENCE OF PRE SCHOOL TEACHER

Zamirakhon Sobirovna Teshabaeva

Teacher, Chirchik State Pedagogical Institute, Uzbekistan

ABSTRACT

In this article discusses the psychological and pedagogical competence of preschool teachers. Since the training of younger school children's can have formed only on a broad theoretical basis in the process of problem presentation of theoretical material in active discussion of different points of view available to the scientific and methodical literature.

Keywords: competence, components, methods, techniques, teaching, preparation, pedagogue, development, formation.

INTRODUCTION

Preparing a future teacher for teaching younger students includes: knowledge of the subject taught and related disciplines, knowledge of the methodology of the subject, knowledge of the age-related psychological characteristics of a younger student, knowledge of modern psychological methods for the development of children's creative abilities. Skills are a manifestation of competences, i.e. actions in a certain situation. Skills are competence in action.

In the mental development of children, classes on the development of elementary mathematical concepts are of great importance. The teacher must know not only how to teach preschoolers, but also what he teaches them, i.e. he must be clear about the mathematical essence of the ideas that he forms in children. In kindergarten, preschoolers are introduced to counting. The concept for preschool education, guidelines and requirements for updating the content of preschool education outline a number of fairly serious requirements for the cognitive development of preschoolers, of which mathematical development is a part.

Measurement expands our understanding of objects and phenomena of the surrounding reality. The practical measurement of time, various types of length, mass, capacity of vessels deepens our temporal and spatial concepts, contributes to the further development of logical thinking in unity with sensing.

A measurement, in the process of which a shorter measure is used, which is postponed along the measured length a known number of times, includes, as Piaget points out, two logical operations. The first is the separation process, which allows

the child to understand that a whole is made up of a number of parts put together. The second is an offset or replace operation, which allows him to attach one part to another and in this way create a system.

METHODOLOGY AND LITERATURE REVIEW

The psychological and pedagogical competence of a preschool teacher consists of motivational, instrumental and personal components:

- ✚ motivational - value attitudes of self-realization in professional activity, self-education and self-development;
- ✚ the instrumental component involves the ability to apply psychological and pedagogical knowledge in professional activities;
- ✚ the presence of specific skills that allow to perceive and evaluate the pedagogical situation;
- ✚ the ability to organize the pedagogical process in various socio-cultural conditions;
- ✚ professional diagnostic actions that allow the future teacher to transform educational material into diagnostic;
- ✚ knowledge of the basics of design actions, the purpose of which is to create a flexible system for organizing the life of a child.

This system includes the features of the child's development in the process of interaction with the teacher, peers, and parents: the personal component includes the qualities, properties and abilities of the individual for self-expression, self-improvement, self-control, introspection, and professional growth. Psychological and pedagogical competence provides for the possession by students of research competencies, which form the basis of research competence. Thus, the integrative characteristics of the readiness to carry out research activities are research competencies.

The main research competencies were considered in the dissertation research by EP Tarasova [3]. The author identifies competencies based on the tasks solved in pedagogical research. We believe that the allocated E.P. Tarasova's research competencies can also be formed in future preschool teachers.

These tasks were identified by Yu.K. Babansky [1] in the study of methodological problems of pedagogical research.

The first group of tasks requires the solution of certain theoretical issues that are part of the general problem, which requires theoretical competence, representing the unity of knowledge, skills, the presence of certain experience in identifying the

essence of the phenomenon under study, reflected in concepts, their features, levels of functioning, etc.

The study of the practical state of the problem under study is the second task and presupposes the possession of diagnostic competence.

The third task includes the justification of the necessary system of measures to solve the existing problem. This task requires the presence of projective and constructive competence.

This is followed by the implementation of the proposed system of measures from the point of view of its compliance with the criteria of optimality, and here a readiness to implement these measures should appear, that is, operational and procedural competence.

Finally, the fifth task is an analysis of the results achieved, the development of guidelines for those who will use the research results in practice (for example, the development of guidelines for parents, students or preschool teachers, aimed at consolidating a specific topic in mathematics), which involves interpretation the data obtained and the assessment of what has been done, reflection on their research activities. This is where interpretive-reflexive competence takes place.

RESULTS AND DISCUSSION

Considering the great importance of communicative aspects in conducting research, which permeate its entire process (the study of literary sources is a kind of communication act; to carry out diagnostic and transformative procedures, the researcher desperately needs communicative skills; procedural moments are also provided by the ability to establish interaction with participants in the research process; reflection is a dialogue with oneself), the concept of communicative competence is introduced.

Note that a problem situation can be represented as a model, and the process of solving it as a transformation of this model into another state. The model acts as a display of an object in a simpler, reduced form of structure, properties, interconnections and relations between the elements of the object under study and facilitating the process of obtaining information about it [2, 52]. Theoretical competence is necessary to create a theoretical model of the subject of the problem; diagnostic competence allows you to identify its real state; projective-constructive competence ensures the creation of his ideal state or his future, as well as ways to achieve this future; operational-procedural competence contributes to the transfer of an ideal model from the present to the future, from a potential state to a new real one; interpretive-reflexive competence allows you to understand, explain, prove the

solution of the problem (or, conversely, a negative result of the research) on the basis of correlating the new present state of the subject of the problem with its previous state, find new promising lines of development, etc.

It is important for a researcher to understand and evaluate the research process itself, its contradictions and difficulties, as well as an analysis of his own psychological, professional, pedagogical and personal qualities. Communicative competence is necessary at all stages of research, since the research process is based on the acts of communication and communication [2]. Since research competence contains:

- + motivational component - implies the need for research activities (the ability to analyze literary sources; the ability to establish interaction with participants in the research process); includes goals, motives, interest, prompting students to carry out research activities;
- + the procedural component presupposes possession of research competencies (theoretical, diagnostic, projective-constructive, operational-procedural, interpretation-reflexive); infocommunication technologies;
- + the personal component includes the ability to solve certain problems of an integral research process on the basis of existing knowledge, skills and abilities, value orientations, needs, experience of the subject of this process in a certain, previously unknown situation.

CONCLUSION

Thus, competence acts as a willingness to solve certain problems of an integral research process based on existing knowledge, skills, value orientations, needs, experience of the subject (preschool teacher) of this process in a certain, previously unknown situation. The solution of these problems creates the preconditions for achieving the goal of scientific research, and therefore for solving the problem under study.

REFERENCES

1. Abdulkhayevich, A. A. (2020). Challenges, Cluster and Professional Support of Today's Early Educators' through Literacy and Language that Creates a Sense about the Concept of Early Education. *International Journal of Word Art*, (2).
2. Abdullayev, A. A. (2020). System of information and communication technologies in the education. *Science and World*, 5(81), 19-21.
3. Abdullayev, A. A. (2020). Cluster method in the development of critical thinking technology in the lessons in primary school. *Science and World*, 5(81), 16-19.

4. Abdullayev, A. A. (2020). Development of professional skill of teachers in the higher education institutions. *TDPU ilmiy axborotlari*, 10, 191-194.
5. Abdullayeva, M. (2020). Bo'lajak tarbiyachilarning qobiliyatini rivojlantiruvchi asosiy omil. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 112-114.
6. Abdurashidovna, M. D. (2020). Idea of philosophy and sufisis in poetry (On the example of Z.Mamadaliyeva's work). *International Journal of Word Art*, (2).
7. Atabekov, F. O. (2020). Boshlang'ich sinf o'quvchilarida jismoniy hattiharakatlarni mustaqil egallash ko'nikmalarini shakllantirish. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 229-231.
8. Gimazutdinov, R. G. (2020). Theoretical basis of physical education of children of preschool age. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
9. Hamidovna, N. R. (2020). Preparation of children in schools by making technological techniques in pre-school education. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(2), 120-124.
10. Juraboev, A. B. (2020). The formation of general cultural attitudes towards the environment among students as a factor in the development of a healthy lifestyle. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
11. Mahmudova, D. B. (2020). Teaching applique for older preschool children. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
12. Narimbaeva, L. K. (2020). The Development Of The Preschool Education System Is A Requirement Of The Times. *The American journal of social science and education innovations*, 2(11), 108-111.
13. Nosirova, R. K. (2020). Methodology for teaching outdoor games in preschool institutions. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
14. Sanakulov, X., & Sanakulova, A. (2020). Boshlang'ich texnologiya ta'limining muhim omillari. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 66-68.
15. Sanakulova, A. (2020). Maktabgacha yoshdagi bolalarni intellektual ta'lim va tarbiyasida innovatsion yondashuv. *Zamonaviy uzluksiz ta'lim sifatini oshirish: innovatsiya va istiqbollar*, (3), 64-66.
16. Shukurovna, B. L. (2020). The importance of literary tales in national education. *International Journal of Word Art*, (2).
17. Soatov, E. M. (2020). Psychological properties development of volitional qualities in pupils. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).
18. Xatamjanovna, N. Z. (2020). Critical text of the codex cumanicus manuscript. *International Journal of Wort Art*, (2).

19. Xurramov, E. E. (2020). Ajdodlarimiz bolalarda ijtimoiy sog'lom muhitni shakllantirish xususida. *Zamonaviy fan va talim-tarbiya: muammo, yechim, natija*, 1, 236-238.
20. Yuldoshevna, S. Z. (2020). History of the prophets and judges - light of spirituality. *International Journal of Word Art*, (2).
21. Абдуллаев, А. А. (2020). Халқ ўйинларидан фойдаланиш ўқувчиларни баркамол қилиб тарбиялаш йўллари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 10-13.
22. Атабеков, Ф. О. (2020). Теория и методика обучение волейболистов игровой деятельности. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 194-198.
23. Болиева, Л. Ш. (2020). Мактабгача таълимда соғлом турмуш тарзини яратишда халқ ўйинлари. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 122-125.
24. Муталова, Д. А. (2020). Мактабгача таълимда интерактив методлар – сифат ва кластер самарадорлик омили. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 131-133.
25. Тешабаева, З. С. (2020). Олий таълим жараёнида бўлажак тарбиячиларни инновацион фаолиятга тайёрлаш. *Замонавий таълим*, 1(86), 30-34.
26. Шонасирова, З. Ю. (2020). Мактабгача таълим мазмунини оширишда замонавий технологиялардан фойдаланишда кластер тизими. *Муаллим ва узлуксиз таълим*, 1(1), 125-128.
27. Шонасирова, З. Ю. (2020). Психолого-педагогическая компетентность учителя начальных классов. *Научный вестник ТГПУ*, 10, 198-201.
28. Kholmatova, S. K. (2020). Didactical principles of initial teaching in Mathematics. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4).

УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА АМАЛИЙ КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ

Садокат Комиловна Рамонова

Чирчиқ олий танк қўмондонлик мухандислик билим юрти

АННОТАЦИЯ

Ушбу мақолада узлуксиз таълим тизимида амалий компетенцияни шакллантириш методикаси ёритилган. Жумладан ўқитишни самарали ташкил этиш, ўқувчиларда компетенцияни шакллантириш учун педагоглардан талаб қилинадиган чора тадбирлар келтирилган. Хусусан олий ҳарбий билим юртларида курсантларнинг касбий маҳоратини ошириш муаммолари амалий дарс мисолида кўрсатиб ўтилган.

Калит сўзлар: компетенция, интеграл микросхема (ИМС), амалий компетенция, p-n-p ва n-p-n типли транзистор, диод, қаршилиқ, индуктив ғалтак, метал-оксид яримўтказгич (МОЯ), электр схема.

METHODOLOGY OF FORMATION OF PRACTICAL COMPETENCE IN THE SYSTEM OF CONTINUOUS EDUCATION

Sadokat Komilovna Ramonova

Chirchik Higher Tank Command Engineering School

ABSTRACT

The article describes the methodology for the formation of practical competence in the system of continuing education. In particular, the measures required from teachers for the effective organization of training, the formation of students' competence. In particular, the problems of raising the qualifications of cadets of higher military education are illustrated by practical examples.

Keywords: concept, integrated circuit (IMS), practical competence, p-n-p and n-p-n transistor, diode, resistor, induction coil, metal oxide semiconductor (MOS), electrical circuit.

КИРИШ

Бугунги глобллашув жараёнида дунё миқёсида таълим барқарор тараққиётни таъминловчи асосий омил сифатида эътироф этилиб, ЮНЕСКО томонидан 2030 йилгача белгиланган халқаро таълим концепциясида «Бутун

ҳаёт давомида сифатли таълим олишга имконият яратиш» долзарб вазифа сифатида белгиланди. Бугунги кунда таълим сифати унда фаолият олиб бораётган ўқитувчиларнинг қандай билимга эгалиги яъни, педагогларнинг касбий компетентлигига боғлиқдир. Сўнги йилларда бутун дунёда меҳнат бозоридаги талабнинг тез ўзгариши, иш берувчиларнинг фақатгина унинг билими, кўникмаси ва малакасигагина эмас, балки унинг шахсий сифатларига ҳам эътибор қарата бошлаганлиги билан белгиланади. Жумладан, ўқитувчиларнинг касбий кўникмаларини шакллантиришда касбий ва замонавий педагогик ғоялар амалга оширилмоқда. Шу боис, ўқитувчи ўқувчи учун билим олишнинг ягона манбаи бўлиб қолиши керак эмас, балки у ўқувчининг мустақил ишлаш жараёнининг ташкилотчиси, маслаҳатчиси, ўқув жараёнининг фаол иштирокчиси бўлиши лозим. Замон талабларига жавоб берадиган фидоий изланувчан, янгиликка интилувчан, ташаббускор касбий билимлар, кўникмаларга эга кадрларни тайёрлаш ҳозирги долзарб масалалардан ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Узлуксиз таълим тизимида у мактабгача таълим муассасаси бўладими, умумтаълим мактаблари ёки олий таълим бўладими, барча таълим муассасалари ягона мақсад: битирувчилар компетенциясини шакллантириш, таълим ёки ишлаб чиқаришнинг кейинги босқичига тез мослашувчан кадр тайёрлаш, олган билимларини ҳаётда қийинчиликсиз қўллаш каби сифатларга эга бўлишни тақозо этмоқда. Бу эса, таълим муассасаларида юқори малакали ўқитувчиларга эга бўлиш, таълим соҳасидаги ўзгаришлар ва унинг сифатини оширишда асосий омил ҳисобланади. Шуни инобатга олиб, кўпчилик давлатлар битирувчиларнинг касбий компетентлигига алоҳида эътибор қаратмоқдалар. Сабаби, бугунги замонавий таълим муассасасида ҳар бир талабгорнинг шахс эканлигини ҳисобга олиб ижобий таълим муҳитни яратиши, уларнинг билим олишга бўлган эҳтиёжларини аниқлаши, ундан ташқари ўқувчиларни аналитик, ижодий ва танқидий фикрлашга ўргатиши кераклигини ҳаётнинг ўзи тақозо этмоқда. Бунинг устига ўқитишни самарали ташкил этиш, ўқувчиларда компетенцияни шакллантириш учун педагоглардан юксак касбий маҳоратга эга бўлишлари талаб қилинмоқда. Шунинг учун ҳам, авваломбор мактаб ўқитувчиларининг касбий билимларини ва амалий кўникмаларини ривожлантиришнинг илмий асосларини ишлаб чиқиш, сифатли таълимга эришиш учун ўқитувчиларнинг касбий компетентлигини ривожлантириш соҳасидаги малакаларини ошириш, касбий компетенцияларини ривожлантириш моделларини такомиллаштириш,

мактаб битирувчиларига қўйиладиган давлат талабларини конкретлаштириш каби йўналишларда самарали ишлар олиб борилмоқда.

Хусусан, 2017 йил 6 апрелда Вазирлар Маҳкамасининг 187-сонли қарорида умумтаълим мактаб битирувчилари учун 6 та: Коммуникатив компетенция, Ахборотлар билан ишлаш компетенцияси, Ўзини ўзи ривожлантириш компетенцияси, Ижтимоий фаол фуқаролик компетенцияси, Миллий ва умуммаданий компетенция, Математик саводхонлик, фан ва техника янгиликларидан хабардор бўлиш ҳамда фойдаланиш компетенциялари белгиланган. Мазкур таянч компетенциялар шакллантириш учун умумтаълим фанлари мазмунига мос равишда фанга оид умумий компетенциялар белгиланган асосида амалга оширилиши кўзда тутилган. Маълумки таълим жараёни доимо эмас, у жамият ва давлат тараққиётига монанд ҳолда доимий равишда такомиллашиб боради, унга қўйилган талаблар ҳам ўзгаради. Шу нуқтаи назардан янги ишлаб чиқилган Миллий дастур лойиҳасида эса, ўқитувчиларга қулайлик яратиш, баҳолаш имкониятларини яхшилаш ҳамда ўқувчиларни ортиқча юкламалардан халос қилиш мақсадида таянч компетенциялар оптималлаштирилди, яъни уларнинг ҳар бири кўзда тутилган компетенциялар билан мазмунан мос тушган ҳолда, уларнинг сони иккитага қисқартирилди. Лойиҳага Коммуникатив компетенция, Ахборот компетенцияси, Ўз-ўзини ривожлантириш компетенцияси, Ижтимоий-эмоционал ва фуқаролик компетенциялари киритилди.

Фанга оид умумий компетенциялар эса, “табiiй ва иқтисодий фанлар” блок модули ўз ичига табiiёт ва география, биология, физика ва астрономия, кимё, иқтисодий билим асослари ва тадбиркорлик асослари ўқув предметларини қамраб олади ҳамда мазкур фанларнинг ўзаро алоқадорлигини таъминлайди. Мазкур фан блок-модулига кирувчи 7 та фаннинг барчаси учун тегишли бўлган иккита “Илмий хабардорлик” ва “Амалий компетенция”лар таклиф қилинди. Бу айни пайтда ўқувчилар компетенцияларини баҳолаш тизимини ҳам енгилаштиради.

Фанга оид “Илмий хабардорлик компетенцияси” ҳам асосан дарс жараёнида шакллантирилади ва шаклланиши асносида, “ахборот компетенцияси ва ўз-ўзини ривожлантириш” таянч компетенциялари ҳам ривожлантирилади. Даслик, ўқув қўлланмаларда хусусан, мактаб ўқувчилари учун 8 синф физика дарслиги матнда асосий формулалар алоҳида тўртбурчак ичига олиб, уларга ранг берилганлиги сабабли ўқувчининг диққатини жалб қилади. Ҳар бир боб охирида ўндан ортиқ масалалар алоҳида машқлар сифатида берилган. Бу машқлардан иқтидорли ўқувчилар ҳам ўзларини қизиқтирган масалаларни топадилар. Бундай

масалани махсус юлдузча билан белгилаб кўрсатилган. Масалаларнинг жавоблари дарслик якунида келтирилган. Лекин, айрим масалаларнинг жавоби берилганда уларни ечишга ҳожат қолмайдиган ҳолатларда, уларнинг жавоблари келтирилмаган. Ўз билимини тезкор текширишлари учун машқлардан сўнг ўндан ортиқ жавоби танланадиган тест топшириқлари берилган. Бундай тестларни танлашда ҳам асосан ўқувчиларнинг фикрлаш қобилиятини ривожлантиришга йўналган топшириқлар танлашга ҳаракат қилинган. Тест топшириқларининг жавобларини ўқитувчининг ўзи тайёрлаши керак бўлади. Наъмунага кўра, ўқитувчи қўшимча тестларни тузиши мумкин. Боб ниҳоясида, унда ўрганилган энг муҳим тушунча, қоида ва қонунларлар физик луғат сифатида келтирилган. Луғат асосида ўқувчилар билимларини такрор эслаши, ота-оналар эса фарзандларининг физика фанини қандай ўзлаштирганликларини текшириш имкониятига эга бўладилар.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Физика фани экспериментал фан бўлганлиги сабабли ҳар бир дарс тажриба-намоёишлар кўрсатиш орқали олиб борилиши керак. Дарсликда бундай тажриба-намоёишлар рангли иллюстрацияларда келтирилган. Дарсликга мавзу сифатида ёки мавзу сўнгида келтирилган амалий топшириқлар ўқувчиларни бир томондан матн мазмунини тушинишни осонлаштирилса, иккинчи томондан “фанни тушиниш қийин”, деб ҳисоблайдиган ўқувчиларни фанга ўқув мотивини оширишга ёрдам беради. Бундай топшириқларга 2-мавзудаги электроскоп ясаш, 10-мавзудаги ток ҳосил қилувчи элементни ясаш, 20-мавзудаги қалам стерженидан реостат ясаш, 23-мавзудаги лимон ёки апелсиндан батареялар ясаш, 43-мавзудаги электролиз ҳодисасини кузатиш, 57,58-мавзулардаги электромагнитни ясаш каби амалий топшириқлар айти пайтда ўқувчиларда тадқиқотчилик кўникмаларини шакллантиришга ёрдам берадиган меъзонлардан бири ҳисобланади. Шу боис имкони борича бундай тажрибалар, амалий топшириқларни ўқувчиларнинг ўзлари бажариб кўришлари тавсия этилади. Мактабда лаборатория ишларини ўқувчилар гуруҳларга бўлинган ҳолда ўқитувчи раҳбарлигида бажаришлари кўзда тутилган. Бу билан ўқувчиларда фанга оид “Амалий компетенция” ривожлантирилади. Узлуксиз таълим жараёнида ўқитувчиларининг дарсга ижодий ёндошувлари талаб этилади. Хусусан олий ҳарбий билим юртларида асосий эътибор курсантларнинг касбий маҳоратини ошириш муаммоларига қаратилган бўлиб, айнан физика (электродинамика) дарслари жараёнида курсантларнинг касбий компетентлигини ривожлантириш ва уни турли ҳил замонавий методлар

орқали такомиллаштириш билан боғлиқ масалалар ҳали етарли даражада тадқиқ этилмаган.

Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегиясида «узлуксиз таълим тизимини янада такомиллаштириш, юқори малакали кадрларни тайёрлаш самарадорлигини ошириш» вазифаси белгиланган. Бу эса малака ошириш жараёнида тингловчиларга фаолияти давомида барча касбий маҳоратини ишга солган ҳолда сифатли таълим беришга эришишлари учун етарли метод ва технологияларни қўллашни яъни касбий компетентлигини ривожлантиришга кўмаклашиш зарур. Сабаби, тараққиёт ҳар қандай соҳада янгиланувчи, такомиллашувчи, тўлдирувчи керак бўлса, бир-бирини инкор қилувчи характерга эга бўлган босқичларини босиб ўтади. Албатта, бу жараён фан тараққиётига ҳам таалуқли бўлиб, муайян даврларда фан тараққиётида маълум бир тенденциялар устуворлик қилади.

Олий таълим муассасалари физика ўқитувчиларининг касбий компетентлигини такомиллаштириш масаласини чуқурроқ ўрганиш ва бу масаланинг ечими билан боғлиқ бўлган амалдаги таълимий механизмни янада такомиллаштириш ҳозирда педагогика фани олдида турган долзарб масалалардан бири бўлиб қолмоқда. Шунга кўра, тингловчиларни касбий компетентлигини ривожлантиришнинг механизмларини аниқлаш ва уларни замон талаблари асосида такомиллаштириш орқали ушбу механизмни ўзига хос ўқитиш методлари, воситалар, усуллар, йўллар ва технологиялар билан бойитилиши кўзда тутилган бўлиб, тадқиқот якунида қуйидаги илмий янгиликларга эришиш мақсад қилиб қўйилган:

- физика фани тингловчиларининг касбий компетентлигининг назарий-концептуал асослари аниқланади.
- касбий компетенциявий ёндашувнинг физика ўқитишдаги ўрни ва аҳамиятини ёритувчи илмий адабиётлар асосидаги таҳлилий хулосалар тайёрланади;
- физика фани тингловчиларининг касбий компетентлигининг мавжуд механизмлари такомиллаштирилади ва янгилари ишлаб чиқилади.

Юқоридагилар асосида физика фанини давоми сифатида электроника фанида тингловчиларининг касбий компетентлигини такомиллаштирувчи механизмни аниқлаш ва у юзасидан олинган натижаларни педагогик амалиётда синаб кўришдан иборат деб белгиланди. Шу маънода юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, “Амалий компетенция” ларни шакллантириш масаласида баъзи фикрларимиз билан ўртоқлашмоқчимиз.

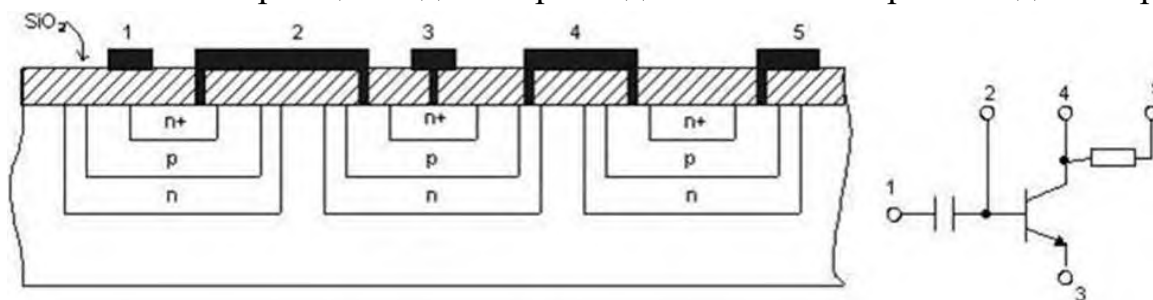
Масалан, 1-амалий машғулот **“Берилган принципиал схемада ИМС тузилмаси, топологияси ва технологиясини ишлаб чиқиш”**. Ишнинг мақсади

қилиб ИМС тайёрлаш технологиясининг асосий босқичлари, уларнинг топологияси билан танишиш ва ИМС белгиланиш тизимини ўрганиб чиқиш белгиланган.

Дастлаб талабаларга қисқача маълумот келтириб ўтилади. Интеграл микросхема (ИМС) ўта ихчам, ўта пишиқ, кичик таннархга эга бўлган ва кам қувват истеъмол қиладиган радиоэлемент яшаш йўлидаги уринишлар маҳсулидир.

ИМС элементи деб, конструкцияси бўйича кристалл ёки асосдан ажралмайдиган, ЭРЕ функциясини бажарувчи ИМСнинг қисмига айтилади. ИМС компоненти деб, дискрет элемент функциясини бажарувчи, лекин монтаждан аввал мустақил маҳсулот бўлган ИМСнинг бўлагига айтилади. Замонавий микросхемалар технологик тайёрлаш жараёнига ва бажариш функцияларига қараб икки турга бўлинади: яримўтказгичли (монолит) ва қатламли микросхемаларга.

Яримўтказгичли интеграл схема — бу компоненталари яримўтказгич пластинкасининг сирти қисмида тайёрланадиган яхлит микросхемадан иборат.

1.1-расм. ИМС топология қирқими ва яримўтказгичлар кўринишидаги принцинал схемаси

Аксарият ҳолларда интеграл схема тайёрлашда кремний кристали ишлатилади.

Бу турдаги интеграл схема (ИС) актив (диодлар, транзисторлар) ва пасив (қаршиликлар, конденсаторлар, индуктив ғалтаклар) компоненталардан ташкил топган бўлади.

Қатламли ИС — компоненталари таглик сиртига ҳар хил қатламларни ўтқизиш орқали тайёрланадиган микросхема ҳисобланади. Диэлектрик таглик сифатида алюминий оксиди, шиша ва керамикалар қўлланилади. Қатламли ИС асосан пасив элементлар - қаршиликлар, конденсаторлар ва индуктив ғалтакларни ташкил қиладди.

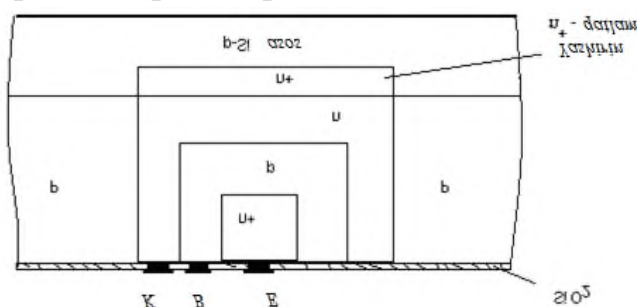
Улардан асосан РС-филтрлар тузилади. Булардан ташқари яна дурагай ИС мавжуд бўлиб, бу микросхема ҳам диэлектрик асосидаги пасив элементлар ва дискрет актив элементларнинг боғланишидан ташкил топади. Одатда дискрет

актив элементлар ИСларда актив элементлар деб юритилади. Бу элементлар асосан ихчамлаштирилган қобиксиз диод ва транзисторлардан ташкил топган бўлади.

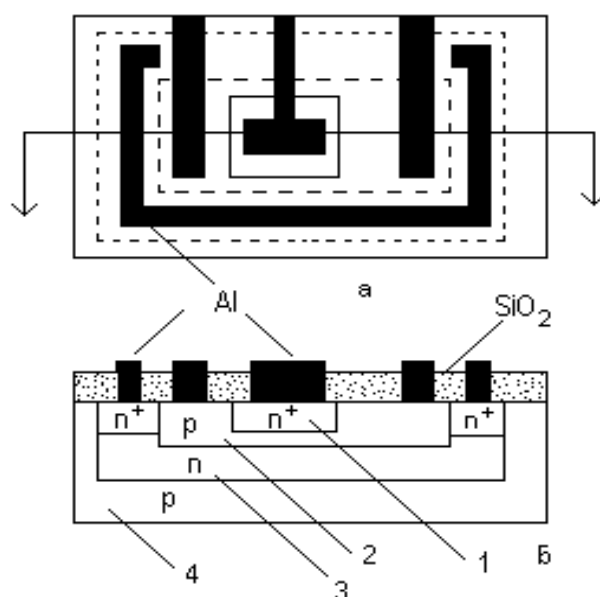
Аралаш ИС – бу микросхеманинг актив элементлари яримўтказгич материали асосида тайёрланиб, яримўтказгичли ИСга ўхшаш бўлади, пасив элементлари эса қатламли микросхемалар каби (қаршилик, конденсатор, индуктив ғалтак) тайёрланган бўлади. Улар умумий тагликка изоляцияланган ҳолда жойлаштирилади.

Ҳозирги пайтда яримўтказгич ИМС ларнинг икки тури мавжуд: бикутбий ИС ва металл-оксид-яримўтказгич (МОЯ) интеграл схемалар. ИМСларнинг биридан фарқи, асосан, актив элементларнинг ишлаши ва ИСларнинг тайёрлаш технологиясига боғлиқдир. Бикутбий ИС асосини n-p-n ёки p-n-p турдаги бикутбий транзисторлар, МОЯ-турдаги ИСлар асосини майдоний транзисторлар ташкил этади.

Интеграл схемани тайёрлаш жараёнларини асосан транзисторларни тайёрлаш технологияси ташкил қилади, қолган барча элементлар ҳам қўшимча технологик жараёнсиз, транзисторни тайёрлаш орқали ясалади.

1.2-расм.Интеграл транзисторлар

1.3-расм.Типик бикутбий интеграл транзистор геометрияси (а) ва кўндаланг кесими (б). 1-эмиттер; 2-база; 3-коллектор; 4-қатлам.

Амалий ишни бажариш учун топшириқлар:

1. ИМС ишлаб чиқаришнинг асосий босқичларидан фойдаланиб, ишлаб чиқиш кетма – кетлиги ва улар ҳақида қисқача маълумот беринг.
2. Қуйидаги вариантлар асосида ИМС топологиясини келтиринг.(1.1-жадвал)

1.1-жадвал

Тингловчи топшириқнинг 1-қисмида ИМС ишлаб чиқаришнинг асосий босқичлари ҳақида назарий билимларини ёритади. Топшириқнинг 2- қисмида эса ИМС ларнинг ишлаб чиқиш кетма-кетлиги ёрдамида амалий ишлар бажаради, яъни яримўтказгичли асбоблар ёрдамида олинган топшириққа доир схема батафсил белгилашлар асосида кенгайтиради. Бунда курсант ёки талаба диод, транзистор, қаршилиқлар яъни актив ва пасив элементларни қабул қилинган белгилашлар ёрдамида ёзади. Схемага тегишли бўлган контактларни белгилаб, токнинг оқиб ўтиш жараёнини кўрсатиб беради.

ХУЛОСА

Шу билан бир қаторда мавзулар матнида бевосита киритилмаган, қўшимча ўқиш учун берилган маълумотлар курсантларнинг илмий билиш ва амалий компетенцияларини ривожлантиришга йўналтирилган. Шунингдек “Ўз-ўзини ривожлантириш компетенцияси” элементларини ривожлантириш учун кўпгина материаллар (электр схемалар) келтирилган. Бундай мисоллар ўқувчиларнинг тадқиқотчилик кўникмасини шакллантириш учун хизмат қилади.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш мумкинки, физика дарсларини ташкил этиш методикаси олий таълим муассасасининг ихтисослигидан келиб чиқиб дарсларга қўйиладиган талабларни ҳам қараб чиқиш зарур бўлади. Чунки, дарс жараёнида барча ўқув фаолияти ҳаракатли (фаолият билан боғлиқ) ёндашув асосида курилиши, курсантларда таянч ва фанга оид компетенцияларни шакллантиришга, ўтилган ҳар бир мавзунинг ҳаётий зарурати ҳамда амалий аҳамиятини англашга қаратилган бўлиши керак. Шу ҳолатдагина ўқувчи таълим жараёнининг жонли иштирокчиси бўлиб шаклланади.

REFERENCES

1. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори “Умумий ўрта ва ўрта махсус, касб-ҳунар таълимининг давлат таълим стандартларини тасдиқлаш тўғрисида”. ЎЗР қонун ҳужжатлар тўплами, 2017 й., 14-сон, 230 модда.
2. П.Ҳабибуллаев ва бошқалар. Физика. 8 синф дарслиги. Тошкент “ДАВР”-2019.
3. П.Ҳабибуллаев ва бошқалар. Физика. 9 синф дарслиги. Тошкент “Ғофур Ғулом”-2019.
4. Арипов Х.Қ ва бошқалар. Электроника. Дарслик. Тошкент “Фан ва технология”- 2011.
5. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. International Journal of Advanced Science and Technology, 7021-7030.
6. Ramonova, S. K. (2020). The importance of information technology in teaching the basics of electrical engineering and the basics of electronics in higher military educational institutions. НамДУ илмий ахборотномаси, (4), 435-438.
7. Рамонова, С. К. (2020). Электротехника ва электроника асослари фанини ўқишни ахборот-коммуникацион технологиялари ёрдамида такомиллаштириш методлари. Science and Education, 1(4), 315-321.
8. Рамонова, С. К. (2020). “Электротехника ва электроника асослари” фанини ўқитишда ахборот технологиялардан фойдаланишнинг методлари. “Таълимда

замонавий ахборот технологияларидан фойдаланишнинг инновацион усуллари”, 384-387.

9. Қораев, С. Б. (2020). Профессионал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. *Academic research in educational sciences*, 1(3).

10. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(7).

11. Эшманова, Н. Н., & Матъякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар, 1, 33-34.

12. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. *Science and Education*, 1(4).

13. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. *Наука и общество*, 1(65), 33-37.

14. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глаголов. *Илм сарчашмалари*.

15. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.

16. Khoshimova, D. R. (2020). Features of Improvement Sensate – Expressive Speech While Teaching Listening Students Applying Mnemonic Base. *Eastern European Scientific Journal*, (1), 158-161.

17. Бадалова, Б. Т. (2020). Таълим тизими ва педагогика назарияси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1300-1305.

18. Утаев, А. Й., & Матъякубова, М. Б. (2019). Психологические основы развития речи. “Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар” мавзусидаги илмий-амалий анжуман, 1, 193-194.

19. Ўтаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. "Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами, 2, 50-53.

20. Ўтаев, А., & Норова, Н. (2019). Олий педагогик таълим муассаларида норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар тарғиботини ташкил этиш. "Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими:

муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами, 2, 48-50.

21. Badalova, B. (2020). Lesson Competition Element in Russian. EPRA International Journal of Multidisciplinary Research, 6(5), 535-537.

22. Barakaevich, K. S. (2020). Improvement of Vocational Training of Pupils in Secondary Schools. International Journal of Psychosocial Rehabilitation, 24(1).

23. Қораев, С., & Тилакова, М. (2020). Ўқувчилар креативлик қобилиятларини ривожлантириш бўйича тавсиялар. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 184-189.

24. Ramonova, S. K. (2020). Improvement in teaching of the discipline of electrical engineering and the basis of electronics in higher educational institutions based on information technologies. International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology, 7(5), 258-260.

25. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли ота-оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. Oriental Art and Culture, (4).

26. Шакирова, Р. Р. (2019). Отличительные особенности рассказа от других эпических жанров. Polish science journal, 169-172.

ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГЛАГОЛОВ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ПЕРЕМЕЩЕНИЯ, НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА С УЧАЩИМИСЯ С УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ

И. Т. Ражабова

Чирчикского государственного педагогического института Ташкентской области

АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются лингводидактические аспекты глаголов, выражающие перемещения, на уроках русского языка с учащимися с узбекским языком обучения.

Ключевые слова: методика, урок, язык, глаголы, педагогика.

LINGUODIDACTICAL ASPECTS OF VERBS EXPRESSING MOVEMENT IN RUSSIAN LANGUAGE LESSONS WITH STUDENTS WITH THE UZBEK LANGUAGE OF LEARNING

I. T. Rajabova

Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region

ABSTRACT

The article discusses the linguodidactic aspects of verbs expressing displacements in the Russian language lessons with students with the Uzbek language of instruction.

Keywords: methodology, lesson, language, verbs, pedagogy

ВВЕДЕНИЕ

Категория вида в узбекском языке в меньшей степени выражена синтетическими формами и в большей степени - аналитическими.

В отношении категории вида и её наличия в тюркских языках существуют три точки зрения: 1) наличие в тюркских языках категории глагольного вида вообще, отрицается; 2) почти все сложные глаголы рассматриваются как видовые формы глагола; 3) система видов в тюркских языках рассматривается по схеме системы видов в русском языке.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ

Б. А. Серебренников утверждает, что в тюркских языках нет категории глагольного вида. Существуют лишь некоторые группы, или классы глаголов, обладающие так называемым видовым значением.

В узбекском языке, в отличие от русского языка, каждый глагол движения имеет несколько форм будущего времени. В русском языке глаголы несовершенного вида образуют будущее сложное (буду ходить), а глаголы совершенного вида - будущее простое. Категория вида - одно из главных грамматических и стилистических богатств языка (А.М. Пешковский). Она находится в тесном взаимодействии с категориями времени, залога, наклонения.

Вид в русском языке является широкомасштабной грамматической категорией. Каждый глагол имеет видовую форму, и её выражение осуществляется при помощи различных способов: суффиксального (выбросить - выбрасывать); префиксального (варить - сварить); префиксально - суффиксального (сажать - посадить); г) супплетивного (брать - взять).

Глагол обладает и валентностью, которая характерна и для глаголов движения.

Специфичность глаголов не однонаправленного движения в морфологическом отношении проявляется в следующем: при присоединении приставок, они не вступают в видовую оппозицию, и, во-вторых, те из них, которые по своей морфологической природе являются непереходными и непереходными, становятся предельными и переходными.

Что касается их словообразовательных особенностей, то здесь в первую очередь нужно отметить способность глаголов не однонаправленного движения «возглавлять» собственные словообразовательные гнезда. Последние принадлежат к полному структурному типу словообразовательных гнезд (по типологии А.И. Моисеева), являются трёх-, четырёх-, пятиступенчатыми, причём наполнение ступеней словообразования крайне неравномерно.

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

С точки зрения количественного аспекта мотивационного потенциала глаголы движения мотивируют большое количество производных (их насчитывается до шестисот) и имеют максимально большие словообразовательные парадигмы. Последние носят гетерогенный характер, то есть содержат производные, относящиеся к разным частям речи. Среди них выделяется большой разряд префиксальных образований. Им присущи разнообразные модификационные словообразовательные значения, свойственные группировкам производных, которые являются разрядами способов глагольного действия. Каждый префикс привносит в глагол свой индивидуальный оттенок значения.

Несмотря на свой архаический характер, глаголы движения обладают высокими деривационными возможностями. Это проявляется, например, в том, что за последнее время число производных, мотивированных глаголами не однонаправленного движения, увеличилось на несколько десятков слов.

При обучении русскому языку как иностранному важное место занимает проблема методической организации грамматического материала. Повышению эффективности обучения способствуют наглядность в подаче визуального правила и система упражнений, являющаяся основным средством определенного формирования речевого механизма учащихся на базе типичного кода.

По мнению многих учёных, глагол является самой сложной грамматической категории русского языка, так как он занимает центральное положение в семантической структуре предложения. В её составе уже давно выделяются такие группы, как глаголы речи, чувства и восприятия, движения и т.д.

Тема «Глаголы движения» вызывает большие трудности у иностранных студентов, изучающих русский язык. Эти трудности можно объяснить следующими причинами: 1) богатством лексических значений глаголов движения; 2) необходимостью разграничивать обозначение движения с помощью транспорта и без него; 3) наличием бесприставочных и приставочных глаголов движения; 4) существованием среди приставочных глаголов, несовершенного вида глаголов, обозначающих однонаправленное и ненаправленное, однократное и повторяющееся движение; 5) среди приставочных глаголов – употреблением парных и несоотнесительных по виду глаголов, глаголов с различными многочисленными приставками, часто довольно близкими по звучанию (2).

Затруднения в освоении названной темы появляются и потому, что нередко случаи расхождения между ранее изученным теоретическим материалом и практическими случаями употребления.

У глаголов движения имеются свои особенности употребления в речи, связанные со своеобразием образования видовых форм. Так, одни приставки вносят в глаголы пространственные значения (движение направо, вверх, налево, и т.д.), другие –временные значения.

В работе А.В. Исаченко глаголы движения представлены 17 соотносительными парами: бежать – бегать, везти – возить, гнать-гонять, гнаться – гоняться, ехать- ездить, идти-ходить, нести- носить, нестись-носиться (1). Другие лингвисты традиционно выделяют 14 пар глаголов движения.

В современном русском языке с парными глаголами движения взаимодействуют около 20 продуктивных приставок: в, вз, вы, за, из, над, недо, пере, под, про, при, у, раз, об.

Таким образом, глаголы движения наряду с другими важными грамматическими темами находятся в центре внимания преподавателя в течении всего периода обучения школьников с узбекским языком обучения.

Преподаватель постоянно встречается с разнообразными ошибками, обусловленными особенностями этих глаголов и особенностями родного языка иностранного студента.

Анализируя ошибки студентов, можно сделать вывод, что чаще всего наблюдается смешение форм: двух приставочных глаголов движения ушёл-вышел; приставочного и бесприставочного глаголов одного вида приезжал – ездил; приставочного и бесприставочного глаголов разных видов не съездил – не поехал. Можно привести несколько примеров ошибок в речи школьников : Шахзода увидела учителя и пришла к нему; Где ты был в субботу? Я сходила к бабушке.

По мнению некоторых методистов, можно выделить четыре основных пункта в процессе изучения глаголов движения в школе с узбекским языком обучения.

1. Когда студенты изучают винительный падеж направления, вводятся глаголы идти, ходить, пойти. Мы идем в школу; Сегодня они ходили в музей; Послезавтра он пойдет на концерт. В этом пункте объясняется лексическое значение данных глаголов. Даются сведения о том, что глагол идти обычно используется в настоящем времени (Куда вы идете сейчас? – мы идем в школу пойти содержит указание на будущее время (Куда он пойдёт послезавтра? Послезавтра он пойдет на концерт ходить употребляется в настоящем времени для обозначения повторяющегося движения(Каждый день мы ходим в школу), совпадает по значению в предложении «Вчера мы были в кино».

2. Изучение основных глаголов движения без приставок. При изучении основных глаголов движения без приставок даётся список соотносительных глаголов однонаправленного и разнонаправленного движения и объясняется различия в характере движения(4).

3. В третьем пункте изучаются глаголы движения с приставками. На основе рассмотренных глаголов с помощью приставок образуются производные, значения которых зависят от словообразующей приставки. При этом от группы глаголов однонаправленного движения образуются глаголы совершенного вида (выйти, вынести, вылететь и др.), а от группы глаголов ненаправленного

движения – глаголы несовершенного вида (выходить, выносить, вылетать и др. На уроках можно попросить учеников перевести на узбекский язык значения данных слов.

4. В четвертом пункте изучаются переносные значения глаголов движения. От исходного значения глаголов образуется значение движения вообще: дождь идет, время бежит, время летит, молоко убежало.

Ученики должны обратить внимание на то, что парность глаголов однонаправленного и ненаправленного движения утрачивается в переносных значениях. Например, О чём идёт речь?, О чём ведут переговоры? Но нельзя: О чем ходит речь? О чём водят переговоры?

Таким образом значения пути движения, делясь на абстрактные и конкретные, отличаются большим разнообразием, при этом отношения между формами оказываются довольно сложными(12).

В тюркских языках глаголы движения занимают особое место. Имеется ряд исследований в этой области (Халикова, 1967, Васильева, 1980; и др.) Глаголами движения посвящен и труд Н.К. Дмитриева, который отмечает, что глагол движения в тюркских языках не дифференцируется по способу движения, что, как известно, является основным критерием при классификации русских глаголов движения. По его мнению, все глаголы движения можно разделить на две группы:

- 1) глаголы, обозначающие направление движения:
- 2) глаголы, обозначающие способ движения. Существует несколько глаголов, которые занимают как бы промежуточное положение между этими группами.

В качестве основного «интегрирующего» семантического признака анализируемых глаголов выступает признак «движение». Семантической доминантой группы признаётся глагол ходить, идти, ездить, двигаться. Обобщенно выражающей семантику всей группы.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Наиболее полное описание глаголов движения дает М.Г. Усманова. Автор отмечает, что в башкирском языке, как и в других тюркских языках, органическим признаком глаголов движения, сущность их своеобразия, является направленность движения, которая четко отражена в смысловой структуре большинства глаголов. Отсутствие в башкирском языке префиксов, как и в других тюркских языках, выполняющих в русском языке функцию выражения различного рода направлений, компенсируется лексическим путем: в

содержание глагола наряду с другими смысловыми элементами входит и обозначение направления. Они выражают идею направленности действия имплицитно, сами своими корнями, не нуждаясь для этого ни в каком морфологическом оформлении.

REFERENCES

1. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М. : Учпедгиз, 1986
2. Пелих В.М., Абдульманова А.К. Историческая грамматика русского языка. Самара, 1994.
3. Востоков А.Х. Русская грамматика. СПб., 1839
4. Булаховский Л.А. Исторический комментарий к литературному русскому языку. Киев, 1939.
5. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 7021-7030.
6. Ramonova, S. K. (2020). The importance of information technology in teaching the basics of electrical engineering and the basics of electronics in higher military educational institutions. *НамДУ илмий ахборотномаси*, (4), 435-438.
7. Рамонова, С. К. (2020). Электротехника ва электроника асослари фанини ўқишни ахборот-коммуникацион технологиялари ёрдамида такомиллаштириш методлари. *Science and Education*, 1(4), 315-321.
8. Рамонова, С. К. (2020). “Электротехника ва электроника асослари” фанини ўқитишда ахборот технологиялардан фойдаланишнинг методлари. “Таълимда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланишнинг инновацион усуллари”, 384-387.
9. Қораев, С. Б. (2020). Профессионал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. *Academic research in educational sciences*, 1(3).
10. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(7).
11. Эшманова, Н. Н., & Матъякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. *Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар*, 1, 33-34.
12. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. *Science and Education*, 1(4).
13. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. *Наука и общество*, 1(65), 33-37.
14. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глаголов. *Илм сарчаималари*.

15. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.
16. Khoshimova, D. R. (2020). Features of Improvement Sensate – Expressive Speech While Teaching Listening Students Applying Mnemonic Base. *Eastern European Scientific Journal*, (1), 158-161.
17. Бадалова, Б. Т. (2020). Таълим тизими ва педагогика назарияси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1300-1305.
18. Утаев, А. Й., & Матъякубова, М. Б. (2019). Психологические основы развития речи. "Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман, 1, 193-194.
19. Ўтаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. "Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами, 2, 50-53.
20. Ўтаев, А., & Норова, Н. (2019). Олий педагогик таълим муассаларида норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар тарғиботини таъкил этиш. "Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами, 2, 48-50.
21. Badalova, B. (2020). Lesson Competition Element in Russian. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, 6(5), 535-537.
22. Barakaevich, K. S. (2020). Improvement of Vocational Training of Pupils in Secondary Schools. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(1).
23. Қораев, С., & Тилакова, М. (2020). Ўқувчилар креативлик қобилиятларини ривожлантириш бўйича таъсиялар. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4), 184-189.
24. Ramonova, S. K. (2020). Improvement in teaching of the discipline of electrical engineering and the basis of electronics in higher educational institutions based on information technologies. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 7(5), 258-260.
25. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли ота-оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. *Oriental Art and Culture*, (4).
26. Шакирова, Р. Р. (2019). Отличительные особенности рассказа от других эпических жанров. *Polish science journal*, 169-172.

ЭМОЦИОНАЛ ИНТЕЛЛЕКТ ТУШУНЧАСИНИНГ ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРДА ЎЗИГА ХОСЛИГИ

Бўри Норбоевич Тўрақулов

Чирчиқ давлат педагогика институти катта ўқитувчиси

Мавжуда Бекбутаевна Буханова

ЎзМУ 2-босқич магистранти

АННОТАЦИЯ

Мақола эмоционал интеллект тушунчасининг яратилиш тарихи ва асосланиши мавзусига бағишланган. Шунингдек, мақолада эмоционал интеллект тушунчасига оид турли тадқиқотлар, эмоционал интеллект тузилиши, эмоционал интеллект ва шахс, эмоционал интеллектни ривожлантириш шарт-шароитлари, умумий интеллект ва эмоционал интеллектнинг ўзаро алоқадорлиги, эмоционал компетентлик каби масалалар ҳам кенг ритилган.

Калит сўзлар: Эмоция, шахс, эмоционал интеллект, умумий интеллект, ўз-ўзини баҳолаш, эмоцияни назорат қилиш, бошқалар эмоциялари, эмоционал компетентлик, эмпатия, фрустрация, шахсий кўникма, ижтимоий кўникма, шахслараро муносабатлар.

CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE IN FAMILY RELATIONS

Bori Norboyevich Turakulov

Senior teacher of Chirchik State Pedagogical Institute

Mavjuda Bekbutayvena Bukhanova

Master student of Uzbekistan National University

ABSTRACT

The article discusses the history and justification of the concept of emotional intelligence. The article also discusses various topics related to the concept of emotional intelligence, the structure of emotional intelligence, the development of emotional intelligence and personality, the conditions for the development of

emotional intelligence, the relationship of general intellectual and emotional intelligence and emotional competence.

Keywords: emotions, personality, emotional intelligence, general intelligence, self-esteem, control of emotions, emotions of others, emotional competence, empathy, disappointment, personal skills, social skills, interpersonal relationships.

КИРИШ

Маълумки, эмоционал интеллект шахснинг юқори даражада ривожланган ўз ҳис-туйғуларини ва бошқа одамларнинг ҳис-туйғуларини тушуниш, уларни бошқариш қобилияти бўлиб, уни тадқиқ этиш психология фанида эмоционал интеллект муаммосига доир қатор янгича ёндошувларни юзага келтириши эҳтимолдан ҳоли эмас.

Психологик мазмунга кўра, эмоционал интеллект - бу бошқа одамларнинг ҳис-туйғуларини енгил тушуниш ёки интеллектуал жараёнларга асосланган эмоцияларнинг асосланиши ҳамдир. Инсондаги эмоционал онгнинг барча таркибий қисмлари бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, уларнинг ўзаро боғлиқлиги шахслараро муносабатларнинг самарали кечишига ёрдам беради.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Эмоционал интеллект тушунчасининг тарихий асосланиши кўпроқ гуманистик психология мактаби намоёндалари номи билан боғлиқ саналади. 1990 йилда тадқиқотчилар Дж. Мэйер ва П.Соловейлар илк бор фанга “эмоционал интеллект” тушунчасини киритдилар. Уларнинг издошлари сифатида Д. Гоулман тан олинади. Чунки, Д.Гоулман ўз даврида матбуот ва турли илмий конгрессларда “эмоционал интеллект” тушунчаси билан боғлиқ кўплаб чиқишлари билан барчанинг эътиборига тушган эди.

Таъкид жоизки, ҳозирга қадар фанда тадқиқотчилар Дж.Мэйер, П.Соловей ва Д.Голманлар “эмоционал интеллект” тушунчасини фанга олиб кирган уч қаҳрамон олимлар сифатида тан олинади.

П.Соловей “Эмоционал интеллект” борасидаги изланишларида ўзига хос таҳлилни амалга ошириб, унга кўра интеллект қандайдир идеал ҳодисани идрок қилмайди балки, эмоция бу вазифани бажаради. Яъни эмоционал интеллект - эмоцияларда ифодаланувчи шахснинг қабул қилиш ва тушуниш қобилияти шунингдек, ақлий жараёнларга асосланган ҳиссиётни бошқариш

жараёни ҳамдир. П.Соловей фикрича, “эмоционал интеллект” тўрт қисмдан иборат.

1. Ўз ҳисларини ва ўзгаларнинг эмоцияларини ҳис қилиш ёки қабул қилиш қобилияти;
2. Ақлга ёрдамлашувчи ўз эмоцияларини йўналтириш қобилияти;
3. У ёки бу эмоция ифодаланишларини тушуниш қобилияти;
4. Эмоцияларни бошқариш, назорат қилиш ҳамда тартиблаш қобилияти.

Тадқиқотчи И.Н.Андреева “эмоционал интеллект” таҳлиliga ўзига хос ёндошиб, уни бошқалар ва ўз ҳисларини тушуниш жараёнидаги эмоция ва интеллектнинг кесишган нуқтаси деб таърифлайди.

Бундан ташқари тадқиқотчи Д.Гоулмен фикрича, эмоционал интеллект бу – ўзи ва ўзгаларнинг ҳаракат мотивларини англаш жараёнида, ўзининг ва ўзгаларнинг эмоцияларини тушуниш, ўзгалар билан ўзаро алоқа ва ўз ўзининг эмоцияларини бошқариш қобилиятидир.

Бошқача айтганда, эмоционал интеллект–бу ўзининг ва ўзгаларнинг эмоцияларини англаш, ўзининг ва ўзгаларнинг эмоцияларини бошқариш қобилияти бўлиб, шу аснода бизнинг ўзароалоқаларимиз ўрнатилади[.

Баъзи психологик адабиётларда эмоционал интеллект бу – инсоннинг ўз эмоцияларини тушуниш кўникмаси деб тарифланади.

Тадқиқотчилардан П.Н.Лопес фикрича, эмоционал интеллект бу - ўз ҳолатини бошқариш ва атроф муҳит билан самарали муносабат, ўзи ва ўзгаларнинг яширин мотивлари ва эмоцияларини қабул қилиш ҳамда тушуниш жараёнидир.

Эмоционал интеллект (EQ) феноменини ўрганган Ревен Бар–Он таклифича, эмоционал интеллект бу - барча нокогнитив қобилиятлар каби турли ҳаётий вазиятлардан муваффақиятли чиқиш имкониятини берувчи билим ва компетентликидир.

Ревен Бар–Онга кўра, шахсда эмоционал маданиятнинг беш жиҳати мавжуд:

- 1.Ички шахслилик - ўз ўзини таҳлил қилиш, мустақиллик, ўзини ўзи ҳурмат қилиш, ўзини ўзи намоён қилиш;
- 2.Шахслараро муносабатларда юқори эмпатия ҳисси ва ижтимоий масъулият;
- 3.Адаптивлилик - муаммоларни ҳал эта олиш, мослашувчанлик, бошқаларни адекват баҳолаш;

4.Стрессдан чиқиш лаёқати - турли зўриқишлар устидан назорат, стресс ҳолатини кўтара олиш қобилияти;

5.Умумий кайфият - ҳаётий оптимизм , бахтни ҳис этиш ва ҳоказо.

Юқоридаги қарашлардан фарқли ўлароқ, рус психологи Д.В.Люсин фикрича, эмоционал интеллект бу – ўзи ва ўзгаларнинг эмоцияларини пайқаш ва уни тезкор тартиблаш жараёнидир. Шунингдек, эмоцияларни тушуниш ва тартиблаш инсон учун бошқалар билан ўзаро алоқаларни енгил кечишини таъминлайди.

Д.В.Люсин эмоционал интеллектнинг икки жиҳатини ажратади, яъни биринчи жиҳат бу “ички шахслилик” ва “шахслараро” жиҳат. Унинг таъкидлашича қайд этилган ҳар икки жиҳат ҳам эмоционал интеллект масаласида турли кўникмалар ва когнитив жараёнларни фаоллаштиради. Бу фаоллаштириш қуйидагилар билан белгиланади:

1.Кучли эмоцияларни етарлича секинлаштириш, эмоцияларнинг интенсивлигини назорат қилиш;

2.Эмоцияларнинг ташқи ифодаланишларини назорат қилиш;

3.Керакли вазиятларда у ёки бу эмоцияларни чақириш ва ифодалаш.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Шу ўринда муаммога амалий нуқай - назардан караганда, эмоционал интеллект ҳақида эмас, эмоционал компетентлилик хусусида тўхталиш ўринли ҳисобланади.

Том маънога кўра, эмоционал интеллект тушунчаси эмоционал компетентлилик билан ўзаро боғлиқ бўлиб, бир хил мазмунга эга саналади. “Эмоционал компетенция” бу – инсон томонидан ўзининг ва бошқаларнинг ҳис-туйғуларини тушуниш ва баҳолашдаги барча билим ва кўникмалари ҳамда малакаларидир. Эмоционал интеллектнинг муайян даражаси эмоциялар билан боғлиқ бўлиб, у аниқ кўникмаларни ўрганиш учун ўта муҳимдир. Масалан, таниш қобилияти ўзга инсоннинг ҳиссиётларини англаш ва ўзгаларни руҳлантириш, уларга таъсир этиш қобилиятини ривожлантириш имкониятини беради. Шунга мос тарзда, ўз эмоцияларини яхши бошқаришга қодир инсонлар, турли хил стресс вазиятларида чидамли ва ишлаш қобилиятига эга саналади.

Демак, эмоционал компетентлиликнинг таҳлилида ишчанлик ва чидамлилик тушунчалари ҳам мужассам. Эмоционал интеллект конкрет ва абстракт интеллектдан фарқли ўлароқ, ташқи дунё қонуниятлари ва унинг шахс хулқ-атвори билан алоқаси ҳамда борлиқ билан ўзаро алоқадорлигини

акс эттиради. Яъни эмоционал интеллект - ҳодисаларни дифференциал баҳолаш, турли яширин эмоцияларни англаш ва акс эттиришга асосланган қарор қабул қилиш жараёни ҳамдир.

Бошқалардан фарқли ўлароқ, В.С.Юркевичнинг илмий тадқиқотлари хулосаларига кўра, 95% интеллектуал жиҳатдан салоҳиятли бўлган болалар эмоционал интеллектни намоён қилишда қийинчиликларга учрашини таъкидлайди. В.С.Юркевич бу ҳолатни эмоционал муносабатларга киришишдаги инфантиллик деб атаб, у билим олишдаги қийинчилик эмас балки, боланинг ўз тенгқурлари билан муомалага киришишдаги қийинчилик ҳолатидир деб тарифлайди.

Америкалик психолог Д.Гоулман таҳлилича, жамиятда 80% одамларнинг ҳаётий муваффақиятлари эмоционал интеллект таркибига кирувчи нокогнитив омиллар билан боғлиқ. Яъни менежер бўлиш учун (IQ) оддий интеллектнинг муайян даражасига эга бўлиш керак, бироқ инсон мансабга кўтарилиш учун етарли даражада (EQ) эмоционал интеллектга эга бўлиш керак.

Дарҳақиқат, инсон юқори интеллектга эга бўлиши мумкин, ушбу интеллект ундаги ақлий устунлик, топқирлик ва кучли яратувчанликни белгиласа, юқори эмоционал интеллект бошқаларни тушуна олиш, ҳисларини пайқаш, ўз эмоцияларини турли вазиятларда бошқара олиш қобилияти бўлиб, унга эга шахс мансаб ва раҳбарлик поғоналарида бемалол одимлашиши табиийдир.

Кейинчалик, Д.Гоулман эмоционал интеллект тузилишини янада такомиллаштирди. Унга кўра эмоционал интеллект:

- Ўзини ўзи англаш;
- Ўзини ўзи назорат қилиш;
- Ўзаро муносабатларни бошқара олиш ва ижтимоий вазиятни тушуниш кабиларни қамраб олади.

Мазкур тўрт қисм турли типга мансуб инсонларда турлича бўлиши мумкин. Шунинг учун муаллиф эмоционал интеллектни шакллантиришда болаликдан эътибор бериш кераклигини уқтиради.

Ю.И.Мельник фикрича, мактаб ўқитувчиларига қуйидаги қобилиятларни болаларда ривожлантиришни тавсия этади, яъни:

- Эмоцияларни тушуниш – ўз эмоцияларини билиш, турли ҳиссиётларнинг маъноларини тушуниш, хатти–ҳаракат ва ҳис–туйғулар орасидаги фарқларни англаш қобилияти;

– Шахсий эмоциялар назорати – фрустрация ҳолатида сабр-тоқатлилик, ғазабни бошқариш, тазйиқ ва дашномлардан қочиш, эмоционал портлашларсиз ғазабни ифодалаш, ички ва ташқи тажовузкорликдан қочиш;

– Стрессни бошқариш, ижтимоий хавотир ва ёлғизликни бартараф эта олиш қобилияти;

– Ўз ўзини мотивлаштириш, масъулият, диққатни жамлаш, импульсивсиз хулқ;

– Ўзгаларнинг эмоцияларини тушуниш - эмпатия, ўзгаларнинг мулоқот истиқболини билиш, ўзгаларни тинглаш кўникмаси;

– Ижтимоий кўникмалар – ўзгалар ва улар билан ўзаро муносабатларни тез тушуниш, низоларни ҳал эта олиш, шахслараро муоқотмандликка компетентлик, таниқли бўлиш қобилияти, очиқ кўнгиллилик, дўстона муносабатда бўла олиш ва ҳоказо.

Муаллиф эмоционал интеллектнинг ривожланишида муҳим саналган кўникмалар билан алоқадор қуйидаги таркибий жиҳатларни ҳам ажратади. Уларга:

– Шахслилик кўникмалари;

– Ижтимоий кўникмалар.

1. Шахслилик кўникмалари бу – ўз ўзини англаш, эмоционал ўзликни англаш, ўз ҳис-туйғуларини таҳлил эта олиш ва ўзаро таъсирни англаш, қарор қабул қилишда интуицияни қўллаш, ўзини ўзи аниқ баҳолаш, ўз имкониятлари чегарасини ва ўзининг кучли жиҳатларини билиш, дарғазаблик ва у билан боғлиқ эмоцияларни назорат қила олиш, очиқ кўнгиллилик, ишончлилик, адаптивлилик, мардонаворлик, инициативлилик, яъни ташаббускорлик, оптимизм каби сифатлар билан характерланади.

2. Ижтимоий кўникмалар бу – шахсдаги ижтимоий аниқлик, ҳамдардлик, ўзгаларнинг ҳиссиётларини танглай билиш, ўзгаларнинг қарашларини ҳис қолган ҳолда уларнинг муаммолари ечимига ҳамкорлик қилиш, кежакка умид билан қараб, ўз ортидан эргаштириш, ишонтириш услубини ўзлаштириш, ўзга инсонларни рағбатлантириш орқали уларнинг қобилиятларини ривожлантиш, тушунмовчиликларни ҳал эта олиш ва ҳоказо.

Д.Гоулман томонидан ажратилган эмоционал интеллект тузилмавий компонентлари орасида нафақат эмоционал қобилиятларни, балки иродавий сифатлар, ўз ўзини англаш тавсифлари, ижтимоий билиш ва ижтимоий кўникмалар ташкил этишини аниқлаш мумкин.

М.А.Манойлова эмоционал интеллектнинг негизини қуйидагилар билан изоҳлайди:

1. Ота–оналарнинг эмоционал интеллект даражаси;
2. Тафаккурнинг ўнг ярим шарлар типи;
3. Темперамент хусусиятлари;
4. Эмоционал интеллект ривожланишининг ижтимоий илдизлари;
5. Атрофдагиларнинг бола хатти–ҳаракатларига эмоционал реакцияси;
6. Ўз ўзини англаш босқичи;
7. Эмоционал компетентлилик;
8. Ота –онанинг билим даражаси;
9. Оиладаги мақбул эмоционал муносабатлар;
10. Ташқи локус назорат;
11. Диндорлик;
12. Эмоциялар ифодаланишларини фарқлаш;

Юқорида келтирилган таснифлар замирида инсоннинг шахслараро муносабатлардаги тажрибаси, кўникмалари, устунлик жиҳатлари ҳамда уларни шаклланишида оила ва атроф – муҳит шароитлари билан боғлиқлиги эътиборга олинган.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, бугунги кунда кунда эмоционал интеллект тушунчасини маҳаллий тадқиқотларда назарий ва амалий жиҳатдан ўрганишга эҳтиёжла юқори саналади. Яъни эмоционал интеллект таркиби, уни ривожланиш босқичларини ва типологик хусусиятлари ўрганиш катта аҳамият касб этмоқда. Инсонлар орасидаги эмоционал ҳолатлар ва жараёнларнинг, шахслараро ўзаро таъсирларини эмоционал ҳолатлар орқали ўрганишнинг роли беқиёсдир. Эмоционал интеллект табиатини очиш бошқаларни тушуниш маданиятининг ошишига хизмат қилиши табиийдир. Чунки, ақлий қобилият ва эмоционал қобилиятлар жуда чамбарчас боғлиқдир. Шахсдаги эмоционал кечинмаларнинг ўзгариши албатта интеллектуал қобилиятларни ҳам ўзгаришига олиб келиши мумкин. Кўпчилик олимлар томонидан маълум бир эмоциялар инсонларнинг ақлий қобилиятларини ошишига ёки камайиши таъсир кўрсатиши исботланган. Инсон ўз эмоцияларини бошқара олиши албатта уни жамиятда ўз ўрнини топишида муҳим аҳамият касб этиши аниқланган.

Агар бу борада янада кенгроқ тадқиқотлар олиб борилса, унда эмоционал интеллектни типологик жиҳатдан тушуниш, эмоционал интеллект ва ёш, эмоционал интеллект ва касб, бошқарувда эмоционал интеллект ва унинг роли, шахс эмоционал интеллектининг типологик жиҳатлари каби масалаларнинг илмий-амалий жиҳатлари ўзига хос ечим топиши эҳтимолдан ҳоли эмас.

REFERENCES

1. Mayer DJ. Emotional intelligence information. 2005. – P. 95
2. Current directions in emotional Intelligence research / P. Salovey [et al.].
3. In M.Lewis& J.M. Haviland (Eds.). Handbook of emotions (2nd ed.). – N.Y.: Guilford, 2000. – P. 504 – 520
4. Андреева И.Н. Эмоциональный интеллект как предиктор академической успеваемости / И.Н. Андреева // Университетское образование: опыт тысячелетия, проблемы, перспективы развития: тез. докл. II междунар. конгр., Минск, 14 - 16 мая 2008 г.: в 2 т.; отв. ред. Р.С. Пионова-Минск: МГЛУ, 2008. - Т. 2. - С. 115 - 116.
5. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. International Journal of Advanced Science and Technology, 7021-7030.
6. Ramonova, S. K. (2020). The importance of information technology in teaching the basics of electrical engineering and the basics of electronics in higher military educational institutions. НамДУ илмий ахборотномаси, (4), 435-438.
7. Рамонова, С. К. (2020). Электротехника ва электроника асослари фанини ўқишни ахборот-коммуникацион технологиялари ёрдамида такомиллаштириш методлари. Science and Education, 1(4), 315-321.
8. Рамонова, С. К. (2020). “Электротехника ва электроника асослари” фанини ўқитишда ахборот технологиялардан фойдаланишнинг методлари. “Таълимда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланишнинг инновацион усуллари”, 384-387.
9. Қораев, С. Б. (2020). Профессионал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. Academic research in educational sciences, 1(3).
10. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences, 8(7).
11. Эшманова, Н. Н., & Матъякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар, 1, 33-34.
12. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. Science and Education, 1(4).
13. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. Наука и общество, 1(65), 33-37.
14. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глаголов. Илм сарчашмалари.

15. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.
16. Khoshimova, D. R. (2020). Features of Improvement Sensate – Expressive Speech While Teaching Listening Students Applying Mnemonic Base. *Eastern European Scientific Journal*, (1), 158-161.
17. Бадалова, Б. Т. (2020). Таълим тизими ва педагогика назарияси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1300-1305.
18. Утаев, А. Й., & Матъякубова, М. Б. (2019). Психологические основы развития речи. “Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар” мавзусидаги илмий-амалий анжуман, 1, 193-194.
19. Ўтаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. "Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами, 2, 50-53.
20. Ўтаев, А., & Норова, Н. (2019). Олий педагогик таълим муассаларида норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар тарғиботини ташкил этиш. "Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами, 2, 48-50.
21. Badalova, B. (2020). Lesson Competition Element in Russian. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, 6(5), 535-537.
22. Barakaevich, K. S. (2020). Improvement of Vocational Training of Pupils in Secondary Schools. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(1).
23. Қораев, С., & Тилакова, М. (2020). Ўқувчилар креативлик қобилиятларини ривожлантириш бўйича тавсиялар. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4), 184-189.
24. Ramonova, S. K. (2020). Improvement in teaching of the discipline of electrical engineering and the basis of electronics in higher educational institutions based on information technologies. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 7(5), 258-260.
25. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли ота-оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. *Oriental Art and Culture*, (4).
26. Шакирова, Р. Р. (2019). Отличительные особенности рассказа от других эпических жанров. *Polish science journal*, 169-172.

SPORTCHILARNING SPORT FAOLIYATIGA MOSLASHUVI IJTIMOIIY PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA

Rustam Toirovich Temurov

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiyasi va sport universiteti

E-mail: livemil1@mail.ru

ANNOTATSIYA

Yosh sportchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash asosan, yoshlarning jamiyatga ijobiy moslashuvidan boshlanadi. Ushbu maqolada sport psixologiyasida sport faoliyatiga moslashuv muammosi haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: moslashuv, kasbga moslashuv, ijtimoiy moslashuv, dezadaptasiya, readaptasiya, mashq.

ATHLETES' ADAPTATION TO SPORTS ACTIVITY AS A SOCIAL PSYCHOLOGICAL PROBLEM

Rustam Toirovich Temurov

Uzbekistan State University of Physical Culture and Sports

ABSTRACT

The upbringing of young athletes in the spirit of patriotism begins mainly from the positive adaptation of young people to society. This article describes the problem of adaptation to sports activities in sports psychology.

Keywords: adaptation, adaptation to the profession, social adaptation, decadence, reading, exercise.

KIRISH

Psixologiyada ijtimoiy moslashuv avvalambor, jamoaga nisbatan bo'lishi, bir qator olimlarning ilmiy tadqiqotlarida o'rganilgan. Jumladan, B.G.Ananyev, S.G. Gellershteyn, A.V. Zaporozes, A.N. Leontyev, A.R. Luriya, D.N. Uznadze, B.M. Teplov, S.L. Rubinshteyn kabi ko'p psixologlar shaxsning jamiyatga moslashuvini, o'zining ilmiy ishlarida yoritgan.

Sport psixologiyasida o'smirlarning sport faoliyatiga moslashuv muammosi Ye.N. Gogunov, B.I. Martinov, I.A. Grigoryans, V.L. Marimuk, Yu.M. Bludov, V.A. Platinenko, L.K. Serova, P.A. Rudiklar tomonidan o'rganilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

P.A.Rudik sportchilarning sportga moslashuvini shaxsning irodasiga bog'liqligini ta'kidlab shunday deydi "iroda kishining shunday harakteridirki, bu harakat oldindan biror maqsad qo'yib, va shu maqsadga erishish vositalarini oldindan belgilab, ongli ravishda zo'r berish demakdir". Hozirgi vaqtda o'smir yoshidagi sportchilarning g'alaba uchun kurashishda iroda omillari katta ahamiyatga egadir, chunki bir qator tadqiqotlarda (A.A.Lalayan, P.A.Rudik) shu narsa aniqlaganki, o'smir yoshidagi sportchilarni musobaqalarga jismoniy, texnik va taktik jihatlari bilan bir qatorda, ularni mahsus psixologik tayyorlash zarurati muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tayyorgarlik sportchining irodaviy sifatlarini rivojlantirishga, o'z kuchiga ishonishga, bo'ladigan musobaqa harakteri, uning ko'lami, raqiblar hususiyatlari bilan tanishtirishga qaratilishi kerak.

Filipp Genovning tasnifi bo'yicha maqsadga intilish, intizomlilik va ishonch hamma sport turlarida bir xil darajada uchraydi.

P.F. Lestgaft o'smir rivojlanishida jismoniy mashqlarning rolini tahlil etib, bu o'rinda yetakchi omil harakatlar psixologiyasi turishligini, bajarayotgan jismoniy mashqlar o'smirning makon va vaqt xaqidagi tasavvurlarini o'stirishi kerakligini ta'kidlaydi. Bu tasavvur qanday paydo bo'ladi? Ya'ni o'smir o'z harakatlari kuchini, hajmini, yo'nalishi va tezligini tasavvur qiladi. Bunda ko'rish, his etish va mushak harakat sezgilari ishtirok etib, ularning o'zoro uyushish harkat sezgisini shuningdek, makon va vaqt tuyg'ularini ham vujudga keltiradi deb ta'kidlaydi.

Internet ma'lumotlariga ko'ra, xorijda o'tkazilgan qator tadqiqotlardan ma'lum bo'lishicha, shaxs u yoki bu darajadagi yangi sharoit bilan to'qnash kelar ekan, yangi vaziyatga moslashish va unumli faoliyatni ta'minlash psixikaning asosiy vazifalaridan biridir. Yuqoridagi paragrafda alohida ta'kidlab o'tilganidek, zamonaviy psixologiya fanida bunday jarayon moslashish, deb ataladi hamda bu ibora yangi sharoitga xos bo'lgan shartlarni yangi mehnat egasi tomonidan o'zlashtirilishini nazarda tutadi.

MUHOKAMA VA NATIJALARI

Adabiyotlar tahlilidan ko'rinadiki, moslashuvning asosiy mohiyati insonning o'z atrofidagi shart-sharoit, ijtimoiy muhit talablarini qabul qilishi va o'zlashtirishida namoyon bo'ladi. Mazkur ta'rif o'zgaruvchan jamiyat miqyosida tahlil etilganda sportchilarning o'zlari bajarishi lozim bo'lgan faoliyat bilan tanishishi hamda yangi muhit talabiga mos ravishda o'z xulq-atvorlarini o'zgartirib borishini nazarda tutamiz. Xususan, sportchining sport jamoasiga qanchalik tez moslashishi uning samarali faoliyatini erta boshlab yuborishidagi asosiy omildir. Mutaxassislarning

fikricha, sohadagi mavjud qiyinchilik quyidagi sabablar orqali belgilangan:

- moslashuv davri ancha qisqa vaqtni talab etadi;
- ustoz-shogird tizimining shakllanmaganligi;
- hatto bir guruh ichidagi raqobatning mavjudligi.

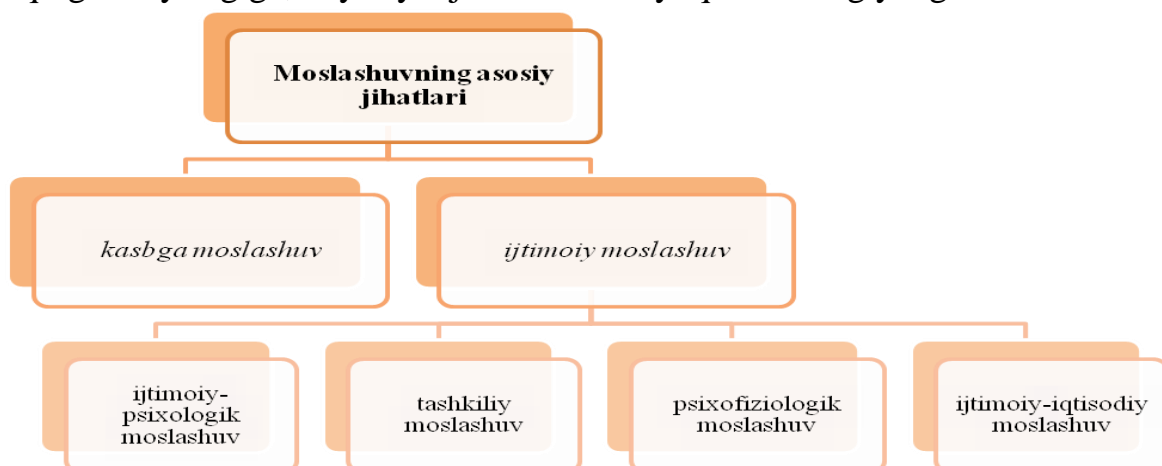
Fikrimizcha, sanab o'tilgan va shu kabi muammolar moslashuv jarayoni o'tishidagi asosiy qiyinchilikdir. Bundan tashqari qator tashkiliy, ijtimoiy omillar ham borki, ular sportchining faoliyatga moslashuvini qiyinlashtiradi va ular o'z mohiyatiga ko'ra obyektiv omillar toifasiga kiradi. Bular qatoriga noqulay sharoitini, mashg'ulotlarning og'irligi, sportchi malakasining kasb talablariga mos kelmasligi, bajariladigan mashqlarni ta'minlovchi resurslar yetishmasligi, rag'batlantirish tizimidagi xatolar, adolat tamoyilining buzilishi va boshqa sabablar kiradi.

Faoliyatga moslashuvning quyidagi ikkita o'zaro bog'liq asosiy jihatlari farqlanadi:

- kasbga moslashuv;
- ijtimoiy-psixologik moslashuv.

1) **Kasbga moslashuv.** Sport faoliyati bilan bog'liq moslashuvning bunday jihati sportda bajariladigan mashqlarga qo'yiladigan talablarni o'zlashtirishni taqozo qiladi. Bu xil moslashuvda obyektiv va subyektiv omillar mavjud bo'lib, kasbiy moslashuvning obyektiv omillari sifatida sportchilarning ma'lumoti, malakasi va tajribasini sanab o'tish mumkin. Subyektiv omillar qatoriga esa sambochilarning sport faoliyati (kasb)ga bo'lgan munosabati kirishi mumkin.

2) **Ijtimoiy moslashuv.** N.Korneliusning mulohaza etishicha, ijtimoiy-psixologik moslashuv deganda, mehnat jamoasidagi mavjud munosabat tizimiga moslashishi, jamoaga xos bo'lgan norma va qoidalar hamda unga guruh tomonidan belgilangan rol va mavqeyi qabul qilish jarayoniga aytiladi. Bunday moslashuvning muvaffaqiyatli o'tishi mehnat egasining xarakter xislatlariga, uning muloqotga moyilligiga, hayotiy tajribasi va dunyoqarashining yangi sharoit

1-rasm. Moslashuvning asosiy jihatlari

talablariga mos kelishiga bog'liq. Guruhning ahilligi, uning madaniyat darajasi va asosiysi uning egiluvchanligi bu xildagi moslashuv jarayonining muvaffaqiyatli o'tishi garovidir.

Fikrimizcha, sportchi o'zining qobiliyatlari, masalaning mohiyati, ehtiyojlar va berilayotgan axborotlar sifatini juda yaxshi bilishi zarur. Hattoki, juda jozibali va mukammal hisoblangan Mak Gregorning «Y» nazariyasi ham ma'lum bir farazlardan xoli bo'lmaganligi sababli, mavjud omillar to'g'risida aniq baho bera olmaydi. Bundan tashqari, yuqorida keltirilganlarni yaxshi tasavvur qila turib, kishilar to'g'risida fikr-mulohaza qilganda juda oson adashish mumkin.

F.Z. Merson (1986) fikriga ko'ra *dezadaptasiya* - organizmning tashqi va ichki muhit omillari ta'siriga moslashuvining buzilishidir. Bunday xolat organizmga juda kuchli yoki g'ayri oddiy ta'sir bo'lganida yuzaga keladi. Masalan muskulning shiddatli faoliyatiga moslashuv yuqori malakali sportchiga beriladigan ish hajmi xaddan tashqari oshirib yuborilsa, yoki mashq qilish tartibi xaddan tashqari tezlashtirib yuborilsa, sportchi ish qobiliyatining tiklanishi uchun zarur vaqt yetarli bo'lmasa, *dezadaptasiya* yuzaga keladi. *Readaptasiya* - organizm funksiyasi va tuzilishining tashqi muhit sharoitlariga qayta moslashuvi jarayoni bo'lib, sportchi *dezadaptasiya*dan keyin qaytadan oldingi sharoitga moslashuvi kuzatiladi ya'ni *readaptasiya* xosil bo'ladi. *Readaptasiya* organizmning sharoit omillarga moslashuvi turg'un holatdagiga nisbatan to'liq bo'lmagan va to'liq moslashuv bosqichlari orqali shakllanadi. *Readaptasiya* shakllanishi uchun *adaptasiya* shakllanishiga nisbatan ancha qisqa muddat kerak bo'ladi. Chunki *readaptasiya* yo'qola boshlagan *adaptasiya* mexanizmining tiklanishi asosida yuzaga keladi. *Readaptasiya* muddati organizm moslashgan sari yengil, kuchi va boshqa xususiyatlari bo'yicha oldingi omillarga qanchalik yaqinligiga hamda ish bajaradigan sharoitga bog'liq.

Dezadaptasiya - moslashuv reaksiyalarning erishilgan darajasini saqlash yetarli bo'lmagan, kam xajmli ishlar bilan shug'ullanish yoki mashq qilishni butunlay to'xtatish *adaptasiya*ning yo'qolishiga ya'ni *dezadaptasiya*ga olib keladi. F.Z. Merson (1986) fikriga ko'ra *dezadaptasiya* organizmning ishlatilmaydigan strukturalarini yo'qotishdagi ajoyib qobiliyatdir. Bu strukturalar organizmning boshqa sistemalari uchun zarur bo'ladi. Natijada muhit ta'sirida bir *adaptasiya*ning rivojlanishini aksincha ta'minlaydigan mexanizmlar ichida RNK va oksillar sintezining pasayishi va strukturalar parchalanishiga ixtisoslashgan mexanizmlarni farqlash kerak bo'ladi. Mashq qilish to'xtatilganda yoki ish xajmi juda pasaytirilganda *deadaptasiya* jarayoni ancha tez rivojlanadi. Lekin uning *adaptasiya*ning shakllanishi tezligidan ancha, taxminan 1,5-3 marta sekin bo'ladi, yana shuni aytish kerakki, *adaptasiya* qayta

qurilishlarining aksincha rivojlanishi bir tekis bormaydi: Mashq qilish to'htatilganidan keyin hafta davomida funksional zahiralari ancha kamayadi, keyin deadaptasiya jarayoni sekinlashadi. Shu bilan birga adaptasiya qanchalik tez shakllansa erishilgan darajani ushlab turish shunchalik qiyin bo'ladi va u shunchalik tez yo'qoladi. Bu qonuniyat odam organizmining turli organlarining va funksional sistemalari uchun umumiydir. Masalan: mashq qilish to'xtalganidan keyin maksimal kuchning kamayishi adaptasiya shakllanishining muddati bilan bevosita bog'liq bo'ladi.

Mashq qilishni to'g'ri uyushtirishda adaptasiya va dezadaptasiyaning almashinishi shuningdek xaddan tashqari kuchlanishli ishlar bilan uzoq muddat shug'ullanishdan cheklanish muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Aks holda adaptasiyaning genetik yo'l bilan boshqariladigan jarayonlari buziladi va oqibatda organizmning tegishli organlari va sistemalarining funksional yetishmovchiligi yuzaga keladi.

Uzoq muddatli adaptasiya organ va to'qimalar strukturasi qayta qurilish, funksiyalarni ancha tezamli bo'lishi, funksional sistemalar faoliyatining harakatchanligi va turg'unligining kuchayishi, harakat va vegetativ funksiyalarning maqsadga muvofiq va egiluvchan tarzda o'zaro bog'lanishining sozlanishi bilan harakterlanadi.

XULOSA

Uzoq muddatli adaptasiyaning muhim element bosh miyaning yarim sharlar po'stlog'ida tejamli va turg'un aktivlikning o'zaro bog'liq sistemasining shakllanishidan iborat. Uzoq muddatli adaptasiyaning shakllanish jarayonida garmonial gumoral boshqarilishi apparatida qayta qurilish yuzaga keladi, ya'ni funksional sistema ishini boshqarilishi o'zgarishi bilan adaptasi shakllanadi. Uzoq muddatli adaptasiyada yuzaga keladigan xujayradan kichik qurilmalardagi o'zgarishlar stressorning bir marta ta'sir etishida birdan yuzaga kelmay, bunday ta'sir bir necha marta yoki uzoq vaqt davomida takrorlanishi oqibatida sodir bo'ladi. Bu o'zgarishlar adaptasiyaning chidamlilik bosqichi va organizmning qarshiligi ortishi amalga oshadi. F.Z. Meyerson fikricha uzoq muddatli adaptasiya reaksiyalari tayyor mexanizmga ega bo'lmaydi, ular tezlik bilan yuzaga keladigan adaptasiya mexanizmlarining bir necha marta yoki vaqt davomida qo'llanilishi bilan asta-sekin shakllanadi va irsiy zaminga ega bo'ladi.

Muntazam mashq qilish natijasida tezlik bilan yuzaga keladigan adaptasiyaga aylanadi. Uzoq muddatli adaptasiya to'rtta bosqich orqali shakllanadi:

Birinchi bosqich - mashq qilish shakllarini bajarish jarayonida sportchi organizmining funksional zahiralarini muntazam safarbar etilishi bilan bog'liq bo'lib, tezlik bilan yuzaga keladigan adaptasiyaning ko'p qayta takrorlanish samaralarini to'planishi asosida yuzaga keladigan uzoq muddatli adaptasiya mexanizmining jonlanishidan iborat;

Ikkinchi bosqich - tegishli organ va to'qimalarning o'z tuzilishi va funksiyalarining ortib borayotgan va muntazam takroralanayotgan rejali ish ta'sirida o'zgarishining tezlanishidan iborat. Bu bosqich oxirida organlarni kerakli gipertrofiyasi yuzaga keladi, turli tarkibiy bo'g'inlar va mexanizmlarning yangi sharoitlardagi samarali faoliyatini ta'minlaydigan uygunlik belgilanadi;

Uchinchi bosqich - funksional sistemaning yangi darajadagi faoliyatini ta'minlash uchun zarur zahira borligini ifodalaydigan uzoq muddatli turg'un adaptasiya yuzaga kelishi bilan farq qilinadi. Bunda funksional qurilmalar faoliyatining turg'unligida boshqaruvchi va ijrochi organlarining o'zaro jips bog'liqligi ko'riladi;

To'rtinchi bosqich - odatda ortiqcha kuchlanishdagi noto'g'ri tashkil etilgan mashq qilish ishlarini bajarish va yetarli darajada ovqatlanmaslik, dam olmaslik, quvvatning yaxshi tiklamasligi, oqibatida yuzaga keladi. Bu bosqich funksional sistemaning ayrim komponentlarining yemirilishi bilan harakterlanadi va ko'pincha strukturaning yangilanish jarayonining buzilishi ayrim xujayralarining o'sishi va ularni biriktiruv to'qimasiga aylanish bilan ifodalanadi.

REFERENCES

1. Kaldibayeva, D. O. (2020). Talabalarining mantiqiy tafakkurini shakllantirishning pedagogik omillari. *Science and Education*, 1(3).
2. Тангирова, Г. И. (2020). Интерактивное образование и его дидактические возможности. *Science and Education*, 1(3).
3. Халилова, М. А., & Мухитдинова, М. (2020). Мактабгача таълим ташкилотларида ахборот-компьютер технологияларини мусиқа тарбияси воситаси сифатида қўллашнинг хусусиятлари. *Халқ таълими*, 3(0056), 4.
4. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли ота-оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. *Oriental Art and Culture*, (4).
5. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 7021-7030.

6. Ramonova, S. K. (2020). The importance of information technology in teaching the basics of electrical engineering and the basics of electronics in higher military educational institutions. *НамДУ илмий ахборотномаси*, (4), 435-438.
7. Рамонова, С. К. (2020). Электротехника ва электроника асослари фанини ўқишни ахборот-коммуникацион технологиялари ёрдамида такомиллаштириш методлари. *Science and Education*, 1(4), 315-321.
8. Рамонова, С. К. (2020). “Электротехника ва электроника асослари” фанини ўқитишда ахборот технологиялардан фойдаланишнинг методлари. “Таълимда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланишнинг инновацион усуллари”, 384-387.
9. Қораев, С. Б. (2020). Профессионал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. *Academic research in educational sciences*, 1(3).
10. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(7).
11. Эшманова, Н. Н., & Матъякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. *Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар*, 1, 33-34.
12. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. *Science and Education*, 1(4).
13. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. *Наука и общество*, 1(65), 33-37.
14. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глаголов. *Илм сарчаималари*.
15. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.
16. Khoshimova, D. R. (2020). Features of Improvement Sensate – Expressive Speech While Teaching Listening Students Applying Mnemonic Base. *Eastern European Scientific Journal*, (1), 158-161.
17. Бадалова, Б. Т. (2020). Таълим тизими ва педагогика назарияси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1300-1305.
18. Утаев, А. Ё., & Матъякубова, М. Б. (2019). Психологические основы развития речи. “Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида

замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар” мавзусидаги илмий-амалий анжуман, 1, 193-194.

19. Ўтаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. *"Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами*, 2, 50-53.

20. Ўтаев, А., & Норова, Н. (2019). Олий педагогик таълим муассаларида норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар тарғиботини ташкил этиш. *"Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами*, 2, 48-50.

21. Badalova, B. (2020). Lesson Competition Element in Russian. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, 6(5), 535-537.

22. Barakaevich, K. S. (2020). Improvement of Vocational Training of Pupils in Secondary Schools. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(1).

23. Қораев, С., & Тилакова, М. (2020). Ўқувчилар креативлик қобилиятларини ривожлантириш бўйича тавсиялар. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4), 184-189.

24. Ramonova, S. K. (2020). Improvement in teaching of the discipline of electrical engineering and the basis of electronics in higher educational institutions based on information technologies. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 7(5), 258-260.

25. Умарова, Н. Ш. (2019). Экономическая социализация личности в контексте возрастных периодов. *Вестник науки и образования*, (22-3 (76)).

26. Umarova, N. (2020). The Theoretical And Practical Model Of Making A Person Socializing Economically. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 62-68.

27. Умарова, Н. Ш. (2020). Иқтисодий ижтимоийлашув жараёнига таъсир қилувчи омилларнинг мотивацион-қадриятли тузилмаси (ўспиринлар мисолида). *Academic Research in Educational Sciences*, 1(2), 259-277.

ТАЛАБЛАРНИНГ КРЕАТИВЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ФАОЛИЯТ ВА ТАСАВВУР ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ЎРНИ

Абдулатиф Абдубаннон ўғли Маликзода
Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон миллий университети

АННОТАЦИЯ

Талабаларни креативликка ўргатиш – таълим олувчилар учун ажойиб маҳсулотни юзага келтиришда, педагогик вазифаларни ҳал қилишнинг осон бўлмаган ёки бир қолипдаги ғояларини яратишга эришиш демакдир. Ушбу мақолада талабаларни креативлигини ривожлантиришга хизмат қилувчи методикалар ҳақида баён этилган.

Калит сўзлар: креативлик, ижодкорлик, тафаккур, тасаввур, ижод, талаба.

THE ROLE OF ACTIVITY AND IMAGINATION PROCESSES IN DEVELOPING REQUIREMENTS CREATIVITY

Abdulatif Abdubannon ogli Malikzoda
National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek

ABSTRACT

Teaching students to creativity means achieving the creation of ideas that are not easy to solve pedagogical tasks or in one mould, while generating a wonderful product for educators. This article describes the methods that serve to develop the creativity of students.

Keywords: creativity, thinking, imagination, student.

КИРИШ

Маълумки жамият ва табиат ўртасидаги мунасабатларнинг тадбиқ этишга мўлжалланган фанлардан биттаси психология ҳисобланади. Психологик билимларни ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида татбиқ этиш кўлами кенгайиб бориши унинг масъулияти ва нуфузи ортаётганлигидан далолат беради. Шу боис психолог мутахассисларга нисбатан ижтимоий буюртманинг кўпайиши уларни ҳозирги замон талабига жавоб берадиган даражада тарбиялашни тақозо етмоқда. Шахс тарбияси, унинг ижтимоий-психологик камолоти ҳар қандай давлатнинг бош стратегик масалаларидан биридир. Чунки,

шахсни маълум эзгу ғоялар, ижтимоий-психологик ва юксак интеллектуал талаблар асосида тарбияламай туриб ҳар жиҳатдан камол топишга қодир жамиятни қуриб бўлмайди. Зеро, бу жараёнда энг аввало таълим-тарбия тизими, унинг мазмун-моҳияти, таълим тизимини такомиллаштиришга хизмат қилувчи психологик тамойиллар муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ

Психологларнинг фикрича, ижодкор шахсга хос хусусиятлар борасидаги билимларимиз тўлиқ эмаслиги билан фарқ қилади. Бу жиҳатларни синтез қилишга уриниш ҳолатлари ҳам йўқ эмас. Андерсон ва Тейлор ижодининг классик психологлар томонидан тузилган ижодий ҳаракатлар учун зарур психологик жиҳатлари ва қобилиятлари рўйхати бунга мисол бўла олади.

Назарий таҳлилларга кўра “ижодкорлик” терминининг ўзи илк бор XVII асрда санъат соҳасида инсон фаолиятини белгилаш мақсадида қўлланилган.

Сўнгги пайтларда “ижодкорлик” тушунчаси билан биргаликда “креативлик” атамаси ҳам кенг қўлланилмоқда. Узоқ вақтлар давомида ижод – инсонга табиат инъом этган ноёб қобилият, у ҳар кимга ҳам берилмайди, деб ҳисоблаб келинган. Аслида ижод инсоннинг моддий ва маънавий бойликларни яратиш фаолияти бўлиб, унда инсон тафаккури, хотираси, тасаввури, диққати ва иродаси фаол иштирок этади ҳамда унда бутун билими, тажрибаси ва истисъодоти намоён бўлади” [3; 17 б].

Ўзбекистон Миллий энциклопедиясида ижод – яратиш, кашф этиш; вужудга келтириш маъноларини англатиб, бадий, илмий, санъатга оид асар ёки моддий бойлик яратиш, вужудга келтириш; яратувчилик фаолияти ҳамда яратувчилик фаолияти маҳсули, самараси эканлиги қайд этиб ўтилган [4; 176 б].

“Маънавият: асосий тушунчалар” изоҳли луғатида эса мазкур тушунчага қуйидагича таъриф берилган: “Ижод (араб. Яратиш, кашф этиш, вужудга келтириш) – бадий, илмий, амалий асар ёки моддий бойликни яратиш, вужудга келтириш. Ижод моҳиятан яратувчанлик фаолияти бўлиб, инсон маънавиятининг амалдаги кўринишини ифода этади” [1; 185 б].

Бу жараённинг кенг кўламда амалга оширилиши учун эса энг аввало таълим тарбия билан шуғулланувчи барча ходимларга айниқса психологларга жуда катта маъсулият юклайди. Бунинг учун ҳар қайси ота–она, устоз ва мураббий ҳар бир бола тимсолида аввало шахсни кўриши зарур. Ана шу оддий талабдан келиб чиққан ҳолда, фарзандларимизни мустақил ва кенг фикрлаш қобилиятига эга бўлган, онгли яшайдиган комил инсонлар етиб вояга етказиш

таълим — соҳасининг асосий мақсади ва вазифаси бўлиши лозим, деб қабул қилишимиз керак. Табиийки, энг аввало ушбу вазифани бажаришни эса таълим тизимида таҳсил олаётган талабаларнинг бугунги замон талабларига жавоб бера олувчи ижодий изланувчи — психологик ҳолатига жиддий эътиборни қаратишдан бошлаш керак бўлади. Демак, таълим давридаёқ ҳар бир талаба шахсида ўқув фаолиятига бўлган фаол-ижобий муносабат мотивларининг етарли даражада шакллантириш билан боғлиқ ижтимоий-психологик омилларни тадқиқ қилиш масаласи бугунги таълим олдида турган муҳим вазифалардан бири бўлмоғи керак.

Шунингдек, энг аввало таълим-тарбия жараёнини ташкил этиш билан бирга бу жараёнга нисбатан бугунги талабанинг муносабатларида турли хил ижтимоий-психологик омиллар таъсирининг ортиб бораётганлиги; таълим объекти, субъекти, ўқитувчи, талаба, гуруҳлар ўртасидаги муносабатлар мотивациясининг ўқув жараёнида тез-тез ўзгариб бораётганлиги таълим объектларида ўқув фаолияти ва ўқув фаоллигининг ўзаро муносабатидаги жиддий эътибор қаратишнинг зарурлиги, ўқув фаоллиги доирасидаги муносабат талабанинг ижодий билим олишига таъсир этувчи, ташқи ва ички психологик омилларда кескин ўзгаришларнинг кузатилаётганлигидир. Талаба шахсида кечаётган ўз-ўзига, ўзгаларга ва фаолиятга бўлган муносабатлар иерархиясининг бевосита таълим самарадорлигига таъсирини ҳисобга олиш ва бу таъсир доирасида ҳар бир ўқувчи шахсини ўрганишга бўлган эҳтиёжларнинг тобора ортиб бораётганлиги каби ҳолатлар билан белгиланади ва баҳоланади.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖА

Талаб шахсини ривожлантиришга йўналтирилган таълим жараёнида унинг ақлий-интеллектуал, ижодий хусусиятлари намоён бўлади. Бу борада, айниқса, таълим жараёнида талабаларнинг ижодий фаолиятини шакллантириш имкониятлари кенгрокдир. Бугунги кунда мустақиллик туфайли амалга оширилаётган таълим ислохотлари ўз ишига ижодий ёндашувчи, фан, техника, санъат, ишлаб чиқаришнинг жадал ривожланишига ўз ҳиссасини қўшадиган юксак малакали кадрлар тайёрлашга боғлиқ. Шунга кўра, жамият тараққиёти талабларидан келиб чиққан ҳолда ҳар бир талабани ижодкорлик руҳида тарбиялаш муҳим ва зарурдир.

Ижодкорлик фаолиятнинг турли ҳолатларида пайдо бўлади. Қизиқиш, илҳом, интилиш ва бошқалар ижодкорликнинг инсон онгида энг олий тарзда пайдо бўлишидан тортиб, то намоён бўлишигача жараённи ўз ичига олади.

Шахснинг ижодий фаолият эҳтиёжи унинг ҳаракатларида янги, илгари мақсад қилиб қўйилмаган бунёдкорлик интилишини билдиради.

Таълим-тарбия жараёнида талабалардаги яширин истеъдодларни юзага чиқариш, улардаги ижодкорлик қобилиятини ривожлантириш – келажакда юксак салоҳиятли, ижтимоий фаол, ўткир зеҳнли, кашфиётчилик қобилиятини намоён эта оладиган рақобатбардош кадрларни вояга етказиш гарови саналади. Бу давлатимизнинг устувор йўналишларидан бири – ҳар томонлама баркамол инсонни вояга етказиш ғоясига мос келади. Шахсда ижодкорлик қобилиятини шакллантиришнинг муҳим шarti шахснинг фаолияти ҳисобланади. Бу борада психолог олимларнинг билдирган назарий фикр ва ғояларини мисол қилиб келтириш мумкин. Ижодкор шахсни шакллантиришнинг муҳим шarti мақсадли педагогик бошқаришда қатнашувчи шахсни юқори даражадаги объектив ахборотлар билан таъминлаш ҳисобланади. Объектив ахборотгина мақсадга йўналтирилган фаолият учун ҳаракатлантирувчи восита бўла олади. Демак, шахснинг имкониятлари қанча ошиб борса, у фаолиятни шунчалик муваффақиятли даражада бажаради. Яъни иқтидорли, ҳар томонлама шаклланган ўқувчиларимиз осонлик билан ўз мақсадига етса, иқтидори етарли шаклланмаган ўқувчилар муваффақиятсизликларга дуч келади.

Ижодий тафаккурни ривожлантиришнинг усуллари сифатида бугунги кунда кўпгина муаллифлар таклиф этаётган услубий ечимларда когнитив ёндашув устуворлиги сезилади. Кўпчилик муаллифлар ижодий тафаккурни ривожлантиришнинг самарали усуллари сифатида креативлик асосини ташкил етувчи билиш жараёнлари (ижодий хаёл, танқидий тафаккур ва ҳ.к.)ни фаоллаштиришга мўлжалланган машқ ва топшириқлардан иборат методикаларни таклиф этадилар. Масалан, Е.П. Торренс томонидан ижодий тафаккурни ривожлантириш бўйича таклиф этилган методикада турли буюмларни ўзининг асл вазифасидан ташқари қандай мақсадларда ишлатилиши мумкинлиги юзасидан фикрлашга ундайдиган топшириқ берилади.

ХУЛОСА

Креативлик қобилиятини ривожлантириш воситаси сифатида қатор муаллифлар турли материаллар асосида ижодий хаёлни машқ қилдиришга мўлжалланган методикаларни таклиф этадилар. Жумладан, Е.П.Роговнинг амалий қўлланмаларида таклиф этилган, гуруҳий шаклда ўтказилиши кўзда тутилган машқларда, масалан, тренинг иштирокчиларидан бири қандайдир фантастик вазиятли савол (масалан, “Агар одамлар бир-бирининг фикрини ўқий оладиган бўлиб қолганда, Ердаги ҳаётда қандай ўзгаришлар рўй берар

эди?” деган савол)ни ўртага ташлаш, гуруҳнинг қолган аъзоларига ўзларининг имкон қадар ранг-баранг жавобларини шакллантириш вазифаси берилиши мумкин.

Ижод психологияси муаммоларини ўрганишда ўз илмий мактабини яратган етакчи олимлардан бири Я.А.Пономарев ҳам тафаккур креативлигини ривожлантиришнинг методик имкониятларини аниқлаш йўналишида ўз ёндашувига эга. Хусусан, олимнинг тадқиқотларида тўққиз катакли (3x3) шахмат доскасининг турли қисмларида жойлаштирилган от билан ўйин қоидаларини бузмаган ҳолда бошқа бир катакка қўйилган пиёдани олишга қаратилган ҳаракатларни аниқлаш машқидан ҳам диагностик, ҳам ривожлантирувчи мақсадда фойдаланиш ҳолатлари қайд этилади.

REFERENCES

1. Kaldibayeva, D. O. (2020). Talabalarining mantiqiy tafakkurini shakllantirishning pedagogik omillari. *Science and Education*, 1(3).
2. Тангирова, Г. И. (2020). Интерактивное образование и его дидактические возможности. *Science and Education*, 1(3).
3. Халилова, М. А., & Мухитдинова, М. (2020). Мактабгача таълим ташкилотларида ахборот-компьютер технологияларини мусиқа тарбияси воситаси сифатида қўллашнинг хусусиятлари. *Халқ таълими*, 3(0056), 4.
4. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли ота-оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. *Oriental Art and Culture*, (4).
5. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 7021-7030.
6. Ramonova, S. K. (2020). The importance of information technology in teaching the basics of electrical engineering and the basics of electronics in higher military educational institutions. *НамДУ илмий ахборотномаси*, (4), 435-438.
7. Рамонова, С. К. (2020). Электротехника ва электроника асослари фанини ўқишни ахборот-коммуникацион технологиялари ёрдамида такомиллаштириш методлари. *Science and Education*, 1(4), 315-321.
8. Рамонова, С. К. (2020). “Электротехника ва электроника асослари” фанини ўқитишда ахборот технологиялардан фойдаланишнинг методлари. “Таълимда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланишнинг инновацион усуллари”, 384-387.
9. Қораев, С. Б. (2020). Профессионал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. *Academic research in educational sciences*, 1(3).
10. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(7).

11. Эшманова, Н. Н., & Матъякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар, 1, 33-34.
12. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. *Science and Education*, 1(4).
13. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. *Наука и общество*, 1(65), 33-37.
14. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глаголов. *Илм сарчашмалари*.
15. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.
16. Khoshimova, D. R. (2020). Features of Improvement Sensate – Expressive Speech While Teaching Listening Students Applying Mnemonic Base. *Eastern European Scientific Journal*, (1), 158-161.
17. Бадалова, Б. Т. (2020). Таълим тизими ва педагогика назарияси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1300-1305.
18. Утаев, А. Й., & Матъякубова, М. Б. (2019). Психологические основы развития речи. “Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар” мавзусидаги илмий-амалий анжуман, 1, 193-194.
19. Ўтаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. "Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами, 2, 50-53.
20. Ўтаев, А., & Норова, Н. (2019). Олий педагогик таълим муассаларида норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар тарғиботини таъкил этиш. "Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами, 2, 48-50.
21. Badalova, B. (2020). Lesson Competition Element in Russian. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, 6(5), 535-537.
22. Barakaevich, K. S. (2020). Improvement of Vocational Training of Pupils in Secondary Schools. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(1).
23. Қораев, С., & Тилакова, М. (2020). Ўқувчилар креативлик қобилиятларини ривожлантириш бўйича таълиқлар. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4), 184-189.
24. Ramonova, S. K. (2020). Improvement in teaching of the discipline of electrical engineering and the basis of electronics in higher educational institutions based on

information technologies. International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology, 7(5), 258-260.

25. Умарова, Н. Ш. (2019). Экономическая социализация личности в контексте возрастных периодов. Вестник науки и образования, (22-3 (76)).

26. Umarova, N. (2020). The Theoretical And Practical Model Of Making A Person Socializing Economically. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(08), 62-68.

27. Умарова, Н. Ш. (2020). Иқтисодий ижтимоийлашув жараёнига таъсир қилувчи омилларнинг мотивацион-кадриятли тузилмаси (ўспиринлар мисолида). Academic Research in Educational Sciences, 1(2), 259-277.

КАТЕГОРИЯ ОДУШЕВЛЕННОСТИ-НЕОДУШЕВЛЕННОСТИ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Руниза Рафкатовна Шакирова

Чирчикский педагогический институт

АННОТАЦИЯ

Данная работа посвящена изучению категории рода у имен существительных в современном русском языке. В силу того, что мнения ученых о данной категории расходятся, она представляет особый интерес для исследования. В статье поднимается вопрос об отличии имен существительных одушевленных и неодушевленных умение находить их самостоятельно классифицировать одушевленные и неодушевленные имена существительные приводит к выводу что деление на одушевленные и неодушевленные не отражает полностью существующие в мире деление на живое и неживое. Актуальность выбранной темы обусловлена тем, что учение о грамматических формах и категориях языка тесно связано с языком, речью и словом.

Ключевые слова: категория, одушевленности, неодушевленности, существительный, падеж.

THE CATEGORY OF ANIMATELY-UNAFFILIATION IN MODERN RUSSIAN LANGUAGE

Runiza Rafkatovna Shakirova

Chirchik State Pedagogical Institute

ABSTRACT

This work is devoted to the study of the category of gender in nouns in modern Russian. Due to the fact that the opinions of scientists on this category differ, it is of particular interest for research. The article raises the question of the difference between the nouns of animate and inanimate, the ability to find them independently classify animate and inanimate nouns leads to the conclusion that the division into animate and inanimate does not reflect completely existing in the world division into living and nonliving. The relevance of the chosen topic is due to the fact that the teaching of grammatical forms and categories of language is closely related to language, speech and word.

Keywords: category, animate, inanimate, noun, case.

ВВЕДЕНИЕ

Как известно грамматическим стержнем имен является категория имен существительных. Несомненно под эту категорию подводятся слова, выражающие предметность и представляющие ее в формах рода, числа и падежа. Раннее относимое к категории имени существительного слово обычно представляет собою систему падежных форм единственного и множественного числа, воспроизводящую определенный родовой тип склонения. Значение предметности служит тем семантическим средством, с помощью которого из названия единичной вещи возникает обобщенное обозначение целого класса однородных вещей или выражение отвлеченного понятия. «Как было ранее известно нам что форма имени существительного предназначена для сбережения духовного материала при помощи языка». Категория имени существительного обеспечивает возможность мыслить предметно, в форме названия, даже отвлеченные понятия о качествах и действии.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ

Из школьной программы начальных классов нам было известно что подавляющего большинства имен существительных, у тех, которые не обозначают лиц и животных, форма рода нам представляется немотивированной, бессодержательной. При анализе категории рода нами обнаруживаются грамматические категории лица мужского рода, одушевленности и неодушевленности. Категория лица безусловно тесно связана с категорией одушевленности, которая широко развилась, поглотивши, вернее, вобравши в себя категорию лица. “История языка показывает,-пишет акад. А.А.Шахматов,- что первоначально категория одушевленности при этом от названий лиц на названия животных”. В современном русском литературном языке категория лиц мужского рода обнаруживается как в форме именительного падежа единственного числа (на -а у слов мужского рода: судья, вельможа, староста, старшина, воевода и т. п.), так и в формах именительного падежа множественного числа: 1) в окончании -е, присущем только названиям лиц -с суффиксом -ин в единственном числе: мещане, граждане, дворяне , англичане, лютеране и т. п.; 2) в непродуктивных окончаниях -ья и -овья, преимущественно в обозначениях лиц по родству и свойству: сыновья, кумовья, сватья, зятья, шурья и т. п. (также: князья и друзья); 3) в архаических формах именительного падежа множественного числа на -и у двух слов с основой единственного числа на твердый согласный: черти, соседи (форме им. Пад. Мн. Ч. Соответствуют и все другие формы мн. Ч. Этих двух слов: чертый, соседей, чертям и т.п.).

ОБСУЖДЕНИЕ И РЕЗУЛЬТАТЫ

Категория лица несомненно выражается в субстантивации имен прилагательных мужского рода. Прилагательные за немногими исключениями (вроде устарелых названий монет: цылковый и золотой) обозначают преимущественно лиц мужского пола: но , дежурный, служащий, рабочий, глухонемой и т.п. (но ср. также: звеньевая). Как говорилось ранее в газетно-публицистических и официально-деловых стилях книжной речи широко развивается заместительное употребление имен прилагательных мужского, так же как и женского, рода, входящих в состав какого-нибудь обозначения (встречный тракторный завод и т. п.), в значении целого термина (например: встречный, тракторный и т. п.). Применение субстантивированных форм прилагательных мужского рода здесь выходит за пределы категории лица. Как нам известно категория лица находит яркое выражение в формах словообразования. Личные суффиксы имен существительных особенно продуктивны и многочисленны. Безусловно только в кругу обозначений лиц наблюдается ярко выраженный активный тип соотносительных (коррелятивных) слов мужского и женского рода, например: ударник - ударница, стахановец - стахановка и т. п.

Категория одушевленности безусловно сильно отличается от категории лица тем, что согласование в роде с словами, относящимися к категории одушевленности, всецело обусловлено формой этих слов, между тем как в категории лица есть тенденция к согласованию по смыслу, по полу лица, ярко проявляющаяся в формах прошедшего времени на -л (управдел заявила; профорг выступила с предложением и т. п.). Как нам известно наиболее ярким и постоянным признаком категории одушевленности как известно нам с начальной школы в русском языке является совпадение винительного падежа с родительным в единственном (кроме слов на -а) и множественном числе у существительных мужского рода (встретить знакомого, слушать знаменитого тенора и т. п.) и только во множественном числе у существительных женского рода (в среднем роде только у слов лицо, чудовище - лиц, чудовищ: ср. также: животных, насекомых).

Для нас колебания и противоречия в выражении категории одушевленности, отчасти зависящие от понимания ее границ и состава. Слова микроб, бактерия (ср. формы вин. пад. мн. ч. бактерии и бактерий) колеблются между категориями одушевленности и неодушевленности. Так же названия рыб и амфибий, употребленные во множественном числе для собирательного обозначения какого-нибудь кушанья из них, образуют винительный падеж

множественного числа одинаково с именительном падежом, т. е. относятся к категории неодушевленности; например, у Грибоедова : “К Прасковье Федоровне в дом во вторник зван я на форели”; “есть устрицы” (Тургенев); “Левин ел и устрицы” (Л. Толстой); “Искусство, не обдирая рта, есть артишоки и глотать устрицы, не проглатывая в то же время раковины” (Салтыков -Щедрин, “Признаки времени ”) и т. п.

Любопытно заметить что имена светил, также лишённые своей морфологической одушевленности, рассматриваются нами как названия неодушевленных предметов. Например, смотреть на Марс; видеть Сатурн, Юпитер и т. п (впрочем, возможны и формы винительного - родительного падежа). Но нарицательные обозначения бывших ботов, перенесённые на людей, “одушевляются”. Например: поискать другого такого болвана; смотреть на своего кумира (но ср.: с К примеру такие слова как: делать из кого-нибудь себе кумир); этого идола ничем не проймешь и другие подобные. Некоторые особенности наблюдаются в русском языке и в употреблении слов, обозначающих то неодушевленные, то переносно-одушевленные предметы. Например, к категории одушевленности примыкают карточные обозначения-туз и козырь: снять туза, покрыть козыря и т.п. (но ср.: играть в свои козыри, играть в короли). “Для обозначения некоторых карт, а именно так называемых “фигур”, взяты были слова, обозначающие предметы одушевленные, что соответствовало самому смыслу слова “фигура”; поэтому и склонение названий карточных фигур сбилось на склонение названий предметов одушевленных; а затем по этому образцу стали склоняться и такие названия карт и иные карточные термины, которые вовсе не обозначают предметов одушевленных”. (Например, то же представление перенесено было и на название карты туз. Ср.: я сбросил туза; козырная двойка туза бьет; ср. у Пушкина в “Пиковой даме”: “Игроки претендуют на тройку, семерку и туза.”)

Интересна несомненно для нас судьба слов с суффиксом -тель. Прежде даже от тех терминов -тель, которые не обозначают лиц, иногда в значении винительного падежа употреблялась форма родительного, например в математических выражениях умножить числителя; найти общего знаменателя; разделить на множителя; умножить показателя подкоренного выражения и т. п. Еще Бругмани заметил, что “*nomina agentis*” очень часто употребляются для обозначения орудия, ввиду того что это последнее рассматривается как одушевленный исполнитель действия”. В современном языке-под влиянием широкого распространения суффикса -тель в профессиональных диалектах и научно-техническом языке для обозначения механизмов, приборов, сооружений

и орудий-слова на -тель со значением орудия, механизма, снаряда сохраняют формы винительного падежа, сходного с именительным. Например: “Дедушка раскрыл желтый скоросшиватель ” (Л.Славин, “Наследник ”); повернуть выключатель; заметить истребитель и т. п. Ср.: приобрести электрический счетчик; сбить вражеский бомбардировщик и т. п. (но: напасть на разведчика). Названия многих одушевленных предметов по формам своего образования отчасти совпадают с категорией лица (ср., например, общность суффиксов детенышей -енок и -еныш у обозначений лиц и животных; ср. совмещение значений лица и самца-самки в таких суффиксах, как -ак, -ица, -иха, и некоторых других). Впрочем безусловно в современном литературном языке приемы суффиксального образования слов, обозначающих представителей живого (животного), не человеческого, мира, крайне бедны. Общий язык обогащается лишь терминами зоологии и заимствованиями из народных говоров.

Таким образом распределение по родам основной массы существительных производится по их морфологическим признакам, в первую очередь по структуре именительного падежа, именно: существительные с основой на твердый согласный (за исключением шипящих), а так же на -й, не имеющие окончаний (с нулевой флексией): год, лоб, вяз, сом, волк, край, бой, - относится к мужскому роду; слова с окончанием - а (-я), принадлежат к женскому роду; слова с окончанием на - о (после мягкого - - е) - к среднему роду. Слова с основой на мягкий согласный, а так же на твердые шипящие (ш, ж) распределяются по родам в зависимости от типа склонения, в частности от окончания родительного падежа: слова, имеющие в родительном окончание -а (-я), принадлежат мужскому роду: ремень- ремня, меч- меча, нож - ножа, а с окончанием - и - женскому роду: тень - тени, тишь- тиши, ночь — ночи . Способность к такой зависимости рода от морфологической структуры является действующим законом современного русского языка: вновь входящие в язык заимствования и новообразования получают свой род в соответствии с этими признаками (комбайн, блюминг, бесконфликтность). При этом род заимствованных слов нередко меняются в зависимости от указанных признаков по сравнению с родом языка - источника, например: по-русски базис мужского рода (в греческом *basis* женского рода), минус мужского рода (в латинском *minus* среднего рода), драма женского рода (в греческом *drama* среднего рода), опера женского рода (в латинском среднего рода), ярмарка женского рода (в немецком *der Jaxrmarkt* мужского рода).

В заимствованных словах как нам известно выделяются две группы: 1) склоняемые слова с четкими морфологическими признаками, однородными с теми, которые распространены у русских существительных, распределяются, в зависимости от их морфологической структуры. Некоторые колебания безусловно происходили в связи с изменениями окончаний и склонения; так, употреблялись с окончанием - а и принадлежали женскому роду: багета, метода, бланка, фильма; в настоящее время они употребляются без окончания: багет, метод, бланк, фильм - и перешли в мужской род. Такие слова как дуэль и вуаль в первой половине XIX века (в соответствии с мужским родом французских слов *le duel, le voile*) принадлежали мужскому роду и склонялись дуэль - дуэля, вуаль - вуалья, теперь они склоняются дуэль - дуэли, вуаль - вуали и относятся к женскому роду; 2) несклоняемые слова, основа которых заканчивается на гласный, не имеют соответствующей им структуры в русских словах, и их род определяется по разным основаниям. В большинстве они принадлежат среднему роду: бюро, депо, пальто, жабо, боа, какао, драпри, жалюзи, желе, пенсне.

Подобно тому как Виноградов В.В. распределял сокращенные или заимствованные слова по родовым группам. Так, греческие слова среднего рода на -ма (система, схема, тема, догма и т. п.) русским языком (в отдельных случаях -- через посредство латинского языка) воспринимаются как формы женского рода. Латинские слова среднего рода на -ум в русском языке становятся словами мужского рода (например: аквариум). Но и здесь -- при освоении заимствований -- большое значение имеют смысловые аналогии и предметные связи (род чужих названий городов, рек, газет и т. п.). Заимствованные слова могут включаться несомненно в родовой класс по смысловым связям с теми или иными русскими словами. Например, криг -- с война; "пресловутая блицкриг"; рифма -- с стопа, строка (греч. *схимбу*; ритм); виолончель (итал. *violoncello*, фр. *la violoncelle*) -- с скрипка; кепи -- с шапка (фр. *le keri*; кепка); паштет (*die Pastete*) -- по аналогии с пирог и т. п. Кроме того, родовая квалификация заимствованных слов может зависеть от того родового класса, к которому принадлежит в русском языке слово со значением соответствующего общего понятия (*genus*). Например, названия иностранных газет -- женского рода (по роду газета); названия городов, если эти названия не соответствуют морфологическим нормам современного русского языка, зачисляются в класс мужского рода: Туапсе, Баку, Токио и т.п.; названия рек -- женского рода и т.п.

Как же проявляются категории одушевленности-неодушевленности имен существительных в предложно-падежных формах?

Общеизвестно что в русском языке категория одушевлённости-неодушевлённости складывалась как семантическая (смысловая). Одушевлённые и неодушевлённые существительные отличаются друг от друга формой винительного падежа множественного числа. У одушевлённых существительных-с формой именительного падежа, например: нет друзей- вижу дру-зей (но: нет столов- вижу столы), нет братьев- вижу братьев (но: нет огней-вижу огни), нет лошадей- ви-жу лошадей (но: нет теней- вижу тени), нет детей-вижу детей (но: нет морей- вижу моря). У имён существительных мужского рода (кроме существительных на -а, -я) это различие сохраняется и единственном числе, например: нет друга- вижу друга (но: нет дома- вижу дом). К одушевлённым существительным могут относиться существительные, которые по значению следовало бы считать неодушевлёнными, например: “наши сети притащили мертвеца”; сбросить козырного туза, пожертвовать ферзя, купить кукол, разрисовать матрёшек.К неодушевлённым существительным могут относиться существительные, которые по выражаемому ими значению следовало бы отнести к одушевлённым, например: изучать болезнетворные микробы; нейтрализовать бациллы тифа наблюдать зародыш в его развитии; собирать личинки шелкопряда, верить в свой народ; собирать огромные толпы, вооружать армии.

Винительный падеж с предлогом в именах существительных

Свободные предложно-падежные конструкции с предлогом в имеют различия в падежных формах субстантива /В.=Р. Или В.=И./, как и в беспредложном употреблении. Так, например, сохраняются грамматические различия между одушевленными и неодушевленными существительными в предложно-падежных сочетаниях с пространственным значением: бросить камнем в человека - бросить камнем в дом. Ему казалось спасением, если свою волю к действию он волеет в другого человека и у них будет одна воля (К. Федин) - Входим в лес мокрой тропе (М. Горький). Своеобразно и неординарно проявляется одушевленность-неодушевленность субстантивов в несвободных конструкциях с предлогом в. В современном русском языке особняком стоят сочетание типа выйти в люди, произвести в офицеры, годиться в матери и под., в которых субстантивы, обозначающие людей и животных, имеют грамматический показатель неодушевленности /В.=И./: Кто в кони пошел, тот и вози (Посл.); Барон фон Клоц в министры метил, А я - к нему в зятя (А. Грибоедов); А, Чацкий! Любите вы всех в шуты рядить (Там же); Вот его друг Борис произведен в офицеры, и он из дружбы не хочет отставать от него (Л. Толстой); Работы ни на грош. Ни в гида, ни в извозчики, Ни в маляры, ни в

плотники (А. Черный). В подобных конструкциях грамматический показатель неодушевленности обнаруживается также у субстантивированных прилагательных и имен собственных, употребленных в нарицательном значении: Его в безумные упрятал дядя-плут (А. Черный); Я князь-Григорию и вам Фельдфебеля в Вольтеры дам (А. Грибоедов); Мы все глядим в Наполеоны (А. Пушкин). Таким образом, наличие показателя неодушевленности в рассмотренных сочетаниях мотивировано специфическим синтаксически-обусловленным значением субстантива, для которого характерно угасание смыла лица и нарастание степени отвлеченности (ср. сходные семантические особенности существительных, обозначающих совокупности живых существ). Своеобразно проявляется одушевленность субстантивов в конструкциях с предлогом **в** в сочетании с глаголом **играть** (существительным **игра**). В основном, в подобных сочетаниях выступают имена существительные, являющиеся специфическими названиями игр: играть в жмурки (в салочки, вгорелки, в кошки-мышки, в казаки-разбойники, в дочки-матери и т.д.). Худо в карты играть, аковырей не знать (Посл.); Раз, два, три, четыре, пять, Будем в прятки мы играть (Счит.), Велись веселые разговоры, играли в горелки, кошки-мышки, серсо, рисовали карикатуры (М. Евсеева); Все играют в прятки, В куклы и лошадки (В. Инбер).

Винительный падеж с предлогами на

Грамматическое различие между одушевленными и неодушевленными существительными сохраняется в конструкции “существительное в винительном падеже с предлогом **на**”. Сравним следующие предложно-падежные сочетания: В сенах **натолкнулся** я на высокого плотного **господина** (А.Чехов) /В.=Р./- Но невеста молодая...Между тем все шла да шла **ина терем набрела** (А.Пушкин) /В.=И./; Я успел заметить, что майор Ковалев **вскочил на коня** и кинулся куда-то вниз (В.Закруткин) /В.=Р./ - Дуня села в кибитку подле гусара, слуга **вскочил на облучок** (А.Пушкин) /В.=И./.

В подобных конструкциях можно встретить формы архаического винительного падежа, сохраненные фольклорной традицией. Так, Д.Н.Шмелев отмечает, что “старая форма именительно - винительного в течение длительного времени сохранялась в сочетании на конь, например: “Медлить ничего: Скорее! Люди, на конь. Эй, живее!” (А.Пушкин)...Ср. также пословицу, где сохраняется старая форма винительного множественного числа: “Разбросались палки на чужие галки”/Шмелев 1964:57/.

В отличие от рассмотренных ранее конструкций с предлогом **в**, подобные формы в современном литературном языке практически не употребляются.

Колебание форма винительного падежа в конструкциях с предлогом **на** характерно для имен существительных промежуточных групп: На тузов кладут королей, потом двойки, дам тройки и так далее ” (З. Иванова) /В.=Р./- **На тузы** собираются карты в масть в восходящем порядке (О. Резникова) /В.=И./.

Грамматическое различие между одушевленными и неодушевленными существительными основных групп сохраняется и в несвободных конструкциях: Я рою корни мандрагоры, пахожие на мальеньких человечка (А. Куприн) /В.=Р./ -Им овладело беспокойства, **похожее на страх** (А. Чехов) /В.=И./.

Винительный падеж с предлогами под и за

Предлоги под и за в составе свободных конструкций чаще употребляются с неодушевленными существительными. Одушевленные субстантивы наряду с неодушевленными встречаются только в сочетаниях с пространственным значением. Листовки положили под больного - на всякий случай (Из периодки) /В.=Р./ -Абдуев медленно разорвал письмо на четыре части и бросил под стол (И.Гончаров) /В.=И./.

Противопоставлены грамматически одушевленные и неодушевленные субстантивы в составе несвободных конструкций, например, в сочетаниях с предлогом под, выражающих значение сходства с чем-либо (кем-либо), подражания чему-либо (кому-либо): Петров прекрасно имитировал тембр голоса и манеру Шаляпина, и однажды в опере “Хованщина” в картине, где они пели вместе, он пошутил и запел под Шаляпина (Е. Салина) /В.=Р./ - В зале блестящий пол, выкрашенный под паркет, внеские стулья, рояль (А. Чехов) /В.=И./.

Ср. также сочетания с предлогом за со значением “заместительства, функционального пребывания в роли кого-нибудь” /Виноградов 1986:546/: Эх ты, толстоносый.Сосульку, тряпку принял за важного человека (Н. Гоголь) /В.=Р./- Где, укажите нам, отчества отцы, Которых мы должны принять за образцы (А.Грибоедов) /В.=И./.

В некоторых конструкциях с предлогом за могут выступать только одушевленные субстантивы, точнее, субстантивы со значением лица: Манилов отвечал, что за Павла Петровича он готов ручаться как за самого себя (Н. Гоголь); Город из-за них еще не провалился,- так говорил Тыбурций,- потому что они еще за бедных людей вступаются (В. Короленко); В наше время, Татьяна Петровна, трудно выйти за хорошего человека (А. Чехов).

Винительный падеж с предлогом через

С предлогом через одушевленные субстантивы выступают, в основном, в конструкциях со значением средства (способа) совершения действия: Через Тараску солдата Аннушка давно засыпала Наташке то пирожок с луком, то яичко (Д. Мамин-Сибиряк); Максим достал дудку через земляков и долго прятал,

чтоб преподнести отцу на рождество (А. Бек). Различаются одушевленные и неодушевленные существительные в конструкциях, выражающих пространственные отношения: перебросить (что-либо) через человека /В.=Р./- перебросить (что-либо) через забор /В.=И./ и т.п. В конструкциях, выражающих темпоральные отношения, употребляются только неодушевленные существительные: через день, через год, через века и т. п.

Винительный падеж с предлогом с

Предлог с получает возможность употребляться с одушевленными существительными только в составе несводобных конструкций, выражающих отношение соразмерности. Как отмечает Д.С.Станишева, “синтагмы, в состав которых входит конструкция ВП с предлогом “с”, обозначающая предмет или лицо, с которым что-либо сравнивается по величине, отличались в истории русского языка стабильностью, несмотря на объективно нечастое употребление как ранее, так и теперь” /Станишева 1966:135/. А если б ростом я с теленка только был, То спеси бы со львов и барсов я посбил я (И. Крылов) /В.=Р./- Ковригу съем Гора горой, Ватрушку съем со стол большой (Н. Некрасов) /В.=И./.

Винительный падеж с предлогом сквозь.

В составе свободных конструкций с предлогом сквозь употребляются преимущественно неодушевленные существительные, что обусловлено семантической спецификой этих синтагм: “единственной синтаксико-семантической нагрузкой конструкции “сквозь+ ВП” было и остается-выражать локальные отношения, точнее- предмет, окружение, среду, через которые направляется действие”/Станишева 1966:136/. Утренний полусвет, водянистый и сонный, наполнил комнату сквозь щели ставен (А. Куприн); Прищулив старческие глаза, генерал сквозь очки оглядел комнату” (В. Вересаев). В подобных конструкциях часто встречаются субстантивы, обозначающие совокупности живых существ и являющиеся грамматически неодушевленными. Насилу мог он продрагаться сквозь их (дворовых) усердную толпу (А. Пушкин); В эту минуту маленький скелет пробрался сквозь толпу и приближался к Адриану (А. Пушкин).

Винительный падеж с предлогом по

Одушевленные имена существительные в форме винительного падежа с предлогом по, как правило, не употребляются. Употребление в конструкции “по+ ВП” со значением цели названий людей или животных носит устаревший, диалектный или просторенный характер и находится за пределами нормы. Лопухин послал невестину дружку возвестить царю, что время **идти по невесту** (А. Толстой). Ср. Также диалектное выражение “идти по кони” с

архаической формой винительного падежа, которое Н.А.Мещерский относит к “традиционным формулам” и не считает живым диалектным морфологическим образованием /Русская диалектология 1972:128/. В конструкциях “по+ ВП” со значением меры часто употребляются названия частей тела: погрузиться по колено, в грязи по самые локти, сыт по горло, влюблен по уши и т.д.

Винительный падеж с производными предлоги, управляющие существительными в винительном падеже, употребляются только с неодушевленными существительными. Так, предлоги спустя и погодя употребляются только со словами с темпоративным значением: минута, час, полчаса, день, сутки и др. **Три дня спустя** оба приятеля катили по дороге в Никольское (И. Тургенев). Важное наблюдение по поводу происхождения предлога “невзирая на” принадлежит Е.Т.Черкасовой: “развитие релятивности в семантике этих деепричастий опиралось на их употребление с зависимым именем отвлеченного значения, то есть со словом, которое не является названием предмета, обозначающего объект зрительного восприятия” /Черкасова 1967:218/. Действительно, в современном языке этот предлог употребляется только с неодушевленными (отвлеченными) именами существительными :невзирая на усталость (страх, несогласие, болезнь, непогоду и т.п.). Указанный предлог встречается также во фразеологическом обороте невзирая на лица со значением “не обращая внимания на чье-либо положение, звание”.

Таким образом, исследование проявления категории одушевленности-неодушевленности имен существительных в предложно-падежных формах позволяет сделать вывод о том, что грамматические свойства одушевленных и неодушевленных субстантивов, как правило, сохраняются и в предложно-падежных сочетаниях. Исключение составляют некоторые конструкции с предлогом в (выйти в люди, играть в коршуны и т.п.), в которых сохраняется архаическая форма винительного падежа /В.=И./ под влиянием трансформации значения субстантива с угасанием семы одушевленности.

Употребление предлогов, управляющих существительными в винительном падеже обнаруживает следующие закономерности:1) непроизводные предлоги в, на, за, под, с, через в составе предложно-падежных сочетаний употребляются как с одушевленными (семантически и грамматически), так и с неодушевленными субстантивами;2) производные предлоги спустя, погодя, невзирая на, а также непроизводные по и сквозь употребляются преимущественно с неодушевленными именами существительными.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом категория рода у одушевленных существительных-названий лиц имеет свою семантическую характеристику? Слова мужского рода называют существа мужского пола, слова женского рода-существа женского пола. В количественном отношении существительные мужского рода преобладают. Это объясняется как внеязыковыми социально-историческими условиями, так и собственно языковыми причинами. Слова мужского рода прежде всего заключают в себе общее понятие о человеке, обозначают его социальную или профессиональную принадлежность независимо от пола. Поэтому слова мужского рода могут применяться к лицу как мужского, так и женского пола (об исключениях см. ниже): композитор Д. Шостакович и композитор А. Пахмутова, поэт Александр Блок и поэт Ольга Бергглиц; Он говорил о лете и о том, Что быть поэтом женщине-нелепость_(Ахм). Названиями лица независимо от принадлежности к полу являются: а) существительные муж. р., образующие соотносительную словообразовательную пару с существительными жен. р. Со знач. Лица, типа делегат (делегатка), студент (студентка), марксист (марксистка), поэт (поэтесса), докладчик (докладчица), избиратель (избирательница), москвич (москвичка); он (она)-делегат партийного съезда; каждый москвич любит свой город; б) существительные муж.р., не имеющие парных существительных жен. р.: вожак, воин, гений, дирижер, заморыш, карапуз, льстец, неуч, предок, приемыш, и существительные на -а: вельможа, воевода, слуга, староста, старшина, . К группе (б) примыкают также слова, для которых парные существительные жен. р. Возможны, но и окрашены : бригадир, врач, доктор и под.: ср. следующее замечание А. Твардовского: “Женщина врач оскорбится, если ее назвать врачихой (хотя за глаза называют и без всякого оттенка пренебрежительности). Назовите старшего повара Макарову поварихой-она обидится”. Существительные муж. р. Не могут быть общим названием лица в тех случаях, когда по своему лексическому значению они относятся только к лицам мужского пола: брат, мальчик, муж, мужчина, отец, юноша.

REFERENCES

1. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М. :Учпедгиз, 1986
2. Пелих В.М., Абдульманова А.К. Историческая грамматика русского языка. Самара,1994.
3. Востоков А.Х. Русская грамматика. СПб.,1839

4. Булаховский Л.А. Исторический комментарий к литературному русскому языку. Киев, 1939.
5. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 7021-7030.
6. Ramonova, S. K. (2020). The importance of information technology in teaching the basics of electrical engineering and the basics of electronics in higher military educational institutions. *НамДУ илмий ахборотномаси*, (4), 435-438.
7. Рамонова, С. К. (2020). Электротехника ва электроника асослари фанини ўқишни ахборот-коммуникацион технологиялари ёрдамида такомиллаштириш методлари. *Science and Education*, 1(4), 315-321.
8. Рамонова, С. К. (2020). “Электротехника ва электроника асослари” фанини ўқитишда ахборот технологиялардан фойдаланишнинг методлари. “Таълимда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланишнинг инновацион усуллари”, 384-387.
9. Қораев, С. Б. (2020). Профессионал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. *Academic research in educational sciences*, 1(3).
10. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(7).
11. Эшманова, Н. Н., & Матякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. *Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар*, 1, 33-34.
12. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. *Science and Education*, 1(4).
13. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. *Наука и общество*, 1(65), 33-37.
14. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глаголов. *Илм сарчашмалари*.
15. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.
16. Khoshimova, D. R. (2020). Features of Improvement Sensate – Expressive Speech While Teaching Listening Students Applying Mnemonic Base. *Eastern European Scientific Journal*, (1), 158-161.
17. Бадалова, Б. Т. (2020). Таълим тизими ва педагогика назарияси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1300-1305.
18. Утаев, А. Й., & Матякубова, М. Б. (2019). Психологические основы развития речи. “Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар” мавзусидаги илмий-амалий анжуман, 1, 193-194.

19. Ўтаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. *"Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар"* мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами, 2, 50-53.
20. Ўтаев, А., & Норова, Н. (2019). Олий педагогик таълим муассаларида норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар тарғиботини ташкил этиш. *"Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар"* мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами, 2, 48-50.
21. Badalova, B. (2020). Lesson Competition Element in Russian. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, 6(5), 535-537.
22. Barakaevich, K. S. (2020). Improvement of Vocational Training of Pupils in Secondary Schools. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(1).
23. Қораев, С., & Тилакова, М. (2020). Ўқувчилар креативлик қобилиятларини ривожлантириш бўйича тавсиялар. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4), 184-189.
24. Ramonova, S. K. (2020). Improvement in teaching of the discipline of electrical engineering and the basis of electronics in higher educational institutions based on information technologies. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 7(5), 258-260.
25. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли ота-оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. *Oriental Art and Culture*, (4).
26. Шакирова, Р. Р. (2019). Отличительные особенности рассказа от других эпических жанров. *Polish science journal*, 169-172.

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА

Бекматов Бахтиёр Дилшатович

Магистрант Чирчикского государственного педагогического института
Ташкентской области
b.bekmatoff@yandex.com

АННОТАЦИЯ

В данной работе изучается общественно-политическая лексика, рассматриваются периоды её развития и становления, исследуются ее особенности и составные элементы, отслеживаются механизмы обогащения общественно-политической лексики и общественно-политической терминологии.

Ключевые слова: общественно-политическая лексика, общественно-политическая терминология, функциональность, средства массовой информации, неологизмы, словарный состав.

SOCIO-POLITICAL VOCABULARY

Bekmatov Bakhtiyor Dilshatovich

Master student of Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region
b.bekmatoff@yandex.com

ABSTRACT

This work examines the socio-political vocabulary, examines the periods of its development and formation, examines its features and components, traces the mechanisms of enrichment of socio-political vocabulary and socio-political terminology.

Keywords: socio-political vocabulary, socio-political terminology, functionality, mass media, neologisms, vocabulary.

ВВЕДЕНИЕ

Общественно–политические, социально - экономические и другие перемены в современном обществе, интенсивно происходящие последние несколько лет, повлекли большие изменения в лексико–семантической системе языка. Такие же интенсивные изменения, на наш взгляд, происходят и в области общественно–политической лексики.

Что такое общественно-политическая лексика (далее ОПЛ)? Учёные—лингвисты, определяя её лексико—семантическую направленность, единодушно различают ОПЛ от прочих пластов языка. К ОПЛ относят слова относящиеся к государственно - административной системе управления, политике и экономике, процессам развития общества.

ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ

Б.Момынова в своей работе «Общественно-политическая лексика» опубликованной в периодическом издании «Казах» акцентирует следующие категории общественно-политической лексики:

- 1) наименования социально-исторических категорий и понятий;
- 2) наименования государственного строя;
- 3) наименования административной системы;
- 4) наименования, имеющие отношение к законодательству, судебной системе;
- 5) политические наименования;
- 6) наименования военного дела;
- 7) наименования сферы культуры, образования,
- 8) религиозная лексика [1, 29-30].

ОПЛ, в отличие от терминов, наиболее общеупотребительна, она своеобразна и применяется в более обширной области. ОПЛ и термины сближает иноязычная природа возникновения, интернациональность. Очень часто подобная схожесть заставляет ошибаться не только среднестатистических носителей языка, но и филологов-исследователей.

Неоспорим тот факт, что ОПЛ встречается очень часто и их условно можно изучать в качестве определений для таких областей, как экономика, политология, философия, социология, культурология, история и др. В свою очередь, ОПЛ в конкретной фазе времени появляется в виде неологизмов (например, в эпоху СССР появились такие слова, как «коллективизация», «краском», «электрификация», «нэпман», «совнархоз», «домком» и др.), распространяется в речи, по прошествии времени, переходит в пассивный запас и переходит в разряд историзмов. Граждане используют ОПЛ по мере потребности и своих лингвистических возможностей, она (лексика) не является достоянием определённой сферы или сообщества людей. Средства массовой информации укрепляют ОПЛ в народной речи. Также с помощью ОПЛ можно обозначить государственную стратегию и макро и микроэкономическую линию страны.

Вследствие этого учёные в области политологии расценивают её как слова, обрисовывающие политический и экономический образ государства, филологи же рассматривают эти слова инструментами публицистического стиля, стало быть, объектом языкознания.

ОПЛ обладая обширными функциональными полномочиями, занимает существенные слои языка. Её становление взаимосвязано с политико-историческими фазами становления социума, разными социально-экономическими условиями в стране, с развитием и усовершенствованием литературы, средств массовой информации. При помощи письменных источников, а также СМИ активность, а именно функциональность ОПЛ особенно прогрессируют.

Как известно, лексическая подсистема языка является самой динамичной, восприимчивой к модифицированию. Она быстрее и шире, чем другие языковые структуры, реагирует на перемены как в общественно-политической жизни, так и в иных сферах. Корреляция языка с различными секторами социального бытия, в том числе политической, заключается и в непрерывном варьировании лексики. Данная корреляция отображается в видоизменении архаизмов, в пополнении количества неологизмов, и в обновлении значений активных лексических единиц и формировании ранее не известных устойчивых выражений. [2, с.224-227, 3, с.48, 4, с.85].

Одновременно с новоявленными языковыми элементами (общим словарным фондом) присутствуют и относительно пассивные единицы, составляющие ключевой словарный фонд. Это «главная устойчивая материальная и структурная основа обогащения и развития словарного состава языка» [5, с.48].

Ключевой словарный фонд формирует историческое усовершенствование языка на определенном этапе и сохраняется в течение разных этапов его существования. То есть, вокабулярный язык более всего подвержен общественно-политическим и социальным преобразованиям и особенно это проявляется в структуре ОПЛ.

Как отмечается в современной лингвистической литературе, параллельно с исчезновением лексем имеет место и противоположный процесс, а именно: непрерывное образование новых единиц. И естественно, новые слова отражают новейшие реалии и понятия. Отмирание старых, ставших ненужными слов не разрушает лексический состав языка, т.к. единицы остаются в языке, но они переходят в «категории, уже существующие во всяком литературном языке» [6, с.136]. Сравним, например, примеры типа полиция, городской, пристав др.

Таким образом, лексико–семантические системы не изменяются, они взаимопроникают, поэтому можно в настоящее время видеть лексические пласты прежних периодов развития языка. Причины образования новых значений отживших слов и создания новых единиц заключаются в изменении общественно–политической жизни в каждую историческую эпоху. При этом метод возникновения новых единиц определяется внутренними законами развития языка.

По мнению В. В. Виноградова, внутренние закономерности развития словарного состава имеют место как в общих типах семантических изменений слов, в принципах использования прежних слов для выражения новых понятий, путем переносного употребления, путем расширения или видоизменения значений существующих слов, так и в закономерных связях разных лексических разрядов или групп слов, а также в исторически развивающихся и меняющихся способах формирования новых слов из словообразовательных элементов языка [5, с.76].

Несмотря на то, что пополнение лексического состава активнее наблюдается в переломные исторические моменты, тем не менее в совершенствовании и образовании словарной структуры языка, в том числе и ОПЛ, нет разрыва между прежним и последующим его состоянием.

Итак, ОПЛ быстро входит в повседневное общение, в повседневную речь и становится неотъемлемой частью активного словаря современного русского языка в силу возрастающей политической активности современного общества. Однако общественно–политические наименования не отличаются степенью стабильности, т.к. сфера функционирования ОПЛ определяется политическим бытием социума, а также историческими событиями и этнокультурной спецификой.

Первым из русских лингвистов обратил внимание на этот разряд лексики И. А. Бодуэн де Куртенэ в работе «Некоторые общие замечания о языковедении и языке», 1871 г., выделяя как психический, так и социальный аспекты языка [7, с.19].

С начала 50-х годов появилось большое количество работ, в которых рассматриваются проблемы, связанные с формированием, функционированием, структурой ОПЛ (А.Л.Голованевский, И.Ф.Протченко, Ю.Д.Дешериев, В. М. Никитин, А. Е. Супрун и мн.др.).

В лингвистической науке формулировка ОПЛ не находит однозначного решения. Например, в зарубежной лингвистике широко распространен понятие «общественно–политический словарь», понимаемый как «совокупность

лексических единиц, обозначающих экономические, социальные и политические отношения между общественными классами», другие ученые включают в определение наименования исторических процессов; некоторые лингвисты к общественно–политическому словарю относят все термины, имеющие отношение к социуму.

В русской лингвистической литературе активно использовался термин ОПЛ. И.Ф.Протченко подразумевал под ОПЛ «часть словаря, которую составляют названия явлений и понятий из сферы общественно-политической жизни, т.е. из области политической, социально-экономической, мировоззренчески–философской» [8, с.103].

Л.А.Муратова дает более формализованное понятие, предполагая, что суть ОПЛ составляют лексические единицы, в структуру значения которых входят звенья «политический» и «социальный». Х.М.Милитц считает, что всем семам общественно–политического словаря присуща одна общая сема – «связанный с обществом», но она в каждом конкретном случае может занимать различное место в иерархии сем [9, с.8].

Таким образом, одни ученые подразумевают под ОПЛ великое множество лексических единиц, причисляя к ним всю лексику общественно-политических текстов. Другие называют политической лексикой как общеупотребительные лексические единицы, так и термины. В.М.Лейчик к ОПЛ относит только научные, профессионализмы и общеупотребительные слова и выражения, номенклатурные единицы, собственные имена, эмоционально окрашенные лексические единицы.[10, с.92]. Однако в этом случае границы ОПЛ являются неясными, состав разнообразен, поэтому невозможно установить какие–либо цельные черты, характеризующие это множество единиц в целом, без чего выделение той или иной лексико-семантической подсистемы неосуществимо.

REFERENCES

1. Kaldibayeva, D. O. (2020). Talabalarning mantiqiy tafakkurini shakllantirishning pedagogik omillari. *Science and Education*, 1(3).
2. Тангирова, Г. И. (2020). Интерактивное образование и его дидактические возможности. *Science and Education*, 1(3).
3. Халилова, М. А., & Мухитдинова, М. (2020). Мактабгача таълим ташкилотларида ахборот-компьютер технологияларини мусиқа тарбияси воситаси сифатида қўллашнинг хусусиятлари. *Халқ таълими*, 3(0056), 4.

4. Абдусаматова, Ш. С., & Бурханова, М. Б. (2020). Кўп фарзандли ота-оналарининг оиладаги муносабатларининг хусусиятлари. *Oriental Art and Culture*, (4).
5. Mirzarahimova, G. I. (2020). Pedagogical and Psychological Bases of Development of Educational Activity in Students. *International Journal of Advanced Science and Technology*, 7021-7030.
6. Ramonova, S. K. (2020). The importance of information technology in teaching the basics of electrical engineering and the basics of electronics in higher military educational institutions. *НамДУ илмий ахборотномаси*, (4), 435-438.
7. Рамонова, С. К. (2020). Электротехника ва электроника асослари фанини ўқишни ахборот-коммуникацион технологиялари ёрдамида такомиллаштириш методлари. *Science and Education*, 1(4), 315-321.
8. Рамонова, С. К. (2020). “Электротехника ва электроника асослари” фанини ўқитишда ахборот технологиялардан фойдаланишнинг методлари. “Таълимда замонавий ахборот технологияларидан фойдаланишнинг инновацион усуллари”, 384-387.
9. Қораев, С. Б. (2020). Профессионал таълимда ўқув амалиётларини ташкил этишнинг ўзига хос хусусиятлари. *Academic research in educational sciences*, 1(3).
10. Shagiyeva, N. (2020). The role of information technologies to teach Russian language. *European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences*, 8(7).
11. Эшманова, Н. Н., & Матъякубова, М. Б. (2019). Тарбиячиларнинг касбий компетенцияларини ривожлантириш. *Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар*, 1, 33-34.
12. Махкамова, Ш. Р., & Асадуллаева, М. А. (2020). «Великий шёлковый путь»: взаимодействие культур запада и востока в контексте проблемы модернизации музыкального образования в узбекистане. *Science and Education*, 1(4).
13. Бегматов, Б. Б. (2020). Роль и функции русского языка в условиях суверенного Узбекистана. *Наука и общество*, 1(65), 33-37.
14. Ражапова, И. Т. (2019). Методика обучения видам русского глаголов. *Илм сарчашмалари*.
15. Рустамова, С. Э. (2020). Применение технологии полного усвоения знаний в высшем образовательном учреждении. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 360-368.
16. Khoshimova, D. R. (2020). Features of Improvement Sensate – Expressive Speech While Teaching Listening Students Applying Mnemonic Base. *Eastern European Scientific Journal*, (1), 158-161.

17. Бадалова, Б. Т. (2020). Таълим тизими ва педагогика назарияси. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (3), 1300-1305.
18. Утаев, А. Й., & Матъякубова, М. Б. (2019). Психологические основы развития речи. "Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман, 1, 193-194.
19. Ўтаев, А. Й. (2019). Бўлажак ўқитувчилар сиёсий маданиятини шакллантиришнинг кластер тизими. "Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами, 2, 50-53.
20. Ўтаев, А., & Норова, Н. (2019). Олий педагогик таълим муассаларида норматив – ҳуқуқий ҳужжатлар тарғиботини ташкил этиш. "Таълимдаги инновациялар ва ислохотлар контекстида замонавий кластер тизими: муаммолар, ёндашувлар ва истиқболлар" мавзусидаги илмий-амалий анжуман илмий ишлар тўплами, 2, 48-50.
21. Badalova, B. (2020). Lesson Competition Element in Russian. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, 6(5), 535-537.
22. Barakaevich, K. S. (2020). Improvement of Vocational Training of Pupils in Secondary Schools. *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*, 24(1).
23. Қораев, С., & Тилакова, М. (2020). Ўқувчилар креативлик қобилиятларини ривожлантириш бўйича таълиқлар. *Academic Research in Educational Sciences*, 1(4), 184-189.
24. Ramonova, S. K. (2020). Improvement in teaching of the discipline of electrical engineering and the basis of electronics in higher educational institutions based on information technologies. *International Journal of Innovations in Engineering Research and Technology*, 7(5), 258-260.
25. Умарова, Н. Ш. (2019). Экономическая социализация личности в контексте возрастных периодов. *Вестник науки и образования*, (22-3 (76)).
26. Umarova, N. (2020). The Theoretical And Practical Model Of Making A Person Socializing Economically. *The American Journal of Social Science and Education Innovations*, 2(08), 62-68.
27. Умарова, Н. Ш. (2020). Иқтисодий ижтимоийлашув жараёнига таъсир қилувчи омилларнинг мотивацион-қадриятли тузилмаси (ўспиринлар мисолида). *Academic Research in Educational Sciences*, 1(2), 259-277.

SHUKUR XOLMIRZAYEV HIKOYALARIDA TABIAT VA INSON MUNOSABATLARINING BADIY TALQINI

G. N. Tavalдиеva

Toshkent kimyo-texnologiya instituti dotsenti

E-mail: tavaldiyeva_gulbahor@mail.ru

ANNOTATSIYA

Shukur Xolmirzayev XX asr o'zbek adabiyotining rivojlanishiga katta hissa qo'shgan taniqli yozuvchidir. U o'zining yuksak badiiy mahorat bilan yaratilgan betakror nasri bilan o'zbek xalqi ma'naviyatining yuksalishida o'ziga xos o'ringa ega. Sh.Xolmirzayev J.London, E.Xeminguey, S.Tompson kabi jahonning mashhur yozuvchilari qatorida tabiat mavzusida takrorlanmas asarlar yaratdiki, bu yozuvchi ijodining alohida bo'rtib ko'rinib turuvchi bir qirrasidir. Maqolada Shukur Xolmirzayevning hikoyachilikdagi badiiy mahorati uning tabiat va inson munosabatlari aks etgan hikoyalari orqali tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: Shukur Xolmirzayev, Boysun, Surxon eli, o'zbek, tabiat va inson, hikoya, shafqatsizlik, ijodiy prinsip.

ARTISTIC INTERPRETATION OF NATURE AND HUMAN RELATIONS IN SHUKUR KHOLMIRZAEVS STORIES

G. N. Tavaldieva

Associate Professor of Tashkent Chemical Technological Institute

E-mail: tavaldiyeva_gulbahor@mail.ru

ABSTRACT

Shukur Kholmirzaev is a well-known writer who made a great contribution to the development of Uzbek literature of the twentieth century. He has a special place in the rise of the spirituality of the Uzbek people with his unique prose, created with high artistic skill. Sh.Kholmirzaev with such world's famous writers as J.London, E.Hemingway, S.Tompson, has created unique works on the theme of nature, which is a special aspect of the writer's job. Sh.Kholmirzaev's artistic skills in story-telling through his stories about nature and human relations have been explored in the article.

Keywords: Shukur Kholmirzaev, Boysun, People of Surkhondary, uzbek, nature and humanity, story, cruelty, creative principle.

KIRISH

O'zbekiston xalq yozuvchisi, Hamza nomidagi Respublika Davlat mukofoti sovrindori, "Mehnat shuhrati" ordeni sohibi Shukur Xolmirzayev o'zining rang-barang va sarmazmun ijodi bilan hozirgi o'zbek adabiyoti taraqqiyotining gullab-yashnashiga, yangi rivojlanish bosqichiga ko'tarishga samarali hissa qo'shgan zabardast adibdir. XX asr o'zbek nasrining 60-70 yillardan keyingi taraqqiyotini bu o'ziga xos yozuvchi ijodisiz tasavvur qilish qiyin.

Yozuvchi ijodida tasvir prinsiplarining paydo bo'lishi, shakllanishi, o'ziga xos tarzda namoyon bo'lishi avvalo adabiyotga olib kirilgan hayot materialining mazmundorligi, rang-barangligi, takrorlanmasligi bilan bog'liqdir. Shukur Xolmirzayev «adabiyotga Surxon koloritini - o'zi tug'ilib o'sgan Boysun tog'larining manzaralarini, surxondaryoliklar hayotini, udumlarini, betakror so'zlash tarzini - dialektini olib kirdi» [1]. Bu xususiyat ko'proq yozuvchining milliy - mahalliy koloritga boy bo'lgan hikoyalarida ko'zga tashlanadi. Adib ijodining, xususan, hikoyalarining o'ziga xosligi, betakrorligi ham mana shu sabablardan kelib chiqqan.

Sh.Xolmirzayev hikoyachiligining endigina shakllanib kelayotgan davrida – 60-yillarda ko'proq asarlar mavzui uchun tabiat va inson masalasi tanlab olingan. Bu bejiz emas, chunki bolaligi aynan tabiat qo'ynida o'tgan yozuvchi qalbga bu mavzu juda yaqin edi. Bu yillarda yaratilgan hikoyalarida adib inson va hayvonot dunyosining, inson va o'simliklar olamining bir-biriga uzviy bog'liqligini, ularning ayrim yashay olmasligini, birining ikkinchisiga ta'sirini, tabiatning insonni tarbiyalashdagi ahamiyatini ko'rsatadi va bu bilan yozuvchi o'z maqsadiga erishadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Shukur Xolmirzayev ijodi yuzasidan ko'plab maqolalar va tadqiqotlar, jumladan, H.Karimovning «Shukur Xolmirzayev ijodiy portreti» risolasi, akademik B.Nazarovning «Shukur Xolmirzayev» nomli ijodiy portreti yaratilgan. Bundan tashqari yozuvchi hikoyalari haqida U.Normatov, S.Mamajonov, Q.Yo'ldoshev, H.Boltaboev, O.Otaxonov, R.Qo'chqorovlarning, adibning qissalari to'g'risida to'g'risida M.Qo'shjonov, A.Rasulov, M.Olimov; romanlari haqida U.Normatov, O.Tog'aev, I.G'afurov, S.Sodiqov va boshqa adabiyotshunos olimlarning maqolalari e'lon qilingan. Biroq bu tadqiqot va maqolalarda Sh. Xolmirzayev ijodining ayrim qirralari yoritilgan edi.

Shukur Xolmirzayevning hikoyachilikdagi mahorati, badiiy so'z san'ati, tasvir uslubi haqida ilmiy tadqiqot ishlari ham olib borilgan. Jumladan, G.N.Tavaldieva (2001), Sh.Doniyorova (2001) kabi adabiyotshunoslar yozuvchining hikoyachilikdagi

o'ziga xos tasvir uslubi, voqyelikni badiiy idrok etish tamoyillari haqida ilmiy xulosalar berganlar.

Bundan tashqari, "Shukur Xolmirzayev zamondoshlari xotirasida" (2010) kitobida Shukur Xolmirzayevga zamondosh ko'plab adabiyotshunoslar tomonidan adib mahoratining, yetuklik darajasining o'ziga xos tomonlari haqidagi noyob xotiralari jamlangan. Olim Toshboevning "Abadiy zamondosh" (2018) kitobida yozuvchi asarlarining yozilish tarixi, sababi, yozuvchi shaxsiyati haqida fikr yuritiladi.

O'zbek adabiyotida tabiat va inson mavzui alohida yoritilgan asarlar kam uchraydi, ayniqsa, yozuvchi ijodining salmoqli qismi bu mavzuga bag'ishlangan jihat Shukur Xolmirzayevgagina xosdir. Shu jihatdan yozuvchi ijodida tabiat va inson tasvirining badiiy tadqiq etilishi uning ijodining o'ziga xos qirralari haqida ham ilmiy xulosalar berishga imkon beradi.

MUHOKAMA

Shukur Xolmirzayev ijodining ma'lum bir qismini tabiat va inson munosabatlarini badiiy tadqiq etishga bag'ishladi. Bu munosabatlar haqida adibniig o'zi iqrar tarzida yozgan ushbu so'zlaridan ham anglash mumkin: «Men Boysun rayonida tug'ilganman. Boysun - tog'lik joy. O'n ikki yoshimda o'zim yolg'iz miltiq ko'tarib ovga chiqib ketardim. So'ngra, bu yerda yashirishning hojati yo'q: qaysarroq edim... Lekin bitta narsani yaxshi ko'rardim: masalaning mohiyatini tushunishni» Bu so'zlardan anglashiladiki, 70-yillarning boshlarida, ya'ni ijodiy prinsiplari hali to'la shakllanib ulgurmagan paytda yosh yozuvchi voqyelikni badiiy idrok etish yo'llarini o'rgana boshladi. U inson hayotini, yashash tarzini, abadiy tiriklik maibaini tabiat bilan uyg'unlikda, bog'liqlikda, birlikda deb biladi. Bu xulosaga u hozirgi Surxon elining olis avlod-ajdodi bo'lmish qadimgi baqtriyaliklar hayoti tarzini kuzatish asnosida keladi, bu o'lkaning ko'hna ibtidoiy xalqlari dastlab tabiatga sig'inishganini, uni ulug' bir ne'mat sifatida qadrlashganini angelaydi.

Yomg'ir yog'may qurg'oqchilik bo'lgan paytda ko'kdan yomg'ir tilab qo'shiq aytishlar, bahorning birinchi darakchisi bo'lmish boychechak chiqishi bilan bolalarning uyma-uy yurib xabar berishlari va qariyalarning eson-omon bahorni qarshilaganlari bois ko'zlariga giyohni surib, tavof qilishlari, Navro'z quvonchlari o'sha qadim davrlardan to hozirgacha, ayniqsa, Surxondaryoda saqlanib qolganligi, yozuvchining bolalik xotiralarini ham band etgani sezilib turadi.

Yozuvchi bolaligida eshitgan qadimgi afsonalar mazmunida ham inson va tabiat o'rtasidagi uyg'unlikda katta ma'no yashiringanini angelaydi: «Momomning Tiniqoy kampir haqida aytgan ertagining mazmunini keyinchalik chaqishga urinib ko'rdim...

Shundan keyin mening tabiatga - jonivorlar, parrandalar, hatto yirtqich hayvonlarga ham munosabatim o'zgarib ketib, ularni o'zimga qandaydir qarindosh deb biladigan bo'ldim. Gap shunda ekanki, ibtidoiy odamlar o'zlarini tabiatdan ajratmagan, balki uning bir bo'lagi, uzluksiz bir bo'lagi, deb bilganlar. Shuning uchun ular tabiatdagi har bir giyoh, har bir jonli jonivorda ham til bor, ular ham odamzodga o'xshaydi, deb o'ylaganlar. Shuning uchun hayvonlarning odamlarga yordami yoxud odamlarning hayvonlar bilan do'stligi haqida afsonalar to'qishgan». Sh.Xolmirzayev «Tiniqoyning «ayiq eri» hasratida aytadigan qo'shig'i mazmunida ham insonning tabiatga yaqinligi ifodalanganini ko'radi.

Sh.Xolmirzayev jahonning mashhur yozuvchilari qatorida, ularga bo'ylasha oladigan darajada tabiat mavzusida takrorlanmas asarlar yaratdiki, bu yozuvchi ijodining alohida bo'rtib ko'rinib turuvchi bir qirrasidir. Mana shu sababdan ham katga imkoniyati tufayli tabiat qonunlari, hayvonlarning yashash tarzlari, har bir giyohning o'ziga xos xususiyatlari haqida puxta bilimga ega. Bu jihatdan J.London, E.Xeminguey, S.Tompson asarlarining yozuvchi ijodiga ta'siri ham katgadir.

Tanqidchi U.Normatov «Zaminda yashaymiz, zaminni o'ylaymiz» maqolasida Sh.Xolmirzayev hikoyalariga xos mazkur xususiyat haqida shunday deydi: «Inson va tabiat munosabati Sh.Xolmirzayev hikoyalarining yetakchi leytmotiviga aylanib qoldi. Shunisi xarakterliki, yozuvchining so'nggi yillarda yaratgan deyarli barcha hikoyalari shu mavzu atrofida aylansa-da, ular bir-birini takrorlamaydi, har gal avtor masalaning yangi qirrasini kashf etadi, yangi xarakter yaratadi, xarakter qalbining yangi tomonini ochadi...». Shu nuqtai nazardan yozuvchining inson va tabiat mavzuidagi hikoyalarini ko'zdan kechirsak, inson xarakterining qanchalar murakkab ekanligi, bu murakkabliklar, uning hatto, tabiatga munosabatlarida ham namoyon bo'lishini kuzatamiz.

Chunonchi, «**Kulgan bilan kuldirgan**» (1972) hikoyasida Shukur Xolmirzayev vatan go'zalligi, boyligi, umuman, tabiatga befarq bo'lmagan, uni sevuvchi kishilarni tashvishga solayotgan - tabiat boyligini asrash masalasini ilgari suradi va bu masalaning mohiyatini oddiy bir voqeya tasviri orqali ko'rsatadi.

«Kulgan bilan kuldirgan» hikoyasida bosh qahramon tog'dagi kakliklar haqida qayg'uradi, bir-ikki qushni emas, umuman, hududdagi barcha qushlarni qahraton ayozdan omon chiqarib olish g'amini yeydi. «Jarga uchgai odam»da esa o'zi tabiat va uni asrash xususida film yaratmoqchi bo'lgan kinorejissyor butun boshli ayiqni o'ldirib ikki bolasini yetim qilgani uchun tegishli tashkilotlar tomonidan emas, oddiy bir tabiat jonkuyari qo'lidai ayovsiz jazolanadi.

Yozuvchining bu kabi asarlarida aks etgan o'zboshimchalik oqibatida yuzlab tog' qishloqlari aholisi vohalarga ko'chirilib, yashnagan go'shalar vayronaga

aylangani, ming yillik tarixiy obidalarining qarovsiz qolib ketgani, xalq kelajagini ta'min qiladigan yer-suvning isrof bo'layotgani haqidagi fikrlar va tashvishli mulohazalar ijodkor izhor qilayotgan xalq dardining in'ikosidir. Tabiatga yondashishdagi mazkur prinsipni izohlab, Sh.Xolmirzayev aytadi: «...Gap shunday ekan, gap tabiatni qo'riqlash, uni boyitib, boyliklarini saqlash va kelgusi avlodlarga yetkazishdek sharaflilik ekan, bu masalaga hamma bir yoqadan bosh chiqarishi kerak... Ana shunda bebaho tog'larning jamoli xira tortmaydi, uning go'zalligi boyligi o'zi bilan qoladi...».

Sh.Xolmirzayevning inson va tabiat mavzusiga bag'ishlangan hikoyalarining bir qismida tabiatning maftunkor go'zalligi aks ettirilsa, boshqalarida tabiatga yovuzlarcha munosabat, uni talon-taroj qilishlar qoralanadi. Mana shu keyingi hikoyalarida yozuvchi tabiat hodisalaridan «sovuq tasvirlar» topadi va muayyai badiiy g'oyani ifoda qilish maqsadida o'rinli foydalanadi. Masalan: havoning tundligi, osmonni past tushgan qora bulutlar qoplab olishi, guvillab kuchli shamol esishi, chumchuqlarniig chirqillashi, bo'rining uvlagani, qor uchqunlarining deraza oynasiga shitirlab urilishi, quyunning qorlarni to'zg'itib o'ynashi, "bo'ronning qori qalin betlarini yalab -supurib" ketishi odamning kayfiyatiga yomon ta'sir qiladi. Bu tasvirlar hikoyalardagi qahramon xarakterini yoritib beruvchi vositalar, xolos.

Sh.Xolmirzayevning mana shunday ruhda yozilgan hikoyalaridagi tasvirda sovuqqonlik bor, chunki bir suhbatida yozuvchining o'zi ta'kidlaganidek, manzarada shafqatsizlik bor; «sovuq, shafqatsiz go'zallik bor. Tog'larida, so'qmoqlarida, archalarida... Odamni tarbiya qiladi».

«Muallif tabiatning qaysi hodisasi yoki holatidan material olmasin, u avvalo naturalist sifatida tabiat hodisalarining ob'ektiv mohiyatidan kelib chiqadi va ularni o'z g'oyaviy maqsadiga mohirlik bilan yo'naltiradi. Tabiatnnng har bir hodisasi muallif tafakkurida, tuyg'ular olamida sayqal topadi va qisman bo'rtgirilgan, birmuncha izohlaigan tarzda ko'tarayotgan muammolar koitsepsiyalarni yaqqol ochib beruvchi syujetga aylanadi». Xususan, «Zov ostida adashuv», «Cho'loq turna», «Yangi zot», «Boychechak ochildi», «Qush tili» va boshqa asarlarni o'qib shunday xulosaga kelish mumkin.

Sh.Xolmirzayev qahramonlari ona yurtga, tabiatga mehr qo'ygan yuksak e'tiqodli kishilardir. Lekin uning «Yovvoyi gul», «Boychechak ochildi» hikoyalaridagi asosiy gap tabiatga munosabat haqida emas, balki tabiatning insonga ta'siri, oddiy giyohinng sehrli qudrati orqali ibratli mulohazalarni o'rta tashlaydi.

«**Boychechak ochildi**» (1971) hikoyasida esa ilm-fan rivojiga katta hissa qo'shgan adabiyotshunos olim katta shaharda yashab, ona tabiatdan biroz uzoqlashib

qolgani natijasida tabiatga yaqinlashish bilan uning ruhiyatidagi o'zgarishlar ko'rsatiladi.

“Sh.Xolmirzayev hikoyalarida tadqiq etilgan inson va tabiatning o'zaro aloqasi masalasi yozuvchi ijodiy evolyusiyasining deyarli barcha bosqichlarida asosiy o'rinni egallaydi. Bunday hikoyalarning bir qismida tabiatni asrab- avaylash haqida gap ketsa, boshqa bir guruhida tabiat go'zalliklarini tasvirlash bilan birga, inson va tabiat munosabatlari go'zallitini tarannum etuvchi asarlar ko'proq o'rinni egallagani ko'rinadi, chunki yozuvchi insonda tabiatga munosabat orqali yaxshilikni, ezgulikni, katta bir mehrni ko'rishni istaydi. Bu hol, ayniqsa, inson va hayvonot dunyosi, inson va o'simliklar olami tasvirida yaqqol ko'rinadi” [3]. Sh.Xolmirzayevning «Ot egasi», «Podachi» hikoyalarida insonning hayvonga muhabbati «Ko'kboy» hikoyasida hayvonning insonga sadoqatini ko'ramiz.

E'tibor qilgan o'quvchi yozuvchining aksar hikoyalarida ayni mavzuga murojaat etilib, tabiatga aloqador gaplar katta ijtimoiy-axloqiy, ma'naviy-ma'rifiy muammolar, inson va uning taqdiri, tarbiyasi haqidagi falsafiy fikrlar bilan tutashib ketganligini ko'radi. Inson tabiatdan tirqishsiz devor orqali ajralib turmaydi, barcha borliq, mavjudot biri ikkinchisidan oladi yoki beradi. Ushbu prinsip nafaqat inson va tabiat o'rtasidagi munosabatda amal qilinadi, balki bu tuyg'u inson va hayvonot dunyosida, ularning o'zaro munosabatida ham ko'rinadi. Bunday uzviy bog'liqlikni aks etgiran hikoyalarda bir dunyo bilan ikkinchi dunyoni, bir olam bilan ikkinchi olamni vafo, sadoqat, mehr-muhabbat tushunchalari bog'lab turadi.

Hayvonot dunyosi haqida jahon xalqlari adabiyotida yaratilgan Redyard Kipling, Jek London, Seton-Tompson, Orosio Kiroga, Lev Brandt, Yuriy Kazakovlarning turli ma'naviy va ijtimoiy muammolarni o'rta tashlagan ko'pgina asarlari o'quvchilarga ma'lum va manzur. Ana shunday muammo, ma'no Sh.Xolmirzayevning inson va hayvonlar munosabatiga bag'ishlangan hikoyalarida ham o'ziga xos tarzda yozuvchi tug'ilib o'sgan Boysun tabiati va kishilari xarakteridan kelib chiqib badiiy talqin qilingan.

Shukur Xolmirzayevning tabiat va inson munosabatlariga bag'ishlangan hikoyalari o'zining rang-barang badiiy talqiniga ega ekanligini kuzatish mumkin. Bu jihat yozuvchining nafaqat hikoyalarida, balki uning qariyb barcha asarlarida - qissa, esse, romanlarida ham ko'zga tashlanadi, ularda doim tabiatga murojaat etiladi, o'quvchiga tabiatning yangi-yangi sir-asrorlari oshkor qilinadi. Chunki tug'ilgan yurtidan uzoqda yashasa-da, tabiat, uning go'zalliklari hamma-hammasi yozuvchining qon-qoniga, ongiga singib qolgap. U o'zi tug'ilib o'sgan Boysundan, hatto, ruhan ham ajralib yashay olmaydi. Adabiyotshunos Y.Solijonov tabiat tasvirida yozuvchining detallarga alohida ahamiyat berishi haqida quyidagicha ifodalaydi: “Shukur

Xolmirzaevning asarlarida eng ko‘p qo‘llaniladigan detallar bu — tabiat unsurlari: turli daraxtlar, o‘t-o‘lanlar, gullar, qushlar, hashoratlar va hayvonlardir. Ularni inson obraziga nisbat berish bilan adib tabiat va odamning yaqinligini, biri ikkinchisiz yashay olmasligini uqdirmoqchi bo‘ladi. Ayni chog‘da tabiat hodisalaridagi o‘zgarishlarga, ularning o‘ziga xosligi (masalan, yarmi qurigan do‘lananing hamon gullab, meva tugishi, gap tomirning chuqur ketganligi, ya'ni mohiyatda ekani)ga urg‘u berish orqali odamni o‘z hayotiga e’tiborliroq bo‘lishga undaydi. Ha, Shukurning asarlarida tabiat gapiradi, harakat qiladi, ko‘rkini namoyish etish uchun quturib gullab, bizni maftun etadi. Ruhiyatimizga osoyishtalik bag‘ishlab, umrimizni uzaytiradi” [4].

Sh.Xolmirzayev hikoyalarida tabiat o‘quvchiga estetik zavq, lirik kayfiyat bag‘ishlovchi vosita, siqilgan yurakka taskin beruvchi maskan sifatida talqin qilinadi. Qator hikoyalaridagi Islom, Ehson, Qo‘ng‘irot domla obrazlari orqali yozuvchining o‘zi ona tabiatning maftuni, himoyachisi, kurashchisi kabi ish tutadi. Uning asarlarida osmon baravar tog‘lar, jiyaklarida boychechaklar o‘sib yotgan so‘qmoqlar, shishadek tiniq osmon, oppoq momiq bulutlar, shoxlari osmonga tekkudek azim daraxtlar, sokin o‘rmonlar, kakliklarning sayrashi kishining bahri-dilini ochadi; tandir og‘ziday alangalanib turgan quyosh, yam-yashil yaproqlari tagidan no‘xatdek-no‘xatdek zangor mevalari ko‘rinib turgan archa ko‘ngillarga shodlik baxsh etadi; cho‘l havosi, uning kengligi, sarg‘ish tuman ichra suzayotgan oy, bo‘g‘iq ovoz chiqarib, afsonaviy bir maxluqdek kilkillab oqayotgan daryo asabni xotirjam qiladi. Bu manzaralar qandaydir tashqi kuzatuv asosidagi tasvir emas. Bu yeru osmondagi barcha go‘zalliklar ham birdaniga, bir vaqtda yozuvchi ko‘z o‘ngida gavdalanmaydi, bu eshitish va ko‘rish orqali qabul qilinadigan tabiat manzarasi emas, balki bu murakkab va aniq qonunlarga asoslangan tabiat hayotining umumiy manzarasi. Tabiatni har tomonlama, ikir-chikirlarigacha, chuqur bilimdonlik bilan tasvirlash yozuvchi ijodiy prinsipining asosiy xususiyatlaridan biridir. Sh.Xolmirzayev asarlarida tog‘, cho‘l, qishloq tabiati tasvirlari ko‘p uchrasa-da, ammo bu tasvirlar hych qachon bir-birini takrorlamaydi, manzaradagi rang-baranglik tasvirda o‘ziga xoslikni ta’minlagan.

NATIJALAR

Shukur Xolmirzayev ijodi – o‘zbek hikoyachiligida katta maktab hisoblanadi.

Tabiat va inson muammolarini yoritgan asarlarida Shukur Xolmirzayev o‘z yurti tabiatini ko‘z-ko‘z qiladi, ana shu yurt tabiatiga mehr qo‘ygan, uni asrab avaylagan shaydoyi kishilarni o‘ziga yaqin oladi va ulug‘laydi; o‘z ne‘matlarini tuhfa etgan tabiat boyliklaridan nooqil foydalanib, shafqatsizlarcha munosabatda bo‘lgan kishilar fojiasini fosh etadi. Tabiat va inson munosabatlarini ko‘rsatish orqali yozuvchi quyidagi hayotiy hikmatlarni kashf etadi:

- tabiatning barcha betakror go'zal manzaralari insonga estetik zavq, kuch-qudrat baxsh etadi;
- tabiatga yaqinlashish inson qalbida mehr-shafqat, g'ayrat-shijoat, yashash va ishlashga havas uyg'otadi, ijodiy ilhom, aql-zakovat bag'ishlaydi;
- inson tabiatdan ma'naviy ozuqa oladi; tabiatdan uzoqlashish esa insonni tabiiy tuyg'ularidan mahrum qiladi, uni beshafqat va toshbag'irga aylantiradi.

Ko'rinadiki, Sh.Xolmirzayev hikoyalarida tabiatga «o'lja» sifatida qarovchilar, turli hodisalar girdobida o'zlari ona tabiatning «o'lja»siga aylanadi, undan manfaat kutib, uning tabiiyligiga xiyonat qilgan qahramonlarning o'zlari ham mana shu xiyonatning qurboni bo'ladilar. Sh.Xolmirzayev hikoyalarida tabiat o'z holicha alohida bir dunyo. Unga inson aralashuvi bilan bu dunyo boyishi yoki aksincha ayrim jihatlari yemirilishi mumkin. Insonning insonligi ham tabiatni bir butun holida saqlay olishida ko'rinadi.

Adib hikoyalarida tabiat tasviri muayyan estetik vazifani bajaradi. U faqatgina tabiat dunyosining bir bo'lagi emas, balki qahramon dunyoqarashining va insoniy go'zalligining shakllanishida o'z ta'sirini ko'rsatuvchi poetik vosita hamdir. Inson va tabiat muammosi Sh.Xolmirzayevning ayrim hikoyalari mavzusiga tegishli mavsumiy hodisa emas. Bu munosabatlar tizimida yozuvchi Inson va tabiatning o'z vazifasi, asardagi o'rni va jamiyatdagi mantig'ini tushuntirib berishga erishgan.

XULOSA

Bundan shunday xulosa kelib chiqadiki, Shukur Xolmirzaev ijodining dastlabki bosqichida o'zi aytganiday klassiklarga ergashgan va bunda ularning ta'siri katta bo'lgan. Shu bilan birga Sh.Xolmirzaev J.London, R.Tagor, A.Chexov yoki A.Qahhorlarning quruq o'zlashtiruvchisi emas, balki badiiy so'z san'atini milliy zaminda boyitishga harakat qildi. Shukur Xolmirzaev shaklan an'anaviy yo'lda mazmunan yangi qahramonlar yaratdi.

Sh.Xolmirzaev asarlarini o'qib, so'ng yozuvchi voyaga yetgan Surxon vohasiga, Boysun tog'lariga, bepoyon dashtlariga qadami tushgan kishi undagi manzara, rang-baranglikni ko'radi, ajib ohanglarni eshitadi, ularning hammasi ana shu yuragida hayot, tiriklik «tepib turgan» tabiatning «issiq» bag'ridan olinganini baralla sezadi.

Shukur Xolmirzaevning o'zi hayotni teran anglagan, insoniyat ruhiyatidagi o'zgarishni seza oladigan inson edi. Shuning uchun ham u asarlarida tabiat qonuniyatlari asosida ish ko'radi, bu tabiiylik hyech qachon buzilmasligi kerakligi, buzilgan taqdirda katta falokatlar, fojialar keltirib chiqarishi mumkinligi haqidagi xulosalar chiqaradi.

Shukur Xolmirzaev adabiyotga Surxon koloritini, tabiati, havosini olib kirgan yozuvchi. Olib kirganda ham betakror uslubda zavq bilan ifodalay oldi. Ana shundan, u o'zbek hikoyanavisligida o'ziga xos mustahkam cho'qqi yaratdi. Ayniqsa, "Zov ostida adashuv" hikoyasini nafis so'z ila yaratilgan san'at asari deyish to'g'ri bo'ladi. Bundan tashqari, "Omon ovchining o'limi", "Bandi burgut", "Ot o'g'risi" singari hikoyalari orqali Shukur Xolmirzaev o'zbek hikoyachiligida o'ziga xos maktab barpo etdi.

REFERENCES

1. Normatov U. (1982). Problems of style, artistic form. Maturity 356.
2. Kholmirzaev Sh. (2003). Stories. Volume 1 3. Tavaldieva G. (2001).
3. Tavaldieva G. Shukur Kholmirzaev's creative way. 49
4. Solijonov Y. (2007). When the details come to mind.
<https://ziyouz.uz/matbuot/hozirgi-davr-matbuoti/2007-sp-71133409/>

KORRUPSIYAGA QARSHI KURASH TUSHUNCHASINI O'RGANISHNING NAZARIY MASALALARI

Sardorbek Gaibnazarov

Urganch davlat universiteti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada korrupsiyaga qarshi kurashning nazariy masalalari tahlil qilingan. Tadqiqotchi ushbu maqolada ko'plab olimlarning fikrlarini bayon etgan. Bundan tashqari, ushbu sohada muammoning ko'plab xususiyatlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: korrupsiya, poraxo'rlik, inson omili, qonun, nazariy yondashuv, tarkibiy tahlil, xususiy tashkilot

THEORETICAL ISSUES OF THE STUDY OF THE CONCEPT OF ANTI-CORRUPTION

Sardorbek Gaibnazarov

Urganch state university

ABSTRACT

In this article, analyzed theoretical issues of the fight against corruption. Researcher had given ideas of many scientists in this article. In addition, many features of problem were analyzed in this area.

Keywords: corruption, bribery, human factor, law, theoretical approach, structural analysis, private organization

KIRISH

Demokratik davlat erkin fuqarolik jamiyatini qurish-bu murakkab va ko'p tizimli va o'ziga xos qiyinchiliklariga ega bo'lgan masaladir. Bu yo'lda davlat demokratik tamoyillarga, umume'tirof etilgan prinsiplarga va huquqiy asoslarga tayanadi. Bu nafaqat jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun, balki undagi demokratik tizimga halaqit beruvchi, taraqqiyotga to'g'anoq bo'luvchi kuchlarga qarshi turishda asos bo'lib xizmat qiladi. Demokratiya- ya'ni xalq hokimiyatini qurish, "xalqni hokimiyatni birdan-bir manbai" darajasiga ko'targan har bir davlat bu asosiy tamoyilni amalga oshishiga raxna soluvchi destruktiv g'oyalar va ularga xizmat qiluvchi omillarga qarshi turadi. Shunday omillardan biri – bu korrupsiyadir. Korrupsiya qadimgi zamonlarda paydo bo'lgan va bugungi kunda ham dunyoning

deyarli barcha mamlakatlarida mavjud bo'lgan murakkab ijtimoiy hodisa, o'zining turli shakllari va ko'rinishlariga ega bir omil sifatida harakat qiladi. Korrupsiya (lat.corruptio) - bu "jamoat va siyosiy arboblari, davlat amaldorlari va mansabdor shaxslarning poraxo'rlikini anglatadi. Yana bir ma'noda esa (lat.corruptio) - birovg'a pul yoki boshqa moddiy boyliklar bilan pora berish" deb ishlatilgan. Qadimgi dunyo davlatlari tarixiga murojaat qilsak, Rim qonunchiligidagi "corruptio" ta'rifi eng umumiy ma'noda "zarar etkazish, buzish, yo'q qilish, pora berish" deb talqin qilingan va sud amaliyotida noqonuniy harakatlarni anglatganini ko'ramiz. Ushbu tushuncha lotincha "corruptio" - "bitta mavzu bo'yicha majburiyat munosabatlari taraflaridan birining bir nechta ishtirokchilari" va "corruptio" - "buzish, buzish, bekor qilish" so'zlarining birikmasidan kelib chiqadi, yanada aniqroq qilib aytganda bu tushuncha Qadimgi Rimda mustaqil sud jarayoni shakllangan, bu sudning odatdagi jarayoniga yoki jamiyat ishlarini boshqarish jarayoniga zarar yetkazish yoki zarar yetkazishdan iborat bo'lgan bir nechta (kamida ikkitasi) shaxslarning faoliyatida ishtirok etish jarayonini nazarda tutadi"[1].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tahlillar natijasida korrupsiya hodisasiga xos bo'lgan quyidagi xususiyatlarni ajratish mumkin:

- korrupsiya - bu bir xil jinoyatlarning mexanik oddiy to'plami emas, balki murakkab ijtimoiy va huquqiy hodisa;
- korrupsiya - bu tizimli hodisa, shuning uchun davlat xizmatchisiga bir martalik pora berishda korrupsiya ko'rib chiqilmaydi;
- korrupsiya - bu davlat xizmatchilari tomonidan o'z manfaatlarini yo'lida uchinchi shaxslardan (guruhlardan) moddiy va boshqa imtiyozlarni muntazam ravishda olish va h.k[2].

Rus tadqiqotchisi V.V. Lunev korrupsiyani "jahon amaliyotida jinoiy deb tan olingan ijtimoiy xavfli harakatlar majmuini qamrab oluvchi ijtimoiy-huquqiy yoki kriminologik hodisa" deb hisoblaydi"[3]. Yana bir olim P.A. Cheboksarov korrupsiyani "jamiyat va davlatda yuzaga keladigan salbiy hodisalar majmui" deb ta'riflaydi[4]. A.V. Kuzmin esa hozirgi biz yashab turgan jamiyatda korrupsiyaning ikki xil : tor va keng tushunish borligini ta'kidlaydi[5].

Ayni paytda O'zbekiston Respublikasida korrupsiyaga qarshi kurashning kompleks chora-tadbirlari ishlab chiqildi. Va dunyoda yetakchi o'rinni egallab turibdi. Korrupsiya jamiyatning barcha qatlamlariga kirib, mamlakatga tuzatib bo'lmaydigan zarar yetkazmoqda. Ushbu hodisa kecha paydo bo'lmagan va jiddiy xavf tug'diradi.

2017-yil 3-yanvarda “Korrupsiyaga qarshi kurashish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi qonunninining qabul qilinshi[6] - bu sohada yangi bir sahifani ochib berdi. Ushbu qonun hujjati quyidagi o‘ziga xos xususiyatlarga ega”

Birinchidan, unda Korrupsiyaga qarshi kurashish bo‘yicha faoliyatni amalga oshiruvchi va unda ishtirok etuvchi organlar hamda tashkilotlarning belgilab qo‘yilganligi bo‘lib, bu sohada tizimli ishlar olib borishi Anti-korrupsion ishlarning tizim sifatida tashkil qilinishiga yordam beradi.

Ikkinchidan, korrupsiyaga qarshi kurashish sohasida huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish masalasiga qonun hujjati doirasida alohida to‘xtalgani va uni tashkil qilishning omillari, amalga oshirish mexanizmlarining belgilanganligi-muhim xususiyatlardan biri bo‘ldi.

Uchinchidan, korrupsiyaning oldini olishga doir chora-tadbirlarning qonun hujjatida belgilab berilganligi xususiyati bo‘lib, bu belgilangan chora-tadbirlar, nafaqat korrupsiyaga qarshi qonunchilik va jazo choralari bilan kurashni, balki uni oldini olish, buning uchun esa fuqaroning huquqiy ongni va madaniyati yuksaltirish bilan birga, jamiyatda korrupsiyasiz hayotni tashkil qilish uchun barcha shart-sharoitni yaratish omiliga keng to‘xtab o‘tilgan.

To‘rtinchidan, Korrupsiyaga oid huquqbuzarliklarni aniqlash, ularga chek qo‘yish, javobgarlikning muqarrarligi xususiyati bo‘lib, bu huquqiy demokratik jamiyat tizimining eng asosiy elementi bo‘lgan qonunlarning imperative xususiyatlarini, va qilingan qilmish uchun jazoning albatta berilishi, bu borada qonunni qo‘llash amaliyotini amalga oshirish haqida turli tamoyillar va harakatlarning o‘ziga xos xususiyatlari haqida to‘xtab o‘tilgan. Umuman olganda, bu qonun bugungi kunda oldimizga qo‘ygan eng ezgu maqsadlarimiz, milliy g‘oyamizda ifoda qilayotgan Yangi O‘zbekiston Yangicha dunyoqarashni fuqarolarimizda shakllatirishda muhim o‘rin egallaydi.

NATIJALAR

Demokratik tizim va fuqarolik jamiyati uchun korrupsiyaning ta‘sirini chuqur o‘rganish esa qonunda berilgan har bir tamoyil va chora-tadbirlarni qo‘llashning ahamiyatini yana bir marotaba biz uchun ochib beradi. Korrupsiyaning jamiyatda ta‘siri shunchalik kattaki, u bozor iqtisodiyoti samaradorligini pasaytiradi, mavjud demokratik institutlar faoliyatini samaradorligini pasaytiradi, odamlarning hukumatga bo‘lgan ishonchini pasayishiga va yo‘q bo‘lishiga olib kelib, siyosiy va iqtisodiy tengsizlikni kuchaytiradi. Bundan tashqari, uyushgan jinoyatchilikni keltirib chiqarib, mamlakatning milliy xavfsizligiga xavf tug‘dirishigacha olib kelishi mumkin. Bunday holda davlatimizda “Korrupsiyaga qarshi kurash to‘g‘risida”gi qonunga suyanib,

korruptsiyaga qarshi kurashish uchun kompleks choralar ko'rish orqaligina uni jilovlab olish va xafini kamaytirish mumkin.

Bugungi kunda korruptsiya ijtimoiy hayotimizning barcha sohalariga kirib bordi. Davlat tizimida korruptsiyaning ma'nosini to'liqroq tushunish uchun ushbu konsepsiyaning ta'rifini shakllantirish kerak. "Korruptsiyaga qarshi kurash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi qonunida korruptsiya deganda "...shaxsning o'z mansab yoki xizmat mavqeyidan shaxsiy manfaatlarini yoxud o'zga shaxslarning manfaatlarini ko'zlab moddiy yoki nomoddiy naf olish maqsadida qonunga xilof ravishda foydalanishi, xuddi shuningdek bunday nafni qonunga xilof ravishda taqdim etish" tushunishi keltirib o'tilgan. Korruptsiyaga qarshi kurash tizimining samaradorligi ko'p jihatdan korruptsiyaning sabablari iqtisodiy, siyosiy, huquqiy va psixologik omillarini bilib olishga bog'liq.

MUHOKAMA

Korruptsiyani paydo bo'lishi va jamiyat ijtimoiy hayotiga kirib borishining iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, psixologik omillari mavjud bo'lib ular turli shakllarda va ayni paytda bir-biri bilan birlashgan holda ham uchrashi mumkin. Masalan, iqtisodiy omillarga quyidagilar kiradi:

- inflyatsiyaning kuchayishi, demakki, davlat xizmatchilari ish haqining yuqori darajadagi amortizatsiya ko'rsatkichlarida namoyon bo'ladigan iqtisodiy beqarorlik, bu ularni har qanday boshqa daromad manbalarini izlashga undaydi;

- mehnatga haq to'lash shartlaridan qoniqmaslik, demakki insonlar mehnat shartnomalarida keltirilgan tartib, rag'batlantirish tizimi va hodimlarni faoliyatini tashkil qilishning umumiy iqtisodiy omillariga nisbatan norozi kayfiyatda bo'lishadi. Bu esa hodimda asta-sekin og'ish kayfiyatini paydo qilib boradi.

Shuningdek, korruptsiyaga va unga qarshi kurash tizimini huquqiy taribga solishda siyosiy omillarning tahlili ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu omillarning asosiylari quyidagilardir:

- hodimlarning daromadlari va xarajatlari, o'z vazifalarini bajarishi ustidan samarali nazoratning yo'qligi, korruptsiyaga qarshi kurash tizimining talablariga javob bermaslik yoki qonunga asoslanmagan zaif bir ahvolda bo'lishi xususiyati. Bu o'z navbatida jamiyatdagi barcha munosabatlarda salbiy o'zgarishlar bo'lishiga boshqaruv orqali ichki kichik tizimlarga ta'sir etishiga olib keladi.

- rasmiy va shaxsiy masalalarni hal qilishda byurokratik sansalorlik esa insonlarning davlat hokimiyatiga nisbatan ishonchsizligini tug'dirish bilan birgalikda, hodimlarning kasb yo'riqnomasidagi vazifalaridan og'ish holatini keltirib chiqaradi. Shu va shunga o'xshagan jamiyatning turli sohalaridagi omillar jamiyatda

korruptsiyaning keng ildiz otishiga sabab bo'lishi mumkin. Bu esa bugun O'zbekiston taraqqiyoti uchun yetarli xavf tug'diradigan omil sifatida baholanishiga olib keladi.

XULOSA

Xulosa o'rinda shuni aytishimiz mumkinki, tahlillar va metodologik kuzatishlardan shu narsa ko'rinib turibdiki, korruptsiyaning mohiyatini, uning tuzilishini tushunishga yondashuvlarni o'rganish korruptsiyaga qarshi kurashishning samarali choralarini ishlab chiqishga yordam beradi va pirovardida davlat boshqaruvida qonuniylik va intizomning mustahkamlanishini ta'minlaydi. Buning uchun esa keng ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilishi, taraqqiyotimiz kushandasi sifatida ko'rilayotgan ushbu illatning keng quloch yoyishiga yo'l qo'ymaslik uchun olib borilayotgan chora-tadbirlarni samaradorligini yanada oshirish mexanizmlarini ishlab chiqish lozim bo'ladi.

REFERENCES

1. И.Д.Фиалковская (2015), Противодействие коррупции как цель контрольно-надзорной деятельности в государственном управлении: зарубежный опыт // Материалы I Всероссийской научно-практической конференции «Актуальные вопросы контроля и надзора в социально значимых сферах деятельности общества и государства». Н. Новгород.
2. М.В.Костенников (2004)., Куракин А.В. Предупреждение и пресечение коррупции в системе государственной службы. М.,.
3. В.В.Лунеев(2000) Коррупция: политические, экономические, организационные и правовые проблемы (Тезисы доклада) // Государство и право.. № 4.101 с
4. П.А.Чебоксаров (2001) Проблема коррупции на уровне местного самоуправления // Актуальные проблемы антикоррупционной политики на региональном уровне: Материалы региональной научно-практической конференции. СПб.,. 220 с
5. А.В.Кузьмин (2001), Козловских Е.А. Проблемы преодоления коррупции в РФ // Актуальные проблемы антикоррупционной политики на региональном уровне: Материалы региональной научно-практической конференции. СПб.,. С – 165
6. Korruptsiyaga qarshi kurash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi qonuni.(2019) O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 1-son, 2-modda; Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 16.01.2019-y., 03/19/516/2484-son; 24.05.2019-y., 03/19/542/3177-son, 2019-y., 2-son, 47-modda)

CONTENTS

Volume 1, Issue 4, 2020

1. Muhamedov, G. I., & Eshmatov, A. M. (2020). INTERPOLIMER KOMPLEKSLAR ASOSIDAGI KOMPOZITSION MATERIALLARNING AYRIM FIZIK XOSSALARI. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 4-8.

2. Abdullaev, F. T., & Pardayev, B. P. (2020). THE ROLE OF PUBLIC SPORTS AND HEALTH MEASURES IN STRENGTHENING CHILDREN'S BODIES. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 9-14.

3. Ергашова, Г. (2020). ЎҚУВЧИЛАРДА МУСТАҚИЛ ФИКРЛАШНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 15-22.

4. Киргизбаев, К., & Абдуганиев, И. (2020). ТАЪЛИМ ТИЗИМИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 23-28.

5. Махкамова, Л. К., & Максумова, О. С. (2020). СОПОЛИМЕРЫ НА ОСНОВЕ АКРИЛОНИТРИЛА И ПРОИЗВОДНЫМИ МОРФОЛИНА. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 29-34.

6. Расулов, Н. Ф., & Рўзиев, Ш. Ш. (2020). ТАНКЛАРДА ИШЛАТИЛУВЧИ ВАЛЛАРНИ ТАМИРЛАШ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 35-42.

7. Norqo'chqarov, X. E., & Mansurov, U. J. (2020). NATO VA ISAFNING AFG'ONISTONDAGI FAOLIYATIGA QISQACHA NAZAR. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 43-49.

8. Шарипов, М. Л. (2020). КОРРУПЦИЯ ВА УБИЛАН БОҒЛИҚ ЖИНОЯТЛАРНИНГ ИНСОН ВА ЖАМИЯТ ҲАЁТИГА ТАҲДИДЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 50-58.

9. Ibroimov, S. I. (2020). BUGUNGI KUNDA PEDAGOGIK TEXNALOGIYALARNING ANAMIYATI VA ULARNI TARIX DARSLARIDA QO'LLANILISHI. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 59-63.

10. Tursunboyev, A. (2020). IBN SINONING “ODOB UL-MANZIL” (“TADBIR-E MANZIL”) RISOLASINING UMUMIY TAVSIFI. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 64-69.

11. Амиров, А. О. (2020). ЗАМОНАВИЙ ТАРИХ ФАЛСАФАСИ ВА УНДА ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЎРНИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 70-79.

12. Махмудова, М. Т. (2020). МУСИҚАНИНГ ТАСВИРИЙ САНЪАТ АСАРЛАРИДАГИ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ. Academic Research In Educational Sciences, 1 (4), 80-84.

13. Сайдахметова, Д. Х. (2020). ЦИФРОВАЯ ТЕХНОЛОГИЯ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 85-90.

14. Файзиматов, Ш. Н., Юсупов, С. М., & Низомов, Т. И. (2020). ИХЧАМ (КОМПАКТ) МАТЕРИАЛЛАРДАН БОРЛАШ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 91-98.

15. Исмоилова, О. Д. (2020). ШАРҚ ВА ҒАРБ ЦИВИЛИЗАЦИЯСИНИНГ БАЪЗИ ХУСУСИЯТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 99-107.

16. Хўжаназаров, Б. Ф. (2020). БУЛЬДОЗЕР ИШЧИ ОРГАНЛАРИНИНГ БУРИЛИШ ҚИЯЛИКЛАРИ БЎЙИЧА ЎРНАТИШДА ИШ САМАРАДОРЛИГИНИ ОШИРИШ МЕТОДИКАСИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 108-113.

17. Асраев, З. Р. (2020). LMS MOODLE ДАН ФОЙДАЛАНИБ «АМАЛИЙ МЕХАНИКА» КУРСИНИ ЎҚИТИШДА ТАЛАБАЛАРНИНГ ЎЗ-ЎЗИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИ ФАОЛЛАШТИРИШ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 114-123.

CONTENTS

Volume 1, Issue 4, 2020

18. Абдулазизова, Н. (2020). ЎҚУВЧИЛАРДА ЗАРАРЛИ ОДАТЛАРНИ ОЛДИНИ ОЛИШДА КУН ТАРТИБИНИ ЎРНИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 124-129.
-
19. Дуланбоева, О. А. (2020). СТАТУС, РОЛ ВА НОРМАТИВ ЁНДАШУВ, СОЦИАЛ ҚИЁФАНИНГ ИЛМИЙ НАЗАРИЙ АСОСИ СИФАТИДА. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 130-141.
-
20. Раҳмонов, Э. А. (2020). ЎЗБЕКИСТОН МУСТАҚИЛЛИКА ЭРИШИШ АРАФАСИДА ИЖТИМОЙ МУАММОЛАР ВА УНИ ҲАЛ ЭТИШ ЙЎЛИДАГИ ТАРИХИЙ ОДИМЛАР (ФАРҒОНА ВОДИЙСИ МИСОЛИДА). *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 142-151.
-
21. Нуридинов, Т. Қ. (n.d.). КАВКАЗОРТИДАН АМЕРИКА БОЗОРИГА. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 152-159.
-
22. Усманов, М. А. (2020). МИФОЛОГИЗАЦИЯ ВА МИФОЛОГИК ТАФАККУР ИЛМИЙ ИХТИРОЛАР АСОСИ СИФАТИДА. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 160-164.
-
23. Мамадалиева, Н. З. (2020). МЕТОД ЛИНЕЙНО-ЦИРКУЛЯРНЫЙ ДИХРОИЗМА ОДНОФОТОННОГО ПОГЛОЩЕНИЯ ПОЛЯРИЗОВАННОГО СВЕТА В ТЕЛЛУРЕ ДЫРОЧНОЙ ПРОВОДИМОСТИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 165-173.
-
24. Шайхисламов, Н. (2020). МАВҚЕИ ЛИНГВОКУЛТУРОЛОГИЯ ДАР СИСТЕМАИ ФАНҲО ВА ВОБАСТАГИИ ОН БО ЭТНОЛИНГВИСТИКА, СОТСИОЛИНГВИСТИКА ВА ЭТНОПСИХОЛИНГВИСТИКА. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 174-183.
-
25. Тилакова, М., & Қораев, С. (2020). ЎҚУВЧИЛАР КРЕАТИВЛИК ҚОБИЛИЯТЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ БЎЙИЧА ТАВСИЯЛАР. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 184-189.
-
26. Носиров, Х. Х., & Норинов, М. У. (2020). БЛОКЛИ ТУЗИЛМА ЁРДАМИДА РАҚАМЛИ ТЕЛЕВИЗИОН ТАСВИРНИ СИҚИШ ТИЗИМЛАРИДА ТЕЛЕВИЗИОН ТАСВИРЛАРНИНГ БУЗИЛИШЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 190-198.
-
27. Saidov, I. M., Axmatqulov, U. M., & Abdullayev, B. T. (2020). OMMAVIY VA INTERNET AXBOROT RESURLARINING YOSHLARDA VATANGA SODIQLIK TUYG'ULARINI SHAKLLANTIRISHDAGI BOG'LIQLIKLAR. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 199-203.
-
28. Abdalimov, A. O. (2020). CONSTRUCTION OF THE TRAINING PROCESS OF HIGHLY QUALIFIED HANDBALL PLAYERS BASED ON THE USE OF THE MEANS OF SPECIAL POWER TRAINING. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 204-212.
-
29. Жўраева, З. Д., & Исмоилова, Д. Д. (2020). ГРЕЧИХА НАВЛАРИНИНГ БАРГЛАРИДАГИ СУВ МИҚДОРИНИ ЭКИШ МУДДАТИ ВА СУҒОРИШ ТАРТИБИГА БОҒЛИҚЛИГИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 213-217.
-
30. Нуридинов, Т. Қ. (2020). БУХОРО ХАЛҚ СОВЕТ РЕСПУБЛИКАСИ (БХСР)НИНГ ИТАЛИЯ БИЛАН ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИГИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 218-224.
-
31. Жўраева, З. Д. (2020). САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ ШАРОИТИДА ЭКИЛАДИГАН ГРЕЧИХА НАВЛАРИНИНГ ФОТОСИНТЕТИК ФАОЛИЯТИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 225-230.

CONTENTS

Volume 1, Issue 4, 2020

32. Султанов, Х. Э., Марасулова, И. М., Махмудов, М. Ж., & Бахриев, И. С. (2020). НА ПУТИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В НЕПРЕРЫВНОМ ОБРАЗОВАНИИ: ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 231-237.
-
33. Жуманова, Ф. У., & Жабборова, О. М. (2020). УЧИНЧИ РЕНЕССАНС ДАВРИДА БОШЛАНГИЧ ТАЪЛИМ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 238-243.
-
34. Raxmonov, A. R., & Luxmanov, D. B. (2020). МАКТАБЛАРДА ТА’ЛИМНИНГ ИJTIMOЙ ШЕРИКЛИК MODELINI YARATISHDA KLASTER YONDASHUV. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 244-249.
-
35. Исмаилов, А. З. (2020). ҚАДИМГИ ЎЗБЕКИСТОН ҲУДУДИДА ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТЧИЛИК ҒОЯЛАРИНИНГ АМАЛГА ОШИШИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 250-259.
-
36. Рўзикулов, Б. Б. (2020). ФУТБОЛЧИЛАРНИНГ МАХСУС ЧИДАМЛИЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ ДОЛЗАРБ МУАММОЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 260-265.
-
37. Хўжаев, Д. Н. (2020). АЛИШЕР НАВОЙИЙ ИЖОДИДА ИНСОН ВА УНГА БЎЛГАН МУҲАББАТ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 266-275.
-
38. Файзуллаев, М. А. (2020). ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИДА ЕР РЕСУРСЛАРИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ГЕОГРАФИК ХУСУСИЯТЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 276-279.
-
39. Эшонқулов, М. З. (2020). ТРАНСПОРТ ВОСИТАЛАРИНИНГ ИШЛАБ-ЧИҚАРИШ ТЕХНИК БАЗА БИЛАН ТАЪМИНЛАНГАНЛИК ДАРЖАСИ ТАДҚИҚИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 280-289.
-
40. Парпиева, М. М. (2020). АХБОРОТ ВА КОММУНИКАЦИЯ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ СОҲАСИДА ИННОВАЦИОН МЕНЕЖМЕНТНИ ҲОЗИРГИ ҲОЛАТИ ВА РИВОЖЛАНИШИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 290-299.
-
41. Жураев, Ю. А., & Икрамов, Р. А. (2020). ФУҚАРОЛАР ЭКОЛОГИК НАЗОРАТИ: ЮРИДИК АСОСЛАРИ ВА ТУШУНЧАСИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 300-309.
-
42. Сергеева, Э. С. (2020). ПРИЁМ ПОНИМАНИЯ КАК ОДИН ИЗ СПОСОБОВ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ТЕКСТА. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 310-314.
-
43. Кененбаева, А. А. (2020). РОЛЬ ЛИЧНОСТИ ПЕДАГОГА В СИСТЕМЕ ЦИФРОВОГО ШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 315-320.
-
44. Кененбаева, З. М. (2020). КОМПЬЮТЕРНОЕ ОБУЧЕНИЕ И НОВЫЕ ПОДХОДЫ К ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМУ ПРОЦЕССУ, СВЯЗАННЫЕ С ЕГО ПОЯВЛЕНИЕМ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 321-327.
-
45. Хожиева, Н. Д. (2020). МИЛЛИЙ ИКТИСОДИЁТНИНГ РАКОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШДА КЛАСТЕР ЁНДАШУВИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 328-333.
-
46. Ахмедова, Н., Пулатов, Ш., & Азаматов, А. (2020). ЁШ ТЕННИСЧИЛАРДА ТАНА МУВОЗАНАТИ ТУРГУНЛИГИНИНГ ҲАРАКАТЛАНАЁТГАН ОБЪЕКТГА РЕАКЦИЯ АНИҚЛИГИНИНГ НАМОЁН ЭТИШДАГИ РОЛИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 334-340.

CONTENTS

Volume 1, Issue 4, 2020

47. Маъмуров, М. М. (2020). РУС ШАРҚШУНОСЛАРИ АСАРЛАРИДА ҚЎҚОН ХОНЛИГИ ХЎЖАЛИГИ ТАРИХИНИНГ АЙРИМ ЖИҲАТЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 341-346.
-
48. Ibragimova, S., & Ismoilova, Z. (2020). BO`LAJAK BOSHLANG`ICH SINFLAR O`QITUVCHILARINING METODIK KOMPITENTLIGINI SHAKLLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 347-351.
-
49. Азимов, Д. Ф. (2020). ҚАШҚАДАРЁ ВОҲАСИНИНГ АНЪАНАВИЙ ИЖРОЧИЛИКДА ТУТГАН ЎРНИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 352-356.
-
50. Байметов, Б., & Шарипжонов, М. (2020). ОЛИЙ ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМДА ТАЛАБАЛАР ИЖОДИЙ ҚОБИЛИЯТЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ИНДИВИДУАЛ ТАЪЛИМ БЕРИШ МЕТОДИКАСИ (ҚАЛАМТАСВИР МИСОЛИДА). *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 357-363.
-
51. Алимов, Б. (2020). КОМПЕТЕНЦИЯВИЙ ЁНДОШУВ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ МАТЕМАТИК САВОДХОНЛИГИ ВА МАДАНИЯТИНИ ОШИРИШ ВОСИТАСИ СИФАТИДА. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 364-372.
-
52. Жабборова, О. М., & Бозоров, Н. Н. (2020). ЎҚИТИШНИНГ КЛАСТЕР УСУЛИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 373-377.
-
53. Мардонов, Ш., & Закирова, У. (2020). ДУХОВНО-ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ НА ХУДОЖЕСТВЕННОМ НАСЛЕДИИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 378-388.
-
54. Тожибоева, Г. Р., & Бекирова, Э. Р. (2020). АКТУАЛИЗАЦИЯ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 389-395.
-
55. Камолов, Э. Р. (2020). МОДЕЛИРОВАНИЕ ПРЕДПОЧТЕНИЙ В БИОТЕХНОЛОГИЧЕСКИХ СИСТЕМАХ ПРИ ПРИНЯТИИ РЕШЕНИЙ С НЕЧЕТКАМИ ПАРАМЕТРАМИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 396-403.
-
56. Ибрагимов, С. И. (2020). ТАЪЛИМ ОЛУВЧИЛАРДА КРЕАТИВ ҚОБИЛИЯТЛАРНИ РИВОЖЛАНТИРИШНИНГ АҲАМИЯТИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 404-411.
-
57. Иброимов, Ш. И. (2020). ГЕОГРАФИЯ ДАРСЛАРИДА ТАЛАБАЛАР БИЛИМИНИ НАЗОРАТ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 412-417.
-
58. Ibroimov, S. I., & Yusubaxmedov, A. A. (2020). O'ZBEKISTON HUDUDINI TIBBIY-GEOGRAFIK VAHOLASH USULLARI. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 418-424.
-
59. Саидмуродов, Ж. Б. (2020). ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ ЖАРАЁНДАГИ ИЖТИМОИЙ ФАЛСАФАНИНГ КОНЦЕПТУАЛ ПАРАДИГМАЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 425-432.
-
60. Абдиев, А. А., & Турсунова, М. К. (2020). ЛАЛМИКОР ЕРЛАР ТУПРОҚ-ИҚЛИМ ШАРОИТИНИ НЎХАТНИНГ ДОН ҲОСИЛДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 433-441.
-
61. Тилакова, М. А. (2020). ТАРИХИЙ МАДАНИЙ ЁДГОРЛИКЛАРНИ ИДРОК ҚИЛИШНИ ТЕХНОЛОГИК-КОНСТРУКТИВ ЁНДАШУВЛИ КОМПОНЕНТЛАРИ. *Academic Research in Educational Sciences*, 1 (4), 442-449.

CONTENTS

Volume 1, Issue 4, 2020

62. Атажанова, Р. Р., & Атаева, Н. Р. (2020). РОЛЬ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ВО ВСЕСТОРОННЕМ РАЗВИТИИ ДОШКОЛЬНИКОВ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 450-454.
-
63. Атакова, И. Л. (2020). РИВОЖЛАНГАН ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ ВА ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИНИ БАРПО ЭТИШДА ЖАМОАТЧИЛИК НАЗОРАТИНИНГ ЎРНИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 455-459.
-
64. Норбоева, Д. О. (2020). ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ – ДЕМОКРАТИЯ КЎЗГУСИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 460-467.
-
65. Po'latov, S. N. (2020). XIX ASR OXIRI - XX ASR BOSHLARIDA HINDISTONDAGI IJTIMOIIY-SIYOSIIY VAZIYAT. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 468-474.
-
66. Турдикулов, У. П. (2020). ИНТЕЛЛЕКТ ВА КРЕАТИВЛИКНИНГ ЎЗARO АЛОҚАСИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 475-485.
-
67. Иброимов, Ш. И. (2020). РЕКРЕАЦИЯ ВА ЭКОТУРИЗМ ЖИҲАТЛАРИ (САМАРҚАНД ВИЛОЯТИ) МИСОЛИДА. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 486-491.
-
68. Narziev, U. Z. (2020). MANTIQUIY QURILMALARNI DASTURLASHDA VHDL DASTURLASH TILIDAN FOYDALANISH USULLARI. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 492-497.
-
69. Худайбергенов, Р. Х. (2020). ТИЛ ВА КОММУНИКАЦИЯ МУТАНОСИБЛИГИНИНГ ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ АСОСЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 498-503.
-
70. Шермухамедова, С. (2020). “ҲУМОЮН ВА АКБАР” РОМАНИДА РУҲИЯТ ТАҲЛИЛИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 504-512.
-
71. Эшназарова, М. Ю., & Настинов, С. Т. (2020). МОБИЛ ТАЪЛИМ ВА МОБИЛ ПЛАТФОРМАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ НАЗАРИЙ АСОЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 513-518.
-
72. Хўжакулова, Р. (2020). БАДИИЙ АСАР КОМПОЗИЦИЯСИДА ТУШ ЭПИЗОДИ. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 519-525.
-
73. Қаршиева, Д. Э. (2020). УЗЛУКСИЗ МАЛАКАВИЙ АМАЛИЁТНИ ТАШКИЛ ЭТИШ УЧУН МЕТОДИК ТАВСИЯЛАР. Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 526-536.
-
74. Ходжамкулов, У. Н. (2020). ПЕДАГОГИК ТАЪЛИМ ИННОВАЦИОН КЛАСТЕРИ (ЎЗБЕКИСТОН ТАЪЛИМ ТИЗИМИ МИСОЛИДА). Academic Research in Educational Sciences, 1 (4), 537-547.
-
75. Эшназарова, М. Ю., Ҳасанов, С. С., & Жамалов, О. О. (2020). МОБИЛ ИЛОВЛАР ЯРАТИШ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВА УЛАРНИНГ ИМКОНИЯТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 548-556
-
76. Абдуллаев, Ш. У., Рустамов, У. Р., & Бегзатова, Ш. П. (2020). МАГНИТ НАНОЗАРЛАРНИ МЕДИЦИНАДА ҚўЛЛАШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 557-567.
-
77. Носирова, З. Х. (2020). ЎЗБЕКИСТОНДА ЭЛЕКТРОН ТИЖОРОТНИ РИВОЖЛАНТИРИШДАГИ МУАММОЛАР ВА УЛАРНИНГ ЕЧИМЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 568-577
-
78. Умурова, Г. (2020). ЛИРИКАДА БАДИИЙ ОЛАМ ТАЛҚИНИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 578-583.

CONTENTS

Volume 1, Issue 4, 2020

79. Oskanova, Z., & Botirova, S. (2020). ASARNI ESTETIK IDROK ETISH YO'LLARI. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 584-589.

80. Хайтметов, Р. К. (2020). ШАРҚ ФАЛСАФАСИДА ТОЛЕРАНТЛИК МАСАЛАСИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 590-597

81. Abdalimov, A. O. (2020). STATE AND WAYS TO SOLVE THE PROBLEM OF IMPROVING THE SPEED AND POWER QUALITIES OF ATHLETES. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 598-606.

82. Xurramova, Z. E., & Maxmudova, C. I. (2020). MAKTAB O'QUVCHILARIGA TOPONIMLARNING TO'G'RI YOZILISH TARTIBLARINI O'RGATISH. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 607-613

83. Nosirova, R. X. (2020). MAKTABGACHA TALIMDA METAKOGNITIV KO'NIKMALARNI SHAKLLANTIRUVCHI METODLARNI QO'LLASH BO'YICHA TAJRIBASINOV ISHLARINING MAZMUNI. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 614-623.

84. Ochilov, F. I. (2020). "ATROFIMIZDAGI OLAM" VA "TABIATSHUNOSLIK" DARSLARINI KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA TASHKIL ETISH JARAYONINI MODELLASHTIRISH. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 624-629

85. Jo'rayeva, L. V., & Yeshinbetova, G. A. (2020). NOZOOGEOGRAFIK VAZIYATNI YAXSHILASHNING IJTIMOIIY-IQTISODIY VA EKOLOGIK MUAMMOLARNI O'RGANISH PRINSIPLARI. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 630-638.

86. Achilov, N. N., Baxriyev, I. S., & Mahmudov, M. J. (2020). MUHANDISLIK GRAFIKASIDA MULTIMEDIYANING TUTGAN O'RNI. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 639-646

87. Юлдашева, Ф. Ш., & Юзбаева, К. У. (2020). БОШЛИҒИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ЁЗУВ МАЛАКАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 647-656

88. Shernaev, A. O. (2020). GEOGRAFIYA DARSLARINI O'QITISHDA ATLAS VA XARITALAR BILAN ISHLASH TEXNOLOGIYALARI. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 657-662.

89. Ражабов, Ф. Т., & Абдимуротов, О. У. (2020). ТАБИЙ ГЕОГРАФИЯ КУРСЛАРИДА АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАРНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШДА ЯНГИ ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИ ҚЎЛЛАШ УСЛУБИЁТИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 663-671.

90. Джумабаева, С. К. (2020). ГЕОГРАФИЯ ФАНИНИ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ ФАНИНИ ЎҚИТИШДА НОАНЪАНАВИЙ МЕТОДЛАРИНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 672-680.

91. Салохов, А. Қ. (2020). БУХОРО МАЪРИФАТПАРВАРЧИЛИГИНИНГ ТАРИХИЙ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 681-687.

92. Madraximov, A. A. (2020). IBN SINO INSONNING JISMONIY VA RUHIY KAMOLATI HAQIDA G'OYALARI. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 688-692

93. Зокиров, У. М., & Патидинов, К. Д. (2020). УМУМИЙ ЎРТА ТАЪЛИМ МАКТАБИ 7 – 8 СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ЖИСМОНИЙ ТАЙЁРГАРЛИГИНИ ЖИСМОНИЙ

CONTENTS

Volume 1, Issue 4, 2020

РИВОЖЛАНИШИГА БОҒЛИҚЛИГИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 693-697

94. Shamirzayeva, Z. K. (2020). ANALYZING POLITICAL LANGUAGE TOWARD COGNITIVE APPROACH. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 698-702.

95. Primov, R. T., & Qayumov, J. S. (2020). MUSIQA O'QITUVCHISI VA UNING KASBIY MAHORATI. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 703-712

96. Эшниеъзов, У. А. (2020). МАЪСОФАВИЙ ТАЪЛИМ ШАКЛИДА “ЭЛЕКТРОТЕХНИКА” ФАНИДАН “ЯРИМ ЎТКАЗГИЧЛИ ТЎҒРИЛАГИЧЛАР” МАВЗУСИНИ “SWOT” МЕТОДИ ЁРДАМИДА, ЎҚИТИШДА ИНАВАЦИОН ЁНДАШУВЛАР. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 713-722

97. Ходжамқулов, У. М. (2020). ИЛМ-ФАННИНГ РИВОЖЛАНИШИДА БУЮК ИПАК ЙЎЛИНИНГ АҲАМИЯТИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 723-733

98. Мардонов, Ш., & Закирова, У. (2020). ПЕДАГОГИК ФАНЛАРНИ ЎРГАНИШ ЖАРАЁНИДА ТАЛАБАЛАРНИ МАЪНАВИЙ-ЭСТЕТИК ТАРБИЯЛАШ МАЗМУНИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 734-744.

99. Усманов, Ф. (2020). 1920-1930 ЙИЛЛАРДА ЎЗБЕКИСТОНДА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ХАЛҚ КОМИССАРЛИГИНИНГ БОЛАЛАР ҚАРОВСИЗЛИГИ МАСАЛАСИДАГИ ФАОЛИЯТИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 745-752.

100. Allaberganov, K. (2020). HUQUQIY ONG TUSHUNCHASINI O'RGANISHNING NAZARIY JIHATLARI. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 753-757.

101. Махкамов, У. (2020). ТАРБИЯ-ЮКСАК МАЪНАВИЯТ БЕШИГИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 758-764.

102. Бурхонов, А. (2020). НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 765-771.

103. Kutlimurodov, S., & Sapayev, V. (2020). INSON ONGI - MILLIY G'OYA TIZIMI ELEMENTI SIFATIDA. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 772-777

104. Ахмедов, А. Ю. (2020). БЎЛАЖАК ЎҚИТУВЧИЛАРДА КАСБИЙ КОМПЕТЕНТЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК ЖИХАТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 778-781

105. Рахмонов, А. Р. (2020). ТАЛАБА-ЁШЛАРДА МИЛЛИЙ ИФТИХОР ТҒИҒУСИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ПЕДАГОГИК-ПСИХОЛОГИК ЖИХАТЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 782-787

106. O'tayev, A. Y., & Eshmanova, N. N. (2020). TA'LIM TARAQQIYOTIDA RENASSANSNING O'RNI. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 788-794.

107. Қурбонова, М., & Қораев, С. (2020). БОШЛАНҒИЧ ТАЪЛИМДА ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЎҚУВ-БИЛИШ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 795-801.

108. Элмурзаева, Н. Х. (2020). ИХТИСОСЛАШТИРИЛГАН ДАВЛАТ ТАЪЛИМ МУАССАСАЛАРИДА ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИНИ ТАШКИЛ ЭТИШГА ҚЎЙИЛАДИГАН ПЕДАГОГИК ТАЛАБЛАР. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 802-812

109. Адбужалилова, Ш. А. (2020). ТАЛАБАЛАР ИЛМИЙ ДУНЁҚАРАШИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ПЕДАГОГИК ТЕХНОЛОГИЯЛАРНИНГ ЎРНИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 813-823

CONTENTS

Volume 1, Issue 4, 2020

110. Abdullayev, A. A. (2020). FOLK GAMES AS A MEANS OF CHILDREN'S DEVELOPMENT IN PHYSICAL EDUCATION LESSONS. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 824-830
-
111. Abdullaeva, M. J. (2020). THE MAIN APPROACHES TO THE STUDY OF GENDER STEREOTYPES AT PRE-SCHOOL AGE. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 831-839
-
112. Atabekov, F. O. (2020). THEORY AND METHODOLOGY FOR TEACHING VOLLEYBALL PLAYERS TO PLAY. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 840-847
-
113. Мажидов, Н., Мажидов, Ж., & Муминов, А. (2020). ШАХСДА ИЖТИМОЙИ ФАОЛЛИКНИ ШАКЛЛАНТИРИШ УСУЛЛАРИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 848-854
-
114. Abdullaeva, M. J. (2020). DEFINITION OF THE PRINCIPLES OF TRAINING OF PRESCHOOL CHILDREN. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 855-862
-
115. Boliyeva, L. S. (2020). IMPROVE THE TRAINING FUTURE PRE-SCHOOL TEACHERS. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 863-870
-
116. Gimazutdinov, R. G. (2020). THEORETICAL BASIS OF PHYSICAL EDUCATION OF CHILDREN OF PRESCHOOL AGE. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 871-876
-
117. Juraboev, A. B. (2020). THE FORMATION OF GENERAL CULTURAL ATTITUDES TOWARDS THE ENVIRONMENT AMONG STUDENTS AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF A HEALTHY LIFESTYLE. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 877-884
-
118. Kholmatova, S. K. (2020). DIDACTICAL PRINCIPLES OF INITIAL TEACHING IN MATHEMATICS. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 885-994
-
119. Mahmudova, D. B. (2020). TEACHING APPLIQUE FOR OLDER PRESCHOOL CHILDREN. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 895-904
-
120. Maripova, N. K. (2020). METHODOLOGY FOR TEACHING THE IMAGE OF A PORTRAIT OF PRESCHOOL CHILDREN. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 905-912
-
121. Mutalova, D. A. (2020). THE VALUE OF TEACHING PRESCHOOL CHILDREN THE SIMPLEST MEASUREMENTS. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 913-922
-
122. Narimbaeva, L. K. (2020). DEVELOPMENT OF QUESTIONS OF THE THEORY OF PRESCHOOL EDUCATION IN THE HISTORY OF FOREIGN PEDAGOGY. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 923-931
-
123. Nosirova, R. K. (2020). METHODOLOGY FOR TEACHING OUTDOOR GAMES IN PRESCHOOL INSTITUTIONS. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 932-941
-
124. Sanakulova, A. R. (2020). THEORY OF THE PRINCIPLES OF TRAINING OF PRESCHOOL CHILDREN. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 942-949
-
125. Shonasirova, Z. Y. (2020). SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 950-958.
-
126. Тешабаева, З. С. (2020). SCIENTIFIC AND THEORETICAL FOUNDATIONS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 959-965
-

CONTENTS

Volume 1, Issue 4, 2020

127. Shonasirova, Z. Y. (2020). CREATING A GENERAL CULTURAL ATTITUDE TOWARDS THE ENVIRONMENT STUDENTS AS A FACTOR IN THE DEVELOPMENT OF HEALTHY LIFESTYLE. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 966-973
-
128. Soatov, E. M. (2020). PSYCHOLOGICAL PROPERTIES DEVELOPMENT OF VOLITIONAL QUALITIES IN PUPILS. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 974-981
-
129. Teshabaeva, Z. S. (2020). PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL COMPETENCE OF PRE SCHOOL TEACHER. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 982-987
-
130. Рамонова, С. К. (2020). УЗЛУКСИЗ ТАЪЛИМ ТИЗИМИДА АМАЛИЙ КОМПЕТЕНЦИЯНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МЕТОДИКАСИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 988-998
-
131. Ражабова, И. Т. (2020). ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ГЛАГОЛОВ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ПЕРЕМЕЩЕНИЯ, НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА С УЧАЩИМИСЯ С УЗБЕКСКИМ ЯЗЫКОМ ОБУЧЕНИЯ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 999-1005
-
132. Тўрақулов, Б. Н., & Буханова, М. Б. (2020). ЭМОЦИОНАЛ ИНТЕЛЛЕКТ ТУШУНЧАСИНИНГ ОИЛАВИЙ МУНОСАБАТЛАРДА ЎЗИГА ХОСЛИГИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 1006-1014.
-
133. Temurov, R. T. (2020). SPORTCHILARNING SPORT FAOLIYATIGA MOSLASHUVI IJTIMOIIY PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 1015-1022.
-
134. Маликзода, А. А. (2020). ТАЛАБЛАРНИНГ КРЕАТИВЛИГИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА ФАОЛИЯТ ВА ТАСАВВУР ЖАРАЁНЛАРИНИНГ ЎРНИ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 1023-1029
-
135. Шакирова, Р. Р. (2020). КАТЕГОРИЯ ОДУШЕВЛЕННОСТИ-НЕОДУШЕВЛЕННОСТИ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 1030-1043.
-
136. Дилшатович, Б. Б. (2020). ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 1044-1050
-
137. Tavalдиева, G. N. (2020). SHUKUR XOLMIRZAYEV HIKOYALARIDA TABIAT VA INSON MUNOSABATLARINING BADIY TALQINI. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 1051-1059.
-
138. Gaibnazarov, S. (2020). KORRUPSIYAGA QARSHI KURASH TUSHUNCHASINI O'RGANISHNING NAZARIY MASALALARI. Academic Research in Educational Sciences, 1(4), 1060-1064.